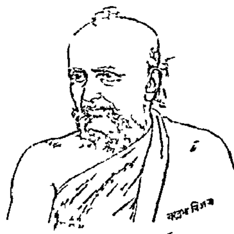
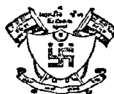

श्री महावीर जैन विद्यालय
सुवर्णमहोत्सव ग्रंथ

२

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય પ્રકાશન

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ

ભાગ બીજો

ખંડ પહેલો

વિદ્યાલયની વિકાસકથા

લેખક - શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

ખંડ બીજો

લોકોપયોગી સાહિત્ય

સંપાદક - શ્રી જયભિખ્ખુ

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ગોવાલિયા ટૅંક રોડ, મુંબઈ-૨૬

૧૯૬૮

કિંમત પંદર રૂપિયા

મુદ્રક : ઠાકોરલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ, મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા, જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ, માનદ મંત્રીઓ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાલિયા ટૅંક રોડ, મુંબઈ-૨૬.

॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥

સંતોષની વાત

(પ્રકાશકીય નિવેદન)

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથના બીજા ભાગનું પ્રકાશન કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

વિદ્યાલયની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાનો હોવા છતાં શરૂઆતથી જ બંધારણમાં એક મહત્ત્વના ઉદ્દેશ તરીકે જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, તે વિદ્યાલયના આદ્ય પ્રેરક આચાર્ય ભગવંત પૂજ્યપાદ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની તેમ જ તે સમયના વિદ્યાલયના નિષ્ઠાવાન સંચાલકોની દીર્ઘદષ્ટિનું સૂચન કરે છે. બંધારણમાંની આવી જોગવાઈને લીધે જ વિદ્યાલય સાહિત્ય પ્રકાશનની ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ પણ ચલાવી શકે છે. આ માટે અમારે વિદ્યાલયના પ્રેરક આચાર્યદેવનો તેમ જ અમારા પૂર્વગામી કાર્યવાહક બંધુઓનો આભાર માનવો ઘટે છે.

વિદ્યાલયની પચાસ વર્ષની ગૌરવભરી કાર્યવાહી અંગે, સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ અંગે, આ ગ્રંથના વિદ્વાન સંપાદક મંડળ અંગે તેમ જ વિદ્વાન લેખકો અંગે અમારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે અમે સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથના પહેલા ભાગના પ્રકાશકીય નિવેદનમાં સવિસ્તર કહ્યું છે, એટલે અહીં એની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી રહેતી.

વિદ્યાલયના સુવર્ણ મહોત્સવના એક સુંદર સંભારણા રૂપે સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ બે ભાગમાં પ્રકાશિત કરવાની યોજના કરવામાં આવી હતી. આ યોજના મુજબ પહેલા ભાગમાં જૈન સંસ્કૃતિના વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતા તે તે વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલા સંશોધનાત્મક લેખો તેમ જ જૈન ચિત્રકળા તથા શિલ્પકળાનો ખ્યાલ આપતી કળાસામગ્રી આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. એ ગ્રંથનું પ્રકાશન વિદ્યાલયના સુવર્ણ મહોત્સવની ઉજવણી વખતે મુંબઈમાં તા. ૨૭–૧–૧૯૬૮ ના રોજ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના રેક્ટર પ્રો. ગોવર્ધન ડી. પારીખને શુભ હસ્તે થઈ ચૂક્યું છે.

ગ્રંથની યોજના મુજબ ગ્રંથના બીજા ભાગના બે ખંડ કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. પહેલા ખંડમાં વિદ્યાલયની અરધી સદીની કાર્યવાહીની સવિસ્તર રૂપરેખા આપવાની હતી અને બીજા ખંડમાં રાસ, સુગમ નિબંધો, કથા–વાર્તા જેવું લોકોપયોગી સાહિત્ય આપવાનું હતું. આ રીતે બે ખંડમાં તૈયાર થયેલ ગ્રંથનું આજે પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે, તેની સાથે સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથની યોજના અમારી ધારણા મુજબ સાંગોપાંગ પાર પડી છે તેનો અમને સંતોષ અને આહ્લાદ છે.

બીજા ભાગના પહેલા ખંડમાં આપવામાં આવેલ "વિદ્યાલયની વિકાસકથા"નું આલેખન ભાઈ રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ કર્યું છે. વિદ્યાલયના સુવર્ણમહોત્સવ નિમિત્તે આ રીતે વિદ્યાલયના

વિકાસની કેટલીક રૂપરેખા ગ્રંથસ્થ થઈને સમાજ સમક્ષ રજૂ થઈ શકી છે તે ઉપયોગી કામ થયું છે. આ અતિ મહત્ત્વના કપરા કાર્યને શ્રી રતિલાલ દેસાઈએ બહુ ખંતથી ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે,

ગ્રંથના બીજા ખંડનું સંપાદન ગુજરાતના લોકપ્રિય લેખક ભાઈશ્રી જયભિખ્ખુ ભાઈએ કર્યું છે. ઉપરાંત અનેક વિદ્વાન મુનિરાજો તેમ જ લેખકબંધુઓએ લાગણીપૂર્વક પોતાની કૃતિઓ મોકલીને તે વિભાગને રોચક અને સમૃદ્ધ કરવા અમને સહકાર આપ્યો છે. આ બધાનો અમે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથનું મુદ્રણ બહુ જ ટૂંકા વખતમાં અમદાવાદના શારદા મુદ્રણાલયે કરી આપ્યું છે. તેમનો આવો લાગણી ભર્યો સહકાર ન હોત તો આ કામ આ રીતે સમયસર પૂરું થઈ શક્યું ન હોત. એ જ રીતે અમદાવાદની સુવિખ્યાત એમ. વાડીલાલ એન્ડ કંપનીએ આ ગ્રંથમાંની છબીઓનું બહુ જ ટૂંકા સમયમાં સુંદર મુદ્રણ કરી આપ્યું છે. રાજ પ્રોસેસ સ્ટુડિઓ તેમ જ પ્રભાત પ્રોસેસ સ્ટુડીઓએ આના બ્લોકો અમારી જરૂરિયાત મુજબ ખૂબ ઝડપથી બનાવી આપ્યા છે. આ પુસ્તકના બાઈન્ડીંગનું કામ સાંભારે એન્ડ બ્રધર્સે પણ ઝડપથી કરી આપ્યું છે. આ બધાના અમે ખૂબ ઋણી છીએ

વિદ્યાલયની આ 'વિકાસકથા' તેમ જ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ લોકોપયોગી સાહિત્ય સમાજને માટે રુચિકર થઈ પડશે એવી ઉમેદ સાથે અમે સુવર્ણમહોત્સવનો આ બીજો ભાગ શ્રીસંઘના કરકમલમાં ભેટ ધરી કૃતકૃત્ય બનીએ છીએ.

ગોવાલિયા ટેંક રોડ
મુંબઈ-૨૬
માહ શુક્લા પૂર્ણિમા, સં. ૨૦૨૪
તા. ૧૪-૨-૬૮

ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
માનદ મંત્રીઓ.

બહુમૂલો અવસર

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનું નામ અને કામ તો ઘણાં વર્ષોથી સાંભળ્યું હતું, પણ એની સાથે નિકટના પરિચયની શરૂઆત સને ૧૯૫૧થી થઈ. તે વખતે પૂ. પંડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજીની ભલામણથી એક માસ માટે ધાર્મિક શિક્ષક તરીકે વિદ્યાલયની શાખામાં કામ કરવાનો અવસર મળ્યો હતો. તે પછી વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી શ્રીયુત ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ અને મહામાત્ર અને મારા મિત્ર ભાઈશ્રી કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા સાથે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા સાહિત્યપ્રકાશન જેવી બાબતો અંગે ચર્ચા-વિચારણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં વિદ્યાલયની સાથેનો પરિચય કંઈક ગાઢ બન્યો. આ પછી સને ૧૯૫૭માં વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખામાં ધાર્મિક શિક્ષક તરીકે મારી નિમણૂક થઈ અને એ સ્થાને મેં પાંચ વરસ કામ કર્યું, તે દરમ્યાન વિદ્યાલયની યશસ્વી કાર્યવાહીનો મને વધારે નિકટનો પરિચય થયો.

આ બધો વખત દરમ્યાન પણ ધાર્મિક શિક્ષણ, ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો તેમ જ અન્ય સાહિત્યપ્રકાશન અંગે વિદ્યાલય સાથે કંઈક ને કંઈક પણ પ્રસંગ પડતો જ રહ્યો. જ્યારે વિદ્યાલયે બધા મૂળ આગમ ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરવાની મહાન યોજના હાથ ધરી ત્યારે તે કાર્યમાં મારી આગમ પ્રકાશન વિભાગના સહમંત્રી તરીકે વિદ્યાલયના કાર્યવાહકોએ નિમણૂક કરી તેને હું મારી ખુશનસીબી ગણું છું. આગમસૂત્રોના સંશોધન-સંપાદનમાં તો મારી લેશ પણ ગતિ નહિ હોવા છતાં આ કાર્યના એક વ્યવસ્થાપક તરીકે વિદ્યાલય સાથે જોડાવાનું થતાં પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિ મહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ, મારા મિત્ર પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા તથા અન્ય વિદ્યાનિષ્ઠ વિદ્વાનોની સાથે કામ કરવાનો અવસર મળ્યો એ મારે મન એક અપૂર્વ અવસર છે. આવો અવસર આપવા બદલ હું વિદ્યાલયના કાર્યવાહકોનો અને ખાસ કરીને શ્રીયુત ચંદુભાઈનો જેટલો આભાર માનું એટલો ઓછો છે. આમાં મારી યોગ્યતાને બદલે વિદ્યાલયના સંચાલકોની મારા પ્રત્યેની ભલી લાગણીએ વધુ ભાગ ભજવ્યો છે, એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ.

અમારા વચ્ચેનો આ પરિચય સમય જતાં વધુ ગાઢ બન્યો, અને ત્રણેક વર્ષ પહેલાં વિદ્યાલયનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઊજવવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો ત્યારે વિદ્યાલયની અરધી સદીની યશસ્વી કાર્યવાહીનો ઇતિહાસ લખવાનું મને સોંપવામાં આવ્યું, એ મારા માટે આનંદનો અવસર હતો. વિદ્યાલયના સંચાલકોએ મારામાં મૂકેલ વિશ્વાસનું જ આ ફળ કહી શકાય.

સળંગ મોટું પુસ્તક લખવાનો મને મહાવરો નહીં, છતાં મેં એ કાર્ય હોંશપૂર્વક સ્વીકાર્યું. આ અંગેની પૂર્વતૈયારી કરતાં તેમ જ "વિદ્યાલયની વિકાસકથા" નામે વિદ્યાલયની પચાસ વર્ષની કાર્યવાહીનો ઇતિહાસ લખતાં મને ઘણીવાર એ વાતની પ્રતીતિ થતી રહી છે કે ટુકડા ટુકડા જેવી સંખ્યાબંધ પ્રવૃત્તિઓમાં અટવાયેલા રહેતા મારા જેવાને માટે આવા મોટા કામને જોઈએ તેવો ન્યાય આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. પચાસ વર્ષના રિપોર્ટો તપાસીને સંઘરવા લાયક સામગ્રીની નોંધો કરવી, તેમ જ વિદ્યાલયના મોટા દફતરને ઝીણવટથી જોઈ ને એમાંથી ઉલ્લેખનીય બાબતોની તારવણી

અનુક્રમણિકા

પહેલો ખંડ

બીજો ખંડ

વિદ્યાલયનું કામ

મને યાદ છે કે ક્યારેક મેં વિચારેલું અને એ મતલબનું કહેલું કે મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના પાયા બહુ મજબૂત છે, યુગની લાગણીને અનુરૂપ છે અને તેની અનેક શાખાઓ વિસ્તરવાની પરિસ્થિતિ પણ છે.

આજે આપણે જોઈએ છીએ કે એ મક્કમ વિચારના અને દૂરદર્શી સ્થાપકો અને સંચાલકોના પ્રયત્નને પરિણામે પાંચ વિશ્વવિદ્યાલયોનાં ધામોમાં મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં થાણાં છે, અને તે દ્વારા સેંકડો ગૃહસ્થ વિદ્યાર્થીઓ જુદી જુદી વ્યાવહારિક વિદ્યાઓની શાખાઓમાં નિષ્ણાત થઈ અનેક રીતે કામ કરે છે અને તેમાંના કેટલાક તો એવા પ્રતિભાશાળી થયા અને હયાત છે કે તેને લીધે માત્ર જૈન સમાજ જ નહીં, આખું રાષ્ટ્ર ગૌરવ અનુભવે.

પહેલેથી પરંપરાગત રીતે એક સંસ્કાર ચાલ્યો આવતો અને જેનું અસ્તિત્વ આજે પણ છેક ભૂંસાયું નથી; તે સંસ્કાર એ હતો કે સાધુએ દુન્યવી ગણાતી વ્યાવહારિક વિદ્યાઓના પ્રસારમાં અને તે પણ ગૃહસ્થોને તાલિમ આપવાની બાબતમાં પડવું એ યોગ્ય નથી આ સંસ્કારની વિરુદ્ધ જે બે વ્યક્તિઓએ (શાસ્ત્રવિશારદ વિજયધર્મસૂરિજી તથા આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજીએ) સિંહગર્જના કરી અને જે અનેક રીતે ફળવાહી સિદ્ધ થઈ તે જોતાં હવે એવો અવસર દરેક સમજદાર અને ઉદાર દૃષ્ટિવાળા સાધુઓ અને આચાર્યો માટે આવી ગયો છે કે તેમણે સમાજના ઉત્થાન, વિકાસ અને દૃઢીકરણ માટે પોતાની બધી શક્તિઓ વિદ્યા, સાહિત્ય આદિના પ્રસારની દિશામાં સક્રિય કરવી.

મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં પ્રસ્તુત પાંચ થાણાં એ પણ હવે અપૂરતાં છે. ક્યારેક બનારસમાં એની એક શાખા સ્થાપવાનો વિચાર હતો. અત્યારે એ પ્રશ્ન બાજુએ રાખીએ તોપણ ગુજરાતમાં હવે બે નવી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવતાં વિદ્યાલયે એ દિશામાં પણ વિચાર કરવાનો રહેશે. સૌરાષ્ટ્રમાં કદાચ બે જગાએ વિદ્યાલયે જવાબદારી ઉપાડવી પડે, અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં સૂરતમાં જ. પણ વિદ્યાલયનું કામ આટલાથી પણ પૂરું થવાનું નથી. જેમ જેમ એના સંચાલકો અને વિચારશીલ સહાયકો આ દિશામાં વિચારશે તેમ તેમ એમને એનું વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહેવાનું નથી.

આ રીતે છેલ્લાં સાઠેક વર્ષમાં જૈન સમાજે વિદ્યાઓની પ્રાપ્તિની બાબતમાં જે સફળતા મેળવી છે તેનાં પ્રેરક બળો અનેક હતાં અને છે, પણ ધ્યાન ખેંચે એવો પુરુષાર્થ તો ઉપર સૂચવેલ બે સાધુપુરુષોનો જ હતો, જેનો હું અમુક અંશે સાક્ષી પણ છું.

મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ઉચ્ચ વિદ્યાઓના શિક્ષણ ઉપરાંત બીજાં બે કામો પણ પ્રથમથી વિચારી રાખેલાં તે હાથમાં લીધાં જ છે. અલબત્ત, આ બે કામો જરા પાકે પાયે તો હાલમાં જ શરૂ થયેલાં. તેમાંનું એક ગ્રંથપ્રકાશન, અને બીજું ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના કાર્યપ્રદેશમાં આ બે કામો આવે છે, છતાં એ એક રીતે ગૌણ છે. તોપણ વિદ્યાલય આ બાબતમાં મગરૂર હોઈ એણે એ બન્ને કામોનો પ્રવાહ ચાલુ રાખ્યો જ છે. અને હમણાં હમણાં તો એણે સૌનું ધ્યાન ખેંચે અને વિશેષ ઉપયોગી બને એવાં આગમગ્રંથોનાં તથા અન્ય પ્રકાશનો પણ કર્યાં છે

પંડિત શ્રી સુખલાલજી

સમાજની નજરે વિદ્યાલય

(થોડાક અભિપ્રાયો)

પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયનંદનસૂરિજી અમદાવાદ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સંસ્થા પોતાનાં ૫૦ વર્ષ પૂરાં કરે છે. વ્યાવહારિક જ્ઞાન માટેની સંસ્થાઓમાં આ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સંસ્થા અજોડ અને મુખ્ય સંસ્થા છે, અને પચાસ વર્ષમાં તેમાંથી અનેક રત્નો પણ નીકળ્યાં છે. આ સંસ્થાની મુખ્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે તેના સંસ્થાપક પંજાબકેસરી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજે તથા તેના કાર્યકર્તાઓએ વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપવા સાથે જૈનધર્મના સંસ્કાર અને શ્રદ્ધા ટકાવવા આચારપરિપાલન સાથે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પાયામાં ખાસ રાખેલ છે, અને તેથી જ તેમાંથી રત્નો અને તેની જે ઉજ્જ્વળતા દેખાય છે તે આ સંસ્થાએ પાયામાં રાખેલ ધાર્મિક સંસ્કારને આભારી છે. આ સંસ્થા દિનપ્રતિદિન ઉત્કર્ષ સાધે એવા અમારા અંતરના શુભાશિષ છે.

પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજી બડૌત

પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ આચાર્ય ભગવંત ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજે જૈન સમાજની –શ્રીસંઘની નાડ તપાસી અજ્ઞાનાંધકારને દૂર કરવા સારુ અને પોતાના પરમગુરુદેવ પંજાબદેશોદ્ધારક ન્યાયાંભોનિધિ ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજશ્રીના વચનને પૂર્ણ કરવા સારુ, કોઈ પણ જૈન બન્ધુ સમ્યક્ શિક્ષણ અને રોટી વિના ન રહે અને સાચો જૈન—કર્તવ્યથી જૈન—બને એ શુભ ઉદ્દેશથી અજ્ઞાનતિમિરને મટાડવા જ્ઞાનાંજનના સમાન ગુરુકુલ–કોલેજો, હાઈસ્કુલો, વિદ્યાલયો આદિ શિક્ષણસંસ્થાઓ પ્રતિકૂળ વાતાવરણ હોવા છતાં પોતાના પ્રભાવશાળી ઉપદેશોથી નિડરપણે રહી સ્થાપન કરાવી. એમાં સૌથી મોખરે વિદ્યાધામ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનું નામ આવે છે, એ વિશેષ હર્ષની વાત છે.

વિદ્યાનું ધામ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય વટવૃક્ષની જેમ દેશ-વિદેશ અને નગરેનગરમાં પોતાની શાખાઓને ફેલાવતું ચિરકાલ સુધી જયવંતુ રહે અને અજ્ઞાનાંધકારને ભગાવવા મધ્યાહ્ન સૂર્યનું કામ કરતું કરતું જૈન યુનિવર્સિટીનું નામ ધરાવી ગુરુદેવ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની અંતિમ ભાવનાને સફળ કરતું જૈન શાસન દીપાવતું પોતાનો વિજયવાવટો વિશ્વભરમાં ફરકાવતું શ્રી ગુરુદેવના અને પોતાના શુભ નામને અમર બનાવે એ જ મારી શુભ કામના શુદ્ધાન્તઃકરણથી છે.

પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી અમદાવાદ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપનાના પ્રારંભ સમયથી શરૂ કરી આજ પર્યંત શેઠ દેવકરણ મૂળજી, ભાઈશ્રી મોતીચંદ ગિરધર કાપડિયા સોલીસીટર આદિ અને તમારા જેવા કુશળ કાર્યકરોએ અનેક સમ–વિષમ પ્રસંગો વટાવી વિદ્યાલયને ઉત્તરોત્તર વર્ધમાન સ્વરૂપે પ્રગતિમાન રાખવા માટે જે કૌશલ દાખવ્યું છે તેવું જ કૌશલ સદા માટે સવિશેષરૂપે તમે સૌ કાર્યકરો રાખશો.

વિદ્યાલયના કુશળ સંચાલકોએ શિક્ષણ ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારના વિશિષ્ટ સાહિત્ય પ્રકાશન તેમ જ જૈન આગમોના વિશિષ્ટ પ્રકાશન માટે જે જવાબદારી પોતાને શિરે રાખી છે, એ મહાવીર વિદ્યાલયના કુશળ સંચાલકોની વ્યાપક વિચારશીલતા અને કારકીર્દીનું ઉજ્જ્વલ પાસું છે.

વિદ્યાલયની ઉજ્જવલ કારકીર્દીના સાક્ષિરૂપ આ મહાન્ ઉત્સવ પ્રસંગે એક વાત સૂચવવાનું મન થાય છે કે વિદ્યાલયના વિજ્ઞ અને પુરુષાર્થશાલી કાર્યકરો જૈન ચેરની સ્થાપના કરી તેનું સંચાલન કરે તો એ વિદ્યાલયની ઉજ્જવલ કારકીર્દી માટે મહત્ત્વનું બની રહેશે.

પૂ. મુનિ શ્રી જિનભદ્રવિજયજી મહારાજ, બોરેલી

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય પરમાત્માની કૃપા અને કાર્યકર્તાઓની ધગશ તેમ જ શ્રીસંઘના સહકારથી સુવર્ણ મહોત્સવ ઊજવવા ભાગ્યશાલી થયું છે. આ વિદ્યાલય જેમ વડના બીમાંથી મોટું વડનું ઝાડ ફાલે તેમ ફાલ્યું છે. વિદ્યાલયમાં રહેલા વિદ્યાર્થીઓ પાછળ ઘણો જ મોટો ખર્ચ કરવામાં આવે છે; તે ઉપરાંત વિદ્યાલયની મદદથી બેંગલોર, બનારસ, કલકત્તા વગેરે ઠેકાણે પણ જુદો જુદો અભ્યાસ કરવા સારૂ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલયના ખર્ચે મોકલવામાં આવે છે. વળી વિદ્યાલયની એવી ઈચ્છા છે કે આર્થિક મુશ્કેલીને લીધે કોઈ પણ યોગ્ય વિદ્યાર્થી અભ્યાસથી વંચિત ન રહે. આ બાબતમાં આર્થિક સ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે શ્રીસંઘને વિદ્યાલય તરફ વારંવાર જેમ ધ્યાન આપે છે તેમ આપવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે થવાથી ભવિષ્યમાં હીરક મહોત્સવ વખતે વિદ્યાલય પોતાનું વધારે કાર્ય બતાવી શકે. વળી વિદ્યાલયની મદદથી અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાક રાજનીતિનું અધ્યયન કરતા થાય અને આગળ જતાં રાજકારણમાં ભાગ લઈ સરકારની મત્સ્ય ઉદ્યોગ જેવી પ્રવૃત્તિઓને અટકાવવા સમર્થ બને એવી શુભેચ્છા છે.

પૂ. સાધ્વીજી શ્રી મૃગાવતીશ્રીજી મહારાજ મુંબઈ

પૂ. આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી સ્થાન સ્થાન પર વિદ્યાનાં ધામો અને જ્ઞાનની પરબો પંજાબ, રાજસ્થાન, યુ. પી., ગુજરાત આદિ દેશોમાં ચાલી રહી છે, તેમાંથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સંસ્થાપિત સંસ્થાઓમાં મોખરે છે. આજે દિન પ્રતિદિન તેનું મૂલ્યાંકન વધી રહ્યું છે. અને વટવૃક્ષની જેમ તેની શાખાઓ અમદાવાદ, વડોદરા, પૂના, આણંદ આદિ શહેરોમાં ફેલાઈ રહી છે. આ મહાન સંસ્થાએ સેંકડો તેજસ્વી સંસ્કારી સેવાભાવી ભિન્ન ભિન્ન વિષયોના નિષ્ણાત સ્નાતકો સમાજને ચરણે ભેટ આપ્યા છે, સેંકડો કન્યાઓને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે સહાયતા આપી છે. અને જૈન સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, અને તાજેતરમાં આગમ પ્રકાશન યોજના પણ હાથ ધરી છે. આ રીતે વિદ્યાલયે જૈન સમાજને ગૌરવવંતો બનાવ્યો છે.

શેઠશ્રી ભોળાભાઈ જે. દલાલ મુંબઈ

શ્રીમદ્ આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિની પ્રેરણાથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. અને તેમાં સૌષ્ઠવ, ગૌરવ, અને પ્રાણનો સંચાર ભાઈશ્રી મોતીચંદ ગિરધર કાપડીઆ તથા ભાઈશ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહે કર્યો તે ઘણો જ પ્રશંસાપાત્ર છે. કેળવણી–વિદ્યાદાન દ્વારા જૈન કોમ, જૈનધર્મ, જૈન સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિની અમર ઇમારત ઊભી કરી છે. તેમાં વૃદ્ધિ કરનાર દરેક વ્યક્તિને મારા તરફથી ધન્યવાદ આપું છું તથા સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે મારા અંતરના આશીર્વાદ તથા શુભેચ્છા પાઠવું છું. પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે આવી જૈન સંસ્થા જૈન સંસ્કૃતિની સ્મૃતિ તરીકે કાયમ રહે.

શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ અમદાવાદ

પચાસ વર્ષ કોઈ સંસ્થા જીવંત રહી આગળ કાર્ય કરતી રહે તે ગૌરવની વાત છે. વધારે ગૌરવની વાત તો એ છે આ સંસ્થાના ટેકાથી ઘણીએ વ્યક્તિઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકી અને સમાજમાં તે વ્યક્તિઓ આજે ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે અને પોતાને મળેલા સુશિક્ષણનો લાભ સમાજને આપે છે. આ સંસ્થાની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તેની આવી શાખાઓ આજે અમદાવાદ, વડોદરા, આણંદ અને પૂનામાં પણ છે. આવી વિકસિત પ્રવૃત્તિવાળી ભાગ્યે જ કોઈ સંસ્થા હોય છે. આ પ્રવૃત્તિઓનો યશ આ સંસ્થા માટે તન મનથી કાર્ય કરતા સંચાલકોને જ આપી શકાય. તેમની ધગશ અને ઉત્સાહ વિના આ સંસ્થા ફાલી શકત નહીં. આજે આ પ્રસંગે આપણે તેમની સેવાઓની કદર કરવી યોગ્ય

છે અને આપણે આશા રાખીએ કે આ સંસ્થા આવા સેવકોથી વંચિત રહેશે નહિ.

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી મુંબઈ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે મુંબઈ શહેરના શિક્ષણક્ષેત્રે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે—ખાસ કરીને જૈન વિદ્યાર્થીઓ માટે. ભવિષ્યમાં આ સંસ્થા એની ઉપયોગિતા જાળવી રાખે એ મારા શુભાશિષ છે.

પં. શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી અમદાવાદ

બીજમાંથી જેમ વૃક્ષ ઊગે, વધે અને સૌને પોતાનો શીતળ છાંયો તથા મધુર ફળ આપે તેમ સંસ્થાએ પોતાની બીજ રૂપ મૂળ સ્થિતિમાંથી અંકુરરૂપે પ્રગટી સમાજની ઉદારતાનાં ખાતરપાણી વડે પોષણ પામી વર્તમાનમાં એક ઘટાદાર અને મધુર ફળ આપનાર વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરેલ છે તે સાથે સમાજને પોતાનો શીતળ છાંયો આપી મધુર મધુર ફળો પણ ચખાડવા માંડયાં છે. સંસ્થાએ આજ સુધીમાં સમાજની અને દેશની સેવામાં અનેક કુશળ એંજિનિયરો તથા ડૉક્ટરો પૂરા પાડવા સાથે ચતુર સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ પણ પૂરા પાડયા છે અને પોતાનું નામ 'મહાવીર જૈન વિદ્યાલય' સાર્થક કરેલ છે. જમાનો વિજ્ઞાનપ્રધાન છે એટલે ઉત્તમ રસાયન શાસ્ત્રીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, સમાજશાસ્ત્રીઓ અને કાયદાશાસ્ત્રીઓ વિના સમાજનાં અનેક કાર્યો અટકી પડે છે. આ રીતે વિચારતાં મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે જે ફાલ ઉતારેલ છે તે સમાજ અને દેશ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. એટલે એમ કહેવું જોઈએ કે મહાવીર વિદ્યાલયે આજ સુધીની પોતાની કારકિર્દીમાં સમાજ અને દેશને પોતાનાં અનેક મધુર ફળો ચખાડયાં છે એ શક વિનાની વાત છે. મહાવીર વિદ્યાલય જૈનધર્મને પૂરેપૂરું વફાદાર રહીને જ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છે અને સમાજ દ્વારા ઉદારતાપૂર્વકનું પોષણ મેળવી પોતાના નામને સાર્થક કરી જ રહેલ છે.

પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા ટોરોન્ટો

જૈન સમાજના કેળવણીના ક્ષેત્રે જે સૂઝબૂઝથી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે કામ કર્યું છે તે માટે સમાજ શ્રી મહાવીર વિદ્યાલયનો ચિરઋણી રહેશે એમાં શક નથી. તેના અનુકરણરૂપે અન્ય સંસ્થાઓ પણ કાર્ય કરતી થઈ તે પણ તેની સફળતાની નિશાની છે. મારી પત્નીની બિમારીને પ્રસંગે મને જે અનુભવ થયો તે તો ખરેખર આંખ ઉઘાડી દે તેવો હતો. હું જે જે નામાંકિત દવાખાને ગયો ત્યાં ત્યાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં ભણી ગયેલા અનેક દાક્તરો જોયા-જાણ્યા; અને મને થયું કે સમગ્ર મુંબઈને માટે તો આ વિદ્યાલય આશીર્વાદ રૂપ છે. તે જ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ દાક્તરો કે એન્જિનિયરો જે સાર્વજનિક સેવાઓમાં રત છે, તેમાંના ઘણા મહાવીર વિદ્યાલયના છે—એ પણ જાણી શકાયું છે. આમ મહાવીર વિદ્યાલયે માત્ર જૈન સમાજની જ સેવામાં ફાળો નથી આપ્યો પણ સમગ્ર ભારતની સેવા કરી છે, માનવસમાજની સેવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે એમ કહી શકાય. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે આગમ પ્રકાશનનું મહત્ત્વનું કાર્ય ઉપાડયું છે તે જો પૂર્ણ થાય તો તેની યશકલગીમાં અપૂર્વ તેજ આવશે, એમાં શંકા નથી. વિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિ વિકાસ પામે અને ઉત્તરોત્તર વધારે છાત્રો તેનો લાભ લે તેવું થાય તો વિદ્યાલય દ્વારા ભાવી ભારતના નિર્માણમાં એક મહત્ત્વનો ફાળો જૈન સમાજ મારફત થશે એમ મારું માનવું છે.

શેઠશ્રી કેશવલાલ લલ્લુભાઈ અમદાવાદ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના કાર્યકર્તાઓ ઉત્સાહપૂર્વક તેનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઊજવે છે. તેમ જ ઉત્સાહથી તેને આવા સારા વહીવટદારો દરેક રીતે વધારે ને વધારે ઉન્નતિ પમાડે અને વિદ્યાલય હજી પણ વધારે ફાલે-ફૂલે એવી અભિલાષા.

શ્રી રવિશંકર રાવળ અમદાવાદ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે જૈન કોમ માત્ર દ્રવ્યની જ સાધના કરે છે એવી લોકવાણીને ખોટી પાડી છે. વર્ષોવર્ષ આપ જે વિદ્યાર્થી-સમુદાયને જ્ઞાનોપાર્જન માટે સહાય કરતા રહ્યા છો તેને લઈને સંખ્યાબંધ સુશિક્ષિત નરનારીઓનો સમાજ આગળ આવ્યો છે અને તેઓ જ સાચી જૈન વૃત્તિથી

વિશ્વમાં ઉપકારક સંસ્થાઓ અને કાર્યો સંભાળી રહ્યા છે અહિંસાવૃત્તિથી પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ સદ્‌ભાવ અને સમભાવ સ્થાપનાર ભારતપિતા ગાંધીજીના નૂતન આદર્શોમાં જૈન કોમ અગ્રણી રહી છે. આરોગ્ય-દાન, અન્નદાન અને વિદ્યાદાનમાં નામના કરનાર જૈન અગ્રણીઓને ધન્યવાદ હો!

ડૉ. શ્રી ઉમાકાંત પ્રેમચંદ શાહ — વડોદરા

વિદ્યાલય સાથેના આજ સુધીના મારા સંબંધના અનુભવે હું વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકું છું કે સંસ્થાના નાનામોટા કાર્યકર્તાઓ ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવનાર અને સેવાભાવી છે આવા કાર્યકરો મળવા એ જૈન સમાજનું તેમ જ વિદ્યાલયનું અહોભાગ્ય છે સંસ્થા પોતાની પ્રવૃત્તિઓ મુંબઈ બહાર આબુ, પૂના, અમદાવાદ, વડોદરા ઇત્યાદિ સ્થળોએ વિકસાવતી જાય છે, અને જૈન સમાજની સેવા સાથે સાથે એક રીતે ભારતીય સમાજની અમૂલ્ય સેવા બજાવતી જાય છે, તેને માટે સંસ્થાને ધન્યવાદ ઘટે છે.

સંસ્થાએ આગમ પ્રકાશનનું જે કાર્ય ઉપાડયું છે તે ફક્ત જૈન સમાજ કે જૈન વિદ્વાનોને જ ઉપકારક છે એટલું જ નહીં પણ આ કાર્ય ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્વે દેશી તથા પરદેશી વિદ્વાનોને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે આ સંસ્થા હવે જૈન કલા અને સંસ્કૃતિ વિષયક પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના પ્રકાશનનું કાર્ય શરૂ કરે તે ઇચ્છવાયોગ્ય છે જૈન કલા અને સંસ્કૃતિએ ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિના વિકાસમાં જે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે તે વ્યવસ્થિતપણે પ્રકાશમાં આવવો જોઈએ.

ડૉ. શ્રી હરિવલ્લભ ચૂ. ભાયાણી — અમદાવાદ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તેની વિદ્યાવર્ધનની યશસ્વી કારકિર્દીનાં પચાસ વર્ષ પૂરાં કરે છે તે બધા વિદ્યાપ્રેમીઓ માટે આનંદનો પ્રસંગ છે વિદ્યાલયનું શિક્ષણ ને સંશોધનની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિનું પ્રશસ્ય કાર્ય વધુ અને વધુ પ્રમાણ અને વેગ ધારણ કરતું રહે એવી હાર્દિક શુભેચ્છા તેના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે હું વ્યક્ત કરું છું.

ડૉ. શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા — વડોદરા

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં આ સંસ્થાએ શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સંશોધન ક્ષેત્રે જૈન સમાજની અસાધારણ સેવા કરી છે. સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ, એક રીતે જોઈએ તો, એ કીમતી સેવાના સરવૈયા જેવો છે એમાં પ્રગટ થતી લેખસામગ્રી તેમ જ ચિત્રસામગ્રી અભ્યાસીઓ અને જનતાને હમેશ માટે ઉપયોગી થશે સુવર્ણ મહોત્સવ, સંસ્થાના ઉત્કર્ષનું એક સીમાચિહ્ન છે એ ઉત્કર્ષમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાઓ એ શુભેચ્છા,

શ્રી રતિલાલ મણિલાલ નાણાવટી — મુંબઈ

દેશભરમાં આવી જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં રહેવાનો લાભ મેળવી કેટકેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, છતાં પણ આ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠા કંઈક અનોખી છે આ વિદ્યાલય અજોડ, એનમૂન અને વિખ્યાત છે, કારણ કે બીજી સંસ્થાઓના કરતાં આ સંસ્થાની કાર્યવાહી તેના વિશિષ્ટ પ્રકારના ધારાધોરણ બંધારણ અને આદર્શ ધ્યેયો મુજબ કામ કરી રહી છે

સમસ્ત જૈન સંઘનું દાન તેમાં પ્રસરેલું હોવાથી, આ સંસ્થાની કાર્યવાહક સમિતિ તેના ઉપર પોતાના બાળકની માફક માવજત કરે છે અને સમિતિના સભ્યો સદાયે જાગૃત અને કાર્યશીલ રહે છે. આજે હવે સુવર્ણ જયન્તી ઊજવવાના ઉજ્જવળ પ્રસંગે, સમિતિએ વધુ પ્રગતિશીલ થઈ સંસ્થાનો વધુ વિકાસ સાધવા માટે યોજનાઓ સમાજ પાસે રજૂ કરી છે તે માટે સમિતિના તમામ સભ્યો અને કાર્યકર્તાઓને મારા હાર્દિક ધન્યવાદ આપું છું.

આવાં વિદ્યાલયોમાં આદર્શ ચારિત્ર્ય ઘડી શકાય છે, માનવતાના તેમ જ સારા સંસ્કારોનું સિંચન કરી શકાય છે સાથે સાથે ઉચ્ચ કક્ષાએ શિક્ષણ મળતાં સાધર્મી ભાઈ–બહેનોને જીવન ગુજારવાની હામ મળે છે મહાવીર પ્રભુજીના આદેશ મુજબ જીવન જીવી શકાય છે અને ભાવી જીવનને ઊજળું બનાવી શકાય છે બદલાતા જતા નવા યુગના જમાનામાં પુરુષાર્થ કરવો ખૂબ જ જરૂરી છે વાડ વિના વેલો ચઢી શકતો નથી, તેમ સમસ્ત જૈન સમાજના બાળકોને સંસ્કારી બનાવી તેમને

ધાર્મિક સંસ્કારો આપવા હોય તો મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓની જરૂર છે.

વિદ્યાલયે આદરેલી તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો એમનો સાહિત્યપ્રકાશન વિભાગ છે. મૂળ જૈન આગમ ગ્રંથોને સુસંપાદિત અને સુસંશોધિત રૂપમાં પ્રગટ કરવાની તેમની યોજના સમાજમાં ખૂબ જ લાભકારક બની છે અને પ્રશંસાને પાત્ર બની છે.

શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ — મુંબઈ

જૈન સમાજની આ એક મહાન સંસ્થા છે અને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતી રહી છે. મુંબઈ, વડોદરા, અમદાવાદ, આણંદ તથા પૂનામાં વિદ્યાલયો દ્વારા લગભગ ૪૫૦ વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લે છે. વિશેષ આનંદ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓને અપાતી લોન સારા પ્રમાણમાં દર વર્ષે ભરપાઈ થાય છે, જેથી સંસ્થાના વિકાસમાં કાયમી આવક રહે છે, અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળે છે. ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થા પ્રત્યે મમતા રાખી તેની પ્રગતિ કરવામાં સારો ફાળો આપે છે

પં. શ્રી લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી — વડોદરા

વ્યાવહારિક સાથે આવશ્યક ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની સંસ્થાની દીર્ઘદૃષ્ટિભરી યોજના છે. ઉચ્ચ કક્ષામાં અભ્યાસ કરતી બહેનોને પ્રોત્સાહન આપવાની પણ યોજના છે. જૈન આગમોને સંશોધનાત્મક વ્યવસ્થિત રૂપમાં પ્રકાશિત કરવાની ભવ્ય ભાવનાત્મક યોજના છે. સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ, ઉચ્ચ પ્રકારના દીર્ઘદર્શી સુપ્રતિષ્ઠિત અનુભવી મહાનુભાવોની રચાયેલી છે, જેણે સંસ્થાની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ–પ્રગતિ કરી સંસ્થાનો યશસ્વી ઇતિહાસ રચ્યો છે

શ્રી ખુશાલભાઈ ખેંગારભાઈ — મુંબઈ

સમયને અનુરૂપ જૈન સમાજનો સર્વાંગી વિકાસ થાય એ કેવળ ઉદ્દેશથી સ્વ. આચાર્યપ્રવર શ્રી વલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની આંતર પ્રેરણા અને અદમ્ય ભાવનાના બીજ રૂપ સને ૧૯૧૫ની સાલમાં અસ્તિત્વમાં આવેલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તેની શાખા-પ્રશાખાઓ સાથે ઉચ્ચ વ્યાવહારિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી હરણફાળે યશસ્વી કાર્યકીર્દી સાથે અરધી સદી કરતાં વિશેષ સમયથી પ્રગતિ-કૂચ કરતી રહી છે તે નિમિત્તે સંસ્થા સુવર્ણ–મહોત્સવ ઊજવે છે એ સમગ્ર જૈન સમાજ માટે આનંદ અને ગૌરવનો પ્રસંગ છે. શ્રી સંઘના ઉદાર સહકાર તેમ જ વ્યવસ્થાપકો –ટ્રસ્ટીઓ અને કાર્યકર્તાઓની મમતાભરી લાગણી, નિરપેક્ષ ભાવના અને અથાગ પરિશ્રમના પ્રતીકરૂપે આ સંસ્થા–ઉદ્યાન પૂર્ણ કળાએ વિકસતું રહ્યું છે.

શ્રી દુર્લભજી કે. ખેતાણી — મુંબઈ

કેળવણીના ક્ષેત્રે, એ મહાન આચાર્યશ્રીની પણ એમાં પ્રેરણા હતી. હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓએ આ સંસ્થાનો લાભ લઈ, જીવનમાર્ગ ઉજ્જવળ કરીને સમાજની સમૃદ્ધિમાં અમૂલ્ય હિસ્સો આપ્યો છે. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ જૈન સમાજનું ગૌરવ છે. સંસ્થાને વધુ સહકાર મળતાં બીજી શાખાઓ ખોલીને અન્ય સ્થળે પણ ઉપકાર કર્યો છે તેથી સમાજની પ્રશંસાને પાત્ર બનેલ છે. ઉત્તરોત્તર ચુનંદા કાર્યકરોએ દીર્ઘદૃષ્ટિ રાખી સંસ્થાને વિકસાવી છે તેથી તેઓ સહુ આખા સમાજના અભિનંદનને પાત્ર છે શિક્ષણ ક્ષેત્રે આવતાં પચાસ વર્ષ પણ ઉજ્જવળ કારકિર્દીનાં જાય એ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

શ્રી ભંવરમલજી સીંધી — કલકત્તા

इस विद्यालयका जैनधर्म और समाजकी उन्नति में जो और जितना योगदान रहा है, उसके लिये इसका नाम जैन समाजके इतिहासमें सदाके लिये अंकित रहेगा। समाजके युवकोंमें उच्च शिक्षाका प्रचार–प्रसार करनेमें विद्यालयकी ओरसे बहुत महत्त्वपूर्ण सेवा-कार्य किया गया है। इन युवकोंमेंसे अनेकने अपने अपने कार्य क्षेत्रमें विशिष्टता अर्जन की है और समाजके विकासमें योग दिया है। इसका श्रेय विद्यालयको ही है। विद्यालयने अनेक अच्छे-अच्छे पंडितों एवं विद्वानोंके सहयोगसे जैन

धर्मके अध्ययन औरसाहित्य-प्रचार के लिये सुचारु-रूपेण बडा कार्य किया है। वास्तवमें, विद्यालयने धर्म-प्रचार एवं समाज-सेवाकी एक अनुकरणीय परम्पराका प्रारंभ किया और निरंतर उसका निर्वाह किया ।

શ્રી મંજુલાલ ર. મજમુદાર વડોદરા

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના પ્રેરક આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરિએ એક એવા પ્રકારની સંસ્થાનો કલ્પતરુ રોપાવ્યો, જેને કાળે કરીને મન-ગમતાં કલ્યાણકારી ફળ આપવાની શક્તિ સહેજે પ્રાપ્ત થઈ છે. વિદ્યાલયમાં છાત્રોના યોગક્ષેમને પ્રાપ્ત કરાવે તેવી વિદ્યાઓનું ઉપાર્જન કરવાની સુવિધાની સાથે પોતાના ધાર્મિક સંસ્કારોને પોષણ મળતું રહે તેવી સ્વધર્મશિક્ષાનો પ્રબંધ પણ આવશ્યક સ્વરૂપે ત્યાં યોજવામાં આવેલો છે તે નોંધપાત્ર છે.

વિદ્યાલયમાં અન્યત્ર આર્થિક સાધનોને અભાવે જે બુદ્ધિશક્તિથી તરવરતા એવા કિશોરો અને કુમારો તથા કુમારીઓ હોય છે તેમનો હાથ ઝાલવાનું ઇષ્ટ કાર્ય વિદ્યાલયના સંચાલકો કરતા હોય છે. મુંબઈ-માંથી શરૂ થયેલી વિદ્યાલયની આવી પ્રવૃત્તિના વડની વડવાઈઓ હવે અમદાવાદ, વડોદરા, પૂના, વિદ્યાનગર એવાં વિદ્યાપીઠોનાં સ્થળોમાં મૂળ નાખી રહી છે. એ પ્રકારે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ એકાદ વડવાઈ રોપાશે તો આશ્ચર્ય નહીં થાય.

વિદ્યાલયના સંચાલકો ગુજરાતના ખ્યાતનામ જૈન સંઘના યશસ્વી મહાજનો, સંઘપતિઓ અને શ્રેષ્ઠીઓ છે; જેમાં "સંઘ"નું કાર્ય, ગણરાજ્યોની જેમ, સંપૂર્ણ લોકશાહીના વહીવટથી ચાલે છે; તેથી વ્યક્તિગત ત્રુટિઓ, રાગદ્વેષ કે ઉદાસીનતાને તેમાં અવકાશ રહેતો નથી. વિદ્યાલયનું સંચાલન એવા શાણા, અનુભવી અને વ્યવહારકુશળ સંચાલકોને જ હસ્તક છે તે હકીકત સંસ્થાને અનેક શતકો સુધી ફૂલની અને ફાલતી રહેવાની ખાતરી આપે છે.

શ્રી ખીમચંદ ચાંપશી શાહ ભાવનગર

પંજાબ, મારવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રાંતોમાં જે શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થપાણી, તેમાં મુંબઈનું શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અગ્રસ્થાનમાં છે. અનેકવિધ તડકા–છાયા વચ્ચેથી પસાર થયેલ આ સંસ્થા પોતાના ધ્યેય તરફ એકનિષ્ઠ રહી છે, વિકાસ સાધતી ગઈ છે અને આજે પચાસ વર્ષ પૂરાં કરી સુવર્ણ મહોત્સવનો શુભ પ્રસંગ ઉજવી કેળવણી-ના ક્ષેત્રે વધુ ને વધુ વિકાસ સાધવાની ઉત્તમ તક પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થઈ છે તે માત્ર વિદ્યાલય માટે જ નહીં પરંતુ સમગ્ર જૈન સમાજ માટે અતિ-ગૌરવનો પ્રસંગ છે એ નિર્વિવાદ હકીકત છે. વિદ્યાલયે શિક્ષણના ક્ષેત્રે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં પૂરતી સહાય આપી તે ક્ષેત્રમાં અપૂર્વ સિદ્ધિ મેળવી છે, પણ તેટલાથી સંતોષ ન માનતાં સાહિત્યના ક્ષેત્રે પણ ઘણાં સુંદર પ્રકાશનો સમાજના ચરણે ધર્યાં છે. આ ઉપરાંત પરમ પૂજ્ય આગમ-પ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના માર્ગદર્શન નીચે આપણા મહામૂલા આગમોને સર્વાંગ-સંપૂર્ણ રૂપમાં પ્રગટ કરવાની મહામુશ્કેલ કામગીરી પણ વિદ્યાલયે ઉપાડી છે. જૈન સાહિત્યના ક્ષેત્રે થઈ રહેલા આ ભગીરથ કાર્ય બદલ આ સભા વિદ્યા-લયને હાર્દિક અભિનંદન આપે છે.

શ્રી અમૃતલાલ બી. યાજ્ઞિક મુંબઈ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી પણ વધુ સમયગાળા દરમ્યાન અનેક જૈન વિદ્યાર્થી-ઓના કારકિર્દી ઘડતરમાં તેમ જ ચારિત્ર્યઘડતરમાં મૂલ્યવાન ફાળો આપ્યો છે એ હકીકત વિદ્યાલયનો લાભ લેનાર અનેક વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મેં જાણી છે. વિદ્યાલયે કરી આપેલી અનુકૂળતાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં એ વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં રહેલી કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત થતી જોઈ ને મેં આનંદ અનુભવ્યો છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સેવાનું સાચું પ્રમાણપત્ર મેં આમ પરોક્ષ રીતે વાંચ્યું છે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય માત્ર જુદી જુદી વિદ્યાસંસ્થાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓનું નિવાસ-સ્થાન અને અભ્યાસસ્થાન જ નહોતું રહ્યું; પણ તેમના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વને પોષણ આપે તેવું

સંસ્કારસ્થાન પણ બન્યું છે. આ રીતે કેળવણીના કાર્ય અર્થે વિદ્યાલયે ઘણી મોટી સેવા બજાવી છે તે માટે તેના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે હું મારી અંજલિ અર્પું છું.

શ્રી બચુભાઈ પી. દોશી

મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે સંખ્યાબંધ જૈન કુટુંબોને સંસ્કારી અને ધાર્મિક જીવનમય બનાવવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે અને તેની પ્રક્રિયા આજે પણ અવિરત ચાલુ છે.

પ્રોફેસર પૃથ્વીરાજ જૈન — અંબાલા

श्रीमहावीर जैन विद्यालय बम्बईने अपने ५० वर्षके दीर्घ जीवनमें जैन समाजकी अद्वितीय सेवा की है। सैंकडो युवकोंको उच्च शिक्षा के स्वर्णिम अवसर प्रदान करने के अतिरिक्त जैन साहित्य के प्रकाशन का महत्त्वपूर्ण कार्य करके विद्यालयने आदर्श उदाहरण उपस्थित किया है।

શ્રી કેશુભાઈ એલ. મહેતા — અમદાવાદ

સંસ્થામાં મારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન-દીક્ષા મળી છે. અમારા વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્રના ઘડતરમાં સંસ્થાનો અમૂલ્ય ફાળો છે. સંસ્થાએ અમારામાં ધાર્મિક અને સંસ્કૃતિના સંસ્કારોનું સિંચન કરી અમારા જીવન-પંથને અવિરત પ્રકાશ અને શક્તિ આપ્યાં છે. ઉચ્ચ કેળવણી ઉપરાંત સધર્મી અને બંધુત્વની ઉમદા ભાવના અમારા હૃદયમાં પ્રગટાવી છે. જૈન સમાજના સેંકડો યુવાનોને કાર્યદક્ષ અને સ્વાશ્રયી બનાવ્યા છે.

શ્રી અમૃતલાલ સુ. શેઠ — ચોરવાડ

આ સંસ્થામાં રહી ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવાનો મને મોકો ન મળ્યો હોત તો આજે મારી કેવી સ્થિતિ હોત તે કલ્પવું મુશ્કેલ છે. વિદ્યાલયમાં રહી માત્ર આગળ અભ્યાસ કરવાની તક મળી એટલું જ નહીં પણ ઘણા ઓછા ખર્ચે First year artsથી M. B. B.S થયો. વિદ્યાલયનો હું આજન્મ ઋણી છું એટલું જ નહીં, પણ ત્યાં આજ સુધી રહી જે જે વિદ્યાર્થીઓ ભણીને ઉત્તીર્ણ થયા છે, અને આજે લાભ લઈ ભણે છે અને ભવિષ્યમાં લાભ લઈ ભણશે તે સૌ જીવન પર્યંત આ સંસ્થાના ઋણી રહેશે.

આજના કહેવાતા આધુનિક શિક્ષણ ઉપરાંત સુંદર ધાર્મિક સંસ્કાર અને શિસ્તપાલનના આદર્શ ભાવનાપ્રદાન કરવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશને વરેલી આ સંસ્થાની ભવિષ્યની કારકિર્દી ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધવામાં સફળ થાઓ એવી શુભેચ્છાઓ પાઠવતાં હું કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

શ્રી લાલચંદજી ઢઢ્ઢા — મદ્રાસ

SHRI MAHAVIRA JAINA VIDYALAYA is the only institution througout India who is helping thousands of students for higher education.

શ્રી ચુનીલાલ બી. મહેતા — મુંબઈ

The Vidyalaya was established as early as 1915 at a time when their was not much attraction for education and much less about the higher education. However'the Vidyalaya has turned out a great blessing to the Jain students. Year by year increasing number of students have been taking advantage of the facilities of Vidyalaya

સાહૂ શ્રેયાંસપ્રસાદજી જૈન — મુંબઈ

The Vidyalaya has been rendering yoemen service to the community. It has promoted the cause of unity among different sub-section of Jain, and has contributed to the uplift of society in the fields of religion, culture and education. The most gratifying part of its activity is that it has endeavoured to instill a feeling of fellow-ship, love, mutual undertsanding, and co-operation among different communities of the land.

શ્રી એસ. કે. પાટીલ — મુંબઈ

This institution was founded under the inspiration of Acharya Vijayavallabhsuri

who was a great Saint and educationist. It has lived up to his great ideal during all these long years. There is need of many institutions of this kind to serve the couse of education.

મોતીલાલ બનારસીદાસ (લાલા સુંદરલાલ જૈન) દિલ્હી

The institute has rendered very useful service to the students community at large by subsidizing their expenses and providing full facilities for academic attainments in different branches of study. It has a glorious and brilliant record in the domain of research. Its project of publishing Agmic texts with the cooperation of renowned scholars of the age is sure to add laurels to its present achievement.

ડૉ. હસમુખ ડી. સાંકળિયા — પૂના

I know this Institute and the work done by it very well.

જોકીમ આલ્વા — નવી દિલ્હી

How can one forget the magnificent service of Shri Mahavira Jain Vidyalaya and above all one of its pioneer and noblest promoters, my revered friend and esteemed companion at Nasik Jail. late Motichand G. Kapadia.

ડૉ. વી. એમ. કુલકર્ણી — કોલ્હાપુર

Shri Mahavira Jain Vidyalaya has been doing excellent work in the field of educatin for more thun fifty years pastand in ways more than one.

શ્રી વિજયસિંહ નાહાર — કલકત્તા

With the inspiration of the great Acharya Vijayavallabh Suriji Maharaj, this institution is doing unique service in the upliftment of education. This Vidyaly is a type of its own. The students come out as a true citizen, full of honour and self respect and in future life they have taken this vidayalaya as their own.

બાબૂ રાજેન્દ્રસિંહ સિંઘી — કલકત્તા

The institutison has proved its usefulness by the very noble service it has rendered to the cause of education in India.

શ્રી બાબુભાઈ અમૃતલાલ શાહ એરોવાળા મુંબઈ

It is no mean pleasure to find that this Institute which has been almamcter of many a bright Jain students and illustrious persons we now find in different walks of life in the Jain community, is now celebrating its Golden Jubilee.

ડૉ હીરાચંદ દા. શાહ — પૂના

Shri Mahavira Jain Vidyalaya, which has fondled me in her lap from the year 1930 to 1937, has given us the basic things of our life i. e. the modern scientific education with the background of relegious education and disciplene. With the strength of that education, I and hundreds like me could go forwords boldly in this vast sea of life career as a respectable and responsible citizen of our country.

શ્રી એમ. સી. ભંડારી — જોધપુર

This instituiion has been rendering most valuable services in the cause of education among the students of the Jain community graduating in diffent branches of study from the University of Bombay.

શ્રી પ્રવીણ પીસારીઆ, પ્રિન્સ્ટન (અમેરિકા)

I am sure that Vidyalaya will continue to play its important role in training India's high talent technical and professional manpower, an important factor is building a prosperous economy.

અર્ધશતાબ્દીના અવસરે

卐

વ્યક્તિના જીવનમાં પણ અર્ધશતાબ્દી સૂચક ઘટના છે, કિંતુ સંસ્થાની અર્ધશતાબ્દી તો મહોત્સવ જ ગણાય.

મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો સુવર્ણ મહોત્સવ એ માત્ર સંસ્થાના અસ્તિત્વનાં પ-ચા-સ વર્ષનો સરવાળો નથી, પણ એક ઊર્ધ્વગામી ને ઓજસ્વી પ્રવૃત્તિની જીવન્ત યશગાથા છે. તેમ જ શિખર પર ફરકતી ગૌરવશીલ વિજયપતાકાનો પરમ અને ચરમ યશ છે એના પાયામાં સૂતેલી જીવન્ત બુનિયાદને.

અભિવંદન છે એ દૂરંદેશી ને વિકાસમૂલક જીવનદષ્ટિવાળા યુગપુરુષ આચાર્યને—જેમણે ધર્મ-મંદિરોની સાથે આવાં કર્મમંદિરોનો પણ ઉદ્ઘોષણા કરી.

અભિવંદન છે અર્થનો અર્થપૂર્ણ ને સમર્થ ઉપયોગ કરી જાણનાર ઝિંદાદિલ દાતાઓને—જેઓની ઉદાર સૂઝ-બૂઝ થકી આદર્શ ને ઉન્મેષને મૂર્તિમંત થવાનું નિમિત્ત મળ્યું.

અભિવંદન છે સૌ નામી-અનામી દુઆગીરો અને સદ્ભાવકોને—જેનું મૂક અને મૂર્તિમંત તર્પણ વિદ્યાલયનું અમૂલું નજરાણું છે.

ને અભિવંદન છે—પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, અલ્પ કે અનન્ય કક્ષાએ તન, મન, ધન કે જીવનનું નૈવેદ્ય ધરનાર મર્મગામી કર્મવીરોને—જેના હામ અને હૂંફ થકી શૂન્યમાંથી સુવર્ણસૃષ્ટિ સર્જાઈ રહી. ગઈ કાલની એ અવાવરી કેડીનું સુરેખ મજલમાં રૂપાંતર થઈ ગયું : ગઈ કાલના એક આદર્શ વિચારને નક્કર ને નિંઠાવંત સ્વરૂપ મળ્યું : ગઈ કાલનું એક નાનકડું કોડિયું અનેક પ્રતિભાના સત્ત્વ ને સ્વત્વની સાખે શતરાગ આરતિમાં વિકાસ પામી ગયું.

"વિદ્યાલય" જૈન સંસ્થા હોવા છતાં સાંપ્રદાયિક રૂઢિચુસ્તતામાં એની દૃષ્ટિ સીમિત નથી : આવતી કાલ ભણી દૃષ્ટિ રાખ્યા છતાંય ગઈકાલના સત્ત્વશીલ તત્ત્વોનું અહીં વિલોપન નથી થયું. બાહ્ય રીતે શૈક્ષણિક સંસ્થા હોવા છતાંય એની પ્રવૃત્તિના પાયા જીવનના ઘણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે.

એક અંતેવાસીએ વિદ્યાલયને "Home away from Home" કહેલું એ બહુ સાર્થક લાગે છે. વિદ્યા-નો-લય થઈ રહ્યો છે. એ કટોકટીના કાળમાં વિદ્યાલયનાં મહત્ત્વ ને મૂલ્ય અનેકગણાં વધી જાય છે. જીવનનાં શિખરો સર કરનાર આજના અનેક વ્યક્તિત્વની આધારશીલા વિદ્યાલય છે.

અર્ધ શતાબ્દીની મજલ સર કરનાર વિદ્યાલયને અનેક શતાબ્દીની યાત્રા કરવાની બાકી છે. ઘણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પ્રકાશ ને પ્રગતિનો પંથ એણે ચીંધ્યો છે; અનેકાનેક પ્રતિભા ને તેજ હજી એણે ખીલવવાં બાકી છે

વિદ્યાલયની ગઈ કાલ સત્ત્વશીલ ને પ્રેરક હતી; આજ વિકાસોન્મુખ ને ઉજ્જ્વલ છે; આવતી કાલ દીપ્તિમાન ને કલ્યાણકારી હશે

કોઈ પુણ્યોદયના પવિત્ર પરિણામ સમી આ માતૃસંસ્થાનો સર્વાંગી ને સુરેખ વિકાસ થયા કરો!

ન એને ખોટ પડો કાર્યશીલ સેવકોની ને ન એને ખોટ હો શીલવંત વિદ્યાર્થીઓની.

શાતા આપે એવા દાતાઓ ને મર્મ ઉજાળે એવા કર્મવીરોનો અવિરત સથવારો મળ્યા કરે
No donation is too small, No devotion is too big!

સાગરથીયે ઘેરી, ગગનથીયે વિશાળ, વસુન્ધરા સમી શમવંત ને જીવન જેવી ક્રિયાશીલ વિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિઓનો સ-રસ, સ-ફલ ને સતત રીતે યાવતચંદ્રદિવાકરૌ વિકાસ થયા કરો!

અક્ષયપાત્ર સમો એનો કોષ કદી લુપ્ત ન થાઓ; અખંડ જ્ઞાનયજ્ઞ સમી એની ઉજ્જ્વળ શિખાઓ સમગ્ર માનવતાની સૂઝ ને સાર લેતી પ્રજ્વળી રહો!

મોમ્બાસા

શ્રી હિ. જે. મહેતા.

જયન્તીલાલ એન. માનકર **મુંબઇ**

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની ઉત્તરોત્તર થતી પ્રગતિ માટે આપ અને તેના સંચાલકો અને સહાયકો ગૌરવ લેવું જોઈએ. આજના "સંસ્કૃતિઓના ઘર્ષણ અને સંક્રાન્તિ"ના કાળમાં પ્રભુ મહાવીરની મહાન સંસ્કૃતિના સંચાર સમી આવી સંસ્થાઓ ચલાવવી અને તેને પ્રગતિમાન બનાવવી એ કોઈ ન્હાનીસૂની સિદ્ધિ નથી. વિદ્યાલયનો લાભ લેનાર અનેક વિદ્યાર્થીઓ જે શહેરી બન્યા પછી પણ સંસ્થા પ્રત્યે અધિક નિષ્ઠાવાન નીવડે છે. તે વિદ્યાલયની સ્થાપના, અસ્તિત્વ અને પ્રગતિની સફળતા અને ઉપયોગિતાનો સચોટ પૂરાવો છે

ખંડ પહેલો

વિદ્યાલયની વિકાસકથા

卐

ૐ

શ્રી પરમાત્મને નમ:
શ્રી ગુરુભ્યો નમ:

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય.

આ સંસ્થા માટે શ્રીમાન્ મુની મહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજ ઉપદેશથી સંવત ૧૯૭૦ના ફાગણ સુદ ૫ [illegible] ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી [illegible] સંવત ૧૯૭૦ [illegible] [illegible]

આવી હતી.

૧ શેઠ [illegible]
૨ " [illegible]
૩ " મોતીચંદ ગીરધર કાપડીયા.
૪ " [illegible]
૫ " [illegible]
૬ " [illegible]
૭ " [illegible]
૮ " [illegible]
૯ " [illegible]

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની કાર્યવાહીના ચોપડાનું
વિદ્યાલયની સ્થાપનાની નોંધ એમાં કરવામાં
(હસ્તાક્ષર: શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

વિદ્યાલયની વિકાસકથા

॥ नमामि वीरं गिरिसारधीरम् ॥

પ્રકરણ પહેલું : સ્થાપના અને શરૂઆત

नमो तित्थस्स—શ્રીસંઘ એ ચેતનવંતું તીર્થ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બન્નેનો સમાવેશ એમાં થાય છે; એ બન્નેનો આધાર પણ એ જ છે. વળી, શ્રીસંઘનો મહિમા એ જ ધર્મનો મહિમા અને ધર્મનો મહિમા એ જ શ્રીસંઘનો મહિમા બની રહે છે. અને જ્યારે ધર્મ અને શ્રીસંઘ એકરૂપ બની જાય છે ત્યારે જ ધર્મતીર્થ પ્રભાવશાળી બને છે, અને માનવસમાજ એના પવિત્ર આરે કૃતાર્થતા અનુભવે છે. સંઘબળ એ સાચું કાર્યસાધક બળ ગણાય છે; શક્તિનો સ્રોત પણ સંઘમાંથી જ પ્રગટે છે, અને એની શક્તિની તોલે બીજી કોઈ શક્તિ આવી શકતી નથી. આવો શ્રીસંઘ એ જાજરમાન જંગમ તીર્થ છે, અને તેથી તીર્થંકર ભગવાન પણ એને નમસ્કાર કરે છે : **नमो तित्थस्स**, એ ધર્મ-શાસ્ત્રે જતન કરેલી સંઘતીર્થના મહિમાનું ગાન કરતી ભગવાન તીર્થંકરની પવિત્ર વાણી છે.

न धर्मो धार्मिकैर्विना—ધર્મની ચેતના ટકી રહે છે એના અનુયાયીઓના આધારે. જે ધર્મના અનુયાયીઓનું અસ્તિત્વ લુપ્ત થઈ જાય છે, એ ધર્મ પણ છેવટે નામશેષ થઈને માત્ર ઇતિહાસનો વિષય બની રહે છે. એટલે તો સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચારે અંગોનું જતન કરવું અને એ બધાય અંગો શક્તિશાળી બને એનું પૂરતું ધ્યાન રાખવું એ શ્રીસંઘની ફરજ માનવામા આવી છે. બીજી રીતે કહીએ તો, સાતે ક્ષેત્રોની બરાબર સાચવણી કરવામા જ શ્રીસઘનું સંઘપદ અને કર્તવ્ય ચરિતાર્થ થાય છે. જેટલા પ્રમાણમા શ્રીસંઘ પોતાના આ કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં ધર્મ અને સઘ બન્ને તેજસ્વી બને છે અને બન્નેનો મહિમા વિસ્તરે છે જૈન સંસ્કૃતિની ચડતીપડતીનો ઇતિહાસ આ વાતની સાખ પૂરે છે

સહુ કોઈના અભ્યુદય માટે સમયે સમયે તીર્થંકરો ધર્મતીર્થની પ્રરૂપણા કરે છે. આ ધર્મતીર્થના પવિત્ર આરે કેવળ શ્રીસંઘનું જ નહીં, માનવમાત્રનું કલ્યાણ થાય છે. અને એ ધર્મતીર્થનો આદેશ તો **मित्ती मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणइ**—જગતના જીવમાત્ર સાથે મૈત્રીસંબંધ બાધવાનો અને કોઈ પણ જીવની સાથે વેર-વિરોધ નહી રાખવા—જેટલો વ્યાપક છે આકાશના જેવા વ્યાપક અને શિરછત્ર સમા સુખકારક આ ધર્મ-આદેશના પાલન અને પ્રસારને માટે પ્રયત્ન કરવાનું શ્રીસંઘને કહેવામા આવ્યું છે. શ્રીસંઘ જેટલા પ્રમાણમા આ માટે નિષ્ઠા અને દૃષ્ટિપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં આ સર્વકલ્યાણકારી આદેશનો લાભ પોતાને તેમ જ વિશ્વને મળે છે, અને ધર્મતીર્થની સાચી પ્રભાવના પણ થાય છે.

ધર્મતીર્થની આવી પ્રભાવના માટેના પ્રયત્નમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનું અર્થાત્ તત્ત્વદર્શન અને ધર્માચરણનું એટલે કે સત્યગામી સમજણ અને અહિંસાગામી આચરણનું મુખ્ય સ્થાન છે. આત્મસાધના કે આત્મસાક્ષાત્કારનો એ જ રાજમાર્ગ છે. **ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः** એ શાસ્ત્રવાણીનું આ જ રહસ્ય છે. તેથી જ તો જ્ઞાનની આરાધના માટે વિદ્યાતીર્થોની અને ચારિત્રની આરાધના માટે ધર્મતીર્થોની સ્થાપના કરવી, એની રક્ષા કરવી અને એની સુવ્યવસ્થા સાચવવી એ શ્રીસંઘનું ધર્મકૃત્ય લેખવામાં આવ્યું છે. એ ધર્મકૃત્યના પાલનથી શ્રીસંઘ અને ધર્મ બન્નેનો મહિમા વધતો રહે છે.

સાચી સમજણ વગર સાચું આચરણ ન થઈ શકે એ સહેજે સમજી શકાય એવી વાત છે. ગમે તે દિશામાં કેવળ ચાલ ચાલ કરવાથી નહીં પણ સાચી દિશામાં પ્રવાસ કરવાથી જ ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકાય છે, એ સહુ કોઈના અનુભવની વાત છે. તેથી જ ધર્મશાસ્ત્રના રચનારાઓએ **पढमं नाणं तओ दया**–પહેલું જ્ઞાન ને પછી ક્રિયા–એમ કહીને દરેક પ્રકારના વિકાસને માટે જ્ઞાન કે વિદ્યાપ્રાપ્તિને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે—પછી એ વિકાસ આત્મલક્ષી યાને આધ્યાત્મિક હોય કે વ્યવહારકોટીનો એટલે કે દુન્યવી હોય.

જૈન સમાજનો દુન્યવી વિકાસ સાધવાની સાથે સાથે ધાર્મિકતા અને સંસ્કારિતાનું એમાં બીજારોપણ કરીને એને આંતર-બાહ્ય રીતે પ્રાણવાન બનાવવાનો એક સમર્થ પુરુષાર્થ, એક યુગદ્રષ્ટા સૂરીશ્વરજીના પ્રેરક માર્ગદર્શન નીચે, શ્રીસંઘે કર્યો, અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવા જાજરમાન વિદ્યાધામની સ્થાપના કરી, એ વાતને પચાસ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં. એ વિદ્યાધામની પચાસ વર્ષની યશસ્વી અને ગૌરવશાળી કાર્યવાહીની રૂપરેખાનો કંઈક પરિચય મેળવી આહ્‌લાદિત થઈએ અને સેવાની પ્રેરણા લઈએ.

[૧]

વિકાસમાત્રની પહેલી જરૂરિયાત: જ્ઞાન

બધાં ધર્મો અને ધર્મશાસ્ત્રોએ જ્ઞાનની મહત્તા મુક્ત મને વર્ણવી છે. જ્ઞાનની ઉપયોગિતા અને ઉપકારિતા અવર્ણનીય છે. પ્રકાશ વગર પંથ ન દેખાય અને મોટા ભાગની પ્રવૃત્તિ પણ થંભી જાય; પરિણામે પ્રગતિ રુંધાવા લાગે: એ જ રીતે જ્ઞાન વગર આગળ વધવાનો માર્ગ નથી સૂઝતો. આ વિકાસ બાહ્ય અને આ વિકાસ આંતરિક, અથવા તો આ કલ્યાણ ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક અને આ કલ્યાણ વ્યાવહારિક કે ભૌતિક—એવા ભેદોમાં કેટલેક અંશે તથ્ય હોવા છતાં વિકાસ કે કલ્યાણની સાધનામાં પાયાની વાત વસ્તુસ્થિતિનું અને વિકાસના ઉપાયનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું એ જ છે. જ્ઞાન કે સાચી સમજણ એ વિકાસની પહેલી શરત કે આવશ્યકતા છે.

આચરણને સફળ બનાવવામાં સાચી સમજણનું કેટલું મહત્ત્વ રહેલું છે તે શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં, સાતમા શતકના બીજા ઉદ્દેશામાં આવતા ગુરુ ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી વચ્ચે થયેલ નીચેના પ્રશ્નોત્તરથી પણ સમજી શકાય છે:—

"ગૌતમ—હે ભગવન્! કોઈ માણસ એવું વ્રત લે કે, 'હવેથી હું સર્વ પ્રાણો, સર્વ ભૂતો, સર્વ જીવો અને સર્વ સત્ત્વોની હિંસાનો ત્યાગ કરું છું'; તો તેનું તે વ્રત સુવ્રત કહેવાય કે દુર્વ્રત?"

"ભગવાન મહાવીર—હે ગૌતમ! તેનું તે વ્રત કદાચ સુવ્રત હોય કે કદાચ દુર્વ્રત પણ હોય."

"ગૌતમ—હે ભગવન્! એનું શું કારણ?"

"ભગવાન મહાવીર—એ પ્રમાણે વ્રત લેનારને, 'આ જીવ છે, આ અજીવ છે, આ ત્રસ (જંગમ) છે, આ સ્થાવર જીવ છે.' એવું જ્ઞાન ન હોય, તો તેનું તે વ્રત સુવ્રત ન કહેવાય, પણ દુર્વ્રત કહેવાય. જેને જીવ-અજીવનું જ્ઞાન નથી, તે જીવહિંસા ન કરવાનું વ્રત લે તો તે સત્ય ભાષા નથી બોલતો, પરંતુ અસત્ય ભાષા બોલે છે. તે અસત્યવાદી પુરુષ સર્વ ભૂત-પ્રાણોમાં મન-વાણી-કાયાથી કે જાતે કરવું કે બીજા પાસે કરાવવું કે કરનારને અનુમતિ આપવી—એ ત્રણે પ્રકારે સંયમથી રહિત છે, વિરતિથી રહિત છે, એકાંત હિંસા કરનાર તથા એકાંત અજ્ઞ છે. પરંતુ જેને જીવ વગેરેનું જ્ઞાન છે, તે તેમની હિંસા ન કરવાનું વ્રત લે, તો તેનું જ વ્રત સુવ્રત છે, તથા તે સર્વ ભૂત-પ્રાણોમાં બધી રીતે સંયત, વિરત, પાપ-કર્મ વિનાનો, કર્મબંધ વિનાનો, સંવર યુક્ત, એકાંત અહિંસક તથા પંડિત છે."

(શ્રી ભગવતીસાર, પૃ૦ ૩૦-૩૧)

જેમ ભગવાને અહિંસાના યથાર્થ આચરણ માટે જ્ઞાનની અનિવાર્યતા બતાવી તેમ, એ જ વાત બધાં વ્રતો, નિયમો, આચારો વગેરેને પણ લાગુ પાડીને કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે, પ્રવૃત્તિમાત્રમાં પહેલી જરૂર જ્ઞાનની-સાચી સમજણની-પડે છે; આટલું જ શા માટે, નિવૃત્તિ તરફ વળવું હોય તોપણ જ્ઞાનની અને સારાસારના વિવેકની પહેલી જરૂર રહે છે. મતલબ કે સાચી સમજણ વગરની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ રેતીને પીલવા જેવું કે પાણીને વલોવવા જેવું નકામું આવે છે; અને ક્યારેક તો સાચી દિશાના જ્ઞાન વગર ખોટી દિશામાં ચાલનાર જેમ પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનની નજીક પહોંચવાને બદલે એનાથી વધુ ને વધુ દૂર જતો જાય છે, એમ એનું પરિણામ ધાર્યા કરતાં સાવ ઊંધું સુધ્ધાં આવે છે. આવું ન બને અને આદરેલ પ્રયત્ન દ્વારા હાથ ધરેલ કાર્ય ધારણા મુજબ સફળ રીતે પાર પડે એ માટે, તેમ જ જીવનવિકાસના માર્ગે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થઈ શકે એ માટે પણ, જ્ઞાનની પહેલી જરૂર પડે છે. માળાના બધા મણકા જેમ દોરાથી પરોવાયેલા હોય છે, એમ પ્રવૃત્તિમાત્રની સફળતા જ્ઞાનના સૂત્રથી પરોવાયેલી છે. જે એ સૂત્રને આવકારી અને સાચવી જાણે છે, એ પોતાના જીવનને સફળતાથી સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે.

જ્ઞાનનો મહિમા આવો સર્વવ્યાપી અને અપાર હોવાને લીધે જ તત્ત્વદ્રષ્ટાઓએ એને જુદી જુદી ઉત્તમોત્તમ ઉપમાઓથી બિરદાવ્યું છે. કોઈકે એને પ્રકાશ રેલાવનાર[1] કહ્યું તો કોઈકે એને સૂર્યની ઉપમા[2] આપીને એનો મહિમા વર્ણવ્યો. કોઈએ એને સર્વશ્રેષ્ઠ સંપત્તિ[3] કહ્યું, કોઈકે અમૃત[4] કહ્યું તો વળી કોઈએ પરમ પવિત્ર[5] તરીકે એનું ગુણકીર્તન કર્યું.

જ્ઞાનની શાખા-પ્રશાખાઓનો કોઈ પાર નથી. એમાં પારમાર્થિક જ્ઞાન (પરા વિદ્યા) અને અપારમાર્થિક-વ્યાવહારિક જ્ઞાન (અપરા વિદ્યા) એ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે જ્ઞાનના પ્રત્યેક અંશ તરફ અને જ્ઞાનની બધી શાખા-પ્રશાખાઓ તરફ બહુમાનનો

---

૧. नाणं पयासगं। २. नमो नमो नाणदिवायरस्स।
३. विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्। ४. अमृतं तु विद्या। विद्ययाऽमृतमश्नुते।
५. न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।

ભાવ રાખવો જરૂરી છે. જે સમાજ, રાષ્ટ્ર કે ધર્મમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વિધવિધ શાખા-પ્રશાખાઓનું વ્યાપક અને તલસ્પર્શી ખેડાણ થતું રહે છે તે શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ બનીને પોતાના અસ્તિત્વને બાજરમાન બનાવે છે, એટલું જ નહીં, વખત આવ્યે એ આગેવાની પણ કરી શકે છે. बुद्धिर्यस्य बलं तस्य । —જેની બુદ્ધિ એનું બળ—એ કથન સાવ સાચું છે. હૃદય અને બુદ્ધિનો વિકાસ કરનાર જ્ઞાન વિજ્ઞાનની ઉપાસનામાં જે પાછળ રહે છે તે વિકાસયાત્રામાં પણ પાછળ રહી જાય છે.

[૨]
અંગ્રેજી શાસનકાળ : વિદ્યાવિસ્તારનો યુગ

અંગ્રેજોનો સંપર્ક અને શાસનકાળ હિંદુસ્તાનને માટે ભારે વિલક્ષણ અને અજોડ નીવડ્યો. એ લોકો વેપાર ખેડવા આવ્યા હતા; અને વેપાર ખેડીને બને તેટલું વધુ ધન વિલાયત ભેગું કરવાની એમની નેમ હતી. એ ચકોર લોકોએ એ નેમ પૂરેપૂરી પાર પાડી હતી એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

પણ, એથીય આગળ વધીને, ચાણક્યબુદ્ધિના વિચક્ષણ અંગ્રેજોને એ સમજતાં વાર ન લાગી કે અનેક ધર્મ, પંથ, વર્ણ, જાતિ અને નાનાં-મોટાં સંખ્યાબંધ રાજ્યોમાં વહેંચાયેલા હિંદુસ્તાનના વતનીઓને, એક યા બીજા બહાને, આપસઆપસમાં લડાવીને દેશની રાજસત્તા હાથ કરવી, એ આકડેથી મધ ઉતારી લેવા જેવું સહેલું કામ છે. વળી, અત્યાર સુધીના વિદેશી શાસકો કરતાં આ અંગ્રેજ શાસકો કંઈક જુદી જ તાસીરના હતા. બીજા કેટલાય વિદેશી શાસકો ભલે અહીં આવ્યા હતા પરદેશથી, પણ મોટા ભાગના છેવટે હિંદુસ્તાનના વતની બનીને અહીં જ વસી ગયા હતા; જ્યારે અંગ્રેજો તો હમેશને માટે ઇંગ્લેંડના વતની રહીને જ હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય ચલાવવા આવ્યા હતા; અને એ કાર્ય એમણે સફળતાપૂર્વક કરી બતાવ્યું હતું!

પણ વેપાર અને રાજશાસન બન્નેથી ચડિયાતું લેખાય એવું કામ તો અંગ્રેજોએ ભારતવર્ષના સાંસ્કૃતિક કાયાપલટનું કર્યું—એને મૂંગી, છૂપી અને પ્રશાંત ક્રાંતિ ખુશીથી કહી શકીએ : એની એટલી બધી ઊંડી અને વ્યાપક અસર ધીમે ધીમે ભારતની સંસ્કૃતિ ઉપર થઈ છે. અંગ્રેજો પોતાની સાથે એવી અદ્ભુત સંસ્કૃતિ લેતા આવ્યા અને એનો પ્રસાર એમણે એવી તો સિફતથી દેશભરમાં કર્યો કે, પતંગિયાં સામે દોડીને દીવામાં ઝંપલાવે એ રીતે, આપણે ધીમે ધીમે એ સંસ્કૃતિને વશ થતા ગયા, અને આપણી સંસ્કૃતિને વીસરતા ગયા, તે એટલી હદે કે આપણામાંના કેટલાક તો એને હલકી કે નમાલી પણ માનતા થયા! આજે તો એ પશ્ચિમની ઢબની રહેણીકરણીનો અને ત્યાંની સંસ્કૃતિનો રંગ કેટલો ઘેરો બન્યો છે, એ વાત હવે સમજાવવા જેવી રહી નથી. ઘરના નાના સરખા રસોડાથી લઈને તે લોકસભાના સુવિશાળ સભાખંડ સુધી જ્યાં જુઓ ત્યાં એની જ અસર વ્યાપેલી દેખાય છે.

અંગ્રેજોની સંસ્કૃતિનું ભારતમાં ગૌરવ વધારવામાં અને ભારતીય જનસમૂહ ઉપર એની ઘેરી અસર પાડવામાં તેમ જ અંગ્રેજી રાજશાસનને મજબૂત બનાવવામાં જેમ

ખ્રિસ્તી ધર્મની ધર્માંતરની પ્રવૃત્તિએ ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે, તેમ અંગ્રેજી ભાષાએ તથા અંગ્રેજી ઢબની શિક્ષણપદ્ધતિએ પણ એટલો જ અગત્યનો હિસ્સો આપ્યો છે.

અંગ્રેજ શાસકોની એક ખૂબી એ હતી કે રાજ્યશાસનના પાયારૂપ કે ચાવીરૂપ સત્તા-સ્થાનો પોતાને કબજે રાખીને બાકીનાં સ્થાનોમાં હિંદુસ્તાનીઓ દ્વારા કામ ચલાવવું. આ માટે પોતાની શાસનપદ્ધતિમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવા માણસો હજારોની સંખ્યામાં તૈયાર કરવાનું જરૂરી હતું. આ જરૂરિયાતને પૂરી કરવા માટે અંગ્રેજી શિક્ષણપદ્ધતિ અને અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ દેશમાં શરૂ કરવાનું એમને અનિવાર્ય લાગ્યું. લૉર્ડ મેકોલેએ આ વાતની પ્રબળ રીતે રજૂઆત કરતાં સને ૧૮૩૪માં કહ્યું હતું કે—

"આપણે હિંદુસ્તાનમાં એક એવો વર્ગ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જેમના ઉપર આપણે રાજ્ય ચલાવીએ છીએ એવા અસંખ્ય હિંદી લોકો તથા આપણી વચ્ચે એ વર્ગ સમજાવટનું કાર્ય કરે. આ લોકો એવા હોવા જોઈએ કે તેઓ કેવળ લોહી અને રંગની દૃષ્ટિએ જ માત્ર હિંદી હોય, પરંતુ રુચિ, ભાષા, વિચારો અને ભાવનાની દૃષ્ટિએ તો અંગ્રેજ બની ગયા હોય."[1]

લૉર્ડ મેકોલેના આ સૂચનને અમલી બનાવવા માટે લૉર્ડ બેન્ટિકે એક જ વર્ષ પછી, સને ૧૮૩૫માં, હુકમ કર્યો કે—

"જેટલી રકમ કેળવણી માટે મંજૂર કરવામાં આવે તે બધી અંગ્રેજી કેળવણી ઉપર જ વપરાય, એ એનો સારામાં સારો ઉપયોગ છે."[2]

આ હુકમના અમલનું પરિણામ માત્ર પંદર સત્તર વર્ષમાં જ લૉર્ડ મેકોલેની ધારણાને સાચી ઠરાવતું કેવું આવ્યું તે પ્રોફેસર એમ. એચ. વિલ્સનના પાર્લામેન્ટની સિલેકટ કમીટી સમક્ષના નીચેના ઉદ્ગારો ઉપરથી બરાબર જાણી શકાય છે. તેઓએ કહ્યું કે—

"ખરું જોતાં, આપણે અંગ્રેજી લખી-વાંચી જાણનારાઓની એક જ્ઞાતિ બનાવી દીધી છે. આ વર્ગ એવો ઊભો થયો છે કે જેને પોતાના દેશવાસીઓ પ્રત્યે બિલકુલ સહાનુભૂતિ નથી; અથવા છે તો બહુ જ ઓછી છે."[3]

આ રીતે ધીમે ધીમે ભારતની પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિ અસ્ત થતી ગઈ; અને અંગ્રેજી ભાષા અને અંગ્રેજી ઢબનું શિક્ષણ દેશમાં ફેલાતાં ગયાં. પરદેશી શાસન સામેના ૧૮૫૭ના બળવાના ઐતિહાસિક વર્ષમાં જ અંગ્રેજોએ ભારતીય શિક્ષણપદ્ધતિ અને સંસ્કૃતિ ઉપર વધારે પ્રબળ આક્રમણ કરવાનું પગલું ભર્યું: એ જ વર્ષમાં કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસમાં સરકારી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

ખરી રીતે તો ઓગણીસમી સદીની પહેલી પચીશીમાં જ અંગ્રેજીના પ્રવેશના શ્રી-ગણેશ મંડાઈ ગયા હતા: સને ૧૮૧૪માં ખ્રિસ્તી પાદરીઓને મુંબઈમાં અંગ્રેજી શાળા ખોલવાની મંજૂરી મળી ચૂકી હતી. રાજા રામમોહનરાયના પ્રયાસથી કલકત્તામાં સને ૧૮૧૭માં અંગ્રેજી શાળા શરૂ થઈ હતી. ગુજરાતમાં સને ૧૮૨૦થી અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ થયું હતું. સૂરતની અંગ્રેજી શાળા સને ૧૮૪૨માં શરૂ થઈ હતી. વડોદરા, અમદાવાદ, ભાવનગર અને જૂનાગઢની કૉલેજો સને ૧૮૫૭ પછી સ્થપાઈ હતી.

૧. ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય, ભાગ બીજો, પૃ૦ ૭૬૧. ૨. એજન. ૩. એજન.

દેશમાં, આ રીતે, અંગ્રેજી શિક્ષણ અને અંગ્રેજી ઢબની રહેણીકરણી પોતાનો વિસ્તાર કરી રહ્યાં હતાં, તેની સાથોસાથ સમુદ્રયાત્રા કરીને વિશેષ અભ્યાસ માટે પરદેશ જવાના પ્રસંગો પણ વધતા જતા હતા.

આનું એક પરિણામ તો અંગ્રેજોની ધારણા મુજબ જ આવ્યું: કેવળ રાજ્યસંચાલનમાં પૂરેપૂરા વફાદાર જ નહીં પણ અંગ્રેજોની રહેણીકરણીનો જયજયકાર બોલાવનારાઓનો એક આખો વર્ગ ઊભો થયો. પણ એનું બીજું પરિણામ, ગુલાબની સાથોસાથ કાંટા પણ ઊગી નીકળે એમ, એમની ધારણાથી ઊલટું પણ આવ્યું: ૧૮૫૭નો ઐતિહાસિક બળવો ધારણા મુજબ સફળ ન થવા છતાં તે વખતે દેશમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને વિદેશી શાસનના વિરોધીઓની સંખ્યા કંઈ જેવી તેવી ન હતી; એમાં જેઓ પરદેશમાં અભ્યાસ કરવા ગયા હતા અને સ્વતંત્રતાનું મહત્ત્વ અને પરતંત્રતાનું કલંક વધારે સ્પષ્ટપણે સમજતા થયા હતા, એમનું બળ ઉમેરાયું: પરિણામે અંગ્રેજી રાજશાસન સામેનો વિરોધ વિશેષ પ્રબળ બનવા લાગ્યો.

અંગ્રેજી ભાષા અને અંગ્રેજી ઢબની શિક્ષણપદ્ધતિનું ત્રીજું પરિણામ વળી આ બે પરિણામો કરતાંય વધારે વ્યાપક, વધારે ચિરસ્થાયી અને વધારે અસરકારક આવ્યું; તે એ કે કૉલેજો અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જુદા જુદા વિષયોનું ખેડાણ થવા લાગ્યું; તેમાં વળી ભારતીય ધર્મો, દર્શન, સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને કળા જેવા ભારતના પોતાના જ વિષયોમાં વિદેશના વિદ્વાનો નિપુણતા મેળવીને આપણને એ એવી અનોખી આકર્ષક ઢબે શીખવવા લાગ્યા કે એથી, આપણા વિદ્યાર્થીઓ તો ઠીક, આપણા નામાંકિત વિદ્વાનો પણ મુગ્ધ બની ગયા. અને તેઓ એ વિદેશી વિદ્વાનોએ દર્શાવેલી સંશોધન-સંપાદનની પદ્ધતિનું ઉમળકાપૂર્વક સ્વાગત અને અનુકરણ કરવા લાગ્યા. ભારતીય સંસ્કૃતિના વ્યાપક અને તલસ્પર્શી, તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક અધ્યયન-અધ્યાપન તેમ જ સંશોધન-સંપાદનની આ પ્રક્રિયાના પરિણામરૂપે વેદોનું સૌપહેલું મુદ્રણ-પ્રકાશન પરદેશમાં થયું.[1] વળી બૌદ્ધધર્મના પિટકો[2] અને જૈનધર્મના આગમગ્રંથો[3] તરફ પણ વિદેશના વિદ્વાનો આ અરસામાં જ આકર્ષાયા. અને એ ક્ષેત્રમાં એમણે એવું મહત્ત્વનું અને મૌલિક કે પાયાનું કહી શકાય એવું કામ કર્યું કે જે આજે પણ નમૂનારૂપ અને માર્ગદર્શક બની શકે એવું લેખાય છે. આની સાથોસાથ વિદેશી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અધ્યયન તરફ પણ આપણા દેશના વિદ્વાનો સારા પ્રમાણમાં આકર્ષાયા.

---

૧. ઋગ્વેદના પ્રથમ અષ્ટકનો લેટિન અનુવાદ શ્રી એફ. રોજન નામે વિદ્વાને છેક સને ૧૮૩૭માં કર્યો હતો. સંપૂર્ણ ઋગ્વેદનો જર્મન અનુવાદ શ્રી એ. લુડ્વિગ નામે વિદ્વાને સને ૧૮૭૬માં કર્યો હતો. યજુર્વેદનું સંપાદન પ્રો. એ. વેબર દ્વારા સને ૧૮૪૯–૫૨માં થયું હતું. પ્રો. મેક્સમૂલરનું આ ક્ષેત્રનું કામ તે પછી આવે.

૨. વિનયપિટકનું સંપાદન એચ. ઓલ્ડનબર્ગ નામના વિદ્વાને સને ૧૮૭૯માં કરીને એને રોમનલિપિમાં છપાવ્યું હતું.

૩. કલ્પસૂત્ર અને નવતત્ત્વનો અનુવાદ શ્રી જે. સ્ટીવન્સન નામે વિદ્વાને સને ૧૮૪૮માં કર્યો હતો. આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રનો અનુવાદ ડૉ. હર્મન યાકોબીએ કર્યો હતો; અને તે સને ૧૮૮૪માં "સેક્રેડ બુક્સ ઑફ ધી ઈસ્ટ" નામે ગ્રંથમાળાના ૨૨મા ગ્રંથરૂપે પ્રગટ થયો હતો.

ન્યાયાંભોનિધિ, યુગદ્રષ્ટા

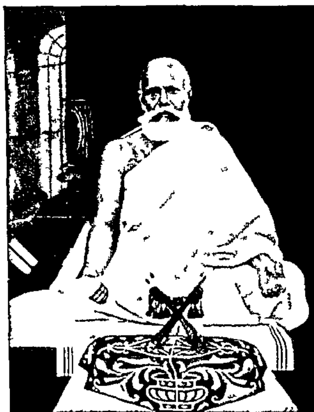
પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) મહારાજ

। પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ

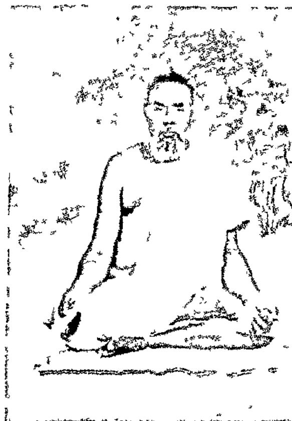
સ્વ. મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ

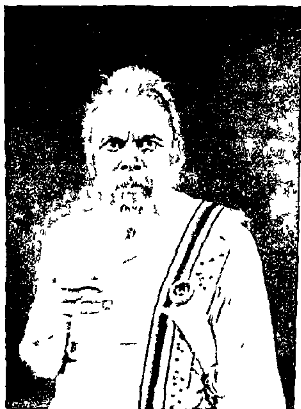
સ્વ. પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયલલિતસૂરિજી મહારાજ

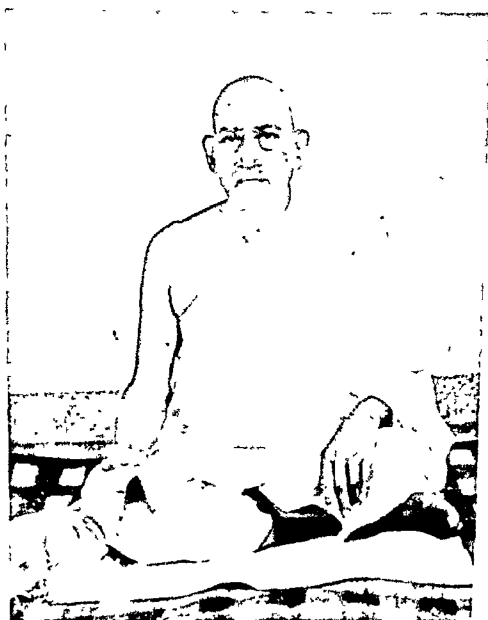

ત્ય આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજી મહારાજ

પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયપૂર્ણાનંદસૂરિજી મહારાજ

આગમ પ્રકાશન યોજનાના પ્રેરક અને મુખ્ય સંપાદક
પૂજ્ય આગમ પ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ

સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ એક બાજુ જેમ વિનયન, વિજ્ઞાન, વાણિજ્ય, ઇજનેરી, દાક્તરી, ભૂસ્તરવિદ્યા, કૃષિવિદ્યા જેવા નવા નવા વિષયોના અધ્યયનની જોગવાઈઓ વધતી ગઈ, તેમ બીજી બાજુ એવા વિષયોનું અધ્યયન કરનારાઓની સંખ્યામાં પણ વધારો થતો ગયો. આ વિદ્યાર્થીઓ અમુક જ્ઞાતિ, અમુક વર્ણ કે અમુક ધર્મના જ હતા એવું નહીં, પણ એમાં બધી જ્ઞાતિઓ, બધા વર્ણો અને બધાય ધર્મોના છાત્રોને સમાન રીતે આવકાર મળતો હતો. ઉપરાંત, એમાં કન્યાઓને પણ ધીમે ધીમે સ્થાન મળતું જતું હતું. પરિણામે થોડાક દાયકામાં જ વિદ્યાઅધ્યયનના ક્ષેત્રમાં જ્ઞાતિ, વર્ણ કે ધર્મગત વિશિષ્ટતાને કોઈ સ્થાન રહેવાનું ન હતું : જેને જે વિષયનું અધ્યયન કરવું હોય તે મુક્ત મને તે વિષયનું અધ્યયન લેશ પણ રોકટોક વગર કરી શકે—એવો વિદ્યામુક્તિનો નવો યુગ થોડાંક વર્ષોમાં જ ઊગવાનો હતો.

શાસ્ત્રીય તેમ જ બીજી બધી વિદ્યાઓના અધ્યયનની આવી—હિન્દુસ્તાનના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં કંઈક અ-પૂર્વ કહી શકાય એવી—મોકળાશનું સ્વાભાવિક પરિણામ નજીકના ભવિષ્યમાં જ એવું આવવાનું હતું કે, જેમ વિદ્યા-ઉપાર્જન જ્ઞાતિ, વર્ણ, ધર્મ કે પુરુષ-સ્ત્રી-પણાના પુરાણા વાડાઓથી મુક્ત બનીને સર્વજનસુલભ બનવાનું હતું, તેમ હુન્નર-ઉદ્યોગ કે વેપાર–વણજ દ્વારા થતું અર્થોપાર્જન પણ વધુ વખત સુધી હવે જ્ઞાતિ, વર્ણ કે ધર્મનિષ્ઠ રહી શકવાનું ન હતું. **વીરભોગ્યા વસુન્ધરા**ની જેમ હવેનો યંત્રપ્રધાન યુગ એવો આવવાનો હતો કે જે કોઈ નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે એના ઉપર સરસ્વતી અને લક્ષ્મીદેવીની કૃપા વરસવાની હતી !

આવા સમયમાં એ સમાજ જ પ્રગતિશીલ બની શકવાનો હતો કે જેને યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધર મહાપુરુષનું સમયાનુરૂપ માર્ગદર્શન મળે, અને જે એ જ્યોતિર્ધરની આર્ષ વાણી ઝીલીને પોતાની ઊછરતી પેઢીને વિદ્યા અને હુન્નર-ઉદ્યોગનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નિપુણ બનાવવા નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્નશીલ બને.

જૈન સમાજ પોતાના ઉજ્જવળ ભાવી માટે આવા જ કોઈક જ્યોતિર્ધરના માર્ગદર્શનની રાહ જોતો હતો : એવો એ યુગ હતો.

[૩]
જ્યોતિર્ધરનું યુગદર્શન

પરમ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી અપરનામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ પંજાબની ધરતીના, સમસ્ત ભારતના ગૌરવ સમા, સપૂત હતા. તે કાળે જૈન સંઘના તો તેઓ મુખ્ય અધિનાયક જ હતા. એક સમર્થ યુગદ્રષ્ટા તરીકે, આવતા સમયનાં એંધાણ કળી જઈને, જૈન ધર્મ અને સંઘના યોગક્ષેમ માટે એમણે જે પુરુષાર્થ કર્યો અને જે માર્ગદર્શન આપ્યું એ ઇતિહાસની એક અમર કહાની બની રહે એવાં છે. એમના એ પ્રયત્નનાં મધુર ફળ આજે પણ જૈન સંઘ આસ્વાદી રહ્યો છે—એમના પ્રયત્ન અને માર્ગદર્શનમાં એટલી દૂરંદેશી, કલ્યાણભાવના અને ધર્મની ધગશ ભરેલી હતી. એમનો આ ઉપકાર જૈન સંઘ ક્યારેય વીસરી શકે નહીં. એ જ્યોતિર્ધરનું નામ અને કામ સૈકાઓ સુધી પ્રેરણા આપતું રહે એવું છે.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજની વિદ્વત્તા વિદ્વાનોમાં માથ ઝુકાવે એવી હતી. તેઓના રોમરોમમાં જૈન સંઘના અભ્યુદયની ભાવના ધબકતી હતી, અને તેઓ આગામી યુગનું સ્પષ્ટ દર્શન કરી શકતા હતા. न धर्मो धार्मिकैर्विना ।—ધર્મ પોતાનું અસ્તિત્વ એના અનુયાયીઓમાં જ ટકાવી શકે છે—એ વાતનું હાર્દ તેઓથી બરાબર સમજાયેલા હતા. અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમ્યાન ક્રાંતિ કહી શકાય એટલું વ્યાપક પરિવર્તન સમાજવ્યવસ્થામાં પ્રવેશી ગયું હતું; અને પોતાના વર્ચસ્વને ટકાવી રાખવા માટે દરેક વર્ણ, જ્ઞાતિ અને સમાજે વ્યાપક વિદ્યાધ્યયનનો આશ્રય લીધા વગર ચાલવાનું ન હતું. અગમચેતી વાપરીને આ દિશામાં વહેલાં પ્રયત્નશીલ થનાર સમાજ વહેલો શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ બની શકવાનો હતો: આત્મારામજી મહારાજની ચકોર બુદ્ધિએ આ વાત બરાબર સમજી લીધી હતી. અને તેથી જ જૈન સમાજ વિદ્યાસાધનામાં પછાત ન રહેતાં પ્રગતિશીલ બને એવી એમની તીવ્ર ઝંખના હતી, અને પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં એ માટે પ્રયત્ન કરવાની એમની તમન્ના પણ હતી.

સમાજ તથા વ્યક્તિના વિકાસને માટે જેમ એક બાજુ દેવમંદિરોની જરૂર હતી, તેમ બીજી બાજુ સરસ્વતીમંદિરોની પણ એટલી જ જરૂર હતી, એ રહસ્ય તેઓ બરાબર જાણતા હતા. આ સમાજહિતૈષી આચાર્યશ્રીની વિદ્યાપ્રસારની તીવ્ર ઝંખનાનો કંઈક ખ્યાલ 'નવયુગનિર્માતા' ગ્રંથમાંના (પૃ. ૪૦૯) નિમ્ન પ્રસંગ ઉપરથી પણ મળી રહે છે. એ યાદગાર પ્રસંગ કહે છે કે—

"જ્યારે આચાર્યશ્રી (વિ. સં. ૧૯૫૨માં) લુધિયાનામાં બિરાજતા હતા ત્યારે એમના શ્રદ્ધાળુ એક ક્ષત્રિયે એમને કહ્યું: 'આપ મંદિરો બનાવરાવી રહ્યા છો એ તો સારું છે, પરંતુ એની શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરનારાઓ પેદા કરવા માટે આપે સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના તરફ પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.' આના જવાબમાં આચાર્યશ્રીએ ફરમાવ્યું કે 'પ્રિય ભાઈ, તમારું કહેવું સાચું છે; હું પણ આ વાત સમજું છું. પરંતુ સૌપહેલાં આમની—શ્રાવકોની શ્રદ્ધાને સ્થિર કરવા માટે આ મંદિરોની જરૂર હતી; તેથી એ કામ તો હવે પ્રાયઃ પૂરું થઈ ગયું છે; અને એમાં જે કંઈ ખામી છે તે પણ ધીમે ધીમે પૂરી થઈ જશે. હવે હુ સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના તરફ જ વિશેષ ધ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આને માટે આખા પંજાબમાં ગુજરાનવાલા જ વધારે ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે. હવે હું એ બાજુ જ વિહાર કરી રહ્યો છું. જો આયુષ્યે સાથ આપ્યો તો વૈશાખ મહિનામાં સનખતરાની પ્રતિષ્ઠા કરીને સીધો ગુજરાનવાલા પહોંચીશ અને પહેલાં આ કામને જ હાથ ધરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.'

લુધિયાનામાં ઉપરનો પ્રસંગ બન્યો તેના આગલે વર્ષે, અંબાલાથી વિ. સં. ૧૯૫૧ના ભાદરવા સુદિ ૧૩ ને સોમવારના રોજ, શ્રી આત્મારામજી મહારાજે, મુંબઈમાં શેઠ શ્રી ફકીરચંદ પ્રેમચંદ રાયચંદ આદિ સકળ સંઘ ઉપર ખામણાનો પત્ર લખતાં, મુંબઈમાં જૈન કૉલેજ સ્થપાવાની વાત અંગે પોતાની ખુશાલી દર્શાવતાં લખ્યું હતું કે—

"શહેર અંબાલા—પૂજ્યપાદ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૮ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજજીના તરફથી ધર્મલાભ વાંચજો—

"મુમ્બઈ બંદર—શ્રાદ્ધ પુણ્યપ્રભાવક દેવગુરુભક્તિકારક શેઠ ફકીરચંદ પ્રેમચંદ રાયચંદજી વિગેરે સકળ શ્રીસંઘ યોગ્ય—...................... ...

"પ્રથમ હમોને અમરચંદ પિ. પરમારના કાગળથી સમાચાર મળ્યા હતા કે "અત્રે શ્રીસંઘની એક જૈન કોલેજ ખોલવાની મરજી થઈ છે અને તેના ફંડને માટે ગોઠવણ પણ થવા લાગી છે, એવું માલમ પડ્યું છે." આ વાત વાંચી હમારા દિલમાં એટલો ઉત્સાહ પેદા થયો હતો કે તે જ્ઞાની મહારાજજી જાને છે; પરંતુ હવે તે વિચાર પરિપૂર્ણ કરી હમારા ઉત્સાહને વૃદ્ધિ કરશો તથા જૈન ધર્મનો ઝંડો ફરકાવશો. આપના જેવા નરરત્નો શ્રીસંઘમાં વિદ્યમાન છે, જે ધારે તે કરી શકે એમ છે, માટે આ કામ પૂરું કરી જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરી જૈન ધર્મના અસલ તત્ત્વો પ્રકાશ કરશો, એ જ વારંવાર હમારું કહેવું તથા લખવું છે."

('આચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ,' પૃ. ૩૭)

જૈન સંઘમાં જ્ઞાનોપાસનાની અભિવૃદ્ધિ થાય એ માટે આચાર્યશ્રીની ઝંખના કેટલી તીવ્ર હતી તે આ ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે. પરંતુ, કમનસીબે, આચાર્ય મહારાજશ્રી પોતાના આ મનોરથોને મૂર્ત કરવાનો સક્રિય પ્રયત્ન કરે તે પહેલાં જ, વિ. સં. ૧૯૫૩ (ગુજરાતી ૧૯૫૨)ના જેઠ સુદિ ૭ની પાછલી રાત્રે, ગુજરાનવાલામાં, તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો; અને જ્ઞાનવિસ્તારના એમના મનોરથો અધૂરા રહી ગયા!

પરંતુ કાળધર્મ પામવાની થોડીક ક્ષણો પહેલાં જ, મુનિશ્રી વલ્લભવિજયજી, જેઓ આચાર્યશ્રીના શિષ્યના પ્રશિષ્ય થતા હતા, અને જેમના ઉપર આત્મારામજી મહારાજને અપાર હેત અને શાસનના ઉજ્જવળ ભાવી માટે અખૂટ આશા–શ્રદ્ધા હતી, એમની સાથેના અંતિમ વાર્તાલાપમાં પણ આચાર્ય મહારાજે સરસ્વતી-મંદિરો ઊભાં કરવાની પોતાની ભાવનાનું પુનરુચ્ચારણ કર્યું હતું. આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં 'નવયુગનિર્માતા' પુસ્તક (પૃ. ૪૧૧)માં કહેવામા આવ્યું છે કે—

"તમને સૌને મારું છેલ્લું નિવેદન એ જ છે કે મારાં અધુરાં રહેલાં કામ તમે પૂરાં કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરજો અને આપસમાં સુમેળ રાખજો ....કેટલીક ક્ષણો પછી એમણે આંખો ઉઘાડી અને સામે બેઠેલા સાધુઓ તથા શ્રાવક તરફ નજર નાખી; અને આ સેવકને બોલાવીને કહ્યું : 'વલ્લભ! લુધિયાનામાં થયેલી વાત યાદ છે?' મેં રૂંધાયેલા સ્વરે જવાબ આપ્યો : 'હા ગુરુદેવ, બરાબર યાદ છે?' ગુરુદેવે કહ્યું : 'એનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખજે જ્ઞાન વિના લોકો ધર્મને નહીં સમજી શકે.' 'બહુ સારું ગુરુદેવ!' પરંતુ હું આટલું કહી શક્યો એટલામાં તો 'લ્યો ભાઈ, હવે અમે રવાના થઈએ છીએ અને સૌને ખમાવીએ છીએ; ૐ અર્હન્'—એટલું કહીને તેઓ સદાને માટે અંતર્ધાન થઈ ગયા!"

યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધરનું જીવન સાઠે વર્ષે સંકેલાઈ ગયું! પણ એમની આ ઝંખનામાં વિદ્યાલય જેવાં સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપનાનાં ચેતનવંતા બીજો છુપાયાં હતા. એ બીજોમાં કર્તવ્યનિષ્ઠાનાં ખાતર–પાણી નાખીને શ્રી આત્મારામજીના મહારાજના વિદ્યાવિસ્તારના મનોરથોને સફળ બનાવનાર સમર્થ સંદેશવાહકની પ્રેરણાની જૈન સંઘ આતુરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો.

[૪]
યુગદ્રષ્ટાના સંદેશવાહક

વીરભૂમિ પંજાબની વિભૂતિએ સેવેલા સરસ્વતી-મંદિરની સ્થાપનાના મનોરથોને પૂરા કરવાનો કળશ ગરવી ગૂર્જર ભૂમિની વિભૂતિને માથે ઢોળાવાનો હતો. સૂરિપ્રવર

આત્મારામજી મહારાજના સાન્નિધ્યમાં અને એમના હાથે જ મુનિ વલ્લભવિજયજી આ માટે સજ્જ થઈ રહ્યા હતા.

આમ જોઈએ તો મુનિ વલ્લભવિજયજી આત્મારામજી મહારાજના શિષ્ય મુનિ લક્ષ્મીવિજયજીના શિષ્ય મુનિ હર્ષવિજયજીના શિષ્ય હતા. પણ અંતરનો સ્નેહતંતુ કયારેક નજીકના કે દૂરના સગપણની ખેવના કરતો નથી; અંતર આપમેળે જ પોતાના સ્નેહ-ભાજનને શોધી લે છે. વડદાદાગુરુ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની અવિરત સેવા કરીને મુનિ વલ્લભવિજયજી એમના અપાર વાત્સલ્યના અધિકારી બની ગયા હતા.

આવા મહાન યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધરની સેવા કરવાનો અને એમના સાન્નિધ્યમાં રહેવાનો લાભ તો મુનિ વલ્લભવિજયને માત્ર ૮–૯ વર્ષ જ મળ્યો હતો; પણ જાણે એ બે આત્માઓ જુગજુગજૂની ધર્મસગાઈની પવિત્ર ગાંઠે બંધાયેલા હોય એવી એકરૂપતા એમની વચ્ચે પ્રવર્તતી હતી. આત્મારામજી મહારાજને મુનિ વલ્લભવિજયજીની કાર્યશક્તિ, કાર્યનિષ્ઠા, શાસનભક્તિ, સૂઝ અને શાણપણમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી; તેથી જ તો એમણે પંજાબની ધર્મભક્તિનું જતન કરવાનું અને ઠેર ઠેર સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના કરવાનું યુગકર્તવ્ય એમને ભળાવ્યું હતું—જાણે એમને પોતાના સંદેશવાહક કે ધર્મપ્રતિનિધિ જ નીમ્યા હતા.

મુનિ વલ્લભવિજયજીએ પણ પોતાના શિરછત્રે પોતાના શિરે નાખેલી આ જવાબ-દારીને સવાઈ રીતે પૂરી કરી બતાવીને પોતાના જીવનને કૃતાર્થ બનાવ્યું હતું અને શાસનની તેમ જ સમાજની શોભા અને શક્તિમાં ઘણો વધારો કરી બતાવ્યો હતો.

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીની જીવનગાથા વાંચનાર સૌ કોઈ એ કબૂલ કરશે કે, ગુરુ વલ્લભે પંજાબની ધર્મભાવનાનું પૂરેપૂરું જતન કર્યું હતું એટલું જ નહીં, પંજાબ-વાસીઓની ધર્મભાવનાની ફૂલવેલને ખૂબ વિકસાવી હતી. પંજાબ જૈન સંઘની પ્રત્યેક વ્યક્તિના અંતરમાં આજે પણ ગુરુ વલ્લભ પ્રત્યે અપાર ભક્તિની ગંગા વહી રહી છે.

વળી, આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીએ ઠેર ઠેર સરસ્વતી-મંદિરો ઊભાં કરીને જૈન સંઘમાં વિદ્યાની ગંગા વહાવવાનો જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે વીસર્યો વીસરાય એવો નથી. અને જૈન ધર્મ અને સંઘના આધારરૂપ શ્રાવક–શ્રાવિકાઓના ઉત્કર્ષ માટે સતત ચિંતા સેવીને અને પ્રેરણા આપીને એમણે જે કાર્ય કરી બતાવ્યુ તેથી તો તેઓ જૈન સંઘના સુખદુઃખના સાથી એવા સાચા અને આદર્શ ધર્મગુરુ બની શક્યા હતા : એમના રોમરોમમાં જાણે 'મારો શ્રાવક-શ્રાવિકાનો સંઘ સુખી હોય'—એવો મમતાનો અખૂટ ઝરો વહ્યા કરતો હતો, અને એમના ભલા માટે, ઊંઘ અને આરામને વેગળાં મૂકીને, કાર્ય કરવાની એમને પ્રેરણા આપ્યા કરતો હતો. તેઓ પણ જૈન સંઘના એક સમર્થ યુગપુરુષ જ હતા.*

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના એ યુગદ્રષ્ટા શ્રી આત્મારામજી મહારાજના આ સમર્થ અને યુગવીર સંદેશવાહકની પ્રેરણાનું જ ફળ છે

* આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીનો પરિચય આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર આપેલ હોઈ અહીં એમના જીવનની વિગતો આપવામાં આવી નથી.

[૫]
વિદ્યાલયની સ્થાપના

અંગ્રેજી રાજ્યવ્યવસ્થાને કારણે દેશમાં વિવિધ વિષયોના ઉચ્ચ શિક્ષણની શાખાઓ અને સંસ્થાઓ સ્થપાવા લાગી હતી તેમ જ નવી નવી યુનિવર્સિટીઓ પણ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આ સ્થિતિમાં જે સમાજે શિક્ષણક્ષેત્રે સમયની આ પ્રગતિ સાથે પ્રગતિશીલ રહેવું હોય એને માટે પોતાની ઊછરતી પેઢી આવું શિક્ષણ લેવા પ્રેરાય એવી આર્થિક તેમ જ બીજી જોગવાઈઓ કરી આપવી અનિવાર્ય બની ગઈ હતી—સમય પોતે જ જાણે શિક્ષણનાં બધાં ક્ષેત્રોને અપનાવવાની હાકલ કરતો હતો.

સમયની આ હાકલ મુંબઈમાં વસતા, પ્રગતિશીલ અને સમાજહિતચિંતક જૈન આગેવાનોના અંતરને સ્પર્શી ગઈ. મુંબઈ શહેર તો આપણા દેશની નાડ સમું પચરંગી અને પ્રગતિશીલ શહેર છે. એના વસનારને દુનિયાભરની પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિનો છેવટે આછોપાતળો પણ ખ્યાલ મળતો જ રહે છે. એટલે તે સમયની પરિસ્થિતિ ઉપરથી મુંબઈના જૈન આગેવાનોને લાગ્યું કે જૈન સમાજને જો અન્ય સમાજોથી પાછળ રહી જતો રોકવો હોય તો સમાજના વિદ્યાર્થીઓ નવી પદ્ધતિનું ઉચ્ચ શિક્ષણ નિશ્ચિંત રીતે લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કરવી જ જોઈએ. અને આ માટે તેઓ કંઈક ને કંઈક પણ વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો ગંભીરપણે વિચાર કરતા થયા હતા. શિક્ષણ આપવાના હેતુ અંગે આ મહાનુભાવોની દૃષ્ટિ કેટલી સ્પષ્ટ હતી, તે વિદ્યાલયના ચોથા વર્ષના રિપોર્ટના ૨૭મે પાને છપાયેલ આ એક વાકયથી જ સમજી શકાય એમ છે. એમાં કહેવામા આવ્યું છે કે—

"કેળવણીના સવાલને આપત્તિધર્મ તરીકે સ્વીકારવાનો નથી, પણ સમયધર્મ તરીકે સ્વીકારવાનો છે."*

વિ. સં. ૧૯૬૮–૬૯ (સને ૧૯૧૨–૧૩) ના અરસાની આ વાત છે.

---

* વિદ્યાલયના સ્થાપકોના અંતરમાં કેળવણીનું મહત્ત્વ કેટલું સ્પષ્ટપણે અંકિત થયેલું હતું તેનો ખ્યાલ વિદ્યાલયના રિપોર્ટોમાંનાં નિમ્ન લખાણો ઉપરથી પણ આવી શકે એમ છે. એ લખાણો કહે છે કે—

"વારંવાર વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે કેળવણી વગર આપણો નિસ્તાર નથી, સંસ્કાર વગર પ્રગતિ નથી, પ્રગતિ વિના જાહોજલાલી નથી અને જાહોજલાલી વગર અનેક જવાબદારીઓને પહોંચી વળવાનાં સાધનો ઉત્પન્ન થાય તેમ નથી...............

"ગમે કે ન ગમે પણ કેળવણી વગર ચાલે તેમ તો નથી જ. એને સુંદર રીતે સુવાસિત કરશો તો સારાં ફળો મળશે, એને અવગણનાના સ્થાને રાખશો તો એક પ્રચંડ વર્ગ તમારી સામે ઊભો થશે. એને દરિદ્ર સ્થિતિમાં રાખશો તો એનાં ફળ પણ નિર્માલ્ય, તુચ્છ, સડેલાં મળશે. એને પાળી પોષી તંદુરસ્ત રાખશો તો એની સંતતિ સુદૃઢ, તંદુરસ્ત અને આગામી ચિંતનશીલ ઉત્પન્ન થશે. કેળવણી તરફ પ્રહાર કરવો, કેળવાયલા વર્ગની માત્ર કેળવણી ખાતર જ અવધીરણા કરવી એ મહા નુકશાન કરનાર છે." (ચોથો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૫–૨૬)

"સમાજની સર્વ મુંઝવણનો નિકાલ અમને કેળવણીના પ્રશ્નના નિકાલમાં લાગે છે. પોતાની જવાબદારી સમજનાર મોટો વર્ગ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે પોતાનું હિત શું છે અને કેમ સાધી શકાય તે તેઓ

જોગાનુજોગ વિ. સં. ૧૯૬૯ (સને ૧૯૧૩)ની સાલનું ચોમાસું પૂ. મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી મુંબઈમાં રહ્યા હતા; અને જૈન સંઘમાં સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના કરવાના મનોરથો એમના અંતરમાં રમતા જ હતા. એટલે એમણે પણ મુંબઈના જૈન આગેવાનોને પોતાના વિશાળ અનુભવનો લાભ આપીને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવ્યું અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સંસ્થા સ્થાપવાની પ્રબળ પ્રેરણા આપી. આ સંસ્થાનો આકારપ્રકાર કેવો હોવો જોઈએ એ સંબંધી જે નિખાલસ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી, એનો કંઈક ખ્યાલ શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાના બહુમાન માટે રચવામાં આવેલ સન્માનસમિતિ તરફથી સને ૧૯૪૯માં કરવામાં આવેલ સન્માન પ્રસંગે શ્રી મોતીચંદભાઈએ ઉચ્ચારેલ નીચેના ઉદ્ગારો ઉપરથી આવી શકે એમ છે. તેઓએ કહ્યું કે—

"જ્યારે મુંબઈમાં પંજાબ અનુસાર ગુરુકુળ કરવું કે નહિ એની ચર્ચા થઈ હતી (આજથી ૩૪ વર્ષ ઉપર) ત્યારે મેં મારા વિચારો પુરતી છૂટથી જણાવ્યા હતા. મારે મન જૈન કોમને કેળવણી જરૂરી છે અને તેમાં જ સમાજનું ગૌરવ છે એમ લાગવાથી હું ગુરુકુળની યોજના વિરુદ્ધ પડયો. પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી પણ મારી યોજના સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી નીરખી રહ્યા."

(સન્માન સમિતિની કાર્યવાહી, પૃ. ૧૬)

સમાજના આગેવાનોમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ અને તમન્ના બન્ને હતાં; એમાં સમયજ્ઞ મુનિશ્રીની પ્રબળ પ્રેરણાનું બળ ઉમેરાયું; તેઓ આવી શિક્ષણસંસ્થાની સ્થાપના કરવા માટે કૃતનિશ્ચય બન્યા. અનેક ભાવનાશીલ આગેવાનોનું એક એકરાગી જૂથ રચાયું અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાની સ્થાપના માટે વાતાવરણ પૂરેપૂરું અનુકૂળ બની ગયું. પરિણામે એક સમયપારખુ અને સંકલ્યાણના વાંછુ મુનિવરની પ્રેરણા અને અનેક સેવાપરાયણ આગેવાનોની ભાવનાના સંગમતીર્થને આરે વિ. સં. ૧૯૭૦ના ફાગણ સુદિ પંચમી ને સોમવાર, તા. ૨–૩–૧૯૧૪ના યાદગાર દિવસે, મુંબઈમાં જૈન સંઘના વિદ્યાતીર્થ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની મંગલ સ્થાપના થઈ.

શોધી શકશે શાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસ, વિચારની ઉદારતા, નિર્માલ્ય બાબતોની ઉપેક્ષા અને સંપ્રદાયના જ્ઞાન સાથે જ્યારે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ બરાબર થશે ત્યારે જ ઉન્નતિના માર્ગ તરફ આપણે વળશું. તેનો રસ્તો વ્યવસ્થાપૂર્વક કેળવણીને માર્ગે પ્રગતિ કરવામાં જ છે. બાહ્ય ધર્મ ઉપર આધાર રાખવામાં કદાચ સંકોચ થતો હશે, પણ તેના ઉપર જ ભવિષ્યનું મંડાણ છે. કેળવણી કેવી, ક્યાં અને ક્યારે આપવી એ વિચારવાની જરૂર છે પણ એના વગર નભે તેમ નથી. શાસ્ત્ર, સંપ્રદાયનું જ્ઞાન અને વર્તમાન કેળવણીના ઊંડા અભ્યાસ વગર સમાજના ભવિષ્યનાં કેંદ્રો નક્કી કરાય તેમ નથી." (અગિયારમો રિપોર્ટ, પૃ ૨૯)

"આપણે જેટલા ભાઈઓને ભણવાનું ઉત્તેજન આપીએ તેટલાને આપણે માર્ગે લઈ ચાલીએ છીએ અને નિરાશ્રિતના પ્રશ્નનો અસરકારક નિકાલ કરીએ છીએ. એક ભણેલો માણસ કેટલાને ઠેકાણે પાડે છે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. આર્થિક ધુંચવણનો વ્યવહારુ નિકાલ લાવવામાં આપણે પારસી કોમનો દાખલો અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. આવી સંસ્થામાં આપેલ દાન અનેક વાર ફર્યા કરે છે, વસુલ આવેલ લોનની રકમ અન્યને ભણવામાં જ વપરાય છે, ભણેલો ભિક્ષા માગશે તોપણ રીતસર માગશે અને જૈન કોમને દીપાવનાર પણ એ વર્ગમાંથી જ નીકળશે." (સોળમો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૪ A)

વિદ્યાલયના પહેલા વર્ષના અહેવાલમાં આ અંગે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે જાણવા જેવું છે. એ અહેવાલ વિદ્યાલયની સ્થાપનાની પૂર્વભૂમિકાનો ખ્યાલ આપતાં કહે છે કે—

"અન્ય નાની નાની મોભો ધરાવતી કોમની સાથે સરખાવતાં આપણે સાંસારિક અને રાજકીય બાબતમાં ઘણા પછવાડે પડી ગયા છીએ એમ વિચારશીલ સુજ્ઞ નેતાઓને લાગતાં આપણા જાતીય અસ્તિત્વને જાળવી રાખવા તથા આપણી અનેક પ્રકારની ખાસ જવાબદારીઓને પહોંચી વળવાના માર્ગો પર વિચાર કરતાં આપણે ધાર્મિક અને સાંસારિક અનેક સવાલો પર વિચાર કર્યો. આપણે જોયું તો એક બાજુથી નવીન સંસ્કારનો પવન બહુ જોરથી ફૂંકાતો હતો; બીજી બાજુએ આપણાં અનેક તત્ત્વનાં પુસ્તકોનું, મંદિરોનું, તીર્થોનું અને પૂર્વની જાહોજલાલી યાદ કરાવનારી અનેક વસ્તુઓનું રક્ષણ કરવાનું મહાન કર્તવ્ય આપણને જણાયું; અને એવા મહાન પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ એટલા બધા રજૂ થઈ ગયા કે તેનો નિર્ણય કરવા માટે આપણે અનેક પ્રબુદ્ધ માણસોની સંસ્થાઓ [સભાઓ ?] મેળવી.

"અનેક અગત્યનાં કાર્યો અને ફરજોને પહોંચી વળવા માટે જે દીર્ઘ પ્રયાસની જરૂરિયાત હતી તેનો નિષ્કર્ષ કાઢતાં આપણા વિચારકો છેવટે એક નિશ્ચય પર આવી ગયા કે આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય કેળવણીના સવાલોનો નિર્ણય કરવામાં સમાયેલું છે. આપણા નવયુવાન બાળકોને જો યોગ્ય અંકુશ નીચે સારા પ્રકારનું શિક્ષણ વર્તમાન શૈલી પ્રમાણે ધાર્મિક જ્ઞાન સાથે આપવામાં આવે અને સાથે તેમનાં મગજ અને હૃદય એક સાથે કેળવાય એવો પ્રબંધ કરવામાં આવે તો મંદિરો, પુસ્તકો, તીર્થો, નિરાશ્રિતો, જીવદયા વગેરે અનેક વિષયોને અંગે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો યોગ્ય આકારમાં ઓછે વખતે અને સંતોષ કારક રીતે સ્વતઃ નિવેડો થઈ જાય તેવી સ્થિતિ લાવી શકાય. સખ્ત હરીફાઈના જમાનામાં અન્ય પૂર ઝડપથી આગળ વધતી કોમો સાથે ટકી રહેવાનું અને ધર્મ તથા ધર્મસ્થાનો અને સંસ્થાઓને અંગે ઉપસ્થિત થતી આપણી ખાસ ફરજોને પહોંચી વળવાનું સાધન કેળવણી દ્વારા પ્રાપ્ય છે એવો નિર્ણય અનેક ચર્ચાઓને પરિણામે થયો."

મુનિરાજ શ્રી વલ્લભવિજયજીનો ઉપદેશ

"એવો નિર્ણય થયા પછી અવલોકન કરતાં એમ જણાવ્યું કે માત્ર નવીન શિક્ષણથી એકલા મગજની ખીલવણી થાય છે; તદ્દન પ્રાચીન પદ્ધતિ પર અભ્યાસ કરાવવાથી વર્તમાન યુગને અંગે આપણે પૂરતું કાર્ય કરવાના સંયોગોમાં આપણી જાતને મૂકી શકતા નથી; બન્નેનું મિશ્રણ કરવામાં ઘણી અગવડો ઊભી થાય છે. આવી ચર્ચા ચાલતી હતી તે દરમ્યાન સંવત ૧૯૬૯ના વૈશાખ માસમાં પૂજ્યપાદ મુનિ મહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજીનું ચાતુર્માસ મુંબઈ શહેરમાં થયું. તેઓએ દેશ પરદેશ ફરી ઘણા અનુભવો મેળવેલા હોવાથી તેમ જ નવીન સંસ્કારવાળા યુવકોની અભિરુચિ કઈ દિશાએ દોરવાય છે તેમ જ તેને યોગ્ય રીતે વાળવાથી કેવી લાભકારક રીતે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે તેનો તેઓશ્રીએ બારિક અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેમણે પોતાના વિચારો જૈન કોમની સમક્ષ મુદ્દાસર રજૂ કર્યા અને સાથે જણાવ્યું કે હવે વાતો કરી બેસી રહેવાનો સમય નથી, પરંતુ કોમને જે ક્ષતિ લાગુ પડેલી જોવામાં આવે છે તેનો સત્વર ઉપાય કરવા માટે કાર્ય કરવાની જરૂર છે. મહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ ત્યાર પછી કેળવણીના કાર્ય પર કેવી રીતે કામ લેવું જોઈએ તેની યોજના બતાવી. તેઓશ્રીનો ખ્યાલ ગુરુકુળને મળતી સંસ્થાની જરૂરીઆત બતાવવાનો હતો. અનેક પ્રકારની ચર્ચાઓ તથા યોજનાઓ થયા પછી છેવટે એક નિર્ણય પર હકીકત તેઓશ્રી લાવી શક્યા અને તે એ હતી કે નવીન પદ્ધતિની ઊંચા પ્રકારની કેળવણી લઈને ધર્મના દૃઢ સંસ્કાર સાથે કોમનું હિત હૃદયમાં રાખીને કાર્ય કરનારા યુવાનોનો એક મોટો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે, અને તેને માટે એક યોજના તાત્કાલિક હાથ ધરવાની બહુ જરૂર છે.

પ્રૌઢ ભાષામાં યોગ્ય શબ્દોમાં અસરકારક રીતે આ ઉપદેશ તેઓશ્રીએ આખા ચાતુર્માસમાં ચાલુ રાખ્યો અને છેવટે તેઓશ્રીના ઉપદેશથી આ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાનો નિર્ણય સંવત ૧૯૭૦ ના ફાગણ સુદ ૫ ને રોજ થયો." (પૃ ૫ ૬)

નામ

"કોઈ પણ વ્યક્તિનું નામ સંસ્થા સાથે જોડવાથી એકદેશીય સંસ્થા થઈ જાય છે. તેથી કાં તો તે ખાનગી ખાતા જેવી થઈ જાય છે અથવા અમુક ગચ્છ કે સંપ્રદાયની એક શાખા થઈ જાય છે. તેમ ન થાય તેટલા માટે સંપૂર્ણ વિચાર કરી આ સંસ્થા સાથે આપણા પરમોપકારી ચરમ તીર્થંકર જેમનો આપણા ઉપર સીધો આભાર છે તે શ્રી **મહાવીર** પરમાત્માનું નામ જોડી આ સંસ્થાનું નામ શ્રી **મહાવીર જૈન** વિદ્યાલય રાખવામાં આવ્યું." (પૃ. ૭)

સંસ્થાના પ્રેરક પૂજ્ય મુનિશ્રી વલ્લભવિજયજીએ કે મુનિશ્રીની પ્રેરણા ઝીલનાર આગેવાનોએ સંસ્થાની સાથે પોતાને માન્ય એવી કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનું નામ જોડવાનો વિચાર ન કરતાં સમસ્ત જૈન સંઘને માન્ય અને પૂજ્ય પરમાત્મા મહાવીરદેવનું નામ જોડ્યું એમાં એમનાં શાણપણ અને દૂરંદેશી દેખાઈ આવે છે. વિદ્યાલયની લોકપ્રિયતામાં અને એના ઉત્કર્ષમાં આવા સર્વમાન્ય નામનો પણ નોંધપાત્ર હિસ્સો છે એમ કહેવું જોઈએ.

સંસ્થાનું કાર્યક્ષેત્ર જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સમાજ પૂરતું મર્યાદિત રાખવા અંગે વિદ્યાલયના પહેલા વર્ષના રિપોર્ટમાં ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે કે—

"જૈન કોમની જરૂરિયાત જોતાં આવી સંસ્થા માટે ઘણા મોટા ફંડની જરૂરિયાત દેખાઈ, પરંતુ મુંબઈના ઝવેરાત વિગેરે જૈન કોમના મુખ્ય વ્યાપારો તે વખતે ઘણી કફોડી સ્થિતિમાં હોવાથી એકદમ મોટા ફંડની ગોઠવણ થઈ જાય એવા સંયોગો ન દેખાવાથી આ સંસ્થા શ્વેતાંબર વિભાગના મૂર્તિપૂજક જૈનો માટે રાખવી એવો નિર્ણય થયો. એ પ્રમાણે કરવામાં અન્ય કોમ કે વિભાગ માટે કોઈ પણ પ્રકારનો તિરસ્કાર અથવા તેઓ તરફ અનભિરુચિ છે એવું કાંઈ છે જ નહીં, પરંતુ આપણી શક્તિ હોય તેટલું જોર કરીએ તો કામ નભાવી શકાય, નહીં તો જલદી થાકી જવાય; વળી જુદા જુદા વિભાગો પોતાનું કાર્ય વધારે સરળતાથી, સંતોષથી અને વગર કચવાટે ચલાવી શકે તો આખરે કેળવણીને પરિણામે જે સુસંપની સ્થિતિની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તે સહેજે પ્રાપ્ત થાય—એવો દૃઢ નિશ્ચય થવાથી અને એવા નિર્ણય ઉપર ફંડની સ્થિતિનો આધાર ખાસ રહેતો હોવાથી આ સંસ્થાના કાર્યનો વિસ્તાર મૂર્તિ-પૂજક શ્વેતાંબર જૈનો માટે રાખવો એવો નિર્ણય જનરલ કમિટિએ કર્યો" (પૃ. ૭–૮)

સંસ્થાની સ્થાપનાનો શુભ નિર્ણય કર્યા પછી સંસ્થા કાર્યશીલ બને એ માટેની આર્થિક તેમ જ બીજી પૂર્વતૈયારી કરવા માટે નીચે મુજબ નવ સભ્યોની એક કામ-ચલાઉ મૅનેજિંગ કમિટીની રચના કરવામાં આવી :

(૧) શ્રી રતનચંદ તલકચંદ માસ્તર
(૨) શ્રી ગુલાબચંદજી ઢઢ્ઢા, એમ. એ.
(૩) શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા
(૪) શ્રી હેમચંદ અમરચંદ
(૫) શ્રી મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતા, બૅરિસ્ટર–ઍટ–લૉ
(૬) શ્રી જમનાદાસ મોરારજી

(૭) શ્રી ચુનીલાલ વીરચંદ
(૮) શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ
(૯) શ્રી મૂલચંદ હીરજીભાઈ

શ્રી મૂલચંદ હીરજીભાઈને આ કમિટીના મંત્રી નીમવામાં આવ્યા હતા. ઉપરાંત, શેઠ દેવકરણ મૂળજી તથા શેઠ નગીનભાઈ મંછુભાઈની ખજાનચી તરીકે વરણી કરવામાં આવી હતી.

નવપદ જેવા શુકનવંતા નવ સભ્યો અને બે ખજાનચીઓ મળીને અગિયાર ગણધરના અંકની યાદ આપતા અગિયાર આગેવાનોએ સમાજનો સહકાર મેળવીને પોતાના કાર્યનો આરંભ કર્યો.

આ રીતે વિદ્યાલયની સ્થાપનાનું મંગલ કાર્ય પૂરું થયું; અને સંસ્થાને કાર્યાન્વિત કરવાનું મહાન જવાબદારીવાળું કાર્ય શરૂ થયું.

[૬]
કાર્યની શરૂઆત

કર્તવ્યના સાદ આગળ આરામ કેવો ? સામે જ કર્તવ્યની મૂર્તિ સમા સદા જાગ્રત ગુરુમહારાજ બિરાજતા હતા : ન સ્વયં પ્રમાદ કરવો, ન બીજાઓને પ્રમાદમાં પડવા દેવા એ એમનો સ્વભાવ હતો.

વિદ્યાલયના કાર્યકરો તરત જ કામે લાગી ગયા. પહેલો નિર્ણય તો સ્થાનનો કરવાનો હતો શરૂઆતમાં તો સૌને લાગ્યું કે પૂના એ મુંબઈ પ્રાંતનું કાશી જેવું વિદ્યાધામ છે, ત્યાંનું જીવન પણ પ્રમાણમાં સસ્તું છે, ત્યાંની રહેણીકરણીમાં નમૂનેદાર સાદાઈ ભરેલી છે અને ત્યાંના હવા–પાણી વિદ્યાર્થીઓને માફક આવી જાય એવા છે, એટલે ત્યાં જ વિદ્યાલય શરૂ કરવું આ માટે પૂના જઈને કેટલીક તપાસ પણ કરવામાં આવી; અને પૂનાના શેઠ ગગલભાઈ હાથીભાઈ જેવા આગેવાનોએ આ વિચારને વધાવી લઈને પૂરો સહકાર આપવાનું પણ કહ્યું.

પણ આ અંગે ઊંડાણથી વિચાર કરતાં મુંબઈના દીર્ઘદર્શી આગેવાનોને લાગ્યું કે બીજી બધી સગવડો ગમે તેટલી સારી હોય, પણ સંસ્થાની નિયમિત દેખરેખ રહી શકે એમ ન હોય તો સંસ્થામાં અવ્યવસ્થા ઊભી થાય અને સંસ્થાનો વિકાસ અટકી ગયા વગર ન રહે. છેવટે મુંબઈમાં જ સંસ્થા શરૂ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.

કામ ઘણું મોટું હતું, જવાબદારી પણ ઘણી મોટી હતી અને એ માટે પૈસો પણ ઘણો જોઈએ એમ હતો; બીજી બાજુ પહેલા વિશ્વયુદ્ધના એ સમયમાં ઝવેરાત તેમ જ બીજા મુખ્ય વેપારોની સ્થિતિ બહુ કફોડી હતી. છતાં કાર્યકરો પાસે ગુરુપ્રેરણા અને સમાજસેવાની ભાવનાનું અખૂટ બળ હતું. પોતાની કે સમાજની શક્તિ–અશક્તિની ઝાઝી વિમાસણમાં અટવાયા વગર તેઓ મન દઈને કામે લાગી ગયા. નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરનારને કુદરત પણ સહાય કર્યા વગર રહેતી નથી.

એ વખતે મોટા ફંડ-ફાળા કરી શકાય એવી સ્થિતિ ભલે ન હતી, પણ સાથે સાથે, ટીપે ટીપે સરોવર ભરવાની ધીરજ દાખવનારને માટે, કામ પૂરતાં નાણાં ભેગાં કરવામાં ખાસ કંઈ મુશ્કેલી પણ ન હતી. સંસ્થાના કાર્યકરોએ દશ વર્ષ સુધી, દર વર્ષે, રૂ.૫૧)–૫૧) ની મદદ નોંધાવનારનાં નામો લખવાનો અને એવી મદદ નોંધાવનારને સંસ્થાના સભ્ય ગણવાનો નિર્ણય કર્યો. આગળ જતાં, વીસ વર્ષ સુધી, દર વર્ષે રૂ. ૨૫)–૨૫) ની મદદ નોંધાવનારને સંસ્થાના સહાયક સભ્યો ગણવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

સંસ્થાના ખંતીલા કાર્યકરો એક બાજુ આ નિર્ણય મુજબ સભ્યો નોંધવાના કાર્યમાં લાગી ગયા; બીજી બાજુ શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજી અને શેઠ શ્રી હેમચંદ અમરચંદે, દશ વર્ષ માટે, વાર્ષિક એક એક હજાર રૂપિયાની સહાયતા આપવાની ઉદારતા દાખવી; અને ત્રીજી બાજુ આ વિદ્યાવૃદ્ધિના વિશાળ કાર્યમાં નાની-મોટી જે કંઈ રકમ મળે તે, સામાન્ય જનસમૂહની વિદ્યા અને વિદ્યાલય પ્રત્યેની મમતાના પ્રતીકરૂપે, સ્વીકારવાનું અને એ રકમ ચાલુ મદદ ખાતે લઈ જવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. વધારામાં, વિદ્યાલયનું કાર્ય દઢ થાય અને સંઘનું ધ્યાન વિદ્યાલય પ્રત્યે સવિશેષ દોરાય એ હેતુથી મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ વિ. સં. ૧૯૭૦ નું ચાતુર્માસ પણ મુંબઈમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું; આથી કાર્યકરોનો ઉત્સાહ અનેક ગણો વધી ગયો.

વટવૃક્ષનું બીજ વવાઈ ચૂક્યું હતું. એને ઉત્તમ ખાતર પૂરનાર અને અવિરત જળ-સિંચન કરનારાઓનું સુંદર જૂથ પણ રચાઈ ગયું હતું. ધીમે ધીમે સંઘને પણ આ સંસ્થા પ્રત્યે મમતા કેળવાતી જતી હતી. મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની પ્રેરણા તો પળે પળે વરસતી જ રહેતી હતી, અને લક્ષ્મી પણ જાણે સરસ્વતીની ઉપાસનામાં કૃતાર્થ થવા ઝંખતી હતી. આ બધા શુભ સંયોગોને પરિણામે એક અતિ મુશ્કેલ લાગતું કાર્ય પણ આસાન બની ગયું, અને સંસ્થાના કાર્યનિષ્ઠ કાર્યકરો સંસ્થાના કાર્યનો મંગલ આરંભ કરવાની શુભ ઘડીની જ રાહ જોઈ રહ્યા.

સંસ્થાના કાર્યની શુભ શરૂઆત કરવા માટે સૌથી પહેલી જરૂર મકાનની હતી. શેઠ દેવકરણ મૂળજીના અંતરમાં તો સંસ્થા માટે મમતાનો અખૂટ ઝરો વહેતો જ હતો. એમણે તરત જ મલાડમાં પોતાના બંગલાની બાજુમાં વિદ્યાલયને માટે જગ્યા ખાલી કરી આપવાની તત્પરતા બતાવી. પણ એ સ્થાન વધારે દૂર લાગવાથી અને ત્યાં મેલેરિયાના ઉપદ્રવનો સંભવ હોવાથી ભાયખલા લવલેનમાં તારાબાગ નામે બંગલો પસંદ કરવામાં આવ્યો અને, સને ૧૯૧૫ ના જૂનની ૧૮ મી તારીખે, ૧૫ વિદ્યાર્થીઓથી, પંચકલ્યાણકની પૂજા ભણાવીને, સંસ્થાના કાર્યનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. ૧૮મી જૂનના દિવસે પ્રાચીન ધર્મવિધિ પ્રમાણે સંસ્થાનો પ્રારંભ કર્યા બાદ એક મહિના પછી, તા. ૧૮-૭-૧૯૧૫ ના રોજ, સર વસનજી ત્રિકમજીના પ્રમુખપદે એક જાહેર સમારંભ યોજીને સંસ્થાને ખુલ્લી મુકાયેલી જાહેર કરવામાં આવી.

વિદ્યાલયનો મૂળ ઉદ્દેશ સમાજમાં ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો. અને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં આર્થિક સંકડામણ અવરોધરૂપ ન બને એટલા માટે વિદ્યાર્થીઓને ફ્રી રાખવાનું વિચારવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ સારી આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ, પોતાનાં સ્થાનોમાં કૉલેજ ન હોવાને કે બીજા કોઈ કારણે, મુંબઈમાં અભ્યાસ કરવા

ઇચ્છતા હોય તો તેઓને પણ વિદ્યાલયનો લાભ મળે એ માટે એક ટર્મના રૂ. ૧૮૦) લઈને પેઇંગ વિદ્યાર્થી તરીકે રાખવાનું, અને એનું પ્રમાણ કુલ વિદ્યાર્થીઓથી ત્રીજા ભાગનું રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

આ નિર્ણય મુજબ શરૂઆતમાં દાખલ કરેલ પંદર વિદ્યાર્થીઓમાં ૩ પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓ હતા; અને બીજા સત્રમાં બીજા ૩ પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થામાં દાખલ થયા : એમ ૧૨ ફ્રી અને ૬ પેઇંગ મળીને ૧૮ વિદ્યાર્થીઓ પહેલા વર્ષમાં સંસ્થાનો લાભ લેવા લાગ્યા.

ઉચ્ચ શિક્ષણની સાથે વિદ્યાર્થીઓમાં ધાર્મિક સંસ્કારો અને સંસ્કારિતાનાં બીજો રોપાય એ પણ વિદ્યાલયનો મુખ્ય હેતુ હતો, એટલે ધાર્મિક શિક્ષણની જોગવાઈ પણ સંસ્થાની શરૂઆતથી જ કરવામા આવી હતી. સમાજની નવી પેઢીનું વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક બન્ને પ્રકારની કેળવણીથી ઘડતર થાય એ માટે વિદ્યાલયે શરૂઆતથી જ પૂરી સગવડ અને તકેદારી રાખી હતી.

વર્તમાન શિક્ષણની સાથે સંસ્કાર આપવામા આવે તો જ એ લાભકારક થઈ પડે, એ અંગે ચોથા વર્ષના રિપોર્ટમા(પૃ ૨૬) યોગ્ય જ કહેવામા આવ્યું છે કે—

"અન્ય કોમો એટલી બધી આગળ વધી ગઈ છે, અન્ય દેશો વિજ્ઞાનમાં એટલા કુશળ થઈ ગયા છે, તેની સાથે ત્યાં સ્વચ્છંદતા પણ એટલી આગળ વધી ગઈ છે કે આખા કેળવણીના સવાલ પર બહુ દીર્ઘ વિચાર કરવાની જરૂર છે. માત્ર ભણાવવાથી ધારેલ પરિણામ નહિ આવે, અભણ રાખવાથી તો અધોગતિ સ્પષ્ટ છે, ભણેલા ઉપર સરકાર પાડવાની યોગ્ય યોજના ન કરવામાં આવે તો ભણતરનો લાભ કોમને કે દેશને પૂર્ણ ન પણ મળે એ બનવા જોગ છે.............

"કેળવાયલા વર્ગ વગર સર્વ અગત્યની બાબતો સમજીને ઉપાડી લેનાર બીજો કોઈ નીકળશે નહિ. વળી એ ખાણુમાંથી કોઈ મહા આત્મત્યાગી નીકળી આવશે તો તે બહુ મોટો લાભ કરી આપશે. આ સર્વ બાબતો લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કેળવણીની જરૂરીઆત સ્વીકારવામાં જ કોમને લાભ છે, ધર્મને શોભા છે, સમાજને આગળ પ્રયાણ છે અને દેશને ઉદય છે."

વિદ્યાલયના કર્તવ્યપરાયણ સંચાલકોને હૈયે, વિદ્યાલયના આરંભથી જ, વિદ્યાર્થીઓનું હિત અને એમની અનુકૂળતા વસેલા હતા ભાયખલા લવલેનવાળું મકાન બીજી બધી રીતે સારુ હતું, પણ ત્યા જવા–આવવામા વિદ્યાર્થીઓનો વધુ વખત બગડતો લાગ્યો, અને ચોમાસામા બીજી પણ કેટલીક અગવડો જોવામા આવી, એટલે કમિટીએ તરત જ શહેરના મધ્ય ભાગમા, લેમિંગ્ટન રોડ ઉપર, નવું મકાન વાડેકર બિલ્ડિંગ ભાડે રાખી લીધું; અને સંસ્થાને ત્યા લઈ જવામા આવી ત્યા ઘરદેરાસર પણ સ્થાપવામા આવ્યું.

આ રીતે સંસ્થાની સ્થાપના બાદ આશરે સવા વર્ષે સંસ્થા કામ કરતી થઈ ગઈ, એટલે સંસ્થાના કાર્યકાળનો એક અગત્યનો અથવા પાયાનો તબક્કો પૂરો થયો; પણ સાથે સાથે સંસ્થાને સંગીન પાયા ઉપર મૂકવાની અને વધુ ને વધુ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થાનો લાભ મળે એવી જોગવાઈઓ કરવાની સંસ્થાના સંચાલકોની સવિશેષ જવાબદારીનો આરંભ થયો. પણ સૌના અંતરમા ગમે તે ભોગે કામને આગળ વધારવાની તમન્ના હતી એટલે વિદ્યાલયનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ જ થવાનો હતો.

વિદ્યાલયના પહેલા વર્ષના અહેવાલને અંતે વિદ્યાલયને મદદ કરવાની સમાજને વિનતિ કરતાં વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ યોગ્ય જ કહ્યું હતું કે—

"જો આપને અનુભવથી જણાયુ હોય કે આપણી વર્તમાન સ્થિતિ અસહ્ય છે અને તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે કટિબદ્ધ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, તો આ ખાતાને, આવી સસ્થાને પૈસાથી, સલાહ-થી, કાર્યથી, પ્રેરણાથી, સૂચનાથી અને તે પ્રકારે સહાય આપો તનથી, મનથી, ધનથી આવી કેળવણીની સર્વગ્રાહી પ્રથમ સંસ્થાને મદદ કરો."

અને, વિદ્યાલયનો ઇતિહાસ કહે છે કે, સમાજે વિદ્યાલયને મમતાપૂર્વક અપનાવીને એની વિનતિને સવાઈ રીતે પૂરી કરી આપી હતી.

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

શિક્ષણના પ્રચારની ઝંખના

"અલ્પ ઉન્નતિથી મને સતોષ નથી હુ તો માગુ છુ હજુ આ વિદ્યાલય મારફત જૈન સમાજ માટે શિક્ષણના અનેક કાર્યો થાય સમજનાર માટે ઇશારો બસ છે વિદ્યાલયને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે દાન આપી શિક્ષણના કાર્યોને વેગ આપો જૈન શાસનનો ઝડો જગતમા ફરકાવવો હોય તો તમારુ ધન શિક્ષણપ્રચારના કાર્યમા લગાડો એ મારી ભાવના છે, મારા અતરની ભાવના છે હજુ તમે મારી એ ભાવના પારખી શકયા નથી એનુ મને દુ ખ છે"

(મુબઈમા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમા તા ૯ ૧૧-૧૯૫૨ના રોજ યોજાયેલ સમેલનમા પૂ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના ઉદ્ગારો)

□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□

પ્રકરણ બીજું : બંધારણ

બંધારણ અને ધારાધોરણ એ જાહેર સંસ્થાનો આત્મા છે; અને એનો નિષ્ઠાપૂર્વક અમલ સંસ્થાને ચિરંજીવ, લોકપ્રિય અને શક્તિશાળી બનાવે છે. વિદ્યાલયના સ્થાપકો આ વાત બરાબર સમજતા હતા. વિદ્યાલયની સ્થાપનાનો ઐતિહાસિક નિર્ણય લીધા બાદ તરત જ એમણે સંસ્થાનું બંધારણ તૈયાર કરવા તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. આ બંધારણ બને તેટલું પરિપૂર્ણ, સુસ્પષ્ટ અને દૂરંદેશીભર્યું બને એવો એમનો પ્રયત્ન હતો.

સંસ્થાની સ્થાપના તા. ૨–૩–૧૯૧૪ (વિ. સં ૧૯૭૦ના ફાગણ સુદિ ૫ ને સોમવાર) ના રોજ કરવામાં આવી; તે પછી એક વર્ષમાં જ સંસ્થાનાં ધારાધોરણ વિગતવાર તૈયાર કરીને તા. ૨૮–૪–૧૯૧૫ની જનરલ કમિટીમાં મંજૂર કરાવવામાં આવ્યાં. બંધારણના અમલના સવા વર્ષના અનુભવ બાદ એમાં કેટલાક સુધારા-વધારા કરવાનું જરૂરી લાગવાથી તા. ૧૬–૭–૧૯૧૬ની જનરલ કમિટીમાં એ મંજૂર કરાવવામાં આવ્યા, અને સંસ્થાના પહેલા વર્ષના રિપોર્ટમાં ૧૦૨ કલમ જેટલું વિસ્તૃત એ આખું બંધારણ છાપી દેવામાં આવ્યું.

આ પછી પણ સમયે સમયે બંધારણમાં જરૂરી ફેરફાર થતા રહ્યા. અને છતાં મૂળભૂત બંધારણ એવું વ્યાપક અને સર્વસ્પર્શી હતું, અને એના અમલ પ્રમાણે સંસ્થાનો કારોબાર એવી સરળતાપૂર્વક ચાલતો હતો, કે જેને લીધે એમાં ધરમૂળનો કહી શકાય એવો ફેરફાર કરવાની જરૂર ભાગ્યે જ ઊભી થઈ હતી. છેલ્લે છેલ્લે સને ૧૯૬૪માં બંધારણની અમુક કલમમાં સામાન્ય ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. અત્યારે સને ૧૯૬૪માં સુધારેલા બંધારણ મુજબ સંસ્થાનો વહીવટ ચાલી રહ્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં બને એટલી વધુ સગવડ મળે, બને તેટલા વધુ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થાનો લાભ મળે, વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં વિદ્યાભ્યાસની સાથે સાથે સંસ્કારિતા અને ધાર્મિકતાનો સુમેળ સધાય, જૈનધર્મ અને સાહિત્યના વિશિષ્ટ અભ્યાસીને પ્રોત્સાહન મળતું રહે, જૈન સાહિત્યના વિશિષ્ટ ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરી શકાય, સંસ્થાનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહે અને સંસ્થાનો વહીવટ કાર્યકરોમાં કોઈ પણ પ્રકારના મતભેદ તેમ જ મનભેદ વગર એકધારો ચાલતો રહે એવી વ્યાપક દૃષ્ટિ આ બંધારણની પાછળ રહેલી છે.

કોઈ પણ જાતના મતભેદ, વાદાવાદ કે વિખવાદ વિના વિદ્યાલયનું કાર્ય અર્ધી સદી કરતાં પણ વધુ સમય સુધી એકસરખું ચાલતું રહ્યું, અનેક શાખાઓની સ્થાપના દ્વારા તેમ જ સાહિત્ય-પ્રકાશન જેવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિદ્યાલયના કાર્યક્ષેત્રનો, વટવૃક્ષની જેમ, ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહ્યો અને જૈન સંઘની એક સર્વમાન્ય અને સર્વપ્રિય શિક્ષણ-

સંસ્થા તરીકે વિદ્યાલયને પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ મળ્યાં તે આવા ઉત્તમ અને સર્વાંગીણ બંધારણ અને એના નિષ્ઠાપૂર્વકના અમલને કારણે જ.

સંસ્થાના બંધારણને એક પવિત્ર કરાર લેખીને એનું એ રીતે બહુમાનપૂર્વક પાલન કરવામાં સંસ્થાના આદ્ય પ્રેરક પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજે અને સંસ્થાના ભાવનાશીલ સંચાલકોએ શરૂઆતથી જ જે સાવધાની અને સમયજ્ઞપણું દાખવેલ છે, અને પોતાના અંગત મત કે લાભનો વિચાર એમાં જરા પણ આડે ન આવી જાય એ માટે જે જાગૃતિ રાખી છે, તે વિરલ અને દાખલારૂપ બની રહે એવાં છે. આવી કર્તવ્યબુદ્ધિ અને ખેલદિલીને લીધે જ સંસ્થા અવ્યવસ્થા કે આંતરિક વિખવાદથી બચી જઈને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધી શકી છે.

વિ. સં. ૧૯૮૫ની સાલનું ચોમાસું પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ મુંબઈમાં રહ્યા હતા. પણ એ ચોમાસા દરમ્યાન એમણે સંસ્થાના બંધારણ મુજબ ચાલતા કારોબારમાં ક્યારેય દખલગીરી કરી ન હતી. આ અંગે વિદ્યાલયના પંદરમા વર્ષના રિપોર્ટમાં (પૃ. ૨૫) જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તેઓશ્રીએ વિદ્યાલય સાથે જીવનભર ટકાવી રાખેલ નિખાલસ અને અલિપ્ત સંબંધની પ્રશસ્તિ બની રહે એવું છે. મજકૂર રિપોર્ટમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"તેઓ સંસ્થા સાથે નિર્લેપ સંબંધ રાખે છે અને યોગ્ય સૂચના વારંવાર આપે છે તે પ્રમાણે ચાતુર્માસ દરમ્યાન તેમ જ વખતોવખત તેમણે કર્યું હતું. તેઓ સંસ્થાની આંતર વ્યવસ્થામાં કદી હસ્તક્ષેપ કરતા નથી અને એ રીતિ તેમણે આ ચાતુર્માસમાં કાયમ રાખી હતી."

વિદ્યાલયના સદ્ભાગ્યે પૂજ્ય આ. મ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી અને એમની સાથેના અન્ય મુનિરાજોએ સંસ્થાના બંધારણને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે. બીજી બાજુ સંસ્થાના સંચાલકોને આવા ઉપકારી આચાર્ય મહારાજ પ્રત્યે પૂરેપૂરાં ભક્તિ અને બહુમાન હોવા છતાં એમની સૂચનાઓ ઉપર સંસ્થાના હિત અને બંધારણની દૃષ્ટિએ પૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી કે જરૂરી ખુલાસા મેળવ્યા પછી જ એનો અમલ કરવાની તંદુરસ્ત પ્રણાલી તેઓએ પાડી છે. આ રીતે આચાર્ય મહારાજ તેમ જ સંસ્થાના કાર્યકરો બન્નેના મનમાં સંસ્થાના ઉત્કર્ષનો વિચાર જ સર્વોપરી સ્થાને રહેલો હોવાથી સંસ્થાના બંધારણનો નિષ્ઠાપૂર્વક અમલ થઈ શક્યો અને વિદ્યાલયનો ઉત્કર્ષ સાધી શકાયો.

સંસ્થાના બંધારણની ખાસિયત ખ્યાલમાં આવે તે માટે એની કેટલીક કલમો અહીં આપવામાં આવે છે :—

ઉદ્દેશનું સામાન્ય દિગ્દર્શન તથા કાર્યક્ષેત્ર

૩. આ સંસ્થાનો કેળવણીની પ્રગતિનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે છાત્રવૃત્તિ, ઊંચા અભ્યાસ કરનારને ખાસ મદદ, સ્નાતક (ગ્રેજ્યુએટ) થયા પછી અભ્યાસ આગળ વધારનારને ઉત્તેજન, દૂર દેશમાં જઈ અભ્યાસ વધારવામાં મદદ, ઇનામના મેળાવડાઓ વગેરે કરી જુદી જુદી અનેક દિશાઓમાં કાર્ય કરવું; સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતના પ્રચાર માટે તથા ઊંચા અભ્યાસ માટે શાખા કે વર્ગો શરૂ કરવા, કૉલેજ સ્થાપવી અને તેવી અન્ય રીતિએ કેળવણીનો પ્રચાર કરવો; સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિન્દી વગેરેનું સાહિત્ય અભ્યાસ તથા પ્રચાર માટે તૈયાર કરાવવું, પ્રગટ કરવું અને તેનો સંગ્રહ કરવો; જૈન સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન અને ઇતિહાસને

અંગે શોધખોળ ખાતું યાને પુરાતત્ત્વ મંદિર ખોલવું અને કેળવણીનાં સર્વ ક્ષેત્રોને વિશાળ અર્થમાં પોષવા પ્રવૃત્તિ કરવી, તથા સંસ્થાના ફંડ અનુસાર ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલવા પ્રબંધ કરવો, ભારતમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે અન્ય સ્થળે મોકલવા; સંસ્કૃત, પ્રાકૃતના જ્ઞાન તથા વિકાસ માટે પ્રબંધ કરવો, છાત્રવૃત્તિ આપવી તથા મુંબઈમાં તેમ જ અન્ય સ્થળોએ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીગૃહો સ્થાપવાં, અન્ય વિદ્યાર્થીગૃહોનો વહીવટ સ્વીકારવો અને સર્વ જૈન વિદ્યાર્થીગૃહોને કેન્દ્રિત કરવા વ્યવસ્થા કરવી; જે અભ્યાસ મુંબઈની તેમ જ સંસ્થાની અન્ય શાખાઓ હોય ત્યાંની કોલેજમાં થઈ શકતો ન હોય તેને માટે બહારની કોલેજોમાં અભ્યાસ કરવાની સગવડો કરી આપવી; સંસ્થાના ઉદ્દેશ અનુસાર કોઈ ટ્રસ્ટ સોંપે અથવા યોજના (Scheme) કરીને આપે તો તેનો વહીવટ કરવો.

સભ્ય પ્રકાર

૧૦. આ સંસ્થાની સામાન્ય સમિતિના સભ્યો ત્રણ પ્રકારના રહેશે :

(૧) સભ્ય, (૨) આજીવન સભ્ય, (૩) આશ્રયદાતા (પેટ્રન).

ઉપર પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારના સભ્ય થવા ઇચ્છનારની અરજી વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં પસાર થયે તેને સભ્ય ગણવામાં આવશે.

૧૧. સભ્ય : દશ વર્ષ સુધી દર વર્ષે આ સંસ્થાના ભંડોળમાં ઓછામાં ઓછી રૂા. ૧૦૦) એક સો રૂપિયાની રકમ આપવાનું વચન આપનાર વ્યક્તિ તે પ્રમાણે આપ્યે જશે ત્યાં સુધી તે સભ્ય ગણાશે.

૧૨. આજીવન સભ્ય : (૧) ઉપર પ્રમાણે દશ વર્ષ સુધી સહાય કરનાર વ્યક્તિ આજીવન સભ્ય ગણાશે. (૨) આ સંસ્થાના ભંડોળમાં રૂા. ૧૦૦૦) એક હજાર અથવા તેથી વધારે રકમ આપનાર વ્યક્તિ આજીવન સભ્ય ગણાશે. (૩) કન્યા છાત્રાલયને એકીસાથે રૂા. ૧,૦૦૧) અથવા વધારે આપનાર વ્યક્તિ આજીવન સભ્ય ગણાશે.

૧૩. આશ્રયદાતા (પેટ્રન) : (૧) જે કોઈ વ્યક્તિ અથવા પેઢી આ સંસ્થાના ભંડોળમાં દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી રૂા. ૧,૦૦૦) એક હજાર રૂપિયાની રકમ આપવાનું વચન આપશે અને એ મુજબ આપ્યે જશે, ત્યાં સુધી તે આ સંસ્થાના આશ્રયદાતા (પેટ્રન) ગણાશે. (૨) જે કોઈ વ્યક્તિ અથવા પેઢી આ સંસ્થાના ભંડોળમાં વગર શરતે એકીસાથે અથવા છૂટક છૂટક મળીને કુલ રૂા. ૧૦,૦૦૦) દશ હજાર રૂપિયા અથવા તો તેથી વધારે રકમ આપશે તે આ સંસ્થાના આશ્રયદાતા (પેટ્રન) ગણાશે. (૩) આ સંસ્થામાં ચોક્કસ શરતે ઓછામાં ઓછી રૂા. ૨૫,૦૦૦) પચીસ હજાર રૂપિયાની રકમ આપવાનું વચન આપનાર વ્યક્તિ અગર પેઢી તેની શરત પ્રમાણે આપ્યે જશે ત્યાં સુધી તે આ સંસ્થાના આશ્રયદાતા (પેટ્રન) ગણાશે.

૪. વ્યવસ્થાપક સમિતિ

૨૨. (ક) વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો : આ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીચે મુજબના સભ્યોની બનશે : (૧) વ્યવસ્થાપક સમિતિ માટે દર વર્ષે ત્રણ મંત્રીઓ,* એક કોષાધ્યક્ષ અને બાર સભ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવશે. (૨) સંસ્થાના આશ્રયદાતાઓ અને કન્યા છાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપકો

* શરૂઆતમાં એક સેક્રેટરી અને એક આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી જ રહેતા. આગળ જતાં બે મંત્રીઓની ચૂંટણી કરવામાં આવતી. અત્યારે ત્રણ મંત્રીઓ ચૂંટાય છે.

અધિકારની રૂએ વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો ગણાશે. (૩) સામાન્ય સમિતિના જે સભ્યો એકી-સાથે કે છૂટક છૂટક કુલ પંદર વર્ષ સુધી વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય રહ્યા હોય તેઓ અધિકારની રૂએ વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો ગણાશે. (૪) સંવત ૧૯૮૭ના આસો વદ અમાસ પહેલાં દશ વર્ષ સુધી દર વર્ષે રૂા. ૨૫૧) અથવા તેથી વધારે રકમ આપનારા વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય ગણાશે.

(ख) આ વ્યવસ્થાપક સમિતિ સામાન્ય સમિતિના સભ્યોમાંથી જરૂર મુજબ સભ્યોને ચૂંટીને વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં ઉમેરી શકશે.

(ग) આ મુજબ બનેલી વ્યવસ્થાપક સમિતિ આ સંસ્થાની સર્વ વ્યવસ્થા ધારાધોરણ અનુસાર કરશે અને જ્યાં સુધી નવી વ્યવસ્થાપક સમિતિ આ સંસ્થાનો વહીવટ હાથ ધરે નહિ ત્યાં સુધી કામ કરશે.

૨૯. પ્રમુખ : વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભા વખતે હાજર રહેલા સભ્યોમાંથી એક સભ્યની તે દિવસની સભાના પ્રમુખ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવશે.

વિદ્યાલયના બંધારણમાં ત્રણ મંત્રીઓ અને એક કોષાધ્યક્ષ એમ ચાર હોદ્દેદારો નીમવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે; અને પ્રમુખની નિમણૂક માટે કોઈ કલમ રાખવામાં આવી નથી. એટલે વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભા તેમ જ સામાન્ય સમિતિની સભા વખતે હાજર રહેલ સભ્યોમાંથી સભાના પ્રમુખની વરણી કરવામાં આવે છે : બંધારણની આ બીના નોંધપાત્ર છે.

ટ્રસ્ટીઓ

[illegible]. (૧) સંસ્થાની સ્થાવર મિલકત તથા જામીનગીરીઓ ટ્રસ્ટીઓનાં નામ પર રહેશે. જામીનગીરીઓ નામે ચઢાવતી વખતે એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવશે કે તે કોઈ પણ બે ટ્રસ્ટીની સહીથી વેચી શકાય અને તેનાં નાણાં તથા વ્યાજ કોઈ પણ બે ટ્રસ્ટીની સહીથી વસૂલ કરી શકાય. જામીનગીરીમાં રોકાણ તથા ફેરફાર વ્યવસ્થાપક સમિતિના ઠરાવથી થઈ શકશે. સ્થાવર મિલકત પર રોકાણ, તે પરની ધીરધાર તેમ જ તેમાં ફેરફાર વ્યવસ્થાપક સમિતિના ઠરાવ પ્રમાણે થઈ શકશે.

(૨) ટ્રસ્ટીઓની મુદત પાંચ વર્ષની રહેશે, દર પાંચ વર્ષની આખરે સામાન્ય સમિતિ મતપત્રથી ચૂંટણી કરી ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક કરશે. એવી ચૂંટણીમાં નિવૃત્ત (રિટાયર) થતા ટ્રસ્ટીઓ ફરી વાર ચૂંટાવાને યોગ્ય ગણાશે. સામાન્ય સમિતિનો કોઈ પણ મતદાર સભ્ય ટ્રસ્ટી તરીકે ઉમેદવારી કરી શકશે.

સંસ્થાનો વહીવટ ઘણો જ બહોળો છે; અને એને પહોંચી વળવા માટે એનાં અનેક વિભાગો કરવામાં આવેલ છે. તે તે વિભાગનું કામ સમયસર અને ધોરણસર થતું રહે એવી ગોઠવણ કરવામાં ન આવે તો કામમાં વિલંબ થયા વગર ન રહે, આટલા માટે સંસ્થાએ અનેક પેટાસમિતિઓ નીમીને એની મારફત કામ પૂરું કરવું પડે છે. આવી મુખ્ય પેટાસમિતિઓનાં નામ બંધારણની નીચેની કલમ ઉપરથી જાણી શકાય છે :

ઉપસમિતિ

૩૧. વ્યવસ્થાપક સમિતિ પોતાના વર્ષની શરૂઆતમાં સંસ્થાને લગતાં જુદાં જુદાં કાર્યો માટે નીચે જણાવેલ ઉપસમિતિઓ નીમી શકશે :

(૧) લોન રિફંડ સમિતિ (૨) ધાર્મિક શિક્ષણ સમિતિ (૩) પુસ્તકાલય સમિતિ (૪) શ્રી સારાભાઈ મ૦ મોદી લોન સ્કૉલરશિપ ફંડ સમિતિ (૫) શ્રી સારાભાઈ મ૦ મોદી ઉચ્ચ અભ્યાસ

શિષ્યવૃત્તિ ટ્રસ્ટ ફંડ સમિતિ (૬) શ્રી ખેડા જૈન વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શિક્ષણ લોન સ્કોલરશિપ ફંડ સમિતિ (૭) બિલ્ડિંગ સમિતિ (૮) નાણાકીય વ્યવસ્થા સમિતિ (૯) કન્યા છાત્રાલય સમિતિ (૧૦) વિદ્યાર્થીગૃહ સમિતિ (નોંધ : દરેક વિદ્યાર્થીગૃહ માટે જુદી સમિતિ નિમાશે.)

આ ઉપરાંત જરૂર પડયેથી બીજી ઉપસમિતિઓ વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમી શકશે.

વિદ્યાલયની સ્થાપનાનો મૂળભૂત હેતુ વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સહાયભૂત થવાનો છે; એટલે કોઈ પણ કાબેલ અને હોંશિયાર વિદ્યાર્થીને આર્થિક સગવડને અભાવે અભ્યાસમાં આગળ વધતાં અટકી જવું ન પડે એની બને તેટલી વધુ તકેદારી સંસ્થાના બંધારણમાં રાખવામાં આવી છે, તે નીચેની કલમો ઉપરથી જોઈ શકાશે :—

વિદ્યાર્થીઓ

૬૧ દાખલ કરવા યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ : કોઈ પણ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિદ્યાર્થી કે જેણે ભારતીય યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશન અથવા સેકંડરી સ્કૂલ સર્ટિફિકેટ અથવા સમાન કક્ષાની પરીક્ષા પસાર કરી હશે અને જે પોતાનો અભ્યાસ આર્ટ્સ, વ્યાપારી, હુન્નરઉદ્યોગ શિક્ષણ, વિજ્ઞાન, ડાક્ટરી, વૈદ્યકીય, ઇજનેરી, આર્કિટેક્ચર, ખેતીવાડી, પ્રાણીવૈદક તથા સોશિયોલોજીની લાઈનમાં કરવા ઇચ્છતો હશે તેને આ સંસ્થામાં યોગ્યતા જોઈ વ્યવસ્થાપક સમિતિ દાખલ કરશે.

ઉપરાંત, બીજી કોઈ પણ યોજના અનુસાર દાખલ કરવાના વિદ્યાર્થીઓને તે યોજના અનુસાર યોગ્યતા જોઈ વ્યવસ્થાપક સમિતિ દાખલ કરશે

૬૩. વિદ્યાર્થીઓના પ્રકાર તથા વર્ગીકરણનું ધોરણ : વિદ્યાર્થીઓ પાંચ પ્રકારના રહેશે : લોન, હાફપેઈંગ, પેઈંગ, ટ્રસ્ટ અને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ. જેની આર્થિક સ્થિતિ સારી હશે તેને પેઈંગ અને મધ્યમ હશે તેને હાફપેઇંગ તરીકે લેવામા આવશે જેની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હશે તેને લોન તરીકે લેવામા આવશે [1]

૬૫. લોન વિદ્યાર્થીઓ : લોન વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય સગવડો ઉપરાત વિશેષ સગવડ એટલે કોલેજ ફી અને પરીક્ષાની ફી આપવામા આવશે લોન વિદ્યાર્થીઓએ દર વર્ષે (૧) સામાન્ય સગવડ માટે કલમ ૬૪ અનુસાર વાર્ષિક રકમ, તથા (૨) કોલેજ ફી, પરીક્ષા ફી, તથા (૩) કલમ ૭૧ અને ૮૮ અનુસાર જે ખર્ચ થાય તે રકમ પાછી વાળવાનુ કરારનામુ કરી આપવુ પડશે. બહારગામ અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીને જેટલી રકમ આપવામાં આવશે તેટલી રકમ પાછી વાળવાનુ કરારનામુ તેણે કરી આપવુ પડશે [2]

૬૬. હાફપેઈંગ વિદ્યાર્થીઓ : હાફપેઇંગ વિદ્યાર્થીઓને લોન વિદ્યાર્થીઓની માફક વિશેષ સગવડ આપવામા આવશે અને તેમણે કલમ ૬૫ (૧) (૨) (૩) અનુસાર ખર્ચ થાય તેની અરધી રકમ દરેક સત્રની શરૂઆતમાં રોકડી આપવી પડશે. અને તે રકમ પાછી વાળવાનું કરારનામું કરી આપવું પડશે.

---

૧. વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યુ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના ફ્રી અને પેઈંગ એવા બે જ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા હતા.

૨. હાફ પેઈંગ વિદ્યાર્થી પાસેથી અત્યારે વાર્ષિક રૂા. ૩૫૦) (એક સત્રના રૂા. ૧૭૫) લઈને એમને લોન વિદ્યાર્થીઓ જેટલી બધી સગવડ આપવામાં આવે છે, અને એમણે ભરેલી રકમ ઉપરાંતના ખર્ચની રકમ લોન તરીકે ગણીને એ માટેનુ એમની પાસે બોંડ લખાવી લેવામાં આવે છે.

૬૭. પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓ : પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓએ સામાન્ય સગવડ માટેનો ખર્ચ કલમ ૬૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે દર સત્રની શરૂઆતમાં આપવો પડશે.[1]

૬૮. ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓ : ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓને લોન વિદ્યાર્થીઓની માફક સગવડો આપવામાં આવશે, પણ તેમની પાસેથી કરારનામું લેવું કે નહિ, અને લેવું તો કેટલી રકમનું લેવું તેનો નિર્ણય જે ટ્રસ્ટનો તે વિદ્યાર્થી હોય તેના ધારાધોરણ અનુસાર કરવામાં આવશે. તે ઉપરાંત કલમ ૭૧ અને ૮૮ અનુસાર જે ખર્ચ થાય તે તેણે આપવો પડશે. ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓ માટે વ્યવસ્થાપક સમિતિ વખતોવખત નિયમો કરશે અને તે અનુસાર ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓએ વર્તવું પડશે.

૬૯. અન્ય વિદ્યાર્થીઓને લોન : ભારત અથવા પરદેશમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે અન્ય વિદ્યાર્થીઓને લોન આપવાની રકમ વ્યવસ્થાપક સમિતિ વખતોવખત ઠરાવે તે પ્રમાણે આપવામાં આવશે.

૮૭. પેઇંગ અને લોન વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ : વ્યવસ્થાપક સમિતિ પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એવી રીતે મુકરર કરશે કે તે દર બે લોન વિદ્યાર્થીએ એક પેઇંગ વિદ્યાર્થીથી વધારે નહિ હોય. એવી ગણતરી કરતાં હાફ પેઇંગ વિદ્યાર્થીની સંખ્યાનો અર્ધો ભાગ પેઇંગ તરીકે અને અર્ધો ભાગ લોન તરીકે ગણવામાં આવશે. આ પ્રમાણ માટે ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓની ગણતરી કરવામાં આવશે નહિ. આ નિયમ માટે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ગણતરીમાં લેવામાં આવશે નહિ.

ટ્રસ્ટ–વિદ્યાર્થીઓની યોજના

સંસ્થાના બંધારણમાં કરવામાં આવેલ જોગવાઈ અનુસાર વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ ટ્રસ્ટ-વિદ્યાર્થીઓ રાખવાની યોજના દાખલ કરી હતી, અને એ માટેના નિયમો ઘડ્યા હતા.

આ યોજનાનો મુખ્ય નિયમ એ હતો કે જે વ્યક્તિ એકીસાથે પહેલાં રૂા. દસ હજાર કે તેથી વધુ રકમ અને હવે (તા. ૧–૧–૧૯૬૪ પછી) રૂા. સાડાબાર હજાર કે તેથી વધુ રકમ સંસ્થાને આપે તેના નામથી, એ દાતા જેની ભલામણ કરે તે એક વિદ્યાર્થીને વિદ્યાલયમાં રાખવામાં આવે છે, અને તે ટ્રસ્ટ-વિદ્યાર્થી (ટ્રસ્ટ સ્કૉલર) ગણાય છે.

ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરની યોજના બે રીતે લાભકારક બની છે: એક તો, એથી દાતાઓને, પોતાનું નામ કાયમ કરવા સાથે, પોતાને પસંદ હોય તે વિદ્યાર્થીને વિદ્યાલયમાં દાખલ કરાવવાનો અધિકાર મળે છે. અને આનો બીજો વિશેષ મહત્ત્વનો લાભ એ છે કે એથી ઓછી ગુણવત્તા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પણ સંસ્થામાં રહીને અભ્યાસ કરવાની અને પોતાની કારકિર્દીને ઉજ્જવળ બનાવવાની તક મળે છે. ટ્રસ્ટ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગ સિવાયના બાકીના લોન, હાફ પેઇંગ અને પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓને કેવળ ગુણવત્તાને ધોરણે જ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મળે છે. એ દૃષ્ટિએ ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરની યોજના સામાન્ય કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને માટે, એમને પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવાની તક મળતી હોવાને કારણે, આશીર્વાદરૂપ નીવડી છે.

ટ્રસ્ટ-વિદ્યાર્થીની યોજના મુજબ દરેક ટ્રસ્ટનો મુખ્ય નિયમ એકસરખો હોવા છતાં બીજા નિયમોમાં, દાતાની ઇચ્છા મુજબ, કેટલીક ફેરફાર હોય છે. એ ઉપરથી બધા ટ્રસ્ટોનું સામાન્ય વર્ગીકરણ નીચે મુજબ ત્રણ વિભાગમાં કરી શકાય:

[1] પેઇંગ વિદ્યાર્થી પાસેથી અત્યારે વાર્ષિક રૂા. ૭૦૦) (એક સત્રના રૂા. ૩૫૦) લેવામાં આવે છે; અને કૉલેજ ફી, પરીક્ષા ફી વગેરેનું બધું ખર્ચ એમણે પોતે જ કરવાનું હોય છે.

(૧) કેટલાંક ટ્રસ્ટોમાં એવી શરત મૂકવામાં આવી છે કે ટ્રસ્ટની રકમનું વ્યાજ ગમે તેટલું (ઓછું) આવે, પણ એ ટ્રસ્ટના વિદ્યાર્થી અંગે કરવામાં આવતું બધું ખર્ચ વિદ્યાલયે જ ભોગવવું.

(૨) કેટલાંક ટ્રસ્ટોમાં વિદ્યાર્થી અંગે જે કંઈ ખર્ચ થાય તેમાંથી ટ્રસ્ટની વ્યાજની રકમ બાદ કરતાં બાકીની રકમ વિદ્યાર્થીને લોન તરીકે આપેલી ગણીને એ અંગેનું કાયદેસરનું બોન્ડ તે વિદ્યાર્થી પાસેથી લખાવી લેવામાં આવે છે.

(૩) કેટલાંક ટ્રસ્ટો એવાં પણ છે કે જેના ટ્રસ્ટીઓ પોતાની પસંદગીના વિદ્યાર્થીને વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરાવવા પૂરતો જ હક્ક ભોગવે છે; અને વિદ્યાલય તરફથી એ વિદ્યાર્થી અંગે જે કંઈ ખર્ચ કરવામાં આવે તેનું, લોન વિદ્યાર્થીની જેમ, તેની પાસેથી કાયદેસરનું બોન્ડ લખાવી લેવામાં આવે છે.

ટ્રસ્ટ-સ્કોલર-પેટ્રનની યોજના—જે દાતા સંસ્થાને પહેલાં વીસ હજાર રૂપિયા અને હવે (તા. ૧–૧–૧૯૬૪થી) પચીસ હજાર રૂપિયા આપે એમને બે ટ્રસ્ટ-સ્કોલરો વિદ્યાલયમાં રાખવાનો અધિકાર આપવા ઉપરાંત એમને સંસ્થાના પેટ્રન (આશ્રયદાતા) ગણવામાં આવે છે; અને તેઓ પેટ્રન તરીકેના બધા હક્કો ભોગવી શકે છે.

ટ્રસ્ટ-સ્કોલરની યોજનાને સંઘ તરફથી ઘણો સારો આવકાર મળ્યો છે. ૫૦મા વર્ષને અંતે (તા. ૩૧–૫–૧૯૬૫ સુધીમાં) આવાં કુલ ૯૪ ટ્રસ્ટો નોંધાયાં છે; અને તેનો લાભ ૧૩૨ વિદ્યાર્થીઓને મળે છે. આ રીતે નોંધાયેલાં ટ્રસ્ટોની કુલ રકમ રૂા. ૧૩,૦૦,૯૭૪ જેટલી થાય છે.[1]

ધાર્મિક સંસ્કાર અને અભ્યાસ

૯૧. ધાર્મિક જીવન : આ સંસ્થામાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીનું જીવન ધાર્મિક તેમ જ સંસ્કારી થાય તે આશય લક્ષમાં રાખીને દરેક વિદ્યાર્થીએ અભ્યાસ કરવાનો છે અને તે જ આશયપૂર્વક વ્યવસ્થાપક સમિતિએ વ્યવસ્થા કરવાની છે.

૯૨. વિદ્યાર્થીગૃહના મૂળ નિયમો : વિદ્યાર્થીગૃહમાં રહેતા દરેક વિદ્યાર્થીએ દરરોજ જિનપૂજા કરવી જોઈશે, અને રાત્રિભોજનનિષેધ અને કંદમૂળ–અભક્ષ્યના ત્યાગનો નિયમ પાળવો જોઈશે; તેમ જ નિર્ણીત ધાર્મિક શિક્ષણ બરાબર નિયમિત લેવું જોઈશે. વિદ્યાર્થીગૃહની બહાર અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓએ તે નિયમો પાળવા જોઈશે અને ધાર્મિક શિક્ષણના સંબંધમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિ દર વર્ષ માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નિર્ણીત કરે તેનો અભ્યાસ કરવો પડશે. આ મૂળ નિયમોમાં વાજબી કારણ સિવાય કાંઈ પણ સ્ખલના કરનારને યોગ્ય શિક્ષા થશે અને અનેક વખત સ્ખલના કરનાર ૭૮ મી કલમ પ્રમાણે સંસ્થાના વિદ્યાર્થી તરીકે બંધ થશે.

૯૩. ધાર્મિક પરીક્ષા : ધાર્મિક વિષયની પરીક્ષા દર વર્ષે જાન્યુઆરી માસમાં યોગ્ય પરીક્ષક મારફત લેવાની ગોઠવણ મંત્રી કરશે અને દરેક વિદ્યાર્થીઓએ તે પરીક્ષા આપવી પડશે અને તેવી પરીક્ષામાં જે વિદ્યાર્થીની તૈયારી બિલકુલ હતી નહિ એવું માલૂમ પડશે તે અથવા જે લાગલગાટ તેવી ધાર્મિક પરીક્ષામાં બે વખત નાપાસ થશે તે સંસ્થામાંથી કમી થવાને પાત્ર થશે. આવી પરીક્ષા ઉપરાંત જે માસિક આદિ સામયિક પરીક્ષા વ્યવસ્થાપક સમિતિ ઠરાવે તે વિદ્યાર્થીએ આપવી પડશે.

---

૧. વિદ્યાલયના બાવનમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૮)માં જણાવ્યા મુજબ આવા ટ્રસ્ટોની સંખ્યા ૧૨૪ની અને ટ્રસ્ટ-વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૬૪ની છે.

૮૬. લોન માટે અપવાદ : ધર્મ, દેશ, સમાજ કે વિદ્યાલય માટે મહાન ત્યાગ કરનારના સંબંધમાં અથવા કોઈ ખાસ સંજોગોમાં કલમ ૮૫ ની બાબતમાં અપવાદ કરવાની સત્તા વ્યવસ્થાપક સમિતિને છે.

જૈન સાહિત્ય માટે ઉત્તેજન

૮૧. (૨) પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કોર્સમાં જૈન સાહિત્ય (લિટરેચર) લેનાર કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને વ્યવસ્થાપક સમિતિ વિદ્યાર્થીગૃહમાં દાખલ કરી શકશે અને તે પરીક્ષામાં પાસ થશે તો તેણે કરી આપેલ કરારનામાની રૂએ પાછી વાળવાની રકમ આપવાનું તેની ઇચ્છા પર રહેશે. તે જ પ્રમાણે લોન કે હાફ પેઇંગ તરીકે દાખલ થયેલ વિદ્યાર્થી જૈન સાહિત્યને લઈને પાસ થશે તો તેણે કરી આપેલ કરારનામાની રૂએ બી. એ. નાં બે વર્ષની પાછી વાળવાની રકમ આપવાનું તેની ઇચ્છા પર રહેશે.

કન્યા છાત્રાલય

કન્યાઓની ઉચ્ચ કેળવણી માટે કન્યા છાત્રાલયની જરૂર અંગે વિદ્યાલયના સંચાલકોનું ધ્યાન છેક સને ૧૯૩૪ની સાલમાં ગયું હતું. આ સંબંધમાં વીસમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૨૩–૨૪)માં મંત્રીઓના નિવેદનમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે—

"અહીં એક વાત પ્રાસંગિક હોઈ જણાવવી ઉચિત ધારી છે. કૉલેજના અભ્યાસ માટે સ્ત્રીઓની અરજીઓ આવવા લાગી છે. આપણે તો છોકરાઓને પહોંચી વળી શકતા નથી અને વર્ષ આખેરે વટાવ ખાતે ઉધાર કરીએ છીએ ત્યાં સ્ત્રીઓની અરજીનો વિચાર ક્યાંથી કરીએ? પણ એ વાત ઉપેક્ષવા જેવી નથી. પાંચ-દશ વર્ષમાં મોટી સંખ્યામાં કૉલેજ કેળવણી લેતી જૈન કન્યાઓ થઈ જશે. તેમને માટે વિદ્યાર્થીઓથી અલગ અને સ્ત્રીનિયામકના હાથ નીચે ચાલતી આપણા જેવી સંસ્થાની જરૂર પડશે. કોઈ ઉદારચિત્ત બંધુ અથવા બહેન બે લાખની સહાય કરે તો આપ એવી સંસ્થાની વ્યવસ્થા કરવા જરૂર વિચાર કરશો એવી ભલામણ કરવી અસ્થાને નહિ ગણાય."

વળી, વિદ્યાલયના બંધારણમાં પણ (કલમો ૯, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮માં) ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતી કન્યાઓ માટે કન્યા છાત્રાલય ઊભું કરવાની જોગવાઈ રાખવામાં આવી છે; અને એ માટે, પચાસમા વર્ષના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા મુજબ રૂા. ૧,૩૩,૦૧૭) જેટલું ફંડ પણ એકત્ર થયેલ છે.

વિદ્યાલયના ૨૭મા વર્ષમાં (સને ૧૯૪૧–૪૨માં) કન્યા છાત્રાલયની સ્થાપનાનો વિચાર વધુ પ્રબળ બનતાં એ દિશામાં સક્રિય કાર્ય કરવાનાં ચક્રો ગતિમાન થયાં. તા. ૭–૨–૧૯૪૩ની સામાન્ય સમિતિની સભાએ કન્યા છાત્રાલયની યોજનાને મંજૂરી આપી હતી અને એને અમલી રૂપ આપવા વ્યવસ્થાપક સમિતિના નીચે મુજબ સભ્યોની એક ભંડોળ સમિતિ નીમી હતી :

(૧) શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ (૩) શ્રી બબલચંદ કેશવલાલ મોદી
(૨) શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ અમરચંદ (૪) શ્રી ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ

(૫–૬) સંસ્થાના મંત્રીઓ—

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી

પણ પાછીથી કન્યા છાત્રાલયની સ્થાપનાની યોજનાનો અમલ ન થઈ શક્યો એટલે છેવટે બહાર રહીને ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતી વિદ્યાર્થિનીઓને, ગુણવત્તાને ધોરણે, છાત્રવૃત્તિ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. અને એ નિર્ણય અનુસાર દાક્તરી વિદ્યાના અભ્યાસ માટે

વાર્ષિક રૂા. ૩૦૦)ની અને અન્ય વિષયોના અભ્યાસ માટે વાર્ષિક રૂા. ૨૦૦)ની છાત્રવૃત્તિ આપીને કન્યાઓને ઉચ્ચ કેળવણી માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે.

વિદ્યાલયના કાર્યપ્રદેશ અને કાર્યસંચાલનનો ખ્યાલ આપતી કેટલીક મહત્ત્વની કલમો ઉપર આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત મંત્રીઓ, મહામાત્ર (Registrar) તથા ગૃહપતિની ફરજો અને સત્તાઓ, નાણાકીય બાબતો, વિદ્યાર્થીઓ માટેના નિયમો વગેરે અંગેની કલમો એવી સુસ્પષ્ટ બનાવવામાં આવી છે કે જેથી ઝીણી-મોટી બધી બાબતોમાં સંસ્થાનો કારોબાર આપમેળે જ એકસરખો ચાલતો રહે; અને મૂંઝવણ, ગૂંચવણ કે ગેરસમજને ભાગ્યે જ અવકાશ રહે. વિદ્યાલય સોસાયટીઝ રજિસ્ટ્રેશન ઍક્ટ તથા પબ્લિક ટ્રસ્ટ રજિસ્ટ્રેશન ઍક્ટ મુજબ રજિસ્ટર થયેલ સંસ્થા છે, એટલે એ રીતે પણ એનો બધો કારોબાર સુવ્યવસ્થિત ચાલે છે.

જનરલ કમિટીએ નીમેલ પહેલી મૅનેજિંગ કમિટી

સંસ્થાની સ્થાપના વખતે, તા. ૨-૩-૧૯૧૪ના રોજ, નવ સભ્યોની કામચલાઉ મૅનેજિંગ કમિટીની અને બે ખજાનચીઓની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તે પછી એક વર્ષ બાદ તા. ૯-૩-૧૯૧૫ ના રોજ મળેલ જનરલ કમિટીએ નીચે મુજબ મૅનેજીંગ કમિટીની નિમણુક કરી હતી :—

(૧) શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા, સોલિસીટર	ઓ. સેક્રેટરી
(૨) શેઠ દેવકરણ મૂળજી	ખજાનચી
(૩) શેઠ મૂળચંદ હીરજી	આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી
(૪) શેઠ હેમચંદ અમરચંદ (એમનો સ્વર્ગવાસ થતાં એમના પુત્ર શ્રી નરોત્તમદાસ હેમચંદને મેમ્બર તરીકે દાખલ કર્યા.)	મેમ્બર
(૫) શેઠ મોતીલાલ મૂળજી	,,
(૬) શેઠ મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતા, બૅરિસ્ટર ઍટ-લૉ	,,
(૭) શેઠ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ બી.એ., એલ એલબી.	,,
(૮) ડૉક્ટર નાનચંદ કસ્તૂરચંદ મોદી, એલ.એમ. ઍન્ડ એસ.	,,
(૯) શેઠ ચુનીલાલ વીરચંદ	,,
(૧૦) શેઠ મણિલાલ સૂરજમલ	,,
(૧૧) ઝવેરી ફકીરચંદ નગીનચંદ	,,
(૧૨) ઝવેરી લલ્લુભાઈ ગુલાબચંદ	,,
(૧૩) શેઠ અમરચંદ ઘેલાભાઈ	,,
(૧૪) શેઠ નરોત્તમદાસ ભાણજી	,,
(૧૫) શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી, બી.એ.	,,

સંસ્થાના બંધારણ મુજબ ચૂંટાયેલી પહેલી મૅનેજિંગ કમિટી

વિદ્યાલયના બંધારણને તા. ૨૬-૫-૧૯૧૫ના રોજ જનરલ કમિટીએ બહાલી આપી; અને તા. ૧૬-૭-૧૯૧૬ના રોજ મળેલી જનરલ કમિટીએ બંધારણમાં જરૂરી સુધારા-વધારા મંજૂર કર્યા. અને જનરલ કમિટીની એ જ સભામાં, બંધારણ મુજબ,

મતપત્રો દ્વારા પહેલી મૅનેજિંગ કમિટીના નીચે મુજબ સભ્યોની ચૂંટણી કરવામાં આવી :—

(૧)	શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા સોલિસીટર	ઑ. સેક્રેટરી
(૨)	શેઠ દેવકરણ મૂળજી	ખજાનચી
(૩)	શેઠ મોતીલાલ મૂળજી	મેમ્બર
(૪)	શેઠ મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતા, બૅરિસ્ટર-ઍટ-લૉ	”
(૫)	ડૉક્ટર નાનચંદ કસ્તૂરચંદ મોદી, એલ. એમ. ઍન્ડ એસ.	”
(૬)	શેઠ નરોત્તમદાસ ભાણજી	”
(૭)	શેઠ મૂળચંદ હીરજી	આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી
(૮)	શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી, બી.એ.	મેમ્બર
(૯)	શેઠ અમરચંદ ઘેલાભાઈ	”
(૧૦)	શેઠ નરોત્તમદાસ હેમચંદ અમરચંદ	”
(૧૧)	શેઠ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, બી.એ., એલ.એલ. બી.	”
(૧૨)	શેઠ મણિલાલ સૂરજમલ ઝવેરી	”
(૧૩)	શેઠ ચુનીલાલ વીરચંદ	”
(૧૪)	ઝવેરી લલ્લુભાઈ ગુલાબચંદ	”
(૧૫)	ઝવેરી ફકીરચંદ નગીનચંદ	”

આ રીતે સંસ્થાની સ્થાપના બાદ આશરે સવા બે વર્ષના ગાળામાં સંસ્થા કામ કરતી થઈ ગઈ; સુધારા–વધારા સાથે એનું બંધારણ સ્થિર અને વ્યવસ્થિત થઈ ચૂક્યું; અને એ બંધારણ મુજબ મૅનેજિંગ કમિટીની ચૂંટણી પણ કરી લેવામાં આવી : જાણે વિદ્યાલયની પ્રગતિની ગાડી સરળતાપૂર્વક અને ઝડપથી આગળ વધી શકે એ માટે પાટા નંખાઈ ગયા : સંસ્થાના સંચાલકોની સમાજસેવાની ધગશ, ભાવના અને નિષ્ઠાની એ સિદ્ધિ હતી.*

પહેલું ટ્રસ્ટી મંડળ

તા. ૨૨–૧૨–૧૯૧૮ના રોજ વિદ્યાલયના બંધારણની ૯૨મી કલમમાં સુધારો–વધારો કરીને સંસ્થાની સ્થાવર મિલકત તથા જામીનગીરીઓ પાંચ ટ્રસ્ટીઓનાં નામે રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું; અને પહેલું ટ્રસ્ટી મંડળ નીચે મુજબ પાંચ સભ્યોનું રચવામાં આવ્યું :—

(૧) શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા
(૨) શેઠ દેવકરણ મૂળજી
(૩) શેઠ મોતીલાલ મૂળજી
(૪) શેઠ ફકીરચંદ નગીનચંદ ઝવેરી
(૫) શેઠ ગોવિંદજી ખુશાલ

ટ્રસ્ટી મંડળની દર પાંચ વર્ષે જનરલ કમિટીમાં નવેસરથી ચૂંટણી કરવામાં આવે છે.

વિદ્યાલયનું રજિસ્ટ્રેશન

વિદ્યાલયની સ્થાપના બાદ ૧૯ વર્ષે, તા. ૪–૫–૧૯૩૪ના રોજ, ૧૮૬૦ના સોસાયટી રજિસ્ટ્રેશન ઍક્ટ પ્રમાણે, વિદ્યાલયનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમ જ બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ ઍક્ટ મુજબ તા. ૨૭–૫–૧૯૫૩ ના રોજ નોંધણી કરાવવામાં આવી.

* તા. ૨–૩–૧૯૧૪ થી તા. ૯–૩–૧૯૧૫ સુધીના એક વર્ષના ગાળામાં મૅનેજિંગ કમિટીની ૭ સભાઓ મળી હતી; અને તા. ૯–૩–૧૯૧૫ થી તા. ૧૬–૭–૧૯૧૬ સુધીના સોળ માસના ગાળામાં મૅનેજિંગ કમિટીની ત્રીસ સભાઓ મળી હતી.

પ્રકરણ ત્રીજું : મકાન

વ્યક્તિની જેમ સંસ્થાને માટે પણ મકાન એ પાયાની જરૂર લેખાય છે. તેમાંય ભાડાના મકાનને બદલે પોતાનું મકાન હોય તો કોઈનીય રોકટોક વગર, મનગમતી રીતે, સંસ્થાના કાર્ય અને વિકાસને માટે એનો ઉપયોગ નિશ્ચિંતપણે કરી શકાય છે. પોતાની માલિકીનું મકાન ન હોય તો સંસ્થાને એક પ્રકારના અધૂરાપણાનો અનુભવ થયા કરે છે.

વિદ્યાલયને માટે પોતાની માલિકીના મકાનની આ પાયાની વાત સંસ્થાના કાર્યદક્ષ સંચાલકો અને વિદ્યાલયના હિતની સાથે પોતાનું જીવન ઓતપ્રોત કરી જાણનાર વિદ્યાલયના સદા જાગરૂક મંત્રી શ્રીયુત મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાના અંતરમાં પહેલેથી જ વસી ગઈ હતી. પોતાના અંતરમાં સતત રમ્યા કરતી આ ભાવનાને વાચા આપતાં શ્રી મોતીચંદભાઈએ પહેલા વર્ષના રિપોર્ટને અંતે (પૃ. ૨૯) ખૂબ લાગણી ભરી ભાષામાં નિવેદન કર્યું હતું કે—

"છેવટે એક જ વાત પર લક્ષ્ય ખેંચી રિપોર્ટ પૂર્ણ કરીશ. આ સંસ્થાને મુકામની એકદમ જરૂર છે. શહેરની જરા દૂર સુંદર જગ્યા પર ક્રીકેટ ટેનીસના અથવા હિન્દી કસરતોનાં સાધનો સાથે ફરવાની સગવડવાળી આકર્ષણીય જગામાં દેરાસરની ગોઠવણ હોય, પ્રેમાળ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટની સાથે દેખરેખ હોય, આત્મ-જાગૃતિ અને ધર્મભાવના જાગૃતિ કરે તેવાં વ્યાખ્યાનો થયાં કરતાં હોય, એવા અનુકૂળ સ્થાનમાંથી તૈયાર થયેલ વિદ્યાર્થી શાસનને દીપાવશે, ભયમાંથી બચાવશે અને કીર્તિધ્વજ વિસ્તારશે. ભાડાના મુકામમાં રહેવું અમને કોઈને પસંદ આવતું નથી. સગવડવાળું વિશાળ મુકામ આ સંસ્થાને અર્પણ થશે ત્યારે એક પ્રથમ અગત્યની જરૂરીઆત પૂરી પડશે."

મકાન અંગેની પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં શ્રી મોતીચંદભાઈ જાણે મનોરથદર્શી બની જઈને વિદ્યાલય અને એના વિદ્યાર્થીઓના ભવ્ય ભાવીના અને સમાજના ઉત્થાનના સુભગ દર્શનમાં લીન બની જાય છે : વિદ્યાલયના ઉજ્જવળ ભાવીના આવા તો કંઈ કંઈ મનોરથો એમના અંતરમાં રમતા હતા. અને છતાં મકાનને માટે થઈને સંસ્થાના સર્વપ્રિય નામમાં ફેરફાર કરવાનું એમને કે અન્ય કાર્યકરોને હરગિજ મંજૂર ન હતું. એ જ નિવેદનમાં તેઓ આગળ ચાલતાં દૃઢતાપૂર્વક કહે છે કે—

"ગમે તે ગોઠવણે પણ આ સંસ્થા માટે એક ઘરનું સ્થાન કરાવી આપવા એક આગેવાન હિંમત કરી શકે એમાં નવાઈ નથી. આપ આ બાબતને ખાસ મહત્ત્વની ગણશો. મુકામની સુસ્થિતિમાં સંસ્થાની સ્થિરતા છે. એક ગૃહસ્થ એક લાખ લગભગ ખરચવાનો નિર્ણય ન કરે તો તેની સાથે એકથી વધારે ઉદાર ગૃહસ્થો પણ જોડાઈ શકે. સંસ્થાના નામનિર્દેશમાં તો ફેરફાર ગમે તેટલી રકમ આપે તોપણ કરવાનો નથી એમ સર્વનો નિર્ણય છે. પણ મુકામ ઉપર તખ્તી વગેરેથી નામનિર્દેશ થઈ શકે."

સંસ્થાના સંચાલકો કે મંત્રીશ્રીના મનમાંથી સંસ્થાના મકાનની વાત જાણે ક્યારેય

ખસતી ન હતી: એમને તો સતત એમ જ થયા કરતું કે કઈ શુભ ઘડીએ સંસ્થા પોતાના મકાનમાં નિવાસ કરતી થઈ જાય? અને એમને પોતાની આ ભાવનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે એ સફળ થવાની જ છે, તેથી જ તો બીજા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૨-૧૩)માં મકાનની જરૂરિયાતનું પુનરુચ્ચારણ કરતાં એ પૂરી થવા અંગે પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું હતું કે—

"સર્વથી વધારે ઉપયોગી વાત એ છે કે સંસ્થાની સ્થિરતા મુકામની સ્થિરતામાં છે, ઘરના મુકામમાં તેના પાયા બહુ ઊંડા જાય છે અને મ્હત્વની ખૂબી કાંઈક ઓર જ છે. અમારી ભાવના એવું સુંદર, કોમની કીર્તિને જેમ આપે એવું મુકામ મેળવવાની છે અને અમને પૂર્ણ આશા છે કે આ વર્ષે જે સુયોગ સાધ્ય થયો છે તેના પરિણામે એ ભાવના ફળવતી જરૂર નીવડશે."

સંસ્થાના સંચાલકોના આ આત્મવિશ્વાસની પાછળ સંસ્થાના આદ્ય પ્રેરક મુનિવર્ય શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજની અદમ્ય ભાવના અને પ્રબળ પ્રેરણાનું પીઠબળ રહેલું હતું. એ મહાપ્રભાવક મુનિશ્રી સમાજ ઘડતરના મહાન શિલ્પી હતા; અને સંઘના સહકાર અને પોતાના પુરુષાર્થના બળે જૈન સમાજનું એક સમૃદ્ધ, સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, સેવા-પરાયણ અને શક્તિશાળી સમાજ તરીકે ઘડતર કરવાના મનોરથો એમના અંતરમાં ઊભરાતા હતા.

વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ અને એના કાર્યની શરૂઆત થઈ એ કંઈ ઓછા હર્ષ અને ગૌરવની વાત ન હતી; પણ મુનિશ્રીના ભાવનાલક્ષી આત્માને એટલાથી સંતોષ થાય એમ ન હતો. તેઓને તો સતત એક જ ઝંખના રહ્યા કરતી કે સંસ્થા કેવી રીતે આર્થિક તેમ જ બીજી બધી રીતે પગભર થાય અને એનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો રહે. સંસ્થાને પોતાનું મકાન હોવું જોઈએ એ વાત પણ તેઓ બરાબર સમજતા હતા. અને તેથી તેઓ સંસ્થાને માટે હમેશાં ચિંતા સેવ્યા કરતા હતા, અને સંઘને પ્રેરણા આપતા રહેતા હતા.

સંઘકલ્યાણવાંછુ આવા સમર્થ ગુરુવર્ય અને સેવાકાર્યમાં ઓતપ્રોત બનેલા આવા ભાવનાશીલ સંચાલકો વચ્ચે જ્યાં મનમેળ સધાય ત્યાં ગમે તેવું મુશ્કેલ કાર્ય પણ આસાન બન્યા વગર ન જ રહે: વિદ્યાલયના મકાનની કથા પણ આ વાતની સાખ પૂરે છે.

મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ વિ. સં ૧૯૬૯ તથા ૧૯૭૦નાં બે ચોમાસાં મુંબઈમાં કર્યાં તે દરમ્યાન વિદ્યાલય કાર્ય કરતું થઈ ગયું. વિ. સં. ૧૯૭૧ અને ૧૯૭૨નાં ચોમાસાં તેઓએ બહારગામ (સૂરત અને જૂનાગઢમાં) કર્યાં, પણ વિદ્યાલયની સહાયતાનું કામ સારી રીતે આગળ વધી શકે એટલા માટે એમણે પોતાના શિષ્ય મુનિ શ્રી લલિતવિજયજી-ને ચતુર્માસ માટે મુંબઈ મોકલ્યા.

મુનિ શ્રી લલિતવિજયજી પણ સમાજકલ્યાણની ધગશવાળા અને શિક્ષણપ્રેમી શક્તિ-શાળી મુનિ હતા. તેઓએ મુંબઈ જૈન સંઘને વિદ્યાલયને માટે સતત પ્રેરણા આપતાં રહીને પોતાના ગુરુવર્યની ગેરહાજરીની પૂર્તિ કરી. ધીમે ધીમે સંઘનું ધ્યાન વિદ્યાલય પ્રત્યે વધુ ને વધુ મમતાળુ બનતું ગયું.

વિ. સં. ૧૯૭૩ના ચોમાસા માટે સમતા અને સાધુતાની મૂર્તિ પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ તથા મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજ બન્ને, પોતાના મોટા

શિષ્ય સમુદાય સાથે, મુંબઈ પધાર્યા. મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીના શિષ્ય પંન્યાસ સોહનવિજયજી પણ સાથે હતા. એ સૌના રોમરોમમાં વિદ્યાલયને સ્થિર અને શક્તિશાળી બનાવવાના જ વિચારો ભર્યા હતા.

મૅનેજિંગ કમિટીએ સમય જોઈને મકાનફંડની યોજના શ્રીસંઘ સમક્ષ રજૂ કરી. મુનિવરો એ વિચારનું સતત સિંચન કરતા રહ્યા. પહેલા વિશ્વયુદ્ધના પાછલા સમયમાં વેપારીઓને કમાણી પણ સારી થઈ હતી. એકંદરે મકાનફંડને માટે વાતાવરણ અનુકૂળ હતું.

મકાનફંડની ઉત્સાહપ્રેરક પહેલ કરી કોટના શ્રીસંઘે : પંન્યાસ શ્રી સોહનવિજયજીના ઉપદેશથી પર્યુષણના પહેલે જ દિવસે ત્યાં બારહજાર રૂપિયા નોંધાયા — જાણે સંસ્થાને માટે શ્રીસંઘના અંતરની ઉદારતાનાં બારે દ્વાર ખૂલી ગયાં ! આ શરૂઆત ખૂબ શુકનવંતી નીવડી : પર્યુષણ પર્વ દરમ્યાન જ કોટ અને બહારકોટમાં થઈને બેંતાલીશ હજાર જેવી રકમ મકાનફંડમાં નોંધાઈ ગઈ. સંચાલકોની આશા અને આસ્થા અંકુરિત થવા લાગી. શ્રીસંઘની આવી મમતાભરી ઉદારતાથી સૌ આહ્‌લાદ અનુભવી રહ્યા.

મુનિવરોની પ્રેરણાની વર્ષા સતત ચાલુ જ હતી. બીજી બાજુ કાર્યકરો પણ સમયની તાણ કે શક્તિનો થાક વીસરીને કામે લાગી ગયા હતા. શેઠ દેવકરણ મૂળજી અને શેઠ મોતીલાલ મૂળજી જેવા શ્રીમાનોએ પણ જાણે કમર કસીને પોતાની સમગ્રશક્તિ વિદ્યાલયની સેવામાં લગાવી દીધી હતી. અન્ય કાર્યકરો પણ ખડા સૈનિકની જેમ આવી મળ્યા હતા. જોતજોતામાં શરદપૂર્ણિમા સુધીમાં અઠ્ઠાણુંહજાર જેવું માતબર મકાનફંડ ભેગું થઈ ગયું. મુનિવરો, સંચાલકો અને શ્રીસંઘ ધન્યતા અનુભવે એવી એ ઘડી હતી.

પણ એટલાથી સંતોષ માનીને સુખચેનથી બેસી શકાય એવી સ્થિતિ ન હતી; કામ વિરાટ હતું અને નાણાં પણ અઢળક ભેગાં કરવાનાં હતાં. એટલે ફંડનું કામ ચાલુ હતું. એકાદ વર્ષના પ્રયત્નને અંતે રૂા. ૧,૩૦,૦૦૦) એક લાખ ત્રીસ હજાર જેટલી રકમ ભેગી થઈ.

પણ સંસ્થાના સંચાલકો ભારે ચકોર હતા. નાણાની તંગીને તેઓ આશીર્વાદરૂપ લેખતા હતા. આવી તંગી હોય તો, ઊંઘ અને આરામનો આશ્રય લીધા વગર, સતત કામ કરવાની પ્રેરણા મળતી રહે એ તેઓ બરાબર સમજતા હતા. વળી, ઓછી મૂડીમાં વધુ વેપાર કેમ કરવો, એ કળા એમને સહજસિદ્ધ હતી. એમણે તો ઉપર સૂચવેલી રકમ એકત્ર થઈ તે પહેલાં જ ગોવાળિયા ટૅંક રોડ ઉપર, પારસી સદ્‌ગૃહસ્થ બમનજીનાં ચાર મકાનો રૂા. ૧,૪૮,૦૦૦ (એક લાખ અડતાળીસ હજાર)માં ખરીદવાનું તારીખ ૨૭-૫-૧૯૧૮ના રોજ નક્કી કરી લીધું હતું. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૯૨૨ સમચોરસ વાર હતું.

વિદ્યાલયના વિકાસ અને વિસ્તારના ભવિષ્યદર્શનની દૃષ્ટિએ એના આદ્ય પ્રેરક મુનિશ્રીને અને સંચાલકોને આટલી જગાથી સંતોષ ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું, એટલે પોતાની પાસે ભંડોળ કેટલું ભેગું થયું છે એની ચિંતા સેવ્યા વગર એમણે આ ચાર મકાનોની લગોલગનું ૩૫૭ સમચોરસ વારનું પાંચમું મકાન રૂા. ૪૨,૦૦૦ માં અને ૩૬૯ સમચોરસ વારનું છઠ્ઠું મકાન રૂા. ૩૧,૦૦૦માં ખરીદી લીધું. આમ રૂા. ૨,૨૧,૦૦૦ ના ખર્ચે કુલ ૨૩૪૮ સમચોરસ વારનાં છ મકાનો ખરીદી લઈને એક વિકસતી સંસ્થાને

અનુરૂપ વિશાળ અને જરૂરી બધી સગવડોવાળું મકાન તૈયાર થઈ શકે એવી જોગવાઈ કરી લેવામાં આવી. મુંબઈમાં અત્યારે જે જગાએ (ગોવાળિયા ટૅંક રોડ ઉપર) વિદ્યાલય ચાલી રહ્યું છે તે જ આ જગા. આ જગા અંગે સંસ્થાના રિપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

"મૅનેજીંગ કમીટીએ મુકામ ખરીદવા માટે એક પેટાકમીટી નીમી હતી. તેમણે ઘણાં મુકામો જોયાં, લગભગ પોણોસો ઉપર જગાઓ તપાસી, પણ કોઈ સ્થાનને અંગે, કોઈ ટાઈટલને અંગે અને કોઈ કિંમતને કારણે પસંદ ન આવી. આખરે આ જગા પર પસંદગી પડી છે, કારણ કે તેના સામે પૂરેલા ગોવાળીઆ તળાવનો ઘણો વિશાળ પ્લોટ ખાલી છે જે આપણા વિદ્યાર્થીઓને રમત ગમત હરવા ફરવાના ઉપયોગમાં સારી રીતે આવે તેમ છે અને ત્યાંથી કૉલેજોમાં જવાની સગવડ પડે તેમ છે."

(ત્રીજા વર્ષનો રિપોર્ટ, પૃ. ૮-૯)

"સંસ્થાનાં મુકામોનું સ્થાન અને જગા એવી સારી રીતે આવેલાં છે કે આપ એ સ્થાન જોશો ત્યારે આપને જરૂર આનંદ થશે. ત્યાં કેટલો ભાગ વસવાટ માટે કરવો, કેટલો લાયબ્રેરી માટે, કયો ભાગ સ્ટોર માટે, કયો રસોડા માટે, કયો કસરતના રૂમ માટે અને કયો વિભાગ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ માટે વાપરવો તે સર્વ નિર્ણય મૅનેજીંગ કમીટી કરશે. અત્યારથી જ મોટા નફા સાથે એ મુકામની માગણીઓ થઈ ગઈ છે જે બતાવે છે કે એ ખરીદી યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય વખતે થઈ છે.

(ચોથા વર્ષનો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૪)

આ રીતે સંસ્થા પાસે મકાન ફંડમાં જેટલી રકમની (રૂા. ૧,૨૯,૪૮૩ની) જોગવાઈ હતી, તેના કરતાં આશરે એકાદ લાખ રૂપિયા વધુ ખરચીને વિદ્યાલયના સંચાલકોએ, જરાય ખમચાયા વગર, આ જગાઓ ખરીદી લીધી હતી; કેમ કે એમને સંસ્થાએ હાથ ધરેલ કાર્યની ઉપયોગિતામાં, જૈન સંઘની ઉદારતામાં અને પોતાની કાર્યનિષ્ઠામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી; અને દરેક કાર્ય તેઓ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક હાથ ધરીને સમયસર પૂરું કરતા હતા—જાણે સમાજના ઉજ્જવળ ભાવીનો કોઈ સંકેત જ અદૃશ્ય રીતે કામ કરી રહ્યો હતો.

પણ આ કામ તો ઘણું જંગી કામ હતું. જગા ખરીદવામાં જે ખર્ચ (રૂા ૨,૩૧,૦૦૦) થયું તેના કરતાં વધારે ખરચે—આશરે અઢી લાખ રૂપિયાના ખરચે—વિદ્યાલયને અનુરૂપ નખશિખ નવું મકાન ઊભું કરવાનો પ્લાન ઇજનેર શ્રીયુત મોતીલાલ ગાંધીએ તૈયાર કરી આપ્યો હતો, અને એ મુજબ મકાનનું કામ પૂરું કરવાનું જ હતું.

નવાં ખરીદેલ ૭ મકાનમાંથી પાંચમા તથા છઠ્ઠા મકાનમાં જરૂરી ફેરફાર અને સમારકામ કરીને વિદ્યાલય ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યું; અને ૧-૨-૩ નંબરવાળાં મકાનોને જમીન-દોસ્ત કરીને એ સ્થાને જરૂરી બધી સગવડોવાળું આલિશાન મકાન ઊભું કરવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. આ માટેના પૈસાની ટહેલ નાખતાં સંસ્થાના મંત્રી શ્રીયુત મોતીચંદભાઈએ, પાંચમા વર્ષના રિપોર્ટ(પૃ. ૧૩)માં કહ્યું હતું કે—

"જ્યાં સુધી મુકામના સવાલનો છેવટનો નિર્ણય ન થાય અને મુકામો બંધાઈને તમારી જાહોજલાલીનું જ્વલંત અને જીવંત દૃશ્ય રજુ ન કરે ત્યાં સુધી અમે કોઈ પણ પ્રકારનો સંપૂર્ણ સંતોષ પામી શકીએ એમ નથી. આપ અમારી સેવાનો બદલો આપવા માનતા જ હો તો આ અમારી યોજનાને વ્યવહારુ કરી દેજો અને અમારી પૂર્ણ ખાતરી છે કે અમારું આ મંતવ્ય સ્થાને

છે, વ્યવહારુ છે અને આપને સુગમ્ય છે. અમારો માગવાનો રિવાજ થઈ પડ્યો છે અને આપ આપો છો તે અમારી ખાતરી છે."

નવા મકાનનું બાંધકામ હાથ ધરી શકાય તે માટે શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીએ પચીસ હજાર રૂપિયા, અને શેઠ શ્રી મોતીલાલ મૂળજીએ તથા શેઠ શ્રી હીરાલાલ બકોરદાસે સાડાબાર હજાર–સાડાબાર હજાર રૂપિયા ઉછીના આપવાનું વચન આપ્યું હતું. સાથે સાથે મકાનફંડમાં ફાળો નોંધાવવાનું કામ પણ ચાલુ જ હતું, છતાં મકાન માટે જોઈતી રકમ એકત્ર કરવાની મંજિલ તો હજી દૂર જ હતી.

આમ છતાં કામ તો પૂરું કરવું જ હતું, એટલે પ્લાન, તેની મંજૂરી, જૂનાં મકાનોને જમીનદોસ્ત કરવાનું કામ વગેરે પૂર્વ તૈયારી પૂરી થતાં, વિદ્યાલયના આઠમા વર્ષમાં, તા. ૧૩–૧૨–૧૯૨૨ના મંગલ દિવસે વિદ્યાલયના પ્રાણ અને ધર્માનુરાગી શ્રેષ્ઠીવર્યશ્રી દેવકરણ મૂળજીના શુભ હસ્તે, નવા મકાનનું ખાતમુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું. એ ઉત્સવ અને એ દિવસ વિદ્યાલયના ઇતિહાસના એક સોનેરી સીમાસ્તંભરૂપ બની ગયો.

આ શુભ પ્રસંગે જાણે સરસ્વતી મંદિરના પાયામાં સમર્પિત થઈને લક્ષ્મીદેવી કૃતાર્થ થયાં : શેઠ શ્રી ગોવિંદજી માધવજી કરમચંદ તરફથી ખાસ વિદ્યાલયના મકાનના પાયામાં પૂરવા માટે ૨૯ તોલા સોનાની ઢાલ (લગડી) ભેટ મળી હતી; તેની રજ (તેજમતૂરી) બનાવીને શ્રી દેવકરણ શેઠના હાથે પાયામાં પધરાવવામાં આવી હતી. ઉપરાંત, એ પ્રસંગે હાજર રહેલ જનતાએ પણ સારા પ્રમાણમાં રૂપાનાણું ઉલ્લાસપૂર્વક પાયામાં નાખીને પોતાની ભક્તિ વ્યક્ત કરી હતી. વિદ્યાલયનો અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે વિદ્યાપ્રસારના કાર્યમાં વિદ્યાલય ઉપર હમેશાં લક્ષ્મીદેવીની કૃપા વરસતી રહી છે : આણંદ કલ્યાણી જૈનસંઘે સંસ્થાની માગણીને સદાય સવાઈ રીતે પૂરી કરી છે; અને નાણાની સગવડના અભાવે એનો વિકાસ રૂંધાય એવો વખત ક્યારેય આવવા દીધો નથી.

સુવર્ણરજ અને રૂપાનાણાથી પાયો તો પૂર્યો, પણ એ વખતે પૈસા મેળવવાનું કામ કંઈક મુશ્કેલ બની ગયું હતું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધની શાંતિ પછીના સમયમાં બજારો કંઈક નબળાઈ વેઠી રહ્યા હતા અને વેપારીઓ કે શ્રીમાનોની ઉદારતાને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે એવી પરિસ્થિતિ હતી. સંસ્થાના સંચાલકો આ માટે સજાગ હતા; એટલા જ—અરે, એથીય વધારે—સચિંત હતા. સંસ્થાના પ્રેરક મુનિવર શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજ, પંજાબ જેટલા દૂરના પ્રદેશમાં બેઠા બેઠા પણ તેઓ ક્યારેય વિદ્યાલયના કાર્યને અને એની આર્થિક જરૂરિયાતને વીસરી શકતા ન હતા. પરિસ્થિતિને પારખી જઈને તેઓએ પંજાબથી પંન્યાસ શ્રી લલિતવિજયજી આદિ બે સાધુઓને અને ગુજરાતથી પંન્યાસ ઉમંગવિજયજી વગેરે પાંચ સાધુઓને વિદ્યાલયની સહાયતા માટે મુંબઈ પહોંચી જવાની આજ્ઞા કરી; અને એ મુનિવરો પોતાના ગુરુજીની આજ્ઞાને શિરે ચડાવી, લાંબા લાંબા વિહારની કે બીજાં કષ્ટોની પરવા કર્યા વગર, વિ. સં. ૧૯૮૦ના જેઠ માસમાં મુંબઈ પહોંચી ગયા.

આ સાત મુનિવરો મુંબઈ પહોંચ્યા તે અગાઉ વિ. સં. ૧૯૮૦ના વૈશાખ માસમાં, અમૃતસરથી, 'હું છું સમસ્ત જૈનસંઘનો દાસ મુનિ વલ્લભવિજય' એવી સહીથી શ્રી શ્વેતાંબર જૈન સંઘ પ્રતિ વિજ્ઞપ્તિ નામે જે અપીલ પ્રગટ કરવામાં આવી હતી (અને જે

નવમા વર્ષના રિપોર્ટના પૂંઠા ઉપર છાપવામાં આવી છે.) તેમાં સમાજસેવાની એમની ઉત્કટ તમન્ના અને વિદ્યાલય પ્રત્યેની અપાર મમતા દેખાઈ આવે છે. તેઓ એ વિજ્ઞપ્તિમાં કહે છે કે—

"હું નીચે સહી કરનાર સકળ શ્વેતાંબર જૈન (ખાસ કરીને મુંબઈ નિવાસી) શ્રીસંઘની સેવામાં વિજ્ઞપ્તિ કરવા રજા લઉં છું કે કેટલાક સમયથી શ્રીસંઘ મુંબઈની, જેમાં પણ ખાસ કરીને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના મેમ્બરોની, મુંબઈ આવવા માટે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ. પણ હું દૂર દેશ પંજાબમાં હોવાથી એકદમ મુંબઈ પહોંચી શકું એમ બનવું મુશ્કેલ જાણી તેમ જ પંજાબમાં કેટલેક સ્થળે નવીન શ્રી જિનમંદિરો તૈયાર થયેલ છે તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાના કારણને લઈ આપ શ્રીસંઘની ઇચ્છાને માન આપી શકયો નથી. તે બાબત હું આશા રાખું છું કે શ્રીસંઘ દરગુજર કરશે; તેમ છતાં ફુલ નહિ ફુલની પાંખડી સહી, એ હિસાબે યથાશક્તિ સમાજસેવા થવી યોગ્ય જ છે એમ જાણી મેં મારી પોતાની હાર્દિક ઇચ્છા પંન્યાસ લલિતવિજયજીને જણાવી કે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની યોગ્ય સેવા ઘણા સમયથી બની આવી નથી*......માટે સમાજને પ્રેરણા કરી તે તરફ સમાજની લાગણી દોરનારની ખાસ જરૂર છે.......મ્હારી ભાવનાને સાદર માન આપી પં. લલિતવિજયજીએ અર્જ કરી કે અગર આપની એવી જ ઇચ્છા છે, અને મને ત્યાં જવાને માટે આપ યોગ્ય જાણતા હો તો ખુશીની સાથે આપ મને આજ્ઞા ફરમાવો, હું ગમે તે કષ્ટે આત્મભોગે પણ ત્યાં પહોંચી યથાશક્તિ સમાજસેવા કરી આપની ઇચ્છાને આધીન થવા તૈયાર છું!........ મેં પં. લલિતવિજયજીને આજ્ઞા ફરમાવી કે આવું સમાજસેવાનું કામ અવશ્ય કરવું ઘટે છે, તમો કરી શકો છો એવું મ્હારું માનવું છે માટે મુંબઈના શ્રીસંઘની ઇચ્છાને માન આપી તમારે બનતી કોશીસ કરી આ ચોમાસું–ત્યાં જ જઈ કરવું યોગ્ય છે.......ઉમંગવિજયજીને (અમદાવાદ) પત્ર લખી સાથે મુંબઈ જવા માટે પ્રેરણા તેમ જ આજ્ઞા કરી.......આશા રાખવામાં આવે છે કે પંન્યાસ શ્રી લલિતવિજયજી, પંન્યાસ ઉમંગવિજયજી આદિ સાતે સાધુઓ પરસ્પર પ્રેમની સાથે વર્તાવ રાખી બધા એક જ ધ્યેયને માટે યથાશક્તિ સમાજસેવામાં કચાશ રાખશે નહીં, તેમ જ મુંબઈનો શ્રી જૈન સંઘ આવેલા મુનિઓને અપનાવી યથાશક્તિ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા જૈન સમાજની ઉન્નતિ ને કોશેસ કરવામાં પાછી પાની કરશે નહીં......."

પંન્યાસ શ્રી લલિતવિજયજી તથા પંન્યાસ શ્રી ઉમંગવિજયજી વિદ્યાલયને માટે ભાવનાનું ભાતું અને ગુરુની પ્રેરણાનું બળ લઈને મુંબઈ પધાર્યા હતા અને, વિદ્યાલય દ્વારા સમાજની સેવા કરવામાં જરા પણ પાછી પાની કરવાના ન હતા. સાચે જ, એમના આગમનથી મકાનફંડની પ્રવૃત્તિમાં નવો પ્રાણસંચાર થયો. જોતજોતામાં ફાળામાં હજારોની રકમો એકત્ર થઈ. મારવાડના ભાઈઓએ પણ ખૂબ ઉમંગ દાખવ્યો. ખૂટતી રકમ માટે મકાનના કામને રોકી રાખવાનો કોઈ સવાલ જ ન હતો. સમાજે આપેલા જવાબથી કાર્યકરો પૂરા ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા. પરિણામે એક જ વર્ષમાં આલિશાન નવું સરસ્વતી–મંદિર ખડું થઈ ગયું, અને સંસ્થાના કાર્યની (તા. ૧૮–૬–૧૯૧૫ના રોજ) શરૂઆત કર્યા બાદ દસ વર્ષ પછી, વિ. સં. ૧૯૮૧ના શ્રાવણ સુદિ ૬ ને સોમવાર (તારીખ ૨૭–૭–૧૯૨૫)ના રોજ સંસ્થાના નવા મકાનનું વાસ્તુ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે પંન્યાસ શ્રી લલિતવિજયજી તથા પંન્યાસ શ્રી લાભવિજયજી આદિએ

* આ લખાણનો અહીંથી પછીનો કેટલોક ભાગ પાંચમા પ્રકરણમાં લેવામાં આવ્યો છે.

પધારી પ્રસંગને વિશેષ પવિત્ર બનાવ્યો હતો. મુંબઈના જૈન સંઘને માટે એ એક આનંદ અને ઉત્સાહનો અવસર હતો. વિદ્યાલયના ઇતિહાસની એ અત્યંત નોંધપાત્ર ઘટના હતી. કાર્યકરોના મનોરથ પૂર્ણ થયા: વિદ્યાલયને પોતાનું મકાન સાંપડ્યું. મકાનના પાયા સાથે વિદ્યાલયના પાયા પણ વધુ મજબૂત થયા.

સંસ્થાના મકાનના ઉદ્ઘાટનનો ભવ્ય જાહેર સમારંભ તા. ૩–૧૦–૧૯૨૫ના રોજ ભાવનગર રાજ્યના દીવાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણીના પ્રમુખપદે ઊજવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે પ્રમુખશ્રીએ ભાવનગર રાજ્ય તરફથી સંસ્થાને, દસ વર્ષ સુધી, વાર્ષિક ૨૫૦) રૂપિયા આપવાની જાહેરાત કરીને સમારંભની ઉત્સાહપ્રેરક કાર્યવાહી ઉપર જાણે સુવર્ણકળશ ચડાવ્યો.

સાચા સોનાના અને ભાવનાના સોનાના પાયા ઉપર ઊભી થયેલી સંસ્થા જૈન સમાજને માટે સોનાની ખાણ સમી બની ગઈ.

અનેક વ્યક્તિઓ અને અનેક શક્તિઓના સંગમને આરે આ સરસ્વતી-મંદિર ઊભું થઈ શક્યું હતું, એટલે એમાં કોનો કોનો આભાર માનવો, એ મીઠી મૂંઝવણ હતી. શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતાની આ મૂંઝવણને વ્યક્ત કરતાં (નવમો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૧માં) સાચું જ કહ્યું હતું કે—

"અમારે આભાર કેટલાનો માનવો? જ્યાં આખી કોમ અનેક પ્રકારે સંસ્થાને સહાય કરવા હળીમળી રહેલી હોય, મચી રહેલી હોય, ઉત્સુક થઈ બેઠી હોય, ત્યાં કેટલા નામ નિર્દેશ કરીએ? બારમો તેરમો માઇલનો ઉગ્ર વિહાર કરનાર મુનિ મહાશયો માટે અમે કયા શબ્દોમાં વર્ણન કરીએ? સંસ્થાને માટે રાતદિવસ પ્રયાસ કરનાર આપણા ભાવિક મારવાડી બંધુઓનું જે જુથ રાત્રે ફરવા નીકળે છે તેમના ઉત્સાહનું શું વર્ણન કરીએ? હજુ અનેક નવીન કાર્યવાહકો પ્રેરણા કરી રહ્યા છે, તેમને માટે અગાઉથી શું લખીએ? દિવાળી પછી આપને સંપૂર્ણ રિપોર્ટ મળશે. અત્રે વક્તવ્ય એટલું જ છે કે આ સંસ્થા માટે પૂર્ણ પ્રેમ, ઉત્સાહ અને ધીરજથી કાર્યકરનાર સર્વબંધુઓ અને મુનિઓને અમારા અંતઃકરણથી અમે આભાર દર્શાવીએ છીએ."

સમયના વહેવા સાથે સમાજમાં જેમ જેમ ઉચ્ચ શિક્ષણનો ફેલાવો વધતો ગયો તેમ તેમ વિદ્યાલયની લોકપ્રિયતા પણ વધતી ગઈ. પરિણામે વિદ્યાલયની શક્તિ પ્રમાણે વધુમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓને રાખવાની વ્યવસ્થા પણ ઓછી પડવા લાગી, અને સંખ્યાબંધ અરજીઓને નકારવાની પરિસ્થિતિ આવી પડી. વિદ્યાલય તો હમેશાં વિદ્યાર્થીઓની સગવડનો જ વિચાર કરતું રહે છે, એટલે સને ૧૯૫૪માં ગોવાળિયા ટૅંક રોડ ઉપરના મકાન ઉપર ચોથો માળ લેવરાવીને ત્યાં ૨૫ વધુ વિદ્યાર્થીઓને રાખી શકાય એવી સગવડ કરવામાં આવી.

હવે આ મકાનમાં વધારે સગવડ કરી શકાય એવી કોઈ શક્યતા જ નથી રહી, અને પ્રવેશ માટેની વિદ્યાર્થીઓની અરજીઓ તો સતત વધતી જ જાય છે. એટલે છેવટે મુંબઈમાં જ વિદ્યાલયની શાખારૂપે નવું મકાન ઊભું કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું; અને એ માટે ઘાટકોપરમાં એક પ્લોટ ખરીદી લેવામાં આવ્યો છે. સંસ્થાના સુવર્ણ-મહોત્સવના કાયમના સંભારણારૂપે આ સ્થાને નવું મકાન બને તેટલું વહેલું ઊભું કરવાની સંસ્થાના સંચાલકોની ઉમેદ છે.

પ્રકરણ ચોથું : વ્યવસ્થાતંત્ર

ઉદ્દેશ અને બંધારણ સુનિશ્ચિત હોય, કુશળ અને ધ્યેયનિષ્ઠ કાર્યકરો હોય અને કાર્યકરોમાં સમૂહભાવના અને ખેલદિલી હોય, પછી કોઈ પણ સંસ્થાનો કારોબાર સરળતાપૂર્વક અને સફળતાપૂર્વક ચલાવવામાં ભાગ્યે જ મુશ્કેલી નડે. વિદ્યાલયની ૫૦ વર્ષની સફળ કાર્યવાહી આ વિધાનનું સમર્થન કરે એવી છે.

સમાજનું ભાગ્ય કહો કે સંસ્થાનો ઉદયયોગ કહો, વિદ્યાલયને એની સ્થાપના સમયથી જ વિકાસને અનુરૂપ સંયોગો મળતા રહ્યા છે. એને જેમ ભાવનાશીલ અને નિખાલસ કાર્યકરોનું જૂથ મળ્યું, તેમ સંઘમાંથી માગી મદદ આપનારા સખીદિલ મહાનુભાવો પણ મળતા રહ્યા. પરિણામે સાચા કાર્યકરો અને ઉદાર સહાયકો જેવા બે પાટા ઉપર સંસ્થાના વ્યવસ્થાતંત્રની ગાડી નિરાકુલપણે આગળ વધતી રહી અને વિકાસના સીમાચિહ્નન સમી એક એક મંજિલને પસાર કરીને સમાજની વધુ ને વધુ સેવા કરતી રહી.

બાકી તો, બંધારણ ગમે તેટલું સારું હોય, પણ એનો અમલ કરનારાઓની દાનત કે આવડતમાં ખામી હોય તો સંસ્થાનું વ્યવસ્થાતંત્ર કે સંચાલન ખામીવાળું બન્યા વગર ન જ રહે. અને જો કાર્યકરોની બુદ્ધિ નિર્મળ અને દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ હોય તો કદાચ બંધારણમાં કોઈ ખામી રહી જવા પામી હોય તોપણ એ ખામી સંસ્થાના વિકાસને રૂંધી નથી શકતી. સંસ્થાના વ્યવસ્થાતંત્રમાં ખરો મહિમા સાચા કાર્યકરો મળવા એ જ છે. આ બાબતમાં શરૂઆતથી જ વિદ્યાલય ભાગ્યશાળી છે.

વિદ્યાલયના વ્યવસ્થાતંત્રમાં સૌથી વધું અગત્યનું અને જવાબદારીભર્યું સ્થાન છે માનદ મંત્રીનું. એની દોરવણી સંસ્થાના નાવને સાચી દિશામાં આગળ વધારવામાં સુકાનીની ગરજ સારે છે. વિદ્યાલયની સ્થાપનાથી જ શ્રીયુત મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાની વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી તરીકે વરણી કરવામાં આવી હતી : આ રીતે આવી મોટી અને સતત વિકાસશીલ રહેલી સંસ્થાના પ્રથમ માનદ મંત્રી નિમાવાનું માન શ્રી મોતીચંદભાઈને ફાળે જાય છે; અને એ જવાબદારી એમણે સવાઈ રીતે પૂરી કરીને એક ઉત્તમ દાખલો રજૂ કર્યો હતો એમ કહેવું જોઈએ. પણ શ્રી મોતીચંદભાઈની સંસ્થા અંગેની બહોળી કામગીરી જોતાં તેઓ વિદ્યાલયના માનદ મંત્રીપદ ઉપરાંત બીજું પણ ઘણું ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા : સંસ્થાની સ્થાપનામાં તેમ જ એના સંચાલનમાં તેઓ એના પ્રાણરૂપ હતા—એમ વિના અતિશયોક્તિએ કહી શકાય. સંસ્થાની સ્થાપના વખતે જેમ એમણે સંસ્થાના ઉદ્દેશો અને એના આકાર-પ્રકાર નક્કી કરવામાં અગ્રગામી ભાગ ભજવ્યો હતો, એમ સંસ્થાના વ્યવસ્થાતંત્રને વિશિષ્ટ ઘાટ આપવામાં તેમ જ કેટલીય તંદુરસ્ત પ્રણાલિકાઓ કાયમ કરવામાં પણ એમણે પુરોગામી તરીકે કામ કર્યું હતું : તેઓ સંસ્થા સાથે એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા.

શરૂઆતમાં વિદ્યાલયના બંધારણમાં એક માનદ મંત્રી અને એક આસિસ્ટન્ટ માનદ મંત્રીની નિમણૂક કરવાની જોગવાઈ હતી. પંદર વર્ષ સુધી આ પ્રમાણે ચાલતું રહ્યું : શ્રી મોતીચંદભાઈ માનદ મંત્રીનો અને શ્રી મૂળચંદ હીરજીભાઈ આસિસ્ટન્ટ માનદ મંત્રીનો હોદ્દો સંભાળતા રહ્યા. શ્રી મૂળચંદભાઈ પણ ખૂબ સેવાભાવી કાર્યકર હતા, અને શ્રી મોતીચંદભાઈ સંસ્થાનું સુકાન સફળ રીતે સંભાળી શક્યા એમાં એમનો પણ નોંધપાત્ર ફાળો હતો.

સોળમા વર્ષમાં સંસ્થાના બંધારણમાં ફેરફાર કરીને આસિસ્ટન્ટ માનદ મંત્રીનો હોદ્દો બંધ કરીને બે માનદ મંત્રીઓ નીમવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું અને શ્રી મોતીચંદભાઈ સાથે બીજા માનદ મંત્રી તરીકે જાણીતા રાષ્ટ્રીય કાર્યકર શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ શાહની વરણી કરવામાં આવી.

સંસ્થાના બંધારણમાં બીજો હોદ્દો ખજાનચીનો છે. શરૂઆતથી જ આ સ્થાન સંસ્થાના આધાર સમા શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીએ શોભાવ્યું હતું.

આ બન્ને હોદ્દાઓ સંસ્થાના સંચાલન અને વિકાસ માટે ઘણા જવાબદાર હોદ્દાઓ હતા, તેથી એ હોદ્દાને ધારણ કરનાર વ્યક્તિઓની ગેરહાજરીને કારણે સંસ્થાના કામમાં વિક્ષેપ આવવા ન પામે તે માટે કેટલી તકેદારી રાખવામાં આવતી હતી તે નીચેના થોડાક પ્રસંગો ઉપરથી પણ જાણી શકાશે :—

(૧) અગિયારમા વર્ષમાં શ્રી મોતીચંદભાઈને અંગત કામસર વિલાયત જવાનું થતાં એમની જગ્યાએ ઍક્ટિંગ ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકે શ્રી કકલભાઈ ભૂદરભાઈ વકીલની નિમણુક કરવામાં આવી હતી.

(૨) ચૌદમા વર્ષમાં, શ્રી અંતરીક્ષજી તીર્થના કેસ અંગે, શ્રી મોતીચંદભાઈને વિલાયત જવાનું થયું તે વખતે પણ ઍક્ટિંગ ઑનરરી સેક્રેટરી તરીકે શ્રી કકલભાઈ વકીલને નીમવામાં આવ્યા હતા.

(૩) સત્તરમા વર્ષમાં (૧૯૩૨ માં) અહિંસક સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં શ્રી મોતીચંદભાઈ તથા શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ શાહને જેલનિવાસ મળતાં એમના સ્થાને ડૉ. નાનચંદ કસ્તૂરચંદ મોદી તથા શ્રી મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતાની નિમણૂક કરવામાં આવી.

(૪) પંદરમા વર્ષમાં ખજાનચી તરીકે અમદાવાદના વતની અને મુંબઈમાં રહેતા શ્રી અમૃતલાલ કાળિદાસ શેઠની વરણી કરવામાં આવી; પણ પોતાની ગેરહાજરીને કારણે એમણે એ જવાબદારીનો અસ્વીકાર કર્યો એટલે એમના સ્થાને શેઠ ગોવિંદજી ખુશાલભાઈને ખજાનચી બનાવવામાં આવ્યા.

(૫) સને ૧૯૫૦ માં તથા ૧૯૫૧ માં શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયામે વિદેશ જવાનું થતાં એમની ગેરહાજરીના સમયમાં શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહે અને એમની પછી શ્રી ચિમનલાલ મોતીલાલ પરીખે ખજાનચી તરીકેની કામગીરી બજાવી હતી.

શ્રી મોતીચંદભાઈએ સંસ્થાની સ્થાપનાથી લઈને તે (તેઓ વિદેશ ગયા કે જેલમાં ગયા એટલો સમય બાદ કરતાં) એકધારાં ૩૪ વર્ષ સુધી માનદ મંત્રી તરીકેની ફરજ પૂર્ણ જાગૃતિપૂર્વક બજાવી હતી; અને પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે, સંસ્થાના કામમાં

વિક્ષેપ ન આવે એ દૃષ્ટિએ, રાજીનામું આપ્યું હતું. રાજીનામાના પત્રમાં પણ વિદ્યાલય પ્રત્યેની લાગણી દર્શાવતાં એમણે લખ્યું હતું કે "હું મેનેજિંગ કમિટીની ચર્ચામાં ભાગ લઈશ. માત્ર રાજીનામું અત્યારની મારી તબિયતને અંગે અને સામાન્ય સગવડ માટે છે. વિદ્યાલય તરફ મારી લાગણી પૂરતી છે."

શ્રી દેવકરણ શેઠે પણ એકધારાં તેર વર્ષ સુધી વિદ્યાલયનું ખજાનચીપદ સાચા અર્થમાં સંભાળીને ક્યારેય એના ખજાને ખોટ આવવા દીધી ન હતી. એમણે પણ, પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે, વિદ્યાલયના કારોબારમાં ખામી ન આવે એ દૃષ્ટિએ જ, પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું.

અડતાલીસમા વર્ષથી બેને બદલે ત્રણ માનદ મંત્રીઓની વરણી કરવાનો સુધારો સંસ્થાના બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો. શાખાઓના વધારાને લીધે વધી રહેલ સંસ્થાની કામગીરીને પહોંચી વળવા માટે આમ કરવું જરૂરી હતું.

૫૦ વર્ષ દરમ્યાન સંસ્થાના માનદ મંત્રી, ખજાનચી તેમ જ ટ્રસ્ટી તરીકેનો હોદ્દો સંભાળનાર કાર્યકરોની નીચે આપેલી નામાવલી જોતાં આ પદ કેવી કેવી વ્યક્તિઓ શોભાવી ગઈ છે તેમ જ અત્યારે શોભાવી રહી છે એનો તેમ જ આવી પદધારી વ્યક્તિઓની વારે વારે ફેરબદલી કરવાને બદલે એમને સ્વસ્થ અને સ્થિરપણે લાંબા સમય સુધી પોતાની ફરજ બજાવવાની કેવી તક આપવામાં આવે છે એનો પણ ખ્યાલ આવી શકશે. વળી, કેટલાક પ્રસંગોમાં તો સંસ્થાના જૂના વિદ્યાર્થીઓ આ પદે નિયુક્ત થયા છે એ પણ જાણી શકાશે :

માનદ મંત્રીઓ

(૧) શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા (તા. ૧૫–૭–૧૯૪૭થી તા. ૧૦–૭–૧૯૪૯)
(૨) શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ શાહ (તા. ૧૫–૧૧–૩૧ થી તા. ૧૮–૫–૩૪)
(૩) શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી (તા. ૧૯–૫–૩૪ થી તા. ૧૭–૧૧–૩૪)
* (૪) શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી (તા. ૧૮–૧૧–૩૪ થી તા. ૭–૮–૬૨)
* (૫) શ્રી હીરાલાલ મંછાચંદ શાહ (તા. ૧૦–૭–૪૯ થી તા. ૨૦–૯–૫૨)
(૬) શ્રી રતિલાલ ચિમનલાલ કોઠારી (તા. ૨૧–૯–૫૨ થી તા. ૧૯–૯–૫૩)
* (૭) શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ (તા. ૨૦–૯–૫૩ થી ચાલુ)
(૮) શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા (તા. ૧૪–૧૦–૬૨ થી ચાલુ)
(૯) શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ (તા. ૬–૧૦–૬૩ થી ચાલુ)

વચગાળાના માનદ મંત્રીઓ

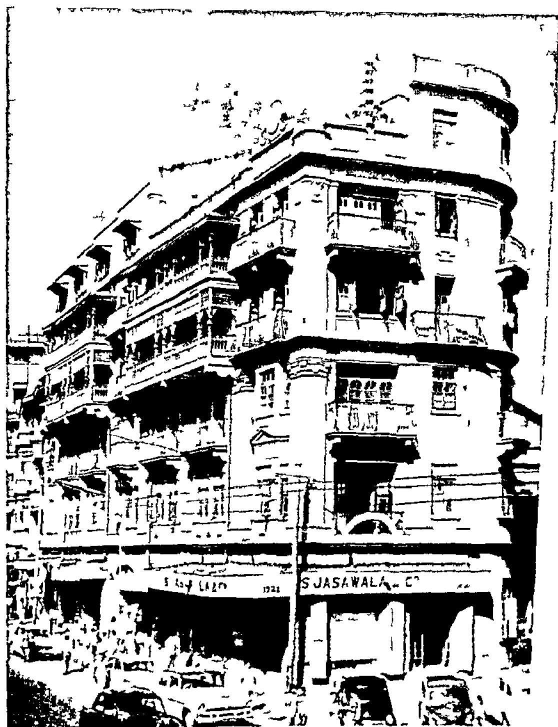
(૧) શ્રી કકલભાઈ ભૂદરદાસ વકીલ (તા. ૮–૬–૨૬ થી તા. ૧૪–૧૦–૨૬)
(૨) શ્રી મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતા (તા. ૨૩–૧–૩૨ થી તા. ૨–૧૧–૩૩)
(૩) શ્રી નાનચંદ કસ્તૂરચંદ મોદી (તા. ૨૩–૧–૩૨ થી તા. ૨–૧૧–૩૩)
* (૪) શ્રી ચિમનલાલ મોતીલાલ પરીખ (તા. ૨૩–૨–૩૪ થી તા. ૧૮–૫–૩૪)

ખજાનચીઓ

(૧) શ્રી દેવકરણ મૂળજી (તા. ૧૫–૭–૧૭ થી તા. ૧૨–૩–૨૯)
(૨) શ્રી ગોવિંદજી ખુશાલ (તા. ૧૩–૩–૨૯ થી તા. ૧૯–૭–૩૧)

વિદ્યાલયના માનદમંત્રી, ટ્રસ્ટી, પેટ્રન તથા પ્રાણ
શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયા

મુંબઈ, ગોવાળિયા ટેંક રોડ ઉપરનું પાંચ મજલાનું આલિશાન મકાન
શેઠ શ્રી વાડીલાલ સારાભાઈ વિદ્યાર્થીગૃહ

શેઠશ્રી દેવકરણ મૂળજીની સખાવતનું અમર સ્મારક
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ ઉપર, ત્રણ બાજુ રાજમાર્ગ ધરાવતું
દેવકરણ મેન્શન

વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિ

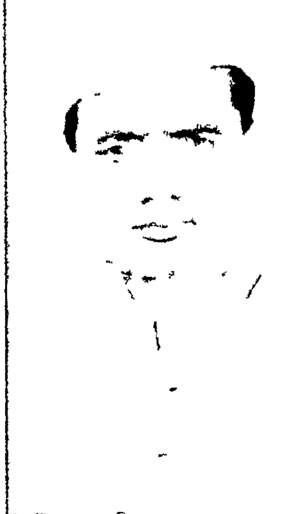
માનદમંત્રી
શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ

માનદમંત્રી
શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા

માનદમંત્રી તથા ટ્રસ્ટી
શ્રી મનુભાઈ વર્ધમાન શાહ

ટ્રેઝરર તથા ટ્રસ્ટી
શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયા

ટ્રસ્ટી

ટ્રસ્ટી

વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટી
શેઠ શ્રી ભોગીલાલ લેહેરચંદ ઝવેરી

સુવર્ણ મહોત્સવ નિધિ માટે યોજેલ
પ્રથમ સ્નેહમિલનના
તથા
સુવર્ણ મહોત્સવ સમારંભના
પ્રમુખ
શેઠ શ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલ

મુંબઈના ઓલ્ડ બોયઝ યુનિયનની વ્યવસ્થાપક સમિતિ

યુનિયનના મંત્રી
શ્રી મગનલાલ ભગવાનજી શાહ

યુનિયનના પ્રમુખ
શ્રી બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી

યુનિયનના મંત્રી
શ્રી મદનલાલ ઠાકોરલાલ શાહ

વિદ્યાલયના મહામાત્ર
શ્રી કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા

મુંબઈના ગૃહપતિ

શ્રી કિશોર ચુનીલાલ શેઠ

મહામાત્ર
તથા
ગૃહપતિઓ

પૂના શાખાના ગૃહપ

શ્રી અશોક મણિલાલ કો

અમદાવાદ શાખાના ગૃહપતિ

વલ્લભવિદ્યાનગર શાખાના
શ્રી હસમુખભાઈ સી

ગૃહપતિ
શ્રી મે

(શ્રી અમૃતલાલ કાળિદાસ શેઠની વરણી થઈ હતી; પરંતુ તેમણે ગેરહાજરીને કારણે ના પાડવાથી શ્રી ગોવિંદજી ખુશાલની નિમણુક કરવામાં આવી.)

(૩) શ્રી રણછોડભાઈ રાયચંદ મોતીચંદ (તા. ૧૯–૭–૩૧ થી તા. ૧૭–૧૧–૩૪)
(૪) શ્રી કકલભાઈ ભૂદરદાસ વકીલ (તા. ૧૮–૧૧–૩૪ થી તા. ૮–૫–૪૯)
(૫) શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયા (તા. ૮–૫–૪૯ થી ચાલુ)

વચગાળાના ખજાનચીઓ

* (૧) શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ (સને ૧૯૫૦માં)
* (૨) શ્રી ચિમનલાલ મોતીલાલ પરીખ (સને ૧૯૫૧માં)

ટ્રસ્ટીઓ

વિદ્યાલયના બંધારણની ૯રમી કલમ મુજબ તા. ૨૨–૧૨–૧૯૧૮થી દર પાંચ વર્ષને માટે પાંચ ટ્રસ્ટીઓની વરણી કરવાની હોય છે. તે મુજબ પહેલવહેલાં સને ૧૯૧૮ ની આખરમાં અને તે પછી અનુક્રમે સને ૧૯૨૪, ૧૯૨૯, ૧૯૩૪, ૧૯૩૯, ૧૯૪૪, ૧૯૪૯, ૧૯૫૪, ૧૯૫૯ અને છેલ્લે ૧૯૬૪માં એમ દસવાર ટ્રસ્ટી મંડળીની વરણી કરવામાં આવી; તેમ જ વચગાળામાં રાજીનામા કે અવસાનને કારણે કોઈ ટ્રસ્ટી કામ કરતા બંધ થયા તો બાકીના સમય માટે તેમને સ્થાને બીજા સભ્યની ટ્રસ્ટી તરીકે વરણી કરવામાં આવી. અત્યાર સુધીમાં ટ્રસ્ટીપદ સંભાળનાર સભ્યોનાં નામો તથા એમના ટ્રસ્ટીપદની સમયમર્યાદા નીચે આપવામાં આવે છે—:

(૧) શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા (તા. ૨૨–૧૨–૧૮ થી તા. ૨૭–૩–૫૧)
(૨) શ્રી દેવકરણ મૂળજી (તા. ૨૨–૧૨–૧૮ થી તા. ૧૯–૫–૨૯)
(૩) શ્રી મોતીલાલ મૂળજી (તા. ૨૨–૧૨–૧૮ થી ૧૯૨૪નો ડિસેમ્બર)
(૪) શ્રી ફકીરચંદ નગીનચંદ ઝવેરી (તા. ૨૨–૧૨–૧૮ થી ૧૯૨૯નો નવેમ્બર)
(૫) શ્રી ગોવિંદજી ખુશાલ (તા. ૨૨–૧૨–૧૮ થી તા. ૧૮–૭–૩૧)
(૬) શ્રી મણિલાલ મોતીલાલ મૂળજી (તા. ૧૫–૩–૨૫ થી તા. ૨૧–૩–૩૬)
(૭) શ્રી અમૃતલાલ કાળિદાસ શેઠ (તા. ૧૦–૧૧–૨૯ થી તા. ૨૮–૭–૫૫)
(૮) શ્રી રણછોડભાઈ રાયચંદ મોતીચંદ (તા. ૧૦–૧૧–૨૯ થી તા. ૪–૧૦–૩૫)
(૯) શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી (તા. ૪–૯–૩૧ થી તા. ૨૨–૪–૩૨)
(૧૦) શ્રી ડાહ્યાભાઈ નગીનદાસ શાહ (તા. ૨૫–૪–૩૨ થી તા. ૧૮–૧૧–૩૪)
* (૧૧) શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી (તા. ૧૮–૧૧–૩૪ થી તા. ૨૬–૯–૫૪)
(૧૨) શ્રી કકલભાઈ ભૂદરદાસ વકીલ (તા. ૪–૧૦–૩૫ થી તા. ૧૪–૩–૫૭)
(૧૩) શ્રી સાકરચંદ મોતીલાલ મૂળજી (તા. ૬–૮–૩૯ થી તા. ૨૨–૯–૫૧)
* (૧૪) શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ (તા. ૨૨–૯–૫૧ થી ચાલુ)
(૧૫) શ્રી વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી (તા. ૨૨–૯–૫૧ થી ચાલુ)
(૧૬) શ્રી કપૂરચંદ નેમચંદ મહેતા (તા. ૨૬–૯–૫૪ થી ચાલુ)

* જે જે નામોની આગળ આવું * ફૂદડીનું નિશાન મૂકવામાં આવેલ છે તેઓ વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ છે એમ સમજવું.

(૧૭) શ્રી ભોગીલાલ લેહેરચંદ ઝવેરી (તા. ૨૮–૭–૫૫ થી ચાલુ)
(૧૮) શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયા (તા. ૧૪–૩–૫૭ થી ચાલુ)

વ્યવસ્થાપક સમિતિના કાયમી સભ્ય

વિદ્યાલયના બંધારણની ૨૨ (क) કલમ મુજબ બધા પેટ્રનો (આશ્રયદાતાઓ) તથા કન્યા છાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપકો વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિના કાયમી સભ્ય ગણાય છે. ઉપરાંત, જે સભ્યો એકીસાથે કે છૂટક છૂટક પંદર વર્ષ સુધી વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય રહ્યા હોય તેઓ પણ અધિકારની રૂએ વ્યવસ્થાપક સમિતિના કાયમી સભ્ય ગણાય છે. આ રીતે પંદર વર્ષ સુધી વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય રહેવાને લીધે જેમને આવો હક્ક મળ્યો છે તેઓની નામાવલી નીચે મુજબ છે:—

(૧) શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા
(૨) શ્રી ચિમનલાલ મોતીલાલ પરીખ
(૩) સ્વ. શ્રી પ્રસન્નમુખ સુરચંદ બદામી
(૪) શ્રી હીરાલાલ મંછાચંદ શાહ
(૫) સ્વ. શ્રી લલ્લુભાઈ કરમચંદ દલાલ
(૬) શ્રી માધવલાલ હીરાલાલ શાહ
(૭) શ્રી મગનલાલ ભગવાનજી શાહ
(૮) શ્રી રતિલાલ ચિમનલાલ કોઠારી
(૯) શ્રી હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ
(૧૦) શ્રી નાનચંદ જૂઠાભાઈ મહેતા (તેઓ હવે પેટ્રન થયા છે.)
(૧૧) શ્રી પૂંજાલાલ નાથાલાલ શાહ
(૧૨) શ્રી કાન્તિલાલ ઉમેદચંદ બરોડિયા
(૧૩) શ્રી ચિમનલાલ ઉજમશી શાહ

વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો+

વિદ્યાલયની સ્થાપનાથી તે અત્યાર સુધીમાં જે સભ્યો વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો તરીકે ચૂંટાયા છે તેમની નામાવલી નીચે આપવામાં આવી છે. આ સભ્યોમાં કેટલાક વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ છે; કેટલાક પાછળથી પેટ્રન બન્યા છે, તો કેટલાક સભ્યો ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ હોવા સાથે પેટ્રન પણ બનેલા છે:—

૧. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા, પેટ્રન
૨. ,, દેવકરણ મૂળજી, પેટ્રન
૩. ,, મૂળચંદ હીરજી
૪. ,, નરોત્તમદાસ હેમચંદ અમરચંદ, પેટ્રન
૫. ,, મોતીલાલ મૂળજી, પેટ્રન
૬. ,, મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતા
૭. ,, મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ
૮. ડૉ. નાનચંદ કસ્તૂરચંદ મોદી
૯. શ્રી ચૂનીલાલ વીરચંદ
૧૦. ,, મણિલાલ સૂરજમલ ઝવેરી
૧૧. ,, ફકીરચંદ નગીનચંદ ઝવેરી
૧૨. ,, લલ્લુભાઈ ગુલાબચંદ ઝવેરી
૧૩. શ્રી અમરચંદ ઘેલાભાઈ ગાંધી
૧૪. ,, નરોત્તમદાસ ભાણજી કાપડિયા
૧૫. ,, સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી, પેટ્રન
૧૬. ,, હીરાલાલ અમૃતલાલ, પેટ્રન
૧૭. ,, મણિલાલ મોતીલાલ મૂળજી
૧૮. ,, કકલભાઈ ભૂદરદાસ વકીલ, પેટ્રન
૧૯. ,, લલ્લુભાઈ કરમચંદ દલાલ
૨૦. * ડૉ. નગીનદાસ જગજીવનદાસ શાહ
૨૧. શ્રી મગનલાલ મૂળચંદ શાહ
૨૨. ,, મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી
૨૩. ,, અમૃતલાલ કાળિદાસ શેઠ
૨૪. ,, મણિલાલ રીખવચંદ ઝવેરી, પેટ્રન

+ જે સભ્યોના નામ આગળ આવું * ફૂદડીનું નિશાન મૂકેલું છે તે વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ છે. જે સભ્યો પાછળથી પેટ્રન બન્યા છે તેમના નામ સાથે 'પેટ્રન' છાપેલ છે.

૨૫. શ્રી ભોગીલાલ લેહેરચંદ ઝવેરી, પેટ્રન
૨૬. ,, ગોવિંદજી ખુશાલભાઈ
૨૭. ,, રણછોડભાઈ રાયચંદ ઝવેરી, પેટ્રન
૨૮. ,, વીરચંદ પાનાચંદ શાહ, પેટ્રન
૨૯. ,, ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરોડિયા
૩૦. *,, ચિમનલાલ મોતીલાલ પરીખ, પેટ્રન
૩૧. *,, ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી, પેટ્રન
૩૨. ,, પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા
૩૩. ,, મણિલાલ મહોકમચંદ શાહ
૩૪. ,, રવજીભાઈ સોજપાળ, પેટ્રન
૩૫. ડૉ. ટી. એ. શાહ
૩૬. શ્રી. બબલચંદ કેશવલાલ મોદી, પેટ્રન
૩૭. *ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ, પેટ્રન
૩૮. શ્રી. જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
૩૯. *,, પ્રસન્નમુખ સુરચંદ બદામી
૪૦. *,, હીરાલાલ મંછાચંદ શાહ
૪૧. ,, દુર્લભજી ઉમેદચંદ પરીખ
૪૨. ,, જયવદન અનોપચંદ શાહ
૪૩. ,, કાળિદાસ સાંકળચંદ દોશી
૪૪. *,, માણેકલાલ અમુલખ ભટેવરા
૪૫. ,, માધવલાલ હીરાલાલ શાહ
૪૬. ,, મનસુખલાલ હીરાલાલ લાલન
૪૭. *,, બાબુભાઈ કસ્તુરચંદ શાહ
૪૮. ડૉ. ચિમનલાલ નેમચંદ શ્રોફ
૪૯. *શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ, પેટ્રન
૫૦. ,, વલ્લભદાસ ફૂલચંદ મહેતા
૫૧. *,, મગનલાલ ભગવાનજી શાહ
૫૨. ,, કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા
૫૩. *,, કાંતિલાલ ઉમેદચંદ બરોડિયા
૫૪. ,, રતિલાલ ચિમનલાલ કોઠારી
૫૫. ,, મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા, પેટ્રન
૫૬. શ્રી રતિલાલ ભીખાભાઈ શાહ
૫૭. *,, હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ
૫૮. *,, વિનાયક કુંવરજી શાહ, પેટ્રન
૫૯. *,, નાનચંદ જૂઠાભાઈ મહેતા, પેટ્રન
૬૦. *,, મણિલાલ ચૂનીલાલ ભણશાળી
૬૧. ,, પૂંજાલાલ એન. શાહ
૬૨. *,, ચિમનલાલ ઉજમશી શાહ
૬૩. ડૉ. ચતુરદાસ ત્રિકમજી દડિયા
૬૪. *શ્રી ખીમજી માંડણ ભુજપુરિયા
૬૫. *ડૉ. ઠાકરશી ખુશાલચંદ વોરા
૬૬. શ્રી. ચિમનલાલ જેચંદ શાહ
૬૭. *,, મોહનસિંહ નંદલાલ મહેતા
૬૮. *,, દીપચંદ મગનલાલ શાહ
૬૯. ,, જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ, પેટ્રન
૭૦. શ્રીમતી પન્નાબહેન જયંત પારેખ
૭૧. *શ્રી બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી, પેટ્રન
૭૨. *,, મદનલાલ ઠાકોરદાસ શાહ, પેટ્રન
૭૩. ,, સોહનલાલ એમ. કોઠારી, પેટ્રન
૭૪. ,, જમનાદાસ સારાભાઈ મોદી, પેટ્રન
૭૫. *,, સેવંતીલાલ ચિમનલાલ શાહ
૭૬. ,, રમણલાલ નગીનદાસ પરીખ, પેટ્રન
૭૭. *,, બાબુભાઈ મગનલાલ ગાંધી
૭૮. ,, શ્રીમતી તારાબહેન પ્રસન્નમુખ બદામી
૭૯. *શ્રી જયંતકુમાર માધવલાલ શાહ
૮૦. ,, કેશવલાલ બુલાખીદાસ
૮૧. ,, કેશવલાલ ચૂનીલાલ શાહ

૫૦મા વર્ષ પછીના સભ્યો

૮૨. ,, મોહનલાલ છોટાલાલ શાહ
૮૩. ,, ખાંતિલાલ ગોકળદાસ શાહ
૮૪. ,, સુમતિલાલ ભોગીલાલ દવાવાળા
૮૫. *,, ચિમનલાલ ચૂનીલાલ શેઠ

કાર્યપદ્ધતિ

વિદ્યાલયના કારોબારના સંચાલન માટે સંસ્થાના બંધારણને વફાદાર હોય એવી બહુમતીના નિર્ણયને માન્ય રાખવાની, લોકશાહી કાર્યપદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. આમ છતાં મોટે ભાગે સહુને સાથે રાખીને, સહુને માન્ય થાય એ રીતે સર્વાનુમતે નિર્ણયો

લેવાની તંદુરસ્ત પ્રણાલી પહેલેથી જ પાડવામાં આવી છે. આને લીધે બે લાભ થયા છે : ક્યારેક કોઈક બાબતમાં સભ્યો ભિન્ન ભિન્ન મત ધરાવતા હોય, અને મતગણતરી કરવાની ફરજ પડી હોય તોપણ છેવટે બહુમતીથી કરવામાં આવેલ નિર્ણયને સૌ ખેલદિલી દાખવીને સર્વાનુમતે કરેલા નિર્ણયની જેમ વધાવી લે છે અને એ અંગેના વાદાવાદથી દૂર રહીને એના અમલમાં પૂર્ણ સહકાર આપે છે. આથી બીજો લાભ એ થયો છે કે સમાજમાં કે સભ્યોમાં અંદરોઅંદર વિદ્યાલય અંગે બિનજરૂરી અને હાનિકારક વાદ-વિવાદ ઊભો થતો અટકી જાય છે; અને સંસ્થાનું કામ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતું રહે છે.

વિદ્યાલયના સંચાલકો સંસ્થાના સંચાલનમાં નવા નવા કાર્યકરોને આવકારવા કેટલા ખુશી અને ઉત્સુક હતા તે રિપોર્ટમાંની નીચેની નોંધો ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે:—

"એક હકીકત ઉપર આપનું ધ્યાન ખેંચવાનું મન થઈ આવે છે. આપે નવા નવા બંધુઓને કામ કરવાની જરૂર તક આપવી ઘટે. વ્યવસ્થાપક સમિતિ અને ઓધ્ધેદારોમાંથી થોડા થોડા બદલાયા કરે તો અનેકને કામ કરવામાં રસ રહે અને સંસ્થાની દઢતા કાયમ થતી જાય. નવીન બુદ્ધિ સંસ્કારનો સંસ્થાને લાભ મળે અને સંસ્થા વધારે નિશ્ચળ થાય. વળી અમુક માણસો તો અમુક સ્થાન પર હોવા જ જોઈએ એ ખોટો ખ્યાલ છે અને પ્રાગતિક યુગને તથા સાદી સમજને અપમાન કરનાર છે. અત્યારે તો જેમ બને તેમ નવીન ભાવનાને પોષવાની જરૂર છે અને "વહેતાં પાણી નિર્મળાં"નો સિદ્ધાંત સ્વીકારવા યોગ્ય છે. સંસ્થાની વ્યવસ્થામાં અમુક માણસ હોય તો જ સંસ્થા ચાલે એ હકીકત ઘણી ગેરવ્યાજબી છે, અને એવો ખ્યાલ હોય તો તે સંસ્થાના હિત ખાતર કાઢી નાખવા યોગ્ય છે. આપણો તો આણંદ કલ્યાણી સંઘ છે અને 'બહુરત્ના વસુંધરા'ની કહેવત આપણને માન્ય છે. મુદ્દામ કારણસર આ ઉલ્લેખ આપની સમક્ષ કર્યો છે, તેનું રહસ્ય લક્ષ્યમાં લઈ તદ્યોગ્ય નિરાકરણ કરશો એટલી આશા અને પ્રાર્થના છે." (વીસમો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૪-૨૫)

"જેને પડી હોય તે ભોગવે એવો ખ્યાલ થાય એ બહુ કષ્ટકર છે. અત્યારે આપણી કેટલીક સંસ્થાઓ પડી ભાંગી છે અથવા મૃતપ્રાય સ્થિતિમાં દેખાય છે તે આવા દુર્લક્ષ્યનું પરિણામ છે. જેના દેખરેખ રાખનારા જાગૃત હોય, તેના કાર્ય કરનારાઓએ બહુ સાવચેત રહેવું પડે છે અને એ જાગૃતિને પરિણામે જ વગર પ્રયત્ને સીધા માર્ગ પર ગાડું ચાલે છે, પણ માથે પૂછનારનો અભાવ હોય અથવા સેવકવૃત્તિને બદલે શેઠવૃત્તિ થઈ જતી હોય ત્યાં પરિણામે ગોટા વળે છે." (આઠમો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૬)

વળી, વિદ્યાલયનો વહીવટ ચોખ્ખો રહે એ માટે સંસ્થાના સંચાલકો ઝીણી ઝીણી બાબતમાં તેમ જ પોતાની ખામીઓ અંગે કેવા સભાન હતા તે માટે નીચેની નોંધો જુઓ:—

"કેટલીક વાર અમુક સંસ્થા પર રાગ હોય તેથી તેની ત્રુટિઓ કાર્યવાહકોના લક્ષ્યમાં ન આવે એ પણ બનવા જોગ છે. તેથી સર્વ વિદ્યાપ્રગતિના ઇચ્છનારા બંધુઓ આ સંસ્થાની ભેટ લઈ આંતર વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરી સૂચનાઓ કરશે એવી ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે." (છઠ્ઠો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૩)

"સંસ્થામાં અનેક પ્રકારની ત્રુટિઓ હશે, હોવાનો સંભવ છે, સંપૂર્ણતાનો દાવો કરવો એ પણ ધૃષ્ટતા છે, પણ પ્રેમભાવે સૂચના કરવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે અને આવી સંસ્થાઓને તો લોકમત ઉપર જ જીવવાનું હોવાથી ગેરવાજબી રીતે તેના પાયા હચમચતા નથી. કોઈ કોઈ વાર આવી અવ્યવસ્થિત ટીકા લક્ષ્ય પર આવે છે તેથી આ પ્રસંગે તે બાબતસર જરા ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય ધાર્યો છે." (આઠમો રિપોર્ટ, પૃ. ૮)

" આ સંસ્થા વ્યાવહારિક શિક્ષણને અંગે હોઈ અને તેનો લાભ આપણા જ ભાઈઓ લે છે તેથી કોઈ પણ જ્ઞાનખાતાની રકમ અમે લેતા નથી. પ્રથમ પ્રોસ્પેક્ટસમાં જણાવ્યું છે કે આ ખાતાને પોતાના સાધારણ અથવા ખર્ચ ખાતામાંથી જ સહાય આપવી અને તે ધોરણે જ સહાય મળે તે અમે સ્વીકારીએ છીએ. એ સિવાય જ્ઞાનખાતાની રકમ હજુ મળી નથી, પણ મળે તો તેનું ખાતું ટ્રસ્ટ તરીકે જુદું રાખવાનો પ્રબંધ કર્યો છે એટલે આપણા વ્યાવહારિક શિક્ષણનો લાભ લેનારને કોઈ પ્રકારનો આડકતરી રીતે પણ દોષાપત્તિનો સંભવ ન રહે એવી ખાસ વિચારણા આ સંસ્થાની શરૂઆતથી જ રાખી છે." (દસમો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૪)

" બાકી પાંચ વાસણ એકઠાં થાય તો જરૂર ખખડે એવી વાત છે, પણ તમે બારીકીથી જોશો તો વિદ્યાલયની યોજના એકંદરે સફળ થતી જોવાય છે. અવારનવાર કોઈ છૂટાછવાયા અનિચ્છનીય બનાવ બને તેથી ધુંધવાઈ ન જતાં એવી સ્થિતિ તો આપણા ખાનગી વ્યવસાયમાં પણ દૂર ન કરી શકાય તેવી છે એમ સમજી આખી યોજનાનું બારીક નિરીક્ષણ કરશો. જૈન કોમના વર્તમાન ઇતિહાસમાં આ સંસ્થાએ નાનો પણ ચોક્કસ ફાળો આપ્યો છે, એટલું સ્વીકારી આપ એને વિશેષ કાર્યકર નિવડે એવી કક્ષામાં જરૂર મૂકશો, તો એની આખી યોજનાના અંતરમાં સમસ્ત સમાજ-વિકાસનાં ઊંડાં તત્ત્વો છે એમ આપ જોઈ શકશો. સાધનો જરૂર પૂરાં પાડશો અને વર્ષ આખરે તેનાં સરવૈયાં કાઢી કઢાવી આપ જોશો તો તેમાં આપ ઠીક ઠીક જમે પામે જોઈ શકશો. અને આપ તેમ જુઓ એવી સર્વની આંતર ભાવના છે. શ્રી વીર પરમાત્માની કૃપાથી એ આપની અને આપણી ભાવના સફળ થાઓ એટલું ઇચ્છી અત્રે વિરમીએ." (વીસમો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૫)

સંસ્થાનું વહીવટી તંત્ર વ્યવસ્થાપક સમિતિની દોરવણી નીચે ચાલે છે; અને વ્યવસ્થાપક સમિતિ શરૂઆતથી જ બંધુભાવની લાગણીથી કામ કરવા ટેવાયેલી છે, એટલે એમાં કોઈ બાબત અંગે ખેંચતાણને ભાગ્યે જ અવકાશ રહે છે. ત્રણ માનદ મંત્રીઓ અને એક ખજાનચી ઉપરાંત બાર સભ્યોની દર વર્ષે વરણી કરવામાં આવે છે; અને આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ, વિદ્યાલયના પેટ્રનો, કન્યા છાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપકો તેમ જ લાગલાગટ અગર છૂટક છૂટક મળીને પંદર વર્ષ સુધી વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યપદે ચૂંટાઈ આવનાર સભ્ય વ્યવસ્થાયક સમિતિના કાયમી સભ્ય ગણાય છે. સંસ્થાની સ્થાપના બાદ નીમવામાં આવેલ કામચલાઉ મૅનેજિંગ કમિટી (વ્યવસ્થાપક સમિતિ)ના એક મંત્રી અને એ ખજાનચી સહિત ૧૧ સભ્યોનાં નામ આ પુસ્તકના પહેલા પ્રકરણ (પૃ. ૧૬)માં આપ્યાં છે; આ કામચલાઉ મૅનેજિંગ કમિટીના બદલે જનરલ કમિટીએ નીમેલ મૅનેજિંગ કમિટીના ૧૫ સભ્યોનાં નામ બીજા પ્રકરણ (પૃ. ૨૯)માં, અને બંધારણ મુજબ ચૂંટાયેલી પહેલી મૅનેજિંગ કમિટીના ૧૫ સભ્યોનાં નામ બીજા પ્રકરણ (પૃ. ૩૦)માં આપ્યાં છે. ૫૦મા વર્ષમાં ચૂંટાયેલ વ્યવસ્થાપક સમિતિના ૧૬ સભ્યોનાં નામ નીચે મુજબ છે :—

* ૧.	શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ	માનદ મંત્રી
૨.	શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા	,,
૩.	શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ	,,
૪.	શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયા	કોષાધ્યક્ષ
* ૫.	શ્રી બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી	સભ્ય
૬.	શ્રી જમનાદાસ સારાભાઈ મોદી	,,

*	૭. શ્રી સેવંતીલાલ ચિમનલાલ શાહ	સભ્ય
*	૮. શ્રી મદનલાલ ઠાકોરદાસ શાહ	,,
	૯. શ્રી દીપચંદ મગનલાલ શાહ	,,
*	૧૦. શ્રી બાબુભાઈ મગનલાલ ગાંધી	,,
	૧૧. શ્રીમતી પન્નાબહેન જયંત પારેખ	,,
*	૧૨. શ્રી વિનાયક કુંવરજી શાહ	,,
	૧૩. શ્રીમતી તારાબહેન પ્રસન્નમુખ બદામી	,,
*	૧૪. શ્રી જયંતકુમાર માધવલાલ શાહ	,,
	૧૫. શ્રી કેશવલાલ બુલાખીદાસ શાહ	,,
	૧૬. શ્રી કેશવલાલ ચૂનીલાલ શાહ+	,,

સંસ્થાના પહેલા ટ્રસ્ટીમંડળના પાંચ સભ્યોનાં નામ બીજા પ્રકરણ (પૃ. ૩૦)માં આપ્યાં છે. અત્યારનું (૫૦મા વર્ષનું) ટ્રસ્ટીમંડળ નીચે મુજબ છે :—

૧. શ્રી ભોગીલાલ લેહેરચંદ ઝવેરી
૨. શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયા
* ૩. શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
૪. શ્રી વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી
૫. શ્રી કપૂરચંદ નેમચંદ મહેતા

સંચાલકોની એકરાગી સંઘભાવના અને સમાજની ઉપયોગી સેવા બજાવીને વિદ્યાલયે પ્રાપ્ત કરેલી લોકચાહનાને લીધે ક્યારેક આર્થિક સંકડામણ કે બીજી કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થતી તો તેનું તો સમયસર નિરાકરણ થઈ જ જતું, ઉપરાંત એક વાર (૧૧મા વર્ષમાં; સને ૧૯૨૫–૨૬ દરમ્યાન) વિદ્યાલયમાં રહીને દાક્તરી લાઈનનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને કારણે સંસ્થા ઉપર ઝંઝાવાત જેવી આફત આવી પડી હતી, એમાંથી પણ એ હેમખેમ પાર ઊતરી શકી હતી. આ પ્રકરણ અંગે "પચીશ વર્ષની કાર્યવાહી" (પૃ. ૫૬)માં નોંધ કરવામાં આવી છે કે :—

"સંસ્થામાં દાક્તરી લાઈનનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પણ લેવામાં આવે છે. તેના સંબંધમાં સંસ્થાના અગિયારમા વર્ષમાં (૧૯૨૫–૨૬માં) ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ. કેટલીક તપાસ કરવા માટે (૧) ડૉ. ટી. એ. શાહ, એફ. આર. સી. એસ., (૨) ડૉ. ચિમનલાલ શ્રોફ, ડી. એ. એમ. એસ; (૩) ડૉ. નાનચંદભાઈ મોદી, એલ. એમ. ઍન્ડ એસ., અને (૪) શેઠ મણિલાલ મોતીલાલ મૂળજીની તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવા સમિતિ** નીમી. તા. ૨૦–૧૦–૧૯૨૫ના રોજ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ

* જેમની સામે *નું ચિહ્ન કરેલ છે તે સભ્યો વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થીઓ છે.

\+ ૫૩મા વર્ષની વ્યવસ્થાપક સમિતિ પણ એક સભ્યના ફેરફાર સિવાય ઉપર મુજબ જ છે. શ્રી મદનલાલ ઠાકોરદાસ શાહ પેટ્રન થવાથી વ્યવસ્થાપક સમિતિના કાયમી સભ્ય બન્યા છે. અને તેમના સાથે શ્રી ચિમનલાલ ચૂનીલાલ શેઠ વ્યવસ્થાપક સમિતિના નવા સભ્ય બન્યા છે.

** આ પેટા સમિતિની નિમણૂક તા. ૧૮–૮–૨૫ના રોજ કરવામાં આવી હતી (રિપોર્ટ, ૧૧, પૃ. ૨૧)

સર્વાનુમતે તે રિપોર્ટ પર ઠરાવ કર્યો કે ' રિપોર્ટ ઉપર વિચાર કરતાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ દાક્તરી લાઈનનો અભ્યાસ કરે તે બાબતમાં કમીટીને કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગતી નથી.'×

" આ ચર્ચા ચાલતી હતી તે વખતે સંસ્થાનાં મકાન બાંધવાનું કામ ચાલતું હતું. ચર્ચા ઉગ્ર સ્વરૂપ કે ખોટો આકાર ન લે તે જોવાનું કાર્ય વ્યવસ્થાપક સમિતિનું હતું. કાંઈક ચિંતા ઉપજાવે તેવો આ પ્રસંગ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ પાર પાડ્યો તેની નોંધ આ ઇતિહાસમાં લીધા વગર રહીએ તો ઇતિહાસ અધૂરો રહી જાય. બાકી તે વખતે સંસ્થાને અંગે કેટલીક અટપટી ટીકાઓ થઈ હતી અને સંસ્થાનું વહાણ ડામાડોળ સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું. અંતે સર્વ ઠીક થઈ ગયું અને ચાલુ નિર્ણય કરેલી પરિસ્થિતિને તાબે થવામાં સમાજનું હિત અને શ્રેય છે તે વાત કાયમ રહી, અને સંસ્થા તરફ ઉલટી લોકરુચિ વધી એ વાત નોંધ કરવા લાયક છે. આ ચર્ચાને અંગે સંસ્થાના રિપોર્ટમાં ઘણી જ ટૂંકી નોંધ લેવામાં આવેલી છે અને દફતરે પણ બહુ અલ્પ હકીકત છે, એ વાત ઘણી અર્થસૂચક છે."

આ મુસીબત સંસ્થાને જોખમમાં મૂકી દે અને કાચાપોચા સંચાલકોમાં મતભેદ તેમ જ મનભેદ ઊભો કરી દે એવી વિલક્ષણ હતી. આવી કટોકટીના વખતે વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો એનો સામનો આવા સર્વસંમત નિર્ણયથી કરી શકયા એ તેઓમાં રહેલ સમાજસેવાની ધગશ, સંઘભાવના, દીર્ઘ દૃષ્ટિ, શાણપણ, ઠરેલપણું, દૃઢતા અને સત્ત્વશાળી હીરનું સૂચન કરે છે. આ શક્તિઓના બળે જ સંસ્થા આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી સાંગોપાંગ પાર ઊતરી શકી અને, ઉપર સૂચવ્યું છે તેમ, વધારે લોકપ્રિય બની શકી. સમાજનું અને ખાસ કરીને ઊછરતી પેઢીનું એ સદ્ભાગ્ય હતું.

સંસ્થાનો કારોબાર જેમ બિલકુલ ધોરણસર ચલાવવાનો આગ્રહ રહેતો તેમ તેમાં કરકસર કરવા તરફ પણ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવતું. આની થોડીક વિગતો હવે પછીના પ્રકરણમાં (પાંચમા પ્રકરણમાં 'ખર્ચ માટે સંચાલકોની ખબરદારી' એ મથાળા નીચેના લખાણમાં) આપવામાં આવી છે. આના અનુસંધાનમાં અહીં એ જણાવવું ઉચિત લાગે છે કે કરકસરની દૃષ્ટિએ ૧૫ વર્ષ સુધી સંસ્થાનો હિસાબ તપાસવા માટે માનદ ઑડિટરોની નિમણૂક કરવામાં આવતી હતી. શ્રી નરોત્તમદાસ ભગવાનદાસ શાહ તથા શ્રી મોહનલાલ ખોડીદાસ શાહે શરૂઆતમાં દસ વર્ષ સુધી સહર્ષ આવી નિઃસ્વાર્થ સેવા બજાવી હતી. તે પછી શ્રી ચિમનલાલ મોતીલાલ પરીખ અને શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદીએ આવી સેવા આપી હતી. ૧૬ મા વર્ષથી ઑનરેરિયમ આપીને અધિકૃત ઑડિટરો પાસે હિસાબની તપાસણી કરાવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું.

કુશળ સંચાલકો અને ઉદાર સહાયકો મેળવવામાં જેમ વિદ્યાલય ભાગ્યશાળી રહ્યું છે, તેમ સંસ્થાના બંધારણને અને વ્યવસ્થાપક સમિતિના નિર્ણયોને અમલી બનાવીને સંસ્થાના કારોબારને ખૂબ દીપાવી શકે એવા ભાવનાશીલ અને કાર્યકુશળ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો અને ગૃહપતિઓ મેળવવાની બાબતમાં પણ એકંદરે એ ભાગ્યશાળી રહ્યું છે.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કે ગૃહપતિ તરીકેની સાચા દિલથી ફરજ બજાવનાર મહાનુભાવોમાં

× ૧૧મા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૨)માં જણાવ્યા મુજબ આ ઠરાવમાં આ પ્રમાણેનું વાકય પણ મૂકવામાં આવ્યું હતું : " કમિટીએ ઉપરની બાબતની ચર્ચામાં ઊતરવું નહીં."

કેટલાકે કશું પણ વળતર લીધા વગર જ કામ કર્યું છે; આમાંના કેટલાક સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આ બધાની નામાવલી જુદા પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

આમાં સને ૧૯૩૭થી (૨૨મા વર્ષથી) વિદ્યાલયના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે અને સને ૧૯૪૬થી (૩૧ મા વર્ષથી; વિદ્યાલયની પહેલી શાખાની અમદાવાદમાં સ્થાપના થઈ ત્યારથી) વિદ્યાલયના મહામાત્ર તરીકેની જવાબદારી મૂકપણે સંભાળી રહેલ શ્રી કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરાની સેવાઓ ન વીસરી શકાય એવી છે. સંસ્થાના વ્યવસ્થાતંત્રને સુસ્થિત, સ્વચ્છ અને સુઘડ રાખવામાં તેઓ સદા સજાગ અને પ્રયત્નશીલ રહે છે. વિદ્યાર્થીઓના ભલા માટેની એમની એક વડીલને છાજે એવી લાગણી અને જાગૃતિ અને વિદ્યાર્થીવર્ગની એમના પ્રત્યેની આદરભરી પ્રીતિ અને ભક્તિ એમની નિષ્ઠાભરી દીર્ઘકાલીન સેવાઓ માટે અંજલિરૂપ અને બીજાઓને માટે દાખલારૂપ બની રહે એવી છે. નામનાની કામના અને સ્વાર્થ સાધવાની લાલસાથી દૂર રહીને, શાંત, એકાગ્રભાવે, ત્રણ ત્રણ દાયકા સુધી એક જ સ્થાને આ રીતે ધર્મબુદ્ધિથી કામગીરી બજાવવી; એ કંઈ સહેલી વાત નથી. અંતરમાં કર્તવ્યનિષ્ઠાની લાગણી સતત જાગતી હોય તો જ થઈ શકે એવું આ કાર્ય છે. શ્રી કોરા સાહેબ સાવ સહજભાવે એ કાર્ય બજાવી શકે છે અને એમાં આનંદ અને આત્મસંતોષનો અનુભવ કરી શકે છે, એ એમની વિશેષતા છે.

જાણે સંસ્થાના પ્રેરક મહાપુરુષના છૂપા આશીર્વાદ કામ કરતા હોય એમ વિદ્યાલયના સંચાલન અને વિકાસ માટે જરૂરી એવી બધી અનુકૂળતાઓ વિદ્યાલયને મળતી રહે છે; અને એને લીધે સંસ્થાનું કારોબારી વ્યવસ્થાતંત્ર ખૂબ સંતોષકારક રીતે પોતાની કામગીરી બજાવતું રહે છે. સંસ્થાની યશસ્વી અને ગૌરવશાળી કારકિર્દી આવા સમર્થ અને સુસ્થિર વ્યવસ્થાતંત્રને જ આભારી છે.

ધર્મ-શિક્ષણની સાચી વ્યવસ્થા

કેળવણીને કાંઈ મર્યાદા નથી. જગત આખું જ મહાવિદ્યાલય છે. માણસને જિંદગીની આખર સુધી નવું નવું શીખવાનું મળે છે, એટલે કેળવણીનો કોઈ અંત નથી. સમયને અનુકૂળ જ્ઞાન મેળવવું એ ધર્મ છે.

આ સંસ્થામાં જૈન ધર્મના શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે એ સારી વાત છે. આજની કેળવણીમાં ધર્મને સ્થાન નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એથી ઘણી મુસીબતો પેદા થાય છે. માત્ર ભરણ–પોષણને ખાતર જ કેળવણી લેવી એ સામાન્ય વસ્તુ છે. માનવીના જીવનની કિંમત શું છે? દેહ અને આત્માને શું સંબંધ છે? તે બધી વસ્તુઓનું જ્ઞાન ન હોય તો ગ્રેજ્યુએટ થવા છતાં બધું નકામું છે.

અજ્ઞાન માણસને ખડકી કે દરવાજે દેખાતો નથી. જ્ઞાન એ દીપક છે. એટલે જ્ઞાન તો મેળવવું જોઈએ. નહીં તો પેટ તો જાનવરો પણ ભરે છે. પરંતુ મનુષ્યમાં જે વિશેષતા છે એ મનુષ્ય ન ઓળખે તો એને મળેલું જ્ઞાન નકામું છે. આ વિદ્યાલયમાં જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો જાણવાની વ્યવસ્થા છે એ વિશેષ અગત્યની વસ્તુ છે. એવી સાચી વિદ્યા મળે તો સખાવત કરનારને પણ સંતોષ થાય.

(તા. ૨૯-૧૨-૧૯૪૬ના રોજ, અમદાવાદ શાખાના ઉદ્ઘાટન તથા શેઠ શ્રી ભોળાભાઈના બસ્ટના અનાવરણ પ્રસંગે, સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે કરેલ પ્રવચનમાંથી)

પ્રકરણ પાંચમું : અર્થવ્યવસ્થા

પૈસા વગર પગલુંય આગળ ન ભરાય : ઘરવ્યવહાર ચલાવવો હોય કે જાહેર સંસ્થા ચલાવવી હોય, પૈસાની પહેલી જરૂર પડે. તેમાંય આર્થિક સગવડ વગરના સમાજના યુવાનોને ઉચ્ચ કેળવણીનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં આગળ વધારવા હોય તો એમાં તો પુષ્કળ પૈસા જોઈએ; અને તે પણ સંઘમાં સંસ્થા પ્રત્યે આત્મીયતાની ભાવના અને ઉદારતા જગાવીને એની પાસેથી માગીને મેળવવાના : ભારે મુશ્કેલ અને મન સંકોચાઈ જાય એવું કામ ! પણ એ કામ કર્યે જ છૂટકો હતો.

વિદ્યાલયના સંચાલકો સંસ્થાની નાણાકીય જરૂરિયાત પૂરેપૂરી સમજતા હતા. તેથી જ તો એના પહેલા જ વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૨૬)માં વિદ્યાલયના ઑનરરી સેક્રેટરી શ્રી મોતીચંદભાઈએ કહ્યું હતું કે—

"જેટલી જરૂર મુકામની છે તેટલી જ સ્થાયી ફંડની છે. પરચુરણ ટુંક વખતની મદદ ઉપર તો સમયને લઈને જ આધાર રાખવો પડચો છે. મોટા યુદ્ધના સમયમાં સારી રકમ એટલી મોટી થાય કે જેના વ્યાજમાં આ સંસ્થા ચાલી શકે તે જરા મુશ્કેલ જણાયાથી વાર્ષિક મદદનાં વચન પરના માનનીય વિશ્વાસ પર સંસ્થા શરૂ કરી છે. અનુકૂળતાએ એક સ્થાયી ફંડ લગભગ ચાર લાખનું આ સંસ્થાના હાથ નીચે થવાની જરૂર છે."

સંસ્થા પાસે જોઈતું સ્થાયી ફંડ એકત્ર થાય અને એ રીતે સંસ્થા આર્થિક રીતે સધ્ધર અને પગભર થાય તો સંચાલકો સંસ્થાના વિકાસ તરફ વધારે ધ્યાન આપી શકે, એ વાત બિલકુલ સાચી હતી; પણ સ્થાયી ફંડ કરતાંય સૌથી પહેલી જરૂર મકાનની હતી, તેથી સંસ્થાના સંચાલકોનું બધું ધ્યાન પહેલાં એ તરફ કેન્દ્રિત થાય એ સ્વાભાવિક હતું. એટલે તત્કાળ સ્થાયી ફંડ કરવાનો વિચાર મોકૂફ રાખીને દસ વર્ષ સુધીની વાર્ષિક મદદનાં જે વચનો મળ્યાં હતાં, અને દર વર્ષે છૂટક જે કંઈ મદદ મળતી રહેતી હતી, એને આધારે સંચાલકોએ સંસ્થાનું કામ આગળ વધારવાનું મુનાસિબ માન્યું.

આ સંચાલકો એવા તો ધ્યેયનિષ્ઠ અને એકરંગી હતા કે, તેઓ પૈસા માટે સતત ચિંતા અને પ્રયત્ન કરતા રહેતા છતાં, પૈસા વગર કામ કેમ ચાલશે કે હવે શું કરીશું, એવી મૂંઝવણ એમને કયારેય અનુભવવી પડી ન હતી. કેટલાકની તો આર્થિક શક્તિ પણ ઘણી સારી હતી, અને સેવાભાવની અને કાર્યનિષ્ઠાની સૌની સંપત્તિ તો અપાર હતી. સાથે સાથે સંસ્થાના આદ્યપ્રેરક મુનિવર અને એમના સાથી મુનિરાજોની એમને ખૂબ હૂંફ હતી. તેઓ સંસ્થાને માટે શ્રીસંઘને સતત જાગૃત રાખતા; અને સંસ્થાને સહાય મળે એવો એક પણ અવસર ચૂકતા નહીં.

પૂજ્ય મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી પંજાબ જેટલે દૂર રહ્યા રહ્યા પણ સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ માટે કેટલી ચિંતા સેવતા હતા તે એમના વિ. સં. ૧૯૮૦ના વૈશાખ માસમાં

અમૃતસરથી લખાયેલા પત્રમાંના નીચેના લાગણીભીના ઉદ્ગારોથી પણ જાણી શકાય છે. તેઓ કહે છે:—

"શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના અંગે જૈન સમાજમાં કેટલી જાગૃતિ આવી છે તેમ તેના દર-વર્ષના રિપોર્ટ ઉપરથી માલુમ પડી આવે છે. જે દિવસથી આ સંસ્થાએ જન્મ લીધો છે, હમેશાં એની જોઈતી સાર સંભાળ લેવામાં આવી હોત તો આજે આ સંસ્થાનું કોઈ અપૂર્વ જ રૂપ નીકળી આવ્યું હતે પણ કમનસીબે તેમ બની શક્યું નહીં. માટે સમાજને પ્રેરણા કરી તે તરફ સમાજની લાગણી દોરવવાની ખાસ જરૂર છે. વળી સંસ્થાને મદદ આપનારા મેંબરોની દશ વર્ષ સુધીની બોલી છે તે સમય પણ નજીકમાં આવતો જાય છે, તો તે પહેલાં પ્રેરક તરીકે ઉપદેશ દ્વારા સમાજની સેવા બની આવે તો જૈન સમાજને ઉન્નતિના પાયા ઉપર પહોંચાડનાર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સંસ્થા મજબૂત થઈ જાય."* (નવમો રિપોર્ટ, ટાઈટલ)

આ રીતે શ્રમણ-સમુદાય અને શ્રાવક-સમુદાય બન્ને, સંસ્થાની આર્થિક તથા બીજી જરૂરિયાતને પૂરી કરવા માટે તથા એની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહે એ માટે પણ, સતત જાગૃત અને પ્રયત્નશીલ હતા, એટલે સંસ્થાને ક્યારેય આર્થિક મુશ્કેલીમાં મુકાવાનો કે આર્થિક સગવડના અભાવે વિદ્યાલયના કાર્યને રોકી રાખવાનો અવસર આવ્યો નથી; કાર્યને અનુરૂપ પૈસા શ્રીસંઘ તરફથી સંસ્થાને હમેશાં મળતા જ રહ્યા છે.

આમ છતાં વધારે પડતા આત્મવિશ્વાસ કે સમાજ ઉપરના વિશ્વાસને લીધે ખોટું સાહસ ખેડાઈ ન જાય અને સંસ્થા મોટી આર્થિક જવાબદારીમાં ન અટવાઈ જાય એ માટે પણ સંસ્થાના સંચાલકો પૂરેપૂરા જાગ્રત હતા, અને વ્યવહારુ દીર્ઘદૃષ્ટિ ધરાવતા હતા. સને ૧૯૩૨–૩૩ના વર્ષમાં—અઢારમા વર્ષમાં—સંસ્થા ચલાવવામાં વધારે પડતી આર્થિક મુશ્કેલી લાગી તો એને પાર ઊતરવાનો ઉપાય હાથ ધરતાં એમને માન કે પ્રતિષ્ઠા-નો વિચાર રોકી ન શક્યો; અને એમણે એક વર્ષ માટે લોન વિદ્યાર્થીઓ લેવાનું બંધ રાખ્યું. આ માટે ૧૮મા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૭)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"(તા. ૨૩–૪–૩૩ના રોજ કોરમના અભાવે મુલતવી રહેલી સામાન્ય સમિતિની અસાધારણ) બેઠક તા. ૩૦–૪–૩૩ના રોજ શ્રી ગોડીજી મહારાજની ચાલમાં બોલાવવામાં આવી હતી, અને માંગરોળ જૈન સભાના હોલમાં મળી હતી તે વખતે શ્રીયુત મકનજી જે. મહેતા બેરીસ્ટરના પ્રમુખ-પણા નીચે, નીચે પ્રમાણેના ઠરાવ સર્વાનુમતે પાસ થયા હતા:—

"(૧) આ સંસ્થાના ધારાધોરણની કલમ ૮૮માં લોન અને પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાનું જે પ્રમાણ મુકરર કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણેનો અમલ કરવાનું આવતા વર્ષ એટલે કે સને ૧૯૩૩–૩૪ના વર્ષ દરમ્યાન બંધ રાખવું.

"(૨) સંસ્થામાં રહેતા લોન વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કૉલેજ ફી તથા પુસ્તકોના સંબંધમાં જેટલી રાહત તેઓ આપી શકે તેટલી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાનું મંત્રીઓને સૂચવવામાં આવે છે. અને તે બાબતમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે થયેલ એગ્રીમેન્ટમાં ફેરફાર કરવાની તેઓને સત્તા આપવામાં આવે છે.

"ઉપરના ઠરાવો લક્ષમાં રાખીને સને ૧૯૩૩ની સાલના જુનથી એક વર્ષને માટે લોન

* આ પત્રમાંનો આગળપાછળનો કેટલોક ભાગ 'મકાન' નામે ત્રીજા પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓ નહિ લેતાં નવા ફક્ત પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓ જ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા; જેથી કરીને સંસ્થાને તે વર્ષમાં નાણાં સંબંધી મુશ્કેલીઓ કાંઈક અંશે ઓછી થવા સંભવ છે."

આ તો સંસ્થાના સંચાલકોની સજાગતાનો એક દાખલો છે. બાકી તો શરૂઆતથી જ સંસ્થાના સંચાલકોની ઇચ્છા સંસ્થાને માટે એવું માતબર સ્થાયી ફંડ કરવાની હતી, કે જેથી ભવિષ્યમાં સંસ્થાને કોઈ જાતની પૈસાની મુશ્કેલી ન પડે. પણ મકાન ફંડને કારણે એ ઇચ્છા પૂરી ન થઈ શકી. છતાં સંસ્થાના ત્રીજા જ વર્ષે (સને ૧૯૧૬-૧૭માં) રૂા. ૨,૦૦૨ની રકમથી આ ફંડની શરૂઆત થઈ શકી હતી. શરૂઆતમાં તો આ ફંડની ગતિ કીડીના વેગ જેવી ધીમી રહી; પચીસ વર્ષમાં ફક્ત રૂા. ૧૪,૮૮૧ એમાં ભેગા થયા; પણ પછીનાં વર્ષોમાં એમાં કંઈક વેગ આવ્યો. પરિણામે સંસ્થાએ એની યશસ્વી અર્ધી સદી પૂરી કરી ત્યારે એની પાસે સ્થાયી ફંડમાં રૂા. ૧,૪૬,૨૮૨ જેવી સારી રકમ એકત્ર થયેલી છે.

પણ જે સંસ્થાનું વાર્ષિક ખર્ચ અંદાજે સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલું હોય, અને સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રના વિસ્તારને (તેમ જ અત્યાર મુજબના કાર્યક્ષેત્ર પ્રમાણે પણ વધતી જતી મોંઘવારીને) કારણે એમાં ક્રમે ક્રમે વધારો જ થતો રહેવાનો હોય, તો એની સરખામણીમાં આ સ્થાયી ફંડ ઘણું જ ઓછું ગણાય. પણ સંસ્થાની ઉંમર અને પ્રવૃત્તિ વધવાની સાથે સાથે શ્રીસંઘ તરફથી એને નવી નવી યોજનાઓ દ્વારા ઉદારતાપૂર્વક સારા પ્રમાણમાં જે આર્થિક મદદ મળતી રહી તેને લીધે સંસ્થાનો કારોબાર પ્રગતિશીલ લેખી શકાય એવી રીતે ચાલતો રહ્યો અને વધુ ને વધુ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થાનો લાભ મળતો રહ્યો. સાથે સાથે સમાજ પણ જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓના કાબેલ, કાર્યનિષ્ઠ અને સંસ્કારી સ્નાતકો (ગ્રેજ્યુએટો)થી સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી બનતો ગયો. આજે તો વિદ્યાલય સામાન્ય કે ગરીબ સ્થિતિના યુવકોમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વિષયના નિષ્ણાત સ્નાતકો ઘડી કાઢનારી એક શિલ્પશાળા જ બની ગયેલ છે.

સંસ્થા શરૂ થઈ તે અરસામાં વિદ્યાલયના પ્રાણસમા સંચાલકો પૈસા માટે કેવો દિલ દઈને પ્રયત્ન કરતા હતા તે વાત રાધનપુરનિવાસી અને મુંબઈમાં વસતા પૂ. આ. શ્રી. વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજના અનુરાગી ભાઈ શ્રી મણિલાલ ત્રિકમલાલે કહેલા બે-ત્રણ પ્રસંગો ઉપરથી પણ જાણી શકાય એમ છે. શ્રી મણિભાઈ કહે છે કે—

વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ ત્યાર પછી રોજ રાત્રે ૭ા-૮ વાગે એટલે શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજી, શેઠ શ્રી મોતીલાલ મૂળજી, શેઠ શ્રી ગોવિંદજી ખુશાલ અને શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા ઝવેરી બજારમાં, જ્યાં અત્યારે ગોડીજી પાર્શ્વનાથનું નાનું દેરાસર છે ત્યાં, અચૂક ભેગા થાય, અને નક્કી કરે કે આજે કોની પાસે ફંડ માટે જઈશું ? થાક કે આરામની ચિંતા કર્યા વગર અમુક સ્થળોએ ફરીને વિદ્યાલયને માટે થોડી-ઘણી પણ મદદનાં વચનો મેળવે ત્યારે જ એમને સંતોષ થાય.

એક વાર મુનિવર્ય શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજ પાસે હીરાકુંવરબહેન, સૂરતવાળા શેઠ નગીનદાસ કપૂરચંદનાં વિધવા પત્ની શ્રીમતી રુક્મણીબહેન અને શ્રી દેવકરણ શેઠનાં પત્ની પૂતળી શેઠાણી વંદના કરવા આવ્યાં. મહારાજશ્રીના મનમાં તો તે વખતે વિદ્યાલયની વાત જ રમતી હતી. એમણે પૂતળી શેઠાણીને કહ્યું : 'દેવકરણ શેઠે તો વિદ્યાલયમાં મદદ

આપીને લાભ લીધો છે; તમે કંઈ લાભ લીધો કે નહીં ?' શેઠાણીએ સંકોચપૂર્વક ના કહી; પણ બીજે જ દિવસે આવીને કહી ગયાં કે મહારાજ સાહેબ વિદ્યાલયમાં મારા એક હજાર રૂપિયા લખી લેજો. તરત જ મહારાજશ્રીએ રાજી થઈને કહ્યું : 'બહુ સારું, એ રકમ સીધી વિદ્યાલયમાં મોકલી આપજો.'

જ્યારે પણ મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજનું વ્યાખ્યાન હોય ત્યારે પોરસી વખતે જુવાનિયાઓ ગૃહસ્થોના ખેસોની મોટી ઝોળી બનાવીને વિશાળ સમુદાયમાં ફરી વળે અને ઘણાં ભાઈઓ–બહેનો એમાં રાજી થઈને કંઈક ને કંઈક આપે. ટીપે ટીપે સરોવર ભરવા જેવો આ પ્રયોગ હતો; પણ એથી જનસમૂહમાં વિદ્યાલય પ્રત્યેની ભાવનાનું સીંચન થતું હતું એ બહુ મોટો લાભ હતો.

શ્રીમતી હીરાકુંવરબહેનને તો પૂજ્ય વલ્લભવિજયજી મહારાજે 'શાસનદેવી'નું બિરુદ આપ્યું હતું : શાસન-સેવા કે સમાજ-સેવાનું કોઈ પણ કામ હોય ત્યાં તેઓ હાજર જ હોય. સાધુ-સાધ્વીઓની સેવાભક્તિમાં અને સંઘનાં કાર્યોમાં આ બાજરમાન બહેન હમેશાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતાં. વિદ્યાલયને માટે શરૂ શરૂમાં દર વર્ષે તેઓ ચાર–આઠ આના કે રૂપિયા–બે રૂપિયા જેવી નાની નાની રકમો ઉઘરાવીને પર્યુષણ જેવા પ્રસંગે અમુક ફાળો એકત્ર કરી આપતાં. વિદ્યાલયના શરૂઆતના રિપોર્ટો જોતાં આ વાત જણાઈ આવે છે.

વિદ્યાલય પ્રત્યે એ સમયે શ્રીસંઘમાં કેટલો ઉત્સાહ અને કેટલી મમતા પ્રવર્તતાં હતાં એનો આ ઉપરથી પણ કંઈક ખ્યાલ મળી શકે છે. પ્રયત્ન કરીએ તો આવા તો કેટલાય પ્રેરક પ્રસંગો મુંબઈમાંથી મળી શકે.

છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન સાધુ–મુનિરાજોની પ્રેરણાથી સંસ્થાને ખાસ નોંધપાત્ર આર્થિક સહાયતા મળી શકી નહીં, છતા સંસ્થાના વિકાસમાં એથી કશી ખામી આવવા પામી ન હતી. એનું એક કારણ તો એ છે કે સંઘમાંથી સંસ્થાને માટે વધુ નાણાં મેળવવા અંગે તેમ જ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરતા રહેવા અંગે વિદ્યાલયના સંચાલકો અને ખાસ કરીને માનદ મંત્રીઓ આજે પણ એટલા જ સજાગ અને પ્રયત્નશીલ છે.

અને બીજું મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે સંસ્થાએ ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રસાર દ્વારા સમાજ-ની સેવા કરીને શ્રીસંઘની એવી ચાહના મેળવી છે કે એ આખા સંઘની સંસ્થા બની ગઈ છે. અને, એક યા બીજે પ્રકારે, શ્રીસંઘ એની આર્થિક જરૂરિયાતને પૂરી કરતો જ રહે છે.

શ્રીસંઘે વિદ્યાલયને કેવી કેવી રીતે આર્થિક મદદ આપીને એને પ્રગતિશીલ બનાવ્યું છે એની કેટલીક વિગતો જાણવા જેવી અને પ્રેરણારૂપ બની રહે એવી છે.

સ્થાયી ફંડ સારા પ્રમાણમાં થઈ શકે એવી સ્થિતિ ન હતી, અને સંસ્થાનું કામ તો તરત શરૂ કરવું જ હતું, એટલે દસ વર્ષ માટે વાર્ષિક મદદનાં જે વચનો મળ્યાં અને દર વર્ષે સંઘ તરફથી જે કંઈ છૂટક મદદ મળતી રહી, તેના આધારે સંસ્થાનું કામ ચાલુ કરવામાં કશી જ મુશ્કેલી ન પડી, એટલું જ નહીં, શરૂઆતનાં દસ વર્ષમાં તો, ફક્ત નવમા વર્ષને બાદ કરતાં, દરેક વર્ષે ખર્ચ કરતાં આવકનો કંઈક ને કંઈક પણ

ધ્યાનપાત્ર વધારો થતો રહ્યો છે, તે એટલે સુધી કે દસમા વર્ષને અંતે બધું ખર્ચ બાદ કરતાં ચોર્યાશી હજારથી પણ વધુ રકમનો વધારો રહ્યો હતો. અને આ બધાં વર્ષ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં એકંદરે ઉત્તરોત્તર વધારો જ થતો રહ્યો હતો : ૧૫ વિદ્યાર્થીઓથી શરૂ થયેલ સંસ્થામાં દસમે વર્ષે ૪૮ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા.

સંસ્થાની ૫૦ વર્ષની કાર્યવાહી દરમ્યાન શ્રીસંઘે આર્થિક સહકાર આપીને વિદ્યાલયને કેટલું સધ્ધર બનાવ્યું તેનો ખ્યાલ એની દસ વર્ષની કાર્યવાહી ઉપરથી પણ સારી રીતે આવી શકે એમ છે. ઉપર સૂચવ્યું તેમ, દસ વર્ષના ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળવા ઉપરાંત ચોર્યાશી હજારથી પણ વધુ રકમનો વધારો રહ્યો; રૂપિયા ૧૩,૮૮૧ જેટલું સ્થાયી ફંડ એકત્ર થયું; ગોવાળિયા ટૅંક રોડ ઉપર ૬ મકાનો ખરીદીને એમાંનાં ત્રણ મકાનો કાયમી ભાડાની આવક માટે સ્થાવર મિલકત તરીકે રાખીને બાકીનાં ત્રણ મકાનોની જમીન ઉપર સંસ્થા માટે પાયામાંથી આલીશાન નવું મકાન ચણાવ્યું. (આ મકાનો ખરીદવામાં અને નવું મકાન ચણાવવામાં કુલ રૂા. ૩,૫૬,૫૨૮–૧૩–૬ જેટલું ખર્ચ થયું, અને મકાન ફંડમાં રૂા. ૨,૩૦,૮૪૧–૨–૯ ફાળાના આવ્યા; એટલે સંસ્થાને આ અંગે રૂા. ૧,૨૫,૬૮૭–૧૦–૯ જેટલું વધારે ખર્ચ કરવું પડયું.) માધ્યમિક શિક્ષણ માટે મદદ આપવા માટે ' શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી લોન સ્કોલરશિપ ફંડ 'ના રૂા. ૩૧,૦૦૦ શ્રી સારાભાઈ તરફથી સંસ્થાને સોંપવામાં આવ્યા; શેઠ દામોદર ભીમજી ટ્રસ્ટ તરફથી રૂા. ૧૦,૦૦૦નું ટ્રસ્ટ મળ્યું; ધાર્મિક પરીક્ષા પસાર કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે શેઠ સોમચંદ ઉત્તમચંદ તરફથી ઇનામ અનામત ફંડમાં રૂા. ૨,૫૦૦ મળ્યા; પરદેશ જઈ અભ્યાસ કરવા માટે રૂા. ૧૧,૦૦૦ જેટલી રકમ શ્રી મહાવીર લોન ફંડ તરીકે એકત્ર થઈ.

દસ વર્ષમાં મળેલ આર્થિક મદદની આ હકીકત ઉપરથી શ્રીસંઘ તરફથી વિદ્યાલયને વિવિધ રૂપે કેવું એકધારું આર્થિક પ્રોત્સાહન મળતું રહ્યું છે તેનું, અને વિદ્યાલયે પોતાની કાર્યવાહી અને કાર્યક્ષમતા દ્વારા શ્રીસંઘનો કેટલો ચાહ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો તેનું, એક સુરેખ અને આકર્ષક ચિત્ર આપણી સમક્ષ દોરાઈ રહે છે.

આવકના માર્ગો

દસમા વર્ષમાં વિદ્યાલયમાં ૪૮ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા. પચાસમા વર્ષમાં મુંબઈ, તેમ જ વિદ્યાલયની અમદાવાદ, પૂના અને વડોદરા શાખામાં તથા બહાર રહીને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૩૬૦ જેટલી થાય છે.[1] ઉપરાંત કન્યા છાત્રાલયમાં

---

૧. મુંબઈમાં ૧૨૫; અમદાવાદમાં ૭૦; વડોદરામાં ૧૦૯; પૂનામાં ૩૨; અને બહાર રહીને અભ્યાસ કરતા ૨૪.

વિદ્યાલયના છેલ્લા બાવનમા વર્ષના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા મુજબ, બાવનમા વર્ષમાં મુંબઈમાં ૧૨૫, અમદાવાદમાં ૭૦, વડોદરામાં ૧૨૧, પૂનામાં ૩૦ અને બહાર રહીને અભ્યાસ કરતા ૨૫—એ બધા મળીને કુલ ૩૭૧ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયમાં હતા; અને ૭૬ જેટલી કન્યાઓને ૧૭,૪૦૦ રૂપિયા જેટલી છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત ૫૩મા વર્ષથી વિદ્યાલયની વલ્લભવિદ્યાનગર શાખાનું કામ પણ ૩૧ વિદ્યાર્થીઓથી શરૂ થઈ ગયું છે; અને એ શાખામાં ૮૦ વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે એટલી સગવડ કરવામાં આવી છે.

૬૭ જેટલી વિદ્યાર્થિનીઓને પંદર હજાર રૂપિયા જેટલી સ્કૉલરશિપો આપવામાં આવી છે. આ બધા ખર્ચને પહોંચી વળવાને માટે આશરે વાર્ષિક સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલું મોટું ખર્ચ કરવું પડતું હોય તો સંસ્થા પાસે આવકનાં સાધનો પણ એવાં જ સધ્ધર હોય તો જ એને પહોંચી શકાય એ સહેજે સમજી શકાય એવી બાબત છે.

નીચેની વિગતોથી આવકના કેટલાક મુખ્ય માર્ગોનો ખ્યાલ આવી શકશે :—

સભ્ય વગેરેનું લવાજમ—સંસ્થાના પ્રારંભમાં જ દસ વર્ષ સુધી વાર્ષિક રૂા. ૫૧ની સહાયતા આપનારા સભ્યો નોંધવાનો જે નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો; તે હજી પણ ચાલુ છે. ફક્ત એમાં ફેરફાર એટલો કરવામાં આવ્યો છે કે તા. ૧–૧–૧૯૬૪ પછી વાર્ષિક રૂા. ૫૧ને બદલે રૂા. ૧૦૦ લેવામાં આવે છે. આ રીતે દસ વર્ષ સુધી સહાયતા આપનાર છેવટે આજીવન સભ્ય ગણાય છે. સંસ્થાના બંધારણ પ્રમાણે આજીવન સભ્યો અને આશ્રયદાતાઓ (પેટ્રનો) બનાવવામાં આવે છે. પચાસ વર્ષ દરમ્યાન ૮૪ પેટ્રનો; અને ૬૦૨ આજીવન સભ્યો નોંધાયા છે.[1]

ટ્રસ્ટ સ્કૉલર—ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરની યોજનાની શરૂઆત અગિયારમા વર્ષથી થઈ. સૌથી પહેલું આવું ટ્રસ્ટ શેઠ ઉત્તમચંદ ત્રિભોવનદાસ ઍન્ડ વલ્લભદાસ ટ્રસ્ટ ફંડને નામે, શેઠ ઉત્તમચંદ રણછોડદાસના એક્ઝિક્યુટરોની ઇચ્છાથી, વિદ્યાલયને રૂા. ૨૨,૦૦૦ જેવી મોટી રકમ મળી તેથી રચાયું. આ ટ્રસ્ટની શરત પ્રમાણે માંગરોળના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને ફ્રી વિદ્યાર્થી તરીકે વિદ્યાલયમાં રાખવાના હતા. ટ્રસ્ટો મળવાની આ ગતિ યોજનાની શરૂઆતમાં કંઈક ધીમી રહી. ઉપર જણાવેલ પહેલું ટ્રસ્ટ રચાયા પછી પંદર વર્ષના ગાળામાં (એટલે કે સંસ્થાએ પચીસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં તે દરમ્યાન) ૧૩ ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરોને લાભ મળી શકે એવા રૂા. ૧,૧૨,૬૩૦ની સખાવતનાં ફક્ત પાંચ જ ટ્રસ્ટો વિદ્યાલયને મળ્યાં હતાં.

પણ પછીની બીજી પચીસી દરમ્યાન આ યોજનાને સમાજ તરફથી ઘણો મોટો આવકાર મળ્યો. ૫૦મા વર્ષની આખરે આવાં કુલ ૮૯ ટ્રસ્ટો નોંધાયાં છે. એનો લાભ ૧૨૬ ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરોને મળે છે. અને એ નિમિત્તે વિદ્યાલયને કુલ રૂા. ૧૩,૨૯,૧૭૫ જેટલી સારી સખાવત મળી છે. એ સખાવતે વિદ્યાલયના કાર્યને આગળ વધારવામાં અને એના પાયા દૃઢ મૂળ કરવામાં મહત્ત્વનો હિસ્સો આપ્યો છે.[2]

આ યોજના વિદ્યાલય, વિદ્યાર્થી અને દાતા ત્રણેને માટે લાભકારક સાબિત થઈ છે. તેથી જ એનો અત્યારે પણ એટલા જ ઉમળકાથી સત્કાર થઈ રહ્યો છે. અને હવે તો ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરની વધી ગયેલી સંખ્યા જોતાં, એના ઉપર પણ કંઈક નિયંત્રણ મૂકવાનો વિચાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ છે.

શેઠ શ્રી વાડીલાલ સારાભાઈની મોટી સખાવત—ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરની યોજના શરૂ થઈ તે પહેલાં અમદાવાદના શેઠશ્રી વાડીલાલ સારાભાઈએ વિદ્યાલયને, તે સમયમાં, એક લાખ

૧. તા. ૩૧–૫–૧૯૬૭ સુધીમાં (બાવનમા વર્ષને અંતે) ૧૦૧ પેટ્રનો તથા ૬૮૩ આજીવન સભ્યો નોંધાયેલા છે. તા. ૩૧–૧૨–૧૯૬૭ સુધીમાં પેટ્રનોની સંખ્યા ૧૦૭ થયેલ છે.

૨. તા. ૩૧–૧૨–૧૯૬૭ સુધીમાં આવાં કુલ ૧૨૩ ટ્રસ્ટો નોંધાયાં છે; અને એનો લાભ ૧૭૨ વિદ્યાર્થીઓને મળી શકે છે.

રૂપિયા જેવી બાદશાહી સખાવત આપી હતી. આ સખાવતને કારણે વિદ્યાલયના મુંબઈના મકાનને 'શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ વિદ્યાર્થિગૃહ'નું નામ આપવામાં આવ્યું; એમને સંસ્થાના આશ્રયદાતા (પેટ્રન) તરીકેનું બહુમાન આપવામાં આવ્યું; અને એમને કાયમને માટે બે ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરો નીમવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. વિદ્યાલયના મકાનના ઉદ્ઘાટન સમારંભ બાદ છ એક મહિને જ આ સખાવત મળી હતી. એક લાખ રૂપિયાની સખાવત આમેય નાદર સખાવત લેખી શકાય; તેમાંય સંસ્થા જ્યારે એક પ્રકારની આર્થિક સંકડામણમાં હતી એવે વખતે આવી મોટી સખાવત મળવી એ કુદરતની મોટી મહેર જેવું કે સંસ્થા અને સમાજની જાગતી પુણ્યાઈ જેવું જ લેખી શકાય. વિદ્યાલયને આ સખાવત મેળવી આપવામાં શેઠ શ્રી મનસુખલાલ છગનલાલે ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આનો સમારંભ તા. ૯-૪-૧૯૨૬ના રોજ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પ્રમુખપદે ઊજવાયો હતો.

અમદાવાદનિવાસી શેઠ શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી સામાન્ય સ્થિતિમાંથી આપબળે શ્રીમંત થઈ શક્યા હતા. અમદાવાદના શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈની મદદથી તેઓ બી.એ. સુધી અભ્યાસ કરી શક્યા હતા; અને પોતાના ભાગ્યને ખીલવવામાં આ અભ્યાસે ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો તે વાત તેઓ ક્યારેય વીસરી શક્યા ન હતા. તેથી એમનું દિલ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થિનીઓને એમના માધ્યમિક તેમ જ ઉચ્ચ અભ્યાસમાં સહાય કરવા હંમેશાં તલસ્યા કરતું. એમના તરફથી મળેલ બે મોટી સખાવતોની વિગતો એમની આ ભાવનાની સાક્ષી પૂરે છે.

શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી લોન સ્કોલરશિપ ફંડ—વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થિનીઓને માધ્યમિક શિક્ષણમાં લોનરૂપે સહાયભૂત થવાના હેતુથી દર વર્ષે સાત હજાર રૂપિયા ખરચી શકાય એ માટે (સાતે વર્ષે પાંત્રીસ હજાર થઈ રહે એ હિસાબે) એમણે વિદ્યાલયને રૂા. ૩૧,૦૦૦ સને ૧૯૨૩ના ઑક્ટોબર માસમાં સોંપ્યા. સાથે સાથે એમણે એવી તત્પરતા પણ દાખવી કે કોઈ સજ્જન રૂા. ૬૫,૦૦૦ આપીને આ ફંડને એક લાખ રૂપિયાનું બનાવે તો આ ફંડ સાથે એમનું નામ જોડીને પોતાનું નામ કમી કરી શકાય. પાંત્રીસ (રોકડા એકત્રીસ) હજાર જેવી રકમથી શરૂ થયેલ આ ફંડમાંથી છેલ્લાં ૪૧ વર્ષ દરમ્યાન ૮૫૮ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓને, લોનના વળતરને કારણે, રૂા. ૯૫,૮૮૯ જેટલી રકમ આપી શકાઈ છે; અને અત્યારે એ ફંડ પાસે રૂા. ૨,૩૦૪-૭૬ ની પુરાંત છે.[1]

આ ફંડનો વહીવટ આઠ સભ્યોની એક પેટાસમિતિ દ્વારા થાય છે, જેમાંના પાંચ સભ્યો વ્યવસ્થાપક સમિતિ દ્વારા અને ત્રણ સભ્યો શ્રી સારાભાઈ મોદીના ઉત્તરાધિકારી દ્વારા નિમાય છે. અત્યારની સમિતિ નીચે મુજબ છે:—

૧. શ્રી મદનલાલ ઠાકોરદાસ શાહ
૨. શ્રી દીપચંદ મગનલાલ શાહ
૩. શ્રીમતી પન્નાબહેન જયંતભાઈ પારેખ
૪. શ્રી મગનલાલ ભગવાનજી શાહ
૫. શ્રી જમનાદાસ સારાભાઈ મોદી (મંત્રી)
૬. શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
૭. શ્રીમતી તારાબહેન પ્રસન્નમુખ બદામી
૮. શ્રી કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા

૧. વિદ્યાલયના બાવનમા વર્ષના રિપોર્ટમાં જણાવ્યા મુજબ તા. ૩૧-૫-૧૯૬૭ સુધીમાં ૮૮૩ વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થિનીઓને રૂા. ૯૮,૨૯૯-૮૭ની સહાય આપી શકાઈ છે; રૂા. ૪૯,૭૭૮-૧૮ જેટલું લોન-રિફંડ મળેલ છે; અને ફંડમાં રૂ. ૧,૬૪૩-૧૨ જેટલી પુરાંત રહે છે.

શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી ઉચ્ચ અભ્યાસ શિષ્યવૃત્તિ ટ્રસ્ટ—ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુથી શેઠ શ્રી સારાભાઈએ દર વર્ષે સાત હજાર રૂપિયાની લોન સાત વર્ષ સુધી આપી શકાય અને એના વહીવટનું ખર્ચ પણ પોતાના તરફથી આપવામાં આવે એ રીતે રૂા. ૫૧,૦૦૦ વિદ્યાલયને આપવાનું વિચાર્યું હતું. આ માટે એમણે રૂા. ૭,૦૦૦ રોકડા અને રૂા. ૩૦,૦૦૦ મૈસુર મિલની ૬ાા ટકાના વ્યાજની ડિપૉઝિટમાં રોકયા હતા. આ યોજનાનો વિદ્યાલયે તા. ૯–૩–૧૯૩૨ના રોજ સ્વીકાર કર્યો; ત્યાર પછી ફક્ત દોઢ જ મહિને, તા. ૨૨–૪–૧૯૩૨ ના રોજ, એમનો સ્વર્ગવાસ થયો; પણ ફૂલ એની ખુશબો મૂકતું જાય એમ શ્રી સારાભાઈ મોદીની એ સખાવતમાંથી, લોન રિફંડને કારણે, છેલ્લાં ૩૩ વર્ષ દરમ્યાન કુલ ૬૭૩ વિદ્યાર્થી–વિદ્યાર્થિનીઓને રૂા. ૧,૩૩,૭૪૩ જેટલી મોટી રકમની લોન આપી શકાઈ છે; અને અત્યારે આ ટ્રસ્ટમાં રૂા. ૧૬,૫૨૯–૪૩ જમા છે.[1]

આ ટ્રસ્ટનો વહીવટ દસ સભ્યોની એક પેટાસમિતિ દ્વારા થાય છે, જેમાંના પાંચ સભ્યો વ્યવસ્થાપક સમિતિ દ્વારા અને પાંચ સભ્યો શ્રી સારાભાઈ મોદીના ઉત્તરાધિકારી દ્વારા નિમાય છે. અત્યારની સમિતિ નીચે મુજબ છે :—

(૧) શ્રી મદનલાલ ઠાકોરલાલ શાહ
(૨) શ્રી દીપચંદ મગનલાલ શાહ
(૩) શ્રીમતી પન્નાબહેન જયંતભાઈ પારેખ
(૪) શ્રી મગનલાલ ભગવાનજી શાહ
(૫) શ્રી જમનાદાસ સારાભાઈ મોદી (મંત્રી)
(૬) શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
(૭) શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ શાહ
(૮) શ્રીમતી તારાબહેન પ્રસન્નમુખ બદામી
(૯) ડૉ. રતિલાલ મોહનલાલ વાદીલવાળા
(૧૦) શ્રી કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા

શેઠ સારાભાઈ કેવળ છાત્રવૃત્તિરૂપે સીધેસીધી મદદ આપી દેવાને બદલે લોનરૂપે મદદ આપવાના ખાસ આગ્રહી અને હિમાયતી હતા. એના પરિણામે જ એમનાં ઉપર્યુક્ત બે ફંડોનો આટલા બધા વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળી શક્યો છે અને હજી પણ મળી રહ્યો છે.

શેઠ મેઘજી સોજપાળ ઉચ્ચ ધાર્મિક શિક્ષણ સહાયક ફંડ—વિદ્યાલયના સોળમા વર્ષમાં મુંબઈના શિક્ષણપ્રેમી અને ધર્માનુરાગી આગેવાન શેઠ શ્રી મેઘજી સોજપાળે, ચાલુ ધાર્મિક શિક્ષણથી આગળ વધીને વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ ધાર્મિક શિક્ષણ લેવા પ્રોત્સાહિત થાય એટલા માટે, ત્રીસ હજાર રૂપિયા જેવી સારી રકમ આપવાની ઉદાર ભાવનાથી, એક વિશિષ્ટ યોજના તૈયાર કરીને વિદ્યાલયને સોંપી. વિદ્યાલયે તા. ૧૩–૪–૧૯૩૧ના રોજ એનો સ્વીકાર કરીને એના અમલની દિશામાં પગલાં માંડયાં. આ યોજનાની વિગતો 'ધાર્મિક શિક્ષણ અને સંસ્કારિતા' નામના પ્રકરણમાં જોઈ શકાશે.

શેઠ શ્રી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈની મોટી સખાવત—શેઠ શ્રી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ દલાલે એક લાખ રૂપિયા જેવી મોટી રકમની સહાય આપી તેના લીધે વિદ્યાલયની પહેલી જ શાખા વિ. સં. ૨૦૦૨ માં સ્થાપવાનું ગૌરવ અમદાવાદ શહેરને મળ્યું. શેઠ શ્રી ભોળાભાઈને વિદ્યાલયના પેટ્રન બનાવવામાં આવ્યા, તથા એમને અમદાવાદ શાખામાં

---

૧. વિદ્યાલયના બાવનમા રિપોર્ટમાં જણાવ્યા મુજબ તા. ૩૧–૫–૧૯૬૭ સુધીમાં ૭૭૭ વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થિનીઓને રૂા. ૧,૪૪,૧૮૧–૪૪ની લોન આપી; રૂા. ૮૧,૭૬૪–૦૭ જેટલી લોન પાછી મળી; અને ફંડમાં રૂા. ૧૨,૮૮૧–૮૦ જમા છે.

પેટ્રન, ભૂતપૂર્વ ટ્રેઝરર તથા પાયાના મુખ્ય સહાયક
શેઠશ્રી દેવકરણ મૂળજી

પેટ્રન તથા પાયાના સહાયક
શેઠશ્રી મોતીલાલ મૂળજી

પેટ્રન તથા પાયાના સહાયક
શેઠશ્રી હેમચંદ અમરચંદ

પેટ્રન તથા ઉચ્ચ ધાર્મિક અભ્યાસની યોજનાના પ્રયોજક
શેઠશ્રી મેઘજી સોજપાળ

પેટ્રન તથા શ્રી સા. મ. મો. લોન સ્કોલરશીપ ફંડ તથા
શ્રી સા. મ. મો. ઉચ્ચ અભ્યાસ શિષ્યવૃત્તિ ટ્રસ્ટ ફંડના સ્થાપક
શેઠશ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી

મુંબઈના 'શેઠશ્રી વાડીલાલ સારાભાઈ વિદ્યાર્થીગૃહ'ના સ્થાપક
શેઠશ્રી વાડીલાલ સારાભાઈ

પેટ્રન તથા અમદાવાદ શાખાના 'શેઠશ્રી ભોળાભાઈ જેસીંગભાઈ
દલાલ વિદ્યાર્થીગૃહ'ના સ્થાપક
શેઠશ્રી ભોળાભાઈ જેસીંગભાઈ દલાલ

પેટ્રન તથા વિદ્યાલયના અનેક સમારંભોના પ્રમુખ
શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ

એક સ્કોલર નીમવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો. આની વિશેષ વિગતો "વિદ્યાલયની શાખાઓ" નામના પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે.

પૂના તથા વડોદરા શાખાઓ—સને ૧૯૪૭ માં પૂનાના શ્રી ભારત જૈન વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓએ એ સંસ્થા વિદ્યાલયને સોંપી. સંસ્થા પાસે મકાન તૈયાર હતાં અને વિશાળ જમીન પણ હતી. એથી પૂનામાં વિદ્યાલયની શાખાની શરૂઆત થઈ શકી. એ જ રીતે સને ૧૯૫૪માં વડોદરાના શ્રી જૈન વિદ્યાર્થી આશ્રમના સંચાલકોએ એ સંસ્થા વિદ્યાલયને સોંપી. આ સંસ્થા પાસે પણ મકાન તૈયાર હતું અને ખાલી જમીન પણ સારા પ્રમાણમાં હતી; તેથી વિદ્યાલયના આદ્ય પ્રેરક પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની જન્મભૂમિમાં વિદ્યાલયની શાખા શરૂ કરવાનું શક્ય બન્યું. આ બન્ને શાખાઓ સંબંધી વિશેષ માહિતી "વિદ્યાલયની શાખાઓ" નામના પ્રકરણમાંથી જાણવા મળી શકશે.

શ્રી ખેડા જૈન વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શિક્ષણ લોન-સ્કોલરશિપ ફંડ—ઉચ્ચ અભ્યાસમાં આગળ વધવા ઇચ્છતા પરંતુ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ નહીં મેળવી શકનાર ખેડાના શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન વિદ્યાર્થીઓને સહાયરૂપ થવાના ઉદ્દેશથી ખેડાના ભાવનાશીલ ભાઈઓએ આ ફંડની સને ૧૯૪૬માં સ્થાપના કરી હતી. દોઢ-બે વર્ષ સુધી આ ફંડનો વહીવટ પોતે સંભાળ્યા પછી, આ કાર્ય સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલે એ માટે એમણે એનો વહીવટ વિદ્યાલયને સોંપવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં વિદ્યાલયે તા. ૪-૧-૧૯૪૮ ના રોજ એનો, રૂા. ૩૩,૫૦૧ સાથે સ્વીકાર કર્યો. વિદ્યાલયે નીમેલી એક પેટાકમિટી આ કાર્યનું સંચાલન સંભાળે છે. નવી આવક તેમ જ લોન રિફંડને કારણે આ ફંડમાંથી અત્યાર સુધીમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલયના ૫૦મા વર્ષ સુધીમાં કુલ રૂા. ૬૨,૪૧૦ની લોન આપવામાં આવી છે, અને અત્યારે આ ફંડમાં રૂા. ૩૫,૩૧૦ જેટલી રકમ જમા છે.[1]

આ ફંડનો વહીવટ સાત સભ્યોની પેટાસમિતિ મારફત થાય છે, જેમાંના ચાર સભ્યો વ્યવસ્થાપક સમિતિ દ્વારા અને ત્રણ સભ્યો શ્રી ખેડા ફંડ સમિતિ તરફથી નિમાય છે. અત્યારની સમિતિ નીચે મુજબ છે:—

૧. ડૉ. રતિલાલ મોહનલાલ વાદેલવાળા
૨. શ્રી કાન્તિલાલ નાનચંદ મોદી
૩. શ્રી સોમચંદ ધૂળાભાઈ ભાવસાર
૪. શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ શાહ
૫. શ્રી ચીમનલાલ મોતીલાલ પરીખ
૬. શ્રીમતી તારાબહેન પ્રસન્નમુખ બદામી
૭. શ્રી કાન્તિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા (મંત્રી)

શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીનો અસાધારણ સહકાર

જેમ વિદ્યાલયની સ્થાપનામાં એક ચાલક બળ તરીકે શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીનો અસાધારણ ફાળો હતો, એ જ રીતે આર્થિક દૃષ્ટિએ તો તેઓ સંસ્થાને માટે કલ્પવૃક્ષ જેવા જ હતા. વિદ્યાલયને માટે ફંડ એકત્ર કરવામાં એમણે જે કામગીરી બજાવી હતી

૧. વિદ્યાલયના બાવનમા રિપોર્ટમાં જણાવ્યા મુજબ તા. ૩૧-૫-૧૯૬૭ સુધીમાં ૧૨૮ વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થિનીઓને રૂા. ૭૫,૨૮૫-૦૦ની લોન આપી; રૂા. ૨૧,૩૮૫-૦૦ જેટલી રકમ પાછી આવી; અને ફંડમાં રૂા. ૭૪,૨૦૨-૯૦ જમા છે.

એ પોતે જ એક યાદગાર બની રહે એવી બાબત હતી. ઉપરાંત, એમના પોતાના તરફથી અને એમના સ્વર્ગવાસ બાદ એમના નામથી વિદ્યાલયને મોટી મોટી રકમની સખાવતો મળતી રહી છે એટલું જ નહીં, એમની યોજનાપૂર્વકની સખાવતને લીધે અત્યારે પણ સંસ્થાને વર્ષમાં એક લાખ રૂપિયા જેટલી નિયમિત આવક થતી રહે છે. એમની એ સખાવતોની વિગતો નીચે મુજબ છે :—

વાર્ષિક એક હજારની મદદ—સંસ્થાનો પ્રારંભ થયો ત્યારે શ્રી દેવકરણ શેઠે (તથા શેઠ શ્રી હેમચંદ અમરચંદે) દસ વર્ષ માટે વાર્ષિક રૂપિયા ૧,૦૦૧ આપવાનું સ્વીકારીને સંસ્થાને ગતિશીલ કરવામાં નોંધપાત્ર પ્રેરણા અને ફાળો આપ્યાં હતાં. શરૂઆતમાં જ આવી સારી મદદ આપવાને કારણે શેઠ શ્રી હેમચંદ અમરચંદ તથા શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજી એ બન્નેનાં નામો સંસ્થાના પેટ્રન મહાનુભાવોની યાદીના મોખરે શોભે છે. વાર્ષિક રૂ. ૧,૦૦૧ આપવાની ૧૦ વર્ષની સમયમર્યાદા પૂરી થયા બાદ બીજાં દશ વર્ષ માટે વાર્ષિક રૂ. ૨૫૧ આપવાનું આ બન્ને શ્રેષ્ઠીઓએ સ્વીકાર્યું હતું. ઉપરાંત, શ્રી દેવકરણ શેઠે વીસેક હજાર રૂપિયા જેટલી છૂટી છૂટી મદદ પણ આપી હતી.

વિશેષ નોંધપાત્ર બીના તો એ છે કે શ્રી દેવકરણ શેઠે પોતાની હયાતીમાં વિદ્યાલયને જે આર્થિક સહાય આપી હતી, તેના કરતાં ઘણી વધારે મદદ એમના અવસાન બાદ સંસ્થાને મળી હતી: એમણે પોતાના વસિયતનામામાં આવી દૂરંદેશીભરી વ્યવસ્થા કરી હતી. શ્રી દેવકરણ શેઠનું આ પગલું એમની વિદ્યાલય તેમ જ કેળવણી પ્રત્યેની અપાર પ્રીતિની પ્રશસ્તિરૂપ બની રહે એવું છે.

પાંચ ટ્રસ્ટ-સ્કૉલર—શ્રી દેવકરણ શેઠના વસિયતનામા મુજબ, વિદ્યાલયને એમના નામથી વિદ્યાલયમાં પાંચ સ્કૉલરો રાખવા માટે એમના વસિયતનામાના એક્ઝિક્યુટરો તરફથી પચાસ હજાર રૂપિયા જેવી મોટી રકમ મળી હતી. આ અંગે એમના વસિયતનામામાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

"(૧૯) રૂપીઆ પચાસ હજારની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓને શરત કરીને આપવા અને તેનું ટ્રસ્ટ કરવું જે જુનાગઢની મારી બોર્ડિંગનો કોઈ વિદ્યાર્થી દાખલ થવા અરજી કરે તો તેને દાખલ કરવો. મોરબીનો કોઈ પણ વિશાશ્રીમાળી જૈન દાખલ થવા અરજી કરે અથવા પાલીતાણા બાળાશ્રમનો કોઈ વિદ્યાર્થી દાખલ થવા અરજી કરે અને ધારાધોરણ અનુસાર તેને દાખલ કરી શકાય તો તેને દાખલ કરવો, અને એ રીતે અથવા એમ ન બને તો કોઈ અન્ય પાંચ વિદ્યાર્થીને મારા નામથી 'દેવકરણ મૂળજી સ્કૉલર' તરીકે રાખવા." (વર્ષ ૨૪, પૃ. ૧૪૦)

શેઠ દેવકરણ મૂળજી પરદેશ અભ્યાસ ટ્રસ્ટ ફંડ—શેઠ દેવકરણ મૂળજીના વસિયતનામાના એક્ઝિક્યુટરોએ, એમના વસિયતનામાની રૂએ, પરદેશમાં અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીને મદદ આપવા માટે, તા. ૧૬–૫–૧૯૩૮ના રોજ, વિદ્યાલયને રૂપિયા દસ હજાર આપ્યા હતા. એની શરત આ પ્રમાણે હતી :—

"(૨૦) ઉપર જણાવેલ રૂપીઆ પચાસ હજાર ઉપરાંત રૂપીઆ દસ હજાર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓને આપવા, ને શરત કરવી કે જ્યારે પણ જુનાગઢવાળા ડૉક્ટર લીલાધર વાલજી મહેતા વધુ અભ્યાસ માટે યુરોપ જવા હોય તો. વિદ્યાલયના નિયમ પ્રમાણે રૂપીઆ દસ હજાર સુધી

મજ્કુર ડૉક્ટરને લોન તરીકે આપવા. મજ્કુર ડૉક્ટર પાસેથી રકમ પાછી મળેથી વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓએ પોતાની મરજી મુજબ માગ નામથી એવા જ કામમાં કાઠીઆવાડના વિસાશ્રીમાળી વિદ્યાર્થીને આપવામાં એ રકમનો ઉપયોગ કરવો." (વર્ષ ૨૪, પૃ. ૧૪૨ B)

ડૉ. લીલાધરભાઈએ આ રકમનો ઉપયોગ ન કર્યો, અને તેઓની હયાતી દરમ્યાન એ રકમનો બીજી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે એમ ન હતું, એટલે ૧૯૬૩-૬૪ની સાલ સુધી એ રકમનો ઉપયોગ ન થઈ શક્યો. અને વ્યાજ અને મુદ્દલ મળીને વિદ્યાલયના ૪૯મા વર્ષમાં આ ટ્રસ્ટમાં રૂા. ૧૮,૪૭૬-૧૪ ભેગા થયા. એ જ અરસામાં ડૉ. લીલાધર ભાઈનું અવસાન નીપજતાં કાઠિયાવાડના બીજા વિદ્યાર્થીઓને પરદેશમાં અભ્યાસ કરવા માટે લોન આપવામાં એનો ઉપયોગ કરવાનું તા. ૧૪-૭-'૬૪ના રોજ વ્યવસ્થાપક કમિટીએ ઠરાવ્યું. વિદ્યાલયના ૫૦ વર્ષના સરવૈયામાં આ ટ્રસ્ટ ખાતે રૂા. ૧૭,૦૪૪-૬૦ જમા છે. આમાં શિહોર ધર્મશાળા માટેની અનામત રકમ ભેળવી દેવામાં આવી છે. તેની વિગત નીચે મુજબ છે —

શિહોરની ધર્મશાળાની રકમ—શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીના વસિયતનામા પ્રમાણે શિહોરની ધર્મશાળા માટે અમુક રકમ જુદી રાખવામાં આવી હતી અને તે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ઑફિશિયલ ટ્રસ્ટી પાસે હતી. એ રકમનો એ ધર્મશાળાના કામમાં ઉપયોગ ન થવાથી એ અંગેની કાયદેસરની જરૂરી કાર્યવાહીને અંતે, શ્રી ગોકુળદાસ મૂળજીના સહકારથી રૂા. ૮,૩૦૦-૦૦ની ફ્રેઈસ વેલ્યુની ૩ ટકાના દરની ૧૯૪૬-૮૬ની કન્વરઝન લોન સિક્યુરિટીઓ વિદ્યાલયને મળેલ છે. આ રકમનો ઉપયોગ કેળવણીના કામમાં કરવાનો છે, અને સૌરાષ્ટ્રના વીસા શ્રીમાળી જૈન વિદ્યાર્થીઓને એનો પહેલો લાભ આપવાનો છે. આ રકમ ૪૯મા વર્ષમાં વિદ્યાલયને મળેલ છે. આ સિક્યુરિટીઓને વટાવવામાં આવતાં રૂા. ૫,૩૦૯-૯૭ ઉપજેલ છે અને એ રકમ ઉપર સૂચવેલ પરદેશ અભ્યાસ ફંડમાં ભેળવી દેવામાં આવેલ છે.

શેઠ દેવકરણ મૂળજી રેસિડ્યુ ટ્રસ્ટ—સને ૧૯૪૨માં શેઠ દેવકણ મૂળજીની શેષ (રેસિડ્યુ) મિલકતના રૂા. ૫૦,૦૦૦ એમના વસિયતનામાના એક્ઝિક્યુટરો તરફથી વિદ્યાલયને મળ્યા. આ ટ્રસ્ટની શરત મુજબ વિદ્યાલયે પાંચ વિદ્યાર્થીઓને 'શેઠ દેવકરણ મૂળજી રેસિડ્યુ સ્કૉલર' તરીકે રાખવાના થાય છે, અને એમાં કાઠિયાવાડના વીસા શ્રીમાળી જૈન વિદ્યાર્થીને અગ્રહક્ક આપવામાં આવે છે. (વર્ષ ૨૭, પૃ. ૧૭)

દેવકરણ મેન્શન—પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ જેવા મુંબઈના કેન્દ્રવર્તી સ્થાનમાં આવેલ આ ઇમારત એક જંગી ઇમારત છે. ત્રણ માળની આ ઇમારતની ચારે તરફ સરિયામ રસ્તા આવેલ છે. શ્રી દેવકરણ શેઠના વસિયતનામામાંની અમુક જોગવાઈઓ અનુસાર તેવીસમા વર્ષથી (તા. ૧૪-૧૧-૩૭થી) તે ૨૭મા વર્ષ સુધી આશરે ચાર વર્ષ મજ્કુર વસિયતનામાના એક્ઝિક્યુટરો સાથે વાટાઘાટો, જરૂરી ઠરાવો, કોર્ટ તથા ચેરિટી કમિશ્નરની મંજૂરીઓ વગેરે વિધિમાં વિતાવ્યા બાદ છેવટે તા. ૨૯-૮-૧૯૪૧ના રોજ રૂા. ૫,૭૨,૯૯૬ જેવી રકમ આપીને, અને વસિયતનામામાં ઉલ્લેખેલી જવાબદારીઓ અદા કરતાં એના એક્ઝિક્યુટરો પાસે જે રકમ વધે—શેષ રહે—તે તેઓ વિદ્યાલયને સોંપે, એ શરતે, દેવકરણ મેન્શનનો કાયદેસરનો કબજો મેળવી લીધો. ત્યાર બાદ સને ૧૯૫૫-૫૮ દરમ્યાન આ ઇમારત ઉપર,

આવક વધારવાની દૃષ્ટિએ, રૂા. ૩,૩૭,૨૦૫–૦૦ ખરચીને ત્રીજે માળ લેવામાં આવ્યો. (આ ઇમારતની જમીન ભાડાપટાની હોઈ એનું વાર્ષિક જમીનભાડું આશરે એકાવન હજાર રૂપિયા ચૂકવવાનું થાય છે.) આ ઇમારતનો કબજો મેળવવા માટે વિદ્યાલયને જે દેવું કરવું પડ્યું હતું તે, તથા ત્રીજો માળ લેતાં જે ખરચ કરવું પડ્યું તે, સમાજ તરફથી મળતી રહેલી સખાવતોને કારણે, સમય જતાં, પૂરું થઈ ગયું. પરિણામે સંસ્થાના ખર્ચના અંદાજપત્રને પૂરું કરવામાં વર્ષે દિવસે એક લાખ રૂપિયા જેટલી ચોખ્ખી આવક દેવકરણ મેન્શને કરી આપી છે. સંસ્થાના સંચાલકોની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને હિંમતને કારણે જ આવું મોટું કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂરું થઈ શક્યું. આને લીધે એક બાજુ સંસ્થા પોતાના ખર્ચ માટે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં નિશ્ચિંત બની શકી; અને બીજી બાજુ શ્રી દેવકરણ શેઠનું નામ પણ સવિશેષપણે યાદગાર બની શક્યું.

આ બધી વિગતો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીની સખાવતો એમની હયાતી દરમ્યાન તેમ જ એમના સ્વર્ગવાસ બાદ પણ, જુદે જુદે રૂપે વિદ્યાલયને મળતી જ રહી છે.

શ્રી દેવકરણ શેઠની વિદ્યાલય ઉપર નિરંતર સખાવતની વર્ષા કરતી મમતા અંગે વિદ્યાલયના ૩૭મા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૯)માં યોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીના નામ અને સખાવતોથી આજે જૈન અને જૈનેતર સમાજમાં કોણ પરિચિત નથી? પ્રામાણિક વ્યવહાર, ચીવટ, ખંત અને પુરુષાર્થ જ્યારે પુણ્ય સાથે સંકળાએલ હોય છે ત્યારે મનુષ્ય શું શું કરી શકે છે તેનું આદર્શ દૃષ્ટાંત શેઠ શ્રી દેવકરણ ભાઈનું જીવન પુરું પાડે છે. આ સંસ્થાના આરંભથી પોતાના અંતકાળ સુધી ટ્રસ્ટી અને કોશાધ્યક્ષ તરીકે તેમણે સેવા અર્પી હતી. કેળવણી પ્રત્યેનો તેમનો સદ્‌ભાવ અદ્‌ભુત હતો. આર્થિક સહાય આપવા ઉપરાંત અનેકને પ્રેરણારૂપ બની તન, મન અને ધનથી સહાય કરવા આદેશ આપેલ છે. એમની આર્થિક સહાય કરતાં એમનું સંસ્થા પ્રત્યેનું ઉદાર માનસ, જીવનના અંત સુધી સંસ્થાને આપેલ મદદ, અનેક બંધુઓને ફંડ ભરાવવા માટે કરેલ પ્રેરણાઓ, સંસ્થા અને કેળવણી પ્રત્યેનો સદ્‌ભાવ, પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ, જૈન સમાજની ઉન્નતિ માટેની તેમની અનુકરણીય ભાવના આજે પણ અનેક કાર્યકર્તાઓની સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાય તેમ નથી. શેઠશ્રીનું વસિયતનામું અને તે દ્વારા તેમ જ જીવન પર્યંત કરેલ સખાવત કેળવણી દ્વારા સમાજ ઉન્નતિની ભાવનાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં આવેલ ભવ્ય ઇમારત 'દેવકરણ મેન્શન' સોંપતાં આ સંસ્થા પ્રત્યેની મમતાને કાયમી સ્વરૂપ મળેલ છે."

લોન રિફંડ

વિદ્યાલયનો લાભ લઈને સમાજના સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા વિષયના કાબેલ સ્નાતકો બની શક્યા અને એ રીતે પોતાનાં કુટુંબોને સુખી અને સમાજને સમૃદ્ધ તેમ જ ગૌરવશાળી બનાવી શક્યા તે મુખ્યત્વે વિદ્યાલયની લોન આપવાની યોજનાને કારણે જ. પચાસ વર્ષ દરમ્યાન કયા વિષયના કેટલા સ્નાતકો થયા તેની વિગત 'વિદ્યાર્થીઓ' નામના સાતમા પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલ છે. આમ જોઈએ તો લોનનું ખાતું એ ખર્ચ ખાતા જેવું ખાતું કહી શકાય. પણ લોનનો પાયાનો ઉદ્દેશ વિદ્યાર્થીઓને સહાયરૂપ થવાની સાથે, વિદ્યાર્થીઓ જાહેર સંસ્થાની મદદ મેળવ્યાના ભારથી મુક્ત રહી શકે એ રીતે,

એમની પાસેથી એમને લોન આપવામાં આવેલી રકમ પાછી લેવાની હોવાથી એક રીતે લોન દ્વારા ધનનું વાવેતર જ થયું હતું. અને સમય જતાં, જેમ હૂંડી પાકે એમ, લોનની રકમનું વળતર થવા લાગ્યું અને ક્રમે ક્રમે લોન રિફંડની રકમમાં પણ વધારો થતો ગયો. લોન રિફંડની શરૂઆત બીજા જ વર્ષથી રૂા. ૧૫–૯–૦ની રકમથી થઈ હોવાનું, વિદ્યાલયનો બીજા વર્ષનો રિપોર્ટ જોતાં, જાણી શકાય છે.

લોન યોજનાની ઉપયોગિતા અંગે વિદ્યાલયના ૧૫મા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૬)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"આ યોજનાથી બે પ્રકારના લાભ દેખાયા છે: એક, વિદ્યાર્થીના મન પર પોતે સખાવત (ચેરિટી) ઉપર આધાર રાખનાર છે એવી છાપ ન પડે અને પોતે ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન કરી દેવું ફીટાડનાર છે તે ખ્યાલથી તેને જાતીય વિશ્વાસ આવે. અને બીજું, સંસ્થામાં એવી રકમ પ્રતિ વર્ષ આવ્યા કરે તેથી તેના ખર્ચમાં ટેકો મળે. આ બન્ને પ્રકારના લાભ ખાસ વિચારવા લાયક છે અને આટલાં વર્ષ સુધી એ યોજનાનો અમલ કર્યા પછી આપને સહર્ષ નિવેદન કરતાં અમને આનંદ થાય છે કે એ યોજના ફતેહમંદ થઈ છે. સંસ્થાને પૈસાની સહાય કરનારને પણ એથી ઘણો આનંદ થાય છે; એની એક વાર કરેલી સહાય વારંવાર ફર્યા કરે એટલે એક વખત વાવેલ અન્ન ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે ફળ આપે એ વિચારથી એને પણ ખૂબ રસ પડે છે."

લોન રિફંડ માટેનું કાયદેસરનું ફોર્મ દરેક લોન વિદ્યાર્થી પાસે ભરાવી લેવામાં આવતું હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ સામે એનો ઉપયોગ ન છૂટકે અને વિદ્યાલયનો હક્ક ડૂબી જતો હોય એને બચાવવા માટે જ કરવામાં આવે છે. અને સરખી કમાણી નહીં કરી શકનાર વિદ્યાર્થીને કનડગતરૂપ થઈ પડે એ રીતે તો કાયદાનાં પગલાં એમની સામે ક્યારેય ભરવામાં નથી આવતાં. છવ્વીસમા વર્ષ દરમ્યાન નવ વિદ્યાર્થીઓ સામે આવાં પગલાં ભરવાની વિદ્યાલયને ફરજ પડી હતી. આ ઉપરથી તેમ જ લોન ભરપાઈ કરવાની કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની સહજ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે જેમ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ ઉત્સુકતા અને આભારની ઊંડી લાગણી સાથે પોતાની લોન ભરપાઈ કરી આપે છે, કેટલાક માત્ર લોન ભરપાઈ કરીને જ સંતોષ ન માનતાં વિદ્યાલયને પોતાથી બનતી સખાવત કરવા પ્રેરાય છે, તો કેટલાક એવા પણ વિદ્યાર્થીઓ હોય કે જેઓ છતી શક્તિ અને સગવડે પણ આ બાબત તરફ બહુ જ ઓછું ધ્યાન આપે છે. આની સામે વિદ્યાલયના ૩૬મા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૦)માં ટકોર કરવામાં આવી છે; તેમ જ ૪૩મા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૩૫)માં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"જેમ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રિફંડ મોકલવામાં નિયમિત અને ઉત્કટ ભાવનાવાળા છે તેમ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તે અંગે શિથિલ રહે છે. આર્થિક સ્થિતિ સાવ નબળી હોય અને રિફંડ ન મોકલી શકાય એ સમજી શકાય તેમ છે; પરંતુ જે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ સારી નોકરીએ લાગી ગયા હોય અથવા ધંધામાં સ્થિર થયા હોય તેઓ પણ રિફંડ મોકલવામાં શિથિલ રહે, પ્રો. નોટ પર સહી ન કરે, પત્રના જવાબ ન લખે અને પોતાના સરનામામાં ફેરફાર થાય તો સંસ્થાને જણાવવાની પણ તસ્દી ન લે તો એવું વર્તન કોઈ પણ રીતે યોગ્ય ગણી શકાય નહિ. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લોન લીધે ઘણાં વર્ષો વીતવા છતાં રિફંડ મોકલવાની કાળજી રાખતા નથી. આ પરિસ્થિતિથી સ્વાભાવિક જ દુઃખ થાય."

(અર્થાત્ સંસ્થાનું મારા ઉપર ઘણું ઋણ છે—અમુક હજાર રૂપિયા કરતાં ઘણું વધી જાય એવું એ ઋણ છે. હું ઇચ્છું છું કે નજીકના ભવિષ્યમાં જ હું મારું દેવું ચૂકતે કરવા ઉપરાંત કંઈક વધુ રકમ આપવા શક્તિશાળી બનું.)

"ડૉ. જૈનની સંસ્કારિતા માત્ર આર્થિક ઋણ અદા કરવા પૂરતી નથી; પણ તે અદા કરવા પાછળની ભાવના પણ નોંધપાત્ર છે. માત્ર ચાર જ વર્ષમાં લોન ભરપાઈ કરવા છતાં તેઓ લખે છે:—

"My only regret is that I could not make it earlier." (મને એ વાતનો રંજ થાય છે કે હું આ દેવું વહેલું ચૂકવી ન શક્યો!)

વળી એમણે માત્ર પૈસા મોકલીને જ સંતોષ માની લીધો નથી; પરંતુ સંસ્થા દિન પ્રતિદિન વિશેષ પ્રગતિ સાધે અને એ વિકાસમાં પોતે પણ પોતાનાથી બનતો ફાળો નોંધાવે એવી શુભ ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓ લખે છે:—

"India is striding a head and it is quite proper for me to think that our institution too has its plans to further its achievements in the service of the community......please feel free to write if I could beof any service to the institution."

(અર્થાત્–ભારત આગેકદમ કરી રહ્યું છે; અને મને એવી ભાવના થાય એ સર્વથા ઉચિત છે કે આપણી સંસ્થાએ પણ સમાજની સેવા માટે એની સિદ્ધિઓને આગળ વધારવાની યોજના કરી હોય. જો હું સંસ્થાની કોઈ પણ રીતે સેવા કરી શકું એમ આપને લાગે તો આપ કૃપા કરી મને વિના સંકોચે લખશો.)

સામાન્ય રીતે અવસાન પામેલ વિદ્યાર્થી પાસે બાકી રહેતી લોન વસૂલ કરવા માટે દબાણ કરવામાં આવતું નથી. આમ છતાં કેટલાક પ્રસંગોમાં એવા વિદ્યાર્થીઓનાં ભાવનાશીલ સગાંઓ, આપમેળે, પોતાની નૈતિક ફરજ સમજીને, લોન રિફંડ કરવા પ્રેરાય છે. વિદ્યાલયના ૩૪મા અને ૩૫મા વર્ષ (૩૪મો રિપોર્ટ: પૃ. ૧૪)માં અનુક્રમે શ્રી જેસીંગલાલ દલસુખભાઈ શેઠ તથા ડૉ. ઉમેદચંદ વાલજી દેસાઈનું અવસાન થતાં, એમની પાસે લેણી પડતી લોનની રકમ એમનાં સગાંઓએ ચૂકવી આપી હતી.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે લોનની યોજના કેટલી સફળ નીવડી છે! એણે વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્થા પ્રત્યે આત્મીયતાની લાગણી જન્માવવામાં કેટલો આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે! અને એથીય આગળ વધીને, વિદ્યાલયના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે લાખ ઉપરાંતની રકમની કાયમી આવક કરી આપવા સાથે સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને એમનાં કુટુંબોને સુખી અને સંપન્ન બનાવવામાં કેવી મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે!

મુંબઈનું ઓલ્ડ બૉય્ઝ યુનિયન

વડલાની વડવાઈ પણ કયારેક સમય જતાં, ધરતીમાં પોતાનાં મૂળિયાં નાખીને, થડનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. વિદ્યાલયનો લાભ લઈ જનાર ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ આપસઆપસમાં ભાઈચારો કેળવવાની સાથે પોતાની માતૃસંસ્થા પ્રત્યેનું ત્રણ અદા કરવામાં ઉપયોગી સેવા બજાવી શકે એ માટે, છેક સને ૧૯૨૮માં, મુંબઈમાં ઓલ્ડ બૉય્ઝ યુનિયનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાએ અવારનવાર વિદ્યાલયને સહાય મેળવી આપતાં રહીને પોતાની ઉપયોગિતા પુરવાર કરી આપી છે; અને સાથે સાથે એક શક્તિશાળી સંસ્થા

શ્રી ગોવિંદજી ખુશાલ
(શ્રી કલ્યાણજી ખુશાલ)

શ્રી હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ

શ્રી હીરાલાલ ખકોરદાસ

ી ઓતમચંદ રણછોડદાસ

શ્રી પાનાચંદ માવજી

શ્રી રાયચંદ મોતીચંદ

પણ જ્યાં આપ-લેની રકમનો આંકડો લાખોની રકમ ઉપર પહોંચ્યો હોય અને લોનનો લાભ લેનારાઓ પણ સેંકડોની સંખ્યામાં હોય ત્યાં આવું બનવાનું જ. આમ છતાં લોન રિફંડનું કામ એકંદર સંતોષ કારક કહી શકાય એ રીતે ચાલી રહ્યું છે, એટલું પણ સ્વીકારવું જોઈએ.

વિદ્યાલયે પચાસ વર્ષ દરમ્યાન કુલ રૂા. ૨૯,૮૮,૪૮૬–૪૮ લોન તરીકે આપ્યા છે, અને બીજા જ વર્ષથી શરૂ થઈને તે પચાસમા વર્ષ સુધીમાં કુલ રૂા. ૧૬,૧૪,૧૮૬–૩૨ પાછા મળ્યા છે. અને રૂા. ૧૩,૭૪,૩૦૦–૧૬ની લોન બાકી છે. પચાસમા વર્ષનું લોન રિફંડ રૂા. ૧,૧૮,૪૨૮–૮૭ જેટલું થયું છે. આ અંગેની વિશેષ વિગત આ પ્રમાણે છે: ૭૩૭ ગ્રૅજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓને અત્યાર સુધીમાં રૂા. ૧૬,૮૫,૧૪૫–૦૨ની સહાય આપવામાં આવી, જેમાંથી ૪૫૧ વિદ્યાર્થીઓએ લોન ચૂકતે કરતાં ૨૮૬ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૫,૭૭,૮૮૪–૭૩ બાકી રહે છે. ગ્રૅજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓનું કુલ રિફંડ રૂા. ૧૧,૦૭,૨૬૦–૨૯ છે. એવી જ રીતે અધૂરા અભ્યાસે છૂટા થયેલ ૮૨૭ વિદ્યાર્થીઓને કુલ લોન રૂા. ૯,૪૭,૪૯૯–૧૭ આપવામાં આવી, રૂા. ૪,૧૧,૧૨૭–૩૭ રિફંડ મળતાં ૪૭૩ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૫,૩૬,૩૭૧–૮૦ બાકી રહે છે. ઉપરાંત, ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૨,૬૦,૦૪૩–૬૩ની લોન બાકી રહે છે. આમ ગ્રૅજ્યુએટ થનાર વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૫,૭૭,૮૮૪–૭૩, અધૂરા અભ્યાસે છૂટા થનાર વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૫,૩૬,૩૭૧–૮૦ તથા ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૨,૬૦,૦૪૩–૬૩ મળીને કુલ રૂા. ૧૩,૭૪,૩૦૦–૧૬ જેટલી રકમ ૫૦મા વર્ષને અંતે વિદ્યાર્થીઓ પાસે લેણી રહે છે.[1] આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે વિદ્યાલયના ખર્ચના બજેટને પહોંચી વળવા માટે જેમ દેવકરણ મૅન્શનની એક લાખ જેટલી રકમનો મહત્ત્વનો હિસ્સો છે, એ જ રીતે લોન રિફંડની રકમનો પણ ઘણો મહત્ત્વનો હિસ્સો છે. વળી, જેમ વિદ્યાલયની જુદી જુદી શાખાઓ સ્થપાવાથી તેમ જ ખર્ચનો આંક ઊંચો જવાને કારણે લોનની રકમમાં વધારો થતો જવાનો છે, તેમ એના ફંડની રકમમાં પણ સમય જતાં વધારો થતો રહેવાનો છે, એ બીના લોન રિફંડના વર્ષવાર આંકડાઓ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

---

૧. બાવનમા વર્ષના રિપોર્ટ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તા. ૩૧–૫–૧૯૬૭ સુધીમાં રૂા. ૩૩,૪૩,૮૦૮–૮૬ જેટલી લોન આપવામાં આવેલ છે; તેમાંથી રૂા. ૧૮,૪૯,૦૮૦–૧૬ જેટલું રિફંડ આવેલ છે; રૂા. ૧૪,૯૪,૭૨૮–૭૦ની લોન બાકી રહે છે; અને બાવનમા વર્ષ દરમ્યાન રૂા. ૧,૧૩,૯૫૦–૧૩ રીફંડ આવેલ છે. આની વિશેષ વિગતો આ પ્રમાણે છે: ૮૧૪ સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને અત્યાર સુધીમાં રૂા. ૧૮,૯૭,૮૮૬–૫૬ની સહાય આપવામાં આવી, જેમાંથી ૫૦૯ વિદ્યાર્થીઓએ લોન ચૂકતે કરતાં ૩૦૫ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૬,૬૩,૭૮૬–૯૨ બાકી રહે છે. સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓનું કુલ રિફંડ રૂા. ૧૨,૩૪,૦૯૯–૬૪ છે. એ જ રીતે અધૂરા અભ્યાસે છૂટા થયેલ ૯૦૧ વિદ્યાર્થીઓને અત્યાર સુધીમાં રૂા. ૧૦,૪૮,૩૫૫–૮૨ની સહાય આપવામાં આવી. તેમાંથી ૪૧૪ વિદ્યાર્થીઓએ લોન ચૂકતે કરતાં ૪૮૭ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૫,૬૭,૭૨૨–૧૧ બાકી રહે છે. ઉપરાંત, ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૨,૬૩,૨૧૯–૬૭ની લોન બાકી રહે છે. આમ ગ્રૅજ્યુએટ થનાર વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૬,૬૩,૭૮૬–૯૨, અધૂરા અભ્યાસે છૂટા થનાર વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૫,૬૭,૭૨૨–૧૧ તથા ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રૂા. ૨,૬૩,૨૧૯–૬૭ મળીને કુલ રૂા. ૧૪,૯૪,૭૨૮–૭૦ જેટલી રકમ બાવનમા વર્ષને અંતે વિદ્યાર્થીઓ પાસે લેણી રહે છે.

લોનની યોજનાને કારણે (તેમ જ બીજી રીતે પણ) વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલય પ્રત્યે વિશેષ મમત્વ ધરાવતા થાય છે એમ વિદ્યાલયની કાર્યવાહી જોતાં લાગ્યા વગર નથી રહેતું. જે વિદ્યાર્થીઓમાં ગુણજ્ઞતા અને કૃતજ્ઞતાની લાગણી જાગતી હોય છે તેઓ વહેલાંમાં વહેલી તકે પોતાની રકમ પાછી આપી દેવાની ભાવના સેવવા ઉપરાંત વધુ રકમ આપી શકાય તો સારું એવી પણ ઉત્સુકતા ધરાવતા હોય છે. વિદ્યાલયના ૫૦મા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૬૧)માં અમેરિકા ગયેલ એક વિદ્યાર્થીના નીચેના ઉદ્ગારો આવી ભાવવાનું પ્રતીક બની રહે એવાં છે. એ ભાઈ લખે છે કે—

"I hate to see my name on the list of people who haven't paid the loan. I hesitate to pay for any charity drive here, while my loan is still unpaid. It's an awful feeling. I just hope that it won't be too long."

[અર્થાત્ જે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની લોન ચૂકતે નથી કરી એમની યાદીમાં મારું નામ જોઈને મને (મારી જાત ઉપર) તિરસ્કાર છૂટે છે. મારી લોન હજી સુધી ભરપાઈ નથી થઈ તેથી હું કોઈ પણ સખાવતી કામમાં મારો ફાળો આપતો ખમચાઉં છું. આ બહુ જ ભયંકર લાગણી છે. હું ઉમેદ રાખું છું કે હવે એમાં વધારે પડતો વિલંબ નહીં થાય.]

આથી આગળ વધીને એક વિદ્યાર્થીભાઈ (રિપોર્ટ ૪૮ : પૃ. ૫૫–૫૬) ખૂબ લાગણી પૂર્વક લખે છે કે :—

"It has been my cherished desire to repay the Institution's debt first by a single payment and before other interest bearing dues are repaid. I am happy to tell that what was desired has been carried out. To-day, I am much lilled with legitimate pride as the repayment has been made, earned and obtained as a direct consequence of the education I received, through the assistance of the institution."

......My obligation to the institution in this sence if really inextinguishable, though the books of account may not show any debit to my account.

(અર્થાત્ હું એવી ઇચ્છા સેવતો રહ્યો છું કે સંસ્થાની લોન એકીસાથે અને બીજી વ્યાજે લીધેલી રકમો પાકે તે પહેલાં ચૂકતે કરી દઉં. એ જણાવતાં આનંદ થાય છે કે મારી એ ઇચ્છા પાર પડી છે. આજે હું મારું દેવું ચૂકતે કરી શક્યો છું એનો હું વાજબી ગર્વ અનુભવી રહ્યો છું. હું જે કંઈ મેળવી શક્યો છું તે સંસ્થાની સહાયથી મેળવેલ શિક્ષણનું જ પરિણામ છે. આ રીતે વિચારતાં સંસ્થાનું મારા ઉપરનું ઋણ ક્યારેય ફેડી શકાય એવું નથી—ભલે ને પછી ચોપડામાં મારા નામે કશું લેણું નીકળતું ન હોય.)

આથી પણ એક કદમ આગળ વધતા હોય એમ અમેરિકાથી એક વિદ્યાર્થીમિત્રે વિદ્યાલય ઉપર જે લાગણીથી ઊભરાતો પત્ર લખ્યો છે એ અંગે (રિપોર્ટ ૪૩ : પૃ. ૩૫માં) લખવામાં આવ્યું છે કે—

"સંસ્થામાંથી છૂટા થયા પછી માત્ર ચાર જ વર્ષમાં એકીસાથે પાંચહજાર રૂપિયાની રકમ મોકલતાં ડૉ. મોહનરાજ એચ. જૈન યુ. એસ. એ. થી લખેલ પત્રમાં જણાવે છે કે :–

"To the institution, I owe a great deal, much more than the few thousand rupees. I wish that in the near future, I may be able to do a little more than my commitments."

(અર્થાત્ સંસ્થાનું મારા ઉપર ઘણું ઋણ છે—અમુક હજાર રૂપિયા કરતાં ઘણું વધી જાય એવું એ ઋણ છે. હું ઇચ્છું છું કે નજીકના ભવિષ્યમાં જ હું મારું દેવું ચૂકતે કરવા ઉપરાંત કંઈક વધુ રકમ આપવા શક્તિશાળી બનું.)

"ડો. જૈનની સંસ્કારિતા માત્ર આર્થિક ઋણ અદા કરવા પૂરતી નથી; પણ તે અદા કરવા પાછળની ભાવના પણ નોંધપાત્ર છે. માત્ર ચાર જ વર્ષમાં લોન ભરપાઈ કરવા છતાં તેઓ લખે છે :—

"My only regret is that I could not make it earlier." (મને એ વાતનો રંજ થાય છે કે હું આ દેવું વહેલું ચૂકવી ન શક્યો!)

વળી એમણે માત્ર પૈસા મોકલીને જ સંતોષ માની લીધો નથી; પરંતુ સંસ્થા દિન પ્રતિદિન વિશેષ પ્રગતિ સાધે અને એ વિકાસમાં પોતે પણ પોતાનાથી બનતો ફાળો નોંધાવે એવી શુભ ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓ લખે છે :—

"India is striding ahead and it is quite proper for me to think that our institution too has its plans to further its achievements in the service of the community......please feel free to write if I could beof any service to the institution."

(અર્થાત્–ભારત આગેકદમ કરી રહ્યું છે; અને મને એવી ભાવના થાય એ સર્વથા ઉચિત છે કે આપણી સંસ્થાએ પણ સમાજની સેવા માટે એની સિદ્ધિઓને આગળ વધારવાની યોજના કરી હોય. જો હું સંસ્થાની કોઈ પણ રીતે સેવા કરી શકું એમ આપને લાગે તો આપ કૃપા કરી મને વિના સંકોચે લખશો.)

સામાન્ય રીતે અવસાન પામેલ વિદ્યાર્થી પાસે બાકી રહેતી લોન વસૂલ કરવા માટે દબાણ કરવામાં આવતું નથી. આમ છતાં કેટલાક પ્રસંગોમાં એવા વિદ્યાર્થીઓનાં ભાવનાશીલ સગાંઓ, આપમેળે, પોતાની નૈતિક ફરજ સમજીને, લોન રિફંડ કરવા પ્રેરાય છે. વિદ્યાલયના ૩૪મા અને ૩૫મા વર્ષ (૩૪મો રિપોર્ટ : પૃ. ૧૪)માં અનુક્રમે શ્રી જેસીંગલાલ દલસુખભાઈ શેઠ તથા ડૉ. ઉમેદચંદ વાલજી દેસાઈનું અવસાન થતાં, એમની પાસે લેણી પડતી લોનની રકમ એમનાં સગાંઓએ ચૂકવી આપી હતી.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે લોનની યોજના કેટલી સફળ નીવડી છે! એણે વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્થા પ્રત્યે આત્મીયતાની લાગણી જન્માવવામાં કેટલો આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે! અને એથીય આગળ વધીને, વિદ્યાલયના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે લાખ ઉપરાતની રકમની કાયમી આવક કરી આપવા સાથે સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને એમનાં કુટુંબોને સુખી અને સંપન્ન બનાવવામાં કેવી મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે!

મુંબઈનું ઓલ્ડ બોય્ઝ યુનિયન

વડલાની વડવાઈ પણ ક્યારેક સમય જતાં, ધરતીમાં પોતાનાં મૂળિયાં નાખીને, થડનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. વિદ્યાલયનો લાભ લઈ જનાર ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ આપસઆપસમાં ભાઈચારો કેળવવાની સાથે પોતાની માતૃસંસ્થા પ્રત્યેનું ત્રણ અદા કરવામાં ઉપયોગી સેવા બજાવી શકે એ માટે, છેક સને ૧૯૨૮માં, મુંબઈમાં ઓલ્ડ બોય્ઝ યુનિયનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાએ અવારનવાર વિદ્યાલયને સહાય મેળવી આપતાં રહીને પોતાની ઉપયોગિતા પુરવાર કરી આપી છે; અને સાથે સાથે એક શક્તિશાળી સંસ્થા

શ્રી મોહોલાલ મગનલાલ

શ્રી મોહનલાલ હેમચંદ ઝવેરી

શ્રી કેશવલાલ પ્રેમચંદ મે

શ્રી લેહેરચંદ ઉત્તમચંદ ઝવેરી
(મે. ભોગીલાલ લેહેરચંદ ઝવેરી)

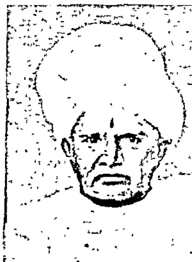
શ્રી રતિલાલ વર્ધમાન શાહ

શ્રી રમણીકલાલ નાનચંદ શ
(મે. રમણીકલાલ મોહનલાલએન્ડ

શ્રી સોજપાળ કાયા

શ્રી કાંતિલાલ ઇશ્વરલાલ

શ્રી હેમચંદ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી મણિલાલ રિખવચંદ ઝવેરી

શ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલ

શ્રી પ્રાગજીભાઇ ઝવેરચંદ

ચુનીલાલ મૂળચંદ કાપડિયા

શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ અમરશી

શ્રી જીવણલાલ કેસરીચંદ પરીખ

શ્રી જાદવજી નરસીદાસ
(મે. જાદવજી નરસીદાસની કું.)

શ્રી ગિરધરલાલ દીપચંદ મહેતા

શ્રી ભોગીલાલ મગનલાલ શા

શ્રી વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી
(મે. વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી)

ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ

શ્રી કેશવલાલ વજેચંદ કાપડિય
(મે. કેશવલાલ વજેચંદ કાપડિય

શ્રી મૂળચંદ હીરાચંદ
(મૂળચંદ હીરાચંદ એન્ડ સન્સ)

શ્રી પુરુષોત્તમદાસ સુરચંદ

શ્રી ફૂલચંદ લીલાધર વોરા

ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ પરીખ

શ્રી જમનાદાસ મોનજી ઝવેરી

શ્રી તારાબહેન જીવણલાલ પરીખ

શ્રી ભાયચંદ અમુલખ
(મે ભાયચંદ અમુલખ)

શ્રી હીરાલાલ ભોગીલાલ શાહ

શ્રી ચીમનલાલ જેસિંગભાઈ દલાલ
(મે ચીમનલાલ જે. દલાલ એન્ડ કું.)

શ્રી જાદવજી નરસીદાસ
મે. જાદવજી નરસીદાસની કંા.)

શ્રી ગિરધરલાલ દીપચંદ મહેતા

શ્રી ભોગીલાલ મગનલાલ શ

શ્રી વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી
(મે. વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી)

ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ

શ્રી કેશવલાલ વજેચંદ કાપડિય
(મે. કેશવલાલ વજેચંદ કાપડિયા

શ્રી કપુરચંદ નેમચંદ મહેતા

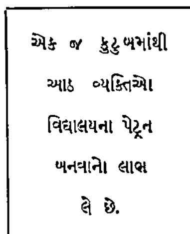
શ્રી નંદગૌરી કપુરચંદ મહેતા

શ્રી ઝવેરચંદ નેમચંદ મહેતા

શ્રી કેવળચંદ નેમચંદ મહેતા

એક જ કુટુંબમાંથી
આઠ વ્યક્તિઓ
વિદ્યાલયના પેટ્રન
બનવાનો લાભ
લે છે.

શ્રી શાંતાબહેન ઝવેરચંદ મહેતા

શ્રી હિમચંદ કપુરચંદ શાહ

શ્રી દિનેશચંદ્ર હિમચંદ શાહ

શ્રી કેશવલાલ કપુરચંદ શાહ

શ્રી હસમુખભાઈ દીપચંદ ગાર્ડી

એક કુટુંબની ત્રણ
વ્યક્તિઓ
અને બીજા એક કુટુંબની
પાંચ વ્યક્તિઓ
વિદ્યાલયના પેટ્રન
બનવાનો લાભ લે છે.

શ્રી રશ્મિકાન્ત દીપચંદ ગા

શ્રી અમૃતલાલ જેઠાલાલ શાહ

શ્રી સોહનલાલ મ. કોઠારી

શ્રી ચીનુભાઈ નાથાલાલ શાહ

શ્રી જમનાદાસ કાળીદાસ ઝવેરી

શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા

શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ

[illegible]

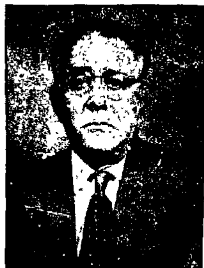
શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ શાહ

શ્રી હરજીવનદાસ રામજીભાઈ શાહ

શ્રી ઈંદુલાલ ભોગીલાલ મહેતા

શ્રી રમણલાલ નગીનદાસ પરીખ

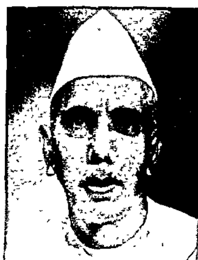
શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
(મે. જયસુખલાલ ચંદુલાલ એન્ડ કં.)

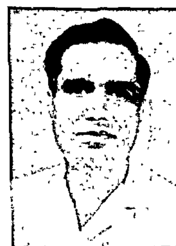
શ્રી લખમીચંદ જેઠાભાઈ
(મે. ઝવેરી સારાલાલ લખમીચંદ એન્ડ કં.)

શ્રી ચીમનલાલ અમૃતલાલ શાહ

શ્રી નાનકચંદ રીખવચંદ શાહ

શ્રી ચીમનલાલ મોતીલાલ પરીખ

શ્રી બાલચંદ ગાડાલાલ દોશી

શ્રી જમનાદાસ સારાભાઈ મોદ

શ્રી નરેશચંદ્ર મનસુખરામ
(શ્રી નરેશચંદ્ર મનસુખરામ ચેરીટી ટ્રસ્ટ)

શ્રી માનજીભાઈ દામજીભાઈ શાહ

શ્રી એમચં૦ છોટાલાલ
(મે. સેવતીલાલ કાંતિલાલ એન્ડ ક

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયા
(શ્રી હેમચંદ અમરચંદ ચેરિટી ટ્રસ્ટ)

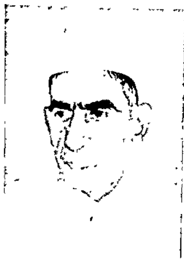
શ્રી મદનલાલ ઠાકોરલાલ શાહ

શ્રી છોટાલાલ કાળીદાસ શાહ
(મે. શાહ ટ્રેડિંગ એજન્સીઝ)

શ્રી રણછોડભાઈ રાયચંદ શાહ

શ્રી લાલભાઈ લલ્લુભાઈ પરીખ

ડૉ. વીરચંદ મગનલાલ શાહ

શ્રી છોટુભાઈ રતનચંદ ચોકસી
(હા. અનિલભાઈ છોટુભાઈ ચોકસી)

શ્રી કેસરીચંદજી હીરાચંદજી સંઘવી

શ્રી રતિલાલ મોહનલાલ વાદેલવાળા

ડૉ કીર્તિલાલ એમ ભણસાળી

શ્રી ચીમનલાલ લલ્લુભાઈ

શ્રી વાડીલાલ આર શાહ

શ્રી ચીમનલાલ ચુનીલાલ ચોકસી

કન્યા છાત્રાલય

અન્યત્ર છપાયેલ છબીઓ

શ્રી તારાબહેન જીવણલાલ

શ્રી કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી

કન્યા છાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપકો

શ્રી દામોદરદાસ કરસનદાસ

શ્રી રંભાબહેન હરજીવનદાસ

શ્રી લીલાવતીબહેન પોપટલાલ શાહ

શ્રી રુક્ષ્મણીબહેન જમનાદાસ ઝવેરી

કન્યા છાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપકો

શ્રી પુંજાભાઈ દીપચંદ

શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ

શ્રી વર્ધમાન જેઠાભાઈ

શ્રી નરોત્તમદાસ હેમચંદ અમરચંદ

શ્રી ભીખાભાઈ સુંદરદાસ કોઠારી

શ્રી રતિલાલ મણિલાલ નાણાવટી
(હે. નાણાવટી ફેમિલી ચેરીટી ફંડ)

શ્રી અંબાબહેન મગનલાલ શાહ

શ્રી મરઘાબહેન રતિલાલ નાણાવટી

શ્રી નરોત્તમદાસ જગજીવનદાસ

સ્વ. લલ્લુભાઈ કરમચંદ દલાલ

શ્રી પરમાનંદભાઈ કુંવરજી કાપડિયા

સ્વ. શ્રી પ્રસન્નસુખ સુરચંદ બદામી

શ્રી માધવલાલ હીરાલાલ શાહ

શ્રી મગનલાલ ભગવાનજી શાહ

શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી

શ્રી હીરાલાલ હાથચંદ દલાલ

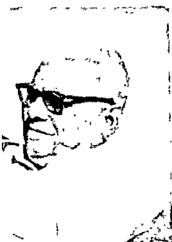
શ્રી કાંતિલાલ ઉમેદચંદ બરોડિયા

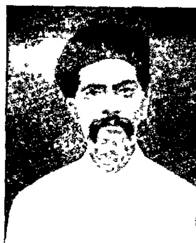
શ્રી ચીમનલાલ ઉજમશી શાહ

(શ્રી હીરાલાલ મંછાચંદ શાહની છબી ભૂતપૂર્વ મંત્રીઓમાં મૂકેલી છે.)

ભૂતપૂર્વ માનદ મંત્રીઓ

શ્રી હીરાલાલ મંછાચંદ શાહ

શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી

શ્રી નાનચંદ કસ્તુરચંદ મોદી

શ્રી મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતા

અન્યત્ર છપાયેલ છબીઓ
પૂર્વ મંત્રીઓ
શ્રી વીરચંદ પાનાચંદ
શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી
શ્રી ફકલભાઈ ભુદરદાસ વકીલ
શ્રી ચીમનલાલ મોતીલાલ પરીખ

પૂર્વ ટ્રસ્ટી
શ્રી અમૃતલાલ કાળીદાસ શેઠ

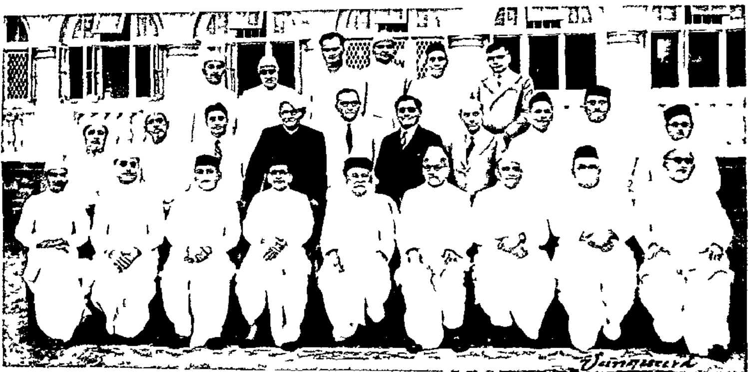
કન્યા છાત્રાલયના આદ્યસ્થાપક

શ્રી ખીમજીભાઈ ભુજપુરીઆ
(શ્રી ખીમજીભાઈ ભુજપુરીઆ ટ્રસ્ટ દ્વારા)

આગમ પ્રકાશન યોજનાના મુખ્ય સંપાદક
પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા

કન્યા છાત્રાલયના આદ્યસ્થાપક

શ્રી જગજીવન રાજારામ

વિદ્યાલયના રજત મહોત્સવની ઉજવણી વખતની (૧૯૪૧-૪૨) ની
વ્યવસ્થાપક સમિતિ.

તરીકે પણ નામના મેળવી છે. આ સંસ્થા વિદ્યાલયની આર્થિક જવાબદારી પૂરી કરવામાં સમયે સમયે નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવતી રહે છે એટલે એનો નિર્દેશ આ સ્થાને જ કરી લેવો પ્રસંગપ્રાપ્ત છે.

આ સંસ્થા વિદ્યાલયને આર્થિક સહાય મેળવી આપવા માટે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન અવારનવાર કરતી જ રહે છે. આમાં બે પ્રસંગો ખાસ નોંધપાત્ર છે : (૧) સને ૧૯૫૨માં વિદ્યાલયના પ્રાણ સમા સદ્ગત શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયા પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ, આભાર અને બહુમાનની લાગણી વ્યક્ત કરવા માટે યુનિયનના સભ્યોએ (ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓએ) ફાળો એકત્ર કરીને " ઓલ્ડ બૉય્ઝ યુનિયન મોતીચંદ કાપડિયા ટ્રસ્ટ " રચીને વિદ્યાલયને કાયમને માટે એમના સ્મરણરૂપે એક ટ્રસ્ટ-સ્કોલર આપેલ છે. (૨) ૧૯૬૦માં, આ સંસ્થાએ ચેરિટી શો રાખીને પેટ્રનો, સભ્યો અને સહાયક સભ્યો નોંધીને તેમ જ ટિકિટોના વેચાણ તેમ જ જાહેરાતો વગેરે દ્વારા વિદ્યાલયને રૂા. ૧,૩૮,૩૫૪ જેવી સારી રકમ મેળવી આપી હતી. આ સંસ્થાએ સને ૧૯૬૪માં પોતાનો રજત મહોત્સવ ઊજવ્યો હતો; અને વિદ્યાલયના સુવર્ણ-મહોત્સવની ઊજવણીમાં પણ એ પોતાનો નક્કર ફાળો બે રીતે આપી રહેલ છે: (૧) સુવર્ણ-મહોત્સવ-નિધિ એકત્ર કરવા માટે એના સભ્યો દિલ દઈને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અને (૨) વિદ્યાલયના બધા જૂના વિદ્યાર્થીઓની માહિતીપૂર્ણ ડિરેક્ટરી તૈયાર કરવાનું મોટું કામ એણે હાથ ધર્યું છે. આનું પ્રકાશન વિદ્યાલયના સુવર્ણ-મહોત્સવ પ્રસંગે થવાનું છે.

માતાને માટે પુત્રોની જેમ, પોતાને આંગણે તૈયાર થયેલ વિદ્યાર્થીઓ પણ, સમાજ અને શ્રીસંઘની જેમ, વિદ્યાલયનું મોટું અને કાયમનું બળ છે, એમ કહેવું જોઈએ. આવું યુનિયન રચાયું અને એ વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરી રહ્યું છે, એ બીના પણ વિદ્યાલય અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે જે મમતાના મજબૂત તાણાવાણા રચાઈ જાય છે તેની સૂચક બની રહે એવી છે. આ યુનિયન અંગે વિદ્યાલયના ૪૩મા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૬)માં ઠીક જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

" દિન પ્રતિદિન શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત બનતું જાય છે અને અત્યાર સુધીમાં કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ પામ્યા છે. લાભ લઈ છૂટા થયેલ વિદ્યાર્થીઓનો સંસ્થા સાથે સતત સંપર્ક રહે એ સંસ્થા તેમ જ સમાજની વિશેષ પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. એવી જ કંઈ ભાવનામાંથી ' ઓલ્ડ બોય્ઝ યુનિયન 'નો સને ૧૯૨૮માં જન્મ થયો અને એ રીતે વિચારતાં આ યુનિયન સંસ્થાની પ્રગતિનું પ્રશંસનીય પ્રતીક છે."

" આ યુનિયને પોતાનું ચોક્કસ બંધારણ ઘડી, વિકાસશીલ સભ્યપદ્ધતિ યોજી, વહીવટ માટે વ્યવસ્થાપક સમિતિની વારંવાર ચૂંટણી કરી, ' શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ટ્રસ્ટ સ્કોલર 'ની જવાબદારી સ્વીકારી અને એવી બીજી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સારી એવી પ્રગતિ સાધી છે અને તે પોતાની માતૃસંસ્થા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તેમ જ સમાજને ઉપયોગી થવાની અભિલાષાએ સેવી રહેલ છે.

" મંડળના આર્થિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ સાથે બીજી બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરી આ યુનિયને સંસ્થાના પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓમાં સારી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. અનુકૂળતા મુજબ પર્યટનો

ગોઠવી, સ્નેહસંમેલનો યોજી, ફિલ્મ શો બતાવી, ચર્ચાસભા તેમ જ મિલન-સમારંભો કરી આ મંડળના સભ્યોએ એકબીજાની નિકટ આવવાનો પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યો છે."

અત્યારે શ્રી બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી યુનિયનના પ્રમુખ છે; અને શ્રી મગનલાલ ભગવાનજી શાહ તથા શ્રી મદનલાલ ઠાકોરદાસ શાહ એના મંત્રીઓ છે. યુનિયનના બંધારણ મુજબ યુનિયનના જે સભ્યો શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય હોય તેઓ અધિકારની રૂએ યુનિયનની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય ગણાય છે.

ખર્ચ માટે સંચાલકોની ખબરદારી

સંસ્થાના વહીવટમાં બિનજરૂરી ખર્ચ ન થાય અને એની આવક–ખર્ચની સમતુલા બરાબર સચવાઈ રહે એ માટે સંસ્થાના સંચાલકો શરૂઆતથી જ કેવા ખબરદાર રહેતા હતા એનું સૂચન નીચેનાં ત્રણેક લખાણો ઉપરથી પણ મળી રહે છે:—

"આ વર્ષે આ રિપોર્ટ જેમ બને તેમ નાનો કરવાનો તમારી મેનેજિંગ કમીટીનો ઉદ્દેશ છે. અત્યારે છાપવાનાં સર્વ સાધનો એટલાં મોંઘાં છે કે અનિવાર્ય કારણ વગર એક પંક્તિ પણ ફોકટ છપાવવી પાલવે તેમ નથી. અને ટૂંક ભંડોળ પર ચાલતી સંસ્થાએ તો ખાસ કરીને નકામો વ્યય ન જ કરવો જોઈએ." (પાંચમો રિપોર્ટ, પૃ. ૬)

"આ વર્ષે અસહ્ય અને અભૂતપૂર્વ મોંઘવારી છે, તે આપ સર્વના અનુભવનો વિષય છે. યોગ્ય કરકસરથી વહીવટ કરવા છતાં બજેટથી બહુ વધારે ખર્ચ થયો છે." (પાંચમો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૧)

"ચાલુ મોંઘવારીને પરિણામે ખર્ચ દર વર્ષે વધતો જાય છે. યોગ્ય પ્રકારની ચીવટ રાખી ખર્ચ કરવામાં આવે છે, છતાં વસ્તુઓની કિંમત ઘણી વધારે હોવાથી ખર્ચ વધતો જ જાય છે. દર વિદ્યાર્થી પ્રમાણે ખર્ચ રૂ. ૫૬૬) આખા વર્ષનો સરેરાશ આવેલ છે. મોંઘવારી ઉપરાંત મેડીકલ લાઈનના વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ખર્ચ આવે છે તે પણ સરેરાશ ખર્ચ વધારે આવવાનું કારણ છે." (છઠ્ઠો રિપોર્ટ, પૃ ૧૪)

વિદ્યાલયની સ્થાપના પછીનો સમય એ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછીનો આર્થિક ભીંસનો સમય હતો, એટલે એ વખતે ખર્ચની બાબતમાં સંસ્થા માટે ખૂબ સજાગ રહેવાની જરૂર હતી. અને વળી સમય સોંઘારતનો હોય કે મોંઘારતનો, જાહેર સંસ્થાના કારોબારમાં હંમેશાં કરકસરને સ્થાન મળવું જ જોઈએ. કરકસર કરવામાં ન આવે અને બિનજરૂરી ખર્ચાઓ વધારી મૂકવામાં આવે તો મોટામાં મોટી આવક પણ, કાણી કોઠી ક્યારેય ભરાવા ન પામે એમ, સરવાળે ઓછી પડે અને પરિણામે સંસ્થાના વહીવટ ઉપર એની માઠી અસર થયા વિના ન રહે. વિદ્યાલયમાં આવું ન બને એ માટે એના સંચાલકો પહેલેથી જ ચેતીને ચાલતા હતા.

વળી, સંસ્થાના સંચાલનનો અને સંસ્થાને ચલાવવા માટે જરૂરી નાણાં ભેગાં કરવાનો—એમ બન્ને પ્રકારનો ભાર સંસ્થાના સંચાલકો ઉપર જ આવી ન પડે એ માટે તેઓ અવારનવાર સમાજને આ માટે સજાગ કરતા રહેતા હતા. આ માટે આઠમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૫)માં મંત્રીના નિવેદનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"ઘણાખરાની વિચારણા વ્યવસ્થાપકો ઉપર આધાર રાખવાની રહે છે. એમ માની લેવામાં

આવે છે કે કામ કરનારા કરી લેશે. કામ કરનારાઓએ જ કામ કરવાનું છે એ વાત સત્ય છે, પણ એમાં દારૂગોળો પૂરું પાડવાનું કામ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું છે. કામ કરનારા વ્યવસ્થા પણ કરે અને માથે દ્રવ્યોપાર્જનની ચિંતા પણ રાખે એ અણઇચ્છવા જોગ છે. ભવિષ્યમાં કામ કરનાર નીકળવામાં અગવડ ઉત્પન્ન કરે તેવું છે."

ઉપરાંત, પોતાની સ્થાવર–જંગમ મિલકતને કારણે સમાજમાં સંસ્થા પૈસાદાર ન ગણાઈ જાય, અને સમાજ એની સ્થિતિ સદ્ધર માની લઈને એની જરૂરિયાત તરફ બેધ્યાન ન બની જાય એ માટે પણ સંસ્થાના ચકોર સંચાલકો સમાજ સમક્ષ અવારનવાર વસ્તુસ્થિતિની રજૂઆત કરતા રહીને વધુ સહાયની માગણી કરતા જ રહેતા હતા. જુઓ પાંત્રીસ વર્ષનું અંતર ધરાવતા બે દાખલા :—

"એક ગેરસમજુતી ન રહે તે માટે પ્રથમથી ઉલ્લેખ કરી નાખવો યોગ્ય લાગે છે. સંસ્થાને મકાન કરાવી આપ્યું એટલે હવે સંસ્થા સર્વ સાધનસંપન્ન થઈ ગઈ છે એમ ઘણા માની લે છે. સાધનવતી થઈ છે એ સાચી વાત છે પણ એના અંતરમાં બીજી વાત વિચારવાની રહે છે તે આપ ખૂબ વિચારશો. સંસ્થાને ભવ્ય મકાન આપે આપ્યું તેમાં ઇતિકર્તવ્યતા થઈ જતી નથી. હવે મકાન સંબંધી પીડા દૂર થઈ છે, પણ એ મકાનને આપણાથી કંઈ મોરગેજ મૂકાય નહિ. એના ઉપર જે ખર્ચ થયો છે તેના કરતાં એની કિંમત અત્યારના મંદા બજારમાં પણ વધારે થાય છે, એટલે આપનાં નાણાં સલામત છે એમ આપે માનવાનું છે; પણ એ માન્યતા ઉપર સંસ્થા ચાલે નહિ. સર્વ પ્રકારનું દેવું દેતાં હાલ જે રોકડ રકમ રહે છે તેમાંથી સંસ્થા એક વર્ષ ચાલે એટલી જ મૂડી આપણી પાસે છે તે આપને હવે પછી બતાવશું. અત્ર જે ગેરસમજુતી દૂર કરવાની વાત કરી તે આ મુદ્દા પર છે. સંસ્થા સાધનવાળી થઈ છે, પણ ધનવાળી નથી થઈ." (માનદ મંત્રી શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા; બારમા વર્ષના રિપોર્ટના નિવેદનમાંથી, પૃ. ૬)

"વિદ્યાલય માટે સમાજમાં એવી માહિતી ફેલાયેલી છે કે વિદ્યાલય સંપત્તિશાળી સંસ્થા છે. આવી નામના હોવી એ સારી વાત છે. પણ મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે આ સંસ્થા એ કોઈ સંપત્તિશાળી સંસ્થા નથી. એની પાસે કોઈ મોટી રકમની મૂડી નથી. દર વરસે બે લાખ ઉપરાંતનું એનું ખર્ચ દેવકરણ મેનશન વગેરે મકાનોના ભાડાની આવકમાંથી તેમ જ જૂના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મળતાં લોન રિફંડના આધારે ચાલે છે. આમ હોવા છતાં સંસ્થાના વિકાસ માટે અમે પૈસાની ચિંતા વધારે કરતા નથી; એ માટે પ્રયત્નો જરૂર કરીએ છીએ. અમારી સાચી મૂડી સમાજની વિદ્યાલય તરફની મમતા છે; અને સમાજના ભરોસે જ અમે અમારું કાર્ય આગળ વધારીએ છીએ. અત્યાર સુધીનો એનો વિકાસ આ રીતે જ થતો રહ્યો છે." (માનદ મંત્રી શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ; વડોદરા શાખાના નવા મકાનના ઉદ્દઘાટન પ્રસંગના નિવેદનમાંથી; ૪૭મા વર્ષનો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૧)

આવી સતત જાગૃતિ અને સમાજ પાસેથી મદદ મેળવતાં રહેવાની ધગશને કારણે વિદ્યાલયને, પોતાની મૂળ કામગીરી ઉપર અસર કરી જાય એવી આર્થિક ભીંસ વેઠવાનો વખત એકાદ અપવાદ સિવાય, ક્યારેય નથી આવ્યો.

ભાવનાનાં નીરની સતત વર્ષા

લોકલાગણી એ જાહેર સંસ્થાને માટે અમૂલ્ય ભેટરૂપે ગણાય છે, એનો પ્રાણ જ બની રહે છે. વિદ્યાલયે પોતાની સમાજ-ઉન્નતિની યશસ્વી કાર્યવાહી દ્વારા જનસમુદાયના

અંતરમાં એવી મમતાની લાગણી જન્માવી છે કે જન સમુદાય હોંશે હોંશે એને નાની-મોટી રકમની ભેટ અર્પણ કરવા પ્રેરાતો જ રહે છે. વિદ્યાલયની આવી કામગીરીને કારણે સંસ્થા, સંચાલકો અને સમાજ વચ્ચે કેવી એકસૂત્રતા અને સ્નેહની ગાંઠ બંધાઈ હતી તેનો ખ્યાલ પાંચમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૩)માં છપાયેલ માનદ મંત્રી શ્રી મોતીચંદભાઈના નિવેદનમાંના લાગણીથી નીતરતા નીચેના માત્ર એક જ વાકયથી આવી શકે એમ છે. શ્રી મોતીચંદભાઈ કહે છે કે—

"અમારો માગવાનો રિવાજ થઈ પડયો છે અને આપ આપો છો તે અમારી ખાતરી છે."

આવી મમતા અને લાગણીને લીધે સારે પ્રસંગે કે કંઈ પણ સખાવત કરવી હોય એવે વખતે અથવા તો કોઈ રકમ વગર વપરાયેલી પડી રહી હોય તો તેનો સદુપયોગ કરવાની દૃષ્ટિએ વિદ્યાલયને યાદ કરવામાં આવે છે. આવી આવકારદાયક સ્થિતિનો નિર્દેશ કરતાં નવમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૫)માં મંત્રીના નિવેદનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"ચાલુ ખાતામાં લગ્નાદિ પ્રસંગે સારી ભેટ મળે છે, પર્યુષણમાં નાની નાની રકમો ભેટ મળે છે, અન્ય પ્રસંગોએ લોકો હવે આ સંસ્થાને યાદ કરવા લાગ્યા છે."

લોકલાગણીના આવા થોડાક પ્રસંગો જોઈએ—

વિદ્યાલયના પહેલા જ વર્ષની વાત છે. કૉન્ફરન્સનું દસમું અધિવેશન મુંબઈમાં શ્રી બાલાભાઈ મગનલાલ નાણાવટીના પ્રમુખપદે મળ્યું હતું. પ્રમુખશ્રીનું બહુમાન કરવાનો એક મેળાવડો તા. ૨૩–૪–૧૯૧૬ના રોજ વિદ્યાલય અને મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભા તરફથી યોજવામાં આવ્યો હતો. સમારંભમાં કેળવણીની ખૂબ વાતો થઈ. એથી પ્રભાવિત થઈને શેઠ મોતીલાલ મૂળજીએ એ પ્રસંગે વિદ્યાલયને પાંચસો રૂપિયા આપવાની જાહેરાત કરી.

બીજા વર્ષમાં એક સદ્ગૃહસ્થે, પોતાનું નામ જાહેર કરવાનો ઇન્કાર કરીને, ધાર્મિક અભ્યાસ માટે પાંચસો રૂપિયા આપ્યા.

છઠ્ઠા વર્ષની વાત છે. એક સદ્ગૃહસ્થ વિદ્યાલયના કારોબારથી ખૂબ જ રાજી થયા. તેઓએ રૂ. ૨,૫૦૦ જેવી રકમ, પોતાનું નામ નહીં આપવાની શરતે, ધાર્મિક ઇનામી ફંડ માટે વિદ્યાલયને આપી. એના વ્યાજમાંથી ઇનામો આપવાની એમની ભાવનાનો વિદ્યાલયે સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો.

એક આફ્રિકામાં વસતા જૈન ભાઈ દર વર્ષે વિદ્યાલયને કંઈક ને કંઈક ભેટ મોકલતા રહેતા હતા. છઠ્ઠા વર્ષમાં એમણે પુસ્તકાલયને માટે ૬૭૦ રૂપિયા મોકલ્યા.

દસમા વર્ષમાં એક જૈનેતર ગૃહસ્થ સંસ્થા જોવા આવ્યા. સંસ્થાનો કારોબાર જોઈ ખૂબ રાજી થયા. પાંચ વર્ષ માટે એમણે વાર્ષિક રૂ. ૧,૫૦૦ આપવાની જાહેરાત કરી.

અગિયારમા વર્ષમાં તા. ૩–૧૦–૧૯૨૫ના રોજ વિદ્યાલયના નવા ભવ્ય આલિશાન મકાનનું ભાવનગર રાજ્યના દીવાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના હાથે ઉદ્ઘાટન થયું. વિદ્યાલય તો સરસ્વતી મંદિર. ત્યાં કંઈ પણ ભેટ ધર્યા વગર પાછા કેમ જવાય ? એમણે ભાવનગર રાજ્ય તરફથી દસ વર્ષ માટે વિદ્યાલયને વાર્ષિક રૂ. ૨૫૦ આપવાની જાહેરાત કરી.

વિ. સં. ૧૯૮૫માં પૂજ્ય આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ મુંબઈ પધાર્યા. જનતાનો ઉત્સાહ અનેરો હતો; અને વિદ્યાલયને મદદ કરવાની ઉત્સુકતા પણ ખૂબ હતી. આ માટે શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘે વિદ્યાલયને મદદ કરવાનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાર્યક્રમ રચ્યો હતો. આચાર્ય મહારાજશ્રીનું સ્વાગત કરવા સંઘે એક એક રૂપિયાની ટિકિટો કાઢી હતી. સ્વાગત વખતે સંઘે વિદ્યાલયને રૂપિયા પચીસસો કરતાં વધુ રકમ સમર્પણ કરી. આ પ્રસંગ યુવકોના વિદ્યાલય માટેના અજબ ઉત્સાહનો સાક્ષી બની ગયો. કોટના તથા ગોડીજીના ઉપાશ્રયોની બહેનોએ પણ આ પ્રસંગ નિમિત્તે પોણોસો રૂપિયા જેવી નાની પુષ્પ પાંખડીઓ વિદ્યાલયને ભેટ ધરી.

સ્વ. શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદીએ ખૂબ નિષ્ઠાપૂર્વક વિદ્યાલયની સેવા બજાવી હતી. એમના રોમ રોમમાં જાણે વિદ્યાલયનું હિત વસેલું હતું. તેઓએ એમના સદ્ગત પિતાશ્રીની કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપવાની ભાવનાનું ખૂબ નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસરણ કર્યું હતું, અને વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી તરીકે એકધારી અઠ્ઠાવીસ વર્ષ સુધી અનુપમ સેવા બજાવી હતી. એમની આવી આદર્શ અને નિષ્ઠાભરી દીર્ઘકાલીન સેવાના કાયમી સ્મરણરૂપે એમના મિત્રો, પ્રશંસકો તથા કુટુંબીજનો તરફથી અગિયાર હજાર રૂપિયા જેવી સારી રકમ એકત્ર કરી એનું "શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી ટ્રસ્ટ" રચીને, એમના નામથી કાયમને માટે વિદ્યાલયમાં એક ટ્રસ્ટ-સ્કોલર રાખવા માટે સને ૧૯૬૩માં એ ટ્રસ્ટ વિદ્યાલયને સોંપવામાં આવ્યું.

મુંબઈના ઝવેરી મહાજન મોતીના ધરમના કાંટા તરફથી દર વર્ષે કંઈક ને કંઈક રકમ વિદ્યાલયને ભેટ મળતી જ રહે છે. એમાં કોઈક વર્ષમાં પાંચ હજાર રૂપિયા જેવી રકમ પણ મળેલી છે. (અને હવે બાવનમા વર્ષમાં તો આ સંસ્થા તરફથી એક ટ્રસ્ટ-સ્કોલર પણ મળેલ છે.)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ લુહાર ચાલ જૈન સંઘ પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી વિદ્યાલયને દર વર્ષે યાદ કરતો જ રહે છે.

શ્રી ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરોડિયાએ પોતાની બે હજારની વીમાની પોલિસી સને ૧૯૬૩ની સાલમાં વિદ્યાલયના લાભમાં ફેરવી આપીને વિદ્યાલય અને વિદ્યા પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ દર્શાવી હતી.[1]

વિદ્યાલયની વલ્લભવિદ્યાનગરની શાખાના શિલારોપણ પ્રસંગે જેમના હાથે શિલારોપણ વિધિ કરાવવામાં આવ્યો હતો તે શ્રી ચીમનલાલ પ્રાણજીવન શાહે પુસ્તકાલયને માટે અગિયાર હજાર રૂપિયા આપવાની જાહેરાત કરી હતી.

શ્રી કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદીના સ્મરણ નિમિત્તે વિદ્યાલયના ૧૯મા વર્ષમાં કોલેજનાં પુસ્તકો માટે બે હજાર રૂપિયાની ભેટ મળી હતી. તેમ જ ભાવનગરના શેઠ શ્રી કુંવરજી

૧. તા. ૧૧-૨-૧૯૬૬ના રોજ શ્રી ઉમેદચંદ બરોડિયાનું અવસાન થતાં વિદ્યાલયના ૫૧મા વર્ષમાં આ વીમા-પોલિસીની રકમ વિદ્યાલયને મળી ગઈ છે. અને સ્વર્ગસ્થના બન્ને પુત્રો શ્રી કાંતિભાઈ તથા શ્રી શાંતિભાઈની ઇચ્છા મુજબ એ રકમનો ઉપયોગ શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીના પ્રગટ-અપ્રગટ સાહિત્યમાંથી વિદ્યાલય પસંદ કરે તે સાહિત્યના પ્રકાશનમાં કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

આણંદજીનો તેમ જ મુંબઈમાંથી શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનો (એક જ કુટુંબના બે ધર્માનુરાગી અને વિદ્યાસેવી મહાનુભાવોનો) ગ્રંથસંગ્રહ વિદ્યાલયને ભેટ મળ્યો છે.

અને વિદ્યાલય પ્રત્યેની સમાજની મમતા અને લોકલાગણીના આ મંદિર ઉપર સુવર્ણ કળશ ચડાવ્યો જોધપુરનાં એક ધર્માનુરાગી બહેને! આ અંગે વિદ્યાલયના પચાસમા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૯)માં યોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"જોધપુરનાં એક ભાવનાશીલ બહેનનું અંતર આપણા જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે જાગી ઊઠયું. અને એમણે પોતાની જિંદગી દરમિયાન થોડું થોડું કરીને બચાવેલી રૂા. ૬,૦૦૦ ની રકમ વિદ્યાલયને, કોઈ પણ જાતની નામનાની કામના કે શરત વિના, ભાવપૂર્વક ભેટ આપી. આ રકમનો ઉપયોગ, એ ભાવનાશીલ બહેનની ભાવના મુજબ, સંસ્થાની સહાયથી અભ્યાસ કરતા અને વિશેષ સહાયની જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થીઓને લોન સ્કોલરશિપ રૂપે સહાય આપવામાં થશે.

"પોતાના સર્વસ્વ સમી આ રકમની આવી હૃદયસ્પર્શી સખાવત કરનાર એ બહેને આ યોજના સાથે પોતાનું નામ જોડવાની કે પોતાનું નામ જાહેર કરવાની પણ ના પાડી છે. આ બીના એ બહેનની સાચી ધર્મભાવના, વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની મમતા અને દાનમાર્ગની સાચી સમજણનું સૂચન કરવા સાથે એમના પ્રત્યે આંતરિક બહુમાન જન્માવે એવી છે. અનામી સખાવતનું આ સત્કાર્ય બીજાઓને માટે ભારે અનુમોદનીય અને અનુકરણીય બની રહે તેવું છે."

વિદ્યાલય પ્રત્યેની સમાજની ચાહના અને ભક્તિના પ્રતીકરૂપ આ તો થોડાક પ્રસંગો ઉપર નોંધ્યા છે. શોધવા નીકળીએ તો આવા સંખ્યાબંધ પ્રસંગો મળી આવે એમ છે.

સમાજની આ મમતા જ વિદ્યાલયની સાચી શક્તિ અને સનાતન સંપત્તિ છે. એને પ્રતાપે જ વિદ્યાલય પાસે લાખોની સ્થાવર મિલકત એકત્ર થઈ શકી છે, જરૂરિયાત પ્રમાણેની જંગમ મિલકત એને સમાજ તરફથી હમેશાં સમયસર મળતી રહી છે, વિદ્યાલય વ્યવસ્થિત અને નિશ્ચિંત રીતે પ્રગતિ સાધી શક્યું છે, અને વિદ્યાલયની અર્થવ્યવસ્થા સુસ્થિર થઈ શકી છે.

તન-મન-ધનથી સહકાર આપો

"જ્યારે આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ તે વખત કરતાં અત્યારે અધ્યયનની ભૂખ વધી ગઈ છે. આજે તો આ સંસ્થાના જેવી સો સંસ્થાઓ હોય તો એકેએક એકમી સંસ્થાની જરૂર સમાજને લાગવાની જ. જે વ્યક્તિઓ શક્તિશાળી છે, એમની એ ફરજ છે કે સંસ્થા ફળે-ફૂલે અને વિકાસ સાધે એટલા માટે એને તન-મન-ધનથી પોતાનો સહકાર આપે."

—પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી

(પચાસ વર્ષની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની અમદાવાદ-શાખામાં તા. ૬-૧-૬૫ના રોજ આપેલ પ્રવચનમાંથી)

પ્રકરણ છઠ્ઠું : વિદ્યાલયની શાખાઓ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના એ જૈન સમાજને માટે વટવૃક્ષની રોપણી જેવી મહત્ત્વની ઘટના હતી. અને, સમાજના સહકાર દ્વારા એનો શાખા-પ્રશાખારૂપે વિસ્તાર કરીને, ઉચ્ચ અભ્યાસના ઇચ્છુકોને એની નીચે હેતભર્યો આશ્રય આપવાનો હતો. આ નાની સરખી જ્ઞાનની પરબેથી કોઈ વિદ્યાપિપાસુ પાછો ન જાય એ માટે શકય તેટલી વધુ સગવડ વિદ્યાલયના સંચાલકો અને સમાજે કરી આપવાની હતી. સમાજને માટે તો, ખરી રીતે, પોતાના અંગને જ પરિપુષ્ટ બનાવવા જેવું એ કાર્ય હતું. અને સમયની અનુકૂળતા મુજબ એ કાર્યમાં પ્રગતિ સાધતાં રહેવાનું હતું.

વિદ્યાલયના સંચાલકો અન્ય સ્થાનોમાં વિદ્યાલયની શાખાઓ ખોલીને તેમ જ બીજી અનેક રીતે પણ વિદ્યાલયનો વિકાસ સાધવાના કેવા કેવા મનોરથો સેવતા હતા તે ૩૦મા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૪)માં મંત્રીઓના નિવેદનમાંના નીચેના લાગણીથી ઊભરાતા ઉદ્ગારો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે. એ નિવેદનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"સંસ્થાનું કામ પ્રગતિમાન છે, ચાલુ છે અને એના કોડ મહાન છે. એને મહાન વિદ્યાપીઠ કરવું છે, એને ઠામ ઠામ શાખા ખોલવી છે, એને સાહિત્ય નવયુગની દૃષ્ટિએ તૈયાર કરવું છે અને શ્રી મહાવીરના વેગવંતા અહિંસા, ત્યાગ અને સંયમના સંદેશા ઘેરે ઘેરે પહોંચાડે તેવા સત્ત્વશાળીઓ ઉત્પન્ન કરવા છે. એની ભાવના ભવ્ય છે, એના આશયો પવિત્ર છે, એના ઉચ્ચગ્રાહો આશાવંતા છે. એને તો વગર માગણીએ દ્રવ્યથી ભરી દેવી ઘટે."

પૂનામાં મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અને અમદાવાદમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાતાં એ શહેરોમાં વિદ્યાલયની શાખાની જરૂર પડવાની એ વાત વિદ્યાલયના અગમચેતી ધરાવતા કાર્યવાહકોના ધ્યાન બહાર ન હતી. આ અંગે ૩૩મા રિપોર્ટ (પૃ. ૬)માં મંત્રીઓના નિવેદનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"મહારાષ્ટ્રે યુનિવર્સિટીની માગણી કરી અને તે માગણી મંજુર રખાઈ એટલું જ નહીં, પણ એની સંપૂર્ણ તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે અને કાર્યની શરૂઆત પણ નજીકના ભવિષ્યમાં જ થશે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે પણ પ્રજાની માગણી લાંબા સમયની હતી. એ માટે કમિટી નીમાઈ હતી, અને કમિટિ ચોક્કસ પ્રશ્નો પર અભિપ્રાય માગી રિપોર્ટ તૈયાર કરી રહી છે, એટલે ભવિષ્યમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓને આ બે યુનિવર્સિટીઓ સાથે પણ કામ લેવાનું રહેશે."

જ્યારે સંસ્થાના સુકાનીઓના અંતરમાં વિદ્યાલયની શાખાઓ ખોલવાની આવી ભાવના ઉદય પામી રહી હતી એ જ અરસામાં જાણે કુદરત પણ એ ભાવનાની કદર કરીને એને સફળ બનાવવા માટે સાનુકૂળતા કરી રહી હતી.

ત્રીસે વર્ષે પેઢી બદલાય એટલે કે નવીન પેઢીનો જન્મ થાય એ સામાન્ય નિયમનો

લાભ વિદ્યાલયને પણ મળી રહે એવી અનુકૂળ સ્થિતિ સર્જાવા લાગી: વિદ્યાલયની પહેલી શાખાની સ્થાપના જૈન પુરી અમદાવાદમાં થાય એ અંગેની કેટલીક પ્રાથમિક વિચારણા પછી એ માટે કેટલીક તૈયારી પણ થવા લાગી હતી.

અમદાવાદ-શાખા

તે વખતે વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય (અત્યારે વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી) અને જૈન સમાજના જાણીતા કાર્યકર અને ઉદ્યોગપતિ શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહને કેટલાક વખતથી એમ લાગ્યા કરતું હતું કે અમદાવાદમાં વિદ્યાલયની શાખા સ્થપાવી જોઈએ. અને આ માટે તેઓ પોતાની રીતે કેટલીક તપાસ પણ કરતા રહેતા હતા. એવામાં કોઈક પ્રસંગે તેઓને અમદાવાદનિવાસી અને મુંબઈમાં રહેતા શેઠ શ્રી ભોળાભાઈ જેસીંગભાઈ દલાલ સાથે વિદ્યાલયના સંચાલકોની ભાવના અમદાવાદમાં વિદ્યાલયની શાખા સ્થાપવાની હોવા અંગે વાતચીત થઈ. ત્યાર પછી શ્રી ચંદુભાઈના વિશેષ પ્રયાસથી શેઠ શ્રી ભોળાભાઈના મનમાં એ વિચાર વધાવી લેવાની ભાવના જાગી. અને અમદાવાદમાંના 'નિર્મળ-નિવાસ' નામના પોતાના ૭૩૮૧ સમચોરસ વાર જેટલી વિશાળ જમીન ઉપર બાંધેલ બંગલાનો ઉપયોગ વિદ્યાલયની શાખા માટે થઈ શકે એ રીતે એની સખાવત કરવાનો એમણે વિચાર કર્યો.

આ અંગે વિદ્યાલયના સંચાલકો સાથે વિગતવાર વિચાર-વિનિમય કર્યા બાદ છેવટે મજકૂર બંગલાની કિંમત ત્રણ લાખ રૂપિયા નક્કી કરીને એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે વિદ્યાલય ત્રણ લાખ રૂપિયામાં જમીન સાથેનો એ બંગલો ખરીદી લે; અને એ ત્રણ લાખની રકમમાંથી એક લાખ રૂપિયા શેઠ શ્રી ભોળાભાઈએ વિદ્યાલયને આપવા.* એના બદલામાં એ મકાનમાં વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખા ચાલુ કરીને એમાં વિદ્યાલયના નામની સાથે "શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ વિદ્યાર્થીગૃહ" એ પ્રમાણે નામ જોડવું, શ્રી ભોળાભાઈ શેઠનું નામ પેટ્રનોની યાદીમાં ઉમેરવું, એમને એમના નામથી અમદાવાદ-શાખામાં એક ટ્રસ્ટ-સ્કૉલર નીમવાનો અધિકાર આપવો. આ મુખ્ય શરતોનો વિદ્યાલયની સામાન્ય સમિતિએ તા. ૨૨–૭–૧૯૪૫ના રોજ સ્વીકાર કર્યો અને એ રીતે વિદ્યાલયની અમદાવાદ-શાખાની સ્થાપનાની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થઈ.

આ પછી અમદાવાદ-શાખાનું વિદ્યાર્થીગૃહ શરૂ કરી શકાય એ માટેની જરૂરી સાધન-સામગ્રીની સગવડ પૂરી થયા પછી, પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજે કાઢી આપેલ મુહૂર્ત પ્રમાણે, વિ. સં. ૨૦૦૨ના જેઠ સુદિ ૧૦ ને રવિવાર, તા. ૯–૬–૧૯૪૬ના રોજ કુંભસ્થાપન કરીને તથા પૂજા ભણાવીને ૪૪ વિદ્યાર્થીઓથી આ શાખાની શુભ શરૂઆત કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયકલ્યાણસૂરિજી, પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયકસ્તૂરસૂરિજી તથા પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ આદિ મુનિવરોએ પધારી આ પ્રસંગને શોભાવ્યો

* અહીં એ જાણવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે બાકીના બે લાખ રૂપિયા શેઠ શ્રી ભોળાભાઈએ અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાસભાને (ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટીને) "શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન–સંશોધન વિદ્યાભવન" સ્થાપવા માટે આપી દીધા હતા.

અમદાવાદ શાખાનો ઉદ્ઘાટન સમારંભ

સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ શેઠશ્રી ભોળાભાઈના બસ્ટનું અનાવરણ કરી રહ્યા છે.

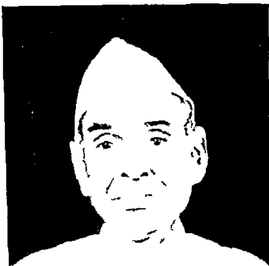
અમદાવાદ શાખાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ

લાલભાઈ લલ્લુભાઈ પરીખ, શ્રી કનુભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા, શ્રી હરિલાલ રવચંદ શાહ (મંત્રી)
શ્રી કચરાભાઈ નાથાલાલ શાહ (મંત્રી), ડૉ. જયંતીલાલ જગજીવનદાસ વોરા,
શ્રી ચંદુલાલ ઉમેદચંદ શાહ

અમદાવાદ શાખાના વર્તમાન મંત્રીઓ

શ્રી કચરાભાઈ નાથાલાલ શાહ

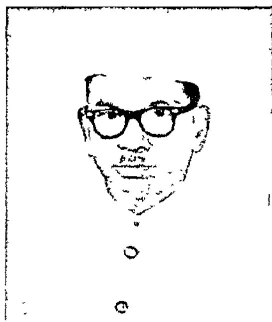

શ્રી હરિલાલ રવચંદ શાહ

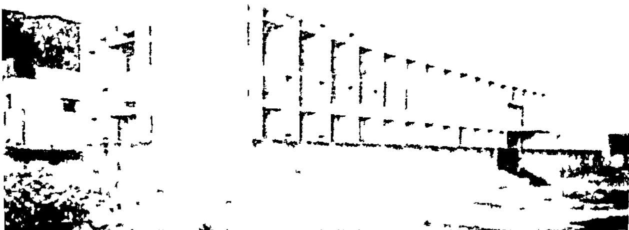
નિવૃત્ત મંત્રીઓ

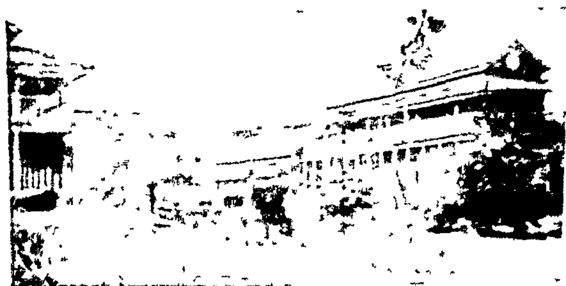
શ્રી શાંતિલાલ પુંજાભાઈ શાહ

શ્રી લાલભાઈ ચીમનલાલ શાહ

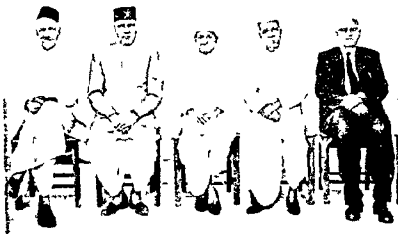

તાજેતરમાં નવી બંધાયેલ ભવ્ય ઈમારત

[illegible]

પૂના શાખાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ

શ્રી કેસરીચંદ જવારમલ લલવાણી
શ્રી કાંતિલાલ ગગલભાઈ
શ્રી મણિલાલ માણેકચંદ
શ્રી પોપટલાલ રામચંદ શાહ (મંત્રી)
શ્રી ચતુરદાસ મણિલાલ શાહ
(છઠ્ઠા સભ્ય છબીમા નથી તે—
શ્રી કાંતિલાલ એમ. પારેખ)

મંત્રી
શ્રી પોપટલાલ રામચંદ શાહ

વડોદરા શાખાના નવા મકાનનો ઉદ્ઘાટન સમારંભ

શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના પ્રમુખપદે ઊજવાયેલ સમારંભ

શ્રી જૈન વિદ્યાર્થી આશ્રમના જૂના મકાનમાં ફેરફાર કરીને તૈયાર કરેલ ભવ્ય ઈમારત

વડોદરા શાખાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ

શ્રી કાંતિલાલ ચીમનલાલ શાહ, શ્રી ચીમનલાલ છગનલાલ શાહ, શ્રી જમનાદાસ કાળીદાસ ઝવેરી,
શ્રી લાલચંદ ભાઈલાલ શાહ, શ્રી રસિકલાલ છગનલાલ શાહ (મંત્રી)
શ્રી જસુભાઈ મણિલાલ શાહ (મંત્રી)

મંત્રી શ્રી જસભાઈ મણિલાલ શાહ

મંત્રી, શ્રી રસિકલાલ છગનલાલ શાહ

વડોદરા શાખાનું રળિયામણું જિનમંદિર

વડોદરા શાખાના પ્રેરકો

સ્વ. [illegible]ગનલાલ લક્ષ્મીચંદ

[illegible]

હતો. આ શાખાની દેખરેખ માટે નીચે મુજબ પાંચ સભ્યોની સ્થાનિક સમિતિની રચના કરવામાં આવી :—

(૧) શ્રી શાંતિલાલ પૂંજાભાઈ શાહ (મંત્રી)
(૨) ડૉ. સોભાગચંદ ભોળાભાઈ શાહ
(૩) શ્રી લાલભાઈ ચીમનલાલ શાહ
(૪) શ્રી હરિલાલ રવચંદ શાહ
(૫) શ્રી ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

શ્રી શાંતિલાલ પૂંજાભાઈ શાહે, પોતાને ધંધાને કારણે બહારગામ વધુ રહેવાનું થવાથી, મંત્રી તરીકે રાજીનામું આપવાથી સને ૧૯૪૯–૫૦ (પાંત્રીસમા વર્ષ)થી વકીલ શ્રી લાલભાઈ ચીમનલાલ શાહની મંત્રી તરીકે વરણી કરવામાં આવી હતી. તેઓએ છેક ૧૯૫૯–૬૦ (પિસ્તાલીસમા વર્ષ) સુધી, દસ વર્ષ લગી, સંસ્થાની કાર્યવાહી ભાવના અને કુશળતાપૂર્વક સંભાળી હતી.

શેઠ શ્રી ભોળાભાઈની આ સખાવત નિમિત્તે એમને અભિનંદન આપવાનો એક સમારંભ તા. ૨૪–૧૨–૧૯૪૫ના રોજ મુંબઈમાં શ્રી ખીમજીભાઈ માંડણ ભૂજપુરીઆના પ્રમુખપદે યોજવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પણ હાજર રહ્યા હતા. એ પ્રસંગે પોતાની આભારની લાગણી દર્શાવતાં શ્રી ભોળાભાઈ શેઠે જે મુદ્દાસરનું વક્તવ્ય કર્યું હતું તેમાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે—

"હું સદ્ભાગ્યે ગરીબીમાં જન્મ્યો અને તેમાંથી જ રસ્તો કાઢવો પડ્યો. મને એમાં થોડીક આર્થિક સફળતા મળી. મેં મારા અંગત અને કૌટુંબિક જીવનમાં એ સફળતાનો ઠીક ઠીક છૂટે હાથે ઉપયોગ કર્યો. પરંતુ મારા મનમાં લાંબા વખતથી એક ડંખ હતો જ કે માણસ કેવળ અંગત અને કૌટુંબિક જીવનમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે એ બરાબર નથી.

"મને જૈન પરંપરાના ઉપરના ખોખા પ્રત્યે નહીં પણ તેના તાત્ત્વિક વિચાર અને કલ્યાણકારી આચારના સિદ્ધાન્તો પ્રત્યે બહુમાન છે અને તેમાં થોડાક રસ પણ છે. હું માનું છું કે સામાજિક સુધારણા અને રાષ્ટ્રિયપણાના વિકાસ માટે દરેક પ્રકારના વિદ્યાપ્રચારની સમાજમાં જરૂર છે. હું એ પણ લાંબા વખતથી જાણું છું કે આ દિશામાં જૈન સમાજ માટે ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી અર્થે 'મહાવીર જૈન વિદ્યાલય' ઠીક ઠીક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે અને મારી ટૂંક જાણ પ્રમાણે મને એમ પણ લાગે છે કે જૈન સમાજની ઉચ્ચ કેળવણીને લગતી સંસ્થાઓમા 'મહાવીર જૈન વિદ્યાલય' મોખરે છે.

"વિદ્યાલયનું કામ આજ લગી મુંબઈમાં જ મર્યાદિત હતું અને તે વિદ્યાર્થીઓની સીમાથી આગળ ન હતું, પણ વિદ્યાલય પોતાનો કાર્યપ્રદેશ વિસ્તારવા ઇચ્છતું હતું. તેણે વિદ્યાર્થિનીઓ માટે જોગવાઈ કરવાની પેરવી ક્યારનીએ શરૂ કરી છે. મુંબઈ બહાર પણ વિદ્યાલયની શાખાઓ કાઢવા તે ઇચ્છતું હતું અને તજવીજમાં હતું તે દરમ્યાનમાં શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહે વિદ્યાલયનો એ મનોરથ મને કહ્યો અને તે યોજના મને પસંદ આવી

"અમદાવાદ મારું જન્મસ્થાન અને ત્યાં જ મારું મકાન. મારી ઇચ્છા હતી કે આ મકાનનો

અમદાવાદમાં જ વિદ્યાદાન અગર બીજા કોઈ પ્રકારની જાહેર સેવા નિમિત્તે ઉપયોગ કરવો. અમદાવાદ ગુજરાતનું મધ્યવર્તી સ્થાન અને ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ એક મોટું કેન્દ્ર. વહેલી કે મોડી ત્યાં 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી' અવશ્ય થવાની. તે અંગેની તૈયારીઓ ત્યાં અનેક રીતે થઈ રહી છે. જૈન પરંપરાની દૃષ્ટિએ તો તે એક જૈન પુરી જેવું જ છે. એટલે મુંબઈ પછી ક્યાંક પણ બહાર વિદ્યાલયની શાખા કાઢવાની હોય તો તે માટે અમદાવાદ જ પ્રથમ પસંદગી પામે. તેથી જ શ્રીયુત ચંદુભાઈના પ્રસ્તાવે મને તરત જ ખેંચી લીધો.

"વિદ્યા જેવી પવિત્ર વસ્તુને ફેલાવવા માટે મારા મકાનનો ઉપયોગ થાય એને હું મારા જીવનની ધન્ય ક્ષણ માનું છું અને એની ક્ષણ પુરી પાડવા બદલ મારે વિદ્યાલયના બધા જ કાર્યકર્તાઓ અને હિતચિંતકોનો જ આભાર માનવો જોઈએ. હું દિલપૂર્વક ચાહું છું કે હવે પછી અમદાવાદમાં ખોલાનાર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની શાખાને અમદાવાદમાં વસતા શ્રીમાન અને બુદ્ધિમાન જૈનો એવી રીતે ઉત્તેજન આપે કે જેથી અમદાવાદનો મોભો વધે અને એ શાખા મુંબઈ વિદ્યાલયના વટ-વૃક્ષની વિશાળ વડવાઈ બને." (૩૧ મો રિપોર્ટ, પૃ ૧૦૨–૧૦૪)

આ સમારંભ પછી એક વર્ષે, તા. ૨૯–૧૨–૧૯૪૬ના રોજ, અમદાવાદમાં સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના શુભ હસ્તે શેઠ શ્રી ભોળાભાઈના બસ્ટના અનાવરણવિધિનો તેમ જ વિદ્યાર્થીગૃહના ઉદ્‌ઘાટનનો જાહેર સમારંભ ઊજવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે બોલતાં સરદારશ્રીએ કહ્યું હતું કે—

"આવી સંસ્થાને સાથ આપવાની મારી ફરજ હોય. જે અનેક સંદેશાઓ અને આશીર્વાદો આવ્યા છે તેમાં મારે શું ઉમેરો કરવાનો હોય ? આ આશીર્વાદના સંદેશામાં હું મારો સાદ પુરાવું છું.

"મારે અને ભોળાભાઈને મહોબત છે. તેઓ મને જ્યાં હું હોઉં ત્યાં ઘણી વાર મળવા પણ આવે છે. તેમની સખાવત કાયમ કરવા માટે સ્મારક કરવાનું છે. એમનું કાર્ય જ એ એમનું સાચું સ્મારક છે. આ સંસ્થાએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે તમારી પાસે રજૂ કરેલી છે. આ સંસ્થાની શાખાઓ પુના વગેરે સ્થળે પણ ખોલવાની છે.

"કેળવણીને કાંઈ મર્યાદા નથી. જગત આખું જ મહાવિદ્યાલય છે માણસને જીંદગીની આખર સુધી નવું નવું શીખવાનું મળે છે એટલે કેળવણીનો કાંઈ અંત નથી. સમયને અનુકૂળ જ્ઞાન મેળવવું એ ધર્મ છે. આ સંસ્થામાં જૈન ધર્મના શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે એ સારી વાત છે આજની કેળવણીમાં ધર્મને સ્થાન નથી એમ કહીયે તો ચાલે. આ વિદ્યાલયમાં જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો જાણવાની વ્યવસ્થા છે તે વિશેષ અગત્યની વસ્તુ છે. એવી સાચી વિદ્યા મળે તો સખાવત કરનારને પણ સંતોષ થાય." (૩૨ મો રિપોર્ટ : પૃ. ૧૧૮–૧૧૯)

અમદાવાદ-શાખાનું કામ પાંચેક વર્ષ સુધી શેઠશ્રી ભોળાભાઈના મકાનમાં સારી રીતે ચાલતું રહ્યું. તે પછી એ મકાન બદલવાના વિચારનું સૂચન કરતા, ૩૬મા રિપોર્ટ (પૃ. ૯) માં મંત્રીઓના નિવેદનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

"અમદાવાદ-શાખાનું હાલનું મકાન સારા હવા-ઉજાસવાળા વિસ્તારમાં છે, છતાં શિક્ષણ-સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીના કેન્દ્રસ્થળથી દૂર છે. આ સંસ્થાઓના નજીકના વિસ્તારમાં અનુકૂળ જગ્યા મળે તો ફેરવી નાખવા પ્રબંધ કરવો ઠીક પડશે."

પણ યોગ્ય સ્થાન (મકાન) ન મળે ત્યાં સુધી સ્થાનની ફેરબદલી કરવાનું શક્ય ન

હતું; છતાં એ અંગે તપાસ તો ચાલુ જ હતી. છેવટે છએક વર્ષ બાદ, સને ૨૦૧૩-૧૪ની સાલમાં, નવરંગપુરામાં, યુનિવર્સિટીની નજીક એક મોટો ૬૫૩૪ સમચોરસ વારનો પ્લૉટ બાવનેક હજાર રૂપિયાના ખર્ચે ખરીદી લેવામાં આવ્યો; અને ત્યાં વિદ્યાલય માટે નવું મકાન ઊભું કરવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

પણ ધરતીના દેવના જાગ્યા વગર એનો ભોગવટો થઈ શકતો નથી : અમદાવાદ-શાખા માટે નવું મકાન ઊભું કરવાની બાબતમાં પણ કંઈક આમ જ બન્યું. ખાસ નવું મકાન ઊભું કરવા માટે જ આ જમીન ખરીદવામાં આવી હતી, પણ અમદાવાદ-શાખાનું ભાવી એના જૂના મકાનમાં જ ચાલુ રહેવાનું હતું, એટલે છેવટે નવી જગ્યાએ નવું મકાન ઊભું કરવાના વિચારને જતો કરવામાં આવ્યો. આ અંગે ૪૮મા રિપોર્ટ (પૃ. ૪) માં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે—

"આ [અમદાવાદ] શાખાના વિદ્યાર્થીગૃહના વિસ્તાર માટે નવરંગપુરામાં ખરીદેલ જમીન પર મકાનના બાંધકામ માટે અગાઉ નિર્ણય લીધો હતો, પરંતુ આ ખરીદેલ જમીન ઉપર ટાઉન પ્લાનિંગ સ્કીમની મંજૂરી વગેરે અનિવાર્ય કારણોને લીધે નવું બાંધકામ કરવામાં આપણી ધારણાથી સવિશેષ વિલંબ થાય તેમ છે. એટલે શાખાને વિસ્તૃત કરવા માટે પાલડી નાકા પરના સંસ્થાના ચાલુ મકાનમાં નવા બાંધકામ દ્વારા નવા સુધારાવધારા કરી, ત્યાં ૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થઈ શકે એ રીતે યોજનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે."

આ રીતે વિદ્યાલયને જૂના મકાનમાં જ રાખવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. તેથી, નવી જમીનને વેચી નાખવામાં આવતાં, જમીનના ભાવમાં સારો એવો વધારો થવાને કારણે, વિદ્યાલયને અમુક પણ ગણનાપાત્ર સારો લાભ થવાનો.[1]

અત્યારે (૫૦મા વર્ષમાં) અમદાવાદ-શાખાની સ્થાનિક સમિતિ નીચે મુજબ છે:—

શ્રી કચરાલાલ નાથાલાલ શાહ, મંત્રી
શ્રી હરિલાલ રવચંદ શાહ, મંત્રી
ડૉ. જયંતીલાલ જગજીવનદાસ વોરા
શ્રી કનુભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા
શ્રી લાલભાઈ લલ્લુભાઈ પરીખ
શ્રી ચંદુલાલ ઉમેદચંદ શાહ
શ્રી શાંતિલાલ પૂંજાભાઈ શાહ

(બાવનમા વર્ષમાં પણ આ જ સ્થાનિક સમિતિ છે.)

૧. પચાસમા વર્ષ બાદ આ જમીનના વેચાણનું કાર્ય પતી ગયું છે. ઉપરાંત, અમદાવાદ-શાખાનો વિસ્તાર કરવા માટેના પ્લાન તૈયાર થઈ ગયા છે, અને આ પ્લાન એવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે કે જેથી વિદ્યાલયમાં સવાસો વિદ્યાર્થીઓને રાખી શકાય, તેમ જ ધી બેંક ઑફ ઇન્ડિયાને તેમ જ બીજી ઑફિસોને ભાડે આપીને કાયમી આવક કરી શકાય. આમાં આશરે અગિયાર લાખ રૂપિયા જેટલું ખર્ચ અંદાજવામાં આવ્યું છે, અને આ માટે, ધી બેંક ઑફ ઇન્ડિયા સાથે કરવામાં આવેલ કરાર મુજબ, આઠ લાખ રૂપિયા બેંક પાસેથી લોન તરીકે મળવાના છે.

અમદાવાદમાં જ વિદ્યાદાન અગર બીજા કોઈ પ્રકારની જાહેર સેવા નિમિત્તે ઉપયોગ કરવો. અમદાવાદ ગુજરાતનું મધ્યવર્તી સ્થાન અને ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ એક મોટું કેન્દ્ર. વહેલી કે મોડી ત્યાં 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી' અવશ્ય થવાની. તે અંગેની તૈયારીઓ ત્યાં અનેક રીતે થઈ રહી છે. જૈન પરંપરાની દૃષ્ટિએ તો તે એક જૈન પુરી જેવું જ છે. એટલે મુંબઈ પછી ક્યાંક પણ બહાર વિદ્યાલયની શાખા કાઢવાની હોય તો તે માટે અમદાવાદ જ પ્રથમ પસંદગી પામે. તેથી જ શ્રીયુત ચંદુભાઈના પ્રસ્તાવે મને તરત જ ખેંચી લીધો.

"વિદ્યા જેવી પવિત્ર વસ્તુને ફેલાવવા માટે મારા મકાનનો ઉપયોગ થાય એને હું મારા જીવનની ધન્ય ક્ષણ માનું છું અને એવી ક્ષણ પુરી પાડવા બદલ મારે વિદ્યાલયના બધા જ કાર્યકર્તાઓ અને હિતચિંતકોનો જ આભાર માનવો જોઈએ. હું દિલપૂર્વક ચાહું છું કે હવે પછી અમદાવાદમાં ખોલાનાર શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની શાખાને અમદાવાદમાં વસતા શ્રીમાન અને બુદ્ધિમાન જૈનો એવી રીતે ઉત્તેજન આપે કે જેથી અમદાવાદનો મોભો વધે અને એ શાખા મુંબઈ વિદ્યાલયના વટ-વૃક્ષની વિશાળ વડવાઈ બને." (૩૧ મો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૦૨–૧૦૪)

આ સમારંભ પછી એક વર્ષે, તા. ૨૯–૧૨–૧૯૪૬ના રોજ, અમદાવાદમાં સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના શુભ હસ્તે શેઠ શ્રી ભોળાભાઈના બસ્ટના અનાવરણવિધિનો તેમ જ વિદ્યાર્થીગૃહના ઉદ્‌ઘાટનનો જાહેર સમારંભ ઊજવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે બોલતાં સરદારશ્રીએ કહ્યું હતું કે—

"આવી સંસ્થાને સાથ આપવાની મારી ફરજ હોય જે અનેક સંદેશાઓ અને આશીર્વાદો આવ્યા છે તેમાં મારે શું ઉમેરો કરવાનો હોય? આ આશીર્વાદના સંદેશામાં હું મારો સાદ પુરાવું છું.

"મારે અને ભોળાભાઈને મહોબ્બત છે. તેઓ મને જ્યાં હું હોઉં ત્યાં ઘણી વાર મળવા પણ આવે છે. તેમની સખાવત કાયમ કરવા માટે સ્મારક કરવાનું છે. એમનું કાર્ય જ એ એમનું સાચું સ્મારક છે. આ સંસ્થાએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે તમારી પાસે રજૂ કરેલી છે. આ સંસ્થાની શાખાઓ પુના વગેરે સ્થળે પણ ખોલવાની છે.

"કેળવણીને કાંઈ મર્યાદા નથી. જગત આખું જ મહાવિદ્યાલય છે. માણસને જીંદગીની આખર સુધી નવું નવું શીખવાનું મળે છે એટલે કેળવણીનો કાંઈ અંત નથી. સમયને અનુકૂળ જ્ઞાન મેળવવું એ ધર્મ છે. આ સંસ્થામાં જૈન ધર્મના શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે એ સારી વાત છે. આજની કેળવણીમાં ધર્મને સ્થાન નથી એમ કહીએ તો ચાલે આ વિદ્યાલયમાં જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો જાણવાની વ્યવસ્થા છે તે વિશેષ અગત્યની વસ્તુ છે. એવી સાચી વિદ્યા મળે તો સખાવત કરનારને પણ સંતોષ થાય." (૩૨ મો રિપોર્ટ : પૃ. ૧૧૮–૧૧૯)

અમદાવાદ-શાખાનું કામ પાંચેક વર્ષ સુધી શેઠશ્રી ભોળાભાઈના મકાનમાં સારી રીતે ચાલતું રહ્યું. તે પછી એ મકાન બદલવાના વિચારનું સૂચન કરતા, ૩૬મા રિપોર્ટ (પૃ. ૯) માં મંત્રીઓના નિવેદનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

"અમદાવાદ-શાખાનું હાલનું મકાન સારા હવા-ઉજાસવાળા વિસ્તારમાં છે, છતાં શિક્ષણ-સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીના કેન્દ્રસ્થળથી દૂર છે. આ સંસ્થાઓના નજીકના વિસ્તારમાં અનુકૂળ જગ્યા મળે તો ફેરવી નાખવા પ્રબંધ કરવો ઠીક પડશે."

પણ યોગ્ય સ્થાન (મકાન) ન મળે ત્યાં સુધી સ્થાનની ફેરબદલી કરવાનું શક્ય ન

હતું; છતાં એ અંગે તપાસ તો ચાલુ જ હતી. છેવટે છએક વર્ષ બાદ, સને ૨૦૧૩–૧૪ની સાલમાં, નવરંગપુરામાં, યુનિવર્સિટીની નજીક એક મોટો ૬૫૩૪ સમચોરસ વારનો પ્લૉટ બાવનેક હજાર રૂપિયાના ખર્ચે ખરીદી લેવામાં આવ્યો; અને ત્યાં વિદ્યાલય માટે નવું મકાન ઊભું કરવાની તૈયારીઓ થવા લાગી.

પણ ધરતીના દેવના જાગ્યા વગર એનો ભોગવટો થઈ શકતો નથી : અમદાવાદ-શાખા માટે નવું મકાન ઊભું કરવાની બાબતમાં પણ કંઈક આમ જ બન્યું. ખાસ નવું મકાન ઊભું કરવા માટે જ આ જમીન ખરીદવામાં આવી હતી, પણ અમદાવાદ-શાખાનું ભાવી એના જૂના મકાનમાં જ ચાલુ રહેવાનું હતું, એટલે છેવટે નવી જગ્યાએ નવું મકાન ઊભું કરવાના વિચારને જતો કરવામાં આવ્યો. આ અંગે ૪૮મા રિપોર્ટ (પૃ. ૪) માં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે—

"આ [અમદાવાદ] શાખાના વિદ્યાર્થીગૃહના વિસ્તાર માટે નવરંગપુરામાં ખરીદેલ જમીન પર મકાનના બાંધકામ માટે અગાઉ નિર્ણય લીધો હતો, પરંતુ આ ખરીદેલ જમીન ઉપર ટાઉન પ્લાનિંગ સ્કીમની મંજૂરી વગેરે અનિવાર્ય કારણોને લીધે નવું બાંધકામ કરવામાં આપણી ધારણાથી સવિશેષ વિલંબ થાય તેમ છે. એટલે શાખાને વિસ્તૃત કરવા માટે પાલડી નાકા પરના સંસ્થાના ચાલુ મકાનમાં નવા બાંધકામ દ્વારા નવા સુધારાવધારા કરી, લગભગ ૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થઈ શકે એ રીતે યોજનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે."

આ રીતે વિદ્યાલયને જૂના મકાનમાં જ રાખવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તેથી, નવી જમીનને વેચી નાખવામાં આવતાં, જમીનના ભાવમાં સારો એવો વધારો થવાને કારણે, વિદ્યાલયને અમુક પણ ગણનાપાત્ર સારો લાભ થવાનો.[1]

અત્યારે (૫૦મા વર્ષમાં) અમદાવાદ-શાખાની સ્થાનિક સમિતિ નીચે મુજબ છેઃ—

શ્રી કચરાલાલ નાથાલાલ શાહ, મંત્રી
શ્રી હરિલાલ રવચંદ શાહ, મંત્રી
ડૉ. જયંતીલાલ જગજીવનદાસ વોરા
શ્રી કનુભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા
શ્રી લાલભાઈ લલ્લુભાઈ પરીખ
શ્રી ચંદુલાલ ઉમેદચંદ શાહ
શ્રી શાંતિલાલ પૂંજાભાઈ શાહ
(બાવનમા વર્ષમાં પણ આ જ સ્થાનિક સમિતિ છે.)

૧. પચાસમા વર્ષ બાદ આ જમીનના વેચાણનું કાર્ય પતી ગયું છે. ઉપરાંત, અમદાવાદ-શાખાનો વિસ્તાર કરવા માટેના પ્લાન તૈયાર થઈ ગયા છે, અને આ પ્લાન એવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે કે જેથી વિદ્યાલયમાં સવાસો વિદ્યાર્થીઓને રાખી શકાય, તેમ જ ધી બેંક ઑફ ઇન્ડિયાને તેમ જ બીજી ઑફિસોને ભાડે આપીને કાયમી આવક કરી શકાય. આમાં આશરે અગિયાર લાખ રૂપિયા જેટલું ખર્ચ અંદાજવામાં આવ્યું છે, અને આ માટે, ધી બેંક ઑફ ઇન્ડિયા સાથે કરવામાં આવેલ કરાર મુજબ, આઠ લાખ રૂપિયા બેંક પાસેથી લોન તરીકે મળવાના છે.

પૂના-શાખા

દક્ષિણનું કાશી લેખાતા વિદ્યાધામ પૂના શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓની અનુકૂળતા માટે, શ્રી ભારત જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના વિ. સં. ૧૯૧૬ આસપાસ થઈ હતી; અને એનો વહીવટ પૂનાના જૈન આગેવાનો સંભાળતા હતા. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વહીવટી શક્તિ અને નામના સાંભળીને, પૂનાના આ આગેવાનોની ઇચ્છા આ સંસ્થા વિદ્યાલયને સોંપી દેવાની થઈ. આ અંગે કેટલીક વાટાઘાટો પછી તા. ૧૫-૧૨-૧૯૪૬ના રોજ, વિદ્યાલયની સામાન્ય સમિતિએ શ્રી ભારત જૈન વિદ્યાલયનો કબજો સંભાળી લઈને એ સ્થાનમાં વિદ્યાલયની શાખા શરૂ કરવાની શ્રી ભારત જૈન વિદ્યાલયના કાર્યવાહક મંડળની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. તે પછી તારીખ ૨૧-૬-૧૯૪૭ના રોજ પૂજા ભણાવીને ૩૧ વિદ્યાર્થીઓથી, આ શાખાના કાર્યનો શુભ આરંભ પણ કરવામાં આવ્યો; અને સંસ્થાના વહીવટની દેખરેખ માટે નીચે મુજબ સ્થાનિક સમિતિ નીમવામાં આવી :—

શ્રી પોપટલાલ રામચંદ શાહ, મંત્રી
શ્રી કાંતિલાલ ગગલભાઈ
શ્રી મણિલાલ માણેકચંદ
શ્રી કેશરીમલ જવારમલ લલવાણી
શ્રી કાંતિલાલ મગનલાલ પરીખ
શ્રી ચતુરદાસ મણિલાલ શાહ

પૂનામાં વિદ્યાલયની શાખા હોવી જોઈએ એ વિચાર તો મુંબઈમાં વિદ્યાલયની શરૂઆત થયા પછી થોડા જ વર્ષે વિદ્યાલયના સંચાલકોને આવવા લાગ્યો હતો. પાંચમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૮)માં આ માટે મંત્રીના નિવેદનમાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે—

"એક બીજી બાબત પર આપનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય છે ગયા વર્ષના ૪૫ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ મેડિકલ લાઈનમાં જુદાં જુદાં વર્ષોમાં હતા. વહેલે મોડે આપણે પુનામાં એક બ્રાન્ચ ખોલવાની જરૂર પડશે. ત્યાં આર્ટ, ઇન્જીનીઅરીંગ અને એગ્રીકલ્ચર (ખેતીવાડી) લાઈનના વિદ્યાર્થીઓને રાખવાથી ખર્ચ અને અભ્યાસમાં વધારે લાભ કરી શકાશે એમ લાગે છે."

પૂનામાં વિદ્યાલયની શાખા ખોલવાની સને ૧૯૨૦ માં સેવેલી ભાવનાને સફળ થતાં પૂરાં ૨૭ વર્ષ લાગ્યાં.

ટેકરી જેવા ઊંચાણવાળા સ્થાનમાં આવેલ આ સંસ્થા આબોહવા તેમ જ પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય બન્ને દૃષ્ટિએ ચિત્તને વશ કરી લે એવી છે; અને આ દૃષ્ટિએ વિદ્યાલયની બધી શાખાઓમાં એનું સ્થાન મોખરે છે એમ કહેવું જોઈએ. આવા સહજસુંદર સ્થળમાં આવેલ આ સંસ્થામાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે એ માટે એના જૂના મકાનનો વિસ્તાર કરવાને બદલે, જમીન પુષ્કળ હોવાથી, એ જ કંપાઉન્ડમાં વધુ ઊંચાણવાળા ભાગમાં, એંશી વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે એવું ભવ્ય મકાન ઊભું કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે; અને એનું કામ પણ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. આમાં આશરે પાંચેક લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ થવાનો અંદાજ છે.*

* વિદ્યાલયના બાવનમા વર્ષમાં આ મકાન તૈયાર થઈ ગયું છે; અને તા. ૧૮-૬-૬૭ ના રોજ પંચકલ્યાણક પૂજા ભણાવીને નવા મકાનનો ઉપયોગ કરવાની શુભ શરૂઆત કરવામાં આવી છે.

પૂના-શાખાની કાર્યવાહીમાં, એની સ્થાપના પછી ત્રણ-ચાર વર્ષના અનુભવ બાદ, એક મહત્ત્વનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો એની નોંધ અહીં લેવી જરૂરી લાગે છે.

શરૂઆતમાં તો પૂના-શાખામાં પણ, મુંબઈ અને અમદાવાદની જેમ, વિદ્યાલય તરફથી જ રસોડું ચલાવવામાં આવતું હતું. પણ એ અંગે કંઈક પુનર્વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર જણાતાં તા. ૧૮–૧૦–૫૦ના રોજ વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ, આ અંગે ઘટતી તપાસ કરી પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરવા માટે એક સમિતિની નિમણૂક કરી હતી. આ સમિતિની ભલામણોનો વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ સ્વીકાર કરતાં તા. ૨૫–૨–૧૯૫૧ના રોજ સામાન્ય સમિતિની અસાધારણ સભામાં એને મંજૂર કરાવવામાં આવી; અને એનો અમલ નવા સત્રથી કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. આ ભલામણ મુજબ વિદ્યાલય તરફથી રસોડું ચાલતું હતું તે બંધ કરવામાં આવ્યું.

આમ છતાં, કૉલેજની હોસ્ટેલની ઢબે, ખર્ચની સરખે ભાગે વહેંચણી કરી લેવાની પદ્ધતિ મુજબનું રસોડું વિદ્યાલયમાં ચલાવી શકાય એવી વાસણ, રસોઈ કરવાની તથા જમવાની જગા વગેરેની જરૂરી બધી સગવડ વિદ્યાલયે આપવાની હતી, જેથી રાત્રિભોજન અને અભક્ષ્યભક્ષણના ત્યાગનો નિયમ સચવાઈ શકે. એક રીતે વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ રસોડાની વ્યવસ્થા અને જવાબદારી સંભાળે, એ વિદ્યાલયના વ્યવસ્થાતંત્રમાં નવો ચીલો હતો, પણ અત્યાર સુધી આ વ્યવસ્થા સંતોષકારક રીતે ચાલુ રહી છે એ વાત નોંધપાત્ર છે.

અત્યારે (વિદ્યાલયના ૫૦મા વર્ષે તથા બાવનમા વર્ષમાં પણ) પૂના-શાખાની સ્થાનિક સમિતિ નીચે જણાવેલ સભ્યોની બનેલી છે :—

શ્રી પોપટલાલ રામચંદ શાહ, મંત્રી
શ્રી ચતુરદાસ મણિલાલ શાહ
શ્રી કાંતિલાલ એમ. પારેખ
શ્રી કેશરીમલ જવારમલ લલવાણી
શ્રી કાંતિલાલ ગગલભાઈ
શ્રી મણિલાલ માણેકચંદ

વડોદરા-શાખા

ગુજરાતનું સુપ્રસિદ્ધ શહેર વડોદરા જેમ જૈન ધર્મનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે, તેમ વિદ્યા અને કળાનું પણ નામાંકિત ધામ છે. વળી, એ શહેર વિદ્યાલયના પ્રેરક આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની જન્મભૂમિ પણ છે. અનેક કૉલેજોથી શોભતી સ્થાનિક યુનિવર્સિટી પણ ત્યાં છે. આ બધાંય તત્ત્વો વહેલામાં વહેલી તકે ત્યાં વિદ્યાલયની શાખાની માગણી કરે એવાં હતાં; પણ ભવિતવ્યતાનો યોગ કંઈક એવો જ હતો કે વડોદરામાં વિદ્યાલયની શાખા સ્થપાતાં લગભગ ચાર દાયકા જેટલો સમય વીતી ગયો!

વડોદરાના કેટલાક ભાવનાશીલ, વિદ્યાપ્રેમી અને સમાજસેવાની ધગશ ધરાવતા ભાઈઓએ, 'અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ' (–ક્વિટ ઇન્ડિયા)ની ઐતિહાસિક લડતના સને ૧૯૪૨ના વર્ષમાં, બહારગામથી વડોદરા અભ્યાસ માટે આવતા માધ્યમિક શાળા (હાઈસ્કૂલ)ના વિદ્યાર્થીઓની સગવડ માટે વડોદરામાં, સાડા સોળ હજાર સમચોરસ વાર જેટલા

વિશાળ પ્લોટ ઉપર, સુંદર શિખરબંધી દેરાસર સહિત, "શ્રી જૈન વિદ્યાર્થી આશ્રમ"ની સ્થાપના કરી હતી.

સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ બાદ ઠેર ઠેર માધ્યમિક શાળાઓ (હાઈસ્કૂલો) જેમ જેમ સ્થપાતી ગઈ તેમ તેમ બહારગામથી વડોદરામાં, હાઈસ્કૂલના અભ્યાસ માટે આવતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી થતી ગઈ. છેવટે સંસ્થાના સંચાલકોને લાગ્યું કે હવે હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ વિદ્યાર્થી આશ્રમનો કોઈ ખાસ ઉપયોગ રહ્યો નથી; પણ સાથે સાથે એમણે એમ પણ વિચાર્યું કે વિદ્યાભ્યાસ માટેના આવા શાંત, એકાંત, પૂર્ણ હવાઉજાસવાળા અને બધી સગવડ ધરાવતા આશ્રમનો ઉપયોગ, એના મૂળ હેતુ પ્રમાણે, સમાજમાં શિક્ષણનો વિકાસ થાય એ માટે જ થતો રહેવો જોઈએ. એટલે આ માટે શું કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ આવા ઉત્તમ વિદ્યાર્થી આશ્રમનો સારી રીતે લાભ લઈ શકે, એનો તેઓ ગંભીરપણે વિચાર કરવા લાગ્યા

વિચાર-વિનિમય કરતાં કરતાં, પૂનાના શ્રી ભારત જૈન વિદ્યાલયના સંચાલકોની જેમ, આ વિદ્યાર્થી આશ્રમના સંચાલકોનું ધ્યાન પણ મુંબઈના શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફ ગયું : વિદ્યાલયનાં વહીવટ, વ્યવસ્થા અને વિદ્યાપ્રવૃત્તિની સમાજમાં આટલી બધી નામના અને પ્રતિષ્ઠા છે.

આ દરમ્યાન ચિત્તોડની જૈન બોર્ડિંગના એક સમારંભ પ્રસંગે વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ અને શ્રી શાંતિલાલ મગનલાલ શાહનું ચિત્તોડ જવાનું થયું. વડોદરાથી વડુવાળા શ્રી છગનલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ ઉર્ફે મંગલકાકા પણ આ પ્રસંગે ચિત્તોડ ગયા હતા. શ્રી મંગલકાકા ખૂબ ભાવનાશીલ અને સખીદિલ મહાનુભાવ હતા, અને વડોદરાના વિદ્યાર્થી આશ્રમની સ્થાપનામાં એમનો પણ મહત્ત્વનો ફાળો હતો. એમણે શ્રી ચંદુભાઈ તથા શ્રી શાંતિભાઈને આ સંસ્થા વિદ્યાલયને સોંપવાનો વિચાર જણાવ્યો. શ્રી ચંદુભાઈને તો એ ગમતી જ વાત હતી. એ વાત એમણે વધાવી લીધી અને એને સ્નેહપૂર્વક આગળ વધારી. છેવટે વિદ્યાલય અને વિદ્યાર્થી આશ્રમના સંચાલકો વચ્ચે ચાલેલી કેટલીક વાટાઘાટોને અંતે વિદ્યાર્થી આશ્રમના સંચાલકોએ વડોદરામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે આવતા વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે પોતાની સંસ્થા, અમુક જવાબદારીઓ પૂરી કરવાની તેમ જ બીજી જરૂરી શરતો સાથે, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સોંપી દેવાનો નિર્ણય કરીને તા. ૨૯–૧૧–૫૩ના રોજ વિદ્યાલયના કાર્યવાહકો ઉપર લખી જણાવ્યું. આ ઉપરથી વિદ્યાલયની સામાન્ય સમિતિએ, તા. ૨–૫–૧૯૫૪ના રોજ, વિદ્યાર્થી આશ્રમને વિદ્યાલયની શાખારૂપે ફેરવવાની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો; અને ત્યાર પછી સવા મહિના પછી જ તા. ૧૧–૬–૫૪ના રોજ, પૂજા ભણાવીને, ૩૦ વિદ્યાર્થીઓથી વડોદરા-શાખાનો મંગલ પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો.

આ રીતે શ્રી જૈન વિદ્યાર્થી આશ્રમના સંચાલકોની સેવાભાવના, કર્તવ્યપરાયણતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિને લીધે, પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની જન્મભૂમિમાં, તેઓશ્રીના તા. ૨૨–૯–૫૪ના રોજ થયેલ સ્વર્ગવાસના ત્રણેક મહિના પહેલાં જ, વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાનું શક્ય બન્યું. વડોદરામાં વિદ્યાલયની શાખાની સ્થાપનાથી આચાર્ય મહારાજશ્રી તથા વિદ્યાલયના વિકાસવાંછુ સંચાલકો બન્ને આહ્લાદ અનુભવી રહ્યા.

તે વખતે વડોદરા શાખાના વહીવટ માટે નીચે મુજબ સ્થાનિક સમિતિની નિમણૂક કરવામાં આવી :—

શ્રી નાગકુમાર ના. મકાતી, મંત્રી
શ્રી જમનાદાસ કાળિદાસ ઝવેરી
શ્રી છગનલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ ઉર્ફે મંગળકાકા
શ્રી વાડીલાલ મગનલાલ વૈદ્ય
શ્રી લાલભાઈ નંદલાલ વકીલ
શ્રી શાંતિલાલ ન્યાલચંદ ગાંધી
શ્રી રસિકલાલ દલસુખભાઈ શાહ

શ્રી જૈન વિદ્યાર્થી આશ્રમની સ્થાપના અને પ્રગતિમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપનાર શ્રી જમનાદાસ કાળિદાસ ઝવેરીની સેવાની કદરરૂપે એમને વિદ્યાલયના પેટ્રન બનાવવામાં આવ્યા અને એમને વડોદરા શાખામાં એક ટ્રસ્ટ-સ્કૉલર રાખવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. ઉપરાંત, એમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી શણગારબહેનને કન્યા છાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપક બનાવવામાં આવ્યાં.

શ્રી જૈન વિદ્યાર્થી આશ્રમ હસ્તકની સ્થાવર-જંગમ મિલકત વિદ્યાલયના નામે ચડાવવાના કાયદાનો વિધિ ત્રણેક વર્ષમાં પૂરો થયો. અને એનો ફેંસલો તા. ૨૮–૮–૫૭ના રોજ વડોદરાના જિલ્લા ન્યાયાધીશ (ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ) તરફથી મળી ગયો. તે પછી આ સંસ્થાનો વિદ્યાલયની શાખા તરીકે સ્વીકાર કરતાં જે કેટલાંક કામો પૂરાં કરવાની જવાબદારી સ્વીકારવામાં આવી હતી તે તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. સાથે સાથે પાંસઠ વિદ્યાર્થીઓને રાખવાની સગવડ હતી તે વધારીને સવાસો વિદ્યાર્થીઓ રાખી શકાય એ રીતે મકાનને વિસ્તૃત કરવાનો પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.

લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે આ આલિશાન મકાન તૈયાર થતાં એ મકાનનું તેમ જ શ્રી મંગળભાઈ ઉર્ફે શ્રી છગનલાલ લક્ષ્મીચંદ વડુવાળા સભાગૃહનું, શ્રી ઉમાભાઈ લીલાભાઈ સ્મારક પુસ્તકાલયનું તથા શ્રી મણિબહેન શિવલાલ સત્યવાદી અતિથિગૃહનું ઉદ્ઘાટન તેમ જ શ્રી જમનાદાસ કાળિદાસ ઝવેરીની આરસ-પ્રતિમાનું અનાવરણ દેશના જાણીતા ઉદ્યોગપતિ અને જૈન સંઘના મુખ્ય અગ્રણી શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના વરદ હસ્તે કરાવવાનો ભવ્ય સમારંભ વિ.સં. ૨૦૧૮ના જેઠ સુદિ ૧૩, તા. ૧૬–૬–૬૨ને રવિવારના રોજ સવારમાં ઊજવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે વિદ્યાલય, એના સ્થાપક આચાર્યશ્રી તેમ જ વિદ્યાલયના સંચાલકો અંગેની પોતાની હાર્દિક લાગણી દર્શાવતાં શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈએ કહ્યું હતું કે :—

"વિદ્યાલય એ એક એવી સંસ્થા છે કે જેના માટે હિંદભરના જૈન ભાઈઓ ગૌરવ લઈ શકે. આ સંસ્થાને સ્થપાયાં ૫૦ વર્ષ થવા આવ્યાં—૪૭ વર્ષ થઈ ગયાં છે. આ સંસ્થાના એકનિષ્ઠ કાર્યકરોએ આ સંસ્થાને એટલી સુંદર રીતે ચલાવી છે કે તે સમસ્ત જૈન આલમમાં પ્રથમ પંક્તિની સંસ્થા બની છે. એનો રિપોર્ટ જોતાં આ વાતની ખાતરી થાય છે. સંસ્થાનો લાભ સેંકડો વિદ્યાર્થીઓએ લીધો છે અને સંસ્થાએ સેંકડો ગ્રેજ્યુએટો તૈયાર કર્યા છે. ખુશી થવા જેવી વાત છે કે સેંકડોની સંખ્યામાં આ સંસ્થાનો લાભ લઈ વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રે સારા સ્થાને છે. આવા

વિદ્યાર્થીઓએ પોતે લીધેલી લોન સંસ્થાને પરત કરવામાં સંકોચ કર્યો નથી, એ ગૌરવની વાત છે અને એ રીતે સંસ્થાને મોટી રકમ પાછી મળી છે. આવો લાભ લેવા માટે તે વિદ્યાર્થીઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

"પૂજ્ય આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણાથી આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ હતી અને એ મગરૂર થવા જેવી વાત છે કે સંસ્થાની શાખાઓ વધતી જાય છે. આ માટે સ્થાનિક કાર્યકરોને અભિનંદન ઘટે છે. કોઈ પણ કામ સાથ વગર થઈ શકતું નથી.

"સામાન્ય રીતે આવી સંસ્થાઓ લાંબા સમય સુધી ટકી શકતી નથી, કારણ કે સંસ્થામાં હોદ્દા અને સત્તા માટે સ્પર્ધા જાગે છે અને ખેંચાખેંચ થાય છે. સદ્‌ભાગ્યે આ સંસ્થાને સેવાભાવી કાર્યકરો મળ્યા છે; અને એના લીધે જ એની આટલી પ્રગતિ થઈ શકી છે. કોઈ પણ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ વ્યક્તિ ન હોય તો સંસ્થા ન ચાલે. શ્રી મોતીચંદભાઈ કાપડિયા અને શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ, એ બન્ને આ સંસ્થાના પ્રાણ બન્યા છે.

"આ અવસરે હું એક સૂચન કરવું ઉચિત સમજું છું કે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ રોજી રળી શકાય તેવો અભ્યાસ કરવાની અને ડિગ્રીઓ મેળવવાની સાથે સાથે આપણા મોટા મોટા જ્ઞાનભંડારો, એમાં હજારોની સંખ્યામાં સચવાયેલા આપણા મહાન આચાર્યોના ગ્રંથો, અને એમનાં કાર્યોનો પણ ખ્યાલ રાખે, અને એ દિશામાં પણ તેઓ કામ કરે. શ્રી ભોગીભાઈએ રિસર્ચની અને પ્રાચીન ગ્રંથોના અધ્યયન–સંશોધનની જે વાત કરી છે તેની સાથે હું સહમત થાઉં છું. સંસ્કારને માટે પણ વિદ્યાર્થીઓએ આવું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

"પૂજ્ય ગાંધીજીએ આપણને સેવાનો મંત્ર આપ્યો છે. એ મંત્ર પ્રમાણે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તીર્ણ થયા બાદ સેવામાર્ગ તરફ વળે અને અભ્યાસકાળ દરમ્યાન મહાન જૈનાચાર્યોએ લખેલા ગ્રંથોનું અને જૈનધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન કરે તો એમને તે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે. નિર્વાહ માટે સારી કમાણીની જરૂર છે; પરંતુ સાથે સાથે જીવનમાં સંસ્કાર પાડવાનું કામ એથીયે વધુ જરૂરી છે. (રિપોર્ટ ૪૭ : પૃ. ૨૩)

આ નવા મકાનનું ઉદ્‌ઘાટન થયા બાદ એ શાખાનો લાભ વધુ વિદ્યાર્થીઓને મળવા લાગ્યો છે.

વડોદરા-શાખાના પુસ્તકાલયના વિકાસ અંગે એ શાખાના કાર્યવાહકો અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓએ કરેલ પ્રયાસની અહીં નોંધ લેવી જરૂરી છે. આ વિદ્યાર્થીમિત્રોએ મનોરંજન-પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તેમ જ કાર્યવાહકોના સહકારથી અમુક રકમ એકત્ર કરીને જુદા જુદા વિષયના અભ્યાસ માટે જરૂરી એવાં કીમતી પુસ્તકો એકત્ર કરીને "સ્ટુડન્ટ્સ લેન્ડિંગ લાયબ્રેરી" શરૂ કરી છે, જે ઘણી ઉપયોગી સાબિત થઈ છે. આ પ્રવૃત્તિની ઉપયોગિતા સમજીને આ લાયબ્રેરીમાં પુસ્તકો ભેટ મળવા લાગ્યાં છે. વડોદરાના જાણીતા પુસ્તકવિક્રેતા શ્રી એમ. સી. કોઠારીએ એમાં છસો રૂપિયા જેટલી કિંમતનાં અને વડોદરાના જાણીતા વકીલ શ્રી ડાહ્યાભાઈ મગનલાલે એક હજારની કિંમતનાં પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં છે.

આ શાખાના નવા મકાનનું તા. ૧૬–૯–૬૨ના રોજ ઉદ્‌ઘાટન થયું તે વખતે, વડોદરાના જૈન તેમ જ સાર્વજનિક જાહેરજીવનના પ્રાણ સમા એ શાખાના કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ભાવનાશીલ મંત્રી શ્રીયુત નાગકુમારભાઈ મકાતી, પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે

મુંબઈમાં સારવાર લેતા હોઈને, એ સમારંભમાં હાજર નહોતા રહી શકયા. પણ સહુને ઉમેદ હતી કે તેઓ થોડા વખતમાં સાજા થઈ જશે. મુંબઈમાં એમની તબિયત ધીમે ધીમે સુધરતી હોવાના પણ સમાચાર મળતા રહેતા હતા. પણ એવામાં એમની બીમારીએ સાવ અણધાર્યો પલટો લીધો, અને માત્ર ૫૫ વર્ષની ઉંમરે તા. ૨૦–૭–૬૨ના રોજ મુંબઈમાં જ એમનો સ્વર્ગવાસ થયો!

આપણી શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સના કાર્યમાં પણ તેઓ હમેશાં ઉમંગપૂર્વક સક્રિય ભાગ લેતા રહેતા હતા. કૉન્ફરન્સનો ઇતિહાસ એમણે લખ્યો હતો. તેઓની સાહિત્યરુચિ જાણીતી હતી. એમણે વીર દયાળદાસ, શત્રુંજયોદ્ધારક સમરસિંહ જેવી નવલ-કથાઓ લખી હતી; અને સમાજસુધારાની લાગણીથી પ્રેરાઈને એમણે સંખ્યાબંધ લેખો લખ્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે એમને ખૂબ મમતા હતી. એમની પરગજુ અને પ્રેમાળ પ્રકૃતિને કારણે એમનો સ્નેહીવર્ગ ઘણો વિશાળ હતો. એમની કાર્યકુશળતા અને સુજનતાની સુવાસ ચોમેર ફેલાયેલી હતી. વડોદરાના જૈનસંઘની તેમ જ ત્યાંની પ્રજાની દરેક સેવા-પ્રવૃત્તિમાં શ્રી નાગરકુમારભાઈ હમેશાં મોખરે રહેતા.

શ્રી જૈન વિદ્યાર્થી આશ્રમની સ્થાપનામાં, એ આશ્રમ વિદ્યાલયને સોંપાવી વડોદરામાં વિદ્યાલયની શાખા શરૂ કરાવવામાં અને આ શાખાનું કુશળતાપૂર્વક સુવ્યવસ્થિત સંચાલન કરવામાં શ્રી નાગકુમારભાઈએ જે ફાળો આપ્યો હતો તે અમૂલ્ય અને એમના સેવા-પરાયણ જીવનની યશકલગીરૂપ બની રહે એવો છે. એમના અકાળ અવસાનથી વિદ્યાલયની વડોદરા-શાખાને ન પૂરી શકાય એવી ખોટ પડી છે; એટલે એમના સ્વર્ગવાસની નોંધ આ સ્થાને જ લેવી ઉચિત માની છે.

૫૦મા વર્ષમાં (તથા બાવનમા વર્ષમાં પણ) આ શાખા માટેની સ્થાનિક કમિટી નીચે મુજબ છે:—

શ્રી જસુભાઈ મણિલાલ શાહ
શ્રી રસિકલાલ છગનલાલ શાહ } મંત્રીઓ
શ્રી જમનાદાસ કાળિદાસ ઝવેરી
શ્રી લાલચંદ ભાઈલાલ શાહ
શ્રી ચીમનલાલ છગનલાલ શાહ
શ્રી કાંતિલાલ ચીમનલાલ શાહ

વલ્લભ વિદ્યાનગર (આણંદ) શાખાની તૈયારી

વિદ્યાલયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બને તેટલા વધુ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલયનો લાભ મળે એ જ રહ્યો છે. અને વિદ્યાલયના સંચાલકો આ ઉદ્દેશને પાર પાડવા માટે હરહંમેશ દિલ દઈને પ્રયત્ન કરતા રહે છે. વિદ્યાલયના કાર્યવાહકોએ સામાન્ય રીતે એવું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે કે જ્યાં યુનિવર્સિટી હોય ત્યાં વિદ્યાલયની શાખા સ્થાપવાના શક્ય પ્રયત્નો કરવા.

આણંદ પાસે વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ મૂળ વઢવાણ શહેરના વતની અને ઘણાં વર્ષોથી આણંદમાં રહેતા ધર્મભાવનાશીલ શ્રીયુત મણિલાલ નરસીદાસ દોશીને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં વિદ્યાલયની

શાખાની સ્થાપના થાય તો તેથી ઘણા જૈન વિદ્યાર્થીઓ એનો લાભ લઈ શકે. અવસર જોઈને એમણે પોતાના મનની આ વાતની વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી શ્રીયુત ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહને જાણ કરી. સમાજનું ઉત્થાન મુખ્યત્વે કેળવણી દ્વારા જ થઈ શકવાનું છે, એ પાયાની વાત શ્રી ચંદુભાઈના મનમાં બરાબર વસી ગઈ છે. તેથી જ તો તેઓ વિદ્યાલયના કાર્ય-ક્ષેત્રના વિસ્તાર માટે અને એની નવી નવી શાખાઓની સ્થાપના માટે હમેશાં ઝંખતા જ હોય છે. એટલે એમણે શ્રી મણિભાઈની આ વાતને સહર્ષ આવકાર આપ્યો. અને શ્રી ચંદુભાઈની યોગ્ય રજૂઆતથી વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ પણ એ વાતને વધાવી લીધી. છેવટે શ્રી મણિભાઈ દોશીના પ્રયાસથી વિ. સં. ૨૦૧૮ના વસંત પંચમીના શુભ દિવસે (તા. ૮–૨–૬૨ના રોજ) આ શાખાને માટે ૭૯ ગુંઠા જેટલી જમીન આશરે સાડા સાત હજાર રૂપિયામાં ખરીદી લેવામાં આવી. આ વિચારને મૂર્ત રૂપ આપવામાં આણંદ અને એની આસપાસનાં ગામોનાં જૈન ભાઈઓએ પણ સારો સહકાર આપ્યો હતો.

આ પછી આ શાખાના મકાનનું બાંધકામ થઈ શકે એવી જરૂરી પૂર્વ તૈયારી પૂરી થતાં, પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયનંદનસૂરીજી મહારાજે કાઢી આપેલ મુહૂર્ત પ્રમાણે, વિ. સં. ૨૦૨૦ના માહ સુદિ બીજ, તા. ૧૬–૧–૬૪ ને ગુરુવારના રોજ આ શાખાના મકાનનો ભૂમિખનનવિધિ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ ડૉ. જયંત એમ. શાહને હાથે કરાવવામાં આવ્યો. આ મકાનનો શિલારોપણવિધિ તે પછી થોડા જ વખતમાં, વિ. સં. ૨૦૨૦ના માહ સુદિ ૧૧, તા. ૨૫–૧–૬૪ ને શનિવારના રોજ વલ્લભ વિદ્યાનગરની સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રીયુત ઈશ્વરભાઈ જેઠાભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે, મૂળ ખંભાતના વતની અને મુંબઈમાં રહેતાં, જાણીતી ચીમનલાલ પેપર કંપનીવાળા શ્રીયુત ચીમનલાલ પ્રાણજીવન શાહના હાથે કરાવવામાં આવ્યો.

આ સમારંભમાં મુંબઈથી વિદ્યાલયના સંચાલકો સારી સંખ્યામાં હાજર રહ્યા હતા; ઉપરાંત આણંદ અને એની આસપાસનાં ગામોના જન ભાઈઓ પણ ઘણા આવ્યા હતા. આ પ્રસંગે શ્રી ચીમનભાઈએ આ શાખાના પુસ્તકાલયને માટે પોતા તરફથી અગિયાર હજાર રૂપિયા આપવાની જાહેરાત કરી હતી, અને વિદ્યાલયના કાર્યવાહકોની કાર્યદક્ષતાને ભાવભરી અંજલી આપી હતી.

પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલે કહ્યું હતું કે—

" વિદ્યાનગર એ માત્ર વિદ્યાને માટે જ સ્થપાયેલ સ્થાન છે. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની પ્રેરણાથી આ વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ અને તેની શાખા વિદ્યાનગરમાં થાય છે એ આનંદજનક ઘટના છે. ધર્મની સર્વતોમુખી પાયાની કેળવણી મળે એ અગત્યનું કાર્ય છે, અને ચારિત્રઘડતરની દૃષ્ટિએ પણ એ વધુ ઉપયોગી છે. કેળવણીમાં નૈતિક શિક્ષણની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓને લોનરૂપે અપાતી આર્થિક સહાયની યોજના ખૂબ પ્રશંસાને પાત્ર છે."* (રિપોર્ટ ૪૯ : પૃ. ૨૧–૨૨)

---

* અહીં એ વાતની જાણ કરતાં આનંદ થાય છે કે આ શાખાના ૮૦ વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે એવા આલિશાન મકાનનું બાંધકામ પૂરું થઈ ગયું છે; અને તા. ૧૮–૬–૬૭ ના રોજ પંચકલ્યાણક પૂજા ભણાવીને, ૩૧ વિદ્યાર્થીઓથી, આ શાખાના કાર્યની શુભ શરૂઆત કરવામાં આવી છે.

શેઠ ગોકુળભાઈ મૂળચંદ જૈન હોસ્ટેલ
(મુંબઈમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ માટે કામચલાઉ વ્યવસ્થા)

શેઠ શ્રી ગોકુળભાઈ મૂળચંદ વિદ્યાપ્રેમી શ્રીમાન હતા અને શિક્ષણના કાર્યને પ્રોત્સાહન મળે એવી કેટલીક સખાવતો એમણે કરી હતી. એમના સુપુત્ર શ્રી મણિભાઈએ પોતાના પિતાશ્રીની યાદમાં મુંબઈમાં એલ્ફીન્સ્ટન રોડ ઉપર પરેલમાં એક હોસ્ટેલ બંધાવી હતી.

જૈન સમાજમાં ધીમે ધીમે ઉચ્ચ શિક્ષણની ભૂખ વધતી જતી હતી, અને વિદ્યાલયની સુવ્યવસ્થાની લોકપ્રિયતાને લીધે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયમાં દાખલ થવા પ્રેરાતા હતા. પણ જગ્યાની મર્યાદિત સગવડને કારણે અનેક સુયોગ્ય વિદ્યાર્થીઓની અરજીઓ પણ નકારવી પડતી હતી. વિદ્યાલયના ભાવનાશીલ સંચાલકોને આ વાતનું ઘણું દુઃખ હતું; અને આનો કંઈક ઉપાય શોધવા તેઓ હમેશાં વિચારતા રહેતા હતા. એમની આ ચિંતાનો કંઈક ખ્યાલ ૩૦મા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૪–૨૫)માંના નીચેના લાગણી ભીના ઉદ્ગારો ઉપરથી પણ આવી શકે એમ છે :—

"ભણવાની અભિલાષાવાળાને સ્થળ કે ધનસહાયને અભાવે અભ્યાસ મૂકી દેવો પડે તો તે વાત આપણને પાલવે તેમ નથી. એકલા મુંબઈ શહેરમાં ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રહે તેટલી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. અત્યારના વિદ્યાર્થીઓના વલોપાત, રખડાટ અને ફફડાટ જેણે જોયા જાણ્યા હોય તેને આ બાબત મુલતવી રાખવાનું કહેવામાં આવે તો ખરેખર ખેદ થાય તેવું છે. અને કેળવણીના પ્રશ્નના નિકાલમાં સમાજનો જયવારો છે, રાષ્ટ્રની ઉન્નતિના ઊંડા પાયા છે અને સાધ્યને સમીપમાં લાવવાના વ્યવસ્થિત સમારંભો છે."

આ દરમ્યાન એમનું ધ્યાન આ હોસ્ટેલ તરફ ગયું અને ડૉ. શ્રી જયંતીલાલ સુરચંદ બદામી, પીએચ. ડી. મારફત આ હોસ્ટેલ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને વસાવવાના ઉપયોગ માટે વિદ્યાલયને મળે એવો પ્રયત્ન ચાલુ કરવામાં આવ્યો.

શેઠ શ્રી ગોકુળદાસ મૂળચંદના પૌત્ર શ્રી ચીનુભાઈ મણિભાઈ સાથે દોઢેક વર્ષની વાટાઘાટને અંતે, આ હોસ્ટેલનું સમારકામ વિદ્યાલય પોતાને ખર્ચે કરે એ શરતે, પાંચ વર્ષને માટે એ હોસ્ટેલ વિદ્યાલયને સોંપવાને શ્રી ચીનુભાઈ સંમત થયા. વિદ્યાલયની સામાન્ય સમિતિએ તા. ૨–૭–૪૪ના રોજ આ ગોઠવણને પોતાની મંજૂરી આપી અને આ ઇમારતના સમારકામ માટે પંદર હજાર રૂપિયા મંજૂર કર્યા.

તરત જ આ મકાનનું સમારકામ હાથ ધરવામાં આવ્યું, અને મકાનનું ઉદ્ઘાટન કૉલેજોના બીજા સત્રની શરૂઆતમાં કરાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. એ પ્રમાણે તારીખ ૧૨–૧૧–૧૯૪૪ના રોજ સાંજના ૪ વાગતાં જાણીતા ધર્મપ્રેમી, વિદ્વાન, સુરતનિવાસી શ્રીયુત સુરચંદભાઈ પરસોતમદાસ બદામીના વરદ હસ્તે આ મકાનનું ઉદ્ઘાટન કરીને એમાં વિદ્યાલયની મુંબઈની શાખાની શરૂઆત કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે આગમોદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ પધાર્યા હતા, અને તેઓએ, તે દિવસે સવારમાં આ સમારંભ માટે બાંધવામાં આવેલ વિશાળ મંડપમાં, મનનીય

વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને બપોરે પંચકલ્યાણક પૂજા ભણાવવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં આ સ્થાનમાં ૨૧ વિદ્યાર્થીઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. આગળ જતાં એમાં ૫૦ વિદ્યાર્થીઓને રાખવામાં આવતા હતા.

આ ગોઠવણ, કરાર પ્રમાણે, પાંચ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યા બાદ શેઠ શ્રી ગોકુળભાઈના પૌત્રોની ઇચ્છા એ હોસ્ટેલનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લેવાની થવાથી તા. ૩૦–૪–૧૯૪૯ ના રોજ વિદ્યાલયે એ મકાનનો કબજો એમને સોંપી દીધો.

વિદ્યાલયના જૂના મકાનને હવે વધુ વિશાળ બનાવવાની કોઈ શકયતા ન હતી, અને પાંચ વર્ષ માટે વધુ વિદ્યાર્થીઓને રાખવાની જે સગવડ મળી હતી તેને જતી કર્યા વગર પણ છૂટકો ન હતો. પણ સ્વીકારેલ કરારનું પાલન ગમે તેમ કરીને કરવાનું જ હતું.

મુંબઈમાં શાખા માટે જમીન

વિદ્યાલયની પચાસ વર્ષની કાર્યવાહીના પરિણામે મુંબઈના વિદ્યાર્થીગૃહ ઉપરાંત અમદાવાદ, પૂના અને વડોદરાની ત્રણ શાખાઓ સ્થપાઈ ચૂકી હતી, અને એ ચારે સ્થાનોમાં થઈને સવાત્રણસો–સાડાત્રણસો વિદ્યાર્થીઓને રાખવામાં આવતા હતા. ઉપરાંત વલ્લભ વિદ્યાનગર (આણંદ)ની શાખાના મકાનનું બાંધકામ પણ શરૂ થઈ ગયું હતું.* આ રીતે અરધી સદી દરમ્યાન વિદ્યાલયનો વિકાસ વિદ્યાલયના સંચાલકો સંતોષ અને ગૌરવ લઈ શકે એવો થયો હતો. પણ સાથે સાથે દેશમાંના અન્ય સમાજોની જેમ જૈન સમાજમાં પણ ઉચ્ચ શિક્ષણની રુચિ સારા પ્રમાણમાં વધી હતી, અને સમાજના અભ્યુદય માટે, એ રુચિને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વધારેમાં વધારે સગવડ પણ ઓછી પડે એવી સ્થિતિ હતી એ હકીકત વિદ્યાલયના વિચક્ષણ કાર્યકરોના ધ્યાન બહાર ન હતી. સમાજના ભલાની દૃષ્ટિએ આ સ્થિતિ ખૂબ આવકારદાયક હતી; એટલે શિક્ષણના ગુણ પક્ષપાતી વિદ્યાલયના સંચાલકો હમેશાં વધારે ને વધારે વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલયનો લાભ કેવી રીતે આપી શકાય એની જ ચિંતા અને વિચારણા કરતા રહેતા.

આ વિચારણામાંથી એમને મુંબઈમાં વિદ્યાલયની શાખા શરૂ કરી શકાય એવી જમીન ખરીદવાનો વિચાર સ્ફુર્યો. અને વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ એ વિચારનું સ્વાગત કરીને ટૂંક સમયમાં જ ઘાટકોપરમાં એક પ્લૉટ ખરીદવાનો નિર્ણય કરીને એનો અમલ કરવાની વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટીઓને સત્તા આપી છે.

વિદ્યાલયના સુવર્ણ મહોત્સવના ૫૦મા વર્ષમાં ભરવામાં આવેલું આ પગલું વિદ્યાલયના સંચાલકોની વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની હાર્દિક લાગણીની સાક્ષી પૂરવાની સાથે વિદ્યાલયની વિકસતી જતી કાર્યશક્તિની પણ સાક્ષી પૂરે છે. વ્યક્તિની ઉંમર વધતાં એ વૃદ્ધ થાય છે, જ્યારે, જાહેર સંસ્થાનું સંચાલન જો સુચારુ રીતે થતું રહેતું હોય તો, સંસ્થાની ઉંમર વધવા સાથે એનામાં નવું જોમ પ્રગટે છે: વિદ્યાલયના વધુ વિકાસ માટે જમીનની ખરીદી કર્યાની આ ઘટનાએ આ વાતને પુરવાર કરી આપી છે.

* અગાઉ સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ, બાવનમા વર્ષમાં આ શાખા કામ કરતી થઈ ગઈ છે.

વિદ્યાલયનાં શરૂઆતનાં ૩૦-૩૧ વર્ષના સમયને વિદ્યાલયની સ્થિરતાના, એના પાયાની દૃઢતાના તેમ જ યશનામી, લોકપ્રિય અને વિકાસગામી કાર્યવાહીના યુગ તરીકે પિછાની શકીએ, તો તે પછીના ૨૦-૨૨ વર્ષના સમયને વિવિધ શાખાઓની સ્થાપનાને કારણે તેમ જ સાહિત્ય પ્રકાશનની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિની શરૂઆતને કારણે વિદ્યાલયના વિકાસના યુગ તરીકે ખુશીથી પિછાની શકીએ. આમાં શરૂઆતમાં વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય તરીકે અને પછીથી માનદ મંત્રી તરીકે શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહે ઘણો અગત્યનો, માર્ગદર્શક અને નિર્ણાયક ફાળો આપ્યો છે, એમ કહેવું જોઈએ. એમના સહકાર્યકરોએ આપેલો સાથ પણ એટલો જ મહત્ત્વનો છે.

વિદ્યાલયમાં આપનું નામ અમર કરો

"દાનવીર શેઠ દેવકરણ મૂલજી જોગ ધર્મલાભની સાથે માલૂમ થાય જે ગઈ કાલે અમારી સાથે તમારી જે વાત થઈ હતી તે મુજબ અને અમુક વિશ્વાસુ આદમીની સાથે થયેલી વાતચિત મુજબ અમારો વિચાર નીચે મુજબ જણાય છે.

"હોસ્પીટલની વાત ઘણી મોટી અને અશક્ય જેવી અમને લાગે છે તો એના બદલામાં હોસ્પીટલની જલદી જરૂરત ન પડે એવી રીતે આપના સાધર્મિ ભાઈઓની તંદુરસ્તીને માટે ખાસ સગવડ મોટા પાયા ઉપર થાય તો વધારે સારૂ બનવા જોગ છે અને આ કામ જૈન સમાજમા આજ સુધી થયું નથી. આપનુ નામ પ્રથમ નંબરે આવશે અને હમેશાંને માટે કાયમ રહેશે માટે ઘણાં નાનાં નાનાં કામો કરવા કરતાં એક જ મોટુ અને સંગીન કામ થાય તો કાંઈ પણ કર્યું કહેવાય. આ બાબત પ્રથમ પણ કંઈ વખતે પત્રોમાં તમને જણાવેલ યાદ હશે.

"એ ઉપરાંત શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં આપનુ અમર નામ અમદાવાદવાળા વાડીલાલ સારાભાઈની માફક થવાની જરૂરત છે એ આપ પોતે જાણો છો, કારણ કે પ્રથમથી આપે જ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનું કામ માથે લીધેલું છે.

"આ બે કામ ખરા આપની જીંદગીમાં લાહો લેવાનાં સમજવામાં આવે છે, તો આશા છે કે આપ જરૂર ઉદારતા દાખવી વિચારી એક મક્કમપણું જણાવશો. મોતીચંદભાઈ આવશે ત્યારે બની શકશે તો હું પણ આવીશ. હાલ એ જ. દ. વલ્લભ વિ ના ધર્મલાભ.

તા ૭-૬-૨૯ —પૂ આ. મ વિજયવલ્લભસૂરિજી

[આચાર્ય મહારાજે શ્રી દેવકરણ શેઠને લખેલ પત્ર. આ પત્ર લખ્યા પછી ૧૨ દિવસે, તા. ૧૯-૬-૨૯ના રોજ, શ્રી દેવકરણ શેઠનો સ્વર્ગવાસ થયો.]

પ્રકરણ સાતમું : વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાલયનું અસ્તિત્વ વિદ્યાર્થીઓને લીધે તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને માટે જ છે એટલે વિદ્યાલયની સ્થાપના અને પ્રગતિની કથા એ ખરી રીતે વિદ્યાર્થીઓએ લીધેલ વિદ્યાલયના લાભની અને સાધેલ પ્રગતિની જ કથા બની રહે છે. મતલબ કે વિદ્યાર્થીઓ જ વિદ્યાલયનું જીવન અને સર્વસ્વ છે. વિદ્યાલયના સંચાલકો વિદ્યાર્થીઓ માટે કેવી આશા અને પ્રશંસાની દૃષ્ટિ ધરાવે છે તે સાતમા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૬)ની નીચેની એક જ પંક્તિથી સમજી શકાય છે :—

"આપણા અત્યારના વિદ્યાર્થીઓ એટલે આપણી ભાવી જૈન મનોરથ સૃષ્ટિ છે."

વિદ્યાર્થીઓ અંગે શરૂઆતથી જ વિદ્યાલયના સંચાલકોનું વલણ બે પ્રકારનું રહ્યું છે: એક તો, સામાન્ય કે ગરીબ સ્થિતિના હોશિયાર વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસ આર્થિક સગવડના અભાવે ન રૂંધાય તે તરફ ધ્યાન રાખવું; અને બીજું, વિદ્યાલયનો લાભ વધારેમાં વધારે વિદ્યાર્થીઓને મળે એનો ખ્યાલ રાખવો.

સામાન્ય સ્થિતિના સુયોગ્ય વિદ્યાર્થીઓનું સંચાલકોના હૈયે કેટલું હિત હતું તે તેમ જ જગા ખાલી હોય તો પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓને રાખીને બને તેટલા વધુ વિદ્યાર્થીઓને લાભ આપવાની કેવી ભાવના તેઓ ધરાવતા હતા તે ચોથા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૭)માંના નીચેના લખાણ ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે :

"ફ્રી વિદ્યાર્થીને ભોગે પેઇંગને દાખલ કરવામાં સંસ્થાનો ઉદ્દેશ જળવાતો નથી. પણ સગવડ અને સમાસ હોય તો ખાલી રહેતી જગા મેનેજિંગ કમિટી પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓથી તે વર્ષ માટે પૂરે એવી સત્તા આપવાની જરૂરીઆત લાગે છે."

આ લખાણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, ફ્રી વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવા છતાં જગા ખાલી હોય તો સંસ્થાએ પોતાના ધારાધોરણમાં સ્વીકારેલ પ્રમાણ કરતાં પણ વધુ સંખ્યામાં પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાની સત્તા વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિને આપવામાં આવે એટલા માટે, તા. ૭–૯–૨૪ના રોજ વિદ્યાલયની સામાન્ય સમિતિની સભા બોલાવવામાં આવી હતી. આ સભાએ ફ્રી વિદ્યાર્થીઓને ગેરલાભ ન થઈ બેસે એટલા માટે છેવટે આ માગણીનો સ્પષ્ટ ઇનકાર કરી દીધો એ ઉપરથી પણ સામાન્ય સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે સંસ્થા કેવી હમદર્દીભરી ભલી લાગણી ધરાવે છે તે જણાઈ આવે છે. આ સામાન્ય સમિતિની સભાની કાર્યવાહીનો અહેવાલ આપતાં "પચીશ વર્ષની કાર્યવાહી" (પૃ. ૧૯-૨૦)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"સંસ્થાના ધારાધોરણમાં શરૂઆતથી એક નિયમ રાખવામાં આવ્યો છે કે 'વ્યવસ્થાપક સમિતિ પેઇંગ વિદ્યાર્થીની સંખ્યા એવી રીતે મુકરર કરશે કે તે વધારેમાં વધારે લોન વિદ્યાર્થીઓ કરતાં

એક તૃતીયાંશ ભાગથી વધારે નહિ હોય.'[1] આનો અર્થ એ થયો કે ત્રણ લોન વિદ્યાર્થી સંસ્થામાં દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે એક પેઇંગ વિદ્યાર્થી રાખી શકાય. આ પ્રમાણ બહુ વિચાર કરીને શરૂઆતથી જ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. સંસ્થાના ચોથા વર્ષમાં આ પ્રમાણ પર અપવાદ કરવાની સત્તા વ્યવસ્થાપક સમિતિને આપવાની બાબત જનરલ સભામાં વિચાર માટે રજૂ કરવામાં આવી હતી. કારણ કે તે વખતે પેઇંગ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થામાં મોટી સંખ્યામાં આવવા ઇચ્છા ધરાવતા હતા અને દર વર્ષે ઉપરનું પ્રમાણ જાળવવામાં ભારે મુશ્કેલી પડતી હતી....મુંબઈમાં લાલબાગમાં સંઘની મોટી મેદની જામી હતી. તે વખતે પેઇંગ અને લોન વિદ્યાર્થીના ઉપર જણાવેલાં પ્રમાણોમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા વ્યવસ્થાપક સમિતિને આપવાની જરૂરીઆત પર મંત્રીએ વિવેચન કર્યું....પેઇંગ અને લોન વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમાં ફેરફાર કરવાની વ્યવસ્થાપક સમિતિને સત્તા આપવાનાં અનેક કારણો મંત્રીએ રજૂ કર્યાં, તે પર કેટલાંક વિવેચનો થયાં અને દરખાસ્ત પસાર થવાની લગભગ અણી ઉપર હતી.

"તે વખતે શેઠ મોતીલાલ મૂળજી ખડા થઈ ગયા. તેમણે ખરેખર ભાષણ કર્યું. તેમના કહેવાનો સાર એ હતો કે આપણે આ વિદ્યાલય ખાસ મધ્યમ વર્ગ અને ગરીબ સાધર્મી ભાઈઓના હિત માટે કાઢ્યું છે, ધનવાન પેઇંગ વિદ્યાર્થી તો ગમે ત્યાં સગવડ કરી લઈ ભણશે, પણ ખૂબ વિચાર કરી પેઇંગ અને લોન વિદ્યાર્થીના પ્રમાણનું જે ધોરણ આપણે સ્વીકાર્યું છે, તેમાં જરા પણ ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. એમણે પોતાની દલીલના ટેકામાં કેટલાક દાખલાઓ આપ્યા અને સર્વના આશ્ચર્ય વચ્ચે વ્યવસ્થાપક સમિતિએ ભલામણ કરેલી અને મંત્રીએ રજૂ કરેલી પેઇંગ અને લોન વિદ્યાર્થીના પ્રમાણમાં અપવાદ કરવાની વ્યવસ્થાપક સમિતિને છૂટ આપવાની દરખાસ્ત સર્વાનુમતે રદ થઈ ગઈ."

વિદ્યાલયનો લાભ વધુમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓને મળે એ માટે સંસ્થાના સંચાલકો કેટલા પ્રયત્નશીલ અને સજાગ હતા તે નીચેની બે નોંધો ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે. એ નોંધો કહે છે કે—

"આ વર્ષે વ્યવસ્થાપક કમીટીને એવો વિચાર થયો કે આ સંસ્થાનો લાભ વધારે સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ લે તેટલા માટે જાહેરખબર સારી રીતે છપાવી અરજી માગવી. આટલા ઉપરથી મુંબઈનાં તેમ જ દેશાવરનાં છાપાંઓમાં જાહેરખબર આપી હતી." (સાતમો રિપોર્ટ, પૃ. ૮)

"આપણે વિદ્યાર્થી સંખ્યા કમી કરી શકતા નથી એટલે આવકમાં વધારો કર્યે જ આપણી સિદ્ધિ છે." (છવીસમો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૫)

વળી વિદ્યાર્થીઓને માટે જુદા જુદા વિષયના અભ્યાસ માટેની સગવડ કરવાની તેઓ કેવી તમન્ના ધરાવતા હતા તે અંગે નીચેની બે નોંધો, જાણે એમની પ્રશસ્તિ કરતી હોય એમ, કહે છે કે—

"હજી એગ્રિકલ્ચરલ (ખેતીવાડી) અને મીકેનીકલ લાઇનમાં પણ વધારે વિદ્યાર્થીઓ જાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આપણે સર્વ ક્ષેત્રોમાં આપણા ભાઈઓને સ્થાન મેળવતા જોવા ઇચ્છીએ તે સ્વાભાવિક છે." (સાતમો રિપોર્ટ, પૃ. ૯)

"પરદેશ અભ્યાસ કરવા અગર તો અનુભવ મેળવવા જનાર બુદ્ધિશાળી પ્રવીણ વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ થવા માટે સંસ્થા પાસે નિયત ફંડ નથી. હાલ પૂરક રકમ આપી સંતોષ માનવામાં આવે

૧. અત્યારે બે લોન વિદ્યાર્થીએ એક પેઇંગ વિદ્યાર્થી લેવામાં આવે છે.

છે, પરંતુ તે બરાબર નથી. આશાસ્પદ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલવા માટે એક સારું સ્થાયી ફંડ ઊભું કરવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે એમ અમને ચોક્કસપણે લાગે છે." (૪૧મો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૨)

આર્થિક સગવડ વગરના વિદ્યાર્થીઓનું હિત પૂરેપૂરું સચવાય, વધુમાં વધુ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાલયનો લાભ મળે અને વિદ્યાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો અભ્યાસ કરવાની તેમ જ વિશેષ અભ્યાસ માટે પરદેશમાં પણ જવાની વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા મળે એ માટે વિદ્યાલયના સંચાલકો માત્ર ભાવના ભાવીને જ બેસી રહે એવા ન હતા. વિદ્યાર્થીઓના હિતને માટે તેઓને જે વિચારો આવતા અને વિદ્યાલયના વિકાસને માટે એમને જે કામ કરવા જેવું લાગતું એને અમલી બનાવવા માટે તેઓ સમૂહ ભાવનાથી દિલ દઈને પ્રયત્ન કરતા અને આ માટે જહેમત ઉઠાવવામાં તેઓ, મનોહર ઉદ્યાનના કુશળ અને નિષ્ઠાવાન બાગબાનની જેમ થાક કે કંટાળાને બદલે એક પ્રકારનો આનંદ અનુભવતા. આમ હોવાને લીધે જ વિદ્યાલયનો વિવિધ શાખાઓ રૂપે તેમ જ દરેક શાખામાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ રાખવાની સગવડરૂપે સતત વિકાસ થતો રહ્યો છે. વિદ્યાલયના વિકાસની આ પ્રક્રિયા અત્યારે પણ ચાલુ છે, અને એ માટે વિદ્યાલયના અત્યારના સંચાલકો એટલા જ સજાગ, પ્રયત્નશીલ અને સમૂહભાવનાના સૂત્રે બંધાયેલા છે, એ સમાજની ખુશનસીબી અને સંસ્થાના આદ્યપ્રેરક આચાર્યશ્રીના આશીર્વાદનું જ ફળ લેખી શકાય.

વળી, વિદ્યાલયના પ્રવેશ માટે ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરોને બાદ કરતાં, વિદ્યાર્થીઓની પસંદગીનું ધોરણ કેવળ એમની લાયકાત (ગુણવત્તા) અને જરૂરિયાત જ રાખવામાં આવ્યું છે. અને એ માટે સંસ્થાના બંધારણમાં જે સુસ્પષ્ટ અને સુનિશ્ચિત જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે એનું પૂરી સાવધાની સાથે પાલન કરવામાં આવે છે. સંસ્થાની શરૂઆતથી જ આવી તંદુરસ્ત અને નિષ્પક્ષ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવેલ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની પસંદગીનું કામ કોઈ પણ પ્રકારની તાણખેંચ વગર, જાણે સ્વયં સંચાલિત ન હોય, એ રીતે બિલકુલ સરળતાપૂર્વક ચાલતું રહે છે. આમ થવામાં સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ તથા એમના સમુદાયના મુનિવરોએ દાખવેલી નિર્મોહવૃત્તિ અને તટસ્થતા તેમ જ સંસ્થાના સંચાલકોએ દાખવેલી સંસ્થાના બંધારણ પ્રત્યેની વફાદારી અને ખેલદિલી દાખલારૂપ બની રહે એવી છે. આને લીધે જ સંસ્થા ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધી શકી છે, એમાં શંકા નથી. વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી માટે અપનાવવામાં આવેલ ધોરણનો ખ્યાલ નીચેની નોંધો ઉપરથી પણ આવી શકશે. એ નોંધો કહે છે કે —

"વિદ્યાર્થીઓની લાયકાત અને તેની જરૂર ઉપર જ લક્ષ્ય આપવામાં આવે છે. આથી કેટલીક વાર ભલામણ કરનારાઓને ખેદ થવાનો પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ ભલામણની કોઈ બાબત પર કમીટી વિચાર કરતી નથી, એ બાબત અહીં ખાસ જણાવવાની જરૂર એ છે કે આ સંસ્થામાં જ્ઞાતિ કે ભલામણ ઉપર લક્ષ્ય ન આપવાને સંબંધે કોઈએ ખેદ કરવાનું કારણ નથી. આખી શ્વેતાંબર કોમની નજરે જોવાની આપણે ટેવ પાડવાની જરૂર છે અને તે સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવે છે." (ત્રીજો રિપોર્ટ, પૃ ૧૪)

"અરજી પસાર કરતી વખત ગામ કે કોમ ઉપર લક્ષ્ય જરા પણ અપાતું નથી સંસ્થાના નિયમને યોગ્ય હોય, જરૂરિયાતવાળો હોય અને સહાય વગર અભ્યાસ કરવા અશક્ત હોય તેને કોઈ

ભેદભાવ વગર અત્ર દાખલ કરવામાં આવે છે, અને તે ઉપરાંત જગા ખાલી રહે, સગવડ હોય તો પેઇંગ વિદ્યાર્થીને સ્થાન આપવામાં આવે છે." (છઠ્ઠો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૦).

"સંસ્થામાં દાખલ કરતી વખતે જ્ઞાતિ કે દેશને ગણનામાં લેવામાં આવતા નથી. વિદ્યાર્થીના અભ્યાસની સ્થિતિ, વય, કૌટુંબિક સ્થિતિ અને જરૂરીઆત પર ખાસ લક્ષ અપાય છે, છતાં પરિશિષ્ટો પરથી જોઈ શકાશે કે લગભગ સર્વ પ્રાંતો અને વિભાગોને તથા સર્વજ્ઞાતિઓને સપ્રમાણ ન્યાય મળ્યો છે. અમુક શહેરના વિદ્યાર્થીને દાખલ ન કરતાં કોઈ વાર કચવાટ થાય છે તો તે સંબંધમાં જણાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે અમારે આખી જૈન કોમની દૃષ્ટિએ કામ લેવાનું છે, સમષ્ટિના હિતમાં વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને ખાસ અગવડ ન થાય તેની ચીવટ રાખવા છતાં વ્યક્તિગત અપવાદ લાગે તો પૂછાવવું, તપાસ કરવી, પણ વિના કારણે સંસ્થા વિરુદ્ધ અભિપ્રાય બાંધી દેવો નહિ, તેની વિરુદ્ધ એક તરફી હુકમનામું કરી નાખવું નહિ." (આઠમો રિપોર્ટ, પૃ. ૭)

વિદ્યાર્થીઓની પસંદગીનું ધોરણ આવું ગુણવત્તામૂલક હોવાને લીધે એકંદરે વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવતા વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કક્ષાના કે ઉચ્ચ કક્ષાના તેમ જ બુદ્ધિશાળી જ હોય છે. પણ સારા વિદ્યાર્થીઓ મળવા માત્રથી જ રાજી થઈ જવાનું નથી હોતું; જો જરૂરી દેખરેખ અને સાવચેતી રાખવામાં ન આવે તો સારા વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં (તેમ જ વર્તનમાં પણ) પાછા પડી જતાં વાર લાગતી નથી; આ વાત વિદ્યાલયના સંચાલકો બરાબર જાણતા હતા; અને જ્યારે પણ, પરીક્ષાનાં પરિણામો દ્વારા, વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં કચાશ આવ્યાનો ખ્યાલ આવતો ત્યારે તેઓ જરૂરી ચીમકી આપવાનું તેમ જ આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું પણ ન ચૂકતા. મુખ્યત્વે આવી જાગૃતિને લીધે જ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની ગુણવત્તાનું ધોરણ સચવાઈ શક્યું છે એમ કહેવું જોઈએ. વિદ્યાલયના સંચાલકોની આ વિશેષતાનું દર્શન નીચેની કેટલીક નોંધોમાં પણ થઈ શકે છે. એ નોંધો કહે છે કે—

"૨૯ પૈકી ૧૮ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે પસાર થનારમાંથી ૮ સેકન્ડ ક્લાસમાં આવે છે, અને એક ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવે છે. આ વર્ષનું પરિણામ સંતોષકારક લેખી ન શકાય. વિદ્યાર્થીઓને તે સંબંધી ઘટતી ચેતવણી આપવામાં આવી છે અને નવીન વર્ષમાં તેનું પરિણામ જરૂર દેખાશે એવો પૂરતો સંભવ છે." (સાતમો રિપોર્ટ, પૃ. ૭)

"સંસ્થામાં સર્વ પ્રકારની સગવડ મળવા છતાં ૨૯ પૈકી પાંચ વિદ્યાર્થીઓ નપાસ થયા છે. એ ઉપરથી વિચારવાનું એ પ્રાપ્ત થાય છે કે તદ્દન નરમ વિદ્યાર્થી હોય તેને એક વર્ષની તપાસને પરિણામે પણ બંધ કરી શકાય એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવી અમારી સૂચના છે. એક બીજી બાબત પણ વિચારવા યોગ્ય છે. ૨૪ પસાર થનારા વિદ્યાર્થીમાંથી ૧૦ સેકન્ડ ક્લાસમાં આવે છે જ્યારે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં તો માત્ર એક જ આવે છે. પૂરતી સગવડ છતાં પરિણામ આવું આવે તે બહુ સંતોષકારક ન જ લેખાય. વિદ્યાર્થીઓને માથે અભ્યાસ સાથે કમાવાની ચિંતા નથી, આંતર વ્યવસ્થા ઉપર બહુ જુજ ધ્યાન આપવાનું હોય છે, છતાં સારા ક્લાસમાં મોટી સંખ્યા કેમ ન આવે અને એક પણ વિદ્યાર્થી નપાસ કેમ થાય તે સમજાતું નથી. આયંદે આ સંબંધમાં વિદ્યાર્થીઓ બહુ મુદ્દામ લક્ષ્ય આપશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે." (આઠમો રિપોર્ટ, પૃ. ૬)

"આ વર્ષના આંકડા ઉપરથી જોવાશે કે ઇન્ટર આર્ટ્સનું પરિણામ સર્વથી વધારે ખરાબ છે. વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતી વખત બતાવાયલી ઉદારતાનું એ પરિણામ લાગે છે. આ વખતે વિદ્યાર્થી-

ઓને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે જો આવી રીતે પરિણામ આવ્યા કરશે તો એક પરીક્ષામાં નપાસ થનારને પણ રદ કરવાનો ઠરાવ કરવો પડશે. આ વર્ષમાં વધારે ઉદ્યોગ, ખંત અને ચીવટ વિદ્યાર્થીઓ રાખશે એવી ખાતરી મળી છે. આ સંબંધમાં કમિટીએ તપાસ કરવાની જરૂર છે. આવતી કમિટી એ સંબંધમાં જરૂર યોગ્ય તપાસ અને તજવીજ કરશે એવી અમારી સૂચના છે.” (નવમો રિપોર્ટ, પૃ. ૮–૯)

“સંસ્થામાં ભણતા ૩૮ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેઠા તેમાંથી ૨૨ પસાર થયા તે પૈકી ૧૨ સેકન્ડ ક્લાસમાં આવ્યા, ૧ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં આવ્યો અને તે પૈકી ૭ ગ્રેજ્યુએટ થયા. પરિણામે ૧૬ નાપાસ થયા, પરિણામ ૫૮ ટકા આવ્યું. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં ૩૧ બેઠા તેમાં ૧૮ પસાર થયા તેનું પરિણામ ૫૮ ટકા આવ્યું. આ પરિણામ અસંતોષકારક છે. આટલા વર્ષમાં આવું મંદ પરિણામ આવ્યું નથી. એક પણ વિદ્યાર્થી એક પરીક્ષામાં નપાસ થાય તો નીચું જોવરાવનારી હકીકત બની છે એમ વિદ્યાર્થીએ જાણવું જોઈએ. કોમ જે રીતે તેમની ઉપર આશા બાંધે છે તેના ઉપર આ તો મોટો પ્રહાર કહેવાય. જીવનની શરૂઆતમાં એક વર્ષ પશ્ચાત પડવું એ નાની સુની નુકસાની નથી.” (અગિયારમો રિપોર્ટ, પૃ. ૭–૮)

“એ ૫૧ વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં બેઠા તેમાં ૩૫ પસાર થયા અને ૧૬ નપાસ થયા એટલે પરીક્ષાનું પરિણામ ૬૮ ટકાથી સહેજ વધારે આવ્યું. આ પરિણામ સંતોષકારક ન ગણાય. એ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા ૩૮ વિદ્યાર્થીને હતી તે પૈકી ૨૬ વિદ્યાર્થી પસાર થયા. પરિણામ ૬૮॥ ટકા આવ્યું. આ પરિણામ પણ સંતોષકારક ન ગણાય. આપણે ત્યાં વિદ્યાર્થીને સર્વ પ્રકારની સગવડ અપાતી હોય, તેમને અન્ય કેટલાક વિદ્યાર્થી પેઠે ભણવા સાથે રળવાની ચિંતા ન હોય, છતાં ૧૬ વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં પસાર ન થાય તો ઘણું ખરાબ ગણાય....આથી પણ વધારે દિલગીરી ભરેલી વાત તો એ બની છે કે આ વર્ષે પાંચ વિદ્યાર્થીઓ એકની એક જ પરીક્ષામાં ઉપરાઉપરી બે વર્ષ નિષ્ફળ થયા. સંસ્થાના ધારાધોરણ પ્રમાણે અમે તેમને રદ કર્યા છે....આમાં સંસ્થાને કેટલો અન્યાય થાય છે તે વિદ્યાર્થીઓએ વિચારવાનું છે. ઇન્ટર કોમર્સ જેવી પરીક્ષામાં ઉપરાઉપરી બે વાર નાપાસ થવું એટલે એમણે વિદ્યાલયનાં ત્રણ વર્ષ બગાડ્યાં. તેમ જ અધુરે અભ્યાસે તેમને રખડવું પડ્યું. આ હકીકત અમારી નજરમાં બહુ ગંભીર જણાઈ છે.” (બારમો રિપોર્ટ, પૃ. ૭–૮)

વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસના ધોરણની અને પરીક્ષાનાં પરિણામોની ઉચ્ચ કક્ષા ટકાવી રાખવામાં સંચાલકોની આ ખબરદારીએ ઘણો અગત્યનો હિસ્સો આપ્યો છે એમાં શક નથી.

પરદેશમાં તથા દેશમાં વિદ્યાલય બહાર અભ્યાસ

સને ૧૯૧૫માં વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ, અને ૧૯૪૬માં સંસ્થાની પહેલી શાખા અમદાવાદમાં સ્થપાઈ, એ દરમ્યાનનાં ૩૧ વર્ષ સુધી વિદ્યાલયનું વિદ્યાર્થીગૃહ માત્ર મુંબઈમાં જ હતું, છતાં વિદ્યાલયના સંચાલકોએ એવો આગ્રહ ક્યારેય નહોતો રાખ્યો અને હજી પણ નથી રાખતા કે જે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયમાં રહીને અભ્યાસ કરે એમને જ વિદ્યાલયનો લાભ આપવો. માત્ર મુંબઈમાં જ વિદ્યાલય હતું ત્યારે તેમ જ અમદાવાદ, પૂના અને વડોદરામાં વિદ્યાલયની શાખાઓ સ્થપાઈ તે પછી પણ જે જે વિદ્યાશાખાઓના અભ્યાસ માટેની કૉલેજો આ સ્થાનોમાં ન હતી, અને, આવી કૉલેજો હોવા છતાં, જેમાં વિદ્યાર્થીઓને

પ્રવેશ મળી શકતો ન હતો, તે વિદ્યાશાખાઓનો અભ્યાસ સુયોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ પરદેશમાં જઈને તેમ જ દેશમાં વિદ્યાલયની બહાર રહીને પણ કરી શકે એવી જોગવાઈ સંસ્થાના બંધારણમાં જ કરવામાં આવી છે. સંસ્થાના ઉદ્દેશ અને કાર્યક્ષેત્રનું વિવરણ કરતી બંધારણની ત્રીજી કલમમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે—

"સંસ્થાના ફંડ અનુસાર ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલવા પ્રબંધ કરવો, ભારતમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે અન્ય સ્થળે મોકલવા."

આ જોગવાઈ પ્રમાણે, ફંડની મર્યાદા હોવાને કારણે, પરદેશમાં અભ્યાસ માટે તો મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ વિદ્યાલય સહાય આપી શકેલ છે, છતાં વિદ્યાલયના સંચાલકો આ દિશામાં પણ વિદ્યાલયે સમયને અનુરૂપ કામ કરવાની તૈયારી કરવી જોઈએ એ માટે હમેશાં ચિંતા સેવતા અને શકય પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે. સને ૧૯૫૬માં (તા. ૨૮–૯–૫૬ ના રોજ) "આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિસ્મારકગ્રંથ"ના પ્રકાશનનો સમારંભ મુંબઈમાં શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના પ્રમુખપદે ઉજવાયો તે વખતે વિદ્યાલયના મનોરથદર્શી માનદ મંત્રી શ્રીયુત ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહે લાગણીભર્યા શબ્દોમાં આ બાબતની રજૂઆત કરતાં કહ્યું હતું કે—

"અહીં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે આપના તરફથી જે સહાય અને સહકાર મળેલ છે તે માટે સમાજ જરૂર ગૌરવ લઈ શકે, પણ પરદેશ જવાની ઇચ્છા સેવનાર બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ માટે હજુ સુધી આપણે સક્રિય કાર્ય કરી શક્યા નથી એથી દુઃખ થાય છે. માત્ર દેશમાં જ નહીં પણ પરદેશમાંય આપણા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની, પોતાના સમાજની, દેશની, ધર્મની કીર્તિ ફેલાવે એવું તો સૌ કોઈ ઇચ્છે છે. આપણા દેશ કરતાં પરદેશમાં કેળવણીનો વધુ વિકાસ થયેલો છે. ત્યાં સંશોધન માટે અનેક સાધનો તેમ જ માર્ગદર્શકો છે. આપણો વિદ્યાર્થી વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સમાજની તેમ જ રાષ્ટ્રની ઉપયોગી સેવા કરી શકશે એ નિઃશંક છે.

"ઘણાં વર્ષની અમારી ઝંખના છે કે વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલવા સારુ એક નિયત ફંડ હોવું જરૂરી છે. અત્રે પધારેલા સર્વ ભાઈ–બહેનોને અમારી આગ્રહભરી વિનંતી છે કે આપ આ માગણી ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વિચારશો. સમાજના અગ્રગણ્ય આગેવાનો, સાધનસંપન્ન સજ્જનો અને વેપારી બંધુઓ સમક્ષ આ વિજ્ઞપ્તિ બહુ જ આશા અને શ્રદ્ધાથી રજૂ કરીએ છીએ. સમાજના વિદ્યાર્થીવર્ગ તરફથી આપને વિનંતી કરીએ છીએ કે દર વર્ષે પચીસ હજાર રૂપીઆ પરદેશ અભ્યાસ કરવા જઈ શકે એવા બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓને સહાય કરી શકાય એવું એક સ્થાયી ફંડ ઊભું કરવામાં મદદ કરે અને પ્રેરણા આપે."

આ પ્રસંગને ૧૦ વર્ષ વીતી ગયાં પછી પણ આ દિશામાં ખાસ નોંધપાત્ર કહી શકાય એવું કામ થઈ શકયું નથી. તેથી સંસ્થાના સુવર્ણ-મહોત્સવ નિમિત્તે મોટો સુવર્ણ-મહોત્સવ-નિધિ એકત્ર કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેમાંથી ફંડની અનુકૂળતા પ્રમાણે અમુક રકમ પરદેશ-અભ્યાસ માટે અનામત રાખવાનું વિચારવામાં આવ્યું છે.

આમ પરદેશ-અભ્યાસને પ્રોત્સાહન અને સહાય આપવા માટે ધારણા મુજબ આર્થિક સગવડ ન થઈ શકી તેથી એ કાર્ય મર્યાદિત પ્રમાણમાં જ થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં ખાસ વિશિષ્ટ વિષયનો અભ્યાસ વિદ્યાલયની બહાર રહીને કરવા

માટેની જોગવાઈની સ્થિતિ આના કરતાં જુદી તેમ જ સંતોષકારક છે. વિદ્યાલયના સંચાલકોએ સંસ્થાની શરૂઆતથી જ વિશિષ્ટ વિષયના અભ્યાસ માટે સુયોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલય સિવાય બીજાં સ્થળોમાં પણ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી તરીકે રહી શકે એ બાબત તરફ ધ્યાન આપ્યું હતું અને અત્યારે પણ આપે છે.

બીજા જ વર્ષમાં બે વિદ્યાર્થીઓને એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસ માટે પૂનામાં રહેવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. દસમા વર્ષમાં બે વિદ્યાર્થીઓને એ જ વિષયના અભ્યાસ માટે કરાંચી મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને અગિયારમા વર્ષમાં પૂના તથા કરાંચીમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ખર્ચ માટે અપાતી રકમ ઓછી પડતી હોવાની ફરિયાદ થતાં એ માટે એક પેટાકમિટી નીમવામાં આવી હતી. આ અંગે ૧૧મા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૦)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"પુના કરાંચીમાં અભ્યાસ કરતા ફી વિદ્યાર્થીઓને દર વર્ષે ૪૦૦ રૂપીઆ લોનના એગ્રીમેન્ટથી આપવામાં આવતા હતા અને જે રકમ તેમને રોકડી અપાય તે તેમને ખાતે ઉધારવી એવો ઠરાવ થયો હતો. ચાલુ મોંઘવારીથી સદર રકમ ઘણી ઓછી પડવાની અનેક અરજીઓ આવતાં નીચેના ચાર મેમ્બરોની પેટાકમીટી તે સંબંધી તપાસ કરવા અને પત્રવ્યવહાર કરી હકીકત મેળવી રિપોર્ટ કરવા તા. ૨૭–૧–૨૬ના ઠરાવથી નીમવામાં આવી હતી. કમીટીના મેંબરોનાં નામ શેઠ હીરાલાલ મંછાચંદ શાહ, શેઠ મુળચંદ હીરજી, શેઠ હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ, શેઠ મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ.

"સદર કમિટીએ પત્રવ્યવહાર તપાસી અન્ય કોલેજોમાં તપાસ કરી તા. ૧૯–૩–૨૬ના રોજ રિપોર્ટ કર્યો હતો. તે પર મે. કમીટીએ તા. ૨૧–૪–૨૬ને દિન ઠરાવ કર્યો કે પુને અથવા કરાંચીમાં અભ્યાસ કરનાર આપણા વિદ્યાર્થીઓને રૂ. ૬૦૦) પ્રત્યેક વર્ષ માટે વધારેમાં વધારે આપવા અને તે રકમ તેમને ખાતે માંડવાનું તેમની પાસે એગ્રીમેન્ટ કરાવી સુધરાવી લેવું. સદર રકમ તેમણે કેળવણીના ખર્ચ અંગે જ વાપરવાની છે."

ખાસ વિદ્યાર્થીઓને, ખાસ વિષયના અભ્યાસ માટે, વિદ્યાલય બહાર રહેવાની સગવડ આપવાની આ પ્રણાલિકા અત્યારે પણ ચાલુ જ છે. એકતાલીસમા વર્ષમાં આવી બહાર રહી અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૬૧ જેટલી હતી; ૫૦મા વર્ષમાં એ સંખ્યા ૨૧ની હતી; અને એ સંખ્યામાં દરેક વર્ષે ફેરફાર થતો રહે છે, એ બીના આ હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે. મુંબઈમાં તેમ જ બીજાં સ્થાનોમાં વિદ્યાલયની શાખાઓ હોવા છતાં વિદ્યાલયના સંચાલકોએ અપનાવેલી આ ઉદાર પદ્ધતિ જેમ એમની વિદ્યાવૃદ્ધિની સાચી દૃષ્ટિનું સૂચન કરે એવી છે, તેમ એ અનોખી પણ છે. (બાવનમા રિપોર્ટ મુજબ ૨૧ વિદ્યાર્થીઓ બહાર રહી અભ્યાસ કરે છે.)

ઘડતર માટે ચીવટ

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની જેમ એમના જીવનઘડતર અને સદ્‌વર્તન માટે પણ હમેશાં ખૂબ ધ્યાન રાખવામાં આવે છે, તેથી તેઓ, પોતાના વિષયના મર્મજ્ઞ અભ્યાસી બનવાની સાથે, પોતાના સુસંસ્કારી જીવનથી સમાજ અને દેશની યથાશક્ય સેવા બજાવીને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શકે અને વિદ્યાલયના ગૌરવમાં વધારો કરી શકે. આ માટે તેઓમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વનિયંત્રણની સમતુલા જળવાય એ ખૂબ જરૂરી છે. વિદ્યાલયે શરૂઆતથી

જ આ બાબતમાં કેટલી સજાગતા બતાવી છે તે નીચેની કેટલીક નોંધો ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે :—

"આવી સંસ્થામાં જે એક અતિ અગત્યની બાબત લક્ષ્યમાં રાખવાની હોય છે તે વિદ્યાર્થીઓના વર્તન પર છાપ પાડવાની, અરસપરસ પ્રેમમૈત્રી ઉત્પન્ન કરવાની અને બંધુભાવની લાગણી વધારવાની છે. તેમના પર જે અંકુશ રહે તે જેમ ગેરવાજબી દબાણ કરનાર ન હોવો જોઈએ તેમ તદ્દન સ્વચ્છંદી બનાવનાર છૂટ પણ ન મળવી જોઈએ. અસંત નિયંત્રણાના દબાણથી બુદ્ધિની પરિપક્વતા કદી થતી નથી અને નિરંતર પરવશ રહેવા ટેવાયેલું મન પ્રગતિ કરી શકતું નથી, જ્યારે તદ્દન નિરંકુશ રહેનારને પોતાની જાત ઉપરાંત અન્યનું ભાન પણ રહેતું નથી. આંતર વ્યવસ્થામાં આ નિયમો બરોબર લક્ષ્યમાં રાખી કાર્ય લેવામાં આવે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓને સ્વાશ્રયી થવાનું શીખવવામાં આવે છે અને તેમના પર વત્સલ ભાવે દેખરેખ રાખવામાં આવે છે." (બીજો રિપોર્ટ, પૃ. ૯)

"કમિટીએ જરૂરી જુબાની લઈ લંબાણ રિપોર્ટ કર્યો છે તે સંસ્થાના દફતરે છે. રિપોર્ટ પરથી એક વાત ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય લાગે છે તે એ છે કે વિદ્યાર્થીઓએ અત્યારના વાતાવરણને તાબે થઈ જવું ઇષ્ટ નથી. અત્યારે પૂર્વ આર્યભાવનાનો નાશ થતો ચારે તરફ જોવામાં આવે છે અને વિનય વિવેક રાખવો એ નબળાઈ ગણાય છે. આ સ્થિતિ અત્રત્ય સ્થિતિ માટે ઇષ્ટ નથી. જે દેશમાં સ્વતંત્રતાની પોષણા વિશેષ થાય છે ત્યાં જવાબદારીનો ખ્યાલ પણ એટલો જ ઉગ્ર વર્તે છે. અત્રે હક્કના ઉપર જોર વધારે અપાય છે, પણ ફરજ–ધર્મ તરફ તદ્દન બેદરકારી થતી જાય છે એ ઇષ્ટ નથી. સ્વતંત્રતાના અમે પોષક છીએ પણ સ્વતંત્રતા સ્વચ્છંદતામાં ન ફેરવાઈ જાય એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું એ ખરી સ્વતંત્રતા મેળવવાનું લક્ષણ છે એમ અમો માનીએ છીએ." (અગિયારમો રિપોર્ટ, પૃ. ૧૧)

"વિદ્યાર્થીના કેટલાક વર્ગ પડી શકે તેવું જોવામાં આવ્યું છે. કેટલાક તો માત્ર ભણવા જ આવે છે, એને ખાવાનું શું મળ્યું, કેટલું મળ્યું, ક્યારે મળ્યું તેનો વિચાર કરવાની ફુરસદ કે દરકાર હોતી નથી, એ તો પોતે ભલો કે પોતાનાં પુસ્તકો ભલાં. એ કોલેજના ટાઈમે કોલેજમાં જાય, સાંજે ફરવા જાય અને બાકીનો વખત પોતાનાં પુસ્તકોની સાથે નિમકહલાલ રીતે ગેલ કરે. એને તમે ખાધા પછી અરધા કલાકે પૂછો કે આજે શેનું શાક બનાવ્યું હતું તો તેનો તેને ખ્યાલ નહિ હોય. કારણ કે એનું ધ્યાન અભ્યાસ પર જ છે." ("પચીશ વર્ષની કાર્યવાહી", પૃ. ૩૧)

"વિદ્યાલયમાં છાત્રો રહે છે એ સાચા છાત્રો બને અને પોતાના ચારિત્ર્ય દ્વારા વિદ્યાલયની પ્રગતિ અને પ્રતિષ્ઠા વધારે. વિદ્યાલયને માત્ર રૂપિયા આપવાથી અને વિદ્યાર્થીઓને કેવળ પૈસાની મદદ આપવાથી કામ નહીં ચાલે પણ ચારિત્રની શુદ્ધિ તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ, એ છાત્રાલયનું ધ્યેય છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાન મેળવે છે પણ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જ એ છે કે જે આચાર તરફ પ્રેરે; પરિગ્રહ ઓછો થાય એવું જ્ઞાન તે સાચું જ્ઞાન. જે વસ્તુ સિવાય સારી રીતે જીવી શકાય એવી વસ્તુ વિના ચલાવી લે એવો સમાજ તૈયાર થાય એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જરૂરિયાતો ઘટી તો પાપ ઘટ્યું; જરૂરિયાતો વધી તો પાપ વધ્યું. મહાવીરસ્વામી ખરા ત્યાગી હતા. છેવટે દિશા, વસ્ત્ર અને કરપાત્ર એ જ એમની પાસે બાકી રહ્યું હતું." (શ્રી રવિશંકર મહારાજ, વડોદરા શાખાના નવા મકાનના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે; સુડતાલીસમો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૨)

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અને સદ્વર્તન માટે આ રીતે લેવામાં આવેલી કાળજીને પરિણામે સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ જુદા જુદા વિષયના નિપુણ સ્નાતકો (ગ્રેજ્યુએટો) બની

શકયા હતા; અને જેઓ, કોઈ પણ કારણુસર પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા વિના અધૂરે અભ્યાસે છૂટા થયા હતા, તેઓ પણ હમેશા વિદ્યાલય પ્રત્યે આભારની લાગણી દર્શાવતા રહે છે.

પચાસ વર્ષની કાર્યવાહીને અંતે વિદ્યાલયે જુદા જુદા વિષયના ૧૦૮૧ સ્નાતકો સમાજને અને દેશને ભેટરૂપે આપ્યા તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે :—

૧૮૯ દાક્તરો; ૧૯૨ વિનયન(આર્ટ્સ)ની જુદી જુદી શાખાના સ્નાતકો; ૨૩૦ ઇજનેરો; ૨૪૯ વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાના સ્નાતકો; ૨૧૫ વાણિજ્ય અને કાયદાના સ્નાતકો; ૬ ખેતીવાડીના સ્નાતકો.

અધૂરે અભ્યાસે છૂટા થયેલ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧,૪૯૪ છે. એમાંના જેઓ સ્નાતકપદ સુધી પહોંચ્યા છે એનો પાયો વિદ્યાલયમાં જ નખાયો હતો એમ કહી શકાય. કન્યાઓની ઉચ્ચ કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ૨૪૧ વિદ્યાર્થિનીઓને રૂપિયા ૧,૨૮,૭૦૩ જેટલી રકમની સ્કૉલરશિપ આપવામાં આવી છે.

માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને સહાય આપવા માટે સને ૧૯૨૪માં સ્થપાયેલ "શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી લોન સ્કૉલરશિપ ફંડ"માંથી, ૫૦મા વર્ષ સુધીમા, ૮૫૮ વિદ્યાર્થીઓને રૂા. ૯૫,૮૮૯ જેટલી લોન આપવામાં આવી છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને પૂરક સહાય આપવાના ઉદ્દેશથી સને ૧૯૩૫માં સ્થપાયેલ "શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી ઉચ્ચ અભ્યાસ શિષ્યવૃત્તિ ટ્રસ્ટફંડ"માંથી ૫૦મા વર્ષ સુધીમાં, ૬૭૩ વિદ્યાર્થીઓને રૂા. ૧,૩૩,૭૪૩ની લોન આપવામાં આવી છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતાં ખેડાનાં વતની વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થિનીઓને સહાયરૂપ થવાના ઉદ્દેશથી સને ૧૯૪૮માં સ્થપાયેલ "શ્રી ખેડા જૈન વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શિક્ષણ લોન સ્કૉલરશિપ ફંડ" તરફથી, ૫૦મા વર્ષ સુધીમાં, ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ–વિદ્યાર્થિનીઓને મળીને રૂા. ૬૨,૪૧૦ લોન-સ્કૉલરશિપ તરીકે આપવામાં આવેલ છે.

ઉપરાંત, વિદ્યાલયની કાર્યવાહીને યશસ્વી બનાવવામાં એટલે કે સામાન્ય સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ અભ્યાસ દ્વારા પોતાની કારકિર્દીને ઉજ્જવળ બનાવવામાં સૌથી વધુ અગત્યનો અને મહત્ત્વનો ફાળો આપનાર લોન-યોજના મુજબ, ૫૦ વર્ષ દરમ્યાન, ૧૫૬૪ વિદ્યાર્થીઓને (૭૩૭ અભ્યાસ પૂરો કરનારા અને ૮૨૭ અધૂરા અભ્યાસે છૂટા થયેલા વિદ્યાર્થીઓને) રૂા. ૨૯,૮૮,૪૮૬ જેટલી રકમની લોન આપવામાં આવી છે. એમાંથી ૮૦૫ વિદ્યાર્થીઓએ (૪૫૧ પૂરો અભ્યાસ કરનાર અને ૩૫૪ અધૂરા અભ્યાસે છૂટા થનાર વિદ્યાર્થીઓએ) રૂા. ૧૬,૧૪,૧૮૬ જેટલી રકમ પાછી આપી છે.[1]

---

૧ બાવનમા વર્ષને અંતે (તા. ૩૧–૫–૬૭ સુધીમાં) વિદ્યાલયમાં રહીને તૈયાર થયેલ સ્નાતકો વગેરેની વિગત નીચે મુજબ છે :—

સ્નાતકો (ગ્રેજ્યુએટો)—બાવન વર્ષમાં નીચે મુજબ ૧૨૧૩ સ્નાતકો વિદ્યાલયમાં તૈયાર થયા:— ૨૦૦ દાક્તરો; ૨૦૨ વિનયન (આર્ટ્સ)ની જુદી જુદી શાખાના સ્નાતકો; ૨૮૪ ઇજનેરો (આર્કિટેક્ટ); ૨૮૨ વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાના સ્નાતકો; ૨૩૬ વાણિજ્ય

પરદેશમાં રહી અભ્યાસ કરવા માટે સહાય આપવા માટે (સને ૧૯૨૦–૨૧માં) રચાયેલ "શ્રી મહાવીર લોન ફંડ" માંથી ૧૨ વિદ્યાર્થીઓને, ૫૦મા વર્ષ સુધીમાં, રૂા. ૬૫,૯૯૭ની લોન આપવામાં આવી છે. આ વિદ્યાર્થીઓની નામાવલી પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

'શ્રી દેવકરણ મૂળજી પરદેશ અભ્યાસ ટ્રસ્ટ ફંડ' વિદ્યાલયને ૧૯૩૮ની સાલમાં મળ્યું હતું; પણ એની શરત પ્રમાણે એનો ઉપયોગ થઈ શકતો ન હતો, તે છેક વિદ્યાલયના ૫૦મા વર્ષથી ૩ વિદ્યાર્થીઓને રૂા. ૭,૫૦૦ની લોન આપીને એનો ઉપયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

વિદ્યાલયના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન પોતાની કુશાગ્રબુદ્ધિ, અભ્યાસનિષ્ઠા અને પરિશ્રમશીલતાને કારણે કૉલેજોમાં, યુનિવર્સિટીના તેમ જ બીજે ચંદ્રકો કે પરિતોષિકો મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓની નામાવલી કંઈ નાની સૂની નથી. આના લીધે જેમ એ વિદ્યાર્થીઓને યશ મળે છે, તેમ વિદ્યાલયના ગૌરવમાં પણ વધારો થાય છે. વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ શિસ્તપાલન, સંસ્કારિતા અને અભ્યાસમાં હમેશાં આગળ જ હોય. વિદ્યાલયની આવી નામના થવામાં વિદ્યાલયના સુવ્યવસ્થિત સંચાલનનો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનો—એ બંનેનો સમાન હિસ્સો છે. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન વિશિષ્ટ રીતે સન્માનિત વિદ્યાર્થીઓની યાદી જો અહીં રજૂ કરવાનું શક્ય બન્યું હોત તો વિદ્યાલય અને વિદ્યાર્થીઓ—બન્નેની સુમેળભરી કારકિર્દીનું એક આહ્લાદક ચિત્ર દોરી શકાત; પણ સ્થળ-સંકોચને કારણે એ ઇચ્છા ઉપર નિયંત્રણ મૂકવું જરૂરી લાગે છે.

એ જ રીતે વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરી જુદે જુદે ઊંચે સ્થાને ગોઠવાઈને પોતાનો તેમ જ પોતાના કુટુંબનો અભ્યુદય સાધવાની સાથે યથાશક્તિ સમાજ તેમ જ દેશનું કામ કરીને વિદ્યાલયનું નામ રોશન કરનાર વિદ્યાર્થીઓની યાદી પણ ઘણી મોટી થઈ જાય એમ છે. મન તો થાય છે કે આવા કાબેલ ભાઈઓની કાર્યવાહીના સંક્ષિપ્ત પરિચય સાથે

તથા કાયદાના સ્નાતકો; ૬ ખેતીવાડીના સ્નાતકો.

અધૂરા અભ્યાસે છૂટા થયેલા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૬૧૮ છે.

કન્યાઓને સહાય—ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા માટે ૩૦૪ કન્યાઓને રૂા. ૧,૬૫,૦૦૩ જેટલી રકમની સ્કૉલરશિપ આપવામાં આવી.

શ્રી સા. મ. મોદી લોન સ્કૉ. ફંડ—માધ્યમિક શાળાના શિક્ષણ માટે ૮૮૩ વિદ્યાર્થીઓને રૂા. ૯૮,૨૯૯–૯૭ ની લોન આપવામાં આવી. એમાંથી રૂા. ૪૯,૭૭૮–૧૮ નું રિફંડ મળેલ છે. અને બાવનમા વર્ષને અંતે આ ફંડમાં રૂા. ૧,૬૪૩–૧૨ જમે રહે છે.

શ્રી સા. મ. મોદી ઉ. અ. શિષ્યવૃત્તિ ટ્રસ્ટ ફંડ—આ ફંડમાંથી ૭૧૭ વિદ્યાર્થીઓને રૂા. ૧,૪૪,૧૮૧–૪૪ જેટલી લોન આપી; એમાંથી રૂા ૮૧,૭૬૪–૦૭ જેટલું રિફંડ મળ્યું. બાવનમા વર્ષને અંતે આ ફંડમાં રૂા. ૧૨,૮૮૧–૮૦ જમે રહે છે.

શ્રી ખેડા જૈન વિદ્યાર્થી ઉ. શિ. લો. સ્કૉ. ફંડ—આ ફંડમાંથી ૯૫ છાત્રો અને ૩૩ કન્યાઓ મળીને કુલ ૧૨૮ વિદ્યાર્થીઓને રૂા. ૭૫,૮૨૫ જેટલી લોન આપવામાં આવી; એમાંથી રૂા. ૨૧,૩૮૫) પાછા મળ્યા છે, અને બાવનમા વર્ષને અંતે ફંડમાં રૂા. ૭૪,૨૦૨–૯૦ જમે રહે છે.

- લોન અને તેના રિફંડની વિગત પાંચમા પ્રકરણમાં લોનરિફંડની વિગતોમાં આપવામાં આવી છે.

એમની નામાવલી અહીં રજૂ કરી દેવામાં આવે. પણ આમ કરવા જતાં કાર્યનો વિસ્તાર ઘણો વધી જાય એમ હોવાથી એ ઇચ્છાને પણ રોકી રાખવી પડે છે.* આમ છતાં સમુચ્ચયરૂપે એમ જરૂર કહી શકાય કે આ વિદ્યાર્થીમિત્રોએ, સમાજની યુવાન પેઢીને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંસ્કારિતા દ્વારા સ્વાશ્રયી અને શક્તિશાળી બનાવીને સમાજને સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવવાના વિદ્યાલયની સ્થાપનાના પાયાના હેતુને સફળ બનાવ્યો છે; અને વિદ્યાલયના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવા માટે સમાજને એક પ્રકારનું પ્રોત્સાહન પણ આપ્યું છે. આ વિદ્યાર્થીઓ જે જે સ્થાનમાં કામ કરી રહ્યા છે ત્યાં એમણે પોતાની કુશળતાની અને સંસ્કારિતાની સુવાસ પ્રસરાવી છે. વળી વિદ્યાલયના કેટલાક જૂના વિદ્યાર્થીઓ જે સેવાભાવના અને કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી વિદ્યાલયના સંચાલનમાં પોતાનો ફાળો ભૂતકાળમાં આપી ગયા છે અને અત્યારે પણ આપી રહ્યા છે એ બીના પણ વિદ્યાલય અને વિદ્યાર્થીઓ મમતાના કેવા તંતુથી બંધાયેલા છે તેનો ખ્યાલ આપી શકે એમ છે.

વિદ્યાલયમાંથી અભ્યાસ કરીને છૂટા થયેલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે વિદ્યાલયના કાર્યવાહકો કેવી સહાનુભૂતિની લાગણી ધરાવતા હતા અને વિદ્યાર્થીઓ પણ સંસ્થા સાથે પોતાનો સંબંધ ચાલુ રાખે એ માટે કેવી અપેક્ષા રાખતા હતા તે માટે છઠ્ઠા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૪૫)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"આ સંસ્થામાં અભ્યાસ કરી ગ્રેજ્યુએટ થનારને આ સંસ્થા સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખવાનું કહેવામાં આવે છે. તેઓને વ્યવહારમાં સ્થિત થવા માટે ભલામણ કે ઓળખાણ જોઈએ તેને માટે તજવીજ કરી દેવામાં આવે છે."

વળી સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થા પ્રત્યેની તેમ જ સમાજ અને દેશ પ્રત્યેની આવકારપાત્ર લાગણી અંગે નવમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૯)માં યોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"સંસ્થામાંથી બહાર નીકળેલા લગભગ દરેક વિદ્યાર્થી સંસ્થા તરફ ઘણો સદ્ભાવ રાખે છે, સંસ્થા માટે પ્રેમ રાખે છે, કાર્ય કરવા ઉત્સુક્ત રહે છે અને તેમાંનો સારો ભાગ આગળ જતાં સમાજ કે દેશસેવામાં જોડાઈ આપણી ભાવનાને જરૂર પોષશે એવી પૂર્ણ આશા રહે છે"

વિદ્યાલયમાંથી છૂટા થતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃસંસ્થા પ્રત્યે કેવી કૃતજ્ઞતાની લાગણી ધરાવે છે એ બાબતની સવિસ્તર રજૂઆત "અર્થવ્યવસ્થા" નામે પાંચમા પ્રકરણમાં લોનફંડની તેમ જ મુંબઈના "ઓલ્ડ બૉય્ઝ યુનિયન"ની વિગતો આપતી વખતે કરવામાં આવી છે, એટલે અહીં એ અંગે વધારે વિસ્તારથી લખવાની જરૂર નથી.

ટૂંકમાં કહેવું હોય તો એમ જરૂર કહી શકાય કે જૈન સમાજે પોતાની આ સંસ્થાના વિકાસ માટે મોકળે મને જે સહાય આપી હતી તેનું વિદ્યાલયમાં ખર્ચ નહીં પણ વાવેતર થયું હતું એમ વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાલય પ્રત્યેના પોતાના કૃતજ્ઞતાભર્યા ઉદાર વર્તનથી પુરવાર કરી આપ્યું છે. આ માટે વિદ્યાલયના સંચાલકો તેમ જ સહાયકો જરૂર ગૌરવ અને સંતોષ લઈ શકે. વિદ્યાર્થીઓનું આવું ગુણવત્તાભર્યું વલણ સમાજમાં વિદ્યાલય પ્રત્યે વિશેષ મમતાની લાગણી જન્માવવામાં અને વિદ્યાલયને વિશેષ

* વિદ્યાલયના સુવર્ણ-મહોત્સવ પ્રસંગે ઓલ્ડ બોય્ઝ યુનિયન તરફથી પ્રગટ થનાર વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થીઓની ડિરેક્ટરીમાંથી આવી કેટલીક માહિતી મળી શકશે.

લોકપ્રિય બનાવવામાં નિમિત્ત બન્યું છે એમ ખુશીથી કહી શકાય. વિદ્યાર્થીઓના વિદ્યાલય પ્રત્યેના આવા પ્રશંસનીય વલણ અંગે વિદ્યાલય તરફથી એના રજત-મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રગટ થયેલ "પચીશ વર્ષની કાર્યવાહી" (પૃ. ૨૩)માં યોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"એના પુત્રોની માતા તરફ કેવી ભક્તિ છે તે બતાવવા માટે જો એમનો સંસ્થા સાથેનો પત્રવ્યવહાર રજૂ કરવામાં આવે, તો એમની ભક્તિનો ભર ખ્યાલમાં આવે. આખો પત્રવ્યવહાર રજૂ કરવાનું અશક્ય છે, પણ એ પત્રવ્યવહાર વાંચનાર તરીકે અત્યંત ગૌરવ સાથે આપની સમક્ષ કહી શકાય તેમ છે કે અત્યાર સુધીના આખા ઇતિહાસમાં સંસ્થા તરફ અવફાદાર થનાર એક અપવાદ સિવાય એક પણ વિદ્યાર્થીએ પોતાનો હિસાબ જરા પણ મોડો આપ્યો નથી. કોઈ વિદ્યાર્થી લોન ભરપાઈ કરી શક્યા નથી, તો તે માટે પોતાની અશક્તિ, અલ્પશક્તિ, કૌટુંબિક જવાબદારી કે ધંધા યા નોકરી ન મળવાનું કે મોડું મળવાનું કારણ આપે એવા અનેક કિસ્સા બન્યા છે, પણ કોઈએ સંસ્થા તરફ અસદ્ભાવ બતાવ્યો હોય, એના તરફ તિરસ્કાર બતાવ્યો હોય એવું (એક અપવાદ સિવાય) બન્યું નથી. સંસ્થાનો એ મહાન વિજય છે, એના કાર્યકરોનો એ મહા ગૌરવાસ્પદ વિષય છે અને દોરવણી અને દાન આપનારનો એમાં સફળ પ્રસંગ છે."

વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલય પ્રત્યે કેવી આત્મીયતાની લાગણી ધરાવે છે એ અંગે હવે વિશેષ ન લખતાં, એમની આવી લાગણી કેવળ મોઢાની કે નિષ્ક્રિય નહીં પણ સક્રિય અને જ્વલંત હતી તેના પ્રત્યક્ષ પુરાવારૂપે જે જૂના વિદ્યાર્થીઓ, સંસ્થાની લોન વેળાસર ભરપાઈ કરવા ઉપરાંત, વિદ્યાલયના પેટ્રન બન્યા છે, જેઓએ ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરનો હક્ક મેળવ્યો છે તેમ જ જેઓએ પેટ્રન બનવા સાથે બે ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરો નીમવાનો હક્ક આપતી યોજનાનો લાભ લીધો છે તેમનાં નામ અહીં આપવાં ઉચિત લાગે છે :—

(આ યાદી તા. ૧૫-૨-૧૯૬૮ સુધીની છે)

પેટ્રન તથા બે ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરોનો હક્ક મેળવનાર

(૧) શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી વર્ધમાન ટ્રસ્ટ
(શ્રી ચંદુભાઈ કન્યા છાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપક પણ બન્યા છે.)

(૨) ડૉ. હિંમતલાલ જેવતલાલ મહેતા
ટ્રસ્ટનું નામ—(૧) શ્રી દુધીબહેન જેવતલાલ મહેતા (વાંકાનેરવાળા) ટ્રસ્ટ
(૨) શ્રી જેવતલાલ મનજીભાઈ મહેતા (વાંકાનેરવાળા) ટ્રસ્ટ

(૩) શ્રી જગજીવનદાસ પોપટલાલ શાહ
ટ્રસ્ટનું નામ—(૧) શ્રી પોપટલાલ ધનજી શાહ ટ્રસ્ટ
(૨) શ્રી જગજીવનદાસ પોપટલાલ શાહ ટ્રસ્ટ

(૪) ડૉ. વીરચંદ મગનલાલ શાહ
ટ્રસ્ટનું નામ —ડૉ. વીરચંદ મગનલાલ શાહ તથા શ્રીમતી ચંપાબેન વીરચંદ શાહ (માંડળવાળા) ટ્રસ્ટ

એક ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરનો હક્ક મેળવનાર

(૧) ઓલ્ડ બૉય્ઝ યુનિયન શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ટ્રસ્ટ
(જૂના વિદ્યાર્થીઓએ મળીને શ્રી મોતીચંદભાઈના માનમાં રચેલું ટ્રસ્ટ)

(૨) શ્રી ચીમનલાલ ઉજમશી શાહ
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી ચીમનલાલ ઉજમશી શાહ તથા શ્રીમતી સૂરજગૌરી ચીમનલાલ શાહ ટ્રસ્ટ
(૩) શ્રી માધવલાલ નથુદાસ શાહ
ટ્રસ્ટનું નામ—અ.સૌ. પ્રભાલક્ષ્મી નથુદાસ જીવણદાસ ટ્રસ્ટ
(૪) શ્રી અમીચંદ ખીમચંદ ઝવેરી
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી ખીમચંદ ધરમચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ
(૫) શ્રી બાબુભાઈ મગનલાલ ગાંધી
ટ્રસ્ટનું નામ—કુમારી દક્ષાબહેન બાબુભાઈ ગાંધી ટ્રસ્ટ
(૬) ડૉ. કાંતિલાલ ખેમચંદ કાપડિયા
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી માનકોરબહેન ખેમચંદ કાપડિયા (ચાંદવડવાળા) ટ્રસ્ટ
(૭) ડૉ. જીવણલાલ મૂળચંદ લાખાણી
ટ્રસ્ટનું નામ—ડૉ. લાખાણી ટ્રસ્ટ
(૮) શ્રી ચતુરદાસ મણિલાલ શાહ
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી રમેશચંદ્ર ચતુરદાસ શાહ ટ્રસ્ટ
(૯) શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી ટ્રસ્ટ
(એમના સ્મરણાર્થે પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ, મિત્રો અને પ્રશંસકોએ આ ટ્રસ્ટ રચ્યું છે.)
(૧૦) શ્રી મણિલાલ ચુનીલાલ ભણસાળી
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રીમતી લલિતા મણિલાલ ભણસાળી ટ્રસ્ટ
(૧૧) ડૉ. જયેન્દ્ર મોતીલાલ શાહ ટ્રસ્ટ
(એમના સ્મરણાર્થે એમના પિતા શ્રી મોતીલાલ કસ્તુરચંદ શાહે આ ટ્રસ્ટ રચ્યું છે.)
(૧૨) શ્રી ગંદુલાલ જગજીવનદાસ શાહ તથા બીજા ભાઈઓ
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી જગજીવનદાસ વેલજીભાઈ શાહ ટ્રસ્ટ
(૧૩) શ્રી સુબોધચંદ્ર ખાંતિલાલ શાહ
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી સુબોધચંદ્ર ખાંતિલાલ શાહ ટ્રસ્ટ
(૧૪) શ્રી દીપચંદ સવરાજ ગારડી
ટ્રસ્ટનું નામ—ગંગાસ્વરૂપ કપૂરબહેન સવરાજ ગારડી ટ્રસ્ટ
(૧૫) શ્રી છોટાલાલ કાળિદાસ શાહ
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી ચંચળબહેન છોટાલાલ શાહ ટ્રસ્ટ
(૧૬) શ્રી રાજેન્દ્ર બાલચંદ્ર મહેતા
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી લીલાવતી બાલચંદ્ર મહેતા તથા શ્રી બાલચંદ્ર મગનલાલ મહેતા ટ્રસ્ટ
(૧૭) ડૉ. વ્રજલાલ નરશીદાસ બગડિયા
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી શેઠ નરશીદાસ ઓઘડભાઈ બગડિયા તથા શ્રીમતી સમરતબહેન નરશીદાસ બગડિયા ટ્રસ્ટ
(૧૮) શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વાડીલાલ કપાસી
ટ્રસ્ટનું નામ—શ્રી પ્રવીણચંદ્ર વાડીલાલ કપાસી ઍન્ડ ફૅમિલી ટ્રસ્ટ

પ્રકરણ આઠમું : ધાર્મિક શિક્ષણ

હિંદુસ્તાનમાં જેમ જેમ, પાશ્ચમની શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે, વિનયન, વિજ્ઞાન, વાણિજ્ય, હુન્નર-ઉદ્યોગ, દાક્તરી, ઈજનેરી, ખેતીવાડી વગેરે વિષયોના વ્યાપક ઉચ્ચ અધ્યયન માટે મહાશાળાઓ (કૉલેજો) અને વિશ્વવિદ્યાલયો (યુનિવર્સિટીઓ) સ્થપાતાં ગયાં તેમ તેમ, એની સાથે, બહારગામના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે છાત્રાલયો (હૉસ્ટેલો) પણ બનવા લાગ્યાં. વળી, ૫૦–૬૦ વર્ષ પહેલાં, જેમ આવી ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓની સંખ્યા મર્યાદિત હતી તેમ એમાં અભ્યાસ કરનારાઓની સંખ્યા પણ ઓછી જ હતી. એટલે એ સમયે જો કેવળ આવી ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં અભ્યાસ કરવા માટે જ જો રહેવાની સગવડની જરૂર હોત તો તે મોટે ભાગે છાત્રાલયો દ્વારા પૂરી થઈ શકત અને તો પછી ખાનગી કે કોમી છાત્રાલયોની ભાગ્યે જ જરૂર રહેત.

પણ, કેવળ અર્થોપાર્જનમાં ઉપયોગી થાય એવું શિક્ષણ લેવા માત્રથી જ વ્યક્તિ અને સમાજના વિકાસનું કામ પૂરું થતું નથી; એ માટે તો જીવનઘડતર માટેની એટલે કે ધર્મ અને સંસ્કાર માટેની વિશિષ્ટ કેળવણી કે પ્રવૃત્તિની જરૂર પડે છે. અને, ભારતમાં અનેક ધર્મો હોવાને કારણે, સરકારમાન્ય જાહેર શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આવી ધર્મ અને સંસ્કાર-ની કેળવણીને માટે બહુ જ ઓછો અવકાશ હોય છે. એટલે પછી એ કામ જુદા જુદા ધર્મોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતી કોમોએ ખાનગી રાહે જ કરવાનું રહે છે. જુદા જુદા ધર્મોનાં કોમી છાત્રાલયોને, સમય જતાં, વેગ મળ્યો એનું આ પણ એક કારણ લેખી શકાય. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના પણ કંઈક આવા જ વિચારથી અને આશયથી પ્રેરાઈને જૈન સંઘે કરી હતી. આ અંગે વિદ્યાલયના પહેલા જ વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૬)-માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"અનેક પ્રકારની ચર્ચાઓ તથા યોજનાઓ થયા પછી છેવટે એક નિર્ણય પર હકીકત તેઓશ્રી (મુનિમહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજી) લાવી શક્યા અને તે એ હતી કે નવીન પદ્ધતિની ઊંચા પ્રકારની કેળવણી લઈને ધર્મના દૃઢ સંસ્કાર સાથે કોમનું હિત હૃદયમાં રાખીને કાર્ય કરનારા યુવાનોનો એક મોટો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તેને માટે એક યોજના તાત્કાલિક હાથ ધરવા-ની બહુ જરૂર છે. પ્રૌઢ ભાષામાં યોગ્ય શબ્દોમાં અસરકારક રીતે આ ઉપદેશ તેઓશ્રીએ આખા ચાતુર્માસમાં ચાલુ રાખ્યો અને છેવટે તેઓશ્રીના ઉપદેશથી આ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાનો નિર્ણય સંવત ૧૯૭૦ ના ફાગણ સુદ ૫ ને રોજ થયો."

એ જ રિપોર્ટમાં આગળ ચાલતાં (પૃ. ૧૪) કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"મગજની કેળવણી સાથે હૃદયને ખીલવવાની ખાસ જરૂર છે તે ધોરણ પર જ આ સંસ્થાની શરૂઆત કરવામાં આવી છે, જે ઉપર જણાવ્યું છે. ધાર્મિક શિક્ષણ કૉલેજમાં જ આપવાની જરૂર છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં મતમતાંતરની વિવિધતા હોવાથી તેમ બની શકે તેવું નથી તેમ જ એક

ધર્મની કૉલેજ કરવામા એ દેરીયતા થઈ જવાનો સભવ હોવાથી આવી સસ્થામા કૉલેજમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક શિક્ષણથી સમ્કારિત કરવામા આવે તો તેથી બહુ લાભ થાય એવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો હતો"

વિદ્યાર્થીઓ સસ્કારસપન્ન બને તે માટે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવુ અનિવાર્ય લાગવાથી સસ્થાના બધારણમા શરૂઆતથી જ આ માટેની જોગવાઈ કરવામા આવી હતી વિદ્યાલયના પહેલા જ રિપોર્ટમા છપાયેલ સસ્થાના બધારણની ૫૩, ૮૩ અને ૯૪મી કલમોમા આ બાબતનો નિર્દેશ જોવા મળે છે સસ્થાના છેલ્લા (૧૯૬૪મા સુધારેલા) બધારણમા કેટલાક ફેરફાર સાથે આ અગે નીચે મુજબ ત્રણ કલમો રાખવામા આવી છે —

'૯૧ આ સસ્થામા દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીનુ જીવન ધાર્મિક તેમ જ સસ્કારી થાય તે આશય લક્ષમા રાખીને દરેક વિદ્યાર્થીએ અભ્યાસ કરવાનો છે અને તે જ આશયપૂર્વક વ્યવસ્થાપક સમિતિએ વ્યવસ્થા કરવાની છે

"૯૨ વિદ્યાર્થીગૃહમા રહેતા દરેક વિદ્યાર્થીએ દરરોજ જિનપૂજા કરવી જોઈશે, અને રાત્રિભોજન નિષેધ અને કદમૂળ અભક્ષ્યના ત્યાગનો નિયમ પાળવો જોઈશે, તેમ જ નિર્ણીત ધાર્મિક શિક્ષણ બરાબર નિયમિત લેવુ જોઈશે વિદ્યાર્થીગૃહની બહાર અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓએ તે નિયમો પાળવા જોઈશે અને ધાર્મિક શિક્ષણના સબધમા વ્યવસ્થાપક સમિતિ દર વર્ષ માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નિર્ણીત કરે તેનો અભ્યાસ કરવો પડશે આ મૂળ નિયમોમા વાજબી કારણ સિવાય કાઈ પણ સ્ખલના કરનારને યોગ્ય શિક્ષા થશે અને અનેક વખત સ્ખલના કરનાર ૭૮મી કલમ પ્રમાણે સસ્થાના વિદ્યાર્થી તરીકે બધ થશે

"૯૩ ધાર્મિક વિષયની પરીક્ષા દર વર્ષે જાન્યુઆરી માસમા યોગ્ય પરીક્ષક મારફત લેવાની ગોઠવણ કરવી અને દરેક વિદ્યાર્થીઓએ તે પરીક્ષા આપવી પડશે અને તેવી પરીક્ષામા જે વિદ્યાર્થીની તૈયારી બિનકુ હતી નહી એવુ માલૂમ પડશે તે અથવા જે લાગલાગટ તેવી ધાર્મિક પરીક્ષામા બે વખત નાપાસ થશે તે સસ્થામાથી કમી થવાને પાત્ર થશે આવી પરીક્ષા ઉપરાંત ત્રૈમાસિક આદિ સામયિક પરીક્ષા વ્યવસ્થાપક સમિતિ ઠરાવે તે વિદ્યાર્થીએ આપવી પડશે'

વળી ધાર્મિક શિક્ષણ અને એના અભ્યાક્રમ વગેરેનુ ધ્યાન રાખવા માટે સસ્થાના બધારણની ૩૬મી કલમ મુજબ ધાર્મિકશિક્ષણ સમિતિ નામે પેટાસમિતિ નીમવામા આવે છે

કૉલેજમા જૈન સાહિત્યના અભ્યાસને પ્રોત્સાહન મળે એટલા માટે વિદ્યાલયના બધારણની ૮૧મી કલમમા નીચે મુજબ જોગવાઈ રાખવામા આવી છે —

"પોસ્ટ ગ્રૅજ્યુએટ કોર્સમા જૈન સાહિત્ય (લિટરેચર) લેનાર કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને વ્યવસ્થાપક સમિતિ વિદ્યાર્થીગૃહમા દાખલ કરી શકશે અને તે પરીક્ષામા પાસ થશે તો તેણે કરી આપેલ કરારનામાની રૂએ પાછી વાળવાની રકમ આપવાનુ તેની ઇચ્છા પર રહેશે તે જ પ્રમાણે લોન કે ફ્રી પેઇગ તરીકે દાખલ થયેલ વિદ્યાર્થી જૈન સાહિત્યને લઈને પાસ થશે તો તેણે કરી આપેલ કરારનામાની રૂએ બી એ ના બે વર્ષની પાછી વાળવાની રકમ આપવાનુ તેની ઇચ્છા પર રહેશે *

* વિદ્યાલયના ત્રીજા વર્ષમા શ્રી ચબાલાલ ચતુરભાઈ શાહે જૈન સાહિત્યનો વિષય લઈને બીએ (આનર્સ)ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમા પસાર કરી હતી તે તારીખમા વર્ષમા શ્રી નગીનદાસ જીવણલાલ શાહ મુખ્ય વિષય જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને પૂરક વિષય અર્ધમાગધી ભાષાનો લઈને એમ એ મા

વિદ્યાર્થીઓમાં ધર્મના સંસ્કાર પડે અને તેઓ નિયમિતપણે ધાર્મિક અભ્યાસ કરી શકે એ માટે સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ મુંબઈમાં તેમ જ બધી શાખાઓમાં દેરાસરની અને ધાર્મિક શિક્ષકની જોગવાઈ રાખવામાં આવે છે.

વિદ્યાલયની શરૂઆત ભાયખલામાં મકાન ભાડે રાખી કરવામાં આવી ત્યારે ત્યાં તો સુપ્રસિદ્ધ જૈન મહાજન અને શાહ સોદાગર શ્રી મોતીશા શેઠે બંધાવેલું ઐતિહાસિક જિનમંદિર હતું જ. પણ વિદ્યાર્થીઓની વિશેષ સગવડ માટે જ્યારે સંસ્થાને લેમિંગ્ટન રોડ ઉપર વાંડેકર બિલ્ડિંગમાં ફેરવવામાં આવી ત્યારે ત્યાં કે નજીકમાં દેરાસર ન હતું એટલે ત્યાં ઘરદેરાસરની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ માટે પ્રતિમાજી મુનિમહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ સુરતમાંથી મોકલાવ્યાં હતાં; એનો ગૃહપ્રવેશ વિ. સં. ૧૯૭૨ના કારતક સુદિ ૬ના રોજ મુનિ મહરાજ શ્રી લલિતવિજયજીના સાંનિધ્યમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

શરૂઆતમાં ધાર્મિક શિક્ષણ માટે આગ્રાવાળા બાબુ દયાલચંદજીની સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને પંડિત શ્રી વ્રજલાલજીને રોકવામાં આવ્યા. તેઓ છયે દર્શનોના અને ન્યાયશાસ્ત્રના જાણકાર હતા અને સેવાભાવથી, જરૂર પૂરતું ખર્ચ લઈને, આ કાર્યમાં જોડાયા હતા. પાઠ્યપુસ્તક તરીકે શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર રાખવામાં આવ્યું હતું. પંડિત શ્રી વ્રજલાલજીની કામગીરી અંગે પહેલા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૪)માં નોંધ કરવામાં આવી છે કે—

"તેઓએ જે ઉચ્ચ આશય બતાવ્યો તેનું પરિણામ ઘણું સુંદર આવ્યું છે. સંસ્થાના વિદ્યાર્થીમાં જે ચારિત્રની વિશિષ્ટતા કે વિનયગુણ જણાય છે તે આ આદર્શ આત્મભોગીને આભારી છે. આવી સારી ગોઠવણ થતાં વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરાવવા માટે શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો તત્ત્વાર્થાધિગમ નામનો ગ્રંથ ચલાવવાનો ઠરાવ કમિટીએ કર્યો. પ્રથમ વર્ષમાં પંડિતજીએ એ ગ્રંથના પ્રથમના બે અધ્યાય શીખવ્યા, પરંતુ સાથે પ્રકીર્ણ એટલી બધી બાબતો વિદ્યાર્થીના મન ઉપર ઠસાવી છે કે તેનો અનુભવ એકાદ કલાક આ ધાર્મિક ક્લાસ કેવી રીતે ચાલે છે તે જોવાથી જ સમજાય તેવું છે. આપણે ખાતરી કર્યા વગર કહી શકીએ છીએ કે ધાર્મિક અભ્યાસનો આખતરો અહીં ફતેહમંદ થયો છે અને તેનો આધાર, તેનું જીવન પંડિત વ્રજલાલજી જ છે. અભ્યાસ જુલાઈથી જ શરૂ થાય છે, વચ્ચે એક માસની રજા આવે છે, છતાં ડિસેંબર માસમાં મી. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી, બી.એ., એલએલ.બીએ ધાર્મિક પરીક્ષા લઈ સંતોષ જાહેર કર્યો છે."

વિદ્યાલયની શરૂઆત થયા પછી બે મહિને જ (તા. ૧૪–૮–૧૯૧૫ના રોજ) વિદ્યાલયની મુલાકાતે આવનાર શ્રીયુત મોહનલાલ નાગજીભાઈ ચીનાઈના મન ઉપર વિદ્યાલયમાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે કેવી સારી છાપ પડી હતી તે એમના નીચેના ઉદ્ગારો

બીજા વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા. એમને સંસ્કૃતમાં સૌથી વધુ માર્ક્સ મેળવવા બદલ 'શ્રી મોતીલાલ લલ્લુભાઈ વ્યાકરણ પ્રાઈઝ' મળ્યું છે. પછીથી અમદાવાદમાં લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં રહી એમણે "Aklanka's Criticism of Dharmakirti's Philosophy : A Study" નામે મહાનિબંધ લખી પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી મેળવી છે અને અત્યારે તેઓ પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા સાથે એ સંસ્થાના ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટર પદે કામ કરે છે.

ઉપરથી જાણી શકાય છે. તેઓ કહે છે :—

"પંડિત શ્રી વ્રજલાલજી જેઓને હું નામથી ઓળખતો હતો તેમને પણ મળવાનો લાભ મળ્યો. વિદ્યાર્થીઓ માટેની બીજી બોર્ડીંગો કરતાં આ વિદ્યાલયમાં—વિદ્યાલય કાઢવાનો હેતુ—ધાર્મિક અભ્યાસ તરફ સારું ધ્યાન આપવામાં આવે છે."

વિદ્યાલયની સ્થાપનાની પ્રેરણા ત્યાગી ધર્મગુરુએ આપી હતી, એની આર્થિક સહાય આપનારાઓ પણ વિદ્યાપ્રેમી અને ધર્માનુરાગી મહાનુભાવો હતા, અને વિદ્યાર્થીઓમાં ધર્મસંસ્કારોનું સિંચન થાય એ વિદ્યાલયના હેતુને પાર પાડવા માટે વિદ્યાલયના ધર્મપ્રેમી સંચાલકો હમેશાં ધ્યાન આપતા રહેતા હતા. તેમાંય વિદ્યાલયના પ્રાણસમા વિદ્યાલયના આજીવન માનદ મંત્રી શ્રીયુત મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાની શાસ્ત્રાભ્યાસની રુચિ અને ધાર્મિકવૃત્તિ ખૂબ જાણીતી હતી, એટલે વિદ્યાર્થીઓ જૈન દર્શનનાં મૂળતત્ત્વોના જાણકાર અને જૈન ધર્મના નિયમોનું પાલન કરવામાં રુચિ ધરાવનાર બને અને એમનું જીવન ધાર્મિકતા અને સંસ્કારિતાથી સુરભિત બને એ માટે વિશેષ ચીવટ રાખવામાં આવે એ સ્વાભાવિક હતું. એટલે જ છેક વિદ્યાલયની શરૂઆતથી લઈને તે અત્યાર સુધી આ બાબતને ઘણી મહત્ત્વની ગણીને એ તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

ધાર્મિક અભ્યાસ અંગે પહેલા વર્ષના રિપોર્ટમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. એની સાથે ૫૦મા વર્ષના રિપોર્ટમાં આ અંગે જે નોંધ કરવામાં આવી છે તે જોવાથી એ વાતની પ્રતીતિ થયા વગર નહીં રહે કે સંસ્થાની સ્થાપનાથી લઈને તે છેક અત્યાર સુધી ધાર્મિક અભ્યાસ અને ધર્મના સંસ્કારની બાબતમાં કેવું સાતત્ય જળવાઈ રહ્યું છે. ૫૦મા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૫)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"સંસ્થામાં રહી ધાર્મિક અભ્યાસ કરીને તેમ જ જિનપૂજા, રાત્રિભોજનનિષેધ વગેરે મૂળભૂત નિયમોના પાલન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં સંસ્કારિતા, ધર્મ પ્રત્યેની અભિરુચિ અને શિસ્તપાલનની તત્પરતા નજરે પડે છે. નૈતિક જીવનના ઘડતરમાં સંસ્થાએ સિંચેલ ધર્મભાવનાનું મૂલ્ય કાંઈ જેવું તેવું નથી. કેળવણીનું એક પાસું છે વ્યાવહારિક કેળવણી, એની સાથે બીજાં પાસાંઓની ઉપેક્ષા ન થઈ શકે. એ રીતે ધાર્મિક કેળવણી પણ આવશ્યક છે. કેળવણીકારો અને તત્ત્વચિંતકો પણ હવે આ દિશામાં વિચારતા થયા છે. આ રીતે ધાર્મિક કેળવણીની મહત્તા સમજી સંસ્થામાં ધાર્મિક અભ્યાસ ફરજિયાત રાખવામાં આવ્યો છે. તદનુસાર ધાર્મિક સમિતિએ નક્કી કર્યા મુજબ ધાર્મિક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે."

વિદ્યાલયનો બીજા વર્ષનો રિપોર્ટ જોયા પછી મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી દૈનિક પત્ર 'મુંબઈ સમાચાર'ના તા. ૧૯–૭–૧૯૧૭ના અંકમાં શ્રી 'જૈને' વિદ્યાલયની કાર્યવાહીની પ્રશંસાત્મક સુવિસ્તૃત નોંધ લીધી છે તેમાં ધાર્મિક શિક્ષણ અંગેની વિદ્યાલયની વિશેષતાને બિરદાવતાં એ પત્રે લખ્યું છે કે —

"બે વર્ષ થયાં મુંબઈમાં સ્થાપન કરવામાં આવેલું શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય પોતાના શરૂઆતના તબક્કામાં પણ ઘણું સારું કામ બજાવી ચૂક્યું છે એમ તેના હમણાં જ બહાર પડેલા દ્વિતીય વાર્ષિક અહેવાલ ઉપરથી જોવાને બની આવે છે. ઊંચા પ્રકારની કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે સ્થાપવામાં આવેલી તે સંસ્થાએ કોલેજની કેળવણી લેનારા વિદ્યાર્થીઓને ઊંચા પ્રકારનું ધાર્મિક

શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરીને વ્યાવહારિક તેમ જ ધાર્મિક ઊંચું જ્ઞાન ધરાવનારા જૈન યુવકો બહાર પાડવાનો જે સાહસ માથે ઉઠાવ્યો છે તે સંતોષકારક રીતે પાર પાડવાનાં દરેક ચિહ્નો તેના હમણાં સુધીના કામકાજ ઉપરથી જોઈ શકાય છે....એ સંસ્થામાંથી તૈયાર થઈને બહાર પડનારા વિદ્યાર્થીઓ જેમ વ્યાવહારિક તેમ ધાર્મિક સૃષ્ટિમાં ઘણો સારો દેખાવ કરવા સમર્થ થઈ પડશે." (રિપોર્ટ બીજો, પૃ. ૬૭)

આ પછી ત્રીશ વર્ષ બાદ, તા. ૨૯–૧૨–૪૬ના રોજ, વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખાનું ઉદ્ઘાટન તેમ જ શેઠ શ્રી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ દલાલના બસ્ટનું અનાવરણ કરતાં, સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે પણ વિદ્યાલયની આ વિશેષતા અંગે કહ્યું હતું કે—

"આ વિદ્યાલયમાં જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો ભણાવવાની વ્યવસ્થા છે એ વિશેષ અગત્યની વસ્તુ છે. એવી સાચી વિદ્યા મળે તો સખાવત કરનારને પણ સંતોષ થાય. વિદ્યાર્થીઓએ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્ત જાણી લેવા જોઈએ. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાનો જેવો જૈન સાધુઓનો ધર્મ છે, તેવો સંસારવાળાઓનો પણ ધર્મ છે."

બીજા વર્ષની ધાર્મિક પરીક્ષાના પરીક્ષક જાણીતા જૈન ધર્મના મર્મજ્ઞ અને ધર્માનુરાગી મહાનુભાવ શ્રીયુત સુરચંદભાઈ પુરુષોત્તમદાસ બદામીએ પરીક્ષાના પરિણામ અંગે પોતાની સંતોષની લાગણી દર્શાવતાં (રિપોર્ટ ૨, પૃ. ૪૫) કહ્યું હતું કે—

The result of the examination is highly satisfactory The answers with very few exceptions show that the subject is intelligently taught and learnt, and reflect much credit on the teacher and the taught."

(અર્થાત્—પરીક્ષાનું પરિણામ ખૂબ સંતોષકારક છે. જે જવાબો આપવામાં આવ્યા છે તે, બહુ જ ઓછા અપવાદોને બાદ કરતાં, આ વિષયને કેવો બુદ્ધિપૂર્વક અધ્યાપક ભણાવે છે અને વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે એ દર્શાવે છે. ઉપરાંત એ અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીઓને ઘણા યશના ભાગી પણ બનાવે છે.)

પહેલાં દસ વર્ષ દરમ્યાન, પહેલા વર્ષમાં ૧૮ વિદ્યાર્થીઓએ ધાર્મિક પરીક્ષા આપી હતી, એમાંથી ૧૭ પાસ થયા હતા, અને દસમા વર્ષમાં ૩૯ વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષા આપી હતી અને એમાં બધાય પાસ થયા હતા. આ દસ વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું પરિણામ નવમા વર્ષમાં ૩૧માંથી ૨૯ પાસ થતાં ૯૩ ટકા આવ્યું હતું. દસમા વર્ષના પરીક્ષક શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીએ પોતાનો સંતોષ દર્શાવતાં (રિપોર્ટ ૧૦, પૃ. ૪૨) લખ્યું હતું કે—

"સર્વે વિદ્યાર્થીઓ પાસ થાય છે. વિવિધ પરીક્ષાઓનાં વાંચનના રોકાણ છતાં વિદ્યાર્થીઓએ શ્રમ સારો કર્યો હોય એમ માલમ પડે છે."

આ રીતે મુંબઈમાં તેમ જ વિદ્યાલયની બધી શાખાઓમાં ધાર્મિક અભ્યાસ માટે તેમ જ ધર્મના સામાન્ય નિયમોના પાલન માટે વ્યવસ્થા અને આગ્રહ રાખવામાં આવે છે; અને પરીક્ષાનાં પરિણામો પ્રત્યે મોટે ભાગે પરીક્ષકો સંતોષ વ્યક્ત કરતા રહ્યા છે. વિદ્યાલયના રિપોર્ટમાં, ઉપર ટાંકયા એવા બીજા અભિપ્રાયો પણ જોવા મળે છે, પણ એ બધાંને અહીં રજૂ કરવાની જરૂર નથી.

ધાર્મિક વર્ગો ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રોના જાણકાર વિદ્વાનોનાં વ્યાખ્યાનો અવારનવાર યોજવામાં આવતાં હતાં. ત્રીજા વર્ષમાં પૂજ્ય આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરિજી મહારાજ, ચોથા વર્ષમાં પૂજ્ય શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજ, પાંચમા વર્ષમાં જાણીતા ધર્માભ્યાસી શેઠ શ્રી કુંવરજી આણંદજી, શ્રી મનસુખલાલ કિરાચંદ્ર મહેતા, મુનિરાજ શ્રી તિલકવિજયજી, પંદરમા વર્ષમાં જાણીતા દિગંબર વિદ્વાન બૅરિસ્ટર શ્રી ચંપતરાયજી જૈન વગેરે વિદ્વાનોનાં નામો રિપોર્ટમાં નોંધાયેલાં મળે છે. છઠ્ઠા વર્ષમાં એક એવી પણ વિચારણા કરવામાં આવી હતી કે—

"ત્રિમાસિક પત્ર જૈનોની કેળવણી અને સામાન્ય કેળવણી તથા ધાર્મિક વિષયોનો સંગ્રહ કરનાર નીકળે એવી ભાવનાને આ વર્ષમાં પણ છાપવાનાં સર્વ સાધનોની મોંઘવારીને લઈને અમલમાં મૂકાણી નથી. એક બીજી જરૂરિયાત જણાય છે. આપણે દર વર્ષે એક લેકચરશિપ સ્થાપવી હરિભદ્ર, હેમચંદ્ર, મુનિસુંદરાદિ મહાન પૂર્વ પુરુષોનો અભ્યાસ કરી તે પર ચાર સુંદર ભાષણ લેખિત તૈયાર કરી આપવાની પ્રથમથી માગણી કરવી. અરજી આપનારમાંથી એકને છ માસ તૈયાર થવા વખત આપવો. નવા વર્ષની શરૂઆતમાં તે ભાષણ તેણે સંસ્થામાં ચાર રવિવારે આપવાં, પછી ઠીક લાગે તો તે છપાવવાં. એ કાર્ય કરનારને પારિતોષિક તરીકે રૂપિયા ૫૦૦ની રકમ આપવી. આ કાર્ય કરવા માટે વિદ્વાનોની કમિટી નીમવી. આ કાર્યથી અભ્યાસ આગળ વધશે અને શોધક બુદ્ધિ જાગૃત થશે."

ઉપરાંત, રજાઓના વખતનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો અને આચારો-ને જાણવા માટે કરે એ દૃષ્ટિએ ઉનાળાના વૅકેશન માટે એક પુસ્તક નક્કી કરીને રજાઓ પૂરી થયા પછી એની ઇનામી પરીક્ષાઓ લેવામાં આવતી હતી. અને એ માટે તે વખતમાં સારી કહી શકાય એવી દોઢસો રૂપિયા જેવી રકમનાં ઇનામો આપવામાં આવતાં હતાં. દા. ત., બીજા વર્ષમાં જૈન ધર્મ ઉપર ઊંડી શ્રદ્ધા ધરાવનાર અંગ્રેજ વિદ્વાન હર્બર્ટ વોરનકૃત "જૈનિઝમ" નામક અંગ્રેજી પુસ્તકની પરીક્ષા શ્રી ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરો-ડિયાએ લીધી હતી; પાંચમા વર્ષમાં ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી-કૃત "જૈનદર્શન" પુસ્તકની પરીક્ષા શ્રી અમરચંદ ઘેલાભાઈ ગાંધીએ લીધી હતી, તેવીસમા વર્ષમાં શ્રી હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્યલિખિત અને શ્રી સુશીલ દ્વારા અનુવાદિત "જિનવાણી" પુસ્તકની પરીક્ષા શ્રી ચીમનલાલ જેચંદભાઈ શાહે લીધી હતી; સતાવીસમા વર્ષમાં યોગાભ્યાસી પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયકેશર સૂરિકૃત "સમ્યગ્દર્શન" પુસ્તકની પરીક્ષા શ્રી સૌભાગ્યચંદ ઉમેદચંદ દોશીએ લીધી હતી; અઠ્ઠાવીસમા વર્ષમાં શ્રી ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલકૃત "મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ" નામે પુસ્તકની પરીક્ષા શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરીએ લીધી હતી અને બત્રીશમા વર્ષમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત "મોક્ષમાળા"ની પરીક્ષા ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતાએ લીધી હતી. "મોક્ષમાળા"ના પરીક્ષક ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતાએ પોતાના અહેવાલમાં જણાવ્યું હતું કે—

"સમગ્રપણે જેનાં પરિણામ સંતોષપ્રદ અને ઉત્સાહવર્ધક કહી શકાય. કારણ કે વિદ્યાર્થીઓએ આમાં ઉલટથી ભાગ લઈ, પ્રશ્નોની છણાવટ રસથી કરી છે. પ્રાયઃ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના હૃદય પર આ ગ્રંથના પઠનથી તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને સદ્ધર્મરુચિમાં અભિવૃદ્ધિ કરનારી ઊંડી છાપ પડી છે. આ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે વિદ્યાલયે વિદ્યાર્થીઓને વેકેશનમાં વાંચનાર્થે આ ગ્રંથ (મોક્ષમાળા) આપેલ તે પ્રશસ્ત અને સમુચિત જ કર્યું છે."

ઉપર સૂચવ્યું તેમ ત્રૈમાસિક પત્રિકાનું પ્રકાશન કરવાનું કે જુદા જુદા જૈન વિષયો ઉપર વિદ્વાનોનાં લેખિત વ્યાખ્યાનો યોજવાનું શક્ય ન બન્યું. તેમ જ ઉનાળાની રજાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી શકે એવું વિશિષ્ટ ધાર્મિક પુસ્તક નક્કી કરીને રજાઓ બાદ એની ઇનામી ધાર્મિક પરીક્ષા લેવાની પ્રથા પણ અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ ન રહી શકી. આમ છતાં એના ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ જાણી શકાય છે કે વિદ્યાર્થીઓ ધાર્મિક અભ્યાસમાં વધુ ને વધુ રસ લેતા થાય એ માટે એક યા બીજા પ્રકારની યોજના કરવા માટે વિદ્યાલયના સંચાલકો હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા.

ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ વિદ્યાલયની ધાર્મિક સમિતિ નામે પેટાસમિતિની સલાહ મુજબ નક્કી કરવામાં આવે છે. આ સમિતિ અત્યારે નીચે મુજબ સભ્યોની બનેલી છે :—

(૧) ડૉ. જયંતીલાલ સુરચંદ બદામી
(૨) શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
(૩) ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતા
(૪) શ્રી સેવંતીલાલ ચીમનલાલ શાહ
(૫) શ્રી હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ

વિદ્યાલયે નક્કી કરેલ ધાર્મિક અભ્યાસક્રમનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થીઓ અહિંસા અને અનેકાંતવાદ મૂલક જૈન દર્શનનાં તત્ત્વો તેમ જ સિદ્ધાંતોથી, જૈન ધર્મના આચારોથી અને જૈન ઇતિહાસ, કળા, સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિથી માહિતગાર થાય એ છે. એટલે એમાં સૂત્રો ગોખવાનાં હોતાં નથી. અભ્યાસક્રમનો ખ્યાલ નીચે સૂચવેલ કેટલાંક પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરથી પણ આવી શકશે :—

શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર (પંડિત સુખલાલજીકૃત વિવેચનયુક્ત).

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનસાર. પ્રથમ કર્મગ્રંથ. નવતત્ત્વ. આનંદઘનજીકૃત ચોવીશી.

ષડ્દર્શન સમુચ્ચયમાંનો જૈન દર્શનને લગતો ભાગ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત અષ્ટકો તથા ધર્મબિંદુ. અધ્યાત્મસાર, ન્યાયદીપિકા, પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર, સન્મતિપ્રકરણ (વિવેચન પં સુખલાલજી તથા બેચરદાસજી), ન્યાયાવતાર.

શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈકૃત જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર (ચાર પ્રકાશ). મુ. શ્રી. ન્યાયવિજયજીકૃત જૈનદર્શન.

શ્રી હરિસત્યભટ્ટાચાર્યકૃત જિનવાણી. ગુણસ્થાન ક્રમારોહ. પં. સુખલાલજીકૃત આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ વગેરે.

સત્તાવીસમા વર્ષના ધાર્મિક પરીક્ષક શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાએ પોતાના પત્ર (રિપોર્ટ ૨૭, પૃ. ૬૦)માં પાઠ્યપુસ્તકો અંગે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે—

"પાઠ્યપુસ્તક સારું હોય તો વિદ્યાર્થી રસપૂર્વક વાંચે છે અને તૈયાર કરે છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રતિપાદ્ય વિષયને તે પોતાની ભાષામાં સહજ રીતે મૂકી શકે છે. આ વાતની ખાતરી, આપ પ્રારંભિક શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓના 'જૈનદર્શન' સંબંધી ઉત્તરો તપાસી જોશો તો, આપને જરૂર

થઈ જશે. આગળની શ્રેણીમાં એ ઢબનાં પુસ્તકો અભ્યાસક્રમમાં નહિ હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં વિદ્યાર્થીને પોતાની માત્ર સ્મૃતિ પર જ અને અધ્યાપકે જે કાંઈ ઉપરથી કહ્યું હોય તેના ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. આમ થવાથી તે વિષયને યથાયોગ્ય ન્યાય આપી શકયા નથી. આમાં તેમના કરતાં અભ્યાસક્રમ પર જ દોષ ઢોળવો રહ્યો. એટલે 'જૈનદર્શન' છે તે બહુ જ ઉપયુક્ત છે અને તે જ ઢબથી લખાયલાં આગળની શ્રેણીઓ માટે પાઠયપુસ્તકો પસંદ કરવાં જોઈએ"

શ્રી મેઘજી સોજપાળ ઉચ્ચ ધાર્મિક શિક્ષણ સહાયક ફંડ

વિદ્યાલયમાં રહી ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના કૉલેજના અભ્યાસની સાથે સાથે (તેમ જ બીજા વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રપણે) કલકત્તા સંસ્કૃત ઍસોસિયેશનની ન્યાય-વ્યાકરણતીર્થની પદવીની તેમ જ કૉલેજને માન્ય અર્ધમાગધી (પ્રાકૃત)ની પરીક્ષાઓ આપવા પ્રેરાય એ માટે ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસના હિમાયતી શેઠ શ્રી મેઘજી સોજપાળે એક ખાસ યોજના સને ૧૯૩૧માં તૈયાર કરી હતી. અને એ યોજનાને અમલી બનાવવા માટે એમણે જરૂરી શરતો સાથે એ કામ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સોંપવાની ઇચ્છા દર્શાવતાં વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા ૧૩-૪-૧૯૩૧ના રોજ એનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ યોજનાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં સોળમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૨૭)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"અત્યાર સુધીમાં ભારતવર્ષના જુદા જુદા ધર્મો સંબંધી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જે શોધખોળો કરી છે તથા ધાર્મિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે અજવાળું પાડયું છે તે જોતાં હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાના જ દેશમાં ઉદ્ભવેલ ધર્મો સંબંધી અભ્યાસ તથા શોધખોળ કરે એવી આશા ભારતીય પ્રજા રાખે એ સ્થાને જ છે આધુનિક પદ્ધતિએ કામ કરી શકે એવા વિદ્વાનો ત્યારે જ તૈયાર થઈ શકે કે જો ઇંગ્રેજીનો ઊંચો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાથે ઉચ્ચ ધાર્મિક શિક્ષણ લે આ યોજનાની એ જ વિશેષતા છે અને તેનો સારા પ્રમાણમાં લાભ લેવામાં આવે તો ઉપાધિ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા પછીના અભ્યાસ (Post-graduate Study) માટે પુરાતત્ત્વનું એટલે શોધખોળનું અને તે સંબંધી જરૂરી પ્રકાશનનું ખાતું કાઢવાની જરૂર રહે."

આવી ઉપયોગી અને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી આ યોજના શેઠશ્રી મેઘજી સોજપાળે તૈયાર કરી હતી, અને એમાં વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લેવા ઉત્સાહિત થાય તે માટે ન્યાય-વ્યાકરણતીર્થના અભ્યાસ માટે પ્રથમાના વિદ્યાર્થીઓને માસિક રૂા. ૧૦, મધ્યમાના વિદ્યાર્થીઓને માસિક રૂા. ૧૨ અને તીર્થની છેલ્લી પરીક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને બે વર્ષ માટે માસિક રૂા. ૧૫ની સ્કૉલરશિપ આપવાનું ઠરાવવામા આવ્યું. અર્ધમાગધીના અભ્યાસ માટે કૉલેજના પ્રથમ વર્ષ (પ્રિવિયસ)થી લઈને તે બી.એ. તેમ જ એમ.એ. માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરેલ અભ્યાસક્રમનો આ યોજનામાં સ્વીકાર કરવામા આવ્યો હતો; અને પ્રિવિયસ માટે માસિક રૂા. ૧૦, ઈન્ટર માટે માસિક રૂા. ૧૨ અને બી.એ. તથા એમ.એ માટે માસિક રૂા. ૧૫ની સ્કૉલરશિપ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. આ માટે શેઠશ્રી મેઘજીભાઈએ વિદ્યાલયને દસ વર્ષ માટે વાર્ષિક ત્રણ હજાર રૂપિયા આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું, અને શરૂઆતમાં એકીસાથે દસ હજાર રૂપિયા વિદ્યાલયને મોકલી પણ આપ્યા હતા.

આ યોજનાનો હેતુ ન્યાયતીર્થ, વ્યાકરણતીર્થની પદવી માટેના તથા અર્ધમાગધીના

અભ્યાસને પ્રોત્સાહન આપીને જૈન દર્શન અને સાહિત્યના અભ્યાસ પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષીને જૈન વિદ્વાનો તૈયાર કરવાનો હોવાથી એમાં એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે જે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિદ્યાર્થીઓ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા ન હોય એવા વિદ્યાર્થીઓ પણ જો આ યોજના મુજબ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય તો એમને અમુક મર્યાદિત સંખ્યામાં વિદ્યાલયમાં રેસિડેન્ટ વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરવા. વળી, જૈનેતર વિદ્યાર્થીઓ પણ જો આ પરીક્ષાઓ આપવા માગતા હોય તો તેમને પણ ન્યાયતીર્થ અને વ્યાકરણતીર્થના અભ્યાસ માટે ઉપર સૂચવી તે મુજબની અને અર્ધમાગધીના અભ્યાસ માટે ઉપર સૂચવી છે તેથી અરધી સ્કૉલરશિપ આપવાનું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું.

આ માટે વિદ્યાલયમાં નિયમિત વર્ગો ચલાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પં. દરબારીલાલજી (અત્યારે 'સ્વામી સત્યભક્ત' તરીકે જાણીતા વિદ્વાન) ન્યાય અને અર્ધમાગધીના વર્ગો લેતા હતા; અને વ્યાકરણને માટે પંડિત નાગેશ પાંડયેને રોકવામાં આવ્યા હતા.

શરત પ્રમાણે આમાં વાર્ષિક ત્રણ હજારનું ખર્ચ કરવાનું હતું, પરંતુ આ યોજનાને લોકપ્રિય કરવામાં કે આગળ વધારવામાં આર્થિક તંગી કારણભૂત ન બને એટલા માટે પહેલા વર્ષમાં શેઠ શ્રી મેઘજીભાઈએ વધારાના પચીસસો રૂપિયા આપ્યા હતા: આ બીના તેઓ આ માટે કેવી ધગશ ધરાવતા હતા એનું સૂચન કરે છે.

આ યોજના પ્રમાણે છ વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીઓને છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવી, તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાઓ પણ આપતા રહ્યા. પણ છેવટે એનું પરિણામ ધારણા મુજબ આવતું ન લાગ્યું એટલે કે પદવીની–છેલ્લી પરીક્ષા સુધી પહોંચનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઘટતી ગઈ તેથી છેવટે એને બંધ કરવામાં આવી. બાવીશમા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૪)માં આ અંગે નોંધ કરવામાં આવી છે કે—

"ન્યાય તથા વ્યાકરણના અભ્યાસ માટેની યોજના તરફ શેઠ મેઘજીભાઈનું ખાસ દિલ હોવા છતાં અને તે માટે તેમણે ઉદારતા ભરેલી રૂ. ૨૭,૮૨૧ જેટલી નવાજેશો કરેલ હોવા છતાં એ અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીઓમાં ખાસ રસ ઉત્પન્ન કરી શક્યો નથી. કૉલેજના અભ્યાસના બોજાને કારણે તથા આ અભ્યાસ તરફ પૂરતું ધ્યાન ન આપવાને કારણે વિશિષ્ટ સમિતિએ આ અભ્યાસક્રમ ઉપર ખૂબ ચર્ચા કરી તેને આખરે બંધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે."

આ યોજના બંધ કરવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ ધાર્મિક શિક્ષણ નિયમિત રીતે લેતા રહે એ તો જરૂરી જ હતું. એટલે આના સ્થાને વિદ્યાલયે પોતાનો પંચવર્ષીય અભ્યાસક્રમ પંડિત શ્રી ભગવાનદાસ હરખચંદ પાસે તૈયાર કરાવ્યો. આગળ જતાં આ અભ્યાસક્રમમાં પણ વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ, શક્તિ અને રુચિ પ્રમાણે જરૂરી ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. (રિપોર્ટ ૨૪, પૃ. ૫૫) આને લીધે મુંબઈમાં તેમ જ શાખાઓમાં ચાલતા અભ્યાસક્રમમાં કેટલોક ફેરફાર જોવામાં આવે છે.

વિદ્યાલયનો ૩૨મા વર્ષનો રિપોર્ટ (પૃ. ૧૩, ૨૦, ૭૨) જોતાં માલૂમ પડે છે કે વિદ્યાલયને (તેમ જ જૈન સંઘને પણ) જરૂર મુજબ યોગ્ય ધાર્મિક શિક્ષકો મળતા રહે તે માટે, વિદ્યાલયની ધાર્મિક શિક્ષણ સમિતિએ, ધાર્મિક શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટે એક યોજના તૈયાર કરી હતી.

આ યોજના મુજબ દર વર્ષે સંસ્કૃત અગર પ્રાકૃત લઈને બી.એ. થયેલ પાંચ વિદ્યાર્થીઓને બનારસ અથવા બીજા યોગ્ય સ્થાને જૈન શિક્ષણ માટે મોકલવાના હતા. એમને રહેવા-જમવાનું તેમ જ પુસ્તકો અને ફીનું ખર્ચ આપવા ઉપરાંત માસિક-રૂા. ૨૫ની છાત્રવૃત્તિ પણ આપવાની હતી. અને આ રીતે તૈયાર થયેલ વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાલયમાં અથવા વિદ્યાલય નક્કી કરે તે સ્થાનમાં પાંચ વર્ષ સુધી, નક્કી કરેલ પગારથી, ધાર્મિક અધ્યાપક તરીકે કામગીરી બજાવવાની બાંહેધરી આપવાની હતી.

યોગ્ય ધાર્મિક શિક્ષકો તૈયાર કરવાની દૃષ્ટિએ આ યોજના ખૂબ જ મહત્ત્વની હતી, પણ ભવિતવ્યતાને યોગે એની શરૂઆત જ ન થઈ શકી !

જૈન પંડિતો તૈયાર કરવા માટેની શેઠ મેઘજી સોજપાલની યોજના તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષકો તૈયાર કરવાની આ યોજનાનો જો અમલ થઈ શક્યો હોત તો આપણે ત્યાં વર્તાતી પંડિતો અને ધાર્મિક શિક્ષકોની તંગીને દૂર કરવામાં એ જરૂર ઉપયોગી થઈ શકત. પણ એ તો જેવી ભવિતવ્યતા! આમ છતાં આ ઉપરથી એટલું તો જરૂર ફલિત થાય છે કે વિદ્યાલયના સંચાલકો જેમ ઉચ્ચ વ્યાવહારિક શિક્ષણ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેમ ઉચ્ચ ધાર્મિક અભ્યાસ માટે પણ એટલા જ સજાગ છે. આપણી જરૂરિયાત જોતાં આ બન્ને પ્રકારની યોજનાની (સમયાનુરૂપ જરૂરી ફેરફાર સાથે) અત્યારે પણ એટલી જ જરૂર અને ઉપયોગિતા છે.

ધાર્મિક શિક્ષકો, પરીક્ષકો અને ધાર્મિક પરીક્ષા માટે યોજવામાં આવેલાં ઇનામો કે મેડલ વગેરેની હકીકત અહીં નહીં આપતાં જુદા પરિશિષ્ટરૂપે આપી છે તે ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે કે ધાર્મિક અભ્યાસ માટે વિદ્યાલય હમેશાં કેટલું ધ્યાન આપતું રહે છે.

અહીં એ જાણવું ઉપયોગી થઈ પડશે કે ધાર્મિક અભ્યાસ અને ધર્મસંસ્કારના પ્રયત્નોને લીધે વિદ્યાર્થીઓમાં એકંદર તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને યથાશક્તિ ધર્મપાલનની રુચિ જાગતી રહે છે. પર્યુષણા મહાપર્વ જેવા પવિત્ર દિવસોમાં અઠ્ઠાઈ જેવી મોટી તપસ્યા પણ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ કરી હોવાના દાખલા વિદ્યાલયના રિપોર્ટમા જોવા મળે છે.

આની સાથોસાથ અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે આપણા સંઘમાં અન્યત્ર ધાર્મિક શિક્ષણ અંગે બને છે તેમ, વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને પણ ક્યારેક આ કામ સીધાં ચઢાણ જેવું મુશ્કેલ લાગતું હોય, એમ વિદ્યાલયના રિપોર્ટમાંની કેટલીક નોંધો ઉપરથી જોવા મળે છે. આમ થવાનાં કારણોનો સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો એ માટે વિદ્યાર્થીઓની ઓછી રુચિ કે અમુક અંશે ઉપેક્ષાવૃત્તિ ઉપરાંત એમના ઉપર વધી રહેલ અભ્યાસનું ભારણ, અત્યારના વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને સંતોષે એવાં પાઠ્યપુસ્તકો, શિક્ષકો અને શિક્ષણપદ્ધતિનો અભાવ વગેરે બાબતોને પણ એ માટે જવાબદાર લેખી શકાય એવી સ્થિતિ છે. પણ જ્યારે પણ ધાર્મિક પરીક્ષાનું પરિણામ અસંતોષકારક માલૂમ પડે છે ત્યારે પરીક્ષકો એ અંગે સંસ્થાના સંચાલકોનું ધ્યાન દોરતા જ રહે છે; અને વિદ્યાલયના સંચાલકો પણ એ માટે ઘટતાં પગલાં લેવાનું ચૂકતા નથી. આને લીધે મુંબઈમાં તેમ જ વિદ્યાલયની બધી શાખાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ નિયમિત ચાલુ રહે છે અને છમાસિક તેમ જ વાર્ષિક ધાર્મિક પરીક્ષાઓ પણ નિયમસર લેવાતી રહે છે.

અનેક દિશામાં વહેંચાઈ જતી મનોવૃત્તિ તેમ જ સમયના પ્રભાવને લીધે પલટાતી રુચિ વગેરે કારણે ધાર્મિક શિક્ષણ ક્યારેક કડવા ઔષધ જેવું અરુચિકર કે ઓછા સ્વાદુ કે સ્વાદ વગરના પથ્ય જેવું નીરસ લાગવા છતાં એ માતાના ધાવણ જેવું નરવું અને સંસ્કારપોષક છે એમાં શંકા નથી. માનવીને સાહ્યબીના વખતમાં છકી જતાં અને સંકટના સમયમાં ભાંગી પડતાં એ જ બચાવી શકે છે. એમાથી જ જીવનનું સાચું બળ મળે છે અને જીવનઘડતર પણ એ દ્વારા જ થઈ શકે છે. માનવીની માનવતાને જાગ્રત કરીને એને સાચા વિકાસને માર્ગે એ જ દોરી જાય છે. જે વ્યક્તિઓ, રુચિપૂર્વક કે કચવાતે મને પણ ધર્મના અભ્યાસ અને આચરણ તરફ વળે છે તેઓ જીવનનો સાર પામવાની સાથે જીવનને સ્વસ્થ, સુસંસ્કારી અને તેજસ્વી બનાવે છે. એના વગર માનવીનું સંસ્કાર ઘડતર સાવ અપૂર્ણ રહી જાય છે. આ ઉપરથી વિદ્યાલયે શરૂઆતથી જ આ બાબતનો આગ્રહ રાખ્યો છે તે કેટલો વાજબી અને ઉપકારક છે તે સહેજે સમજી શકાય છે.

અહીં એ વાતની નોંધ લેતાં આહ્‌લાદ થાય છે કે વિદ્યાલયના જે ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન, આનાકાનીપૂર્વક, પણ ફરજિયાત હોવાને કારણે, ધાર્મિક શિક્ષણ લીધેલ છે એમાંના કેટલાક આના લીધે પોતાને કેટલો લાભ થયો છે એ વાતનું ખૂબ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ કરે છે. એમની આવી લાગણીનો પ્રતિધ્વનિ, વિદ્યાલયને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે, વિદ્યાલયની બીજી શાખાઓની જેમ, અમદાવાદમાં પણ વિ. સં. ૨૦૨૧ના જેઠ સુદિ ૬ તથા ૮, તા. ૫–૬–૬૫ ને ૬–૬–૬૫ના રોજ પૂજા વ્યાખ્યાન વગેરે ધાર્મિક કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો, તે પ્રસંગે તા. ૬–૬–૬૫ના રોજ પૂજ્યપાદ આગમ પ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી આપેલ ધર્મપ્રવચનમાં નીચેના શબ્દોમાં સાંભળવા મળે છે. પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ કહ્યું હતું કે—

"હું અનુભવને આધારે ભારપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા પરિચયમાં આવનારાઓ વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થીઓએ મને કહ્યું હતું કે સંસ્થામાં અમને ધાર્મિક સસ્કારો આપવામાં આવતા હતા; પણ અમે એ ન લીધા એ અમારી ભૂલ હતી એમ આજે લાગે છે જો જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં પણ એમને આવી લાગણી થઈ હોય તો એ વિદ્યાલયની એક મોટી સિદ્ધિ છે."

બડભાગી રોહિણેયની માફક કમને લીધેલા સંસ્કાર પણ જો વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થીઓને આવી આંતરખોજ તરફ દોરી જતા હોય તો એ, પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રીએ કહ્યું છે તેમ, સાચે જ મોટી સિદ્ધિ અને વિદ્યાલયે ધાર્મિક શિક્ષણ માટે રાખેલ આગ્રહ અને કરેલ પ્રયત્નની ચરિતાર્થતાની બોલતી સાક્ષીરૂપ છે એમાં શક નથી.

પ્રકરણ નવમું : સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ

કૉલેજના અભ્યાસ તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષણની સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓમાં સામાજિક દૃષ્ટિ, સાહિત્યરુચિ અને રાષ્ટ્રીય ભાવના કેળવાય એ માટે પણ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. એમ થાય તો જ વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગીણ વિકાસ થઈ શકે અને તેઓ પોતાના કુટુંબ ઉપરાંત સમાજ અને દેશને પણ ઉપયોગી થવાની સાથે પોતાની કાર્યકુશળતા અને સંસ્કારિતાની છાપ પાડી શકે. વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ એકાંગી ન બનતાં એમનો સર્વાંગી વિકાસ થાય એ માટે વિદ્યાલયના શાણા, ઉદાર અને સમયજ્ઞ સંચાલકોએ શરૂઆતથી જ કાળજી રાખી હતી એમ વિદ્યાલયના રિપોર્ટો જોતાં કોઈને પણ લાગ્યા વગર નહીં રહે. આ અંગે વિદ્યાલયના પહેલા જ રિપોર્ટ (પૃ. ૨૨)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

" વિદ્યાર્થીઓમાં વિચારશક્તિ અને વિવેચનશક્તિ ખીલે તેટલા માટે ડીબેટીંગ સોસાયટી દર વર્ષે મેળવવામાં આવે છે.......વિદ્યાર્થીઓની સુઘડતા, સ્વચ્છતા અને પ્રેમાળવૃત્તિ ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ દરેક બાબત જાતે જ સુવ્યવસ્થિત રાખે તેથી જુદી જુદી બાબતોમાં વિદ્યાર્થીઓને સેક્રેટરી નીમવાની વ્યવસ્થા સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે નવા વર્ષથી કરી છે .. વિદ્યાર્થીનું જીવન સાદું પણ ઉચ્ચ ગ્રાહી થાય, જવલંત અને દારિદ્ર રહિત થાય, આત્મશ્રદ્ધાયુક્ત પણ અભિમાન રહિત થાય તેવાં સર્વ ખાનપાન, વર્તન તથા વાણી–વિલાસના નિયમો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે અને પરસ્પર પ્રેમ અને મૈત્રી તથા બંધુભાવ વૃદ્ધિ પામે તથા આદર્શ જૈનત્વ પ્રગટી નીકળે તે પર આડકતરી રીતે અને સીધી રીતે બનતું લક્ષ્ય આપવામાં આવે છે "

ઉછરતી ઉંમરમાં સૌથી અગત્યની વાત તનને તંદુરસ્ત અને મનને પ્રફુલ્લ અને વિકસિત બનાવે એ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાની હોય છે. આ માટે જો ઘર કરતાં શિક્ષણસંસ્થામાં અને તેમાંય બહારગામ રહેવાનું થાય તો તેથી ઘણો લાભ થાય છે. વિદ્યાલયમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓને આ બંને પ્રકારનો અને છેવટે એક પ્રકારનો લાભ તો થાય જ છે. આ અવસરનો વિદ્યાર્થીઓના શરીરના, મનના અને જીવનના ઘડતરમાં કાયમી લાભ મળે એ માટે વિદ્યાલયમાં અંગકસરતનાં, રમતગમતનાં અને જ્ઞાનને વિશાળ અને દૃષ્ટિને ઉદાર બનાવે એવાં સાધનો વસાવવા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

વ્યાયામનાં સાધનો

અંગકસરત કે વ્યાયામની બાબત તો એવી સહેલી છે કે જો વિદ્યાર્થીઓમાં ઘરમાંથી જ આ માટેની રુચિ અને શરીરને સુદૃઢ બનાવવાનો શોખ કેળવાયાં હોય તો ખાસ કંઈ સાધનો વગર પણ આમાં પ્રગતિ થઈ શકે છે. આમાં પાયાની વાત ઘરમાંથી જ આ માટેના સંસ્કારો મળે એ છે. પણ ગુજરાતના તેમાંય જૈન કોમના મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોમાં બચપણમાં ઘરમાંથી આવો શોખ બહુ જ ઓછો કેળવાતો હોવાને કારણે આ દિશામાં જોઈએ તેટલી પ્રગતિ જોવામાં નથી આવતી. છતાં વિદ્યાલય તો આ માટેની

જરૂરી સામગ્રી વસાવે છે તેમ જ આને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અમુક અમુક ઇનામી હરીફાઈઓ પણ યોજે છે.

ઘરમાં કે ઘરના આંગણામાં ખેલી શકાય એવી રમતોનાં સાધનો શરીરને કસરત અને મનને આનંદ-વિનોદ આપવામાં ઠીક પ્રમાણમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી એ એકધારા અભ્યાસ-વાગનથી થાકેલ ચિત્તને તાજગી પણ આપી શકે છે. તેથી વિદ્યાલયમાં આવાં રમતગમતનાં સાધનો શરૂઆતથી જ વસાવવામાં આવે છે, અને એની હરીફાઈઓ યોજીને ઇનામો પણ આપવામાં આવે છે. આ માટે એક મેડલ પણ આપવામાં આવે છે.

અભ્યાસના વિષય ઉપરાંત બીજા વિષયોનું જ્ઞાન જેટલા પ્રમાણમાં વધારે મેળવી શકાય તેટલું જીવન વધુ સમૃદ્ધ અને દૃષ્ટિ વધુ વિશાળ બની શકે છે. એથી વ્યક્તિની હોંશિયારી પણ ખીલી ઊઠે છે. આનું મુખ્ય સાધન વિવિધ વિષયને સ્પર્શતાં પુસ્તકોનું બહોળું વાચન અને જુદા જુદા વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડતાં અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોનું શ્રવણ છે. આ બન્ને બાબતો ઉપર વિદ્યાલયના સંચાલકોએ શરૂઆતથી જ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે.

વાચનાલય તથા પુસ્તકાલય

આ માટે મુંબઈમાં વિદ્યાલયમાં વાચનાલય ચલાવવામાં આવે છે અને પુસ્તકાલય પણ વસાવવામાં આવ્યું છે. વાચનાલયમાં જુદી જુદી ભાષાનાં અને જુદા જુદા વિષયનાં દૈનિકો, અઠવાડિકો અને માસિકો વગેરે સંખ્યાબંધ સામયિકો મંગાવવામાં આવે છે. કેટલાંક પરદેશનાં સામયિકો પણ આવે છે. આને લીધે જેમ દેશ અને દુનિયામાં રોજ-બ-રોજ બનતી ઘટનાઓના સમાચારોથી માહિતગાર રહી શકાય છે તેમ પરિવર્તનો, શોધો અને ઝડપથી થઈ રહેલ વૈચારિક કે મનોવૈજ્ઞાનિક ફેરફારથી પણ સુપરિચિત રહી શકાય છે; સાથે સાથે એથી વિચારોનું પણ ઘડતર થઈ શકે છે. જીવનનિર્વાહ અને સાંસ્કૃતિક ઘડતર બન્ને દૃષ્ટિએ અત્યારના ઘટનાપ્રવાહો અને વિચારપ્રવાહોથી માહિતગાર રહી શકાય તો જ પ્રગતિનો માર્ગ નક્કી કરીને આગળ વધી શકાય. વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને આવો લાભ મળતો રહે એમાં વાચનાલય ઘણું ઉપયોગી થાય છે.

વિદ્યાલયની દૃષ્ટિએ એનું (મુંબઈનું) પુસ્તકાલય એક સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય છે. પોણાલાખ રૂપિયા કરતાં પણ વધુ કિંમતના આશરે વીસેક હજાર પુસ્તકો એમાં વસાવવામાં આવ્યાં છે. આમાં જૈન ધર્મનાં શાસ્ત્રો તથા જૈન સંસ્કૃતિને લગતા જુદા જુદા વિષયનાં પુસ્તકોનો સારો એવો સંગ્રહ છે, જેમાં થોડાંક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ જેવી પ્રાચીન ભાષાઓનાં તેમ જ ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, અંગ્રેજી જેવી આધુનિક ભાષાઓમાં લખાયેલાં વિદ્યાની વિવિધ શાખાઓને લગતાં તેમ જ લોકોપયોગી રસાત્મક ચાલુ સાહિત્યનાં—જેમ કે નવલકથા, નવલિકા, નાટકો, નિબંધો, કવિતાઓ, પ્રવાસવર્ણન, ચરિત્રો વગેરેનાં—પુસ્તકો પણ સારા પ્રમાણમાં વસાવવામાં આવ્યાં છે. વિદ્યાલયની અમદાવાદ અને વડોદરા શાખાઓમાં વાચનાલય ચાલુ છે અને પુસ્તકાલય માટે બારેક હજાર રૂપિયાના ખર્ચે મોટે ભાગે લોકોપયોગી પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં જૈન ધર્મ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અધ્યયન-સંશોધનમાં

ઉપયોગી થઈ શકે એવું સુસમૃદ્ધ પુસ્તકાલય કરવા માટે હજી ઘણું ઘણું કરવાની જરૂર છે એ વાત વિદ્યાલયના સંચાલકોના ધ્યાન બહાર નથી. આ માટે ૫૦મા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૬)માં યોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"જૈન ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કળા, શિલ્પ–સ્થાપત્ય જેવા વિવિધ વિષયોને લગતું જૈન સાહિત્ય એટલું તો વિપુલ અને સમૃદ્ધ છે કે દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો એને માટે ઘણી ઉત્સુકતા સેવી રહ્યા છે. આ સ્થિતિમાં જૈન સાહિત્યના બધા જ મુદ્રિત ગ્રંથો સાથે તે તે વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતા બધા ઇતર ગ્રંથોનો સંગ્રહ ધરાવતું, અને સાથોસાથ શક્ય હોય તેટલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો પણ સમાવેશ કરતું એક સમૃદ્ધ કેન્દ્રવર્તી પુસ્તકાલય હોવું બહુ જ જરૂરી છે. આ કામ અઢળક ધન અને એક સ્વતંત્ર યોજના માગી લે એટલું વિશાળ છે. આપણા ધર્મ અને સાહિત્યના પ્રસારની દૃષ્ટિએ આ કામ જેટલું જલદી થઈ શકે તેટલું જલદી કરવા જેવું છે. વિદ્યાલય આવા મનોરથો તો સેવે છે, પણ, અત્યારની વિદ્યાલયની જવાબદારી લક્ષમાં લેતાં, એ મનોરથો તુરત સફળ થવા મુશ્કેલ લાગે છે. આમ છતાં વિદ્યાલય પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં આ દિશામાં કંઈક ને કંઈક પ્રયત્ન તો કરી રહેલ છે, એ વાતનો વિદ્યાલયે વસાવેલ પુસ્તકાલયની (ઉપર નોંધેલી) વિગતો ઉપરથી કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે."

વિદ્યાર્થીમંડળ

વાચનાલય અને પુસ્તકાલયના લાભ ઉપરાંત વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને અવારનવાર જુદા જુદા વિષયના અભ્યાસ અને માહિતીપૂર્ણ તેમ જ રોચક વ્યાખ્યાનો સાંભળવા મળે એની પણ ગોઠવણ થતી રહી છે. સાથેસાથે વિદ્યાર્થીઓની વક્તૃત્વશક્તિ ખીલે એ માટે પણ ધ્યાન રાખવામાં આવે છે. આ કામ મુખ્યત્વે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીમંડળ દ્વારા જ થતું રહે છે. બીજા જ વર્ષનો રિપોર્ટ (પૃ. ૧૦) જોતાં માલૂમ પડે છે કે તે વખતે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છાથી 'યુનિયન કલબ' નામે વિદ્યાર્થીમંડળની સ્થાપના થઈ હતી. આ કલબ ધાર્મિક, સામાજિક, નૈતિક,, આર્થિક જેવા વિષયો ઉપર વિદ્યાર્થીઓની ચર્ચાઓ ગોઠવતી હતી; અને એમાં વિદ્યાર્થીઓ હોંશપૂર્વક ભાગ લેતા હતા. વિદ્યાર્થીઓના વિચારોને આકાર આપીને વ્યવસ્થિત કરવામાં તેમ જ પોતાના વિચારોને સુસંબદ્ધ રૂપમાં વ્યક્ત કરવાની વક્તૃત્વશક્તિને ખીલવવામાં આ સભાઓ ખૂબ ઉપયોગી નીવડતી. અત્યારના રાજકારણ ઉપર અર્થકારણનું વર્ચસ્વ પિછાનીને એ વિશેની ચર્ચા–વિચારણા થઈ શકે એ માટે આ વિદ્યાર્થીબંધુઓએ એક આર્થિક મંડળ (Economic club) પણ સ્થાપ્યું હતું. વળી, વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન વ્યાપક થાય એટલા માટે બીજા વર્ષમાં શ્રી ગુલાબચંદજી ઢઢ્ઢા, શેઠ શ્રી કુંવરજી આણંદજી, શ્રી ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરોડિયા, દક્ષિણામૂર્તિવાળા શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ વગેરે વિદ્વાનો અને વિચારકોનાં વ્યાખ્યાનો પણ યોજવામાં આવ્યાં હતાં; અને તે પછી અવારનવાર નામાંકિત વિચારકો, કાર્યકરો તેમ જ વિદ્વાનોનાં આવાં વ્યાખ્યાનો યોજવામાં આવતાં હતાં. આગળ પણ જો આ પરંપરા અખંડપણે ચાલુ રહી હોત તો તેથી વિદ્યાર્થીઓને ઘણો લાભ થાત.

એમ લાગે છે કે થોડા વખત પછી જ 'યુનિયન કલબ'નું નામ 'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન' એમ ફેરવવામાં આવ્યું હતું. આગળ જતાં આ યુનિયનનું 'શ્રી મહાવીર સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન' કે 'વિદ્યાલય સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન' એવું ટૂંકાક્ષરી નામ

રાખ્યાનું પણ જાણવા મળે છે. એ દ્વારા વક્તૃત્વસભાઓ અને વિદ્વાનો, વિચારકો અને કાર્યકરોનાં વ્યાખ્યાનો યોજવા ઉપરાંત સ્કાઉટ જેવી ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ પણ હાથ ધરવામાં આવતી હતી.

આ વિદ્યાર્થીમંડળને કામ કરવાની કેટલી બધી મોકળાશ અને કેટલો બધો સાથ વિદ્યાલયના શાણા સંચાલકો તરફથી આપવામાં આવ્યાં હતાં તે એટલા ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે કે આ વિદ્યાર્થીમંડળના પ્રમુખ તરીકે પ્રો વાડિયા, શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ,[૧] શ્રી એમ. સી. ચાગલા, પ્રો હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ, શ્રી. પરમાનંદભાઈ કુંવરજી કાપડિયા, શ્રીમતી વાયોલેટ જોકીમ આલ્વા, શ્રી. મીનુ આર. મસાણી જેવી નામાંકિત જાહેર વ્યક્તિઓની વરણી કરવામાં આવતી હતી વિદ્યાલયના માનદમંત્રી શ્રી મોતીચંદભાઈ કાપડિયા, વર્ષો સુધી આ મંડળનું ઉપપ્રમુખપદ સંભાળીને, એને હેત અને મમતાપૂર્વક દોરવણી આપતા રહ્યા હતા : વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય અને અભ્યાસકાળ પછીની સુદીર્ઘ કારકિર્દીમાં એ કોઈ પણ બાબતમાં પાછા ન પડે પણ સર્વત્ર .પોતાની કાબેલિયત અને સંસ્કારિતાની છાપ પાડે એવી એમની તીવ્ર ઝંખના રહેતી. એમ કહેવું જોઈએ કે આ વિદ્યાર્થીમંડળને આવી રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિઓની દોરવણીનો લાભ મળ્યો તે મોટે ભાગે શ્રી મોતીચંદભાઈની વ્યાપક દૃષ્ટિ તેમ જ મુંબઈના જાહેર જીવન સાથે તેમ જ રાષ્ટ્રીયભાવના સાથે એમણે કેળવેલી એકરૂપતા અને મેળવેલ પ્રતિષ્ઠાને કારણે જ. વિદ્યાલયના છવ્વીસમા વર્ષમાં આ મંડળનો વાર્ષિક ઉત્સવ ડૉ. જીવરાજ મહેતાના પ્રમુખપદે ઊજવાયો હતો, એ બીના પણ ઉપરની વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

વિદ્યાલયની સ્થાપના પછી ચાર–પાંચ વર્ષ પછીનો સમય એ મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રભાવ વિસ્તારનો અને આખી પ્રજાના માનસ પર જામતી એમની અદ્ભુત આગેવાનીનો સમય હતો. તેમાંય વિદ્યાર્થીઆલમના હૃદય ઉપર તો એણે જાણે કામણ જ કર્યું હતું. ભારતના અને ખાસ કરીને રાષ્ટ્રીય લડતના હાર્દ સમું મુંબઈ શહેર, રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુને આવકારતી વિદ્યાલયની ઉદાર દૃષ્ટિ અને શ્રી મોતીચંદભાઈ જેવા આગેવાનની હૂંફ : આ બધાંની આવકારદાયક અસર વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓના માનસ ઘડતર ઉપર પડે એ સ્વાભાવિક છે આ વર્ષોના વિદ્યાલયના રિપોર્ટમાંની વિદ્યાર્થીમંડળની કાર્યવાહીનો અહેવાલ જોતા એ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓમાં કેવો તરવરાટ દેખાતો હતો અને સમાજસેવા

---

૧ વિદ્યાલયના ૧૬ મા રિપોર્ટ (પૃ ૫૯)માં કસ્તુરભાઈ શેઠે વિદ્યાર્થીમંડળમાં પ્રાસ્તાવિક ભાષણ (Inaugural Address) આપ્યાનુ નોંધ્યુ છે અને એ જ રિપોર્ટમાં અન્યત્ર (પૃ. ૫૬) એ ભાષણનો સાર નોંધતા કહ્યું છે કે—"વરસનો પ્રારંભ સફળ યુદ્ધની (૧૯૩૦ ના મીઠા સત્યાગ્રહના અહિંસક યુદ્ધની) નોબતોથી જ થઈ ચૂકયો હતો. આખાયે દેશમાં લડાઈના જ રણશીંગાં વાગતા હતાં એવે સમયે અહિં આ વિદ્યાર્થીઓનુ પણ વર્ષ શરૂ થયું. અમારા પ્રત્યેકના માનસમાં ખૂણે ને ખોચરે યુદ્ધના ભણકારા તો કયારનાયે વાગી રહેલા હતા તેવામા અમારા ચાલુ વર્ષના પ્રમુખ શ્રીયુત કસ્તુરભાઈ લાલભાઈએ અમને એમની ભાવભીની ભાવી યુદ્ધની ચમકારા દેતી છતાં મીઠી અને અનુપમ વાણીમાં અમારા વર્ષકાર્યનું માર્ગસૂચન કર્યું તેમા સ્વદેશી વસ્તુ ઉપર સારું ધ્યાન આપ્યુ"

અને રાષ્ટ્રભક્તિની ભાવના કેવી ઉત્કટ હતી અને એમનાં અંતર નવીનવી પ્રવૃત્તિને આલકારવા કેવા થનગની રહ્યાં હતાં એનું પ્રોત્સાહક ચિત્ર જોવા મળે છે.

આનો એક જ્વલંત દાખલો જોઈએ : સને ૧૯૨૭માં ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રમાં અતિવૃષ્ટિને કારણે ભારે કારમું રેલસંકટ આવી પડ્યું. ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની હાકલથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને મુંબઈ ઉપરાંત આખા દેશમાંથી રાહતફંડ એકત્ર થવા લાગ્યું. માનવરાહતના આવા રાષ્ટ્રીય કાર્ય માટે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ પાછળ રહે એ ન બનવા જોગ હતું. એમણે આ કામમાં પોતાની રીતે સાથ આપ્યો : તા. ૧૯–૮–૨૭ના રોજ જાણીતા સાક્ષરરત્ન શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે "ભારત સંધ્યા" નામે નાટક ભજવીને આ ફંડમાં, ૩,૮૫૦ રૂપિયા મોકલી આપ્યા હતા. (રિપોર્ટ ૧૨, પૃ. ૨૩).

અહીં એ જાણવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે વિદ્યાલયના સંચાલકોએ વિદ્યાર્થીઓમાં ધાર્મિક અને સામાજિક ભાવના સાથે રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો સુમેળ સધાય એનું હમેશાં ધ્યાન રાખ્યું છે. વિદ્યાલયના એક વિદ્યાર્થી શ્રી રમણીકલાલ મગનલાલ મોદી (શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદીના ભાઈ) બી.એ. થઈને મહાત્મા ગાંધીના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જોડાયા એની વિદ્યાલયે ગૌરવપૂર્વક નોંધી લીધી. છઠ્ઠા વર્ષમાં વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ જે વિદ્યાર્થીઓ ચાલુ (સરકારી કે સરકારમાન્ય) કૉલેજ છોડી મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય કૉલેજમાં જોડાવા ઇચ્છતા હોય તેમને તેમ કરવાની છૂટ આપી હતી. અને ૧૫મા વર્ષમાં (તા. ૧૩–૭–૧૯૩૦ના રોજ રિપોર્ટ ૧૫, પૃ. ૧૦૫), જ્યારે મીઠાનો સત્યાગ્રહ આખા દેશમાં પુરજોશમાં ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે, નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો હતો—

"રાજદ્વારી વાતાવરણને અંગે કોઈ વિદ્યાર્થી તેમાં ભાગ લેવા જવા માંગે તો એની અરજી આવતાં તેના વાલીને ખબર આપવી અને જાહેરાત કરવી કે જેને રજા આપવામાં આવશે તે આવતે વર્ષે વિદ્યાલયમાં આવે ત્યારે તેને તે જ શરતે પાછા દાખલ કરવામાં આવશે."

આ વિદ્યાર્થીમંડળમાંથી સંસ્થાનાં જુદાં જુદાં કામો સંભાળવા માટે વિદ્યાર્થીઓની મંત્રીઓ તરીકે વરણી કરવામાં આવતી; અને એ રીતે વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થાનાં અમુક કામોની જવાબદારી સંભાળવાની તાલિમ મળવાની સાથે એ નિમિત્તે સંસ્થાની કાર્યવાહી સાથે ઓતપ્રોત થવાનો અવસર પણ મળતો. આ મંડળ તરફથી શરૂઆતમાં હસ્તલિખિત કે ટાઈપ કરેલ રૂપમાં અને પાછળથી મુદ્રિત રૂપમાં "તણખા" ("Sparks") નામે વાર્ષિક પ્રગટ કરવામાં આવતું હતું. ૧૯મા રિપોર્ટ (પૃ. ૩)માથી જાણવા મળે છે કે આપણા જાણીતા સામાજિક કાર્યકર ડૉ. ભાઈલાલ એમ. બાવીશી એક વાર આ વાર્ષિકના તંત્રી નિમાયા હતા.

આ વિદ્યાર્થીમંડળની પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે ૩૦–૩૫ વર્ષ સુધી તો આ મંડળની કાર્યવાહી વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલા તરવરાટ અને ઉત્સાહનું દર્શન કરાવે એવી તેમ જ વિદ્યાર્થીઓમાં ચેતના જગાવે એવી વિદ્યુતવેગી (Dynemic) હતી. આ મંડળે વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કારઘડતરમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપવાની સાથે વિદ્યાલયના ગૌરવને વધારવામાં પણ ઘણો ફાળો આપ્યો છે. આ મંડળે યોજેલ વ્યાખ્યાનો, અને હાથ ધરેલ વિવિધ પ્રકારની કાર્યવાહીની વિગતો અહીં આપવાનું મન થઈ આવે એવું છે : એમાં એ સમયના વિદ્યાર્થીઓની પરિશ્રમશીલતા, જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહનું સુરેખ, આહ્લાદક

અને પ્રેરક પ્રતિબિંબ નિહાળવા મળે છે. પણ સ્થળમર્યાદાને કારણે અહીં આ વિદ્યાર્થી-મંડળની પ્રશસ્તિમાં આટલેથી જ સંતોષ માનવો ઉચિત લાગે છે.

આવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીમંડળની કાર્યવાહી છેલ્લાં ૧૨-૧૫ વર્ષ દરમ્યાન ઢીલી પડી ગઈ હોય એમ વિદ્યાલયના પાછલાં વર્ષોના રિપોર્ટો જોતાં લાગે છે. આ વર્ષો દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓ એક કાર્યશીલ અને પ્રગતિગામી પ્રવૃત્તિઓના પુરસ્કર્તા એવું જૂથ મટીને કંઈક પોતપોતાની ચિંતા કે પ્રવૃત્તિઓમાં અટવાઈ ગયા હોય એમ લાગે છે. પણ આ સ્થિતિ માત્ર વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની જ છે એવું નથી; સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ બાદ આખા દેશમાં વિદ્યાર્થીવર્ગમાં શિસ્ત અને કર્તવ્યભાન પ્રત્યેની જે શિથિલતા આવી ગઈ છે તેનો જ એક અંશ આને લેખવો જોઈએ; પણ આ બાબતની ચર્ચાને અહીં અવકાશ ન હોવાથી એ માટે આટલું સૂચન જ બસ છે. મુખ્ય વાત આ વિદ્યાર્થીમંડળે વિદ્યાર્થીઓના સાંસ્કૃતિક ઘડતરમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે એ જ છે.

વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક વિકાસ માટે જેમ વ્યાયામનાં સાધનો રાખવામાં આવે છે તેમ એમને પૌષ્ટિક ખોરાક મળે એ બાબત ઉપર પણ પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવે છે. વળી, જેમ એમના બૌદ્ધિક વિકાસ માટે વિદ્યાર્થીમંડળ દ્વારા તથા બીજી રીતે સંખ્યાબંધ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવે છે તેમ એમની તંદુરસ્તીની તપાસ માટે પણ પૂરેપૂરી જોગવાઈ કરવામાં આવે છે આ માટે મોટે ભાગે વિદ્યાલયમાં રહી દાક્તરીનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાલયના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ જ પોતાની સેવાઓ આપે છે. આ કાર્યમાં આ દાક્તર મિત્રો જે મમતા અને નિઃસ્વાર્થતા બતાવે છે તે પણ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કારપૂર્ણ ઘડતરની સાક્ષી પૂરે એમ છે.

તેરમા વર્ષથી કેટલાક વખત સુધી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રોવર સ્કાઉટ જેવી ખૂબ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા હતા, અને જ્યારે દેશમાં હિન્દી ભાષાનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે અભ્યાસ કરવાનો જુવાળ આવ્યો ત્યારે વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ પણ એમાં પાછળ રહ્યા ન હતા; એમણે પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો હતો, એમ છવ્વીસમો રિપોર્ટ (પૃ. ૧૯) જોતાં જાણી શકાય છે.

વકતૃત્વકળા અને લેખનકળા જેમ વિદ્યાર્થીઓના ઘડતર અને વિકાસમાં ઉપયોગી થાય છે, તેમ રમતગમત અને ખુદ વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ જેમાં ભાગ લેતા હોય એવા તંદુરસ્ત મનોરંજન કાર્યક્રમો, નાટ્યપ્રયોગો કે પ્રહસનો પણ વિદ્યાર્થીઓની કેટલીક પ્રસુપ્ત શક્તિઓને જાગ્રત કરવામાં તેમ જ એમનાં મનને પ્રફુલ્લિત કરવામાં ઠીકઠીક ઉપયોગી થઈ પડે છે. વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ વાર્ષિક મેળાવડા નિમિત્તે આવા કાર્યક્રમો યોજતા રહેતા હતા એમ વિદ્યાલયના રિપોર્ટો ઉપરથી જાણવા મળે છે. આવા મેળાવડા વખતે પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામાં આવતી નામાંકિત વ્યક્તિઓ ઉપરથી પણ વિદ્યાથીઓના આવા પ્રયાસોનું મહત્ત્વ અને ગૌરવ સહેજે ખ્યાલમાં આવ્યા વગર રહેતું નથી. આ પ્રમુખોમાં બેરિસ્ટર શ્રી મકનજીભાઈ જે. મહેતા (નવમું વર્ષ; નાટક 'રાણો પ્રતાપ'); બેરિસ્ટર શ્રી. એમ. આર. જયકર (૧૧મું વર્ષ; નાટક 'શાંકિત હૃદય') સાક્ષરરત્ન શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (૧૨મું વર્ષ; નાટક 'ભારતસંધ્યા'); દેશભક્ત શ્રી ભુલાભાઈ જે.

દેસાઈ (૧૩મું વર્ષ); બૅરિસ્ટર શ્રી એમ. સી ચાગલા (૧૬મું વર્ષ; નાટક 'ગ્રૅજ્યુએટ')* (આની સાથેના સ્નેહસંમેલનનું પ્રમુખપદ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ શોભાવ્યું હતું); જસ્ટિસ હરિલાલ કણિયા (૧૯મું વર્ષ); શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી (૨૫મું વર્ષ; નાટક 'અખો'); ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા (વર્ષ ૨૯) વગેરે. વિદ્યાર્થીઓને આવી નામાંકિત કે અખિલ ભારતીય દરજ્જો ધરાવતી વ્યક્તિઓનો લાભ મળતો રહ્યો તે જેમ વિદ્યાલયની પ્રતિષ્ઠાને તેમ શ્રી. મોતીચંદભાઈની લાગવગ અને પ્રતિષ્ઠાને પણ આભારી છે એમ કહેવું જોઈએ. છેલ્લાં દસ–બાર વર્ષથી આ પ્રવૃત્તિમાં ઓટ આવી હોય એમ વિદ્યાલયના રિપોર્ટો જોતાં જાણવા મળે છે.

પણ, ખરી રીતે, આવી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની મૂલ્યવત્તા અને ઉપયોગિતા સર્વકાલીન છે. અને અત્યારે તો ઊલટું આ બાબતમાં ઘણું ઘણું થઈ શકે એમ છે. વળી, વિદ્યાર્થીઓના ભાવીને ઉજ્જવળ બનાવવાની દૃષ્ટિએ આવી પ્રવૃત્તિઓ વધારે ઉત્સાહપૂર્વક શરૂ કરવી જોઈએ. શરીરઘડતર અને સંસ્કારઘડતરની ખરેખરી ઉંમર આ જ છે; આ ઉંમરમાં જે કંઈ થઈ શકયું તે આખી જિંદગી સુધી કામ આવવાનું છે; અને અત્યારે જે કરવાનું રહી જશે તે કાયમને માટે રહી જવાનું છે આને લીધે વિદ્યાર્થીઓને પોતાની કારકિર્દીને તેજસ્વી અને યશસ્વી બનાવવામાં પણ ઘણી સહાય મળી રહે છે.

વળી, વિદ્યાર્થી અને સંચાલકો વચ્ચે સંપર્ક સ્થપાય અને એમનું સંસ્કારઘડતર થાય એ માટે ક્યારેક ક્યારેક પ્રીતિભોજનો કે સ્નેહમિલન પણ યોજવામાં આવ્યાં હોવાનું રિપોર્ટો ઉપરથી જાણી શકાય છે. રિપોર્ટ ૭ (પૃ. ૧૨), રિપોર્ટ ૯ (પૃ. ૨૦), રિપોર્ટ ૨૧ (પૃ. ૧૬), રિપોર્ટ ૨૪ (પૃ. ૨૬), રિપોર્ટ ૨૫ (પૃ. ૩૨)માં આપેલી નોંધો આ હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

આવી સાંસ્કૃતિક તેમ જ જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી થાય એવી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ યોજીને વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ અને બુદ્ધિનો અનેક રીતે વિકાસ થાય એ તરફ સંસ્થા તરફથી પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે. પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ જે સફળતા અને નામના મેળવી શકે છે એમાં આવી પ્રવૃત્તિઓનો ફાળો કંઈ નાનોસૂનો નથી, એમ ખુશીથી કહી શકાય.

---

* આ કાર્યક્રમમા બાવીસસો રૂપિયા ઉપરાત આવક થઈ હતી અને તે વિદ્યાલયમા આપી દેવામાં આવી હતી (રિપોર્ટ ૧૬, પૃ ૨૪)

ત્રુટીનું નિવારણ

જ્યારે જ્યારે પાશ્ચાત્ય કેળવણી ઉપર ચર્ચા થાય છે ત્યારે પ્રથમતઃ આપણે સાંભળીએ છીએ કે તે કેળવણીમા ધર્મનો એક શબ્દ પણ શીખવવામાં આવતો નથી અને એવી ન્યૂનતા આપણને પળે પળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ પ્રકારની ત્રુટી આપણા વિદ્યાલયમાં નથી; બલ્કે ધાર્મિક શિક્ષણ ઉપર પૂરતુ લક્ષ આપવામાં આવે છે (રિપોર્ટ ૧૧, પૃ ૧૦)

પ્રકરણ દસમું : સાહિત્યપ્રકાશન

શિક્ષણની સાથે સાથે સાહિત્યનું કામ પણ થતું રહે તો એ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પ્રચાર અને અભ્યાસમાં ઘણું ઉપયોગી થઈ રહે છે. અને પ્રાચીન જૈન સાહિત્યનો ખજાનો તો વિવિધવિષયસ્પર્શી અને વિપુલ છે. અને હજી પણ એના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, રાજસ્થાની, ગુજરાતી, હિંદી વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલા જુદા જુદા વિષયના અસંખ્ય ગ્રંથો પ્રગટ થવા બાકી છે. તેથી વિદ્યાલયે પોતાના બંધારણમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રસારની સાથે સાથે જૈન સાહિત્યના સંશોધન–પ્રકાશનને પણ સંસ્થાના એક ઉદ્દેશરૂપે સ્વીકારેલ છે. આ અંગે બંધારણની ત્રીજી કલમમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે—

"સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, હિન્દી વગેરેનું સાહિત્ય અભ્યાસ તથા પ્રચાર માટે તૈયાર કરવું, પ્રગટ કરવું અને તેનો સંગ્રહ કરવો; જૈન સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન અને ઇતિહાસને અંગે શોધખોળ ખાતું યાને પુરાતત્ત્વ મંદિર ખોલવું અને કેળવણીનાં સર્વ ક્ષેત્રોને વિશાળ અર્થમાં પોષવા પ્રવૃત્તિ કરવી."

આ ઉદ્દેશમાં જણાવ્યા મુજબ જૈન સાહિત્યનાં પુસ્તકો—ખાસ કરીને પાઠ્યપુસ્તકો—પ્રગટ કરવાની યોજના અંગે બીજા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૬)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

"યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્ય દાખલ થયા પછી યોગ્ય સાહિત્ય–સાધનોને અભાવે તેનો પૂરતો લાભ લેવાતો નથી એવું અનુભવ ઉપરથી જણાયું છે. ખુદ જિજ્ઞાસુ જૈન અભ્યાસીઓ પણ જૈન સાહિત્યને ઐચ્છિક વિષય તરીકે લઈ શકતા નથી, તેથી કેળવણીને અંગે સાહિત્યનાં પુસ્તકો નવીન ઢબ પ્રમાણે નોટ તરજુમા સાથે અને પાઠાંતરો નોટ કરીને તૈયાર કરાવવાની એક વિશાળ યોજના હાથ ધરવાનો કમીટીએ ઠરાવ કર્યો છે. એ સંબંધી પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ સાથે પત્રવ્યવહાર થયો હતો અને તેમને રૂબરૂ પણ મળી ઘણી વાતચીત કરવામાં આવી હતી."

આ જ રીતે દશમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૯)માં પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે—

"યુનિવર્સિટીમાં ચલાવવા યોગ્ય સાહિત્ય તૈયાર કરાવવાની પણ ઇચ્છા છે. ધાર્મિક કેળવણીનાં પાઠ્યપુસ્તકોની બહુ જ જરૂર છે. જૈન ધર્મનો સુલભ બોધ થાય એવાં નવીન જમાનાને રુચિ જાગૃત કરનાર પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં બાળ યુવાનને ઉપયોગી નીવડે તેવાં તૈયાર કરાવવાં છે, ગુજરાતી સાહિત્યને જગપ્રસિદ્ધ કરવું છે, પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચાર કરાવવો છે. વિગેરે અનેક અનેક ભાવનાઓ છે."

કૉલેજોમાં તથા બીજી રીતે ઉપયોગી થાય એવાં જૈન પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવીને પ્રગટ કરવાનો આ વિચાર બિલકુલ સાચો વિચાર હતો, અને સાહિત્ય-પ્રકાશનની સાચી દિશામાં અંગુલીનિર્દેશ કરતો હતો. આમ છતાં આ ભાવનાને મૂર્ત કરવાની બાબતમાં વિદ્યાલય ઓછું કામ કરી શકેલ છે. તેથી જ છત્રીસમા વર્ષના રિપોર્ટ (પૃ. ૭૧)માં, "શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ પ્રકાશન યોજના"માં એ જ ભાવનાનું પુનરુચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું હતું કે—

"આજે અર્ધમાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે અને એમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને બુકસેલરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. એજ્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પુરો ઉપયોગ હોય એવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં."

આનો અર્થ એટલો તો ખુશીથી કરી શકાય કે સાહિત્યપ્રકાશનની દિશામાં કામ ભલે ઓછું થઈ શક્યું હોય, પણ એ કામ થવાની કેટલી જરૂર છે એ વાત તો વિદ્યાલયના સંચાલકોનાં અંતરમાં બરાબર વસી ગઈ હતી. એટલે સાહિત્યપ્રકાશનની ભાવનાના આ બીજનું જ એ ફળ સમજવું જોઈએ કે, વખત જતાં, આગમ-પ્રકાશન જેવી ખૂબ મહત્ત્વની અને વિદેશમાં પણ આવકાર પામે એવી મહાન યોજના હાથ ધરવાનું સાહસ વિદ્યાલયના સંચાલકો કરી શક્યા. (આની વિગતો આગળ આપવામાં આવી છે.)

વિદ્યાલયનાં પ્રકાશનો

કાવ્યાનુશાસન—કૉલેજ કે યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ઉપયોગી થાય એવું વિદ્યાલયનું મહત્ત્વનું પ્રકાશન છે 'કાવ્યાનુશાસન'. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યવિરચિત આ ગ્રંથ અલંકારશાસ્ત્રનો આકર ગ્રંથ છે. એના ઉપર કર્તાએ પોતે જ 'અલંકારચૂડામણિ' નામે વૃત્તિ અને 'વિવેક' નામનું વિવરણ રચ્યું છે. ઉપરાંત એક અજ્ઞાતકર્તૃક ટિપ્પણ પણ મળે છે. એ બધી સામગ્રી સહિત આ ગ્રંથનું સંપાદન અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી) હસ્તકના શ્રી ભો. જે. અ. સં. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ અને ગુજરાતના જાણીતા વિદ્વાન શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે બે ભાગમાં કર્યું હતું. આના પહેલા ભાગમાં મૂળ ગ્રંથ, વૃત્તિ, વિવરણ અને ટિપ્પણ આપવામાં આવેલ છે. બીજા ભાગમાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારની મીમાંસા કરતી તેમ જ ગુજરાતના ખાસ કરીને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું સવિસ્તર નિરૂપણ કરતી સંપાદકની વિસ્તૃત અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના તેમ જ ગુજરાત કૉલેજના સંસ્કૃતના નિવૃત્ત અધ્યાપક શ્રી રામચંદ્ર બળવંત આઠવલેએ અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરેલી નોંધો આપવામાં આવી છે. આનું પુરોવચન (Foreword) જાણીતા સાક્ષર ડૉ. શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે લખી છે. આ ગ્રંથના સંપાદનનું કામ શ્રી રસિકભાઈને સોંપવાનો નિર્ણય સને ૧૯૨૭–૨૮ માં કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછી નવ–દસ વર્ષે ૧૯૩૭–૩૮માં આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો હતો. ૧૨૦૦ થી પણ વધુ પાનાંના બે ભાગનું મૂલ્ય માત્ર ૭ જ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું હતું. વિદ્વાનો અને વર્તમાનપત્રોએ આ ગ્રંથની મુક્ત મને જે પ્રશંસા કરી હતી, તે ૨૩મા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૩૨) અને ૨૪માઃરિપોર્ટ (પૃ. ૧૩૧)માંથી જાણી શકાય છે.

અલંકારશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે સારો આવકાર પામેલ આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિની નકલો ખલાસ થઈ જતાં, મૂળ ગ્રંથવાળા પહેલા ભાગની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૬૩માં (કિંમત રૂા. ૧૫) પ્રગટ કરવામાં આવી છે. બીજી નવી મળેલી હસ્તપ્રતો સાથે આનું પુનઃ-

સંપાદન શ્રી રસિકભાઈ પરીખે સંસ્કૃત–અર્ધમાગધીના અધ્યાપક પ્રો. વી. એમ. કુળકર્ણીના સહકારથી કર્યું છે.

વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને (અને બીજાઓને પણ) ધાર્મિક અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એવાં નીચે મુજબ બે પુસ્તકો વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ થયાં છે:—

યોગશાસ્ત્ર—કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત આ ગ્રંથના ચાર પ્રકાશનો ગુજરાતી અનુવાદ પં. શ્રી ખુશાલદાસ જગજીવનદાસ પાસે કરાવીને એની પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૯૭માં, બીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૦૫માં અને ત્રીજી આવૃત્તિ વિ. સં. ૨૦૨૨માં પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

અષ્ટક પ્રકરણ—સાધ્વી શ્રી યાકિનીમહત્તરાના ધર્મપુત્ર તરીકે વિખ્યાત આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત આ ગ્રંથ, પં. શ્રી ખુશાલદાસ જગજીવનદાસે કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે, વિ. સં. ૧૯૯૭માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

રજતમહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ—વિદ્યાલયના રજત-મહોત્સવ પ્રસંગે પ્રગટ કરવામાં આવેલ આ સચિત્ર સુંદર ગ્રંથમાં દોઢસો પાનાંમાં વિદ્યાલયની પચીસ વર્ષની કાર્યવાહીની વિગતો આપવા ઉપરાંત ત્રણસો પાનાંમાં ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજીમાં વિદ્વાનોના અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખોની વાચનક્ષમ સામગ્રી આપવામાં આવી છે. આનું પ્રકાશન રજત-મહોત્સવ પ્રસંગે સને ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની આખરે કરવામાં આવ્યું હતું.

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ—વિ. સં. ૨૦૧૦માં (ભાદરવા વદિ ૧૦ના રોજ) સંસ્થાના પ્રેરક આચાર્યશ્રીનો મુંબઈમાં સ્વર્ગવાસ થયો. એમના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાથી પ્રેરાઈને, એમના પુણ્ય સ્મરણ નિમિત્તે, વિદ્યાલય તરફથી એક સ્મારક ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનું વિ. સં. ૨૦૧૧ની શરૂઆતમાં (તા. ૭–૧૨–૧૯૫૪ના રોજ) નક્કી કરવામાં આવ્યું. તે પછી દોઢ વર્ષે તા. ૨૮–૬–૫૬ના રોજ, જૈન સંઘના જાણીતા મુખ્ય અગ્રણી શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના હસ્તે આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરાવવામાં આવ્યું. ચિત્ર-સામગ્રીથી સમૃદ્ધ અને સુઘડ અને કળામય રીતે છપાયેલ આ દળદાર ગ્રંથમાં ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજી ત્રણે ભાષામાં સ્વર્ગસ્થ આચાર્યશ્રીને અંજલિ આપતા લેખો ઉપરાંત જૈન સંસ્કૃતિના જુદા જુદા વિષયો ઉપર પ્રકાશ પાડતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો આપવામાં આવ્યા છે. આ માટે દસ સભ્યોની એક કમીટી (રિપોર્ટ ૪૦, પૃ. ૧૪) રચવામાં આવી હતી. કળાસામગ્રી તથા લેખસામગ્રી બન્ને દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ આ ગ્રંથની વિદ્વાનોએ અને વર્તમાનપત્રોએ મુક્ત મને પ્રશંસા કરી છે. (રિપોર્ટ ૪૨, પૃ. ૭૩)

વળી, ડૉ. શ્રી નગીનદાસ જગજીવનદાસ શાહ સંસ્થામાં રહીને અભ્યાસ કરીને સને ૧૯૧૯–૨૦માં બી.એ. (ઑનર્સ)માં પાસ થયા. તે પછી તેઓ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે લંડન ગયા. આ માટે વિદ્યાલયે એમને પાંચ હજાર રૂપિયાની પૂરક સહાય આપી હતી. લંડનમાં તેઓએ એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવીને ટેરીફના વિષય ઉપર મહાનિબંધ લખી પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી મેળવી. ચારેક વર્ષ બાદ તેઓ દેશમાં આવ્યા ત્યારે એમનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું, અને બે એક હજાર રૂપિયા એકત્ર કરીને "History of Indian Tariffs" નામનો એમનો એ મહાનિબંધ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો. (રિપોર્ટ ૯, પૃ. ૧૭).

શ્રી મોતીચંદભાઈ કાપડિયાએ લખેલ "કૉલેજ જીવન અને ધાર્મિક શિક્ષણ" નામે એક નાનો નિબંધ વિ. સં. ૨૦૦૫માં વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા

તા. ૨૦–૩–૪૯ના રોજ, શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાની વિદ્યાલયની દીર્ઘકાલીન સેવાઓ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા માટે, સર શ્રી મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપદે, એક ભવ્ય સન્માન સમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો અને એમાં એમને એમના મિત્રો, પ્રશંસકો તથા સહકાર્યકરો તરફથી રૂા. ૭૦,૦૦૧ની થેલી અર્પણ કરવામાં આવી હતી. (આ સમારંભની વિગતો હવે પછીના પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે.) આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂા. ૫૦૦૧ ઉમેરીને એ બધી રકમ જૈન સાહિત્યના પ્રકાશન માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સોંપતાં શ્રી મોતીચંદભાઈએ કહ્યું હતું કે—

"આપને આવી સન્માન થેલી મારા જેવા સામાન્ય માણસને આપવાની ઇચ્છા કેમ થઈ તે એક કોયડો છે; હું તે સમજી શક્યો નથી, અથવા તે સમજવાના મારા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. હું તે રકમમાં મારા તરફથી રૂા. ૫૦૦૧) વધારી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને આપું છું વ્યાજ આવે તેમાંથી તેમ જ મુદ્દલ રકમમાંથી વ્યવસ્થાપક સમિતિ પસંદ કરે તે પુસ્તક પ્રગટ કરે ગુજરાતી જૈન સાહિત્યને જોઈએ એટલું પ્રોત્સાહન મળેલ નથી. આ દિશામાં વિશાળ યોજનારૂપે નહીં પણ સારી ગતિએ વ્યવસ્થિત રીતે પગરણ મૂકવાની જરૂર છે અને તેથી જ આ સૂચન કરેલ છે." (સન્માન સમિતિની કાર્યવાહી, પૃ. ૧૬)

શ્રી મોતીચંદભાઈની આ ભાવનાને ધ્યાનમાં રાખીને આ ગ્રંથમાળાની યોજના તૈયાર કરવા માટે તા. ૮–૫–૧૯૪૯ના રોજ (૧) શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી, (૨) શ્રી હીરાલાલ મંછાચંદ શાહ, (૩) શ્રી હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ, અને (૪) શ્રી પરમાનંદભાઈ કુંવરજી કાપડિયાની એક પેટાસમિતિ નીમી હતી, એ સમિતિએ તૈયાર કરેલી યોજનાને વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૪–૨–૧૯૫૧ના રોજ મંજૂર કરી. ૩૬મા રિપોર્ટ (પૃ. ૭૧) માં છપાયેલી એ યોજના આ પ્રમાણે છે :—

"શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ સન્માન થેલી દ્વારા સાહિત્ય પ્રકાશન અર્થે થએલી રૂા. ૮૦,૪૮૪–૧૨–૯ની રકમમાંથી કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રગટ કરવું તે વિષે યોજના ઘડવા માટે નીમાયલી અમારી સમિતિ બે વાર મળી હતી અને કેટલીક ચર્ચાને પરિણામે નક્કી કરવામાં આવેલી નીચે મુજબની યોજના વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિ સમક્ષ મંજૂરી માટે અમે રજુ કરીએ છીએ :—

"સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂા. ૨૦,૦૦૦) સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆના પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તથા પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' ઉપરનું વિવેચન જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ બીલકુલ ઉપલબ્ધ નથી તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું.

"આજે અર્ધમાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે અને એમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને બુકસેલરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. એજ્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા

પરીક્ષા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પુરો ઉપયોગ હોય એવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં.

"આ ઉપરાંત જૈન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સાચી સમજ આપે તેવાં દુર્લભ પુસ્તકો પુનઃ પ્રગટ કરાવવાં તેમ જ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવાં.

"આ બન્ને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે, જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શક નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાજુઓ સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈન ધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિનો ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે."

આ રીતે આ ગ્રંથમાળાનો જન્મ થયો. અત્યાર સુધીમાં એ ગ્રંથમાળામાં વિદ્યાલય તરફથી નીચે મુજબ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે :—

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—પંદરમી સદીમાં (વિ. સં. ૧૪૬૬માં) આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીએ આ ગ્રંથની રચના કરી હતી. તેના ઉપર શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિશદ વિવેચન લખ્યું હતું, તેની વિ. સં ૧૯૬૫, ૧૯૬૭ તથા ૧૯૮૦માં એમ ત્રણ આવૃત્તિઓ ભાવનગરની શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રગટ થઈ હતી. તે પછી પણ આ ગ્રંથની માંગ ચાલુ હોવાથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાની અનુમતિથી, વિદ્યાલય તરફથી, આ ગ્રંથમાળાના પહેલા ગ્રંથ તરીકે આ પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિ (વિ. સં. ૨૦૦૮માં) અને પાંચમી આવૃત્તિ (વિ. સં. ૨૦૨૧માં) પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

જૈન દૃષ્ટિએ યોગ—શ્રી મોતીચંદભાઈએ લખેલ આ માહિતીપૂર્ણ અને ચિંતનપૂર્ણ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૭૧માં ભાવનગરની શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રગટ થઈ હતી. તેની બીજી આવૃત્તિ, વિ. સં. ૨૦૧૦માં આ ગ્રંથમાળાના બીજા ગ્રંથરૂપે, વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે..

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ પહેલો—યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૦ પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ વિશદ વિવેચન પણ વિ. સં. ૧૯૭૧માં, ભાવનગરની શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી "શ્રી આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલી" નામે પ્રગટ થયું હતું. તે અપ્રાપ્ય થઈ જવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ, આ ગ્રંથમાળાના ત્રીજા પુસ્તકરૂપે, વિ. સં. ૨૦૧૨માં, ઉપર સૂચવેલ નામથી વિદ્યાલયે પ્રગટ કરી હતી. આ ગ્રંથ અત્યારે અપ્રાપ્ય છે.

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ બીજો—શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૧થી ૧૦૮ સુધીનાં પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ લખેલ વિવેચન પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય તે પહેલાં જ એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમણે પોતાના અપ્રગટ ગ્રંથોની પ્રેસકોપીઓ વિદ્યાલયને સોંપી છે. એટલે એમનો આ અપ્રગટ ગ્રંથ, આ ગ્રંથમાળાના ચોથા પુસ્તક તરીકે, વિ. સં. ૨૦૨૦ માં વિદ્યાલયે પ્રગટ કર્યો છે. આ ગ્રંથનું સંપાદન શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ કર્યું છે.

આ રીતે આ ગ્રંથમાળા તરફથી ત્રણ પુનર્મુદ્રિત અને એક નવો એમ ચાર ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે.

અપ્રગટ ગ્રંથો—વિદ્યાલય પાસે મોતીચંદભાઈના આ પ્રમાણે અપ્રગટ ગ્રંથોનું

લખાણ છે : શ્રી આનંદઘનજીકૃત ચોવીશી—અર્થ અને વિવેચન; શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકકૃત પ્રશમરતિ—અર્થ અને વિવેચન; કર્મતત્ત્વનું વિવરણ કરતું લખાણ. આ ગ્રંથો ક્રમે ક્રમે પ્રગટ કરવામાં આવનાર છે.

આગમ-પ્રકાશન-યોજના

આઠેક વર્ષ પહેલાં, સને ૧૯૬૦માં, વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ પોતાના કામે વિલાયત ગયા હતા. તે વખતે લંડન યુનિવર્સિટીમાં બૌદ્ધ ધર્મનું અધ્યાપન કરાવતા ડૉ. શ્રી પદ્મનાભ જૈનીને તેઓને મળવાનું થતાં શ્રી પદ્મનાભજીએ મૂળ જૈન આગમોની સંશોધિત–સંપાદિત (Critical) આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરવામાં આવે તો પરદેશમાં જૈન વિદ્યાના અધ્યયન–અધ્યાપનને વેગ મળે એમ સૂચવ્યું. શ્રી ચંદુભાઈ જૈન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના અધ્યયનને વેગ મળે એ માટે ઘણી ધગશ ધરાવે છે, અને એ માટે જે કંઈ કરવું જરૂરી હોય તે દિશામાં પણ પ્રયત્નશીલ રહે છે. શ્રી પદ્મનાભજીની વાત એમના મનમાં વસી ગઈ; અને વિલાયતથી પાછા ફરીને તરત જ એમણે એ તરફ ધ્યાન આપ્યું. આ સંબંધમાં વિદ્યાલયના પિસ્તાલીસમા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૮)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

"આગમોનું પ્રકાશન છેલ્લાં પચાસેક વર્ષમાં ઠીક પ્રમાણમાં થયા છતાં બધાય મૂળ આગમો પ્રગટ કરવાનું કામ તો બાકી જ છે; અને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી આની માંગણી થયા કરતી હતી. આ માટે એક વ્યવસ્થિત યોજના કરવા માટે અમદાવાદમાં બીરાજતા પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિ મહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ તથા પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા સાથે વિગતવાર ચર્ચા–વિચારણા અને વાતચીત કરવામાં આવી. આ ઉપરથી તેઓશ્રીએ એક યોજના તૈયાર કરી. આ યોજના ઉપર વિચાર કરી આશરે નવથી દસ વર્ષમાં ત્રણથી ચાર લાખ રૂપિયાના ખર્ચે પૂરી કરી શકાય એવી એક યોજના વ્યવસ્થાપક સમિતિએ નવીન વર્ષમાં હાથ ધરી છે, અને તે માટે એક વિશિષ્ટ સમિતિની નિમણૂક કરી છે. આવા મોટા કાર્યના પ્રકાશનના સંપાદનની જવાબદારી પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ અને પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા જેવા આગમના અભ્યાસીઓએ સ્વીકારી છે."

આ પછી આ "જૈન આગમ ગ્રંથમાળા"ની બધી વિગતો નક્કી કરવામાં આવી. એ યોજના મુજબ પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ તથા પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા એના મુખ્ય સંપાદક રહેશે; ગ્રંથની સાઈઝ રૉયલ ("૨૦×૨૭") આઠ પેજી રહેશે; અને કુલ ૧૭ ગ્રંથોમાં ૪૫ મૂળ આગમોને પ્રગટ કરવામાં આવશે—એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. તા. ૧૮–૮–૧૯૬૦ના રોજ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ આ યોજનાને બહાલી આપીને એને માટે નીચે મુજબ આગમ-પ્રકાશન-સમિતિની નિમણુક કરી :—

(૧) શ્રી પ્રસન્નમુખ સુરચંદ બદામી
(૨) શ્રી પરમાનંદભાઈ કુંવરજી કાપડિયા
(૩) ડૉ. જયંતીલાલ સુરચંદ બદામી
(૪) શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ (માનદ મંત્રી)
(૫) શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી (માનદ મંત્રી)

આ પછી વિ. સં. ૨૦૧૭ના કારતક વદિ ૩, તા. ૬–૧૧–૧૯૬૦ ને રવિવારના રોજ બપોરના ૧૧ા વાગતાં, અમદાવાદમાં, પૂ. મુ. શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના સાંનિધ્યમાં, નાના સરખા જ્ઞાન-સમારંભથી આ કાર્યનું મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું. શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈની આ યોજનાની વ્યવસ્થા માટે સહમંત્રી તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. અત્યારે પૂજ્ય મહારાજશ્રી તથા શ્રી દલસુખભાઈની દેખરેખ નીચે પં. શ્રી. અમૃતલાલ મોહનલાલ તથા પં. શ્રી હરિશંકર અંબારામ પંડયા કામ કરી રહ્યા છે. વિદ્યાલયના સુવર્ણ-મહોત્સવ પ્રસંગે, આ યોજના મુજબ, નંદિસૂત્ર તથા અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો પહેલો ગ્રંથ પ્રગટ થશે એવી ધારણા છે. અત્યારે આગમપ્રકાશન-સમિતિ નીચેના સભ્યોની બનેલી છે :—

૧. શ્રી પરમાનંદભાઈ કુંવરજી કાપડિયા
૨. શ્રી જયંતીલાલ સુરચંદ બદામી
૩. શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી
૪. શ્રી સેવંતીલાલ ચીમનલાલ શાહ
૫. શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ (માનદ મંત્રી)
૬. શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા (માનદ મંત્રી)
૭. શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ (માનદ મંત્રી)
૮. શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ (સહમંત્રી)

વિદ્યાલયે હાથ ધરેલી આગમ-પ્રકાશનની આ યોજના જૈન ધર્મ અને સાહિત્યની શકવર્તી સેવા બજાવવાની સાથે પ્રકાશનક્ષેત્રે વિદ્યાલયને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવે એવી મહત્ત્વની છે એમાં શક નથી.

સુવર્ણ–મહોત્સવ–ગ્રંથ—વિદ્યાલયના સુવર્ણ-મહોત્સવ નિમિત્તે કળા અને લેખસામગ્રી બન્ને દૃષ્ટિએ ઉત્તમ અને સમૃદ્ધ બને એવો સુવર્ણ-મહોત્સવ-ગ્રંથ પ્રગટ કરવાની યોજના કરવામાં આવી છે. એ માટે નવ સભ્યોનું એક સંપાદક મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે, એમાં નામાંકિત વિદ્વાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથ વિદ્યાલયના સાહિત્ય-પ્રકાશન-ક્ષેત્રમાં એક સીમાચિહ્નરૂપ બની રહે એવો ઉત્તમ બનશે.

જૈન સાહિત્ય અને કળાની સામગ્રીના પ્રકાશનની જરૂર અંગે ૫૦મા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૩)માં કહેવામાં આવ્યું કે—

"અહિંસામય સંસ્કૃતિ અને એના સાહિત્યના પ્રસાર માટે અત્યારનો સમય સોનેરી છે. જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનની દિશામાં હજુ ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી છે. દેશવિદેશના અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓની માગણીને સંતોષવા ઘણું કામ કરવાની જરૂર છે.......જૈન કળાની સામગ્રી ખૂબ વિપુલ તેમ જ વૈવિધ્યસભર છે. એને પણ સુચારુ રૂપમાં જગત સમક્ષ મૂકી શકાય એવી યોજના તૈયાર કરવાની ખાસ જરૂર છે."

વિદ્યાલયના સંચાલકોની ભાવના, ભલે ધીમે ધીમે પણ, દેશવિદેશમાં ઉપયોગી થાય એવું જૈન સાહિત્ય પ્રગટ કરવાની છે; એથી એટલું તો ફલિત થાય જ છે કે વિદ્યાલયનું મુખ્ય કામ ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાનું હોવા છતાં એ સાહિત્યના ક્ષેત્રને વિસારી મૂકવાને બદલે એમાં પણ યથાશક્ય કામ કરવાની તમન્ના સેવે છે, અને એ દિશામાં બને તેટલો પ્રયત્ન પણ કરતું રહે છે. સમાજ, સંસ્થા અને વિદ્વાનો ત્રણેના લાભની આ વાત છે.

પ્રકરણ અગિયારમું : ખાસ સમારંભો અને ઘટનાઓ

જાહેર સંસ્થાઓને કોઈ ને કોઈ પ્રસંગ નિમિત્તે જાહેર સમારંભો યોજવા પડે છે. વિદ્યાલય એ જૈન સમાજની એક લોકપ્રિય જાહેર સંસ્થા છે, એટલે એને પોતાની ૫૦ વર્ષની કાર્યવાહી દરમ્યાન આવા અનેક સમારંભો યોજવાના અવસર પ્રાપ્ત થયા હોય એ સ્વાભાવિક છે.

ક્યારેક સમાજ સમક્ષ પોતાની કાર્યવાહીની વિગતો રજૂ કરીને સમાજનો વિશેષ સહકાર અને વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે, ક્યારેક સમાજ પ્રત્યેની પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવા માટે, ક્યારેક ધાર્મિક પ્રસંગની ઉજવણી નિમિત્તે, ક્યારેક સંસ્થાની કે સમાજની વિશિષ્ટ સેવા કરનાર મહાનુભાવોના સન્માન માટે, તો ક્યારેક વિદ્વાનોનું બહુમાન કરવા માટે—એમ જુદા જુદા નિમિત્તે વિદ્યાલય તરફથી અવારનવાર સમારંભો યોજાતા રહે છે. પણ સમારંભનું નિમિત્ત ગમે તે હોય, બધાય સમારંભોની પાછળ વિદ્યાલયના સંચાલકોની મૂળ દૃષ્ટિ શરૂઆતથી જ એવી રહી છે કે, કેવળ સમારંભની ખાતર સમારંભ જેવી આનંદ-વિનોદની દૃષ્ટિએ નહીં પણ, સંસ્થાની આર્થિક શક્તિ, કાર્યશક્તિ અને પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરે કે એના કાર્યક્ષેત્રનો વિકાસ કરે એવા જ સમારંભો પ્રયોજવા. અને વિદ્યાલયના ક્રમિક વિકાસની વિગતો જોતાં એમ ચોક્કસ લાગે છે કે વિદ્યાલયને વિશેષ પ્રાણવાન અને પ્રગતિશીલ બનાવવામાં આ સમારંભોનો પણ ચોક્કસ અને નોંધપાત્ર ફાળો છે. આ સમારંભોની સફળતા એ પણ વિદ્યાલયની લોકપ્રિયતાની સૂચક બની રહે એવી છે. આવા કેટલાક સમારંભોની અહીં ટૂંકમાં નોંધ લેવી ઉચિત લાગે છે.

જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા—વિદ્યાલયનું કામ ભાડાના મકાનમાં શરૂ કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમ જ દસ વર્ષ બાદ વિદ્યાલયનું પોતાનું આલિશાન મકાન ચણાવવામાં આવ્યું ત્યારે પણ, સંસ્થાના એક અનિવાર્ય અંગ રૂપે, એની સાથે જિનમંદિર રાખવામાં આવ્યું જ હતું. ભાડાના મકાનમાં સંસ્થા હતી ત્યારે ત્યાં એક ઓરડામાં ઘરદેરાસર કરીને એમાં ધાતુનાં પ્રતિમાજી પધરાવવામાં આવ્યાં હતાં. ગોવાળિયા ટેંક ઉપર સંસ્થાનું મકાન તૈયાર થયું ત્યારે ત્યાં સંસ્થાના મકાનમાં, છતાં મંદિરની પવિત્રતા સચવાય એમ અલાયદું, જિનમંદિર ચણાવવામાં આવ્યું, અને એમાં ધાતુનાં જ પ્રતિમાજી પધરાવવામાં આવ્યાં. નવ-દસ વર્ષ આ પ્રમાણે ચલાવ્યા પછી વિ.સં. ૧૯૯૧માં સંસ્થાના પ્રેરક આચાર્યશ્રીનું મુંબઈમાં પધારવાનું થયું. તેઓશ્રીની અનુમતિથી જિનમંદિરમાં ધાતુનાં પ્રતિમાને સ્થાને આરસનાં પ્રતિમા પધરાવવાનું નક્કી થયું. તેઓના મુંબઈ પધાર્યા બાદ પાંચ દિવસનો ધર્મમહોત્સવ ઊજવવાપૂર્વક, વિ. સં. ૧૯૯૧ના માહ સુદિ ૧૦ના રોજ, તેઓશ્રીની નિશ્રામાં, પાટણનિવાસી સ્વ. શેઠ શ્રી જીવાભાઈ મોકમચંદના શ્રેયાર્થે, તેમનાં ધર્મપત્ની સુભદ્રાબહેન તથા સુપુત્ર પ્રવીણચંદ્રભાઈના હાથે, મૂળનાયક શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં આવી.

સાથે સાથે મૂળનાયક ભગવાનની જમણી બાજુએ મહાવીરસ્વામીની અને ડાબી બાજુએ સુમતિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાઓ પધરાવવામાં આવી. વિ. સં. ૧૯૭૩ના ચોમાસા પછી આચાર્ય મહારાજનું મુંબઈમાં પધારવું ૧૮ વર્ષ પછી થયું હતું, અને આ દરમ્યાન વિદ્યાલય પણ ઉત્તરોત્તર લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરતું જતું હતું, એટલે સંઘનો ઉત્સાહ અનેરો હતો; અને તેથી આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવનો રંગ પણ અનેરો હતો.

ફરી પ્રતિષ્ઠા—વીસેક વર્ષ બાદ દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાની જરૂર લાગવાથી, પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની અનુમતિ મેળવીને, મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવામાં આવ્યો. જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલતું હતું તે દરમ્યાન પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભસૂરિજી મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયો. જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરું થતાં આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયપૂર્ણાનંદસૂરિજી મહારાજની નિશ્રામાં ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનું નક્કી થયું. વિ. સં. ૨૦૧૪ના પોષ વદિ ૧૧, બુધવારથી માહ સુદિ ૬, રવિવાર તા. ૧૫–૧–૧૯૫૮થી તા. ૨૬–૧–૧૯૫૮ સુધીનો બાર દિવસનો ધર્મોત્સવ ઊજવીને માહ સુદિ ૩ ને ગુરુવાર, તા. ૨૩–૧–'૫૮ના રોજ જિનમંદિરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની બે પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા શ્રી હીરાલાલ રાયચંદ ભણશાળીના હાથે કરાવવા ઉપરાંત બે બાજુના બે ગોખમાં પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજની આરસપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા શ્રી ભોગીલાલ રિખવચંદ ઝવેરીના હાથે અને પૂજ્ય આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની આરસપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા શ્રીમતી મંજુલાબહેન અભેચંદભાઈના હાથે કરાવવામાં આવી. આ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પ્રસંગે પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી પણ પધાર્યા હતા, અને મહોત્સવ ખૂબ ઉત્સાહથી ઊજવાયો હતો. આ રીતે તીર્થંકર ભગવંતની સાથે પરમ ઉપકારી ગુરુવર્યોની પ્રતિમાનાં નિય-મિત દર્શનનો શુભ યોગ બની ગયો—જાણે દેવ અને ગુરુ મૂકપણે ધર્મની પ્રેરણા આપી રહ્યા.

સંસ્થાકીય સમારંભો

સંસ્થાના કાર્યનો આરંભ—સંસ્થા શરૂ કરવાની પૂર્વ તૈયારી એક જ વર્ષમાં પૂરી થતાં તા. ૧૮–૯–૧૯૧૫ના રોજ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે પંચ કલ્યાણક પૂજા ભણાવીને ધર્મવિધિપૂર્વક, વિદ્યાલયના કાર્યની મંગલ શરૂઆત કરવામાં આવી. તે પછી આવી જાહેર સંસ્થા પ્રત્યે સમાજનું વિશેષ ધ્યાન જાય એ હેતુથી, એક મહિના બાદ, મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ આગેવાન સર વસનજી ત્રીકમજીના પ્રમુખપદે ભવ્ય મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. આ મેળાવડામાં જૈન તેમ જ અન્ય ભાઈઓ–બહેનો અને આગેવાનોએ મોટી સંખ્યામાં હાજર રહીને વિદ્યાલયને સહર્ષ વધાવી લીધું હતું.

મકાનનું ખાતમુહૂર્ત—મુંબઈમાં ગોવાળિયા ટેંક ઉપર અત્યારે જે સ્થાને વિદ્યાલયનું આલિશાન મકાન ખડું છે તેનું ખાતમુહૂર્ત વિ. સં. ૧૯૭૮ના માગસર વદિ ૯, ગુરુવાર, તા. ૧૩–૧૨–૧૯૨૨ના રોજ શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીના હસ્તે કરાવવામાં આવ્યું. વિદ્યાલયનો ઇતિહાસ કહે છે કે મકાનના ખાતમુહૂર્તની સાથે સાથે વિદ્યાલયના વિકાસ માટે પણ એ પ્રસંગ જાણે ખાતમુહૂર્ત સમો સાબિત થયો હતો.

મકાનનું ઉદ્ઘાટન—વિદ્યાલયની સ્થાપના બાદ દસ જ વર્ષમાં ઉત્તરોત્તર વિકસતી સંસ્થાના ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળવા ઉપરાંત, મકાન માટે જમીન ખરીદવામાં તેમ જ

મકાન તૈયાર કરવામાં ચાર લાખ કરતાં પણ વધારેની રકમનું (રૂ. ૪,૨૧,૦૭૫–૦૦ જેટલું) ખર્ચ કરવાની શક્તિ અને હિંમત આવવી એ ઘટના પોતે જ સંસ્થા અને સમાજ વચ્ચે કેવી આત્મીયતાની ભાવના સ્થપાઈ હતી એનું આનંદજનક અને પ્રેરક દર્શન કરાવે એવી છે. તેથી સંસ્થાનું મકાન તૈયાર થતાં એનું ભવ્ય ઉદ્ઘાટન કરાવવાની ભાવના સંસ્થાના મોવડીઓને થાય એ સ્વાભાવિક છે. વિ. સં. ૧૯૮૧ના શ્રાવણ સુદિ ૬ ને સોમવાર, તારીખ ૨૭–૭–૧૯૨૫ના રોજ, મકાનનું પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે વાસ્તુ કરવામાં આવ્યું. આ મંગલ પ્રસંગે પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી લલિતવિજયજી તથા પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી લાભવિજયજી આદિએ પધારી પ્રસંગને ધાર્મિક ગૌરવ આપ્યું હતું. શેઠ દેવકરણ મૂળજીનાં સુપુત્રી કુમારી શાંતાબહેનના હાથે કુંભસ્થાપન કરાવીને પંચકલ્યાણક પૂજા ભણાવવામાં આવી હતી. આ પછી થોડા જ વખતે, વિ. સં. ૧૯૮૧ના આસો વદિ ૮, સોમવાર, તારીખ ૩–૧૦–૧૯૨૫ના રોજ, મકાનના ઉદ્ઘાટનનો જાહેર સમારંભ ભાવનગર રાજ્યના લોકપ્રિય દીવાન સર પ્રકાશંકર પટણીના પ્રમુખપદે ઊજવવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે પ્રમુખશ્રીએ, પોતાની ખુશાલીરૂપે, ભાવનગર રાજ્ય તરફથી, ૧૦ વર્ષ માટે, વાર્ષિક રૂ. ૨૫૦ વિદ્યાલયને આપવાની જાહેરાત કરીને આ સમારંભને વિશેષ ગૌરવશાળી બનાવ્યો હતો. આ પ્રસંગ વિદ્યાલયના ઇતિહાસમાં એક જ્વલંત સીમાચિહ્નરૂપ બની રહે એવો હતો. મકાનની સાથે સાથે વિદ્યાલયના પાયા પણ સમાજમાં દૃઢમૂળ થતા જતા હતા*

શ્રી. વાડીલાલ સારાભાઈની સખાવત—વિદ્યાલયના મકાનનું ઉદ્ઘાટન થયા પછી થોડા વખતમાં જ અમદાવાદનિવાસી જાણીતા ધર્મપ્રેમી શ્રેષ્ઠી શ્રી વાડીલાલ સારાભાઈએ વિદ્યાલયને એક લાખની સખાવત આપવાનો ઉદાર નિર્ણય કર્યો. એ ઉપરથી વિદ્યાલયના મકાનને "શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ વિદ્યાર્થીગૃહ" એવું નામ આપવાનું વિદ્યાલયના સંચાલકોએ નક્કી કર્યું. અને એની જાહેરાતનો સમારંભ પણ વિ. સં. ૧૯૮૨ના ચૈત્ર વદિ ૧૨, શુક્રવાર, તા. ૯–૪–૧૯૨૬ના રોજ સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણીના પ્રમુખપદે ભવ્ય રીતે ઊજવવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું કે—

"આવા ધર્મના કામમાં તેમણે આવી મોટી સખાવત કરી છે એ માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. સખાવત ઔદાર્ય કરતી વખતે એમને ખુશાલી ઊપજી હશે અને આપણે ઉપકાર માની તેની કદર કરીએ છીએ. એમણે તમારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે અને તે ગ્રહણ કરીને તેમનું ઔદાર્ય બતાવવાને જે પ્રસંગ મળ્યો છે તેથી તેમને ખરેખરી ખુશાલી ઊપજશે આ વિદ્યાલય એક વિરાટ સ્વરૂપ જેવું છે અને તેને મદદ કરનારાઓને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે" (રિપોર્ટ ૧૧, પૃ ૭૯)

* આ પ્રસંગે પ્રમુખશ્રીના હાથે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત મિસ્ત્રી, સુતાર, કડિયા વગેરેના કામની કદરદાની રૂપે એમને પણ પારિતોષિકો અપાયાં હતાં આની સાથોસાથ આ કામની નિઃસ્વાર્થભાવે અને પૂરી ચીવટથી દેખરેખ રાખવા બદલ શ્રી વાડીલાલ નથુભાઈનું રૂ. ૫૦૦) આપીને બહુમાન કરવામાં આવ્યું. એ સેવાભાવી મહાનુભાવે એ રકમમાં પોતા તરફથી રૂ ૨૫) ઉમેરીને રૂ. ૫૨૫) મકાન ફંડમાં અર્પણ કરી દીધા. આ પ્રસંગ જેમ શ્રી વાડીભાઈની નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવનાની તેમ સમાજની વિદ્યાલય પ્રત્યેની મમતાની પ્રશસ્તિરૂપ બની રહે એવો છે.

આ પ્રસંગે શેઠ વાડીભાઈ નાદુરસ્ત તબિયત છતાં હાજર રહ્યા હતા. સમારંભમાં એમનું ભાષણ એમના ભાણેજ શ્રી મણિલાલ મોહનલાલે વાંચી સંભળાવ્યું હતું, જેમાં બહુ જ વિનમ્રતાપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું હતું કે—

"આ કાર્ય માટે મારો જે ઉપકાર માનવામાં આવ્યો છે, અને એમાં મારાં જે વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે તે સંબંધમાં તમારો ઉપકાર માની જણાવીશ કે મેં માત્ર મારી ફરજ બજાવી છે અને તેમ કરવામાં મેં કંઈ ઉપકાર કર્યો નથી મહાવીર વિદ્યાલયને મદદ કરવી અને તેવા કાર્યમાં મારો ફાળો આપવો એમાં કંઈ મેં મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું નથી આ સંસ્થાને જોઈતી સગવડો આપી કંઈ પણ શ્રેયનું કાર્ય કરવું એ મારી ફરજ સમજું છું." (રિપોર્ટ ૧૧, પૃ. ૭૯)

કેળવણી દ્વારા સમાજ-ઉત્કર્ષના કાર્યમાં પોતાનો આવો ઉમદા ફાળો આપ્યા બાદ થોડા જ મહિનામાં, તા. ૧૦–૬–૧૯૨૬ના રોજ, આ સરળ, સાદા અને સખીદિલ મહાનુભાવનો ખેદજનક સ્વર્ગવાસ થયો. એમનાં સત્કાર્યોની સુવાસ સદાને માટે મઘમઘતી રહેશે.*

વિદ્યાલયનો રજત મહોત્સવ—સને ૧૯૪૦માં વિદ્યાલયને ૨૫ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે રજત મહોત્સવની ઉજવણી માટે, સને ૧૯૪૧માં તા. ૨૭–૨૮–૨૯ ડિસેમ્બરના ત્રણ દિવસનો ભરચક્ક કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો; અને ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક એ બધા કાર્યક્રમોની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી.

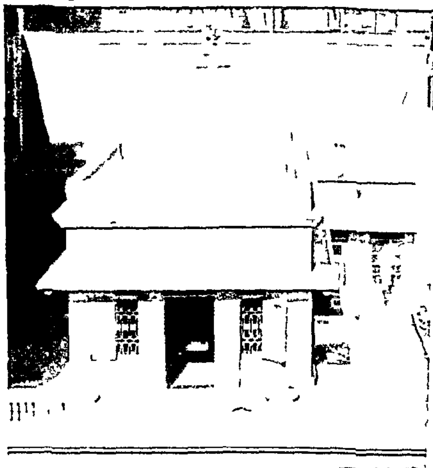
તા. ૨૭મીની સવારે રોયલ ઓપેરા હાઉસમાં મનોરંજન કાર્યક્રમ, બપોરે વિદ્યાલયના પ્રથમ સ્નાતક શ્રી રમણીકલાલ મગનલાલ મોદીના પ્રમુખપદે વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થીઓનું સમ્મેલન, રાત્રે દીવાનબહાદુર સર હરિલાલ ગોસળિયાના પ્રમુખપદે અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં વક્તૃત્વસ્પર્ધા યોજવામાં આવ્યાં હતાં.

તા. ૨૮મીની સવારે શ્રીયુત મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતા, બેરીસ્ટરના પ્રમુખપદે વ્યાયામના પ્રયોગો, બપોરે સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપદે રજત–મહોત્સવનો કાર્યક્રમ અને રાત્રે પંડિત શ્રી સુખલાલજીના પ્રમુખપદે શ્રી શંકરરાવદેવનું અહિંસા ઉપર ભાષણ રાખ્યું હતું. અનિવાર્ય કારણે શ્રી શંકરરાવદેવ ન આવી શકયા તેથી ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમના નિવાસી બનેલા (વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થી) શ્રી રમણીકભાઈ મોદીએ અહિંસા ઉપર સુંદર ભાષણ આપ્યું હતું.

---

* વિદ્યાલયનો અગિયાર–બારમા વર્ષનો સમય જેમ મકાન વગેરેમાં થયેલ જંગી ખર્ચને કારણે આર્થિક કટોકટીનો હતો તેમ ડોકટરી લાઈનને લઈને વિદ્યાલયની સામે ઊભી થયેલ ચર્ચાને કારણે સામાજિક કસોટીનો પણ હતો. એ જ વખતમાં માત્ર ૭ જ માસના ટૂંકા ગાળામાં સંસ્થાના મકાનના ઉદ્‌ઘાટનનો ભવ્ય સમારંભ થયો અને શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈની એક લાખ રૂપિયા જેવી બાદશાહી સખાવત મળી તેને લીધે આવો બીજો સુંદર સમારંભ યોજી શકાયો તે એમ સૂચવે છે કે કુદરત વિદ્યાલયને માટે દરેક પ્રકારની સાનુકૂળતા કરી આપતી હતી શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ વિદ્યાર્થીગૃહના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે જાણીતા સ્વતંત્ર ચિંતક શ્રીયુત પરમાનંદભાઈ કુંવરજી કાપડિયાએ ઠીક જ કહ્યું હતું કે—"અત્યારની શેઠ વાડીલાલની ઉદારતા માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે અત્યારના સમયમાં નાણા સંબંધી સ્થિતિ કેવી છે, તે કાંઈ અજાણ્યું નથી આવા સમયે તેમની એક લાખની સખાવત ચાર લાખ જેટલી છે અને એમના એ ઉદાર કાર્ય માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે." (રિપોર્ટ ૧૧, પૃ ૭૮)

મુંબઈના જિનમંદિરનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ

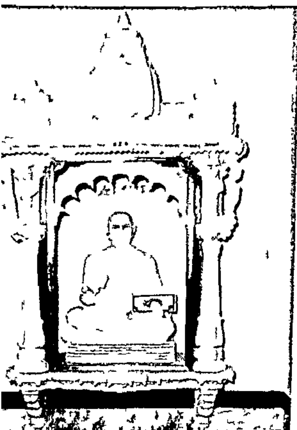

બેઠા ઘાટનું નાનું નમણું જિનમંદિર

પૂ. આ. વિજયપૂર્ણાનંદસૂરિજી મહારાજ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાવિધિ કરી રહ્યા છે

મૂળ નાયક શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી તથા અન્ય જિનપ્રતિમાઓ

પૂ. આ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ

પૂ. આ. વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ

વિદ્યાલયનો રજત મહોત્સવ સમારંભ

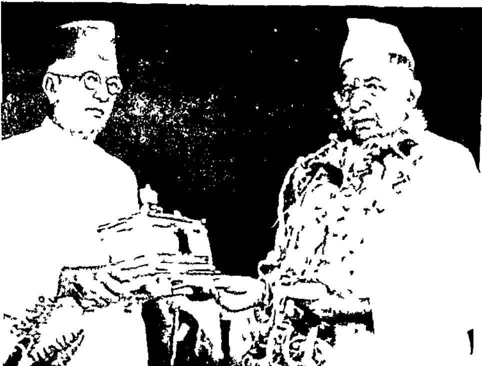

માનદમંત્રી શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા નિવેદન કરે છે.

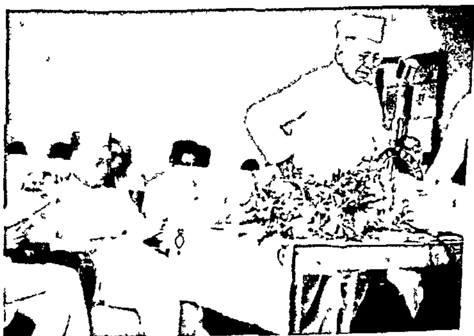

પ્રમુખ શ્રી મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટી પ્રવચન કરી રહ્યા છે.

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનું સન્માન

પ્રમુખ શ્રી મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટી અભિનંદનપત્ર
અર્પણ કરી રહ્યા છે.

શ્રી મોતીચંદભાઈ જવાબ આપી રહ્યા છે.

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ પ્રકાશન સમારંભ

શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરી રહ્યા છે.

સ્મારક ગ્રંથના બાહ્ય આવરણનો દેખાવ

શેઠ શ્રી કપૂરચંદ નેમચંદ મહેતા તથા એમના કુટુંબીજનોનું બહુમાન
શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ એમને અભિનંદન આપે છે.

પંડિત શ્રી સુખલાલજીનું બહુમાન

શ્રી જૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સના ૨૦મા અધિવેશનના પ્રમુખ શ્રી મોહનલાલ લલ્લુચંદ શાહનું બહુમાન

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાના આરસના બસ્ટનું શ્રી એસ. કે. પાટીલે
અનાવરણ કર્યું તે પ્રસંગની તસ્વીર

તાજેતરમાં તૈયાર થયેલું વલ્લભવિદ્યાનગર શાખાનું વિશાળ, સુંદર મકાન

વલ્લભવિદ્યાનગર શાખાના પ્રેરક
શ્રી મણિલાલ નરસીદાસ દોશી

તા. ૨૯ના સવારના સ્નાત્રપૂજા તથા શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીકૃત પંચકલ્યાણક પૂજા, સાંજે સમૂહભોજન અને રાત્રે મુંબઈ રાજ્યના માજી મુખ્યપ્રધાન શ્રી બાળાસાહેબ ખેરના પ્રમુખપદે પંડિત સુખલાલજીએ "ભારતીય સંસ્કૃતિના માર્ગો" એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. આ પ્રસંગની યાદમાં વિદ્યાલય તરફથી સચિત્ર અને સુંદર રજત-મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં ૧૫૦ પાનાંમાં વિદ્યાલયની ૨૫ વર્ષની કાર્યવાહીનો અહેવાલ અને ૩૦૦ પાનાંમાં વિદ્વાનોના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો આપવામાં આવ્યા હતા.

મુખ્ય સમારંભના પ્રમુખપદેથી સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીએ વિચારપૂર્ણ અને પ્રેરક ભાષણ કર્યું હતું. આ વક્તવ્યમાં જ્ઞાનનું મહત્ત્વ, જૈનોની જ્ઞાનોપાસના તેમ જ વ્યાવહારિક કેળવણીની પ્રાચીન પદ્ધતિ અંગે વિવેચન કર્યા બાદ અત્યારની પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરતાં (રિપોર્ટ ૨૭, પૃ. ૩૨-૩૪) પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું કે—

"પરંતુ કાળબળે આપણી આ પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલિકાની ઉજ્જ્વળ કારકિર્દી મધ્ય યુગના અંત સમયમાં ઝાંખી પડવા લાગી. આ અરસામાં જ રાજાઓના અરસપરસના ઝઘડા, ધર્મગુરુઓના ક્ષુદ્ર મતમતાંતરોની મારામારી અને યુગબળને પિછાણવાની આપણી ટૂંકી દૃષ્ટિને લીધે ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના થઈ. તેની સાથે જગત પર પોતાની પ્રચંડ શક્તિઓ દર્શાવતું પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન પણ આવ્યું. આથી આપણી સઘળી જીવનપ્રણાલિકામાં ભારે પરિવર્તનો શરૂ થયાં....

"આ ક્રાંતિયુગમાં જૈનાચાર્યો પાછળ પડયા હોય તેમ જણાય છે. તેઓએ અંગ્રેજી ભાષાનો તથા પશ્ચિમના વિજ્ઞાનનો પ્રામાણિક અભ્યાસ કરીને સમાજને દોરવણી આપવાની જરૂર હતી, પરંતુ તેઓ એ દિશામાં ઉદાસીન જ રહ્યા. માત્ર ત્રણ વ્યક્તિઓએ એ દિશામાં પ્રયાસ કર્યો. પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ, પૂજ્યપાદ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પૂજ્યપાદ શ્રી વિજય-ધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ......

"ઉચ્ચ કેળવણી લેનારાઓને પૂરતી સગવડ આપનાર આપણા સમાજમાં આ એકની એક સંસ્થા છે છતાં તેની નાણા વિષયક સ્થિતિ આમ કેમ? આપણો સમાજ જોકે પ્રાચીન કાળનો સમૃદ્ધ જૈન સમાજ નથી છતાં તેમાં હજી અનેક ધનવાનો પડયા છે, અને દાનનો પ્રવાહ પણ વહી રહ્યો છે. પરંતુ કેટલીક ખોટી માન્યતાઓને લીધે તે એવી રીતે વહી રહ્યો છે કે તેનું જે પરિણામ આવવું જોઈએ તેટલું આવતું નથી. કેટલાક ભાઈઓ શુભેચ્છાથી દાન કરે છે પરંતુ તેના ઉપયોગ માટે પોતાની નાનકડી જ્ઞાતિ અને સ્થાનની જે મર્યાદા મૂકે છે તેથી તેની ઉપયોગિતા ઘણા અંશે કમી થાય છે. આવા નાના નાના ને છુટા છુટા ફંડોને જો એકત્ર કરવામાં આવે અને 'જૈન એજ્યુકેશન જનરલ ફંડ' જેવું ફંડ સ્થાપવામાં આવે તો તે દ્વારા ઘણું સંગીન કાર્ય થઈ શકે.

"શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો વહીવટ નમુનેદાર છે. તેની દરેક વસ્તુ બંધારણ પૂર્વક થાય છે. દર વર્ષે તેનો નિયમિત રિપોર્ટ જનતાની સેવામાં રજુ થાય છે. તેમાં તેના હસ્તકના તમામ ટ્રસ્ટો, ચાલુ ખર્ચ, વિદ્યાર્થીઓની વર્તમાન સંખ્યા તથા લોન રિફંડની પ્રામાણિક માહિતી રજુ થાય છે. તેથી કોઈને તે સંબંધી ટીકા કરવાનો અવકાશ નથી."

"જૈન બંધુઓ! આપ જૈન સમાજનો ખરેખરો ઉત્કર્ષ ચાહતા હો તો નાની નાની બાબતોના મતભેદો અને ઝઘડાઓમાં પડવાનું છોડી દઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમની પાછળ લાગો. કેળવણીનો પ્રચાર તેમાંનું એક મુખ્ય કાર્ય છે. એ કાર્ય આપ બરાબર પાર પાડશો તો વર્તમાન કાળની અનેક વિકટ

શાહસોદાગર શેઠશ્રી મેઘજીભાઈ પેથરાજનું બહુમાન

પૂ. આ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીની વિદ્યાલયમાં સ્થિરતા દરમ્યાન
એમના દર્શનાર્થે આવેલ જૈન અગ્રણીઓ

વલ્લભવિદ્યાનગર શાખા

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ શ્રી ઈશ્વરભાઈ જેઠાભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે શાખાના મકાનનો શિલારોપણવિધિ શ્રી ચીમનલાલ પ્રાણજીવનદાસ શાહે કર્યો તે પ્રસંગની તસ્વીર.

સમસ્યાઓનો આપોઆપ ઉકેલ આવી જશે. સાધુ મુનિરાજો ! આપ મહાન તીર્થંકરો અને પૂર્વાચાર્યોના વારસદાર છો તે યાદ કરશો. તેઓએ જે નિષ્ઠાથી જ્ઞાનોપાસના કરી હતી, લોકજીવનમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો હતો તે જ નિષ્ઠાથી આપ પણ જ્ઞાનોપાસના કરો. એનાં ફળો હમેશાં મધુરાં જ આવશે."

આ પ્રસંગે વિદ્યાલયના મંત્રીશ્રીએ પણ કેળવણીનું મહત્ત્વ સમજાવતું નિવેદન કર્યું હતું. શહેરના તથા ખડારગામના આગેવાનોએ મોટી સંખ્યામાં હાજર રહી આ સમારંભનું ગૌરવ વધાર્યું હતું.

અમદાવાદ શાખાનું ઉદ્ઘાટન—શેઠ શ્રી ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈએ અમદાવાદમાં વિદ્યાલયની શાખા શરૂ કરવા માટે એક લાખ રૂપિયાની સખાવત આપી. તે મુજબ તેમના 'નિર્મળ નિવાસ' નામે બંગલામાં "શેઠ શ્રી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ દલાલ વિદ્યાર્થીગૃહ" માં વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખાની શરૂઆત વિ. સં. ૨૦૦૨ના જેઠ સુદિ ૧૦ને રવિવાર, તા. ૯-૬-૧૯૪૬ના રોજ, આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે, પૂજા ભણાવીને, કરવામાં આવી. ત્યાર બાદ આ શાખાના ઉદ્ઘાટનનો તથા શ્રી ભોળાભાઈ શેઠના બસ્ટના અનાવરણનો વિધિ તા. ૨૯-૧૨-૪૬ના રોજ અમદાવાદમાં ભારતના રાષ્ટ્રપુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના હાથે કરાવવામાં આવ્યો. આની વિગતો છઠ્ઠા પ્રકરણમાં (પૃ. ૭૨) આપવામાં આવી છે, તેથી એની અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

આગમ-પ્રકાશન-યોજનાનો પ્રારંભ—આ યોજનાની અને એની શુભ શરૂઆત કરવાના નાના સરખા સમારંભની કેટલીક વિગતો ૧૦મા પ્રકરણમાં (પૃ. ૧૨૩) આપવામાં આવી છે. અમદાવાદમાં લુણસાવાડાના ઉપાશ્રયમાં તા. ૬-૧૧-૬૦ના રોજ ઊજવાયેલ આ સમારંભ અંગે વિશેષમાં ૪૬મા રિપોર્ટ (પૃ. ૧૬-૧૭)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

"આ સમારંભ માટે વિદ્યાલયના બન્ને માનદમંત્રીઓ શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી તેમ જ શ્રી. ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ, કોષાધ્યક્ષ શ્રી. પ્રવીણચંદ હેમચંદ કાપડિયા, વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય શ્રી. સેવંતીલાલ ચીમનલાલ શાહ અને મહામાત્ર શ્રી. કાંતિલાલ ડા. કોરા ખાસ મુંબઈથી અમદાવાદ ગયા હતા.

"આ મંગળ પ્રસંગે અનેક જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનો—પંડિત શ્રી સુખલાલજી, પુરાતત્ત્વાચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી, પં. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા, પ્રો. ડૉ. વિ. એમ. કુળકર્ણી, પ્રો. વિ. એમ. શાહ, ડૉ. પ્રબોધ પંડિત, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી, શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી. જયભિખ્ખુ, શ્રી. મનુભાઈ જોધાણી વગેરે, તેમ જ આગેવાનો શ્રી. કેશવલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી, શ્રી. જગાભાઈ ભોગીલાલ નાણાવટી, શ્રી. રતિલાલ નાથાલાલ, શ્રી. જેશિંગભાઈ ઉગરચંદ, શ્રી. ચંદુલાલ ભીખાભાઈ સતિયા, શ્રી. સારાભાઈ ડાહ્યાભાઈ વગેરે અને શ્રી. ઇન્દુમતીબહેન ચીમનલાલ શેઠ, શ્રી. ગંગાબહેન ઝવેરી, શ્રી. હીરાબહેન પાઠક વગેરે બહેનો સારી સંખ્યામાં હાજર રહ્યાં હતાં.

"પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના મંગળાચરણ બાદ સંસ્થા તરફથી શ્રી. ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહે આવકાર આપતું પ્રાસંગિક નિવેદન કર્યું હતું, અને ત્યાર બાદ પંડિત શ્રી સુખલાલજી, પુરાતત્ત્વાચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી તેમ જ પં. શ્રી. દલસુખભાઈ માલવણિયાએ અને અંતમાં પૂજ્યપાદ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે આ કાર્ય તેમ જ વિદ્યાલયે હાથ ધરેલ યોજનાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં તેમ જ જૈન આગમો, એની મહત્તા, એના સંપાદનની પદ્ધતિ તેમ જ આવી સંપાદિત આવૃત્તિઓની ઉપયોગિતાની વિગતવાર સમજૂતી આપતાં પ્રવચનો કર્યાં હતાં, અને આવું

ઉપયોગી કાર્ય હાથ ધરવા બદલ વિદ્યાલયને અભિનંદન આપ્યાં હતાં.

"મુદ્દાસરના અને જૈન આગમો સંબંધી વિશિષ્ટ માહિતી આપતાં તેમ જ એની મહત્તાનો ખ્યાલ આપતાં આ પ્રવચનોને લીધે, બે કલાક ચાલેલ આ સમારંભ, જૈન સાહિત્ય અને ખાસ કરીને આગમોની દૃષ્ટિએ, નાના સરખા જ્ઞાનસત્ર જેવો ગૌરવશાળી બન્યો હતો."

વડોદરા શાખાના નવા મકાનનું ઉદ્‌ઘાટન—વડોદરા શાખાનું નવું વિશાળ મકાન તૈયાર થતાં તેનું ઉદ્‌ઘાટન વિ. સં. ૨૦૧૮ના જેઠ સુદિ ૧૩, તા. ૧૬–૬–૧૯૬૨ ને રવિવારે શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના હસ્તે કરાવવામાં આવ્યું. એ સમારંભનો સવિસ્તર અહેવાલ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં (પૃ. ૭૯) આપ્યો છે તે ત્યાં જોઈ શકાશે.

વલ્લભવિદ્યાનગર (આણંદ) શાખાનું શિલારોપણ—તા. ૨૫–૧–૬૪ના રોજ સરદાર વલ્લભભાઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિ શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે, શ્રીયુત ચીમનલાલ પ્રાણજીવનદાસ શાહના હાથે વિદ્યાલયની વલ્લભવિદ્યાનગર (આણંદ) શાખાનું શિલારોપણ કરવામાં આવ્યું તેનો અહેવાલ પણ છઠ્ઠા પ્રકરણમાંથી (પૃ. ૮૧) જોઈ શકાશે.

૫૦ વર્ષની પૂર્ણાહુતિનો ધાર્મિક સમારંભ—વિ. સં. ૨૦૨૧ના જેઠ સુદિ છઠ્ઠના રોજ વિદ્યાલયની યશસ્વી કારકિર્દીને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે વિદ્યાલય તરફથી મુંબઈમાં તેમ જ અમદાવાદ, પૂના તથા વડોદરા શાખાઓમાં નીચે મુજબ બે દિવસનો ધાર્મિક કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો :—

(૧) જેઠ સુદિ ૬, તા. ૫–૬–૧૯૬૫, શનિવાર, સવારે ૯ વાગે પં. શ્રી વીરવિજયજી-કૃત પંચકલ્યાણક પૂજા.

(૨) જેઠ સુદિ ૮, તા–૬–૬–૧૯૬૫, રવિવાર બપોરે ૩ વાગે શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયકૃત નવપદજી પૂજા.

આ પ્રસંગ અમદાવાદમાં આગમપ્રભાકર પૂજ્યપાદ મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજની નિશ્રામાં અને વડોદરામાં પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી મેરુપ્રભસૂરિજી તથા પૂ. પંન્યાસ શ્રી ચંદનવિજયજી આદિની નિશ્રામાં ઊજવાયો હતો. આ પ્રસંગે અમદાવાદમાં પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજે પોતાના પ્રવચનમાં જણાવ્યું હતું કે—

"આજે આપણે જે સંસ્થાના પ્રાંગણમાં બેઠા છીએ એની સ્થાપનાની પહેલી પ્રેરણા શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબને સ્વર્ગસ્થ બડા ગુરુદેવ (શ્રી આત્મારામજી મહારાજ) તરફથી જ મળી હતી. કેટલાક લોકોને આવી સંસ્થાઓ પ્રત્યે અણગમો પણ છે, પણ હું અનુભવને આધારે ભારપૂર્વક કહી શકું છું કે મારા પરિચયમાં આવવાવાળા વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થીઓએ મને કહ્યું હતું કે "સંસ્થામાં અમને ધાર્મિક સંસ્કારો આપવામાં આવતા હતા; પણ અમે એ ન લીધા એ અમારી ભૂલ હતી એમ આજે અમને લાગે છે." જો જીવનની ઉત્તરાવસ્થામાં પણ એમને આવી લાગણી થઈ હોય તો એ વિદ્યાલયની એક મોટી સિદ્ધિ છે. જ્યારે આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ તે વખત કરતાં અત્યારે અધ્યયનની ભૂખ વધી ગઈ છે. આજે તો આ સંસ્થાના જેવી સો સંસ્થાઓ હોય તો એકસો એકમી સંસ્થાની જરૂર સમાજને લાગવાની જ. જે વ્યક્તિઓ શક્તિશાળી છે એમની એ ફરજ છે કે સંસ્થા ફૂલે-ફૂલે અને વિકાસ સાધે એટલા માટે એને તન-મન-ધનથી પોતાનો સહકાર આપે." (૫૦ મો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૭)

સુવર્ણ-મહોત્સવના કાર્યને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મુંબઈમાં તા. ૨૦-૬-૬૫ના રોજ જાણીતા સખીદિલ શ્રેષ્ઠી શ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલના પ્રમુખપદે એક સ્નેહમિલન યોજવામાં આવ્યું હતું. શ્રી દીપચંદ સવરાજ ગાર્ડી આ પ્રસંગે અતિથિવિશેષ હતા. પ્રમુખ શ્રી તથા અતિથિવિશેષ એ બન્ને મહાનુભાવો વિદ્યાલયના પેટ્રન છે. ઉપરાંત, તા. ૧-૮-૬૫ના રોજ વિદ્યાલયના પેટ્રનો, કન્યાછાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપકો, વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યો અને ટ્રસ્ટ દાતાઓનો એક મિલનસમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો. બન્ને પ્રસંગે સુવર્ણ-મહોત્સવને સફળ બનાવવા માટે ૨૧ લાખનો સુવર્ણ-મહોત્સવ-નિધિ એકત્ર કરવાની વિચારણા કરવામાં આવી હતી.

અભિનંદન-સમારંભો

ડૉ. શ્રી બાલાભાઈ મગનલાલ નાણાવટી—સંસ્થા શરૂ થયા પછી પહેલા જ વર્ષમાં શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સનું ૧૦મું અધિવેશન સને ૧૯૧૬ના એપ્રિલ માસમાં, ડૉ. શ્રી બાલાભાઈ મગનભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપદે મુંબઈમાં ભરાયું. તે પ્રસંગે કૉન્ફરન્સના પ્રમુખશ્રીનું બહુમાન કરવા, તા. ૨૩-૪-૧૯૧૬ના રોજ, શ્રી મુંબઈ માંગરોળ જૈન સભાના સહકારમાં, ભવ્ય મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રમુખશ્રી કેળવણીના ખાસ હિમાયતી હોઈ તેઓએ સમાજને કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપવાનો અનુરોધ કરવાની સાથે વિદ્યાલયને માટે બહુ આશાજનક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા.

ડૉ. નગીનદાસ જગજીવનદાસ શાહ—તેઓ સંસ્થાના વિદ્યાર્થી તરીકે લંડનથી અર્થશાસ્ત્રમાં પીએચ. ડી. ની ડિગ્રી લઈને પાછા ફરતાં તા. ૧૮-૧૦-૨૪ના રોજ, સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસના પ્રમુખપદે એમને અભિનંદન આપવાનો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રસંગે એમણે અભ્યાસમાં મેળવેલ સિદ્ધિ અંગે અભિનંદન આપીને એમનો મહાનિબંધ છપાવવાનું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

ડૉ. દામાણી તથા શ્રી હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ—ડૉ. જે. એમ. દામાણી વિલાયતમાં અભ્યાસ કરી ડી. ઓ. ડી. એલ. ઓ. અને એફ. આર. એફ. પી. ની પદવી લઈને પાછા આવ્યા. મુંબઈના જાણીતા કાર્યકર શ્રી હીરાલાલ હાલચંદ દલાલ વિલાયતથી બૅરિસ્ટર બનીને પાછા ફર્યા. એ બન્નેનું અભિનંદન કરવાનો મેળાવડો તા. ૧૧-૮-૧૯૨૭ના રોજ જાણીતા બૅરીસ્ટર શ્રી જમનાદાસ મહેતાના પ્રમુખપદે વિદ્યાલય તરફથી યોજવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી નવલખા તથા ડૉ. અમીચંદ શાહ—કૉન્ફરન્સના ૧૪મા અધિવેશનના પ્રમુખ બાબૂ શ્રી નિર્મળકુમારસિંહ નવલખા તથા જૈન યુવક પરિષદના પહેલા અધિવેશનના પ્રમુખ ડૉ. અમીચંદ છગનલાલ શાહનું બહુમાન કરવાનો સમારંભ તા. ૮-૫-૧૯૩૪ના રોજ શ્રીયુત મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપદે ઊજવાયો હતો. એ પ્રસંગે વડોદરા રાજ્યના કેળવણીપ્રેમી નાયબ દીવાન શ્રી ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈએ જૈન સંઘને ઉદ્દેશીને વિચારપ્રેરક ભાષણ કર્યું હતું.

ગાંધીજીની છબીનું અનાવરણ—વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ રાષ્ટ્રભાવનાના પ્રતીકરૂપે અંદરોઅંદર ફાળો કરીને, અને સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિની અનુમતિ મેળવીને ગાંધીજીનું તૈલચિત્ર તૈયાર કરાવ્યું હતું. તેનું અનાવરણ તા. ૧૮-૩-૪૩ના રોજ, વિદ્યાલય-

ના વ્યાખ્યાનખંડમાં, જાણીતા રાષ્ટ્રીય કાર્યકર શ્રી વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતાના હસ્તે કરાવવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ દલાલ—વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખાના વિદ્યાર્થીગૃહ માટે શેઠ શ્રી ભોળાભાઈએ એક લાખ રૂપિયા વિદ્યાલયને આપ્યા, તે નિમિત્તે તેઓને અભિનંદન આપવાનો સમારંભ, તા. ૨૪–૧૨–૧૯૪૬ના રોજ, શ્રી ખીમજી માંડણ ભુજપુરિયાના પ્રમુખપદે યોજવામાં આવ્યો હતો. આ સમારંભમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, જેઓ ભોળાભાઈ શેઠ પ્રત્યે મિત્રતાની લાગણી ધરાવતા હતા, તેઓએ હાજર રહી પ્રસંગને વિશેષ ગૌરવશાળી બનાવ્યો હતો.

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા—શ્રી મોતીચંદભાઈએ સમાજ, દેશ, ધર્મ અને શિક્ષણ તથા સાહિત્યની ઘણી સેવાઓ બજાવી હતી. તેમાંય વિદ્યાલયની તેમની સેવાઓ તો અસાધારણ અને અમૂલ્ય હતી. વિદ્યાલયના અત્યારના માનદમંત્રી અને તે વખતે વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ શ્રી મોતીચંદભાઈ પ્રત્યે ખૂબ આદરની લાગણી ધરાવતા હતા. એમને તથા બીજા કાર્યકરોને પણ શ્રી મોતીચંદભાઈની આવી દીર્ઘકાલીન સેવાઓનું બહુમાન કરવાના વિચારો આવતા રહેતા હતા. શ્રી ચંદુભાઈએ એમના મોટાભાઈ શ્રી રતિભાઈ તથા બીજાઓ સાથે પરામર્શ કરીને આ માટે પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કર્યા બાદ શ્રી કકલભાઈ ભુદરભાઈ વકીલની પ્રેરણા અનુસાર તારીખ ૭–૯–૧૯૪૭ના રોજ "શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા સન્માન સમિતિ"ની રચના કરવામાં આવી. શ્રી કકલભાઈ વકીલને એના પ્રમુખ, શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહને એના મંત્રી અને શ્રી વિનાયક કુંવરજી શાહને એના કોષાધ્યક્ષ બનાવવામાં આવ્યા.

સમિતિએ દોઢેક વર્ષમાં આશરે પોણો લાખ ઉપરાંતનો સન્માન-નિધિ એકત્ર કર્યો. તા. ૨૦–૩–૧૯૪૯ના રોજ મુંબઈમાં સુંદરાબાઈ હૉલમાં, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપદે, શ્રી મોતીચંદભાઈનું બહુમાન કરવાનો ભવ્ય સમારંભ ઊજવવામાં આવ્યો. આ સમારંભમાં મુંબઈના દરેક ક્ષેત્રના જૈન-જૈનેતર આગેવાન સદ્‌ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ તેમ જ જનસમૂહની હાજરી, આ પ્રસંગે ઠેરઠેરથી નામાંકિત વ્યક્તિઓ તરફથી આવેલ સેંકડો સંદેશાઓ અને જુદા જુદા વક્તાઓએ શ્રી મોતીચંદભાઈના વ્યક્તિત્વ અને એમની સેવાઓનાં મુક્ત મને કરેલ ગુણગાન ઉપરથી શ્રી મોતીચંદભાઈની સેવાઓની સુવાસ કેટલી વિસ્તરેલી હતી એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકતો હતો.

પ્રમુખશ્રીએ શ્રી મોતીચંદભાઈની વિશેષતા દર્શાવતાં યોગ્ય જ કહ્યું હતું કે—

"આપણા સમાજમાં લેખકો થોડા છે, તેમાં તેમનું સ્થાન છે. વક્તાઓ તેથી પણ થોડા છે, તેમાં પણ તેમનું સ્થાન છે; અને સેવકો તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે, તેમાં પણ તેમનું સ્થાન છે."

આ પ્રસંગે શ્રી મોતીચંદભાઈને અભિનંદનપત્ર તથા રૂા. ૭૦૦૦૧)ની સન્માન થેલી અર્પણ કરવામાં આવી હતી, અને બીજી અનેક સંસ્થાઓ તરફથી પણ ફૂલહાર કરીને એમનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું.

સન્માનના રચનાત્મક જવાબરૂપે શ્રી મોતીચંદભાઈએ રૂા. ૭૦૦૦૧)માં પોતા તરફથી રૂા. ૫૦૦,૧) ઉમેરીને એ રકમ જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનને માટે પોતાની પ્રાણપ્રિય

સંસ્થા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપરત કરી. (આની વિગત દસમા પ્રકરણમાં (પૃ. ૧૨૧) આપી છે.) વધુમાં શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિનમ્રતાભરી વાણીમાં પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં કહ્યું કે :—

"લખવું એ તો મારો વ્યવસાય અથવા આનંદ છે. મને શિક્ષણ જ મારા કાકા સદ્‌ગત શેઠ શ્રી કુંવરજી આણંદજીએ એવા પ્રકારનું આપ્યું કે મારી ઇચ્છા અથવા અનેક હિતેચ્છુઓની ઇચ્છા હોય કે ન હોય તોપણ મારે લેખક જ થવાનું નિર્મિત હતું.......

"સારાં કાર્યોમાં અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ કે પૂર્ણવિરામ મૂકશો નહિ. તે અનુસાર લેખન અને સેવાકાર્ય તો મારું ચાલુ જ રહેશે. જો આંખ કે મગજ બગડે તો ઉપાય નથી, બાકી એ ચાલુ રાખવા મારી ઉમેદ છે અને પરમાત્મા એ ઇચ્છા પાર પાડે.......

"મારી ત્રુટિઓ તો હું જાણું છું. મારે મારો ધંધો કરવાનો હતો. સાથે સાથે આ કાર્ય મારી શક્તિ મુજબ કર્યું એમાં મેં કાંઈ વિશેષ કર્યું નથી. આપને લાગતું હોય કે કાંઈ થઈ શક્યું છે તો તેનું માન શ્રીમાન આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીને ફાળે જાય છે, હું તો નિમિત્ત માત્ર છે. એ નિમિત્તને આપ માન આપો પણ ખરું માન તો મારા કાકા શ્રી કુંવરજી આણંદજી જેઓ મને ધર્મની કેળવણી આપતા હતા અને મને સેવાના માર્ગે પ્રેર્યો તેમને અને આચાર્ય શ્રી વિજય-વલ્લભસૂરિજીને ફાળે જાય છે. એ ત્યાસી વરસે અનિયત વિહાર કરનારા મહાપુરુષ વગર કોઈથી આવી યોજના ઉપાડાય નહિ.......

"શ્રી મ. જૈ. વિદ્યાલયનું કામ એ તો મારે મન મારું જીવનકર્તવ્ય છે અને યથાશક્તિ જીવનભર કર્યે જ રહીશ." ('સન્માન સમિતિની કાર્યવાહી', પૃ. ૧૬–૧૮)

આ સમારંભ શ્રી મોતીચંદભાઈની વિરલ સેવાઓ અને સમાજની એમના પ્રત્યેની લાગણીનું ચિરસ્મરણીય સ્મારક બની રહેશે.

શેઠ વાડીલાલ સારાભાઈ તથા શેઠ દેવકરણ મૂળજીનાં બસ્ટનું અનાવરણ—વિદ્યાલયને એક લાખની સખાવત કરનાર શેઠ શ્રી વાડીલાલ સારાભાઈ અને વિદ્યાલયને માટે કલ્પવૃક્ષ સમાન શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજીનાં આરસનાં બસ્ટોનું અનાવરણ મુંબઈમાં તા. ૨૩–૧૨–૧૯-૫૧ના રોજ શ્રી વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધીના હસ્તે કરાવવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી કપૂરચંદ મહેતા વગેરે ભાઈઓનું સન્માન—વિદ્યાલયને અઢી લાખ રૂપિયા જેવી ઉદાર સહાય આપનાર શ્રીયુત કપૂરચંદ નેમચંદ મહેતા, શ્રી ઝવેરચંદ નેમચંદ મહેતા, શ્રી કેવળચંદ નેમચંદ મહેતાને તા. ૧૪–૧૦–૫૩ના રોજ શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના પ્રમુખપદે ભવ્ય સમારંભ યોજીને અભિનંદન આપવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે બોલતાં શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈએ કહ્યું હતું કે—

"પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના સદુપદેશથી આ સંસ્થા હસ્તીમાં આવી અને તેના પાયામાં શેઠ શ્રી મોતીલાલ મૂળજી, શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજી, શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા જેવા પ્રખર કાર્યકરોનો પસીનો પડેલ છે. આ સંસ્થાની પ્રગતિ તેમના ભગીરથ પ્રયાસોને આભારી છે. ધનના ઢગલા કમાનારે જાણવું જોઈએ કે તેઓ એ સંપત્તિના માલિક નહીં પણ ટ્રસ્ટી છે. કપુરચંદભાઈઓ એ સમજ્યા છે તે બદલ તેમને જેટલા અભિનંદન આપીએ તેટલા ઓછા છે." ('રિપોર્ટ ૩૯; પૃ. ૧૨)

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ—તા. ૨૮-૬-૫૬ના રોજ આ ગ્રંથનું પ્રકાશન મુંબઈમાં શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈના હસ્તે થયું તેની વિગતો દસમા પ્રકરણમાં (પૃ. ૧૨૦) આપી છે. આ પ્રસંગે સ્વર્ગસ્થ આચાર્યશ્રીને અંજલિ આપતાં શેઠશ્રી કસ્તુરભાઈએ કહ્યું હતું કે—

"મારી એ મક્કમ માન્યતા છે કે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી જેવી વ્યક્તિ, જેની જગતની મહાન વ્યક્તિઓમાં ગણના થાય છે, તેમના સ્મરણમાં આવો સ્મારક ગ્રંથ પ્રગટ કરવો એ તો સાવ નાની વાત છે. વસ્તુતઃ આપણે આવા સ્મારક ગ્રંથ દ્વારા એ મહાન વિભૂતિ પ્રત્યેનું યત્કિંચિત્ કર્તવ્ય બજાવીએ છીએ. આવી મહાન વ્યક્તિ માટે ફૂલ તો શું ફૂલની પાંખડી જેટલું પણ કરી શકવાની આપણી શક્તિ નથી. સમાજે તેમનું ઋણ ત્યારે જ અદા કર્યું લેખાય જ્યારે તે તેમના ગુણોને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરે." (રિપોર્ટ ૪૧, પૃ. ૧૬)

આ પ્રસંગે વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહે વિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિ તેમ જ સ્મારકગ્રંથની કાર્યવાહીને લગતું સવિસ્તર નિવેદન રજૂ કર્યું હતું અને એમાં પરદેશ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા માટે વિદ્યાલય પાસે સારું એવું ફંડ હોવું જોઈએ એ વાતની ભારપૂર્વક રજૂઆત કરી હતી.

પંડિત શ્રી સુખલાલજી—ભારતીય દર્શનોના ઊંડા અભ્યાસી અને મૌલિક ચિંતક પંડિત શ્રી સુખલાલજી સાથે વિદ્યાલયને એની સ્થાપનાના સમયથી જ સંબંધ રહ્યો છે. ધાર્મિક શિક્ષણ અને સાહિત્ય-પ્રકાશનની બાબતમાં વિદ્યાલય અવારનવાર તેઓનું માર્ગદર્શન લેતું રહે છે. પંડિતજીને ૭૫ વર્ષ પૂરાં થતાં 'પંડિત શ્રી સુખલાલજી સન્માન-સમિતિ' તરફથી એમનું અખિલ ભારતીય ધોરણે બહુમાન કરવાનો સમારંભ તા. ૧૫-૭-૧૯૫૭ના રોજ, મુંબઈમાં, તે વખતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના પ્રમુખપદે યોજાયો હતો. આ પ્રસંગ નિમિત્તે વિદ્યાલય તરફથી પંડિતજીનું બહુમાન કરવાનો સમારંભ તા. ૧૬-૬-૫૭ના રોજ યોજવામાં આવ્યો હતો, જે વખતે અનેક વિદ્વાનો અને આગેવાનોએ પંડિતજી પ્રત્યેની પોતાની બહુમાનની લાગણી દર્શાવી હતી. બહુમાનનો જવાબ આપતાં પંડિતજીએ કહ્યું કે—

"શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓએ જૈન સમાજના વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી આગળ ધપાવવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. આવી સંસ્થાઓ હાલની કેળવણી સાથે ધાર્મિક સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસને ઉચ્ચ સ્થાન આપે અને સમાજનાં સંસ્કારકેન્દ્રો બની રહે એવી મારી અભિલાષા છે."

શ્રી મોહનલાલ લલ્લુચંદ શાહ—કૉન્ફરન્સના ૨૦મા અધિવેશનના વરાયેલા પ્રમુખ કલકત્તાનિવાસી શ્રી મોહનલાલ લલ્લુચંદ શાહનું વિદ્યાલય તરફથી તા. ૨૯-૬-૫૭ના રોજ બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરોડિયા—વિદ્યાલય સાથે જૂના વખતથી સંકળાયેલા, જાણીતા ધર્માભ્યાસી કાર્યકર શ્રી ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરોડિયાને ૭૦ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે તા. ૧૭-૧-૫૯ના રોજ એક મિલનસમારંભ શ્રી કે. આર. પી. શ્રોફના પ્રમુખપદે વિદ્યાલય તરફથી યોજવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે શ્રી બરોડિયાએ સેવાની ભાવના

કેળવવાની વાત ઉપર ભાર આપતાં કહ્યું હતું કે—"યુવાન મિત્રોને આ તકે એટલું જ કહીશ કે શક્તિ મુજબ દરેક જણ સમાજસેવાના કોઈ પણ મનગમતા ક્ષેત્રમાં જરૂર ઝંપલાવે." (રિપોર્ટ ૪૮, પૃ. ૧૨૭)

શ્રી મોતીચંદભાઈનું બસ્ટ—વિદ્યાલયમાં શ્રી મોતીચંદભાઈની સ્મૃતિને કાયમ રાખવા માટે સંસ્થામાં એમનું બસ્ટ મૂકવાનું પહેલાં નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. તે મુજબ તા. ૨૭–૩–૬૦ના રોજ એનું અનાવરણ દેશના જાણીતા રાષ્ટ્રીય કાર્યકર શ્રી એસ. કે પાટીલને હાથે કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે શ્રી મોતીચંદભાઈને અંજલિ આપતાં ન્યાયમૂર્તિ શ્રી કાંતિલાલ ટી. દેસાઈએ કહ્યું હતું કે—

"સોલિસિટરનું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યાં છતાં તેમણે બીજાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એટલા જ રસપૂર્વક ભાગ લઈ કિંમતી ફાળો આપ્યો હતો. સાથે સાથે તેઓ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના પણ ઊંડા અભ્યાસી હતા. તેમની આ શકિતનો તેમણે સમાજ સેવામાં સદુપયોગ કર્યો અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય જેવી સામાજિક સંસ્થાના તો તેઓ પ્રાણ જ બની રહ્યા. આ સંસ્થા આ રીતે તેમનું બહુમાન કરે તે સર્વથા ઔચિત્યભર્યું અને પ્રશંસનીય છે." (રિપોર્ટ ૪૫, પૃ. ૧૯)

શ્રી મેઘજી પેથરાજ—જાણીતા શાહસોદાગર, દાનવીર અને દેશવિદેશમાં વિખ્યાત ઉદ્યોગપતિ શ્રી મેઘજી પેથરાજ વિદેશથી પાછા ફરતાં તેમને મળવાનો મિલન–સમારંભ તા. ૨૫–૧૧–૬૨ના રોજ વિદ્યાલયમાં યોજવામાં આવ્યો હતો.

સાક્ષર શ્રી રસિકભાઈ પરીખ—ગુજરાતના જાણીતા વિદ્વાન શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ વિદ્યાલય સાથે લાંબા વખતથી સંકળાયેલા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિલેપારલેમાં મળેલ ૨૨મા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે તેઓનું મુંબઈમાં આગમન થતાં એમનું બહુમાન કરવાનો સમારંભ તા. ૩૧–૧૨–૬૩ના રોજ વિદ્યાલય, શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ તેમ જ શ્રી ભારત જૈન મહામંડળ તરફથી શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીના અધ્યક્ષપદે યોજવામાં આવ્યો હતો

શ્રી જીવરાજ ભાણજી શાહ—મુંબઈ કૉર્પોરેશનની સ્થાયી સમિતિના પ્રમુખ તરીકે વરાયેલા શ્રી જીવરાજ ભાણજી શાહનું બહુમાન વિદ્યાલય તરફથી તા. ૩૦–૪–૬૫ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું.

નોંધપાત્ર ઘટનાઓ

મોટા ભાગની નોંધપાત્ર ઘટનાઓ તો તે તે પ્રકરણમાં સમાવી લેવામાં આવી છે. આમ છતાં જે થોડીક ઘટનાઓ નોંધપાત્ર લાગે છે તે ટૂંકમાં અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે.

પૂ. આ. સાગરાનંદસૂરિજી મહારાજ—પૂજ્ય આગમોદ્ધારક આચાર્ય મહારાજ શ્રી સાગરાનંદ સૂરીશ્વરજીએ ત્રીજા વર્ષમાં વિદ્યાલયમાં પધારી 'જીવનઆદર્શ' એ વિષય ઉપર પ્રવચન આપ્યું હતું. ઉપરાંત ત્રીસમા વર્ષમાં (મુંબઈમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની શાખારૂપ) શેઠ ગોકુળભાઈ મૂળચંદ જૈન હૉસ્ટેલના ઉદ્‌ઘાટન વખતે (તા. ૧૨–૧૧–૪૪ના રોજ) પધારીને તેઓએ મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું.

પૂ. આ. વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજ—શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી મહારાજે પાંચમા વર્ષમાં (તા. ૨૯–૬–૧૯૧૯ના રોજ) વિદ્યાલયની મુલાકાત લીધી હતી

અને તે પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજીએ 'વિદ્યાર્થીજીવન' ઉપર પ્રવચન આપ્યું હતું. અને આચાર્ય મહારાજના વિદ્વાન શિષ્ય ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજીએ રચેલ "જૈનદર્શન"ની ૪૦ નકલ તેમના તરફથી સંસ્થાને ભેટ મળી હતી.

લાકડાનું દેરાસર—પાટણમાં લાકડાની કારીગરીવાળાં સુંદર મંદિરો છે. પૂજ્ય પ્રવર્તક, સમતામૂર્તિ શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજે વિદ્યાલય પ્રત્યેની લાગણીથી પ્રેરાઈને લાકડાની કારીગરીવાળું એક નાનું સરખું મંદિર વિદ્યાલયને પંદરમા વર્ષમાં ભેટ મોકલાવ્યું હતું. અત્યારે આ કળાનો નમૂનો વિદ્યાલયમાં વિદ્યમાન છે.

શિયાલકોટના દેરાસરને મદદ—વિદ્યાલય પાસે દેરાસરની જૂજ રકમ હોવા છતાં પૂ. આ. વિજયવલ્લભસૂરિજીની પ્રેરણાથી શિયાલકોટના દેરાસર ઉપર શિખર બાંધવા માટે વિદ્યાલય તરફથી એક હજાર રૂપિયા આપવામાં આવ્યા હતા.

પૂ. પુણ્યવિજયજી મહારાજના જન્મદિનની ઉજવણી—ખરી રીતે તો આ ઉત્સવ એ વિદ્યાલયનો નહીં પણ કપડવંજ શ્રીસંઘે કપડવંજમાં ઊજવેલ ઉત્સવ હતો. છતાં વિદ્યાલયના ઉત્સવ તરીકે અહીં એની નોંધ લેવી ઉચિત છે, તે નીચેની હકીકતથી જાણી શકાશે. વિ.સં. ૨૦૧૮નું ચતુર્માસ પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ કપડવંજમાં રહ્યા હતા. તે પ્રસંગે ત્યાંના સંઘે એમના વિ.સં. ૨૦૧૯ના કારતક સુદિ ૫ ના ૬૮મા જન્મદિન નિમિત્તે ઉત્સવની ઉજવણી કરવાનું નક્કી કર્યું. આ ઉત્સવ કારતક સુદિ ૫–૬–૭, તા. ૨–૩–૪ નવેમ્બર ૧૯૬૨, શુક્ર–શનિ–રવિવાર એમ ત્રણ દિવસનો રાખવામાં આવ્યો હતો. જન્મદિનના અભિનંદનનો મુખ્ય સમારંભ રવિવારે રાખવામાં આવ્યો હતો. અને આ પ્રસંગે પંડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજી પ્રમુખ તરીકે અને શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ અતિથિવિશેષ તરીકે પધાર્યા હતા. વિદ્યાલયના મંત્રીઓ તથા સંચાલકો પણ આ પ્રસંગે કપડવંજ ગયા હતા. આ પ્રસંગની સ્મૃતિરૂપે કપડવંજના શ્રીસંઘે પંદર હજાર રૂપિયા પૂજ્ય મહારાજશ્રીના ઉપદેશ અનુસાર વાપરવાની ભાવના પ્રદર્શિત કરી હતી. તેઓએ એ રકમ વિદ્યાલયના આગમ–પ્રકાશનના કાર્યમાં—નંદિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રના પહેલા ગ્રંથ માટે—આપી દેવાનું સૂચવીને વિદ્યાલય પ્રત્યેની લાગણી દર્શાવી હતી. આ રીતે આ સમારંભ જાણે વિદ્યાલયનો સમારંભ જ હોય એવી લાગણી સહુએ અનુભવી હતી.

વિદ્યાલયના પ્રેરક વિદ્યાલયમાં

સંસ્થાના પ્રેરક આચાર્યપ્રવર પૂજ્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજનું જ્યારે જ્યારે મુંબઈમાં આગમન થતું ત્યારે ત્યારે વિદ્યાલયને માટે એ એક પ્રેરક પ્રસંગ બની રહેતો હતો; તેમાંય છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન તેઓશ્રીની વિદ્યાલયમાં સ્થિરતા એ તો વિદ્યાલયને માટે ધન્ય અવસર હતો એટલે એ અંગે પણ અહીં નોંધ લેવી ઉચિત છે.

મુંબઈના આગેવાનોની આગ્રહભરી વિનંતીથી વિ. સં. ૧૯૬૯માં તેઓશ્રી પહેલવહેલા મુંબઈ પધાર્યા અને તે સાલનું તેમ જ પછીની સાલનું ચતુર્માસ મુંબઈમાં બિરાજ્યા એના લીધે તો વિદ્યાલય અસ્તિત્વમાં આવી શક્યું હતું. વિ. સં. ૧૯૭૩માં પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ તથા તેઓશ્રી પોતાના શિષ્યસમુદાય સાથે મુંબઈ ફરી વાર

પધાર્યા અને એ ચોમાસુ તેઓએ મુંબઈમાં કર્યું તેથી સંસ્થાને વિશેષ બળ મળ્યું અને ખાસ કરીને સંસ્થાના પોતાના મકાનની બાબતમાં નક્કર પગલાં ભરાવાની શરૂઆત થઈ. આ માટે ત્રીજા રિપોર્ટ (પૃ. ૬–૭)માં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે—

"પૂજ્યપાદ મુનિમહારાજ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી તથા મુનિમહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજીનું ચાતુર્માસ કરવા અત્રે આગમન થયું. આ સંસ્થા માટે એક સુંદર મુકામની યોજના તૈયાર થાય અને અમલમાં મુકાય તો તેથી સંસ્થાની સ્થિતિ કાયમ થવાનો બહુ સંભવ થાય એ હકીકત તેમના સદુપદેશથી વધારે સ્પષ્ટ થઈ."

આ પછી બાર વર્ષે, વિ. સં. ૧૯૮૫માં, આચાર્ય મહારાજ ત્રીજી વાર મુંબઈ પધાર્યા અને એ વર્ષનું ચતુર્માસ મુંબઈમાં રહ્યા. તે વખતનો જનતાનો ઉત્સાહ અને વિદ્યાલય પ્રત્યેનો અનુરાગ અનેરો હતો. શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘે તો એક રૂપિયાની ટિકિટનું વેચાણ કરીને વિદ્યાલયને પચીસસો રૂપિયા જેવી રકમ અર્પણ કરીને આચાર્ય મહારાજના આગમનને અનોખી રીતે વધાવ્યું હતું.

છેલ્લે છેલ્લે તેઓ, વિ. સં. ૨૦૦૭નું ચતુર્માસ શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થની પવિત્ર છાયામાં કરીને, વિ. સં. ૨૦૦૮માં મુંબઈ ચોથી વાર પધાર્યા, ત્યારે અવસ્થા ચાર વીશી વટાવી ચૂકી હતી, કાયાનો ડુંગર ડોલવા લાગ્યો હતો, આંખની પણ કંઈક તકલીફ વરતાતી હતી; છતાં સમાજકલ્યાણ અને શ્રાવકસંઘના ઉત્કર્ષની એમની ભાવનામાં જરાય ઓછાશ આવી ન હતી; ઊલટું એમનું હૃદય વધુ સંવેદનશીલ બન્યું હતું. અને વિદ્યાલયના વિકાસની અને શ્રાવણ-શ્રાવિકા-સંઘના ઉત્કર્ષની એમની તમન્ના અને એ માટેનો પુરુષાર્થ વધુ ઉત્કટ બન્યાં હતાં. સમાજઉત્કર્ષ અને ધર્મપ્રભાવનાની આ પ્રબળ ભાવના જ જાણે એમનું જીવનબળ હતું.

વિદ્યાલયના કાર્યને વિશેષ વેગ મળે અને સૌને એ માટે સાચી દિશામાં કામ કરવાની પ્રેરણા મળે એ માટે વિદ્યાલયના ચાલુ તેમ જ જૂના વિદ્યાર્થીઓ, સભ્યો અને શુભેચ્છકોનું એક સમ્મેલન તા. ૭, ૮, ૯ નવેમ્બર ૧૯૫૨ના ત્રણ દિવસ માટે વિદ્યાલયમાં તેઓશ્રીના સાંનિધ્યમાં યોજવામાં આવ્યું હતું. આ નિમિત્તે આચાર્ય મહારાજ પોતાના સમુદાય સાથે સંસ્થામાં પધાર્યા હતા. આ ત્રણ દિવસ વિવિધ કાર્યક્રમ યોજીને ચારિત્રઘડતર અને વિદ્યાલયના વિકાસ અંગે આચાર્ય મહારાજશ્રી તથા પૂજ્ય કેદારનાથજી, સમારંભના પ્રમુખ શ્રી મનસુખલાલ માસ્તર, મુંબઈ રાજ્યના પ્રધાન શ્રી શાંતિલાલ શાહ, પુરાતત્ત્વાચાર્ય મુનિ શ્રી જિનવિજયજી, શ્રી ગણપતિશંકર દેસાઈ વગેરેએ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. આ કાર્યક્રમમાં સ્થાનિક તેમ જ બહારગામનાં ભાઈઓ–બહેનોએ સારી સંખ્યામાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો.

આ પ્રસંગે તેમ જ તે પછી બે વાર એમ ત્રણ વાર આચાર્ય મહારાજને વિદ્યાલયમાં રહેવાનું થતાં વિદ્યાલયના સંચાલકોને પોતાના ઉપકારી મહાપુરુષની સેવા કરવાનો થોડોક પણ અવસર મળતાં તેઓએ કૃતાર્થતા અનુભવી. વળી, મહારાજશ્રીના આંખના સફળ ઓપરેશનને લીધે શ્રીસંઘ તેમ જ વિદ્યાલયના સંચાલકો ખૂબ જ હર્ષિત થયા હતા.

તેમાંય તા. ૨૧–૧૨–૫૩થી તા. ૧૨–૮–૫૮ સુધીની ખૂબ નાદુરસ્ત તબિયત વખતે

આચાર્ય મહારાજે વિદ્યાલયમા સ્થિરતા કરી તેથી વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાલયમા તૈયાર થયેલ દાક્તરો તેમ જ સંચાલકોની હાર્દિક ભક્તિથી તેઓને સંતોષ અને હર્ષ અનુભવવાનો અને વિદ્યાલયના સંચાલકો અને વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ઉપકારીની ભક્તિ કરીને કૃતકૃત્યતા અનુભવવાનો સુઅવસર મળ્યો હતો

આ અંગે ૩૯મા રિપોર્ટ (પૃ ૨૩B)મા સૂચવવામા આવ્યું છે કે—

"સસ્થાના આદ્ય પ્રેરકની આઠ માસની સ્થિરતા દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ સસ્થાના સભ્યોને અપૂર્વ લાભ મળ્યો સસ્થાના સ્થાપક અને પ્રેરકની થોડી ઘણી શુશ્રૂષા કરવાની તક મળી તે સસ્થાનુ સદ્દભાગ્ય છે આ સ્થિરતા વખતે સસ્થાની દરેક પ્રવૃત્તિઓનુ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરી તેનો વિકાસ કેમ થાય તે અગે તેઓશ્રી અનાગનનાર સૂચનો કરતા હતા આ સમય દરમ્યાન સસ્થાની એક શાખાની પૂ આચાર્યશ્રીની જન્મભૂમિ વડોદરામા શરૂઆત થઈ"

તે પછી તેઓ શેઠ શ્રી કાતિલાલ ઈશ્વરલાલના બગલે પધાર્યા અને થોડા જ વખતમાં વિ સં ૨૦૧૦ના ભાદરવા સુદિ ૧૦, તા ૨૨-૯-૧૯૫૪ ને મગળવારના રોજ, ૮૪ વર્ષની ઉમરે, ત્યા તેઓશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો આખી મુબઈ નગરીએ આ ધર્મનાયકને અપૂર્વ અતિમ માન આપ્યુ !

પોતાની અતિમ અવસ્થામા પણ તેઓશ્રીના અતરમા વિદ્યાર્થીઓની તેમ જ વિદ્યાલયના વિકાસની કેટલી ચિંતા હતી તે ઉપર સૂચવેલ સમ્મેલનમાના એમના ઉદ્દગારોથી પણ જાણી શકાય છે તા ૭-૧૧-૫૨ના રોજ વિદ્યાર્થીઓની સસ્કારિતાને અનુલક્ષીને, જાણે આર્ષવાણી ઉચ્ચારતા હોય એમ, તેઓએ કહ્યુ હતું કે—

"અભ્યાસનો ઉદ્દેશ પરીક્ષાઓ પસાર કરવાનો નહી રાખતા જીવનમા ઉપયોગ કરવાનો રાખજો છે ને અભ્યાસનો ઉદ્દેશ આપણને પશુ અવસ્થામાથી માનવ અવસ્થામા લાવવા અને ખરો માનવ બનાવવાનો છે જે પુત્ર માતા-પિતાની હાસી કરે છે અને માત-પિતાના કાર્યોને ધતીગ માનનારો છે, તે પોતે જ ઢોગી છે આજ્મનના આ વિચારોમા સુધારો નહી આવે તો હિદ પર શા દુખો આવશે તે ખબર નથી આજની કેળવણી માણસના દિલને બગાડે છે, તેને દૂર કરવા ધાર્મિક અભ્યાસ આવશ્યક છે અને તે માટે આવા વિદ્યાલય અને પાઠશાળા સ્થાપવામા આવે છે" (રિપોર્ટ ૩૮, પૃ ૧૫)

તા ૮-૧૧-૫૨ના રોજ મળેલ સમ્મેલનમા વિદ્યાલયના વધુ વિકાસની પોતાની તીવ્ર ઝખના વ્યક્ત કરતા આચાર્યશ્રીએ લાગણીભર્યા શબ્દોમા કહ્યુ હતું કે—

"મુબઈ શહેરમા ઘણા ધનાઢ્યો અને ઉદારદિલ ગૃહસ્થો છે છતાં મારી ભાવના મુજબ આ વિદ્યાલયની જેટલી ઉન્નતિ થવી જોઈએ તેટલી ઉન્નતિ થઈ નથી અલ્પ ઉન્નતિથી મને સતોષ નથી હુ તો માગુ છુ કે હજી આ વિદ્યાલય મારફત જૈન સમાજ માટેનાં શિક્ષણના અનેક કાર્યો થાય વિદ્યાલયને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે દાન આપી શિક્ષણના કાર્યને વેગ આપો તમારુ ધન શિક્ષણ-પ્રચારના કાર્યમા લગાડો એ મારી ભાવના છે, મારા અતરની ભાવના છે હજુ તમે મારી એ ભાવના પારખી શક્યા નથી એનુ મને દુખ છે' (રિપોર્ટ ૩૮, પૃ ૧૭)

ઇચ્છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ કે સસ્થાના પ્રેરક આચાર્યદેવની આ વાણી પણ આર્ષવાણી નીવડે, વિદ્યાલય ખૂબ વિકાસ સાધીને સમાજની સવિશેષ સેવા કરે અને આચાર્ય મહારાજના અંતરની આ ભાવના સફળ થાય !

ઉપસંહાર

વિદ્યાલયના પ્રેરક આચાર્યપ્રવરની આવી ઉત્કટ ઝંખના ત્યારે જ સફળ થઈ શકે, જ્યારે આપણો સમાજ શિક્ષણના મહત્ત્વને વધુ ને વધુ સમજતો-સ્વીકારતો થાય અને એ કાર્ય માટે હજી પણ વધારે ઉદારતાપૂર્વક નાણાં આપવા લાગે. આ અંગે વિદ્યાલયના રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે મંત્રીઓના નિવેદનમાં જે વાત કહેવામાં આવી હતી તે આજે પણ એટલી જ ધ્યાન આપવા જેવી છે. તે વખતે (રિપોર્ટ ર૭, પૃ. ૩૧માં) કહેવામાં આવ્યું હતું કે—

"આ અને આવી સંસ્થા આપણો પ્રાણ છે, એને વિકસાવવી એમાં આપણો ઉદય છે, એની પ્રગતિમાં સાથ આપવો એમાં આપણી સંતતિનું કલ્યાણ રહેલું છે, અને એને માટે તનમનધનથી સહાય કરવી એ આપણા સર્વનું પરમ કર્તવ્ય છે.

"કેળવણીનું ફળ એક અને એકધારું જ આવશે. એ જૈનને મળે કે લુહાણાને મળે, બ્રાહ્મણને મળે કે વાણીયાને મળે—પરિણામે રાષ્ટ્રભાવ ખીલે છે, વાડાભાવ નાશ પામે છે, અને આપણે ઉઘાડી આંખે જોઈએ તો આપણી ચારે બાજુએ આ બનતું જોઈ શકાય છે.

"કેળવણીના વિકાસમાં ધર્મનો હ્રાસ સમજે કે મનાવે તે આ વર્તમાન યુગને સમજ્યા નથી, એના ઝોકનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો નથી, એમણે દર્શન કાળ અને જ્ઞાન કાળનો તફાવત જાણ્યો નથી, તેમણે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી. બાકી કેળવણીની નિંદા કરવી એ અંધારાને અપનાવવા અથવા એમાં પ્રકાશ માનવા જેવું છે. કદાચ અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીની અંધકારદશાનો એને અવશેષ ગણીએ તો ખોટું ન ગણાય. એ મનોદશા દૂર થતી જાય છે, પણ જેમ જલદી દૂર થાય તેમ વધારે સારું."

*

વિદ્યાલયના વિકાસની આ કથામાં પચાસ વર્ષની કાર્યવાહીની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે. તે પૂરી કરતાં પહેલાં "પચીસ વર્ષની કાર્યવાહી" (પૃ. ૩૪)માં જે ઉદ્ગારો મૂકવામાં આવ્યા છે તેનું સ્મરણ-મનન કરવું ઉચિત લાગે છે. એ ઉદ્ગારો કહે છે કે—

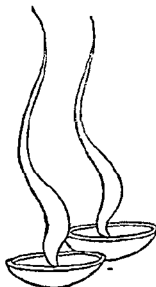
"લાખો રૂપિયા ખરચી કેળવણી આપી તેનાં પરિણામો જોવાં હોય તો એ ભણેલાના હૃદયો તપાસો, એમના પૂર્વકાળનો અભ્યાસ કરો, એમના સગવ્યવહારોની સ્થિતિની વિગતો તપાસો એટલે કેળવણીના ખર્ચને અનિવાર્ય ગણવા ઉપરાંત ખાસ જરૂરી-આવશ્યકીય ગણવો પડશે. તમે બીજા ગમે તે ખર્ચ કરો તે તમારી મરજીની વાત છે, અમારો તેમાં વિરોધ નથી, અમારા અભિપ્રાયને તેમાં સ્થાન નથી, પણ એક વાત તો અમે ભાર મૂકીને કહીએ છીએ કે આ ઇતિહાસ વાંચ્યા પછી તમે કેળવણીનાં કાર્યમાં લાખો ખરચ્યા અને તમારી ઉદારતાથી આ સંસ્થાએ તેનો વ્યય કર્યો તેમાં જો તમે જરા પણ ભૂલ કરી લાગતી હોય તો વધારે ઝીણવટથી ઊંડા ઉતરો. કેળવણીનો પ્રશ્ન અતિ મહત્ત્વનો છે, એમાં ખરચેલ પાઈએ પાઈનો બદલો મળી શકે તેમ છે એટલું જ નહિ, પણ એનો ભરપટ્ટે અનેક ગણો બદલો મળે છે, મળ્યો છે અને મળી રહ્યો છે તેના હવે તો ઇતિહાસના દાખલાઓ તમારી પાસે રજૂ કરી શકાય તેમ છે."

અત્યારે આપણને કેળવણીનું મહત્ત્વ વધુ ને વધુ સમજાતું જાય છે અને ...... એમાં વિશેષ ઉદારતાપૂર્વક સખાવતો આપતો ... ...

આશાસ્પદ ચિહ્નન છે. અને છતાં, રોજ-બ-રોજ નવી નવી શાખાઓરૂપે વિકસી રહેલા શિક્ષણક્ષેત્રને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવા માટે આપણે જેટલું કરીએ તેટલું ઓછું છે, એ હકીકત પણ આપણે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને નવી પરિસ્થિતિને એટલે કે નવી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે હમેશાં પૂરતી તૈયાર કરતાં જ રહેવાનું છે.

વિદ્યાલયની આ વિકાસકથા આપણને આ દિશામાં વિશેષ પ્રેરક બને એવી અભ્યર્થના સાથે વિદ્યાલયના આદ્યપ્રેરક આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં ત્રણ દિવસ માટે મળેલ વિદ્યાલયના જૂના તથા ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ, સભ્યો અને શુભેચ્છકોના સમ્મેલનમાં ઉચ્ચારેલ ("આદર્શ જીવન", પૃ. ૮૦૩) નીચેની ગૌરવ, પ્રેરણા અને શુભેચ્છાભરી વાણીથી આ વિકાસકથા પૂરી કરીએ:—

> "આ વિદ્યાલય તો જૈન સમાજનું ગૌરવ છે, પ્રગતિની પારાશીશી છે, શ્રમની સિદ્ધિ છે અને આદર્શની ઈમારત છે. શાસનદેવને પ્રાર્થના છે કે એ તમારા મહોત્સવને નિર્વિઘ્ને પૂરો કરે, આ વિદ્યાલય સદા-સર્વદા પ્રગતિશીલ રહે, વિકાસશીલ રહે અને ધર્મ, સમાજ અને દેશની સેવામાં સહાયક થાય!"

॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

શ્રદ્ધાંજલિ

ગગનમંડલને કેટકેટલાં ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ સુશોભિત બનાવે છે! મહેલ-મહેલાતોને કેટકેટલાં ઈંટ, પથ્થર અને કંકરો એકરૂપ બનીને સહારો આપે છે! નદી-સરોવરોને કેટકેટલાં જળબિંદુઓ અને ઝરણાંઓ ભેગાં મળીને છલકાવી દે છે! જાહેર સંસ્થાઓનું પણ એવું જ સમજવું. કંઈક છતી-અછતી શક્તિઓ અને કેટલીય નામી-અનામી વ્યક્તિઓનો સંગમ સધાય ત્યારે જ એને કિનારે સેવાતીર્થની સ્થાપના થઈ શકે છે.

વિદ્યાલયની સ્થાપના અને એના વિકાસની કથા સહકારના સુભગ પરિણામની આવી જ પ્રેરક અને આહ્લાદક કહાની સંભળાવી જાય છે. સમાજે વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી, એનું પૂરી મમતાથી જતન કર્યું અને એને મોંમાગી સહાય આપીને એનો, બીજના ચંદ્રની જેમ, ઉત્તરોત્તર વિકાસ કર્યો. બદલામાં વિદ્યાલયે સમાજને સુખી, સમૃદ્ધ અને ગૌરવશાળી બનાવે એવા સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને શક્તિશાળી નવલોહિયાઓની ભેટ આપી. આદાન-પ્રદાનની આ પ્રક્રિયાની વચ્ચે પ્રાતઃસ્મરણીય અનેક સાધુપુરુષોની મંગલકામનાભરી પ્રેરણા અને સંખ્યાબંધ સ્વનામધન્ય મહાનુભાવોની સમર્પણશીલતાભરી જહેમત શોભી રહી છે.

આમ જોઈએ તો, ઘડિયાળના નાનામાં નાના કળપુરજાની જેમ, સંસ્થાની સ્થાપના અને એના વિકાસમાં નાની ગણાતી વ્યક્તિથી લઈને તે મોટામાં મોટી ગણાતી વ્યક્તિનો ઉપયોગ અને હિસ્સો હોય છે. આ સ્થિતિમાં કોને યાદ કરીએ અને કોને ન કરીએ? અને છતાં ઉપકારીઓનું સ્મરણ તો કરવું જ જોઈએ. એટલે અહીં પણ આ સંસ્થા દ્વારા સમાજની સેવા કરનાર બધી વ્યક્તિઓના પ્રતિનિધિરૂપે કેટલાક સાધુપુરુષોને અને કેટલાક મહાનુભવોને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવી એ ઉચિત અને અવસરપ્રાપ્ત છે.

મહાપ્રભાવક પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી

પાંચ નદીઓનો પ્રદેશ : પંજાબ : ભારે આબદાર–પાણીદાર ભૂમિ. જેવી આબદાર એવી જ ખમીરવંતી અને એવી જ પરાક્રમી! અને ભક્તિની ભાગીરથી તો એની રગરગમાં સદાય વહેતી રહે. આર્યોના પ્રથમ ભારતપ્રવેશનો એ પ્રદેશ. આર્યોના આગમન અને સંપર્કની ઘેરી છાપ આજે પણ પંજાબના નિવાસીઓ ઉપર જોવા મળે છે: એમનો ગૌર વર્ણ, પડછંદ શરીર અને પ્રભાવશાળી ચહેરો–મોરો આ વાતની સાખ પૂરે છે.

ભક્તિ અને શક્તિના સંગમતીર્થ સમી પંજાબની આ બડભાગી ધરતીએ, એક માતાની મમતાથી, ખરે અણીને વખતે, જૈન સંઘનું જતન કર્યું—એક યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધર સાધુપુરુષની ભેટ આપીને!

સાહસિક પિતાને ત્યાં જન્મ

પંજાબ પ્રદેશના ફિરોજપુર જિલ્લાનો જીરા તાલુકો; એ તાલુકાનું સાવ નાનું સરખું ગામ નામે લહરા. નાનું સરખું બીજ વટવૃક્ષને જન્મ આપે એમ આ નાના સરખા ગામે એક તેજસ્ફુલિંગને જન્મ આપ્યો. પિતાનું નામ ગણેશચંદ્ર; માતાનું નામ રૂપાદેવી; જ્ઞાતિ કપૂરવંશની ક્ષત્રિય; વિ. સં. ૧૮૯૪ (ગુજરાતી ૧૮૯૩)ના ચૈત્ર સુદિ એકમના દિવસે એમનો જન્મ; નામ આત્મારામ.

પિતા શક્તિશાળી અને પરાક્રમી : પંજાબના મહારાજા રણજિતસિંહના પૂરા વિશ્વાસપાત્ર. તલવારને બળે એમણે એક વિજયી યોદ્ધાની નામના મેળવેલી. માતા રૂપાદેવી એટલાં જ ભક્તિશીલ નારી. આમ આત્મારામને પિતાના પરાક્રમ અને માતાની ભક્તિશીલતાનો વારસો પારણે ઝૂલતાં જ મળ્યો. અને એ વારસો એમણે સવાયો કરીને દીપાવી જાણ્યો, એ વાતની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

એ સમય ભારતના ઇતિહાસનો સંક્રાંતિકાળ હતો. ભારતની પોતાની રાજસત્તા આથમતી જતી હતી; પંજાબમાંથી મહારાજા રણજિતસિંહનું શાસન દીપકનો છેલ્લો ઝબકારો અનુભવી રહ્યું હતું; અને પરદેશી કંપની સરકારના (ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના) પગ ભારતના રાજશાસનમા ધીમે ધીમે આગળ વધતા જતા હતા અને સ્થિર થતા જતા હતા. ગણેશચંદ્રનું ભાગ્ય છેવટે એક બહારવટિયા જેવું જોખમી અને અસ્થિર બની બેઠું હતું. આવી સ્થિતિમા એમને ન જીવનનો અભરખો રહ્યો હતો, ન મૃત્યુનો ભય સતાવતો હતો; એ તો ખડિયામાં ખાંપણ રાખીને ગમે તેવી પરિસ્થિતિને આવકારવા સજ્જ બેઠા હતા. અને પતિને અનુસરનારાં રૂપાદેવી પણ પતિના પગલે પગલે ગમે તેવા કષ્ટમય માર્ગે ચાલવા તૈયાર હતા. પતિ–પત્નીને માત્ર એક જ ચિંતા સતાવતી હતી : વૃક્ષના પાકા પાનની જેમ સાવ અનિશ્ચિત બની બેઠેલા આપણા જીવનના સર્વસ્વ સમા બાળપુત્ર આત્મારામ ઉર્ફે દિત્તાનું જતન અને સંવર્ધન કેવી રીતે કરવું ? આત્મારામનું હુલામણું નામ દિત્તા હતું.

એવામા એક પ્રસંગ બન્યો : લહરામાં અત્તરસિંધ નામે એક જાગીરદાર રહેતો હતો. જાગીરદાર હોવા ઉપરાંત એ શિખોનો ધર્મગુરુ પણ હતો. એ બધી વાતે સુખી હતો; પણ કુદરત માતાએ એને સંતાનના સુખથી વંચિત રાખ્યો હતો. એને વારંવાર એક જ ચિંતા સતાવ્યા કરતી કે ભગવાને બધી વાતની મહેર કરી અને માત્ર સવાસેર માટીની ભેટ આપવાનું બાકી રાખ્યું ! તો પછી આટલી બધી સંપત્તિ અને આવા મોટા ધર્મગુરુપદનો લાયક ઉત્તરાધિકારી કોણ બનશે ? અને એવો ઉત્તરાધિકારી ન મળે તો આ જિંદગી, આ સંપત્તિ અને આ સત્તા મળ્યાનો અર્થ પણ શો ?

અત્તરસિંધને ગણેશચંદ્ર સાથે સારો પરિચય હતો. એટલે બાળક દિત્તા એના આંગણામાં ક્યારેક ક્યારેક રમવા જતો. દિત્તા એને ભારે હોનહાર છોકરો લાગતો. એટલે તેજ અને શક્તિના પુંજ સમા બાળક દિત્તાને જોઈને એનું મન એના ઉપર ઠર્યું : બાળકનાં સુગઠિત અને મજબૂત શરીર, વિશાળ ભાલ, ભરાવદાર ચહેરો અને તેજસ્વી આંખો અત્તરસિંધના અંતર ઉપર જાણે કામણ કરી ગયાં. એને થયું, કોઈ પણ રીતે આ બાળક

શ્રદ્ધાંજલિ

ગગનમંડલને કેટકેટલાં ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ સુશોભિત બનાવે છે! મહેલ-મહેલાતોને કેટકેટલાં ઈંટ, પથ્થર અને કંકરો એકરૂપ બનીને સહારો આપે છે! નદી-સરોવરોને કેટકેટલાં જળબિંદુઓ અને ઝરણાંઓ ભેગાં મળીને છલકાવી દે છે! જાહેર સંસ્થાઓનું પણ એવું જ સમજવું. કંઈક છતી-અછતી શક્તિઓ અને કેટલીય નામી-અનામી વ્યક્તિઓનો સંગમ સધાય ત્યારે જ એને કિનારે સેવાતીર્થની સ્થાપના થઈ શકે છે.

વિદ્યાલયની સ્થાપના અને એના વિકાસની કથા સહકારના સુભગ પરિણામની આવી જ પ્રેરક અને આહ્‌લાદક કહાની સંભળાવી જાય છે. સમાજે વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી, એનું પૂરી મમતાથી જતન કર્યું અને એને મોંમાગી સહાય આપીને એનો, બીજના ચંદ્રની જેમ, ઉત્તરોત્તર વિકાસ કર્યો. બદલામાં વિદ્યાલયે સમાજને સુખી, સમૃદ્ધ અને ગૌરવશાળી બનાવે એવા સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને શક્તિશાળી નવલોહિયાઓની ભેટ આપી. આદાન-પ્રદાનની આ પ્રક્રિયાની વચ્ચે પ્રાતઃસ્મરણીય અનેક સાધુપુરુષોની મંગલકામનાભરી પ્રેરણા અને સંખ્યાબંધ સ્વનામધન્ય મહાનુભાવોની સમર્પણશીલતાભરી જહેમત શોભી રહી છે.

આમ જોઈએ તો, ઘડિયાળના નાનામાં નાના કળપુરજાની જેમ, સંસ્થાની સ્થાપના અને એના વિકાસમાં નાની ગણાતી વ્યક્તિથી લઈને તે મોટામાં મોટી ગણાતી વ્યક્તિનો ઉપયોગ અને હિસ્સો હોય છે. આ સ્થિતિમાં કોને યાદ કરીએ અને કોને ન કરીએ? અને છતાં ઉપકારીઓનું સ્મરણ તો કરવું જ જોઈએ. એટલે અહીં પણ આ સંસ્થા દ્વારા સમાજની સેવા કરનાર બધી વ્યક્તિઓના પ્રતિનિધિરૂપે કેટલાક સાધુપુરુષોને અને કેટલાક મહાનુભવોને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવી એ ઉચિત અને અવસરપ્રાપ્ત છે.

મહાપ્રભાવક પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી

પાંચ નદીઓનો પ્રદેશ : પંજાબ : ભારે આબદાર–પાણીદાર ભૂમિ. જેવી આબદાર એવી જ ખમીરવંતી અને એવી જ પરાક્રમી! અને ભક્તિની ભાગીરથી તો એની રગરગમાં સદાય વહેતી રહે. આર્યોના પ્રથમ ભારતપ્રવેશનો એ પ્રદેશ. આર્યોના આગમન અને સંપર્કની ઘેરી છાપ આજે પણ પંજાબના નિવાસીઓ ઉપર જોવા મળે છે: એમનો ગૌર વર્ણ, પડછંદ શરીર અને પ્રભાવશાળી ચહેરો–મોરો આ વાતની સાખ પૂરે છે.

ભક્તિ અને શક્તિના સંગમતીર્થ સમી પંજાબની આ બડભાગી ધરતીએ, એક માતાની મમતાથી, ખરે અણીને વખતે, જૈન સંઘનું જતન કર્યું—એક યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધર સાધુપુરુષની ભેટ આપીને!

સાહસિક પિતાને ત્યાં જન્મ

પંજાબ પ્રદેશના ફિરોજપુર જિલ્લાનો જીરા તાલુકો; એ તાલુકાનું સાવ નાનું સરખું ગામ નામે લહરા. નાનું સરખું બીજ વટવૃક્ષને જન્મ આપે એમ આ નાના સરખા ગામે એક તેજસ્ફુલિંગને જન્મ આપ્યો. પિતાનું નામ ગણેશચંદ્ર; માતાનું નામ રૂપાદેવી; જ્ઞાતિ કપૂરવંશની ક્ષત્રિય; વિ. સં. ૧૮૯૪ (ગુજરાતી ૧૮૯૩)ના ચૈત્ર સુદિ એકમના દિવસે એમનો જન્મ; નામ આત્મારામ.

પિતા શક્તિશાળી અને પરાક્રમી : પંજાબના મહારાજા રણજિતસિંહના પૂરા વિશ્વાસપાત્ર. તલવારને બળે એમણે એક વિજયી યોદ્ધાની નામના મેળવેલી. માતા રૂપાદેવી એટલાં જ ભક્તિશીલ નારી. આમ આત્મારામને પિતાના પરાક્રમ અને માતાની ભક્તિશીલતાનો વારસો પારણે ઝૂલતાં જ મળ્યો. અને એ વારસો એમણે સવાયો કરીને દીપાવી જાણ્યો, એ વાતની ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

એ સમય ભારતના ઇતિહાસનો સંક્રાંતિકાળ હતો. ભારતની પોતાની રાજસત્તા આથમતી જતી હતી; પંજાબમાંથી મહારાજા રણજિતસિંહનું શાસન દીપકનો છેલ્લો ઝબકારો અનુભવી રહ્યું હતું; અને પરદેશી કંપની સરકારના (ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના) પગ ભારતના રાજશાસનમા ધીમે ધીમે આગળ વધતા જતા હતા અને સ્થિર થતા જતા હતા. ગણેશચંદ્રનું ભાગ્ય છેવટે એક બહારવટિયા જેવું જોખમી અને અસ્થિર બની બેઠું હતું. આવી સ્થિતિમા એમને ન જીવનનો અભરખો રહ્યો હતો, ન મૃત્યુનો ભય સતાવતો હતો; એ તો ખડિયામા ખાંપણ રાખીને ગમે તેવી પરિસ્થિતિને આવકારવા સજ્જ બેઠા હતા. અને પતિને અનુસરનારાં રૂપાદેવી પણ પતિના પગલે પગલે ગમે તેવા કષ્ટમય માર્ગે ચાલવા તૈયાર હતા. પતિ–પત્નીને માત્ર એક જ ચિંતા સતાવતી હતી : વૃક્ષના પાકા પાનની જેમ સાવ અનિશ્ચિત બની બેઠેલા આપણા જીવનના સર્વસ્વ સમા બાળપુત્ર આત્મારામ ઉર્ફે દિત્તાનું જતન અને સંવર્ધન કેવી રીતે કરવું ? આત્મારામનું હુલામણું નામ દિત્તા હતું.

એવામા એક પ્રસંગ બન્યો : લહરામાં અત્તરસિંઘ નામે એક જાગીરદાર રહેતો હતો. જાગીરદાર હોવા ઉપરાંત એ શિખોનો ધર્મગુરુ પણ હતો. એ બધી વાતે સુખી હતો; પણ કુદરત માતાએ એને સંતાનના સુખથી વંચિત રાખ્યો હતો. એને વારંવાર એક જ ચિંતા સતાવ્યા કરતી કે ભગવાને બધી વાતની મહેર કરી અને માત્ર સવાસેર માટીની ભેટ આપવાનું બાકી રાખ્યું ! તો પછી આટલી બધી સંપત્તિ અને આવા મોટા ધર્મગુરુપદનો લાયક ઉત્તરાધિકારી કોણ બનશે ? અને એવો ઉત્તરાધિકારી ન મળે તો આ જિંદગી, આ સંપત્તિ અને આ સત્તા મળ્યાનો અર્થ પણ શો ?

અત્તરસિંઘને ગણેશચંદ્ર સાથે સારો પરિચય હતો. એટલે બાળક દિત્તા એના આંગણામાં ક્યારેક ક્યારેક રમવા જતો. દિત્તા એને ભારે હોનહાર છોકરો લાગતો. એટલે તેજ અને શક્તિના પુંજ સમા બાળક દિત્તાને જોઈને એનું મન એના ઉપર ઠર્યું : બાળકનાં સુગઠિત અને મજબૂત શરીર, વિશાળ ભાલ, ભરાવદાર ચહેરો અને તેજસ્વી આંખો અત્તરસિંઘના અંતર ઉપર જાણે કામણ કરી ગયાં. એને થયું, કોઈ પણ રીતે આ બાળક

મને મળે તો લાયક વારસદાર અંગેની મારી બધી ચિંતા ટળી જાય—દિત્તાનાં સામુદ્રિક લક્ષણો એના ભાવી યુગપુરુષપણાની જાણે સાક્ષી પૂરતાં હતાં. અને, ગરજવાનને અક્કલ ન હોય એમ, એક દિવસ અત્તરસિંઘે ધીઠા બનીને ગણેશચંદ્ર પાસે પોતાની માગણી રજૂ કરી. પણ કાળજાની કોરને પોતાને સગે હાથે કોરીને આપી દેવી સહેલી નથી હોતી : ગણેશચંદ્રે વિવેકપૂર્વક ના પાડી દીધી.

પણ ગણેશચંદ્ર અત્તરસિંઘના કિન્નાખોર સ્વભાવને સારી રીતે જાણતા હતા : પોતાનું ધાર્યું ન થાય તો સામાનું સત્યાનાશ નોતરવામાં પણ એ પાછી પાની કરે એવો ન હતો! અને પોતાની માગણીમાં નાસીપાસ થવાથી ગુસ્સે થયેલા અત્તરસિંઘે, સાચે જ, ગણેશચંદ્રની પજવણી શરૂ કરી. એને કાયદાના ગુનાના સાણસામાં સપડાવવાની એ પેરવી કરવા લાગ્યો; એમાં એ કામિયાબ પણ થયો : સત્તાએ જાણે સત્ય અને શાણપણને ગળે ચીપ લગાવી દીધી!

જૈન કુટુંબમાં ઉછેર અને કરુણાભરી સાહસિકતા

ગણેશચંદ્ર પોતાના પુત્રને માટે ચેતી ગયા. એમને પોતાની જાતની તો જરાય ચિંતા ન હતી : એ તો મોતનો સામાન સાથે લઈને ફરનારા નર હતા. પણ શતદળ કમળની જેમ ખીલતા પોતાના પ્રાણપ્યારા પુત્ર આત્મારામનું ભાવિ જોખમાઈ ન જાય એ માટે એમણે પાણી પહેલાં પાળ બાંધી : પોતાનું હૈયું કઠણ કરીને પોતાના બાર વર્ષના પુત્રને વિ. સં. ૧૯૦૬ માં એણે જીરાના રહીશ પોતાના મિત્ર જોધામલને સુપરત કરી દીધો—જાણે જાલિમ કંસના કારાવાસમાંથી છટકીને વસુદેવ–દેવકીના નંદન શ્રીકૃષ્ણ વૃંદાવનનાં પાલક પિતા-માતા નંદ-યશોદાના ઘરનો આશ્રય પામ્યા! જોધામલના ભાઈનું નામ પણ દિત્તામલ હતું એટલે દિત્તાનું ત્રીજું નામ પડ્યું દેવીદાસ.

જોધામલ જાતે ઓસવાળ અને ધર્મે જૈન હતા. સ્થાનકમાર્ગી ફિરકા ઉપર એમને ઊંડી આસ્થા હતી. ગણેશચંદ્રે સોંપેલી જવાબદારી એમણે ધર્મબુદ્ધિથી પૂરી કરીને મિત્રધર્મનું બરાબર પાલન કર્યું : શૂરો અને સાહસી ક્ષત્રિયપુત્ર આત્મારામ જૈન વણિક-કુળના શાણપણ અને વિચારશીલતાના સંસ્કારમાં ઊછરવો લાગ્યો. ઉજ્જવળ ભાવીની પૂર્વતૈયારીનો જાણે કોઈ અકળ સંકેત એમાં સમાયો હતો.

ચિત્રકળાની દેવી તો આત્મારામ ઉપર જાણે પારણે ઝૂલતાં જ પ્રસન્ન થઈ હતી. સાવ નાની ઉંમરમાં પણ તેઓ હેરત પમાડે એવાં ચિત્રો દોરી શકતા. પણ એમનું ભાવી આત્મધર્મનાં સર્વકલ્યાણકારી અદ્ભુત ચિત્રો દોરીને માર્ગ ભૂલેલાઓને સત્યધર્મને માર્ગે લાવવાનું હતું, એટલે એ ચિત્રકળા એટલેથી જ અટકી ગઈ.

વળી, બીજાની મુસીબતને ચુપચાપ જોઈ રહેવું કે એને પોતાની પરેશાનીમાં પિલાવા દઈને તટસ્થ રહેવું એ આત્મારામને હરગિજ મંજૂર ન હતું; એવી ઉપેક્ષાબુદ્ધિ કે કઠોરતા એમના સ્વભાવમાં જ ન હતી. કોઈને પણ દુઃખી કે સંકટગ્રસ્ત જોતા કે એમનું દિલ દ્રવવા લાગતું અને એ દુઃખને દૂર કરવાની પુરુષાર્થવૃત્તિ એમનામાં સહજપણે જાગી ઊઠતી. એક વાર મિત્રોની સાથે એ નદીસ્નાનનો આનંદ લેવા ગયા. જોયું તો એક મુસલમાન સ્ત્રી એના બાળકને નવરાવતી હતી. બાળક હાથમાંથી છટકી ગયો અને

ડૂબવા લાગ્યો. માતાથી ન રહેવાયું એટલે એ એને બચાવવા પાછળ ગઈ તો એય તણાવા લાગી. બાળક આત્મારામથી આવું કારમું સંકટ જોયું ન ગયું. એ કશોય વિચાર કર્યા વગર નદીમાં કૂદી પડ્યો, અને જાનને જોખમે મા-બેટાને બચાવી લાવ્યો ! જેનું જીવન સંસાર-મહાસાગરને પાર કરવાના અને બીજાઓને પાર કરાવવાના પુરુષાર્થમાં જ વીતવાનું હોય એને માટે આવું સાહસ શી વિસાતમાં ?

સંયમને માર્ગે સત્યની શોધ

ચારેક વર્ષ જોધામલના કુટુંબના સંસ્કારો ઝીલવામાં વીત્યાં. ક્ષત્રિય કુટુંબમાં જન્મેલ આત્મારામનું અંતર જૈન ધર્મની અહિંસાના સંસ્કારથી રંગાવા લાગ્યું : જાણે એમનું અંતર હિંસાનાં ગોઝારાં પરાક્રમોથી પાછું વળીને અહિંસાનાં સર્વમંગલકારી પરાક્રમોને માટે ઝંખી રહ્યું. સોળ વર્ષની કુમારવય પૂરી થઈ; અને યૌવનના મંગલપ્રવેશ વખતે જ, વિ. સં. ૧૯૧૦ના માગશર સુદિ પંચમીના દિવસે, માલેરકોટલામાં, આત્મારામનો દેહ ત્યાગી-સાધુ જીવનના અંચળાથી શોભી ઊઠ્યો. યુવાન આત્મારામ સ્થાનકવાસી સંત જીવનરામજીના શિષ્ય બની ગયા. બહારવટિયા પિતાનો પુત્ર જાણે સંસારની સામે બહારવટે નીકળીને સંતશિરોમણિ બનવા ધર્મમાર્ગનો પુણ્યપ્રવાસી બની ગયો !

મુનિ આત્મારામને જ્ઞાન અને ચારિત્રની સાધના સિવાય બીજું કશું ખપતું નથી. ઉત્કટ એમની જિજ્ઞાસા છે, અને અદમ્ય એમની સત્યની શોધની તાલાવેલી છે. સત્યધર્મનાં અમૂલખ મોતી શોધવા એ, મરજીવાની જેમ, ઊંઘ અને આરામ તજીને, અંધશ્રદ્ધાનાં જાળાં-ઝાંખરાંને દૂર કરીને અને નિર્ભય બનીને ધર્મશાસ્ત્રોના મહામહેરામણનાં અતળ તળિયાં સુધી ડૂબકીઓ લગાવે છે. અને આવી એક એક ડૂબકીએ એમનો આત્મા સત્યનું નિષ્કલંક અને બહુમૂલું મોતી મેળવ્યાનો આહ્લાદ અનુભવે છે.

મતપરિવર્તન

ધર્મશાસ્ત્રોના ઊંડા અવગાહનને અંતે મુનિ આત્મારામજીને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એમનો આત્મા અંદરથી પોકારી ઊઠે છે : જિનપ્રતિમાનો નિષેધ અને આગમ-પંચાગી (મૂળ સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકા) નો નિષેધ એ તો ધર્મનો કે સત્યનો પોતાનો જ નિષેધ કરવા જેવો મહાદોષ છે; આત્મધર્મના સાધકે અને સત્યના ચાહકે એ મહાદોષથી બચવું ઘટે. અને સમાજમાં જડ ઘાલી બેઠેલી જૂની અંધશ્રદ્ધા સામે બળવો પોકારીને, મુનિ આત્મારામજીએ, પોતાના અનેક સમર્થ અને ભક્તિપરાયણ સાથીઓ સાથે, જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક આમ્નાયનો સ્વીકાર કર્યો; અને પંજાબમાં એ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું બીડું ઉઠાવ્યું.

મતપરિવર્તન પછી પણ કેટલાંક વર્ષ સુધી વેશપરિવર્તનની ઉતાવળ કર્યા વગર તેઓ પ્રાચીન જૈન ધર્મનું પાલન અને એનો પ્રચાર મોકળે મને કરતા રહ્યા. વિ. સં. ૧૯૩૧માં એમણે મુખવસ્ત્રિકા મોઢે બાંધવાની પ્રથાનો ત્યાગ કર્યો; અને વિ. સં. ૧૯૩૨ના અષાડ મહિનામાં તે વખતના જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘના વયોવૃદ્ધ સાધુપ્રવર શ્રી બુદ્ધિવિજયજી અપર નામ બૂટેરાયજી મહારાજ પાસે ફરી દીક્ષા લીધી. એમનું નામ મુનિ આનંદવિજયજી રાખવામાં આવ્યું.

ધર્મોદ્ધાર અને આચાર્યપદ

આ સંવેગી દીક્ષા પહેલાંનાં અને પછીનાં વર્ષોમાં મુનિ આનંદવિજયજીએ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, મારવાડ, રાજસ્થાનમાં ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર અને પુનરુદ્ધાર કર્યો. અને પંજાબનો તો એમના પુરુષાર્થથી કાયાપલટ જ થઈ ગયો : પંજાબમાં ઠેર ઠેર જિનમંદિરોની ધજાઓ ફરકી રહી; જિનમંદિરનાં શિખરોના સુવર્ણકળશો જાણે જિનમંદિરના ઉદ્ધારક મહાપુરુષની કીર્તિગાથા સંભળાવી રહ્યા. વિ. સં. ૧૯૪૩માં કારતક વદિ ૫ ના રોજ તીર્થાધિરાજ શત્રુંજયની પવિત્ર છાયામાં, આશરે પાંત્રીસ હજાર જેટલા વિશાળ સંઘ સમુદાયની હાજરીમાં, ભારે ઉત્સાહ અને ઉત્સવપૂર્વક, મુનિ આનંદવિજયજીને આચાર્યપદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું.

તપગચ્છની પટ્ટપરંપરા પ્રમાણે, ભગવાન મહાવીરની ૬૧મી પાટે આચાર્યશ્રી વિજયસિંહસૂરિજી થયા પછી ૧૧ પાટો આચાર્યપદ વગરની ચાલુ રહ્યા પછી, ૨૩૫ વર્ષ બાદ જૈન સંઘમાં શ્રમણ પરંપરાની ૭૩ મી પાટે આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી આવ્યા.* આવા પ્રાભાવિક અને મહાન જ્યોતિર્ધરની આચાર્યપદ ઉપર પ્રતિષ્ઠા થવાથી જૈન ધર્મ, સંઘ અને આચાર્યપદ એ ત્રણે ગૌરવશાળી બન્યાં; અને જૈન સંઘને એક પ્રખર વિદ્વાન, ઉત્કટ ચારિત્રના પાલક અને સમર્થ ધર્મનાયક મળ્યા. જૈનધર્મ અને સંઘના અભ્યુદયના મનોરથદર્શી એ મહાપુરુષ હતા.

જેમ એમને પંજાબમાં સ્થાનકવાસી ફિરકાની સામે કામ કરવાનું હતું તેમ મૂર્તિવિરોધ તેમ જ બીજી બાબતોમાં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી અને એમણે પ્રવર્તાવેલ આર્યસમાજની સામે પણ ઘણું મુશ્કેલ કામ કરી બતાવવાનું હતું. અનેક ગ્રંથો રચીને તેમ જ અવિરત ધર્મપ્રચાર ચાલુ રાખીને એમણે આ કામ સફળ રીતે પૂરું કર્યું હતું.

વિશ્વખ્યાતિ અને યુગદર્શન

પછી તો એમની પ્રખર વિદ્વત્તા અને નિર્મળ સાધુતાની નામના છેક દરિયાપારના દેશો સુધી પહોંચી; અને જ્યારે અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં સને ૧૮૯૩ (વિ. સં. ૧૯૪૯)માં પાર્લામેન્ટ ઑફ રિલિજિયન્સ–વિશ્વધર્મપરિષદ ભરવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે એ પરિષદમાં હાજર રહેવાનું બહુ માનભર્યું આમંત્રણ આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજને જ મળ્યું હતું.

પણ એક જૈન સાધુ તરીકે તેઓ જાતે તો એ પરિષદમાં જઈ શકે એમ ન હતા; બીજી બાજુ ઇતર ભારતીય જનોની જેમ જૈનોમાં પણ સમુદ્રયાત્રા સામે વિરોધ પ્રવર્તતો હતો; ઉપરાંત સંકુચિત દૃષ્ટિ અને આવા મોટા કાર્યના લાભાલાભ સમજવાની દીર્ઘ દૃષ્ટિનો અભાવ પણ આડે આવતો હતો. પણ આ યુગદ્રષ્ટા આચાર્યે પોતાની વેધક દૃષ્ટિથી આ અવરોધોની પેલે પાર રહેલ ધર્મપ્રભાવનાનો મોટો લાભ જોઈ લીધો. અને લોકમાન્યતા, પરંપરાગત વિરોધ કે શાસ્ત્રને નામે આગળ ધરવામાં આવતા અવરોધોથી લેશ પણ

* આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરિ વિ. સં. ૧૭૦૮ માં સ્વર્ગવાસી થયા. અને મુનિ આનંદવિજય (આત્મારામજી) વિ. સં. ૧૯૪૩ માં આચાર્ય થયા. આમ જૈન સંઘમાં ૨૩૫ વર્ષ આચાર્ય–વગરનાં વીત્યાં, એમ એનો ઇતિહાસ જોતાં જાણવા મળે છે.

વિચલિત થયા વગર એ મહાપુરુષે, પોતે તૈયાર કરેલ નિબંધ સાથે, શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને એ પરિષદમાં પોતાના એટલે કે જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા.

સ્વનામધન્ય શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીએ પોતાની વિદ્વત્તા, વકતૃત્વશક્તિ અને સચ્ચરિત્રતાને બળે અમેરિકાના વિદ્વાનો અને સામાન્ય પ્રજાજનોને કેટલા ડોલાવી મૂક્યા હતા, એનો અહેવાલ વાંચીએ છીએ ત્યારે ખરેખર, નવાઈ લાગે છે. આવતા યુગને પારખવાની પારગામી દૃષ્ટિ હોય તો જ હામ ભીડી શકાય એવું મહાન આ કાર્ય હતું. અને એ કરીને શ્રી આત્મારામજી મહારાજે જૈનધર્મની જે પ્રભાવના કરી અને જૈન સંઘનું જે ગૌરવ વધાર્યું, એનું મૂલ્યાંકન કરવું સહેલું નથી. શ્રી વીરચંદ ગાંધીએ અમેરિકામાં ભગવાન મહાવીરના જૈનધર્મનો સંદેશ તો ગુંજતો કર્યો, પણ સાથે સાથે ભારતનાં બધાંય દર્શનોની વાત પણ ત્યાંની જનતાને ખૂબ કુશળતા તેમ જ સરળતાપૂર્વક સમજાવી. ઉપરાંત, અમેરિકાથી પાછા ફરતા, યુરોપના દેશોમાં પણ જૈનધર્મ અને સંસ્કૃતિ સંબંધી રોચક અને માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આપીને ત્યાંના લોકોને પણ જૈનધર્મનો યથાર્થ ખ્યાલ આપ્યો અને એમની જિજ્ઞાસાને જાગ્રત અને પ્રોત્સાહિત કરી.

આ યુગદર્શી આચાર્ય પ્રવરને સર્વજનસમાનતાની જૈનધર્મની ઉદાત્ત ભાવનાનો કેટલો સચોટ ખ્યાલ હતો તે એમના નીચેના ઉદ્ગારો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે. તેઓએ કહ્યું છે કે—

"અસભ્ય-હીન જાતિઓને જે બૂરી (ભૂંડી) માને છે, તેમને અમે બુદ્ધિમાન કહેતા નથી. કારણ કે અમારો એવો નિશ્ચય છે કે બુરાઈ તો ખોટાં કર્મ કરવાથી થાય છે. બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય બૂરાં કામ કરે તો તેમને અમે પણ અવસ્ય બૂરા માનશું. સુકર્મ કરશે તેને સારા માનશું. નીચ ગોત્રવાળા સાથે જે ખાનપાનનો વહેવાર રાખતા નથી તેનું કારણ તો કુલરૂઢિ છે. એ લોકોની જે નિંદા કરે છે, તેઓ મહા અજ્ઞાની છે. કારણ કે અમારો સિદ્ધાંત છે કે નિંદા તો કોઈની પણ ન કરવી. તેમને જે અસ્પર્સ્ય માનવામાં આવે છે તે પણ કુઆચાર છે."

(શ્રી 'સુશીલ'કૃત "ન્યાયાંભોનિધિ શ્રી વિજયાનંદસૂરિ", પૃ. ૪)

આ જ રીતે જૈન સંઘમાં પ્રવેશી ગયેલી ક્ષતિઓ પણ એમની પારદર્શી દૃષ્ટિની બહાર રહી શકી ન હતી. આવી ક્ષતિઓ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં તેઓ કહે છે કે—

"જૈન ધર્મમાં તો લેશમાત્ર પણ ક્ષતિ નથી, પરંતુ ભારતવર્ષના જૈનોમાં આ કાળમાં શારીરિક અને માનસિક સત્ત્વ નથી રહ્યું; એને લીધે મોક્ષમાર્ગની જે રીતે પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે એ રીતે એનું સંપૂર્ણપણે પાલન તેઓ નથી કરી શકતા. આ કાળ પ્રમાણે જેવું સાધુપણું અને શ્રાવકપણું કહેવામાં આવ્યું છે એ મુજબ તો એનું પાલન કરે છે, પણ સંપૂર્ણ ઉત્સર્ગમાર્ગનું પાલન નથી કરી શકતા. જૈનોમાં બીજી ખામી એ છે કે વિદ્યાને માટે જેટલો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ એટલો નથી થતો; એમનામાં એકતા-સંપ નથી. સાધુઓમાં પણ પ્રાયઃ કરીને આપસઆપસમાં ઈર્ષ્યા ઘણી છે. આ ખામી જૈનધર્મનું પાલન કરનારાઓની છે, નહીં કે જૈનધર્મની." (એજન, પૃ. ૩૯)

શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સરળ, સીધા અને સચોટ ધર્મોપદેશની જનતા ઉપર કેટલી માર્મિક અસર થતી હતી તે અમદાવાદના નગરશેઠ શ્રી પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈના

નીચેના લાગણીભીના હૃદયસ્પર્શી ઉદ્ગારો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે. તેઓએ આચાર્ય મહારાજની ધર્મવાણીથી પ્રભાવિત અને પ્રોત્સાહિત થઈને કહેલું કે—

"શું કરીએ મહારાજ, જ્યારે દાંત હતા ત્યારે દાળિયા ન મળ્યા; અને જ્યારે દાળિયા (ચણા) મળ્યા ત્યારે ચાવવાને સારુ જે દાંત જોઈએ તે નથી રહ્યા." (એજન, પૃ. ૨૮)

આનો સાર એ છે કે આપનો સત્સંગ પહેલાં થયો હોત તો અમે સવિશેષપણે ધર્મનું આરાધન કરી શકત—તે વખતે અમારી એટલી બધી શક્તિ હતી.

શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી મહારાજમાં એક સમર્થ સંઘનાયકના પદને શોભાવે એવી અસાધારણ કાર્યશક્તિ, સર્વસ્પર્શી અને તલસ્પર્શી વિદ્વત્તા અને ધર્મપ્રચારની ઉત્કટ ધગશ હતી; પણ એથીય આગળ વધીને, એક સહૃદય, સંવેદનશીલ અને કરુણાપરાયણ શિરછત્રની જેમ એમના અંતરમાં જૈનધર્મના અનુયાયીના દુઃખનું નિવારણ કરવાની ભાવના સતત વહેતી રહેતી હતી. સાચે જ તેઓ ભાંગ્યાના ભેરુ હતા. સ્વ. શ્રી 'સુશીલ'-ભાઈએ પોતાની મધુર કલમે એમના સુંદર ચરિત્રનું આલેખન કરતાં યથાર્થ કહ્યું છે કે—

"જૈન સંઘના હિત અને શ્રેયમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ વીસરી જનાર, એની સાથે એકતાર બનનાર આવો પુરુષ વર્તમાન જૈન સમાજે આ પહેલી અને છેલ્લી વાર જોયો. જૈન સંઘના પુણ્યે જ એમને આકર્ષ્યા હતા. આત્મારામજીની જીવનઘટનાઓ જોતાં જાણે કે કોઈ દેવદૂત, ભાંગ્યાના ભેરુ જેવો કોઈ મહારથી, અદૃશ્યપણે વિચરતા સંતસંઘનો કોઈ સિતારો, જૈન સંઘમાં અચાનક આવી પડ્યો હોય અને પોતાનું જીવનકાર્ય પૂરું થતાં કર્તવ્યના મેદાનમાંથી ચુપચાપ ચાલી નીકળ્યો હોય એમ લાગે છે." (એજન, પૃ. ૩૯)

ચિકાગો વિશ્વધર્મ પરિષદના અહેવાલમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજની છબીની નીચે, એમનો ટૂંક પરિચય આપતાં, સાચું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"જૈન સમાજના કલ્યાણ સાથે મુનિ આત્મારામજીની જેમ બીજી કોઈ વ્યક્તિએ પોતાની જાતને ખાસ એકરૂપ બનાવેલ નથી. દીક્ષા ગ્રહણ કરી ત્યારથી લઈને તે જીવન પર્યંત પોતે સ્વીકારેલ ઉચ્ચ જીવનકાર્યને માટે કાર્યરત રહેનાર ઉમદા સાધુસમૂહમાંના તેઓ એક છે. જૈન સમાજના તેઓ મહાન આચાર્ય છે; અને પ્રાચ્ય વિદ્યાના વિદ્વાનોને માટે જૈનધર્મ અને સાહિત્યની બાબતમાં તેઓ મોટામાં મોટા જીવંત આધારરૂપ છે.*"

("જૈનાચાર્ય શ્રી આત્મારામજી જન્મશતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ", પૃ. ૧૧)

સાહિત્યસર્જન

આચાર્ય વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીને જૈનધર્મનો ઉદ્ધાર, જૈન સંઘનો અભ્યુદય અને જૈન

* "ધી વર્લ્ડસ પાર્લામેન્ટ ઑફ રિલિજિયન"ના લંડનથી પ્રસિદ્ધ થયેલ અહેવાલના ૨૧ મે પાને છપાયેલ આ મૂળ લખાણ આ પ્રમાણે છે—

"No man has so peculiarly indentified himself with the interests of the Jain Community as Muni Atmaramji. He is one of the noble bands sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have undertaken. He is the High Priest of the Jain Community and is recognised as the highest living authority on Jain Religion and literature by oriental Scholars."

સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાનું યુગકર્તવ્ય બજાવવાનું હતું અને બે સૈકા કરતાં પણ વધુ સમય સુધી આચાર્ય વિહોણા રહીને વિશૃંખલ બની ગયેલા જૈન સંઘને સંગઠિત અને શક્તિશાળી બનાવવો હતો; સાથે સાથે જિનમૂર્તિ અને જિનવાણી સામેના આંતરિક તેમ જ બાહ્ય વિરોધોનું પણ શમન કરવાનું હતું. આ બધાં કાર્યો તેઓ અપાર પુરુષાર્થ કરીને અને પાર વગરની જહેમત ઉઠાવીને સફળતાપૂર્વક પૂરાં કરી શકયા એમાં એમની સત્યશોધક જ્ઞાનોપાસના અને એમના સમયાનુરૂપ સાહિત્યસર્જનનો ફાળો ઘણો મોટો છે.

જૈન શાસ્ત્રોને આત્મસાત્ કરીને તેમ જ ઇતર સાહિત્યનો પણ પરિચય મેળવીને એમણે સાહિત્યસર્જનનો આરંભ, લગભગ મતપરિવર્તનની સાથે સાથે, ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરથી, વિ. સં ૧૯૨૪ની સાલથી કર્યો હતો. એમનું સાહિત્યસર્જન કેવળ મનમોજ ખાતર હોવાને બદલે ધ્યેયલક્ષી હતું, તેથી એમાં વિશેષ સચોટપણું આવ્યું હતું એમ કહેવું જોઈએ.

વિ. સં ૧૯૨૪માં 'નવતત્ત્વ'થી શરૂ થયેલું સાહિત્યસર્જનનું કાર્ય જીવનના અંત સમયે, વિ. સં. ૧૯૫૩માં, 'તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ' નામે મહાન ગ્રંથના સર્જન સાથે પૂરું થયું.* આ ગ્રંથ એ એના સર્જકની અમર કીર્તિનો પ્રાસાદ—મહેલ બની રહ્યો. આ બે ગ્રંથોની વચમાં 'જૈનતત્ત્વાદર્શ', 'અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર', 'સમ્યકત્વશલ્યોદ્ધાર', 'જૈન ધર્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તર', 'ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર' વગેરે અનેક ગ્રંથોએ તેમ જ કેટલીક ધાર્મિક કાવ્યકૃતિઓએ આચાર્યપ્રવરના સાહિત્યસર્જનનું સાતત્ય જાળવ્યું હતું.

જ્ઞાનપ્રસારની ઝંખના

ચિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેવાનું આમંત્રણ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજને વિ. સં. ૧૯૪૯માં મળ્યું ત્યારે તેઓ હોશિયારપુરમાં બિરાજતા હતા.

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનનો મહિમા બરાબર પિછાનતા હતા. શાસ્ત્રાભ્યાસને લીધે જ પોતાને સાચા ધર્મનો માર્ગ સમજાયો હતો અને જ્ઞાનોપાસનાથી જ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર થયો હતો, એ વાતનો એમને જાતઅનુભવ પણ હતો. તેથી જ તેઓ જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા હમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા. તેઓએ સાહિત્યસર્જન કર્યું, ધર્મોપદેશની અવિરત ધારા વહાવી અને સમાજના વિરોધને ગૌણ ગણીને પણ શ્રી વીરચંદભાઈ ગાંધીને પરદેશ મોકલ્યા તે આટલા માટે જ.

એમનું અંતર તો શ્રીસંઘમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા માટે જ્ઞાનની પરબો સ્થાપવા ઝંખી રહ્યું હતું, પણ એ કામ તેઓ હાથ ધરે એ પહેલાં સંઘની શ્રદ્ધાને પરિમાર્જિત અને સ્થિર કરવાનું યુગકાર્ય એમને બજાવવાનું હતું. એ કામ પૂરાં સમય અને શક્તિ માગી લે એવું મોટું અને મુશ્કેલ હતું. અને, આચાર્યશ્રીની જીવનકથા કહે છે કે, એ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ સાથે આચાર્યપ્રવરના જીવનની પણ સમાપ્તિ થઈ!

પણ કોઈ કામ શરૂ કે પૂરું થઈ શકે કે ન થઈ શકે એ ભલે ભવિતવ્યતાના હાથની

* આ ગ્રંથ આચાર્ય મહારાજના સ્વર્ગવાસ બાદ પ્રગટ થયો હતો.

વાત હોય, છતાં ભાવી વિકાસને માટે ભાવનાના બીજનું વાવેતર તો કોઈ પણ દીર્ઘદર્શી, કલ્યાણવાંછુ અને ભાવનાશીલ વ્યક્તિ કરી જ શકે છે.

પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજે વિ. સં. ૧૯૪૮માં હોશિયારપુરમાં જૈન સુવર્ણમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી અને વિ. સં. ૧૯૪૯નું ચતુર્માસ ત્યાં કર્યું. વિ. સં. ૧૯૫૦નું ચોમાસું જંડિયાલાગુરુમાં કર્યું. વિ. સં. ૧૯૫૧માં પટ્ટીના જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરીને એ ચોમાસું જીરામાં કર્યું.

વિ. સં. ૧૯૫૨નું છેલ્લું ચોમાસું અંબાલા શહેરમાં કર્યું અને ત્યાં જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ ચતુર્માસ દરમ્યાન શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી વિદેશથી પાછા ફરીને આચાર્ય મહારાજને મળ્યા. એમની ધર્મપ્રચાર માટેની જ્ઞાનયાત્રાની વિગતો સાંભળીને આચાર્યશ્રી ખૂબ પ્રસન્ન થયા. સંઘના વિકાસ અને શાસનની પ્રભાવના માટે વિદ્યાવૃદ્ધિની કેટલી બધી જરૂર છે એ વાતની તેઓને વિશેષ પ્રતીતિ થઈ, અને બાકીનું જીવન હવે આ કાર્યની પાછળ જ વિતાવવાનો તેઓનો વિચાર વધારે દઢ થયો.

આચાર્યશ્રીની આ મનોભાવના લુધિયાનાના એક શ્રદ્ધાળુ ક્ષત્રિય મહાનભાવ સાથેની વાતચીતમાં સ્પષ્ટરૂપે વ્યક્ત થયેલી જોવા મળે છે. અંબાલાનું ચતુર્માસ પૂરું કરી તેઓ લુધિયાના પધાર્યા. ત્યાં જિનમંદિરનું મંગળ મુહૂર્ત કરાવ્યું અને પેલા ક્ષત્રિય મહાનુભાવની સરસ્વતીમંદિરોની સ્થાપના કરવાની વિનતિના જવાબમાં તેઓએ કહ્યું કે— "હવે હું સરસ્વતીમંદિરોની સ્થાપના તરફ જ વિશેષ ધ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આ માટે આખા પંજાબમાં ગુજરાનવાલા જ વધારે ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે." [૧]

જ્ઞાનપ્રસારની આ ઝંખનાને અમલી બનાવવા વિ. સં. ૧૯૫૩માં આચાર્યપ્રવરે સનખતરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવીને ગુજરાનવાલા તરફ વિહાર કર્યો. પણ ભાવીનો યોગ કંઈક જુદો જ હતો. વિ. સં. ૧૯૫૩ (ગુજરાતી ૧૯૫૨)ના જેઠ સુદિ બીજના દિવસે તેઓ ગુજરાનવાલા પહોંચ્યા ત્યારે સાઠમા વર્ષમાં પ્રવેશેલી કાયામાં જ્વર તેમ જ શ્વાસના વ્યાધિએ તેમ જ વધારે પડતી અશક્તિએ ઘર કર્યું હતું. જોતજોતાંમાં વ્યાધિએ ઉગ્રરૂપ ધારણ કર્યું, અને પાંચ જ દિવસ બાદ, જેઠ સુદિ છની પાછલી રાત્રે, જૈન સંઘના આ મહાન જ્યોતિર્ધર, સરસ્વતીમંદિરોની સ્થાપનાની પોતાની ભાવના પૂરી કરવાનું કામ પોતાના પ્રીતિપાત્ર મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીને ભળાવીને, સ્વર્ગે સિધાવી ગયા! [૨]

પંજાબમાં અને સમસ્ત જૈન સંઘમાં સૂનકાર વ્યાપી ગયો. એ વખતે તો એમ પણ લાગ્યું કે યુગદ્રષ્ટા આચાર્યદેવની સરસ્વતીમંદિરો ઊભાં કરવાની વાત અધૂરી રહી ગઈ. પણ એ ભાવનાના બીજમાં ખમીર ભર્યું હતું. વડાગુરુએ શ્રીસંઘમાં શ્રદ્ધાની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરીને એ માટેનું ખેડાણ કરી રાખ્યું હતું. એ શ્રદ્ધાની ફળદ્રુપ ભૂમિમાં જ્ઞાનનું વાવેતર કરીને ઠેરઠેર સરસ્વતીમંદિરોની સ્થાપના કરવાનું યશનામી અને ઉપકારી યુગકાર્ય પૂજ્ય મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ કરવાનું હતું, અને એ એમણે યશસ્વી રીતે કરી જાણ્યું.

ત્યારે આપણે એ યુગપુરુષના જીવનની ઝાંખી કરીએ.

---

૧. આ આખા વાર્તાલાપ માટે જુઓ આ પુસ્તકનું ૧૦મું પાનું.

૨. પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજના અંતિમ ઉદ્ગારો માટે જુઓ આ પુસ્તકનું ૧૧ મું પાનું.

સરસ્વતીમંદિરોના પ્રેરક
પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી

પુરાણપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરભૂમિની ભવ્યતાને ઇતિહાસકાળે વધુ ભવ્ય બનાવી : પુરાતન સમયમાં અને ઇતિહાસયુગમાં એવાં અને સાધકો, સંતો, સતીઓ, શૂરાઓ અને રાજવીઓ એ ભૂમિમાં થઈ ગયાં. આમ તો ગૂર્જરભૂમિનો પ્રદેશ એ ભારતભૂમિનું જ એક અંગ છે; અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એ ભારતની સંસ્કૃતિધારાનું જ એક ઝરણું છે. અને છતાં, ગુજરાતની સંસ્કૃતિની આગવી કહી શકાય એવી વિશિષ્ટતા પણ છે; અને એ વિશેષતા એને ભારતીય સંસ્કૃતિના ભાલતિલક સમું ગૌરવભર્યું સ્થાન અપાવે છે. આની કેડીઓ પુરાતન કાળ તેમ જ ઇતિહાસયુગ બન્નેમાં જોવા મળે છે.

શ્રીકૃષ્ણે અનાસક્તભાવે કર્તવ્યનું પાલન કરવાનો સંદેશો આપ્યો. એમના જ કુટુંબી શ્રી નેમિકુમારે કરુણાભાવથી પ્રેરિત થઈને લગ્નના લીલા તોરણેથી પાછા ફરીને વૈરાગ્યનો આશ્રય લીધો અને સંયમનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. ઉત્કટ જીવનસાધના દ્વારા તેઓ બાવીસમા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ તરીકે અમર થઈ ગયા. ઇતિહાસયુગ પહેલાંની આ ઘટના. એમણે આપેલો કરુણા અને વૈરાગ્યનો વારસો ગુજરાતની ધરતીને ભાવી ગયો; એ વારસાને પણ ગુજરાતની ભૂમિ અનુકૂળ લાગી. પરિણામે ગુજરાતની જનતાના અંતર છેક પુરાતન કાળથી તે અત્યાર સુધી જીવદયા અને ત્યાગ–વૈરાગ્યની ભાવનાથી સુવાસિત–સંસ્કારિત બનતાં રહ્યાં. આપણી પાંજરાપોળો, પરબડીઓ, ચકલાંને નખાતી ચણ, પારેવાંને નખાતી જાર, માછલાંને અપાતી કણીક અને પાંજરાપોળો ઉપરાંત માંદાં પશુ–પંખીઓની માવજતમાં વ્યક્તિગત રીતે પણ દાખવવામાં આવતી ધર્મરુચિ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ઇતિહાસયુગમાં અહિંસાપ્રધાન શ્રમણ સંસ્કૃતિને કરુણા–વૈરાગ્યરસભીની ગુજરાતની ધરતી બહુ ગમી ગઈ, અને ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મનાં કેન્દ્રો સ્થપાયાં. સમય જતાં બૌદ્ધધર્મે ગુજરાતમાંથી વિદાય લીધી; ત્યારે જૈનધર્મે આ ભૂમિમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી અને ઘણો વિકાસ સાધ્યો.

ઇતિહાસયુગમાં શ્રી શીલગુણસૂરિ, વનરાજ ચાવડા, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય, જયસિંહ સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને વસ્તુપાળ–તેજપાળે અહિંસા, કરુણા, વૈરાગ્ય અને સર્વધર્મબહુમાનની ભાવનાના આ વારસાને જીવી અને પ્રસારી જાણ્યો. જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિ આ વારસાના જ પ્રતિભાશાળી પ્રતિનિધિ હતા. અને આપણી સામેના જ ભૂતકાળમાં શ્રી સહજાનંદસ્વામી, શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીની કારકિર્દી અહિંસા–કરુણા અને સંયમ–વૈરાગ્યની ભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ વિકસી હતી. જૈન સંસ્કૃતિના પ્રખર જ્યોતિર્ધર શ્રી આત્મારામજી મહારાજે (આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરિશ્વરજી મહારાજે) પંજાબમાં જન્મ ધારણ કરીને ગુજરાત, પંજાબ અને બીજા પ્રદેશોમાં આ વાસસાને વધારે જાજરમાન બનાવ્યો હતો. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ એ જ ગૌરવશાળી પરંપરાના પ્રભાવક સંત થઈ ગયા—સંયમ અને વૈરાગ્યના, અહિંસા અને કરુણાના એ જ વારસાને દીપાવી જાણનાર અને સ્વપરકલ્યાણના એ જ ધર્મમાર્ગના પુણ્યપ્રવાસી! તેઓ કોઈનાં પણ દુઃખ-દર્દ-દીનતા જોતા અને એમનું

દયાળુ અંતર દ્રવવા લાગતું અને એ દુઃખનું નિવારણ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવાની એમને અને બીજાઓને પ્રેરણા આપતું—એવા દયાના મહેરામણ હતા એ આચાર્યશ્રેષ્ઠ!

જન્મ અને દીક્ષા

ગરવી ગૂર્જરભૂમિનું વડોદરા શહેર—વિદ્યા, કળા અને ધર્મના ધામ સમું ગુજરાતનું નાનું સરખું કાશી. એ જ આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજીની જન્મભૂમિ. વિ. સં. ૧૯૨૭ના કારતક સુદિ બીજ (ભાઈબીજ)નો એમનો જન્મ. પિતાનું નામ દીપચંદભાઈ. માતાનું નામ ઇચ્છાબાઈ. એમનું પોતાનું નામ છગનલાલ. જ્ઞાતિ વિસા શ્રીમાળી. શ્રી દીપચંદભાઈને ચાર દીકરા અને ત્રણ દીકરીઓ. ચાર દીકરામાં છગનલાલ ત્રીજા. માતા-પિતા ધર્મના રંગે રંગાયેલાં હતાં. એમાંય ઇચ્છાબાઈ તો ભલે ભણ્યાં ઓછું હતાં, પણ ધર્મની સાદી સમજણ અને ધર્મપાલનની એમની તાલાવેલી એમના જીવનનો જાણે આધાર બની હતી. એ જેમ ઘરવ્યવહાર અને કુટુંબને સાચવતાં એ જ રીતે ધર્મને સાચવવાનું પણ ધ્યાન રાખતાં. માતા-પિતાની આ ધર્મભાવનાનો પ્રભાવ આખા કુટુંબ ઉપર અને બધાં સંતાનો ઉપર વિસ્તરી રહેતો. બીજું ધન મળે કે ન મળે એ ભાગ્યની વાત છે, ધર્મધનને મેળવવું એ માનવીના પોતાના હાથની વાત છે: માતપિતાનું સરળ, સાદું, નિર્મળ જીવન જાણે સંતાનોને આ જ બોધ આપતું.

પણ આવા શાણાં, ગરવાં અને ધર્માનુરાગી માતાપિતાની છત્રછાયા લાંબો વખત ન ન ટકી: પહેલાં શ્રી દીપચંદભાઈનું અવસાન થયું. પછી માતા–પિતાના શરણના અભાવે અનાથ બનતાં સંતાનોને અહંતનું શરણ સ્વીકારવાની ભલામણ કરીને માતા ઈચ્છાબાઈ પણ સ્વર્ગે સિધાવી ગયાં. અંતિમ સમયે દીન બનીને પોતાની પાસે બેઠેલા છગનને માતાએ કહ્યું: "બેટા, અહંતનું શરણ સ્વીકારજે અને અનંત સુખના ધામમાં પહોંચાડે એવા શાશ્વત ધર્મધનને મેળવવામાં અને જગતના જીવોનું કલ્યાણ કરવામાં તારું જીવન વિતાવજે." એ વખતે છગનલાલની ઉંમર તો માંડ ૧૦-૧૨ વર્ષની હતી, પણ માતાની છેલ્લી શિખામણના શબ્દો એના અંતરમાં સદાને માટે કોતરાઈ ગયા: એ જ જાણે એનો જીવનમંત્ર બની ગયો.

છગનનું શરીર જેવું દેખાવડું હતું એવી જ એની બુદ્ધિ તેજસ્વી હતી. ઠાવકાઈ, શાણપણ અને કોઈનું પણ કામ કરી છૂટવાની પરગજુ ભાવનાની બક્ષિસ એને બચપણથી જ મળી હતી. અને ભક્તિની ગંગા તો જાણે એના રોમ રોમને પાવન કરતી હતી. ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરીને છગને સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. માથે બે મોટાભાઈ હીરાલાલ અને ખીમચંદ હતા, અને ઘરની કોઈ ચિંતા હતી નહીં, એટલે છગનને ભણવું હોય તો ભણવાનો અને વેપારી થવું હોય તો મન ફાવે ત્યાં વેપારમાં જોડાવાનો માર્ગ મોકળો હતો—વાણિયાનો દીકરો ખપપૂરતું ભણીને છેવટે વાણોતર થાય કે વેપારી બને, એ જ એનું ભાગ્યવિધાન. પણ છગનનો જીવ કંઈક જુદી માટીનો હતો. એને ન વધુ ભણવાનો વિચાર આવ્યો, ન વેપાર ખેડવાનું રુચ્યું અને લગ્નસંસારમાં પડવાની તો કલ્પના પણ ન આવી. એની ઝંખના કંઈક જુદી જ હતી: એને તો એકમાત્ર આકાંક્ષા માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરીને જીવનને ધન્ય બનાવવાની હતી.

વાણિયાનો દીકરો મોટેભાગે વેપારીની સોબત કરે, ધનપતિનાં પડખાં સેવે અને બીજું કંઈ ન સૂઝે તો છેવટે ઘરનું ખાઈને પણ કોઈની દુકાને વગર પગારે અનુભવ લેવા બેસે. પણ છગનનો જીવ આમાં ક્યાંય ન લાગે. એને તો દેવમંદિર વહાલાં લાગે, સંતોની સેવાનાં સ્વપ્નાં આવે અને ગુરુમુખેથી ધર્મની નિર્મળ વાણીનું પાન કરવું ગમે. કાં દેવમંદિર, કાં ઉપાશ્રય એ જ એનાં સાચાં વિશ્રામસ્થાન. ઘરમાં એ મહેમાનની માફક જ રહે : ન માયા–મમતાનાં બંધન, ન પૈસાટકાની પરવા, ન ઘરવ્યવહારની જંજાળ. છગનનું જીવન ઘરમાં જળકમળ જેવું બની રહ્યું અને એનું અંતર સંયમ–વૈરાગ્યને ઝંખી રહ્યું : ક્યારે એ ધન્ય ઘડી આવે ?

ધર્મવાણીનું શ્રવણ તો અવારનવાર થતું જ રહેતું હતું. એવામાં એક પ્રેરક પ્રસંગ બની ગયો; અને જાણે એ પ્રસંગ પુરાતન ઇતિહાસને સજીવન કરી ગયો.

પચીસ સો વર્ષ પહેલાંની–ભગવાન મહાવીરના યુગની–જંબૂકુમારની ધર્મકથા ઘેર ઘેર પ્રચલિત છે. જંબૂકુમાર ઋષભદત્ત વ્યવહારિયા–શ્રેષ્ઠીના એકના એક પુત્ર. યૌવનવયે એનાં લગ્ન લેવાયાં. એવામાં ભગવાન મહાવીરના પટ્ટધર, પંચમ ગણધર, શ્રી સુધર્માસ્વામીની ધર્મવાણી એમના અંતરને સ્પર્શી ગઈ, અને તેઓ લીધે લગ્ને જ ઘરવાસી મટીને ત્યાગમાર્ગના પ્રવાસી બની ગયા.

છગનનું પણ કંઈક આવું જ સદ્ભાગ્ય જાગ્યું. વિ. સં. ૧૯૪૨ માં, ૧૫ વર્ષની વયે, એમને વડોદરામાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજની વૈરાગ્યભરી ધર્મવાણી સાંભળવાનો અવસર મળ્યો. એ વાણી છગનના અંતરને જગાડી ગઈ. ત્યાગમાર્ગનો સ્વીકાર કરીને માતાની અંતિમ આજ્ઞાનું પાલન કરવા એનું અંતર તલસી રહ્યું છગને આત્મારામજી મહારાજને પોતાને દીક્ષા આપવાની વિનતિ કરી.

આત્મારામજી મહારાજે એટલું તો જોઈ લીધું કે દીક્ષાની ભિક્ષા માગનાર વ્યક્તિમાં ભક્તિ, શક્તિ અને બુદ્ધિનો ત્રિવેણીસંગમ સધાયેલો છે, અને એનું ભાવી ઉજ્જ્વળ છે; શાસનને પણ એનાથી લાભ થવાનો છે. પણ તેઓ વિચક્ષણ, સમયજ્ઞ, સમતાળુ, શાણા અને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતા. એમણે ઉતાવળ ન કરતા છગનના મોટા ભાઈ વગેરેની અનુમતિથી જ દીક્ષા આપવાનો નિર્ણય કર્યો, અને છગનને પણ ધીરજ રાખવા કહ્યું.

છગને પોતાના મનની વાત ઘરમાં કરી, પણ આવું અસાધારણ પગલું ભરવાની અનુમતિ મેળવવાનું કંઈ સહેલું નથી હોતું. કોઈએ એની વાત કાને ન ધરી. મોટાભાઈ ખીમચંદનું મન કોઈ રીતે માને નહીં; એ તો એનો વિરોધ કરીને બેઠા. છગનનાં બે વર્ષ કસોટીમાં વીત્યાં. એ સમય છગને ધર્માભ્યાસમા અને દેવ-ગુરુની સેવામાં વિતાવીને પોતાનો વૈરાગ્ય સાચો અને દૃઢ હોવાની સૌને ખાતરી કરાવી આપી. અને છેવટે, ઘીના ઘડામાં ઘી પડી રહે એમ, છગનની ઉત્કટ ઝંખના સફળ થઈ: વિ. સં. ૧૯૪૩ ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ના રોજ, ધર્મનગરી રાધનપુર શહેરમા, આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે છગનને ત્યાગધર્મની દીક્ષા આપી, એમને પોતાના પ્રશિષ્ય (મુનિ શ્રી લક્ષ્મીવિજયજીના શિષ્ય) મુનિ શ્રી હર્ષવિજયજીના શિષ્ય બનાવ્યા, અને નામ આપ્યુ મુનિ વલ્લભવિજય— ત્યાગમાર્ગના પ્રવાસી બનેલ છગનલાલનું ભાવી સાચે જ, સર્વજનવલ્લભ બનવાનું હતું!

અભ્યાસ અને ગુરુભક્તિ

મુનિ વલ્લભવિજયજીને તો, ભૂખ્યાને ભાવતાં ભોજન મળી ગયા જેવું થયું. એમણે પોતાનું ચિત્ત એકાગ્રપણે અભ્યાસમાં, અપ્રમત્તપણે આચારપાલનમા અને સમર્પિતભાવે વડાદાદાગુરુ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી (વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી) મહારાજની ભક્તિમાં લગાવી દીધું. તેઓ જાણે આચાર્ય મહારાજની કાયાની છાયા બની ગયા. કાયાથી છાયા અળગી થાય તો પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજથી મુનિ વલ્લભવિજયજી અળગા થાય. આચાર્યપ્રવર પણ પોતાના વલ્લભ ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન રહેતા—જાણે જન્મજન્માંતરનો કો ધર્મસ્નેહભર્યો ઋણાનુબંધ ઉદયમાં આવ્યો હતો.

પોતાના ગુરુ હર્ષવિજયજી મહારાજની બિમારીના કારણે વિ. સં. ૧૯૪૫નું ચતુર્માસ દાદાગુરુથી જુદા પાલીમાં કરવાનું થયું. ગુરુસેવાનો આ યોગ મુનિ વલ્લભવિજયજીએ સહર્ષ વધાવી લીધો. શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજ પોતાના ગુરુ હતા એટલું જ નહીં, તેઓ ખૂબ શાંત, સમતાધારી અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસી હતા. પદવી તો એમની પાસે કોઈ હતી નહીં અને પદવી તરફનું એમને આકર્ષણ પણ ન હતું: તેઓ તો સાવ નિર્મોહી શ્રમણ હતા; પણ એમનો શાસ્ત્રોના અધ્યયન–અધ્યાપનનો યજ્ઞ એવો અવિરત ચાલતો રહેતો કે તેઓ સમુદાયમાં વગર પદવીના છતાં સાચા અર્થમાં ઉપાધ્યાય જ હતા. સમુદાયમાં સૌ 'ભાઈજી મહારાજ'ના આદર અને સ્નેહભર્યા ઉપનામથી એમને ઓળખતા; સાચે જ તેઓ સહુના હિતચિંતક ભ્રાતા જ હતા. આવા જ્ઞાની અને શાંત ગુરુના શિષ્ય બનવાનો યોગ મળ્યો એ મુનિ વલ્લભવિજયજીનું સદ્‌ભાગ્ય હતું. એટલે એમની ભક્તિ એ તો, ખરી રીતે, ધર્મની જ ભક્તિ હતી.

આમ છતાં દાદાગુરુથી આટલું પણ જુદું રહેવું પડયું એની ખામી શ્રી વલ્લભવિજયજીને વરતાયા વગર ન રહી: શ્રી આત્મારામજી મહારાજ એવા હેતાળ અને હિતચિંતક હતા. અને મુનિ વલ્લભવિજયજી ઉપર તો એમને વિશેષ ભાવ હતો. યૌવનને આંગણે આવી ઊભેલા ૧૭–૧૮ વર્ષના આ મુનિમાં જાણે એમને આશાની આહ્‌લાદકારી એંધાણીઓ, શાસનનો ભાવિ ઉદ્યોત અને સમાજના ઉત્થાનનાં દર્શન થતાં. જેમ કોઈ કુશળ શિલ્પી પોતાની કળાકૃતિ ઉપર એકાગ્ર ધ્યાન, ચીવટ અને ભક્તિથી પોતાનું ટાંકણું ફેરવીને અને એમાં પોતાનો જીવ રેડીને એને કંડારે એવી જ મમતાભરી લાગણીથી પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજ, શાસનના હિતની દૃષ્ટિએ, મુનિ વલ્લભવિજયજીનું ઘડતર કરી રહ્યા હતા. એમ કહી શકાય કે હજી તો જીવનની પહેલી વીશીમાં જ રહેલા મુનિશ્રી અરધી સદી વટાવીને વયોવૃદ્ધ બનેલા આચાર્યપ્રવરના અંગત મંત્રી જ બની ગયા હતા!

ધર્મગુરુ એટલે જ્ઞાની: શાસ્ત્રો તો એની જીભે હોય અને જુદી જુદી વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરીને એ પંડિત બનેલ હોય. અજ્ઞાનનાં અને અંધશ્રદ્ધાનાં અંધારાં ઉલેચવાં, સત્યનો માર્ગ દેખાડવો, જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા સંતોષવી, કોઈની પણ શંકાનું નિવારણ કરવું અને લોકોની જીવનશુદ્ધિનું જતન કરવું એ તો ધર્મગુરુનું જ કામ: જનમમૂકમાં ધર્મગુરુ પ્રત્યેની સામાન્ય રીતે આવી આદર–બહુમાનની લાગણી અને આવી આશા–અપેક્ષા પ્રવર્તતી હોય છે. અને જે ધર્મગુરુ એને પૂરી કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે એ પોતાનું અને

બીજાનું ભલું કરીને પોતાના ધર્મગુરુપદને શોભાવી જાય છે, અને જનહૃદયના અધિપતિ બની જાય છે. જનસમૂહની આવી આશાને પૂરી કરવા માટે ધર્મગુરુએ જ્ઞાન-ચારિત્રની અખંડપણે અને અપ્રમત્તભાવે ઉપાસના કરવાની હોય છે. એક વીશી કરતાંય ઓછી ઉંમરે સંયમ અને ત્યાગનો માર્ગ સમજણ અને ઉલ્લાસપૂર્વક સ્વીકારનાર મુનિ વલ્લભવિજયજી ધર્મગુરુપદનાં આ જવાબદારી અને આ મહિમા જાણે હૈયાઉકલતથી આપમેળે જ સમજી ગયા હતા, અને એ માટે પોતાની જાતને સજ્જ કરી રહ્યા હતા. ભગવાન મહાવીરે ગુરુ ગૌતમસ્વામીને અને એ દ્વારા સમગ્ર વિશ્વને પળમાત્રનો પણ પ્રમાદ ન કરવાનું (**समयं गोयम ! मा पमायए**ના સૂત્રનું) જે ઉદ્બોધન કર્યું હતું તે મુનિ વલ્લભવિજયજીના અંતરમાં બરાબર વસી ગયું હતું: નિરર્થક વાત કે પ્રવૃત્તિમાં કાળક્ષેપ થાય તો તો જીવનનો વિકાસ જ રુંધાઈ જાય અને સમયની બરબાદી સાથે સાધુજીવનની પણ બરબાદી થઈ જાય. આટલા માટે જ સદા જાગ્રત રહેવાની જરૂર છે.

મુનિ વલ્લભવિજયજીએ શરૂઆતથી જ વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય, કોષ, જ્યોતિષ અને ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં મનને પરોવી દીધું હતું; અને સાથે સાથે જ્ઞાનના મહાસાગર સમા દાદાગુરુના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ તો હરહમેશ મળતો રહેતો હતો : માગવા છતાં કે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ભાગ્યે જ મળી શકે એવો સુંદર યોગ મળી ગયો હતો. એનો લાભ લેવામાં કશી ખામી ન રહી જાય એનો ખ્યાલ રાખવાનો હતો. અને એટલા માટે જ દાદાગુરુથી દૂર રહેવાનું એમને ગમતું ન હતું. અને છતાં ગુરુની સેવા પણ એટલી જ લાભકારી હતી. તેઓ સહર્ષ પાલીમાં રોકાઈ ગયા.

મુનિશ્રીએ જ્યારે પાલીમાં ચોમાસું કર્યું તે વર્ષે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ જોધપુરમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા. મુનિશ્રીને તો એમ જ થતું કે ક્યારે મારા ગુરુવર્યનું સ્વાસ્થ્ય સારું થાય અને અમે ક્યારે ચોમાસું ઊતરતાં આચાર્ય મહારાજની છત્રછાયામાં પહોંચી જઈએ. ચોમાસું પૂરું થયું અને શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજની તબિયત વિહારને યોગ્ય લાગી એટલે એમણે પાલીથી વિહાર કર્યો. આચાર્યશ્રીએ પણ જોધપુરથી વિહાર કર્યો હતો. બધા અજમેરમાં ભેગા થયા. મુનિ વલ્લભવિજયજીને તો ઉપવાસનો આનંદ માણનારને સુખરૂપ પારણાનો આનંદ મળ્યા જેવું થયું. ત્યાંથી બધા જયપુર પહોંચ્યા.

જયપુરમાં ફરી પાછા હર્ષવિજયજી મહારાજ બિમાર થઈ ગયા. અને મનોકામના કરતાં કર્તવ્યને ઊંચે આસને બેસાડવાનો તો મુનિ વલ્લભવિજયજીનો સ્વભાવ જ હતો. આચાર્ય મહારાજ સાથે રહેવાની ઇચ્છા ઉપર સંયમ મૂકીને તેઓ અને બીજા મુનિઓ જયપુરમાં જ રોકાઈ ગયા. તબિયત સારી થઈ એટલે ફરી પાછા બધા દિલ્હી પહોંચીને આચાર્ય મહારાજને મળ્યા. પણ અહીં પણ એ જ વાતનું પુનરાવર્તન થયું : મુનિ હર્ષવિજયજીને વળી પાછા બિમારીએ ઘેરી લીધા; અને આચાર્ય મહારાજને તો જલદી પંજાબ પહોંચવું જરૂરી હતું, એટલે મુનિ વલ્લભવિજયજી વગેરે સાધુઓને એમની સેવા માટે દિલ્હીમાં મૂકીને તેઓ પંજાબ તરફ વિહાર કરી ગયા.

મુનિ વલ્લભવિજયજીને માટે આ પ્રસંગ એક પ્રકારના મનોમંથનના પ્રસંગો હતા : એક તરફ બિમાર ગુરુની ભક્તિ કર્તવ્યનો સાદ કરતી હતી અને બીજી તરફ અંતરના

અધિનાયક સમા આચાર્ય મહારાજ તરફની ભક્તિ ખેંચતી હતી: અને ભક્તિનાં આ બે નેતરાંની વચ્ચે મુનિશ્રીનું મન રવૈયાની જેમ ફર્યા કરતું હતું; પણ અંતે તો કર્તવ્ય-પાલનનો જ વિજય થતો: જીવનમાં એ જ સાચું નવનીત મેળવવાનું હતું. જાણે કુદરત પોતે જ આવા પ્રસંગો યોજીને આ ઊછરતા મુનિવરને આસક્તિ-અનાસક્તિ કે મોહ-નિર્મોહના ગેરલાભ-લાભનો વિવેક પ્રચ્છન્નપણે સમજાવી–શીખવી રહી હતી. ગુરુ ગૌતમ-સ્વામી જેવાને પણ ભગવાન મહાવીર જેવા વીતરાગી પુરુષ ઉપરનો અતિઅલ્પ પણ મોહ પૂર્ણ વીતરાગપણાની પ્રાપ્તિમાં બાધક જ બન્યો હતો ને!

મુનિ વલ્લભવિજયજી અને અન્ય મુનિવરોએ શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજની ખડે પગે ચાકરી કરવામાં કશી ખામી ન રહેવા દીધી. દિલ્લીના સંઘે પણ સારા સારા વૈદ્યો–હકી-મોની સલાહ મુજબ દવા અને પથ્યની પૂરી સંભાળ રાખીને રાતદિવસ ભક્તિ કરી. પણ આ વખતે વ્યાધિ એવું અસાધ્ય રૂપ લઈને આવ્યો હતો કે છેવટે શ્રી હર્ષવિજયજી મહારાજ વિ. સં. ૧૯૪૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૧૦ ના રોજ કાળધર્મ પામ્યા! દાદાગુરુ પંજાબમાં બિરાજતા હતા અને ગુરુમહારાજે પરલોક પ્રયાણ કર્યું હતું: મુનિ વલ્લભવિજયજીના અંતરમાં સૂનકાર વ્યાપી ગયો! દિલ્લીના સંઘે અને સાથેના મુનિવરોએ ઘણું આશ્વાસન આપ્યું; શ્રીસંઘે તો અભ્યાસ માટેની બધી જોગવાઈ કરી આપવાનું અને દિલ્લીમાં ચતુર્માસ કરવાનું પણ કહ્યું, પણ મુનિશ્રીનું મન કોઈ રીતે ન માન્યું. મુનિજીના મનની સ્થિતિ સઢ ફાટેલા વહાણ જેવી અસહાય બની ગઈ. એ સઢના સાંધણહાર એક જ હતા અને અત્યારે એ પંજાબની ભૂમિમાં બિરાજતા હતા. આવા કારમા સંકટમાં એ જ સાચું શરણ હતું. મુનિ વલ્લભવિજયજીએ પંજાબ તરફ વિહાર કર્યો. એમનું રોમ રોમ અત્યારે શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જ ઝંખી રહ્યું હતું: ક્યારે આવે પંજાબ! અને ક્યારે મળે ગુરુચરણોનો આશ્રય!

દાદાગુરુના ચરણોમાં; એમનો સ્વર્ગવાસ

મુનિ વલ્લભવિજયજી તથા એમના બે ગુરુભાઈઓ મુનિ શ્રી શુભવિજયજી તથા મુનિ શ્રી મોતીવિજયજી ઝડપથી પંજાબ તરફ જઈ રહ્યા છે. વાત્સલ્યમૂર્તિ આચાર્ય મહા-રાજના દર્શનની તાલાવેલીમાં એમને સાવ અજાણ્યો પ્રદેશ અને સાવ અજાણ્યો પંથ પણ કશી રુકાવટ કરી શકતો નથી.

છેવટે વિહાર સફળ થયો: તેઓ પોતાની મંજિલે દાદાગુરુના ચરણોમાં, અંબાલા કેમ્પમાં પહોંચી ગયા. વલ્લભવિજયજીનું ચિત્ત ભારે સાતા અનુભવી રહ્યું. સ્વજનની સામે દુ:ખનું ઢાંકણ આપમેળે ઊઘડી જાય છે: શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો આશ્રય પામીને મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીના અંતરની લાગણીના બંધ જાણે પળ માટે છૂટી ગયા. દાદાગુરુના ચરણોમાં મસ્તક ઢાળી દઈને એને તેઓ અશ્રુઓથી અભિષેક કરી રહ્યા. લાગણીના એ પ્રવાહ આગળ વાણી જાણે થંભી ગઈ. શ્રી આત્મારામજી મહારાજે હેતાળ હાથે એમને હૈયે લગાવીને આશ્વાસન આપ્યું: "મહાનુભાવ, ભાવી ભાવને કોણ રોકી શક્યું છે ભલા?" મન કંઈક સ્વસ્થ થયું એટલે મુનિ વલ્લભવિજયજીએ દાદાગુરુશ્રીને એક જ વિનતિ કરી: "ગુરુદેવ, હવેથી મને ક્યારેય આપના ચરણોથી દૂર ન કરશો."

આચાર્યપ્રવર આ નવયુવાન મુનિવરના આવા લાગણીભીના અંતરને મનોમન પ્રશંસી રહ્યા : કેવું કુમળું અને સંવેદનશીલ હૃદય! અહિંસા અને કરુણાની સરવાણીઓ આવા મુલાયમ અને રસાળ હૃદયપ્રદેશમાંથી જ પ્રગટવાની અને માનવસમાજને પાવન કરવાની.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજની ભાવના મુનિ વલ્લભવિજયજીને શાસ્ત્રવેત્તા ઉપરાંત શાસનના ઉદ્ધારક અને પોતાની પાછળ પંજાબના રક્ષક બનાવવાની હતી. જ્ઞાન અને ચારિત્રના ધારક અને સંઘના હિતચિંતક ગુરુને હમેશાં પોતાના યોગ્ય ઉત્તરાધિકારીની ઝંખના રહે છે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું મન મુનિ વલ્લભવિજયજી ઉપર ખૂબ ઠર્યું હતું. અને એમનામાં પોતાનાં અધૂરાં કામોને પૂરા કરનાર શક્તિશાળી અને ભક્તિશીલ વારસદારનાં એમને દર્શન થયાં. અંબાલામાં કોઈકે આચાર્ય મહારાજને પૂછયું કે આ મુનિને આપ શું ભણાવી રહ્યા છો ત્યારે એમણે એ ભાઈને ભારે અર્થસૂચક અને આર્ષવાણી ભરેલો જવાબ આપતાં કહ્યું કે એમને પંજાબની સાચવણીના પાઠ ભણાવીને પંજાબને માટે તૈયાર કરી રહ્યો છું.

મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીનું મન જેમ વિદ્યાઅધ્યયન માટે તલસી રહેતું તેમ વિદ્યાના પ્રસાર માટે પણ ખૂબ ઉત્સુક રહેતું. માનવીને સાચો માનવી બનાવવાનું ખરું સાધન જ્ઞાન જ છે, એ તેઓ બરાબર સમજવા લાગ્યા હતા. એક જ પ્રસંગ : એમને હમેશાં લાગ્યા કરતું કે પોતાના સ્વર્ગસ્થ ગુરુમહારાજના અપાર ઉપકારના સ્મરણ નિમિત્તે કંઈક પણ એમને પ્રિય એવું સત્કાર્ય કરવું ઘટે. અને એમનું તથા એમના ગુરુભાઈઓનું મન તાત્કાલિક ઉત્સવ—મહોત્સવના બદલે ગુરુના નામથી એક જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના કરવાનું થયું. એમણે પોતાની આ ભાવના આચાર્ય મહારાજને જણાવી. આચાર્ય મહારાજે આવી ઉત્તમ ભાવનાને સહર્ષ પ્રોત્સાહન આપ્યું. લુધિયાનામાં શ્રી હર્ષવિજયજી જ્ઞાન-ભંડારની સ્થાપના થઈ. પછીથી એ જ્ઞાનભંડાર જંડિયાલાગુરુ નામે શહેરમાં લઈ જવામાં આવ્યો. જ્ઞાનપ્રસારની રુચિનું આ બીજ, સમય જતાં, ખૂબ પાંગર્યું; અને મુનિ વલ્લભ-વિજયજીના હાથે ઠેર ઠેર જ્ઞાનની નાની મોટી પરબોની સ્થાપના થઈ.

વિ. સં. ૧૯૪૬નું ચોમાસું માલેરકોટલામાં થયું. પંજાબની ભલી-ભોળી અને ભક્તિ-શીલ જનતાનો મુનિશ્રીને નવો અનુભવ હતો; અને દાદાગુરુની સેવા અને વિદ્યાભ્યાસને કારણે જનસંપર્કનો અવકાશ પણ ઓછો રહેતો; છતાં શાસનભક્ત મુનિવર અને ભક્તહૃદય શ્રીસંઘ વચ્ચે ધર્મસ્નેહના તાણાવાણા રચાતાં વાર ન લાગી. મુનિ વલ્લભવિજયજીને પંજાબ-ની ભક્તિસભર અને ખમીરવંત ભૂમિ ખૂબ ગમી ગઈ. પંજાબની ભક્તિ અને શક્તિના પ્રતીક-સમા દાદાગુરુનો સત્સંગ તો જીવનમાં સમજણનું પરોઢ ઊગ્યું ત્યારથી જ મળી ગયો હતો : કેવું પ્રતાપી, પુણ્યશાળી અને પાવનકારી એમનું વ્યક્તિત્વ હતું! એમાં પંજાબની પુણ્ય-ભૂમિમાં વિચરવાનો અને દાદાગુરુના હાથે ધર્મશ્રદ્ધા અને ધર્મભક્તિનું નવજીવન પામી રહેલ પંજાબ શ્રીસંઘનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરવાનો અવસર મળ્યો. મુનિ વલ્લભવિજયજીનું અંતર પંજાબ તરફના ધર્મસ્નેહના રંગથી રંગાવા લાગ્યું. વિ. સં. ૧૯૪૭નું ચોમાસું પટ્ટીમાં થયું.

પટ્ટીમાં પંડિત ઉત્તમચંદજીનો યોગ મળી ગયો. એમની ભણાવવાની શૈલી અંતરમાં દીવા પ્રગટાવે એવી આદર્શ હતી. શ્રી વલ્લભવિજયજીને તો મનગમતા મેવા મળ્યા જેવું

થયું. ચોમાસું પૂરું થયું, પણ આવા પંડિત પુરુષ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા અધૂરી રહી; અને વિહારનો સમય તો આવી પહોંચ્યો. વળી, પોતાને કયારેય પોતાની સેવામાંથી દૂર નહીં કરવાની ભિક્ષા તો દાદાગુરુ પાસે મુનિશ્રીએ પોતે જ માગી હતી. એટલે હવે વિશેષ અધ્યયન માટે દાદાગુરુથી છૂટા થઈને પટ્ટીમાં રોકાઈ જવું કે અધ્યયનનો આવો વિરલ સુયોગ મૂકીને દાદાગુરુની સાથે રહેવું, એની વિમાસણ ઊભી થઈ. નિર્ણય તત્કાળ લેવાનો હતો અને આવો અવસર ફરી ફરી મળવાનો ન હતો: 'અવસર ચૂક્યા મેહુલા' જેવી સ્થિતિ હતી!

પણ પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ-ભાવના જાણકાર અને લાભાલાભનો વિવેક કરી શકે એવા વિચક્ષણ અને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતા. મુનિ વલ્લભવિજયજી ત્યાગમાર્ગ અને સંયમધર્મના ઉપાસક હતા. અને દાદાગુરુ અને પ્રશિષ્ય બન્ને મોહ-મમતાનાં બંધનથી જ્ઞાન-ક્રિયાની આરાધનામાં વિક્ષેપ ન આવે એ માટે જાગ્રત હતા. ભાવી લાભનો વિચાર કરીને બન્નેએ છૂટા પડવાનું નક્કી કર્યું. આચાર્યપ્રવરે કસૂર ગામ તરફ વિહાર કર્યો; મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી, મુનિ શ્રી ચારિત્રવિજયજીની સાથે, પટ્ટીમાં રોકાઈ ગયા અને એકાગ્રપણે અધ્યયનમાં પરોવાઈ ગયા. વચમાં થોડો વખત અમૃતસરના જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વગેરે માટે બીજાં સ્થાનોમાં વિહાર કરી આવ્યા; અને વિ. સં. ૧૯૪૪નું ચોમાસું દાદાગુરુ સાથે પટ્ટીમાં જ કર્યું. પછી પણ વિશેષ અભ્યાસ માટે એમની ભાવના પટ્ટીમાં રહેવાની હતી, એટલે જિરાના પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં હાજરી આપીને તેઓ ફરી પાછા પટ્ટી ગયા, પણ ત્યારે પંડિત ઉત્તમચંદજી લાંબા વખત માટે બહાર ગામ ગયા હોવાથી એ ભાવના સફળ ન થઈ; અને અમૃતસર આવીને તેઓ પંડિત કર્મચંદ્રજી પાસે ભણવા લાગ્યા. પણ એ યોગ પણ વધુ વખત ચાલુ ન રહ્યો. એ પંડિતજી પોતાના અભ્યાસને આગળ વધારવા બનારસ ગયા. બીજા એક પંડિતજી પાસે અભ્યાસ શરૂ કર્યો તો એમનો લાભ પણ વધુ વખત ન મળી શક્યો. આમ એક પછી એક પંડિતનો જે કંઈ લાભ મળી શક્યો એ તેઓ લેતા ગયા; પણ એમની જ્ઞાન-પિપાસાની તૃપ્તિ ન થઈ.

વિદ્યા-ઉપાર્જનની ભાવનાનું પણ અર્થોપાર્જનના લોભ જેવું જ છે: ચિત્તમાં એક વાર લોભદશા જાગી, પછી તો જેમ જેમ પૈસાનો લાભ વધારે મળતો જાય તેમ તેમ લોભ પણ આગળ વધતો જાય. અને પૈસો પ્રાપ્ત કરવાના નવા નવા માર્ગોએ લોભી માનવી દોડતો જ રહે; અને છતાં ધનની તૃપ્તિ થવી તો દૂર ને દૂર જ રહે. વિદ્યારસનું પણ એવું જ છે: એક વાર જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનોપાર્જનની તાલાવેલી જાગી, એટલે પછી જે કંઈ અધ્યયન થઈ શક્યું હોય એના કરતાં ઘણું ઘણું બાકી રહી ગયેલું લાગ્યા જ કરે અને એ મેળવવાની ઝંખના રહ્યા જ કરે: ક્યાં જઈને કોની પાસે આ જ્ઞાનતૃષાને છિપાવી શકાય, એવી તીવ્ર લાગણીથી પ્રેરાઈને એ નવા નવા માર્ગો શોધતો જ રહે. પણ ધનના લોભ અને જ્ઞાનના લોભ વચ્ચે પાયાનું અંતર છે: ધનનો લોભ માનવીને પામર બનાવી મૂકે છે; જ્ઞાનનો લોભ માનવીને વિકાસ તરફ દોરી જાય છે.

મુનિ વલ્લભવિજયજીને જ્ઞાનના અમૃતનો આસ્વાદ મળી ચૂક્યો હતો. એ કેવો અપૂર્વ હતો એનો એમને જાતઅનુભવ થયો હતો. એટલે તેઓ તો હમેશાં એ વાતની જ શોધ

કરતા કે કયાં જવાથી વિશેષ અધ્યયનમાં આગળ વધી શકાય? કયારેક તો આ ઝંખના એવી તીવ્ર બની જતી કે તેઓ દાદાગુરુથી ઘણે દૂર જવાનું સાહસ કરવાનો વિચાર પણ કરી બેસતા. આવો જ એક પ્રસંગ અહીં નોંધવા જેવો છે.

એક વાર ગુજરાતમાંથી સમાચાર આવ્યા કે પાલીતાણામાં મુનિવરોના અભ્યાસને માટે બાબુ બુધસિંહ દુધેડિયાએ એક સંસ્કૃત પાઠશાળાની સ્થાપના કરી છે, અને એમાં સારા સારા પંડિતો રાખવામાં આવ્યા છે. આ સમાચાર જાણીતા શાસ્ત્રાભ્યાસી ધર્માત્મા શેઠ શ્રી કુંવરજી આણંદજી જેવા ઠરેલ અને જવાબદાર આગેવાને મુનિરાજ શ્રી વીરવિજયજી ઉપર પંજાબમાં લખ્યા હતા. શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ પાસેથી આ વાત જાણી એટલે મુનિ વલ્લભવિજયજીનું મન પંજાબ છોડીને છેક પાલીતાણા પહોંચવાના વિચારો કરવા લાગ્યું. એમણે આ માટે દાદાગુરુની અનુમતિ મગાવી તો તેઓએ, ભાવી લાભાલાભનો વિચાર કરીને, પોતાની સીધેસીધી સંમતિ ન આપી, તેમ જ એ માટે નાખુશી પણ ન દર્શાવી; પણ તમને સુખ ઊપજે એમ ખુશીથી કરો, પણ ત્યાં પાંચ વર્ષથી વધુ ન રોકાશો; પાંચ વર્ષમાં પણ જ્યારે પણ મન થાય ત્યારે વગર સંકોચે પાછા આવી જજો અને ત્યાં જવામાં તમને બન્ને તરફથી નુકસાન ન થાય એનો ખ્યાલ રાખજો—એ મતલબનો હિતશિક્ષાભરેલો જવાબ આપ્યો. શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજનું મન તો હજી પણ પાલીતાણા પહોંચવા ઉત્સુક હતું; પણ પંજાબ સંઘના પ્રયાસોથી અને ગુજરાતથી આવેલા ખુલાસાઓથી છેવટે તેઓ દાદાગુરુના અંતરની ભાવનાને સમજી ગયા અને પાલીતાણા જવાનો વિચાર એમણે પડતો મૂક્યો. મુનિશ્રીને પણ લાગ્યું કે સારું થયું કે આ બધાએ મળીને કલ્પવૃક્ષ સમા દાદાગુરુથી દૂર થવાની ભૂલથી મને બચાવી લીધો! કોઈ પણ વિચારને જડતા કે જકપૂર્વક વળગી રહેવાને બદલે સારાસારનો વિવેક કરીને જ એનો અમલ કે ત્યાગ કરવાની મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની આવી દીર્ઘદૃષ્ટિ એ પણ એમના ધર્મગુરુપદની સફળતાની એક ચાવી હતી, એમ કહેવું જોઈએ. આ બધી દુવિધામાં વિ. સં. ૧૯૪૮નું ચતુર્માસ એમણે દાદાગુરુથી જુદું અંબાલામાં કર્યું અને ચોમાસું ઊતરતાં જ તેઓ જલંધરમાં દાદાગુરુની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ ગયા. આચાર્ય મહારાજે એમને એવા જ વાત્સલ્યથી આવકાર્યા. મુનિશ્રીનું અંતર દાદાગુરુથી દૂર-સુદૂર જવાના દુઃસ્વપ્ન જેવા દુર્ભાગ્યથી બચી ગયાની સાતા અનુભવી રહ્યું.

આ સમય પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજની સાધુતા અને વિદ્વત્તાની વિખ્યાતિનો સૂર્ય સોળે કળાએ ખીલી ઊઠયાનો સમય હતો. જૈનધર્મના એક સમર્થ આચાર્ય તરીકે એમની નામના છેક અમેરિકા સુધી પહોંચી હતી: અમેરિકામાં ચિકાગો શહેરમાં ભરાનાર વિશ્વધર્મ પરિષદમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજર રહેવાનું પૂજ્ય આચાર્ય વિજયાનંદસૂરિજી મહારાજને આમંત્રણ મળ્યું હતું. જૈનધર્મ, સંઘ અને સંસ્કૃતિને માટે ભારે ગૌરવ લેવા જેવો એ પ્રસંગ હતો. જૈન સાધુ તરીકે આચાર્ય મહારાજ પોતે તો ત્યાં જઈ શકે એમ ન હતા, પણ આવો લાભદાયી અવસર જતો કરવા પણ તેઓ તૈયાર ન હતા: એમણે શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચિકાગો મોકલ્યા અને એ સ્વનામધન્ય ધર્માત્મા વિદ્વાન પુરુષે અમેરિકામાં તેમ જ બીજા દેશોમાં પણ કેવળ જૈન સંસ્કૃતિનો જ નહીં, સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનો ડંકો વગાડ્યો અને

ખૂબ નામના મેળવી. મુનિ વલ્લભવિજયજી આ પ્રસંગના સાક્ષી હતા. જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનીનો મહિમા કેટલો જબરજસ્ત છે તે તેઓ આ પ્રસંગ ઉપરથી પણ વિશેષ સમજ્યા, અને દાદાગુરુનો પ્રભાવ વિશેષ સમજતા થયા : આવા શીલ પ્રજ્ઞાના વારિધિ અને વાત્સલ્યનિધિ પાસેથી તો જ્ઞાન ક્રિયાનું બળ જેટલું પ્રાપ્ત કરી શકાય એટલું ઓછું. વિ. સં. ૧૯૪૯ નું ચાતુર્માસ જંડિયાલાગુરુમાં કર્યું.

દાદાગુરુના પવિત્ર સાનિધ્યમાં સાચા ક્ષમાશ્રમણ, સમતાના સાગર, ધીર, ગંભીર, ઉદાર શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજના સંપર્કનો લાભ મળ્યો એની પણ મુનિશ્રીના ચિત્ત ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ; અને તેઓ એમના પ્રત્યે એક પ્રકારનું આદર–બહુમાનભર્યું આકર્ષણ અનુભવી રહ્યા. જોગાનુજોગ શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજનું વતન પણ વડોદરા હતું. બે મુનિવરો વચ્ચેની ધર્મસ્નેહની ગાંઠ વધારે દૃઢ થઈ.

આ બધો સમય પંજાબના જૈન સંઘના નવસર્જનનું કામ ખૂબ વેગપૂર્વક ચાલતું હતું. આચાર્ય મહારાજ એ માટે રાત–દિન પ્રયત્ન કરતા રહેતા હતા અને પોતાના સમગ્ર સાધુસમુદાયને પણ એમણે એ કામમાં જ જોડી દીધો હતો. સૌ આચાર્યદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં રહીને પોતાની સમગ્ર શક્તિ લગાવીને નિષ્ઠાપૂર્વક એ કામ કરી રહ્યા હતા. જાણે પ્રતાપ અને પ્રકાશ વેરતા સૂર્યની આસપાસ તેજસ્વી ગ્રહોનું એક વર્તુળ રચાઈ ગયું હતું. મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની ઉંમર તો હજી નાની હતી, પણ શક્તિ, કાર્યસૂઝ અને ભાવનાની સંપત્તિ એમની વર્ધમાન હતી, એટલે એમનો પણ આ કાર્યમાં નોંધપાત્ર ફાળો હતો.

વિ. સં. ૧૯૫૦નું ચોમાસું જીરામાં થયું. ચોમાસા પછી શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ તથા શ્રી વીરવિજયજી મહારાજ પટ્ટીથી વિહાર કરીને આચાર્ય મહારાજને વંદના કરવા, જીરા આવ્યા. મુનિ વલ્લભવિજયજીને આચાર્યશ્રીના પ્રીતિપાત્ર અને વિશ્વાસપાત્ર બનેલા જોઈને તેઓ ખૂબ રાજી થયા. એક દિવસ હસતાં હસતા આચાર્યશ્રીએ કાંતિવિજયજી મહારાજને કહ્યું : "જોજો, મેં અહીં તૈયાર કરેલ સાધુઓને તમે કયાંક ગુજરાતમાં ઉપાડી જતા ! પંજાબને માટે મેં એમને તૈયાર કર્યા છે, અને પંજાબને એમની પાસેથી ઘણી આશા છે."

સૌ ભદ્રપરિણામી અને શાસનની પ્રભાવનામાં જ કૃતાર્થતા અનુભવનારા સંતો હતા. અને ગમે ત્યાં રહીને આત્મકલ્યાણ અને ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું જ એમનું જીવનવ્રત હતું. એટલે આવો કોઈ ભય તો હતો જ નહીં; પણ આચાર્ય મહારાજના આ શબ્દોમાં એમની પંજાબની સંભાળ માટેની ચિંતા અને મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી વગેરે મુનિવરો પ્રત્યેની લાગણીનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે.

વિ.સં. ૧૯૫૧નું ચોમાસું અંબાલામાં કર્યું. આ દરમ્યાન આચાર્ય મહારાજે જોઈ લીધું કે જિનમંદિર અને જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા દ્વારા જૈન સંઘની શ્રદ્ધાને પરિમાર્જિત અને સ્થિર કરવાનું એક યુગકાર્ય પૂરું થયું હતું, અને સરસ્વતી મંદિરોની સ્થાપના દ્વારા જૈન સંઘને વધારે તેજસ્વી બનાવવાનું બીજું યુગકાર્ય સામે જ આવીને ખડું છે. અને એમણે પોતાનું શેષ જીવન એ કાર્યમાં જ વિતાવવાનું વિચાર્યું. શ્રાવક સમુદાય આગળ એમણે પોતાની આ ભાવના વ્યક્ત પણ કરી હતી, અને મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી એ બધા

પ્રસંગોના સાક્ષી હતા, એટલું જ નહીં, પોતાના દાદાગુરુની એ ભાવનાને સફળ કરવા માટે તેઓ પોતાની જાતને સજ્જ કરી રહ્યા હતા.

પણ કુદરતની કાર્યવહેંચણી જાણે કંઈક જુદી જ હતી : આવું મોટું એક યુગકાર્ય પૂરું કરવામાં જેમણે, કાયાની માયા અને ઊંઘ–આરામની ઇચ્છા વિસારીને, પોતાની સમસ્ત શક્તિઓ કામે લગાડી દીધી હોય એના માથે બીજા એવા જ મોટા યુગકાર્યની જવાબદારી નાખવી એ ક્યાંનો ન્યાય? પોતાનું યુગકાર્ય પૂરું થયું અને આચાર્યશ્રી આત્મારામજી મહારાજનું જીવન, સંધ્યા સમયે કમળ બિડાય એમ, શાંતિપૂર્વક ગુજરાનવાલા નગરમાં બિડાઈ ગયું. વિ. સં. ૧૯૫૨ (હિંદી ૧૯૫૩)નું એ વર્ષ.

એ મહાન જ્યોત બીજી એવી જ જ્યોત પ્રગટાવીને અમર બની ગઈ! સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના કરવાનું યુગકર્તવ્ય બજાવીને જૈન સંઘનો વધારે ઉત્કર્ષ સાધી શકે એવા મુનિ વલ્લભવિજયજી જેવા સમર્થ અને નવયુવાન યુગદ્રષ્ટાની ભેટ આપીને યુગદ્રષ્ટા જ્યોતિર્ધર શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ જૈન સંઘને સદાને માટે ઓશિંગણ બનાવતા ગયા.

ત્યારે મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની વય તો માંડ એક પચીશી વટાવી ચૂકી હતી, અને દાદાપુરુષના સંપર્કનો લાભ પણ એક દાયકાથી પણ ઓછો જ મળ્યો હતો; અને માથે આવી પડેલું યુગકર્તવ્ય તો ઘણું મોટું હતું : પણ શાસનસેવાની ધગશ, અંતરનું ખમીર અને આપસૂઝ તેમ જ કાર્યશક્તિ એમનામાં એવા પ્રગટ્યાં હતાં કે પોતાના ધર્મકર્તવ્યને બજાવવામાં વયની કે પદવીના અભાવની કશી મર્યાદા આડે આવી શકે એમ ન હતી. ભાવના અને શક્તિ હોય તો કાર્યસિદ્ધિ મળ્યા વગર ન રહે!

બાર વર્ષ પંજાબમાં : ધર્મગુરુ તથા લોકગુરુ

જીવનપ્રદ મહાન જ્યોતિનાં દર્શન સદાને માટે બંધ થઈ ગયાં હતાં અને અંતરમાં અનાથતા જેવી એકલતા વ્યાપી ગઈ હતી. પણ નિરાશ થઈને નિષ્ક્રિય બેસી રહીએ તો દાદાગુરુનો સંગ લાજે અને શ્રમણજીવનની સાધના નબળી સાબિત થાય. હવે તો ભાવના અને કર્તવ્યબુદ્ધિના બળે એ જ્યોતને હૃદયમંદિરમાં પુનઃ પ્રગટાવીને એના અજવાળે અજવાળે કર્તવ્યને માર્ગે આગળ જ વધવાનું હતું. વિ. સં. ૧૯૫૨ નું ચોમાસું શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજે ગુજરાનવાલામાં જ કર્યું; અને દાદાગુરુને પોતાની સક્રિય શ્રદ્ધાંજલિ આપવા માટે નીચે મુજબ પાંચ કાર્યો કરવાનો સંકલ્પ કર્યો—

(૧) શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગવાસદિનની સ્મૃતિરૂપે આત્મસંવત ચાલુ કરવો.

(૨) શ્રી આત્મારામજી મહારાજના અગ્નિસંસ્કારને સ્થાને સમાધિમંદિર બનાવવું.

(૩) પંજાબમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન સભાની સ્થાપના કરવી.

(૪) દાદાગુરુના નામે ઠેરઠેર પાઠશાળાઓ સ્થાપન કરવી; અને એમના નામથી એક જૈન મહાવિદ્યાલય (જૈન કૉલેજ) સ્થાપવું.

(૫) શ્રી આત્માનંદ જૈન પત્રિકાનું પ્રકાશન કરવું.

મુનિવર્ય શ્રી વલ્લભવિજયજીની જીવનકથા કહે છે કે એમના તથા પંજાબ શ્રીસંઘના

પ્રયાસથી વહેલે કે મોડે આ પાંચે કાર્યો પૂરાં થયાં છે, તે હકીકત નીચેની માહિતીથી જાણી શકાશે.

આપણા સંઘના અમુક વર્ગમાં આત્મસંવતનું ચલણ પ્રચલિત થયું છે. ગુજરાનવાલામાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સમાધિમંદિરનો પાયો તો એ વખતે જ–વિ. સં. ૧૯૫૨ માં જ—નંખાયો હતો. વિ. સં. ૧૯૬૨ ના વૈશાખ સુદિ ૬ ના રોજ ખૂબ ઉત્સાહ અને મહોત્સવપૂર્વક સમાધિમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરીને એમાં આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજની ચરણપાદુકા પધરાવવામાં આવી. આ સ્થાન શ્રી આત્માનંદ જૈન ભવન તરીકે પણ ઓળખાતું હતું. એ સ્થાન ભક્તિની સાથે સાથે વિદ્યાનું પણ કેન્દ્ર બને એ માટે વિ. સં. ૧૯૮૧ માં ત્યાં શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકુલની સ્થાપના કરવામાં આવી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજની અંતિમ ઇચ્છા સરસ્વતી-મંદિરોની સ્થાપના તરફ ધ્યાન આપવાની હતી; અને એની શુભ શરૂઆત ગુજરાનવાલાથી જ કરવાનું એમણે વિચાર્યું હતું. એ ભાવના ત્યારે તો અધૂરી રહી; અને એમના સ્વર્ગવાસ બાદ છેક ઓગણત્રીસ વર્ષે, મુનિમાંથી એ જ વર્ષે આચાર્ય બનેલા શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજના પવિત્ર હાથે સફળ થઈ. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી તથા પંજાબ શ્રીસંઘ યત્કિંચિત્ ગુરુ-ઋણ અદા કર્યાનો સંતોષ લઈ શકે એવું એ કાર્ય હતું. પણ પછી દેશના વિભાજન સાથે એકવીસ વર્ષ પહેલાં આવેલ સ્વરાજ્ય જેમ આખા દેશ માટે કમનસીબી લઈને આવ્યું તેમ એ જ અરસામાં તીર્થધામ બનેલ ગુજરાનવાલા ઉપર પણ સર્વનાશ વરસી ગયો ! એ સ્થાન પાકિસ્તાનમાં ગયું; આજે ત્યાં એક પણ જૈનની વસતી નથી. જોતજોતામાં આ ધર્મનગર આપણું મટી પરાયું બની ગયું ! કેવી ક્રૂર અને કરુણ ભવિતવ્યતા !

પંજાબમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસભા નામે એક કેન્દ્રસ્થ સંસ્થાની સ્થાપના થવા ઉપરાંત પંજાબનાં જૈન વસતી ધરાવતાં લગભગ બધાં નાનાં–મોટાં શહેરોમાં એની શાખાઓરૂપે શ્રી આત્માનંદ જૈન સભાની સ્થાપના થયેલી જોવા મળે છે. આ શાખા-સંસ્થાઓની મહાસભા સાથે એવી તો ફૂલગૂંથણી રચાઈ ગઈ છે કે એના લીધે સમસ્ત પંજાબનો શ્રીસંઘ એકતાના સૂત્રે બંધાઈ ગયો છે. પોતાના ઉદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્ય આત્મારામજીનું અને ગુરુ વલ્લભનું નામ પંજાબનાં ભાવનાશીલ ભાઈઓ-બહેનો ઉપર અજબ કામણ કરે છે, અને એમને ધર્મમાર્ગે ચાલવાની અને પોતાની એકતાને ટકાવી રાખવાની પ્રેરણા આપતું રહે છે. પંજાબ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મુંબઈ જેવાં સ્થાનોમાં પણ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના નામથી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. આ સંસ્થાઓ પણ આ આચાર્ય મહારાજના શ્રીસંઘ ઉપરના અસાધારણ ઉપકારનાં સ્મારકો બનીને, એ આચાર્યપ્રવરે એ યુગના જૈન સંઘને સરખો ઘાટ આપીને સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત બનાવવામાં કેટલો અસરકારક ફાળો આપ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આપે છે. સાચે જ, બસો ઉપરાંત વર્ષના ગાળા બાદ તેઓને પ્રાપ્ત થયેલ આચાર્યપદને શ્રી આત્મારામજી મહારાજે યથાર્થપણે સફળ કરી બનાવ્યું હતું, એમાં શંકા નથી.

મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીના સંકલ્પ મુજબ પંજાબમાં ઠેર ઠેર પાઠશાળાઓ જેવી માતા સરસ્વતીની સંખ્યાબંધ દેવકુલિકાઓ ઊભી થઈ એ તો ખરું જ; પણ આ પાઠ-શાળાઓ આપણી બીજી પાઠશાળાઓ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની અધ્યયનરુચિ, સંખ્યા અને

સંઘનો એને મળી રહેતો સાથ વગેરે બાબતોમાં અત્યારે પણ જુદી પડે એવી તેમ જ કેવળ બાલકો–બાલિકાઓ માટે જ નહીં પણ બીજાઓને માટે પણ એક પ્રકારના સંસ્કાર-કેન્દ્રની અને મિલનસ્થાનની ગરજ સારે એવી છે. આ પાઠશાળાઓ ઉપરાંત આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની, પંજાબમાં દાદાગુરુના નામથી એક જૈન મહાવિદ્યાલય એટલે કે કૉલેજની સ્થાપના કરવાની ભાવના પણ વિ. સં. ૧૯૯૪ માં અંબાલા શહેરમાં "શ્રી આત્માનંદ કૉલેજ"ની સ્થાપનાથી સફળ થઈ. આટલે મોડે મોડે, શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગારોહણ પછી છેક ચાર દાયકા કરતાં પણ વધુ વખત પછી, આ કૉલેજની સ્થાપના થઈ એ બીના આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી કોઈ પણ કામ કરવાનું નક્કી કર્યા પછી, કાળની અસર નીચે, એને વીસરી જવાને બદલે એ માટે હમેશાં ધ્યાન આપતા રહેતા હતા અને સમય પાકચો લાગે ત્યારે એનો અમલ પણ કરી બતાવતા હતા, એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આ કૉલેજ તો પંજાબ શ્રીસંઘની ગુરુભક્તિ અને જ્ઞાનભક્તિની પણ કીર્તિગાથા બની રહે એવી છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આપણા સંઘે સ્થાપેલ જૈન કૉલેજ આ એક જ છે.

માસિક પત્રિકા તરીકે ઘણાં વર્ષોથી શ્રી આત્માનંદ જૈન મહાસભા–પંજાબના મુખપત્ર રૂપે 'વિજયાનંદ' નામે માસિક પ્રગટ થઈ રહ્યું.

દાદાગુરુના સ્વર્ગવાસ પ્રસંગે મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીએ કરેલ આ સંકલ્પોની વિગતો અહીં ખાસ હેતુસર આપવામાં આવી છે. પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછીનો પંજાબ જૈન સંઘના વિકાસનો ઇતિહાસ જોતાં કહેવું જોઈએ કે શરૂઆતમાં સામાન્ય લાગતા આ સંકલ્પોની આસપાસ–એટલે કે એ નિમિત્તે–જ મોટા ભાગનો વિકાસ થયેલો છે; અને એ સંકલ્પોની પૂર્તિ કરવાને નામે પંજાબ શ્રીસંઘને એકતાનું અને કાર્યશીલતાનું વિશેષ બળ મળતું રહ્યું છે. માત્ર પચીસ વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરે પણ મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીમાં શ્રીસંઘની જરૂરિયાત, સમયનાં એંધાણ અને વિકાસની દિશાને પામી જવાની કેવી કોઠાસૂઝ, સમજ અને દીર્ઘદૃષ્ટિ હતી, એનો કંઈક ખ્યાલ પણ આ સંકલ્પો ઉપરથી આવી શકે છે.

*

આમ તો મુનિ વલ્લભવિજયજી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘના ધર્મગુરુ હતા. પણ વિદ્વત્તા અને સાધુતા કોઈ એક પંથ, ફિરકા કે વાડાની મૂડી નથી ગણાતી; એ તો સમગ્ર માનવસમાજની મૂડી છે. જે દિવસે વ્યક્તિ ઘરસંસારનો ત્યાગ કરીને ત્યાગધર્મ દ્વારા આત્મસાધના કરવાનો માર્ગ સ્વીકારે છે તે દિવસથી એ વિશ્વનો બની જાય છે, અને આખું વિશ્વ એને માટે મિત્ર કે કુટુંબ બની જાય છે. વિશ્વ સાથે આવી એકરૂપતા સાધવી એ જ એ ધર્મનો ઉપદેશ અને આત્મસાધનાનો ખરો માર્ગ છે. મુનિશ્રી આ વાત બરાબર સમજતા હતા. એમને થયું, વેષ ભલે અમુક સંપ્રદાયની માન્યતા મુજબ ધારણ કર્યો; પણ મનને જો ઉદાર કરીએ અને સંકુચિત વાડાબંધીમાંથી બહાર આવીએ તો ધર્મોપકાર કરવાને માટે આખી દુનિયા આપણી છે; એમાં વેષ કંઈ આડે આવતો નથી. સર્વમંગલકારી શ્રમણજીવન સ્વીકારીને તેઓએ અહિંસા, સંયમ અને તપની તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રોની આરાધના કરી હતી અને પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજના ચરણોમાં સર્વ-

દર્શનનો સમન્વય કરીને એનો સાર ગ્રહણ કરવાનો માર્ગ દર્શાવનાર અનેકાંતદૃષ્ટિની ઊંડી સમજૂતી પણ મેળવી હતી, એટલે મુનિ વલ્લભવિજયજી એક ફિરકાના ધર્મગુરુ મટીને માનવસમાજના લોકગુરુ બની ગયા હતા.

પોતાના ગુરુપદને આવું વ્યાપક, ઉદાર અને સર્વહિતકારી બનાવવાથી મુનિ વલ્લભવિજયજી શિખો, મુસલમાનો અને અન્ય જૈનેતર વર્ગને પોતા તરફ આકર્ષી શક્યા અને સદાચરણની પ્રેરણા આપી શક્યા એ તો ખરું જ, પણ એથીય વધારે મહત્ત્વની વાત તો એ થઈ કે જિનપ્રતિમા અને જિનવાણીનો પંજાબમાં પુનરુદ્ધાર કરવા માટે જે સ્થાનકમાર્ગી ફિરકાની સામે પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજને ઘણું કામ કરવું પડ્યું હતું અને પોતાને પણ એમાં સાથ પુરાવવો પડ્યો હતો એ જ સ્થાનકમાર્ગી ફિરકામાંથી મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી સામેનો અણગમો અને વિરોધ શમી ગયો હતો, એટલું જ નહિ એ ફિરકાના અનુયાયીઓ પણ એમનો આદર કરતા અને એમની ધર્મવાણી ઉલ્લાસ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળતા થયા હતા. આ પ્રતાપ મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજીની સમતા, નિર્મળ સાધુતા અને નિર્દંશ મનોવૃત્તિનો હતો. ક્યારેક સંજોગોના બળે કોઈની સામે થઈને કામ કરવું પડે તોપણ એનો ડંખ મનમાં ન રાખીએ, અને આવા કામની પાછળની દૃષ્ટિ પણ અંગત સ્વાર્થ કે માનની નહીં પણ લોકકલ્યાણી જ હોય તો 'દિલભર દિલ'ના સિદ્ધાંત મુજબ આપણી ભલી લાગણીની અસર સામાના અંતર ઉપર થયા વગર ન રહે : આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીનું જીવન આ સિદ્ધાંતની સચ્ચાઈના જ્વલંત પુરાવારૂપ છે. ધર્મસાધનાને પ્રતાપે જેમના જીવનમાં સમતા, સરળતા સર્વહિતકામના, સહૃદયતા અને સાધુતાનો ઉદય થયો હોય એ જ પોતે એક ફિરકાના ધર્મગુરુ હોવા છતાં, ખુમારીપૂર્વક પોતાની જાતને માટે કહી શકે કે—

"હું ન જૈન છું ન બૌદ્ધ, ન વૈષ્ણવ છું ન શૈવ. ન હિંદુ છું ન મુસલમાન. હું તો વીતરાગ દેવ પરમાત્માને શોધવાના માર્ગે વિચરવાવાળો એક માનવી છું; યાત્રાળુ છું; આજે સૌ શાંતિની ચાહના કરે છે; પરંતુ શાંતિની શોધ તો સૌથી પહેલાં પોતાના મનમાં જ થવી જોઈએ."*

આ રીતે સૌને પોતાના માનીને મુનિરાજ શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ બાદ ૧૩ વર્ષ સુધી પંજાબમાં વિચર્યા, અને પંજાબ શ્રીસંઘને સાચવવાની દાદાગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરવાની સાથે પંજાબની અઢારે વર્ણની જનતાના ગુરુ બન્યા.

પંજાબમાં આટલા લાંબા સમય સુધીની સ્થિરતા દરમ્યાન જિનમંદિરોની તથા પાઠશાળાઓની સ્થાપના, જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા, શિક્ષણપ્રચાર, ધર્મપ્રરૂપણા, પંજાબ સંઘનું સંગઠન તથા સાહિત્યનો મહિમા પુનઃસ્થાપન કરવા માટે વલ્લભવિજયજી મહારાજે જે કામ કર્યું તેથી પંજાબનો જૈન સંઘ ખૂબ પ્રભાવશાળી બન્યો, અને મુનિશ્રીનું વ્યક્તિત્વ પણ વિશેષ પ્રભાવશાળી બન્યું. મુનિશ્રીની આટલી બધી જહેમતને પ્રતાપે પંજાબ શ્રીસંઘ ખૂબ સંગઠિત, શક્તિશાળી અને ધર્મશ્રદ્ધામાં દૃઢ થયો. ગુજરાતમાં જન્મેલ મહાપુરુષે પંજાબને જ જાણે પોતાની કર્તવ્યભૂમિ બનાવી દીધું હતું.

* આચાર્યશ્રીના ૮૪મા જન્મદિન નિમિત્તે, મુંબઈની ૭૩ જેટલી સંસ્થાઓ તરફથી શ્રી એસ. કે. પાટીલના પ્રમુખપદે યોજાયેલ સમારંભ પ્રસંગે આપેલ પ્રવચનમાંથી. ('આદર્શ જીવન', પૃ. ૯૧૨)

બાકી સંતોને તો, 'સબ ભૂમિ ગોપાલકી'ની જેમ, જન્મ ગમે ત્યાં થયો હોય, ઉછેર, અભ્યાસ અને સાધના પણ ગમે ત્યાં થયાં હોય છતાં, છેવટે આખો દેશ પોતાનું વતન બની જાય છે. અને એમની સેવાભાવનાને આ કે તે પ્રદેશના સીમાડાઓ બંધિયાર બનાવી શકતા નથી. રાજકારણી પુરુષોને પોતાની અંગત સગવડ મુજબ આ કે તે પ્રદેશને પોતાના કે પરાયા બનાવી મૂકતાં વાર લાગતી નથી, અને એમ કરવાનાં માઠાં પરિણામોનો ખ્યાલ મેળવી લેવા જેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ પણ તેઓની હોતી નથી. પણ લોકકલ્યાણના ચાહક સંતોની વાત આથી જુદી છે. શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી ગુજરાત (સૌરાષ્ટ્ર)માં જન્મ્યા, અને એમણે સેવા કરી ઉત્તર ભારતની. શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ ઉત્તર પ્રદેશમાં જન્મ ધારણ કર્યો અને ઉદ્ધાર કર્યો ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્ર–કચ્છના પ્રદેશોનો. આવા તો અનેક દાખલા મળી શકે. આ ઉપરથી એટલું જોઈ શકાય છે કે ભારતદેશની અખંડિતતા–એકરૂપતાનું દર્શન મુખ્યપણે આવા ઉદારદિલ સાધુ–સંતોના જીવન અને વ્યવહારમાં જ થાય છે. પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજે પંજાબમાં જન્મીને ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રની કેટલી બધી સેવા કરી! એ જ રીતે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની પંજાબની સેવાઓ પણ અસાધારણ હતી. પંજાબને તો જાણે એમના અંતરમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન મળ્યું હતું.

વારંવાર પંજાબની યાત્રા

આમ જોઈએ તો મુનિ શ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજે દીક્ષા લીધા પછીનાં ત્રણ ચોમાસાં ગુજરાત–રાજસ્થાનમાં (બે ગુજરાતમાં રાધનપુર અને મહેસાણામાં અને એક રાજસ્થાનમાં) કર્યા પછી ૧૯ જેટલાં ચોમાસાં પંજાબમા જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં કરીને ઘણાં ગામ શહેરોને પોતાની ભાવના, શક્તિ અને વિદ્વત્તાનો લાભ આપ્યો હતો. તેમાં છ ચોમાસાં દાદાગુરુજીની સાથે અને તેર તેઓના સ્વર્ગવાસ પછી કર્યાં હતાં.

વળી, એમની પંજાબની યાત્રાઓનો એકંદર વિચાર કરીએ તો ચાર વાર થઈને એમણે પંજાબમાં કુલ ૩૨ ચોમાસાં કર્યાં હતાં. એમના ૬૮ વર્ષ જેટલા સુદીર્ઘ દીક્ષા-પર્યાયનો લગભગ અડધો સમય એમણે પંજાબને અર્પણ કર્યો હતો, એ બીના પંજાબ ઉપરની એમની અપાર પ્રીતિનું અને પંજાબ સંઘની તેઓના ઉપરની અસાધારણ ભક્તિનું સૂચન કરે છે.

પંજાબથી પહેલી વાર વિહાર કર્યા બાદ તેર ચોમાસાં ગુજરાત, મુંબઈ, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાં કરીને જાણે તેઓએ પંજાબ અને પંજાબ સિવાયના પ્રદેશોના જૈન સંઘના ઉત્થાન માટેની પોતાની સેવાપ્રવૃત્તિની સમતુલા સાચવી હતી, અને એ રીતે સમગ્ર જૈન સંઘ ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો અને સૌને પોતાના ગુરુપદનો લાભ લેવાનો અવસર આપ્યો હતો.

વિ. સં. ૧૯૭૭ નું ચોમાસું બીકાનેરમાં કરીને તેઓએ બીજી વાર પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો અને વિ. સં. ૧૯૭૮ થી ૧૯૮૧ સુધીનાં ચાર ચોમાસાં પંજાબમાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં કરીને ત્યાંના શ્રીસંઘની સેવા બજાવી.

શ્રી વલ્લભસૂરિજી મહારાજ પંજાબમાં હોય કે પંજાબથી દૂર હોય, પંજાબના યોગ-ક્ષેમની ચિંતા તો ક્યારેય એમના હૃદયથી દૂર થતી ન હતી. અને દૂર રહ્યા રહ્યા પણ

તેઓ પોતાના સમુદાયના સાધુઓ દ્વારા તેમ જ સલાહ-સૂચનો દ્વારા જરૂરી માર્ગદર્શન કરાવતા જ રહેતા હતા. તેઓ ગમે ત્યાં હોય તોપણ 'હું મારા પંજાબમાં ક્યારે પહોંચું' એવી એમને હમેશાં ઝંખના રહ્યા કરતી.

વિ. સં. ૧૯૯૩ નું ચોમાસું ખંભાતમાં કરીને એમણે પંજાબ તરફ વિહાર કર્યો; અને વિ. સં. ૧૯૯૪ થી ૧૯૯૯ સુધીનાં છ ચોમાસાં પંજાબમાં કર્યાં. આ એમની પંજાબની ત્રીજી યાત્રા હતી. તે પછી એક જ વર્ષ માટે આચાર્ય મહારાજે પંજાબની બહાર છતાં પંજાબની નજીક વિ. સં. ૨૦૦૦ નું ચોમાસું બીકાનેરમાં કર્યું. તે પછી ફરી પાછા તેઓ ચોથી–અને છેલ્લી–વાર પંજાબ પધાર્યા. વિ. સં. ૨૦૦૧ થી ૨૦૦૩ સુધીનાં ત્રણ ચોમાસાં એમણે પંજાબમાં કર્યાં.

સને ૧૯૪૫ થી ૧૯૪૭ સુધીનો અઢી–ત્રણ વર્ષનો સમય આપણા દેશમાં ભારે અસ્થિરતા અને અસ્તવ્યસ્તતાનો સમય હતો. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની પૂર્વેના એ સમયમાં દેશ આખો કોમી તોફાનોના દાવાનળમાં સપડાઈ ગયો હતો; તેમાંય ઉત્તર ભારતની અને વિશેષે કરીને પંજાબ–સિંધ–સીમા પ્રાન્તની દુર્દશા તો વર્ણવી જાય એવી ન હતી. અને સ્વરાજ્ય આવ્યા પછીની કત્લેઆમે તો માઝા મૂકી હતી. આ પ્રદેશના વસનારાઓ માટે આ ખરેખરી કસોટીનો કાળ હતો—લોકોનાં જાન-માલની લેશ પણ સલામતી નહોતી. જેઓનાં જાન-માલ સલામત રહી શક્યાં એ કેવળ અકસ્માતરૂપે કે પોતાનાં પાંશરાં ભાગ્યનાં બળે અથવા તો ભગવાનની કૃપાના કારણે.

આવા કપરા અને કારમા સમયમાં પંજાબ જવું અને ત્યાં અઢી–ત્રણ વર્ષ માટે રહેવું એ આકરી કસોટી કરે એવો સમય હતો. પણ શ્રી વલ્લભસૂરિજી મહારાજને એની વિશેષ ચિંતા ન હતી—આ સમયે એમની ઊંઘને ઉડાડી મૂકે એવી ચિંતાજનક વાત હતી, આવા ભયંકર સંકટના સમયમાં પંજાબના શાંતિપ્રેમી અને અહિંસાવાદી જૈન સમાજનું શું થશે એ. પણ આ કોમી તંગદિલી અને તોફાનોએ ક્રમે ક્રમે એવું તો ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું હતું કે એનું શમન કરવું કે એનો સામનો કરવો એ મોટા મોટા સત્તાધારીઓના હાથની વાત પણ નહોતી રહી—કરાળ કાળ પોતે જ જાણે માનવરુધિરથી પોતાનું ખપ્પર ભરવા ક્રૂર બન્યો હતો! આવા દાવાનળની સામે થવાનું સામાન્ય માનવીનું કે ધર્મગુરુનું પણ શું ગજું? અને છતાં, પોતાનાં હૃદયબળ, હિંમત અને પુરુષાર્થને બળે પોતાના ચિત્તને સ્વસ્થ રાખીને, સર્વનાશ વેરતા આ હુતાશનમાંથી બની શકે તેટલાને તો અવશ્ય ઉગારી શકાય છે. આચાર્ય મહારાજે ૭૫ વર્ષની જઈફ ઉંમરે, આવા મતિમૂઢ બનાવી મૂકે અને ભલભલાની હિંમતને ભરખી જાય એવા કારમા સંકટના સમયમાં, સ્વસ્થતાપૂર્વક સંઘરક્ષાનું આવું કામ કરી બતાવ્યું એ બીના એમની સાધુતાના ખમીરની, એમની જીવનસાધના દ્વારા પ્રગટેલી ઠંડી તાકાતની અને સાચા અહિંસાધર્મના આચરણથી પ્રાપ્ત થતી તેજસ્વિતાની કીર્તિગાથા બની રહે એવી છે.

ગુજરાનવાલાને છેલ્લી સલામ!

પોતાના દાદાગુરુની, એમના સમાધિમંદિરની અને એમના નામે સ્થપાયેલ ગુરુકુળની યાદ આચાર્ય મહારાજ ક્યારેય ભૂલી નહીં શકતા. એમને તો હમેશાં એમ જ રહ્યા

કરતું કે ક્યારે અવસર મળે અને ક્યારે એ બધાનાં મનભરીને દર્શન કરવા ગુજરાનવાલા જઈ પહોંચીએ. વિ. સં. ૨૦૦૩નું ચોમાસું તેઓ ગુજરાનવાલામાં રહ્યા ત્યારે એક બાજુ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના પડઘમ જોરશોરથી વાગી રહ્યા હતા; અને બીજી બાજુ દેશના વિભાજનની પૂર્વતૈયારી રૂપે કોમી તોફાનોએ અસાધારણ વિકરાળ રૂપ ધારણ કર્યું હતું —માણસને મારવો એ, તે કાળે, ચીભડાને વધેરવા કરતાં પણ સહેલું બની ગયું હતું. પંજાબની અશાંતિની કોઈ સીમા ન હતી અને ગુજરાનવાલા પણ કોમી ઝનૂને જન્માવેલી અશાંતિનો અડ્ડો બની ગયું હતું.

સ્વરાજ્યને આવવાને હજી થોડાં અઠવાડિયાં ખૂટતાં હતાં, પણ કત્લેઆમ તો ક્યારની શરૂ થઈ ચૂકી હતી. ગુજરાનવાલાના હિંદુઓની સલામતી પૂરેપૂરી જોખમમાં હતી; અને જૈનોનો પણ એમાં સમાવેશ થતો હતો. કોઈ કોઈ વહેલાં ચેતીને ચાલી નીકળ્યા તે સિવાય બધાનાં જાન–માલ ભયમાં હતા. આચાર્યશ્રી કેવળ જૈન સંઘના કે હિંદુ જાતિના ભયંકર ભાવીથી જ નહીં પણ આખા દેશના સંકટગ્રસ્ત લાગતા ભાવીથી ખૂબ ચિંતિત હતા; અને એમની પારગામી દૃષ્ટિ દેશના અમંગળ ભાવીનું દર્શન કરાવીને એમને દુઃખી બનાવી મૂકતી હતી. એમની આ લાગણી 'આદર્શ જીવન' (પૃ. ૫૩૫)માં નોંધાયેલ નીચેના વાર્તાલાપ ઉપરથી પણ જાણી શકાય છે:—

'એક ગૃહસ્થે કહ્યું: "ગુરુદેવ, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય તો મળ્યું, પણ પંજાબના હિંદુઓને માટે તો આ આફત માલૂમ પડે છે."

'આચાર્યશ્રીએ કહ્યું: "જ્યારથી મેં ભાગલાની વાત સાંભળી છે ત્યારથી હું ચિંતિત છું કે આપણાં ધર્મસ્થાનો અને સમાજનું શું થશે?"

'એક જણે કહ્યું: "પાકિસ્તાનમાં લગભગ વીસ શહેર અને કસબા એવાં છે, જ્યાં આપણાં મંદિર અને ધર્મસ્થાનો છે."

'આચાર્યશ્રીએ કહ્યું: "હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનો રહેશે કે નહીં? હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓની સાથે મુસલમાનો રહી શકશે; પરંતુ પાકિસ્તાનીઓની મનોવૃત્તિ જોતાં હિંદુઓ પાકિસ્તાનમાં રહી શકે એ અસંભવ જેવું લાગે છે. કારણ કે પાકિસ્તાનની રચના થતાં પહેલાં જ મુસલમાનો ઉત્તેજિત થઈ રહ્યા છે"

'એકે કહ્યું: "શું પાકિસ્તાન સરકાર બિનમુસ્લિમોનું રક્ષણ નહીં કરે?"

'આચાર્યશ્રી: "કરવું તો જોઈએ, પણ સત્તાનો મદ ભૂંડો હોય છે."'

દિવસે દિવસે સૌની બિનસલામતી વધતી જતી હતી, ચિંતાનો કોઈ પાર ન હતો; અને ચિંતા કરવાથી કોઈ માર્ગ પણ નીકળે એમ ન હતો. હવે તો હિંમતથી કામ લેવાની અને સંઘ સહિત સહુનું રક્ષણ કેવી રીતે થાય એનો માર્ગ શોધવાની જરૂર હતી. જો વ્યક્તિગત જાનમાલની સલામતીના સ્વાર્થમાં સપડાયા તો પોતાનો બચાવ તો થતાં શું થાય, પણ સર્વ કોઈ ઉપર સર્વનાશની આફત વરસી જાય એવો કટોકટીનો એ સમય હતો; અને એની સામે હિંમત, ધીરજ, સ્વસ્થતા, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કુશળતાથી કામ લેવાનું હતું.

સ્વરાજ્યની જાહેરાતના સવા મહિના પહેલાં, તા. ૨–૭–૪૭ના રોજ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સમાધિમંદિરને આગ લગાડ્યાના સમાચાર મળ્યા. અંતર ચિરાઈ જાય અને

મન બેકાબૂ બની જાય એવા એ સમાચાર હતા. આચાર્ય મહારાજ સ્તબ્ધ બનીને એ સમાચાર સાંભળી રહ્યા. પણ સમય એવો હતો કે મનને વશ રાખ્યા વગર છૂટકો ન હતો. સંઘનાયકપદની ખરેખરી અગ્નિપરીક્ષા થઈ રહી હતી.

હવે તંગદિલી અને બિનસલામતી ઓછી થવાનો તો કોઈ અવકાશ જ ન હતો. ક્યારે શું થાય એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. પંજાબના સંઘને જેટલી પોતાની સલામતીની ચિંતા હતી, એટલી જ ખરેખરા તોફાનના કેન્દ્રમાં રહેલાં આચાર્ય મહારાજ તથા અન્ય સાધુ–સાધ્વી તેમ જ શ્રાવક–શ્રાવિકાઓની ચિંતા હતી. તેમાંય પંજાબ શ્રીસંઘના પ્રાણ સમા આચાર્ય મહારાજને કંઈ આંચ આવી જાય તો........? આ વિચારની કલ્પના પણ રૂંવાડાં ખડાં કરી દે એવી હતી. સૌ અત્યારે એક જ પ્રાર્થના કરતા હતા : ભગવાન આપણા ગુરુદેવને આ સંકટમાંથી ઉગારી લે.

જેમ વખત ગયો તેમ જોખમ વધતું ગયું. આખા દેશનો સંઘ આચાર્ય મહારાજની સલામતી માટે ચિંતિત બની ગયો. ચોતરફથી મહારાજજીને એક જ વિનતિ થતી હતી : ગમે તેમ કરીને ગુજરાનવાલા છોડીને–પાકિસ્તાનમાં ગયેલ પ્રદેશ તજીને–ભારતમાં આવી જાઓ. આ માટે કેટલીક તૈયારી કરીને એની જાણ પણ આચાર્યશ્રીને કરવામાં આવી. પણ પોતાનો જીવ બચાવવા ખાતર કર્તવ્યધર્મનો માર્ગ ભૂલે એ બીજા. આચાર્ય મહારાજ તો જાણે એક જ નિશ્ચય કરીને બેઠા હતા કે જીવીશું તો સંઘ સાથે જ જીવીશું; અને સંઘ ઉપર જો જોખમ આવી પડશે તો એ જોખમ પહેલાં અમે ઝીલીશું. અમે જીવતા રહીએ અને સંઘને આંચ આવે એ ન બને! પહેલાં સંઘની સલામતી, પછી અમારી સલામતી. અને આમ કરતાં કદાચ અમારા જીવ ઉપર જોખમ આવી પડશે તો સંઘરક્ષામાં અમારું જીવન ધન્ય બની જશે.

એક દિવસ આચાર્ય મહારાજે શ્રાવકોને કહ્યું, તમે તમારાં બાલબચ્ચાંને મોકલી આપ્યાં એ સારું કર્યું; હવે તમે તમારી રક્ષા માટે અહીંથી સલામત સ્થળે ચાલ્યા જાઓ. પણ શ્રાવકોય છેવટે વલ્લભગુરુના ઘડેલા હતા; એમણે પણ એકલા જવાનો ઇન્કાર ભણી દીધો.

સરકારે આચાર્યશ્રીને હવાઈ માર્ગે લઈ જવાની તૈયારી બતાવી, પણ પોતાની જવાબદારીની ઉપેક્ષા કરવા જેવી એ વાત એમને હરગિજ મંજૂર ન હતી.

સંઘની ચિંતા દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ઘેરી બનતી જતી હતી; અને સંઘ તેમ જ સાધુ–સાધ્વીઓ સહિત આચાર્ય મહારાજને સહિસલામત હિંદુસ્તાનમાં લઈ આવવાના ચક્રો ગતિમાન થઈ ગયાં હતાં. હવે તો સ્વરાજ્ય આવી ચૂક્યું હતું અને પાકિસ્તાનનું સર્જન પણ થઈ ચૂક્યું હતું. અને વળી ગુજરાનવાલામાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવી પહોંચવું અશક્ય જેવું હતું : ભગવાન જાણે ક્યારે કેવી મુસીબત આવી પડે!

પણ આચાર્ય મહારાજ તો સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ સ્વસ્થ હતા, અને પોતાના સંઘને હમેશાં ધીરજ અને હિંમત આપતા રહેતા હતા. સૌને એટલી આસ્થા હતી કે માથે ઓલિયા જેવા સાધુપુરુષનું શિરછત્ર છે, તો એમના પુણ્યે આપણે જરૂર આ સંકટના મહાસાગરને પાર પામી જઈશું. આમ ધૈર્ય અને હિંમતના અવતાર બનેલા ગુરુ અને ગુરુશ્રદ્ધામાં લીન બનેલા ભક્તો સંકટની સામે જાણે લક્ષ્મણરેખા દોરીને સારા સમયની રાહ જોઈ રહ્યા.

એવામાં પર્યુષણ મહાપર્વ આવ્યાં. સૌને થયું, આવા વખતમાં પર્યુષણ કેવાં અને એનું આરાધન કેવું! કોઈનું ચિત્ત પર્વારાધનમાં લાગે એવી સ્થિતિ જ ન હતી. પણ આચાર્યશ્રી તો ધર્મમૂર્તિ હતા. સંકટને તરવાનો ઉપાય એમને ધર્મારાધનમાં જ દેખાયો. મનને દૃઢ કરીને તેઓ શાંત ચિત્તે મહાપર્વની આરાધનામાં લાગી ગયા! આવા રૂડા આત્મ-પર્વનું આરાધન કરતાં કદાચ જાન જવાનો વખત આવે તોપણ શી ચિંતા?

સ્થિતિ તો વધારે ને વધારે ખરાબ થતી જતી હતી. પણ જાણે પોતાના સંતજનો અને ધર્મી જીવોના રક્ષણની જવાબદારી કુદરતે પોતાના ઉપર લઈ લીધી હતી. અહીં જાણે પેલી કવિપંક્તિઓનું સત્ય સાકાર થતું લાગતું હતું—

> મચ્યું છે યુદ્ધ બ્રહ્માંડે દેવદાનવનું સદા,
> હણે છે કોઈ તો કોઈ રક્ષાનું કરનાર છે.

પણ આ રક્ષા ક્યારે, કેવી રીતે, કોની મારફત થવાની હતી?

અને એક દિવસ આ સવાલનો જવાબ મળી ગયો.

ભાદરવા સુદિ આઠમે અમૃતસરથી ત્રણ મોટર-લોરીઓ ગુજરાનવાલા આવી પહોંચી. આવનારાઓએ સાધુ-સાધ્વી સમુદાય સાથે એમાં અમૃતસર આવવા આચાર્યશ્રીને વિનતિ કરી. પણ તેઓ તો પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ હતા: પહેલા મારો સંઘ અને સમુદાય; છેલ્લો હું! મારા અહીંથી રવાના થવા સાથે જ આપણા સંઘની બિનસલામતીનો પણ અંત આવવો જોઈએ. વિનંતી કરનારા નિરાશ થયા: આમને કેવી રીતે સમજાવવા? કોણ સમજાવે?

આ અપાર સંકટોએ જન્માવેલી જીવનની અનિશ્ચિતતાની વચ્ચે જાણે આચાર્ય-પ્રવરનું તેજ વધારે ખીલી નીકળ્યું. એમનો આત્મા સિદ્ધયોગીની ધીરતા–ગંભીરતા દાખવી રહ્યો. ભાદરવા સુદિ અગિયારસે જગદ્ગુરુ હીરવિજયસૂરિજીની જયંતીની ઉજવણી કરી.

અને બીજે જ દિવસે સૌના છુટકારાનો સમય જાણે પાકી ગયો હોય એમ અમૃતસરથી એકીસાથે અગિયાર મોટર લોરીઓ આવી પહોંચી. સૌના વિદાયની અને પ્રાણપ્યારા ગુરુતીર્થ ગુજરાનવાલાને આખરી સલામ કરવાની વસમી ઘડી આવી પહોંચી. કુદરતનો સંકેત પણ ક્યારેક કેવો વિચિત્ર હોય છે? જે ગુજરાનવાલા પ્રત્યે રોમે રોમમાં ધર્મભક્તિ ઊભરાતી અને જ્યાંની યાત્રા કરવાને માટે મન થનગની રહેતું એનો સદાને માટે ત્યાગ કરવાનો વખત આવ્યો!

આચાર્ય મહારાજ પગે ચાલીને ગુરુકુલ સુધી ગયા. વચમાં દાદાગુરુના સમાધિમંદિર-નાં છેલ્લાં દર્શન કર્યાં. આંખોમાં આંસુ અને અંતરમાં અસહ્ય વેદના જાગી ઊઠયાં; પણ એના ઉપર મનનું ઢાંકણ વાળી દીધા વગર છૂટકો ન હતો. આચાર્યપ્રવરે એ તીર્થધામને અશ્રુઓની છેલ્લી અંજલિ આપી. કેવાં જાજરમાન સ્થાનો આજે કેવાં વેરાન બની ગયાં હતાં! અંતર વલોવાઈ જાય એવું એ દૃશ્ય હતું. જાણે પોતાના હૃદયને પાછળ મૂકતા જતા હોય એમ આચાર્ય મહારાજે દુભાતે દિલે, ભારે પગલે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.

ગુજરાનવાલામાં દાદાગુરુના સ્વર્ગવાસ બાદ પોતાની નજર સામે જ સંવત ૧૯૫૨ માં ગુરુમંદિરનો–સમાધિમંદિરનો પાયો નંખાયો હતો. આજે ૫૧ વર્ષે એ પુણ્યભૂમિનો સદાને માટે ત્યાગ કર્યો! કર્તવ્યની કેડીઓ અને કુદરતની કરામતો સદાય અકળ રહી છે.

આખો સંઘ સુખરૂપ અમૃતસર પહોંચી ગયો. સાધુચરિત આચાર્યશ્રીનું તપ ફળ્યું. સમસ્ત સંઘમાં આનંદ અને નિરાંતની લાગણી પ્રવર્તી રહી.

મારું પંજાબ, મારું પંજાબ

એ વાતને સાત વર્ષ વીતી ગયાં. અત્યારે આચાર્ય મહારાજ પંજાબથી સેંકડો માઈલ દૂર મુંબઈમાં બિરાજે છે, પણ પંજાબને પળ માટે પણ વીસરી શકતા નથી. પંજાબ તો જાણે એમનો શ્વાસ અને પ્રાણ બની ગયું છે.

તબિયત સારી નથી અને ઉંમર પણ ૮૪ વર્ષ જેટલી પાકી થઈ છે. વળી શિષ્ય-પ્રશિષ્યો ગુરુથી છૂટા પડવા જરાય તૈયાર નથી. પણ આચાર્યશ્રી તો એટલું જ વિચારે છે, શરીરની કે સગવડ–અગવડની ચિંતા મૂકીને પણ પંજાબને સંભાળવાનું ધર્મકર્તવ્ય બજાવવું જ જોઈએ. અને તેઓ આચાર્યશ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજીને પંજાબ પહોંચવા માટે મુંબઈથી વિહાર કરાવે છે.

પણ આટલું જ શા માટે? છેક છેલ્લા દિવસોની વાત છે. સને ૧૯૫૪ના ઓગસ્ટની ૧૨મી તારીખે આચાર્ય મહારાજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાંથી શેઠ શ્રી કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલને બંગલે પધાર્યા; અને તા. ૨૨–૯–૫૫ના રોજ એમનો સ્વર્ગવાસ થયો, એ અરસામાં અમૃતસરના એક વૈદ્યરાજે મુંબઈ આવીને આચાર્ય મહારાજનો ઉપચાર કર્યો; તબિયતમાં કંઈક સુધારો લાગ્યો; વૈદ્યરાજ વિદાય થયા. વૈદ્યરાજ રજા લેવા આવ્યા તે વખતે આગેવાનોએ એમનો આભાર માનીને કહ્યું : આચાર્ય ભગવંત તો અત્યારે–આવી તબિયતની નાજુક પરિસ્થિતિમાં પણ–પાલીતાણા અને પંજાબને સંભાર્યા કરે છે. એમની ભાવના શત્રુંજયની યાત્રા કરીને પંજાબ જવાની છે; અને બાકીનું જીવન ત્યાં જ વિતાવવા-ની છે. આપ એમને જલદી સાજા કરી દો. વૈદ્યરાજ શું જવાબ આપે? તેઓ મનોમન આ સંત આચાર્યશ્રીની ઉદાત્ત ભાવનાને વંદી રહ્યા.

એ જ અરસામાં પંજાબના ભાઈઓ આચાર્ય મહારાજના દર્શને આવ્યા. એમને જોઈને આચાર્ય મહારાજનું મન ભરાઈ આવ્યું : દાદાગુરુ આત્મારામજી મહારાજ અને પંજાબ સંઘની ભક્તિના સ્મરણથી એમનું રોમ રોમ ભરાઈ ગયું. કેવા એ ગુરુદેવ અને કેવો મારો પંજાબનો સંઘ! અંતરનો એકેએક તાર ઝણઝણી ઊઠ્યો અને આંખોને આંસુઓ-થી પખાળી રહ્યો. જાણે અંતરનો લાગણીનો બંધ તૂટી ગયો. સૌ લાગણીની એ પાવન ભિનાશ અને કુમાશનો સ્પર્શ અનુભવી રહ્યા. વાતાવરણમાં એક પ્રકારની પાવનકારી ગમગીની પ્રસરી રહી, અને વાણી જાણે થંભી ગઈ. થોડી વારે સ્વસ્થ બનીને આચાર્યશ્રીએ ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું : "મારી અંતરની ઇચ્છા છે કે ચોમાસું પૂરું થાય એટલે દાદાનાં દર્શન કરવા પાલીતાણા જાઉં અને મન ભરીને દાદાનાં દર્શન કરું. ત્યાંથી વિહાર કરીને પંજાબ જાઉં. છેવટના શ્વાસ સુધી ત્યાં જ રહું અને ત્યાંની પવિત્ર ભૂમિમાં જ આ પૌદ્ગલિક શરીરનો ત્યાગ કરું. આ મારી ઇચ્છા છે........શું એ પૂરી થશે?" બોલતાં બોલતાં ફરી પાછાં નેત્રો સજળ બની ગયાં. એ દૃશ્ય નીરખનારા ધન્ય બની ગયા.

પણ એ સવાલનો જવાબ કોણ આપી શકે? એ ઇચ્છા તો પૂરી ન થઈ—આ દેહે પૂરી ન થઈ! પણ કેમ કહી શકીએ કે એ પૂરી ન થઈ? એક દેહમાંથી મુક્ત બનીને એ

ઇચ્છા સર્વવ્યાપી બની ગઈ; અને આવી સુભગ ભાવના ભાવનાર પવિત્ર આત્માની સુભગ ભાવનાની શાશ્વત કીર્તિગાથા બની ગઈ. પંજાબની ભક્તિ અને રક્ષા કરવામાં શેષ જીવન સમર્પિત કરવાની આચાર્યપ્રવરની આ ઝંખના એ પંજાબ સંઘની અમર સંપત્તિ અને આચાર્ય મહારાજના મુનિસમુદાય તેમ જ ધર્મપ્રભાવનાની ધગશ ધરાવતા સર્વ મુનિવરોની જવાબદારી અને પ્રેરણાનું સ્થાન બની ગઈ.

પંજાબને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવીને આચાર્યપ્રવર કંઈ એકલા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘના જ ગુરુ નહોતા રહ્યા; પંજાબમાં વસતા સૌકોઈ પ્રત્યે એમને વાત્સલ્ય હતું અને સૌનું ભલું કરવાની એમની ભાવના હતી. આવી મંગલ કામનાનો પડઘો પણ એવો જ પડચો : પંજાબ વાસીઓને પણ આચાર્ય પ્રત્યે એટલી જ ભક્તિ અને આદરભરી પ્રીતી હતી. અને એ મહાનુભાવોએ અનેક પ્રસંગે પોતાની આવી ભક્તિ પ્રદર્શિત કર્યાના અનેક હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગો, ગગનમંડળના તેજસ્વી તારાઓની જેમ, આચાર્ય મહારાજના જીવનને શોભાયમાન કરી રહ્યા છે. પણ એ બધાંનું દર્શન કરવાનો અવકાશ અહીં ક્યાં? બધાનો સાર એ કે પંજાબની ભૂમિની ભક્તિ અને આચાર્ય મહારાજના અંતરની ભક્તિનો સુભગ સંગમ સધાયો અને એ સંગમને તીરે પંજાબ કૃતાર્થ બની ગયું.

સમાજ હશે તો ધર્મ ટકશે

પંજાબે ભલે શ્રી વલ્લભસૂરિજી મહારાજને પોતાના માની લીધા અને આચાર્યશ્રીએ પણ ભલે પંજાબને પોતાનું માન્યું; પણ એથી કંઈ તેઓની અન્ય પ્રદેશો સાથેની હિતચિંતાભરી આત્મીયતા મટી કે ઘટી જતી નથી. અન્ય પ્રદેશો સાથે પણ શ્રી વલ્લભસૂરિજી મહારાજને એવો જ ધર્મસ્નેહ અને ધર્મસંબંધ રહ્યો છે. સૂરજ–ચાંદાને ભલા કોણ હમેશને માટે પોતાપણાના વાડામાં રોકી રાખી શકે? એ તો એવા ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજતા હોય છે કે એમની નજર સૌ ઉપર ફરતી રહે અને સૌ એમ જ માને કે એ અમારી સામે જ નીરખી રહ્યા છે! જેવું સૂર્ય–ચંદ્રનું એવું જ જીવનસાધક અને વિશ્વવત્સલ સંતોનું : સૌ એમને પોતાના લાગે; સૌ એમને પોતાના માને.

આચાર્ય મહારાજ જેમ એક ધર્મગુરુ તરીકે સંઘની આવતી કાલની—આવતા ભવની—ચિંતા સેવતા હતા તેમ નજર સામેથી પસાર થઈ રહેલા આજની—વર્તમાન કાળની—આ ભવની—ચિંતાની ક્યારેય ઉપેક્ષા કરતા ન હતા. એમની દીર્ઘદૃષ્ટિ જેમ પરલોકનો વિચાર કરી શકતી તેમ આ લોકનો પણ વિચાર કરી શકતી; તેઓ અતિપરલોકપરાયણ બની કેવળ કલ્પનામાં જ નહોતા ઊડચા કરતા, પણ ધરતી પર પગ માંડીને પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિને પણ સમજી શકતા હતા. એક ધર્મગુરુ તરીકે આચાર્ય મહારાજની આ જ અસાધારણ અને વિરલ વિશેષતા હતી. અને એને લીધે જ તેઓ સંઘ અને સમાજના સુખઃદુઃખના સાથી સાચા ધર્મગુરુ બની શકચા હતા, અને સંઘની રક્ષા માટે અવિરત જહેમત ઉઠાવીને પોતાનું સંઘનાયકપદ ચરિતાર્થ કરી શકચા હતા.

સંવેદનશીલ, કરુણાપરાયણ અને ભક્તિસભર એમનું હૃદય હતું. પોતાની જરૂરિયાતો કરતાં પણ તેઓ સમાજની કે સામી વ્યક્તિની જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાત વધારે સમભાવપૂર્વક સમજી શકતા. ત્યાગધર્મ સ્વીકારીને સાધુપણાનો સ્વીકાર કરવા છતાં

પોતાને અન્ન-જળ કે વસ્ત્ર-આવાસ વગર કે વખત આવ્યે દવા-પથ્ય વગર ચાલતું નથી એ નગદ સત્ય તેઓ બરાબર સમજતા હતા; એક કરુણાપરાયણ સંતની જેમ જેવી પોતાની જરૂરિયાત એવી જ બીજાની જરૂરિયાતને તેઓ સમજતા થયા હતા : સમાજ સાથે આવો સમસંવેદનભર્યો સંબંધ એમણે બાંધ્યો હતો. અને તેથી જ તેઓ સમાજ કે સંઘની પરલોકની તેમ જ આ લોકની એમ બન્ને જરૂરિયાત તરફ ધ્યાન આપવામાં સમતુલા જાળવી શક્યા હતા.

પોતે પોતાની રીતે કરેલ જીવનદર્શનનો તથા સમાજદર્શનનો તેમ જ વિશેષે કરીને ધર્મસંઘોના ઇતિહાસનો એ બોધપાઠ તેઓ બરાબર પામી ગયા હતા કે ધર્મ અગર ટકી શકે છે તો તે એના અનુયાયીઓમાં જ ટકી શકે છે; જે ધર્મના અનુયાયીઓ નામશેષ થઈ જાય છે, એ ધર્મ પણ નામશેષ થઈને કેવળ ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વનો જ વિષય બની રહે છે. न धर्मो धार्मिकैर्विना એ ઉક્તિ બિલકુલ સાચી અને અનુભવયુક્ત છે. આપણા દેશના કે દુનિયાના પ્રાચીન અનેક ધર્મો કે પંથોનો ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આચાર્ય મહારાજની ધર્મસેવાનું ધ્યેય તો કેવળ ધર્મને ટકાવી રાખવાનું જ નહીં પણ એને પ્રભાવશાળી બનાવવાનું અને એનો લાભ માનવસમાજને વ્યાપક પ્રમાણમાં આપતાં રહેવાનું હતું. મતલબ કે તેઓ ધર્મને ગોંધી રાખવામાં નહીં પણ ધર્મની લહાણી કરવામાં માનનારા સંતપુરુષ હતા. અને ધર્મની લહાણી તો ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે ધર્મની અંદરનું–એના પ્રાણરૂપ–વિશ્વકલ્યાણ કરવાનું શક્તિતત્ત્વ કુંઠિત થઈ ગયું ન હોય. અને આ ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે એ ધર્મના વારસદારો–અનુયાયીઓ શક્તિશાળી અને પ્રભાવશાળી હોય. એટલે છેવટે તો અનુયાયીઓની શક્તિ–અશક્તિ એ જ ધર્મની શક્તિ–અશક્તિ બની રહે છે. આચાર્ય મહારાજ આ રહસ્ય બરાબર સમજ્યા હતા; અને તેથી જ એમણે એ નિશ્ચય કર્યો હતો કે સંઘ કે સમાજ હશે તો જ ધર્મ ટકી શકશે.

દર્દ પરખાઈ જાય પછી દવા કરીને દર્દને દૂર કરવામાં વાર કેટલી ? માર્ગ સમજાઈ જાય પછી મંજિલે પહોંચવામાં બહુ સમય ન લાગે. આમાં મોટી વાત સાચી સમજણ મેળવવી એ જ છે. સમજણ મળી ગઈ પછી ઇલાજ કરવાનું સહેલું થઈ પડે. આચાર્ય મહારાજે જૈન સંઘ અને જૈન સમાજની એમના સમયની સ્થિતિનું નિદાન પોતાની વેધક દૃષ્ટિથી તરત કરી લીધું. એમણે જોયું કે પ્રસંગે પ્રસંગે પુષ્કળ પૈસો વાપરીને ધનવાન હોવાની ખ્યાતિ મેળવનાર જૈન સમાજની આંતરિક હાલત બેહાલ, નબળી અને ચિંતા કરાવે એવી છે. અને જો આવી ને આવી સ્થિતિ કાયમ રહી, અને કોઈએ, સજાગ બનીને, પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની દૂરંદેશી ન દાખવી તો સમાજની સ્થિતિ વધુ કરુણ અને કફોડી બની ગયા વગર નથી રહેવાની. સમાજની આવી સ્થિતિના દર્શને આચાર્યશ્રીને વધુ સચિંત બનાવ્યા અને એમનાં ઊંઘ–આરામને હરામ બનાવી દીધાં.

નજર સામેના સમયને પારખીને તેને અનુરૂપ પગલાં ભરવાની દૃષ્ટિ તો પૂજ્ય દાદાગુરુ પાસેથી મળી જ હતી; સમાજના મધ્યમ અને નીચલા વર્ગના સંપર્કે એ દૃષ્ટિને વધારે તેજસ્વી બનાવી. અને અંતે એ દૃષ્ટિનું દીર્ઘદૃષ્ટિમાં રૂપાંતર થયું અને આચાર્ય મહારાજ પોતાની એ પારગામી દૃષ્ટિથી સમાજની સાચી અને ચિંતા ઉપજાવે એવી સ્થિતિનું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન કરી શક્યા. શરીરમાં દર્દ પેઠાની કે ઘરમાં સર્પ પેસી ગયાની વાત જાણ્યા

પછી તો ભલા કોણ નિરાંતની કે સુખની નીંદ લઈ શકે? આચાર્યશ્રીનું પણ એવું જ થયું.

એમણે જોયું કે જૈન સમાજ અભ્યાસમાં, બીજા સમાજોની સરખામણીમાં, ખૂબ પછાત છે. નાનીનાની-નજીવી-નમાલી બાબતોને કારણે છાશવારે ને છાશવારે સંઘમાં જાગી ઊઠતા કલેશ-કલહોને કારણે સંઘ વેરવિખેર બની રહ્યો છે અને એનું બળ અને હીર હણાઈ રહ્યું છે. અને ઊજળા અને પૈસાદાર ગણાતા સમાજની આંતરિક સ્થિતિ અને આર્થિક શક્તિ ધીમે ધીમે ઘસાઈ રહી છે. ઇતિહાસ કહે છે કે પોતાના સહધર્મીઓની દીનતાથી દુઃખી થઈને આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિજીએ પાણુકોરાનાં જાડાં વસ્ત્રો પરિધાન કરીને મહારાજા કુમારપાળને દીનજનોનાં દુઃખ દૂર કરવાની પ્રેરણા આપી હતી. આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ એ જ પરંપરાના સંઘહિતચિંતક અને સમાજરક્ષક પ્રભાવક પુરુષ હતા. સમાજનાં દીનતા અને દુઃખ જોઈને તેઓ ચૂપ કેવી રીતે બેસી શકે?

તેઓ ઊજળું એટલું દૂધ અને પીળું એટલું સોનું માની લેવાના ભ્રમમા પડી જાય એવા ન હતા; એટલે સમાજમાં, મધપૂડાની જેમ ઘર કરી રહેલી ગરીબીનો ખ્યાલ મેળવતાં વાર ન લાગી.

સમાજની કમજોરીનું કારણ સમજાઈ ગયું હતું. હવે તો એ કારણનું નિવારણ કરી શકે એવા કારગત ઇલાજો હાથ ધરવાની જ જરૂર હતી. અને એ ઇલાજોની અજમાયશ એ જ આચાર્ય મહારાજનું જીવનકાર્ય બની ગયું હતું.

સમાજની આ સ્થિતિની સુધારણા કરીને સમાજને શક્તિશાળી અને તેજસ્વી બનાવવા માટે એમણે, રત્નત્રયીના જેવી, આ પ્રમાણે ત્રિસૂત્રીની રચના અને પ્રરૂપણા કરી:—

(૧) સમાજનાં બાળકોને દરેક કક્ષાનું વ્યાવહારિક તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષણ મળે એવી શ્રીસંઘ પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા કરે.

(૨) અંદર અંદરના મતભેદોને દૂર કરીને બધાય ફિરકાના જૈન સંઘોમાં એકતા સ્થપાય એવા પ્રયત્નો કરવા; અને નાની વાતોને મોટું રૂપ આપીને નકામા ઝઘડા કે કલેશ કરવાથી દૂર રહેવું. સંપ અને સંગઠન એ જ સાચું બળ છે; અને અત્યારે, પહેલાં કરતાં પણ, જૈનોની એકતાની ખૂબ જરૂર છે.

(૩) સમાજની શક્તિને ટકાવી રાખવા માટે સમાજના ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનો ઉત્કર્ષ થાય એવા રચનાત્મક ઉપાયો મોટા પાયા ઉપર હાથ ધરવા.

અને આચાર્યશ્રીની જીવનકથા કહે છે કે એમનું આખું જીવન સમાજના કલ્યાણ માટેની આ ત્રિસૂત્રીને અમલમા મૂકવા-મુકાવવામાં જ વીત્યું હતું; અને એમના વિચાર, વાણી અને વર્તન આને માટે એકરૂપ બની ગયાં હતાં અને એ બધાયના કેન્દ્રમાં વિરાજતી હતી નિર્મળ સાધુજીવનની અપ્રમત્ત આરાધના! સાથે જ તેઓ સ્વ અને પર બન્નેના કલ્યાણના સાધક હતા!

મુંબઈને અને મુંબઈ મારફત આખા સમાજને લાભ

અલબેલી મુંબઈ નગરી તો ચોર્યાશી બંદરનો વાવટો ગણાય છે; અને આંતરરાષ્ટ્રીય નગર હોવાનું ગૌરવ મેળવી શકે એવું એ પચરંગી અને વિવિધ સંસ્કૃતિઓના અનુયાયીઓનું મિલનસ્થાન છે. જૈન સમાજની દૃષ્ટિએ પણ એનું ખાસ વૈશિષ્ટ્ય છે. સમાજ-

સેવાની સંખ્યાબંધ પ્રવૃત્તિઓનું જન્મસ્થાન અને આશ્રયસ્થાન મુંબઈ શહેર છે; અને તેથી સમાજસેવાની નાની-મોટી અનેક સંસ્થાઓ મુંબઈમાં સ્થપાઈ છે; અને આજે પણ યથાશક્તિ-મતિ પોતાની સેવાપ્રવૃત્તિઓને ચલાવી રહી છે. જૈન સમાજની સામાજિક સેવાપ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ મુંબઈને પ્રથમ પંક્તિનું કેન્દ્ર ગણી શકાય એવી એની કારકિર્દી છે.

એટલે પછી જે કોઈને સમાજઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિ કરવી હોય એનું ધ્યાન આ શહેર તરફ જાય એ સ્વાભાવિક છે. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજનું મન પણ આ દૃષ્ટિએ મુંબઈ તરફ વિશેષ આકર્ષાયું હોય એ બનવા જોગ છે. જુદા જુદા વખતે મળીને ચારેક દાયકાના (વિ. સં. ૧૯૬૯ થી વિ. સં. ૨૦૦૮ સુધીના) ગાળામાં તેઓ પાંચ વાર મુંબઈ પધાર્યા હતા; અને બધાં મળીને એમણે આઠ ચતુર્માસ ત્યાં વિતાવ્યાં હતાં.

સૌથી પહેલાં તેઓ વિ. સં. ૧૯૬૯ માં મુંબઈ ગયા અને ૧૯૬૯ તથા ૧૯૭૦ નાં બે ચોમાસાં ત્યાં રહ્યા. ત્યાર પછી વિ. સં. ૧૯૭૩માં મુંબઈ ગયા, અને એક ચોમાસું ત્યાં કર્યું. તે પછી વિ. સં. ૧૯૮૫ નું ચોમાસું મુંબઈમાં કર્યું. ત્યારબાદ વિ. સં. ૧૯૯૧માં[1] તેઓ મુંબઈ ગયા, અને એ ચોમાસું ત્યાં પસાર કર્યું. અને છેલ્લે છેલ્લે વિ. સં. ૨૦૦૮માં તેઓશ્રી પાંચમી વાર મુંબઈ ગયા અને ૨૦૦૮-૨૦૦૯-૨૦૧૦ નાં ત્રણ ચતુર્માસ મુંબઈમાં કર્યાં. ૨૦૧૦ નું ચોમાસું એ કેવળ મુંબઈનું જ નહીં પણ એમની ૬૭-૬૮ વર્ષ જેટલી સુદીર્ઘ સંયમયાત્રાનું પણ છેલ્લું ચોમાસું બની રહ્યું.

વિદ્યાલયની સ્થાપના—મુનિરાજ શ્રી વલ્લભવિજયજી પહેલવહેલાં વિ. સં. ૧૯૬૯માં મુંબઈમાં આવ્યા એથી આખા સમાજને સૌથી મોટો અને સ્થાયી લાભ થયો તે એમની શિક્ષણપ્રચાર માટેની સતત પ્રેરણાથી થયેલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના. આ સંસ્થાએ નવી પેઢીને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સવલતો આપીને દુઃખી કુટુંબોને સુખી બનાવીને સમાજઉત્કર્ષનું કેટલું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે તે સુવિદિત છે. વિ. સં. ૧૯૭૩ માં આચાર્યશ્રી ફરી મુંબઈ ગયા અને ચોમાસું ત્યાં રહ્યા તે પણ વિદ્યાલયને વધુ પગભર બનાવવાના હેતુથી જ. એમના આશીર્વાદ અને પ્રયત્નથી વિદ્યાલય કેટલું પાંગર્યું અને એણે કેટલી પ્રગતિ કરી એની સવિસ્તર કથા આ 'વિકાસકથા'માં આપવામાં આવી છે, એટલે અહીં એની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. સાચે જ, વિદ્યાલય આચાર્યપ્રવરની સમાજ ઉત્કર્ષની ઝંખના, વિદ્યાવિસ્તારની તમન્ના અને સેવાપરાયણ સાધુતાની અમર કીર્તિગાથા બની રહેશે.

વિ. સં. ૧૯૮૫ ની સાલનું મુંબઈનું ચોમાસું આચાર્ય મહારાજની સમતા અને સાધુતાની કસોટીનો નાનો સરખો પ્રસંગ બની રહ્યું. જૈન સંઘમાં જે કંઈ પક્ષાપક્ષી ચાલ્યા કરે છે એનાથી ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ અવરાઈ ગઈ છે અને રાગદૃષ્ટિ વધી ગઈ છે. નાગણી પોતાનાં જ સંતાનોનું ભક્ષણ કરી જાય એમ જૈન સંઘમાં ઘર કરી ગયેલી રાગ-

૧ આ 'વિકાસકથા'ના ૧૩૮મે પાને આચાર્ય મહારાજ ચાર વાર મુંબઈ ગયાનું લખ્યું છે; અને તેઓ વિ. સં. ૧૯૯૧માં પણ મુંબઈ પધાર્યા હતા એ હકીકત નોંધવી રહી ગઈ છે. આ ભૂલ સુધારી લેવા વિનંતી છે. —લેખક

દૃષ્ટિએ જૈન સંઘનાં તેજ, હીર અને બળનું ગ્રસન કરી લીધું છે; અને, 'કમજોરને ગુસ્સો બહુ' એ નીતિવાક્ય મુજબ, અંદરથી કમજોર બની ગયેલા જૈન સંઘને અંદરઅંદરના ક્લેશ–કંકાસ અને ઝઘડાઓમાં ઓરી દીધો છે. આને લીધે સંઘમાં ઈર્ષ્યા-અદેખાઈ, રાગ-દ્વેષ, નિંદા-કૂથલી અને મારા-તારાપણાના અનેક દુર્ગુણો પ્રવેશી ગયા છે; અને પોતાના ન હોય એ ભલે વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ચરિત્રવૃદ્ધ સાધુમુનિરાજ હોય તોપણ એમના વિરોધ કે અવર્ણવાદમાં આવા દુર્ગુણોનો ભોગ બનેલા માનવીઓ જરાય પાછી પાની કરતા નથી. આવે વખતે એ માનવીઓ પાયાની એ વાત ભૂલી જાય છે કે રાગદશાથી પ્રેરિત થઈને વ્યક્તિગત નિંદામાં પડીને તેઓ અમુક વ્યક્તિની નહીં પણ ધર્મની કે ધર્મ-માર્ગની જ નિંદા કરીને ધાર્મિકતાના પાયામાં કુઠારાઘાત કરી રહ્યા છે.

આચાર્ય મહારાજના સમાજના ભલા માટેના તેમ જ શાસનની સાચી પ્રભાવના માટેના પ્રગતિશીલ વિચારો 'જૂનું એટલું સોનું અને નવું તેટલું પિત્તળ' માનવાના જૂન-વાણી વિચારો ધરાવતા શ્રમણસમુદાયને પસંદ પડતા નહીં. એટલે તેઓ આચાર્યશ્રીના કે એવા જ અન્ય વિચારકોના વિચારોનો વિરોધ કરવામાં, એમના વિચારોના બહાને એમના વ્યક્તિત્વની સામે વિરોધનો વંટોળ ખડો કરી દેતા. અને એ રીતે વિચારો તો બાજુએ રહી જતા અને વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે વેર-વિરોધનું વાતાવરણ જાગી જતું. મુંબઈના આ ચતુર્માસમાં શ્રી વલ્લભસૂરિજીની સામે ઠીક ઠીક વિરોધ દાખવવામાં આવ્યો; અણ-છાજતાં હેંડબિલો પણ પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં. પણ આચાર્ય મહારાજ સ્વયં શાંત રહ્યા અને બધાને શાંત રાખતા રહ્યા. તેઓ સમજતા હતા કે આવી ગંદકી ઉછાળવામાં વ્યક્તિ-ને જે કંઈ નુકસાન થવાનું, તે ઉપરાંત ખુદ શાસનને જ ભયંકર હાનિ પહોંચવાની.

આ યુગ એ સ્વદેશી વસ્તુઓના ઉપયોગના પ્રચારનો અને અહિંસક રાષ્ટ્રીય આંદો-લનનો ગાંધીયુગ હતો. ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ, પ્રગતિશીલ મનોવૃત્તિ અને જનકલ્યાણની ભાવના ધરાવતા આચાર્ય મહારાજ એનાથી અસ્પૃષ્ટ રહે એ ન બનવા જેવું હતું. એમણે ક્યારના ખાદીનો સ્વીકાર કરીને અને પરદેશી ખાંડનો ત્યાગ કરીને પોતાની રાષ્ટ્રભાવનાને સક્રિય બનાવી હતી. આચાર્યશ્રીના વિરોધ કરનારાઓને આ વાત ભલે ન રુચી હોય, પણ એથી આચાર્યશ્રી રાષ્ટ્રના લોકગુરુ કે ધર્મગુરુ બની શક્યા અને ધર્મોદ્ધારની પોતાની વાત વ્યાપક જનસમાજ સુધી પહોંચતી કરી શક્યા એ કંઈ નાનોસૂનો લાભ ન હતો.

આ ચતુર્માસ દરમ્યાન પણ તેઓ કેળવણીની, સમાજઉત્કર્ષની અને એકતાની વાત એટલી જ લાગણીપૂર્વક સમાજને સમજાવતા રહ્યા. આથી વિદ્યાલય તથા કૉન્ફરન્સ જેવી સંસ્થાઓને ઘણો લાભ થયો, એમની સેવાપ્રવૃત્તિઓને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું અને આચાર્યશ્રીની સમાજના ઉત્કર્ષની ભાવનાને સમાજ વધારે સારી રીતે સમજતો થયો અને એમાં સક્રિય અને ઉદાર સહકાર આપતો થયો.

આચાર્યશ્રીની આ ચોમાસાની આ બધી ધર્મપ્રવૃત્તિ ઉપર સુવર્ણકળશ ચડાવવાનો યશ લીધો કચ્છના ભાઈઓએ. આચાર્ય મહારાજની ઉદાર દૃષ્ટિને લીધે મુનિ શ્રી સમુદ્ર-વિજયજી મહારાજ વગેરે કચ્છના વીસા ઓસવાળ મહાજનની વાડીમાં ચતુર્માસ રહ્યા હતા. ચતુર્માસ પછી આચાર્ય મહારાજ વાડીમાં પધાર્યા. ત્યાં એમણે "શિક્ષણની જરૂર" ઉપર હૃદયસ્પર્શી પ્રવચન આપ્યું. એ વાણી મુખમાંથી નહીં પણ સમાજસેવાના ભેખ-

ધારી સંતપુરુષના અંતરમાંથી પ્રગટી હતી. એ વાણી હીરજી ભોજરાજ એન્ડ સન્સ નામે પેઢીના કચ્છના માલિકોનાં અંતરને એવી સ્પર્શી ગઈ કે એ વખતે જ એમણે કચ્છી વીસા ઓસવાળ જૈન બોર્ડિંગને સવા લાખનું દાન આપવાની જાહેરાત કરી! સૂર્ય જ્યાં જાય ત્યાં પ્રકાશ પાથરે; આચાર્ય મહારાજ જ્યાં જાય ત્યાં સમાજઉત્કર્ષનાં બીજ વાવે!

વિ. સં. ૧૯૯૧માં આચાર્ય મહારાજ ચોથી વાર મુંબઈ પધાર્યા અને એ ચતુર્માસ મુંબઈમાં જ રહ્યા. માહ સુદિ ૧૦ના રોજ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. અને ચોમાસું પૂરું થતાં સુધી મુંબઈમાં ઠેર ઠેર શિક્ષણપ્રચાર, સંગઠન અને મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષનો સંદેશો આપતા રહ્યા.

વિ. સં. ૨૦૦૭નું ચોમાસું આચાર્યશ્રીએ પાલીતાણામાં કર્યું, ત્યારે ત્યાં સંઘમાં–તપગચ્છ સંઘમાં–એકતા કરવા માટે નાનું સરખું મુનિસમ્મેલન યોજીને ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. એમાં સફળતા તો ન મળી, પણ આચાર્યશ્રીની એકતાની ભાવનાની સંઘને વિશેષ પ્રતીતિ થઈ. ચોમાસું પૂરું થતાં જાણે સૌરાષ્ટ્ર–ગુજરાતને પોતાનો છેલ્લો ધર્મસંદેશ સંભળાવ્યો; અને અત્યારના યુગમાં શિક્ષણપ્રચાર, સંગઠન અને મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે નક્કર કામ કરવાની કેટલી જરૂર છે તે સમજાવ્યું. અનેક સ્થાનોને પોતાની વાણીનો લાભ આપીને વિ. સં. ૨૦૦૮માં આચાર્ય મહારાજ મુંબઈ પધાર્યા.

૮૨ વર્ષની જઈફ ઉંમરે શરીર ભલે કમજોર કે બીમાર રહેતું હોય, પણ ધર્મપ્રચારની ઝંખનામાં અને સહધર્મીઓનો ઉત્કર્ષ સાધવાની ભાવનામાં ઢીલાશ કેવી? આચાર્યશ્રીનો આત્મા તો એવો જ પ્રબળ અને જાગ્રત હતો. સામાન્ય માનવીઓ માટે સમય કેટલો બધો કપરો આવી ગયો હતો, અને એમનો જીવનનિર્વાહ કેવો મુશ્કેલ બની ગયો હતો, અને હજી પણ વધારે મુશ્કેલીનો સમય આવી રહ્યો હતો, એ દુઃખદ અને ચિંતાકારક વસ્તુસ્થિતિ આચાર્યશ્રીની કરુણાપરાયણ અને પારદર્શી દૃષ્ટિએ તરત જ પારખી લીધી; અને જાણે જીવનની છેલ્લી સંધ્યાએ, પોતાની સમગ્ર શક્તિ અને ભક્તિ એ કામને જ સમર્પિત કરી દેવાની હોય એ રીતે, તેઓ એ કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા. જાણે એમની સંવેદનશીલતા અને વિચારણામાં નવયૌવન આવ્યું હતું.

આ અરસામાં આંખની તકલીફ ચાલુ હતી તે સંઘના સદ્ભાગ્યે દૂર થઈ. કરુણાભાવનાથી પ્રેરિત થઈને તેઓએ જનસમૂહ પ્રભુની વાણી સારી રીતે સાંભળી શકે એ માટે લાઉડસ્પીકરનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. કોઈ કે આ માટે આચાર્યશ્રીની ટીકા કરી તો એમણે એનાથી જરાય નારાજ કે ગુસ્સે થયા વગર પોતાનું શાસનરક્ષા અને સમાજરક્ષાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. જે વ્યક્તિ યુગનાં એંધાણ સ્પષ્ટપણે પારખી શકતી હોય, અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ પગલાં ભરવાની જેનામાં હામ હોય તેને આવી બાબતો ચલિત ન કરી શકે. એક વખત આચાર્યશ્રી આંખના ઇલાજ માટે રવાના થઈ રહ્યા હતા. એ વખતે જ કોઈ કે વિરોધી હેંડબિલ બહાર પાડયાના ખબર મળ્યા. મહારાજશ્રીના અનુરાગીઓ તળેઉપર થઈ ગયા. પણ આચાર્યશ્રીએ તો સૌને શાંત રહેવાની જ આજ્ઞા કરી: આચાર્યશ્રીનું જીવન આવું શાંત અને સમતાથી સભર હતું. કોઈ પણ કામ કરતાં એની સચ્ચાઈની એમની કસોટી એક જ હતી: આથી પ્રભુશાસનને કેટલો લાભ થાય છે? મારા સહધર્મીઓનું

કેટલું કલ્યાણ થાય છે? જે પ્રવૃત્તિ કે વિચારણામાંથી આવો લાભ નિષ્પન્ન થતો ન લાગતો એનાથી અળગા રહેવાની તેઓ પૂરી ખબરદારી રાખતા. એક વાત શરૂઆતથી જ એમના અંતરમાં વસી હતી કે સાધુજીવનનો સ્વીકાર એ પોતાના ઉદ્ધાર અને બીજાના કલ્યાણ માટે જ કર્યો છે; તો પછી ભૂલેચૂકે એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ મારા હાથે ન થઈ જવી જોઈએ કે જેથી મારી સંયમયાત્રાને અને સમાજકલ્યાણની ભાવનાને ક્ષતિ પહોંચે. જગતનું ભલું કરવામાં આપણું પણ ભલું થાય છે; એટલે છેવટે કોઈનું ભલું આપણાથી કદાચ ન થઈ શકે તોપણ કોઈના ભૂંડાના નિમિત્ત તો ન જ થવું, પણ આપણી ભલી-બૂરી કરણીનાં ફળ કેવળ આપણે જ નહીં, પણ એક ધર્મગુરુના સગપણે, આખા સંઘને ભોગવવું પડશે. આચાર્ય મહારાજની એકેએક વિચારસરણી અને પ્રવૃત્તિની પાછળ હમેશાં આવી સ્વ-પરકલ્યાણની ભાવના માટે જાગૃતિ ધબકતી રહેતી હતી.

મુંબઈની સ્થિરતા દરમ્યાન સને ૧૯૫૨ના જૂન મહિનામાં કૉન્ફરન્સનું ૧૯મું અધિવેશન સુવર્ણજયંતી અધિવેશન તરીકે મુંબઈમાં શેઠ શ્રી અમૃતલાલ કાળીદાસ દોશીના પ્રમુખપદે મળ્યું. એ અધિવેશન પહેલાં, એ અધિવેશન દરમ્યાન અને એ અધિવેશન પછી પણ આચાર્ય મહારાજે મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે જે ધર્મવાણી વહાવી અને સમાજને પ્રેરણા આપી એ અવિસ્મરણીય છે. અને ખાસ તો, આ બાબતમાં માત્ર ઉપદેશ આપીને જ ચૂપ ન રહેતાં તેઓશ્રીએ સંઘને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે આ દિશામાં કંઈક પણ નક્કર પગલાં ભરવામાં આવશે તો જ મારા આત્માને સંતોષ થશે, અને તમે પણ કંઈક કામ કર્યું ગણાશે. મોઢાની વાતોથી કંઈ કોઈનું પેટ નથી ભરાતું. અંતરમાંથી વહેતી આ લાગણીની અસર થઈ. મધ્યમ વર્ગના ઉત્કર્ષ માટે એક ભંડોળ એકત્ર થયું; છતાં એમાં પોતાને સંતોષ થાય એવી પ્રગતિ થતી ન લાગી ત્યારે આ માટે પાંચ લાખનું ભંડોળ ન થાય ત્યાં સુધી દૂધનો ત્યાગ કર્યો. આચાર્યશ્રીની આવી પ્રતિજ્ઞાથી આ કાર્યમાં વેગ આવ્યો, અને ધારણા મુજબનું ફંડ પણ એકત્ર થયું; અને આમાં ખરી મહત્ત્વની વાત તો એક ધર્મગુરુ પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓના ઉત્કર્ષ માટે આવી લાગણી બતાવે એ છે. કુટુંબની રક્ષામાં જેમ કુટુંબના વડીલનું વડીલપણું ચરિતાર્થ થાય, એ જ રીતે આ સંઘનાયકે સંઘરક્ષા માટેની આવી ઉત્કટ ઝંખના અને આવી સક્રિયતા દાખવીને પોતાના સંઘનાયકપદને ચરિતાર્થ કર્યું. ધર્મપરંપરા કે ગુરુપરંપરાનો ઈતિહાસ તો ઘણો લાંબો અને પુરાતન છે; અને આપણી નજર સામેના યુગમાં પણ કેટલાય ધર્મનાયકો થઈ ગયા અને કેટલાય વિદ્યમાન છે, પણ સંઘ કે સમાજના સુખ-દુઃખ માટેની આવી ઉત્કટ ઝંખના અને ચિંતાના દાખલા બહુ ઓછા જોવા મળે છે; અને એ બીના જ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજને નવયુગપ્રવર્તક કે યુગદ્રષ્ટાનું ગૌરવ આપી જાય છે.

વિ. સં. ૨૦૦૯ની શરૂઆતમાં આચાર્યશ્રીના સાંનિધ્યમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં વિદ્યાલયના જૂના તેમ જ ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ, સભ્યો અને શુભેચ્છકોનું સંમેલન મળ્યું. એમાં આચાર્યશ્રીએ શિક્ષણના પ્રચાર માટે તથા વિદ્યાલયના વિકાસ માટે તેમ જ વિદ્યાર્થીઓની સંસ્કારિતા માટે દિલ ખોલીને વાતો કરી અને પોતાની ઝંખનાને સફળ કરવા જૈન સંઘને લાગણીસ્પર્શી ઉદ્ગારોમાં અનુરોધ કર્યો.

મુંબઈની સ્થિરતા દરમ્યાન માંદગીએ પણ ઠીકઠીક ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું. પણ સાથે સાથે, સંઘકલ્યાણ માટે કાયાનો જાણે કસ કાઢી લેવો ન હોય એમ, શરીરની વ્યાધિને પોતાની રીતે કામ કરવા દઈને પણ, આચાર્યશ્રીએ પોતાની સમાજકલ્યાણની પ્રવૃત્તિને પણ એવી જ વેગવાન બનાવી હતી. દિવસ-રાત એમને એક જ ખ્યાલ રહેતો કે મારો સમાજ કેવી રીતે ઊંચે આવે? તેઓ આ માટેનો એક પણ નાનોમોટો અવસર ચૂકતા નહીં.

મુંબઈની અઢી વર્ષની આ છેલ્લી સ્થિરતામાં કંઈક સમારંભો યોજાયા, કંઈક પ્રવચનો આપ્યાં, કંઈક પ્રવૃત્તિઓ આદરી; કંઈક મુલાકાતો થઈ—એ બધાંયની પાછળનું આચાર્યશ્રીનું ધ્યેય એક જ હતું કે સંઘનો અભ્યુદય કેમ થાય, શાસનની પ્રભાવના કેવી રીતે થાય. અને આચાર્યશ્રીનો ધર્મસ્નેહ કંઈ કેવળ જૈન સમાજના ભલા પૂરતો જ મર્યાદિત હતો એવું નથી; તેઓ તો માનવમાત્ર અને જીવમાત્રના કલ્યાણ વાંછુ હતા; અને એ રીતે વિશ્વના સમસ્ત જીવો સાથે મૈત્રી સાધવાની (मित्ती मे सव्वभूएसु)ની ધર્મઆજ્ઞાને તેઓ જીવનમાં ઉતારવાનો હમેશાં પ્રયત્ન કરતા રહેતા હતા. છેલ્લી અવસ્થામાં, છેલ્લા દિવસોમાં અને છેલ્લી ઘડીઓમાં પણ તેઓ આ જ કાર્ય કરતા રહ્યા; આ જ ભાવના ભાવતા રહ્યા.

અને આવી સર્વમંગલકારી ભાવના અને સર્વકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિના ખોળે જ આચાર્ય શ્રી મુંબઈમાં ચિરનિદ્રામાં પોઢી ગયા.

મુંબઈ નગરીને અને મુંબઈનગરી દ્વારા આખા સંઘને આચાર્યશ્રી જેવા નિર્મળ, શાણા અને હિતચિંતક સંઘનાયકનો જે લાભ મળ્યો તે ઇતિહાસને પાને સોનેરી અક્ષરોથી સદાને માટે અંકિત થઈ રહેશે; અને ધર્મભક્તિ, સંઘરક્ષા અને સમાજસેવાની પ્રેરણા આપતો રહેશે.

આચાર્યપ્રવર જેવા પારસનો સ્પર્શ પામીને મુંબઈનગરી ધન્ય બની ગઈ!

અન્ય સ્થાનોને લાભ

શ્રી વલ્લભસૂરિજી મહારાજનું મોટા ભાગનું કાર્યક્ષેત્ર ભલે પંજાબ રહ્યું હોય, અને સમાજના ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ ભલે તેઓએ મુંબઈને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હોય, છતાં, ગમે ત્યાં રહેવા છતાં, તેઓ આખા દેશના જૈન સંઘના રક્ષણ અને અભ્યુદયની ચિંતા સેવતા રહેતા હતા, એ માટે સમાજને પ્રેરણા આપતા રહેતા હતા અને પોતાની શક્તિ કે સગવડની ચિંતા કર્યા વિના એ માટે પ્રયત્ન કરતા જ રહેતા હતા. છેવટે તો પોતે દેશવ્યાપી જૈન સંઘના ધર્મગુરૂ છે એમ સમજીને પોતાની જવાબદારીની ક્યારેય ઉપેક્ષા ન થઈ જાય એની તેઓ સતત જાગૃતિ રાખતા રહેતા હતા. સંઘકલ્યાણ અને આત્મકલ્યાણને તેઓએ પોતાના જીવનમાં એકરૂપ બનાવી દીધાં હતાં. સર્વકલ્યાણકારી યોગસાધના કે સંયમસાધનાનું જ આ પરિણામ હતું: ન કોઈથી દ્વેષ, ન કોઈ પ્રત્યે પક્ષપાત, ન કોઈની ઈર્ષ્યા–અસૂયા કે ન કોઈની નિંદા–બદબોઈ.

તેથી જ આચાર્ય મહારાજના ધર્મપ્રવર્તનમાં અને સેવાવ્રતમાં સર્વ પ્રદેશો અને સર્વે સંઘોને સમાન આદર અને સ્થાન મળતાં હતાં. આચાર્ય મહારાજના વિહારની અને ચતુર્માસની વિગતો જોઈએ તો એમાં સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને ઉત્તર પ્રદેશનો પણ સમાવેશ થયેલો જોવા મળે છે.

તેઓએ ગુજરાતમાં રાધનપુર, પાલનપુર, વડોદરા, અમદાવાદ, સૂરત, ખંભાત વગેરે સ્થાનોમાં ૧૪ ચતુર્માસ કર્યાં હતાં; સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને પાલીતાણાની પવિત્ર તીર્થભૂમિઓમાં બે ચતુર્માસ કરીને આત્મચિંતનનો વિશેષ લાભ લીધો હતો. રાજસ્થાનમાં સાદડી, બીકાનેર વગેરે સ્થાનોમાં મળીને આઠ, ઉત્તર પ્રદેશમાં એક અને મુંબઈ સિવાયના મહારાષ્ટ્રમાં પૂના તથા બાલાપુરમાં એક-એક ચતુર્માસ કર્યાં હતાં. શેષકાળમાં તે તે પ્રદેશમાંનાં સંખ્યાબંધ ગામો–શહેરોને એમના સૌમ્ય છતાં પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વનો લાભ મળતો રહ્યો હતો. સામાની વાતને સમભાવપૂર્વક સમજવી, શક્ય હોય તો એનો સ્વીકાર કરવો અને ઇન્કાર કરવાનો વખત આવે તોપણ સામાના દિલને ચોટ ન પહોંચે એવી રીતે કરવો : આચાર્ય મહારાજના આવા વર્તનમાં એમની અહિંસા અને કરુણાની સાધના દેખાઈ આવતી હતી. પરિણામે કોઈ લાગણીપૂર્વક કંઈ માગણી કરે તો તે મોટે ભાગે માન્ય જ રહેતી. પોતાના ગામ પધારવાની કે અમુક ધર્મકાર્યમાં સહકાર આપવાની કોઈની પણ વિનતિનો તેઓ જવલ્લે જ ઇનકાર કરતા. અને જેમણે પોતાનું જીવન સર્વજનવત્સલ બનાવ્યું હોય તે આવો ઇનકાર કરી પણ કેવી રીતે શકે ?

આચાર્યશ્રી જ્યાં જતા ત્યાં પોતાનો ધર્મસંદેશ લઈને જ જતા. સંઘમાં જામેલા અજ્ઞાન અને અંધશ્રદ્ધાનાં અંધારાંને ઉલેચીને અને સંકુચિતતા, રૂઢિગ્રસ્તતા અને સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતાનાં પ્રગતિરોધક બંધનોની સામે જેહાદ જગાવીને સંઘને સજાગ કરવો એ જ આચાર્ય મહારાજના ધર્મસંદેશનો પ્રાણ હતો. આ રીતે ધર્મની સેવા થતી હોય તો તેઓ પોતાની સર્વ શક્તિને સહર્ષ સમર્પિત કરતા; અને માત્ર વાદાવાદ થતો હોય કે સમાજની પ્રગતિને રોકી રાખે એવી વાતો ચાલતી હોય ત્યાંથી તેઓ સો ગાઉ દૂર રહેતા—સાચા સાધકને સમય અને શક્તિનો આવો વ્યય કર્યો ન જ પાલવે. આ માટે આચાર્ય મહારાજ સદા જાગ્રત રહેતા.

આ રીતે ઠેર ઠેર વિચરીને અને સમાજઉત્કર્ષનો સંદેશો ફેલાવીને આચાર્યશ્રીએ પોતાના સાધુજીવનને ધન્ય બનાવ્યું, આચાર્યપદને ચરિતાર્થ કર્યું અને સાધુસમુદાયને માટે એક જ્વલંત ઉદાહરણ આપ્યું.

અંતિમ વિદાય

મુંબઈ તો આચાર્ય મહારાજનું પણ એક પ્રેરક કર્તવ્યક્ષેત્ર હતું. ત્યાંની સમાજ-ઉત્થાનની પ્રવૃત્તિનો લાભ આખા દેશને મળતો.

આ યુગદ્રષ્ટા સંતપુરુષનાં છેલ્લાં વર્ષો મુંબઈમાં વીત્યાં. એ વર્ષોની એમની એક એક પળ પોતાની ભાવનાને સફળ બનાવવાની શ્રીસંઘને પ્રેરણા આપવામાં અને એ માટે પુરુષાર્થ કરવામાં વીતી.

અને એક દિવસે પુરુષાર્થ કરી કરીને થાકેલી કાયાએ પોતાની કળા રાંકેલી લીધી : આચાર્યપ્રવરનો પ્રવિત્ર આત્મા ઉચ્ચ સ્થાનનો અધિકારી બનીને એ કાયાને છોડી ગયો! વિ. સં. ૨૦૧૦ના ભાદરવા વદિ ૧૦, તા. ૨૨–૯–૫૪નો એ દિવસ. પુષ્પ ખરી પડ્યું પણ એની સુવાસ સંસારમાં સદાને માટે વિસ્તરી રહી !

આખી મુંબઈનગરીએ જનસમાજના આ ઉપકારી સંતપુરુષને અપૂર્વ અંતિમ વિદાય-માન આપીને પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવી.

ભાયખલાની દેવતીર્થની પુનિત ભૂમિ ગુરુતીર્થનું ગૌરવ અનુભવી રહી.

સરસ્વતી-મંદિરો અને સેવામંદિરો

હૃદયમંદિરમાં સરસ્વતીની જ્યોત પ્રગટાવો અને અંતરમાં ધર્મની ઝંખના પ્રગટ્યા વગર નહીં. આ ઝંખના સહુને પાવન કરે છે અને આત્મધર્મની ઉપાસનાનો માર્ગ દર્શાવે છે. સમાજને આગળ વધારવાના શ્રીગણેશ પણ સરસ્વતીના ચરણોની સેવાથી જ થાય છે. જૈન સમાજને આંતર અને બાહ્ય રીતે શક્તિશાળી બનાવવા માટે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભ-સૂરિજી મહારાજે નાનાં-મોટાં અનેક સરસ્વતીમંદિરોની સ્થાપના કરી હતી; અને એમ કરીને ધનના વ્યયની દિશામાં સમયાનુરૂપ ફેરફાર કરવાની શ્રીસંઘને પ્રેરણા આપી હતી. અત્યારે અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ આચાર્યશ્રીની વિદ્યાપ્રસારની ભાવનાનાં યશોગાન સંભળાવી રહી છે, તેમાંથી કેટલીક આ છે :—

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ અને એની ચાર શાખાઓ.
શ્રી આત્માનંદ જૈન ગુરુકુળ, ગુજરાનવાલા (હવે પાકિસ્તાનમાં જવાથી સ્મૃતિશેષ થયું.)
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, સાદડી
શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન વિદ્યાલય, વરકાણા

પંજાબમાં લુધિયાના, માલેરકોટલા અને અંબાલામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન હાઈસ્કૂલો; હોશિયારપુર અને જંડિયાલાગુરુમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન મિડલસ્કૂલો; જંડિયાલાગુરુમાં શ્રી આત્માનંદ જૈન પ્રાયમરીસ્કૂલ.

અંબાલામાં તથા માલેરકોટલામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન કોલેજો
બગવાડામાં શ્રી આત્માનંદ જૈન હાઈસ્કૂલ.
રાજસ્થાનમાં ફાલનામાં શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન ઉમેદ કોલેજ.
પાલનપુરમાં શ્રી આત્મવલ્લભ જૈન કેળવણી ફંડ.

જૂનાગઢમાં શેઠ દેવકરણ મૂળજી વીસા શ્રીમાળી જૈન બોર્ડિંગ. (અત્યારે આ બોર્ડિંગ ધોરાજીમાં ચાલે છે.)

આચાર્ય મહારાજ વિ. સં. ૨૦૦૭માં કદંબગિરિ તીર્થની યાત્રાએ ગયા ત્યારે એ તીર્થના સંચાલકો આગળ એમણે એવી ભાવના જ દર્શાવી હતી કે આવા શાંત વાતા-વરણમાં સાધુઓ માટે વિદ્યાપીઠ અથવા જૈન ગુરુકુળની સ્થાપના થવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત આચાર્ય મહારાજની પ્રેરણાથી પંજાબ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાન-માં છોકરાઓ માટે તેમ જ કન્યાઓ માટે અનેક પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ હતી; અનેક પુસ્તકા-લયો, વાચનાલયો અને સાહિત્યપ્રકાશનની સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી.

આવાં સરસ્વતીમંદિરોની સાથોસાથ સેવામંદિરો માટે પણ તેઓશ્રીએ એવી જ પ્રેરણા આપી હતી. મુંબઈનું જૈન ઉદ્યોગગૃહ, બીકાનેરની શ્રાવિકા ઉદ્યોગશાલા, વેરાવળનું શ્રી આત્માનંદ જૈન ઔષધાલય, સૂરતનું શ્રી આત્માનંદ જૈન વનિતા આશ્રમ વગેરે

સંસ્થાઓ આચાર્યશ્રીની સમાજસેવાની ધગશની સાક્ષી પૂરે છે. તેઓની પ્રેરણાથી શ્રી અંતરિક્ષજી, કાપરડાજી, દિલ્હી, અંબાલા અને પાલીતાણામાં ધર્મશાળાઓ બની છે.

આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી નવાં જિનમંદિરો બન્યાં છે, જૂનાં જિનમંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર થયા છે, અંજનશલાકા તથા પ્રતિષ્ઠાઉત્સવો થયા છે, તીર્થયાત્રાના સંઘો નીકળ્યા છે અને કેટલાંક સ્થાનોમાં ઉપાશ્રયો પણ બન્યા છે. આમ વિદ્યાવૃત્તિ, સેવાવૃત્તિ અને ધર્મસાધના-ના નાનામાં નાનાંથી લઈને મોટામાં મોટાં અને લૌકિક કે વ્યાવહારિકથી માંડીને તે લોકોત્તર કે આધ્યાત્મિક સુધીનાં કાર્યો એ સમયજ્ઞ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના જાણકાર અને દીર્ઘદર્શી આચાર્યપ્રવરનાં ઉપદેશ અને પ્રેરણાથી થયાં હતાં; અને એ રીતે તેઓએ જૈન સંઘના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે આજીવન અવિરત પુરુષાર્થ કર્યો હતો.

પ્રેરક વ્યક્તિત્વ; થોડાક પ્રસંગો

આચાર્યશ્રીનું આખું જીવન હૃદયસ્પર્શી પ્રેરક પ્રસંગોથી સભર છે. નિરાશામાંથી આશા પ્રગટે, ક્રૂરતામાંથી કરુણા જન્મે, અધર્મમાંથી ધર્મને માર્ગે વળવાનું મન થાય એવા સારમાણસાઈના, નિરભિમાનતા અને નમ્રતાના, કરુણાપરાયણતાના, સમતા, શાંતિ અને સ્વસ્થતાના અનેક પ્રસંગો આચાર્ય મહારાજના વિમળ, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત જીવનનું પાવનકારી અને પ્રેરક દર્શન કરાવે છે; પણ અહીં તો આચાર્યશ્રીના જીવન, કાર્ય અને વ્યક્તિત્વનું સારગ્રાહી ચિત્ર રજૂ કરવાનું હોઈ એ બધાને માટે અહીં અવકાશ નથી. સદ્‌ભાગ્યે આવા અનેક પ્રસંગો "આદર્શ જીવન" વગેરે ગ્રંથોમાં સચવાઈ રહ્યા છે. અહીં તો એમાંથી બે–ચારનાં આછાં દર્શન કરી સંતોષ માનીએ.

વિ. સં. ૧૯૫૭માં હોશિયારપુરના સંઘે આચાર્યપદ સ્વીકારવાનો અતિ આગ્રહ કર્યો, પણ મુનિ વલ્લભવિજયજીએ એનો વિવેક અને નમ્રતાપૂર્વક ઇન્કાર કરીને પોતાની નિર્મોહવૃત્તિની તથા સમુદાયના વય તેમ જ દીક્ષાપર્યાય બન્નેમાં પોતાથી મોટા સાધુઓ પ્રત્યેની બહુમાન અને આદરની લાગણી દર્શાવી હતી. આ પછી ૨૪ વર્ષ બાદ, વિ. સં. ૧૯૮૧માં, લાહોરમાં પંજાબના શ્રીસંઘના આગ્રહને વશ બનીને, ખૂબ આનાકાની પૂર્વક તેઓએ આચાર્યપદવીનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ પછી પચીસ વર્ષે, વિ. સં. ૨૦૦૬માં, ફાલનામાં કૉન્ફરન્સનું ૧૭મું અધિવેશન મળ્યું ત્યારે, જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘમાં એકતા કરવાનું કામ પાર પડતું ન લાગ્યું, ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે જો આપણા સંઘની એકતા સાધવા માટે જરૂર પડે તો હું મારું આચાર્યપદ છોડવા તૈયાર છું. પદ તો હતું, પણ એના પ્રત્યે આચાર્યશ્રી આવા નિર્મોહી હતા. એમને મન આ પદ એ સત્તાનું સાધન નહીં પણ જવાબદારીનું કારણ હતું. આ પદ તેઓએ પૂરા ત્રણ દાયકા સુધી (વિ. સં. ૧૯૮૧ થી ૨૦૧૦ સુધી) પૂરી જવાબદારી પૂર્વક નિભાવી જાણ્યું.

આચાર્ય મહારાજે સમાજઉત્કર્ષની ભાવનામાં સાધ્વીસમુદાયના ઉત્કર્ષને ઘણું અગત્યનું સ્થાન આપ્યું હતું; અને તેથી જ પોતાના આજ્ઞાવર્તી સાધ્વીસમુદાયને શાસ્ત્રા-ભ્યાસની, શાસ્ત્રપ્રવચનની અને જાહેર વ્યાખ્યાનોની પૂરેપૂરી છૂટ આપી હતી. વિકાસની પ્રેરક અને સૂચક આવી બાબતોનો સાધ્વીસમુદાયને માટે ઇનકાર ભણવો એ શ્રમણ સમુદાયના એક મોટા વર્ગના ધર્માધિકારનો ઇનકાર કરવા જેવી ભૂલ છે. અને જેઓએ

અહિંસા અને કરુણાની સાધનાને પોતાના જીવનવ્રત તરીકે સ્વીકાર કર્યો હોય તેનાથી તો પોતાના વ્રતને ખંડિત થવા દીધા વગર આવી ભૂલ થઈ જ ન શકે. આચાર્યશ્રીએ આ ભૂલથી ઊગરી જઈને સાધ્વીસમુદાયને અણુવિકસિત સ્થિતિમાં રહેવાથી ઉગારી લીધો હતો.

અનેકાંતદૃષ્ટિના નવનીતરૂપ ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ, ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા એ આચાર્ય મહારાજના જીવનની બીજી વિશેષતા હતી. તેથી જ તેઓ આ. મ. શ્રી જિનદત્તસૂરિજી, આ. મ. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજી, આ. મ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી (કાશીવાળા) વગેરે પ્રાચીન-અર્વાચીન આચાર્યોની જયંતીમાં ભાગ લઈ શક્યા હતા અને મુક્ત મને એમનો ગુણાનુવાદ કરી શક્યા હતા. એ જ રીતે સ્થાનકમાર્ગી અને તેરાપંથના સાધુસંતો સાથે પણ તેઓ સ્નેહસંબંધ કેળવી શક્યા હતા, અને જૈનેતર વિદ્વાનો, પંડિતો, આગેવાનો અને સંતોનો સ્નેહ પણ મેળવી શક્યા હતા. જૈન સંઘના કુસંપને મિટાવવા માટે એક બાજુ આ. મ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજી સાથે તો બીજી તરફ મુ. શ્રી ધર્મસાગરજી સાથે વિચાર વિનિમય કરી શક્યા અને એ મંત્રણાઓ સફળ ન થતાં પોતાની જાતને તથા શ્રીસંઘને વધુ કડવાશ કે ક્લેશમાંથી બચાવી શક્યા તે આવા ગુણોને લીધે જ. કોઈ આચાર્ય મહારાજ કે સાધુમુનિરાજ ગમે તે ફિરકા, ગચ્છ કે સમુદાયના હોય, છેવટે તો એ ભગવાન મહાવીરના ધર્મસંઘના જ છે એવી વિશાળ દૃષ્ટિ આચાર્યશ્રીમાં પ્રગટી હતી. તેથી ગમે તે ફિરકા, ગચ્છ કે સમુદાયના સાધુમુનિરાજને તેઓ આત્મીયતાની લાગણીથી જ આવકારતા અને કોઈને જરા પણ માનભંગ થવા જેવું લાગે એવા વર્તનથી હમેશાં દૂર રહેતાં. વિવેક, વાત્સલ્ય અને વિનયની રત્નત્રયી આચાર્યશ્રીના સાધુજીવનમાં એવી એકરૂપ બની ગઈ હતી કે ક્યારેય એમનાં વિચાર, વાણી અને વર્તનમા અભદ્રતાનો અંશ પણ જોવા ન મળતો. આથી જ તેઓ સમતા અને સ્વસ્થતાપૂર્વક નિર્મળપણે સંયમની આરાધના કરી શકતા હતા. આ. મ. શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને એમના સમુદાયના સાથે તો આચાર્ય મહારાજને ખૂબ નીકટનો અને આત્મીયતાભર્યો સંબંધ હતો. વિ. સં. ૧૯૯૦ માં અમદાવાદમાં મળેલ મુનિસમ્મેલનને સફળ બનાવવામાં આ બે શાસનપ્રભાવક આચાર્ય મહારાજોનો ફાળો કેટલો મહત્ત્વનો હતો એ સુવિદિત છે.

વળી, સંયમનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી તે ૮૪ વર્ષ જેવી પાકટ વયે જીવન સંકેલાઈ ગયું ત્યાં સુધી એમના અંતરમાં તપ, ધર્મક્રિયાઓ અને ધાર્મિક પ્રસંગો પ્રત્યે જે રુચિ હતી તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આચાર્યશ્રીની ધર્મપરિણતિ અંતરતમ અંતર સુધી પહોંચેલી હતી; અને છતાં તપ કે ધર્મક્રિયાઓ પ્રત્યે ઓછો રસ કે આદર ધરાવનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે પણ એમને ક્યારેય અણગમો ઊપજતો ન હતો તેથી એમની સાધુતા વિશેષ શોભી ઊઠતી. સામી વ્યક્તિનો વાણીથી તિરસ્કાર કરવાને બદલે પોતાના વર્તનથી એને વશ કરી લેવામાં જ તેઓ માનતા.

સંપ ત્યાં જ જંપ, અને પોતાને પણ સંપમાં જ શાંતિ મળી શકે—આ વિચારથી પ્રેરાઈને આચાર્યશ્રીએ ક્યારેય કાતરનું કામ કર્યું નહીં, અને કુસંપ કે વિરોધનું નિવારણ કરીને એકબીજાનાં અંતરને એકરૂપ બનાવવા માટે સોય-દોરાનું કામ કરવાની એક પણ તક તેઓએ ગુમાવી નહીં. વ્યક્તિઓ વચ્ચેનાં, કુટુંબમાંનાં, જ્ઞાતિમાંનાં તેમ જ સંઘમાંનાં તડાંઓ દૂર કરીને સુલેહસંપ સ્થાપ્યાના સંખ્યાબંધ પ્રસંગો આચાર્યશ્રીની એકતા અને

સંગઠનની તીવ્ર ઝંખનાની સાક્ષી પૂરે છે. એમના ઉદ્‌ગારોમાં આ ભાવનાનાં મોતી ઠેરઠેર વેરાયેલાં જોવા મળે છે.

પાલનપુરમાં સંઘમાં મતભેદ જોયો અને આચાર્યશ્રીનો આત્મા કકળી ઊઠયો. જેઠ મહિનાના બળબળતા તાપમાં વિહાર કરવા આચાર્ય મહારાજ તૈયાર થઈ ગયા : કહે, જ્યાં કુસંપ હોય ત્યાં રહેવાનું મારું કામ નહીં. સંઘ તરત જ સમજી ગયો.

રાજસ્થાનમાં ખિવાણદીના સંઘમાં ઝઘડો જોઈને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તમે ઝઘડો મિટાવો તો જ મારે ગોચરી ખપે ! તરત ઝઘડો મટી ગયો.

બુરાનપુરમાં આચાર્યશ્રીએ જાણ્યું કે મા-દીકરા વચ્ચે ઘણો ખટરાગ છે, અને મામલો છેક વિલાયતની કોર્ટ સુધી પહોંચ્યો છે. આ કલેશ તો મટાડવો જ ઘટે. તેઓ ગોચરીએ નીકળ્યા. માતા અને દીકરો બંને ગોચરી વહોરવાની વિનતિ કરવા લાગ્યાં. આચાર્ય મહારાજે કહ્યું : કલેશવાળા ઘરોમાંથી ગોચરી નહીં લઉં. તમે બેય સંપીને સાથે વહોરાવો તો લઈશ. વર્ષો જૂનો કલેશ મિનિટોમાં દૂર થઈ ગયો.

થોડાક બીજા પ્રસંગો જોઈએ—

સને ૧૯૫૪માં વિહાર કરતાં મુનિ વલ્લભવિજયજી એક ગામમાં જઈ પહોંચ્યા. જોયું તો એક મકાનમાં બકરો કાપીને લટકાવેલો ! મુનિશ્રીનું દયાળુ મન ખિન્ન થઈ ગયું. મન તો ગામ છોડીને ચાલ્યા જવાનું થયું, પણ બપોર થઈ ગઈ હતી અને તડકો આકરો હતો. બધા ધર્મશાળાના એક ઓરડામાં ઊતર્યા. એવામાં એક બાઈએ કહ્યું, મહારાજ, આપે અહીં રહેવા જેવું નથી. અહીં રાત રહેનારનો સામાન ચોરાઈ જાય છે, અને કયારેક તો જાન પણ જાય છે. અને આવાં કામ ખુદ મારો પતિ કરે છે. આપના જેવા સંતોને દુઃખી ન થવું પડે માટે હું આપને અહીંથી ચાલ્યા જવાનું કહું છું. સાથેના શ્રાવકોએ કહ્યું, ચોરથી ડરીને ચાલ્યા જવાની શી જરૂર છે ? એ તો લાગશે એવા દેવાશે. પણ શાણા મુનિશ્રીએ કહ્યું : અમારે સાધુઓને તો કશું ચોરાઈ જવાનો ભય નથી. પણ તમે જોખમમાં મુકાઓ અને કોઈના જાન-માલનું નુકસાન થાય એ ઠીક નહીં. અને થાક કે તાપનો વિચાર કર્યા વગર તેઓ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા.

ગુજરાનવાલાનું ગુરુકુલ તો સ્થાપ્યું, પણ એને માટે પૈસાની પૂરી જોગવાઈ થવી જોઈએ. આચાર્યશ્રીએ નિયમ કર્યો કે ગુરુકુલ માટે એકલાખ રૂપિયા ભેગા થાય, પછી જ મારે ગોળ ખાંડ ખપે. કામ તરત પતી ગયું.

એક મુસલમાન સજ્જન મુન્શી અબદુલ લતીફ મુનિ વલ્લભવિજયજીના એવા અનુરાગી બની ગયા કે એક દિવસ એમણે વિનતી કરી કે “ મહારાજ, આપ જેવા ભાવડાઓના (શ્રાવકોના) ગુરુ છો એવા જ મારા પણ ગુરુ છો, તો મારે ત્યાંથી ભિક્ષા કેમ નથી લેતા ? બીજું કંઈ નહીં તો હું આપને માટે ગાયના દૂધની વ્યવસ્થા કરીશ, પછી શો વાંધો ? ” મુનિશ્રીએ એમને શાંતિથી પોતાનો સાધુધર્મ સમજાવીને એમનું મન જીતી લીધું.

અંબાલામાં જૈન કૉલેજની સ્થાપના થઈ. પંજાબનો સંઘ ખૂબ રાજી થયો. સંઘના આગેવાનો આચાર્ય મહારાજને માનપત્ર આપવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. આચાર્યશ્રીએ

એમને બોલાવીને કહ્યું: કૉલેજને માટે દોઢ લાખ રૂપિયા ભેગા ન કરો ત્યાં સુધી મને માનપત્ર ન ખપે!

વિ. સં. ૧૯૮૨માં બિનૌલીના હરિજનોએ આવીને આચાર્યશ્રીને કહ્યું, "મહારાજ, હિંદુઓ અમને પાણીને માટે પજવે છે; એ દુઃખ દૂર નહીં થાય તો અમે હિંદુ મટી મુસલમાન બની જઈશું." આચાર્યશ્રીએ એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી. શ્રાવકોએ તરત એમને એક કૂવો બનાવી દીધો.

મુંબઈમાં ચોપાટી ઉપરની વિરાટ સભા પૂરી થઈ અને બધા વીખરાઈ ગયા. એક ભાઈએ આચાર્યશ્રીનો ચરણસ્પર્શ કરીને કહ્યું: મહારાજ, આપ તો મને શેના ઓળખો? પણ મેરઠમાં આપના પ્રતાપે, આપે મારા માથે વાસક્ષેપ નાખેલો તેથી, હું ફાંસીની સજામાંથી બચી ગયો અને અત્યારે સુખી છું. પણ આચાર્યશ્રીએ તો આથી જરાય ફુલાઈ ગયા વગર રહ્યું, "ભાઈ, આ તો બધો કર્મોનો ખેલ છે; બાકી તો નિમિત્ત માત્ર છે."

નિર્મળ જીવનસાધના દ્વારા પ્રગટેલી આવી નિર્મોહવૃત્તિ એ જ સાચી સાધુતા.

અમૃતવાણીની થોડીક સરવાણી

અંતરના ઊંડાણમાંથી સંવેદનપૂર્વક વહેતી આચાર્ય મહારાજની ભદ્રવાણી જેવી સરળ-સુગમ તેવી જ અંતરસ્પર્શી રહેતી. એમાં વાણીની છટાને બદલે સંવેદનની આભા રહેતી, અને સત્યનો પક્ષ લેવા, અન્યાયનો વિરોધ કરવા તેમ જ સૌકોઈના કલ્યાણની આકાંક્ષાને વાચા આપવા એ વહેતી. એ અમૃતવાણીનું થોડુંક આચમન કરીએ:—

"યુવકોને નાસ્તિક અને વૃદ્ધોને અંધશ્રદ્ધાળુ કહેવાથી કશો અર્થ સરવાનો નથી. બંનેના હાથ મેળવી સમયને, દેશકાળને ઓળખીને તેમને અને જગતને બતાવી આપવાનું છે કે જૈનધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. મોક્ષ એ કંઈ કોઈનો ઇજારો નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ દરેક જો વીતરાગ બને તો મોક્ષ મેળવી શકે છે." (વિ. સં. ૧૯૮૫; અમદાવાદ).

"આપણા દેશની આઝાદીમાં આપણા સૌનું કલ્યાણ છે. આઝાદીને માટે હિંદુ–મુસ્લિમ–શીખની એકતા જરૂરી છે. આ એકતા આપણે ગમે તે ભોગે સાધવી પડશે જ. આપણા દેશમાં એકતા સ્થપાય તો વિશ્વશાંતિમાં આપણા દેશનું સ્થાન અનેરું બનશે તેની ખાતરી રાખજો. હિંદુ નથી ચોટીવાળા જન્મતા, મુસલમાન નથી સુન્નતવાળા જન્મતા, શીખ નથી દાઢીવાળા જન્મતા. જન્મ લીધા પછી જેવા જેના સંસ્કાર અને જેવા જેના આચાર તેવો તેને રંગ ચઢે છે. આત્મા તો બધામાં એક જ છે. સર્વે મોક્ષના અધિકારી છે. સર્વે સરખા છે. આપણે બધા એક જ છીએ." (વિ. સં. ૨૦૦૨; માલેરકોટલા)

"સંસારનો ત્યાગ કરી, આ વેશ પહેરી, ભગવાન મહાવીરની જેમ અમારે અમારા જીવનની પળેપળનો હિસાબ આપવાનો છે. આત્મશાંતિ અને આત્મશુદ્ધિ તો મળતાં મળશે, પણ સમાજ, ધર્મ અને દેશના ઉદ્યોતમાં આ જીવનમાં જે કાંઈ ફાળો આપી શકાય તે આપવાનું કેમ ભૂલી શકાય?" (વિ. સં. ૨૦૦૧; લુધિયાના)

"મને બધા ઓળખે છે. મારી પાસે ઘણું કામ છે. મારા આત્માને જે વાત કલ્યાણકારી લાગે છે એ હું નિર્ભયતાપૂર્વક કરું છું. આમાં કોઈની રોકટોકને નથી માનતો, કારણ કે પ્રવર્તકજી શ્રી

કાંતિવિજયજી મહારાજ અને શાંતમૂર્તિ હંસવિજયજી મહારાજની મારા ઉપર છત્રછાયા છે. મારા પંજાબની અને આખા ભારતવર્ષના સંઘની ઉન્નતિ થાય એ જ મારું ધ્યેય છે અને એ જ અંત સમય સુધી રહેશે." (વિ. સં. ૧૯૮૬; પાનસર)

"મેં સાંભળ્યું છે કે પૂનાના સંઘના લોકો અંદરઅંદર બહુ ઝઘડે છે; આટલું જ નહીં, એવું પણ સાંભળ્યું છે કે એક પક્ષના લોકોએ જ મારું સ્વાગત કરવાનું નક્કી કર્યું છે. પણ તમારે જાણવું જોઈએ કે જ્યાં સંઘમાં ઝઘડા હોય છે ત્યાં જવાનું હું ત્યારે જ પસંદ કરું છું કે જ્યારે સંઘના ઝઘડા મટી જાય." (વિ. સં. ૧૯૮૬; ખડકી)

"અત્યારે હજારો જૈન કુટુંબો પાસે ખાવા પૂરતું અન્ન નથી, પહેરવા પૂરતાં કપડાં નથી; માંદાની સારવાર માટે અને પોતાનાં બાળકોને ભણાવવા માટે પાસે પૈસો નથી. આજે મધ્યમ વર્ગનાં આપણાં ભાઈ-બહેન દુઃખની ચક્કીમાં પિસાઈ રહ્યાં છે એમના પાસે થોડાં ઘણાં ઘરેણાં હતાં એ તો વેચાઈ ગયાં; હવે તો તેઓ વાસણ પણ વેચવા લાગ્યા છે. કેટલાંક તો દુઃખના લીધે આપઘાત કરવાની પરિસ્થિતિમાં પહોંચી ગયાં છે; આ બધાં આપણાં જ ભાઈ-બહેન છે. એમની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર છે. જો મધ્યમ ગરીબ વર્ગ જીવતો રહેશે તો જૈન જગત પણ ટકી રહેશે. ધનિક વર્ગ લહેર કરે અને આપણા સહધર્મી ભાઈઓ ભૂખે મરે એ સામાજિક ન્યાય નહીં પણ અન્યાય છે." (વિ. સં. ૨૦૦૮; મુંબઈ)

"સાધર્મિક વાત્સલ્યનો અર્થ કેવળ મિષ્ટાન્ન ખવડાવવું એવો જ નથી; પરંતુ સાધર્મિક ભાઈઓને કામે લગાડીને એમને પગભર બનાવવા એ પણ સાચું સાધર્મિક વાત્સલ્ય છે." (વિ. સં. ૨૦૦૭; જૂનાગઢ)

"સેવા, સ્વાવલંબન, સંગઠન, શિક્ષણ અને જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન તથા એનો પ્રચાર—આ પાંચ બાબતો ઉપર જ જૈન સમાજની ઉન્નતિનો આધાર છે." (વિ. સં. ૨૦૦૯; મુંબઈ)

"બને કે ન બને, પણ મારો આત્મા એમ ચાહે છે કે સાંપ્રદાયિકતા દૂર થાય અને જૈન સમાજ શ્રી મહાવીરસ્વામીના નેજા નીચે એકત્રિત થઈને શ્રી મહાવીરસ્વામીની જય બોલે. અને જૈન શાસનની વૃદ્ધિને માટે જૈન વિશ્વ વિદ્યાલય નામે એક એવી સંસ્થા સ્થાપિત થાય કે જેમાં પ્રત્યેક જૈન શિક્ષિત થાય; અને ધર્મને બાધ ન આવે એવી રીતે રાજ્યાધિકારમાં જૈનોનો વધારો થાય. પરિણામે બધા જૈન શિક્ષિત થાય અને એમને ભૂખનું દુઃખ ન રહે. શાસનદેવ મારી આ બધી ભાવનાઓને સફળ કરે એ જ હું ઇચ્છું છું." (વિ સં. ૨૦૦૯; મુંબઈ)

અંજલિ

આચાર્યશ્રીનો સ્વર્ગવાસ એ કેવળ જૈન સંઘની જ નહીં પણ દેશની ખોટ બની ગયો હતો. વર્તમાનપત્રોએ, સંસ્થાઓએ અને જુદાજુદા વિભાગના આગેવાનોએ આ ખોટનું સંવેદન ઝીલીને એમને ભાવભરી અંજલિ આપી હતી. થોડીક અંજલિઓ જોઈએ :—

"આચાર્યશ્રીના કાળધર્મના સમાચાર જાણીને અમને ઘણો શોક થયો છે. રાજનગરના અખિલ ભારતીય મુનિસમ્મેલનની સફળતા પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ એ બન્નેના અન્યોન્ય સંપૂર્ણ સહકારને લીધે જ થઈ હતી."

—આ મ. શ્રી વિજયોદયસૂરિજી તથા આ. મ. શ્રી વિજયનંદનસૂરિજી.

"આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી સમન્વય, સદ્‌ભાવના અને એકતાના હામી હતા. જૈનોમાં એમના જેવી એકતા માટેની ભાવના અને કોશિશ બીજે બહુ ઓછી જોવા મળે છે. છેલ્લા કેટલાક વખતથી તેઓ આ માટે રાતદિવસ પ્રયત્ન કરતા હતા. મારી એમની સાથે મુલાકાત થઈ અને અડધો કલાક એમની સાથે વાત થઈ તેથી લાગ્યું કે એમના મનમાં એકતાની સાચી ધગશ છે. એમની આ સમન્વયમૂલક ભાવના મારા હૃદયમાં વધારે ઊંડી ઊતરી અને એમના પ્રત્યે મને જે આદરની લાગણી હતી એમાં વધારો થયો."—**આચાર્ય શ્રી તુલસી.**

"તેઓએ ઠેર ઠેર શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થાપીને જૈન સમાજના મધ્યમ વર્ગમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવામાં ઘણો પરિશ્રમ કર્યો હતો. એ વાત સૌકોઈ જાણે છે કે તેઓ સંપ્રદાયનું અભિમાન રાખવાને બદલે સૌની સાથે સમભાવ રાખતા હતા. તેથી જ જૈનોની જેમ જૈનેતરોને પણ એમના માટે પૂજ્યભાવ હતો. એટલા માટે જ એમના જવાથી એમને જાણનાર પ્રત્યેક માનવીના મનમાં દુઃખની લાગણી પેદા થઈ છે."—**શ્રી કેદારનાથજી**

"આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ આ સદીની સંતપરંપરામાં યુગપુરુષ અને અસાધારણ જનસેવાને વરેલા સર્વોત્તમ સંત હતા......એમની પ્રેરણા, એમની લોકસેવા અને એમની અર્હદ્‌ભક્તિ સદા અમર રહેશે...એકતા, સમાજસંગઠન, મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિની સુધારણા વગેરે પવિત્ર કાર્યો એ જ એમના જીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશ હતા. જૈન વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના એ એમની સાધનાનું અખંડ ધ્યેય હતું."
—**મુનિ શ્રી સુશીલકુમારજી.**

"આવા યુગાવતારી પુરુષો દુનિયામાં આવીને સતત કર્તવ્યપરાયણ જીવન પૂર્ણ કરીને પરલોક સિધાવે છે અને આખી દુનિયાને કર્તવ્યની યાદ આપતા જાય છે."

—**આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી.**

વિશ્વકલ્યાણની વ્રતધારી એ વંદનીય વિભૂતિને આપણી હાર્દિક વંદના હો!*

સમતાના સાગર પૂજ્ય પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ

સમતારસ ભરપૂર એક સાધુપુરુષનું અંતર મહુવામાં શ્રી મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાનાં દર્શન કરીને દ્રવવા લાગે છે—

"લૌકિક પંથ મૈં પરિહર્યો, મારે તુમરો પંથ પ્રમાણ;
તન મન વચને માનીયો, દિજો સુગુણ ગુણાવલી દાન."

એ સંતપુરુષને દુનિયાની નામના, કીર્તિ, સંપત્તિની કોઈ લાલસા નથી; ઇંદ્રિય-સુખોપભોગની કોઈ વાસના એમને સ્પર્શી શકતી નથી. એમને તો એક જ ઝંખના છે: જીવનમાં સદ્‌ગુણોનો સંચય કરવાની; એ માટે જ એ પોતાના ઇષ્ટદેવને અંતરથી વીનવે છે: 'દિજો સુગુણ ગુણાવલી દાન.' આ ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે તો એ સંસારી મટી ત્યાગી બન્યા છે; અને ત્યાગી બનીને ત્યાગીઓના શિરોમણિ બન્યા છે. અને ભલભલા સાધકોને લાંબી અને આકરી સાધનાને અંતે પણ જે ગુણવિભૂતિ મળવી દુર્લભ હોય છે, એવી

* આ પરિચયની સામગ્રી મેળવવામાં મેં શ્રી કૃષ્ણલાલ વર્મા તથા શ્રી ફૂલચંદ હરિચંદ દોશી 'મહુવાકર' લિખિત 'આદર્શ જીવન' નામે શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા પંજાબ, અંબાલા તરફથી પ્રગટ થયેલ ગ્રંથનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે બદલ હું એ બન્ને લેખક મહાનુભાવોનો ખૂબ આભારી છું.—લેખક

સમતા, ક્ષમતા, સરળતા, સહનશીલતા, સંયમરંગ, સેવાપરાયણતા અને શીલ–પ્રજ્ઞા જેવી ગુણવિભૂતિ પોતાને સહજપણે મળી હોવા છતાં એમને એટલાથી સંતોષ નથી. એ તો પ્રભુના માર્ગે આગળ અને આગળ વધવા અને પોતાના જીવનને વધુ ને વધુ વિમળ અને શ્રેયસ્કર બનાવવા ઝંખે છે. આવી વિરલ ગુણવિભૂતિના અધિકારી પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ આદર્શ ક્ષમાશ્રમણ સંતપુરુષ થઈ ગયા. વિદ્યાલયના ઉત્કર્ષ માટેની એમની લાગણી અને સેવાઓ ન વીસરી શકાય એવી છે.

આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની અને આ સંતપુરુષની જન્મભૂમિ એક જ વડોદરા શહેર; બન્નેનું સંસારી નામ પણ જોગાનુજોગ એક જ હતું : છગનલાલ. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૦૭માં થયેલો. જ્ઞાતિ દશા શ્રીમાળી. પ્રબળ ત્યાગભાવનાથી પ્રેરાઈને વિ. સં. ૧૯૩૫માં ૨૮ વર્ષની ભરયુવાન વયે તેઓએ અંબાલામાં પૂજ્ય આત્મારામજી મહારાજ પાસે દીક્ષા લીધેલી. બાવીસ વર્ષના દીક્ષા પર્યાય બાદ વિ. સં. ૧૯૫૭ માં, પચાસ વર્ષની ઉંમરે, એમને પ્રવર્તકપદ આપવામાં આવ્યું હતું. પદવીનો એમને કયારેય મોહ ન હતો, એટલે સમુદાયમાં એમનું સ્થાન વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ચારિત્રવૃદ્ધ મુનિવર તરીકે એક વડીલ તરીકેનું હોવા છતાં, તેમ જ ગંભીર, ઠરેલ, શાણી, સૌનું હિત ચાહનારી અને સર્વવત્સલ પ્રકૃતિ હોવાને કારણે સૌકોઈને એમના પ્રત્યે ખૂબ આદર-બહુમાનની લાગણી હોવા છતાં, એમણે કયારેય પદવીની આકાંક્ષા કરી ન હતી. નિર્મળ સંયમયાત્રા દ્વારા સમતાની પ્રાપ્તિ એ જ એમનું જીવનધ્યેય હતું.

પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની સુરક્ષા અને સુવ્યવસ્થા, નવા જ્ઞાનમંદિરોની સ્થાપના એ જાણે એમનો જીવનરસ હતો. એને લીધે વડોદરા, છાણી, લીંબડી અને પાટણના જ્ઞાનભંડારો સુરક્ષિત બન્યા અને નવા પણ સ્થપાયા. જ્ઞાનરક્ષાના આ કાર્યની પરંપરા તેઓના સુશિષ્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજીએ સાચવી હતી; અને પૂજ્ય ચતુરવિજયજી મહારાજના જ્ઞાનમૂર્તિ શિષ્યરત્ન આગમપ્રભાકર મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે તો જ્ઞાનભંડારોની સાચવણી, પ્રાચીન પ્રતોનો ઉદ્ધાર અને જ્ઞાનોપાસનાને પોતાનું જીવન જ સમર્પિત કર્યું છે. જ્ઞાનભંડારો અને પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની સાચવણીના ઇતિહાસમાં એક જ પરંપરાના આ ત્રણ મુનિવરોની સેવાઓ સદા સ્મરણીય બની રહેશે.

પ્રવર્તકજી મહારાજે પંજાબ, ગુજરાત, મારવાડ, સૌરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોનો વિહાર કરીને એ પ્રદેશમાં પોતાની સૌમ્યતાભરી નિર્મળ સાધુતાની સુવાસ ફેલાવી હતી. જે કોઈ વ્યક્તિ એમના પરિચયમાં આવતી તે એમની પ્રશાંત સાધુતાથી પ્રભાવિત થયા વગર ન રહેતી. આમાં આપણા દેશના ડૉ. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર અને પરદેશના ડૉ. હર્મન યાકોબી જેવા વિદ્વાનનો પણ સમાવેશ થતો. પંડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજી, મુનિ શ્રી જિનવિજયજી, શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, શ્રી ઉમાશંકર જોશી જેવા વિદ્વાનો એમના પ્રત્યે ખૂબ આદર રાખતા.

એમનામાં સેવાભાવ અને કરુણાભાવ એવો હતો કે જરૂર લાગે તો ગૃહસ્થ બીમારની સેવા કરતાં પણ તેઓ અચકાતા નહીં. અને એમની પાસે કામ કરતા લહિયાઓ કે વિદ્વાનોની તો તેઓ કુટુંબના વડીલ તરીકે જ સંભાળ રાખતા. અવિવેકી થવું નહીં અને અસત્ય કે અન્યાય સામે નમતું જોખવું નથી; એવી સૌમ્યભાવ અને સત્યપ્રિયતાની

મળેલા શ્રીસંઘના ઉદાર સહકારને બળે વિદ્યાલયનો, બીજના ચંદ્રની જેમ, ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયો. આવા થોડાક કાર્યકર મહાનુભાવોનું આ પ્રસંગે પુણ્યસ્મરણ કરીએ.

વિદ્યાલયના પ્રાણ શ્રી મોતીચંદભાઈ કાપડિયા

પ્રાણ વગર શરીર ન ચાલે. જેવું શરીરનું એવું જ સંસ્થાનું. કોઈ ને કોઈ તો સંસ્થાના પ્રાણ બનવું જ પડે છે; તો જ સંસ્થા ટકી રહે છે અને વિકાસ સાધી શકે છે. એમ કહેવું જોઈએ કે સ્વ. શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયા વિદ્યાલયના પ્રાણ બન્યા હતા; અને સાથે સાથે વિદ્યાલય પણ એમને મન શ્વાસ અને પ્રાણ સમું વહાલું બની ગયું હતું. પ્રવૃત્તિઓની ગમે તેટલી જંજાળ હોય પણ સો કામ મૂકીને વિદ્યાલયનું કામ પહેલું: વિદ્યાલય સાથે એમણે એવી મહોબ્બત કેળવી હતી. વિદ્યાલયની સ્થાપનાથી લઈને તે પોતાની જિંદગીના અંત સુધી એમણે વિદ્યાલયની બજાવેલી સેવાઓ વિદ્યાલયના તથા સમાજ-સેવાનાં ઇતિહાસમા સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થઈ રહે એવી છે.

શ્રી મોતીચંદ ભાઈનો જન્મ વિદ્યા અને સંસ્કારિતાની ભૂમિ ભાવનગરમાં વિ. સં. ૧૯૩૬, માગસર વદિ ૨, તા. ૭-૧૨-૧૮૭૯માં થયો હતો. એમનાં માતાનું નામ સમરત બહેન. પિતાનું નામ ગિરધરભાઈ. કુટુંબનું વાતાવરણ જ ધર્મ અને વિદ્યામય હતું, એટલે બચપણથી જ એમને ધર્મ તરફની પ્રીતિ અને અધ્યયન તરફની રુચિનું વરદાન મળ્યું હતું.

બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ એમણે ભાવનગરમાં કર્યો. કેવળ કૉલેજના પાઠ્યપુસ્તકોના અધ્યયનથી સંતુષ્ટ થાય એવું એમનું મન ન હતું. વિદ્યા પ્રત્યેની વ્યાપક રુચિએ એમને દેશ પરદેશના જુદાજુદા વિષયોના સાહિત્યના પરિશીલન તરફ પ્રેર્યા—ખાસ કરીને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્ય તરફ તેઓ વિશેષ આકર્ષાયા; અને તેમાંય જૈનધર્મના સાહિત્યનું ઝીણવટપૂર્વક અધ્યયન કરવાનો એમને વિશેષ સુયોગ સાંપડ્યો, કારણ કે આ બધો સમય દરમ્યાન એમને જૈનધર્મના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન અને એમના કાકા શ્રી કુંવરજી આણંદજીનો સતત સંપર્ક મળતો રહ્યો.

એમના સાહિત્યસર્જનની તવારીખ તપાસતાં એ પણ સ્વીકારવું પડે છે કે એમનામાં લેખક તરીકેની પ્રતિભાનો ઉન્મેષ યૌવનના આરંભથી જ થવા લાગ્યો હતો. એમણે ફક્ત વીસ વર્ષની વયે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિવિરચિત સંસ્કૃત 'શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા' જેવા સંસ્કૃત મહાગ્રંથના પીઠબંધરૂપ પહેલા પ્રસ્તાવનો અનુવાદ કર્યો હતો.

બી. એ. થઈને તેઓ એલ. એલ બી. નો અભ્યાસ કરવા મુંબઈ ગયા; અને સને ૧૯૧૦ માં વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરીને સોલિસિટર થયા. હવે તો એમણે મુંબઈમાં જ સ્થિર થવાનો નિર્ણય કર્યો અને કાયદાશાસ્ત્રી શ્રી દેવીદાસ જેકિસનદાસ દેસાઈની સાથે મળીને મેસર્સ મોતીચંદ એન્ડ દેવીદાસ નામની સોલિસિટરની પેઢી શરૂ કરી હૃદય તત્ત્વપ્રેમી હતું, બુદ્ધિ સત્યશોધક હતી અને વૃત્તિ નાનું કે મોટું દરેક કામ પૂરી નિષ્ઠા, એકાગ્રતા અને ચોકસાઈથી કરવાની હતી, એટલે કાયદાના સલાહકાર તરીકે આ પેઢીને અને શ્રી મોતીચંદભાઈને ખૂબ નામના મળી.

પણ ધીકતી વકીલાતના જોરે ચાલતી પૈસાની ટંકશાળથી સંતુષ્ટ થાય એવો શ્રી મોતીચંદભાઈનો આત્મા ન હતો. એમને તો જીવનના બધાય સુંદર પાસાઓનો આસ્વાદ

લેવો હતો; વિદ્યાગંગાનું પુણ્યસ્નાન કરવું હતું; સમાજ અને દેશની સેવા કરવી હતી અને ધર્મામૃતનું પણ પાન કરવું હતું. તેમાંય ધાર્મિકતા એ શ્રી મોતીચંદભાઈનો શ્વાસ હતી, અને એમની વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક એકેએક પ્રવૃત્તિમાં હંમેશાં વિશાળ ધાર્મિકતાનો પ્રાણ ધબકતો રહેતો. પણ શ્રી મોતીચંદભાઈની ધાર્મિકતાને રૂઢિચુસ્તપણાએ જન્માવેલી સંકુચિતતાના સીમાડા કયારેય મંજૂર ન હતા. અલબત્ત, તેઓ ક્રાંતિવીર ન હતા, પણ મધ્યમમાર્ગી સુધારક હતા; અને વિસર્જન કરતાં સર્જનમાં પોતાનાં સમય અને શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં એમને વિશેષ રસ હતો.

એક બાજુ ભારે જવાબદારીથી ભરેલો અને ખૂબ સમય અને શક્તિનો ભોગ માગી લે એવો વકીલાતનો ધંધો હતો, અને બીજી બાજુ જાહેરજીવનની સંખ્યાબંધ પ્રવૃત્તિઓ પણ સમય અને શક્તિનો એટલો જ હિસ્સો માગતી હતી. કહેવું જોઈએ કે શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતાના જીવનમાં ધંધો અને સેવા એ બન્નેની સમતુલા જાળવી જાણી હતી, એટલું જ નહીં છેવટે સેવાના પલ્લાને નમતું બનાવીને પોતાના જીવનને કૃતાર્થ બનાવ્યું હતું.

એમના જાહેરજીવનનાં અનેક પાસાં છે. રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક તેમ જ સમાજસેવાની અને સાહિત્યસેવાની અનેક સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ સક્રિય રીતે ગાઢપણે સંકળાયેલા હતા. પણ એ બધાયમાં એમનું સૌથી મોટું અર્પણ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને હતું. સને ૧૯૧૫ માં વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ, ત્યારથી તે છેક ૧૯૪૯ ની સાલ સુધી, એકધારાં ૩૪ વર્ષ સુધી, તેઓ સંસ્થાના માનદ મંત્રી અને ટ્રસ્ટી તરીકેની ભારે જવાબદારી ઉત્સાહપૂર્વક ઉઠાવતા રહ્યા. આ સ્થાને રહીને એક સમજુ અને હેતાળ માતાની મમતાથી વિદ્યાલયની માવજત કરીને એમણે વિદ્યાલયને વિકસાવ્યું હતું. વિદ્યાલય એ શ્રી મોતીચંદભાઈની અમૂલ્ય સેવાઓનું ચિરંજીવ સ્મારક છે.

શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કૉન્ફરન્સને પણ શ્રી મોતીચંદભાઈની સેવાઓનો દાયકાઓ સુધી લાભ મળતો રહ્યો હતો. કૉન્ફરન્સના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે તેમ જ બીજી રીતે પણ એમણે લાંબા સમય સુધી કૉન્ફરન્સને પોતાનો સહકાર આપ્યો હતો. કેટલીક વાર તો રૂઢિચુસ્તતાએ જન્માવેલ ઝંઝાવાત સામે કૉન્ફરન્સની નૌકાને ટકાવી રાખવામાં એક કાબેલ સુકાની તરીકે શ્રી મોતીચંદભાઈને ખૂબ જહેમત ઉઠાવવી પડી હતી.

એ જ રીતે ભાવનગરની જૈનધર્મ પ્રસારક સભાની સાથે પણ તેઓ બહુ ગાઢ રીતે સંકળાયેલા હતા. શ્રી મોતીચંદભાઈના ઘણા ખરા ગ્રંથો આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયા હતા, તેમ જ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' માસિકને માટે પણ તેઓ હંમેશાં લેખસામગ્રી આપતા રહેતા. એ જ રીતે જૈન એસોસીએશન ઑફ ઈન્ડિયા, માંગરોળ જૈન સભા અને કન્યાશાળા, ઘોઘારી વીસા શ્રીમાળી જૈન દવાખાનું, શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજી ટ્રસ્ટ, શ્રી ગોડીજી ટ્રસ્ટ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ફાર્બસ સાહિત્ય સભા, હરકિશનદાસ હૉસ્પિટલ વગેરે મુંબઈની અનેક જૈન અને જૈનેતર સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ જોડાયેલા હતા.

અંતરિક્ષજી તીર્થ અંગેના કેસ માટે સને ૧૯૨૯માં વિલાયતમાં પ્રિવીકાઉન્સીલમાં રજૂઆત કરવાની જરૂર પડી તો એ માટે કાયદાશાસ્ત્રી તરીકે શ્રી મોતીચંદભાઈની પસંદગી કરવામાં આવી. ચીવટ, ખંત, ઝીણવટ, મર્મગ્રાહી બુદ્ધિ અને કાવકાઈથી તેઓ એ કેસમાં સફળ થઈને આવ્યા.

જેના અંતરમાં લોકકલ્યાણની ભાવના ધબકતી હોય તે વ્યક્તિ દેશભક્તિની ભાવનાથી અસ્પૃષ્ટ રહી જ ન શકે. મહાત્મા ગાંધીજીના નેજા નીચે દેશની સ્વતંત્રતાના અહિંસક સંગ્રામના શ્રીગણેશ મંડાયા ત્યારે શ્રી મોતીચંદભાઈ પણ એના એક અદના સૈનિક બની ગયા. સને ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહસંગ્રામમાં બે વર્ષ માટે જેલવાસનું ગૌરવ પણ તેઓ લઈ આવ્યા. મુંબઈ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીના તેઓ વર્ષો સુધી સભ્ય રહ્યા હતા. સને ૧૯૨૯માં તેઓ મુંબઈ કોરપોરેશનના સભ્ય બન્યા અને છૂટક છૂટક મળીને પંદર વર્ષ સુધી એમણે કોરપોરેશન દ્વારા મુંબઈ શહેરની સેવા કરી હતી. મુંબઈ યુનિવર્સિટી સેનેટના સભ્ય તરીકે પણ એમણે શિક્ષણક્ષેત્રની કીમતી સેવા બજાવી હતી.

શ્રી મોતીચંદભાઈની જ્ઞાનોપાસના નિઃસ્વાર્થ અને આત્મપ્રસન્નતાથી પ્રેરાયેલી હતી. સાહિત્યસર્જન દ્વારા અર્થોપાર્જન કરવાની વાત તો દૂર રહી, ઊલટું પોતા તરફથી કંઈક ને કંઈક અર્થ વ્યય કરીને તેઓ માતા સરસ્વતીની સેવા કરતા હતા. સને ૧૯૪૯માં (તા. ૨૦–૩–૧૯૪૯ના રોજ) તેમની વિદ્યાલયની દીર્ઘકાલીન સેવાઓના સન્માનરૂપે, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપદે, એક જાહેર સમારંભ યોજીને રૂા. ૭૦૦૦૧)ની થેલી એમને અર્પણ કરવામાં આવી, તે વખતે એ રકમ પોતાની પાસે ન રાખતાં, પોતાના તરફથી માતા શારદાના ચરણે ફૂલપાંદડીરૂપે રૂા. ૫૦૦૦) ઉમેરીને કુલ રૂા. ૭૫૦૦૧) જેવી રકમ એમણે સાહિત્ય–પ્રકાશન માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સોંપી દીધી હતી.

એમનું સાહિત્યસર્જન જેમ વિપુલ છે, તેમ વિવિધ વિષયને સ્પર્શતું પણ છે. આમ છતા જૈન સાહિત્યની એમની કૃતિઓ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચકથાનો અનુવાદ, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમનો અનુવાદ, આનંદઘનજીનાં પદોનું વિવેચન, શાંતસુધારસનું વિવેચન, જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, શ્રી સિદ્ધર્ષિનું ચરિત્ર, શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય તથા મોતીશા શેઠના ચરિત્રો, યુરોપનાં સંસ્મરણો, નવયુગનો જૈન, સાધ્યને માર્ગે, ધર્મકૌશલ્ય, વ્યવહારકૌશલ્ય, વ્યાપારકૌશલ્ય વગેરે ત્રીશેક પુસ્તકો એમણે લખ્યા હતાં *

પોતાની અનેક સેવાઓ અને સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા પોતાના ચિત્તને આહ્લાદિત અને સમાજને આભારિત કરીને, ૭૨ વર્ષની વયે, મુંબઈમાં, તા. ૨૭–૩–૧૯૫૧ના રોજ શ્રી મોતીચંદભાઈ સ્વર્ગે સિધાવ્યા! એમને આપણા પ્રણામ હો!

વિદ્યાલયના કલ્પવૃક્ષ શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજી

માગો અને આપે એ કલ્પવૃક્ષ. શ્રી દેવકરણ શેઠ તો ઘણીવાર વગર કહ્યે વિદ્યાલયની જરૂરિયાત સમજી જતા અને વગર માગ્યે આપતા. વિદ્યાલયના વિકાસમાં આ રીતે એમનો અસાધારણ ફાળો હતો. શૂન્યમાંથી તેઓ પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થને બળે શ્રીમંત બન્યા હતા. અને સત્કાર્યોમા પુષ્કળ ધન ખરચીને તેઓએ પોતાના જીવનને અને ધનને ધન્ય બનાવ્યું હતું.

* શ્રી મોતીચંદભાઈનાં પુસ્તકોની વિગતવાર પૂરી યાદી એમના વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ 'શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ બીજે' માં આપવામા આવેલ એમના સવિસ્તર પરિચયમાં આપવામાં આવી છે

એમના કુટુંબનું મૂળ વતન સોરઠમાં જામકંડોરણા. ત્યાંથી ધંધા માટે એમના પિતાશ્રી માંગરોળ આવીને રહ્યા. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૨૧ના પોષ સુદિ સાતમે માંગરોળમાં થયો હતો. એમની જ્ઞાતિ વીસા શ્રીમાળી. માંગરોળમાં ન ફાવ્યું એટલે એમના પિતાશ્રી શ્રી મૂળજી ઉકાભાઈ મુંબઈ ગયા; અને દેવકરણભાઈ જૂનાગઢ પાસે એમના મોસાળ વણથલી (સોરઠ)માં રહ્યા. ત્યાં દસ વર્ષની ઉંમર સુધી રહીને ત્રણેક ગુજરાતી જેટલો અભ્યાસ કર્યો. પછી તો ભણવાનો ભાગ્યયોગ ન લાગ્યો અને ઊલટું ભાગ્ય રુઠયું હોય એમ પિતાજીનું અવસાન થયું! કુટુંબને માટે ઉપર આભ અને નીચે ધરતી જેવી સ્થિતિ ઊભી થઈ; અને મોટાભાઈ હરજીવનદાસ ઉપર બધી જવાબદારી આવી પડી. દેવકરણભાઈને પોતાની જવાબદારીનો ખ્યાલ આવતાં વાર ન લાગી. ભલે ભણતર સાવ ઓછું મળ્યું હતું, પણ હૈયાઉકલત અને હિંમત પૂરી હતી: માત્ર બાર વર્ષની વયે, કુટુંબની આનાકાની છતાં, દરિયામાર્ગે તેઓ મુંબઈ પહોંચ્યા. એમના મોટાભાઈ હરજીવનદાસ પણ મુંબઈમાં જ હતા. માંગરોળથી વહાણમાં મુંબઈ પહોંચવાના એ વખતે ફક્ત આઠ જ આના થતા!

નોકરી તો મળી શકે એમ હતી પણ નોકરી કરનારનું ભાગ્ય વેચાઈ જાય છે: ઉંમરે નાનો દેવકરણ આ વાત સમજતો હતો. એણે ટોપીની ફેરી શરૂ કરી. મહેનત કરવાની તૈયારી હતી અને ગ્રાહકને રાજી રાખવાની આવડત પણ હતી: ફેરીનો ધંધો સારી રીતે જામ્યો. એવામાં હરજીવનદાસના શેઠ લક્ષ્મીદાસનું ધ્યાન દેવકરણ તરફ ગયું. એમના કહેવાથી તેઓ એમની કાપડની દુકાનમાં જોડાઈ ગયા, અને જોતજોતામાં બધા જૂના નોકરોથી આગળ વધી ગયા. સિદ્ધિ માટે ઉંમર નહીં પણ અક્કલ જોઈએ. પણ આ જીવ કંઈ નોકરીનો ન હતો.

એમની સાથે શ્રી નારણદાસભાઈ પણ એ જ પેઢીમાં નોકરી કરતા. જ્ઞાતિએ લુહાણા હતા, અને વેપારમાં કાબેલ હતા. બન્ને બરોબરિયા મળ્યા એટલે એમનામાં સ્વતંત્ર ધંધો ખેડવાની હિંમત આવી. વિ. સં. ૧૯૪૪માં એમણે દેવકરણ નારણદાસની પેઢીના નામથી ગામઠી કાપડનો વેપાર શરૂ કર્યો. આ દરમ્યાન વિ. સં. ૧૯૪૩માં, ૨૩ વર્ષની ઉંમરે, વણથળીનાં શ્રી પૂતળીબાઈ સાથે એમનાં લગ્ન થયાં. ધર્મ તરફની રુચિ પહેલાંથી જ હતી, અને નીતિ-પ્રામાણિકતાથી વેપાર કરીને ગ્રાહકને રાજી રાખવાનો નિયમ હતો. એમની પેઢીની ખ્યાતિ અને સંપત્તિ વધવા લાગી. અને છતાં એમનું જીવન તો એવું જ સાદું, નિર્મળ અને નિરભિમાની રહ્યું.

આજથી ૭૦-૮૦ વર્ષ પહેલાં જૈન મુનિરાજો મુંબઈમાં જતા જ નહીં. વિ. સં. ૧૯૪૭માં તપસ્વી અને જ્ઞાની મુનિ શ્રી મોહનલાલજીએ પહેલવહેલાં મુંબઈ પધારીને જૈન શ્રમણો માટે મુંબઈનો વિહાર ખુલ્લો કર્યો. શ્રી દેવકરણભાઈને એમનો સત્સંગ ખૂબ ગમી ગયો. તેઓ એમની દિલ દઈને સેવા કરવા લાગ્યા. એક દિવસ એ સેવાથી લાગણી વશ બનેલા એ સંતપુરુષનું અંતર બોલી ઊઠયું: "બચ્ચા, તેરા કલ્યાણ હોગા!" અને સાચે જ, આ સંતની અંતરની વાણી ફળી: એમની ખૂબ ઉન્નતિ થઈ, એટલું જ નહીં, પણ જ્યારે બધા વેપારો ઉપર મંદી ફરી વળી ત્યારે પણ શ્રી દેવકરણ શેઠની પેઢી મુસીબતમાંથી બચી ગઈ. અને પછી તો એમની પેઢીની નામનાથી અનેક મિલોની એજન્સીઓ પણ એમને મળી.

શ્રી પૂતળી શેઠાણી કુટુંબવ્યવહારમાં કુશળ, ધર્માનુરાગી સન્નારી હતાં. પતિની સેવાને એમણે પોતાનું જીવનવ્રત ગણ્યું હતું. એમને સંતાનમાં પાંચ પુત્રીઓ હતી; અને એમના ઉછેર અને સુખમાં જ એમણે પુત્રનું સુખ માન્યું હતું.

જેણે ધનને સારે માર્ગે વાપરી જાણ્યું, એણે જ ધન રળી જાણ્યું સમજવું. શ્રી દેવકરણ શેઠનું ધન આવું જ સત્કાર્ય પોષક ધન હતું. પોતાના ગુરુના સ્મરણમાં મુંબઈના લાલબાગમાં એમણે શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી સ્થાપી; વણથળીમાં શ્રી શીતળનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવી એમાં તથા પ્રતિષ્ઠામાં તે વખતે એક લાખ રૂપિયા ખરચ્યા, અને એની સંભાળ તથા બીજાં કામો માટે એકાવન હજારનું ટ્રસ્ટ કર્યું; મલાડમાં શ્રી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથનું મંદિર કરાવ્યું. અને સમાજને સુખી કરવા માટે કેળવણીના પણ કામમાં એમણે અઢળક ધન અર્પણ કર્યું. મુંબઈની માંગરોળ જૈન સભા, વણથળીની પૂતળીબાઈ કન્યાશાળા, પાલીતાણાનું બાલાશ્રમ, જૂનાગઢની (હવે ઘોરાજીની) શેઠ દે. ગૂ. સૌરાષ્ટ્ર વીસા શ્રીમાળી જૈન બોર્ડિંગ, સોનગઢનો શ્રી મહાવીર જૈન ચારિત્ર રત્નાશ્રમ અને બીજી સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ શ્રી દેવકરણ શેઠની કેળવણીપ્રીતિ અને દાનવીરતાની પ્રશસ્તિ સંભળાવી રહી છે.

અને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તો એમની દાનશૂરતા, કેળવણીપ્રીતિ અને સમાજ-સેવાની ધગશનું અમર સ્મારક છે. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજની પ્રેરણા અને શ્રી મોતીચંદભાઈની સલાહથી વિદ્યાલયને લાખોનું દાન કરીને એ સંસ્થાને પગભર બનાવવામાં એમણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. તેઓ મુનિવર્ય શ્રી મોહનલાલજી તથા આચાર્ય વલ્લભસૂરિજીના અનુરાગી બન્યા હતા, અને એમના સમાજસેવાના દરેક કામમાં પોતાનો ઉદાર હિસ્સો આપતા રહેતા હતા. વર્ષો સુધી એમણે વિદ્યાલયનું ખજાનચી પદ સાચા અર્થમાં સંભાળીને એના ખજાનામાં કયારેય ખોટ આવવા દીધી ન હતી, એટલું જ નહીં, પોતાની આટલી શ્રીમંતાઈ છતાં એક અદના સેવક તરીકે વિદ્યાલય માટે ફાળો ઉઘરાવવાની જહેમત ઉઠાવી હતી. વિદ્યાલયની શેઠશ્રીની સખાવતોની વિગતો આ ગ્રંથમાં (પાનું ૫૭) વિસ્તારથી આપવામાં આવી જ છે.

આવા એક ધર્માનુરાગી અને સખીદિલ શ્રેષ્ઠીનો વિ. સં. ૧૯૮૫ના જેઠ સુદિ ૧૩ (તા. ૧૯–૬–૧૯૨૯)ના રોજ, ૬૪ વર્ષની ઉંમરે, મુંબઈમાં સ્વર્ગવાસ થયો, અને જૈન સંઘને એક સાચા અગ્રણીની મોટી ખોટ પડી. એમની લાગણીભરી સેવાઓ માટે આપણે સદાય એમના ઓશિંગણ રહીશું. એમને આપણા અંતરના પ્રણામ હો !

સનામધન્ય શેઠ શ્રી મોતીલાલ મૂળજી

રાધનપુરથી આવીને ભાગ્યને ખીલવનાર આ શ્રેષ્ઠીવર્ય એમના જમાનાના એક આદર્શ ધર્મપરાયણ શ્રેષ્ઠી થઈ ગયા. પરગજુ જૈન મહાજનોની પ્રાચીન પરંપરાના તેઓ પ્રતિનિધિ હતા; અને સારા કામમાં સામે ચાલીને સહકાર આપવામાં તેઓ આનંદ અનુભવતા હતા. વિદ્યાલયના આદ્ય સ્થાપકોમાં શ્રી મોતીલાલ શેઠનું સ્થાન ઘણું આગળ પડતું હતું, અને મુંબઈના જૈન સંઘમાં પણ તેઓ આગળ પડતું સ્થાન ધરાવતા હતા. તેઓ ઘણાં વર્ષ સુધી વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટી રહ્યા હતા. વિદ્યાલયને આથક રીતે પગભર કરવામાં એમનો ફાળો

અને એમની મહેનત જ ન વીસરી શકાય એવાં છે. એમના જીવનની વિગતો મેળવી શકાઈ નથી; એટલે સને ૧૯૨૪ના જૂન માસમાં એમનું શોકજનક અવસાન થતાં વિદ્યાલય તરફથી (રિપોર્ટ ૧૦, પૃ. ૨૦) આપવામાં આવેલ નીચેની અંજલિથી જ સંતોષ માનવાનો રહે છેઃ—

"મેનેજીંગ કમિટીના કાર્ય અને ઉત્સાહની વાત થતાં સાથે જ શેઠ મોતીલાલ મૂળજીના નામનું સ્મરણ થયા વગર રહી શકે તેમ નથી. લગભગ દરેક મીટીંગમાં પૂરતા ઉત્સાહથી હાજર રહેનાર, દરેક પ્રોસીડીંગ સમજનાર, નવી ભાવનાને સમજનાર, દેશકાળનો પરિચય કરનાર અને દક્ષ વિચાર કરી મક્કમપણે કાર્ય કરનાર એ અમારા બંધુની અમારી કમિટીમાંથી ખરેખર ખોટ પડી છે. પૈસા ભરાવવાના કાર્યમાં હાજર, મુકામના કાર્યમાં હાજર, જાતે પૈસા ભરી આપવામાં અતિ ઉત્સાહી એ આપણા પેટ્રનના સંવત્ ૧૯૮૧ ના માગશર વદ ૪ ને રોજ થયેલા દેહવિલયથી આ સંસ્થાએ ચુસ્ત કાર્યવાહક ગુમાવેલ છે, જૈન કોમે એક શ્રદ્ધાળુ દૃઢવ્રતી કાર્યદક્ષ સેવાધર્માભિમાની ગુમાવેલ છે. અને વ્યાપારી આલમે એક ગણતરીબાજ વ્યવહારકુશળ વ્યાપારી ગુમાવેલ છે. અમારી ખાતરી છે કે તેમના સુપુત્ર શેઠ મણીલાલ મોતીલાલ તેઓશ્રીને પગલે ચાલીને જરૂર પડેલી ખોટ બને તેટલી પૂરી પાડવા પ્રયત્ન કરશે જ."

સામાન્ય અને ગરીબ સ્થિતિના વર્ગનું હિત હમેશાં તેમના હૈયે વસેલું હતું. વિદ્યાલયના નવમા વર્ષમાં જ્યારે લોન વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ઘટાડીને પેઈંગ વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ વધારવાની વાત આવી ત્યારે શ્રી મોતીલાલ શેઠે જ વિદ્યાલયનો લાભ સામાન્ય અને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને વધુ મળે એ માટે એ વાતનો સફળ વિરોધ કર્યો હતો.

આવા એક સમાજકલ્યાણના વાંછુ શ્રેષ્ઠીનું અવસાન એ સમાજ અને વિશેષે કરીને વિદ્યાલયને માટે મોટી ખોટરૂપ બની રહ્યું. એમને આપણા પ્રણામ હો!

અન્ય મહાનુભાવો

આજ રીતે બીજા પણ અનેક મહાનુભાવોએ વિદ્યાલયની સ્થાપના કે એના વિકાસ માટે પોતાનાં સમય, શક્તિ અને સંપત્તિનો સદુપયોગ કર્યો હતો. એમાંના પણ કેટલાક મહાનુભાવોનું સ્મરણ કરીએ.

શેઠ હેમચંદ અમરચંદ—એમનો પણ સંસ્થાની સ્થાપનામાં એવો જ ઉદાર અને ઉત્સાહભર્યો હિસ્સો હતો. વિદ્યાલયની સ્થાપના બાદ ટૂંક વખતમાં જ તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

શેઠ ગોવિંદજી ખુશાલ—ઘણાં વર્ષ સુધી વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટી તરીકે તેમ જ એને દૃઢમૂળ કરનાર પાયાની વ્યક્તિ તરીકે એમણે બહુ કીમતી સેવાઓ આપી હતી. કેટલોક વખત એમણે વિદ્યાલયના ખજાનચી તરીકે પણ કામ કર્યું હતું. તેઓનું વેરાવળમાં તા. ૧૮–૭–૧૯૩૧ના રોજ ગુંડાઓના હાથે કરપીણ ખૂન થયું હતું. એમને વિદ્યાલય તરફથી (રિપોર્ટ ૧૩, પૃ. ૮) અંજલિ આપતાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે—

'વેરાવળના આ વયોવૃદ્ધ નરરત્ને આ સંસ્થાની અનેક પ્રકારે સેવા બજાવી છે તે કોઈ રીતે ભૂલાય તેમ નથી, તેઓએ સંસ્થાને નાણાની મદદ ઉપરાંત તેના ટ્રેઝરર તરીકે અને મેનેજીંગ કમિટીમાં દરેક વખતે હાજરી આપીને પોતાના અનુભવનો અને બુદ્ધિનો પુરતો ફાળો આપ્યો છે અને સંસ્થાનું

મુકાન ચલાવવામાં ઘણી જ કિંમતી સેવા બજાવી છે. મૅનેજીંગ કમિટીના દરેક સભ્ય તેમના તરફ માન અને પ્રેમની લાગણીથી જોતા અને કોઈ પણ પ્રસંગે તેમના ચહેરા ઉપર ગુસ્સો અથવા ઉશ્કેરાવાની લાગણી (ગમે તેવા પ્રસંગે પણ) જોવામાં આવતી નહિ. આવા નરરત્નનું તેમના વતનની અંદર કોઈ બદમાસોના હાથે ખુન થયેલ સાંભળી વિદ્યાલયની જ નહિ પણ જૈન કોમની દરેક વ્યક્તિને મોટો આઘાત થયો હતો."

શ્રી મૂળચંદ હીરજી—વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ આ મહાનુભાવે વર્ષો સુધી વિદ્યાલયના આસીસ્ટંટ મંત્રી તરીકે સંસ્થાની ખૂબ સેવા બજાવી હતી. તેમના અવસાન અંગે વિદ્યાલય તરફથી (રિપોર્ટ ૩૬, પૃ. ૧૪) અંજલિ આપતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી મૂક સેવા અર્પનાર બંધુ શ્રી મૂળચંદ હીરજીના તા. ૧૧–૩–૫૧ ના રોજ થયેલ અવસાનની નોંધ લેતાં દુઃખ થાય છે. સંસ્થાના આસીસ્ટંટ સેક્રેટરી તરીકે શરૂઆતનાં ઘણાં વર્ષો સુધી અનેકવિધ સેવા અર્પી અને ત્યારપછી વ્યવસ્થાપક સમિતિના એક્ષ ઓફીસીઓ સભ્ય તરીકે સહકાર અને સેવા આપી તે વીસરી શકાય તેમ નથી."

પિતાપુત્રની બેલડીની ચિરસ્મરણીય સેવાઓ—શેઠશ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી અને એમના સુપુત્ર શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદીની વિદ્યાલયની સેવાઓ સદાસ્મરણીય અને સૌને સેવાની પ્રેરણા આપે એવી છે. શ્રી સારાભાઈ જાતમહેનત અને શિક્ષણને બળે ગરીબમાંથી તવંગર બન્યા હતા. અને શ્રીમંત બનવા છતાં ગરીબીને વીસરી જવાને બદલે એની મુસીબત યાદ રાખીને ગરીબોનું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એને તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. તેથી જ એમણે માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે બે લોનો વિદ્યાલયને આપી હતી. આવા એક પરગજુ શ્રીમાનનું નાની ઉંમરે જ અવસાન થયું. એમને વિદ્યાલય તરફથી અંજલિ આપતાં (રિપોર્ટ ૧૭, પૃ. ૯) યોગ્ય જ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"નાની ઉમ્મરના પણ કામ કરવામાં મોટાઓને પણ શરમાવે એવા શેઠ સારાભાઈનું અવસાન આ સંસ્થાને જ નહિ પણ અનેક કેળવણીની સંસ્થાઓને ભારે આઘાત સમાન થઈ પડેલ છે. સામાન્ય સ્થિતિમાં અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી તેઓ બી. એ. થયા હતા. તેઓને જોનારને ભાગ્યે જ લાગતું કે તેઓ બી. એ. થયા હશે, તેઓ રહેણીકરણીમાં તદ્દન સાદા, નિરભિમાની અને ઘણી જ ચીવટ અને ચોખવટથી કામ કરનાર હતા. દરેક કાર્યમાં તેમની સલાહ—ખાસ કરીને નાણા વિષયમાં—ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડતી. તેઓનું અવસાન લક્ષ્મીનગર–ખારમાં તા. ૨૨–૪–૩૨ ને રોજ થવાથી સંસ્થાએ એક મહાન સ્થંભ ખોયો છે, તેઓએ ઉપરોક્ત [લોન વગેરેની] રકમો ઉપરાંત શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુલ પાલીતાણાને શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ જોઈતારામ નામથી એક સુંદર મકાન અર્પણ કરેલ છે. અને બીજી અનેક સંસ્થાઓને નાણાંની મદદ કરી છે. શ્રી જૈન શ્વેતાંબર એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષાઓ માટે ઇનામની યોજનામાં તેમનો ફાળો સુંદર છે. જૈન કોમમાંથી કેળવાએલ વર્ગમાંથી કેળવણી પ્રત્યે ઉદાર સખાવત કરનાર તરીકે શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ મોદીનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે ચિરકાળને માટે કોતરાઈ રહેશે."

અને શ્રી સારાભાઈના સુપુત્ર શ્રી ચંદુભાઈએ તો પોતાના પિતાએ પોષેલી સંસ્થાની સેવામાં પોતાની કાયા અને પોતાનો વેપાર સુધ્ધાં ઘસી નાખ્યાં હતાં, અને પોતાના

પિતાશ્રીની સેવાભાવનાને સવાઈ રીતે શોભાવી હતી. લગભગ બે દાયકા સુધી વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટી તરીકે અને ૨૮ વર્ષ લગી વિદ્યાલયના માનદ મંત્રી તરીકે એમણે ખડે પગે, પોતાનાં સમય, શક્તિ અને ધનનો ભોગ આપીને જે સેવા બજાવી હતી તે અમૂલ્ય હતી.

આવા જાતમહેનતુ, ખબરદાર અને પળેપળ સંસ્થાને માટે ચિંતા સેવનાર તેમ જ સંસ્થાના આજીવન સેવક ગણી શકાય એવા મહાનુભાવનું તા. ૭–૮–૧૯૬૨ના રોજ મુંબઈમાં અવસાન થતાં સંસ્થાને એક નિષ્ઠાવાન કાર્યકરની મોટી ખોટ પડી છે. એમની દીર્ઘકાલીન સેવાઓને વિદ્યાલય તરફથી (રિપોર્ટ ૪૭, પૃ. ૨૫) ભાવભરી અંજલિ આપતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

"વિદ્યાલયનું નામ લેતાં જ જેમની છબી આપણી નજર સમક્ષ ઊભી થયા વગર ન રહે તે શ્રી. ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદીનું, એક મહિનાની માંદગી બાદ, સર હરકીશનદાસ હૉસ્પિટલમાં, તા. ૭–૮–૧૯૬૨ ને મંગળવારના રોજ સવારમાં, ૬૬ વર્ષની ઉંમરે, દુઃખદ અવસાન થતાં વિદ્યાલયને એક નિષ્ઠાવાન, કાર્યદક્ષ અને કર્તવ્યપરાયણ કાર્યકર્તાની, ન પૂરાય એવી ખોટ પડી છે.

"વિદ્યાલયના સંચાલન સાથે શ્રી. ચંદુભાઈનું જીવન ઓતપ્રોત થઈ ગયું હતું; અને એમના રોમરોમમાં વિદ્યાલયના અભ્યુદયની ભાવના ધબકતી હતી એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. પોતાની અંગત મુસીબતોની લેશ પણ પરવા કર્યા વગર તેઓશ્રીએ લગભગ ત્રણ દાયકા જેટલા સમય સુધી, વિદ્યાલયની જે એકધારી સેવા બજાવી હતી તે કદી પણ વિસરી ન શકાય એવી, તેમ જ નિષ્ઠાવાન કાર્યકર કેવો હોય એનો આદર્શ પૂરો પાડે એવી હતી. અઢાર વર્ષ સુધી તેઓ વિદ્યાલયના ટ્રસ્ટી હતા અને જીવનની છેક છેલ્લી ઘડી સુધી, એકધારાં ૨૮ વર્ષો સુધી તેઓશ્રીએ વિદ્યાલયના મંત્રી તરીકેની જવાબદારી ખૂબ જ યશસ્વી રીતે ઉઠાવી હતી. જ્યાં સુધી વિદ્યાલયનું નામ રહેશે ત્યાં સુધી ચંદુભાઈ મોદીએ જૈન સમાજને, કેળવણી ક્ષેત્રે આગળ વધારવા માટે આપેલી અમૂલ્ય સેવાઓ યાદગાર બની રહેશે.

"શ્રી. ચંદુભાઈ મોદી જાણે જન્મજાત જાહેર કાર્યકર હતા. જાહેર સેવા અને જાહેર જીવન એ જ એમના જીવનનો મુખ્ય રસ હતો. અને એમનો એ રસ, અખૂટ ઝરાની જેમ એમના જીવન અને કાર્યમાં સતત વહેતો રહ્યો હતો. તેઓ દેશસેવા, સમાજસેવા અને શિક્ષણનું કામ કરતી અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંકળાએલ હતા.

"દેશની સ્વાતંત્ર્યલડતમાં પણ શ્રી. ચંદુભાઈ જરાય પાછળ રહ્યા ન હતા. એક ઉત્સાહી, નવલોહીયા યુવકની જેમ સ્વતંત્રતાના અહિંસક યુદ્ધના સૈનિક બનીને પોતાના જીવનને તેમણે ધન્ય બનાવ્યું હતું અને જરૂર પડી ત્યારે સામે પગલે જેલવાસ સ્વીકારીને એમણે પોતાની દેશભક્તિને ચરિતાર્થ કરી બતાવી હતી. કોંગ્રેસ કમિટીના સભ્ય, મંત્રી કે પ્રમુખ તરીકે તેમ જ મ્યુનિસિપાલીટીના સભ્ય તરીકે ચંદુભાઈએ પોતાની સેવાઓ આપી હતી અને એક ખાદી ભંડારની પણ સ્થાપના કરી હતી.

"વિદ્યાલયના આજીવન સેવક સમા આવા નિષ્ઠાવાન કાર્યકર્તા અને સહકાર્યકરના ચિરવિયોગ પ્રત્યે અમારો હાર્દિક શોક વ્યક્ત કરીએ છીએ; અને તેઓશ્રીની અમૂલ્ય સેવાઓને અંતરની અંજલિ આપવા સાથે એમના આત્માને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ."

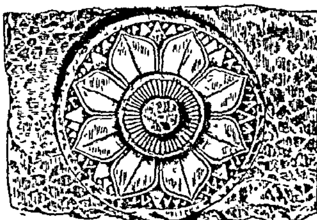
સંસ્થાની લાગણીપૂર્વક સેવા કરનારા ભાવનાશીલ કાર્યકરોની પરંપરામાં વિદેહ થયેલા મહાનુભાવોમાં શેઠ શ્રી ફકીરચંદ નગીનચંદ કપૂરચંદ, શ્રી મણિલાલ મોતીલાલ

મૂળજી, શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી, શ્રી મકનજી જૂઠાભાઈ મહેતા, શ્રી ગુલાબચંદજી ઢઢ્ઢા, શ્રી કકલભાઈ ભુદરદાસ વકીલ, શ્રી મોહનલાલ ખેડીદાસ શાહ, શ્રી નાગકુમારભાઈ મકાતી, શ્રી છગનલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ વડુવાળા વગેરે સંખ્યાબંધ મહાનુભાવોની સેવાઓ વિદ્યાલયને મળી હતી. એ બધાય તેમ જ નાના–મોટા, નામી–અનામી બીજા બધાય વિદેહ આત્માઓને આપણી પ્રણામ સાથેની ભાવભરી અંજલિ હો! એમની યાદ આપણને સેવામાર્ગની પ્રેરણા આપનારી બનો!

આપણી શ્રદ્ધાંજલિ અહીં પૂરી થાય છે.

*

અને હવે આપણી નજરે પડે છે વિદ્યાલયના વર્તમાન નિષ્ઠાવાન કાર્યકરોની લાંબી કતાર. એ સૌ તો ઇતિહાસના વિષય નહીં પણ ઇતિહાસના ઘડવૈયા છે. એમના હાથે હજી તો વિદ્યાલયનો વિશેષ ઉત્કર્ષ સધાવાનું વધુ યશનામી કામ થવાનું છે. એમનો પરિચય ઇતિહાસના શબ્દો નહીં પણ એમનાં સેવા કાર્યો જ આપી રહેલ છે. વિદ્યાલયની તેમ જ ધર્મ, સમાજ અને દેશની વિશેષ સેવા કરવા એ સૌ કાર્યકર મહાનુભાવો તંદુરસ્તી અને સુખ-શાંતિભર્યું દીર્ઘઆયુષ્ય ભોગવો એવી આપણી અંતરની પ્રાર્થના અને શુભેચ્છા હો!

પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ ૧

પેટ્રનોની નામાવલી

(સુવર્ણ મહોત્સવની ઉજવણી સુધીમાં થયેલ નોંધણી મુજબ)

(નોંધ—જે જે નામો આગળ ફૂદડીનું નિશાન કરેલ છે તે પેટ્રનો વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થીઓ છે.)

૧. મે. હેમચંદ અમરચંદ
૨. શ્રી દેવકરણ મૂળજી
૩. શ્રી મોતીલાલ મૂળજી
૪. શ્રી કલ્યાણજી ખુશાલ
૫. શ્રી હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ
૬. શ્રી સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી
૭. શ્રી હીરાલાલ બકોરદાસ
૮. શ્રી ઓતમચંદ રણછોડદાસ
૯. શ્રી વાડીલાલ સારાભાઈ
૧૦. શ્રી પાનાચંદ માવજી
૧૧ શ્રી મેઘજીભાઈ સોજપાલ
૧૨. મે. રાયચંદ મોતીચંદ ઝવેરી
૧૩. શ્રી કકલભાઈ ભુદરદાસ વકીલ
૧૪. શ્રી નગીનચંદ કપુરચંદ ઝવેરી
૧૫. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ
૧૬. શ્રી દામોદરદાસ ભીમજી
૧૭. શ્રી સોજપાળ કાયા
૧૮. શ્રી ગિરધરલાલ ત્રિકમલાલ
૧૯. શ્રી કાન્તિલાલ ઈશ્વરલાલ
૨૦. શ્રી હેમચંદ મોહનલાલ ઝવેરી
૨૧. શ્રી મણિલાલ રીખવચંદ ઝવેરી
૨૨. શ્રી માણેકલાલ ચુનીલાલ
૨૩. શ્રી પ્રાગજીભાઈ ઝવેરચંદ
૨૪. શ્રી ચુનીલાલ મુળચંદ કાપડીઆ
૨૫. શ્રી પરમોત્તમભાઈ અમરશી
૨૬. શ્રી જીવણલાલ કેશરીચંદ પરીખ
૨૭. શ્રી મોહોલાલ મગનલાલ
૨૮. શ્રી મોહનલાલ હેમચંદ ઝવેરી
૨૯. મે. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી
૩૦. મે. ભોગીલાલ લેહેરચંદ ઝવેરી
૩૧. મે. રતિલાલ વર્ધમાન શાહ
*૩૨. શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી
૩૩. મે. રમણિકલાલ મોહનલાલ એન્ડ કં.
૩૪. શ્રી કાળીદાસ વીરજી દોશી
૩૫. મે. પોપટલાલ મનસુખરામ
૩૬. મે. મુળચંદ હીરાચંદ એન્ડ સન્સ
૩૭. મે. પુરુષોત્તમદાસ સુરચંદ
૩૮. શ્રી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ દલાલ
૩૯. શ્રી ફુલચંદ લીલાધર વોરા
૪૦. શ્રી ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ પરીખ
૪૧. શ્રી જમનાદાસ મોનજી ઝવેરી
૪૨. શ્રી તારાબહેન જીવણલાલ પરીખ
૪૩. મે. ભાઈચંદ અમુલખ
૪૪. મે. ફુલચંદ એન્ડ સન્સ
*૪૫. શ્રી હીરાલાલ ભોગીલાલ શાહ
૪૬. મે. ચીમનલાલ જે. દલાલ એન્ડ કં.
૪૭. મે. જાદવજી નરસીદાસની કું.
૪૮ શ્રી ગિરધરલાલ દીપચંદ મહેતા
૪૯. શ્રી ભોગીલાલ મગનલાલ શાહ
૫૦. મે. વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી
*૫૧. ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ
૫૨. મે. કેશવલાલ વજેચંદ કાપડીઆ

૫૩. મે. છગનલાલ કસ્તુરચંદ
૫૪. શ્રી સાકરચંદ મોતીલાલ મૂળજી
૫૫. શ્રી દિવાળીબાઈ પરીખ
૫૬. ડૉ. અમૃતલાલ ઉજમશી
૫૭. શ્રી કપુરચંદ નેમચંદ મહેતા
૫૮. શ્રી ઝવેરચંદ નેમચંદ મહેતા
૫૯. શ્રી કેવળચંદ નેમચંદ મહેતા
૬૦. શ્રી વ્રજલાલ કપુરચંદ નેમચંદ મહેતા
૬૧. શ્રી નંદગૌરી કપુરચંદ નેમચંદ મહેતા
૬૨. શ્રી શાંતાબહેન ઝવેરચંદ નેમચંદ મહેતા
૬૩. શ્રી કમળાબહેન કેવળચંદ નેમચંદ મહેતા
૬૪. શ્રી ચંદનબહેન વ્રજલાલ કપુરચંદ મહેતા
૬૫. શ્રી હીમચંદ કપુરચંદ શાહ
૬૬. શ્રી કેશવલાલ કપુરચંદ શાહ
*૬૭. શ્રી અમૃતલાલ જેઠાલાલ શાહ
*૬૮. શ્રી દીપચંદ સવરાજ ગાર્ડી
૬૯. શ્રી જમનાદાસ કાળીદાસ ઝવેરી
૭૦. શ્રી મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડીઆ
૭૧. શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
૭૨. શ્રી સોહનલાલ મ. કોઠારી
*૭૩. શ્રી ચીનુભાઈ નાથાલાલ શાહ
*૭૪. શ્રી જસવંતલાલ ચુનીલાલ શાહ
*૭૫. શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ શાહ
૭૬. મે. એચ. ટી. શાહ ઍન્ડ કં.
*૭૭. શ્રી ઇન્દુલાલ ભોગીલાલ મહેતા
૭૮. શ્રી રમણલાલ નગીનદાસ પરીખ
*૭૯. મે. જયસુખલાલ ચંદુલાલ ઍન્ડ કં.
૮૦. મે. ઝવેરી સારાભાઈ લખમીચંદ ઍન્ડ કં.
૮૧. શ્રી ચીમનલાલ અમૃતલાલ શાહ
૮૨. શ્રી નાનકચંદ રીખવચંદ
૮૩. શ્રી પ્રાણલાલ કાનજીભાઈ દોશી
૮૪. શ્રી રસીકલાલ મોતીચંદ કાપડીઆ
*૮૫. શ્રી વિનાયક કુંવરજી શાહ
*૮૬. શ્રી નાનચંદ જૂઠાભાઈ મહેતા
*૮૭. શ્રી ચીમનલાલ મોતીલાલ પરીખ
*૮૮. શ્રી બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી
૮૯. શ્રી જમનાદાસ સારાભાઈ મોદી
૯૦. શ્રી નરેશચંદ્ર મનસુખરામ ચેરિટી ટ્રસ્ટ
૯૧. શ્રી માવજીભાઈ દામજીભાઈ શાહ
૯૨. મે. સેવંતીલાલ કાન્તિલાલ ઍન્ડ કં.
૯૩. શ્રી ભાણજીભાઈ ધરમશીભાઈ શાપરીઆ
*૯૪. ડૉ. હિંમતલાલ જેવતલાલ મહેતા
૯૫. શ્રી હસમુખભાઈ દીપચંદ ગાર્ડી
૯૬. ડૉ. રશ્મિકાંત દીપચંદ ગાર્ડી
૯૭. શ્રી વિદ્યાબહેન દીપચંદ ગાર્ડી
૯૮. શ્રી રૂક્ષ્મણીબેન દીપચંદ ગાર્ડી
૯૯. મે. કેશવલાલ એમ. શાહ ઍન્ડ સન્સ
૧૦૦. શ્રી હેમચંદ અમરચંદ ચેરિટી ટ્રસ્ટ
*૧૦૧. શ્રી મદનલાલ ઠાકોરલાલ શાહ.
*૧૦૨. મે. શાહ ટ્રેડીંગ એજન્સીસ
*૧૦૩. ડૉ. શાન્તિલાલ નગીનદાસ શાહ
*૧૦૪. શ્રી રણછોડભાઈ રાયચંદ શાહ
૧૦૫. શ્રી મોહનલાલ છોટાલાલ શાહ
૧૦૬. શ્રી કસ્તુરભાઈ સોભાગચંદ
૧૦૭. શ્રી દિનેશચંદ્ર હિમચંદ શાહ
*૧૦૮. શ્રી જયંતીલાલ સોભાગચંદ શાહ
*૧૦૯. શ્રી લાલભાઈ લલ્લુભાઈ પરીખ
*૧૧૦. શ્રી સવાઈલાલ કેશવલાલ શાહ
*૧૧૧. ડૉ. વીરચંદ મગનલાલ શાહ
*૧૧૨. શ્રી બી. કે. શાહ
૧૧૩. શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ
*૧૧૪. શ્રી જગજીવન પોપટલાલ શાહ
૧૧૫. *શ્રી છોટુભાઈ રતનચંદ ચોકસી*
૧૧૬. શ્રી કેસરીમલ હીરાચંદજી સંઘવી
*૧૧૭. શ્રી કાન્તીલાલ રામચંદ શાહ
૧૧૮. શ્રી સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ
૧૧૯. ડૉ. રતીલાલ મોહનલાલ વાડેલવાળા
૧૨૦. શ્રી બાલુભાઈ ગુલાબચંદ શાહ
*૧૨૨. શાહ તલકચંદ સ્વરૂપચંદ ટ્રસ્ટ
૧૨૩. શ્રી જયંતીલાલ અંબાલાલ શાહ
*૧૨૪. ડૉ. કીર્તિલાલ એમ. ભણસાલી
૧૨૫. શ્રી ચીમનલાલ ચુનીલાલ ચોકસી
૧૨૬. શ્રી દીપચંદ મગનલાલ ચોકસી
૧૨૭. શ્રી અજીતભાઈ મણીલાલ રિખવચંદ ઝવેરી

૧૨૮ શ્રી ચીમનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ
૧૨૯ શ્રી ખીમજી એમ છેડા
૧૩૦ મે મુળચંદ બુલાખીદાસ ચેરિટી ટ્રસ્ટ
૧૩૧ શ્રી વાડીલાલ મગનલાલ શાહ
૧૩૨ શ્રી નાનચંદ જૂઠાભાઈ દોશી
૧૩૩ શ્રી કેશવલાલ બુલાખીદાસ ચેરિટી ટ્રસ્ટ
૧૩૪ શ્રી શાન્તિલાલ ચુનિલાલ કપાસી
૧૩૫ શ્રી લક્ષ્મીચંદ દુર્લભજી શાહ
૧૩૬. શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન બાળાશ્રમ
૧૩૭ શ્રી છગનલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ ઉર્ફે મગળદાસ વહુવાળા ટ્રસ્ટ
૧૩૮ શ્રી વાડીલાલ રણછોડભાઈ શાહ
૧૩૯ શ્રી અરજણ એન્ડ દેવજી ખીમજી સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ
૧૪૦ શ્રીમતી શાન્તાબેન જીવણલાલ લાખાણી
*૧૪૧ શ્રી પ્રાણજીવનદાસ વનેચંદ શાહ
૧૪૨ શેઠાણી હીરાલક્ષ્મી પૂનમચંદ કરમચંદ કોટાવાળા ટ્રસ્ટ
૧૪૩ શ્રી વાડીલાલ મી ગાંધી ફાઉન્ડેશન
૧૪૪ શ્રી નવીનચંદ્ર મી કપાણી
૧૪૫ શ્રી દામોદરદાસ કરસનદાસ
*૧૪૬ ડૉ. પ્રભુદાસ જેશાભાઈ પારેખ
૧૪૭ શ્રી પોપટલાલ ભીખાચંદ
૧૪૮ શ્રી કાંતિલાલ નાગરદાસ શાહ

પરિશિષ્ટ—૨

ટ્રસ્ટ-સ્કૉલરશેના સ્થાપકોની નામાવલી

(સુવર્ણ મહોત્સવની ઉજવણી સુધીમાં થયેલ નોંધણી મુજબ)

નોંધ–(૧) દરેક નામની પાછળ કૌંસમાં આપેલ અંક તે તે ટ્રસ્ટમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ નીમી શકાય છે તે સંખ્યા દર્શાવે છે

(૨) જે નામોની આગળ ફૂદડીનું નિશાન કરેલ છે તે ટ્રસ્ટોના સ્થાપકો વિદ્યાલયના પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ છે

૧ મે ઉત્તમચંદ ત્રિભોવનદાસ અને વનમાળીદાસ ટ્રસ્ટ (૩)
૨. મે પાનાચંદ માવજી ટ્રસ્ટ (૩)
૩. શ્રી વાડીલાલ સારાભાઈ ટ્રસ્ટ (૨)
૪. મે દેવીદાસ કાનજી ટ્રસ્ટ (૧)
૫ શ્રી પુરશોત્તમ સુરચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
૬ શ્રી દેવકરણ મૂળજી ટ્રસ્ટ (૫)
૭ મે નાણાવટી ફેમિલી ટ્રસ્ટ (૧)
૮ શ્રી દેવકરણ મૂળજી રેસિડંશુ ટ્રસ્ટ (૫)
૯ શ્રી જમનાદાસ સુરચંદ મહુવાવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૧૦ ડૉ. અમીચંદ છગનલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૧ શ્રી મણિબેન નાનાલાલ હરિચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૨ શ્રી ગાંધી અમરચંદ ઘેલાભાઈ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૩ શ્રી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ દલાલ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪ શ્રી તારાબેન જીવણલાલ પરીખ ટ્રસ્ટ (૭)
૧૫ શ્રી દીવાળીબાઈ પરીખ ટ્રસ્ટ (૨)
૧૬ શ્રી મોહનલાલ ચુનીલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૭ શ્રી વાડીલાલ મનસુખરામ પારેખ એજ્યુકેશનલ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૮ શ્રી દેવચંદ મમ્નજી પ્રભાસપાટણવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૧૯ શ્રી ડાહ્યાભાઈ નગીનદાસ પરીખ ટ્રસ્ટ (૧)
૨૦ શ્રી કાળીદાસ સાંકળચંદ દોશી ટ્રસ્ટ (૧)
*૨૧ ઓલ્ડ બોય્ઝ યુનિયન—શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ટ્રસ્ટ (૧)
૨૨ શ્રી કપુરચંદ નેમચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૫)
૨૩ શ્રી ચંપાબેન ડાહ્યાલાલ દોશી ટ્રસ્ટ (૧)
૨૪ શ્રી ઝવેરચંદ નેમચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૫)
૨૫ શ્રીમતી નવ્યોરી કપુરચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૩)

૨૬. શ્રી વ્રજલાલ કપુરચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૩)
૨૭. શ્રી ચંદનબેન વ્રજલાલ કપુરચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૨)
૨૮. શ્રીમતી શાન્તાબહેન ઝવેરચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૩)
૨૯. શ્રી કેવળચંદ નેમચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૨)
૩૦. શ્રી કમળાબહેન કેવળચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૨)
૩૧. શ્રી હીરાલક્ષ્મી પુનમચંદ કોટાવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૩૨. શ્રી પુનમચંદ કે. કોટાવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૩૩. શ્રી લેહેરચંદ ઉત્તમચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ (૧)
૩૪. શ્રી ફુલચંદ શામજી ટ્રસ્ટ (૧)
*૩૫. શ્રી ચીમનલાલ ઉજમશી અને શ્રીમતી સૂરજગૌરી ચીમનલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૩૬. શ્રી જમનાદાસ કાળીદાસ ઝવેરી ટ્રસ્ટ (૧)
૩૭. શ્રી ભીખાચંદ ગોદડચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
૩૮. શ્રી ચંચળબેન મણિલાલ ટ્રસ્ટ (૧)
૩૯. શ્રી ગૌતમકુમાર વાડીલાલ ગાંધી ટ્રસ્ટ (૧)
૪૦. શ્રી રતિલાલ ઝુમખરામ પારેખ ટ્રસ્ટ (૧)
૪૧. શ્રી સ્વરૂપચંદ નેમચંદ શ્રોફ અને શ્રી પુરણચંદ સ્વરૂપચંદ શ્રોફ ટ્રસ્ટ (૧)
૪૨ શ્રી સુભદ્રાબેન સાકરચંદ મોતીલાલ ટ્રસ્ટ (૧)
૪૩. શ્રી લખમીચંદ ભગાજી શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૪૪. શ્રી ઝવેરચંદ મોતીચંદ પરોણીગર (સુરતવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૪૫. શ્રી શાંતિલાલ મગનલાલ અજમેરા તથા શ્રી મણીબેન મગનલાલ અજમેરા વીંછીઆવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૪૬. શ્રી મફતલાલ મંછાચંદ શાહ અને ઝેણીબાઈ ટ્રસ્ટ નં. ૧ (૧)
૪૭. શ્રી મફતલાલ મંછાચંદ શાહ અને ઝેણીબાઈ ટ્રસ્ટ નં. ૨ (૧)
૪૮. શ્રી મણીલાલ મોતીચંદ લીલાધર (પીપરિયાવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૪૯. શ્રી અ. સૌ. વનિતાબેન સુરેશચંદ્ર કોઠારી ટ્રસ્ટ (૧)
૫૦. શ્રી જાસૂદબેન સૂરજમલ પરીખ (પાલણપુરવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
*૫૧. શ્રી અ. સૌ. પ્રભાલક્ષ્મી નથુદાસ જીવણદાસ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૫૨. શ્રી પ્રભાસપાટણ જૈન વીસા ઓસવાળ કેળવણી મંડળ ટ્રસ્ટ (૧)
૫૩. શ્રી સંઘવી ઝવેરચંદ સુંદરજી ટ્રસ્ટ (૧)
૫૪. શ્રી રાંદેર જૈન લાડુઆ શ્રીમાળી શિક્ષણ સહાયક સંઘ ટ્રસ્ટ (૧)
*૫૫. શ્રી ખીમચંદ ધરમચંદ ઝવેરી ટ્રસ્ટ (૧)
*૫૬. „ કુ. દક્ષાબેન બાબુભાઈ ગાંધી ટ્રસ્ટ (૧)
*૫૭. „ માનકોરબેન ખેમચંદ કાપડિયા ચાંદવડવાળા ટ્રસ્ટ
૫૮. „ પ્રતાપરાય મણિલાલ મોતીચંદ લીલાધર (પીપરિયાવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૫૯. „ વિનોદચંદ્ર ફુલચંદ શામજી ટ્રસ્ટ (૧)
૬૦. „ લીલાધર ગુલાબચંદ વેરાવળવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૬૧. „ ચોકસી છોટુભાઈ રતનચંદ અને શ્રીમતી કંચનબેન છોટુભાઈ ટ્રસ્ટ (૧)
*૬૨. ડૉ. લાખાણી ટ્રસ્ટ (૧)
૬૩. શ્રી મંગળભાઈ ઉર્ફે શ્રી છગનલાલ લક્ષ્મીચંદ તથા શા મણીલાલ લક્ષ્મીચંદ (વડુવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
*૬૪. „ રમેશચંદ્ર ચતુરદાસ શાહ સ્મારક ટ્રસ્ટ (૧)
૬૫. „ ચીમનલાલ નગીનદાસ રાયચંદ ભાંખરીઆ ટ્રસ્ટ (૧)
૬૬. „ મણિલાલ નગીનદાસ રાયચંદ ભાંખરીઆ ટ્રસ્ટ (૧)
૬૭. „ જડાવબેન મણિલાલ મોતીચંદ લીલાધર (પીપરિયાવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૬૮. „ હીરાલાલ કાળીદાસ વોરા તથા શ્રીમતી વ્રજકોરબેન હીરાલાલ વોરા મોટીમારડવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૬૯. „ બાબુ મોહનલાલ પન્નાલાલ ટ્રસ્ટ (૧)
૭૦. „ કુસુમબેન માણેકલાલ ટ્રસ્ટ (૧)

*૭૧ શ્રી ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી ટ્રસ્ટ (૧)
૭૨. ,, મંગળાબેન ભોગીલાલ મણીલાલ મોતીચંદ (પીપરિયાવાળા) અને શ્રીમતી વિમળાબેન ભગવાનદાસ કેશવજી વોરા ટ્રસ્ટ (૧)
૭૩. ,, ઝાલાવાડી દશાશ્રીમાળી મૂર્તિપૂજક જૈન કેળવણી ફંડ ટ્રસ્ટ (૧)
૭૪. ,, હરજીવનદાસ રામજીભાઈ અને શ્રીમતી રંભાબેન હરજીવનદાસ રામજીભાઈ ટ્રસ્ટ (૨)
*૭૫ શ્રીમતી લલિતા મણીલાલ ભણશાળી ટ્રસ્ટ (૧)
૭૬ શ્રી ચંદુલાલ સોભાગચંદ કોઠારી અને શ્રીમતી પરસનબેન ચંદુલાલ કોઠારી ટ્રસ્ટ (૧)
*૭૭. ડૉ. જયેન્દ્ર મોતીલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૭૮. શ્રી ગોધરા વેજલપુર વીસા નીમા જૈન સમસ્ત જ્ઞાતિ ટ્રસ્ટ ફંડ (૧)
૭૯. ,, કાન્તિલાલ હરગોવિંદદાસ ગાંધી ભાવનગરવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૮૦. શ્રીમતી પ્રભાવતી રમણલાલ પરીખ અને શ્રી રમણલાલ નગીનદાસ પરીખ કપડવંજવાળા ટ્રસ્ટ (૨)
*૮૧ શ્રી જગજીવનદાસ વેલજીભાઈ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૮૨ ,, ભગવાનદાસ જેઠાભાઈ ટ્રસ્ટ ફાઉન્ડેશન (૧)
૮૩ ,, સ્વ. શેઠ અમરચંદ તલકચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
૮૪ ,, ઝવેરી લખમીચંદ જેઠાભાઈ અને શ્રીમતી ઉજમબેન લખમીચંદ ગઢપાલણપુરવાળા ટ્રસ્ટ (૨)
૮૫ ,, કપડવંજ વીસા નીમા જૈન વિદ્યાર્થી ટ્રસ્ટ (૧)
૮૬ ,, ધીરજબેન કેશવલાલ મોમાભાઈ શાહ એજ્યુકેશનલ ટ્રસ્ટ (૧)
*૮૭ ,, વર્ધમાન ટ્રસ્ટ (૨)
૮૮. ,, પટવા ભાઈચંદ ત્રિભોવનદાસ તથા અ. સૌ. પ્રભાવતી ભાઈચંદ પટવા ટ્રસ્ટ (૧)
૮૯. શ્રી ચીમનલાલ અમૃતલાલ શાહ અને શ્રીમતી રેવાગૌરી ચીમનલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૨)
૯૦ ,, શ્રીમતી મણીબેન કાનજીભાઈ નરસીભાઈ દોશી તથા શ્રીમતી કંચનબેન પ્રાણલાલ દોશી (બગસરાવાળા) ટ્રસ્ટ (૨)
૯૧ ,, જાસુદબેન ભોગીલાલ દવાવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
*૯૨ ,, સુબોધચંદ્ર ખાંતિલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૯૩ ,, દુર્લભજી મુળચંદ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૯૪. ,, લલિતાબેન લલ્લુભાઈ ઝવેરી ટ્રસ્ટ (૧)
૯૫ શેઠશ્રી માવજીભાઈ દામજીભાઈ શાહ અને શ્રીમતી અમૃતબેન માવજીભાઈ શાહ ભાવનગરવાળા ટ્રસ્ટ (૨)
૯૬ શ્રી દોશી હીરાચંદ પિતામ્બર ટ્રસ્ટ (૧)
૯૭ ,, પ્રભાવતીબેન કાન્તિલાલ ઝવેરી ટ્રસ્ટ (૧)
૯૮. ,, જડાવબાઈ શુભમાર્ગ (ભાવનગરવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
*૯૯ ,, જેવતલાલ મનજીભાઈ મહેતા (વાંકાનેરવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૦૦ ,, દુધીબેન જેવતલાલ મહેતા (વાંકાનેરવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૧૦૧ ,, રામજી કાળીદાસ શાહ (કુતિયાણાવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૦૨ ,, ગં. સ્વ. કપુરબેન સવરાજ ગાર્ડી ટ્રસ્ટ (૧)
૧૦૩ ,, રૂક્ષ્મણીબેન દીપચંદ ગાર્ડી ટ્રસ્ટ (૧)
૧૦૪ ,, સુરજબેન નાનચંદ રાયચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૦૫ મે. કેશવલાલ એમ. શાહ એન્ડ સન્સ ચેરિટી ટ્રસ્ટ (૨)
૧૦૬ ,, સુંદરલાલ રાયચંદ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૦૭ શ્રીમતી મંજુબેન વિક્રમલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૦૮ શેઠ પ્રેમચંદ મોતીચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૦૯ શ્રી દામોદરદાસ ત્રિભોવનદાસ ભાણજી ટ્રસ્ટ (૧)

૧૧૦. શ્રી ગાંડાભાઈ પ્રેમચંદ નવસારીવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૧૧૧. શ્રીમતી રમણબેન ચંદુલાલ શાહ (કઠોરવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૧૧૨. ,, ગોકળદાસ મોતીચંદ લીલાધર (પીપરિયાવાળા) તથા શ્રી ભગવાનદાસ કેશવજી વોરા ટ્રસ્ટ (૧)
૧૧૩ ,, નવલચંદ હીરાચંદ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૧૪. ,, ચંચળબેન છોટાલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૧૫ ,, ઠાકોરલાલ મગનલાલ વાલોડવાળા તથા શ્રીમતી ગુણવંતીબેન ઠાકોરલાલ વાલોડવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૧૬. ,, લીલાવતી બાલચંદ મહેતા તથા શ્રી બાલચંદ મગનલાલ મહેતા ટ્રસ્ટ (૧)
૧૧૭ સ્વ શ્રી નાથાલાલ લલ્લુભાઈ ચોકસી ટ્રસ્ટ (૧)
૧૧૮. ,, પ્રભાવતી વરજીવનદાસ એડનવાળા રે. માંગરોળ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૧૯. ,, કમળાબેન કાન્તિલાલ પરીખ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૨૦. ,, ઝવેરી મહાજન મોતીનો ધરમનો કાંટો ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૨૧. શેઠશ્રી નરસીદાસ ઓધડભાઈ બગડીઆ તથા શ્રીમતી સમરતબહેન નરસીદાસ બગડીઆ ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૨૨. ,, પોપટલાલ ધનજી શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૨૩. ,, જગજીવન પોપટલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૨૪. ,, પ્રવીણચંદ્ર વાડીલાલ કપાસી એન્ડ ફેમીલી ટ્રસ્ટ (૧)
૧૨૫. ડૉ. ચીમનલાલ મોહનલાલ પાટડીઆ ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૨૬. એક સદ્‌ગૃહસ્થ (નામ પછી મળશે) (૧)
*૧૨૭. શ્રી અમૃતલાલ કાળિદાસ કડિયા તથા શ્રી નારંગીબેન અમૃતલાલ કાળિદાસ કાડયા ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૨૮. ડૉ. બાબુલાલ કેશરીમલ પ્રાગણી ટ્રસ્ટ (૧)
૧૨૯. ધી હિમચંદ કપુરચંદ ફાઉન્ડેશન (૧)
૧૩૦. ,, કપૂરચંદ લક્ષ્મીચંદ ફાઉન્ડેશન (૧)
*૧૩૧. શ્રી પ્રેમચંદ છોટાલાલ શાહ તથા શ્રીમતી શાન્તાબેન પ્રેમચંદ શાહ (ખંભાતવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૧૩૨. શ્રી શાન્તિલાલ ખુશાલદાસ શાહ તથા શ્રીમતી લીલાવતી શાન્તિલાલ શાહ (ખંભાતવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૩૩. ડૉ. વીરચંદ મગનલાલ શાહ તથા શ્રીમતી ચંપાબહેન વીરચંદ (માંડવવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૩૪. શ્રી જેસિંગભાઈ હેમચંદ સ્મારક ટ્રસ્ટ (૧)
૧૩૫. શ્રીમતી ચરણંતીબહેન તથા શ્રી હાથીભાઈ ગલાલચંદ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૩૬. માતુશ્રી ડાહીબેન તથા ડૉ. અંબાલાલ ચુનીલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૩૭ શ્રી કેશવલાલ બુલાખીદાસ ચેરીટી ટ્રસ્ટ (૨)
૧૩૮. ,, સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન બાળાશ્રમ (હીરકમહોત્સવ પાસ્ટ સ્ટુડન્ટ્સ યુનિયન) ટ્રસ્ટ (૨)
૧૩૯. ,, લક્ષ્મીચંદ દુર્લભજી ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૦. શ્રીમતી રળિયાતબહેન દુર્લભજી મૂળચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૧. શ્રીમતી જાસક બહેન તલકચંદ મોતીચંદ શાહ (પાલડીવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૨. ,, મોમચંદ ચુનીલાલ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૩. શાહ નારણદાસ રામજીભાઈ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૪. ,, કાન્તિલાલ નારણદાસ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૪૫. ,, આદ્ય વિદ્યાર્થી ડૉ. મેઘજી નરસી ગોસર મિત્રમંડળ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૬. ,, દેવરાજ કલ્યાણજી મારુ એન્ડ શ્રી રાયશી મૂલજી ગોસર એન્ડ બ્રધર્સ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૭. ,, હરગોવનદાસ કેશરીચંદ ભણશાળી ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૮. વોરા મોહનલાલ નાગરદાસ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૪૯. શ્રીમતી લીલાવતી મણિલાલ ફૂલાભાઈ શાહ (ખંભાતવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૧૫૦. શેઠ પ્રાગજીભાઈ ઝવેરચંદ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)

૧૫૧ માતુશ્રી ચુનીબાઈ માનચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
*૧૫૨ બહેન ચંદ્રાવતી બહેન ખીમચંદ ધરમચંદ ઝવેરી (ઓસનાન) સુરતવાના ટ્રસ્ટ (૧)
૧૫૩ શ્રી અમુનખભાઈ ખૂબચંદભાઈ પરીખ (પાનણપુરવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૧૫૪ શ્રીમતી પુરીબાઈ મગનનાન અને શ્રી મગનનાન થાવરદાસ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ(૧)
૧૫૫ ,, સંઘવી રાયચંદ લ નુભાઈ ગોધાવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૧૫૬ શેઠ વનમાળીદાસ ઝવેરચંદ મહેતા ટ્રસ્ટ (૧)
૧૫૭ શાહ લ નુભાઈ દેવચંદ શાહ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૫૮ ધી અ જણુ એન્ડ દેવજી ખામજી માર્ગજનિક ટ્રસ્ટ–માતુશ્રી ખેતબાઈ સ્મૃતિફંડ (૧)
૧૫૯ શાહ કેશવનાન કુંવરજી (વાકાનેરવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૧૬૦ શેઠ વનેચંદ અવિચળ મહેતા (વાકાનેરવાળા) ટ્રસ્ટ (૧)
૧૬૧ ડૉ. કોકિલાબેન ભોગીનાલ મણિનાન (પીપરિયાવાળા) તથા શ્રીમતી પુષ્પાબેન કાન્તિનાન મણિનાન તથા જમનાબેન મોતીચંદ લીનાધર ટ્રસ્ટ (૧)
૧૬૨ ગૈહાણી હીરાલક્ષ્મી પૂનમચંદ કોટાવાળા ટ્રસ્ટ (૨)
૧૬૩ શ્રી જૈન દશા શ્રીમાળી સુડતાળીસ જ્ઞાતિ-મંડળ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૬૪ ,, છગનનાન લક્ષ્મીચંદ શાહ ઉર્ફે મગળદાસ વજુવાળા ટ્રસ્ટ (૨)
૧૬૫ મે પનાનાન એન્ડ સન્સ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૬૬ શ્રી વાડીનાન બી ગાંધી ફાઉન્ડેશન (૨)
૧૬૭ શ્રી જેસિંગનાલ લલ્લુભાઈ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૬૮ ,, મોઘીબાઈ જેઠાભાઈ અમરચંદ પ્રભાસ પાટણવાળા ટ્રસ્ટ (૧)
૧૬૯ ,, શાતિનાન ચુનીલાન સ્વામી ટ્રસ્ટ (૧)
૧૭૦ , મન્તિનાલ મણીનાન ટ્રસ્ટ (૧)
૧૭૧ શાહ ઓઘડદાસ વેણીચંદ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૭૨ શાહ દામોદરદાસ કરસનદાસ ટ્રસ્ટ (૧)
૧૭૩ ,, પોપટનાન ભીખાચંદ ટ્રસ્ટ (૨)
૧૭૪ શ્રીમતી લલિતાબેન મણિલાલ ભણશાળી ટ્રસ્ટ (૧)

પરિશિષ્ટ–૩

કન્યા છાત્રાલયના આદ્ય સંસ્થાપકોની નામાવલી

(સુવર્ણ મહોત્સવની (જયંતી સુધીમાં થયેલ નોંધણી મુજબ)

(**નોંધ**–જે નામ આગળ ફૂદડીનું નિશાન છે તેના દાતા પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ સમજવા)

૧ મે પુનમભાઈ દીપચંદ
૨ મે વીરચંદ પાનાચંદ
*૩ સ્વ શ્રી વર્ધમાન જેઠાભાઈ હા શ્રી ચંદુનાલ વર્ધમાન શાહ
૪ લેડી મણીબાઈ શાતિદાસ આશામ્રણ
૫ સ્વ શ્રી નરોત્તમદાસ હેમચંદ અમરચંદ હા શ્રી અનિનમન્ત હેમચંદ
૬ શ્રી ભીખાભાઈ ભુદરદાસ કોઠારી
૭ , તારાબહેન જીવણનાન પરીખ
૮ મે નાણાવટી ફેમિની ચેરિટી ફંડ
૯ શ્રી અ માબહેન મગનનાન શાહ હા શ્રી શાન્તિનાન મગનનાન શાહ
૧૦ ,, કાન્તાબહેન કમનભાઈ વકીન
૧૧ ,, જાસુદબહેન મણિનાન ઝવેરી

૧૨. ,, પ્રાણજીવનદાસ ગુલાબદાસ હા. શ્રી ચીમનલાલ પ્રાણજીવનદાસ શાહ
૧૩. ,, સરલાબહેન રતિલાલ નાણાવટી
૧૪. ,, હીરાબહેન મણિલાલ વાડીલાલ નાણાવટી
૧૫. મે. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી
૧૬. શ્રી લીલાવતીબહેન પોપટલાલ શાહ
૧૭. સ્વ. શ્રી નરોતમદાસ જગજીવનદાસ હા. શ્રી મેનાબહેન નરોતમદાસ
૧૮. શ્રી પદમશી પ્રેમજી
૧૯. સ્વ. શ્રી ચંદનબહેન મોતીચંદ કાપડીઆ
૨૦. શ્રી જગજીવન રાજારામ
૨૧. મે. મહાસુખરામ લલ્લુભાઈ ટ્રસ્ટ હા. શ્રી વિક્રમલાલ મહાસુખરામ
૨૨. શ્રી ગણુગારબહેન જમનાદાસ ઝવેરી
૨૩. ,, રંભાબહેન હરજીવનદાસ રામજીભાઈ શાહ
૨૪. ,, ખીમજીભાઈ ભુજપુરીઆ ટ્રસ્ટ ફંડ
૨૫. ,, ભરતકુમાર ચંદુલાલ પીતાંબરદાસ શાહ
૨૬. ,, હિંમતલાલ વાડીલાલ શાહ
*૨૭. ,, અનુભાઈ મંગળદાસ શાહ
*૨૮. ,, ભાસ્કરરાય વિઠ્ઠલદાસ શાહ

પરિશિષ્ટ—૪

લૉન રિફંડની વર્ષવાર યાદી

(બાવનમા વર્ષ સુધીમાં રીફંડ મળેલ)

વર્ષ	રૂ. આ. પા.	વર્ષ	રૂ. આ. પા.
૧૯૧૫–૧૬	—	૧૯૨૮–૨૯	૫૦૯૨–૦–૦
૧૯૧૬–૧૭	૧૫-૯-૦	૧૯૨૯–૩૦	૫૯૧૨–૦–૦
૧૯૧૭–૧૮	૧૨૪–૦–૦	૧૯૩૦–૩૧	૩૭૩૫–૫–૦
૧૯૧૮–૧૯	૧૭૫–૦–૦	૧૯૩૧–૩૨	૪૦૧૨–૩–૯
૧૯૧૯–૨૦	૩૪૪–૦–૦	૧૯૩૨–૩૩	૩૫૭૪–૫–૦
૧૯૨૦–૨૧	૪૦૬–૦–૦	૧૯૩૩–૩૪	૧૩૫૫૧–૩–૬
૧૯૨૧–૨૨	૪૯૫–૦–૦	૧૯૩૪–૩૫	૧૩૫૯૨-૧૪-૭
૧૯૨૨–૨૩	૧૦૫૦–૦–૦	૧૯૩૫–૩૬	૧૧૫૫૧–૬–૩
૧૯૨૩–૨૪	૧૮૭૫–૦–૦	૧૯૩૬–૩૭	૧૨૯૦૭-૧૧-૦
૧૯૨૪–૨૫	૨૬૭૧–૦–૦	૧૯૩૭–૩૮	૧૩૧૫૨-૧૧-૦
૧૯૨૫–૨૬	૨૮૮૫–૦–૦	૧૯૩૮–૩૯	૧૩૫૨૮-૧૧-૯
૧૯૨૬–૨૭	૩૮૦૦–૦–૦	૧૯૩૯–૪૦	૧૩૫૭૦–૪–૩
૧૯૨૭–૨૮	૫૦૦૧–૦–૦	મેઘજી સોજપાલ જ્ઞાનરિફંડ	૬૮-૭-૧૧

વર્ષ	રૂા. આ. પા.
૧૯૪૦–૪૧	૧૭૪૫૭–૪–૯
૧૯૪૧–૪૨	૨૪૯૩૬–૩–૬
૧૯૪૨–૪૩	૨૭૨૫૫-૧૪-૩
૧૯૪૩–૪૪	૩૨૩૪૮–૪–૦
૧૯૪૪–૪૫	૪૬૨૪૭-૧૫-૦
૧૯૪૫–૪૬	૪૯૨૪૯–૬–૫
૧૯૪૬–૪૭	૪૦૩૯૬–૫–૯
૧૯૪૭–૪૮	૩૯૨૮૧-૧૦-૬
૧૯૪૮–૪૯	૩૬૭૨૨–૭–૩
૧૯૪૯–૫૦	૩૫૭૪૦–૮–૯
૧૯૫૦–૫૧	૩૮૫૨૦-૧૩-૩
૧૯૫૧–૫૨	૪૨૪૫૨-૧૫-૬
૧૯૫૨–૫૩	૩૭૫૭૬–૭–૯
૧૯૫૩–૫૪	૪૯૪૪૮–૯–૯

વર્ષ	રૂા. આ. પા.
૧૯૫૪–૫૫	૪૫૨૩૪–૮–૩
વર્ષ	રૂા. પૈસા
૧૯૫૫–૫૬	૫૪૧૨૬–૨૫
૧૯૫૬–૫૭	૫૮૯૨૧–૨૮
૧૯૫૭–૫૮	૬૫૯૫૭–૫૩
૧૯૫૮–૫૯	૮૯૩૫૮–૧૧
૧૯૫૯–૬૦	૯૮૬૨૩–૧૨
૧૯૬૦–૬૧	૯૫૮૮૦–૩૧
૧૯૬૧–૬૨	૧૦૯૯૬૯–૮૧
૧૯૬૨–૬૩	૧૧૬૩૭૪–૬૭
૧૯૬૩–૬૪	૧૧૧૮૧૭–૪૮
૧૯૬૪–૬૫	૧૧૮૪૨૮–૮૭
૧૯૬૫–૬૬	૧૨૦૯૪૩–૭૧
૧૯૬૬–૬૭	૧૧૩૯૫૦–૧૩

પરિશિષ્ટ–૫

વિદ્યાલય હસ્તકનાં ટ્રસ્ટ સ્કૉલરશે સિવાયનાં અન્ય ટ્રસ્ટ ફંડો

(બાવનમા વર્ષ સુધીમાં મળેલ)

	રૂ. પૈ.
૧ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ સન્માન ફંડ	૧,૨૫,૫૧૫–૮૫
૨ શેઠ દેવકરણ મૂળજી પરદેશ અભ્યાસ ટ્રસ્ટ ફંડ	૪,૧૭૪–૧૫
૩ શ્રી મહાવીર લોન ફંડ	૧૧,[illegible]–૦૦
૪ ,, ઇનામ અનામત ફંડ નં. ૧	૨,૫૦૦–૦૦
૫ શ્રીમતી સરલાદેવી અમૃતલાલ કાળીદાસ મેડલ ટ્રસ્ટ ફંડ	૧,૦૦૦–૦૦
૬ શેઠ કેશવજી ગોવિંદજી ટ્રસ્ટ ફંડ	૧,૦૦૦–૦૦
૭ શ્રીમતી લીલાવતી ભોળાભાઈ ઝવેરી જૈન વિદ્યાર્થિની સ્કૉલરશિપ ટ્રસ્ટ ફંડ	૫,૭૫૦–૦૦
૮ શ્રીમતી લીલાવતી ભોળાભાઈ જેસીંગભાઈ ધાર્મિક શિક્ષણ પારિતોષિક ટ્રસ્ટ ફંડ	૨,૫૦૦–૦૦
૯ ડૉ. વૃદ્ધિચ મણીલાલ શાહ સ્મારક પ્રાઇઝ ફંડ	૧,૦૦૦–૦૦
૧૦ ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહ સ્મારક ટ્રસ્ટ ફંડ	૬૦૦–૦૦
૧૧ શ્રી ખેમચંદ નાનચંદ કાપડિયા ચાંદવડવાળા સ્મારક પ્રાઇઝ ફંડ	૧,૭૫૦–૦૦
૧૨ ,, રંભાબેન દીપચંદ શેઠ ચોટીલાવાળા પારિતોષિક ફંડ	૧,૦૦૦–૦
૧૩ સ્વ. ચંચળબેન ઉમેદચંદ બરોડિયા ધાર્મિક પારિતોષિક ફંડ	૧,૦૦૧–૦૦
૧૪ શ્રી દીપચંદ કેવળચંદ શેઠ ચોટીલાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડ	૧,૦૦૦–૦૦
૧૫ ,, જીવતીબેન શામળદાસ વોરા સાયલાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડ	૧,૦૦૦–૦૦

વર્ષ		મેળવનારનું નામ
૧૯૬૧-૬૨	,,	ગિરીશ ચંદુલાલ પન્નાવાલા
૧૯૬૨-૬૩	,,	જિતેન્દ્ર છોટાલાલ દેસાઈ
૧૯૬૩-૬૪	,,	દિનેશચંદ્ર અમૃતલાલ શાહ
૧૯૬૪-૬૫	,,	મુકુન્દ અમૃતલાલ શાહ
૧૯૬૫-૬૬	,,	કિરણ જયંતીલાલ શાહ
૧૯૬૬-૬૭	,,	રૂપિકાબેન દલપતલાલ મહેતા

(૨) શ્રી. કેશવલાલ ગોવિંદજી ટ્રસ્ટ સ્કોલરશિપ રૂ. ૩૫

વલસાડવાસી શ્રી. કેશવલાલ ગોવિંદજીએ રૂ. ૧૦૦૦) તેના વ્યાજનો લાભ દર વર્ષે હોંશિયાર વિદ્યાર્થીને મળે એ અર્થે વીલ દ્વારા ભેટ આપ્યા. પ્રારંભમાં સંસ્થામાં દાખલ થનાર જે વિદ્યાર્થીએ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સંસ્કૃત/અર્ધમાગધી ભાષામાં સૌથી વધુ માર્ક્સ મેળવ્યા હોય તે આ સ્કોલરશિપને પાત્ર થતો. પરંતુ, પાછળથી મેટ્રીકમાં સંસ્કૃત/અર્ધમાગધીના માર્ક્સ અલગ ન મળવાને કારણે ઊભી થયેલી અગવડ દૂર કરવા સંસ્થાના લોન વિદ્યાર્થીઓમાંથી મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સૌથી વધુ માર્ક્સ સમુચ્ચયે મેળવનારને આ સ્કોલરશિપ આપવાનું વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૩૦-૭-૧૯૩૭ના રોજ ઠરાવ્યું. તેના મેળવનારની યાદી આ મુજબ છે:

૧૯૩૬-૩૭ શ્રી રમણીકલાલ જગજીવનદાસ ગાંધી
૧૯૩૭-૩૮ ,, ગાંડાલાલ ડાહ્યાભાઈ શાહ
૧૯૩૮-૩૯ ,, રમણીકલાલ અમૃતલાલ કોઠારી
૧૯૩૯-૪૦ ,, કંચનલાલ માણેકલાલ શાહ
૧૯૪૦-૪૧ ,, ધરમચંદ તલકચંદ મહેતા
૧૯૪૧-૪૨ ,, હિંમતલાલ દુર્લભજી ટોલીઆ
૧૯૪૨-૪૩ ,, છોટાલાલ ચંદુલાલ મોરખીઆ
૧૯૪૩-૪૪ ,, પોપટલાલ ચુનીલાલ મહેતા
૧૯૪૪-૪૫ ,, બાબુલાલ ભોગીલાલ ગાંધી
૧૯૪૫-૪૬ ,, અનુભાઈ મંગળદાસ શાહ
૧૯૪૬-૪૭ ,, રમણીકલાલ હીરચંદ ગાંધી
૧૯૪૭-૪૮ ,, વાડીલાલ હસમુખભાઈ શાહ
૧૯૪૮-૪૯ ,, બાબુલાલ છોટાલાલ શાહ
૧૯૪૯-૫૦ ,, જશવંતલાલ પ્રેમચંદ શાહ
૧૯૫૦-૫૧ ,, હસમુખલાલ ચીમનલાલ મહેતા
૧૯૫૧-૫૨ ,, લક્ષ્મીચંદ મુળજી ગોગરી
૧૯૫૨-૫૩ ,, અરવિંદ જેચંદ ડગલી
૧૯૫૩-૫૪ ,, કીર્તિકાન્ત ત્રંબકલાલ શાહ
૧૯૫૪-૫૫ ,, ભુપેન્દ્ર મહાસુખલાલ શાહ
૧૯૫૫-૫૬ ,, અશોકકુમાર સ્વરૂપચંદ શાહ
૧૯૫૬-૫૭ ,, રમેશ ચંદુલાલ શાહ
૧૯૫૭-૫૮ ,, ગૌતમ સુખાભાઈ શાહ
૧૯૫૮-૫૯ ,, કિશોર રામજી છેડા
૧૯૫૯-૬૦ ,, અશ્વિનકુમાર ત્રિભોવનદાસ શાહ
૧૯૬૦-૬૧ ,, જશવંતલાલ છોટાલાલ શાહ
૧૯૬૧-૬૨ ,, અમૃતલાલ સજ્જનલાલ મરોલિ
૧૯૬૨-૬૩ ,, મુકુન્દ અમૃતલાલ શાહ
૧૯૬૩-૬૪ ,, ઇન્દુકુમાર જમનાદાસ કોરડિયા
૧૯૬૪-૬૫ ,, મહેન્દ્રકુમાર ચીમનલાલ શાહ
૧૯૬૫-૬૬ ,, ચંદ્રકાન્ત અભેચંદ વોરા
૧૯૬૬-૬૭ ,, દિલીપ હરજીવનદાસ શાહ

(૩) ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહ સ્મારક પારિતોષિક રૂ. ૨૫) (પુસ્તક સ્વરૂપે)

સંસ્થાના ૨૩ મા વર્ષમાં શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના મંત્રીઓએ ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહ સ્મારક ફંડમાં એકત્રિત થયેલ રૂ. ૬૦૦)ની રકમ ભેટ કરતાં વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તેનો તા. ૪-૫-૧૯૩૬

ના રોજ સ્વીકાર કર્યો. તા. ૩-૮-૧૯૩૯ ના રોજ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ ઇન્ટર કૉમર્સ, અગર બી. કૉમ. ની યુનિવર્સિટી પરીક્ષામાં ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા સહિત વધુ માર્ક્સ મેળવનાર સંસ્થાના વિદ્યાર્થીને રૂ. ૨૫) નું પારિતોષિક પુસ્તકોના સ્વરૂપમાં ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહની સ્મૃતિ અર્થે આપવાનું ઠરાવ્યું. એને મેળવનારનાં નામ નીચે મુજબ છે—

વર્ષ	નામ	પરીક્ષા
૧૯૩૯-૪૦	શ્રી કનુભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા	બી. કૉમ.
૧૯૪૦-૪૧	,, રસીકલાલ છોટાલાલ શાહ ,, કનૈયાલાલ ધરમશી શેઠ	,,
૧૯૪૧-૪૨	,, જયંતીલાલ કલ્યાણજી તુરખીયા	બી. કૉમ.
૧૯૪૨-૪૩	નિયમ મુજબ ગુણ મેળવનાર વિદ્યાર્થી નહીં હોવાથી પ્રાઇઝ આપેલ નથી.	
૧૯૪૩-૪૪	શ્રી હીરાચંદ ફુલચંદ શાહ	ઇન્ટર કૉમર્સ
૧૯૪૪-૪૫	,, હસ્તીમલ સીંઘી	બી. કૉમ.
૧૯૪૫-૪૬	,, શાંતિલાલ પોપટલાલ વોરા	,,
૧૯૪૬-૪૭	,, સુભાષચંદ્ર ડાહ્યાભાઈ ઝવેરી	ઇન્ટર કૉમર્સ
૧૯૪૭-૪૮	,, ધીરજલાલ સોભાગચંદ પરીખ	,,
૧૯૪૮-૪૯	,, ફતેહચંદ કસ્તુરચંદ પરીખ	બી. કૉમ.
૧૯૪૯-૫૦	,, ધીરજલાલ સોભાગચંદ પરીખ	,,
૧૯૫૦-૫૧	,, ધીરજલાલ દીપચંદ શાહ	,,
૧૯૫૧-૫૨	,, જયંતીલાલ જગજીવનદાસ મહેતા	ઇન્ટર કૉમર્સ
૧૯૫૨-૫૩	નિયમાનુસાર ગુણ મેળવનાર વિદ્યાર્થી નહીં હોવાથી પ્રાઇઝ આપેલ નથી.	
૧૯૫૩-૫૪	શ્રી જયંતીલાલ જગજીવનદાસ મહેતા	બી. કૉમ.
૧૯૫૪-૫૫	,, ગુણવંત નગીનદાસ શાહ	ઇન્ટર કૉમર્સ
૧૯૫૫-૫૬	,, હસમુખ જયંતીલાલ ચાંગાણી	,,
૧૯૫૬-૫૭	,, પ્રતાપરાય ભગવાનદાસ શેઠ	,,
૧૯૫૭-૫૮	,, ઇશ્વરલાલ ચંદુલાલ શાહ	બી. કૉમ.
૧૯૫૮-૫૯	,, પ્રવીણચંદ્ર મંગળદાસ શાહ	,,
૧૯૫૯-૬૦	,, અનિલકુમાર મણીલાલ દોશી	,,
૧૯૬૦-૬૧	,, મનુભાઈ છોટાલાલ દોશી	,,
૧૯૬૧-૬૨	,, બિપિનચંદ્ર જમનાદાસ શાહ	એફ. વાય. કૉમર્સ
૧૯૬૨-૬૩	,, મહેન્દ્ર નગીનદાસ શાહ	પ્રિ. યુનિ. કૉમર્સ
૧૯૬૩-૬૪	,, મહેન્દ્ર નગીનદાસ શાહ	એફ. વાય. બી. કૉમ.
૧૯૬૪-૬૫	,, મહેન્દ્ર નગીનદાસ શાહ	એસ. વાય. બી. કૉમ.
૧૯૬૫-૬૬	,, નવીનચંદ્ર ગોદડલાલ શાહ	બી. કૉમ.
૧૯૬૬-૬૭	,, મનોજ કેશવલાલ ગાંધી.	એફ. વાય. બી. કૉમ.

	રૂ. પૈસા
૧૬ શ્રી જૈન મહિલા, જોધપુર-લોન સ્કૉલરશિપ ફંડ	૪,૦૦૦-૦૦
૧૭ ,, શરદ-ધીરજ શાહ સ્મૃતિ પારિતોષિક ફંડ	૧,૧૨૫-૦૦
૧૮ ,, ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરોડિયા ફંડ	૨,૦૦૦-૦૦
૧૯ ,, યુનિવર્સિટી માટે સાહિત્ય તૈયાર કરવાનું ખાતું	૩,૮૪૦-૧૭
૨૦ ,, એન્યુઅલ પબ્લિકેશન ખાતું	૧,૦૦૦-૦૦
૨૧ ,, સાહિત્ય સમિતિ ખાતું	૩૫૧-૦૦
૨૨ ,, આગમ પ્રકાશન (આવક) ખાતુ	૫૧,૯૯૩-૧૫
૨૩ ,, સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી ઉચ્ચ અભ્યાસ શિષ્યવૃત્તિ ટ્રસ્ટ ફંડ	૧૨,૮૮૧-૮૦
૨૪ ,, સારાભાઈ મગનભાઈ મોદી લોન સ્કૉલરશિપ ફંડ	૧,૬૪૩-૧૨
૨૫ ,, ખેડા જૈન વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ શિક્ષણ લોન સ્કૉલરશિપ ફંડ	૭૪,૨૦૨-૯૦
૨૬ ,, દહેરાસરજી ભંડાર ખાતું	૪૭,૮૩૨-૭૪

પરિશિષ્ટ-૬

ઇનામી યોજનાઓ તથા ઇનામો મેળવનારાઓ

(૧) શ્રી સરલાદેવી અમૃતલાલ શેઠ મેડલ

સંસ્થાના ૧૫મા વર્ષમાં, તા. ૧૮-૨-૩૪ના રોજ, શેઠ અમૃતલાલ કાળીદાસે પોતાની પત્ની સૌ. સરલાદેવીની સ્મૃતિ અર્થે રૂા. ૧૦૦૦ આપ્યા. તેના વ્યાજમાંથી દર વર્ષે બે સુવર્ણચંદ્રક. એક, યુનિવર્સિટી પરીક્ષામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પરિણામ લાવનાર સંસ્થાના વિદ્યાર્થીને અને બીજો, વાર્ષિક સંમેલન અગાઉ રમતગમતની હરીફાઈમાં સૌથી સુંદર પરિણામ લાવનાર સંસ્થાના વિદ્યાર્થીને વ્યવસ્થાપક સમિતિના નિર્ણય અનુસાર આપવાની શરતે સંસ્થાને ભેટ આપ્યા. તેના મેળવનારાઓની યાદી નીચે મુજબ છે—

વર્ષ		મેળવનારનું નામ	હેતુ
૧૯૨૯-૩૦	શ્રી	ચંદુલાલ જગજીવન શાહ	અભ્યાસ અંગે
૧૯૩૦-૩૧	,,	છોટાલાલ કેશવજી દોશી	,,
,,	,,	જંબુભાઈ ઠાકોરલાલ ઘીઆ	અંગબળ અંગે
૧૯૩૧-૩૨	,,	લાલચંદ ભાઈલાલ શાહ	અભ્યાસ અંગે
,,	,,	સૌભાગ્યચંદ ભોળાભાઈ શાહ	અંગબળ અંગે
૧૯૩૨-૩૩	,,	લાલચંદ ભાઈલાલ શાહ	અભ્યાસ અંગે
૧૯૩૩-૩૪	,,	સૌભાગ્યચંદ ભોળાભાઈ શાહ	,,
૧૯૩૪-૩૫		આર્ટસમાં ૪૫%થી ઓછા	—
૧૯૩૫-૩૬	શ્રી	નગીનભાઈ પોપટલાલ શાહ	અભ્યાસ અંગે
,,	,,	પ્રમોદરાય મકનજી મહેતા	અંગબળ અંગે
૧૯૩૬-૩૭	,,	ઇંદુલાલ ભોગીલાલ મહેતા	અભ્યાસ અંગે

વર્ષ		મેળવનારનું નામ	હેતુ
૧૯૩૬–૩૭	,,	ચીમનલાલ કશળચંદ માવાણી	અંગબળ અંગે
	,,	રતિલાલ શંકરલાલ શાહ	
૧૯૩૭–૩૮	,,	ચતુરદાસ ત્રિકમજી દડીયા	અભ્યાસ અંગે
૧૯૩૮–૩૯	,,	કાન્તિલાલ ભગવાનજી સંઘવી	,,
૧૯૩૯–૪૦	,,	રમણીકલાલ અમૃતલાલ કોઠારી	,,
,,	,,	જયંતીલાલ જગજીવનદાસ વોરા	અંગબળ અંગે
૧૯૪૦–૪૧	,,	શાંતિલાલ વીરચંદ પટણી	અભ્યાસ અંગે
,,	,,	જયંતીલાલ જગજીવનદાસ વોરા	અંગબળ અંગે
૧૯૪૧–૪૨	,,	ભવાનજી રાયશી શાહ	અભ્યાસ અંગે
,,	,,	ધરમચંદ તલકચંદ મહેતા	અંગબળ અંગે
૧૯૪૨–૪૩	,,	શાંતિલાલ ત્રિભોવનદાસ શાહ	અભ્યાસ અંગે
૧૯૪૩–૪૪	,,	કસ્તુરલાલ ઓચ્છવલાલ ગાંધી	,,
,,	,,	મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ શાહ	અંગબળ અંગે
૧૯૪૪–૪૫	,,	તારાચંદ ગીરધરલાલ સંઘવી	અભ્યાસ અંગે
૧૯૪૫–૪૬	,,	મણીલાલ આત્મારામ શાહ	,,
૧૯૪૬–૪૭		આર્ટ્સ ૪૫%થી પાછા	—
૧૯૪૭–૪૮	શ્રી	છોટાલાલ ચંદુલાલ મોરખીઆ	અભ્યાસ અંગે
,,	,,	પુખરાજ સુ ચોહાણ	રમતગમત અંગે
૧૯૪૮–૪૯	,,	કાન્તિલાલ મણીલાલ શાહ	અભ્યાસ અંગે
૧૯૪૯–૫૦	,,	રસિકલાલ સાંકળચંદ દોશી	,,
૧૯૫૦–૫૧	,,	વસંતલાલ ખીમચંદ શાહ	,,
,,	,,	મેઘજી નરસી ગોસર	રમતગમત અંગે
૧૯૫૧–૫૨	,,	નાનાલાલ કપુરચંદ શાહ	અભ્યાસ અંગે
,,	,,	મેઘજી નરસી ગોસર	રમતગમત અંગે
૧૯૫૨–૫૩	,,	લહેરચંદ છોટાલાલ મહેતા	અભ્યાસ અંગે
,,	,,	જેઠાલાલ અમૃતલાલ શાહ	રમતગમત અંગે
૧૯૫૩–૫૪	,,	રમણીકલાલ ફીરચંદ ગાંધી	અભ્યાસ અંગે
,,	,,	ગુણવંત ન્યાલચંદ શેઠ	રમતગમત અંગે
૧૯૫૪–૫૫	,,	હરકીસન તારાચંદ મહેતા	અભ્યાસ અંગે
૧૯૫૫–૫૬	,,	રમેશચંદ્ર પ્રેમચંદ શાહ	,,
૧૯૫૬–૫૭	,,	કિરીટકુમાર કાન્તિલાલ પરીખ	,,
૧૯૫૭–૫૮	,,	જગદીશચંદ્ર અમૃતલાલ મહેતા	,,
૧૯૫૮–૫૯	,,	કાન્તિલાલ પરમાણંદ શાહ	,,
૧૯૫૯–૬૦	,,	નવીનચંદ્ર શામજી દેઢિયા	,,
૧૯૬૦–૬૧	,,	ચંદ્રકાન્ત ખુમાજી શાહ	,,

વર્ષ	મેળવનારનું નામ	હેતુ
૧૯૬૧–૬૨	,, શિરીષ ચંદુલાલ પત્રાવાલા	,,
૧૯૬૨–૬૩	,, જિતેન્દ્ર છોટાલાલ દેસાઈ	,,
૧૯૬૩–૬૪	,, દિનેશચંદ્ર અમૃતલાલ શાહ	,,
૧૯૬૪–૬૫	,, મુકુન્દ અમૃતલાલ શાહ	,,
૧૯૬૫–૬૬	,, કિરણ જયંતીલાલ શાહ	,,
૧૯૬૬–૬૭	,, રૂપિકાબેન દલપતલાલ મહેતા	,,

(૨) શ્રી. કેશવલાલ ગોવિંદજી ટ્રસ્ટ સ્કોલરશિપ રૂા. ૩૫

વલસાડવાસી શ્રી. કેશવલાલ ગોવિંદજીએ રૂા. ૧૦૦૦) તેના વ્યાજનો લાભ દર વર્ષે હોંશિયાર વિદ્યાર્થીને મળે એ અર્થે વીલ દ્વારા ભેટ આપ્યા. પ્રારંભમાં સંસ્થામાં દાખલ થનાર જે વિદ્યાર્થીએ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સંસ્કૃત/અર્ધમાગધી ભાષામાં સૌથી વધુ માર્કસ મેળવ્યા હોય તે આ સ્કોલરશિપને પાત્ર થતો. પરંતુ, પાછળથી મેટ્રીકમાં સંસ્કૃત/અર્ધમાગધીના માર્કસ અલગ ન મળવાને કારણે ઊભી થયેલી અગવડ દૂર કરવા સંસ્થાના લોન વિદ્યાર્થીઓમાંથી મેટ્રીકની પરીક્ષામાં સૌથી વધુ માર્કસ સમુચ્ચયે મેળવનારને આ સ્કોલરશિપ આપવાનું વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૩૦–૭–૧૯૩૭ના રોજ ઠરાવ્યું. તેના મેળવનારની યાદી આ મુજબ છે:

૧૯૩૬–૩૭ શ્રી રમણીકલાલ જગજીવનદાસ ગાંધી
૧૯૩૭–૩૮ ,, ગાંડાલાલ ડાહ્યાભાઈ શાહ
૧૯૩૮–૩૯ ,, રમણીકલાલ અમૃતલાલ કોઠારી
૧૯૩૯–૪૦ ,, કંચનલાલ માણેકલાલ શાહ
૧૯૪૦–૪૧ ,, ધરમચંદ તલકચંદ મહેતા
૧૯૪૧–૪૨ ,, હિંમતલાલ દુર્લભજી ટોલીઆ
૧૯૪૨–૪૩ ,, છોટાલાલ ચંદુલાલ મોરખીઆ
૧૯૪૩–૪૪ ,, પોપટલાલ ચુનીલાલ મહેતા
૧૯૪૪–૪૫ ,, બાબુલાલ ઓચ્છવલાલ ગાંધી
૧૯૪૫–૪૬ ,, અનુભાઈ મંગળદાસ શાહ
૧૯૪૬–૪૭ ,, રમણીકલાલ ફીરચંદ ગાંધી
૧૯૪૭–૪૮ ,, વાડીલાલ ફ્લસુખભાઈ શાહ
૧૯૪૮–૪૯ ,, બાબુલાલ છોટાલાલ શાહ
૧૯૪૯–૫૦ ,, જશવંતલાલ પ્રેમચંદ શાહ
૧૯૫૦–૫૧ ,, હસમુખલાલ ચીમનલાલ મહેતા
૧૯૫૧–૫૨ ,, લક્ષ્મીચંદ મુળજી ગોગરી
૧૯૫૨–૫૩ ,, અરવિંદ જેચંદ ડગલી
૧૯૫૩–૫૪ ,, કીર્તિકાન્ત ત્ર્યંબકલાલ શાહ
૧૯૫૪–૫૫ ,, ભુપેન્દ્ર મહાસુખલાલ શાહ
૧૯૫૫–૫૬ ,, અશોકકુમાર સ્વરૂપચંદ શાહ
૧૯૫૬–૫૭ ,, રમેશ ચંદુલાલ શાહ
૧૯૫૭–૫૮ ,, ગૌતમ બુધાભાઈ શાહ
૧૯૫૮–૫૯ ,, કિશોર શામજી છેડા
૧૯૫૯–૬૦ ,, અશ્વિનકુમાર ત્રિભોવનદાસ શાહ
૧૯૬૦–૬૧ ,, જશવંતલાલ છોટાલાલ શાહ
૧૯૬૧–૬૨ ,, અમૃતલાલ સજ્જનલાલ મંડોત
૧૯૬૨–૬૩ ,, મુકુન્દ અમૃતલાલ શાહ
૧૯૬૩–૬૪ ,, ઇન્દુકુમાર જમનાદાસ કોરડિયા
૧૯૬૪–૬૫ ,, મહેન્દ્રકુમાર ચીમનલાલ શાહ
૧૯૬૫–૬૬ ,, ચંદ્રકાન્ત અભેચંદ વોરા
૧૯૬૬–૬૭ ,, દિલીપ હરજીવનદાસ શાહ

(૩) ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહ સ્મારક પારિતોષિક રૂા. ૨૫) (પુસ્તક સ્વરૂપે)

સંસ્થાના ૨૩ મા વર્ષમાં શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના મંત્રીઓએ ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહ સ્મારક ફંડમાં એકત્રિત થયેલ રૂા. ૬૦૦)ની રકમ ભેટ કરતાં વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તેનો તા. ૪–૫–૧૯૩૬

ના રોજ સ્વીકાર કર્યો. તા. ૩-૮-૧૯૩૯ ના રોજ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ ઇન્ટર કોમર્સ અગર બી. કોમ. ની યુનિવર્સિટી પરીક્ષામાં ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા સહિત વધુ માર્કસ મેળવનાર સંસ્થાના વિદ્યાર્થીને રૂ. ૨૫) નું પારિતોષિક પુસ્તકોના સ્વરૂપમાં ડૉ. નગીનદાસ જે. શાહની સ્મૃતિ અર્થે આપવાનું ઠરાવ્યું. એને મેળવનારનાં નામ નીચે મુજબ છે—

વર્ષ	નામ	પરીક્ષા
૧૯૩૯-૪૦	શ્રી કનુભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા	બી. કોમ.
૧૯૪૦-૪૧	„ રસીકલાલ છોટાલાલ શાહ	„
	„ કનૈયાલાલ ધરમશી શેઠ	
૧૯૪૧-૪૨	„ જયંતીલાલ કલ્યાણજી તુરખીયા	બી. કોમ.
૧૯૪૨-૪૩	નિયમ મુજબ ગુણ મેળવનાર વિદ્યાર્થી નહીં હોવાથી પ્રાઇઝ આપેલ નથી.	
૧૯૪૩-૪૪	શ્રી હીરાચંદ ફુલચંદ શાહ	ઇન્ટર કોમર્સ
૧૯૪૪-૪૫	„ હસ્તીમલ સીંઘી	બી. કોમ.
૧૯૪૫-૪૬	„ શાંતિલાલ પોપટલાલ વોરા	„
૧૯૪૬-૪૭	„ ગુલાબચંદ ડાહ્યાભાઈ ઝવેરી	ઇન્ટર કોમર્સ
૧૯૪૭-૪૮	„ ધીરજલાલ સોભાગચંદ પરીખ	„
૧૯૪૮-૪૯	„ ફતેહચંદ કસ્તુરચંદ પરીખ	બી. કોમ.
૧૯૪૯-૫૦	„ ધીરજલાલ સોભાગચંદ પરીખ	„
૧૯૫૦-૫૧	„ ધીરજલાલ દીપચંદ શાહ	„
૧૯૫૧-૫૨	„ જયંતીલાલ જગજીવનદાસ મહેતા	ઇન્ટર કોમર્સ
૧૯૫૨-૫૩	નિયમાનુસાર ગુણ મેળવનાર વિદ્યાર્થી નહીં હોવાથી પ્રાઇઝ આપેલ નથી.	
૧૯૫૩-૫૪	શ્રી જયંતીલાલ જગજીવનદાસ મહેતા	બી. કોમ.
૧૯૫૪-૫૫	„ ગુણવંત નગીનદાસ શાહ	ઇન્ટર કોમર્સ
૧૯૫૫-૫૬	„ હસમુખ જયંતીલાલ ચાંગાણી	„
૧૯૫૬-૫૭	„ પ્રતાપરાય ભગવાનદાસ શેઠ	„
૧૯૫૭-૫૮	„ ઈશ્વરલાલ ચંદુલાલ શાહ	બી કોમ.
૧૯૫૮-૫૯	„ પ્રવીણચંદ્ર મંગળદાસ શાહ	„
૧૯૫૯-૬૦	„ અનિલકુમાર મણીલાલ દોશી	„
૧૯૬૦-૬૧	„ મનુભાઈ છોટાલાલ દોશી	„
૧૯૬૧-૬૨	„ બિપિનચંદ્ર જમનાદાસ શાહ	એફ. વાય. કોમર્સ
૧૯૬૨-૬૩	„ મહેન્દ્ર નગીનદાસ શાહ	પ્રિ. યુનિ. કોમર્સ
૧૯૬૩-૬૪	„ મહેન્દ્ર નગીનદાસ શાહ	એફ. વાય. બી. કોમ.
૧૯૬૪-૬૫	„ મહેન્દ્ર નગીનદાસ શાહ	એસ. વાય. બી. કોમ.
૧૯૬૫-૬૬	„ નવીનચંદ્ર ગોન્ડલાલ શાહ	બી. કોમ.
૧૯૬૬-૬૭	„ મનોજ કેશવલાલ ગાંધી.	એફ. વાય. બી. કોમ.

(૪) શ્રીમતી લીલાવતી ભોળાભાઈ મોહનલાલ ઝવેરી વિદ્યાર્થિની જૈન સ્કોલરશિપ ફંડ રૂા. ૩૦૦

"શ્રી મોહનલાલ હેમચંદ ઝવેરીએ" પોતાની પુત્રવધૂની સ્મૃતિ અર્થે રૂા. ૨૦૦૦)ની કિંમતના "ધી અમદાવાદ એડવાન્સ મીલ્સ"ના ૫% વ્યાજના ૨૦ પ્રેફરન્સ શેર ભેટ આપતાં વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. કન્યા કેળવણીના ઉત્તેજન અર્થે આ ફંડના વ્યાજની રકમ દર વર્ષે મુંબઈ યુનિવર્સિટી/એસ. એસ. સી. બોર્ડની પરીક્ષામાં સૌથી વિશેષ માર્ક્સ મેળવનાર જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વધુ અભ્યાસ ચાલુ રાખનાર વિદ્યાર્થિનીને શિષ્યવૃત્તિ રૂપે આપવી એ ઠરાવ પસાર કર્યો.

આ શિષ્યવૃત્તિ નીચેની વિદ્યાર્થિનીઓએ મેળવી છે:—

૧૯૪૦-૪૧ શ્રી ધૈર્યબાળા છગનલાલ પારેખ
૧૯૪૧-૪૨ „ જ્યાબેન લાલભાઈ શેઠ
૧૯૪૨-૪૩ „ કુમુદ સાંકળચંદ શાહ
૧૯૪૩-૪૪ „ કુંદન નરોત્તમદાસ કાપડિયા
૧૯૪૪-૪૫ „ ઉષા દીપચંદ ચોકસી
૧૯૪૫-૪૬ „ જ્યોતિબાળા લાલભાઈ લશ્કરી
૧૯૪૬-૪૭ „ સુભદ્રાબેન ભોગીલાલ શાહ
૧૯૪૭-૪૮ „ વીણા જયવદન શાહ
૧૯૪૮-૪૯ „ ગુણવંતીબેન અમૃતલાલ શેઠ
૧૯૪૯-૫૦ „ વિનોદિનીબેન પોપટલાલ શાહ
૧૯૫૦-૫૧ „ વીરબાળા નગીનદાસ પારેખ
૧૯૫૧-૫૨ „ બિંદુ શ્રીકમલાલ શાહ
૧૯૫૨-૫૩ „ સરયૂ શાંતિલાલ કાપડીયા
૧૯૫૩-૫૪ „ નિરંજના ભોગીલાલ શાહ
૧૯૫૪-૫૫ „ પ્રમીલા ચંદ્રકાન્ત શાહ
૧૯૫૫-૫૬ „ લક્ષ્મી રતનચંદ નહાર
૧૯૫૬-૫૭ „ સરોજબાળા નગીનદાસ શાહ
૧૯૫૭-૫૮ „ નલિની નગીનદાસ પરીખ
૧૯૫૮-૫૯ „ મીનાક્ષી વસંતલાલ મહેતા
૧૯૫૯-૬૦ „ ઇલા ખીમજી દેઢિયા
૧૯૬૦-૬૧ „ વિજયા શામજી ગાલા
૧૯૬૧-૬૨ „ સુનંદા સુનીલાલ કાપડિયા
૧૯૬૨-૬૩ „ હંસા ત્રિલોકચંદ પરીખ
૧૯૬૩-૬૪ „ રીટા અશોકચંદ્ર શાહ અને „ આશા અનંતરાય શાહ
૧૯૬૪-૬૫ „ જયવંતી પુનશી દેઢિયા
૧૯૬૫-૬૬ „ લતિકા શાંતિલાલ પટણી
૧૯૬૬-૬૭ „ હીના હીરાલાલ શાહ

(૫) ડૉ. વૃદ્ધીશ મણિલાલ શાહ સ્મારક પારિતોષિક રૂ. ૪૫)

આફ્રિકાથી ખાસ અભ્યાસાર્થે ભારત આવી એમ. બી; બી. એસ.ની પદવી મેળવી માત્ર ૭ માસમાં જ અકાળ અવસાન પામેલા ડૉ. વૃદ્ધીશ મણીલાલ શાહની સ્મૃતિ સતત જીવંત રાખવા તેમના નાના ભાઈ શ્રીદીપક મણીલાલ શાહે સંસ્થા પ્રત્યેના સદ્ભાવના પ્રતીકરૂપે રૂ. ૧૦૦૦) ભેટ આપ્યા, જેનો વ્યવસ્થાપક સમિતિએ સાભાર સ્વીકાર કર્યો. યોજના અનુસાર ૪½% વ્યાજની રકમનાં પુસ્તકો મેડિકલ લાઈનમાં યુનિવર્સિટીમાં શ્રેષ્ઠ પરિણામ લાવનારને ડૉ. વૃદ્ધીશ મણીલાલ શાહના સ્મારકરૂપે આપવામાં આવે છે. તેને મેળવનારાનાં નામ નીચે મુજબ છે:—

વર્ષ	નામ	પરીક્ષા	
૧૯૫૮-૫૯	ડૉ. હસમુખલાલ ચીમનલાલ મહેતા	ફાઈનલ એમ. બી.,	બી. એસ.
૧૯૫૯-૬૦	ડૉ. ભોગીલાલ ચંદુલાલ દોશી	„	„
૧૯૬૦-૬૧	શ્રી નિરંજન ગિરધરલાલ સંઘવી	પ્રથમ વર્ષ	„
૧૯૬૧-૬૨	„ શીરીષ ચંદુલાલ પત્રાવાલા	„	„

વર્ષ	નામ	પરીક્ષા
૧૯૬૨–૬૩	,, પ્રવીણચંદ્ર ભોગીલાલ શાહ	પ્રથમ વર્ષ
૧૯૬૩–૬૪	,, પ્રવીણચંદ્ર ભોગીલાલ શાહ	બીજું વર્ષ ,,
૧૯૬૪–૬૫	,, અશોક મનસુખલાલ દોશી	પ્રથમ વર્ષ ,,
૧૯૬૫–૬૬	,, કિરણ જયંતીલાલ શાહ	,, ,,
૧૯૬૬–૬૭	,, અચરતલાલ નરપતલાલ દલાલ	,, ,,

(૬) શ્રીમતી રંભાબેન દીપચંદ શેઠ (ચોટીલાવાળા) પારિતોષિક રૂ. ૪૫

શ્રી. દીપચંદ કેવલચંદ શેઠે પોતાની પત્નીની સ્મૃતિ અર્થે રૂ. ૧૦૦૧) ભેટ આપતાં વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૧૭–૮–૧૯૬૨ના રોજ તેનો સ્વીકાર કર્યો. યોજના મુજબ ૪½% વ્યાજની રકમનાં જૈનધર્મ અગર તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો પ્રતિવર્ષ આર્ટ્સ અગર એન્જિનિયરિંગ લાઇનમાં યુનિવર્સિટી પરીક્ષામાં સૌથી ઉત્તમ પરિણામ લાવનારને ભેટ આપવામાં આવે છે. તેને મેળવનારા નીચે મુજબ છે:

વર્ષ	નામ	પરીક્ષા
૧૯૬૧–૬૨	શ્રી ઉરેશ અમૃતલાલ શાહ	એસ. ઈ.
૧૯૬૨–૬૩	,, અનોપચંદ રતિલાલ વોરા	બી. ઈ.
૧૯૬૩–૬૪	,, કેશવલાલ ચુનીલાલ શેઠ	બી. એ.
૧૯૬૪–૬૫	,, મુકુંદ અમૃતલાલ શાહ	પ્રથમ વર્ષ, કેમિ. એન્જિ
૧૯૬૫–૬૬	,, રૂપિકાબેન દલપતલાલ મહેતા	એસ. વાય. બી. એ.
૧૯૬૬–૬૭	,, મુકુન્દ અમૃતલાલ શાહ	કેમિ. એન્જિ. ત્રીજું વર્ષ

(૭) શ્રી. ખેમચંદ નાનચંદ કાપડિયા (થાંદવડવાળા) સ્મારક પારિતોષિક

સંસ્થાના પૂર્વ વિદ્યાર્થી નાઈજિરિયામાં રહેતા ડૉ. કાંતિલાલ ખેમચંદ કાપડીઆએ તેમના પિતાશ્રીની સ્મૃતિ અર્થે રૂા. ૧૭૫૦ના નિયત રૂા. ૭૫)ની વ્યાજની રકમ પ્રતિવર્ષ પ્રથમ અગર દ્વિતીય વર્ષની ક્રમ અનુસાર આર્ટ્સ, કોમર્સ અગર સાયન્સ લાઇનમાં શ્રેષ્ઠ પરિણામ લાવનારને પુસ્તકોના સ્વરૂપમાં પારિતોષિક આપવું—આ શરત સહિત યોજનાનો વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૧૯–૮–૧૯૬૨ના રોજ સાભાર સ્વીકાર કર્યો. તેને મેળવનારાની યાદી નીચે મુજબ છે:—

વર્ષ	નામ	પરીક્ષા
૧૯૬૧–૬૨	શ્રી કેશવલાલ ચુનીલાલ શેઠ	ઇન્ટર આર્ટ્સ
૧૯૬૨–૬૩	,, મહેન્દ્ર નગીનદાસ શાહ	પ્રિ. યુનિ. કોમર્સ
૧૯૬૩–૬૪	,, દિનેશચંદ્ર અમૃતલાલ શાહ	એફ. વાય. બી. એસસી.
૧૯૬૪–૬૫	,, રૂપિકાબેન દલપતલાલ મહેતા	એફ. વાય. બી. એ.
૧૯૬૫–૬૬	,, રમેશચંદ્ર ચંદુલાલ શાહ	પ્રિ. યુ. કોમર્સ.
૧૯૬૬–૬૭	,, મુકેશ કાન્તિલાલ દેસાઈ	પ્રિ. યુ. સાયન્સ.

(૮) સ્વ. ચંચળબેન ઉમેદચંદ બરોડિયા ધાર્મિક પારિતોષિક

શ્રી. ઉમેદચંદ દોલતચંદ બરોડિયાએ રૂા. ૧૦૦૧)ની રકમ ભેટ આપતાં તા. ૧૭–૮–૧૯૬૨ના રોજ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. સંસ્થાની બધી શાખાઓમાં સૌથી ઉચ્ચ કક્ષાની

પરીક્ષામાં જે વિદ્યાર્થીનો અભ્યાસ ઉત્તમ હોય તેને વ્યાજની રકમનું પારિતોષિક વ્યવસ્થાપક સમિતિના નિર્ણય અનુસાર આપવું. આ પારિતોષિક નિમ્ન વિદ્યાર્થીઓએ મેળવ્યું છે:—

વર્ષ	નામ	શ્રેણી
૧૯૬૨–૬૩	શ્રી જયંતકુમાર કેશવલાલ શાહ	ચતુર્થ શ્રેણી.
૧૯૬૩–૬૪	,, પ્રફુલચંદ્ર જેચંદ મહેતા	પંચમી શ્રેણી.
૧૯૬૪–૬૫	,, ધનસુખ રાજપાલ વોરા	,,
૧૯૬૫–૬૬	,, અશોક છગનલાલ શાહ	,,
૧૯૬૬–૬૭	,, ચીનુભાઈ શાંતિલાલ શાહ	,,

(૯) શ્રી દીપચંદ કેવળચંદ શેઠ ચોટીલાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડ

શ્રી. દીપચંદ કેવળચંદ શેઠે રૂા. ૧૦૦૦)ની રકમ ભેટ કરતાં વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૧૦–૯–૬૩ ના રોજ સ્વીકાર કર્યો તદનુસાર રૂા. ૧૦૦૦)ના ૪½% વ્યાજની રકમનાં ધાર્મિક, તત્ત્વજ્ઞાન કે ચરિત્રને લગતાં પુસ્તકો પ્રતિવર્ષ વાર્ષિક ધાર્મિક પરીક્ષાની પ્રથમ શ્રેણીમાં પ્રથમ આવનારને ભેટ આપવામાં આવે છે. નીચેના વિદ્યાર્થીઓને આનો લાભ મળ્યો છે:—

વર્ષ	નામ	શ્રેણી
૧૯૬૩–૬૪	શ્રી દિનેશચંદ્ર અમૃતલાલ શાહ	પ્રથમા શ્રેણી.
૧૯૬૪–૬૫	,, વિલાસ ઘોન્ડીચંદ શાહ	,,
૧૯૬૫–૬૬	,, પ્રફુલ છોટાલાલ શાહ	,,
૧૯૬૬–૬૭	,, શીલાંક ચંદુલાલ મહેતા	,,

(૧૦) શ્રી. જીવતીબેન શામળદાસ વોરા (સાયલાવાળા) ટ્રસ્ટ ફંડ

શ્રી રાજપાળ શામળદાસ વોરાએ રૂા. ૧૦૦૦ની રકમ પરિતોષિક અર્થે ભેટ આપતાં વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૧૦–૯–૧૯૬૩ના રોજ તેનો સાભાર સ્વીકાર કર્યો. તદનુસાર રૂ. ૧૦૦૦)ના ૪½% વ્યાજની રકમનાં જીવનચરિત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન અગર જૈનધર્મનાં પુસ્તકો દર વર્ષે વાર્ષિક ધાર્મિક શ્રેણીમાં પ્રથમ આવનારને ભેટ આપવામાં આવે છે તેને મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓ નીચે મુજબ છે:—

વર્ષ	નામ	શ્રેણી
૧૯૬૩–૬૪	શ્રી કિરણ જયંતીલાલ પુનમચંદ શાહ	દ્વિતીયા શ્રેણી
૧૯૬૪–૬૫	,, કિરણ જયંતીલાલ પુનમચંદ શાહ ,, વિલાસ ઘોન્ડીચંદ શાહ	
૧૯૬૫–૬૬	,, પ્રફુલ છોટાલાલ શાહ અને ,, કીર્તિકુમાર ધીરજલાલ શાહ	પ્રથમા શ્રેણી તૃતીયા શ્રેણી
૧૯૬૬–૬૭	,, શીલાંક ચંદુલાલ મહેતા	પ્રથમા શ્રેણી

(૧૧) શ્રી શરદ-ધીરજ શાહ સ્મૃતિ પારિતોષિક ફંડ

તા ૧૮–૭–૧૯૬૫ના રોજ આકસ્મિક અવસાન પામેલ સંસ્થાના પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ શ્રી શરદ કનૈયાલાલ શાહ અને શ્રી ધીરજલાલ દેવચંદ શાહની સ્મૃતિ માટે તેમના મિત્રવર્ગે રૂ ૧૧૨૫) એકત્રિત કરી તેની વ્યાજની આવક રૂ. ૫૦)ની કિંમતનાં વિજેતાની પસંદગી પ્રમાણેનાં પુસ્તકો બી. એસ.

સી. ડિગ્રી વર્ષની પરીક્ષામાં મુંબઈ વિદ્યાર્થીગૃહમાંના સર્વોત્તમ ગુણાંક મેળવનાર વિદ્યાર્થીને પારિતોષિક રૂપે આપવાની શરતે સંસ્થાને ભેટ આપતાં વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૧-૩-૧૯૬૬ના રોજ તેનો સ્વીકાર કરેલ છે. તે નીચે મુજબ વિદ્યાર્થીઓએ મેળવ્યું છે:—

વર્ષ	નામ	પરીક્ષા
૧૯૬૫-૬૬	શ્રી દિનેશ અમૃતલાલ પરીખ	બી. એસ. સી.
૧૯૬૬-૬૭	,, મયૂર ધરમદાસ પારેખ	,,

(૧૨) ઈનામ અનામત ફંડ

શેઠ શ્રી સોમચંદ ઉત્તમચંદે આપેલ રૂ ૨૫૦૦)ના વ્યાજમાંથી દર વર્ષે ધાર્મિક પરીક્ષામાં શ્રેષ્ઠ પરિણામ લાવનાર વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક અગર નવજીવન ટ્રસ્ટનાં પુસ્તકોરૂપે પારિતોષિક આપવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ—૭

વિદ્યાર્થીઓનું વર્ગીકરણ તથા પરીક્ષાનાં પરિણામોની ટકાવારી

વર્ષ	લોન	પેઇંગ	હાફ્પેઇંગ	ટ્રસ્ટ	કુલ	પરીક્ષા આપી	પાસ ટકા
૧૯૧૫-૧૬	૧૨	૭	—	—	૧૯	૧૮	૮૩
૧૯૧૬-૧૭	૨૭	૩	—	—	૩૦	૧૮	૮૬
૧૯૧૭-૧૮	૩૦	૬	—	—	૩૬	૩૪	૮૫
૧૯૧૮-૧૯	૩૧	૬	—	—	૩૭	૨૪	૭૯
૧૯૧૯-૨૦	૩૧	૧૨	—	—	૪૩	૨૮	૮૬
૧૯૨૦-૨૧	૨૮	૧૫	—	—	૪૩	૨૮	૮૬
૧૯૨૧-૨૨	૨૭	૧૧	—	—	૩૮	૨૯	૬૨
૧૯૨૨-૨૩	૩૨	૧૭	—	—	૪૯	૨૯	૮૨
૧૯૨૩-૨૪	૨૯	૧૪	—	—	૪૩	૨૯	૫૮
૧૯૨૪-૨૫	૩૭	૧૧	—	—	૪૮	૩૪	૭૪
૧૯૨૫-૨૬	૪૧	૧૧	—	—	૫૨	૩૮	૫૮
૧૯૨૬-૨૭	૪૧	૧૬	—	૧	૫૮	૫૧	૬૮
૧૯૨૭-૨૮	૪૫	૧૯	૫	૪	૭૩	૫૪	૮૨
૧૯૨૮-૨૯	૫૨	૨૧	૫	૫	૮૩	૭૦	૭૬
૧૯૨૯-૩૦	૫૮	૨૨	—	૨	૮૨	૬૬	૭૬
૧૯૩૦-૩૧	૭૩	૧૭	૨	૫	૯૭	૬૦	૮૦
૧૯૩૧-૩૨	૮૩	૧૫	૯	૬	૧૧૩	૯૨	૭૭
૧૯૩૨-૩૩	૭૨	૧૦	૧૩	૯	૧૦૪	૭૫	૭૮
૧૯૩૩-૩૪	૬૧	૨૬	૧૦	૧૦	૧૦૭	૮૮	૭૭
૧૯૩૪-૩૫	૭૨	૨૨	૧૦	૯	૧૧૩	૮૮	૬૭

વર્ષ	લોન	પેઇંગ	હાફ્પેઇંગ	ટ્રસ્ટ	કુલ	પરીક્ષા આપી	પાસ ટકા
૧૯૩૫-૩૬	૭૮	૧૮	૯	૮	૧૧૩	૮૯	૬૫
૧૯૩૬-૩૭	૮૦	૧૬	૯	૬	૧૧૧	૯૫	૮૫
૧૯૩૭-૩૮	૭૫	૧૭	૧૧	૫	૧૦૮	૭૪	૭૫
૧૯૩૮-૩૯	૮૦	૧૫	૧૫	૭	૧૧૭	૭૮	૮૦
૧૯૩૯-૪૦	૮૩	૧૫	૮	૧૨	૧૧૮	૯૭	૯૪
૧૯૪૦-૪૧	૮૭	૬	૧૦	૧૨	૧૧૫	૮૭	૯૩
૧૯૪૧-૪૨	૮૨	૯	૧૩	૧૨	૧૧૬	૧૦૧	૮૬
૧૯૪૨-૪૩	૮૮	૯	૧૨	૨૦	૧૨૯	૮૨	૮૦
૧૯૪૩-૪૪	૮૨	૧૭	૯	૧૯	૧૨૭	૧૦૬	૮૭
૧૯૪૪-૪૫[૧]	૭૭	૫૭	૪	૧૨	૧૫૦	૧૩૪	૮૮
૧૯૪૫-૪૬	૧૧૭	૩૭	૬	૨૨	૧૮૨	૧૫૨	૭૫
૧૯૪૬-૪૭[૨]	૧૩૯	૪૫	૧૭	૨૩	૨૨૪	૧૭૯	૮૭
૧૯૪૭-૪૮[૩]	૧૫૧	૬૮	૨૪	૨૫	૨૩૭	૨૯૫	૮૪
૧૯૪૮-૪૯[૪]	૧૬૪	૬૦	૧૨	૨૬	૨૩૩	૧૮૪	૮૯
૧૯૪૯-૫૦	૧૪૪	૨૫	૯	૨૬	૧૮૧	૧૪૭	૮૧
૧૯૫૦-૫૧	૧૧૩	૩૯	૩૦	૨૯	૧૮૩	૧૫૦	૮૧
૧૯૫૧-૫૨	૯૫	૪૩	૩૪	૩૦	૧૭૯	૧૮૩	૮૬
૧૯૫૨-૫૩	૭૫	૫૬	૩૨	૩૨	૧૯૫	૧૭૩	૮૪
૧૯૫૩-૫૪	૮૨	૬૩	૩૫	૩૨	૨૧૨	૧૯૮	૮૯
૧૯૫૪-૫૫[૫]	૧૦૩	૬૮	૪૮	૬૩	૨૮૨	૨૪૧	૮૬
૧૯૫૫-૫૬	૧૪૭	૬૫	૫૪	૬૬	૩૩૨	૨૯૮	૯૨
૧૯૫૬-૫૭	૧૫૦	૫૮	૫૫	૬૭	૩૩૦	૩૦૫	૮૭
૧૯૫૭-૫૮	૧૪૯	૫૯	૬૮	૬૫	૩૩૨	૩૦૮	૮૩
૧૯૫૮-૫૯	૧૦૮	૭૫	૬૫	૬૮	૩૧૬	૨૮૯	૮૪
૧૯૫૯-૬૦	૯૨	૭૦	૭૩	૬૯	૩૦૪	૨૮૧	૮૭
૧૯૬૦-૬૧	૯૫	૬૨	૬૨	૭૯	૨૯૮	૨૮૨	૮૬
૧૯૬૧-૬૨	૧૦૨	૬૮	૬૦	૮૩	૩૧૩	૨૯૦	૮૭
૧૯૬૨-૬૩	૧૧૩	૭૨	૫૫	૮૮	૩૨૮	૩૧૫	૮૬
૧૯૬૩-૬૪	૧૦૮	૭૩	૫૨	૯૯	૩૩૨	૩૦૬	૮૪

૧ મુંબઈ પરેલમાં શ્રી ગોકુળભાઈ મૂળચંદ હૉસ્ટેલ સંસ્થાને વાપરવા મળી

૨ વિદ્યાલયની અમદાવાદ શાખાની શરૂઆત થઈ

૩ વિદ્યાલયની પૂના શાખાની શરૂઆત થઈ

૪ શ્રી ગોકુળભાઈ મૂળચંદ જૈન હૉસ્ટેલ પાછી સોંપી દીધી

૫ વિદ્યાલયની વડોદરા શાખાની શરૂઆત થઈ

વર્ષ	લોન	પેઇંગ	હાફપેઈંગ	ટ્રસ્ટ	કુલ	પરીક્ષા આપી	પાસ ટકા
૧૯૬૪–૬૫	૧૧૫	૭૫	૪૫	૧૨૩	૩૫૮	૩૧૬	૭૭
૧૯૬૫–૬૬	૧૧૮	૬૭	૪૫	૧૩૧	૩૬૧	૩૪૩	૮૯
૧૯૬૬–૬૭	૧૧૫	૬૪	૪૬	૧૪૩	૩૬૮	૩૦૮	૮૪
૧૯૬૭–૬૮[૬]	૧૧૦	૧૦૨	૩૬	૧૫૫			

પરિશિષ્ટ–૮

વર્ષવાર જુદા જુદા વિષયના ગ્રેજ્યુએટો

નોંધ :—પહેલાં પચીસ વર્ષનો આંકડો વર્ષવારના બદલે સમુચ્ચયરૂપે આપ્યો છે; તેની વિગતો વિદ્યાલયની 'પચીસ વર્ષની કાર્યવાહી'ના ૧૦૨ પાના ઉપર છે.

વર્ષ	બી.એ. એલ.એલ બી.	બી.એસ. સી.	બી.કોમ	બી.ઈ. ચારે વિષય	એમ.બી. બી.એસ આયુર્વેદ	બી. ફાર્મ આયુર્વેદ	બી.એસ. સી. ટેક (ટેક્ષટાઈલ)	ડિપ્લોમા	અન્ય	કુલ
૧૯૧૫–૪૦	૭૮	૫૬	૩૨	૧૮	૪૭				૧૮	૧૪૯
૧૯૪૦–૪૧	૨	૫	૫	૨	૬		૧			૨૧
૧૯૪૧–૪૨		૫	૮	૫	૭					૨૫
૧૯૪૨–૪૩	૫		૨		૩					૧૦
૧૯૪૩–૪૪	૩	૬	૪	૫	૫					૨૩
૧૯૪૪–૪૫	૧	૪	૫	૧	૨		૪			૧૭
૧૯૪૫–૪૬	૫	૭	૫		૨					૧૯
૧૯૪૬–૪૭	૨	૩	૪	૪	૧૦		૧		૨	૨૬
૧૯૪૭–૪૮	૪	૧૫	૯	૧	૩		૨		૧	૩૫
૧૯૪૮–૪૯	૧	૬	૧૩		૫			૧		૨૬
૧૯૪૯–૫૦	૪	૯	૫		૩	૪	૩	૧		૨૯
૧૯૫૦–૫૧	૮	૭	૫		૨	૩	૧			૨૬
૧૯૫૧–૫૨	૧	૧૬	૧	૪	૧૧	૧	૧	૧	૨	૩૮
૧૯૫૨–૫૩	૨	૫	૩	૧	૫				૩	૧૯
૧૯૫૩–૫૪	૫	૩	૬	૪	૫	૧	૧		૨	૨૭
૧૯૫૪–૫૫	૬	૮	૫	૫	૬	૧		૧		૩૨
૧૯૫૫–૫૬	૬	૫	૭	૬	૭					૩૧
૧૯૫૬–૫૭	૫	૫	૧૧	૫	૯			૬		૪૧
૧૯૫૭–૫૮	૯	૫	૧૨	૬	૧૦	૧	૧	૫	૨	૫૧

૬. વિદ્યાલયની વલ્લભવિદ્યાનગર શાખાની શરૂઆત થઈ.

વર્ષ	બી.એ. એલ.એલ.બી	બી.એસ સી	બીકોમ	બી.ઈ. ચારે વિષય	એમ.બી બી.એસ આયુર્વેદ	બી ફાર્મ. આયુર્વેદ	બી એસ સી ટેટ. (ટેક્ષટાઈલ)	ડિપ્લોમા	અન્ય	કુલ
૧૯૫૮–૫૯	૬	૫	૯	૧૩	૫			૪	૧	૪૩
૧૯૫૯–૬૦	૮	૩	૬	૧૪	૧૧			૪	૧	૪૭
૧૯૬૦–૬૧	૭	૯	૯	૧૬	૩	૧			૧	૪૬
૧૯૬૧–૬૨	૬	૫	૧૪	૧૬	૩				૩	૪૭
૧૯૬૨–૬૩	૯	૯	૭	૧૫	૬			૨	૧	૪૯
૧૯૬૩–૬૪	૫	૧૧	૧૧	૨૦	૪		૧			૫૨
૧૯૬૪–૬૫	૫	૧૭	૬	૯	૮	૧	૨	૪		૫૨
૧૯૬૫–૬૬	૨	૧૮	૧૩	૧૯	૬		૨	૨		૬૨
૧૯૬૬–૬૭	૭	૧૫	૧૧	૨૪	૪		૧	૬	૨	૭૦
કુલ	૨૦૨	૨૬૨	૨૨૮	૨૧૩	૧૯૮	૧૩	૧૯	૩૭	૪૧	૧૨૧૩

પરિશિષ્ટ–૯

કન્યાછાત્રાલય : પરીક્ષાનું પરિણામ, ગ્રેજ્યુએટ વર્ગીકરણ તથા શિષ્યવૃત્તિ

(તા. ૩૧–૫–૬૭ સુધીમાં)

વર્ષ	કુલ	પરીક્ષા આપી	પાસ	ટકા	બી એ જી એ	બી ટી	બી એસ સી	એમ બી બી એસ	ડી એ એસ એફ અન્ય	શિષ્યવૃત્તિ રકમ
૧૯૪૪–૪૫	૩	૩	૨	૬૬			૧			૫૫૪
૧૯૪૫–૪૬	૪	૩	૩	૧૦૦						૯૦૦
૧૯૪૬–૪૭	૯	૯	૯	૧૦૦	૧	૧				૨,૯૫૦
૧૯૪૭–૪૮	૧૨	૧૧	૯	૮૨	૧					૩,૮૫૦
૧૯૪૮–૪૯	૧૦	૮	૬	૭૫						૩,૨૫૦
૧૯૪૯–૫૦	૨૨	૫	૫	૧૦૦						૩,૨૭૫
૧૯૫૦–૫૧	૧૬	૧૬	૧૩	૮૧	૪		૧			૪,૩૦૦
૧૯૫૧–૫૨	૧૮	૧૭	૧૬	૯૪				૧		૩,૯૦૦
૧૯૫૨–૫૩	૨૪	૨૩	૨૧	૯૧	૧	૧			૧	૪,૬૫૦
૧૯૫૩–૫૪	૨૫	૨૦	૧૫	૭૫	૨	૧				૪,૭૦૦
૧૯૫૪–૫૫	૩૨	૨૬	૨૪	૯૨	૧				૧	૬,૬૦૦
૧૯૫૫–૫૬	૩૯	૩૩	૩૦	૯૧				૨	૧	૭,૪૨૫
૧૯૫૬–૫૭	૪૨	૩૫	૩૫	૧૦૦	૪			૨	૧	૭,૪૨૫
૧૯૫૭–૫૮	૪૧	૩૮	૨૯	૭૬	૬			૧	૨	૬,૨૨૫
૧૯૫૮–૫૯	૩૯	૩૨	૩૦	૯૪				૪	૧	૫,૭૦૦

વર્ષ	કુલ	પરીક્ષા આપી	પાસ	ટકા	બી.એ. ઇ.એ.	બી.ટી	બી. એસ.સી.	એમ.બી. બી.એસ.	ડી.એ. એસ.એસ. અન્ય	શિષ્યવૃત્તિ રકમ
૧૯૫૯–૬૦	૪૭	૪૬	૪૪	૯૬	૩			૨	૨	૬,૯૫૦
૧૯૬૦–૬૧	૫૫	૪૬	૪૪	૯૬	૪	૧			૧	૮,૨૫૦
૧૯૬૧–૬૨	૬૬	૫૩	૫૩	૧૦૦	૪			૧		૧૧,૮૦૦
૧૯૬૨–૬૩	૬૪	૪૬	૪૦	૮૭	૮	૧		૪		૧૧,૪૨૫
૧૯૬૩–૬૪	૬૩	૫૭	૫૧	૮૯	૪	૪		૧	૧	૧૧,૧૨૫
૧૯૬૪–૬૫	૬૭	૬૦	૫૭	૯૫	૪	૨		૬		૧૧,૫૭૫
૧૯૬૫–૬૬	૬૬	૫૬	૪૭	૮૪	૧	૩		૨	૧	૧૪,૪૦૦
૧૯૬૬–૬૭	૭૯	૬૯	૬૭	૯૭						૧૭,૪૦૦
				કુલ	૪૮	૪ ૧૩		૨૬	૧૨	**૧,૫૮,૬૫૪**

નોંધ–૧૯૬૫–૬૬ સુધીમાં જુદા જુદા વિષયોમાં ૧૦૩ બહેનો ગ્રેજ્યુએટ થઈ હતી. સને ૧૯૬૬–૬૭ દરમ્યાન ૨૧ બહેનો ગ્રેજ્યુએટ થતાં ગ્રેજ્યુએટ થનાર બહેનોની કુલ સંખ્યા ૧૨૪ની થાય છે. ૨૧નું વર્ગીકરણ અહીં આપી શકાયું નથી.

પરિશિષ્ટ–૧૦

શ્રી મહાવીર લોન ફંડ

સને ૧૯૨૦–૨૧માં બાબુસાહેબ શ્રી જીવનલાલ પન્નાલાલ તરફથી રૂા. ૭૫૦૦) ઉપરોક્ત ફંડ માટે ભેટ મળ્યા, જેનો ઉદ્દેશ પરદેશ અભ્યાસ કરવા જનાર વિદ્યાર્થીને પૂરક સહાય આપવાનો હતો. પાછળથી તેમણે બીજા રૂા. ૧૫૦૦) ઉમેરી રૂા. ૯૦૦૦)નું ફંડ કર્યું. શેઠ શ્રી મણીભાઈ ગોકળદાસ મૂળચંદે રૂા ૨૦૦૦) ભેટ આપ્યા કુલ રકમ રૂા. ૧૧૦૦૦)ની થઈ.

ફંડનો લાભ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ નીચે મુજબ છે:—

૧ શ્રી પ્યારેલાલ જૈન
૨ ડૉ નગીનદાસ જગજીવનદાસ શાહ.
૩ શ્રી ચંદુલાલ નાનચંદ શાહ
૪ ,, જેઠાલાલ માનસિંગ દામાણી
૫ ,, જશવંતસિંહજી લોઢા
૬ ,, ચંદ્રકાન્ત મણિલાલ પટેલ
૭ ,, શાંતિલાલ જયંતીલાલ શાહ
૮ ,, રજનીકાંત કચરસિંગ ગાંધી.
૯ ડૉ. બાબુલાલ કેસરીચંદજી શરાફ
૧૦ શ્રી રોહિતકુમાર જીવણલાલ પારેખ
૧૧ ,, શાંતિલાલ દેવજીભાઈ શાહ
૧૨ ,, મધુસૂદન હિંમતલાલ કામદાર

આ બાર વિદ્યાર્થીઓમાંથી પહેલા વિદ્યાર્થી શ્રી પ્યારેલાલ જૈન સિવાય બધાની લોન પાછી આવી ગઈ છે; અને પ્યારેલાલજી પાસે રૂા. ૮૭૦૦) લેણા બાકી છે.

પરિશિષ્ટ–૧૧

શ્રી દેવકરણ મુળજી પરદેશ અભ્યાસ ફંડ.

સૌરાષ્ટ્રના વીસા શ્રીમાળી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ અભ્યાસ માટે પૂરક રકમની સહાય રૂપ લોન આપવાનો પ્રારંભ ૧૯૬૪માં કર્યો. તા. ૩૧–૫–૧૯૬૭ સુધીમાં રૂા. ૧૨૫૦૦)ની નીચે મુજબ સહાય આપવામાં આવી છે:

૧.	શ્રી. અનોપચંદ રતિલાલ વોરા	રૂા ૨૫૦૦
૨.	,, અજિતકુમાર હિંમતલાલ શાહ	૨૫૦૦
૩	,, વીરેન્દ્રકુમાર નગીનદાસ મહેતા	૨૫૦૦
૪	,, મહેંદ્રકુમાર રસિકલાલ દોશી	૨૫૦૦
૫.	,, અનિલકુમાર શાંતિલાલ મહેતા	૨૫૦૦
૬.	,, મહેશચંદ્ર હિંમતલાલ વોરા	૪૦૦૦
૭	,, કિરણકુમાર કપુરચંદ શાહ	૪૦૦૦
૮	,, દિનેશ અમૃતલાલ પરીખ	૪૦૦૦
૯.	,, હરકીશન મણીલાલ વસા	૩૦૦૦

આમાંથી શ્રી અનોપચંદ રતિલાલ વોરાએ પોતાની લોન ચૂકતે કરી છે; અને શ્રી અજિતકુમાર હિંમતલાલ શાહે રૂા. ૧,૨૫૦ પાછા મોકલાવેલ છે.

પરિશિષ્ટ–૧૨

ગૃહપતિઓ [1]

મુંબઈ

વર્ષ	નામ
+૧૯૧૫–૧૮	શ્રી છોટાલાલ વર્ધમાનચંદ શ્રોફ બી. એ.
+૧૯૧૮–૧૯	,, સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ બી. એ, એલએલ. બી.
+૧૯૧૯–૨૧	,, છગનલાલ નાનચંદ શાહ બી. કૉમ
*+૧૯૨૧–૨૩	,, ગોવિંદલાલ ઊજમશી શાહ બી એ, એલએલ. બી
*+૧૯૨૩–૨૪	,, ચીમનલાલ સોમચંદ શાહ બી. એ.
*+૧૯૨૪–૨૫	,, ચીમનલાલ સોમચંદ શાહ બી. એ. તથા
	ડૉ. નગીનદાસ દોલતરામ શાહ (તા. ૨૧–૪–૨૬ સુધી)
૧૯૨૫–૨૬	શ્રી. વલ્લભદાસ માણેકલાલ પરીખ બી. એ. (તા. ૩૦–૧૧–૨૬ સુધી)
*+	ડૉ. નગીનદાસ જગજીવનદાસ શાહ પીએચ. ડી
*+૧૯૨૬–૨૯	,, નગીનદાસ જગજીવનદાસ શાહ પીએચ ડી.
*+૧૯૨૯–૩૦	,, નગીનદાસ જગજીવનદાસ શાહ પીએચ. ડી.
	શ્રી. હિંમતલાલ શામળદાસ દોશી બી. એસસી.

૧. જે નામો આગળ ફૂદડીનું નિશાન મૂક્યું છે તે વિદ્યાલયના જૂના વિદ્યાર્થીઓ છે; અને જે નામો આગળ ચોકડીનું નિશાન છે તેમની સેવાઓ માનદ (વેતન વગરની) છે.

વર્ષ		નામ
૧૯૩૦-૩૨	શ્રી	હરિલાલ શિવલાલ શાહ બી. એ., બી. ટી.
૧૯૩૨-૩૩	,,	મોહનલાલ હીરાચંદ શાહ (૩ માસ સુધી)
*	,,	દલપતલાલ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
*૧૯૩૩-૩૪	,,	દલપતલાલ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
*+૧૯૩૪-૩૫	,,	વીરચંદ મેળાપચંદ શાહ બાર-એટ-લૉ
*+	,,	વીરચંદ મેળાપચંદ શાહ બાર-એટ-લૉ
*	,,	દલપતલાલ વિઠ્ઠલદાસ મહેતા
*	,,	અંબાલાલ ચતુરભાઈ શાહ બી. એ.
*૧૯૩૫-૩૭	,,	અંબાલાલ ચતુરભાઈ શાહ બી. એ.
૧૯૩૭-૪૬	,,	કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ કોરા એમ. એ; ડી. એલ. (સને ૧૯૪૬ થી **મહામાત્ર**)
૧૯૪૬-૪૭	,,	ચીનુભાઈ અમૃતલાલ શાહ, બી. એ.
*૧૯૪૭-૪૮	,,	કાંતિલાલ જગજીવનદાસ દોશી એમ. એ.
૧૯૪૮-૪૯	,,	પાશવીર રૂપશી મોતા (ત્રણ માસ)
	,,	ભોગીલાલ છોટાલાલ કોઠારી એમ. એ.
૧૯૪૯-૫૦	,,	ભોગીલાલ છોટાલાલ કોઠારી એમ. એ.
*+૧૯૫૦-૫૧	,,	નવીનચંદ્ર હિંમતલાલ શાહ બી. એ.
૧૯૫૧-૫૩	,,	ભોગીલાલ છોટાલાલ કોઠારી એમ. એ.
*+૧૯૫૩-૬૩	,,	કાંતિલાલ મણીલાલ કાપડીઆ બી. કૉમ., બી.એ., એલએલ, બી.
*+૧૯૬૩-૬૪	શ્રી.	અરવિંદ આશારામ શાહ એમ. એસસી.
*+૧૯૬૪ થી	,,	કેશવલાલ ચુનીલાલ શેઠ બી. એ.

શ્રી ગોકુળચંદ મુળચંદ હોસ્ટેલ મુંબઈ

*૧૯૪૫-૪૬	,,	મોહનલાલ દોલાભાઈ શાહ બી. એ. (ઓનર્સ)
*+	,,	બિપિનચંદ્ર હીરાલાલ કાપડીઆ. પીએચ. ડી.
૧૯૪૬-૪૭	,,	મનસુખલાલ અમૃતલાલ દોશી, એમ. એ. (ઓનર્સ)
*૧૯૪૭-૪૮	,,	કાંતિલાલ જગજીવનદાસ દોશી એમ. એ.
૧૯૪૮-૪૯	,,	ભોગીલાલ છોટાલાલ કોઠારી એમ એ. (શાખા બંધ થઈ)

અમદાવાદ શાખા (૧૯૪૬ થી)

૧૯૪૬-૫૧	,,	ચિનુભાઈ નગીનદાસ ડૉક્ટર બી. એ-, બી. કૉમ., એલએલ. બી
૧૯૫૧-૫૪	,,	કાંતિલાલ ગિરધરલાલ શાહ
*+૧૯૫૪-૬૧	,,	સજ્જનસિંહ નાથુસિંહ મહેતા બી. કૉમ
૧૯૬૧-૬૨	,,	જયંતીલાલ અંબાલાલ શાહ બી. એ.
૧૯૬૨ થી	,,	દામુભાઈ ન ગાંધી એમ. એ., એલએલ. બી.

પૂના શાખા (૧૯૪૭ થી)

*૧૯૪૬-૪૭	,,	હરખચંદ હેમચંદ શાહ એમ. એ., બી. ટી.

૧૯૪૭-૪૮ શ્રી શાંતિલાલ શાહ
૧૯૪૮-૫૦
*+૧૯૫૦-૫૮ ,, ચંદ્રકાંત વીરચંદ પટણી એમ. એ., એલએલ. બી.
૧૯૫૮-૬૦ ,, શાંતિલાલ ખેમચંદ શાહ એમ. એ.
*૧૯૬૦-૬૧ ,, અશોક મગનલાલ કોઠારી

વડોદરાની શાખા (૧૯૫૪થી)

૧૯૬૧-૬૨ ,, હરિભાઈ એન. પટેલ
૧૯૬૨ થી ,, મોહનલાલ નગીનદાસ શાહ

વલ્લભવિદ્યાનગર શાખા (૧૯૬૭ થી)

૧૯૬૭ ૬૮ ,, હસમુખભાઈ સી. શાહ, એમ એસસી

પરિશિષ્ટ ૧૩

ધાર્મિક શિક્ષકો

અત્યાર સુધીમાં નીચે મુજબ વિદ્વાનોએ મુંબઈમાં તેમ જ શાખાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષકની કામગીરી બજાવી છે :—

મુંબઈ

પંડિત શ્રી વ્રજલાલજી
પંડિત ,, દરબારીલાલજી
પંડિત ,, નાગેશજી
પંડિત ,, ભગવાનદાસ હરખચંદ
પંડિત ,, ખુશાલદાસ જગજીવનદાસ
પંડિત ,, મહેન્દ્રકુમાર
શ્રી બિપિનચંદ્ર જી. ઝવેરી
,, નગીનદાસ મ. મહેતા
,, શાન્તિલાલ મણિલાલ વોરા
,, મોહનલાલ દીપચંદ શાહ
ડૉ. બિપિનચંદ્ર હીરાલાલ કાપડિયા
શ્રી. નવીનચંદ્ર અ. દોશી
,, વિજયમૂર્તિ જૈન
ડૉ. ઇન્દ્રચંદ્ર શાસ્ત્રી
પંડિત શ્રી ઇશ્વરચન્દ્રજી

અત્યારે

શ્રી નવીનચંદ્ર અ. દોશી

મુંબઈ ગોકુળદાસ મૂળચંદ જૈન હૉસ્ટેલ

શ્રી મોહનલાલ દીપચંદ શાહ

મુંબઈ

ડૉ. બિપિનચંદ્ર હીરાલાલ કાપડિયા
શ્રી નવીનચંદ્ર અ દોશી

અમદાવાદ શાખા

પંડિત શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી
શ્રી પદ્માનાભજી જૈની
,, રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ
પ્રો. વી એમ. શાહ
શ્રી શાન્તિલાલ મ વોરા

અત્યારે—

ડૉ શ્રી નગીનદાસ જે. શાહ

પૂના શાખા

શ્રી શાંતિલાલ પાનાચંદ શાહ
,, સુમતિલાલ શાહ
,, ચંદ્રકાન્ત વીરચંદ પટણી
,, શાંતિલાલ કે. શાહ

વડોદરા

પંડિત શ્રી લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી
(શરૂથી તે અત્યાર સુધી ચાલુ)

પરિશિષ્ટ–૧૪

ધાર્મિક પરીક્ષકો

(મુંબઈ તેમ જ શાખાઓમાં જુદા જુદા વર્ષમાં ધાર્મિક પરીક્ષક તરીકે સેવા આપનાર વિદ્વાનોની યાદી)

શ્રી કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી
,, સુરચંદ પુ. બદામી
પંડિત શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી
શ્રી ઉમેદચંદ ડી. બરોડીઆ
,, કુંવરજી આણંદજી
,, મોહનલાલ દ. દેસાઈ
,, ચુનીલાલ મૂળચંદ કાપડિયા
,, મોહનલાલ ભ. ઝવેરી
,, પાનાચંદ ખુશાલ
,, પ્રસન્નમુખ સુ. બદામી
પંડિત શ્રી સુખલાલજી
પ્રો. એચ. ડી. વેલનકર
પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યે (કોલ્હાપુર કૉલેજ)
પ્રો. જગદીશચંદ્ર જૈન
પ્રો. વ્રજલાલ મોહનલાલ શાહ
શ્રી સૌભાગ્યચંદ ઉ દોશી
,, ફતેહચંદ ઝવેરભાઈ
,, ચીમનલાલ જે શાહ
પં. ભગવાનદાસ હરખચંદ
પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા
શ્રી ચંપકલાલ ડી. શાહ
ડૉ. જયંતીલાલ સુ. બદામી
ડૉ. ભગવાનદાસ મ. મહેતા
શ્રી નગીનદાસ મ. મહેતા
,, મોહનલાલ દી. ચોકસી
,, ખુશાલદાસ જગજીવનદાસ
પૂજ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી
શ્રી રમણીકલાલ મ મોદી
,, નટવરલાલ કે શાહ
,, મોહનલાલ-દોલાજી શાહ

આચાર્ય શ્રી વિજયકસ્તૂરસૂરિજી
શ્રી બિપિનચંદ્ર જી. ઝવેરી
શ્રી શાન્તિલાલ મણિલાલ વોરા
ડૉ. અમૃતલાલ ગોપાણી
પંડિત શ્રી રત્નેશજી
શ્રી નવીનચંદ્ર અ. દોશી.
,, રમણલાલ ચી. કોઠારી
,, અંબાલાલ ચતુરભાઈ
,, માવજી દામજી શાહ
,, હીરાલાલ દેવચંદ શાહ
પંડિત શ્રી ઈશ્વરચંદ્રજી
ડૉ. જિતેન્દ્ર જેટલી
શ્રી જમુભાઈ મણીલાલ શાહ
,, વસંતલાલ બી. કાપડિયા
પૂજ્ય મુનિશ્રી જયાનંદવિજયજી
શ્રી કેશરીચંદ નેમચંદ શાહ
,, કાન્તિલાલ મણિલાલ કાપડિયા
પૂજ્ય પ શ્રી રમણીકવિજયજી
શ્રી ચુનીલાલ બાબરભાઈ શાહ
,, પ્રવીણચંદ્ર જયંતીલાલ શાહ
પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયજીવિકાસસૂરિજી
પૂજ્ય પ. શ્રી દર્શનવિજયજી ગણી
શ્રી અંબાલાલ નગીનદાસ શાહ
પંડિત શ્રી અમૃતલાલ મોહનલાલ
શ્રી શાંતિલાલ છોટાલાલ શાહ
,, લાલચંદ કે શાહ
પં શ્રી અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ
શ્રી શાન્તિલાલ નગીનદાસ શાહ
,, રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ
ડૉ. ઈન્દુકલાબેન ઝવેરી

પરિશિષ્ટ–૧૫

શાખા સમિતિઓના પૂર્વ તથા ચાલુ સભ્યો તેમ જ શાખા વિદ્યાર્થીગૃહોની સંપર્કસમિતિ

અમદાવાદ શાખા સમિતિ

પૂર્વ સભ્યો.

શ્રી લાલભાઈ ચીમનલાલ શાહ
,, ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ
ડૉ. સોભાગચંદ ભોળાભાઈ શાહ
,, નરોત્તમદાસ કેશવલાલ ઝવેરી
,, લાલભાઈ ઉમેદચંદ લકી
પ્રો. સાંકળચંદ એન શાહ

ચાલુ સભ્યો

શ્રી શાંતિલાલ પુંજાભાઈ શાહ
,, લાલભાઈ લલ્લુભાઈ પરીખ
,, ચંદુલાલ ઉમેદચંદ શાહ
,, કનુભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા
ડૉ. જયંતીલાલ જગજીવનદાસ વોરા
શ્રી હરિલાલ રવચંદ શાહ (મંત્રી)
,, કચરાભાઈ નાથાલાલ શાહ (મંત્રી)

પૂના શાખા સમિતિ

પૂર્વ સભ્ય

શ્રી વિનાયક કુંવરજી શાહ

ચાલુ સભ્યો

શ્રી કાંતિલાલ ગગલભાઈ
,, મણીલાલ માણેકચંદ
,, કેસરીચંદ જ્વારમલ લલવાણી
,, કાન્તિલાલ મગનલાલ પારેખ
,, ચતુરદાસ મણીલાલ શાહ
,, પોપટલાલ રામચંદ્ર શાહ (મંત્રી)

વડોદરા શાખા સમિતિ

પૂર્વ સભ્યો

શ્રી છગનલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ
,, વાડીલાલ મગનલાલ વૈદ્ય
,, લાલચંદ નંદલાલ વકીલ
,, શાંતિલાલ ન્યાલચંદ ગાંધી
,, રસિકલાલ દલસુખભાઈ શાહ
,, નાગકુમાર ના. મકાતી

ચાલુ સભ્યો

શ્રી જમનાદાસ કાળીદાસ ઝવેરી
,, ચીમનલાલ છગનલાલ શાહ
,, લાલચંદ ભાઈલાલ શાહ
,, કાન્તિલાલ ચીમનલાલ શાહ
,, જશુભાઈ મ. શાહ (મંત્રી)
,, રસિકલાલ છગનલાલ શાહ (મંત્રી)

શાખા વિદ્યાર્થીગૃહોની સંપર્ક સમિતિ

શ્રી પ્રાણલાલ કાનજીભાઈ દોશી
,, રમણલાલ નગીનદાસ પરીખ
,, મગનલાલ ભગવાનજી શાહ
,, રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી
,, પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયા
,, જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
,, મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
,, ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ

ખંડ બીજો

લોકોપયોગી સાહિત્ય

જૈન સાહિત્ય એટલું ઉપયોગી અને કલ્યાણકારી છે કે એ જૈન–અજૈન બધાની પાસે પહોંચે એવો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આજે વિશ્વશાંતિને માટે જૈન સિદ્ધાંતોના પ્રચારની ખૂબ જરૂર છે.

પૂ. આ. વિજયવલ્લભસૂરિજી

ભાવનગર : વિ સં. ૨૦૦૮, માગસર સુદિ ૭
શ્રી આત્મકાંતિ જ્ઞાનમંદિરના ઉદ્‌ઘાટન પ્રસંગે

ગુજરાતી જૈન સાહિત્યને જોઈએ એટલું પ્રોત્સાહન મળેલ નથી આ દિશામાં વિશાળ યોજના રૂપે નહીં પણ સારી ગતિએ વ્યવસ્થિતપણે પગરણ મૂકવાની જરૂર છે

શ્રી મોતીચંદ ગિ. કાપડિયા

મુંબઈ : તા ૨૦-૩-૧૯૪૯ : સન્માન સમારંભ પ્રસંગે

કલ્યાણલક્ષી વિચાર

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી, ન્યાયવિશારદ, ન્યાયતીર્થ

શાસ્ત્રથી સીધો અનુભવ સર્જાતો નથી, પણ શાસ્ત્રોપદેશના યોગ્ય પરિશીલન બાદ મુમુક્ષુ જ્યારે અન્તર્યોગની સાધનાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે એ સાધનાના વિકાસમાંથી, શાસ્ત્રોથી ન મેળવી શકાય એવો અનુભવ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારના ઉજ્જ્વળ અનુભવમાંથી સર્જાતું શાસ્ત્ર યથાર્થ અને શ્રેયસ્કર હોય છે. આમ અનુભવનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે, શાસ્ત્રની ભૂમિથી બહુ ઊંચે છે.

દુનિયામાં શાસ્ત્રોના પ્રવાહો કેટલી બધી ભિન્ન ભિન્ન વિચારધારાઓમાં વહી રહ્યા છે! એમના (શાસ્ત્રોના) પ્રણેતા ઋષિઓ સમાન ભૂમિકાના નથી. તે બધાની આંતરિક નિર્મલતા તથા સમતા સરખી નથી. શાસ્ત્રવિદ્યાના મહારથી મહાપુરુષ આચાર્યો વચ્ચે કેટલા અને કેવા મતભેદો જોવામાં આવે છે! અને સ્વમન્તવ્ય વિષે સમતુલા ન રહેતાં તેના પ્રતિપાદનમાં આવેશને વશ થયેલા પણ જોઈ શકાય છે. ઋષિઓ અને આચાર્યોના પરસ્પર ખંડનમંડનથી ભરેલાં શાસ્ત્રો કંઈ ઓછાં છે? આ પ્રકારના વિકટ વાવંટોળથી મૂંઝાઈ અખો ભગત બોલી ગયો કે—

"અખો કહે અંધારો કૂવો, ઝઘડો ચુકાવી કોઈ ન મુઓ."

કહેવાની મતલબ એ છે કે શાસ્ત્રમોહે શાસ્ત્રના પૂજક ન થતાં પોતાની પ્રજ્ઞારૂપ પ્રદીપને સાથે રાખી શાસ્ત્રવિહાર કરવામાં ક્ષેમકુશલ છે. દરેક સમજદારે કોઈ પણ શાસ્ત્ર-જળ યા ઉપદેશ-જળને પોતાની સ્વસ્થ બુદ્ધિરૂપ ગળણાથી ગાળીને જ લેવામાં ડહાપણ છે. શાસ્ત્રોરૂપ સમુદ્રમાંથી "મરજીવા" થઈ મોતી કાઢવાનાં છે: એ રીતે શાસ્ત્રોથી કામ લેવાનું છે; પણ ડૂબી મરવા માટે કોઈ એક શાસ્ત્રને કૂવો બનાવવાનું નથી.

આર્ષ, પારમર્ષ શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાનસમ્પત્તિ તથા પવિત્ર વિચારસમ્પત્તિ ઘણી ભરી છે. છતાં શાસ્ત્રો લાંબા ભૂતકાળના ઝંઝાવાતોમાંથી પસાર થઈ આવ્યાં છે એ વસ્તુ પણ, શાસ્ત્રોના અવલોકનમાં પોતાની સહજ તટસ્થ બુદ્ધિના ઉપયોગને સાથે રાખવાની આવશ્યકતા સૂચવે છે. કોરું "બાબાવાક્યં પ્રમાણં" ન ચાલે.

આજના પ્રતિભાશાલી પ્રાજ્ઞોના વિચારો શાસ્ત્રપરંપરાથી વિરુદ્ધ જણાતા હોય તોયે તેથી ન ભડકતાં તે વિચારોને સમતાથી વિચારવા ઘટે; અને, ઠીક લાગે તો, સત્યશોધકની હેસિયતથી તે વિચારોને પોતાની વિચારપૂંજીમાં ભેળવવા ઘટે. કોઈના પણ વિચારો જેટલે અંશે યુક્ત-ઉપયુક્ત લાગતા હોય તેટલે અંશે તેમની કદર કરવી ઘટે. એ સત્યપૂજા યા જ્ઞાનપૂજાનું પ્રશસ્ત લક્ષણ છે.

સત્યને માટે શાસ્ત્ર છે, પણ શાસ્ત્રને માટે સત્ય નથી. જે સત્ય છે, જે વિચારપૂત અથવા બુદ્ધિપૂત છે, યુક્તિસિદ્ધ અને હિતાવહ છે તેને શાસ્ત્ર ઉથલાવી શકે નહિ; ઉથલાવવા જાય તો તે પોતે જ ઊથલી પડે. જે બુદ્ધિથી અગમ્ય-બુદ્ધિની પહોંચની બહાર-હોય તેની સામે તો વિરોધ કરવાની શકયતા જ કયાં છે? તેવી બાબતમાં ગમ ન પડે તોયે ચુપકી જ રાખવી પડે. પરન્તુ બુદ્ધિવિરુદ્ધ હોય (બુદ્ધિ વાંધો ઉઠાવે) એવું, લોકહિતવિરુદ્ધ હોય એવું તત્ત્વ શાસ્ત્રથી (શાસ્ત્ર કહે છે માટે) માની લેવાય નહિ. બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે :

> केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
> युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

અર્થાત્ કેવળ શાસ્ત્રનો આધાર લઈ નિર્ણય કરી શકાય નહિ; કેમકે જે વિચાર યુક્તિવિરુદ્ધ હોય તેને અનુસરવાથી ધર્મની હાનિ થાય છે.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત જણાવવું જોઈએ કે કુલાચારથી પણ સારું આચરણ કે સારાં કામ થાય તે પ્રશંસનીય છે, પણ સમજબુદ્ધિથી જે સત્કર્મ થાય તેની મજા એક ઔર છે. કુલાચારથી જે જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે તેની એટલી મહત્તા નથી, પણ જે સમજપૂર્વક જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે, અર્થાત્ જૈનત્વ, બૌદ્ધત્વ યા વૈષ્ણવત્વના વિશુદ્ધ આદર્શ મુજબ જે જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે તે જ ખરો જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે; કેમકે જે સમજપૂર્વક સન્માર્ગની દીક્ષા અંગીકાર કરે છે તે એ માર્ગની પરંપરામાં કસ્તર-કચરા જેવું જે આવી પડેલું હોય તેને ખસેડવાનો વિવેક પણ દાખવે છે. એવા વિવેકથી તે અસત્ તત્ત્વને દૂર કરી પોતાના જીવનવિકાસના સાધન સાથે આમજનતા આગળ પણ એક સ્વચ્છ જ્ઞાનમાર્ગ રજૂ કરે છે.

જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ વગેરે સંકુચિત મનોવૃત્તિના હોય તો જ એકબીજાથી અલગ-જુદા જુદા માર્ગગામી-બને છે, પણ જો વિવેકદૃષ્ટિસમ્પન્ન અને સાચી કલ્યાણ કામનાવાળા હોય તો તેઓ, સામ્પ્રદાયિક નામ જુદાં જુદાં ધરાવવા છતાં, વસ્તુતઃ એક જ કલ્યાણમાર્ગ પર વિહરનારા હોય છે. આવા સમભાવી, શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ, ગુણપૂજક સજ્જનો ખરેખર, એક જ માર્ગના સહપ્રવાસી છે.

"વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે"

—એ ભજન, જે દેશભરમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં બતાવેલા નૈતિક સદ્‌ગુણો જેમ વૈષ્ણવ થવા માટે આવશ્યક છે, તેમ બૌદ્ધ કે જૈન થવા માટે પણ આવશ્યક છે. અતઃ એ સદ્‌ગુણોને ધારણ કરવા એ જ જો સાચું વૈષ્ણવથવાપણું, બૌદ્ધથવાપણું અથવા જૈનથવાપણું

હોય તો વૈષ્ણવપણું, બૌદ્ધપણું અને જૈનપણું એ જુદી વસ્તુઓ રહેતી નથી; એ એક જ વસ્તુ બની જાય છે. જેમ જલ, વારિ, પાણી, નીર શબ્દો એક જ વસ્તુના બોધક હોઈ જલ, વારિ, પાણી, નીર એક જ વસ્તુ છે, તેમ વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જૈન * એક જ વસ્તુના બોધક હોઈ એક જ વસ્તુ છે.

જગતમાં દાર્શનિક મન્તવ્યો હમેશાં જુદાં જુદાં જ રહેવાનાં, તેમ જ ક્રિયાકાંડની પ્રણાલીઓ પણ જુદી જુદી જ રહેવાની.

હવે અહીં એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે દાર્શનિક મન્તવ્યો અને ક્રિયાકાંડની જુદાઈને લીધે ધર્મમાં જુદાઈ આવી શકતી નથી. હજારો માણસોમાં દાર્શનિક માન્યતાઓ અને ક્રિયાકાંડની રીતિ-પદ્ધતિઓ એકબીજાથી જુદી જુદી હોવા છતાંય જો એ બધા સત્ય-અહિંસારૂપ એક ધર્મમાં માનનાર હોય તો તેઓ એક ધર્મના ગણાવા યોગ્ય છે.

એ વાત સ્પષ્ટ છે કે ધાર્મિકતાનું માપ ધર્મથી (જીવન ધર્મના નિર્મળ રંગે જેટલું રંગાયુ હોય તે પરથી) થાય, દાર્શનિક પટુતાથી કે ક્રિયાકાંડના બાહ્ય આચરણ પરથી નહિ. તેમ જ એ પણ ખુલ્લું છે કે જીવનનો ઉદ્ધાર એકમાત્ર ધર્મથી (અહિંસા-સત્ય-રૂપ સદ્ધર્મના પાલનથી) છે, કોરાં દાર્શનિક મન્તવ્યોના સ્વીકરણથી કે કોરા ક્રિયાકાંડથી નહિ. આમ છતાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના દાર્શનિક વાદો પૈકી કોઈ પણ વાદ કોઈ માણસની પવિત્ર ધર્મસાધનામાં સહારો આપનાર બને અને કોઈ પદ્ધતિનું ક્રિયાકાંડ એની પવિત્ર ધર્મસાધનામાં ઉલ્લાસ પૂરનાર બને તો તે માણસ માટે તે બન્ને (તે વાદ અને તે ક્રિયા-કાંડ) શ્રેયસ્કર બની જાય છે.

આમ, ધર્મ એ મુદ્દાની વસ્તુ છે, અને દાર્શનિક મતવાદ તથા ક્રિયાકાંડનું સૌષ્ઠવ ધર્મપાલનમાં ઉપયોગી અથવા સહાયક થવામાં જ રહેલું છે. જેની પવિત્ર ધર્મસાધનામાં જે તત્ત્વવાદ અને જે પ્રકારનું ક્રિયાકાંડ સહારો આપે તે તેને માટે અમૃતરૂપ. અતઃ દાર્શનિક મન્તવ્યોની વિશેષતા કે ક્રિયાકાંડની ભિન્ન ભિન્ન પ્રણાલીઓ ઉપરથી ધર્મ જુદા જુદા માની લેવાની દૃષ્ટિ ખોટી હોઈ દૂર કરવી જોઈએ, અને અહિંસા-સત્યના સન્માર્ગમાં ધર્મ માનનારા બધા—ચાહે એ લાખો હોય કે કરોડો—એક ધર્મના છે, સાધર્મિક છે એમ સમજવું જોઈએ.

જીવનનું કલ્યાણ શાસ્ત્રજ્ઞાનની વિશાળતા કે અધિકતા ઉપર અવલંબિત નથી, પણ તત્ત્વભૂત સમજણનો દૃઢ રીતે અમલ કરવામાં છે. જાડી બુદ્ધિના પણ માણસો અનીતિ-અન્યાય તથા રાગ-રોષ ન કરવાની શિખામણને જીવનમાં ઉતારી ઝપાટામાં તરી ગયા છે, જ્યારે મોટા મોટા પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ કે ફિલસૂફો તત્ત્વદૃષ્ટિને સ્પર્શવામાં અસમર્થ રહી ભવસાગરમાં ડૂબેલા રહે છે.

"મારું તે સાચું એમ નહિ, પણ સાચું તે મારું" એમ બોલવામાં ઘણાખરા ચતુરાઈ વાપરે છે, પણ વર્તવામાં તેઓ પક્ષમોહથી ખેંચાઈ જાય છે અને સાચું શું છે, ક્યાં છે એનો વિચાર કરવાને થોભતા નથી, અને પોતાનું તે સાચું અને બીજાનું તે ખોટું

* વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જૈનની જેમ અન્ય સમ્પ્રદાયાનુયાયી ધાર્મિકો પણ લેવા.

એવા મનોબદ્ધ પૂર્વગ્રહથી દોરવાઈ બીજાને મિથ્યાત્વી, કુસંગી, નાસ્તિક, કાફર જેવાં એવાં ઉપનામોથી નવાજે છે. પરન્તુ આમાં વિવેકદૃષ્ટિની મોટી ખામી દેખાઈ આવે છે.

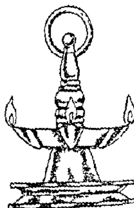
જેમને આપણે આપ્તપુરુષ માન્યા તેમના વિષે આપણને શ્રદ્ધાનુભાવ હોય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તે શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા ન હોવી જોઈએ. સ્થાને પડેલી હોય તોયે વિવેક વિચારના પાયાવાળી ન હોય તો તે જાગ્રત અને અડગ શ્રદ્ધા નથી હોતી. જ્યારે તે શ્રદ્ધાને વિવેક-વિચારનું પીઠબળ હોય છે ત્યારે તે સાચી શ્રદ્ધા બને છે.

અહીં આપણે એ જાણી લેવું ઉપયોગી છે કે માનવજીવનના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે બુદ્ધિ (જે જ્ઞાનનું સ્થાન છે) અને હૃદય (જે શ્રદ્ધાનું સ્થાન છે) એ બેનું સંતુલન આવશ્યક છે. એ બન્ને એકબીજાનાં પૂરક છે—બુદ્ધિ એ કર્તવ્યમાર્ગ સુઝાડે છે, તો હૃદય એ માર્ગ પર ચાલવાની પ્રેરણા આપે છે; હૃદય વિના બુદ્ધિ નિષ્ક્રિય છે અને બુદ્ધિ વિના હૃદય દિગ્ભ્રાન્ત છે. બુદ્ધિ અને હૃદય એ બેના સુમેળથી જ જીવનયાત્રા ચાલે છે અને જીવનયાત્રાનું સૌષ્ઠવ સધાય છે.

ચારિત્રમાર્ગમાં જ્ઞાનની અપૂર્ણતા શ્રદ્ધાથી પૂરીને આગળ વધી શકાય છે. જેમ જેમ અનુભવજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે તેમ તેમ શ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર ઘટતું જાય છે—જોકે શ્રદ્ધાની ઘનિષ્ઠતા વધતી જાય છે; અને જ્યારે અનુભવજ્ઞાન પૂર્ણતાએ પહોંચે છે ત્યારે શ્રદ્ધા પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ તજીને અનુભવજ્ઞાનમાં લય પામી જાય છે.

કોઈ બાબતના અસ્તિત્વના સંબંધમાં અથવા કોઈ કાર્યકારણભાવના સંબંધમાં સન્દેહને માટે કિંચિત્ પણ અવકાશ રહેતો હોય ત્યાં શ્રદ્ધા રાખવા ન રાખવાનો પ્રશ્ન આગળ આવે છે; પરંતુ જ્યારે તે બાબતનું પ્રત્યક્ષ રીતે કે પ્રયોગસિદ્ધપણે અનુભવજ્ઞાન થાય છે ત્યારે શ્રદ્ધા રાખવા ન રાખવાનો પ્રશ્ન ઊઠતો નથી.

માંડલ (વીરમગામ થઈને) : તા. ૨૯–૧૦–૬૪

કવિવર પંડિત શ્રી પદ્મવિજયજી વિરચિત

મદન-ધનદેવ-રાસ

સંપાદક : પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી રમણીકવિજયજી ગણિ

ધર્મોપદેશ તેમ જ શાસ્ત્રરચના માટે પણ લોકભાષાનો આદર એ જૈન સંસ્કૃતિની ભારતીય સંસ્કૃતિને મહત્ત્વની ભેટ છે. લોકભાષા તરફના જૈન સંસ્કૃતિના આવા આદર અને ગુણપક્ષપાતભર્યા વલણને કારણે દરેક સૈકામાં જુદા જુદા પ્રદેશોની પ્રચલિત લોકભાષામાં જૈનધર્મના સાહિત્યના ચારે અનુયોગના ગ્રંથો રચાતા રહ્યા છે. તેમાંય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પછી તો ગુજરાતી-રાજસ્થાની ભાષામાં ગદ્ય તેમ જ પદ્ય બન્ને શૈલીમાં નાની-મોટી ગણી ગણાય નહીં એટલી બધી કૃતિઓની રચના થઈ છે. (કન્નડ તથા તામિલભાષાનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સાહિત્ય પણ જૈન ભિક્ષુઓ અને વિદ્વાનોના હાથે જ રચાયેલું છે, એમ એ સાહિત્યના અભ્યાસીઓ કહે છે.) અને ઉચ્ચ કોટિની સાહિત્યિક રચનાઓ દ્વારા લોકભાષાનું વધુ ને વધુ સામર્થ્ય પ્રગટાવવાનો અને લોકભાષાના સાહિત્યને વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવવાનો આ ક્રમ અત્યારે પણ જૈન સંઘમાં પહેલા જેટલો જ પ્રચલિત છે. આ પછી તો સર્વસામાન્ય વર્ગના વિદ્વાનો અને કવિઓ પણ લોકભાષાનો પૂરેપૂરો આદર કરીને એમાં ઉત્તમ કોટિની અસંખ્ય ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓ ઘણા લાંબા સમયથી રચવા લાગ્યા છે.

ધર્મકથા કહેવી હોય કે સંસારકથા કહેવી હોય, એને ત્રણ રીતે આકર્ષક બનાવી શકાય : સરળ અને મધુર ભાષા, મચોટ અને સરસ શૈલી, અને મનને વશ કરી લે અને કુતૂહલ, ઉત્સુકતા અને જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજિત કરે એવું કથાવસ્તુ. કથામાં આટલું તત્ત્વ હોય એટલે પછી કથાના વાચકો કે શ્રોતાઓ આપમેળે જ વશ થઈ જાય. તેમાંય રચના પદ્ય શૈલીની હોય, ભાષા સુગમ અને મધુર હોય, કથાવસ્તુ ઉત્સુકતા પ્રેરક હોય અને ગાયકને બુલંદ, મધુર અને ભાવવાહી કંઠની ભેટ મળી હોય, પછી તો ગાયક અને શ્રોતાઓ વચ્ચે એવી એકરૂપતા પ્રગટે કે જાણે આ ધરતીનું રૂપ જ બદલાઈ જાય ! આમાં મુખ્ય

વશીકરણ ગેયાત્મક-પદ્યબદ્ધ કાવ્યકૃતિનું સમજવું. સૈકે સૈકે સંખ્યાબંધ જૈન કવિઓ નાના-મોટા અસંખ્ય રાસોની રચના કરવા પ્રેરાતા રહ્યા તે મુખ્યત્વે આ જ કારણે. ગેય કાવ્યની પાંખે ચડેલું કથાવસ્તુ જાણે સહેલાઈથી શ્રોતાના હૃદયપ્રદેશ સુધી પહોંચી જાય છે.

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીમાં થઈ ગયેલા એક ખ્યાતનામ કવિવર પંડિતરત્ન શ્રી પદ્મવિજયજીએ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચેલ આવી જ એક આજ સુધી અપ્રગટ કાવ્યકૃતિ-મદન-ધનદેવ-રાસ-નું સંપાદન કરીને એને અહીં પ્રગટ કરવામાં આવે છે. આ કાવ્યકૃતિમાં આમ તો બધાય સાહિત્યરસોનો આસ્વાદ મળી રહે છે; આમ છતાં એમાં અદ્ભુતરસનું પ્રાધાન્ય છે; અને તેથી આવી રચના ચરિત્રકથાશૈલી કરતાં પૌરાણિક કથાશૈલીને વધુ અનુસરે છે, એ હકીકત રાસનું વાચન કરતાં સહેજે જણાઈ આવે છે. કવિવર પં. શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજ એમની સુમધુર કાવ્યકૃતિઓ દ્વારા—ખાસ કરીને જુદી જુદી પૂજાઓની રચના દ્વારા—જૈન સંઘમાં આબાલગોપાલ જાણીતા છે. એમની અનેક કૃતિઓને અંતે આવતી 'ઉત્તમજિનપદપદ્મની સેવા' જેવી પંક્તિઓએ, મુનિવર્ય શ્રી ઉત્તમવિજયજીના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રી પદ્મવિજયજી તરીકે, આ કવિરત્નનું નામ જનસમુદાયની જીભે રમતું કરી દીધું છે. મધુર કાવ્યનું સર્જન કરવાની પ્રતિભાનું જાણે એમને વરદાન મળ્યું હતું. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના કંઈક ગહન વિષયોને તેઓ પોતાની રસઝરતી, સરળ, કાવ્યવાણી દ્વારા સામાન્ય જનસમુદાય સુધી સહેલાઈથી પહોંચાતા કરી શકે છે.

કર્તા *

આ રાસના કર્તાનું નામ શ્રી પદ્મવિજયજી છે. કર્તાએ રાસને અંતે પ્રશસ્તિમાં પોતાની ગુરુપરંપરા આપેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે:—

(તપાગચ્છ) શ્રી વિજયદેવસૂરિ
|
વિજયસિંહસૂરિ
|
પંડિત સત્યવિજયજી
|
ખિમાવિજય
|
જિનવિજય
|
ઉત્તમવિજય
|
પદ્મવિજય

* આ રાસના કર્તા પંડિત શ્રી પદ્મવિજયજી મહારાજનો પરિચય સાક્ષરવર્ય શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈકૃત "જૈન ગૂર્જર કવિઓ", ભાગ ત્રીજો, ખંડ પહેલો—એ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથરત્ન (પૃ. ૭૩–૭૫)માંથી આભારપૂર્વક અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

કર્તાના ગુરુનું નામ મુનિવર્ય શ્રી ઉત્તમવિજયજી છે. કર્તા શ્રી પદ્મવિજયજી ક્રિયોદ્ધારક પંડિત શ્રી સત્યવિજયજીની પરંપરામાં થયેલા છે. તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે છે :—

અમદાવાદમાં શામળાની પોળમાં રહેતા ગણેશ નામના શ્રીમાલી વણિકને ત્યાં એની ભાર્યા ઝમકુથી વિ. સં. ૧૭૯૨ ના ભાદ્રપદ શુદ બીજને દિને એક પુત્રનો જન્મ થયો. એનું નામ પાનાચંદ રાખ્યું. છ વર્ષની વયે માતા મરણ પામી. વિ. સં. ૧૮૦૫ના મહા સુદ પાંચમને દિને, ૧૩ વર્ષની વયે, પાનાચંદે મુનિવર્ય શ્રી ઉત્તમવિજયજી પાસે રાજનગરમાં દીક્ષા લીધી. નામ પદ્મવિજય સ્થાપિત કર્યું. પછી ગુરુ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો અને સૂરતમાં સુવિધિવિજયજી પાસે શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) તથા કાવ્ય, અલંકાર આદિનો અભ્યાસ કર્યો. ઉપરાંત, એમણે તારાચંદ સંઘવીની સહાયથી ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન શરૂ કર્યું.

પછી તપગચ્છના વિજયધર્મસૂરિ ભટ્ટારકે રાધનપુરમાં વિ. સં. ૧૮૧૦માં પદ્મવિજયજીને પંડિતપદ આપ્યું. ત્યાંથી સંઘ સાથે ગિરનાર, નવાનગર, શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરીને તેઓએ ભાવનગરમાં ચોમાસું કર્યું. વિ. સં. ૧૮૧૩ અને ૧૮૧૪નાં ચોમાસાં સૂરતમાં કર્યાં. તે પછી તેઓના ગુરુશ્રીએ એમને બુરહાનપુર મોકલ્યા. ત્યાં ચોમાસું કરી દક્ષિણ દેશમાં કેટલોક સમય વિચરી તેઓએ બુરહાનપુર આવી સ્થાનકવાસી સાથે વાદ કર્યો. સં. ૧૮૧૫–૧૬નાં ચોમાસાં ત્યાં કરી ૧૭નું ચોમાસું ખંભાતમાં કર્યું. પછી શત્રુંજય આવી રૂપચંદ ભીમના જિનપ્રાસાદમાં અનેક બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઘોઘા જઈ ચંદ્રપ્રભસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી. પાટણમાં ચોમાસું કરી સિદ્ધપુર, પાલનપુર—એમ ફરીને સંઘ સહિત આબુની યાત્રા કરી. પછી રાધનપુર બે ચોમાસાં કરી સં. ૧૮૨૧માં સિદ્ધપુરમાં ચોમાસું કરી રાજનગર ને સૂરત ગયા. સૂરતના તારાચંદ સંઘવીને સિદ્ધાચલમાં ૨૯૫ બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા થઈ તે પદ્મવિજયજીએ પૂરી પાડી. પછી સમેતશિખરની યાત્રા કરી મકસુદાબાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૮૨૫માં નવસારી ચોમાસું કરી ગુરુ ઉત્તમવિજયજી સાથે રાજનગરમાં આવ્યા. અહીં સં. ૧૮૨૭માં ગુરુ દિવંગત થયા.

પછી પોતે સં. ૧૮૩૦માં સાણંદ ચોમાસું કરી રાજનગરમાં ત્રણ ચોમાસાં કર્યાં. પછી બે ચોમામાં વીસનગરમાં કર્યાં. પાટણ આવી પ્રેમચંદ લવજીએ કાઢેલા સંઘ સાથે સિદ્ધાચલ ગયા. સં. ૧૮૩૮ અને ૧૮૩૯ માં લીમડીમાં ચોમાસાં કર્યાં. અહીંથી વીસનગર ગયા અને ત્યાં ચોમાસું કર્યું. સં. ૧૮૪૩માં રાધનપુરમાં ચોમાસું કર્યું. ત્યાંથી વીરમગામમાં ચૈત્યપ્રતિષ્ઠા કરી તે જ વર્ષના જેઠ માસમાં રાધનપુરના દેવરાજ મસાલીએ ગોડીજીની યાત્રા માટે કાઢેલા સંઘ સાથે ગયા. સં. ૧૮૪૪ ના માઘ વદિ ૯ ગુરુવારે પાટણમાં બિંબપ્રતિષ્ઠા કરી. પછી રાધનપુર, પાટણ વગેરે સ્થાનમાં ચોમાસાં કરી સં. ૧૮૪૮માં રાધનપુર ચોમાસું કરી ત્યાંથી વિમલાચલ જઈ લીંબડી થઈ સૂરત આવી રાંદેર જઈ સ્થાનકવાસી સાથે વાદ કર્યો. ખંભાત આવી ફરી સિદ્ધાચલની યાત્રા કરી લીંબડી આવ્યા. ત્યાં પણ સ્થાનકવાસી સાથે વાદ કર્યો. પછી હૃદયરામ દીવાને કાઢેલ ગોડીજીના સંઘ સાથે જોડાઈ યાત્રા કરી લીંબડી ચોમાસું કર્યું. પછી સં. ૧૮૫૩માં રાજનગરમાં ચોમાસું કર્યું. અહીં શ્રીમાલી લક્ષ્મીચંદ શેઠે સહસ્રફણા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા ૧૮૫૪ના મહા વદિ ૫ ને સોમવારે કરાવી, તેમાં ૪૭૨ જિનમૂર્તિઓ અને ૪૯ સિદ્ધચક્રની પ્રતિષ્ઠા કરી. પછી રાજનગરના ઓસવાળ હર્ષચંદ સંઘવીએ સિદ્ધાચલનો મોટો સંઘ કાઢ્યો. સં.

૧૮૫૭માં સમેતશિખરમાં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સં. ૧૮૫૮માં લીંબડી ચોમાસું કર્યું. સં. ૧૮૫૯માં અમદાવાદ વૈશાખ સુદિ ૭ ગુરુવારે પ્રતિષ્ઠા કરી. ત્યાં બે ચોમાસાં કરી પાટણ આવ્યા; ત્યાં સં. ૧૮૬૨ના ચૈત્ર સુદ ૪ ને બુધવારે સ્વર્ગવાસ કર્યો. એમણે ૫૭ વર્ષના દીર્ઘ દીક્ષાપર્યાય દરમ્યાન આ પ્રમાણે યાત્રાઓ કરી હતીઃ—

વિમલાચલ (પાલીતાણા)ની યાત્રા		તેર વાર;
ગિરનારની	યાત્રા	ત્રણ વાર;
શંખેશ્વરની	યાત્રા	એકવીશ વાર;
ગોડીપ્રભુની	યાત્રા	ત્રણ વાર;
તારંગાજીની	યાત્રા	પાંચ વાર; અને
આબુની	યાત્રા	એક વાર.

રાસકર્તાની રચનાઓનો પરિચય

શ્રી પદ્મવિજયજી સિદ્ધહસ્ત કવિ હતા અને દીક્ષા લીધા પછી છઠ્ઠા વર્ષથી જ તેઓએ પૂજા, સ્તવન, રાસ આદિ નાની-મોટી અનેક રચનાઓ કરવાની શરૂઆત કરી હતી. એમની રચનાનો સંવતવાર ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે :—

રાસ અને પૂજા

(૧) અષ્ટપ્રકારી પૂજા	રચના સંવત ૧૮૧૯ ઘોઘામાં.
(૨) નેમિનાથ રાસ	ર૦ સં૦ ૧૮૨૦ રાધનપુર.
(૩) શ્રી ઉત્તમવિજય-નિર્વાણ રાસ (ઐ૦)	ર૦ સં૦ ૧૮૨૮
(૪) મહાવીરસ્તવ (ષટ્પર્વી મહિમાધિકાર ગર્ભિત)	ર૦ સં૦ ૧૮૩૦
(૫) જિનકલ્યાણસ્તવ	ર૦ સં૦ ૧૮૩૭
(૬) પંચકલ્યાણ-મહોત્સવસ્તવ	ર૦ સં૦ ૧૮૩૭
(૭) નવપદપૂજા	ર૦ સં૦ ૧૮૩૮ લીંબડી.
(૮) સમરાદિત્ય કેવલી રાસ	ર૦ સં૦ ૧૮૪૧ વીસનગર.

આ રાસ સમદર્શી આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સમરાદિત્યચરિત્ર પરથી રચ્યો છે :

' સમરાદિત્ય સુસાધુનો ચરિત્ર અછે સુવિચિત્ર ।
હરિભદ્ર સૂરેં ભાખીઓ વચન વિચાર પવિત્ર ॥ '

(૯) સિદ્ધાચલ નવાણૂ યાત્રા પૂજા	ર૦ સં૦ ૧૮૫૧
(૧૦) મદન-ધનદેવ-રાસ	ર૦ સં૦ ૧૮૫૭ રાજનગર
(૧૧) જયાનંદ કેવલી રાસ	ર૦ સં૦ ૧૮૫૮ લીંબડી

આ રાસ સહસ્રાવધાની શ્રી મુનિસુંદરસૂરિકૃત શ્રી જયાનંદકેવલિચરિત્ર પરથી બનાવ્યો પોતે રાસમા આ વાતનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે :—

મુનિસુંદરસૂરિ એકાવનમેં પાટે ગુણગણદરિયા જી;
સહસ્રવિધાની બાલપણાથી તાર્યાં જિહાં વિચરિયા જી.
અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ નામે સાંતિકર જિણે કીધું જી;
એકસો આઠ હાથનો કાગલ લિખિને ગુરુને દીધું જી.
એકસો આઠ વર્તુલિકાના રવ ભિન્ન ભિન્ન ઓળખિયા જી.
ઉપદેશરત્નાકર જિણે કીધો વાદિગોકુલસાંઢ લખિયા જી.
ઈત્યાદિક બહુ ગ્રંથના કર્તા શ્રી જયાનંદચરિત્ર જી;
જિણે કીધું નાના રસ સંયુત બહુ વૈરાગ્ય પવિત્ર જી.
તેહ ચરિત્રથી રાસ રચ્યો મેં ઓછો અધિક લિખાયો જી;
તે મુઝ મિચ્છા દુક્કડ હોજ્યો પાપ રતિ ન રખાયો જી.

દેવવંદન, સ્તવન, સજ્ઝાય આદિ

ચોવીસી બે. ચોમાસી દેવવંદન. ચોવીસી દંડક ગર્ભિત વીર જિન સ્તવન. ખંભાત ચૈત્યપરિપાટી સ્તવ. સમકિત પચીસી સ્તવન ૨૦ સં॰ ૧૮૧૧. સિદ્ધચક્ર સ્તવ તથા સિદ્ધાચલાદિ અનેક તીર્થ સ્તવનસંગ્રહ તથા સિદ્ધચક્રાદિ નમસ્કાર સંગ્રહ. સિદ્ધદંડિકા સ્તવન ૨૦ સં॰ ૧૮૧૪. પંચકલ્યાણ સ્તવન ૨૦ સં॰ ૧૮૧૭. પંચકલ્યાણક માસાદિ ગર્ભિત સ્તવન. આ સિવાય બીજાં તીર્થ સંબંધીનાં, સંઘયાત્રા સંબંધીનાં, સીમંધર આદિ જિનસ્તવનો તેમ સજ્ઝાય, ગહુંલીઓ, થોય–સ્તુતિઓની રચનાઓ કવિ શ્રી પદ્મવિજયજીએ એમના કવિ નામને સાર્થ કરી બતાવે એવી સરસ રીતે કરી છે. તેમનાં સ્તવનોમાં જે ભાવ બતાવેલ છે તે કાવ્યદૃષ્ટિએ વિશેષ રસિક છે. ચોમાસી દેવવંદનમાં આદિનાથના 'પ્રથમ જિનેશ્વર' સ્તવનમાં ચોત્રીશ અતિશયનું વર્ણન બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે; તેવી રીતે બીજાં સ્તવનોમાં પણ જોવામાં આવે છે. અને સ્તુતિઓ–થોયોમાં તો તેઓ યમકનો ચમત્કાર બતાવ્યા વિના રહેતા નથી :—

આદિ જિનવર રાયા જાસ સોવન કાયા,
મરુદેવી માયા ધોરી લંછન પાયા;
જગત સ્થિતિ નિપાયા શુદ્ધચારિત્ર પાયા,
કેવલશ્રી રાયા મોક્ષનગરે સિધાયા. (૧)

પ્રસ્તુત રાસમાં તેમણે કરેલું મેઘનું વર્ણન ઉપરની હકીકતનો એક સુંદર નમૂનો છે—

એક દિન પાઉસ આવ્યો રે,
કામિની વિરહ અગનિ થકી ધૂમલેખા ઘનમાળા રે;
વિસ્તરી ગગને તેણિં કરી મેઘ હુઆ માનું કાલા રે.
દિશિવધૂને આભર્ણું પરિ જલદા ભર્તાઈ દીધું રે;
ચમકે ચિંહું દિશિ વીજ તે કનકમયી સુપ્રસીધું રે.
ડિંડિમ પાઉસ રાયનો ચ્યારિં દિશ વિસ્તરીઓ રે;
હું રાજા છું ઈણિ પરેં લોક ગર્જારવેં ભરીઓ રે.

પ્રથિવી મહિલાને હૃદેં હાર સૈર અભિરામ રે;
સરિતા પસરી સોહિઈ દેવી પસરે કામ રે.
મેઘ ઘટા મહિષી વલી પૃથિવી ને આકાશેં રે;
પય ઝરંતી ગાજેં ઘણું શ્યામ વરણુ સુપ્રકાશે રે.

આ ઉપરથી કવિની સ્પષ્ટ રીતે ચમકતી કાવ્યરસિકતા કોના ખ્યાલ બહાર રહે એમ છે? આ ઉપરાંત એમણે ગદ્યની રચના કરી છે. શ્રી યશોવિજયજીકૃત સીમંધરજિનના ૩૫૦ ગાથાના સ્તવન પર બાલાવબોધ રચ્યો—૨૦ સં. ૧૮૩૦; 'ગૌતમકુલક' ઉપર બાલાવબોધ રચ્યો છે—સં. ૧૮૪૬; તેમ યશોવિજયજી કૃત મહાવીર સ્તવનો બાલાવબોધ સં. ૧૮૪૯માં; 'ગૌતમપૃચ્છા' બાલાવબોધની સં. ૧૮૮૪માં અને સંયમશ્રેણિ સ્તવન પર ટબાની રચના કરી છે.

કવિશ્રી પોતાની નાની–મોટી તમામ કૃતિઓમાં પોતાના ગુરુનું 'ઉત્તમ' શબ્દ દ્વારા સ્મરણ કરતા હોય છે. એ તેમની અસાધારણ ગુરુભક્તિ જ કહેવાય:

જિન ઉત્તમ થુણેતા પદ્મને સુખ દિંતા.

વાંચનાર તથા સાંભળનારને જે કવિતાનો સમૂહ રસ પેદા કરે તેને સાધારણ રીતે રાસ કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત રાસમાં મદન અને ધનદેવનું કથાનક સરસ રીતે વર્ણવાયેલ છે, એટલે આ કવિતાનું 'રાસ' નામ સાર્થક બનેલ છે.

ભાષા

ભાષા અંગે વિશેષ લખવા જેવું નથી, કારણ કે આ રાસની ભાષા ૧૯મા સૈકાના મધ્યકાળની છે, એટલે લગભગ ચાલુ ગુજરાતી ભાષા જેવી છે; રાસ વાંચતાં તરત સમજાય તેવી સુગમ છે. કવિશ્રી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પંડિત છે તેથી રાસમાં કેટલીક જગાએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત શબ્દો જોવા મળે છે. પરંતુ સંદર્ભ જોઈને વાંચનાર કે સાંભળનાર તે શબ્દોના અર્થ તરત સમજી શકે એમ છે.

આધાર

શ્રી પદ્મવિજયજીએ પોતાની મતિકલ્પનાથી આ રાસ રચ્યો નથી; પરંતુ પૂર્વાચાર્યોએ આ કથાનકની રચના કરી છે, તેના આધારે પોતે રાસની રચના કરી છે. તે માટે પોતે રાસના અંતે આ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે:—

તસ આસન સોહાગુરુ એ જાણે જૈન સિદ્ધાંત;
શ્રી ગુરુ ઉત્તમવિજયજી એ રે વૈરાગી એકાંત.
તસ પદપદ્મ ભ્રમર સમો પદ્મવિજય વર નામ,
ગુરુકિરપાથી કીધલો રે એહ રાસ અભિરામ.
પંચમ સુમતિ જિનેસરૂ રે તેહના ચરિત્ર મંઝારી
શ્રી જયાનંદચરિત્રમાંથી રે ભાખ્યો એ અધિકાર.

પાંચમા તીર્થંકર સુમતિનાથના ચરિત્રમાં તેમ શ્રીજયાનંદકેવલીચરિત્રમાં આ કથાનક આવેલ છે તેના આધારે આ રાસની રચના કરી છે.

જયાનંદકેવલીચરિત્રના કર્તા સહસ્રાવધાની આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજીએ પોતાના રચેલા ચરિત્રના નવમા સર્ગમાં કમલપ્રભનગરમાં કમલપ્રભ નામનો રાજા છે. તેને એકનો એક પુત્ર છે. તેને ગાત્રસંકોચ નામનો મહાવ્યાધિ થયેલો છે. ઘણા ઉપચાર કરાવે છે, છતાં વ્યાધિ મટતો નથી. પછી નગરમાં પડહ વગડાવે છે : જે કોઈ આ વ્યાધિ મટાડશે તેને મારી પુત્રી કલમસુંદરી અને રાજ્યમાંથી એક દેશ આપવામાં આવશે. આ અવસરે એક બ્રહ્મવૈશ્રવણ નામનો વૈદ્ય આવ્યો છે, તે પરોપકારદૃષ્ટિથી લોકોની દવા કરતો અને અસાધ્ય રોગને મટાડતો હતો. આ વાત નગરમાં પ્રસિદ્ધિ પામી ને રાજા પાસે પહોંચી. રાજા તે વૈદ્યને બોલાવે છે. બ્રહ્મવૈશ્રવણ રાજપુત્રની દવા કરે છે. વ્યાધિ મટી જાય છે. એટલે રાજા પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વૈદ્યને રાજપુત્રી આપવા તૈયાર થાય છે. રાજા બ્રહ્મ-વૈશ્રવણને કહે છે, "મારી પુત્રીનું પાણિગ્રહણ કરો; કારણ કે મારા પુત્રને સજ્જ કરનારને મારી પુત્રી આપવી એવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે." આ સાંભળીને વૈદ્ય કહે છે, "મારે ઘરમાં રસોઈ કરનારી બ્રાહ્મણી છે. તે સાથે મારા જેવા સામાન્ય માણસોને વધારે પ્રિયાઓ કરવી યોગ્ય નથી. તેમ બે પત્નીના પતિ મદનની કથા સાંભળીને કોણ મૂર્ખ બે પત્નીઓ કરે ?" એટલે રાજાએ પૂછ્યું : "તે મદન કોણ છે ?" બ્રહ્મવૈશ્રવણ કહે છે, "સંસારમાં સુખ મુખ્યતાએ સ્ત્રીથી લાવી શકાય છે, પરંતુ પ્રાયઃ કરીને સ્ત્રી કુટિલ, ક્રૂર તથા પરિણામે અતિ દુઃખદાયી હોય છે. આ બાબતમાં મદન ને ધનદેવનું દૃષ્ટાંત કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળો." એમ કહીને વૈદ્ય મદન અને ધનદેવનું દૃષ્ટાંત કહે છે (જે રાસમાં ગૂંથવામાં આવ્યું છે). આ કથાનક નવમા સર્ગમાં પૂરું થતાં મુનિસુંદરસૂરિ પોતે કહે છે, "આ ચરિત્ર પ્રાકૃત સુમતિનાથ ચરિત્ર ઉપરથી મેં રચ્યું છે."

આથી એક વાત નક્કી થઈ કે આ ચરિત્રનું મૂળ પ્રાકૃતભાષામય સુમતિનાથના ચરિત્રમાં છે. સુમતિનાથચરિત્રના કર્તા ૧૨મી સદીમાં થયેલા છે. જેમણે કુમારપાળ-પ્રતિબોધ ને સિંદૂરપ્રકરની રચના કરી છે, તે સોમપ્રભાચાર્યે આ ચરિત્ર બનાવ્યું છે. તેમાં કથાનક આ રીતે આવે છે : આચાર્ય મહારાજ પધાર્યા છે, ત્યાં બધા દેશના સાંભળવા જાય છે. દેશના પૂરી થતાં એક વિદ્યાધર કહે છે, "આપનાં દર્શન કરતાં મને ઘણો હર્ષ થાય છે. માટે મારે ને તમારે પૂર્વનો કોઈ સંબંધ હોવો જોઈએ." તે વખતે આચાર્ય-શ્રી પોતાનો ને આ વિદ્યાધરનો પૂર્વનો ભવ કહે છે, કે આપણે બે પૂર્વભવમાં મદન-ધનદેવ હતા. એમ કહીને આખી કથા કહેવામાં આવી છે. આ રાસનો આધાર સુમતિનાથ-ચરિત્ર છે.

અમદાવાદમાં ડોશીવાડાની પોળમાં ગોસાઈજીની પોળમાં સીમંધરનો ખાંચો તે ભાભા પાર્શ્વનાથનો ખાંચો, ત્યાં રહીને આ રાસની રચના કરી છે. રાસમાં અંતે કહે છે—

સીમંધર સ્વામી તથા રે તિમ વળી ભાભા પાસ;
સાનિધે સંપૂરણ થયો રે મદન-ધનદેવ-રાસ.

પ્રતિ-પરિચય

પ્રસ્તુત રાસના સંપાદન-કાર્યમાં જામનગર વીસા શ્રીમાળી જૈન ઉપાશ્રયના જ્ઞાન-ભંડારની પ્રતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રતિ કાગળ ઉપર લખાયેલી છે. તેની લંબાઈ—

પહોળાઈ ૯ાા × ૪ાા ઈંચની છે. આ રાસની બીજી પ્રતિઓ અમદાવાદ, પાટણ, વડોદરા, પાલનપુર, ખેડા આદિ જ્ઞાનભંડારમાં છે, તે મારા ધ્યાનમાં છે. પરંતુ જામનગરમાંથી મળેલી પ્રતિ કર્તાના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલ છે એથી તેને મુખ્ય સ્થાન આપીને આ રાસનું સંપાદન મેં કર્યું છે. જે ભંડારમાંથી આ પ્રતિ મેળવી છે તે ભંડારના સૂચી-પત્રમાં આ પ્રતિની માહિતી આ પ્રમાણે છે :—

"મદન-ધનદેવ-રાસ, ગૂ. પોથી ૯૪ નં. ૬૩૬, પત્ર ૧૬, કર્તા શ્રી પદ્મવિજયજી, રાસગાથા ૪૫૯, લેખન-કાલ ૧૯મું શતક, રચના-સંવત ૧૮૭૫, લખ્યા-સંવત ૧૮૭૫; કારણ કે કર્તાના પોતાના હસ્તાક્ષરથી લખાયેલી પ્રતિ છે.

રાસનો કથાસાર

રાસની રચનાનો હેતુ વિશેષતઃ સંસારની અસારતા બતાવીને ધર્મબોધ આપીને માનવીને ધર્માભિમુખ બનાવવાનો છે. આ રાસમાં મદન અને ધનદેવની કથા દ્વારા કવિ સંસારની વિષમતા બતાવવા માગે છે. તેમાં પણ સંસારમાં બે પત્ની કે વધારે પત્ની હોય એવા નાયકની કેવી વિષમ સ્થિતિ થાય છે, તે આ કૃતિમાં બતાવ્યું છે. તે સાથે સ્ત્રીચરિત્ર કેવું હોય છે, તે પણ બતાવ્યુ છે.

આ રાસમાં ૧૯ ઢાળો છે. એનો ઢાળવાર કથાસાર નીચે આપવામાં આવે છેઃ—

પહેલી ઢાળ—કુશસ્થળ નામના નગરમાં મદન નામનો શ્રેષ્ઠી હતો. તેને નામથી અને ગુણથી ચંડા અને પ્રચંડા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી. મદન શેઠ બન્ને પર સરખો પ્રેમ રાખતો હતો; પરંતુ બન્ને નહીં જેવા કારણે કલહ કરતી હતી. તેથી મદન શેઠે પ્રચંડાને નજીકના બીજા ગામમાં રાખી અને એક એક દિવસનો નિયમ કરીને મદન શેઠ એક એકને ઘેર જવા-આવવા લાગ્યો. એક વખત મદન શેઠ પ્રચંડાને ઘેર એક દિવસ વધારે રહ્યો; ત્યાર પછી ચંડાને ઘેર ગયો. ચંડા ખૂબ કોપાયમાન થઈ; એણે તેની સન્મુખ સાંબેલું ફેંક્યું. તેનો પ્રકોપ જોઈ મદન ત્યાંથી નાઠો. કેટલેક દૂર જઈ પાછું જોયુ, તો મુશળના બદલે ભયંકર સર્પ આવતો જોઈને એ ગભરાઈ ગયો ને દોડતો દોડતો પ્રચંડાના ઘેર ગયો. પ્રચંડાએ પૂછ્યું : "પ્રિય! તું કેમ આટલો બધો વ્યાકુળ થયો છે?" ત્યારે તેણે ચંડાનો વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી પ્રચંડા બોલી : "મનમાંથી ભય દૂર કર અને સ્વસ્થ થા. હમણાં તેનો ઉપાય કરું છું."

બીજી ઢાળ—પેલો ભયંકર સર્પ તેણીના ઘરના આંગણામાં આવ્યો. તેને જોઈને તેણીએ પોતાના શરીરના મેલની ગોળીઓ કરીને તે સર્પની સામે ફેંકી. એ ગોળીઓના નોળિયા થઈ ગયા અને એમણે સર્પના કકડેકકડા કરી નાખ્યા. આ જોઈને મદન શેઠ વિચાર કરવા લાગ્યો : ચંડાના કોપથી બચવા હુ આ પ્રચંડાને શરણે આવ્યો. પરંતુ આ પ્રચંડા પણ કોપ કરે તો મારે કોનું શરણ લેવું? માટે આ બન્ને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને પરદેશ ચાલ્યો જાઉં. આ પ્રમાણે વિચારી મદન શેઠ એક દિવસ પુષ્કળ ધન લઈને દેશાંતર ચાલ્યો ગયો. કેટલાક દિવસે તે સ્વર્ગસમાન સંકાશ નગરીના ઉદ્યાનમાં વિશ્રાંતિ લેવા માટે બેઠો. તે વખતે ત્યાં આવેલા ભાનુદત્ત શ્રેષ્ઠીએ એને કહ્યું : "મદન, તું ભલે આવ્યો. ચાલ મારા ઘેર." મદન એમના ઘેર ગયો. ભાનુદત્તે સ્નાન, ભોજન વગેરે કરાવી પોતાની પુત્રીને આગળ

કરીને કહ્યું : "મદન શેઠ! તમે આ મારી પુત્રીનું પાણિગ્રહણ કરો." રતિથી અધિક રૂપવતી તે કન્યાને જોઈને તેણે શ્રેષ્ઠીને કહ્યું : "મારું કુળ–શીલ જાણ્યા વિના મને તમારી પુત્રી કેમ આપો છો?" શેઠ કહે : "મારે ચાર પુત્રો અને વિદ્યુલ્લતા નામની આ એક પુત્રી છે. પુત્રી ઉંમરલાયક અને બધી કળાઓમાં નિપુણ થઈ એટલે એ કોને પરણાવવી એની મને ચિંતા થવા લાગી. મને ગઈ રાત્રે કુળદેવીએ આવીને કહ્યું: 'વત્સ! શા માટે ચિંતા કરે છે? પ્રાતઃકાળે આ નગરના ઉદ્યાનમાં તારી કન્યાને યોગ્ય મદન નામનો પુરુષ આવી પહોંચશે, તેને તારી કન્યા પરણાવજે અને તારા ઘરમાં રાખજે.' તેના આદેશથી જ આ પુત્રી હું તમને આપું છું."

ત્રીજી ઢાળ—મદન વિદ્યુલ્લતાને પરણે છે, અને ભાનુદત્તે આપેલ ઘરમાં રહીને વિદ્યુલ્લતા સાથે ભોગ ભોગવે છે. આ પ્રમાણે કેટલોક સમય સુખમાં નિર્ગમન થયો. તેવામાં વિયોગી સ્ત્રીઓને માટે યમરાજ સમાન વર્ષાકાળ આવ્યો. અહીં કવિ વર્ષાઋતુનું બહુ સરસ–સુંદર વર્ણન કરે છે. તે વખતે એક વિયોગી સ્ત્રી પતિનું સ્મરણ કરી રુદન કરતી હતી. તે રુદન ગોખમાં બેઠેલા મદને સાંભળ્યું તેથી તેને વિચાર આવે છે કે—

ચોથી ઢાળ—'જેમ આ સ્ત્રી પતિના વિયોગથી કામદેવ વડે પીડા પામીને રુવે છે તેમ મારા વિરહથી મારી બન્ને પત્નીઓ પણ મને યાદ કરીને દુઃખી થતી હશે. તો એમની પાસે જઈને એમને આશ્વાસન આપું.' પછી મદન શેઠ આંસુ સારવા લાગ્યો. વિદ્યુલ્લતાએ એ જોયું અને પૂછ્યું: "હે પ્રિય! અત્યારે અકસ્માત્ તમને રુદન કેમ આવ્યું?" ત્યારે મદને પોતાની બે પત્નીઓની હકીકત કહી સંભળાવી. એ સાંભળીને તેણીએ કહ્યું : "તો તમે ત્યાં જઈને તેમને કેમ આશ્વાસન આપતા નથી?" મદને કહ્યું : "હે પ્રિયે! તું રજા આપે તો ત્યાં જઈ આવું." તે સાંભળી એને ઈર્ષ્યા થઈ આવી, છતાં બાહ્ય શાંતિ રાખીને તે બોલી: "હે પ્રિય! હમણાં વર્ષાઋતુ હોવાથી રસ્તો કાદવ–કીચડથી વિષમ થઈ ગયો છે; માટે શરદ ઋતુ આવે ત્યારે જવું યોગ્ય છે. પછી મદને અવસર જોઈને વિદ્યુલ્લતા પાસે જવાની રજા માગી. તેણીએ તરત જ સંમતિ આપી, અને કરંબાનું ભાતું પણ આપ્યું. મદન કુશસ્થલ દેશ તરફ ચાલ્યો. મધ્યાહ્ન સમયે તે એક સરોવરના કાંઠે વિશ્રામ કરીને બેઠો. પછી દેવગુરુનું સ્મરણ કરી ભોજન કરવાની ઇચ્છા થતાં તેને વિચાર આવ્યો કે કોઈ અતિથિને આપીને પછી હું જમું. તેવામાં એક જટાધારી તાપસને જોઈ તેણે તેને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરંબો આપ્યો. ભૂખ્યો તાપસ ત્યાં બેસીને ખાવા લાગ્યો. મદન ખાવા જાય છે ત્યાં છીંક થઈ. અપશુકન થયા જાણી, મદને ખાવામાં વિલંબ કર્યો; તેવામાં કરંબાના પ્રભાવથી તાપસ ઘેટો બની ગયો.

પાંચમી ઢાળ—ઘેટો બેંબેં કરતો સંકાશ નગર તરફ ચાલ્યો. તે જોઈને મદને વિચાર્યું કે જો મેં કરંબો ખાધો હોત તો હું પણ ઘેટો થઈ જાત. એ ઘેટો ક્યાં જાય છે તે જાણવા માટે તે તેની પાછળ ચાલ્યો. બન્ને જણ સંકાશ નગરમાં પહોંચ્યા. ઘેટો વિદ્યુલ્લતાના ઘરમાં પેઠો. મદન એક બાજુ સંતાઈને ઊભો રહ્યો. વિદ્યુલ્લતા બારણાં બંધ કરીને ક્રોધથી ઘેટાને મારવા લાગી, અને બોલી : "અરે દુષ્ટ, નિરપરાધી એવી મને મૂકીને અપરાધી એવી બે પ્રિયાઓની સાથે રમવા માટે ઇચ્છે છે? શું મારી પાસે સુશળ નથી? પરંતુ ભરતારના પ્રાણનો નાશ કેમ કરું?—એવા વિચારથી હું તને સુશળથી હણતી નથી.

ચંડાના મુશળથી ભય પામીને તું પ્રચંડાને શરણે ગયો, પણ અત્યારે મારાથી હણાતો તું કોને શરણે જઈ શકે તેમ છે?" આમ કહીને તે ઘેટાને વારંવાર મારવા લાગી. ઘેટાના પોકારથી લોકો એકઠા થઈ ગયા અને બોલ્યા, "રે નિર્દય! આ પશુને શા માટે મારે છે?" ત્યાર પછી તેણીએ મંત્રેલું પાણી ઘેટા પર છાંટ્યું. એટલે તરત ઘેટો જટાધારી તાપસ થઈ ગયો. તે જોઈ માણસોએ તાપસને પૂછ્યું, "હે પૂજ્ય! આ શું?" ત્યારે તેણે પોતાનો વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા. ભય પામેલો તાપસ ત્યાંથી નાસી ગયો. વિદ્યુલ્લતા વિચાર કરે છે કે મને ધિક્કાર છે કે મેં નિરપરાધી તાપસને માર્યો! લોકમાં મારી નિંદા થઈ અને પતિનો વિયોગ થયો. મદન વિચારવા લાગ્યો કે સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર જાણવા યોગીઓ પણ સમર્થ નથી. તેથી ચંડા, પ્રચંડા ને વિદ્યુલ્લતા—એ ત્રણેને તજીને હવે હું આત્મહિત કરીશ. આ પ્રમાણે વિચારી મદન શેઠ હસંતી નગરીએ પહોંચ્યો.

છઠ્ઠી ઢાળ—ત્યાં ઉદ્યાનમાં તેણે આદિજિણંદનું ચૈત્ય જોયું. ભગવાનની સ્તુતિ કરીને તે રંગમંડપમાં બેઠો. તે વખતે સુંદર વેષવાળો એક યુવાન તેની પાસે આવીને બેઠો. તેને દુઃખી જોઈને મદને પૂછ્યું: "હે મિત્ર! તું કોણ છે અને શા માટે નિઃશ્વાસ મૂકે છે?" તે બોલ્યો: "મારું દુઃખ પછી કહીશ. પહેલાં તમે કોણ છો તે કહો." ત્યારે લજ્જા સાથે મદન શેઠે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળી ધનદેવ નામનો તે યુવાન બોલ્યો: "તમારા દુઃખ કરતાં મારું દુઃખ અલ્પ છે." મદને કહ્યું, "તમારો વૃત્તાંત કહો." એટલે ધનદેવ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—

સાતમી ઢાળ—"આ નગરીમાં ધનપતિ નામે શ્રેષ્ઠી હતો. તેને લક્ષ્મી નામની ભાર્યા હતી. તેમને બે પુત્રો હતા: પ્રથમ ધનસાર, બીજો ધનદેવ. બન્નેને સર્વ કળા ભણાવી બે કન્યાઓ પરણાવી. તેમનો કેટલોક કાળ આનંદમાં વ્યતીત થયો. તેમનાં માતાપિતા જૈનધર્મનું આરાધન કરી સ્વર્ગે ગયાં. બન્ને ભાઈઓ પરસ્પર સ્નેહથી રહેતા, પરંતુ સ્ત્રીઓ કલહ કરતી હતી. તેથી ધનાદિક વસ્તુઓ વહેંચીને તેઓ જુદા રહેવા લાગ્યા. નાનાભાઈને ઉદ્વેગ પામેલો જોઈને મોટા ભાઈએ ઉદ્વેગનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે નાનાભાઈએ પોતાની સ્ત્રી તરફ અસંતોષ બતાવ્યો, તેથી મોટાભાઈએ રૂપગુણયુક્ત એવી બીજી કન્યા શોધી તેની સાથે ધનદેવને પરણાવ્યો.

આઠમી ઢાળ—નવી સ્ત્રી સાથે ધનદેવ ભોગ ભોગવવા લાગ્યો, પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે પણ સ્વેચ્છાચારી નીકળી. એક દિવસ બન્ને સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર જાણવાની ઇચ્છાથી ધનદેવે કહ્યું: "મને આજે જ્વર આવ્યો છે." અને પછી તે સૂઈ ગયો, નાસિકાના ઘોર શબ્દ બોલાવવા લાગ્યો. તેને નિદ્રાવશ થયેલો જાણી મોટી સ્ત્રીએ નાનીને કહ્યું: "બહેન, ઝટ બધી સામગ્રી તૈયાર કર." પછી બન્ને જણી એક આમ્રવૃક્ષ પર ચઢી. તે વખતે ધનદેવ પણ ગુપ્ત રીતે આમ્રવૃક્ષના કોટરમાં બેસી ગયો. પછી તે સ્ત્રીઓએ મંત્રજાપ કર્યો, એટલે એ આંબો આકાશમાં ઊડીને રત્નદ્વીપના રત્નપુર નગરમાં ગયો. બન્ને જણી નગરમાં ઇચ્છા પ્રમાણે આશ્ચર્યો જોવા લાગી. ધનદેવ પણ તેમની પાછળ ગયો, અને તેમનું આવું ચરિત્ર જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો.

નવમી ઢાળ—તે નગરમાં શ્રીપુંજ નામનો શ્રેષ્ઠી હતો. તેને ચાર પુત્રો ઉપર એક શ્રીમતી નામની પુત્રી હતી. તેનો અત્યારે લગ્નોત્સવ ચાલતો હતો. તેને પરણવા માટે

વસુદત્ત સાર્થવાહનો પુત્ર અશ્વ પર આરૂઢ થઈને તોરણે આવ્યો; પણ લોકોના ધક્કાથી તોરણનો થંભ પડી ગયો અને તેનો અગ્રભાગ વરરાજાના મસ્તક પર વાગવાથી તે તરત મૃત્યુ પામ્યો. આ વખતે શ્રીપુંજ શ્રેષ્ઠી વિચાર કરે છે કે કન્યાને અત્યારે જ નહિ પરણાવીએ તો લોકમાં તેણીનું દુર્ભાગ્ય પ્રસિદ્ધ થશે. માટે કોઈ યુવાન વર મળી જાય તો તેની સાથે આ પુત્રીને તત્કાળ પરણાવી દઈએ. અને શ્રેષ્ઠીએ વરને શોધી લાવવા માણસો મોકલ્યા. તેઓ કામદેવ જેવા ધનદેવને શ્રેષ્ઠી પાસે લઈ આવ્યા. યુવાન પુત્રીને યોગ્ય છે એમ જાણી શ્રેષ્ઠીએ પ્રાર્થનાપૂર્વક હર્ષથી તે યુવાન સાથે પુત્રીને પરણાવવાનું નક્કી કર્યું.

દશમી ઢાળ—તે વખતે ધનદેવે વિચાર કર્યો કે આવી સુંદર સ્વયંવરાનો શા માટે ત્યાગ કરું ? પછી લગ્નક્રિયા શરૂ થઈ. આ અવસરે ધનદેવની બન્ને સ્ત્રીઓ ત્યાં આવી પહોંચી, અને દેવ-દેવી જેવું વરવહુનું યુગલ જોઈને પ્રશંસા કરવા લાગી. તે વેળા નાની સ્ત્રી બોલી : "બહેન ! આ વર આપણા પતિ જેવો દેખાય છે." મોટી બોલી : "સમાન આકૃતિવાળા મનુષ્યો ઘણા હોય છે. આપણો પતિ તો શીત જ્વરથી પીડાતો ઘેર સૂતો છે, જેથી તું જરા પણ ચિંતા ના કરીશ." પછી ધનદેવ કોઈ બહાનું કાઢી નગર બહાર આવી આંબાના કોટરમાં ભરાઈ ગયો. પેલી બે સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં આવી. એમણે મંત્ર ભણ્યો અને આંબો આકાશમાં ઊડીને પોતાના ઘરના આંગણે આવી ગયો. ધનદેવ તેમાંથી નીકળીને ઘરમાં જઈને ઓઢીને સૂઈ ગયો. બન્ને સ્ત્રીઓ એને સૂતેલો જોઈ શંકા વિના સૂઈ ગઈ. સવારે ઘરકામ કરતાં નાનીએ ધનદેવના હાથે કંકણ બાંધેલું જોઈને મોટીને તે વાત કહી. મોટીએ કહ્યું : "તું ચિંતા ન કરીશ. હમણાં જ હું એનો ઇલાજ કરું છું."

અગિયારમી ઢાળ—પછી મોટી સ્ત્રીએ કંદોરાને મંત્રીને સાત ગાંઠ વાળીને ધનદેવના પગે બાંધી દીધો; એટલે તરત એ પોપટ થઈ ગયો. તે વિચાર કરે છે, 'મનુષ્યભવ હારી ગયો, અને પક્ષી થયો; હવે હું શું કરું ?' આ વિચારથી દુઃખી થયેલો પોપટ ઊડવા લાગ્યો. તે વખતે મોટી સ્ત્રી એને પકડીને બોલી : "રે મૂર્ખ ! ટાઢિયો તાવ આવ્યાનું બહાનું કરી તેં અમારું ચરિત્ર જોયું છે, તો હવે કપટનું ફળ ભોગવ !" પછી એણે પોપટને પાંજરે પૂરી દીધો. નાની સ્ત્રી મોટી સ્ત્રીની આવડતની પ્રશંસા કરવા લાગી. પોપટ પોતાના ઘરને તથા પરિવારને જોઈ શોક કરવા લાગ્યો. પછી તે સ્ત્રીઓ જે વખતે વઘારના છમકારા આપતી હતી તે વખતે પોપટને કહેવા લાગી : "રે દુષ્ટ ! અમે તારો વધ કરીને તારા પણ આવા જ છમકારા બોલાવીશું."

બારમી ઢાળ—આ બાજુ રત્નપુરમાં શ્રીમતીનો પતિ ક્યાં ગયો, ક્યાં ગયો તેમ શોધ શરૂ થઈ, પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. સવારે તેણે લખેલો એક શ્લોક શ્રીમતીના જોવામાં આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે હસંતીપુરના નિવાસી ધનપતિનો પુત્ર ધનદેવ અહીં આવ્યો હતો, તે પરણીને પાછો ગયો છે. શ્રીમતીએ આ વાત પોતાના પિતાને કહી. પિતાએ તેને કહ્યું : "તારા પતિને શીઘ્ર અહીં બોલાવું છું." પછી એક દિવસ સાગરદત્ત શેઠ ધનોપાર્જન માટે હસંતી નગરી જતો હતો તે વાત જાણીને શ્રીપુંજ શ્રેષ્ઠીએ ધનદેવને માટે રત્નના અલંકાર આપીને સંદેશો કહેવરાવ્યો : "હે ધનદેવ, તારી પત્ની તને બહુ યાદ કરે છે, માટે જલદી આવીને એની સંભાળ લે.' સાગરદત્ત સમુદ્ર ઓળંગીને હસંતી નગરીમાં

આવ્યો અને ધનદેવને ઘેર ગયો. ત્યાં એણે ધનદેવને જોયો નહિ, એટલે તેની પત્નીઓને પૂછયું કે ધનદેવ કયાં ગયો છે? એમણે જવાબ આપ્યો કે વ્યાપાર માટે પરદેશ ગયા છે. ત્યારે સાગરદત્તે કહ્યું: "શ્રીપુંજ શેઠે આ અલંકાર મોકલાવ્યા છે ને જમાઈ ધનદેવને શીઘ્ર બોલાવ્યા છે." બન્ને સ્ત્રીઓ બોલી: "અમારા પતિ તે પત્નીને મળવા ઉત્સુક છે. પરંતુ કાર્યવશ દેશાંતર ગયા છે. જતાં કહેતા ગયા છે કે કદાચ રત્નપુરથી અહીં કોઈ આવે તો તેની સાથે મારી પ્રિયાને માટે પોપટ મોકલજો, ને જે આપે તે લઈ લેજો." એમ કહી સાગરદત્તને પાંજરા સહિત પોપટ આપ્યો, અને તેની પાસેથી અલંકારો લઈ લીધા. સાગરદત્ત વ્યાપાર કરીને પોતાના નગર રત્નપુર ગયો ને શ્રીપુંજને ધનદેવના સમાચાર કહીને પોપટ આપ્યો. શેઠે પોતાની પુત્રીને એ પોપટ આપ્યો. તેથી તે સંતોષ પામી અને પોપટને રમાડતી દિવસો વિતાવવા લાગી.

તેરમી ઢાળ—પોપટને રમાડતાં રમાડતાં એણે એક દિવસ પોપટના પગમાં દોરો જોયો; આશ્ચર્ય પામી તે તોડી નાખ્યો. તત્કાળ પોપટના બદલે ધનદેવ પ્રગટ થયો. તે જોઈને તે આશ્ચર્ય પામી. એણે પૂછયું: "આ શું આશ્ચર્ય?" તે બોલ્યો: "તું જે જુવે છે તે સત્ય છે. વધારે પૂછવાની જરૂર નથી." આ વૃત્તાંત શ્રીમતીએ પોતાના પિતાને કહ્યો. આ સાંભળી બધા આનંદિત થયા. કેટલોક સમય સુખમાં વ્યતીત થયો. શ્રીપુંજ સ્વર્ગે ગયો. પિતાના ઘરમાં ભાઈઓનો સ્નેહ ઓછો જાણીને શ્રીમતીએ પતિને કહ્યું: "તમારા પિતાનું ઘર કેમ બતાવતા નથી?" ધનદેવ બોલ્યો: "અવસરે બતાવીશ." શ્રીમતીએ ફરી ફરી આગ્રહ કર્યો.

ચૌદમી ઢાળ—ધનદેવ બોલ્યો: "હે પ્રિયા, હજુ સુધી મને છમકારા સાંભરે છે." શ્રીમતી બોલી: "તે છમકારા કેવા?" એટલે ધનદેવે પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. શ્રીમતીએ કહ્યું: "તમે શંકા ના રાખશો. હું તેનો પ્રતીકાર કરીશ, માટે પિતાના ઘેર ચાલો. ધનદેવ હસંતી નગરીમાં આવ્યો. તે વખતે ધનદેવને પોપટના બદલે મૂળરૂપમાં જોઈને આશ્ચર્ય પામેલી અને બહારથી હર્ષ બતાવતી તે બન્ને સ્ત્રીઓએ સુખશાતા પૂછીને પતિને ખુશ કર્યો. પછી મોટી સ્ત્રીના કહેવાથી નાની સ્ત્રી પગ ધોવા માટે જળ લઈ આવી અને ભક્તિથી તામ્રપાત્રમાં તેના પગ ધોયા. તે જળ લઈને મોટી સ્ત્રીએ મંત્રીને જમીન પર છાંટયું. એટલે તરત ચારે તરફથી પાણી વધવા લાગ્યું. તે જોઈને ધનદેવે ભય પામીને શ્રીમતી સન્મુખ જોયું. તે બોલી: "ભય ન પામો." વૃદ્ધિ પામતું તે જળ અનુક્રમે ઘૂંટી, ઢીંચણ, સાથળ, નાભિ, કંઠ ને છેવટે નાસિકા સુધી પહોંચ્યું. તે વખતે તેણે ભય પામીને શ્રીમતીને કહ્યું: "પ્રિયા! ડૂબી ગયા પછી શું?" શ્રીમતીએ "ગભરાશો નહિ" એમ કહીને પોતાના મુખ વડે તે જળનું એવી રીતે પાન કર્યું કે એક બિંદુ પણ બાકી રહ્યું નહિ! આ ચમત્કાર જોઈને બન્ને સ્ત્રીઓ શ્રીમતીના પગમાં પડી અને બોલી: "તારી વિદ્યાથી અમે હારી ગયા છીએ. તારી માફક અમે પણ પતિની સેવા કરીશું." ત્યાર પછી ત્રણે સ્ત્રીઓ પ્રીતિવાળી થઈને રહેવા લાગી. કારણ કે સરખા સ્વભાવવાળાને પ્રીતિ હોય છે. પણ પછી પ્રથમની બે સ્ત્રીઓની જેમ શ્રીમતી પણ સ્વેચ્છાચારી થઈ ગઈ!

પંદરમી ઢાળ—આથી ધનદેવ વિચાર કરે છે કે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરીને હું હવે આત્મહિત કરું. પછી ધનદેવ કંઈક બહાનું કરીને અહીં આવ્યો છે. તે ધનદેવ હું જ છું.

મેં પક્ષીની અવસ્થામાં તથા બીજી રીતે પણ જે દુઃખ ભોગવ્યું છે તે તમારા દુઃખથી વિશેષ છે." મદન કહે, "હવે તો આ સંસાર જ દુઃખમય છે એમ જાણીને આપણે આત્મ-હિત કરવું યોગ્ય છે. આ વખતે ત્યાં વિમળબાહુ નામના ગુરુ પધાર્યા. બન્ને ભક્તિથી ગુરુની પાસે બેઠા. ગુરુએ ધર્મદેશના આપી સંસારનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. દેશના સાંભળીને બન્નેએ એમની પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. સંવેગ ધારણ કરીને વિહાર કરતા બન્ને વિવિધ પ્રકારનું તપ અને છેવટે અનશન કરીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવ થયા.

સોળમી ઢાળ—ત્યાંથી મદનનો જીવ વિજયપુરમાં સમરસેન રાજાની વિજયાવતી રાણીથી મણિપ્રભ નામે પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયો. અનુક્રમે પિતાએ તેને ગાદી પર બેસાર્યો. ચિરકાળ રાજ્યલક્ષ્મી ભોગવી, એક દિવસ કરમાઈ ગયેલા કમળવનને જોઈને પ્રતિબોધ પામી, પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી જિનેશ્વરસૂરિ પાસે એ દીક્ષિત થયો. મણિપ્રભ રાજર્ષિ અવધિજ્ઞાન પામ્યા ને આકાશગમનની શક્તિવાળા થયા.

સત્તરમી ઢાળ—ધનદેવનો જીવ વૈતાઢ્ય પર્વતના રથનૂપુરચક્રવાલ નગરમાં મહેન્દ્ર-સિંહ નામે વિદ્યાધર–ચક્રવર્તી થયો. તેને રત્નમાલા નામની પટરાણી હતી. તથા રત્નચૂડ અને મણિચૂડ નામે પુત્રો હતા. એક વખત ચક્રવર્તીની પ્રિયા મહાવ્યાધિથી મરણ પામી. રાજા તેનું રક્ષણ ના કરી શક્યો. તે મોહવશ થઈ વિલાપ કરવા લાગ્યો.

અઢારમી ઢાળ—આ વૃત્તાંત અવધિજ્ઞાનથી જાણી મણિપ્રભ મુનીશ્વર આકાશગામિની લબ્ધિથી અને પૂર્વભવના સ્નેહના વશથી તેના નગરમાં ગયા. ત્યાં ચક્રવર્તી વંદન કરીને તેની સન્મુખ બેઠો. મુનિએ સંસારનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાવ્યું.

ઓગણીસમી ઢાળ—ત્યાર પછી વિદ્યાધરે મણિપ્રભ મુનિને કહ્યું : "તમારા પર મને બહુ સ્નેહ થાય છે તેનું શું કારણ ?" તે વખતે મુનિરાજે ધનદેવ અને મદનનો પૂર્વભવ કહ્યો. પૂર્વભવની સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર સાંભળીને વિદ્યાધર પ્રતિબોધ પામ્યો અને પુત્ર રત્નચૂડને રાજ્ય સોંપી પોતે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. વિદ્યાધર રાજર્ષિ આગમનો અભ્યાસ કરી ઉગ્ર તપ તપી અનેક લબ્ધિના ભંડાર થયા. અનુક્રમે બન્ને મુનિરાજ શુક્લધ્યાન કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાન પામીને મોક્ષસુખ પામ્યા.

આ પ્રમાણે હે સુજ્ઞ પુરુષો, મદન-ધનદેવની જેમ વિષયસુખને દુઃખરૂપ માની તેનાથી વિરક્ત થઈ ચારિત્ર અંગીકાર કરીને અનુક્રમે મોક્ષસુખ પામો.

મદન-ધનદેવ-રાસ

॥ ૐ હ્રીં અર્હં નમઃ ॥

॥ દુહા ॥

વિહરમાન પ્રભુ રાજતા, વંદુ જિનવર વીસ ।
પદકજ પ્રણમું પાસના, જેહની ચડતી જગીસ ॥ ૧ ॥
ગુણદાયક ગુણસ્યું ભર્યા, પ્રણમું ગુરુના પાય ।
ભમતાં જે ભવસાયરેં, પ્રવહણ સમ પરખાય ॥ ૨ ॥

જગમાં બંધન દો કહ્યાં, રાગ તથા વલી દ્વેષ ।
તેહમાં પણિ રાગ જ વડું, જેહથી દુખ અશેષ ॥ ૩ ॥
સુખઇચ્છક સહુ જીવ છે, સુખ નવિ ઓલખેં કોય ।
જિહાં આત્મિક સુખ નીપજે, તે શિવમંદિર હોય ॥ ૪ ॥
દુર્બુદ્ધિ સુખભ્રાંતિથી, રમેં વિષયમાં લીન ।
ન ગમે સજ્જન પુરુષને, જાસ સુકૃત મતિ પીન ॥ ૫ ॥
તેહ વિષયસાધન અછેં, મુખ્યથકી વર નારી ।
તે તો ક્રૂર કુટિલ કહી, સાપિણી પરિં નિરધાર ॥ ૬ ॥
જૂઠી ક્રોધમુખી ઘણું, નિરદયી સાહસવંત ।
કલહકારી કપટી વલી, પાર લહેં નહીં સંત ॥ ૭ ॥
કટુક વિપાક પરિણામથી, સુણયો ઇહાં દષ્ટાંત ।
મદન તથા ધનદેવનો, વિવરી કહું વૃત્તાંત ॥ ૮ ॥
ચરિત્ર દેખી નારિતણું, વિરમ્યા જેહ મહંત ।
તે સુખીઆ સંસારમાં, તે થાઈ ગુણવંત ॥ ૯ ॥
તે પણિ એ દષ્ટાંતથી, જાણો સુગુણનિધાન ।
કિમ આદરી છાંડી વલી, જાણી દુખ નિદાન ॥૧૦॥
કૌતુકો નેં વૈરાગ્યની, વાત ઘણું સુવિનોદ ।
સાભલતાં સુખ ઉપજે, પૂરણ લહેં પ્રમોદ ॥ ॥૧૧॥

॥ ઢાળ ૧ ॥

॥ આલી કેરા બાગમા દોય નારિંગ પક્કે રે લો, અહો દોય—એ દેશી ॥

જંબૂદ્વીપ લખ જોયણો, જગતીસ્યું સોહે રે લો,
અહો જગતીસ્યું સોહે રે લો ।
મેરૂ પર્વત મધ્ય ભાગમાં દેખી મન મોહે રે લો,
અહો દેખી મન મોહે રે લો ॥૧૨॥
તેહથી દક્ષિણ દિશ ભલું ખેત્ર ભરત દેદારૂ રે લો,
અહો ખેત્ર ભરત દેદારૂ રે લો ।
બિચમે નગ વૈતઢચ છે રૂપાનો વારૂ રે લો,
અહો રૂપાનો વારૂ રે લો ॥૧૩॥
તેહથી દક્ષિણભરતમાં સોહેં સન્નિવેસ રે લો,
અહો સોહેં સન્નિવેસ રે લો,
નામ કુસસ્થલ જાણિઇ બહુ પુણ્ય પ્રવેશ રે લો ।
અહો બહુ પુણ્ય પ્રવેશ રે લો ॥૧૪॥
તિહાં કુલપુત્ર સોહામણો રૂપેં જિસ્યો કામ રે લો,
અહો રૂપેં જિસ્યો કામ રે લો ।

મદન નામેં પરસિદ્ધ જે લષમીનો ધામ રે લો,
અહો લષમીનો ધામ રે લો ॥૧૫॥
કિહાંઇ થકી બાલકાલથી વિદ્યા બહુ પામ્યો રે લો,
અહો વિદ્યા બહુ પામ્યો રે લો ।
સરલ સોભાગી સુંદરૂ પુણ્ય અતિશય પામ્યો રે લો,
અહો પુણ્ય અતિશય પામ્યો રે લો ॥૧૬॥
નારી દોય સોહામણી જાણિઇ રતિ પ્રીતિ રે લો,
અહો જાણિઇ રતિ પ્રીતિ રે લો ।
ચંડા પ્રચંડા નામથી તિમ ગુણથી પ્રતીત રે લો,
અહો તિમ ગુણથી પ્રતીત રે લો ॥૧૭॥
પ્રેમ ઘણો બિહું ઉપરિં તેહનેં પણિ પ્રેમ રે લો,
અહો તેહનેં પણિ પ્રેમ રે લો ।
પણિ બિહું સોકિ કલહ કરેં સોકિ ધર્મ એ નેમ રે લો
અહો સોકિ ધર્મ એ નેમ રે લો ॥૧૮॥

યતઃ—

॥ દુહો ॥

સોકિ વેધ અતિ આકારા, જેહવા તીષાં તીર ।
ભાલા શૂલ તણી પરિં, પરિ પરિ દાપેં પીર ॥૧૯॥

॥ પૂર્વ ઢાલ ॥

મદન વારેં પણિ નવિ રહેં, કોપ નેં અભિમાન રે લો,
અહો કોપ નેં અભિમાન રે લો ।
રાષી પ્રચંડા નારિનેં, પાસેં ગામનેં થાન રે લો,
અહો પાસેં ગામનેં થાન રે લો ॥૨૦॥
એક એક દિનના નિયમથી, રહેં મદન તે વારે રે લો,
અહો રહેં મદન તે વારે રે લો ।
મદન તે નિયમ ચૂકેં નહીં, ઇમ કરતાં કિવારેં રે લો,
અહો ઇમ કરતાં કિવારેં રે લો ॥૨૧॥
કારણ કોઈક પામીનેં, પરચંડા ગેહ રે લો,
અહો પરચંડા ગેહ રે લો ।
એક દિન અધિકો તિહાં રહ્યો, ધરી તાસ સનેહ રે લો,
અહો ધરી તાસ સનેહ રે લો ॥૨૨॥
આવ્યો ચંડાનેં ઘરેં, કણ ખાંડતી તેહ રે લો,
અહો કણ ખાંડતી તેહ રે લો ।
આવતો દીઠો નિજ પતિ, ક્રોધઇ ભરી દેહ રે લો,
અહો ક્રોધઇ ભરી દેહ રે લો ॥૨૩॥

મુંસલૂં નાખ્યું સનમુખે, મુખિં ઇણિ પરિં ભાસ રે લો,
અહો મુખિં ઇણિ પરિં ભાસ રે લો ।
રે રે દુષ્ટ અભાગીયા, તુઝ નહીં ઇહા વાસ રે લો,
અહો તુઝ નહીં ઇહા વાસ રે લો ॥૨૪॥
દુષ્ટ પ્રચંડા તુઝનેં, ઘણું પ્રાણ આધાર રે લો,
અહો ઘણું પ્રાણ આધાર રે લો ।
જા તેહનેં ઘરિ સુખથકી, રહેંજે ધરી પ્યાર રે લો,
અહો રહેંજે ધરી પ્યાર રે લો ॥૨૫॥
તે દેખી બીહનો અતિ, નાઠો તિણી વેલા રે લો,
અહો નાઠો તિણી વેલા રે લો ।
થોડી ભૂમિકા જઈ કરી, પૂંઠિં જૂઇ હેલા રે લો,
અહો પૂંઠિં જૂઇ હેલા રે લો ॥૨૬॥
સર્પ્પ ભયંકર દેખીઓ, ફણાટોપ વિશાલ રે લો,
અહો ફણાટોપ વિશાલ રે લો ।
થૂલ મુંશલ સમ આવતો, જાણિઇ મહાકાલ રે લો,
અહો જાણિઇ મહાકાલ રે લો ॥૨૭॥
નાઠો સવિશેષેં વલી, પરંચડા પાસ રે લો,
અહો પરંચડા પાસ રે લો ।
દીઠો તિણીઇં આવતો, નવિ માઇ સાસ રે લો,
અહો નવિ માઇ સાસ રે લો ॥૨૮॥
પૂછે કિમ ભયભ્રાંત તું, આવ્યો તતકાલ રે લો,
અહો આવ્યો તતકાલ રે લો ।
મદન કહેં ચંડા ચરી, પૂંઠે તું ભાલિ રે લો,
અહો પૂંઠે તું ભાલિ રે લો ॥૨૯॥
સાંભલિ પરચંડા કહેં મત ભય મન આણિ રે લો,
અહો મત ભય મન આણિ રે લો ।
તું મુઝ પ્રાણથી વાલહો, હું કરસ્યું ત્રાણ રે લો,
અહો હું કરસ્યું ત્રાણ રે લો ॥૩૦॥
ધીરો થા કાંઇ ભય નથી, એહનો સ્યો ભાર રે લો,
અહો એહનો સ્યો ભાર રે લો ।
ઇંમ કરી આસ્વાસ્યો તિણેં, નારિચરિત્ર અપાર રે લો,
અહો નારિચરિત્ર અપાર રે લો ॥૩૧॥
ધન ધન તે મુનિગજનેં, દૂરિ છંડી નારિ રે લો,
અહો દૂરિ છંડી નારિ રે લો ।
પહેંલી ઢાલ 'પદ્મ' કહે, સુણતા જયકાર રે લો,
અહો સુણતા જયકાર રે લોલ ॥૩૨॥

॥ દુહા ॥

પરચંડા દીઠો પ્રબલ, ભુજંગમ ભયકાર ।
આંગણા આગલિ આવીઓ, કીનાશનેં અનુકાર ॥૧॥
ક્રોધેં તે દેવી કરી, તનુ ઉદ્વર્તન તામ ।
કરી મલપિંડની ગોલિકા, નાંખે સનમુખ જામ ॥૨॥
નકુલ થયા તે તતખિણેં, નાગ કર્યો નવ ખંડ ।
ચમક્યો મદન તે ચિંત્તમાં, ચંડાથી આ પ્રચંડ ॥૩॥
જોતાં જોતાં નોલિઆ, સર્વ થયા વિસરાલ ।
નાના રસ વેદેં મનેં, ચિંતેં મદન રસાલ ॥૪॥
અહો ! ચંડાના કોપથી, આવ્યો પ્રચંડા પાસ ।
શરણ થઈ એ મુઝનેં, રાખ્યો દેઇ આસ્વાસ ॥૫॥
પણિ જો દૈવયોગેં કરી, કોપે પ્રચંડા એહ ।
તો કોણ શરણ હવે તદા, જાઉં કેહનેં ગેહ ॥૬॥
વાહલો પણિ કોપેં નહીં, એહવો દુર્લભ કોય ।
તો નારિ નેં કુભારયા, નવિ કોપેં કિમ હોય ॥૭॥
એ રાક્ષસણી દોય જણી, છાડી જાઉં પરદેશ ।
આપ કુશલનેં કારણેં, ત્યજીઇ રાજ્ય ને દેશ ॥૮॥

યતઃ—

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे, ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे, आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १ ॥

॥ ઢાળ ૨ ॥

॥ પુણ્ય પ્રગટ થયો એ—દેશી ॥

ઇમ ચિંતવીનેં નીકલ્યો રે સુહૃજન, સાથેં બહુ ધન લેય, પુણ્ય પ્રગટ થયો ।
મદન ભમેં દેશાતરે રે સુ૦ સ્વેચ્છાઇ ગત ખેય પુણ્ય૦ ॥૯॥
કેઇક વાસર વહી ગયા રે સુ૦ પૃથિવી જોતાં તાસ પુ૦ ।
ભમતો ભમતો આવીઓ રે સુ૦ નગર નામ સંકાશ પુ૦ ॥૧૦॥
જીતેં નિજ લખમી થકી રે સું૦ સુરપુરી લંકા વાસ પુ૦ ।
તેહ નયર ઉદ્યાનમા રે સુ૦ બેઠો અશોક સકાશ પુ૦ ॥૧૧॥
ઇણિ અવસર એક આવીઓ રે સુ૦ ભાનુદત્ત ઇણ નામ પુ૦ ।
સેઠમાહિ શિરોમણિ રે સુ૦ બોલે તે હવેં આમ પુ૦ ॥૧૨॥
મદન સુખેં તું આવીઓ રે સુ૦ કુશલ અછેં સુખશાત પુ૦ ।
ચાલો નિજ ઘરિ જઈઇં રે સુ૦ માનો અમચી વાત પુ૦ ॥૧૩॥

નામ સુણી ચિત્ત ચમકીઓ રે સુ૦ સ્યું જાણે મુઝ નામ પુ૦ ।
ચાલ્યો નગરમાં તેહસ્યું રે સુ૦ પોહતો તેહને ધામ પુ૦ ॥૧૪॥

સેઠ કરાવે તેહને રે સુ૦ સ્નાન ભોજન ભલી ભાંતિ પુ૦ ।
ગૌરવ આદર બહુ કરી રે સુ૦ ભાખે ઇંમ એકાંતિ પુ૦ ॥૧૫॥

કુમરી નિજ આગલિ કરી રે સુ૦ કહે પરણો મહાભાગ પુ૦ ।
મદન દેખી તે નારિને રે સુ૦ ભાલ અરધચંદ્ર ભાગ પુ૦ ॥૧૬॥

ચતુરા ચંપકવાનસ્યું રે સુ૦ બોલે અમૃત વાણિ પુ૦ ।
પકવ બિંબોષ્ટી કામિની રે સુ૦ નયન કમલદલ જાણિ પુ૦ ॥૧૭॥

રૂપે રતિને હરાવતી રે સુ૦ વદન તે ચંદ્રસમાન પુ૦ ।
નહિ તિલોત્તમા એહવી રે સુ૦ બોલ્યો મદન સુજાણ પુ૦ ॥૧૮॥

કિમ જાણો મુઝ નામને રે સુ૦ નવિ જાણો કુલશીલ પુ૦ ।
કિમ ગૌરવ કરો એવડો રે સુ૦ વલી કન્યા દિઓ લીલ પુ૦ ॥૧૯॥

સેઠ કહે સુણિ સાહિબા રે સુ૦ માહરે પુત્ર છે ચ્યાર પુ૦ ।
તે ઉપરિ એક ઇચ્છતાં રે સુ૦ પુત્રી હુઈ મનોહાર પુ૦ ॥૨૦॥

પ્રાણથકી મુઝ વાલહી રે સુ૦ વિદ્યુત્‌લતા ઇણ નામ પુ૦ ।
પાઠવી સકલ કલા વલી રે સુ૦ આવી યૌવન જામ પુ૦ ॥૨૧॥

તે દેખી મ્હેં ચિંતવ્યું રે સુ૦ વર યોગ્ય થઈ એહ પુ૦ ।
દેવી કોઈ વરને હવે રે સુ૦ લોકરીતિ ધરી નેહ પુ૦ ॥૨૨॥

વલીઅ વિયોગ ન સહી સકું રે સુ૦ એહનો ક્ષણ એક માત પુ૦ ।
ઇંમ ચિંતાતુર હું થયો રે સુ૦ નવિ નિદ્રા આયાત પુ૦ ॥૨૩॥

ભૂખ તરસ સવિ ઉપશમી રે સુ૦ છાંડ્યો સકલ વ્યાપાર પુ૦ ।
શૂન્ય મને વરતુ સદા રે સુ૦ સૂતો રાતિ મઝારિ પુ૦ ॥૨૪॥

મધ્યરાતિં કુલદેવતા રે સુ૦ આવી ભાખે ઇંમ પુ૦ ।
વચ્છ ! કાંય ચિંતા કરે રે સુ૦ કહું તે સાંભલિ નેમ પુ૦ ॥૨૫॥

વિહાણે નગરઉદ્યાનમાં રે સુ૦ અશોક વૃક્ષને મૂલ પુ૦ ।
પુરુષરતન કુલઉપનો રે સુ૦ તરુણ કલા અનુકૂલ પુ૦ ॥૨૬॥

દિવસ પ્રહર એકને સમે રે સુ૦ મદનનામ ગુણવંત પુ૦ ।
દેવી કન્યા દેજે તેહને રે સુ૦ તવ મેં ભાખ્યું તંત પું૦ ॥૨૭॥

ચિંતાસમુદ્રમા બૂડતા રે સુ૦ મુઝને ઉદ્ધર્યો માત પુ૦ ।
અદશ થઈ કુલદેવતા રે સુ૦ અનુક્રમે થયો પરભાત પુ૦ ॥૨૮॥

કૃત્ય કરી વિહાણાં તણાં રે સુ૦ આવ્યો હું ઇણ ઠામિ પુ૦ ।
દેવીઇ ભાખ્યું તે સવે રે સુ૦ નયણે દીઠું તામ પુ૦ ॥૨૯॥

ઢાલ બીજી એહ રાસમાં રે સુ૦ ભાખી અતીહિં વિશાલ પુ૦ ।
'પદ્મવિજય' કહેં સાંભલો રે સુ૦ આગલિ વાત રસાલ પુ૦ ॥૩૦॥

॥ સર્વ ગાથા ૬૧ ॥

॥ દુહા ॥

તે માટે કરું વીનતી, જાણું તુમચું નામ ।
માહરુ વચન માની કરી, કરો અમ્હારું કામ ॥૧॥
તે સાંભલીનેં ચિંતવેં, મદન તે ચિત્ત મઝારિ ।
વિનાં પ્રિયાં હું એકલો, વંઠ પરિં નિરધાર ॥૨॥
કાલ ગમાવું કિણી પરિં, રહું હવેં કિણેં ઠાણ ।
દેવેં દીધી કન્યકા, આપેં છેં સુત્ર પાણિ ॥૩॥
ભાગ્યયોગેં આવી મલી, મનવિશ્રામનું ઠામ ।
પરણીને ધન ભોગવું, એહ શેઠનેં ધામ ॥૪॥
ઈમ ચિંતવી અંગીકરે, તેહ શેઠની વાણિ ।
શુભ લગનેં પરણ્યો તિહાં, મનમાં ઉચ્છરંગ આણિ ॥૫॥

॥ ઢાળ ૩ ॥

॥ ચતુર સનેહી મોહનાં—એ દેશી ॥

ભાનુદત્ત હવે સેઠીઓ, વસ્ત્ર અનેં અલંકાર રે ।
બહુ ધન કંચન પૂરિઉં, ભવન દીઈ મનોહાર રે ॥૬॥
પુન્યવંત ઇમ જાણિઇ ॥
વિદ્યુતલતાસ્યું તિહાં રહ્યો, સુખ ભોગવેં સુરસાલ રે ।
પુણ્યેં મનવંછિત મલેં, દુખ થાઇ વિસરાલ રે પુન્યવંત૦ ॥૭॥
સુપુરિસ જિહાં જાઈ તિહાં, નવિ જાણેં કુલ શીલ રે ।
પણિ તે પુણ્યઉદઇ કરી, પામે સુખ ભર લીલ રે પુન્યવંત૦ ॥૮॥
જે ઇચ્છક કલ્યાણના, ઇહ ભવ પરભવિ પ્રાણી રે ।
તો પુણ્ય ઉદ્યમ આદરે, કરિઇ ગુણમણિ ખાણી રે પુન્યવંત૦ ॥૯॥
સસુર દ્રવ્યથી સંપજે, ભોગ ભલા ભરપુર રે ।
મદન મગન સુખસાગરેં, દુખ વાત ગઈ દૂરિ રે પુન્યવંત૦ ॥૧૦॥
કેઈક વરસ વહી ગયાં, એક દિન પાઉસ આયો રે ।
પંથી લોક વિરહી જિકે, તે ઘર ભણી સહુ ધાયો રે પુન્યવંત૦ ॥૧૧॥
કામિની વિરહઅગનિ થકી, ધૂમલેખા ધનમાલા રે ।
વિસ્તરી ગગન તેણિં કરી, મેઘ હુઆ માનું કાલા રે પુન્યવંત૦ ॥૧૨॥
દિશિવધૂને આભર્ણ પરિં, જલદ ભર્ત્તાઇ દીધું રે ।
ચમકે ચિહું દિશિં વીજ તે, કનકમયી સુપ્રસીધું રે પુન્યવંત૦ ॥૧૩॥

ડિંડિમ પાઉસરાયનો, ચ્યારિં દિશ વિસ્તરીઓ રે ।
હું રાજા છું ઇણિ પરેં, લોક ગર્જારવેં ભરીઓ રે પુન્યવંત૦ ॥૧૪॥
માનિની માનખંડણ ભણિ, ખડગધારા જ્યું પ્રચંડ રે ।
વરસેં નિરંતર તિણેં સમેં, જલધારા તે અખંડ રે પુન્યવંત૦ ॥૧૫॥
પ્રથિવી મહિલાનેં હૃદેં, હાર સેંર અભિરામ રે ।
સરિતા પસરી સોહિઇ, દેષી પસરેં કામ રે પુન્યવંત૦ ॥૧૬॥
કુટજ કદંબ ને કેતકી, મલ્લકી અર્જુન ફૂલ્યા રે ।
કુરંચ ચકોર નેં મોરના, મદ વાધ્યા તેમ બોલેં રે પુન્યવંત૦ ॥૧૬॥
મેઘઘટા મહિષી વલી, પૃથિવી નેં આકાશેં રે ।
પય ઝરતી ગાજે ઘણું, શ્યામવરણ સુપ્રકાસેં રે પુન્યવંત૦ ॥૧૮॥
ગર્ભ ધરેં બગલી તદા, હરિતાંશુક ધરા પહેરે રે ।
નૃપયાત્રા રજ ઉપશમેં, કામિની પતિપથ હેરેં રે પુન્યવંત૦ ॥૧૯॥
મદન બેંઠો તિહાં ગોખડેં, જોવે પાઉસ સોહા રે ।
પાડોસિણ નયણેં પડી, કરતી દુખવિછોહા રે પુન્યવંત૦ ॥૨૦॥
કરતી વિલાપ ઇણિ પરેં, મુંકી મુઝ અનાથ રે ।
દેશાંતર ગયો તે હજી, નવિ આવ્યો મુઝ નાથ રે પુન્યવંત૦ ॥૨૧॥
ઘન ગરજારવ વિજલી, દાદુર મુઝ ડર પાવે રે ।
ઝૂંપડી તે પાણી ઝરેં, થરહર દેહ કંપાવે રે પુન્યવંત૦ ॥૨૨॥
નિઠવીઉં ધન પૂર્વનું, બાલિક પણિ ઇંમ રોવે રે ।
આણી સ્યું આપું હવે, દૈવ ન સાહસું જોવે રે પુન્યવંત૦ ॥૨૩॥
દુખ કુલભવન હું નીપની, મદન સુણીઇ કાનેં રે ।
અતિશય કરુણા ઉપની, ચિત્તમાં ધરી ઇંમ સાનેં રે પુન્યવંત૦ ॥૨૪॥
ઢાલ ત્રીજી એહ રાસની, ભાખી ગુરુ સુપસાય રે ।
'પદ્મવિજય' કહેં પુણ્યથી, પામેં વંછિત ઠાય રે પુન્યવંત૦ ॥૨૫॥

॥ સર્વ ગાથા ૮૬ ॥

॥ દુહા ॥

મદન વિચારેં ચિત્તમાં, અહો એ રાંક અનાથ ।
પતિવિરહેં ઇમ વિલપતી, નહીં કો એહનો સાથ ॥ ૧ ॥
ચંડા પ્રચંડા બાપડી, માહરો ધરતી વિયોગ ।
ઇંણિ પરેં દુખણી બહુ હસ્યેં, ભરતા વિણ સ્યો ભોગ ॥ ૨ ॥
ઇંમ ચિંતવતો તે હવેં, નયણેં નીર ઝરંત ।
તે, દેષીનેં નાહનેં, વિદ્યુતલતા ભણંત ॥ ૩ ॥
સ્યો ઉદ્વેગ તુમ ચિત્તમાં, ભાષો કારણ મુજ ।
બહુ આગ્રહથી ભાખિઉં, જેહ હિયાનું ગુઝ ॥ ૪ ॥
પૂરવ ભારયા સાંભરી, તિણેં મુઝ દુખ બહુ થાય ।
દેષી પાડોસિણ રોવતી, સાંભરી ચિત્તમાં આય ॥ ૫ ॥

॥ ઢાળ ૫ ॥

॥ આધા આમ પધારો પૂજ્ય અમ ઘરિ વોહરણ વેલા—એ દેશી ॥

વાત સાંભલી કામિની તે ચિત્તમાં, કરતી ઈમ વિચાર ।
ઈણિ પરેં સુખ ભોગવે મુઝ સાથેં, પણ સાંભરે તે નારિ ॥૬॥

સ્વામી સુખેં પધારો ઘરેં, તેહની ખબરિ તે લીજે ॥
બાહ્ય વિકાર નવિ દેખાવે, બોલે ઈણિ પરે વાણી ।
સ્વામી એવડું દુખ ઉપજાવો, સ્યે કારણ હિત આણી સ્વામી૦ ॥૭॥

તિહાં જઈનેં તસ રતિ ઉપજાવો, મદન કહે તવ ઈમ ।
તાહરી આણા હોય તો જાઉં, નહીં તો જાઉં કેમ સ્વામી૦ ॥૮॥

સાંભલી ચિંતવેંઇ ઈર્ષા આણી, જુઓ દાસી પરેં સેવું ।
વચન ન લોપું એહનું કબહીં, કરું એહના ચિત્ત જેહવું સ્વામી૦ ॥૯॥

તોપણિ દુખદાયક તે બિહુંને, સંભારે છઇ આમ ।
મ્હેં તો ખમી ન સકીઈ ક્ષણ પણિ, દુર્ધર પીડે કામ સ્વામી૦ ॥૧૦॥

પાઉસ રિતુહ કામ જગાવે, વાત વિસારેં પાડું ।
કાલ ક્ષેપ કરીઇ કોઈ રીતે, ઈમ ચિંતી કહે આડું સ્વામી૦ ॥૧૧॥

સ્વામી વાટિ વિષમ એ રિતુમાં, મારગ દુર્ગમ કચરેં ।
ગિરી નદીઓ અતિ વિષમ છે વાટેં, જાવા ચિત્ત કિમ પસરેં સ્વામી૦ ॥૧૨॥

શરદ કાલે જબ પાઉસ ઉતરેં, તવ જાજ્યો તુમ્હે સ્વામી ।
વાત સુણીનેં માન્યું મદનેં, સ્ત્રીનેં વશ હોઈ કામી સ્વામી૦ ॥૧૩॥

ભોગ સુખેં હવે કાલ ગમાવે, શરદ રીતુ જબ આવે ।
તબ જાવા ઉત્કંઠિત પૂછે, જાઉં જો તું ફરમાવે સ્વામી૦ ॥૧૪॥

કાંય વિચાર કરીનેં માન્યું, સંબલ સાથેં આપેં ।
કરી સુગંધ કરંબો વિધિસ્યું, મદનનેં હાથેં થાપેં સ્વામી૦ ॥૧૫॥

કુશસ્થલ ભણી ચાલ્યો વેગેં, લેઇ કરંબો તેહ ।
જાતાં થયો મધ્યાહ્ન સમય તવ, કોઇ ગામેં ગયો એહ સ્વામી૦ ॥૧૬॥

તાસ ઉદ્યાનેં સરોવરતીરેં, તરુ મૂલેં વિશ્રામ ।
નાહી દેવ ગુરુ સંભારી, ઇચ્છે ભોજન કામ સ્વામી૦ ॥૧૭॥

ચિંતવેં જો કોઈ આવેં અતિથી, નયણેં ઈણહી જ કાલ ।
તો તસ ગ્રાસ અરધ આપીનેં, પુણ્ય કરું તતકાલ સ્વામી૦ ॥૧૮॥

પરનેં શબ્દ કરીનેં ભુંજે, જગમાં તે ધન પ્રાણી ।
અતિથીસંવિભાગ કહ્યો તેણેં, લખમી કરતલ આણી સ્વામી૦ ॥૧૯॥

ઈમ ચિંતવતાં દીઠો પાસેં, દેવકુલથી નીકલતો ।
જટા મુકુટ નેં ભસ્મવિલેપિત, ગામ ભણી સલસલતો સ્વામી૦ ॥૨૦॥

તપસી દેખી હરખ્યો હૃદયેં, બોલાવ્યો બહુ માને ।
આપ્યો કરંબો આહાર પ્રમાણેં, લેઈ વલીઓ નિજ થાને સ્વામી૦ ॥૨૧॥
ભૂખ્યો તપસી ખાવા બેંઠો, તેહ સરોવરતીરેં ।
ખાવા મદન આરંભે જેતેં, લેઈ સમીપ તે નીરેં સ્વામી૦ ॥૨૨॥
એહવેં છીંક થઈ તવ ચિંતેં, કાંય વિલંબ તે કીજેં ।
એહવે યોગી બકરો હૂઓ, કરંબ પ્રભાવ વદીજે સ્વામી૦ ॥૨૩॥
શ્રીગુરુ ઉત્તમવિજય પ્રભાવેં, ભાખી ચોથી ઢાલ ।
'પદ્મવિજય' કહે પુણ્યપ્રભાવેં, હોવેં મંગલ માલ સ્વામી૦ ॥૨૪॥

॥ સર્વ ગાથા ૧૧૦ ॥

॥ દુહા ॥

બેંબેં કરતો બોકડો, ચાલ્યો નયર સંકાસ ।
મદન લહ્યા વિસ્મય ઘણું, દેખી તેહ વિલાસ ॥૧॥
કિહાં જાઇ છઇ બોકડો, જોઉં પૂઠેં જાય ।
ઈમ ચિંતિને ચાલીઓ, કૌતીક મન ન માય ॥૨॥
મદન બોકડો બિહું જણાં, પહોંતા નયર મઝારી ।
પેંઠો બકરો ભવનમાં, જિહાં વિદ્યુતલતા નારી ॥૩॥
મદન જોવા છાંનો રહ્યો, કોઇ થાનિક તે પાસ ।
જોઉં બકરો સ્યું કરેં, પેસીનેં આવાસ ॥૪॥
બકરો આવ્યો જાણિને, વિદ્યુતલતા દિઇ દ્વાર ।
લેઈ લકુટનેં મારવા, ઉઠી ઉંધી નારિ ॥૫॥
બૂંબ પાડેં તે બોકડો, તવ બોલેં તે નારિ ।
નિરઅપરાધ મુઝનેં તજી, રે તુઝ પડો ધિક્કાર ॥૬॥
બહુ કાલેં પણિ પૂર્વની, નારિથી વિરમ્યો નાંહિ ।
ચાલ્યો તિહાં ઉત્કંઠવી, સ્યુ જોઈ આવ્યો આંહિ ॥૭॥

॥ ઢાલ ૫ ॥

॥ કરે લણા ધરદે રે—એ દેશી ॥

નારી કહેં મુસલેં કરી, દયા ધરીનેં આજ ।
મારું નહીં ભરતા ભણી, જાણી મોહટું અકાજ ॥૮॥
ભવિક જન સુણજ્યો રે, નારીચરિત્ર વિચિત્ર હૃદયમાં સુણજ્યો રે ॥
બીહનો ચંડા મુંસલથી, ગયો પ્રચંડા પાસ ।
મુઝ મારંતાં હવેં કહો, ચિતમાં કેહની આસી ભવિક જન૦ ॥૯॥
કહી કહીને ઇમ મારતી, મિલીઓ લોક અપાર ।
મદન વિચારેં ચિત્તમાં, અહોઅહો ચરિત અપાર ભવિક જન૦ ॥૧૦॥

કરંબો જો પાતો કદા, માહરી પણિ એ રીતિ ।
લોક બુંબારવ સાંભલી, દેખી એહ અનીતિ ભવિક જન૦ ॥૧૧॥
રે રે મૂઢ પશુ ભણી, મારેં છેં તું કેમ ।
વણિકકુલેં તું ઉપની, કિમ હિંસા કરેં ઇમ ભવિક જન૦ ॥૧૨॥
તવ પાણી મંત્રી કરી, છાંટયું તેહનેં જામ ।
ભસ્મ ગુંડિત જટા ધરો, ઊરણ જોગી થયો તામ ભવિક જન૦ ॥૧૩॥
લોક દેખી પૂછેં ઇસ્યુ, ભગવન સી એ વાત ।
તવ તે આંસુ નાષતો, ભાષેં નિજ અવદાત ભવિક જન૦ ॥૧૪॥
બીહકેં તપસી નાસતો, વિસ્મય પામ્યો લોક ।
વિદ્યુતલતાનેં ઉપનો, મનમાંહીં ઘણો શોક ભવિક જન૦ ॥૧૫॥
ધિગ ધિગ નિરપરાધી એ, તપસી માર્યો આજ ।
નવિ જાણું કિહાંઇ ગયો, પતિ જાણી એ અકાજ ભવિક જન૦ ॥૧૬॥
મિલસ્યેં અથવા નહીં મીલેં, તે માહરો ભરતાર ।
મેં જાણ્યું શિક્ષા દેઇ, ભોગ ભોગવસ્યું સાર ભવિક જન૦ ॥૧૭॥
મનના મનોરથ મન રહ્યા, જનમાં થયો અપવાદ ।
પતિ વિરહણી હું થઈ, કિહા કરું શોર નેં દાદ ભવિક જન૦ ॥૧૮॥
પુંહક ખવાણો નહીં, વલી હાથેં દીધો જેમ ।
એહ ઉખાણો મુઝ થયો, કહોં હવે કરિઇ કેમ ભવિક જન૦ ॥૧૯॥
મદન વિચારેં દેખીને, નિજ ચરિત્રે કરી એહ ।
ચંડા પ્રચંડા બિહું જણી, જીતી કપટની ગેહ ભવિક જન૦ ॥૨૦॥
યોગીનેં પણિ ગમ્ય નહી, નારિચરિત્રનો અંત ।
ધિગ્ ધિગ્ વિષયી જીવનેં, તોપણિ તિહા રાચંત ભવિક જન૦ ॥૨૧॥
રાક્ષણી સાપિણ વલી, વાઘિણ જીતી એણ ।
જે વિશ્વાસ કરેં નરા, તે પશુ નરરૂપેણ ભવિક જન૦ ॥૨૨॥
પુણ્યેં ત્રણથી છૂટીઓ, હવેં કરું નિજ કાજ ।
ઇમ ચિંતવતો આવીઓ, નામ હસંતીપુરી પાજ ભવિક જન૦ ॥૨૩॥
મદનરાસમા પાચમી, ઢાલ ઇણિ પરેં હોય ।
'પદ્મવિજયે' પુણ્યેં કરી, પુણ્ય કરો સહુ કોય ભવિક જન૦ ॥૨૪॥

॥ સર્વ ગાથા ૧૩૬ ॥ [૧૩૪]

॥ દુહા ॥

ગોરી ઘરિ ઘરિ બારણેં, ઈશ્વર માનુષ્ય માત ।
રંભા વન વન દેપીઇ, ધનદની કેઇ કહુ વાત ॥૧॥

ગૌરી ઈશ્વર રંભા ધનદ, સહુનેં હસતી તેહ ।
નામ હસંતી તેહનું, સુરપુરી અધિક છેં એહ ॥૨॥
તસ ઉદ્યાનમાં ચૈત્ય છે, ત્તણેં મેરૂગિરિંદ ।
કનકથંભ પંચાલિકા, જિહાં શ્રી રીષભજિણંદ ॥૩॥

॥ ઢાળ ॥

॥ ભવિ તુમ્હેં વંદો રે સુમતિ નેં શાંતિ જિણંદા—એ દેશી ॥

મદન દેઉલમાં પેઠો હરષેં, રીષભ જિનેસર દીઠા ।
જનમ મરણ ટાલેં ભવિજનનાં, મનમાં લાગા મીઠા ॥૪॥
જિનવર નિરખી લાલ, હિયડું હરખ ધરીજેં ।
જિનગુણ પરખી લાલ, નરભવ સફલ કરીજેં ॥
ભવસાયરમાં ભમતાં જનનેં, આલંબન જિનરાયા ।
દેવનો દેવ સુરાસુર વંદિત, પૂરવ પુણ્યેં પાયા જિનવર૦ ॥૫॥
હાથેં નહીં હથિયાર ન માલા, નહીં ઉચ્છંગેં વામા ।
અવિકારી અકષાયી મુદ્રા, નિરભયી નેં ગુણધામા જિનવર૦ ॥૬॥
એહ સરૂપ ન જગમાં દીસેં, સફલ થયો અવતાર ।
નયણ કૃતારથ માહરાં હૂઆં, ધન્ય હું જગશિરહાર જિનવર૦ ॥૭॥
ભવસાયરનો પાર હું પામ્યો, દુરલભ જિનપદ પામી ।
ભવખયકારણ ભવદુખવારણ, હવેં થયો શિવગતિગામી જિનવર૦ ॥૮॥
ઇમ બહુમાનેં જિનવર પ્રણમી, બેંઠો તિણહી જ ઠામ ।
વણિકપુત્ર ઇણ અવસર આવ્યો, ધનદેવ તેહનું નામ જિનવર૦ ॥૯॥
તે પણિ પરમાતમ પ્રણમીનેં, મનમાં ઉલ્લસિત ભાવેં ।
મદન નેં ધનદેવ રંગમંડપમાં, હરષેં બિહું જણ આવેં જિનવર૦ ॥૧૦॥
પુછેં ધનદેવ સ્નેહ ધરીનેં, સાધર્મિક તસ જાણી ।
ભદ્ર તુમ્હે આવ્યા કહો કિહાંથી, જિનમુખ જોવા જાણી જિનવર૦ ॥૧૧॥
દુખ હૃદયમાં તુમ્હ બહુ દેખું, તવ ચિંતે, તે ઇમ ।
કોઈ મહાતમા મુઝનેં પૂછે, આણી બહુલો પ્રેમ જિનવર૦ ॥૧૨॥
બોલ્યો મદન ભદ્ર હું આવ્યો, નગર સંકાસથી જાણિ ।
દુખ કારણ મુજ રીદયનેં પૂછયુ, તે સાંભલિ ગુણખાણિ જિનવર૦ ॥૧૩॥
વાત લજ્જા જેહવી છે તોપણિ, તુમચું હરિસણ દેખી ।
સ્નેહ ઘણો દીઠો તિણેં ભાખું, બીજું સર્વ ઉવેખી જિનવર૦ ॥૧૪॥
નિજ વૃત્તાંત સરવ તિણેં ભાખ્યો, ધનદેવ બોલ્યો તેહારેં ।
કેતલું મુઝ દુખ આગલિ તાહરું, તુઝથી અધિક દુખ માહરે જિનવર૦ ॥૧૫॥
માહરી વાત ઘણી અચરિજની, સુણતાં વિસ્મય થાય ।
ભાર્યા માહરેં તુઝથી અધિકી, સુણતાં તુઝ દુખ થાય જિનવર૦ ॥૧૬॥

મદન કહેં કહો તુમ્હ ભાર્યાની, વાત તે વિસ્મયકારી ।
ધનદેવ કહેં તે કહિઇં સુણજ્યો, હર્ષ ધરી નરનારી જિનવર૦ ॥૧૭॥
'પદ્મવિજય' કહી મદન રાસમાં, રુડી છઠી ઢાલ ।
હ્વેં કહું જે ધનદેવ કેરી, વાત ઘણું સુરસાલ જિનવર૦ ॥૧૮॥

॥ સર્વ ગાથા ૧૫૪ [૧૫૨] ॥

॥ દુહા ॥

ઇણ નયરીમાંહિં વસે, ધનપતિ નામા શેઠ ।
નિશ્ચલ શ્રીજિનધર્મમાં, બીજું જાણે વેઠ (ઠ) ॥૧॥
મુનિજનની સેવા કરેં, કરેં વલી પરઉપગાર ।
ગુણરાગી ગિરુઉં ઘણું, શ્રીવંતમાં શિરદાર ॥૨॥
લષમી નામ સોહામણું, નામ તિસ્યો પરિણામ ।
લષમી ઘરિ આંગણિ વસેં, સકલ કલાનું ધામ ॥૩॥
એહવી નારીસ્યું શેઠજી, ઉભય લોક અવિરુદ્ધ ।
સાધંતાં સુત દો થયા, તેહ સદા સુવિશુદ્ધ ॥૪॥
તિહાં પહિલો ધનસાર છેં, બીજો છે ધનદેવ ।
યૌવન વય આવ્યા બિહું, સ્વામી કાર્તિક મહાદેવ ॥૫॥

॥ ઢાલ ૭ ॥

॥ ગેંબ સાગરની પાલિ ઉભી દોય નાગરી મ્હારા લાલ—એ દેશી ॥

દોય કલા હવે સીખ્યા યોવન વય આવીયા મ્હારા લાલ,
રૂપ લાવણ્ય વિશિષ્ટ કન્યા પરણાવીઆ મ્હારા લાલ ।
નિત્ય નિત્ય નિજ વ્યાપાર કરેં તે બિહું જણા મ્હારા લાલ,
કાલ ગમાવે ઇણિ પરેં સહુઇ ઇકમના મ્હારા લાલ ॥૬॥
જીવલોકનેં મરણ અન્તે આવે સદા મ્હારા લાલ,
સમય સમય વિણસેં રસ રૂપ નેં સંપદા મ્હારા લાલ ।
ધનપતિ સેઠ આયુ નિજ અથિર જાણી કરી મ્હારા લાલ,
શત્રુ મિત્ર સમભાવ હૃદયમાંહિ ધરી મ્હારા લાલ ॥૭॥
થઈ વિરક્ત સંસારથી સહુ જીવ ખમણા મ્હારા લાલ,
મન એકાગ્રેં પંચ પરમેષ્ઠિ સુમરણા મ્હારા લાલ ।
પંથ સાધ્યો પરલાકનો ધનપતિ વાણિઇ મ્હારા લાલ,
મરણ લહ્યો ઈમ ઉત્તમ શ્રાવક જાણિઇં મ્હારા લાલ ॥૮॥
નિજ ભરતાર વિયોગ શોક હવેં બહુ કરેં મ્હારા લાલ,
લષમી પણિ ઘરવાસ બીહામણો ચિત્ત ધરેં મ્હારા લાલ ।
બહુ સંવેગ વિષય વિમુખી તે નિત્ય રહેં મ્હારા લાલ,
તપથી તિશેષેં શોષવી કાય મરણ લહેં મ્હારા લાલ ॥૯॥

માતપિતા મરણથી શોક કરેં ઘણો: મ્હારા લાલ,
નવિ સુખ પામેં કિણહી ઠામ ચિત્ત હોય તણો મ્હારા લાલ ।
તજીઓ સકલ વ્યાપાર હવે ઇણ અવસરેં મ્હારા લાલ,
શ્રીમુનિચંદ મુણિંદ આવ્યા પુરપરિસરેં મ્હારા લાલ ॥૧૦॥

તિણેં ઉપદેશ કર્યો ઇમ ભો ભો કિમ કરો મ્હારા લાલ,
એવડો શોકસંભાર ધરો ચિત્તમાં પરો મ્હારા લાલ ।
નવિ સંસારસરૂપ નિરૂપણ ચિત્ત કરો મ્હારા લાલ,
ચર થિર સકલ સંસારમાં સર્વનેં જમહરો મ્હારા લાલ ॥૧૧॥

નિત્ય પંથીએ પ્રાણ શરીર ચલ અછેં મ્હારા લાલ,
જોવન ચપલ મરણ ધ્રુવ અનુક્રમેં સવિ ગચ્છેં મ્હારા લાલ ।
એક જિણવર ભાષિત શરણ તે ધર્મ છેં મ્હારા લાલ,
તેહ આધાર ગતિ સ્થિત અવર અધર્મ છેં મ્હારા લાલ ॥૧૨॥

તેહ સુણીનેં શોક મંદ કરી ઘરિ ગયા મ્હારા લાલ,
નિજ ઘર કાર્ય વ્યાપારમાં બિહુંઇં સજ થયા મ્હારા લાલ ।
બિહુંની નારિ તે ઘરમાં નિત્ય કલહ કરેં મ્હારા લાલ,
બિહું જણ સમજી ભિન્ન રાષેં ઘરેં મ્હારા લાલ ॥૧૩॥

જાતે દિન એક દિન પૂછ્યું વૃદ્ધ ભાઈઇં મ્હારા લાલ,
કિમ ઉદવેગ સહિત તુઝ મનડું પાઈઇં મ્હારા લાલ ।
તવ લઘુ ભાઈ કહેં મુઝ નારિનું દુખ ઘણું મ્હારા લાલ,
તિણેં મુઝ ઉદવેગ થાય તનુ દુરબલપણું મ્હારા લાલ ॥૧૪॥

મોહટો ભાઈ કહેં તું મન મત દુખ કરેં મ્હારા લાલ,
કન્યા બીજી પરણાવું તેહથી સુખ ધરે મ્હારા લાલ ।
લઘુ ભાઈ કહેં ઇમ જ કરો જિમ સુખ લહું મ્હારા લાલ,
એહ વાત તુમ્હ આગલિ ઝાઝી સી કહું મ્હારા લાલ ॥૧૫॥

તવ વૃદ્ધ ભાઈઇં કોઇક કુલવંતી કની મ્હારા લાલ,
પરણાવ્યો ધનદેવનેં બીજી શોભા બની મ્હારા લાલ ।
સાતમી ઢાલ રસાલ કહી મ્હેં ઇંણિ પરેં મ્હારા લાલ,
'પદ્મવિજય' કહેં સાંભલો કિણી પરેં નિસ્તરેં મ્હારા લાલ ॥૧૬॥

॥ સર્વ ગાથા ૧૭૦ [૧૬૮] ॥

॥ દુહા ॥

અભિનવ પરણી નારિસ્યું, ભોગવેં નવલા ભોગ ।
ભાવી ભાવના યોગથી, સરિષો મિલ્યો સંયોગ ॥૧॥

સ્વેચ્છાચારી નારિ તે, પહિલી સરિષી એહ ।
ચિત્ત સંતોષ ન ઉપનો, ધનદેવનેં તિહા રેહ ॥૨॥

મન ચિંતેં નિરભાગ્ય હું, ઘર ઉઠચો ગયો રન્ન ।
તિહાં પણિ ભાવી ભાવથી, લાગી બહુત અગન્નિ ॥૩॥
તાસ પરીક્ષા કારણેં, જોવેં તાસ ચરિત્ત ।
ઇક દિન બેંઠો ભૂજતો, નારિનેં કહે ઇણિ રીતિ ॥૪॥
શીતજ્વર મુઝ આવીઓ, બેંસી ન સકું તેણુ ।
વહિલી શિજ્યા પાથરો, શયન કરું હું જેણુ ॥૫॥
પ્રગુણ કરી શિયા તિણે, ધનદેવ સૂતો જામ ।
પાવરણાં સીરખ પ્રમુખ, ઓઢાઢચાં તસ તામ ॥૬॥

॥ ઢાળ ૮ ॥

॥ ઝાંઝરીઆ મુનિવર ધન ધન તુમ્હ અવતાર—એ દેશી ॥

તિણેં સમેં સૂરય આથમ્યો જી, રાતિં થયો અંધકાર ।
આચ્છાદેં સવિ દોષનેં જી, ગુહડ કરેં ઘુતકાર ॥૭॥
સોભાગી સયણાં સાંભળો નારીચરિત્ર ॥
ઘોર નાદ કપટેં કરી જી, ઉંઘેં તિહાં ધનદેવ ।
તવ મોહટી લઘુનેં કહેં જી, સાંભલિ રે તું હેવ સોભાગી૦ ॥૮॥
તું પરવારિ ઉતાવલી જી, આપણુનેં છેં કામ ।
તવ તે કામ ઉતાવલી જી, કરીનેં પ્રગુણ થઈ તામ સોભાગી૦ ॥૯॥
ઘોર નિદ્રા આવ્યો વહી જી, જાણી તે દોય નારિ ।
ઘરમાંથી તે નીકલી જી, ઘરઉદ્યાન સહકાર સોભાગી૦ ॥૧૦॥
તે ઉપરિ દોઇ ચઢી જી, પાછલિથી ધનદેવ ।
તેહનેં અનુસારેં ગયો જી, હલૂઈ હલૂઈ હેવ સોભાગી૦ ॥૧૧॥
તેહ જ આંબે વસ્ત્રથી જી, બાધ્યું આપ શરીર ।
બેંઠો પ્રથિવી ઉપરિ જી, સાહસ ધરીનેં ધીર સોભાગી૦ ॥૧૨॥
મંત્ર સંભાર્યો તિંણીઇ જી, શકતિ અંચિત્ય છે મંત ।
ઉડીનેં આંબો ગયો જી, ચાલ્યો તે ગગનાંત સોભાગી૦ ॥૧૩॥
જલજંતુ બીહામણો જી, રયણાયર મધ્ય ભાગ ।
રતનદીપ રલીઆમણો જી, અવર દ્વીપ વડભાગ સોભાગી૦ ॥૧૪॥
તસ શિર મુગટમણી સમું જી, નગર રયણુપુર તત્થ ।
રતનેં મંડિત ઘર ઘણાં જી, સહસ ગમેં છેં જત્થ સોભાગી૦ ॥૧૫॥
વિદ્યાધર વાસો જિહાં જી, રૂપેં જીત્યો અનંગ ।
વિદ્યાધર રૂપેં કરી જી, રતિ હારી એકંગ સોભાગી૦ ॥૧૬॥
તિણ નયરી ઉદ્યાનમાં જી, ઉતરીઓ સહકાર ।
ધનદેવ તિહાંથી નીકલી જી, દૂરિ ગયો કોઇ ઠાર સોભાગી૦ ॥૧૭॥

ભાર્યાઓ પણિ ઉતરી જી, પેંઠી નગર મઝારી ।
ધનદેવ પણિ પુંઠે થયો જી, તાસ ચરણ અનુસાર સોભાગી૦ ॥૧૮॥
કૌતુક નગરીમાં જૂઈ જી, નાનાવિધ મનોહાર ।
નિજ ઇચ્છાઇ વિચરતી જી, પૂંઠેં તસ ભરતાર સૌભાગી૦ ॥૧૯॥
તેહ ચરિત્ર જોતાં થકો જી, ચિત્તમાં ચમકયો એહ ।
જાણેં સ્વર્ગમાં આવીઓ જી, સ્વપ્ન પરિં લહેં તેહ સોભાગી૦ ॥૨૦॥
ઇણિ પરેં ધનદેવરાસમાં જી, ભાખી આઠમી ઢાલ ।
'પદ્મવિજય' કહેં સાંભલો જી, આગલિ વાત રસાલ સોભાગી૦ ॥૨૧॥

॥ સર્વ ગાથા ૧૬૧ [૧૮૯] ॥

॥ દુહા ॥

ઇણિં અવસરિ તે નયરમાં, શ્રીપુંજ નામેં સેઠ ।
બીજા સહુ વ્યવહારિયા, માનું એહથી હેઠિ ॥૧॥
ચ્યાર પુત્ર ઉપરિ સુતા, શ્રીમતી નામેં તાસ ।
તિલક સમી ત્રણિ લોકમેં રૂપ લાવણ્યનો વાસ ॥૨॥
એહવી નારી ન પામીઓ, ક્ષીણ દેહ તિણેં કામ ।
હલૂઇં હલૂઇં અનંગથી, તે દુખથી માનું આમ ॥૩॥
વિદ્યા કલા સરવેં તિહાં, સ્પર્દ્ધાઇં કર્યો વાસ ।
સૌભાગ્ય થાનિક એ સમું, નવિ લાધું કોઈ પાસ ॥૪॥
સાર્થવાહ વસુદત્ત તિહાં, તેહના પુત્રનેં તેહ ।
કર્યો વિવાહ હવેં પરણવા, માંડયો ઓચ્છવ ગેહ ॥૫॥

॥ ઢાળ ૯ ॥

॥ રાગ ખંભાતી ॥ હવઇ શ્રીપાલકુમાર—એ દેશી ॥

સારથવાહનો પૂત વસ્ત્ર અમૂલિક અંગિ ધરેં જી ।
રયણતણા અલંકાર તાસ કિરણ અતિ વિસ્તરેં જી ॥૬॥
સાએલા શ્રીકાર પહેંર્યા વાગા જરકસી જી ।
નાટક કરેં વર પાત્ર જાણે રંભા ઉરવસી જી ॥૭॥
વાજેં વિવિધ વાજિત્ર શિરણાઈ ટહકેં ઘણી જી ।
સાજન મિલિઓ સાથ મંગલ ગાવે બાયણી જી ॥૮॥
બોલેં બિરુદ અનેક લોક જોવા બહુ આવીઓ જી ।
શ્રીફલ નેં વલી પાન વરરાજા કર ભાવીઓ જી ॥૯॥
વીજેં ચામર પાસ છત્ર ધર્યું શિર ઉપરિં જી ।
નોબત ગડગડેં છંદિ ચોહટિં ચાલેંઇ ઇણિ પરેં જી ॥૧૦॥

દેખી નારિચરિત્ર ધનદેવ ચિંતેં ઇણિ સમેં જી ।
વલસ્યેં જણ એ નારિ તવ વલસ્યું હું અનુક્રમે જી ॥૧૧॥
જોતો ઓચ્છવ તેહ શ્રીપુંજ સેઠ ઘરિ આંગણેં જી ।
ઊભો તોરણેં તેહ દીસે તે રલીઆમણો જી ॥૧૨॥
ઇણ અવસરિ વરરાય તુરગ ચઢ્યો સોહેં ઘણું જી ।
વસુદત્તસુત શ્રીપુંજ સેઠનું સોહાવેં આંગણું જી ॥૧૩॥
લોક તણી ભીડિ ભાડિ જોવા મિલિઓ છઇ ઘણો જી ।
થંભ તે ડગીઓ તામ તીખી ધાર તોરણ તણો જી ॥૧૪॥
પડીઓ ત્રીછો તેહ ભવિતવ્યતા યોગેં કરી જી ।
લાગો તે ઉત્તમાંગ વર તતકાલ ગયો મરી જી ॥૧૫॥
વસુદત્ત પરિજન જેહ તેહ શોકાતુર બહુ થયો જી ।
રોવેં સવિ પરિવાર શિર કૂટેં પીટેં હીયો જી ॥૧૬॥
સહુ ગયો તે નિજ ઘેંર હવેં શ્રીપુંજ ચિત્ત ચિંતવે જી ।
સ્યો આવ્યો અંતરાય કહો હા સ્યુ કરિઇં હવે જી ॥૧૭॥
સી ગતિ હોસ્યેં ધૂય પેંદ કરેં ચિત્ત આપણેં જી ।
નિજ પરિવારનેં સાથિ ચિંતવેં ઇમ ડાપણેં જી ॥૧૮॥

प्रारब्धमन्यथा कार्यं दैवेन विदधेऽन्यथा ।
को वेत्ति प्राणिनां प्राच्यकर्मणां विषमां गतिम् ॥१९॥

પરણેં નહિ જો આજ લગનેં તો એ અભાગિણીજી ।
ઇંમ લોકેં પરિસિદ્ધ સકલંકી કન્યા ભણી જી ॥૨૦॥
નહીં પરણેં નર કોય સહુનેં જીવિત વાલહ્યુ જી ।
પરણાવું કોઈ આજ કન્યા ભાગ્ય શાસ્ત્રેં કહ્યું જી ॥૨૧॥
સયણ કહેં કાંઇં ખેદ તુમ્હનેં કરવો નવિ ઘટેં જી ।
વિણુ ભાવી નવિ હોય ભાવિ ભાવ તે નવિ મિટેં જી ॥૨૨॥
બીજાનેં દ્યો એહ સાંભલી ચિત્તમાં હરખીઓ જી ।
નિજ નરનેં કરેં આણિ લાવો કોઇ નર પરખીઓ જી ॥૨૩॥
તેં નર તતખણિ તામ વર જોવાનેં નીકલ્યા જી ।
રાજમારગ સવિ ઠામ જોતાં કોઈનેં નવિ મલ્યા જી ॥૨૪॥
ઇંણ અવસરિ ધનદેવ નયણેં પડિઓ તેહનેં જી ।
દિવ્ય રૂપધર જેહ આવ્યો તે ભરયૌવનેં જી ॥૨૫॥
લાવ્યો સેઠનેં પાસ નિજ પુત્રી સમ નિરખીઓ જી ।
પ્રારથના કરેં તામ સેઠીઓ હૈયડેં હરખીઓ જી ॥૨૬॥
મદન રાસમાં ઢાલ ભાખી નવમી સોહામણી જી ।
'પદ્મવિજય' કહેં પ્રેમ સાંભલજ્યો આગલિ ગુણીજી ॥૨૭॥

॥ સર્વ ગાથા ૨૧૮ [૨૧૧]

॥ દુહા ॥

પ્રારથના સુણી સેઠની, ચિંતે ચિત્ત મઝારિ ।
એ રૂપવંતી દેષીઇં, જેહવી પૂરવ નારિ ॥૧॥

ષેમ કુશલ નિજ વાંછતે, પૂરવ છંડું નારિ ।
પણિ નારી વિણ:માહરો, અફલ થયો સંસાર ॥૨॥

અતિથી નેં વલી પ્રાહુણા, ન લહેં આદરમાન ।
નારી વિના હાલી સમો, પુરુષ તે વિટલ સમાન ॥૩॥

તાત કરેં ઇંમ પ્રાર્થના, આદર કરી અપાર ।
એહવી કિમ છંડું હવેં, નારી રતિ અનુહાર ॥૪॥

ઇંમ કરી હાકારો ભણ્યો, ન્હવરાવ્યો ધનદેવ ।
કરિય વિલેપન ચંદનેં, વસ્ત્ર પહેંર્યાં તતખેવ ॥૫॥

આભૂષણ અંગે ધર્યાં, પહરીનેં ફુલમાલ ।
શ્રીમતિ કન્યા પરણીઓ, હરષેં થઈ ઉજમાલ ॥૬॥

સેઠ કન્યા ધનદેવનેં, આનંદ વરત્યો ઇમ ।
દેષી જમાઈ રૂઅડો, સેઠ ધરે બહુ પ્રેમ ॥૭॥

॥ ઢાળ ૧૦ ॥

॥ વાડી ફુલી અતિભલી મનભમરા રે—એ દેશી ॥

ધનદેવ ચિંતાતુર થઈ સુણો સયણાં રે બેઠાં દેષેં બાહરિ લાલ ।
હોય ભાર્યા ધનદેવની સુણો૦ ફિરી ફિરી નયર મઝારિ લાલ ॥૮॥

સાંભલી કૌતિક અવનવું સુણો૦ વિવાહ જોવા કાજ લાલ ।
મોહટી નાંહનીનેં કહેં સુણો૦ રાતિ ઘણી છે આજ લાલ ॥૯॥

જોઇઇ ઓચ્છવ હેજસ્યું સુણો૦ લઘુઇં પડિવજ્યું તેહ લાલ ।
જોવેં બિહું જણી રંગસ્યું સુણો૦ લઘુ બોલી સુણો એહ લાલ ॥૧૦॥

દેવ દેવી સમ મનહરૂ સુણો૦ વરવહૂ અતીહિ ઉદાર લાલ ।
આર્યપુત્ર સમ દેષીઇં સુણો૦ મોહટી કહેં તવ નારિ લાલ ॥૧૧॥

ભોલી તું કાંય નવિ લહેં સુણો૦ સરિષા નર બહુ હોય લાલ ।
આર્યપુત્રનેં સારિષો સુણો૦ દીસેં બીજો કોય લાલ ॥૧૨॥

શીતજ્વર કરી પીડીઓ સુણો૦ તે તો સૂતો ગેહ લાલ ।
નિદ્રામાંહિં આવીઓ સુણો૦ નહીં વિદ્યા વલી એહ લાલ ॥૧૩॥

કિહાંથી આવ્યો હોય ઇંહાં સુણો૦ વિણ એક રહી તિણ ઠાય લાલ ।
કૌતુક દેષી બિહુ જણી સુણો૦ સહકાર સાહમી:જાય લાલ ॥૧૪॥

ઉચ્ચેં ગોષિ બેંઠા હવેં સુણો૦ નવ પરણિત: શ્રીસુત લાલ ।
ધનદેવ શંકા ધારતો સુણો૦ ગમન નારિનું ગુપ્ત લાલ ॥૧૫॥

સિરિમતિ વસ્ત્રને છેહડે સુણો૦ શ્લોક તે લિખીઓ એક લાલ ।
કુંકુમ રસથી સહ નાંણી સુણો૦ કરી નિપુણાઈ છેક લાલ ॥૧૬॥
યત :—

"क्व हसंती क्व वा रत्नपुरं चूतोऽम्रगः क्व च ।
सूनुर्धनपतेर्भाग्याद्धनदेवोऽभ्यगात् श्रियम्" ॥१॥

હસંતી નગરી કિહાં સુણો૦ કિહાં રતનપુર ઠામ લાલ ।
કિહાં આંબો ગગને ચલ્યો સુણો૦ કિહાં કહો ધનદેવ નામ લાલ ॥૧૭॥

કાંયક કાર્ય ઉદ્દેશીને સુણો૦ નીકલીઓ હવે તેહ લાલ ।
આંબે ચઢી તે હોય જણી સુણો૦ મનમાં હર્ષ ધરેહ લાલ ॥૧૮॥

આંબે પૂર્વ પરે રહ્યો સુણો૦ નારિઈ ગણિઓ મંત લાલ ।
ચાલ્યો આકાશે આંબલો સુણો૦ પોહતો નિજ ઘરિ તંત લાલ ॥૧૯॥

ઉતર્યો નિજ ઉદ્યાનમાં સુણો૦ ધનદેવ છાનો તામ લાલ ।
ઘરમાં જઈ સુતો વલી સુણો૦ શય્યાઈ કરી આરામ લાલ ॥૨૦॥

ઓઢી નિદ્રાભર થયો સુણો૦ આવી હવે દોય નારિ લાલ ।
ભરનિદ્રાઈ દેખીઓ સુણો૦ સુતો નિજ ભરતાર લાલ ॥૨૧॥

શંકા રહિત સૂતી બિહું સુણો૦ જાગી ખણેકમાં જામ લાલ ।
થયો પરભાતિ રયણી ગઈ સુણો૦ સૂરય ઉગ્યો તામ લાલ ॥૨૨॥

સવિ અંધકાર નસાડીઓ સુણો૦ ચંડકિરણ દિનનાહ લાલ ।
વલગી ઘરકારય ભણી સુણો૦ ધંધો ઘરનો અથાહ લાલ ॥૨૩॥

કિમહીક હવે લઘુ નારીઈ સુણો૦ સોઢિ વાહિર રહ્યો હાથ લાલ ।
કંકણ સહિત તે દેખીઓ સુણો૦ વિવાહવંતો નાથ લાલ ॥૨૪॥

મોટીને દેખાડીઓ સુણો૦ તવ કહે મોહટી વાણી લાલ ।
તેં તિહાં કહ્યું તે સવિ મલ્યું સુણો૦ દેખી એહનો પાણિ લાલ ॥૨૫॥

કિમહીક આવ્યો તિહાં કિણે સુણો૦ પરણ્યો કન્યા ઠામ લાલ ।
જાણ્યો ઇંધિં આપણો સુણો૦ સવિ વૃત્તાંત તે આમ લાલ ॥૨૬॥

મત બીહજે મનમાંહિથી સુણો૦ કરસ્યું તસ પ્રતિકાર લાલ ।
કરવું તો બીહવું કીસ્યું સુણો૦ સઘલું થાસ્યે સાર લાલ ॥૨૭॥

દસમી મદનના રાસમાં સુણો૦ 'પદ્મવિજય' કહી ઢાલ લાલ ।
અચરિજકારી આગલે સુણો૦ સાભલો વાત રસાલ લાલ ॥૨૮॥

॥ સર્વ ગાથા ૨૪૧ [૨૪૪] ॥

॥ દુહા ॥

બીહક મ કરિ તુ બાપડી, કરું એહનો ઉપચાર ।
સાત ગાંઠિ દેઇ મંત્રીને, દોરો કર્યો તૈયાર ॥૧॥
ધનદેવનઇ ડાબેં પગેં, નારીઇ બાંધ્યો તામ ।
મૂરખ ને નિરદયીપણું, કૂડકપટનું ધામ ॥૨॥
મંત્ર તણા પ્રભાવથી, સૂડો થયો તતખેવ ।
દેખી નીજ સૂડાપણું, દીનવદન ધનદેવ ॥૩॥
નવિ છોડ્યું કંકણ કરેં, નવિ સાંભરિઉ જેણ ।
ધનદેવ મનમાં ચિંતવે, શંકા આવી તેણ ॥૪॥
રાતિ વૃત્તાંત જાણી કરી, સૂડો કીધો આમ ।
ઇણું ચરિત્રેં એ નારિનેં, અસંભાવ્ય નહીં કામ ॥૫॥
મન ચિંતેં હા હારિઓ, માનવનો અવતાર ।
પશુપણું હું પામીઓ ઇમ ધ્યાઈ તિણી વાર ॥૬॥
ઉડવા જાઇ જેટલેં, કરથી ચાંપ્યો તાસ ।
ઇણિ પરેં બોલેં પાપિણી, ક્રોધ તણો આવાસ ॥૭॥

॥ દેશી વધાઓની ॥

આંખેં સમઝાવેં અન્યનેં રે, કરેં વલી અન્યસ્યું વાત રે,
અન્ય હૃદયમાં ધારતી રે, કાંય નારી કુટિલ કુજાતિ રે ।
જો હોય પોતાનો ભ્રાત રે, વલી જો હોય નિજનો તાત રે,
તેહનેં પણિ વંચવા જાત રે, એહવા ગુણ જગ વિખ્યાત રે ॥૮॥
સયણ સલૂણે સાંભલો મેરે લાલ ॥
કોયની ન હોઇં એ કહા રે, મુંકી નિજ પતિરાય રે,
રાક સાથેં રમે રંગસ્યું રે, તસ જાણેં જીવિત પ્રાય રે ।
નદીની પરેં નીચી જાય રે, સાપિણી પરિં કુટિલ સદાય રે,
રાપસણી પરિ ખાવા ધાય રે, જિહાં મન માન્યું ત્યાં ઉ જાય રે સયણ૦ ॥૯॥
ખિણ ઇક રોવેં ખિણ હસેં રે, ખિણ દેખાવે રાગ રે,
ખિણમાં વિરાગિણ હુઈ રહેં રે, ખિણમાં કહેં મીઠી વાગ રે ।
ખિણમાં કટુ વચનનો લાગ રે, ખિણ રૂસેં તૂસેં અથાગ રે,
ખિણમાં કરે નિજ ઘર ત્યાગ રે, ખિણમાં દિઇ નિજ પતિ દાગ રે સયણ૦ ॥૧૦॥
નિજ પતિ પરદેશે જતાં રે, પરમ હોઇ સુખ દેહ રે,
મુખિ કહેં તુમ વિણ કિમ રહું રે, આ સૂનું ઢંઢેર છે ગેહ રે ।
તમુસ્યું મુઝ અતિઘ સનેહ રે, ઘડી વરસ સમી મુઝ એહ રે,
હવેં થાસ્યેં કહો કરૂં તેહ રે, હવેં દુખના વરસસેં મેહ રે સયણ૦ ॥૧૧॥

નારી રંગ પતંગસ્યો રે, જાતાં ન લાગે વાર રે,
જિમ વાદલની છાહડી રે, જિમ વીજલીનો ચમકાર રે ।
જિમ રાજમાન અલ્પ વાર રે, જિમ કપટી ધ્યાનવિચાર રે,
નહીં સાચું વયણ કિ વાર રે, અશુચિ અપવિત્ર ભંડાર રે સયણ૦ ॥૧૨॥

પંખી પગલું આકાશમાં રે, જલમાં મચ્છપદ જોય રે,
તિમ નારીના હૃદયનો રે, જન ન લહે મારગ કોય રે ।
બુદ્ધિં સુરગુરુ યદિ હોય રે, તારાનું ગણિત કરે લોય રે,
એહનો પાર ન પામે સોય રે, વિણ હસતી વિણમાં રોય રે સયણ૦ ॥૧૩॥

ધીઠ હૃદય નારી હવે રે, બોલે ઇણિ પરે વાણિ રે,
અમ્હ ચરિત્ર જોવા ભણી રે, તેં કીધું ઇમ મંડાણ રે ।
સૂતો જૂઠો જ્વર આણિ રે, અમ્હ સાથેં પરદ્વીપ ઠાણિ રે,
આવી પકડ્યો કની પાણિ રે, આવી સૂતો ઓઢ્યું વસ્ત્ર તાણિ રે સયણ૦ ॥૧૪॥

તેહનું ફલ હવે દેખજ્યે રે, તે વિણુ ન વલે સાન રે,
ઇમ કહી પાંજરે ઘાલીઓ રે, સૂડાને દેઇ અપમાન રે ।
બહું વચનપ્રહારનું દાન રે, સાંભલે સૂડો નિજ કાન રે,
લઘુ મોટીનું કરે બહુમાન રે, તુમ્હ સમ નહીં અવર કો ઠાન રે સયણ૦ ॥૧૫॥

ઘર પરિજન દેખી ઘણું રે, શુક કરે પશ્ચાતાપ રે,
ધિગ મુઝ સૂડો ભવ લહ્યો રે, મુઝ આવી પહોતું પાપ રે ।
ન કર્યો પરમેષ્ઠિનો જાપ રે, તિણે પામ્યો ઇમ સંતાપ રે,
હવે પરવશ સ્યું કરું આપ રે, નવિ આડાં આવે માયબાપ રે સયણ૦ ॥૧૬॥

ઘરકારય કરતી થકી રે, રાંધે જણ તે નારિ રે,
તબ ભાજી છમકાવતી રે, તેહના હોય છમકાર રે ।
લાવી સૂડો તિણી વાર રે, બીહવરાવે શસ્ત્રની ધાર રે,
કહે સાંભલિ તું નિરધાર રે, કરું એહવો તુઝ પર કાર રે સયણ૦ ॥૧૭॥

તુઝને મારી ઇણિ પરે રે, એક દિન એહ હવાલ રે,
છમકાવીસ્યું તુઝને રે, ઇંમ બોલે તે વિકરાલ રે ।
સુણી પામે ભય અસરાલ રે, નિત્ય નિત્ય એ દુખ જંજાલ રે,
લહે તો કાઢે કોઈ કાલ રે, જાણે મલીઆ છેં નરકપાલ રે સયણ૦ ॥૧૮॥

ધન ધન તે નર રાજીઆ રે, જાણી એહવી નારિ રે,
દૂરિ રહ્યા મહાભાગ તે રે, જાણો જિમ જંબૂકમાર રે ।
વલી વયર સ્વામી અણગાર રે, ધરી વ્રતસ્યું અતિશય પ્યાર રે,
ઇમ ઢાલ થઈ અગ્યાર રે, કહે 'પદ્મવિજય' જયકાર રે સયણ૦ ॥૧૯॥

॥ સર્વ ગાથા ૨૬૫ [૨૬૩] ॥

॥ દુહા ॥

હવે જે રત્નપુરે થયો, તે સુણજ્યો અધિકાર ।
સેઠે જાણ્યું કિહાં ગયો, શ્રીમતિનો ભરતાર ॥૧॥
ગયો તે પાછો નાવીઓ, ખોલાવ્યો બહુ ઠામ ।
વિહાણે દીઠો જે લિખ્યો, શ્લોક મનોહર તામ ॥૨॥
તથાહિ—હસંતીપુરે ધનપતિ, સેઠનો સુત ધનદેવ ।
વ્યોમમારગ આવી કરી, પરણી ગયો તતખેવ ॥૩॥
તેમ સુણી સેઠે હવે, શ્રીમતી રોતી જેહ ।
આસાસના દેઇ ઇમ કહે, ઇંહા તેડાવું તેહ ॥૪॥

॥ ઢાલ ૧૨ ॥

॥ દેશી વીછિઆની ॥

ઇક દિન ઇક સારથપતિ, સાગરદત્ત નામે સેઠ રે ।
વ્યાપારને અરથે તિહાં જતો, હસંતીપુરી જિહાં ઠેઠી રે ॥૫॥
જૂઓ જૂઓ કર્મવિટંબના ॥ એ આંકણી ॥
તેહને શ્રીપુંજે આપીઓ, બહુ મૂલ્ય રયણ અલંકાર રે ।
કહે ધનદેવને તુમ્હે આપજ્યો, કરી આદર અતિ સતકાર રે જૂઓ૦ ॥૬॥
કહેજ્યો સંદેસો ઇણિ પરે, તુમ્હે આવો આણે ઠામિ રે ।
નિજ નારિ સંભાલો મોહસ્યું, તુમ્હ ન ઘટે એહવું કામ રે જૂઓ૦ ॥૭॥
હવઇ સાગરદત્ત પણિ ચાલિઓ, ઓલંઘ્યો સાગર જિહાજ રે ।
પોહતો હસંતી નયરિઇં, કરે તિહા વ્યવસાયના કાજ રે જૂઓ૦ ॥૮॥
ધનદેવ ઘરિ ગયો અન્યદા, નવિ દીઠો તિહાં ધનદેવ રે ।
તવ પૂછે તેહની નારિને, ભાખો મુઝને તતખેવ રે જૂઓ૦ ॥૯॥
ધનદેવ કિહા છે દાખવો, તવ બોલી તે સુણો નારિ રે ।
દેશાંતરે વ્યાપારે ગયો, આવસ્યે દિન દસ બાર રે જૂઓ૦ ॥૧૦
કહે સારથવાહ નારી પ્રતે શ્રીપુંજે દિઓ અલંકાર રે ।
ધનદેવ જમાઇનિઇ કારણે, શ્રીમતિ તસ ઝૂરે નારિ રે જૂઓ૦ ॥૧૧॥
તે કારણ તેડ્યા છે તિહાં, તબ બોલી તે બિહું નારિ રે ।
તે વાત તેહુ કહેતાં હતા, ઉચ્છુકતા ચિત્ત બહુ ધારિ રે જૂઓ૦ ॥૧૨॥
પણિ કાર્યવસે દેસાંતરે, જાવું પડિઉં તતકાલ રે ।
જાતા તિણે ઇંણિ પરિ ભાખિઉં, ધરી હર્ષનઇ થઈ ઉજમાલ રે જૂઓ૦ ॥૧૩॥
રત્નપુરથી આવઇ જે કોઈ, આપજ્યો તસ એ સુકરાજ રે ।
મુઝ નારિ નવોઢા રમણને, વલી પ્રેમ ઉપાવણ કાજ રે જૂઓ૦ ॥૧૪॥

લેજ્યો વલી સુસરો મોકલેં, ઈમ કહી આપ્યું તસ હાથિ રે ।
શુક સહિત રૂડું પાંજરું, લીધી અલંકૃતિની આથિ રે જૂઓ ॥૧૫॥
હવઈં સાગરદત્ત તે નયરમાં, કરી ક્રયવિક્રય વ્યવહાર રે ।
ચઢીઓ ઘરિ જાવા પ્રવહણેં, ક્રમે સાગર પામ્યો પાર રે જૂઓ૦ ॥૧૬॥
ઉતરી હવેં નયરમાં સંચર્યો, પોહતો શ્રીપુંજનેં ગેહ રે ।
કહ્યો સર્વ વૃત્તાંત તે સેઠનેં, જે નારિઈં ભાખ્યો તેહ રે જૂઓ૦ ॥૧૭॥
આ શુકપંજર તિણેં આપિઉં, નારીનેં રમવા હેત રે ।
તે લેઈનિઈં અતિ મોદસ્યું, નિજ પુત્રીનેં દેઈ સંકેત રે જૂઓ૦ ॥૧૮॥
ભરતારપ્રસાદ એ માનતી, શુકસ્યું રમતી સુરસાલ રે ।
પુણ્યઉદય થસ્યેં હવે એ કહી, 'પંદ્મવિજયેં' બારમી ઢાલ રે જૂઓ૦ ॥૧૯॥

॥ સર્વ ગાથા ૨૮૪ [૨૮૨] ॥

॥ દૂહા ॥

રમતાં રમતાં એકદા, દવરક દીઠો પાય ।
વિસ્મય પામી ત્રોડીઓ, તવ તિહાં અચરિજ થાય ॥૧॥
મૂલ રૂપેં ધનદેવને, દેખી હરખ ન માય ।
વિસ્મય લહીનેં પૂછતી, પ્રણમી નિજ પતિપાય ॥૨॥
સ્વામી એ અદ્ભૂત કિસ્યું, કહો મુઝનેં અવદાત ।
તે કહેં, જિમ દેખો તુમ્હે, તિમ જ અછેં એ વાત ॥૩॥
હિમણા અધિક મ પૂછસ્યો, સાભલી એહ વિચાર ।
હરખેં જઈ નિજ તાતનેં, ભાખ્યો તેહ પ્રકાર ॥૪॥

॥ ઢાળ ૧૩ ॥

॥ આવો જમાઈ પ્રાહુણા જયવંતા જી—એ દેશી ॥

શ્રીપુંજ સેઠ હવેં હરખસ્યું જયવંતા જી જોઈ જમાઈરૂપ ગુણવંતા જી ।
અતિ હરખિત સહુ કુટુંબ તે જયવંતા જી સાંભલી તેહ સ્વરૂપ ગુણવંતા જી ॥૫॥
અતિ આદર સનમાનથી જયવંતા જી રહેંવાને આવાસ ગુણવંતા જી ।
આપ્યો સ્વર્ગવિમાન સ્યો જયવંતા જી બહુ ધન પૂરિત આસ ગુણવંતા જી ॥૬॥
તિહાં ધનદેવ સુખેં રહેં જયવંતા જી નવ પરણિત લેઈ નારિ ગુણવંતા જી ।
સ્વેચ્છાઈં અતિ સ્નેહથી જયવંતા જી ભોગવેં ભોગ શ્રીકાર ગુણવંતા જી ॥૭॥
જાણેં પુણ્યઉદય થકી જયવંતા જી પામ્યો ફિરી અવતાર ગુણવંતા જી ।
કરેં વ્યવસાય ઘણા તિહાં જયવંતા જી સકલ કલા ભંડાર ગુણવંતા જી ॥૮॥
લાભ ઘણો તેહમાં થયો જયવંતા જી દ્રવ્ય પાત્ર હુઓ તામ ગુણવંતા જી ।
કાલ કેતોહિક નીંગમેં જયવંતા જી રહેતાં તિણહીં જ ઠામ ગુણવંતા જી ॥૯॥

ઇંદ્રજાલ સુપના સમો જયવંતા જી એહ અનિત્ય સંસાર ગુણવંતા જી ।
આઉખયેં તિણેં કારણેં જયવંતા જી સેઠ ગયા યમદ્વાર ગુણવંતા જી ॥૧૦॥

ભાઈ ભોજાઈ એકમનાં જયવંતા જી શ્રીમતિ ઉપરિ રાગ ગુણવંતા જી ।
અલ્પ થયો તિહાં અનુક્રમેં જયવંતા જી વિરુઈ બોલેં વાગ ગુણવંતા જી ॥૧૧॥
યત :—

શ્રી પીહર નર સાસરેં સંજમીઆં સહવાસ ।
એતાં હોય અલખામણાં જો મંડે થિર વાસ ॥ ૧ ॥

શ્રીમતિ નિજ ભરતારસ્યું જયવંતા જી જાવાનેં પરિણામ ગુણવંતા જી ।
મન ચિંતે ભરતારનેં જયવંતા જી કેહવો રહેવાનો ઠામ ગુણવંતા જી ॥૧૨॥

કેહવી હોય નારી અચ્છે જયવંતા જી જોઉં તાસ સ્વરૂપ ગુણવંતા જી ।
ઉતકંઠિત ચિત્ત તેહસ્યું જયવંતા જી કહે પતિને કરી ચુંપ ગુણવંતા જી ॥૧૩॥

જનકનું ઘર નિજ સ્વામિજી જયવંતા જી નવિ દેખાડો કેમ ગુણવંતા જી ।
સાસરેં રહેવું નારિનેં જયવંતા જી જનકગૃહેં નર નેમ ગુણવંતા જી ॥૧૪॥

જસ કીરતિ પામેં ઘણી જયવંતા જી અન્યથા હોય અપમાન ગુણવંતા જી ।
તવ બોલ્યો ધનદેવ તે જયવંતા જી અવસરેં મેલસ્યું તાન ગુણવંતા જી ॥૧૫॥

ધીરયવંતી શ્રીમતી જયવંતા જી મૌન કરી રહી તામ ગુણવંતા જી ।
વલી કાલાંતરે એકદા જયવંતા જી શ્રીમતિ કહે સુણો સ્વામિ ગુણવંતા જી ॥૧૬॥

ત્રણ્ય જાતિના પુરુષ છેં જયવંતા જી જઘન્ય ઉત્તમ નર જાત ગુણવંતા જી ।
ત્રીજા મધ્યમ જાણીઇ જયવંતા જી પ્રથમ સ્વસુરગુણેં ખ્યાતિ ગુણવંતા જી ॥૧૭॥

નિજ ગુણ ખ્યાતિ ઉત્તમ કહ્યા જયવંતા જી મધ્યમ બાપ ગુણેણ ગુણવંતા જી ।
તિણેં તુમ્હનેં રહેતાં ઇહાં જયવંતા જી સ્વસુર તણેં દ્રવ્યેણ ગુણવંતા જી ॥૧૮॥

ઉત્તમતા નવિ એહમાં જયવંતા જી વલી સુણો ત્રણ પ્રકાર ગુણવંતા જી ।
બાપગુણેં ઉત્તમ કહ્યા જયવંતા જી મધ્યમ માત પ્રકાર ગુણવંતા જી ॥૧૯॥

નારિગુણેં જે વિસ્તર્યા જયવંતા જી તેહ જઘન્ય કહેંવાય ગુણવંતા જી ।
યદ્યપિ ગુણવંતા તુમ્હે જયવંતા જી સકલ કલાના ઠાય ગુણવંતા જી ॥૨૦॥

સમરથ દ્રવ્ય ઉપાર્જવા જયવંતા જી તો પણિં ઇમ કહેવાય ગુણવંતા જી ।
જમાઇ શ્રીપુંજ શેઠનેં જયવંતા જી કહે જનનો સમવાય ગુણવંતા જી ॥૨૧॥

તિણેં જો ઉત્તમ પુરુષના જયવંતા જી મારગની કરો ચાહ ગુણવંતા જી ।
જનમભૂમિ તો અનુસરો જયવંતા જી સ્યું કહિઇ ઘણું નાહ ગુણવંતા જી ॥૨૨॥

એહ મદનના રાસમાં જયવંતા જી તેરમી ભાખી ઢાલ ગુણવંતા જી ।
'પદ્મવિજય' કહેં આગલિં જયવંતા જી વાત ઘણું સુરસાલ ગુણવંતા જી ॥૨૩॥

॥ સર્વ ગાથા ૩૦૭ [૩૦૫] ॥

॥ દુહા ॥

ધનદેવ નારિવયણથી, બોલે ઇંણિ પરિ બોલ ।
સ્વસુર તણે ઘરિ જે રહે, જાણું તેહ નિટોલ ॥૧॥
પણિ છમકા ભાજી તણા, નવિ વિસરિયા મુઝ ।
હૈયામાં ખટકે ઘણા, સ્યું ભાખું હું તુઝ ॥૨॥
તે સાંભલી શ્રીમતી કહે, છમકાની કહો વાત ।
તવ તે ધુરથી સવિ કહે, છમકાનો અવદાત ॥૩॥

॥ ઢાળ ૧૪ ॥

॥ રૂડી નેં રઢીઆલિ રે વાલ્હા તારી વાંસલી રે—એ દેશી ॥

રૂડી નેં રઢિઆલિ રે સુગુણા શ્રીમતિ રે ।
હસિનેં બોલી તવ તિણી વાર, એહનો સ્યો ગણવો ચિત્ત ભાર રૂડી નેં૦ ॥૪॥
મુઝને દેખાવો રે તે તુમ્હ ભારયા રે ।
શકતિ હું જોઉં કેહવી તાસ, મુઝનેં જોવા અતિ પિપાસ રૂડી નેં૦ ॥૫॥
શંકા મુકી રે ચાલો નિજ ઘરેં રે ।
તુમ્હનેં બાધા નહીં લગાર, મુઝ સરિખી પાસેં થકાં નાર રૂડી નેં૦ ॥૬॥
તેહ સુણીનેં ધીરય ધારતો રે ।
દ્રવ્ય કરી સહુ ભેલો તામ, સાથેં લેઇ પોતાની વામ રૂડી નેં૦ ॥૭॥
સયણનેં પૂછી રે ધનદેવ ચાલીઓ રે ।
સાગર ઉતરી પામ્યો પાર, પોહતો હસંતી નયરી મઝાર રૂડી નેં૦ ॥૮॥
બહુ ધન દેતો રે દીન અનાથને રે ।
ગંધહસ્તિ પરિં પોહતો દ્વારિ, વિસ્મય પામી તબ બિહું નારિ રૂડી નેં૦ ॥૯॥
એ સ્યો અચંભો રે આવ્યો કિહાં થકી રે ।
શુક ટલીઓ કિમ ધરે સંદેહ, મલપતો આવ્યો એ નિજ ગેહ રૂડી નેં૦ ॥૧૦॥
ઇંમ વિચારી રે બિહું ઉભી થઈ રે ।
જાણિઇં હિયડેં હરષ ન માય, કરેં મંગલ ઉપચાર બનાય રૂડી નેં૦ ॥૧૧॥
ગૌરવ કરતી રે વિનય દેખાવતી રે ।
ચિત્રશાલીમાં લાવી તામ, સિંહાસન માંડ્યું તિણેં ઠામ રૂડી નેં૦ ॥૧૨॥
ધનદેવ બેંઠો રે સાથેં શ્રીમતી રે ।
કુશલ ખેમની પૂછેં વાત, ધનદેવ કહેં મુઝ છે સુખશાત રૂડી નેં૦ ॥૧૩॥
મોટી ભાષેં રે નાહનીનેં સુણો રે ।
જલથી પખાલો પિઉના પાય, લઘુ પણિ શીઘ્ર થઇ જલ લાય રૂડી નેં૦ ॥૧૪॥
ભક્તિથી નાંહની રે પાય પખાલતી રે ।
ત્રાંબાકુંડી માંહિ તેહ, તે જલ મોહટી ગ્રહી સનેહ રૂડી નેં૦ ॥૧૫॥

મંત્રે મંત્રી રે તિમ આચ્છોટિઉ રે ।
પ્રથવી ઉપરિ બલથી તામ, મંત્રનો મહિમા અચિંત્ય છે આમ રૂડી નેં૦ ॥૧૬॥
વધવા લાગું રે પાણી વેલિ જ્યું રે ।
ભય પામ્યો ધનદેવ અત્યંત, શ્રીમતિ સાહસું જોવેં તંત રૂડી નેં૦ ॥૧૭॥
શ્રીમતી ભાખેં રે મત બીહજે મનેં રે ।
પાણી વધતું ચાલ્યું જાય, અનુક્રમેં ઘુંટી પગ બોલાય રૂડી નેં૦ ॥૧૮॥
ઢીંચણેં આવ્યું રે સાથલો બુડતી રે ।
કટિતટ નેં વલી નાભિ પ્રમાણ, ઉદર હૃદય નેં કંઠને માણ રૂડી નેં૦ ॥૧૯॥
વધતું વધતું રે નાસાઈં અડયું રે ।
ધનદેવ મનમાં અતિ ખેદાય, કિમ થાસ્યે જલ વધતું જાય રૂડી નેં૦ ॥૨૦॥
શ્રીમતિ ભાખેં રે ભય મન માંણજ્યો રે ।
કરું એહનો હવેં હું પ્રતિકાર, જોજ્યો માહરો ચમત્કાર રૂડી નેં૦ ॥૨૧॥
ઘુંટડે એકેં રે તે જલ પી ગઈ રે ।
જિમ નવિ ધરતીઇં જલ દેખાય, એક બિંદૂ નવિ તિણેં ઠાય રૂડી નેં૦ ॥૨૨॥
બિહું તે નારિ રે શ્રીમતી પાય પડે રે ।
શકતિં જીતી તેં ઇંણિ વાર, તું વિદ્યા ગુણનો ભંડાર રૂડી નેં૦ ॥૨૩॥
તુઝનેં આરાધું રે સ્વામિનીની પરિં રે ।
ત્રણ પ્રીતિ પરસ્પર જોડિ, કામ કરેં ઘરનાં મન કોડિ રૂડી નેં૦ ॥૨૪॥
ક્ષુદ્ર વિદ્યાઈં રે ત્રણે બરાબરી રે ।
પ્રીતિ ઘણી નિત્ય વધતી જાય, સરિખેં શીલેં સહુ સમ ઠાય રૂડી નેં૦ ॥૨૫॥
દોય સમ ત્રીજી રે સ્વેચ્છાચારિણી રે ।
અવગુણિ સંગેં અવગુણ થાય, ગુણ સઘલા તસ નાસી જાય રૂડી નેં૦ ॥૨૬॥
યત :—

> अंबस्स य निंबस्स उ दोण्ह वि समा गयाइं मूलाइं ।
> संसग्गीए विणट्ठो अंबो निंबत्तणं पत्तो ॥१॥

ધનદેવ ચિંત્તેં રે મનમાં ઇણિ પરિં રે ।
જો એ બિં સમ ત્રીજી થાય, તો હું શરણ કરું કિહાં જાય રૂડી નેં૦ ॥૨૭॥
રાખસી સરખી રે ત્રણને છાંડિનેં રે ।
કરું હવેં આતમ કેરુ હિત, જિમ નવિ હોય મુઝ એહવી ભીત રૂડી નેં૦ ॥૨૮॥
ધન્ય ધનદેવ રે જિણેં ઇંમ ચિંતવ્યું રે ।
તે કહ્યું ચૌદમી ઢાલ મઝારિ, 'પદ્મવિજય' હવેં જયજયકાર રૂડી નેં૦ ॥૨૯॥

સર્વ ગાથા ૩૩૬ [૩૩૪]

॥ દુહા ॥

કાંયક કારય મિસ કરી, ઘર છોડણનેં હેત ।
રીષભદેવનેં દેહરેં, આવ્યો ધર્મસંકેત ॥૧॥

તે ધનદેવ હું જાણજે, બેઠો તાહરી પાસ ।
મુંડાપણું મ્હેં અનુભવ્યું, કેવલ દુખ આવાસ ॥૨॥

પશુતા આવી ઢુંકડી, પણિ કોઈ દૈવ સંયોગ ।
પશૂપણું નવિ પામીઆ, તિણેં તુમ્હે સુખીઆ લોગ ॥૩॥

મ્હેં તો મ્હારા તનુ થકી, દુખ અનુભવિઉં જોર ।
તિણેં તુમ્હથી મુઝ આકરાં, જાણો કર્મ કઠોર ॥૪॥

મદન સુણી રીઝ્યો ઘણું, વિસ્મય લહી કહેં ઇમ ।
તુમ્હ દુખ જાણી કીજીઇ, આતમ હિત બિહું નેમ ॥૫॥

॥ ઢાળ ૧૫ ॥

॥ બેં બેં મુનિવર વહેંરણ પાગર્યા જી—એ દેશી ॥

ઇંણિ અવસરિ તિહાં મુનિવર આવીઆ જી, વિમલબાહુ જસુ નામ રે ।
બહુ મુનિવરનેં વૃંદે પરિવર્યા જી, સાધુગુણેં અભિરામ રે ઇંણિ૦ ॥૬॥
પંચ સુમતિં સુમતા સદા જી, ત્રણ ગુપતિના ધાર રે ।
દસવિધ સાધુ ધરમ આરાધતા જી, ભાવના ભાવતા બાર રે ઇંણિ૦ ॥૭॥
જિનવર ચૈત્યમાં જિનવર વાંદીઆ જી, સ્તવના કરીનેં સ્તવીઆ દેવ રે ।
તેહ મંડપમાં મુનિવર આવીઆ જી, જિહાં મદન ધનદેવ રે ઇંણિ૦ ॥૮॥
શિષ્યેં કંબલ પ્રાસુક થાનકેં જી, પાથર્યું આવી બેંઠા તામ રે ।
ભક્તિથી બિહું જણેં મુનિવર વંદીઆ જી, કરિય પંચાંગ પ્રણામ રે ઇંણિ૦ ॥૯॥
ધર્મલાભ દીધો મુનિવરેં જી, જ્ઞાનેં કરી જાણી તાસ ચરિત્ર રે ।
ધરમદેશના દિઇં પ્રતિબોધિની જી, સાંભલો પ્રાણી કર્મ વિચિત્ર રે ઇંણિ૦ ॥૧૦॥
જીવિત તટિની પૂર સમું કહ્યું જી, નટપેટક સમ એહ કુટુંબ પરિવાર રે ।
શરદના અભ્ર સમી લખમી કહી જી, ધર્મમાં જે મુંઝે તે ગમાર રે ઇંણિ૦ ॥૧૧॥
આપદ કાલેં શરણ ન કો હોઇં જી, સ્વારથ તત્પર એ પરિવાર રે ।
શડન પડન વિધ્વંસિ એ તનુ જી, લલના કૂડ કપટ આગાર રે ઇંણિ૦ ॥૧૨॥
ઇંણિ પરિં વિઘનભર્યા સંસારમા જી, જીવનેં સુખ નહીં લવલેશ રે ।
વિષયનું સુખ અણુ સમ તે માનતો જી, તે લલનાં આયત્ત છેં સુવિશેશ રે ઇંણિ૦ ॥૧૩॥
લલનાં તો આપદાની છે પ્રિયસખી જી, સાપિણ વાઘણિ રાષસણીનેં તોલ રે ।
સ્વર્ગની ભોગલ નરગની દીપિકા જી, રાચેં કૂંણ પંડિત જેહ અમોલ રે ઇંણિ૦ ॥૧૪॥
કાર્ય અકાર્ય ન ગણેં પ્રાણિઓ જી, વિવિધ પ્રકારના કરતો પાપ રે ।
તેથી એ સંસારમાંહિં ભમેં જી, ખમતો તે ચિહું ગતિનાં દુખ આપ રે ઇંણિ૦ ॥૧૫॥

તે કારણ તુમ્હે ધર્મ સમાચરો જી, વિષયથી વિરમી મહાનુભાવ રે ।
સર્વ વિરતિ રૂડી અંગીકરો જી, ધર્મકારયમાં આણી ભાવ રે ઇણિ૦ ॥૧૬॥
નિગ્રહ કીજે સર્વ કષાયનો જી, ઇદ્રિય જે છે ચપલ તુરંગ રે ।
દુર્દમ દમીઇ તપથી તેહને જી, ગુરુકુલવાસે વસિઇ રંગ રે ઇણિ૦ ॥૧૭॥
ઉપસર્ગ ને વલી સહીઇ પરિસહા જી, તો ભવસાયર તરિઇ ભવ્ય રે ।
જનમ જરા કહ્લોલે ન બૂડીઇ જી, નિરમલ હોઇ શુદ્ધાતમ દ્રવ્ય રે ઇણિ૦ ॥૧૮॥
સકલ સંસારિક દુખને વામતા જી, અકલ અબાધિત લહે નિરવાણ રે ।
નિરદ્વંદ્વી શાશ્વત સુખને અનુભવે જી, વિલસે વર કેવલ દંસણ નાણ રે ઇણિ૦ ॥૧૯॥
દેશના સાંભલી મન સંવેગીઆ જી, મદન ને ધનદેવ પ્રણમી પાય રે ।
કહે ભવઅંધકૂઆથી ઉધર્યો જી, દીક્ષા કર આલંબને ગુરુરાય રે ઇણિ૦ ॥૨૦॥
કરો ઉપગાર સ્વામી અમ્હ રાંકને જી, ગુરુઇ પણિ દીક્ષા દીધી તામ રે ।
ગ્રહણ આસેવના શિક્ષા બિહું ગ્રહે જી, દ્વાદશાંગી ધરે જિમ નિજ નામ રે ઇણિ૦ ॥૨૧॥
તીવ્ર તપ ચરણ આરાધે બિહું મુની જી, બિહું જણ સ્નેહ પરસ્પર ધાર રે ।
ગુરુકુલવાસે વસતા બિહું જણા જી, પ્રાઇ તે સાથે કરતા વિહાર રે ઇણિ૦ ॥૨૨॥
અણસણ આરાધી ગયા સોહમે જી, પંચ પલ્યોપમ આય રે ।
ઢાલ પનરમી ‘પદ્મવિજયે’ કહી જી, શ્રીગુરુ ઉત્તમવિજય પસાય રે ઇણિ૦ ॥૨૩॥

॥ સર્વ ગાથા ૩૫૯ [૩૫૭] ॥

॥ દુહા ॥

દેવભવે પ્રીતિ જ ઘણી, કરતા કાર્ય અસેસ ।
તિહાંથી ચવી હવે ઉપના, તે સાંભલો સુવિશેસ ॥૧॥

॥ ઢાળ ૧૬ ॥

॥ કરકંડુને કરું વંદના હું વારિ લાલ—એ દેશી ॥

મદન જીવ હવે ઉપનો હું વારિ લાલ, મહાવિદેહ મઝાર હું વારિ લાલ ।
નયર વિજયપુર સોહતું હું વારિ લાલ, અલકાપુરી અનુહાર રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૨॥
સમરસેન તિહાં રાજીઓ હું વારિ લાલ, વિજયાવલી તસ નાર રે હું વારિ લાલ ।
મણિપ્રભ નામે તે થયો હું વારિ લાલ, સકલ કલા સિરદાર રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૩॥
યૌવન પામ્યો જેતલે હું વારિ લાલ, પરણાવ્યો તસ તામ રે હું વારિ લાલ ।
પલિ દેખી પ્રતિબુઝિઓ હું વારિ લાલ, થાપ્યો સુત નિજ ઠામ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૪॥
મણિપ્રભ રાજ્યને પાલતો હું વારિ લાલ, વશ કીધા બહુ રાય રે હું વારિ લાલ ।
સામંત મંત્રીશ્વર ઘણા હું વારિ લાલ, પ્રેમે પ્રણમે પાય રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૫॥
કાલ ગયો ઇમ કેતલો હું વારિ લાલ, ગજ ચઢીઓ એક દિન રે હું વારિ લાલ ।
રયવાડીઇ નીકલ્યો હું વારિ લાલ, કરી એકાગર મન્ન રે વારિ લાલ મદન૦ ॥૬॥

એક સરોવર મોટિકું હું વારિ લાલ, કમલ વિકશ્વર માંહિં રે હું વારિ લાલ ।
ગગન તારાગણુની પરિં હું વારિ લાલ, શોભેં અતિશય ત્યાંહિ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૭॥

દેખી રમણિકતા ઘણી હું વારિ લાલ, જોઈ રહ્યો ચિરકાલ રે હું વારિ લાલ ।
પાયક પાસેં અણાવિઉં હું વારિ લાલ, એક કમલ તતકાલ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૮॥

રાય ગયો હવેં આગલેં હું વારિ લાલ, વલીઓ તેહ જ માગ રે હું વારિ લાલ ।
તેહ સરોવર દેખિઉં હું વારિ લાલ, શોભા ગઈ તે અલગ્ગ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૯॥

અહો કહો સ્યુ થયું હું વારિ લાલ, પૂછેં પરિજન રાય રે હું વારિ લાલ ।
પરિજન કહેં સુણો નરપતી હું વારિ લાલ, જિમ શોભા કમલાય રે હું વારિ લાલ મદન૦॥૧૦॥

કમલ એકેકું સહુ લિઈં હું વારિ લાલ, તવ એ નીપનું ઇંમ રે હું વારિ લાલ ।
સુણી રાજા મન ચિંતવે હું વારિ લાલ, અહો એ સરોવર જેમ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૧૧॥

રાજ રીદ્ધિ વિણુ નર તથા હું વારિ લાલ, નવિ શોભે કોઈ કાલ રે હું વારિ લાલ ।
રીદ્ધિ અશાશ્વતી જાણિંઇ હું વારિ લાલ, સુપન નેં જિમ ઇંદ્રજાલ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૧૨॥

રમણીક જિમ કિંપાકનાં હું વારિ લાલ, ફલ કડુઆં પરિણામ રે હું વારિ લાલ ।
ઇત્યાદિક ચિંતાપરો હું વારિ લાલ, ચાલ્યો આગલિ જામ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૧૩॥

તવ દીઠા ઉદ્યાનમાં હું વારિ લાલ, સૂરી જિનેશ્વર નામ રે હું વારિ લાલ ।
ધર્મકથા કહેંતા થકા રે હું વારિ લાલ, કીધો તાસ પ્રણામ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૧૪॥

દેશના સાંભલી હર્ષસ્યું હું વારિ લાલ, સુતનેં સુંપી રાજ્ય રે હું વારિ લાલ ।
સંયમ લિઈં સૂરિ કનેં હું વારિ લાલ, આપ થયા રીષીરાજ રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૧૫॥
તીવ્ર તપસ્યા આદરી હું વારિ લાલ, પાલેં શુદ્ધ આચાર રે હું વારિ લાલ ।
ગગન ગામિની ઉપની હું વારિ લાલ, લબ્ધિ બીજી પણિ સાર રે હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૧૬॥
અવધિનાણ વલી ઉપનું હું વારિ લાલ, જાણેં જગત સ્વભાવ રે હું વારિ લાલ ।
વિચરેં પ્રથિવી પાવન રે હું વારિ લાલ, લબ્ધિતણેં પરભાવ રેં હું વારિ લાલ મદન૦ ॥૧૭॥
ધનદેવ જીવ હવઈં ઉપનો હું વારિ લાલ, તે સુણજ્યો અધિકાર રે હું વારિ લાલ ।
નગ વૈતાઢ્ય સોહેં ઘણું હું વારિ લાલ, જોયણ પંચાસ વિસ્તાર રે હું વારિ લાલ ધનદેવ૦॥૧૮॥
જોયણ પચીસ ઉંચો વલી હું વારિ લાલ, ગગનસ્યુ કરતો વાત રે હું વારિ લાલ ।
નિર્ઝર કણ શીતલ ઘણા હું વારિ લાલ, ફરસી પવન આયાત રે હું વારિ લાલ ધનદેવ૦ ॥૧૯॥
તિણેં સુર કિન્નર યક્ષનાં હું વારિ લાલ, સુખીઆ મિથુન ઉદ્યાન રે હું વારિ લાલ ।
રયણિઈં ઓષધી દીપતી હું વારિ લાલ, દીપેં દીપ સમાન રે હું વારિ લાલ ધનદેવ૦ ॥૨૦॥
તિહાં નયર વર નામથી હું વારિ લાલ, રથનેઉર ચક્રવાલ રે હું વારિ લાલ ।
પ્રતિભવનેં જિહાં ધૂપના હું વારિ લાલ, ધૂમ્ર તે મેઘની માલ રે હું વારિ લાલ ધનદેવ૦ ॥૨૧॥
રયણમણિ પંક્તી તણી હું વારિ લાલ, પ્રભાતે ઇન્દ્રચાપ રે હું વારિ લાલ ।
ગગનેં વિદ્યાધર મણિ તણા હું વારિ લાલ, કિરણ તે વીજલી વ્યાપ રે હું વારિ લાલ ધનદેવ૦ ॥૨૨॥
સોલમી ઢાલ સોહામણી હું વારિ લાલ, શ્રીગુરુ ઉત્તમ સીસ રે હું વારિ લાલ ।
'પદ્મવિજય' કહે પુણ્યથી હું વારિ લાલ, હોઈં જગમ. જગીસ રે હું વારિ લાલ ધનદેવ૦॥૨૩॥

॥ સર્વ ગાથા ૩૮૨ [૩૮૦] ॥

॥ દુહા ॥

વિદ્યાધર ચક્રી વડો, મહેંદ્રસીંહ અભિધાન ।
બહુ વિદ્યાધર પય નમેં, તેહ મહેંદ્ર સમાન ॥૧॥
દસ દિસ જસ કીરતિ ઘણી, કરતો સબલો ન્યાય ।
બંધુનેં પણિ પરિહરેં, જે જાણે અન્યાય ॥૨॥
ન્યાયવંતનેં બંધુ પરિ, જાણે તેહ નરિંદ ।
પરરામાથી પરમુંહો, ગુણગણ કેરો વૃંદ ॥૩॥
રાણી રયણમાલા ભલી, પાણી પદ્મ સમાન ।
ખાણી સોહગ ગુણ તણી, વાણી કોકિલ માન ॥૪॥
રાયહાણી કંદર્પની, પહિંચાણી મુખચંદ ।
રીસાણી દીપાવલી, જાંણી લોયણ અરવિંદ ॥૫॥
સુખ ભોગવતાં દંપતી, દોય પુત્ર થયા તાસ ।
રતનચૂડ મણિચૂડ તિમ, કરેં કલાઅભ્યાસ ॥૬॥
સાધી વિદ્યા બિહું જણે, પાંમ્યા યોવનવેશ ।
પરણાવ્યા બિહું પુત્રનેં, રતનચૂડ સુવિશેસ ॥૭॥
યોગ્ય જાણીનેં ખગપતિ, રતનચૂડનેં તામ ।
પદવી દિઇં યુવરાજની, રાજ્યભારનાં કામ ॥૮॥

॥ ઢાળ ૧૭ ॥

॥ જગત ગુરુ હીરજી રે દેશી—એ દેશી ॥

ઇણિ અવસરેં હવેં એકદા રે, અશુભ કરમનેં યોગ ।
પૂર્વ નિકાચિત ઉદયથી, રાણીનેં થયો રોગ ॥લા
દેયો ગતિ કર્મની રે, કર્મેં સુખ દુઃખ હોય ॥
રતનમાલા રાણી તણેં રે, અંગે જ્વર અસરાલ ।
ભૂખ ગઈ અન્ન નવિ રુચેં રે, ટલવલેં જ્યું મચ્છ જાલ દેયો૦ ॥૧૦॥
દાહ ઘણો અંગેં થયો રે, બલતી ઝૂરેં જોર ।
વિણુ પિણુ નિદ્રા નવિ લહેં રે, થિર ન રહેં ઇકઠોર દેયો૦ ॥૧૧॥
મુખ કમલાણું માલતી રે, ફૂલ તે જિમ કમલાય ।
રાજવૈદ્ય બહુ તેડિયા રે, વિકલપ બહુ કરેં રાય દેયો૦ ॥૧૨॥
ઔષધ વિવિધ પ્રકારનાં રે, કરતા તેહ ઉપાય ।
મંત્રવાદી મંત્રે ઘણા રે, પણિ તે ગુણ નવિ થાય દેયો૦ ॥૧૩॥
રાણીનેં રોગ વ્યાપીઓ રે, વૈદ્યે જાણી અસાધ્ય ।
હાથ ખંખેરી ઉઠીઆ રે, કોઈ ઉપાય ન લાધ દેયો૦ ॥૧૪॥

અનુક્રમેં આયુ અથિરથી રે, છાંડ્યા તેણિઇં પ્રાણ ।
તબ આક્રંદ તે ઉછલ્યો રે, રોવેં સહુ તિણ ઠાણ દેપો૦ ॥૧૫॥

રાય આંસુભર લોયણે રે, કરતો અનેક વિલાપ ।
હા દેવી તું મુઝનેં રે, કિમ નવિ આપેં જબાપ દેપો૦ ॥૧૬॥

પોક મેલ્હી રાજા રૂઇ રે, બોલેં રોતી વાણિ ।
કંકેલિ દલ રાતડા રે, હા તુઝ ચરણ નેં પાણિ દેપો૦ ॥૧૭॥

નેત્ર તે કમલનાં દલ સમાં રે, ચંદવયણી દે બોલ ।
કુંદ સુંદર દંત તાહરા રે, વિદ્રુમ અધર અમોલ દેપો૦ ॥૧૮॥

તુઝનેં કિહાં હવઇ દેખસ્યું રે, ત્રિભુવન સૂનું આજ ।
ભાસેં તુઝ વિણ મુઝનેં રે, ઇંમ રોવેં મહારાજ દેપો૦ ॥૧૯॥

હાથ દેઇ હવે તેહને રે, દોય પુત્રસ્યું રાય ।
રોતો ન રહેં કોયથી રે, ન કરેં કાંય વ્યવસાય દેપો૦ ॥૨૦॥

રાજકાજ સવિ છાંડીઓ રે, રહેં યોગીશ્વર રીતિ ।
મંત્રી પ્રમુખ મિલી રાયનેં રે, ઇંમ સમઝાવેં નીતિ દેપો૦ ॥૨૧॥

તુમ્હ સરિખા ધીર પુરુષનેં રે, ન ઘટેં કરવો શોક ।
રાજ્ય સીદાઇં તુમ્હ તણું રે, દુખીઓ હોઇં લોક દેપો૦ ॥૨૨॥

ઉતપતિ લય યુત સર્વ છેં રે, થિર નહીં જગમાં કાંય ।
સમઝાવ્યો સમઝેં નહીં રે, અધિક ધરેં દુઃખ રાય દેપો૦ ॥૨૩॥

રાણી સાંભરેં ખિણ ખિણેં રે, દુઃખ ધરેં તાસ વિયોગ ।
શાતા કહિઇં નવિ લહેં રે, કઠિન કરમના ભોગ દેપો૦ ॥૨૪॥

શ્રી ગુરુ ઉત્તમવિજય રે, સાહ્યેં એ કહી ઢાલ ।
સત્તરમી હવે પુણ્યથી રે, દુઃખ થાઇ વિસરાલ દેપો૦ ॥૨૫॥

॥ સર્વ ગાથા ૪૦૭ [૪૦૫] ॥

॥ દુહા ॥

ગગન ગામિની લબ્ધીથી, મણિપ્રભ જે અણગાર ।
ગગન મારગથી આવીઆ, તાસ ઉદ્યાન મઝાર ॥૧॥

કુમર સહિત વંદન ભણી, જાય વિદ્યાધર રાય ।
પરમ હરખ ધરતો થકો, પ્રણમેં મુનિવર પાય ॥૨॥

બેઠો નિજ ઉચિતાસનેં, મુનિવર દિઇં ઉપદેશ ।
ભવ્ય જીવ સમઝાવવા, વલી વિશેષ નરેશ ॥૩॥

॥ ઢાળ ૧૮ ॥

॥ વાત મ કાઢો હો મત તણી—એ દેશી ॥

અંગ ચ્યાર કહ્યાં દોહિલ્યાં, તિહાં માનવ અવતાર રે ।
દસ દૃષ્ટાંતે દોહિલો, ભમતાં ઇણુ સંસાર રે ઇમ જાણી વ્રત આદરો ॥૪॥

પૃથિવી જલ તેઉ વાઉમાં, કાઢે અસંખ્યાતો કાલ રે ।
તિમ અનંત વનસ્પતી, દુઃખ સહેતો અસરાલ રે ઇંમ૦ ॥૫॥

કાયસ્થિતિ એહની સુણી, ચમકે ચિત્ત મઝાર રે ।
કાલ સંખ્યાતો વિગલેંદ્રિમાં, નાના ભવ અવતાર રે ઇંમ૦ ॥૬॥

દેવ તિરિ નારકપણે, ભમવાનો નહીં પાર રે ।
ઇમ ભમતાં નરભવ લહ્યો, પુણ્યતણે અનુસાર રે ઇંમ૦ ॥૭॥

તિહાં સિદ્ધાંતને સાંભલે, તે દુર્લભ અતિ જાણો રે ।
ઘાંચી મોચી ને વાઘરી, આહેડી તણાં ઠાણો રે ઇંમ૦ ॥૮॥

માછી કસાઈ ને સઈ તણા, છીપા ને સુતાર રે ।
મ્લેચ્છની જાતિ તે બહુ કહી, તિહાં લીધા અવતાર રે ઇંમ૦ ॥૯॥

નરભવ તે નિષ્ફલ ગયો, સુકુલે કિમહીક આયો રે ।
આંધો બહેરો ને બોબડો, રોગે બહેલે ગમાયો રે ઇંમ૦ ॥૧૦॥

ઇંમ કરતાં ઇંદ્રી પરવડાં પામ્યો સુણવાને આવ્યો રે ।
સરધા અતિશય દોહિલી, મિથ્યા મતમાં મુંઝાવ્યો રે ઇંમ૦ ॥૧૧॥

દેવ કુદેવને માનતો, કુગુરુને ગુરુ જાણે રે ।
કુધર્મ ધર્મ કરી સેવતો, આશ્રવ ધર્મને વાણે રે ઇંમ૦ ॥૧૨॥

સરધા પુન્યથી પામીઓ, દુર્લભ સંજમ સાર રે ।
વિષય કષાયમાં રાચીઓ, વલી આરંભ અપાર રે ઇંમ૦ ॥૧૩॥

અણુવાહલાં રે આવી મલે, તિમ વાહલાંનો વિયોગ રે ।
તેહનું દુખ ધરતો ઘણું, ન લહે તત્ત્વ સંયોગ રે ઇંમ૦ ॥૧૪॥

મોહે આકુલવ્યાકુલો, કરે વિષાદ અનેકો રે ।
નવિ જાણે ઇંદ્રજાલ એ, સુપનથકી અતિરેકો રે ઇંમ૦ ॥૧૫॥

તીર્થંકર ચક્રી જિસ્યા, બલદેવ ને વાસુદેવ રે ।
કાલે કોઈ રહ્યા નહીં, જસ કરતા સુર સેવ રે ઇંમ૦ ॥૧૬॥

શાશ્વત સુખને જે વર્યા, તેહને મરણ ન હોય રે ।
કુશઅગ્રે જલબિંદુઓ, ચપલ જીવિત તિમ જોય રે ઇંમ૦ ॥૧૭॥

નેત્રકટાક્ષને સારિષા, પ્રિય સંગમ મનિ ધારિ રે ।
ગિરિનદીકલ્લોલ સારિષી, લખમી અથિર અસાર રે ઇંમ૦ ॥૧૮॥

\

યૌવન ચપલ તેં જાણિઇં, જેહવો ગજવર કાન રે ।
સંધ્યા રાગ સમો સવે, રૂપ લાવણ્ય પ્રધાન રે ઈંમ૦ ॥૧૯॥
ઢાલ અઢારમી સાંભલી, નૃપ હવેં જેહ પ્રકાસેં રે ।
'પદ્મવિજય' કહેં આગલેં, તેં કહું મદનનેં રાસેં રે ઈંમ૦ ॥૨૦॥

॥ સર્વ ગાથા ૪૨૭ [૪૨૫] ॥

॥ દુહા ॥

વિદ્યાધર ચક્રી કહેં, ભગવંત સુણો મુજ વાત ।
તુમ્હ દેષીને મુઝનેં, હઇયડેં હરષ ન માત ॥૧॥
શોક ગયો મુઝ વેગલો, હૈયડું હસવા જાય ।
તુમ્હ મુખચંદ વિલોકવા, અધિક પીપાસા થાય ॥૨॥
વાત ન જાઇ તે કહી, સ્યું કારણ તસ હોય ।
તુમ્હ સ્યું પૂરવ ભવ તણો, સ્વામી સંબંધ છેં કોય ॥૩॥
તવ ગુરુ બોલ્યા જ્ઞાનથી, છેં તુઝ મુઝ સંબંધ ।
ઈંમ કહી ધનદેવ મદનનો, સઘલો કહ્યો સંબંધ ॥૪॥
ધનદેવ તે તું ઉપનો, મદન તે મુઝનેં જાણ ।
સોહમથી આવ્યા બિહું, એ સંબંધ પ્રમાણ ॥૫॥
તુઝ પ્રતિબોધન કારણે, હું આવ્યો સુણિ રાય ।
જેં કારણે પૂરવ ભવેં, આપણ મિત્ર સુભાય ॥૬॥
સ્ત્રી દુઃખથી ઉદવેગીઆ, લીધો સંજમભાર ।
વસિયા ગુરુકુલેં એકઠા, એક વિમાન મઝાર ॥૭॥
તેહવી નારી કારણેં, કિમ મુંઝાણો આજ ।
સાંભલી ઈહાપાય થકી, જાતિસ્મરણ લહે રાજ ॥૮॥
ભગવન અવિતથ ભાષિઉં, નયણેં દીઠું એહ ।
મુંઝ ઉપરિ અનુગ્રહ કર્યો, પાઉ ધાર્યા સસનેહ ॥૯॥

॥ ઢાળ ૧૯ ॥

॥ મેંરો રંગ લાગો એ—દેશી ॥

નરપતિ કહેં મુનિરાયનેં રે, એ સંસાર અસાર સંયમ રંગ લાગો ।
ભવસાગરમાં બૂડતાં રે, ઉતાર્યો મુઝ પાર સંયમ રંગ લાગો ॥૧૦॥
રાજ્ય ભલાવી પુત્રનેં, આવું છું તુમ્હ પાય સંયમ રંગ લાગો ॥
સંયમ લેસ્યું ઈંમ કહી રે, નરપતિ નિજ ઘરિ જાય સંયમ૦ ॥૧૧॥
સામગ્રી અભિષેકની રે, કરી ઠવીઓ નિજ ઠામ સંયમ૦ ॥
રતનચૂડ રાજા થયો રે, સામંત પ્રણમેં પાય સંયમ૦ ॥૧૨॥

શિષામણ દોય પુત્રને રે, દીધી અનેક પ્રકાર સંયમ૦ ॥
પરમ ઓચ્છવ ઓચ્છવ કરી રે, જિનમંદિરમાં સાર સંયમ૦॥૧૩॥

પૂજા વિરચાવી કરી રે, સયણનેં દેઈ સતકાર સંયમ૦ ॥
મંણિપ્રભ મુનિ પાસેં જઈ રે, કહેં આપો વ્રતભાર સંયમ૦ ॥૧૪॥

દીક્ષા દીધી મુનિવરેં રે, શ્રુતસાયર લહ્યા પાર સંયમ૦ ॥
તપ તપતા અતિ આકરા રે, અભિગ્રહ અનેક પ્રકાર સંયમ૦ ॥૧૫॥

વિદ્યાધર મુનિ અનુક્રમે રે, લબ્ધિ તણાં ભંડાર સંયમ૦ ॥
બિહું મુનિ રાજરીષી હવઇં રે, કરતા ઉગ્ર વિહાર સંયમ૦ ॥૧૬॥

સુમતિ ગુપતિ ઉપયોગિયા રે, સાધુક્રિયા સુવિશેષ સંયમ ॥
શુદ્ધ આહારનો પપ કરેં રે, પરિસહ સહેતા અશેષ સંયમ૦ ॥૧૭॥

અનુક્રમેં અપૂરવકરણથી રે, શુકલ ધ્યાન બલ જોય સંયમ૦ ॥
ક્ષપકશ્રેણિમાંહિ ચઢેં રે, મોહતણો ક્ષય હોય સંયમ૦ ॥૧૮॥

ક્ષીણમોહી કરેં ક્ષય હવઇં રે, ઘાતી ત્રણિ સમકાલ સંયમ૦ ।
કેવલજ્ઞાન સૂરયતણો રે, થયો પરકાશ વિશાલ સંયમ૦ ॥૧૯॥

લોકાલોક પ્રકાશતા રે, રૂપી અરૂપી સ્વભાવ સંયમ૦ ।
સૂક્ષ્મ બાદરના વલી રે, જાણેં સ્વભાવ વિભાવ સંયમ૦ ॥૨૦॥

શૈલેશીકરણેં કરી રે, સકલ કર્મમલ જાય સંયમ૦ ।
સાદિ અનંત સુખી થયા રે, અજ અજરામર થાય સંય૦ ॥૨૧॥

ઓગણીસેં ઢાલેં કરી રે, સંપૂરણ થયો રાસ સંયમ૦ ॥
મુનિ[૭] પાંડવ[૫] ગજ[૮] ચંદ્રમા[૧] રે, વરસ ને શ્રાવણ માસ સંયમ૦ ॥૨૨॥

પંચમી ઉજ્વલ પક્ષની રે, સૂર્યવાર સુપ્રસિદ્ધ સંયમ૦ ।
રાજનગરમાંહિ રહ્યા રે, એહ મનોરથ સિદ્ધ સંયમ૦ ॥૨૩॥

તપગચ્છગયણદિનેસરુ રે, વિજયદેવસૂરિ રાય સંયમ૦ ।
વિનયવંત તમ પાટવી રે, વિજયસિંહસૂરિ થાય સંયમ૦ ॥૨૪॥

પંડિતરત્નશિરોમણિ રે, કીધો કિરિયાઉદ્ધાર સંયમ૦
સીમ તાસ સત્યવિજયજી રે, શુભ કિરિયા આચાર સંયમ૦ ॥૨૫॥

તાસ કપૂરવિજય કવી રે, ખિમાવિજય તસ સીસ સંયમ૦ ॥
ખિમા ગુણેં કરી સોહિઇં રે, નહીં જસ રાગ ને રીમ સંયમ૦ ॥૨૬॥

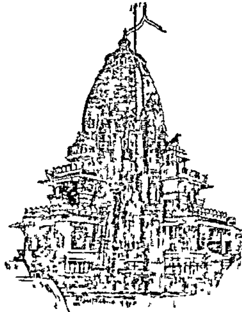
પંડિતશિરચૂડામણી રે, લક્ષણ લક્ષિત અંગ સંયમ૦ ॥
શ્રી જિનવિજય સોભાગીયા રે, તેહના સીમ સુચંગ સંયમ૦ ॥૨૭॥

તસ આસન સોહાગરૂ રે, જાણેં જૈન સિદ્ધાંત સંયમ૦ ॥
શ્રીગુરુ ઉત્તમવિજયજી રે, વૈરાગી એકાંત સંયમ૦ ॥૨૮॥

તસ પદપદ્મ ભ્રમર સમો રે, 'પદ્મવિજય' વર નામ સંયમ૦ ॥
ગુરુ કિરપાથી કીધલો રે, એહ રાસ અભિરામ સંયમ૦ ॥૨૯॥
પંચમ સુમતિ જિનેસરૂ રે, તેહના ચરિત્ર મઝાર સંયમ૦ ॥
શ્રી જયાનંદચરિત્રમાં રે, ભાખ્યો એ અધિકાર સંયમ૦ ॥૩૦॥
સીમંધર સ્વામી તથા રે, તિમ વલી ભાભા પાસ સંયમ૦ ।
સાનિધે સંપૂરણ થયો રે, મદન-ધનદેવ-રાસ સંયમ૦ ॥૩૧॥
જે ભણસ્યે ગણસ્યે વલી રે, વાંચસ્યે પુણ્ય વિશાલ સંયમ૦ ॥
તે સુખ સઘલાં અનુભવી રે, લહેસ્યે મંગલમાલ સંયમ૦ ॥૩૨॥

॥ સર્વ ગાથા ૪૫૯ [૪૫૭] ॥

इति श्रीमदुत्तमविजय ग. शिष्य पं. पद्मविजय ग. विरचितोऽयं
मदन धनदेवरासः समाप्तः ॥ त्रि. पं० पद्मविजयेन ॥

ક્ષેમરાજ

લેખક : શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવ સોલંકીને આબુ–ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓ સાથે અનેક વાર લડવું પડયું હતું અને તેણે તેમની પાસે ગુર્જરેશ્વરનું માંડલિક પદ કબુલાવ્યું હતું; તેમ છતાં તેઓએ મનસ્વીપણું છોડયું નહોતું. આથી કંટાળેલા ભીમદેવે એક વાર જ્યારે રાજા કૃષ્ણદેવ પરમારને હાર આપી, ત્યારે તો તેણે કૃષ્ણદેવને પકડીને પાટણમાં લાવી તુરંગમાં પૂર્યો હતો. ભીમદેવની ઉત્તર વયનો એ કાળ હતો.

થોડાં વર્ષ પછી નાડોલના ઠાકોર બાલપ્રસાદે પાટણ આવી, ભીમદેવને મળી, કૃષ્ણદેવને મુક્ત કરવા તેને વિનંતિ કરી, ત્યારે કૃષ્ણદેવે ગુર્જરેશ્વરના માંડલિક તરીકે રહેવા મૌખિક સ્વીકાર કર્યો, એટલા પરથી જાણે દયાથી પ્રેરાયો હોય તેમ ભીમદેવે તેને મુક્ત કરવાની તુરંગાધ્યક્ષને આજ્ઞા કરી, (સંવત ૧૧૧૭), તેથી ભીમદેવના બેઉ કુમારોને ક્ષેમરાજ તથા કર્ણદેવને આશ્ચર્ય થયા વિના રહ્યું નહિ.

ભીમદેવે પુત્રોને સમજાવ્યું : " ગમે તેવો તોયે તે આપણો પડોશી રાજા છે. આજ્ઞાંકિત રહીને તે પોતાની વસતીનું રક્ષણ કરતો હોય તો પાટણ પરનો એટલો ભાર ઓછો. "

ક્ષેમરાજ કશું ન બોલ્યો, પણ કર્ણે તત્ક્ષણ કહ્યું : " ભૂતકાળનો અનુભવ આપ વીસર્યા તો નહિ હો. આબુના પરમારો માળવાના પરમારોની સોડમાં ભરાતાં વાર લગાડતા નથી."

" છતાં આપણી પ્રત્યે આજ્ઞાંકિત રહેવાના શપથ લેનાર શત્રુનેય તક આપવી જોઈએ."

એ પ્રત્યુત્તર સાંભળી કર્ણને લાગ્યું કે નાડોલનો ઠાકોર પિતાની વીર પ્રકૃતિને ભુલાવવામાં ફાવી ગયો છે. ક્ષેમરાજને લાગ્યું કે વાર્ધક્યમાં સ્વાભાવિક રીતે આવતી માનસિક દુર્બળતા ઉદારતારૂપે પિતાજીમાં દર્શન આપવા લાગી છે.

ભીમદેવની ઉત્તર વયને કાળે રાજ્યકાર્ય પ્રતિ મંત્રીઓ લક્ષ આપતા અને રાજકુમારો ગુર્જરેશ્વરને સહાયક બનતા. જરૂર પડે ત્યારે ભીમદેવ પુત્રો દ્વારા મંત્રીઓને પોતાની ઇચ્છા વિદિત કરતો અને મંત્રીઓ તદનુસાર વર્તતા. ભીમદેવ હવે આજ્ઞાઓ આપવાનું છોડીને બહુધા સ્વેચ્છા જ પુત્રો કે મહામંત્રી સમક્ષ વ્યક્ત કરતો.

*

માલવ પ્રદેશમાંનો વિહાર પૂરો થતાં મુનિ સુરાચાર્ય પાટણમાં આવ્યા કે તુરત તે ભીમદેવના કુશળવર્તમાન જાણવા રાજમહાલયમાં જઈ પહોંચ્યા અને રાજસેવક દ્વારા ધર્મલાભનો સંદેશો કહાવ્યો.

સુરાચાર્ય પ્રત્યે ભીમદેવનો ભક્તિભાવ હતો. એ ભક્તિ ધર્માનુરાગ કરતાં ગુણાનુરાગને વિશેષ આભારી હતી. મુનિ સુરાચાર્ય પરમ પંડિત હતા, દર્શનશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા, અને સાહિત્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા. તેમના ગુરુ મુનિ દ્રોણાચાર્ય સંસારપક્ષે ભીમદેવના મામા થતા હતા. તે વિદ્યમાન હતા ત્યારે સુરાચાર્ય મુનિ ગુરુ સંગાથે ભીમદેવના પરિચયમાં આવ્યા હતા. ભોજરાજાના પંડિતો કોઈ કોઈ વાર ગુર્જરેશ્વરના પંડિતોની પરીક્ષા કરનારી સાહિત્યસમસ્યાઓ રાજસભામાં મોકલતા, ત્યારે એ સમસ્યાઓના ઉત્તરો કેટલીક વાર સુરાચાર્ય મુનિએ રચેલા શ્લોકોમાં જતા. એ મુનિએ ભોજની રાજસભામાં પણ પંડિતો સાથે સાહિત્યચર્ચા કરીને પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી.

મુનિના આગમનનો સંદેશો મળતાં ભીમદેવ ઢોલિયામાં સૂતો હતો તે બેઠો થયો. તેની સામે બિછાવેલી ગાદી પર મહામંત્રી ભાભ, પુરોહિત સોમેશ્વર અને યુવરાજ ક્ષેમરાજ બેઠા હતા તેઓ જરા આઘા ખસ્યા અને ભીમદેવે સેવકને કહી મુનિ માટે વચ્ચોવચ્ચ કાષ્ઠાસન મુકાવ્યું. પછી તેણે મુનિને પધારવાનો પ્રત્યુત્તર પાઠવ્યો.

"ધર્મલાભ" ઉદ્ગારતા સુરાચાર્ય મુનિ આવ્યા એટલે ભીમદેવે ઊભા થઈ મસ્તક નમાવી વંદન કર્યું, અને બીજાઓએ પણ ઊભા થઈ તેનું અનુકરણ કર્યું. મુનિ આસન પર વિરાજ્યા એટલે બધા યથાસ્થાને બેઠા.

મુનિએ ભીમદેવની કુશળતા પૂછતાં કહ્યું: "નગરમાં આવતાં જ મેં સાંભળ્યું કે આપનું સ્વાસ્થ્ય બરાબર રહેતું નથી, એટલે હું માત્ર આપની કુશળતા જાણવા આવ્યો છું."

"જરાઅવસ્થા પોતાનું કામ કરે છે." ભીમદેવે સ્વસ્થતાથી ઉત્તર આપ્યો: "કુમારો, મંત્રીઓ અને રાજસેવકો મને શ્રમ પડવા દેતા નથી એટલે સ્વસ્થ રહી શકાય છે."

મુનિ બોલ્યા: "તે સારું છે. હવે જરાવસ્થા આવી છે એટલું જે મનુષ્ય સમજે છે તે પુણ્યશાળી લેખાય છે."

પુરોહિત વચ્ચે બોલ્યો: "વસ્તુતઃ શક્તિની ક્ષીણતા દ્વારા જરા પ્રકટ થાય છે, અને જો એ ક્ષીણતા નિવારવાના આયુર્વેદે નિરૂપેલા ઉપચારો કરવામાં આવે તો જરાને નિવારી શકાય છે."

મહામંત્રી બોલ્યો: "અને મુનિરાજ! મહારાજ કોઈ ઔષધ લેવાની ના કહે છે, એટલે ક્ષીણતા વધતી જાય છે."

ભીમદેવ એઉને પ્રત્યુત્તર આપતાં બોલ્યો: "તમે બધા કહો છો, પણ એથી કાંઈ જરાનું સર્વદા નિવારણ થવાનું છે? વહેલો કે મોડો જરાનો અંતિમ આઘાત તો થવાનો જ છે ને!"

ભીમદેવના એ શબ્દો સાંભળીને સુરાચાર્ય બોલ્યા: "મહારાજને યોગ્ય કાળે યોગ્ય સમજ પ્રકટી છે. જે જરાને પિછાણીને જાગ્રત રહે છે અને ઉત્તર વયનાં કર્તવ્યોમાં ચિત્તને પરોવે છે તે જ પોતાના મનુષ્યત્વને સફળ કરે છે."

ભીમદેવ બોલ્યો: "તો ઉત્તર વયનું કર્તવ્ય શું તે હવે આપ સ્પષ્ટતાથી કહો."

"ઉત્તર વયનું કર્તવ્ય એટલે નશ્વરનો ત્યાગ અને શાશ્વતનું આરાધન. સ્થૂલત્વમાંથી ચિત્તને ખસેડીને સૂક્ષ્મત્વમાં જોડવું તે મનુષ્યને જરાનો સંદેશ છે. એ સંદેશ ભૂતકાળમાં અનેક રાજવીઓએ અને પુણ્યશાળી પુરુષોએ ઝીલ્યો છે."

ભીમદેવે પ્રશ્ન કર્યો: "આપ સદ્ગત મૂલરાજદેવની વાત કહો છો?"

"અનેક રાજવીઓ એ માર્ગે ગયા છે, અને મનુષ્યત્વને સફળ કરી ઇહલોકમાં અમર થયા છે. મૂલરાજદેવ, ચામુંડદેવ અને વલ્લભરાજ જેવા રાજવીઓ તો પુરાતન કાળના વીર રાજવીઓને પગલે ચાલ્યા છે. આપે પોતનપુર નરેશ સોમચંદ્ર મહારાજના ત્યાગની કથા કોઈ વાર સાંભળી છે?"

"નથી સાંભળી."

"મહારાજ સોમચંદ્રના મસ્તકના કેશ શ્વેત થતા હોવાનું તેમને ભાન થયું કે તુરત તેમણે વાનપ્રસ્થ થવાનો પોતાનો નિર્ણય પુત્ર પ્રસન્નચંદ્રને અને રાણી ધારિણી દેવીને જણાવી દીધો. પુત્ર તો પિતાની ઇચ્છાને માન આપવા તૈયાર થયો, પણ રાણીએ કહ્યું કે 'મને પણ આપ વનનિવાસમાં સાથે રાખવાનું સ્વીકારો; હું સ્વામીથી અળગી રહીશ નહિ.' રાજાને માટે એ કાર્ય એટલા માટે મુશ્કેલ હતું કે તે વખતે રાણી ગર્ભવતી હતી."

ક્ષેમરાજ વચ્ચે બોલ્યો: "તો રાજાએ રાણીના પ્રસૂતિકાળ તથા બાળકના સ્તનંધયાવસ્થાના કાળ સુધી વનમાં જઈ રહેવાનું મુલ્તવી રાખવું જોઈએ; અથવા રાણીએ વનનિવાસનો વિચાર છોડી દેવો જોઈએ."

મુનિ બોલ્યા: "એ વ્યવહારુ માર્ગ છે ખરો, પરંતુ વીર પુરુષો અને સતી સ્ત્રીઓ એવા વ્યવહારને કારણે પોતાના નિશ્ચય-ધર્મમાંથી ચલિત થતાં નથી. તેવી સ્થિતિમાં રાજા સોમચંદ્રે રાણી સાથે રાજધાની છોડીને કેટલેક દૂર વેતસા નદીને તીરે આવેલા તપોવનમાં નિવાસ કરવાનું ઠરાવ્યું; ત્યાં અનેક ઋષિકુળો વસી રહેલાં હતાં. પછી તેમણે આપ્તજનોની, મિત્રોની, રાજસેવકોની અને નગરજનોની ક્ષમા માંગી અને તુરંગમાં પૂરેલા કેદીઓને ક્ષમા આપી મુક્ત કર્યા."

ભીમદેવ વચ્ચે બોલ્યો: "એ એમણે યથોચિત કાર્ય કર્યું."

મુનિ આગળ બોલ્યા: "પછી રાજા-રાણીએ રાજધાનીમાંથી પ્રસ્થાન કર્યું. રાણીના આગંતુક પ્રસૂતિકાળને કારણે તેમને એક ધાત્રીને પોતાની સાથે લેવી પડી."

મહામંત્રી બોલ્યો : "ધાત્રીને સાથે રાખી, તો થોડા અનુચરો, વાહનો અને બીજી આવશ્યક સામગ્રી પણ સાથે રાખવામાં હરકત નહોતી."

મુનિ બોલ્યા : "વાનપ્રસ્થાશ્રમી થવું એટલે વનમાં નાની સરખી રાજ-રિયાસત સ્થાપીને સુખે રહેવું એવું ત્યાગીઓને માન્ય હોતું નથી. સંસારત્યાગ એટલે નગરમાંનો સંસાર પુનઃ વનમાં વસાવવો એમ નહિ. રાજા પણ રાજમહેલ અને સુખસામગ્રી તજીને વનનાં જ ધાન્ય-ફળાદિથી કે મર્યાદિત સામગ્રીથી ઉદરનિર્વાહ કરે તથા જરૂરીઆતો ઓછી કરીને ઋષિનું નિઃસ્પૃહ જીવન જીવે. જે સમૃદ્ધિનો સ્વેચ્છાથી ત્યાગ કર્યો હોય તે બીજે માર્ગે ઇતર જનો દ્વારા ગ્રહણ ન કરવી એ તો નિષ્પરિગ્રહી તપસ્વી જીવનનું હાર્દ છે. જો રાજાએ ઇચ્છ્યું હોત તો તેના પુત્રે—પોતનપુરના નવા રાજવીએ—પિતાને તપોવનમાંય કોઈ વસ્તુની ઊણપ રહેવા દીધી ન હોત. પરંતુ સંસારની ઐહિક પ્રવૃત્તિ પૂરી કર્યા પછી ત્યાગી–તપસ્વીએ આત્મ-કલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં રત રહેવું જોઈએ; તેટલા માટે જ તે વનનિવાસ તથા સંયત જીવનને સ્વીકારે છે, એટલે તેમાંથી તે ભ્રષ્ટ ન થાય તેની તેના સંસારી આપ્તજનો તથા ઇતરજનો પણ કાળજી રાખતા હોય છે. સંસારીઓના રાગ-બંધનમાંથી અમ જેવા ત્યાગીઓને ઘણી વાર કષ્ટપૂર્વક પસાર થવું પડે છે. મનેય એવો કષ્ટાનુભવ કેટલીક વાર થયો છે, પરંતુ આત્મકલ્યાણના પરમ સાધનરૂપ સંયમના સંરક્ષણ માટે એ કષ્ટને સહી લેવું એ ત્યાગીનો ધર્મ છે, એમાં મને શંકા નથી."

ભીમદેવે પૂછ્યું : "હં‌અ, પછી શું બન્યું ?"

"પછી તપોવનના આશ્રમમાં ધારિણીદેવીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો, પરંતુ થોડા દિવસમાં રાણીનું મૃત્યુ થયું, એટલે ધાત્રીએ એને ઉછેર્યો. એકાદ વર્ષમાં ધાત્રીનું પણ મૃત્યુ થયું, એટલે સોમચંદ્ર ઋષિએ પુત્રને ઉછેરવા માંડ્યો. બાળકને કમંડલમાં બેસાડી તે પોતાની સાથે ફેરવતા અને સ્નાન, ધ્યાન, તપ આદિ આહ્નિક કર્મ કરતા. એ પુત્ર મોટો થવા લાગ્યો અને બીજા ઋષિકુમારોની સાથે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. ચૌદ વર્ષની વયે તે તપોવન છોડી પોતાના ભાઈને પોતનપુરમાં જઈ મળ્યો. એ રીતે સોમચંદ્ર ઋષિએ તપોવનમાં નિજ જીવન પૂરું કરી આત્મકલ્યાણ સાધ્યું."

ભીમદેવ બોલ્યો : "ધન્ય એ રાજત્વને અને ધન્ય એ તાપસ જીવનને ! સોમચંદ્ર ઋષિએ તથા મૂળરાજદેવે પણ આચરણ દ્વારા ચીંધેલા એ માર્ગે મારે પણ જવું જોઈએ, ખરું મુનિરાજ ?"

"જેમ સુખ ઊપજે તેમ કરવું; સત્કર્મમાં પ્રમાદ કરવો નહિ."

સોમશર્માએ ટકોર કરી : "જૈનધર્મમાં તપ ત્યાગનો મહિમા બહુ ગાયો છે, તે જ આપે અત્યારે પ્રતિપાદન કર્યો, પણ પ્રજાના સંરક્ષણ માટે રાજાઓનો ક્ષાત્રધર્મ ત્યજવા-યોગ્ય હોતો નથી."

મુનિએ ઉત્તર આપ્યો : "જૈનધર્મે જે કહ્યું છે તે જ વેદધર્મે બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠને રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર કરતાં ઊંચું સ્થાન આપીને કહ્યું છે, તે ભૂલશો નહિ, પુરોહિતજી !"

"સત્ય છે !" ભીમદેવ બોલ્યો : "પૂર્વે મહાપુરુષો જે માર્ગે ગયા, તે જ બીજા-ઓનો માર્ગ હોવો ઘટે."

-ભીમદેવના એ ઉદ્‌ગારથી મૌન અને ગાંભીર્ય છવાઈ ગયાં.

બે ક્ષણ રહીને ભીમદેવે ફરમાવ્યું : "ત્યારે સોમશર્મા ! યુવરાજનો રાજ્યાભિષેક કરવાનું મુહૂર્ત શોધીને કાલે મને કહેજો."

આટલી ત્વરાથી ભીમદેવ રાજ્યત્યાગનો અને પુત્રના રાજ્યાભિષેકનો નિર્ણય કરશે એવું કોઈની કલ્પનામાં નહોતું, એટલે એ સાંભળનારા સર્વ કોઈ વિસ્મય પામ્યા.

મહામંત્રીએ કહ્યું : "આટલી બધી ઉતાવળ ન હોય મહારાજ ! એ માટે તો સંપૂર્ણ મંત્રણા–વિચારણા કરવી જોઈએ."

"શુભસ્ય શીઘ્રમ્. યુવરાજ રાજ્ય સંભાળશે અને હું તીર્થવાસ કરીશ. ઘણાં વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યું, ઘણાં યુદ્ધો કર્યાં, અનેકને માર્યા, અનેકને દંડયા ને તુરંગમાં પૂર્યા, ઇત્યલમ્ ! ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કર્યું, હવે આત્મધર્મની આરાધનામાં વિલંબ કરવો નથી."

અંતઃપુરમાં, રાજગઢમાં અને નગરમાં એ વાત તુરત પ્રસરી ગઈ. રાણી ઉદયમતીએ પતિની સાથે તીર્થવાસ કરવાનો મનોભાવ પ્રગટ કર્યો અને ભીમદેવે તે સ્વીકાર્યો.

સોમશર્માએ રાજ્યાભિષેક માટે અક્ષયતૃતીયાનું મુહૂર્ત કાઢી આપ્યું.

*

પાટણમાં રાજ્યાભિષેકના સમારંભની તૈયારીઓ થવા લાગી. માંડલિકો અને મંડલેશ્વરોને નિમંત્રણો પાઠવવામાં આવ્યાં. નગરમાં આગામી ઉત્સવનો રંગ છવાઈ ગયો.

એક દિવસ ક્ષેમરાજે એકાંતમાં પિતા સમક્ષ જઈને કહ્યું : "પિતાજી, મને ક્ષમા કરજો, પણ રાજપદ ગ્રહણ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી; કર્ણનો રાજ્યાભિષેક ભલે થાય !"

ભીમદેવ એકાએક ગમકી જતો બોલ્યો : "એ શું કહે છે, તું બેટા !"

"સંપૂર્ણ વિચાર કરીને મેં એ નિશ્ચય આપને જણાવ્યો છે. રાજત્વ ભોગવવામાં મને રસ નથી; રાજ્યાભિષેક માટે મને લગારે ઉત્સાહ સ્ફુરતો નથી."

"રસ નથી ! ક્ષત્રિયપુત્રને ક્ષાત્રધર્મોચિત કર્તવ્યમાં રસ કેમ ન હોય ?"

"એ રસ ચાખી–માણીનેય છેવટે તેનો ત્યાગ કરવો એ જ ક્ષત્રિયનું આત્મકલ્યાણ માટેનું કર્તવ્ય હોય તો ત્યાગ કરવાનો સમય આવ્યા પૂર્વે કલ્યાણમાર્ગના પ્રવાસી થવું એ મને વધુ ગમે છે. એમાં મને વિશેષ ઔચિત્ય લાગે છે."

ભીમદેવ વિચારમાં પડી ગયો. ક્ષણભર તેને લાગ્યું કે સુરાચાર્ય મુનિની વાણી ક્ષેમરાજના અંતરમાં ઊંડી ઊતરી ગઈ છે અને સોમગંદ્ર ઋષિના વાનપ્રસ્થ જીવન તરફ તેના મનનુ આકર્ષણ થયું છે.

બીજી ક્ષણે તેને લાગ્યું કે ચાળીસ વર્ષના જુવાન અને રાજ્યકાર્યમાં પળોટાયેલા રાજકુમારનું એવું આકસ્મિક આકર્ષણ સ્વાભાવિક ન હોઈ શકે.

તેણે પુત્રને પૂછ્યું : "રાજત્વથી તું ભયભીત તો થયો નથી ને, બેટા ?"

"ના, પિતાજી ! ભય પામવાનું કશું કારણ નથી. પહેલાં જેમાં રુચિ હતી તેમાં હવે અરુચિ થઈ આવી છે, એ ખરું છે."

"એ અરુચિનું કારણ શું છે? તને માઠું લાગે એવું કશું બન્યું છે?"

"કશું જ બન્યું નથી. વિશેષમાં દેવપ્રસાદ અને તેની માતા મારા નિશ્ચયને અનુમોદન આપે છે."

"દેવપ્રસાદ–એ કિશોર છોકરો–એને પણ શું એમ જ લાગે છે? સવારી માટે કચ્છી ઘોડાની જોડી તો તેણે હમણાં જ મંગાવી છે. તારા જેવું વૈરાગ્ય શું એને...."

ક્ષેમરાજ વચ્ચે બોલી ઊઠયો : "નહિ, નહિ, પિતાજી! એ વૈરાગ્ય નથી." ક્ષેમરાજ સ્મિત કરતો આગળ બોલ્યો : "દેવપ્રસાદ પિતૃભક્તિથી પ્રેરાઈ મારા નિશ્ચયને વધાવી લે છે. હુંય કાંઈ મને વૈરાગ્યવાસિત માનતો નથી. રાજ્ય અંગેનાં જે કાર્યો આપે મને સોંપેલાં અને મેં કરેલાં તેમાંય મારો રસ નહોતો—આપની આજ્ઞાને ધર્મ્ય તથા આધીન થવા યોગ્ય માનીને હું તેને અનુસર્યો છું. આજે જ્યારે મારે પોતાને આપનું સ્થાન લેવાનો સમય આવ્યો છે, ત્યારે જ હું આપને આટલું કહેવાનું ધૈર્ય ધારણ કરી શકયો છું."

"તું કાંઈક અદ્ભુત લાગે તેવી વાત કરે છે...."એટલું બોલી ભીમદેવ જરા આડો પડયો અને આંખો મીંચી જાણે ઊંડા વિચારમાં હોય તેમ શાન્ત પડયો રહ્યો.

અધઘડી, ઘડી, બે ઘડી ગઈ, પણ ભીમદેવે આંખો ઉઘાડી નહિ, ત્યારે પિતાને શાન્ત નિદ્રા અનુભવતા જોઈ ક્ષેમરાજ પોતાના આવાસમાં ચાલ્યો ગયો.

ક્ષેમરાજ ઉદયમતીના આવાસમાં ગયો અને જે કાંઈ તેણે પિતાને કહ્યું હતું તે તેણે ઉદયમતીને પણ કહ્યું. રાણી ખૂબ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. તેણે સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું નહોતું કે પોતે કોઈ દિવસ રાજમાતા થવા પામશે. ક્ષેમરાજ યુવરાજ હતો, કર્ણ નાનો કુમાર હતો અને પોતે એકલા કર્ણની માતા હતી. કર્ણને ગુર્જરેશ્વરનો રાજમુકુટ પહેરવાનો અધિકાર ન હોય તો ઉદયમતીને રાજમાતા-પદ વરે એ કદાપિ બનવાનું નહોતું; છતાં જાણે ક્ષેમરાજ ચાહીને પોતાને રાજમાતા બનાવી રહ્યો હોય એવું તંદ્રાસુખ ઉદયમતીએ ઘડીભર માણ્યું.

રાજમહાલયમાં એ વાત પ્રસરતાં વાર લાગી નહિ. રાજસેવક મહામંત્રીને આવાસે પહોંચી ગયો અને તેની પાસેથી વાત જાણી મહામંત્રી પાલખીમાં બેસી રાજગઢમાં દોડી આવ્યો. તેણે મંત્રણાગૃહમાં ડોકિયું કર્યું, ત્યારે પાર્શ્વકે કહ્યું : "મહારાજ ક્યારનાય આરામ લઈ રહ્યા છે."

મહામંત્રી ઉદયમતીને આવાસે ગયો તો રાણી પણ વિચારનિમગ્ન જણાઈ. તેણે આશ્ચર્ય અનુભવતાં રાણીને પૂછયું તો વાત સાચી માલૂમ પડી. રાણીએ ક્ષેમરાજના સ્વમુખના શબ્દો મહામંત્રીને કહી સંભળાવ્યા.

ભીમદેવ સ્વસ્થ થઈને આસન પર બેઠો છે એવું સેવક પાસેથી જાણી મહામંત્રી ભીમદેવની પાસે ગયો કે તુરત ભીમદેવે આજ્ઞા કરી : "મહામંત્રી! રાજ્યાભિષેકનું મુહૂર્ત જળવાય એ રીતે કર્ણનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો છે. ક્ષેમરાજની ઇચ્છાને મારે હવે સ્વીકારવી પડે છે."

"મહારાજ! રાજપદ ગ્રહણ કરવાની યુવરાજની અનિચ્છા મને ખૂબ જ વિસ્મયકારક લાગે છે. આપે એ અનિચ્છાનાં કારણો યુવરાજને પૂછયાં તો હશે જ."

"બધું પૂછ્યું છે. તેં[ ] અંતર ખોલીને મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા છે, મારી શંકાઓને નિવારી મને આશ્ચર્યમાં ડુબાવ્યો છે; પણ અત્યારે મારું આશ્ચર્ય શમી જવા પામ્યું છે. હવે અન્યથા કરવું ઉચિત નથી."

નાગરિકોમાં પણ આશ્ચર્ય પ્રકટ્યું. તેઓ કાંઈ કાંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવા લાગ્યા. કોઈ કહેતું કે ક્ષેમરાજના અંતરમાં કાંઈ ઊંડું દુઃખ હોવું જોઈએ; કોઈ માનતું કે એની પાછળ અંતઃપુરની કોઈ ખટપટ કામ કરી ગઈ હોવી જોઈએ.

રાજ્યાભિષેકનો દિવસ નજીક ને નજીક આવવા લાગ્યો હતો. કેટલાક માંડલિકો અને મંડલેશ્વરો પાટણમાં આવી ચૂક્યા હતા અને કેટલાક આવી પહોંચવાના હતા, પરંતુ તેઓય આશ્ચર્ય પામી કાંઈ કાંઈ શંકા–કુશંકા સેવવા લાગ્યા હતા. બેઉ કુમારો વચ્ચે કાંઈ વૈમનસ્ય જાગ્યું જણાતું નહોતું એટલે તેઓને કશા ઉપદ્રવનો ભય રહ્યો નહોતો. તેઓ નવા ગુર્જરેશ્વરને ચરણે ધરવા રત્નજડિત અલંકારો અને અભિનવ વસ્તુઓ લાવ્યા હતા, તે ભીમદેવના મોટા કુમારને કે નાના કુમારને ચરણે ધરવાં તે તેમને મન સરખું હતું.

*

દિવસો જતા હતા. ઉદયમતી રોજ પતિને મળતી અને ક્ષેમરાજના ચિત્તના આવા પરિવર્તનનું કારણ જાણવા મથતી. ભીમદેવે જે કાંઈ મહામંત્રીને કહ્યું હતું તે જ રાણીને પણ કહ્યું હતું, પણ એ વાત રાણીના અંતરમાં બંધબેસતી નહોતી. રાજવી થવા માટે અધીરા થયેલા અનેક રાજકુમારોની વાતો તેણે સાંભળી હતી. ભૂતકાળમાં કોઈ કુમારોએ પિતાને તુરંગમાં પૂરી પોતે રાજમુકુટ પહેરી રાજ્ય ચલાવ્યું હોવાનાં દૃષ્ટાંતો તેણે સાંભળ્યાં હતાં. રાજ્ય માટે ભાઈ–ભાઈ વચ્ચે યુદ્ધો થયાં હોવાની વાતો તેણે સાંભળી હતી, ત્યારે ભીમદેવ સોલંકીનો પુત્ર આત્મકલ્યાણને માટે રાજત્વનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય એ તેને સંભવનીય લાગતું નહોતું. તેને લાગ્યા કરતું હતું કે તેમાં કાંઈ રહસ્ય હોવું જોઈએ. એ રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છાથી તેણે મહામંત્રીને પૂછ્યું હતું, મહાસામંતને પૂછ્યું હતું, રાજપુરોહિતને પૂછ્યું હતું, પણ રાણીનું મન સ્વીકારી શકે તેવું રહસ્ય કોઈ તેને બતાવી શક્યું નહોતું.

રાજ્યાભિષેકનો વિધિ થવાને એક દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે સાંજને સમયે ઉદયમતી પતિના શય્યાગૃહમાં પ્રવેશી. દાસ-દાસીઓ દીપકો પ્રકટાવતાં હતાં તેઓ ઝટઝટ પોતાનું કામ પૂરું કરીને બહાર ચાલ્યાં ગયાં.

ઉદયમતી પલંગની ઈસ પર બેઠી. તેણે પતિના ચરણને સ્પર્શ કર્યો, પણ મનમાંની વાત તે ઉચ્ચારી શકી નહિ. પોતે સહજ આવી હોય એવો દેખાવ કરતાં તેણે પૂછ્યું: "રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ પૂરો થતાં આપણે કયા તીર્થમાં જઈશું? કાંઈ વિચાર કરી રાખ્યો છે?"

"કોઈ દૂરને સ્થળે નથી જવું. કોઈ શાન્ત અને નિરુપદ્રવ સ્થાન નિકટમાં જ હશે ત્યાં જઈ રહીશું. સરસ્વતીને તીરે જ અનેક તીર્થસ્થાનો છે અને તપોવનો છે. એ બાબતની વ્યવસ્થા થતાં સુધી થોડો વખત પાટણમાં રહીશું તોય ફિકર નથી. એક વાર ભાર

ઊતર્યો અને મન હળવું થયું પછી નિવાસસ્થાનની સમતા-વિષમતાની ચિંતા રહેવા પામતી નથી, ખરું ને ?"

"ખરી વાત છે."

પછી વાનપ્રસ્થ જીવન સંબંધે પતિ-પત્ની વચ્ચે વિચાર-વિનિમય થવા લાગ્યો. તે દરમિયાન તક જોઈને ઉદયમતીએ કહ્યું: "કુમાર ક્ષેમરાજે જે કાંઈ કર્યું તે એટલું વિલક્ષણ છે કે મારા મનની એક ગ્રંથિ છૂટતી નથી."

"કઈ ગ્રંથિ ?"

"તેના આ વર્તનમાં બધા જે વિલક્ષણતા જુએ છે તે કરતાં અધિક ગહન એવું કોઈ રહસ્ય હોવું જોઈએ એમ હું માનું છું. કોઈએ એ રહસ્ય સંશોધી મારા મનનું સમાધાન કર્યું નથી."

"ચોપાસ વિસ્તરી રહેલી પાર્થિવતાને જોનારાંઓ ક્યાંથી સંશોધન કરી શકે ? અને હું તે કરું તોય તમારું સાચું સમાધાન થાય કે નહિ તેની મને ખાતરી નથી."

"આપે કહેલી વાત પર મેં કોઈ વાર શંકા કરી નથી...."

"તો હવે તમે મારી પાસેથી એ રહસ્ય જાણવા ઇચ્છો છો ? ભલે, હું કહીશ, પણ તે તમને પચશે કે નહિ તેની મને હજીય ખાતરી નથી."

"તો એટલું મારું તપ ઓછું."

"એમ નાસીપાસ ન થશો. ક્ષેમરાજની જનની બકુલાદેવી સોમનાથના મંદિરની નર્તકી હતી તે તમે જાણો છો. વસ્તુતઃ તે શિવનિર્માલ્ય યોગિની હતી. મારી પત્ની થવા તેણે પતન સ્વીકાર્યું, પણ ભક્તિયોગમાંથી તે ભ્રષ્ટ થઈ નહોતી, તેનો હું સાક્ષી છું. સગર્ભાવસ્થામાં કે પ્રસૂતિકાળમાં પણ તેનો એ યોગ ચલિત થયો નહોતો કે આથમ્યો નહોતો. કોઈ યોગભ્રષ્ટ થયેલા આત્માને પુત્ર રૂપે જન્મ આપીને તેણે થોડા દિવસમાં જ ઇહલોકમાંથી ચિર વિદાય લીધી હતી. હું, તમે અને બીજાઓ એ યોગભ્રષ્ટ આત્માને આજે ક્ષેમરાજના સ્વરૂપમાં જોઈ રહ્યાં છીએ. પૂર્વભવની અધૂરી રહેલી તિતિક્ષાને પૂરી કરવા તે ઇચ્છતો હોવો જોઈએ. તેના વર્તનમાંથી મોડું મોડું પણ એ જ રહસ્ય મને લાધ્યું છે, રાણીજી !"

ઉદયમતી એ સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, પણ પતિની વાણી પરની તેની શ્રદ્ધા એકસરખી અડગ રહી. બકુલાદેવીને તેણે જોઈ હતી, થોડા દિવસ તેની નિકટમાં તે રહી હતી, તેના સંબંધમાં ચિત્ર-વિચિત્ર વાતો તેણે સાંભળી હતી, પરંતુ ત્યારે ઉદયમતીના અંતરમાં સપત્નીભાવની કાલિમા વ્યાપી હતી; પેલા યોગભ્રષ્ટ આત્મા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરીને અને તેની યોગિની માતાના અંતઃસ્વરૂપની ઓળખ આપીને પતિએ જે કાંઈ કહ્યું હતું તેથી રાણીના અંતરની કાલિમા દૂર થઈ જતાં તેમાં અપૂર્વ પ્રકાશ પથરાવા પામ્યો હતો. એ પ્રકાશમાં તેણે બેઉને નીરખ્યાં, ઓળખ્યાં, અને તત્ક્ષણ પતિના ચરણ પર તેનું માથું ઢળ્યું. તેની આંખોમાં આર્દ્રતા પ્રકટી. તે જોઈ ભીમદેવની આંખોમાંથી કૃતજ્ઞતા દ્રવવા લાગી.

નિયત દિવસે કર્ણનો રાજ્યાભિષેક થયો, અને ગુજરાતભરના માંડલિકો, મંડલેશ્વરો તથા નાગરિકોએ તેના રાજશાસનને વધાવી લીધું.

વધુ ને વધુ અશક્ત થતા જતા શરીરને કારણે તીર્થનિવાસનો ભીમદેવનો મનોભાવ પાર ન પડ્યો અને થોડા દિવસમાં તેનો સ્વર્ગનિવાસ થયો.

કર્ણે ગુર્જરેશ્વરના રાજસિંહાસન પર બેસીને મોટા ભાઈને દધિસ્થળી મંડલના અધીશ્વર તરીકે સ્થાપ્યો. સરસ્વતીને તીરે આવેલા મંડુકેશ્વર મહાદેવના મંદિરથી શોભિત તથા કીર્તિત એવા એ સ્થાનમાં સહકુટુંબ વસીને ક્ષેમરાજે પ્રભુચિંતન તથા આત્મ-ચિંતનમાં સંસારી જીવન પૂરું કર્યું. દેવપ્રસાદ રાજસેવાને અને પિતૃસેવાને સમાન ધર્મો સમજતો તથા જીવનયાપન કરતો રહ્યો. ક્ષેમરાજના અવસાન પછી તે દધિસ્થળીનો મહામંડલેશ્વર થયો. *

---

* અંજલિ : મધુર કથા આપીને કથાકાર વિદાય થયા !

ધર્મનો આદર્શ રજૂ કરતી આ સરસ, સરળ, હૃદયંગમ ઐતિહાસિક સમર્પણકથા શ્રી ચુનીભાઈએ તા. ૯–૫–૧૯૬૫ના રોજ લખી હતી. એ કથા મોકલતી વખતે શ્રી ચુનીભાઈએ મારા ઉપર નીચે મુજબ પત્ર લખ્યો હતો :—

ગિરધરનગર, શાહીબાગ
અમદાવાદ તા. ૯–૫–૧૯૬૫

શ્રી કાંતિલાલ કોરા,

શ્રી મ. જૈ. વિ. ના સુવર્ણમહોત્સવના ગ્રંથ માટે આ સાથે એક એ૦ નવલિકા મોકલી છે. પહોંચ લખશો

લિ. સેવક
ચુનીલાલ વ. શાહ

લખાયા પછી બે વર્ષ કરતાંય લાંબા સમયે આ મનોહર સાહિત્યકૃતિ પ્રગટ થાય છે ત્યારે શ્રી ચુની-ભાઈ આ ગ્રંથ જોવા માટે આપણી વચ્ચે હયાત નથી તેથી અંતર ઊંડી વેદના અનુભવે છે. તેઓ તા. ૧૨–૫–૬૬ના રોજ વિદેહ થયા, એ વાતનેય દોઢેક વર્ષ થવા આવ્યું ! જવાનું તો કોને નથી ? શ્રી ચુનીભાઈ જીવનભર નિષ્ઠા અને એકાગ્રતાપૂર્વક સરસ્વતીઉપાસના કરીને એક કૃતાર્થ સારસ્વત તરીકે અમર બની ગયા. એમની પ્રશાન્ત વિદ્યાનિષ્ઠા અને સાદી-સ્વસ્થ જીવનરીતિને આપણે ચિરકાળ સુધી યાદ કરતા રહીશું.

ઉંચી ઉંમરની અવસ્થામાં લખાયેલી, કદાચ અંતિમ લેખી શકાય એવી, આ કૃતિમાં પણ શ્રી ચુની-ભાઈની કલમની સુકુમારતા, સ્વસ્થતા, મધુરતા અને આભા અને શૈલીની સાદાઈ અને પ્રૌઢતા દેખાઈ આવ્યા વગર નથી રહેતી. શ્રી ચુનીભાઈની આ કૃતિનું અંતરથી સ્વાગત હો ! એ કૃતિના સર્જનહારને આપણા અંતરના પ્રણામ હો !

કાન્તિલાલ દાદાભાઈ કોરા
મંત્રી, સંપાદક મંડળ

વશીકરણવિદ્યા અને પુનર્જન્મ

લેખક : પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય
પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચંદ્રશેખરવિજયજી.

નરી ઇંદ્રિયોની સહાયથી પ્રત્યક્ષ પુરવાર થતી અથવા તર્ક, અનુમાન કે આનુષંગિક પુરાવારૂપ અન્ય સામગ્રીથી નક્કી થઈ શકતી બાબતો ઉપરાંત એવી પણ કેટલીય બાબતો છે કે જેને પુરવાર કરવા માટે આનાથી પણ વધુ સૂક્ષ્મ સાધનસામગ્રીની, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અવલોકનની અને જેને પ્રચલિત પરિભાષામાં યૌગિક પ્રક્રિયા કહે છે, એ પ્રક્રિયા દ્વારા મેળવેલ વિશિષ્ટ જ્ઞાન કે જાતઅનુભવની અપેક્ષા રહે છે. તેથી જ આવી બાબતોને અતીન્દ્રિય કે અહેતુવાદના વિષયની કોટિની લેખવામાં આવે છે.

પૂર્વજન્મ કે પુનર્જન્મ આવો જ એક અતીન્દ્રિય વિષય છે; અને એના રહસ્યને પામવાના અનેક પ્રયત્નો છેક અતિપ્રાચીન ભૂતકાળથી લઈને તે અત્યાર સુધી થતા જ રહ્યા છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની પ્રરૂપણા અને સાધનાનો પાયો જ પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ છે. તેથી, એમ કહેવું જોઈએ કે, પુનર્જન્મના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા જેટલી દૃઢ બને એટલી ધર્માચરણની શ્રદ્ધા અને ભાવના દૃઢ બને. અહીં વશીકરણવિદ્યા (Hypnotism)ને આધારે પુનર્જન્મ અને એના અસ્તિત્વ અંગે કેટલીક વિચારણા કરવા ધારી છે.

જૈન દર્શનમાં આત્માના અસ્તિત્વ અંગે શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. સમગ્ર સચરાચર જગતની સમવિષમ–તમામ અવસ્થાઓ ત્યારે જ ઘટમાન બની શકે જ્યારે આત્મા જેવી વસ્તુ માનવામાં આવે; તેને નિત્ય માનવામાં આવે, કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા માનવામાં આવે; એ કર્મનો સંપૂર્ણ વિનાશ શક્ય હોવાનું માનવામાં આવે અને સર્વ કર્મથી મુક્ત બનવા માટેના ઉપાયોનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવામાં આવે. શ્રીવીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ પોતાના જ્ઞાનમાં આત્માનું આવું છ બાજુઓવાળું સ્વરૂપ જોયું અને જગતની સમક્ષ એ સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરી.

આમ જ્યારે આત્મા નિત્ય છે ત્યારે પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની વાતો પણ જૈન દર્શનમાં બહુ જ સહજ રીતે ઠેર ઠેર વેરાયેલી જોવા મળે છે. અને તેથી જ 'કરે તેવું પામે' એ ન્યાયે વર્તમાન જન્મમાં સુંદર ધર્માચરણ કરવું એ પણ જરૂરી બની જ જાય; કેમકે તેના વિના પુનર્જન્મ પામ્યા પછી જીવાત્મા પોતે સુખદ જીવનનું ઐશ્વર્ય પામી શકે નહિ.

આમ આત્મા અંગેનું વિશદ સ્વરૂપદર્શન જૈન દર્શનમાં જોવા મળે છે. તેથી જ કોઈ પણ જૈન આ વિષયમાં કોઈ શંકા કરતો નથી, અને શકય એટલું સદાચારપરાયણ જીવન જીવવાની કોશિશ પણ કરતો રહે છે.

પણ આ હકીકત જગતના ઘણા મોટા વિસ્તારમાં ખૂબ જ ચર્ચાસ્પદ બનેલી છે. બુદ્ધિજીવી વર્ગ આત્માના સ્વરૂપમાં જાતજાતની શંકા-કુશંકાઓ કરતો રહે છે, વૈજ્ઞાનિક-વર્ગ એના અંગે તરેહતરેહના ઊહાપોહ કરે છે; વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી આત્માના સત્ય સ્વરૂપનું અન્વેષણ કરવા કટિબદ્ધ પણ બનેલો છે.

૧૯૬૭ના માર્ચની ૧૮મી તારીખથી આત્મસિદ્ધિ કરી આપવા માટે અમેરિકાની આઠ વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓ બીડું ઝડપીને તેના માટે એક વ્યક્તિએ બે કરોડ ડૉલરનું જે વીલ કર્યું છે, તેની રકમ પ્રાપ્ત કરવા આગળ આવવાની જાહેરાત જોઈ છે.

ભારતમાં જયપુર વિશ્વવિદ્યાલયના પેરાસાઇકોલોજી વિભાગના પ્રોફેસર ડૉ. બેનરજી આત્માના પૂર્વજન્મ અંગેનું સત્ય તપાસવા આકાશ–પાતાળ એક કરવા લાગ્યા છે. વિશ્વભરમાંથી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરતા લગભગ ૫૦૦ કિસ્સાઓ તેમણે ભેગા કર્યા છે. દિવસે દિવસે તેઓ પૂર્વજન્મના અસ્તિત્વની સત્ય હકીકતની વધુ ને વધુ નજદીક આવતા જાય છે. આવું આવું તો ઘણું ઘણું આજે સંશોધન થઈ રહ્યું છે.

આ સંશોધનને અંતે આત્માનું અસ્તિત્વ અને અવિનાશિપણું નક્કી થતું જાય છે. આજે જુદા જુદા ઘણા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી આત્માના અસ્તિત્વને પુરવાર કરતા સત્યો હાથ લાગ્યાં છે. અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ નિત્યાત્માનું અસ્તિત્વ કબૂલ્યું છે. આપણે અહીં એમાંના એક સત્યાન્વેષીની આત્માના પૂર્વજન્મ અંગેની કબૂલાત વિચારીશું.

આ ભાઈએ વશીકરણવિદ્યા(Hypnotism)ના પ્રયોગો દ્વારા પૂર્વજન્મની સિદ્ધિ કરી છે. એમણે એવા ૧૩૮૩ પ્રયોગો કર્યા છે. અને છેલ્લામાં છેલ્લા ગણાતા છઠ્ઠા નંબરના સાથી ઊંડા વશીકરણ(Deepest hypnotism)થી એ આત્માઓની પાસે તેમના પોતાના પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ તાજી કરાવી છે. એમનું નામ છે એલેકઝાન્ડર કેનન. એમણે 'ધ પાવર વિધિન' (The Power Within) નામનું પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે. આ પુસ્તકના સોળમા પ્રકરણમાં એમણે વશીકરણવિદ્યાથી પુનર્જન્મની સિદ્ધિ કરતી માહિતીઓ આપી છે. તેમણે ત્યાં બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે:—

"એક સમય એવો હતો જ્યારે ઘણાં વર્ષો સુધી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત મારા માટે એક ભયંકર સ્વપ્ન સમો હતો. તે વખતે હું આ સિદ્ધાન્તને તોડી પાડવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેતો. હું વશીકરણવિદ્યાનો નિષ્ણાત હતો એટલે અવારનવાર અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર વશીકરણવિદ્યાના પ્રયોગો કરતો અને તેઓને ઘણી ઘણી વાતો પૂછતો. જ્યારે ક્યારે પણ તેમાંનું કોઈ પણ મને પુનર્જન્મના અસ્તિત્વની વાત કરતું ત્યારે હું સખ્ત

રીતે તેમની વાતોને વખોડી કાઢતો. પણ અફસોસ ! જ્યારે ઘણાબધાએ એ જ વાતનું પુનરુચ્ચારણ કર્યું ત્યારે તો મારે પણ માનવું પડયું કે પુનર્જન્મ જેવી કોઈ વસ્તુ જરૂર અસ્તિત્વ ધરાવે છે.[૧]

વશીકરણનો પ્રયોગ કરવા દ્વારા એક આત્મા (Subject) પોતાની જાતને પૂર્વજન્મમાં વિદ્યમાન માને અને જાણે કે એ જ જન્મની અવસ્થાઓને વર્તમાન કાળમાં અનુભવતો હોય એ રીતે જ એનું વર્ણન કરવા લાગે—એ બધું આપણને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દે તેવું જરૂર છે, પરંતુ આ તો વૈજ્ઞાનિકોની દુનિયાની વાત છે. આજનું બાળક, આધુનિક જગતનો એક યુવાન કોલેજિયન કે કોઈ પ્રૌઢ માનવ આ વાતની સામે ખંડ પુકારવા સદા લાચાર હોય છે, કેમકે એને આજના વૈજ્ઞાનિકોના જાતપ્રયોગો ઉપર પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ છે માટે જ અહીં આત્માના પૂર્વજન્મની વાતોને વશીકરણ-વિદ્યાના પ્રયોગથી જે રીતે સિદ્ધ કરી દેવામાં આવી છે, તે જ હકીકત આપણે વિચારીશું.

જેમણે આ પ્રયોગો કર્યા છે, તેઓ બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે વર્તમાન કાળમાં જીવન જીવતો કોઈ પણ માનવ પોતાના આ જીવનમાં જે કાંઈ સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તેનાં કારણો, હકીકતમાં તો, તેના પૂર્વજન્મોમાં જ પડેલાં હોય છે. વશીકરણ-વિદ્યાના સાધકો કહે છે કે પૂર્વના દેશોના ચિંતકો ‘ કર્મ ’ જેવી એક વસ્તુને માનીને જન્માંતરનાં કારણો અને વર્તમાન જન્મનાં સુખદુઃખાદિ કાર્યો વચ્ચેની ખૂટતી કડી જોડી આપે છે. ઘણા માણસો પોતાના જીવનમા ઉપરાઉપરી ત્રાટકતી આપત્તિઓનાં કારણ પિછાણી શકતા નથી, પરંતુ પૂર્વજન્મનો સિદ્ધાન્ત એ કારણો શોધી આપે છે. શું સુખ કે શું દુઃખ–બેય કાર્યોનાં કારણો અવશ્ય છે, આ જન્મમાં નહિ તો જન્માતરમાં.[૨] વશીકરણ-વિદ્યાથી, સામાન્ય રીતે તો, વર્તમાન જીવનના જ ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ તાજી કરવાનો પ્રયત્ન આજ સુધી કરવામાં આવતો હતો; પરંતુ હવે તો ગર્ભાવસ્થાના અનુભવો અને એની પૂર્વના જન્મોના અનુભવોનું પણ સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે. વર્તમાન જીવનના

૧. For years the theory of reincarnation was a nightmare to me ard I did my best to disprove it ard even argued with my trance subjects to the effect that they were taking nonsence, and yet the years went by One subject after another told me the same story in spite of different and varied conseious beliefs, in effect until now, well over a thousand cases have been so investigated and I have to admit that there is such a thing as reincarnation

—ધ પાવર વિધિન (The Power Within), પૃ. ૧૭૦

૨ This study explains the secret of justice in a very broad way showing how a person appears to suffer in this life as a result of something he has done in a past life through this law of action and reaction know in the East as "Karma". . . Many a person cannot see why he suffers one disaster after another in this life, yet reincarnation may reveal atrocities committed by him in lives gone by Others, no matter what they seem to do, 'fall on their feet' as it were, and may it not be the reward for services rendered in lives gone by?

—એજન, પૃ. ૧૭૦-૧૭૧

જન્મની જેટલાં વર્ષ પૂર્વની વાત પૂછવામાં આવે, બરાબર તેટલાં વર્ષ પૂર્વની અનુભૂતિ તે વ્યક્તિ બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરે છે. આમ સો, બસો કે ત્રણસો વર્ષ પૂર્વની વાત કે હજારો વર્ષ પૂર્વની વાત પણ પૂછવામાં આવે તો તેની પણ સ્પષ્ટ ભાષામાં—જાણે કે તે વખતે તે જીવનની જ અનુભૂતિ થઈ રહી હોય તેવી રીતે—રજૂઆત કરી શકે છે.

આ વિદ્યાના તજ્ઞો એમ માને છે કે આ રીતે પૂર્વજન્મ જેવી વાત સિદ્ધ થાય છે, માટે તો વર્તમાન જીવનના અનેક ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવી શકાય છે. એવા અનેક માણસો છે, જેઓ જાતજાતના ભયોથી સદા પીડાતા હોય છે આવા માણસો એ ભય વગેરેની ગ્રંથિની પીડાનાં કારણો ઉકેલી શકતા નથી, કેમકે તેમને તેમના વર્તમાન જીવનમાં તેનાં કારણો મળતાં જ નથી. પણ જો વશીકરણવિદ્યાનો આશ્રય લેવામાં આવે અને છઠ્ઠા નંબરનું સૌથી વધુ ઊંડુ વશીકરણ તેમની ઉપર અજમાવવામાં આવે તો તેમના પૂર્વજન્મની સ્મૃતિઓ જાગૃત થાય અને તેમાંથી વર્તમાન કાળની ભયગ્રંથિની પીડાનાં કારણો પકડી શકાય. આજનો બુદ્ધિવાદી માનવ માને કે ન માને પણ આ સિદ્ધાન્ત ઉપર એ લોકોએ અનેક માનવોને ભયાદિની ગ્રંથિથી મુક્ત કરીને સુખી કર્યા છે. અહીં તો આપણે આવા બે જ દાખલા વિચારીશું :–

એક માણસ એવો હતો, જે કોઈ દિવસ 'લિફ્ટ'માં ઊતરતો નહિ; કેમકે તેને પડી જવાનો ખૂબ જ ભય લાગ્યા કરતો. એક વખત તે એક હિપ્નોટિસ્ટની પાસે ગયો; એને એણે પોતાની સઘળી વાત કરી. તપાસ કરતાં આ જીવનમાં તો તેવા ભયનું કોઈ કારણ ન જણાયું. તરત તેને સુવડાવી દેવામાં આવ્યો અને તેના ઉપર ઊંડા વશીકરણ (deepest hypnotism)નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે તે માણસે પોતાને 'ચાઈનીઝ જનરલ' તરીકે ઓળખાવ્યો અને કહ્યું કે, 'હું ખૂબ ઊંચા મકાન ઉપરથી અકસ્માત્ પડી ગયો અને મારી ખોપરી ફાટી ગઈ. મારું મૃત્યુ થયું.' ત્યાર બાદ તેને ટેબલ ઉપરથી ઊભો કરવામાં આવ્યો, અને હિપ્નોટિસ્ટે તેને બધી વાત જણાવતાં કહ્યું કે, 'એ જે અકસ્માત્ થયો તે વખતે ઉપરથી નીચે પડવાના ભયની લાગણીઓ તમારા મગજમાં સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ; એ સંસ્કારો આજે પણ 'લિફ્ટ'માં નીચે ઊતરવા જતાં જાગૃત થઈ જાય છે.'

આવો જ બીજો એક કિસ્સો બન્યો છે. એક બાઈ હતી. તે પાણીથી ખૂબ જ ગભરાતી હતી; કદી પણ નદી, તળાવ, સમુદ્ર વગેરે પાસે જતી નહિ. આ બાઈ પણ એક 'હિપ્નોટિસ્ટ'ની પાસે ગઈ. એણે એને પોતાની ભયગ્રંથિની વાત કરી. વર્તમાન જીવનમાં આવા ભયનું કોઈ કારણ ન મળતાં તેની ઉપર પણ પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ તાજી કરતું ઊંડું હિપ્નોટિઝમ કરવામાં આવ્યું. એ વાત જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે એ પ્રયોગથી એનો એક એવો પૂર્વજન્મ પકડાયો, જેમાં તે સ્ત્રીનો આત્મા રોમદેશમાં પુરુષ ગુલામ તરીકે હતો. (આ ઉપરથી જૈન દર્શનની એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષ મરીને સ્ત્રી થઈ શકે છે, સ્ત્રી મરીને પુરુષ થઈ શકે છે.) ત્યાં તેના કોઈ અપરાધને કારણે તેને પગે સાંકળો બાંધીને પાણીમાં ઉતારીને ગૂંગળાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરથી હિપ્નોટિસ્ટે એવું તારણ કાઢ્યું કે એ ગૂંગળામણ વખતે પાણીના ભયના જે સંસ્કાર ચિત્તમાં જામ થઈ ગયા હતા તે અત્યારના તેના સ્ત્રી-જીવનમાં જાગૃત થઈને તેને પાણીથી ડર પેદા કરાવી રહ્યા છે.

આ રીતે પૂર્વજન્મની સ્મૃતિઓ તાજી કરાવીને વર્તમાન જીવનની અનેક સમસ્યાઓ ઉકેલવાનું જે કામ આજના હિપ્નોટિસ્ટ વૈજ્ઞાનિકો કરી રહ્યા છે, તે ઉપરથી પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. જૈન દાર્શનિકો માટે ખૂબ મહત્ત્વની અને જૈન દર્શનનું ગૌરવ વધારે એવી આ બીના છે. જે વાત જૈન દાર્શનિકોએ ઠેર ઠેર કહી છે, તે પૂર્વજન્માદિની વાત ઉપર આજ પૂર્વે ક્યારેય જેવો ઊહાપોહ થયો નથી તેવો ઊહાપોહ હવે થઈ રહ્યો છે. દરેક બુદ્ધિમાન માનવ આ વિષયમાં માથું મારવા તત્પર બને છે. આત્મા છે કે નહિ ? આ જીવન પછી બીજું કાંઈ છે કે નહિ ? શું અહીં જ સર્વથા વિનાશ થઈ જાય છે ? જો તેમ ન થતું હોય તો મૃત્યુ પછી શું થાય છે ?[૩] વગેરે વગેરે પ્રશ્નો આજે તો ચારે બાજુ જોરશોરથી ઊઠી રહ્યા છે. અને એ કેવા અપૂર્વ આનંદની બીના છે કે આ પ્રશ્નોનો જે કાંઈ ઉત્તર પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે તે જૈન દાર્શનિકો તેમ જ પૂર્વજન્મનો સ્વીકાર કરતાં અન્ય દાર્શનિક વિધાનોને લગભગ સંપૂર્ણ મળતો આવે છે; આ હકીકતો સર્વજ્ઞ વિશેની શ્રદ્ધાને પણ વધુ દૃઢ કરે છે.

જેમની ઉપર ઊંડાં વશીકરણ કરવામાં આવ્યાં છે એવા અગણિત આત્માઓને આત્માની નિત્યતાની સત્યતા માટે જ્યારે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે બધાએ બહુ સાફ શબ્દોમાં એ વાત કહી છે કે, "અમે મરતા જ નથી, અમે તો શાશ્વત કાળ સુધી રહીએ છીએ. તમારી મોટી દુનિયાને અમે શબ્દો દ્વારા એ ઘણી મહાન સાચી વાત કહેવા માગીએ છીએ કે આત્મા અમર છે.[૪] તમે અમને પૂછશો કે આ અમરત્વ એ શું વસ્તુ છે ? તો અમે તમને કહીશું કે અમરત્વ એટલે મર્યાદાનું મૃત્યુ. તમે મૃત્યુદ્વારા આત્માના જીવનની જે મર્યાદા આંકી છે એ મર્યાદાવિહીન અવસ્થા એ જ આત્માનું અમરત્વ છે.[૫] ટૂંકમાં અમારે એ જ કહેવું છે કે આત્માના મૃત્યુ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી."

વશીકૃત થતા અગણિત આત્માઓએ આત્માની અમરતાનાં આવાં ગાન ગાયાં છે. અહીં એ યાદ રાખવું ઘટે કે આ વિધાનો આજના વૈજ્ઞાનિકોનાં સંશોધનોથી નિષ્પન્ન થયેલાં વિધાનો છે. આજનું જગત એની સામે બળવો ઉઠાવી શકતું નથી. એથી જ એ વાતોને અહીં શાસ્ત્રોને આધારે રજૂ કરવાને બદલે વશીકરણવિદ્યાની શોધોને આધારે રજૂ કરવાનું મુનાસિબ માન્યું છે.

---

૩. To Turn, for the moment, to a wider aspect of reincarnation, when we die, are we extinct ? What happens after deth ? These are great questions, and today they are engaging the attention of men as never before in the history of world

—એજન, પૃ. ૧૭૩

૪. We do not die ! We live on through the ages into eternity.........The Voice is the instrument where by, we, The Greater World, can make known unto you the great Truths of Eternity in language form.

—એજન, પૃ ૧૭૩–૧૭૪

૫. What then is Eternity ? Immediately the answer comes: Eternity means the cessation of limitation.

—એજન, પૃ. ૧૭૪

આ ક્ષેત્રમાં આગળ વધેલા સમર્થ હિપ્નોટિસ્ટોનાં જે વિધાનો વાંચવા મળે છે, એ જાણે કે હૂબહૂ શાસ્ત્રવચન હોય એવાં જ લાગે છે. એથી જ એ વિધાનો નજરે ચડતાં વીતરાગ ભગવંતોની સર્વજ્ઞતા અંતરમાં વસી જાય છે.

જૈન દર્શન એમ માને છે કે પ્રાણીમાત્રે કોઈ પણ અશુભ વિચાર ન કરવો જોઈએ, અને સદા શુભ વિચારોમાં જ રમમાણ રહેવું જોઈએ. એની પાછળનો હેતુ જણાવતાં એ કહે છે કે કોઈ પણ વિચાર અંતે આત્માનો સંસ્કાર બની જાય છે. અને જો આવો સંસ્કાર અશુભ હોય તો તે પુનઃ પુનઃ જાગૃત થતો રહી આત્મામાં ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન કરતો રહી પ્રકાશના પુંજ સમા આત્મામાં અનંત અંધકાર ફેલાવી મૂકે છે. આથી ઊલટું, શુભ વિચારના સંસ્કાર સારા પડે છે. એટલે જ મનુષ્યે વિચાર કરવામાં ખૂબ જ કાળજી રાખવી જોઈએ. અશુભ વિચાર જો ભયંકર ગણાતો હોય તો તે તેનાથી નિષ્પન્ન થતી અશુભ સંસ્કારોની પરંપરાને કારણે જ. આ હકીકતને અનુલક્ષીને જ વિચારોથી થતા કર્મોના બંધ કરતાં સંસ્કારોના અનુબંધનું સામર્થ્ય વધુ આંકવામાં આવ્યું છે; અને તેથી જ જન્માન્તરોમાં નિષ્પન્ન કરેલા અશુભ કર્મોના અનુબંધોને તોડી નાંખવાનું માનવ-જીવનના પરમ કર્તવ્ય તરીકે ' શ્રી ઉપદેશપદ 'માં જણાવવામાં આવ્યું છે.

આ જ વાતને આધુનિક વિજ્ઞાનના પુરસ્કર્તાઓ હિપ્નોટિઝમની વિદ્યા દ્વારા પુષ્ટિ આપે છે. તેઓ કહે છે કે સામાન્ય રીતે તો માણસનાં બે મન મહત્ત્વનાં છે : એક જાગૃત (Conscious) મન અને બીજું આંતર (Sub-conscious) મન. જાગૃત મનમાં જે વિચાર આવે છે તે થોડો સમય ત્યાં રહીને પછી અર્ધજાગૃત-સુષુપ્ત જેવા-મનમાં ચાલ્યો જાય છે. આ વિચાર ત્યાં જઈને સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે. પછી જ્યારે જ્યારે તેને તક મળે છે ત્યારે ત્યારે તે વ્યાપી ગયેલો વિચાર જાગૃત મનમાં આવી જાય છે અને પોતાનું કાર્ય કરતો રહે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે માટે માનવે કોઈ પણ અશુભ વિચાર ન થઈ જાય તેની ખૂબ કાળજી કરવી જોઈએ. હા, જાગૃત મનનો ઉત્તેજિત વિચાર હજી ભયાનક નથી, પરંતુ પછી આંતર મનમાં એ સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે, ત્યાં સ્થિર થઈ જાય છે; અને તેથી ફરી ફરી તેનાં માઠાં ફળો ભોગવવાનું દુર્ભાગ્ય અવસરે સાંપડયાં કરે છે, એ બધું ખૂબ જ દુઃખદ છે. આ જ વાતને તેઓ એક સુંદર દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે.

એક કાચનો ગ્લાસ લો. તેનો પોણો ભાગ પાણીથી ભરી દો. પછી તેમા ખીસાનો એક રૂમાલ એવી રીતે નાખો કે અડધો રૂમાલ ગ્લાસના પાણીમાં પડીને ભીંજાઈ જાય અને બાકીનો અડધો રૂમાલ પાણીની બહારના ગ્લાસની ધાર ઉપર પડી રહે. હવે એ પાણીની બહાર રહેલા સૂકા રૂમાલ ઉપર સાકરનો એક ગાંગડો મૂકો. શું આ સાકરનો કટકો ઓગળશે ખરો ? ના. સારું. હવે એ સૂકો રૂમાલ પેલા સાકરના કટકા સાથે જ ગ્લાસના પાણીમાં સરકાવી દો; થોડી વારમાં જ આપણને જોવા મળશે કે પેલો સાકરનો કટકો ઓગળી ગયો છે, અને એની મીઠાશ પાણીના પ્રત્યેક ટીપા સુધી અને રૂમાલના દરેક તંતુ સુધી વ્યાપી ગઈ છે.

હવે આપણે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. અહીં જે સૂકો રૂમાલ છે તે અર્ધજાગૃત મન છે. જે સાકરનો કટકો છે તે વિચાર છે. જ્યાં સુધી વિચાર જાગૃત મનમાં છે ત્યાં સુધી

તે પેલા સાકરના કટકા જેવો છે કે જે ઓગળીને ક્યાંય ફેલાતો નથી; પણ જ્યારે એ વિચારરૂપી સાકરનો કટકો આંતર મનમાં ચાલી ગયો ત્યારે એ ત્યાં સર્વત્ર વ્યાપી ગયો. એટલે વિચાર ક્યારેય મરી જતો નથી પણ ઊલટો એ તો આંતર મનમાં સર્વત્ર વ્યાપીને લાંબું જીવન જીવતો હોય છે. જો આ જ વસ્તુસ્થિતિ છે તો કોઈ પણ પ્રાણી ક્યારેય મરી શકતું નથી; ઊલટું પેલા વ્યાપ્ત વિચારને (કે જેને જૈન પરિભાષામાં સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે તેને) પોતાની સાથે રાખીને એ ક્યાંક આગળ વધે છે, માટે અદ્યતન જગતના બુદ્ધિવાદી માનવોએ આત્માના મૃત્યુ જેવી વસ્તુ માનવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કરી દેવો જોઈએ, કેમકે આત્મા અમર છે, અઢળક સંસ્કારોનો એ ખજાનો છે.[૬]

'ધ પાવર વિધિન' નામના આ પુસ્તકના લેખક એલેક્ઝાંડર કેનન કે જેઓ વિશ્વનો ખૂણેખૂણો ખૂંદી વળ્યા છે, તેઓ આ પુસ્તક લખતાં કહે છે કે મારી બધી વાતનો શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સાર હોય તો એટલો જ છે કે, આત્માનું મૃત્યુ હોઈ શકતું જ નથી. અહો! આ વાત જો જગત સમજી જાય તો સમગ્ર વિશ્વ ઉપર ચમત્કારિક પરિવર્તન આવી જાય. લેખક કહે છે કે, પછી તો કોઈ કોઈનું ખૂન નહિ કરે, કોઈ દુઃખનો માર્યો જીવ આત્મહત્યા નહિ કરે;[૭] કેમકે આત્મહત્યા કરવા ઇચ્છતો માણસ પછી સમજી જશે કે આત્મહત્યા કરી લેવાથી જેટલાં દુઃખોનો અંત આવશે તેનાથી ઘણાં વધુ દુઃખોનાં ધાડાં ફરી તૂટી પડશે, કેમકે 'હું અમર છું', મારે અહીંથી પણ કાંયક જવાનું છે.

લેખક કહે છે કે આજનાં ન્યાયાલયો શું ખરેખર ન્યાય કરે છે? ના, ના, એક ખૂનીના ખૂનના બદલામાં ન્યાયાધીશ વધુમાં વધુ તો ફાંસીની જ સજા ફટકારશે ને? પણ તેથી શું થયું? ખૂની માણસના ખૂનનો જે વિચાર ખૂન કરાવી ગયો તે વિચારને આત્મામાં સંસ્કાર રૂપે વ્યાપી જતો કોઈ રોકી શક્યું? એ સંસ્કારને કોઈએ દૂર કરી દીધા? જો એ સંસ્કાર દૂર ન થયા તો ખૂનીનો આત્મા તો મૃત્યુ પામતો જ નથી, એટલે પુનઃ પુનઃ એ સંસ્કારો એની પાસે અનેક વ્યક્તિઓનાં ખૂન કરાવતા જ રહેશે! તો પછી આ ન્યાયાધીશે તો ન્યાય કર્યો કે અન્યાય! ફરી ફરીને ખૂનો કરતાં રહેવાની તકને જીવતી રાખીને ખૂનીને ફાંસીના માંચડે ચડાવી દેવો અને તેથી અનેક બીજાં ખૂનો થવા દેવાં એ માનવજાત સામે ભયંકર અન્યાય નથી શું? હવે તો એવાં ન્યાયાલયોની જરૂર છે, જ્યાં ખૂનીને ફાંસીએ ચડાવવાને બદલે એના આંતર મનમાં વ્યાપી ગયેલા સંસ્કારોને ફાંસી દેવામાં આવે. આ કામ તો ધર્મગુરુઓ–માનસશાસ્ત્રીઓ જ કરી શકશે.[૮]

---

૬. You will never be able to say again that a man can die. Indeed, there is not, and cannot be, any room in the Universe for such an idea as death.

—એજન, પૃ ૧૭૬

૭. There is no death! That is the Supreme massage which this chapter has for you! What a profound change would come over the whole world if that lesson were well and truely learned! Suicide and murder would cease.

—એજન, પૃ ૧૭૭.

૮. What a lesson the would-be suicide can learn from the fact that we do not, cannot die! He would then know that suicide, so far from ending his miseries, would plunge him into a dilemma ten thousand times worse than the one from which he

આ વૈજ્ઞાનિકોએ વશીકરણવિદ્યાથી પૂર્વજન્મની સિદ્ધિ કરી, આત્માનું અમરત્વ જાહેર કર્યું અને વિચારો તથા સંસ્કારોના બળનું કાર્યક્ષેત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું. જે વાતો સૈદ્ધાન્તિક સ્વરૂપમાં આપણા માટે બે અને બે ચાર જેટલી જ સાદી-સીધી અને સ્પષ્ટ હતી તે વાતો આજના વિશ્વ માટે 'વહેમ', 'જૂઠ', 'ધર્માંધતા' વગેરે નામોથી ખતવાતી હતી. આજે પણ હજી તેવું ઘણું ઘણું જોવા–સાંભળવા મળે છે. પણ હવે એ દુનિયાની આવી ઉતાવળી વિચારસરણીમાં મોટું પરિવર્તન કરવું પડે એવી સ્થિતિ ઊભી થઈ છે. જો આ રીતે વિજ્ઞાનની દુનિયામાં સત્યની ખોજ ચાલુ રહે તો કદાચ એમ કહી દેવામાં સાહસ નહિ ગણાય કે એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો જૈન દર્શનની સત્યદર્શિતાનો હર્ષપૂર્વક સ્વીકાર કરવા પ્રેરાશે.

બે વૈજ્ઞાનિકો એક જ વિષયના મૂળ સુધી પહોંચી જવાનો નિષ્પક્ષ પ્રયત્ન શું કામ કરે છે તે આજે આપણને અનેક ઠેકાણે જોવા મળે છે. વશીકરણવિદ્યાથી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિઓને તાજી કરાવવી અને એ વિષયમાં અનેક શંકા–કુશંકાઓ કરીને તેનાં સમાધાનો મેળવવાં અને અંતે જાહેર કરવું કે પૂર્વજન્મ જેવી વસ્તુ વૈજ્ઞાનિક રીતે સિદ્ધ થાય છે—એ માટે કરાતાં આ બધાં અન્વેષણોની પાછળ કેટકેટલા વૈજ્ઞાનિકો જીવન અર્પતા હશે ! એકલા એલેકઝાંડર કેનને જ આ વિષયના ૧૩૮૩ કેસ તપાસી નાખ્યા છે અને પોતાની જાતતપાસને અંતે પૂર્વજન્મની માન્યતાને સંપૂર્ણ સમર્થન આપ્યું છે. એલેકઝાંડર કેનને જે પ્રયોગો આ વિષયમાં કર્યા છે તેમાંનો એક ખૂબ જ રસપ્રદ પ્રયોગ આપણે સંક્ષેપમાં જોઈએ :—

મધ્યમ વયની એક સ્ત્રી ઉપર ઊંડું–છેલ્લામાં છેલ્લી છઠ્ઠી કક્ષાનું–વશીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. સૌપ્રથમ તે બાઈને ટેબલ ઉપર સુવડાવી દેવામાં આવી અને તેને પુનઃ પુનઃ જણાવવામાં આવ્યું કે હમણાં તમે આજથી બરાબર ૧૦ વર્ષ પૂર્વના ૧૯૨૪ની સાલની ૪ થી ઑગસ્ટના દિવસમાં વર્તમાન છો. તમે હમણાં શું કરી રહ્યાં છો ?—ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો એ દિવસ અંગે પૂછ્યા. ખૂબ જ સંતોષકારક જવાબો મેળવ્યા બાદ વધુ ૧૦ વર્ષ પૂર્વના–૧૯૧૪ની સાલની ૪ થી ઑગસ્ટના–દિવસ ઉપર એને લઈ જવામાં આવી. અને એ દિવસની તમામ વાતો, જાણે કે પોતે હમણાં જ અનુભવતી હોય એ રીતે, એ બોલી ગઈ. તેણે કહ્યું કે "હમણાં બ્રિટન ઉપર બપોરનો સમય છે, જેના

---

seeks to escape—a dilemma from which escape would be ten thousand times harder than before.

The murderer, too, pays for his crime a million times more fully than any capital punishment could ever hope to make him do. In fact, so far from punishing the murderer, society is really punishing itself when it resorts to capital punishment, since the loss of physical body, by hanging or by any other method, merely plunges the murderer's mind into the Unconscious where his murderous ideas, like the lump of sugar in our previous analogy, are able to spread into the mental atmosphere of the world. In this way the 'dead' murderer can take possession of other people's bodies during the sleep state, or during period of dissociation and can thus cause more murders and suicides.

—એજન, પૃ. ૧૭૨.

ગગનમાં પહેલા વિશ્વયુદ્ધનાં વાદળો ઘેરાઈ ગયાં છે.'' ત્યાર પછી ફરી વધુ ૧૦ વર્ષ પૂર્વની સ્મૃતિ તાજી કરાવી. ત્યાર પછી એક એક વર્ષ પાછળ જતાં જતાં તેના જન્મ સમય પછીના એક જ કલાકની અવસ્થામાં તેને મૂકી. તેણે તે વખતના પોતાના સ્નાનનું વર્ણન કર્યું. અને તે વખતે વેઠવી પડેલી શ્વાસની ગૂંગળામણ કહી. ત્યાર પછી તેને જન્મ સમયની પૂર્વના અડધા કલાકના સમયમાં મૂકી. તે વખતે તે સ્ત્રી એકદમ ચીસો પાડતી બોલી ઊઠી : 'ઓહ ! મને ખૂબ જ અંધારું લાગે છે અને મને આજુબાજુ કાંઈક ધસી જતા દ્રવનો અવાજ આવે છે. (સંભવ છે કે તે માતાની નસોમાંથી વહેતું લોહીનું પરિભ્રમણ હોય.) આ વર્ણનમાં જ્યાં અડધો કલાક પૂર્ણ થયો કે તરત તે બોલી ઊઠી, 'ઓહ ! હવે હું બહાર નીકળી ગઈ છું ! ત્યાર પછી તે સ્ત્રીએ તે ઓરડાનું વર્ણન કર્યું. આ બધું વર્ણન પણ તે સ્ત્રીએ તે વખતની પોતાની બાલ્ય વય વખતના અવાજ જેવા અવાજથી જ કરેલું—જાણે કે એક બાળકી જ બોલી રહી હોય તેમ લાગે !

ત્યાર પછી તેને કેટલાંક વધુ વર્ષ પૂર્વે લઈ જવામાં આવી. તે વખતે તે બોલી : 'અત્યારે હું શુક્રના ગ્રહમાં છું !' ત્યાંનો સમય પૂછતાં તેણે કહ્યું, 'અમારે ત્યાં સમય જેવું કશું નથી, પણ તમારી પૃથ્વીના ઘડિયાળના હિસાબે હું સમય કહી શકું.' ત્યાર બાદ તે સ્ત્રીએ શુક્રના ગ્રહ ઉપરના પોતાના જીવનની કેટલીક ખૂબ જ રસપ્રદ વાતો કરી. તેણે કહ્યું કે 'પૃથ્વીની પ્રાણીસૃષ્ટિની જેમ અમે (વેપાર વગેરે) કાર્યો કરતા નથી. અમારે ત્યાં એટલો બધો પ્રચંડ પ્રકાશ પ્રવર્તે છે કે અમારી દૃષ્ટિએ તો પૃથ્વી અંધકારનો જ પ્રદેશ કહેવાય—પછી ભલેને ત્યાં ભરબપોરનો પૂર્ણપ્રકાશ કાં ન હોય !' ત્યાર બાદ તેણે ત્યાંનાં વૃક્ષોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે 'એ વૃક્ષો ચમકતી પૉલીશ કરેલી ધાતુના જેવા ચમકારા મારી રહ્યાં છે.' આની સામે જ્યારે હિપ્નોટિસ્ટે વાંધો લીધો ત્યારે તેણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે 'તમે અમારી ગ્રહોની દુનિયાની વાતો ન સમજી શકો એવી ગગતકારભરી છે.'

એક બાઈ ઉપરના વશીકરણથી ઍલેક્ઝાન્ડર કેનન એને એના શુક્રના ગ્રહો ઉપરના જીવનમાં લઈ જાય છે. એ ત્યાંની જે વાતો કરે છે એ બધી વાતો જાણીને જૈન દર્શને કરેલું દેવલોકનું વર્ણન સહેજે યાદ આવી જાય છે. જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ ફક્ત અઢી દ્વીપમાં જ કાળ છે; દેવલોકમાં કાળ જેવું કશું નથી. ત્યાંનાં દીર્ઘ આયુષ્યોને જે કાળથી વર્ણવવામાં આવ્યાં તે અહીંના જ કાળથી કહ્યા છે, એવું સ્પષ્ટ કથન જૈન દર્શનમાં મળે છે. વળી, દેવલોકમાં રત્નોના પ્રકાશની વાતો અને અદ્ભુત વૈક્રિય વૃક્ષોની વાતો પણ શું ઉપરની વાતોને મળતી નથી આવતી ? આગળ વધતાં ઍલેક્ઝાન્ડર કેનન કહે છે કે, 'મારી તપાસમાં જેઓ પોતાના પૂર્વજન્મમાં ગ્રહો ઉપરનું જીવન પણ જીવતા સાંભળ્યા તે બધાએ પોતાનું આયુષ્ય સો વર્ષથી વધુ કહ્યું છે અને ૪–૪ હજાર વર્ષનાં આયુષ્ય પણ કહ્યાં છે.'

આ વાત પણ જૈન દર્શનમાં કહેલા દેવોના સુદીર્ઘ આયુની ખૂબ જ નજદીકમાં ન, કહી શકાય શું ?

ત્યાર પછી એ બાઈને શુક્રના ગ્રહની પણ પૂર્વના જન્મની અવસ્થામાં લઈ જવામાં આવી. ત્યાં તેણે કહ્યું કે, 'અત્યારે હું રોમ દેશમાં કોઈને ત્યાં ગુલામડી તરીકે છું. અને

મારા ગુલામ તરીકેના જીવનનો આ અંત સમય છે. આટલું બોલીને જ એ સ્ત્રીનું મોં એકદમ ફિક્કું પડી ગયું. તે ભયથી કંપવા લાગી અને પછી બોલી, 'મને અત્યારે પગમાં લોખંડની બેડીઓ સાથે પાણીમાં ઉતારી દીધી છે. અને ભયંકર જળચળ પશુઓ મારી ચોમેર ફરી વળ્યાં છે. ઓહ! હમણાં જ મને ફાડી ખાશે.'

લેખક કહે છે કે એ વર્ણન વખતની તેના મુખ ઉપરની વેદનાઓ સાચે જ અસહ્ય જણાતી હતી. ખેર. એ પછી એને થોડાં વર્ષ પૂર્વની ગુલામડી તરીકેના જીવનની અવસ્થામાં લઈ જવામાં આવી, જ્યાં તેણીએ પોતાની કારાવાસની કરુણ અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું. તેણે રોમ દેશના અનેક એવા રીત-રિવાજો જણાવ્યા જેનો લેખકને પણ ખ્યાલ ન હતો; જેમ કે તેણીએ કહ્યું કે, 'અમારે ત્યાં પુરુષોના જાહેર કાર્યક્રમો સંધ્યાના સમયે યોજાય છે, જ્યારે સ્ત્રીઓની સભાઓ વગેરે બપોરના સમયે જ યોજવાનો રિવાજ છે; અમે લોકો સ્નાન કરતા નથી, માત્ર તેલની માલીશ કરાવીએ છીએ ઇત્યાદિ.'

વશીકરણવિદ્યાથી પૂર્વજન્મની વાતો, દેવલોકની વાતો, સંસ્કાર શું કામ કરે છે અને એનું કેટલું પ્રચંડ સામર્થ્ય છે વગેરે બાબતો આજના પ્રયોજકો વૈજ્ઞાનિક રીતે જણાવે છે તેનાથી હેરત પામવાની જરૂર નથી. આવી બધી વાતોથી જૈન દર્શનનાં સચોટ વિધાનો પ્રત્યે સવિશેષ આદર ઉત્પન્ન થાય છે. એલેકઝાન્ડર કેનન કહે છે કે એમણે જેમની ઉપર આ પ્રયોગો કર્યા તેમાંના લગભગ બધાએ એ વાતો એકસરખી રીતે જણાવી છે કે, (૧) અમે એક જીવન કરતાં વધુ જીવન જીવીએ છીએ, (૨) એક ગ્રહ કરતાં વધુ ગ્રહો ઉપર જીવન જીવીએ છીએ, (૩) વર્તમાન જીવનની અને ભૂતપૂર્વ જીવનોની અગણિત સ્મૃતિઓ અમને થાય છે.

લેખક કહે છે કે એમના પ્રયોગોમાં ઘણા બધા આત્માઓ બુધના અને શુક્રના ગ્રહો ઉપર જઈ આવેલા સાંભળવા મળ્યા છે. ખેર. પૂર્વજન્મમાં જરાય શ્રદ્ધા ન ધરાવતા એક લેખક વશીકરણવિદ્યાથી એ વિષયમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતા થઈ જાય અને જગતની સમક્ષ એ વાતની જોરશોરથી રજૂઆત કરે એ ખૂબ જ આનંદ ઉપજાવે એવી બીના છે.

બીજા પણ મોરી બર્નસ્ટેઈન નામના એક હિપ્નોટિસ્ટે એલેકઝાન્ડર કેનનની વશીકરણવિદ્યાથી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ તાજી કરાવતો પ્રયોગ વાંચ્યો અને તેણે પણ કોઈ એવી મજબૂત મનની વ્યક્તિ મળે તો તેની ઉપર પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ કરાવાય તેવું ઊંડું વશીકરણ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ જ ગાળામાં એણે ભારતની શાન્તિદેવી નામની એક સ્ત્રીને થયેલા જાતિસ્મરણ જ્ઞાનની વાતો જાણી. એટલે એણે પણ આ વિષયમાં કાંઈક જાણવાનો નિર્ણય કર્યો. ટૂંક સમયમાં જ એણે રૂથ સાયમન્સ (Ruth Simmons) નામની એક સ્ત્રી ઉપર વશીકરણવિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો. ૨૯ મી નવેમ્બર ૧૯૫૨ના દિવસે આ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. અને આવી બેઠકો (Sittings) પાંચ વખત મળી. પાંચેય બેઠકો દરમ્યાન થયેલી પ્રશ્નોત્તરીનું ટેઈપ રેકોર્ડીંગ કરવામાં આવ્યું. અતિ અદ્ભુત વાતો જાણવામાં આવી. આ બાઈનો જન્મ ૧૯૨૩માં અમેરિકાના આયોવા રાજ્યમાં થયો હતો. પ્રયોગ વખતે તે એક વીમાએજન્ટની પત્ની હતી. એણે ૧૪૬ વર્ષ પૂર્વનું આયર્લૅન્ડનું જીવન ખૂબ વિસ્તારથી જણાવ્યું. જે સ્ત્રી વર્તમાન જીવનમાં 'રૂથ સાયમન્સ' તરીકે હતી તેને 'બ્રાઈડે

મર્ફી' તરીકે જોવા અને સાંભળવા મળી. સંમોહનાવસ્થામાં એ સ્ત્રીએ કહ્યું કે, "એનું નામ 'બ્રાઈડે મર્ફી' હતું. એના પિતાનું નામ ડંકન મર્ફી હતું. તેઓ બેરિસ્ટર હતા. એ સ્ત્રી મિસ સ્ટ્રેનની શાળામાં ભણતી હતી. એના પતિનું નામ બ્રિયન મેકાર્થી હતું. એ બેરિસ્ટરનો પુત્ર હતો, તેમ જ પોતે પણ બેરિસ્ટર હતો. એ સેંટ ટેરેસાના દેવળમાં જતી. ત્યાંના પાદરીનું નામ ફાધર જોન હતું. એ પોતે પ્રોટેસ્ટન્ટ હતી, પણ એનો પતિ કેથોલિક હતો. ૬૬ વર્ષની વયે દાદર ઉપરથી પડી જવાથી તેનું મૃત્યુ થયું હતું. તે દિવસે રવિવાર હતો. એણે એમ પણ જણાવ્યું કે, ફાધર જોનના કહેવા પ્રમાણે, એનો આત્મા કોઈ વિશુદ્ધ સ્થળે જવાનો હતો, પણ હકીકતમાં તેમ બન્યું ન હતું. છેવટે ઈ. સ. ૧૯૨૩માં આયોવામાં તેનો જન્મ થયો.'

આ સ્ત્રી આયરિશ ભાષાનું લેશ પણ જ્ઞાન ધરાવતી ન હોવા છતાં તેણે સંમોહનાવસ્થામાં આયરિશ ભાષામાં જ સઘળી વાતચીત કરી હતી.

લોકોએ એ વખતે આશંકા પણ કરી હતી કે કદાચ 'બ્રાઈડે મર્ફી' નામનું કોઈ પુસ્તક લખાયું હશે, જે આ રૂથ સાયમન્સે વાંચ્યું હોય અને તેથી તેવી બધી વાતો કરતી હોય. પરંતુ તપાસ કરતાં જણાયું કે એવું કોઈ પુસ્તક લખાયું જ ન હતું. વળી, તે બાઈ કદી આયર્લેંડ ગઈ ન હતી, છતાં તેણે ત્યાંની કેટલા ઓરડા? રસોડું ક્યાં? ઘરસામે વૃક્ષો ક્યાં?—વગેરે પુસ્તકમાંય ન સંભવે તેની ઝીણવટભરી વાતો પણ કહી હતી. બ્રિટીશ ઈનફર્મેશન સમિતિએ પણ એ વાતોને પુષ્ટિ આપી. સ્ત્રીના આ નામ ઉપરથી જ મોરી બર્નસ્ટેઈને પોતાના એ વિષયના પુસ્તકનું નામ 'ધ સર્ચ ફોર બ્રાઈડે મર્ફી' રાખ્યું છે. એ પુસ્તકમાં પાંચે ટેઈપ-રેકોર્ડીંગનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી લેખકે એ પાંચે રેકોર્ડો સારા સારા બુદ્ધિશાળી માણસોને, વૈજ્ઞાનિકો વગેરેને સંભળાવી હતી અને તેમના અંગત અભિપ્રાયો માંગ્યા હતા. એ બધી વાત લેખકે પોતાના તે પુસ્તકમાં જણાવી છે.

વશીકરણવિદ્યાથી પૂર્વજન્મની સિદ્ધિ થવી એ સાચે જ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને વિચાર કરતાં કરી મૂકે એવી બાબત છે, કેમકે બાઈબલમાં પૂર્વજન્મની માન્યતાનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું નથી. આથી એ વાત તદ્દન સહજ છે કે આવી કોઈ સિદ્ધિ થાય તો તેની સામે બહુ મોટો ઊહાપોહ થાય; ભારે મોટો વિરોધ પણ જાગે. શ્રી મોરી બર્નસ્ટેઈનને પણ આ બધી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. તેમની સામે પણ ઘણા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા હતા. એક માણસે તો તેમને પૂછ્યું પણ હતું કે જો આ રીતે વશીકરણવિદ્યાથી પૂર્વજન્મની સિદ્ધિ થઈ જતી હોય તો બીજા ઘણા એ વિદ્યાના નિષ્ણાતો છે, તેઓ કેમ આ વિષયમાં કશું જ કહેતા નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તે પુસ્તકમાં મોરી બર્નસ્ટેઈન કહે છે કે આ વિષયમાં હું કાંઈ એકલો—અટૂલો નથી; મારી સાથે એલેક્ઝાંડર કેનન છે, જેઓ એક વખત આ વાતોને સ્વપ્નની વાતો માનતા હતા. એટલું જ નહિ, બીજા પણ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ પોતાનાં અન્વેષણોથી પૂર્વજન્મના અસ્તિત્વની બાબતમાં વિધેયાત્મક નિર્ણય લીધો છે અને તેમણે પોતાની વાતોને પ્રકાશમાં મૂકી પણ

છે; પરંતુ તેનો જોઈએ તેટલો બહોળો પ્રચાર જ થયો નથી.૯

મોરી બર્નસ્ટેઈન આગળ વધતાં કહે છે કે એક વ્યક્તિએ પૂર્વજન્મની માન્યતાની તરફેણમાં મહાન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોવા છતાં તેણે તે વિષયમાં કશી જાહેરાત ન કરતાં મૌન રહેવાનું જ પસંદ કર્યું. તેને જ્યારે તેના મૌનનું કારણ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'આ બધા અનુભવોને હું મારા ખૂબ જ અંગત અનુભવ તરીકે છુપાવી રાખું છું', કેમકે મને પહેલેથી જ ખ્યાલ છે કે આવી વાતો ઉપર વિશ્વના માનવો શું ટીકા-ટિપ્પણો કરશે?'૧૦

પશ્ચિમના દેશોમાં આત્માની અમરતાનાં ગીત ગાવાનું કેટલું બધું મુશ્કેલ છે! આમ હોવા છતાં એ અંગેનો ઊહાપોહ કરીને જાહેરમાં માથું ઊંચકનારાઓ પણ ત્યાં છે. તેઓને કેવી હિંમતથી કામ લેવું પડતું હશે!

કિપલિંગ નામના વૈજ્ઞાનિકે તો મોરી બર્નસ્ટેઈનને કહ્યું હતું કે મને તો ખૂબ દિલગીરી થાય છે કે સમાજ તમારા આ વિચારોને જુદી રીતે રજૂ કરશે કે તેમાં કાપકૂપ કરી નાંખશે. જેઓ વિરોધી છે તેઓ તો આ બધી વાતને ઊંધી ચીતરીને જ રજૂ કરશે; કેમકે છેવટે તો પશ્ચિમના લોકો આશાસ્પદ જીવન કરતાં ભયાનક મૃત્યુને જ વધુ વિચારે છે અને વળગી રહે છે. એટલે આ લોકો આવી વાતોને કદાગ 'વહેમ' કહીને હસી પણ નાંખે.૧૧

અહીં એક એવો પણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે છે કે જો આ રીતે દરેક જીવનો પૂર્વજન્મ હોય જ, અને ત્યાં તેણે ઘણું ઘણું અનુભવ્યું પણ હોય, તો દરેક જીવને શા માટે પોતાના ભૂતપૂર્વ અનુભવોની સ્મૃતિ નથી થઈ આવતી? આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં જૈન દાર્શનિકો તો કહે છે કે એવી જાતનું મતિજ્ઞાનાવરણીય નામનું કર્મ છે, જેના રજકણો આત્મા ઉપર વધુ પ્રમાણમાં ચોંટી ગયેલ હોય ત્યારે ભૂતપૂર્વ અનુભવોની સ્મૃતિ થઈ શકે નહિ;

---

૯. Nor does this man stand alone. There are indeed a number of scientists whose experiments have led them to same conclusion. The first of the answer, then, is that some specialists do know about this other dimansion and have been publicizing their findings. For some reason however, their reports have never been circulated as extensively as they might have been.

—ધ સર્ચ ફોર બ્રાઇડે મર્ફી (*The Search for Briday Murli*), પૃ. ૨૧૧

૧૦ One young person explaining her silence after she discovered evidence of rebirth, summerized her position with these words: " All this experience I kept to myself as a profound secret, for, young as I was, I realised what judgement the world would pass upon the narrator of such a story.

—એજન, પૃ. ૨૧૧

૧૧. *Kipling too had given some thought to this same problem : I saw with* sorrow that men would mutilate and grable the story, that rival creeds would turn it upside down till, at last, the Western world, which clings to the dread of death more closely then the hope of life, would set it aside as an intersting superstion.

—એજન, પૃ. ૨૧૨ ('ફાઇનેસ્ટ સ્ટોરી ઇન ધ વર્લ્ડ' પુસ્તકમાંથી ઉદ્ધૃત)

એવું કોઈ નિમિત્ત-દર્શન વગેરે—થાય તો જ આ કાર્મિક અણુઓ ઊખડી જાય અને આત્માને ભૂતપૂર્વ અનુભવની સ્મૃતિ થઈ આવે. વળી, પૂર્વજન્મની સ્મૃતિની તો શી વાત કરવી? આપણી વિસ્મરણ-શક્તિ એટલી બધી તીવ્ર છે કે આ જન્મના પણ બાલ્યકાળના અનુભવોની સ્મૃતિ ઘણાને થતી નથી! ખેર. આ તો દાર્શનિક દૃષ્ટિએ સમાધાન મેળવ્યું; પણ અર્વાચીન જગતનો એક વિદ્યાર્થી તો કહે છે કે 'કદાચ આપણે આપણો ભૂતકાળ જરૂર જાણી શકીએ, પરંતુ ખાસ કરીને પશ્ચિમના આપણા દેશોની અધ્યયનપદ્ધતિ અને ઘડતર જ એવાં છે કે એણે આપણા મગજને ધોઈ જ નાખ્યાં છે, અને આપણી વિશિષ્ટ સ્મરણ-શક્તિનો વિનાશ કરી નાખ્યો છે!'[૧૨]

બેશક, કોઈને પણ ભૂતપૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થઈ શકતું નથી એમ તો ન જ કહી શકાય. હવે તો શાન્તિદેવી, નેકાટી વગેરેના જાતિસ્મરણની વાતો ચોમેર ફેલાઈ ગઈ છે. અને જેમને આવાં જાતિસ્મરણો વગેરે નથી થયા અને તેથી ભૂતપૂર્વ જન્મોની સ્મૃતિ નથી થઈ તેઓ પણ પોતાના જીવનમાં જે કોઈ લાગણીઓ ધરાવે છે, તેમનામાં જ્યારે ક્યારે પણ કેટલાક ભાવાવેશ આવી જાય છે, તેમનામાં જે શક્તિઓ કામ કરી રહી છે, જુદા જુદા વિષયમાં તેઓ જે સુરુચિ અને અરુચિ ધરાવે છે—એ બધાંયની પાછળ આંતર મનમાં પડેલા ભૂતપૂર્વ જન્મોના સંસ્કારો જ કામ કરે છે ને? એટલે, બીજી રીતે તો દરેક આત્મા પોતાના વર્તમાન જીવનની સાથે ભૂતપૂર્વ જીવનોની કડી લગાડીને જ રહેલો છે, એમ માનવું જોઈશે. અને તેથી જ સારા માણસો ભૂતપૂર્વ ભૂલોની પુનરાવૃત્તિ કરતાં અટકે છે; જ્યારે દુર્જનો એવી ભૂલોને પુનઃ પુનઃ કરતા જોવા મળે છે. આ બધાની પાછળ પૂર્વજન્મનો સંબંધ કામ કરતો હોવાનું માન્યા વિના છૂટકો જ નથી.[૧૩]

પૂર્વજન્મની વાતો કહેતા માણસો પોતાની તરફેણમાં કહે છે કે માતાપિતાના સંસ્કારો જ બાળકના વારસામાં આવે છે એ વાત લગભગ વજૂદ વિનાની છે. એવું જ લગભગ સર્વત્ર જોવા મળે છે કે જે મા-બાપમાં નથી હોતું તે બાળકમાં હોય છે: બાપ ક્રોધી હોય અને બાળક ક્ષમાશીલ હોય; બાપ ઉદાર હોય અને બાળક કૃપણ હોય. હવે જો બાળકને એના સંસ્કાર વારસામાંથી નથી મળ્યા તો ક્યાંથી આવ્યા? આનો ઉત્તર પૂર્વજન્મની માન્યતાથી જ મળી શકે છે. બાળકનો આત્મા જન્માન્તરના સંસ્કારોને લઈને અહીં આવેલ છે માટે જ આમ બને છે. પણ આ વિધાન સામે એક પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે, 'ભલે તેમ હોય, પણ જ્યાં પિતા-પુત્રના સંસ્કાર તદ્દન સમાન છે ત્યાં તો પુનર્જન્મની વાતને સમર્થન નથી જ મળતું ને? કેમકે ત્યાં તો સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય તેમ છે કે પિતાના લોહીના સંસ્કાર જ બાળકમાં ઊતરી ગયા છે.'

---

૧૨. To the theory of another student who contends that perhaps we might remember something of our past but that our training and conditioning, particularly in the Western world, has 'washed our brains' obliterating these memories
—એજન, પૃ. ૨૧૨.

૧૩ ....Although we do not remember specific incidents of previous life-episodes, we still carry over impressions, tendencies, capacities, and dispositions—subconscious checks and balances—which restrain us from repeating past mistakes and guide us in the eternal process of evolution
—એજન, પૃ. ૨૧૩.

આ વાતનું સમાધાન આપતાં ડૉ. જ્હૉન મેક ટેગાર્ટ પોતાના 'હ્યુમન ઇમ્મોર્ટાલીટી એન્ડ પ્રીએકઝીસ્ટન્સ' નામના પુસ્તકમા કહે છે કે આ વાત પણ ખરેખર નથી. જે બાળકનો આત્મા પોતાના ભાવી પિતાના સંસ્કાર જેવા જ સંસ્કાર ધરાવતો હોય તે આત્મા તે જ પિતાને ત્યા જન્મ પામે છે, ત્યારે આવું બને છે. એટલે હવે એમ તો ન જ કહી શકાય કે પિતાના સંસ્કાર બાળકમા ઊતર્યા. આગળ વધતા, લેખક એક દૃષ્ટાન્ત આપીને પોતાની વાત સમજાવતા કહે છે કે અમુક માથા ઉપર અમુક હેટ ખરેખર ફિટ બેસી ગઈ તેથી એમ નથી કહેવાતું કે માથાની જે ગોળાઈ હતી તે હેટમાં ઊતરી ગઈ, માટે માથામાં હેટ 'ફિટ' બેસી ગઈ, બલ્કે અહીં એમ જ કહેવાય છે કે જેવી ગોળાઈ માથાની હતી તેવી જ ગોળાઈ જે હેટની હતી તે બેય એક સ્થાને ભેગા થઈ ગયાં[૧૪] આ જ વાતને ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે જે લોહી માંસમાથી બને છે તે લોહી માંસ છે, જે આત્મામાંથી આવે છે તે આત્મા જ છે.

બ્રાઇડે મર્ફીના પુનર્જન્મની પાચ ટેઇપ રેકોર્ડો સાંભળનારાંમાંથી ઘણાઓએ એ પ્રશ્ન કર્યો છે કે શું એ રીતે અમારા પૂર્વજન્મોની સ્મૃતિ પણ તાજી કરાવી શકાય ખરી? આનો ઉત્તર આપતાં શ્રી મોરી બર્નસ્ટેઇન કહે છે કે ના, આજે તો નહીં, કેમકે જેની તેવી સ્મૃતિ તાજી કરાવવાની છે તેનું મનોબળ અસાધારણ રીતે મજબૂત હોવું જરૂરી છે. રૂથ સાયમન્સ જેવું દૃઢ મનોબળ બહુ જ વિરલ વ્યક્તિમાં મળી શકે.

વશીકરણવિદ્યાથી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ તાજી કરાવવાના પ્રયોગથી જૈન દર્શનને માન્ય એવું એક વિધાન સિદ્ધ થાય છે કે એક જ આત્માની સ્ત્રી કે પુરુષ વગેરે તરીકેની જાતિ સદા અવસ્થિત રહેતી નથી, પરંતુ બદલાઈ પણ જાય છે. આ વાતને આ પ્રયોગોના બધા જાણકારોએ સમર્થન આપ્યું છે. શ્રી એડગર કેસીએ પણ આ જ વાત કહી છે.[૧૫] અસ્તુ.

વશીકરણવિદ્યાના પ્રયોગોથી આત્માનું અમરત્વ, પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ, દેવલોક, સંસ્કારોનું પ્રચંડ બળ, જાતિનુ પરિવર્તન વગેરે અનેક બાબતો સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ વિષયનો ઊહાપોહ કરતા ઘણા ગ્રંથો લખાયા છે, જેવા કે ડૉ. આર. સી. જ્હોનસનનું 'ધ ઇમ્પ્રીઝન્ડ સ્પ્લેન્ડર', રાલ્ફ શીર્લેનું 'પ્રોબ્લેમ ઑફ રીબર્થ', જીના સરમિનરાનું

૧૪ The man whose nature has certain characteristics, when he was about to be reborn, would be reborn in a body descended from ancestors of a similar character It would be the character of his ancestors and its similarity to his character which would determine the fact that he was reborn in that particular body rather than in another. The shape of the head does not determine the shape of the hat, but it does determine the selection of this particular hat for this particular head

—એજન, પૃ ૨૧૪.

(ડૉ જ્હૉન મેક ટેગાર્ટકૃત 'હ્યુમન ઇમ્મોર્ટાલીટી ઑફ પ્રીએક્ઝીસ્ટન્સ' પુસ્તકમાથી ઉદ્ધૃત)

૧૫ These findings, incidentally, are suported by the readings of Edgar Cayce, who maintained that race nationality or sex might alter from one life experience to the next

—એજન, પૃ ૨૧૫

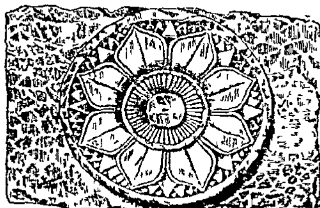
'મેની મેન્શન્સ'; થોમસ સુગરનું, 'ધેર ઇઝ એ રિવર', ઇવા માર્ટીનનું 'રીંગ ઓફ રીટર્ન' વગેરે.

રૂથ સાયમન્સના આયર્લૅન્ડના ભૂતપૂર્વ જીવનની વાતો સાંભળીને એક પત્રકારે તપાસ કરાવી. એ વાત જાણીને સાનંદાશ્ચર્ય થશે કે જ્યારે એ તપાસ કરવામાં આવી ત્યારે ઘણા પ્રયત્નો બાદ ઘણી ઘણી વાતોનો સંવાદ પ્રાપ્ત થયો. આ અંગે જેમને વિસ્તારથી જાણવું હોય તેમણે આ લેખકનું 'ધ સર્ચ ફોર બ્રાઇડે મર્ફી' પુસ્તક જોઈ લેવું.

આપણે તો અહીં એટલું જ જણાવવું છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને ગળથૂથીમાં જ પામેલા કેટલાક માણસો આ રીતે આત્મા અને તેના પુનર્જન્મની માન્યતાની વાતોના ખૂબ ઊંડાણ સુધી પહોંચી જાય અને તે પછી પરિશ્રમ વેઠીને મોટા પુસ્તક પ્રગટ કરે અને તેમાં જૈન દર્શનને ખૂબ જ અનુકૂળ વાતો જોવા મળે ત્યારે હૈયું આનંદથી છલકાઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે.

વશીકરણવિદ્યાના પ્રયોગથી જો આત્માનું અમરત્વ સિદ્ધ થતું હોય, તો એ અમર આત્માના ભાવીની જ ચિંતા કરવાનું ઉચિત નથી શું ? જો વર્તમાન જીવનના સુખદુઃખના મૂળમાં જન્માતરના સંસ્કારો કર્મ દ્વારા કામ કરતા સિદ્ધ થતા હોય તો ભાવી જન્મોના સૌંદર્ય માટે વર્તમાન જીવનને સુંદર સંસ્કારોથી સભર બનાવવાનું અનિવાર્ય નથી શું ?

અને છેલ્લી વાત. અગમનિગમની આવી વાતો કહી જનારા સર્વજ્ઞ ભગવંતોની તમામ વાતોમાં અપ્રતિહત શ્રદ્ધા મૂકી દેવામા હવે આપણે પળભરનોય વિલંબ કરીશું ખરા ? એ શ્રદ્ધાને અનુરૂપ જીવન બનાવવામા લેશ પણ ઉદાસીનતા દાખવીશું ખરા ? અગમ વસ્તુને જાણ્યાનો સાર જીવનને ઉચ્ચમાર્ગી અને વિશુદ્ધ બનાવવાનો નિશ્ચય અને પુરુષાર્થ કરવો એ જ છે.

સંઘર્ષ

લેખક : વૈદરાજ શ્રી મોહનલાલ ચુનીલાલ ધામી

પરદુઃખભંજન રાજા વીર વિક્રમ સમગ્ર ભારતવર્ષના મહાન અને સમર્થ રાજા હતા. એમના રાજમાં લૂંટ, ચોરી, અનાચાર લગભગ નષ્ટ થઈ ગયા હતાં. પરંતુ એમના એક ત્યજાયેલા અર્થાત્ વિસ્મૃત થયેલા પુત્ર દેવકુમારે પિતાની આંખ ખોલવા ખાતર અવંતિ નગરીમાં પોતાની બુદ્ધિ અને ચાલાકી વડે એવો ચમત્કાર ઊભો કર્યો કે એથી વીર વિક્રમ પણ હારી ગયો અને પોતાના પુત્રને હૈયાસરસો લઈ-વિસ્મૃતિનાં વાદળ દૂર કર્યાં.

યુવરાજ દેવકુમારની બુદ્ધિ-ચાતુરીની વાત રાજસભામાં જાહેર થઈ અને રાજસભાએ દેવકુમારનું નામ વિક્રમચરિત્ર પાડ્યું.

સંસારમાં સ્ત્રીચરિત્રને કોઈ પહોંચી શકતું નથી; પરંતુ વિક્રમચરિત્ર આગળ સ્ત્રી ચરિત્રની કોઈ કિંમત નથી એવી પ્રશંસા થવા માંડી. આ પ્રશંસા પાછળ કેવળ રાજાને સારું લગાડવાની કોઈ દૃષ્ટિ નહોતી, પરંતુ દેવકુમારની ચાતુરીએ ચમત્કાર સર્જ્યો હતો અને તેથી જ સહુ મુગ્ધ બની ગયા હતા.

વીર વિક્રમને પણ થયું : નારીચરિત્ર કરતાં વિક્રમચરિત્ર શ્રેષ્ઠ છે; અને આજ પર્યંત સ્ત્રીચરિત્રને મહાન માનનારાઓની માન્યતા યુવરાજે ખોટી પાડી છે.

ધીરે ધીરે સ્ત્રીચરિત્ર કરતાં વિક્રમચરિત્ર મહાન છે એ વાત સમગ્ર નગરીમા પ્રસારિત થઈ ગઈ.

અવંતિમાં જનતા ભારે સુખી હતી. ત્યાં નહોતી રાજની કનડગત કે નહોતાં કોઈ પ્રકારનાં કમ્મરતોડ કરભારણ. નહોતી કોઈ નિયમ જંજીરો કે નહોતી કાયદાની અભેદ્ય જાળ. દરેક પ્રજાજન પોતાની રીતે ઉદ્યોગ-વેપાર કરી શકતો હતો અને પોતાના પરંપરાગત આદર્શો પ્રમાણે જીવી શકતો હતો નગરીમાં કેટલાય કોટ્યાધિપતિઓ હતા. એમાં સુદંત નામનો એક શ્રેષ્ઠિવર્ય દરેક વાતે સુખી, સંસ્કારી અને ધર્મિષ્ઠ હતો. એને સંતાનમાં માત્ર મનમોહિની નામની એક કન્યા હતી; આ સિવાય કોઈ સંતાન નહોતું. સુદંતે અને

તેની પત્નીએ કન્યાને લાડકોડમાં ઉછેરી નહોતી, પણ વિવિધ કલાનો અભ્યાસ કરાવીને સંસ્કારી બનાવી હતી. કન્યા તો ગમે ત્યારે પરાયા ઘેર જવાની જ છે—એમ માનીને સુદંતે કન્યાને સંસ્કાર આપવામાં જરાયે કચાશ નહોતી રાખી. પરંતુ પરાયા ઘેર જઈને પુત્રી પિતાના ઘરની શોભા વધારે એ દૃષ્ટિએ કન્યાને ઉછેરી હતી. કલા, સાહિત્ય, ધર્મ, કાવ્ય, વ્યાકરણ, સંગીત, રાજનીતિ વગેરે વિષયોમાં તે નિપુણ બની હતી. કુલધર્મે જૈન હોવાથી મનમોહિની યૌવનના ઉંબરે આવી હોવા છતાં શાંત અને સૌમ્ય રહી શકી હતી. વિનય, વિવેક, મધુર વાણી, દેવકન્યા જેવું રૂપ, શિયળ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ વગેરે અનેક ગુણો મનમોહિની માટે સહજ બની ગયા હતા.

રાજા વીર વિક્રમ પોતાની પ્રજાના સુખદુઃખનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા ખાતર અવારનવાર અંધારપછેડો ઓઢીને—અર્થાત્ અદૃશ્ય રાખનારો વૈજ્ઞાનિક પોષાક ધારણ કરીને—રાત્રિચર્યા કરવા નીકળી પડતો.

એક રાતે તે સુદંતના ભવનમાં ગયો. ગ્રીષ્મ ઋતુ હોવાથી ભવનના ઉપવનમાં મનમોહિની અને તેની બે-ત્રણ સખીઓ બેઠી બેઠી વાતો કરી રહી હતી.

વીર વિક્રમના મનમાં થયું : આ નવયુવતીઓની વાતો એવી તે કેવી હશે કે આટલા રસપૂર્વક ચાલી રહી છે? આથી તે પણ નજીકમાં એક કુંજની ઓથે ઊભો રહી ગયો.

વાતનો વિષય વિક્રમચરિત્રનો હોવાથી વીર વિક્રમને વધારે કુતૂહલ થયું.

મનમોહિનીએ પોતાની પ્રિય સખી સુનંદાને કહ્યું : "સુનંદા, આપણા રાજા દરેક વાતે મહાન છે, પણ કોઈ વાર મૂર્ખાઈના શિકાર બની જાય છે. સ્ત્રીચરિત્ર કરતાં વિક્રમચરિત્ર વધે એના જેવું હાસ્યાસ્પદ વિધાન બીજું શું હોઈ શકે? દેવકુમારે થોડીક ચોરીઓ કરી, કોટવાળ, ચપળસેના, મહામંત્રી અને વિક્રમને થાપ આપી એમાં એવું તે શું હતું કે સ્ત્રીચરિત્ર કરતાં વિક્રમચરિત્ર વધી જાય?"

"સખી, ચપળસેના જેવી ચતુર ગણિકા, જે ઊડતાં પંખી પાડતી હતી, તેને બનાવી જવી એ શું નાની વાત છે?"

"સાવ નાની વાત! માનવી જ્યારે મોહાંધ બને છે ત્યારે પોતાની ચતુરાઈ ને બુદ્ધિ બધું વીસરી જાય છે. ચપળસેનાનું એવું જ થયું હતું. આ કંઈ એવી મોટી વાત નથી કે જેથી સ્ત્રીચરિત્ર કરતા યુવરાજની બાળરમત ઉત્તમ લેખાય! આથી તો એમ નક્કી થાય છે કે રાજા વાજાં ને વાંદરા ત્રણેય તરંગવશ હોય છે—એ કહેવતથી આપણા મહારાજા પણ મુક્ત નથી!"

વીર વિક્રમ તો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, પણ મનમોહિનીના શબ્દોએ એના હૈયામાં કાતિલ ફટકો લગાવી દીધો હતો.

બીજે જ દિવસે તેણે પોતાના રાજભવનમાં સુદંત અને તેની પુત્રીને બોલાવ્યાં. પ્રથમ તો રાજાએ બન્નેનો આદરભર્યો સત્કાર કર્યો; ત્યાર પછી સુદંત શેઠ સામે જોઈને કહ્યું : "શેઠજી, ગઈ રાતે નગરભ્રમણ કરતો કરતો હું આપના ભવનમાં આવી ચડ્યો હતો અને આપની કન્યાએ મને મૂર્ખાઈનો શિકાર બનેલો જણાવીને વિક્રમચરિત્ર તો એક બાળરમત છે એમ કહ્યું હતું. આ અંગે મેં આપ સૌને બોલાવ્યાં છે. મારો આશય

એવો તો ન જ હોય કે આપની કન્યાનો આવો મત સાંભળીને હું રોષે-ભરાયો છું અને કોઈ સજા કરવા માગું છું; હું તો કેવળ વાતનો ભેદ પામવા ઇચ્છું છું."

સુદંતે કન્યા સામે જોઈને કહ્યું: "બેટી, મહારાજા કહે છે એ વાત સાચી છે?"

"હા પિતાજી, ગઈ રાતે મારી સખીઓ આવી હતી એટલે અમે ઉપવનમા બેસીને ચર્ચા કરી રહ્યાં હતાં. વિક્રમચરિત્ર માટે મેં મારી સખીઓ સમક્ષ મારો જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો તે બરાબર છે." મનમોહિનીએ કહ્યું.

વીર વિક્રમે મનમોહિનીની સામે જોઈને કહ્યું: "દીકરી, હું એ વાત પુરવાર થયેલી જોવા માગું છું."

"કૃપાનાથ, સ્ત્રીચરિત્ર સમક્ષ સંસારની બધી શક્તિ સાવ પાંગળી જ છે. સ્ત્રીના એકમાત્ર ઇશારા પર અનેકનાં રાજપાટ નષ્ટ થઈ ગયાં છે. નારીની ચતુરાઈ આગળ મહાન દેવતાઓ પણ પરાજિત બન્યા છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇંદ્રાદિ દેવો નારીચરિત્ર આગળ શું લાચાર નથી બન્યા? જે નારીમા આવી શક્તિ સહજ છે તે નારી આગળ વિક્રમચરિત્ર તો કોઈ વિસાતમાં નથી! આ એક નગ્ન સત્ય હોવા છતા આપે તુલનાત્મક વિચાર કર્યા વગર આપના યુવરાજની ચતુરાઈને આ રીતે જાહેર કરી, એ શું શોભાસ્પદ છે? એથી જ મેં આપને મૂર્ખાઈનો શિકાર બન્યાનું કહ્યું હતું અને આજ પણ હું એ જ કહું છું કે આપે નારીચરિત્રની ખુલ્લી ઉપેક્ષા કરીને એક મોટો અન્યાય કર્યો છે."

વીર વિક્રમ વિચારમાં પડી ગયો. થોડી પળો પછી સુદંત શેઠ સામે જોઈને એ બોલ્યો: "શેઠજી, આપની કન્યા ખરેખર તેજસ્વિની છે, બુદ્ધિમતી છે અને રૂપવતી પણ છે. મારી એક ભાવના છે; તમે કહો તો વ્યક્ત કરું?"

"ખુશીથી વ્યક્ત કરો."

"તો આપ આપની કન્યાના લગ્નની તૈયારી કરો. યુવરાજ દરેક રીતે આપની કન્યા માટે સુયોગ્ય છે. હું યુવરાજનું ખાંડું મોકલીશ—આજથી સાતમે દિવસે!"

મહારાજાની આ વાતથી સુદંત ભારે હર્ષમાં આવી ગયો. અને મનમોહિની પણ મનમાં ને મનમા હસી રહી. તે સમજી ગઈ હતી કે મહારાજા આ રીતે એક સંઘર્ષ ઊભો કરીને સ્ત્રીચરિત્ર અને વિક્રમચરિત્રની પરીક્ષા લેવા માગે છે. કંઈ હરકત નહિ!

પિતાપુત્રી પોતાના મહાન રાજાને નમન કરીને વિદાય થયાં

સુદંત શેઠનું ભવન રાજભવનના વિરાટ સ્થળથી ઘણું દૂર હતું—છેક સિપ્રાના કિનારે!

પ્રથમ તો વીર વિક્રમે દેવકુમારને આઠ દિવસના પ્રવાસે મોકલી દીધો. પછી સિપ્રાના તટ પાસે આવેલા રાજના એક નાના ઉપવનમાં આવેલું ભૂગર્ભભવન એમણે સ્વચ્છ કરાવ્યું અને તેને એવો ઘુમ્મટ કરાવ્યો કે કોઈને અંદર રાખ્યા પછી ઘુમ્મટનું દ્વાર વાસી દેવામાં આવે એટલે અંદરની વ્યક્તિ બહાર ન જઈ શકે અને બહારની વ્યક્તિ અંદર ન આવી શકે. અંદરની વ્યક્તિને હવા-ઉજાસ અને જોઈતી સામગ્રી મળતી રહે એટલા માટે એક લોખંડની જાળી રાખેલી. એ જાળી વાટેથી જળ, અન્ન અને બીજી જોઈતી સામગ્રી આપી શકાય; ધોવાનાં વસ્ત્રો વગેરેની આપ. લે કરી શકાય. મળમૂત્રના ત્યાગનું પાત્ર પણ લઈ

મૂકી શકાય. પણ અંદરથી કોઈ માનવી આ જાળી વાટે બહાર નીકળી શકે નહિ. તેમ બહારથી કોઈ અંદર જઈ શકે નહીં.

રાજા વીર વિક્રમમાં અનેક ગુણ હતા; પરંતુ એક ગુણ એવો હતો કે મનમાં આવેલી વાતને પૂરી કર્યા પછી જ તે જંપતો!

બરાબર સાતમે દિવસે સુદંત શેઠના ભવનમાં વીર વિક્રમ અને તેના બે અંગત માણસો યુવરાજના ખાંડા સાથે આવી પહોંચ્યા.

ખાંડા સાથે લગ્ન થયાં એટલે એ જ પાછલી રાતે સહુ પાછા વળ્યા અને રાજભવનમાં ન જતાં વીર વિક્રમ પુત્રવધૂને લઈને સિપ્રાના કિનારે આવેલા નાના ઉપવનમાં ગયો. ત્યાં ચાર-પાંચ કડિયા કારીગરો પણ હાજર રાખવામાં આવ્યા હતા.

વીર વિક્રમે મનમોહિનીને રથમાંથી નીચે ઉતારી અને કહ્યું: "દીકરી! તારા માટે આ નિવાસ છે. તેમાં તારે રહેવાનું છે. અંદર દાખલ થયા પછી તું બહાર નહીં નીકળી શકે; અને બહારથી અંદર કોઈ નહીં આવી શકે. તારા ખંડમાં માત્ર એક જ જાળી રાખવામા આવી છે અને તે દ્વારા તને સઘળું મળ્યા કરશે. હવે તારે એક જ પરીક્ષા આપવાની છે. તું બાળક સહિત મને મળવા આવી શકીશ, એ સિવાય તને આ ભૂગર્ભ-ગૃહમાંથી છુટકારો નહીં મળે. નારીશક્તિ અજોડ અને અપૂર્વ છે તેની ખાતરી તારે મને આ રીતે કરાવી આપવાની છે.

મનમોહિની કશું બોલી નહીં. વીર વિક્રમની ચરણરજ મસ્તકે ધારણ કરીને તે એટલું જ બોલી:" નારીશક્તિ કદી પરાજિત બની નથી અને બનશે નહીં: એવા વિશ્વાસ સાથે હું આપની આજ્ઞા મસ્તકે ધારણ કરુ છું."

મનમોહિની અંદર ચાલી ગઈ. તરત રાજાજ્ઞાથી દ્વાર બંધ કરવામાં આવ્યું અને કડિયાઓએ તત્કાળ ત્યાં ભીંત ચણી દીધી.

વીર વિક્રમે પોતાની વિશ્વાસુ દાસીઓમાંથી એક દાસીને તે જાળી પાસે ચોકી માટે બેસાડી, અને તેને ઉચિત સૂચના પણ આપી કોઈ પુરુષ ચોકિયાતને ત્યા ન રાખ્યો, કારણ કે પુરુષનું મન પાંગળું હોય છે. રૂપવતી નવયૌવનાને જોઈને કર્તવ્યથી વિમુખ બનતા એને વાર લાગતી નથી!

દાસીના નિવાસ માટે બાજુમા જ એક કુટિર બનાવવામા આવી હતી, અને એક મહિના પછી એની જગ્યાએ બીજી દાસી આવે એવી વ્યવસ્થા પણ કરી હતી. તે એટલા માટે કે છેવટે આવી સ્થિતિથી અકળાઈને પણ કોઈ દાસી પુત્રવધૂની સહાયક ન બને!

આમ ને આમ ચાર મહિના વીતી ગયા. ભૂગર્ભદ્વારની જાળી ઊંચી હતી એટલે મનમોહિનીનો માત્ર હાથ જ ત્યાં પહોંચી શકતો હતો ચીજવસ્તુની આપ લેમા કશી હરકત નહોતી આવતી; પણ એકબીજાનું મુખ જોઈને દાસી સાથે વાતો કરી શકાય તેમ નહોતું.

રહેવાનો ખંડ ઘણો જ ઉત્તમ હતો. સૂઈ રહેવાનો પલંગ, વસ્ત્રોની પેટિકાઓ, અલંકારોના દાબડાઓ, એકલા એકલા રમી શકાય એવી રમતના સાધનો, અભ્યાસ, લેખન અને વાચનનાં સાધનો વગેરેની ત્યાં પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા હતી.

પાંચમે મહિને એક નવી દાસી આવી. મનમોહિનીએ વીર વિક્રમનો પડકાર તો ઝીલી લીધો હતો, અને તે પડકારનો જવાબ આપવાની યોજના પણ ઘડી લીધી હતી. તેણે જમવાનો બાજઠ જાળી પાસે રાખ્યો, અને તેના પર તે ઊભી રહી. પરંતુ હજી જાળી સુધી મોઢું લઈ જઈ શકાય તેમ ન થયું, એટલે તેણે પલંગ ખેસવીને આ તરફ રાખ્યો.

પ્રથમ પાંચ-સાત દિવસ પર્યંત એણે એ દાસી સાથે, એના મનમાં કરુણા જન્માવે એવી એવી વાતો કરી. ત્યાર પછી પોતાની એક મૂલ્યવાન મુદ્રિકા દાસીને આપતાં કહ્યું: "બેન, મારા માટે આ અલંકારો સાવ નકામા છે. આ મુદ્રિકાનું રત્ન ઘણું જ કીમતી છે. તું સુખેથી તે ધારણ કરજે!"

પરિચારકવર્ગ ધન જોઈને પાલિત પશુ સમો બની જાય છે. દાસીએ મનમોહિનીના આવા દુઃખ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને કહ્યું: "આપે મહારાજા સાથે હોડ કરીને ભારે દુઃખ વહોરી લીધું છે. મહારાજા ભારે હઠીલા છે; લીધી વાત મૂકતા નથી! મારું માનો તો આપ ક્ષમા માગી લ્યો ને હાર કબૂલો એટલે આપ જરૂર મુક્ત થઈ શકશો."

"તારી વાત સાચી છે બેન! પણ એવી નામોશી વહોરવા કરતાં આ ગૃહમાં રહેવું વધારે ઉત્તમ છે. અહીં હું નિરાંતે ધર્મધ્યાન કરી શકું છું. કોઈની કૂથલી નહીં, કોઈનો દ્વેષ નહીં, મને અહીં ભારે સુખ છે. પરંતુ તું જો મારું એક કામ કરી શકે તો મારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો ગણાશે."

"મહારાજાની સૂચનાની મર્યાદામાં આવતું કામ હશે તો હું જરૂર એ કામ કરી દઈશ." દાસીએ કહ્યું.

"મહારાજાએ શી મર્યાદા મૂકી છે, એની તો મને ખબર નથી; પરંતુ આવતી કાલે મારો જન્મદિવસ છે—મારા માબાપની હું એકની એક લાડકવાઈ કન્યા છું. મારા જન્મદિવસે તેઓ મારા હાથનું પાન ખાઈને ભારે સુખ અનુભવે છે. બાર મહિનામાં માત્ર એક જ વખત તેઓ પાન ખાય છે. જો તું મારા ભવન પર મારા પિતાને મારા હાથે વાળીને આપું એ બે પાન આપી આવે તો મને શાંતિ થાય."

દાસીએ તરત કહ્યું: "આ કાર્યમાં મહારાજાએ આપેલી સૂચનાઓનો ભંગ નથી થતો; હું જરૂર પાન આપી આવીશ; ક્યારે આપવા જવાનું છે?"

"આવતી કાલે વહેલી સવારે."

દાસી કબૂલ થઈ. અને બીજે દિવસે બે પાન તૈયાર કરીને મનમોહિનીએ જાળી વાટેથી દાસીને આપ્યાં.

દાસીને એક વાતની તો ખાતરી જ હતી કે જાળી કોઈથી તૂટે એવી નથી અને જાળી વાટેથી કોઈ બહાર નીકળી કે જઈ શકે એમ પણ નથી.

"બીજો કાંઈ સંદેશો આપવો છે?" દાસીએ પ્રશ્ન કર્યો.

"મને આ રીતે પૂરી રાખી છે એ વાત મારા માતાપિતા કે કોઈ જાણતું નથી; મહારાજા અને એમના વિશ્વાસુ માણસો સિવાય કોઈને ખબર નથી, એટલે તું પણ આ

વાત તેમને કહીશ નહીં. વાત સાંભળીને બિચારાં નકામાં દુઃખી થશે. માત્ર એટલું જ કહેજે કે તમારી પુત્રી ઘણી સુખી છે અને તમારા આશીર્વાદ ઇચ્છે છે."

દાસી આ શબ્દો સાંભળીને વધારે પ્રભાવિત બની. તે તરત સુદંત શેઠના ભવન તરફ રવાના થઈ.

૨

પોતાની પ્રિય કન્યા વગર સુદંત શેઠ અને તેનાં પત્નીને ભારે દુઃખ થતું હતું. રાજરજવાડામાં કન્યા આપીને ભારે પંચાત ઊભી કરી એમ તેમને લાગતું હતું : ન કન્યા મળવા આવી શકે કે ન માબાપ ત્યાં જઈને મળી શકે! આ કરતાં તો કોઈ ગરીબ વણિક પુત્ર વેરે કન્યાને પરણાવી હોત તો જમાઈને પણ ઘેર રાખી શકાત અને પુત્રી નજર સામે જ રહેત! પણ હવે શું થાય?

વહેલી સવારે દાસી સુદંત શેઠને મળી અને બોલી : "આપનાં સુપુત્રી આનંદમા છે. આજ એમનો જન્મદિવસ છે એટલે આ બે પાન આપને માટે મોકલ્યાં છે ને આપના આશીર્વાદ માગ્યા છે."

સુદંત શેઠે બન્ને પાન લઈ લીધાં. દાસીની વાત પરથી જ તે સમજી ગયો હતો કે પાનનાં આ બીડાં પાછળ અવશ્ય કંઈક રહસ્ય છે. સુદંતે દાસીને કહ્યું : "દાસી, અમારા આશીર્વાદ તો સદાય એનું રક્ષણ કરતા જ રહે છે. અમે તો આજ નિરાશ થઈ ગયાં હતાં : રાજસુખમાં પડેલી કન્યા માતાપિતાને વીસરી તો નહિ ગઈ હોય ને? તું ઘડીક બેસજે. હું આવું છું."

શેઠ અંદરના ઓરડે ગયા, દસ સુવર્ણ મુદ્રાઓ લઈને આવ્યા અને દાસીને આપતાં બોલ્યા : "આ બક્ષિસ તું સ્વીકારજે અને મારી કન્યાને કહેજે કે માતાપિતા બન્ને તને ખૂબ યાદ કરે છે."

દાસી વિદાય થઈ.

શેઠે બન્ને પાન ખોલ્યાં. એક પાનમાં એક તાલપત્ર ઘડી વાળીને ગોઠવ્યું હતું. તે કાઢીને જોયું તો અંદર પુત્રીનો સંદેશો હતો.

મનમોહિનીએ એ સંદેશામાં પોતે ક્યાં છે, કેવી રીતે રહે છે, તે સઘળી માહિતી આપી હતી અને ઉપવનની ઉત્તરે થોડે જ દૂર એક ખંડિયેર મંદિર છે, ત્યાંથી ભોંયરું ખોદાવીને પોતાના ભૂગર્ભગૃહમા તેનો છેડો પહોંચાડવાની વિનતિ કરી હતી; સાથોસાથ જણાવ્યું હતું કે આ કાર્ય વહેલું નહીં કરો તો આપની એકની એક કન્યાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે!

સંતાનનું દુઃખ દૂર કરવા માબાપ ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર થતાં જ હોય છે. અને તેમાંય એકના એક સંતાનનું દુઃખ દૂર કરવા તેઓ કેમ શાંત બેસી રહે?

બીજે જ દિવસે તેમણે એક શિલ્પશાસ્ત્રી, જે તેનો ખાસ મિત્ર હતો, તેને બોલાવ્યો; તેને સમગ્ર પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યો. શિલ્પશાસ્ત્રી એ સ્થળ બરાબર જોઈ આવ્યો. બે દિવસ વિચાર કરીને શિલ્પશાસ્ત્રીએ નિર્ણય કરી લીધો. અને જીર્ણ મંદિરના ઉદ્ધારના

બહાના તળે તેણે પોતાના ખાસ માણસો દ્વારા સુરંગ ખોદાવવાનું કામ શરૂ કર્યું.

બરાબર બે મહિને સુરંગ ખોદાઈને તૈયાર થઈ ગઈ.

મનમોહિની અતિ પ્રસન્ન થઈ ગઈ. શિલ્પશાસ્ત્રીએ આ ભૂગર્ભગૃહમાંથી સુરંગ દ્વારા બહાર નીકળી શકાય એવો માર્ગ તો કરી જ દીધો; પરંતુ સાથે સાથે ભૂગર્ભગૃહમાં કોઈ તપાસ કરે તો તેને એ માર્ગનો ખ્યાલ પણ ન આવે એવી ગુપ્તદ્વારની રચના પણ કરી.

એક રાતે દાસી પોતાની કુટિરમાં ગઈ એટલે મનમોહિની સુરંગ દ્વારા નીકળી ગઈ અને પોતાના ભવન પર પહોંચી ગઈ. ભવનમાં જઈને તેણે પોતાની એક પ્રિય દાસી, જે સમવયસ્કા હતી, તેને પોતાના વસ્ત્રાલંકારો આપીને પોતાના સ્થાને મોકલી દીધી. તેણે ખાસ સૂચના આપી કે "દાસી સિવાય ત્યાં કોઈ હોતું નથી; દાસી સાથે કોઈ જાતની વાતો ન કરવી. યોગ્ય સમયે હું તને બોલાવી લઈશ."

દાસી હર્ષપૂર્વક ભૂગર્ભગૃહમાં પહોંચી ગઈ.

રાત્રિનો અંતિમ પ્રહર હજી પૂરો નહોતો થયો.

૩

સુદંત શેઠના રહેણાકના મકાનની બાજુમાં જ તેઓનું એક બીજું નાનું મકાન હતું. આ મકાનમાં કેટલોક સરસામાન રાખવામાં આવ્યો હતો અને સુદંત શેઠના મોટા મુનીમ એમાં રહેતા હતા. મનમોહિનીએ યોજના ઘડી હતી તે મુજબ સુદંત શેઠે પોતાના મોટા મુનીમને પોતાની અંદરના ભાગમાં આવેલા બીજા મકાનમાં રહેવા માટે મોકલ્યા અને આ મકાન બરાબર સાફસૂફ કરાવી ઉત્તમ રંગ વડે શોભાયમાન બનાવી તેમાં પલંગ, આસનો, ગાલિચા, પેટિકાઓ વગેરે ગોઠવાવ્યું.

મનમોહિનીએ એક યોગિની જેવો પોષાક ધારણ કર્યો, બધા મૂલ્યવાન અલંકારો દૂર કર્યા અને એ પોતાની એક પ્રિય દાસી સાથે બાજુના મકાનમાં રહેવા ગઈ.

આ મકાન એવા સ્થળે હતું કે સુદંત શેઠના મકાનમાં આવનારો કોઈ પણ માનવી આ મકાન પાસેથી જ પસાર થઈ શકે. મકાનની પાછળ સિપ્રાનો તટપ્રદેશ હતો અને ત્યાં રક્ષણાત્મક દીવાલ હતી. આ રસ્તો સાર્થવાહ પોળના નામે ઓળખાતો હતો. આ પોળમાં રહેનારા મોટે ભાગે વણિકો હતા અને બધા શ્રીમંતો હતા.

એક દિવસ પુત્રીની સૂચના મુજબ સુદંત શેઠ રાજા વીર વિક્રમ પાસે ગયો અને આવતી કાલે પર્વનું નિમિત્ત હોવાથી કન્યા, જમાઈ અને મહારાજાને ભોજન માટે પોતાને ત્યાં પધારવાનું નિમંત્રણ આપ્યું.

મહારાજા ભારે વિચારમાં પડી ગયા : મનમોહિનીને તો બહાર કાઢી શકાય તેમ છે નહીં, તેમ આ માગણીનો સીધો ઇન્કાર કરવો તે પણ વ્યાજબી નથી. બે પળ વિચારીને વીર વિક્રમે કહ્યું : "શેઠજી, આપનું નિમંત્રણ કોઈ અન્ય સમયે રાખો તો ?"

"કૃપાનાથ, હું નાનો માનવી છું, એટલે આપ મારા પર આટલી કૃપા કરો!" કહી સુદંત શેઠે ભારે કાલાવાલા કર્યા; નયનો પણ સજળ બનાવી દીધાં.

"મને આપે ભારે ધર્મસંકટમાં મૂકી દીધો છે. આવતી કાલે રાજભવનનો સ્ત્રીવર્ગ

ઉપવન-વિહારમાં જવાનો છે. તે વખતે યુવરાજી મનમોહિની સાથે નહીં હોય તો બધી સ્ત્રીઓ નિરાશ થશે. એ કરતાં યુવરાજને એકને જ મોકલું તો?"

"આપ?"

"હું નહીં શોભું. આપના જમાઈ જરૂર આવશે." વીર વિક્રમે કહ્યું, અને નિરાંતનો દમ લીધો.

શેઠને તો જોઈતું મળતું હતું! રાજાજીનો આભાર માની એ વિદાય થયા.

૪

બીજે દિવસે વીર વિક્રમે દેવકુમારને કહ્યું: "બેટા, આવતી કાલે તારે તારા સાસરે જમવા જવાનું છે."

"મારા સાસરે?" કુમારને નવાઈ લાગી.

"હા. તને ખ્યાલ નથી, પણ સુદંત શેઠની કન્યા મનમોહિની સાથે તારા ખાંડા વેરે લગ્ન થઈ ગયાં છે. તારે જવું જોઈએ."

"પિતાજી!...."

વિક્રમે હસીને કહ્યું: "તારી પત્ની ત્યાં નથી; એક અગત્યના કાર્ય માટે મેં એને અન્યત્ર મોકલી છે. તું નિશ્ચિંત રહે. તારે જવું જ જોઈએ."

દેવકુમારે પિતાની વાત સ્વીકારી અને બીજે દિવસે પોતાના એક મિત્ર સાથે એ સુદંત શેઠના ઘર તરફ ગયો.

બે તેજસ્વી અશ્વો પોળમાં દાખલ થયા. એક રાહદારીએ સુદંત શેઠનું ભવન બતાવ્યું.

દિવસનો પ્રથમ પ્રહર પૂરો થઈ ગયો હતો. યોગિનીના વેશમાં દેવકન્યા સમી શોભતી મનમોહિની ઝરૂખે ઊભી હતી. બંને અશ્વો ત્યાંથી નીકળ્યા અને મનમોહિની તરફ વિક્રમચરિત્ર દેવકુમારની દૃષ્ટિ સ્વાભાવિક રીતે જ ગઈ.

નવયુવાન દેવકુમારના કાળજાની કોરને વીંધવા જેટલું રૂપ તો મનમોહિનીમાં હતું જ; તેણે આછા હાસ્ય સહિત માત્ર એક જ નયનકટાક્ષ કર્યો.

દેવકુમારનું હૃદય ઘાયલ થઈ ગયું. તે વિચારમાં પડ્યો: આ દેવકુમારી કોણ હશે? એણે યોગિની જેવો વેશ શા માટે ધારણ કર્યો હશે?

પણ ઊભા રહીને પૂછી શકાય એમ તો હતું નહીં. અશ્વ એની ગતિમાં હતો. તેણે ફરીવાર પાછળ નજર કરી.

> નયનબાણ નારી તણાં, તીણાં ખમે જિ કોય;
> પંડિત નયસુંદર ભણે હું બલિહારી સોય!
> ગોરી! નયણ તુમારડાં, લોહ વિહુણાં બાણ;
> આવંતાં દીસે નહીં, ખાંચી લિયે પરાણ.

દેવકુમાર અસ્વસ્થ બની ગયો. તેનું ચિત્ત જાણે પરાધીન થઈ ગયું. તેનો મિત્ર તો આગળ થઈને સુદંત શેઠના દ્વાર પાસે ઊભો રહી ગયો હતો. મિત્રને અસ્વસ્થ બનેલો

જોતાં જ તે બોલ્યો : "કેમ દેવ, શું થયું ?"

"કંઈ નહીં. પછી વાત કરીશ." દેવકુમારે કહ્યું.

બન્ને સુદંત શેઠના ભવનમાં ગયા. સુદંત શેઠે જમાઈનો ખૂબ આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. દેવકુમારનું ચિત્ત કોઈ પણ વાતોમાં કે વ્યવસ્થામાં પ્રસન્નતા અનુભવતું જ નહોતું. તેણે ભોજનમાં પણ બહુ રસ ન લીધો.

સુદંત શેઠને ભારે આશ્ચર્ય થયું, પણ તેઓ તો વારેવારે આગ્રહ જ કરતા રહ્યા.

ભોજન આદિથી નિવૃત્ત થયા પછી એક શણગારેલા ખંડમાં બન્ને માનનીય અતિથિઓને આરામ માટે બેસાડયા.

દેવકુમારનું ચિત્ત અજાણી નવયૌવના યોગિનીનો પરિચય પામવા ભારે આતુર બની ગયું હતું. તેણે મુખવાસ ગ્રહણ કર્યા પછી પોતાના મિત્ર સામે જોઈને કહ્યું : "મિત્ર, તું અહીં બેસજે. હું જરા આટલામાં લટાર મારીને આવું છું."

સુદંત શેઠે કહ્યું : "યુવરાજશ્રી, મારો કોઈ અપરાધ તો નથી થયો ને ?"

"ના મુરબ્બી, પણ ભોજન પછી મને જરા ઘૂમવાની આદત છે. હું હમણાં જ પાછો આવું છું." કહી તે આસન પરથી ઊભો થયો.

મનમોહિનીએ જે પરિણામ કલ્પ્યું હતું તે જ આવ્યું. યુવરાજ સુદંત શેઠના ભવનમાંથી બહાર નીકળ્યો તે વખતે મનમોહિની હાથમાં એક ઝોળી લઈને સામેથી આવતી હતી.

યુવરાજ નજીક આવતાં જ ઊભો રહી ગયો. યોગિની પણ ઊભી રહી ગઈ.

યુવરાજે કહ્યું : "એક આશ્ચર્યનો ઉકેલ મેળવવા આપની પાસે જ આવતો હતો."

"મારાં અહોભાગ્ય ! મારી પાછળ પાછળ પધારો !"

રૂપ અને યૌવન એ પુરુષો માટે માત્ર જાદુ જ નથી, કાતિલ વશીકરણ પણ છે.

દેવકુમાર યોગિનીની પાછળ પાછળ બાજુના મકાનમાં ગયો.

યોગિનીએ પોતાના ખાસ ખંડમાં યુવરાજને બેસાડતાં પ્રશ્ન કર્યો : "આપને કઈ વાતનું આશ્ચર્ય થયું છે ?"

"યૌવનના પ્રાતઃકાળે આપે એવું તે કયું દુઃખ અનુભવ્યું છે કે જેથી આપને આ રીતે યોગિની બનવું પડયું ?" દેવકુમારે પ્રશ્ન રૂપે પોતાનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું.

"સંસાર આખો એક આશ્ચર્યોનો જ સમૂહ છે અને માનવીમાત્રનું જીવન પણ વિવિધ આશ્ચર્યના ભંડાર સમું છે. પરંતુ પ્રથમ આપનો પરિચય આપો એટલે........"

વચ્ચે જ દેવકુમારે કહ્યું : "હું મહારાજા વીર વિક્રમનો યુવરાજ વિક્રમચરિત્ર છું."

"યુવરાજશ્રી, યોગ્ય સાથી શોધવા માટે હું બે વર્ષથી યોગિની બનીને ભમી રહી છું; એક જ્યોતિષીના વચન પર શ્રદ્ધા રાખીને નીકળી છું....પરંતુ...." કહેતાં કહેતાં મનમોહિનીએ નિરાશ હૈયાનો કાતિલ અભિનય કર્યો.

"શું આપ પસંદ કરેલા સાથી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છો છો ?"

"ના....જોષીના કહેવા પ્રમાણે મારાં લગ્ન થઈ શકે એમ નથી. અને જો અમુક મુદતમાં મનગમતો પ્રિયતમ ન મળે તો મારે સદાને માટે મનને મારીને સંસારનો ત્યાગ કરવાનો છે. એ મુદત પણ હવે પૂરી થવા આવી છે—માત્ર એક મહિનો ને ત્રણ દિવસ બાકી રહ્યા છે."

"ઓહ ! શું આપને હજી સુધી એવો કોઈ પુરુષ નથી મળ્યો ?"

"ના. લગ્ન કર્યા વગર મિત્ર તરીકે રહે એવો મનગમતો પુરુષ હજી સુધી મળ્યો નથી. માત્ર આજે જ એક આશા હૈયામાં જાગી ઊઠી હતી. પરંતુ પરિચય જાણ્યા પછી એ આશા પણ હવામાં મળી ગઈ!" યોગિનીએ નિરાશાનો નિસાસો નાખતાં કહ્યું.

"કઈ આશા ?" યુવરાજે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

મનમોહિની કશું બોલી નહીં, પણ પ્રેમભરી નજરે યુવરાજ સામે જોઈ રહી.

બન્ને એકાંતમાં હતાં. બન્નેમાં યૌવનનું માધુર્ય છલકતું હતું. યુવરાજે ભાવભર્યા મન વડે યોગિનીનો હાથ પકડી લેતાં કહ્યું : "એ ભાગ્યવંત નર કોણ છે ?"

"આપ હજી પણ ન સમજી શકયા ?"

"ઓહ, હું ધન્ય બન્યો ! હું આપને મારા હૈયા સાથે જ રાખીશ. પ્રિયે, તારી પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ હું પરવશ બની ગયો છું !"

"આજ હું પણ ધન્ય બની ગઈ....તો નગરીની બહાર કોઈ એકાંત સ્થળમાં આપણે જવું જોઈશે. લોકદૃષ્ટિએ હું યોગિની છું. અને આ ભવન પણ મને એ દિવસ માટે જ મળ્યું છે...." મનમોહિનીએ બરાબર જાળ બિછાવી દીધી હતી.

દેવકુમાર એ જાળ તોડવા સમર્થ નહોતો. બન્નેએ નૌકાવિહાર કરીને ચાર કોશ દૂરના એક ઉપવનમાં જવાનો નિર્ણય કર્યો. મનમોહિનીએ પુરુષવેશે તૈયાર થઈને સંધ્યા પહેલાં ઘાટ પર પહોંચી જવું એમ નક્કી થયું.

ઊઠતી વખતે વિક્રમચરિત્રે યોગિનીને બાહુબંધનમાં જકડી લીધી અને પ્રેમરસથી ભીંજવી દીધી.

૫

સંધ્યા સમયે મનમોહિની પુરુષવેશ ધારણ કરી માતાપિતાના આશીર્વાદ લઈને સિપ્રાના ઘાટ પર પહોંચી ગઈ. એ વખતે એક સુંદર નૌકા પણ ઘાટ પાસે ઊભી હતી. એ નૌકામાં પોતાના મિત્ર સાથે દેવકુમાર ઊભો હતો. નૌકા ભવ્ય હતી. અંદર એક ખંડ હતો. ખંડમાં આરામના સાધનો હતાં.

મનમોહિની એ નૌકા પર ચડી ગઈ. નૌકા ગતિમાન થઈ. અંદરના ખંડમાં ગયા પછી મનમોહિનીએ પુરુષવેશ કાઢી નાખ્યો અને યોગિનીનો વેશ ધારણ કર્યો.

રૂપ-યૌવનના બંધનમાં જકડાયેલો વિક્રમચરિત્ર પોતાને ધન્ય માની રહ્યો હતો અને તેનો મિત્ર પણ આવું સુંદર નારીરત્ન નિહાળીને પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યો હતો.

ચાર દિવસ ને ચાર રાત પર્યંત મનમોહિની સાથે વિક્રમચરિત્રે ઉપવનની એ કુટિરમાં યૌવનના મધુર મિલનનો આનંદ અનુભવ્યો.

પાંચમી રાતે મનમોહિની અનુભવી શકી કે પોતે સગર્ભા થઈ લાગે છે, એટલે તે વહેલી જાગૃત થઈ અને એણે યુવરાજના હાથમાંની મુદ્રિકા કાઢી લીધી. યુવરાજ નિદ્રાના ગુલાબી ખોળે કોઈ સ્વપ્નમાધુરીમાં મસ્ત બની ગયો હતો. કુટિરની બહાર તેનો મિત્ર મંત્રીપુત્ર પણ ભરનિંદમાં પોઢ્યો હતો.

યોગિનીએ પુરુષવેશ ધારણ કર્યો અને સ્વામીના ચરણ પર મસ્તક નમાવી તે વિદાય થઈ.

સૂર્યોદય થયો ત્યારે દેવકુમારનો મિત્ર મંત્રીપુત્ર જાગ્યો અને દેવકુમારને જાગૃત કરવા એણે બૂમ મારી.

દેવકુમાર પણ જાગ્યો. એણે જોયું કે શય્યામાં પ્રિયતમા નહોતી. એણે માન્યું, કદાચ પ્રાતઃકાર્ય નિમિત્તે બહાર ગઈ હશે!

બન્ને મિત્રો પ્રાતઃકાર્ય આટોપવા માંડ્યા. માતાપિતા પાસેથી મેળવેલી રજા આજ પૂરી થઈ ગઈ હોવાથી બન્ને મિત્રો આજ અવંતિ જવાના હતા અને યોગિનીને એક સ્વતંત્ર મકાનમાં રાખવાનો તેમણે વિચાર પણ કર્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ એકાદ માસના પરિચય પછી તેની સાથે, ગમે તે મુશ્કેલી હોય તોપણ, લગ્ન કરી લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

પણ યોગિની ક્યાં?

બન્ને મિત્રો આસપાસ શોધવા માંડ્યા. આમ તો ઉપવન કોઈની માલિકીનું ન હોવાથી સાવ નિર્જન હતું. નગરીના સહેલાણીઓ કોઈ કોઈ વાર આ તરફ આવતા અને આવી બે-ચાર કુટિરો હતી તેમાં રહીને ચાલ્યા જતા.

દિવસનો પ્રથમ પ્રહર પૂરો થયો છતાં યોગિનીનાં દર્શન થયાં નહીં. બન્ને મિત્રો ભારે ચિંતા સેવતા નદીકિનારે પહોંચ્યા. જોયું તો ત્યાં નૌકા પણ નહોતી. આ જોઈને બન્નેને ભારે આશ્ચર્ય થયું: નૌકાના ચારે નાવિકો નૌકા લઈને કઈ તરફ ગયા હશે?

મધ્યાહ્ન સુધી બન્ને મિત્રોએ તપાસ કરી, પરંતુ યોગિની ન મળી. હવે શું કરવું? શું કોઈ દુષ્ટ માનવી યોગિનીને ઉઠાવી ગયો હશે? આ પ્રશ્નોનું સમાધાન પણ કેવી રીતે કરવું?

એ જ વખતે દૂરથી નૌકા આવતી દેખાણી. બન્ને મિત્રોના હૈયામાં કંઈક આશા પ્રગટી. નૌકા તો આવી પણ તેમાં નાવિકો સિવાય કોઈ નહોતું. યુવરાજે પૂછ્યું: "નૌકા લઈને ક્યાં ગયા હતા?"

"આપના મિત્રને ઘાટ પર મૂકવા ગયા હતા. એમને મહત્ત્વના કાર્ય નિમિત્તે આજે જ ક્યાંક જવાનું હોવાથી અમારે જવું પડ્યું."

કુટિરમાં રાખેલો સરસામાન નાવિકો લઈ આવ્યા. અને બન્ને મિત્રો ભારે હૈયે નગરી તરફ રવાના થયા.

૬

ભવન પર પહોંચ્યા પછી મનમોહિનીએ માતાને સઘળી વાત કહી અને બાજુના ભવનને સંપૂર્ણ કરવાનું જણાવી તે તરત ભૂગર્ભગૃહમાં જવા નીકળી પડી.

પંદર દિવસ વિતી ગયા. આ દરમ્યાન યુવરાજે સાર્થવાહ પોળમાં તપાસ કરાવી તો જાણુવા મળ્યું કે યોગિની તો ચાર-છ દિવસ પૂરતી જ ત્યાં આવી હતી અને તે ઘણુા સમયથી ચાલી ગઈ છે.

એક વાર રાજા વીર વીક્રમને વિચાર આવ્યો કે મનમોહિનીનો ગર્વ ખંડિત થયો કે કેમ તે જાણુવું જોઈએ. એક સવારે તે ઉપવનના ભગર્ભગૃહની જાળી પાસે આવ્યો અને તેણે મનમોહિનીને સંબોધીને કહ્યું : "કેમ દીકરી, તારો નિર્ણય ફર્યો કે નહિ ?"

"ના પિતાજી ! મારો નિર્ણય તો અફર જ છે."

"છતાં હું તને તક આપું છું....એક વર્ષમાં તું મને જણાવજે."

"હું ધન્ય બની ! પરંતુ મને અહીં ઘણો આનંદ છે. પરમશાંતિ અને ધર્મધ્યાનમાં ચિત્ત પણ શાંત રહે છે." મનમોહિનીએ કહ્યું.

ઉત્તરોત્તર ગર્ભની વૃદ્ધિ થવા માંડી. પોતે તો સાવ નિર્ભય હતી. નવમે મહિને તે સુરંગ માર્ગે પિતાને ઘેર ગઈ અને પોતાની જગ્યાએ પોતાની પ્રિય દાસીને મોકલી દીધી.

સમયને જતાં વાર લાગતી નથી. પૂરે દિવસે કુશળ દાયણુના હાથે મનમોહિનીને પુત્રનો પ્રસવ થયો. શેઠે આ વાતને જાહેર થવા ન દીધી.

ચાલીસમા દિવસે રાતે મનમોહિની પોતાના બાળક સાથે ભૂગર્ભગૃહમાં ચાલી ગઈ અને પોતાની દાસીને વિદાય કરી.

સવારે બાળકના રુદનનો સ્વર સાંભળતાં જ ચોકી કરતી દાસી ચમકી ઊઠી. તે બોલી : "દેવી, આ કોણુ રડે છે ?...."

"મારો પુત્ર રડે છે. તું મહારાજાને સંદેશો આપ કે યુવરાજ્ઞી પોતાના પુત્ર સહિત આપનાં દર્શને આવવા માગે છે."

દાસી તો આશ્ચર્યવિમૂઢ બનીને મહારાજા પાસે ગઈ અને એમને આ સમાચાર આપ્યા. વીર વિક્રમ પણુ અવાક્ બની ગયો. તે તરત ભૂગર્ભગૃહની જાળી પાસે આવ્યો.

મનમોહિનીએ કહ્યું : "મહારાજ, આપની સાથે થયેલી શરત મુજબ હું પુત્રવતી બની છું; વિક્રમચરિત્ર કેવળ એક તરંગ છે એ વાત મેં સિદ્ધ કરી છે. આપ આપની પુત્રવધૂ અને આપના પુત્રના સ્વાગતનો તત્કાળ પ્રબંધ કરો !"

"પણુ આ બન્યું કવી રીતે ?"

"પિતાજી, જે દેવોથી પણુ ન સમજાય એ જ સ્ત્રીચરિત્ર. પ્રથમ મને રાજભવનમાં લઈ જાઓ. પછી આપના પુત્રને બોલાવીને પૂછજો."

એમ જ થયું.

આશ્ચર્યવિમૂઢ બનેલા વીર વિક્રમે જ્યારે મનમોહિની પાસેથી સઘળી વાત સાંભળી અને વિક્રમચરિત્રની મુદ્રિકા રજૂ કરીને વિક્રમચરિત્રની હાજરીમાં યોગિનીએ પોતાની ઓળખાણુ આપી ત્યારે તેનો ગર્વ ગળી ગયો ! નર-નારીના સીધા સંઘર્ષમાં પુરુષ પરાજિત બન્યો !

પરંતુ આવી ચતુર અને ઉત્તમ પત્ની પ્રાપ્ત થવા બદલ દેવકુમાર ધન્ય ધન્ય બની ગયો. તેને પોતાની હારમાં પણુ વિજયનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો.

પાયાની કેળવણી

લેખિકા : પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી સદ્‌ગુણાશ્રીજી

સમાજની પાયામાંથી કેળવણીનો એક અર્થ એ છે કે બહેનોની કેળવણી, અને બહેનો દ્વારા કેળવણી. બાળક માતાના ઉદરમાંથી જ સંસ્કાર મેળવતું થાય છે. સંસ્કારના ઘડતરમાં કુટુંબના વાતાવરણની જેમ જ દેવમંદિર અને ઉપાશ્રય જેવાં ધર્મસ્થાનો પણ ઘણો ફાળો આપે છે. કુટુંબમાં કે દેવસ્થાનોમાં અંધશ્રદ્ધા કે વહેમની હવા હોય તો બાળક એથી જુદા સંસ્કાર કેવી રીતે મેળવી શકે ? એથી ઊલટું, કુટુંબમા, દેવના દરબારમાં અને ગુરુની સમીપમાં અહિંસા, સત્ય–પ્રિયતા, નમ્રતા, નિર્ભયતા, સદાચરણની ભાવના, ઉદારતા વગેરેથી ચેતનવંતું વાતાવરણ પ્રવર્તતું હોય તો ઊછરતી પેઢીમાં પણ એવા જ સદ્‌ગુણો ખીલે. આવું વાતાવરણ ધરાવતાં ધર્મસ્થાનો સાચાં સંસ્કારધામો બને; અને આવા વાતાવરણને પોષનારાં પૂજ્ય સાધુ મહારાજો અને સાધ્વીજી મહારાજો સમાજમાં ઉત્તમ સંસ્કારોનું વાવેતર કરી શકે.

તેમાંય પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજોને અભ્યાસ કરવાની અને આપણી બહેનો અને આપણી ઊછરતી પેઢીને સંસ્કારી બનાવવાની તક આપવામાં આવે તો સમાજનું પાયામાંથી જ નવઘડતર થાય. સાધ્વીજી મહારાજોની સંખ્યા આપણે ત્યાં ઘણી સારી છે, અને છેલ્લાં પાંચેક વર્ષમાં એમાં ઘણો ઉમેરો પણ થયો છે. નાની ઉંમરની બહેનોને દીક્ષા આપવામાં શ્રીસંઘ જેવો ઉત્સાહ દાખવે છે એવો જ ઉત્સાહ એમના અભ્યાસ માટેની સગવડ અને છૂટ આપવામાં તેમ જ સંઘમાં સંસ્કારોનું સિંચન કરવાની તક આપવામાં બતાવવો જોઈએ. મતલબ કે એમની શક્તિઓનો વિકાસ થાય અને એ શક્તિઓનો લાભ વિશાળ જનસમૂહને વધુમાં વધુ મળે એનું ધ્યાન શ્રીસંઘે ખાસ રાખવુ જોઈએ.

આવા સાધ્વીજી મહારાજોના સહવાસથી આપણી બહેનોમાં સંતોષ, સમતા અને શાંતિનાં બી નંખાય અને કલેશ–કંકાસ ઘટી જાય. પરિણામે કુટુંબ અને બાળકો સુખી, સંસ્કારી અને સેવાભાવનાવાળા થાય. ભણતર કદાચ ઓછું હોય તોય આવા સંસ્કાર હોય તો કુટુંબ શક્તિશાળી અને શાંતિપ્રિય બની શકે. આનું નામ જ પાયાની કેળવણી.

એક માતાને સો શિક્ષક જેવી ગણવામા આવેલ છે, તો જેના અંતરમા દુનિયાનું ભલું કરવાની ભાવના હોય એ ધર્મમાતા(ધર્મગુરુણી)ના મહિમાનું તો કહેવું જ શું ? ફક્ત એને એવો વિકાસ કરવાની અને આવું પાયાનું કામ કરવાની તક મળવી જોઈએ. આમ થાય તો સમાજ સંયમ, સાદાઈ અને શ્રમપ્રીતિ તરફ સહેજે વળે.

આ યુગમાં બહેનોને અને ખાસ કરીને સાધ્વીસમુદાયને આવી તક આપવાની પહેલ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે કરીને સંઘ ઉપર ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે; વળી એમણે સંઘમા વિદ્યાલય જેવી અનેક જ્ઞાનની પરબો બેસાડી છે: એ બધું પણ પાયાનું કામ છે. કેળવણીપ્રેમી ભાઈઓ–બહેનોનાં મંડળો રચીને અને પૂજ્ય સાધુ મહારાજો અને સાધ્વીજીઓના આશીર્વાદ અને સહકાર મેળવીને આ કામ મોટા પાયા પર કરવાની જરૂર છે. આવાં કામોનો સારી રીતે પ્રારંભ થાય એવી શુભેચ્છા.

જ્ઞાન અને સ્વાનુભૂતિ—એક વિચારણા

લેખક : પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય પૂ. પં. શ્રીભાનુવિજયજીગણિશિષ્ય
પૂજ્ય મુનિ શ્રી અમરેન્દ્રવિજયજી

"જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં કરે કર્મનો ખેહ,
પૂર્વકોડી વરસાં લગે અજ્ઞાની કરે તેહ.[1]"

આમ જ્ઞાનનો ઘણો મહિમા શાસ્ત્રોમાં ગવાતો આપણે સાંભળીએ છીએ.[2] પ્રશ્ન એ થાય છે કે જેનું આટલું બધું મહત્ત્વ જ્ઞાનીઓ આંકે છે એ જ્ઞાન શી વસ્તુ છે?

શું માત્ર પુસ્તકો વાંચી જવા, ઘણાં આગમો કંઠે હોવાં, કે એમાં ગણાવેલ પદાર્થોના ભાંગા અને ભેદ-પ્રભેદો આંગળીના વેઢે ગણાવી શકાય એવી કુશળતા પ્રાપ્ત કરી લેવી, કે પછી પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્યનું નવનિર્માણ કરવું, એ જ્ઞાની થવા માટે જરૂરી છે? કે, જ્ઞાની થવા માટે બીજી પણ કોઈ શરતો છે?

એક રીતે જોઈએ તો, જગતમાં આજે વિજ્ઞાન, વાણિજ્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રે ઘણું જ્ઞાન ભેગું કરતી અનેક વ્યક્તિઓ આપણને જોવા મળે છે.

અર્વાચીન વિજ્ઞાન માત્ર એક માખીના જ એટલા બધા પ્રકારો બતાવે છે, કે માણસ એ બધાનું—તેની ટેવો, સમૂહવ્યવસ્થાદિનું—અધ્યયન કરે તો આખી જિંદગી પૂરી થઈ જાય. અરે! ફક્ત કોબીની એકસો જાતો ગણાવે છે વનસ્પતિશાસ્ત્ર. અને વિજ્ઞાનની આવી

---

१. जं अन्नाणी कम्मं, खवेइ बहुयाइं वासकोडिहिं ।
तं नाणी तिहिं गुत्तो, खवेइ उसासमेत्तेण ॥

—શ્રી બૃહત્કલ્પભાષ્ય, ખંડ ૨, ઉદ્દેશો ૧, ગાથા ૧૧૭૦.

२. क्रियाशून्यं च यज्ज्ञानं, ज्ञानशून्या च या क्रिया ।
अनयोरन्तरं ज्ञेयं, भानुखद्योतयोरिव ॥

—જ્ઞાનસાર, પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૧૧.

તો કેટલીય શાખા–પ્રશાખાઓ છે, તેમાંની કોઈ એકનું અધ્યયન કરવામાં જ આખી જિંદગી ખરચી નાંખનારા છે આ જગતમાં! ધારો કે કોઈ વ્યક્તિએ વિશ્વનાં મોટામાં મોટાં ગ્રંથાલયોમાં ગણના પામતી મોસ્કોની લાયબ્રેરીનાં ૪૦ લાખ પુસ્તકો વાંચીને ધારી લીધાં, એમાં ભરેલું જ્ઞાન મેળવી લીધું, તો આપણે એને જ્ઞાની કહીશું? તમે કહેશો: "ના, એ તો ફક્ત માહિતી કહેવાય." તેમ કોઈએ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું, મોટામોટા જ્ઞાનભંડારોમાં સંગ્રહીત સકળ શાસ્ત્રોમાં પારંગતતા મેળવી, તો એણે જ્ઞાન મેળવ્યું એમ કહેશો કે માહિતી મેળવી એમ કહેશો?

શાસ્ત્રો તો ત્યાં સુધી કહે છે કે સાડાનવ પૂર્વ ભણી જનાર પણ અજ્ઞાની હોઈ શકે.

જેમ પહેરવેશ ઉપરથી કોણ કેટલું ભણેલો છે તે ન કહી શકાય—મેલાંઘેલાં કપડાંવાળો વિદ્વાન હોઈ શકે અને મૂલ્યવાન કપડાં પહેરીને સુઘડ દેખાતો માણસ પણ અબૂઝ હોઈ શકે—તેમ શાસ્ત્રોના માત્ર ઓછા–વધતા જાણપણાથી જ જ્ઞાની–અજ્ઞાનીનો વિભાગ ન કરી શકાય. ઘણું ભણેલો અજ્ઞાની હોઈ શકે; અને એકે શાસ્ત્ર ન ભણેલો મહાજ્ઞાની હોઈ શકે.

તો પછી આરાધનાની કાયાપલટ–ધૂળનું સોનું–કરનાર "જ્ઞાન" એ શી વસ્તુ છે? જ્ઞાનનું મહત્ત્વ બતાવનાર શાસ્ત્રવચનોમાં "જ્ઞાન" શબ્દથી શું અભિપ્રેત છે? જ્ઞાન શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ શો?

કોઈ વ્યક્તિ (દા. ત. નોબેલ પારિતોષિકના સ્થાપક આલફ્રેડ નોબેલ)ના નામથી અને કામથી આપણે પરિચિત હોઈએ, પણ પ્રત્યક્ષ કે છબી દ્વારા એનું રૂપ જોયું ન હોય, તો એ વ્યક્તિનો આપણને અકસ્માત્ ભેટો થઈ જાય ત્યારે આપણે એને ઓળખી શકીએ ખરા?

આપણે જ્ઞાનને નામથી ઓળખીએ છીએ, અને કામથી—ક્રિયા કરતાં અનેકગણી કર્મનિર્જરા કરાવનાર વગેરે તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ; પણ એનું સ્વરૂપ શું?–એ વિચાર કદી કર્યો છે? એને પિછાણી શકીએ એવી સ્થિતિ છે આપણી?

તો ચાલો, વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી જ્ઞાનનું નિરીક્ષણ કરી આપણે એના સ્વરૂપનો અહીં વિશેષ પરિચય મેળવીએ.

મુમુક્ષુની જ્ઞાન-પ્રવૃત્તિ

એન્જીનીયરીંગ લાઈનમાં દાક્તરીનું કે સર્જરીનું જ્ઞાન એ કોઈ ક્વોલીફિકેશન–લાયકાત નથી; એ જ્ઞાન ઇજનેરીના ક્ષેત્રમાં જ્ઞાન ગણાતું નથી; તેમ સફળ દાક્તર થવા માટે કાયદાપોથીઓનું જ્ઞાન ઉપયોગી નથી.

પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં 'જ્ઞાન' એટલે તે તે ક્ષેત્રને સ્પર્શતા વિષયનું જ્ઞાન જ ગણનાપાત્ર બને છે. દાક્તરને શરીરરચનાનું, રોગોનું, રોગનાં લક્ષણોનું અને દવાઓનું જ્ઞાન જરૂરી; વકીલને કાયદાનું, સાક્ષીઓના માનસનું, સાક્ષીની ઊલટતપાસ (Cross–examination) ની આંટીઘૂંટીનું; અને વેપારીને ઘરાકનું, માલનું, બજારનું, બજારની રૂખનું જ્ઞાન ઉપયોગી મનાય છે. વેપારી રાજકીય પ્રવાહો જાણવા ઇચ્છે તે પણ પોતાના વિષય સાથે એનો જે

સંબંધ છે, વેપાર પર એની જે અસર છે, તે જાણવા માટે. ડાક્તર કિરણોત્સર્ગ વિષે વાંચે તે શરીર ઉપર એની શી અસર છે એ વધુ સારી રીતે સમજવા અને એના પ્રતિકાર માટે શું થઈ શકે તેમ છે તે જાણવા.

એ જ રીતે, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે જ્ઞાન તે જ ગણાય છે જે આત્મા સંબંધી હોય. મુમુક્ષુ બીજી વસ્તુઓનું–જગતનું જ્ઞાન મેળવે તે પણ આત્મા અને જગતનો સંબંધ સમજવા. જગતની માહિતી મેળવતાં પણ તેના કેન્દ્રમાં આત્મતત્ત્વ–ચૈતન્ય જ હોય. આત્મનિર્મળતાના પ્રકટીકરણમાં જે સહાયભૂત હોય તેવું જ્ઞાન જ અહીં ગણનાપાત્ર બને છે. ચૈતન્યને બાજુએ રાખી એકલી જગતની માહિતી કોઈ ગમે તેટલી મેળવે, પણ આ ક્ષેત્રમાં એની ઉપયોગિતા ન ગણાય. આત્મા, જગત અને એ બે વચ્ચેનો સંબંધ, એ મુમુક્ષુની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનો વિષય હોય.

પ્રથમ શ્રુત–શાસ્ત્રશ્રવણ કે અધ્યયન, પછી એના ઉપર ચિંતન, અને એમાંથી ભાવનાજ્ઞાન સુધી પહોંચે તેવો ક્ષયોપશમ જ બની જાય. આમ મુમુક્ષુનું જ્ઞાન આગળ વધતાં વધતાં સ્વાનુભવ સુધી પહોંચે.

શાસ્ત્ર ભણીજવામાત્રથી આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. શ્રુતથી મેળવેલું જ્ઞાન પરોક્ષ છે, તેથી તે સ્પષ્ટ ન હોઈ શકે. "अस्पष्टं परोक्षम्।"[૩] તેથી, આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. "स्पष्टं प्रत्यक्षम्।"[૪]

આપણા રોજના વ્યવહારમાં પણ "ડાક્તરે કે વકીલે કેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યા છે?"–એ નથી જોવાતું; પરન્તુ તે રોગનું નિદાન કરી શકે છે? દવાથી આપણને આરામ આપી શકે છે?–એ જોવાય છે. એ કરી શકે તે ડાક્તર માન્ય બને છે; જે કેસ જીતી આપે તે વકીલ માન્ય બને છે; તેમ કર્મ સામે, ભવ સામે જીત અપાવે તે જ્ઞાન મુમુક્ષુ વાંચ્છે છે. એ માટે શાસ્ત્રાધ્યયન સાથે સાધના જોઈએ.

લાખો શ્લોકપ્રમાણ સાહિત્યનું નવનિર્માણ કરનાર ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજને અનુભવજ્ઞાન લાધ્યું ત્યારે એમના મુખેથી સરી પડેલા આ ઉદ્ગાર છે :

> "સંશય નવિ ભાંજે શ્રુતજ્ઞાને, અનુભવ નિશ્ચય જેઠો;
> વાદવિવાદ અનિશ્ચિત કરતો, અનુભવ વિણુ જાય હેઠો રે"

અનુભવજ્ઞાનના નિર્મળ પ્રકાશ આગળ જીવનભરના અથાક પરિશ્રમથી મેળવેલું બહોળું શ્રુતજ્ઞાન એમને ફિક્કું લાગે છે, "જૂઠું" લાગે છે.[૫]

આત્મસ્વરૂપનું અભાન એ જ અજ્ઞાન છે. એ અજ્ઞાન ટાળી આપે તે જ્ઞાન. દેહાધ્યાસ ટળે—દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એટલે કે "હું" એ બુદ્ધિ ટળે, સ્વરૂપનું અનુસંધાન ચાલુ રહે–કર્મકૃત ભાવોમાં "હું" બુદ્ધિ ન થાય, તેનું નામ જ્ઞાન.

---

૩. પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક, પરિચ્છેદ ૩, સૂત્ર ૧.

૪. એજન, પરિચ્છેદ ૨, સૂત્ર ૨.

૫ પાયસમાં:જિમ વૃદ્ધિનું કારણ, ગોયમનો અંગૂઠો;
જ્ઞાનમાંહિ અનુભવ તિમ જાણો, તે વિણ જ્ઞાન તે જૂઠો રે.
—શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૧૩.

આત્માનું એવું નિર્મળ, કર્ણોપકર્ણ પ્રાપ્ત થયેલું નહિ પણ પોતીકું જ (firsthand) સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવવા એનું પ્રત્યક્ષ દર્શન–સ્વાનુભૂતિ આવશ્યક છે. આત્માનું આવું અપરોક્ષ જ્ઞાન, જ્ઞાન તરીકે ગણનાપાત્ર છે.

કેરી વિષે પુસ્તકોનાં પુસ્તકો વાંચીએ, પણ જ્યાં સુધી તેને ચાખીએ નહીં ત્યાં સુધી તેનો સ્વાદ નથી મળતો, એટલું જ નહિ, એ (સ્વાદ) ની યથાર્થ સમજણ પણ નથી મળતી. એવું જ આત્મા વિષે છે. શ્રુતથી, તર્ક–યુક્તિ–આગમ વગેરેથી એની બૌદ્ધિક પ્રતીતિ મળે, પરંતુ ગમે તેટલું વાંચીએ, સાંભળીએ કે વાતો કરીએ પણ જ્યાં સુધી આત્માને આત્મા પોતે–ઇન્દ્રિયો કે મનની મદદ વિના–સાક્ષાત્ ન જુએ, એ આનંદસાગરનો અનુભવ ન મેળવે, ત્યાં સુધીની આત્મા વિષેની આપણી સમજ અધૂરી જ રહે છે. એક વાર પણ આત્માને નિજાનંદનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હોય ત્યારે જ આત્મતત્ત્વને તે યથાર્થપણે સમજી શકે છે.

સાધના-પ્રક્રિયા

પ્રશ્ન એ થાય કે અનુભવજ્ઞાન સુધી પહોંચાય શી રીતે?

અહીં મુખ્ય વાત તો સ્વાનુભૂતિ માટેની તીવ્ર વ્યાકુળતા અને ઉત્કટ ઝંખના જાગવી એ જ છે. આ માનવભવ એમ જ નથી ગુમાવવો એવી તીવ્ર ચટપટી લાગી જાય તો ઉપાય અવશ્ય હાથ લાગે. આવશ્યકતા એવી વસ્તુ છે કે તે આપમેળે જ બધું શોધી કાઢે છે.

આ વ્યાકુળતા પ્રગટ્યા પછી સત્તા, પ્રતિષ્ઠા, નામના, કીર્તિ આદિની આકાંક્ષા નિવૃત્ત થાય છે; એમાં મેળવવા જેવું કંઈ લાગતું નથી. બાળક નાનું હોય છે ત્યાં સુધી એ ઢીંગલીઓ સાથે રમે છે અને એ રમતમાં આનંદ મેળવે છે. મોટું થતાં એ રમત તે છોડતો જોય છે. તેવું જ જગતની વસ્તુઓનું છે. તેમાં જ્યાં સુધી આનંદ આવે, મેળવવા જેવું લાગે, ત્યા સુધી સમજવું કે હજી બાળકઅવસ્થા છે. શાસ્ત્રો એને 'ભવબાળકાળ' કહે છે; ધર્મયાવન આવતા જ એ બધું છૂટી જાય છે અને તે આત્મા સત્ય માટે દોડે છે.

એટલે પ્રથમ તો જીવનના ધ્યેય વિષે નિશ્ચય થવો જોઈએ. ધ્યેય નક્કી થયા પછી એની સિદ્ધિ અર્થે શું જરૂરી છે તે જાણી લઈ, સાધકે પોતાની સાધનાની યોજના (plan) ઘડી કાઢી, એ પ્રમાણે જીવનનું ઘડતર કરતા, પ્રથમ નજીકનાં અને પછી દૂરનાં લક્ષ્યો સિદ્ધ કરતાં, આગળ વધવું જોઈએ.

*

આપણી સાધના-પ્રક્રિયાનું ટૂંકમાં દર્શન[1]

(૧) ધ્યેય : મુક્તિ=સર્વકર્મ રહિત થઈ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ.

(૨) સર્વ કર્મના ક્ષય માટે : આત્મજ્ઞાન (આત્મા સંબંધી માત્ર બૌદ્ધિક જાણપણું નહિ

૧. "આત્મનિરીક્ષણ" ('ધર્મચક્ર' ફેબ્રુઆરી–એપ્રીલ, ૧૯૬૨) અને 'આધ્યાત્મિક ઉત્થાન' ('કલ્યાણ,' મે-જૂન, ૧૯૬૩) એ શીર્ષકો હેઠળ લેખકે અહીં રજૂ કરવામાં આવેલા મુદ્દાઓમાંના કેટલાક મુદ્દાઓનું વિશદ વિવેચન કરેલું છે.

પરંતુ આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરવું રહ્યું.[૭]

(૩) આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે : આત્મા શરીરથી તદ્દન જુદો છે એનો સાક્ષાત્કાર કરવાના ઉદ્દેશથી ધ્યાનની સાધના જરૂરી છે.[૮]

(૪) ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે : પ્રથમ ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી રહી.

(૫) ચિત્તની સ્થિરતા માટે : ચિત્તની નિર્મળતા અને શરીરશુદ્ધિ આવશ્યક છે.

(૬) ચિત્તની નિર્મળતા સંપાદન કરવા : સ્વાધ્યાયમાં—શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તત્ત્વચિંતનમાં—મન પરોવી દેવું જોઈએ, જેથી બાહ્ય વિકલ્પો આપોઆપ ટળી જાય. સાથે સાથે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ અને અનિત્યત્વ આદિ બાર ભાવનાઓથી ચિત્તને હંમેશાં વાસિત કરતાં રહેવું જોઈએ.[૯]

(૭) મૈત્રી આદિ ભાવોની સિદ્ધિ માટે : એટલે કે એ ભાવોને જીવનમાં ઉતારવા અને સ્થિર કરવા માટે જીવનવ્યવહાર ન્યાય–નીતિ, વ્રત–નિયમ, ત્યાગ–વૈરાગ્ય અને સંયમથી નિયંત્રિત હોવો જોઈએ.

(૮) શરીરની શુદ્ધિ આદિ માટે : તપની સાધના જોઈએ.

આ છે આત્મા અને કર્મને જુદાં પાડી આપનાર આધ્યાત્મિક સાધનાપ્રક્રિયા (process).

પાણીને તેજાબવાળું કરી તેમાંથી વિદ્યુત પસાર કરીને, એકરૂપ (પાણીરૂપ) થઈ ગયેલ હાઈડ્રોજન અને ઑક્સીજન વાયુઓને વૈજ્ઞાનિકો છૂટા પાડી શકે છે, તેમ આત્મા અને કર્મને જુદાં પાડવામાં વ્રત, નિયમ, સંયમ, સ્વાધ્યાયરૂપ તેજાબ અને ધ્યાનરૂપ વિદ્યુત એ બંને જરૂરી છે.[૧૦]

---

૭. (૧) आत्मज्ञानं च........आत्मनः चिद्रूपस्य स्वसंवेदनमेव मृग्यते ।
नातो अन्यदात्मज्ञानं नाम ।

—યોગશાસ્ત્ર પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૩ની ટીકા

(૨) ખીરનીર પરે પુદ્ગલમિશ્રિત, પણ એહથી છે અળગો રે;
અનુભવ-હંસચંચુ જો લાગે, તો નવિ દીસે વળગો રે.

—સમકિતન સડસઠ બોલની સજ્ઝાય, ગાથા ૬૨.

૮. मोक्षः कर्मक्षयादेव, स चात्मज्ञानतो भवेत् ।
ध्यानसाध्यं मतं तच्च तद्ध्यानं हितमात्मन ॥

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૧૧૩.

૯. आभ्यंतरं (शौचं) मैत्र्यादिभिश्चित्तमलप्रक्षालनम् ।

—દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા, ૨૨, શ્લોક ૨ ની ટીકા.

૧૦. (૧) पढमपोरिसिं सज्झायं, बीय झाणं झियायई ।
तइयाए भिक्खायरियं पुणो चउत्थीए सज्झायं ॥

—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, અધ્યયન ૨૬, ગાથા ૧૨.

(૨) પૂર્વધરકૃત શ્રી "પંચસૂત્ર" મહાગ્રન્થમાં પણ સામાન્યથી મુનિનું વિશેષણ "झाणज्झयणसंगओ" મૂક્યું છે, એકલું અધ્યયન નહિ.

(૩) स्वाध्यायात् ध्यानमध्यास्तां, ध्यानात् स्वाध्यायमामनेत् ।
ध्यानस्वाध्यायसंपत्त्या, परमात्मा प्रकाशते ॥

—તત્ત્વાનુશાસન, અધ્યાય ૩, ૭, (૮૧).

આ રીતે આપણા ધ્યેય–આત્મજ્ઞાન–નું અંતિમ સાધન ધ્યાન છે;[11] એ લક્ષમાં રાખી "એની પ્રાપ્તિ કરાવવા માટે મહાવ્રતાદિ યમ, નિયમ, તપનું આસેવન છે."–એ સમજપૂર્વક આરાધના થવી જોઈએ;[12] એમ થાય તો, એ આરાધના ઉત્તરોત્તર વધુ આત્મ-વિકાસ કરાવનારી બને. યમ, નિયમ, તપ સીધાં જ મોક્ષપ્રાપક નથી, પરંતુ તે ચિત્તની શુદ્ધિ અને સ્થિરતામાં સહાયક બની પરંપરાએ મોક્ષસાધક છે.

યમ, નિયમ, તપ વગેરે સીધાં જ મોક્ષપ્રાપક છે, એવી માન્યતાને કારણે, યમ, નિયમ, તપ, સંયમાદિની શુદ્ધિ અર્થે જરૂરી આત્મનિરીક્ષણ ન રહેતાં, એનાથી નીપજવું જોઈતું પરિણામ પ્રગટતું નથી. દા. ત. તપના યથાયોગ્ય આસેવનથી નાડીશુદ્ધિ થવી જોઈએ; એટલે કે નાડીઓમાં રહેલ મળો (Toxins) બળી જાય; પરિણામે, શરીર હલકું ફૂલ લાગે અને, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય આદિની આરાધનામાં શરીર વિઘ્નભૂત ન રહેતાં, ચિત્તની સ્થિરતા સુલભ બને.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે બુદ્ધિની કેળવણી–બુદ્ધિના વિકાસ–ઉપરાંત હૃદયની વિશાળતાના વિકાસ ઉપર, સંયમ ઉપર, સંકલ્પશક્તિને સુદૃઢ બનાવવા ઉપર તથા ચિત્તને શાંત, શુદ્ધ અને ઇચ્છાનુસાર એકાગ્ર કરવાની શક્તિ સંપાદન કરવા ઉપર વધારે ધ્યાન અપાવું જોઈએ. અંતઃકરણની આવી અવસ્થામાં જ વાસ્તવિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.[13] તત્ત્વદર્શન મનની પ્રશાંત અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ચિત્ત ઉત્તરોત્તર વિકલ્પરહિત પ્રશાંત બનતું જાય, અને સમત્વ સ્થિર થતું જાય, એ દિશામાં નિત્ય, અવિરત પ્રયાસ કરવો જોઈએ. સામાયિક ભાવની–સમભાવની–સ્થિરતાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે.[14] સામાયિક ભાવ જેટલો ઊંડો તેટલું જ્ઞાન ઊંડું.

શ્રુતજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જરૂરી વિવેક

સ્વાનુભૂતિ સુધી પહોંચવા માટે જરૂરી સાધનાનું આપણે વિહંગાવલોકન–ઊડતું અવલોકન–કર્યું; પણ ત્યાં સુધી પહોંચીએ તે પહેલાં આપણે અનુભવીઓના વચનથી –શ્રુતથી નભાવવું રહ્યું. એ જ્ઞાનાર્જનના વિષયમાં પણ આપણા ચિત્તમાં સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ. કોઈ એક વિષયનું જીવનભર અધ્યયન કરતાં રહીએ તોય પાર ન આવે એટલાં શાસ્ત્રો છે. માટે આપણા ધ્યેય વિશે નિશ્ચિત દૃષ્ટિ કેળવી, "શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી" –એ વિચારનો ખ્યાલ રાખી વિવેકપૂર્વક એમાંથી પસંદગી ન કરીએ તો જિંદગીભર શાસ્ત્રો ભણતાં રહીએ છતાં આત્મોન્નતિની દૃષ્ટિએ ખાસ લાભ ન થાય, એવુંય બને.

---

૧૧. आत्मज्ञानफल ध्यान–मात्मज्ञान च मुक्तिदम् ।
—અધ્યાત્મસાર, પ્રસ્તાવ ૬, શ્લોક ૧.

૧૨. मूलोत्तरगुणाः सर्वे, सर्वा चेयं बहिष्क्रिया ।
मुनीनां श्रावकाणां च ध्यानयोगार्थमीरिताः ॥
—ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, પ્રસ્તાવ ૮, શ્લોક ૭૨૬.

૧૩. વિંશતિવિંશિકા, ૧, ગાથા ૧૭–૨૦.

૧૪. यदिदं तदिति न वक्तुं साक्षाद् गुरुणाऽपि हन्त शक्येत ।
औदासीन्यपरस्य प्रकाशते तत् तत्त्वं स्वयं तत्त्वम् ॥
—યોગશાસ્ત્ર, પ્રસ્તાવ ૧૨, શ્લોક ૨૧.

માટે, પ્રારંભમાં, વિશ્વમાં રહેલ ચેતન અને જડ પદાર્થોના સ્વભાવનું શ્રુતથી લભ્ય દર્શન પ્રાપ્ત કરવા તેમને અંગે આગમ દ્વારા—અનુભવીઓના વચન દ્વારા—જાણપણું મેળવવું રહ્યું, કે જે પોતાને સ્વભાવદશામાં, અથવા એની વધુમાં વધુ નજીક રહેવામાં સહાયભૂત થાય.[૧૫] જગતના ચેતન-અચેતન પદાર્થોનું જે જાણપણું વિભાવદશામાં ઘસડી જાય તે જાણપણું પણ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ "જાણપણા—અજાણપણા"નો નથી, પણ જે જાણપણું આત્માને પોતાના સ્વભાવથી દૂર લઈ જનારું હોય—પછી ભલે તે આગમ ગ્રંથોનું હોય—તે અજ્ઞાન[૧૬]; અને જે જાણપણું સ્વભાવદશામાં સ્થાપિત થવામાં ઉપયોગી હોય કે સ્વભાવસન્મુખતા જગાવતું હોય તે જ્ઞાન.[૧૭]

સાધકે પોતાની શ્રુતજ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિનું આ રીતે નિરીક્ષણ કરતાં રહેવું જોઈએ.[૧૮]

---

૧૫. जगत्कायस्वभावौ संवेगवैराग्यार्थम् ।

—તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અધ્યાય ૭, સૂત્ર ૭.

૧૬. અહંકારવૃદ્ધિ આદિ દ્વારા

૧૭ स्वभावलाभसंस्कार-कारणं ज्ञानमिष्यते ।
ध्यान्ध्यमात्रमतस्त्वन्यत्, तथा चोक्त महात्मना ॥

—જ્ઞાનસાર, ૫ મું જ્ઞાનાષ્ટક, શ્લોક ૩.

૧૮. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જીવવિચાર, નવતત્ત્વ, કર્મગ્રંથ, સંગ્રહણી વગેરે ગ્રન્થોમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ક્યારે કહેવાય ?—એનો વિચાર કંઈક આ રીતે કરી શકાય :—

દા. ત. જીવવિચારના અધ્યયનથી—નાના, નજીવા, નગણ્ય દેખાતા જીવો પણ આપણા આત્મા સમાન જ છે; જેમ મોટો ફોટો અને તેની એક ઈંચની કોપી; એનું કદ નાનું થતાં કેટલીક ઝીણી ઝીણી વિગતો પ્રથમ દર્શને જણાતી નથી, પણ એને એન્લાર્જ કરવામાં આવે તો, પહેલાં ન દેખાતી બધી વિગતો સ્ફૂટ થાય છે, તેમ નાના જીવજંતુઓમાં —એક કુંથુઆ સુધ્ધામાં—અને પોતાનામાં પણ કોઈ ભેદ નથી; જે ભેદ ભાસે છે, તે કર્મકૃત છે.

ભવભ્રમણ માટે કેટલું વિશાળ ક્ષેત્ર છે ! કેટલી યોનિઓ ! એકેન્દ્રિયાદિમાં કાયસ્થિતિ કેટલી દીર્ઘ છે ! કોઈ વખત આપણે પણ એ બધી અવસ્થામા સમય પસાર કર્યો છે વગેરે વિચારણા જાગે અને તેથી ભવભીરુતા—પાપભીરુતા જન્મે અને નાના કીટ-પતંગ પ્રત્યે તેમ જ પાપી અધમ જીવો પ્રત્યે પણ ધૃણાભાવ કે તિરસ્કારની લાગણી ન જન્મે; પરંતુ તેમાં પણ દેખાતામાં આવતા ચૈતન્યના અંશ પ્રત્યે માન (Reverance for life) પ્રગટે.

નવતત્ત્વનું અધ્યયન થતાં—જીવ-અજીવની સ્પષ્ટ સમજણ આવે; સાથે પોતાના વર્તમાનમાં દેખાતા પર્યાયો કર્મને લીધે છે, અને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ કર્મથી અવરાયેલું પડયું છે એનું ભાન વધુ સ્પષ્ટ બને; સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાના સાધન તરીકે સંવર અને નિર્જરાનાં અંગો પ્રત્યે અભિરુચિ જાગે અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ(મુક્તિ)અર્થે તાલાવેલી જાગે

ક્ષેત્રસમાસ, બૃહત્સંગ્રહણી (ત્રૈલોક્યદીપિકા)નું અધ્યયન ચિત્તમાં કેવા ભય પ્રેરે !—એક તીર્ચ્છાલોકમાં જ અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો ! અને તે પણ કેટલા વિરાટકાય ! અને કલ્પનાને પણ થકવી નાખે એટલા વિસ્તારમાં પથરાયેલો આ તીર્ચ્છાલોક પણ જેની પાસે વામણો લાગે એવા ઊર્ધ્વલોક અને અધોલોક !

શ્રુતથી શુદ્ધિ–અંતઃકરણની નિર્મળતા–જન્મે તો એ ઉપયોગી ગણાય. પ્રત્યેક હકીકત તે કાચા અનાજના દાણા જેવી છે. તેને કોઠારમાં સંગ્રહી રાખ્યે ન ચાલે. અનાજના દાણા વડે રસોઈ તૈયાર કરી, દાંત વડે ચાવી, તેને લોહીના ટીપામાં પરિણમાવીએ તો એ દેહધારણમાં ઉપયોગી બને; તેમ શાસ્ત્રોની હકીકતો અને વિગતોના સંગ્રહસ્થાન માત્ર બન્યે કામ ન સરે. એ વિગતોમાંથી એક જીવનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ, જીવન પ્રત્યે નવું વલણ ઘડાવું જોઈએ, માત્ર હકીકતો કે માહિતીઓને ગળી ગયે ન ચાલે.

એકલું શ્રુત એ કોઠારમાં પડેલ બીજ તુલ્ય છે.[૧૯] શ્રવણ–વાચન પછી એના ઉપર ચિંતન થવું જોઈએ. ચિંતનથી જ્ઞાન વધે છે,[૨૦] અને તેથી મધ્યસ્થભાવ જન્મે છે,[૨૧]

આધુનિક ખગોળવિજ્ઞાન (Astrology) પણ કેવડું મોટું બ્રહ્માંડ સ્વીકારે છે તેનો ખ્યાલ પણ નીચેના અવતરણથી આવી શકશે:

"થોડા સમય પહેલાં એક ખગોળશાસ્ત્રીએ ૨૦૦ ઇંચના વ્યાસના કેમેરા-દૂરબીન (Telescope—camera) દ્વારા એક તારાવિશ્વનો ફોટોગ્રાફ લીધો હતો આ તારાવિશ્વ એટલું બધુ દૂર છે કે (એક સેકંડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલની ઝડપે અહીં આવતા) તેના પ્રકાશને પૃથ્વી સુધી પહોંચતાં ७ અબજ વર્ષ લાગે છે! અત્યાર સુધી શોધાયેલા તારાવિશ્વમાં આ તારાવિશ્વ દૂરમાં દૂર છે

"આપણા નવ ગ્રહ અને સૂર્ય મળીને સૂર્યમંડળ બને. અને આવાં અબજો સૂર્યમંડળોનું એક તારાવિશ્વ બને! એવાં તો ઘણાં તારાવિશ્વો આ બ્રહ્માંડમાં છે."

આ વિરાટ વિશ્વમાં વ્યક્તિનુ સ્થાન દરિયાકાંઠાની રેતીના એક કણ જેટલું પણ કહી શકાય ખરું? આ બધું નજર સામે તરવરતું દેખાય તો વ્યક્તિને પોતાના ક્ષણિક, અલ્પ સુખદુઃખ ઉન્માદ કે ગ્લાનિ જન્માવી શકે ખરાં?

પોતાની આકાંક્ષાઓ પ્રવૃત્તિઓ સિદ્ધિઓ કે નિષ્ફળતાઓનુ મહત્ત્વ શું? ત્રૈલોક્યદીપિકાના અધ્યયનથી કાળ અને સ્થળની વિરાટતાનુ ભાન જાગે, પોતાની અલ્પતા લઘુતા સમજાય, અને પરિણામે નમ્રતા પ્રગટે, તો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે જ્ઞાન તરીકે એ ગણનાપાત્ર બને

નહિતર, આજની (સ્કૂલો અને કૉલેજોમાં) ભૂગોળ ભણનાર વિદ્યાર્થી આધુનિક વિજ્ઞાનમાન્ય વર્તમાનમાં દૃષ્ટ, પૃથ્વીનાં શહેર, ગામડાં, નદીઓ, પર્વતો વગેરે ગણાવી શકે છે; અને પેલો આજે માનવીને જે અદૃષ્ટ છે તે સૃષ્ટિનાં નદી નાળાં, દરવાજા, જગતિ, પર્વતો વગેરે ગણાવી જવાની આવડત મેળવે એ બેમાં ફેર કર્યાં? એ માહિતીનો બોજ તો વ્યર્થ ન ગણાય જો એ શુદ્ધિને માર્ગે લઈ જતો હોય વૃત્તિમાં કંઈક પણ પરિવર્તન થતું હોય તો જાણવું કે એ અધ્યયનથી ચિત્તમાં કંઈક જ્ઞાનનાં કિરણો પ્રગટયા છે

૧૯ वाक्यार्थमात्रविषय, कोष्ठकगतबीजसन्निभ ज्ञानम् ।
श्रुतमयमिह विज्ञेयं,

—ષોડશક, ૧૧, શ્લોક ७

૨૦. उदक इव तैलबिन्दुर्विसर्पि चिन्तामय तत् स्यात् ।

—ષોડશક, ૧૧ શ્લોક ૮

૨૧ श्रुतज्ञानाद् विवाद स्यन्मत वेशश्च चिन्तया ।
माध्यस्थ्यं भावनाज्ञानात् सर्वत्र च हितार्थिना ॥

—વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તબક ૯ શ્લોક ૧૦૫૯

બીજાના પોતાનાથી ભિન્ન વિચારો-મતો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા પ્રગટે છે, અને એમાંથી જે સારું હોય તે ગ્રહણ કરી લઈ બીજા અંશોની ઉપેક્ષા કરવાની ક્ષમતા આવે છે.[૨૨] ચિંતન પછી શ્રુતને ભાવનાજ્ઞાન સુધી પહોંચાડવું જોઈએ; ત્યારે જ એ જ્ઞાન તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામે છે.[૨૩]

જ્ઞાનની કસોટી : મનોગુપ્તિ

જેનાથી ચિત્તમાં કંઈક શુભ પરિવર્તન આવે તે શ્રુત ઉપયોગી મનાય. મનોગુપ્તિ એ જ્ઞાનની કસોટી છે. મનોગુપ્તિમાં આગળ વધાતું હોય તો સાધક માની શકે કે પોતે જ્ઞાનમાં ખરેખર પ્રગતિ કરી રહ્યો છે; નહિતર જ્ઞાનની ભ્રાન્તિ સમજવી. શાસ્ત્રે મનોગુપ્તિની ત્રણ કક્ષાઓ બતાવી છે :

૧. આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનમાં ઘસડી જનાર સંકલ્પ-વિકલ્પનો વિયોગ, એ પ્રથમ કક્ષા.

૨. ચિત્ત મધ્યસ્થવૃત્તિવાળું બને કે જેથી ધર્મધ્યાન સાધી શકાય, એ બીજી; અને

૩. કુશળ-અકુશળ સકલ મનોવૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ, એ ત્રીજી કક્ષા.[૨૪]

આ રીતે મનોગુપ્તિમાં પ્રગતિ થતાં ચિત્તની ઉત્તરોત્તર અધિક એકાગ્રતા નિષ્પન્ન થતી જાય છે. ઊંડાણથી વિચારતાં સમજાશે કે મુક્તિ પર્યંતની સમગ્ર સાધનાને મનોગુપ્તિમાં અહીં આવરી લીધી છે. ટૂંકમાં, સાધનામાં પ્રગતિ એટલે મનોગુપ્તિમાં આગળ વધવું તે, એમ કહી શકાય.

જ્ઞાન જેમ જેમ પરિણમે તેમ તેમ ક્રમશઃ મનમાંની ઈર્ષ્યા-માત્સર્ય-દ્વેષની વૃત્તિઓ વિદાય લે; તિરસ્કાર, ઘૃણા આદિનું સ્થાન સહાનુભૂતિ, સમજ, ઔદાર્ય અને વાત્સલ્ય લે; ભય, ચિંતા, સંક્લેશ ટળી જાય; તેમ જ તત્ત્વચિંતનમાં અને સ્વગુણની વૃદ્ધિ અર્થે આત્મનિરીક્ષણ આદિમાં ઓતપ્રોત રહેવાથી અન્યની નરસી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે સહજપણે ઉદાસીનતા

---

૨૨. "गुणप्रद्वरसिकानां परवचनानुपपत्तिपरिहारप्रवणस्वभावत्वात्... तथा च तस्य मूलागमैकवाक्यता-मापाद्योपपत्तिरेव कर्तव्या, इत्यमेव सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतस्य मिथ्याश्रुतस्यापि सम्यक्श्रुतत्वसिद्धेः ।"

—ષોડશક ૧૬, શ્લોક ૧૩, ટીકા.

૨૩. (૧) अनेन हि ज्ञातं ज्ञानं नाम, क्रियाऽप्येतत् पूर्विकैव मोक्षायाऽक्षेपेण सम्पद्यते ।

—ષોડશક, ૧૧, શ્લોક ૯ની ટીકા.

(૨) सम्यग्भावनाज्ञानाधिगतानां भावतोऽधिगतत्वसम्भवात् ।

—ઉપદેશપદ, ટીકા, ગાથા ૧૬૫.

૨૪. विमुक्तकल्पनाजालं, समत्वे सुप्रतिष्ठितम् । आत्मारामं मनस्तज्ज्ञैर्मनोगुप्तिरुदाहृता ॥

टीका—आर्तरौद्रध्यानानुबंधिकल्पनाजालवियोगः प्रथमा ।

...धर्मध्यानानुबन्धिनी माध्यस्थपरिणतिर्द्वितीया ।

कुशलाकुशलमनोवृत्तिनिरोधेन योगनिरोधावस्थाभाविन्यात्मारामता तृतीया ।

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રસ્તાવ ૧, શ્લોક ૪૧.

આવતી જાય[25], એટલું જ નહિ, પણ પોતાના મતથી તદ્દન વિરોધી જણાતી વિચારધારાને પણ તે સહી શકે એવી ક્ષમતા–પરમતસહિષ્ણુતા(tolerance)નો ગુણ તેનામાં વિકસતો જાય છે.[26] ક્રમશઃ જીવનનાં અન્ય દ્વન્દ્વોમાં પણ એ ઉત્તરોત્તર અધિક સમત્વ કેળવતો આગળ વધે છે. પરિણામે, એના ચિત્તમાં પ્રસન્નતા, શાન્તિ, સ્વસ્થતા સહજપણે રેલાતાં રહે છે. મનોગુપ્તિની બીજી કક્ષા વટાવી ગયા પછી નિશ્ચય-રત્નત્રયમાં પ્રવેશ મળે.

વ્યવહાર અને નિશ્ચય રત્નત્રયી

નવ તત્ત્વ, ષડ્ દ્રવ્ય આદિ શ્રી જિનેશ્વરદેવ(અર્થાત્ પૂર્ણજ્ઞાની)કથિત ભાવોને સારી રીતે જાણીને તેનું શ્રદ્ધાન અને તે મુજબ યથાશક્તિ સંયમ, વ્રત આદિનું આચરણ એ છે વ્યવહાર-રત્નત્રયી અથવા ભેદરત્નત્રયી. પરપદાર્થોની ચિંતા છોડીને પોતાના આત્માનું જ શ્રદ્ધાન, તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ચિત્તને અન્ય વિકલ્પોથી રહિત કરી સ્વરૂપમાં જોડી, ત્યાં લીન કરવું તે છે નિશ્ચય-રત્નત્રયી[27] અર્થાત્ અભેદરત્નત્રયી.

ચિત્ત ઇન્દ્રિયો, વિષયો અને બાહ્ય પદાર્થો સાથે જોડાયેલું રહે છે. તેમાંથી ખેંચીને તેને આત્મા સાથે જોડવાનો અભ્યાસ એ જ પારમાર્થિક યોગ છે. વ્યવહાર નિશ્ચય સુધી લઈ જવા માટે છે.[28] વ્યવહાર-રત્નત્રય કારણ છે, નિશ્ચય-રત્નત્રય કાર્ય છે. જેનાથી કાર્ય ન થાય તે કારણ તરીકે ગણના પામે નહિ.

શ્રુત કેટલું મેળવવું આવશ્યક છે?–એ કોયડાનો ઉકેલ આમાંથી મળી રહે છે. આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ટાળી શકાય અને ધર્મ-શુક્લ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકાય એટલું શ્રુત સાધકની પ્રાથમિક જરૂરિયાત મનાઈ છે.[29]

મુનિનો એક મનોરથ એ હોય કે " ક્યારે હું શ્રુતસાગરનો પાર પામું." પણ સમગ્ર શ્રુતસાગરનો પાર પામવો કેટલાને શક્ય હોય? સમય, શક્તિ અને સંયોગોની મર્યાદા એ મનોરથની સિદ્ધિની આડે નડતી હોય છે. તેથી સાધકને માટે કોયડો એ રહે છે કે કેટલું અને શું ભણવું? આ મૂંઝવણના ઉકેલ માટે શાસ્ત્રે સાધકને શું અને કેટલું ભણવું? –એ ન કહેતાં આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન નિવારી ધર્મ-શુક્લ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકાય એટલું

---

૨૫ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યનાં લક્ષણોમાંનું એક આ છે :
" चेष्टापरस्य वृत्तान्ते, मूकान्धबधिरोपमा । उत्साहः स्वगुणाभ्यासे, दुःस्थस्येव धनार्जने ॥ '
—અધ્યાત્મસાર, અધિકાર ૬, શ્લોક ૪૧

૨૬. (૧) माध्यस्थ्यं यदि नायात, न तदा ज्ञानगर्भता । —એજન, અધિકાર ૬, શ્લોક ૩૭.
(૨) જુઓ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ, શાસ્ત્રયોગ શુદ્ધિ, શ્લોક ૭૦-૭૧.

૨૭. आत्माऽऽत्मन्येव यच्छुद्ध, जानात्यात्मानमात्मना । सेय रत्नत्रये ज्ञप्ति-रुच्याचारैकता मुनेः ॥
—જ્ઞાનસાર, ૧૩ મું મૌનાષ્ટક, શ્લોક ૨.

૨૮. व्यवहारोऽपि गुणकृद्, भावोपष्टम्भतो भवेत् । सर्वथा भावहीनस्तु, स ज्ञेयो भववृद्धिकृत् ॥
—વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તબક ૯, શ્લોક ૧૦૧૮.

૨૯. ઉપદેશપદ, ટીકા, ગાથા ૮૯૭.

શ્રુત મેળવવાનું બહુમૂલું સૂચન કર્યું છે. પછી એ પાંચ ગ્રન્થો હો કે પિસ્તાલીસે આગમો હો કે માત્ર અષ્ટપ્રવચનમાતાનું જ જ્ઞાન હો. જો આ કાર્ય ન થતું હોય તો બહોળું શ્રુત પણ ભારરૂપ સમજવું.[૩૦]

સમિતિ-ગુપ્તિનું જ્ઞાન એટલે શું ?

જે દયાવાન છે, કરુણાર્દ્ર છે, નિર્દંભ છે, ગુણગ્રાહી છે, તે ભલે એક પદ જ જાણતો હોય તોયે જ્ઞાની છે.[૩૧]

સમિતિનું જ્ઞાન એટલે ઈર્યા વગેરે સમિતિ કેમ જોવી, નજર નીચી જ ઢાળેલી રાખવી, બોલતાં મુહપત્તિ મુખે રાખવી, કે પૂંજવું–પ્રમાર્જવું એટલું જ માત્ર નહિ પણ એની પાછળ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેના વાત્સલ્યથી ધબકતું હૈયું જરૂરી છે. સમિતિ અને ગુપ્તિને પ્રવચનમાતા કહી. શાથી ? બીજાના સુખમાં પોતાના હાથે કંઈ બાધા ન આવે, કોઈને પીડા ન થઈ જાય, એવી કાળજીપૂર્વક જીવવું એ છે સમિતિનો પ્રાણ; પ્રવચન (જિનશાસન) જીવો પરના વાત્સલ્યથી ભરપૂર છે, જીવો પ્રત્યેના વાત્સલ્યમાંથી જન્મેલું છે, અને જીવો પ્રત્યેના વાત્સલ્યથી ભરપૂર હૈયામાંથી એ ઉદ્ભવ્યું છે, માટે સર્વના સુખની–હિતની ચિંતાને પ્રવચનની માતા કહી.[૩૨]

સમિતિપૂર્વકનું જીવન એટલે જગત સાથે પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, સહકાર, સહિષ્ણુતાપૂર્વકનો જીવનવ્યવહાર.

ગુપ્તિ શું માગે છે ? પરમાં પ્રવૃત્ત થતાં મન, વાણી, દેહને ત્યાંથી પાછાં વાળી એકાંત અને મૌન દ્વારા નિજમાં ઉતારવાની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ.

આ છે સમિતિ-ગુપ્તિપૂર્વકનું જીવન.

અધ્યયન વિના પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે ?

આવું વિશુદ્ધ જીવન હોય અને એની સાથે તત્ત્વદર્શનની તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય તો જ્ઞાન આપોઆપ પ્રગટે છે. જેનું અંતઃકરણ નિર્મળ હોય તે અલ્પ શ્રુતમાંથી પણ તત્ત્વભૂત વાત ગ્રહણ કરી લે છે.[૩૩] સંયોગવશાત્ શ્રવણ કે વાચનની તક ન મળે, પરંતુ તત્ત્વ પામવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય તો એવી વ્યક્તિને શ્રુત વિના પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ

૩૦. " સાર લહ્યા વિણ ભાર કહ્યો શ્રુત, ખર દૃષ્ટાંત પ્રમાણ; "

— ચિદાનંદજી મહારાજ.

૩૧. निर्वाणपदमप्येकं, भाव्यते यन्मुहुर्मुहुः । तदेव ज्ञानमुत्कृष्टं, निर्बन्धो नास्ति भूयसा ॥

—જ્ઞાનસાર, ૫ મું જ્ઞાનાષ્ટક, શ્લોક ૨.

૩૨. प्रवचनस्य प्रसूतिहेतुत्वेन हितकारित्वेन च मातृत्वमवसेयम् ।

—ષોડશક, ૨, શ્લોક ૮, ટીકા.

૩૩. " ...ते हि बहिर्बहुश्रुतमपठन्तोऽपि अतितीक्ष्णसूक्ष्मप्रज्ञतया बहुपाठकस्थूलप्रज्ञपुरुषानुपलब्धं तत्त्वमवबुध्यन्त इति । तदुक्तं—
स्पृशन्ति शरवत्तीक्ष्णाः स्वल्पमन्तर्विशन्ति च ।
बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत् ॥ "

—ઉપદેશપદ, ગાથા ૧૯૩, ટીકા.

જાય.[૩૪] વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપોઆપ થાય છે.[૩૫]

જ્ઞાન બહારથી જ મળે, એવું આપણા ચિત્તમાં વસી ગયું હોવાથી, કોઈ મળે ત્યારે, એની જ્ઞાનમાં થયેલ પ્રગતિ જાણવા, આપણે પૂછીએ છીએ કે ન્યાય ભણ્યા? વ્યાકરણ કર્યું? આગમો કેટલા વાંચ્યા? પણ એ તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં બહિરંગ સાધન છે. માત્ર શબ્દો, સૂત્રો કે સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ એ એક વસ્તુ છે અને ચેતનામાં તે અંકુરિત થઈ પાંગરે તથા તેના ફળ સ્વરૂપ શીલપર્યવસાયી પ્રજ્ઞા જન્મે તે જુદી જ વસ્તુ છે. યોગનું રહસ્ય સાધનાથી ખૂલે છે; કેવળ ગ્રન્થોના અધ્યયનથી જ્ઞાનની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ધારો કે જાણી શકાય તે બધું તમે જાણી લીધું. પછી પણ તમને જણાશે કે એથી-ય વધુ મહત્ત્વનું કાંઈક તો જાણવાનું હજી બાકી જ છે. વધુ જાણવાની જરૂરિયાત તમને જણાયા જ કરશે; તમે કદીય એનો છેડો નહિ મેળવી શકો.

શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ કાઢવાની શક્તિ પણ કેવળ ન્યાય-વ્યાકરણના નૈપુણ્યથી નથી પ્રાપ્ત થતી.[૩૬] શાસ્ત્રનો મર્મ સાધનાથી મળે છે—ભાષાજ્ઞાન અલ્પ હોય તોપણ. "ચિંતનીય વિષયમાં દત્તચિત્ત હોય તેને તેવા એક જ પ્રકારના ઉપયોગને લીધે વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાસે છે. એ જ જ્ઞાન આ યોગમાર્ગમાં ઇષ્ટસિદ્ધિનું મુખ્ય અંગ છે. એ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે અને તે અસત્પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ કરાવનારું બને છે."[૩૭]

જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમને અધીન છે; એનું નિમિત્ત મળતાં, શ્રુત વિના પણ, જ્ઞાન પ્રગટી નીકળે છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાની જેમ, સાચા જ્ઞાનીની ભક્તિ-બહુમાનાદિથી[૩૮] તેમ જ સુયોગ્ય ગુરુની સમર્પિત ભાવે ઉપાસના

---

૩૪. श्रुताभावेऽपि भावेऽस्याः (शुश्रूषायाः) शुभभावप्रवृत्तितः ।
फलं कर्मक्षयाख्यं स्यात्परबोधनिबन्धनम् ॥
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૫૪.

૩૫. समलो न विजानीते, मोक्षमार्गं यथास्थितम् । मलक्षये पुनस्तस्य मोक्षमार्गो यथास्थितः ॥
यत्र तत्र स्थितस्यापि, हठादेव प्रकाशते । —ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, પ્ર. ૮, શ્લો. ૯૦૩-૪.

૩૬. આ(ન્યાય-વ્યાકરણ)ના અધ્યયન પાછળ મુમુક્ષુએ સમય અને શક્તિ કેટલાં ખરચવાં આવશ્યક ગણાય? મૂળ ધ્યેયની અપેક્ષાએ શાસ્ત્ર એ પણ સાધન છે. ભાષા-ન્યાય-વ્યાકરણનું અધ્યયન તો એ સાધનનું પણ સાધન માત્ર છે; શાસ્ત્રવચનોને સમજવા માટે તેનો ઉપયોગ છે. જિંદગીનાં અમૂલ્ય વર્ષો કેવળ આ અધ્યયનમાં ખર્ચાઈ જાય અને સાધકજીવનમાં ઉપયોગી બાબતોનું-સાધનાનાં અંગોનું-જ્ઞાન મેળવવા માટે પછી અવકાશ ન રહે તો, એ સાધકજીવનની કેવી કરુણતા ગણાય!

૩૭. " तग्गयचित्तस्स तहोवओगओ तत्तभासणं होइ । एयं-एत्थ पहाणं अंगं खलु इट्ठसिद्धीए ॥
एयं खु तत्तनाणं असप्पवित्तिविणिवित्तिसंजणगम् ।" —યોગશતક, ગાથા ૬૫, ૬૬½.

૩૮. " प्रस्तुतबुद्धिधनानां उचितान्नपानादिसम्पादनपादधावनग्लानावस्थाप्रतिजागरणादिरूपया भक्त्या, चिन्तारत्नकामदुघादिवस्तुभ्योऽपि समधिकादुपादेयपरिणामात् (बहुमानतः), एतेषामेव बुद्धिमतां अप्रद्वेषात् (अमत्सराद् ईर्ष्यापरिहारलक्षणात्), प्रशंसातश्च बुद्धिर्जायते ।"
—ઉપદેશપદ, ટીકા ગાથા ૧૬૨.

કરવાથી પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે.

આંતરિક નિર્મળતામાંથી જન્મતી આંતર સૂઝ વડે સાધક યોગ્ય ગુરુને પારખી શકે છે. જે ગુરુએ પોતે શાસ્ત્રનું રહસ્ય મેળવ્યું હોય અને મનઃશુદ્ધિ તથા ચિત્તસ્થૈર્ય માટેની સાધનામાંથી પસાર થઈને અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તે પોતાના અનુયાયીવર્ગને સ્વાનુભૂતિજન્ય યથાયોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકે છે. એવા સમર્થ ગુરુનાં[૩૯] ચરણ પકડનાર શિષ્ય, પોતાને વિશેષ જ્ઞાન ન હોવા છતાં, સરળતાથી આત્મવિકાસ સાધી શકે છે.

આ બધું સ્મૃતિમાં રાખી સાધક શ્રુતજ્ઞાનાર્જનની પ્રવૃત્તિ કરે. ટૂંકમાં, શ્રુતનો મુખ્ય હેતુ ચિત્તવૃત્તિઓમાં પરિવર્તન લાવવાનો છે, એ મૂળભૂત વાત એ ન વીસરે.

શ્રુતની મર્યાદા

શ્રુતથી—વાચન, શ્રાવણ કે શાસ્ત્રાધ્યયનથી—આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન મેળવી લઈ, એ જ પ્રાપ્તવ્ય છે અને તે (આત્મા) સિવાયનું બીજું બધું—રિદ્ધિઓ સિદ્ધિઓ કે શક્તિઓ એ બધું—માથા ઉપરથી ઉતારેલ વાળ કે આંગળીથી જુદા કરેલા નખ તુલ્ય અસાર છે, એ વિચાર સ્થિર કરવો એ અધ્યયનનું પ્રથમ કાર્ય છે.

એ પછીની જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા છે મુક્તિમાર્ગની સ્પષ્ટ સમજણ. જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, રાજયોગ, લયયોગ આદિ વિવિધ સાધના-પદ્ધતિઓ અને તે સાથે ચિત્તની એકાગ્રતાની કેળવણી અર્થે ઉપયોગમાં લેવાતી અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું—જેવી કે જપ, નાદાનુસંધાન, શ્વાસોશ્વાસનું નિરીક્ષણ, ચિત્તમાં ઊઠતા વિચારપ્રવાહનું તટસ્થ અવલોકન વગેરેનું—જ્ઞાન સંપાદન કરી, પોતાની પ્રકૃતિ, સંયોગો અને સામર્થ્યને અનુરૂપ પ્રક્રિયા શોધી કાઢવી એ આ ભૂમિકાનાં શ્રવણ-વાચન શાસ્ત્રાભ્યાસનું લક્ષ્ય હોય. શ્રવણ, ચિંતન અને વિમર્શ દ્વારા મુમુક્ષુ જ્ઞાન અને ક્રિયાના હાર્દ સુધી પહોંચે છે. અંતિમ ધ્યેય સુધી પહોંચાડનાર સાધનામાર્ગોમાંથી છેવટ કોઈ એકનુ પણ અભ્રાંત દર્શન સાધકે મેળવી લેવું જોઈએ.

આ થઈ બૌદ્ધિક સમજની વાત. અહીં શાસ્ત્ર અટકી જાય છે. આત્મતત્ત્વનું પરોક્ષ જ્ઞાન અને તેની (આત્મતત્ત્વની) પ્રાપ્તિનાં સાધનો તે બતાવી દે છે; શ્રવણ-વાચન અહીં સુધી પહોચાડે છે; આંગળી ચીંધી માર્ગ બતાવી દે છે; પછીનો પંથ આપણે પોતે કાપવાનો છે.[૪૦] પછી ચાલવું આપણે રહ્યું; જે સાંભળ્યું, વાંચ્યું તે જીવનમાં અનુભવવું રહ્યું.

આ બંને કાર્ય એકસાથે થતાં રહે છે; જેમ માર્ગ ઉપર થોડું ચાલીએ કે આગળ એક-બે ફર્લાંગ સુધીનો રસ્તો દેખાતો જાય છે, એટલું આગળ ન વધીએ ત્યાં સુધી એની આગળનો માર્ગ દેખાતો નથી.

---

૩૯. स्वसंविदितामनस्कोपदेशदायिनो गुरून्......स्तौति ।

—યોગશાસ્ત્ર, ટીકા, પ્રસ્તાવ ૧૨, શ્લોક ૫૩ની અવતરણિકા.

૪૦. व्यापारः सर्वशास्त्राणां, दिक्प्रदर्शनमेव हि । पारं तु प्रापयत्येकोऽनुभवो भववारिधेः ॥
अतीन्द्रियं परं ब्रह्म विशुद्धानुभवं विना । शास्त्रयुक्तिशतेनापि, न गम्यं यद् बुधा जगुः ॥

—જ્ઞાનસાર, અનુભવાષ્ટક, શ્લોક ૨–૩.

આગમ, અનુમાન અને યોગાભ્યાસ એ ત્રણ વડે પોતાની બુદ્ધિને કેળવતો સાધક ઉત્તમ તત્ત્વ પામી શકે.[41] આગમથી અર્થાત્ અનુભવીઓનાં વચનથી જે જાણ્યું તેને તર્ક દ્વારા વિશદતાથી સમજવા પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. સાથે યોગાભ્યાસથી–પોતાના જાત-અનુભવથી–એની પ્રતીતિ મેળવતા જવાય તો અતીન્દ્રિય વસ્તુના નિશ્ચિત જ્ઞાન સુધી પહોંચાય. સિદ્ધાંત(theory)મા જે સાચું સમજાયું તેને પ્રયોગાત્મક રીતે ચકાસીને વ્યવહાર (Practice) માં પણ તે સાચું છે એવી પ્રતીતિ મેળવતાં આગળ વધવું જોઈએ.

આગમ અને તર્કથી જ્ઞાન મળે, પણ તે અધૂરું; એનાથી શંકાઓ અને સંશયો ન ટળે; એ ટળે ધ્યાનજન્ય જાતઅનુભવથી.[42]

જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ભૂમિકાઓ

જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકામાં સંસારની નિઃસારતા ઓઘથી સમજાય છે અને તેના નાશના ઉપાયની જાણકારી માટે મુમુક્ષુ શાસ્ત્ર અને ગુરુ અર્થાત્ એ માર્ગે જે પોતાનાથી આગળ ગયેલા છે તેમના તરફ વળે છે. અર્થાત્ આ ભૂમિકા આગમપ્રધાન છે.

બીજી ભૂમિકામાં શ્રવણ વાચન સાથે વિચારણા–ચિંતન–મનન છે. આ ભૂમિકામાં તર્કની મુખ્યતા કહી શકાય. એથી અહીં, મુક્તિના ઉપાયોનું–જ્ઞાન અને કર્મનું–એટલે કે અનુષ્ઠાનનું નિર્મળ, અભ્રાંત જ્ઞાન લાધે છે.

જ્ઞાનની ત્રીજી અવસ્થાથી શ્રવણ-મનન સાથે યોગાભ્યાસજનિત જાતઅનુભવ ભળે છે. ચિત્તમાં વિચાર વમળોનો પૂર્વે વહેતો ધોધ અહીં શાંત થતો જાય છે. અશુભ સંકલ્પવિકલ્પ ઓછા રહે છે, અને કર્મકૃત વ્યક્તિત્વ સાથે પોતાની એકતારૂપ 'અહં' ઓગળતો જાય છે. ચિત્તમાંથી વિચારનો પ્રવાહ ઓસરતા અહીં શાંતિનો–સુખનો–આનંદનો અનુભવ થાય છે.

'સંકલ્પ વિકલ્પની અલ્પતા અને 'અહં'નું બહુધા અનુત્થાન–આ બેમાં વિકાસ થતાં સ્વાનુભવ માટેની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. પરિણામે, ચોથી ભૂમિકામાં સ્વાનુભૂતિની કંઈક ઝાંખી (glimpses) મળવા માંડે છે. પછી, કોઈક ધન્ય પળે, આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન લાધે છે, કે જે જીવન પ્રત્યેની સાધકની દૃષ્ટિમાં ધરમૂળનું પરિવર્તન લાવી દે છે; અવળી દૃષ્ટિ સવળી થઈ જાય છે.

પ્રારંભમાં ક્ષણવાર અને કવચિત્ કદાચિત્ પ્રાપ્ત થતો આ અનુભવ પછીની સાધના દ્વારા વધુ સુલભ (frequent) અને વધુ ટકાઉ થવો અને અંતે સમાધિની એ અવસ્થા–તુર્યાવસ્થા સહજ દશા બનવી એ છે અનુભવ પછીની જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ..

---

૪૧. (૧) आगमेनाऽनुमानेन, योगाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञा, लभते तत्त्वमुत्तमम् ॥
—યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૦૧

(૨) આગમ ને અનુમાનથી, વળી ધ્યાનરસે ગુણગેહ રે;
કરે જે તત્ત્વગવેષણા, તે પામે નહિં સંદેહ રે
—શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૭, ગાથા ૧૩

૪૨ निश्चयोऽतीन्द्रियार्थस्य, योगिज्ञानादृते न च । —યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૪૧.

આપણી સાધનાનું લક્ષ્ય

આમ ક્રમશઃ સાધના કરતાં કરતાં આત્મતત્ત્વનાં અપરોક્ષ દર્શન–સમાપત્તિ[૪૩] સુધી પહોંચવું એ આપણી વર્તમાન ભૂમિકાનું લક્ષ્ય બનવું જોઈએ.

હા, એ માટે આપણા "અહં"ને—આપણું કર્મકૃત વ્યક્તિત્વ, જેને મહર્ષિ પતંજલિ 'અસ્મિતા' કહે છે તેને—ઓગાળતાં રહેવું જોઈએ.

કર્મકૃત ભાવોમાં 'હું' બુદ્ધિ થવી એ મોહની જડ છે; એને અધીન જ મોહની આખી બાજી નભે છે.[૪૪]

કર્મકૃત જે અવસ્થાઓ છે, તેમાં 'હું' બુદ્ધિ ન થવી એ જાગૃતિ માગે છે. સ્વાનુભવ વિના નિત્યના જીવનવ્યવહારમાં આવી જાગૃતિને ટકાવી રાખવી એ કપરું કાર્ય છે. **કેવળ બૌદ્ધિક પ્રતીતિથી દેહાત્મબુદ્ધિ ટળવી અસંભવપ્રાયઃ છે. એને માટે નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં આત્માનુભવ મેળવવો રહ્યો.**

જેમ શિલ્પી પોતે ધારે તે ટાંકણું ઉપાડી શકે છે અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર તેનો ઉપયોગ કરી પછી ઇચ્છે ત્યારે તેને બાજુએ મૂકી શકે છે, તેમ મુમુક્ષુ પોતાના મનરૂપી સાધનનો પોતે ધારે ત્યારે અને તેટલો વખત ઉપયોગ કરી શકે અને ઇચ્છે ત્યારે એને બાજુએ મૂકી શકે—એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. એમાં જ્યારે એ પૂર્ણ સફળ થાય અને મનને તદ્દન સ્થગિત–શાંત કરી દે—ભલે એવી સ્થિતિ ક્ષણભર જેટલી હોય—ત્યારે સ્વાનુભૂતિજન્ય આત્મજ્ઞાન એને લાધે.

શુષ્ક જ્ઞાન

તે વિના, "હું આત્મા....શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન છું" એવી વાતો માત્ર પોપટપાઠ છે.[૪૫] એની સ્થિતિ હોટલના વેઈટર (પિરસણિયા) જેવી છે. કોઈ અદ્યતન ઢબની હોટલમાં યોજાયેલ પાર્ટીમાં, કડક ઇસ્ત્રીબંધ, ઊજળાં દૂધ જેવાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ 'વેઈટરો' દૂધપાક પીરસી રહ્યા હોય કે મધુર સોડમવાળી વિવિધ વાનગીઓની રકાબીઓ (dishes) લઈને દોડાદોડ કરતા હોય તે જોઈ અબૂઝ ભિખારીને એમની સ્થિતિ સ્પૃહણીય–ઇચ્છવા યોગ્ય–લાગે, પણ એમના અંતરમાં ડોકિયું કરી શકનાર, પાર્ટીમાં દૂધપાકનો આસ્વાદ માણતા,

---

૪૩. समापत्तिर्ध्यानतः स्पर्शना । —યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, ટીકા, શ્લોક ૬૪.

૪૪. ये कर्मकृता भावाः परमार्थनयेन चात्मनो भिन्नाः । तत्रात्माऽऽस्माभिनिवेशोऽहङ्कारोऽहं यथा नृपति ॥
ममाऽहङ्कारनामानौ सेनान्यौ तौ च तत्सुतौ । यदायत्तः सुदुर्भेदो मोहव्यूहः प्रवर्त्तते ॥
—તત્ત્વાનુશાસન, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧૫, ૧૩.

૪૫. (૧) जौं लौं मन थिर होत नहीं छीन, जिम पीपरको पान;
वेद भण्यो पण शठ (मूर्ख), पोथी थोथी जाण रे.
घटमें प्रगट भयो नहीं, जौं लौं अनुभवज्ञान. —ચિદાનંદજી મહારાજ.

(૨) અવયવ સવિ સુંદર હાયે દેહે, નાકે દીસે આઠો;
ગ્રંથજ્ઞાન અનુભવ વિણુ તેહવું, શુક જિસ્યો મુખપાઠો રે.
—ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ.

સહૃદયી મહેમાનોને તો તેમની (વેઈટરોની) સ્થિતિ દયામણી જ લાગે : બિચારો મણબંધ દૂધપાકની હેરફેર કરતો હોય પણ એને પોતાને તો એ દૂધપાકનો સ્વાદ નસીબમાં જ નહિ ! જ્ઞાનીની નજરે એવી જ કરુણ સ્થિતિ છે શુષ્કજ્ઞાનીની.[૪૬]

શ્રુતના રસાસ્વાદ માટે અનુભવરૂપ જીભ જોઈએ;[૪૭] બુદ્ધિની કડછીથી એના રસનો આસ્વાદ ન મળે; એથી તો માત્ર શ્રુતની હેરફેર જ થાય.

અનુભવ

શ્રુત એ જ્ઞાનનો પડછાયો છે. પડછાયો કામ ન કરી શકે; કાર્ય કરનાર તો પડછાયાનું ઉદ્ભવ સ્થાન—અનુભવ—જ છે.[૪૮] અનુભવનું વચન એ આગમ છે. શાસ્ત્રો અનુભવમાંથી જન્મ્યાં છે, શાસ્ત્રવચનો પાછળ અનુભવનું બળ છે, તેથી તે શ્રદ્ધેય, આદેય અને અનુસરણીય બન્યાં છે. એકલાં વચન પકડીએ તેથી એનો આત્મા—શ્રુતનું રહસ્ય—ન પમાય. પડછાયાને પકડવાથી એનાં હલનચલન ઉપર કાબુ નથી મેળવી શકાતો; પડછાયો જેનો છે તેને પકડો તો પડછાયો આપોઆપ પકડાઈ જાય છે.

નિજાનંદનો એક વાર—ભલે ક્ષણભર પણ—અનુભવ મળવો જોઈએ. નિજનો નિરતિશય આનંદ મેળવ્યા પછી વિષયો (ઇન્દ્રિયોનાં ભોગો) યથાર્થપણે નીરસ લાગે છે.[૪૯] અને સર્વ પુદ્ગલ-ખેલ ઇંદ્રજાળ સમ સમજાય છે. આવા આત્મજ્ઞાનીને મન જગતના બનાવોનું મહત્ત્વ સ્વપ્નના બનાવોથી કંઈ અધિક રહેતું નથી.[૫૦]

બૌદ્ધિક પ્રતીતિ વિચારમાંથી જન્મે છે; પણ વિચાર પોતે જ અવિદ્યા ઉપર નિર્ભર[૫૧]

---

૪૬. रसभाजनमें रहत द्रव्य नित, नहि तस रस पहिचान;
तिम श्रुतपाठी पंडितकुं पण, प्रवचन कहत अज्ञान रे.
घटमें प्रगट भयो नहीं, जौं लौं अनुभवज्ञान —ચિદાનંદજી મહારાજ.

૪૭. येषां न कल्पनादर्वी शास्त्रक्षीरान्नगाहिनी । विरलास्तद्रसास्वादविदोऽनुभवजिह्वया ॥
—જ્ઞાનસાર, અનુભવાષ્ટક, શ્લોક ૫.

૪૮ दृढाज्ञानमयी शङ्कामेनामपनिनीषवः । अध्यात्मशास्त्रमिच्छन्ति, श्रोतुं वैराग्यकाङ्क्षिणः ॥
दिशः प्रदर्शकं शाखा-चन्द्रन्यायेन तत्पुनः । प्रत्यक्षविषया शङ्कां, न हि हन्ति परोक्षधी ॥
श्रुत्वा मत्वा मुहुः स्मृत्वा, साक्षादनुभवन्ति ये । तत्त्वं न बन्धधीस्तेषामात्माऽबन्धः प्रकाशते ॥
—અધ્યાત્મસાર, પ્રસ્તાવ ૬, શ્લોક ૭૪, ૧૭૫, ૧૭૭

૪૯ (૧) अपायदर्शनं तस्माच्छ्रुतदीपान्न तात्त्विकम् । —યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૬૯.
(૨) न च अदृष्टात्मतत्त्वस्य, दृष्टभ्रान्तिर्निवर्तते । —અધ્યાત્મોપનિષદ, જ્ઞાનયોગ૦, શ્લોક ૪

૫૦ (૧) આતમજ્ઞાને મગન જો, સો સબ પુદ્ગલ ખેલ;
ઇન્દ્રજાળ કરી લેખવે, મીલે ન તિહાં મનમેલ —સમાધિશતક.
(૨) आत्मज्ञाने मुनिर्मग्नः, सर्वं पुद्गलविभ्रमम् । महेन्द्रजालवद्वेत्ति, नैव तत्रानुरज्यते ॥
—અધ્યાત્મોપનિષદ, જ્ઞાનયોગ૦, શ્લોક ૬.

૫૧. विकल्पकल्पनाशिल्पं, प्रायोऽविद्याविनिर्मितम् ।
टीका—"विकल्पाः" शब्दविकल्पा अर्थविकल्पाश्च, तेषां कल्पनारूपं शिल्पं, 'प्रायो' बाहुल्येन, 'अविद्याविनिर्मितं' ज्ञानावरणीयादिकर्मसंपर्कजनितम् । —દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા, ૨૭, શ્લોક ૬.

છે; એટલે વિચાર શાંત થાય ત્યારે જ અનુભવ મળે.[૫૨] મનની ઉપશાંત અવસ્થા કે તેનો નાશ એ ઉન્મની અવસ્થા છે. અને ઉન્મની અવસ્થામાં અનુભવ મળે છે. માટે આત્મ જ્ઞાનની—અનુભવની પ્રાપ્તિ ઇચ્છતા મુમુક્ષુએ પ્રથમ ચંચળ ચિત્તને પોતાની ઇચ્છાનુસાર પ્રવર્તાવવાનું સામર્થ્ય મેળવવું રહ્યું; પછી એકાગ્ર બનેલ એ ચિત્તને આત્મવિચારમાં જોડી એનો નાશ કરવો જોઈએ.[૫૩] મોહનાશનો આ અમોઘ ઉપાય છે.[૫૪]

શું વર્તમાન કાળે આત્માનુભવ મેળવી શકાય?

અને સ્વાનુભૂતિ આ જીવનમાં ન જ મળે એવું નથી; આપણા નિકટના કાળમાં થઈ ગયેલ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ, ઉપાધ્યાય શ્રી માનવિજયજી વાચક, મહાયોગી આનંદઘનજી અને ચિદાનંદજી મહારાજે પોતાને અનુભવ પ્રાપ્ત થયાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કર્યા છે :—

(૧) "માહરે તો ગુરુચરણ પસાયેં, અનુભવ દિલમાં પેઠો;
ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ પ્રગટી ઘટમાંહી, આતમ રતિ હુઈ બેઠો રે "[૫૫]

—ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ, શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૧૩.

(૨) "અજિત જિનેસર ચરણની સેવા હેવાએ હું હળીઓ;
કહીએ અણચાખ્યો પણ અનુભવ-રસનો ટાણો મીલીયો.
... ...

---

૫૨. (૧) कल्पनाशिल्पविश्रान्तेस्तुर्यैवानुभवो दशा । —અધ્યાત્મોપનિષદ્, જ્ઞાનયોગ૦, શ્લોક ૨૪.

(૨) नष्टे मनसि समन्तात्, सकले विलय च सर्वतो याते ।
निष्कलमुदेति तत्त्वं, निर्वातस्थायि दीप इव ॥

टीका—नष्टे भस्मछन्नाग्निवत्समन्ततस्तिरोहिते मनसि । तथा सह कलाभिश्चिन्तास्मृत्यादिरूपाभिर्वर्तते यत्तत्सकलं तस्मिन् जलप्रवाहप्लावितवह्निवद्विलयं क्षयमुपगते सति तत्त्वमात्मज्ञानरूपं निष्कलं कर्मकलाविनिर्मुक्तमुदेति । —યોગશાસ્ત્ર સટીક, પ્રસ્તાવ ૧૨, શ્લોક ૩૬.

૫૩ "विक्षिप्तचेतसः स्वाभाविकाद्यातायात चित्तमभ्यस्येत्, ततोऽपि विश्लिष्ट, ततोऽपि च सुलीनं, एवं पुन पुनरभ्यासान्निरालम्ब ध्यानं भवेत् । ततः समरसभावप्राप्ते परमानन्दमनुभवति ।"

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૧૨, શ્લોક ૫, ટીકા.

(ચિત્તની વિક્ષિપ્તાદિ અવસ્થાઓનું વર્ણન શ્લોક ૩-૫ માં કર્યું છે.)

૫૪. (૧) आरब्धैकपदार्थं, यदा न किंचिद्विचिन्तयेदन्यत् ।
अनुपनतेन्धनवह्निवदुपशान्त स्यात्तदा चेत ॥
शान्ते मनसि ज्योतिः प्रकाशते शान्तमात्मनः सहजम् ।
भस्मीभवत्यविद्या, मोहध्वान्तं विलयमेति ॥

—અધ્યાત્મસાર, અનુભવાધિકાર, શ્લોક ૧૭, ૧૯

(૨) कदलीवच्चाविद्या लोलेन्द्रियपत्त्रला) मनःकंदा ।
अमनस्कफले दृष्टे नश्यति सर्वप्रकारेण ॥ —યોગશાસ્ત્ર, પ્ર ૧૨ શ્લોક ૪૦.

૫૫. (૧) "જિનગુણ ચંદ કિરનસું ઉમગ્યો, સહજ સમુદ્ર અથાગ;
ધ્યાતા ધ્યેય ભયે દોઉ એકહું, મીટયો ભેદ કો ભાગ."

—ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી: ચન્દ્રપ્રભજિનસ્તવન.

પ્રભુની મહેરે તે રસ ચાખ્યો, અંતરંગ સુખ પામ્યો;
માનવિજય વાચક ઇમ જંપે, હુઓ મુજ મન કામ્યો."
— અજિતનાથજિનસ્તવન (ઉપાધ્યાય શ્રી માનવિજયજીકૃત ચોવીસી)

(૩) "અવધુ અનુભવ કલિકા જાગી,
મતિ મેરી આતમ સમરન લાગી...
અનુભવરસમેં રોગ ન શોગા, લોકવાદ સબ મેટા;
કેવળ અચલ અનાદિ શિવશંકર ભેટા. અવધુ૦ ૩
વર્ષાબુંદ સમુદ સમાની, ખબર ન પાવેં કોઈ.
આનંદઘન હ્વે જ્યોતિસભાવે, અલખ કહાવે સોઈ. અવધુ૦ ૪
—આનંદઘનજી મહારાજ.

(૪) અનુભવ જ્યોતિ જગી છે હૈયે અમારે બે,
અનુભવ જ્યોતિ જગી છે. —ચિદાનંદ બહોતેરી, પદ ૫૫.

આજે પણ એવી વિરલ વ્યક્તિઓ નહિ હોય એમ નહિ, એમને પારખવાની દૃષ્ટિ જોઈએ. જે એમણે મેળવ્યું તે આપણે પણ મેળવી શકીએ છીએ; જરૂર છે એ માટેના યોગ્ય દિશાના પુરુષાર્થની.

સાધના અને પ્રેરણા

પ્રથમ તો નિધાન આપણી પાસે જ પડ્યું છે, એનું ભાન થવું જોઈએ. અને પછી એના સાધનનું જ્ઞાન મેળવી એની સાધનામાં લાગી જવું જોઈએ. સાધન છે સ્થિરતા.[૫૬] સ્વાનુભવ માટે પ્રગાઢ શાંતિમાં સ્થિત થવું જોઈએ. પાત્રની સ્થિરતા વિના તેની અંદરની વસ્તુ સ્થિર ન થઈ શકે, માટે આત્મદ્રવ્યની સ્થિરતા આવે તે પહેલાં શરીર અને મન સ્થિર થયેલાં હોવાં જરૂરી છે. તેથી મનોરોધનો અભ્યાસ આવશ્યક થઈ પડે છે.

સ્વાનુભૂતિ અને સમ્યક્ત્વ સંકળાયેલાં છે.[૫૭]

---

(૨) ગુરુપ્રસાદ આતિમરતિ પાઈ, તામેં મન ભયો લીન;
ચિદાનંદઘન અબ હુઈ બેઠે, કાહુકે નહિ આધિન. ૧
ઘટ પ્રગટી સવિ સંપદા હો.
ઇન્દ્રાણી સમતા પવિ ધીરજ, જસ ઘટ જ્ઞાન વિમાન;
જબ સમાધિ-નંદનવનમેં ખેલે, તબ હમ ઇન્દ્ર સમાન. ૨
ચિંતામણિ સુરતરુ સુરધેનુ, કામકલશ ભયો પાસ;
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ, નવ નિધિ નિરખે, આપ મેં આપ વિલાસ. ૧૨
વાચક જસવિજયે ઇમ દાખી, આતમ સાખિ રુદ્ધિ;
ભાખી સદ્‌ગુરુ અનુભવ ચાખી, રાખીયે કરી ધનવૃદ્ધિ. ૧૫

૫૬. वत्स ! किं चञ्चलस्वान्तो भ्रान्त्वा भ્રान्त्वा विषीदसि ।
निधिं स्वसंनिधावेव स्थिरता दर्शयिष्यति ॥ —જ્ઞાનસાર, સ્થિરતાઅષ્ટક, શ્લોક ૧.

૫૭. (૧) સમકિત દ્વાર ગભારે પેસતાં જી,
ભુંગળ ભાંગી આઘે કષાયની જી, મિથ્યાત્વમોહની સાંકળ સાથ રે;
બાર ઉઘાડ્યાં શમ-સંવેગનાં જી, અનુભવ ભવને પેઠો નાથ રે.

જ્ઞાન સહિત ક્રિયા એટલે જે ક્રિયામાં શ્રુત ઉપરાંત પોતાની—આત્માની સ્વાનુભવજન્ય પ્રતીતિ ભળી હોય તે.[૫૮] એવો જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં એટલી કર્મનિર્જરા કરી શકે જે અજ્ઞાની પૂર્વક્રોડ વર્ષ સુધીમાં પણ માંડ કરે. આવી વિપુલ કર્મનિર્જરા કરાવી આપનાર એવું જ્ઞાન મેળવવા પ્રત્યે ઉદાસીન રહેનાર મુમુક્ષુનો સંવેગ તીવ્ર ગણાય ખરો ?

જે જ્ઞાન વિના વિપુલ શ્રુતજ્ઞાન પણ "જૂઠું" જ રહે છે, એ અનુભવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પ્રત્યેક મુમુક્ષુને કેવું આકર્ષણ હોય ! અને તેમાંયે આત્મસાધના કાજે જ જેણે ભેખ લીધો તેને તો એની પ્રાપ્તિ માટે કેવી તાલાવેલી હોય ! તે શું માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાનથી સંતોષ માની નિરાંત અનુભવી શકે ખરો ?[૫૯]

ભાવી ગણધરના આત્માના[૬૦] ધર્મગુરુ થવાનું સૌભાગ્ય જેમને સાંપડયું છે, તે "કલિકાલસર્વજ્ઞ" આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજે વિવેકશીલ મુમુક્ષુને સ્વાનુભવપૂર્ણ જે સલાહ આપી છે, અને ભાવી ગણધર થનાર આત્માએ જેનું અનન્ય ભાવે અનુસરણ કર્યું છે, તે આપણે અહીં જોઈશું ?[૬૧] આ રહી તે સલાહ :

"જે કંઈ દુઃખ છે તે આત્મજ્ઞાન રહિતને છે. આત્માનાં અજ્ઞાનજનિત તે દુઃખ અજ્ઞાનના પ્રતિપક્ષી આત્મજ્ઞાનથી શમે છે, નાશ પામે છે; જેમ પ્રકાશથી અંધકાર."

"કર્મનો ક્ષય તો તપથી થાય, તો પછી આત્મજ્ઞાનને આટલું મહત્ત્વ શા માટે ?" —એ શંકાનું નિરસન કરતાં તેઓ કહે છે કે "બીજાં અનુષ્ઠાનોની વાત તો દૂર રહી, જેને તમે નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ કહો છો તે તપથી પણ, આત્માના અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલ

---

(૨) પોતાને અનુભવ લાધ્યાના ઉદ્ગારની સાથે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે :

ઉગ્યો સમકિત રવિ ઝલહલતો, ભરમતિમિર સવિ નાઠો.
... ...
હરવ્યો અનુભવ જોર હતો જે મોહમલ્લ જગલૂંઠો,
પરિપરિ તેહના મર્મ દેખાવી, ભારે કીધો ભોંઠો રે.
અનુભવગુણ આવ્યો નિજ અંગે, મિટયો રૂપ નિજ માઠો.

—શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૧૩.

૫૮. ... ...
આતમ દરિસણ જેણે કર્યું, તેણે મૂંદ્યો (ઢાંક્યો) ભવભયકૂપ રે.
ક્ષણ અર્ધે જે અઘ ટલે, તે ન ટલે ભવની કોડી રે,
તપસ્યા કરતાં અતિ ઘણી, નહિ જ્ઞાન તણી છે જોડી રે.

—શ્રીપાળરાસ, ખંડ ૪, ઢાળ ૭, ૩૭-૩૮.

૫૯. अधिगत्याखिलं शब्दब्रह्म शास्त्रदृशा मुनिः ।
स्वसंवेद्यं परं ब्रह्मानुभवेनाऽधिगच्छति ॥ —જ્ઞાનસાર, અનુભવાષ્ટક, શ્લોક ૮.

૬૦. કુમારપાળ મહારાજાના.

૬૧. "या शास्त्रात्सुगुरोर्मुखादनुभवाच्चाज्ञायि किंचित् क्वचित्, योगस्योपनिषद्विवेकिपरिषच्चेतश्चमत्कारिणी ।
श्रीचौलुक्यकुमारपालनृपतेरत्यर्थमभ्यर्थना-दाचार्येण निवेशिता पथि गिरां श्रीहेमचन्द्रेण सा ॥
टीका—अनुभवाच्च = स्वसंवेदनरूपात् । —યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૧૨, શ્લોક ૫૫.

દુઃખ આત્મવિજ્ઞાનવિનાનાઓથી છેદી શકાતું નથી; કારણ કે જ્ઞાન વિનાના તપનું ફળ નહિવત્ છે."

"માટે, બીજી બધી આળપંપાળ મૂકી દઈને રત્નત્રયના પ્રાણભૂત આત્મજ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને....સ્વાનુભૂતિનું જ નામ આત્મજ્ઞાન છે; આત્મજ્ઞાન એ એનાથી જુદી કોઈ ચીજ નથી."[૬૨]

"અને ...તે (અનુભવ) અસંભવિત છે એવુંયે નથી. જાતની કીર્તિ કે યશોગાથાની એવના જેવી પોતાની ક્ષુદ્ર કામનાઓની તૃપ્તિ માટે જેટલી મહેનત માણસ કરે છે, તેના કરતાં આ પ્રયાસ વધારે મુશ્કેલીભર્યો નથી. આમાં તો પોતાના મન જોડે જ યુદ્ધ કરવાનું છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના "एगं जिणेज्ज अप्पाणं, एस से परमो जओ।"[૬૩] એ સૂત્રને પોતાનો જીવનમંત્ર બનાવી દઈ, સર્વત્ર વીખરાયેલી પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરી, ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ રાખવાનો છે,"[૬૪] જેથી ઇચ્છાનુસાર તેને સ્વરૂપમાં જોડી શકાય અને, ત્યાં એનો લય કરવા દ્વારા, આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા લાધે.

"પ્રારંભમાં એ કામ નીરસ અને નિષ્ફળ લાગે છે, પણ સંકલ્પબળનો આધાર લઈને, અનેક વારની નિષ્ફળતાઓને અવગણીને, ખંત અને વણથંભ્યા અથાક પ્રયત્નથી તેને જ કાણમાં લેવાનું છે. આ કાર્ય જે પાર ઉતારે છે તેનું જીવન પ્રસન્નતાથી સભર બની રહે છે; માનવજીવનનું ખરું ફળ મેળવી તે કૃતાર્થ બની જાય છે.

"આ માર્ગે જનાર માટે એક ઉત્સાહપ્રેરક હકીકત એ છે કે આ કાર્યમાં સાધકને સદા પોતાની હૃદયગુફામાં બિરાજમાન "પરમગુરુ" તરફથી ગુપ્ત રીતે પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને સહાય મળતાં જ રહે છે. આ એક નક્કર હકીકત (a fact) છે એવો અનુભવ આ માર્ગે થોડાંક જ પગલાં મૂકનારને થયા વિના નથી રહેતો. પછી તો તેનું કામ એટલું જ રહે છે કે એ અવાજ સાંભળવા સદા સજાગ રહી પૂરી શ્રદ્ધાથી એનું અનુસરણ કરવું."[૬૫]

અમદાવાદ
વિ. સં. ૨૦૨૩; પોષ શુક્લા ૧૨,
તા. ૨૩-૨-૬૭

---

૬૨. "आत्माज्ञानभवं दुःखमात्मज्ञानेन हन्यते । तपसाऽप्यात्मविज्ञानहीनैश्छेत्तुं न शक्यते ॥
टीका—इह सर्वं दुःखमनात्मविदां भवति, तदात्माज्ञानभवं प्रतिपक्षभूतेनात्मज्ञानेन शाम्यति क्षयमुपयाति तम इव प्रकाशेन । ननु कर्मक्षयहेतुः प्रधानं तप उक्तं ... ... इत्याह, तपसाऽपि आत्मामन्येनानुष्ठितेन तदात्माज्ञानभवं दुःखमात्मविज्ञानहीनैश्छेत्तुं शक्यते, ज्ञानमन्तरेण तपसोऽल्पफलत्वात् । . . तत् स्थितमेतत् — बाह्यविषयव्यामोहमपहाय **रत्नत्रयसर्वस्वभूते** आत्मज्ञाने प्रयतितव्यम् । ... '... आत्मज्ञानं च आत्मनः चिद्रूपस्य स्वसंवेदनमेव मृग्यते, नातोऽन्यदात्मज्ञानं नाम ।" —સટીક યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૪, શ્લોક ૩.

૬૩. 'પોતાની જાત ઉપર જય મેળવ, એ તારો પરમ વિજય બની રહેશે. બીજા બધા વિજયો એની આગળ ફિક્કા લાગશે"

૬૪-૬૫ 'અનામી' ઉપનામથી લેખકે લખેલ એક લેખ "પાયાનું કામ" ('ધર્મચક્ર', જૂન ૧૯૬૨)માંથી.

વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાની ભૂમિકા

લેખિકા : પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી મૃગાવતીશ્રીજી

જગત આખામાં જ્યા સુધી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ કે શિષ્યો છે, ત્યાં સુધી તેમને વિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત બનનારા આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, અધ્યાપકો કે પ્રોફેસરો હોવાના; અને જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારની વિદ્યા હયાત છે તથા તેને મેળવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ પણ રહેવાના જ. આ રીતે વિચાર કરતાં વિદ્યા, વિદ્યાર્થીઓ અને તેમને શીખવનારા એ ત્રણેનો સંબંધ અનિવાર્યપણે રહેવાનો.

વિદ્યા, જે બીજાના કોઠામાં છે, તેને પોતાના કોઠામાં લાવવી એ કાંઈ સહેલું કામ નથી. પ્રથમ તો વિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે વિદ્યાર્થી યોગ્ય ભૂમિકા ધરાવે છે કે કેમ ?–એ હકીકત ખાસ જોવી પડે છે. એ જોવા માટે ઉંમર, ઉત્તરોત્તર વર્ગોમાં ચડતી થવી, એ જોવા કરતાં વિદ્યાર્થીની મનોભૂમિકા વિદ્યા મેળવવાને યોગ્ય છે કે કેમ ?–એ વિશેષપણે તપાસવું જોઈએ. વળી, જે રીતે વિદ્યાર્થીની મનોભૂમિકા તપાસવી પડે છે એ જ રીતે વિદ્યા શીખવનાર અધ્યાપક કે પ્રોફેસર યા શિક્ષકની મનોભૂમિકા પણ વિદ્યા આપવાને લાયક છે કે નહિ ?–એ પણ તપાસવું એટલું જ જરૂરી છે.

આ અંગે પ્રાચીન અનુભવી આચાર્યોએ ઘણા ઘણા વિદ્યાર્થીઓના સંસર્ગમાં આવી, તેમની ચિત્તસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી, અમુક જાતનુ તારણ કાઢીને જણાવેલ કે વિદ્યાર્થીની અમુક જાતની મનોભૂમિકા હોય તો તે વિદ્યા લેવાનો અધિકારી છે અને વિદ્યાને શીખવનાર પણ અમુક એક વિશેષ પ્રકારની મનોભૂમિકા ધરાવતો હોય તો તે વિદ્યાને શીખવવાનો અધિકારી છે. જૈન આગમ શ્રી નંદિસૂત્રમાં અને આવશ્યકસૂત્રમા આ અંગે ખાસ ચર્ચા આવે છે. આમ તો નંદિસૂત્રનો મુખ્ય વિષય જ્ઞાનની ચર્ચા છે તથા આવશ્યકસૂત્રનો મુખ્ય વિષય આવશ્યકની ચર્ચા છે, તેમ છતાં શાસ્ત્રકારે શાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરતાં જ વિદ્યાર્થીની અને આચાર્યની કેવી મનોભૂમિકા હોવી જોઈએ એ અંગે કેટલાંક લૌકિક ઉદાહરણો તથા કથાઓ આપીને ઘણી સ્પષ્ટ અને સૌને સમજાય તે રીતે જે હકીકત જણાવેલ છે તે અંગે અહીં સંક્ષેપમાં લખવાની વૃત્તિ છે.

વિદ્યા એટલે કેવળ ગોખણપટ્ટી નથી, તેમ કેવળ શુષ્ક વિચારસરણી કે પાઠનું સ્મરણ-માત્ર પણ નથી; માનવના જીવનઘડતરમાં વિદ્યાનો અસાધારણ ફાળો છે એટલે જ શાસ્ત્રકારે વિદ્યાર્થી અને આચાર્યની મનોભૂમિકા વિષે ચર્ચા કરેલ છે.

શરૂઆતમાં યોગ્ય ને અયોગ્ય વિદ્યાર્થીની મનોભૂમિકા વિષે ચર્ચા આવે છે:—

નરમ કાળી માટી હોય અને તેની ઉપર સાધારણ વરસાદ પડે તોપણ એની અસર કાળી માટીમાં ઊંડે સુધી પહોંચે છે, તે જ રીતે વિદ્યાર્થી નરમ હોય તો જ તેના ઉપર વિદ્યાની અસર ઉત્તમ રીતે થાય છે. નરમ એટલે નમ્ર, સરળ અને આચાર્ય–પ્રોફેસરની વિદ્યાપ્રાપ્તિ સાથે સંબંધ ધરાવતી આજ્ઞાને વશવર્તી હોય, સ્વચ્છંદી નહીં. એટલે વિદ્યાર્થીની મનોભૂમિકા સૌથી પ્રથમ નમ્રતાયુક્ત હોવી જોઈએ. યોગ્ય વિદ્યાર્થીનું પ્રથમ લક્ષણ નમ્રતા છે.

એથી ઊલટી ભૂમિકાવાળો વિદ્યાર્થી વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે અયોગ્ય લેખાય છે. જેમ કાળમીંઢ પથ્થર ઉપર ગમે તેટલો વરસાદ પડે તોપણ તે ઉપરથી ભલે પલળેલો દેખાય પણ અંદરથી ભીંજાતો નથી, એ જ રીતે જે વિદ્યાર્થી અત્યંત દુરાગ્રહી, અક્કડ–અભિમાની હોય તે બહારથી ભલે હોંશિયાર દેખાતો હોય યા વાચાળ હોય, છતાં તેના ચિત્ત ઉપર વિદ્યાની કાંઈ અસર થતી નથી. આ જાતનો વિદ્યાર્થી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય ન ગણાય.

ઘડો કાણો હોય, કાંઠા ભાગેલો હોય, તો તેમાં પાણી બરાબર ટકતું નથી; થોડુંઘણું ટકે પણ સરવાળે તો એ પણ નીકળી જાય છે, તેમ જે વિદ્યાર્થી ચંચળતાને લીધે કાણા કે કાંઠાભાંગલા ઘડા જેવો હોય તેના ચિત્તમાં વિદ્યા સ્થિરપણે જામી શકતી નથી, અને જે થોડીઘણી વિદ્યા મેળવેલી હોય તે પણ સરવાળે—એટલે કે પાસ થવાનું કામ પતે એટલે—ચાલી જાય છે. આ જાતનો વિદ્યાર્થી વિદ્યા માટે અયોગ્ય છે.

જે ઘડો તદ્દન સારો–સાજો હોય તેમાં પાણી ભરો તો ટીપુંય બહાર જશે નહીં, તેમ જે વિદ્યાર્થી સ્થિરતાવાળો અને એકલક્ષી હોય તેના ચિત્તમાં પડેલી વિદ્યા જીવનપર્યંત સ્થિર રહે છે અને જરા પણ નકામી બનતી નથી. આવો વિદ્યાર્થી વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય ગણાય.

કેટલાક વિદ્યાર્થી ચાલણી જેવા હોય છે. જેમ ચાલણીમાં ટીપું પણ પાણી ટકી શકે નહીં, તેમ ચાલણી જેવા ચંચળ મનનો વિદ્યાર્થી ગુરુ પાસે ભલે કાન દઈને પાઠ સાંભળે, પણ તે પાઠ તેના મનમાં જરા પણ ટકવાનો નથી, પણ વર્ગની બહાર આવતાં જ તે કહેશે કે વર્ગમાં હું શું ભણ્યો એની મને ખબર જ નથી. આવો વિદ્યાર્થી વિદ્યા માટે અનધિકારી છે.

નેતરનું ઘટ્ટ રીતે ગૂંથેલું પાત્ર હોય, તેમાંથી જેમ ટીપું પણ પાણી ટપકતું નથી તેમ જે વિદ્યાર્થીની મનોભૂમિકા વિદ્યા મેળવવા ઉત્સાહ સાથે એકાગ્ર બની હોય તેમાંથી આચાર્યે કે શિક્ષકે શીખવેલ એક પણ હકીકત બહાર ચાલી જતી નથી. આવો છાત્ર વિદ્યાપ્રાપ્તિનો અધિકારી કહેવાય.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ઘી કે ચા ગળવાની ગળણી જેવા હોય છે. ગળણીમાં જેમ ઘીનો મેલ–કીટું કે ચાના કૂચા જ ભરાઈ રહે પણ તત્ત્વરૂપ ઘી કે સુગંધી મીઠો ચા બહાર ચાલ્યો જાય, તેમ આચાર્યે કે શિક્ષકે કહેલી વાતો કે હકીકતોમાંથી જે વિદ્યાર્થીની મનોભૂમિકા કેવળ કૂચા જેવો ભાગ સંઘરી રાખે તેવી હોય અને ભણતરની ઉમદા વાતોને બહાર ચાલી જવા દે એવી હોય તે વિદ્યાર્થી વિદ્યાનો અનધિકારી છે.

આથી ઊલટું, જેમ હંસપક્ષી દૂધ અને પાણી મળી ગયાં હોય છતાં તેમાંથી માત્ર દૂધ દૂધ જ પી જાય છે અને પાણી પડતું મેલે છે, તેમ જે વિદ્યાર્થી શિક્ષકે કહેલી વાતોમાંથી સારસારરૂપ હકીકતો તારવીને મનમાં સંઘરી રાખે અને પાણી જેવા ભાગને પડતો મેલે, તે વિદ્યાર્થી વિદ્યાનો અધિકારી ગણાય.

પાડો તળાવમાં પાણી પીવા પડે છે તો તે બધું જ પાણી ડોળી નાંખે છે; એથી પોતે ચોખ્ખું પાણી પી શકતો નથી તેમ બીજાં જાનવરો પણ ચોખ્ખું પાણી મેળવી શકતાં નથી, તેમ જે છાત્ર, જ્યારે પાઠ ચાલતો હોય ત્યારે, પોતાનું ડહાપણ બતાવવા શિક્ષકને આડીઅવળી નકામી વાતો પૂછી કે નકામી ચર્ચા ઊભી કરી વર્ગને–પાઠને ડોળી નાંખે તેથી તે પોતે તો વિદ્યાને પામી ન શકે પણ વર્ગમાં બેઠેલા બીજા જિજ્ઞાસુઓ પણ શિક્ષક દ્વારા સમજાવાતા પાઠને પામી શકતા નથી. આવો વિદ્યાર્થી વિદ્યાને માટે પાત્ર ન કહેવાય.

એથી ઊલટું, જેમ ઘેટું પોતાના બન્ને ગોઠણ નીચે નાખી તળાવના પાણીને ડોળ્યા વગર જ પાણી પીવે છે અને બીજાં પશુઓ પણ ચોખ્ખું પાણી પી શકે છે, તેમ જે વિદ્યાર્થી ચૂપચાપ એકાગ્રમન થઈને ગુરુ દ્વારા અપાતી હકીકતોને સાંભળે, ગ્રહણ કરે, તેમાં જરા પણ ડોળાણ ન કરે, તેથી તે પોતે જરૂર વિદ્યાને પામે અને સહાધ્યાયીઓ પણ વિદ્યાને મેળવી શકે. આવો વિદ્યાર્થી વિદ્યાને માટે સુપાત્ર લેખાય.

મચ્છર માણસને કરડીને તેનું લોહી પી પોતાને પોષે છે; આમ તે પોતાનું પોષણ કરતાં માણસને ડંખ માર્યા વિના રહેતો નથી, તેમ જે વિદ્યાર્થી ગુરુ પાસેથી વિદ્યા મેળવતાં ગુરુને ડંખ મારે અર્થાત્ આ તો માત્ર ગોખણિયો છે વગેરે કહી ગુરુની નિંદા કરે અથવા અધ્યાપકની સામું તિરસ્કારભાવથી બોલે તે છાત્ર વિદ્યાને માટે કુપાત્ર છે.

તેથી ઊલટું, જેમ જળો માણસને જરા પણ દુઃખની ખબર ન પડે તેમ તેનું લોહી પી પોતાનું પોષણ કરે છે, તેમ જે વિદ્યાર્થી પોતાની ભક્તિ, નમ્રતા અને વિદ્યા માટેની ખંત વગેરે ગુણોથી અધ્યાપકને એવો વળગે કે એને ભણાવતાં ભણાવતાં જરાય થાક ન જણાય અને ઊલટું તે વિદ્યાર્થી તરફ ખેંચાતો જ રહે—આ જાતનો વિદ્યાર્થી વિદ્યાનો ખાસ અધિકારી ગણાય.

શાસ્ત્રકારે આમ લૌકિક ઉદાહરણો દ્વારા વિદ્યાર્થીની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાનું ઘણું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવેલ છે. તે જ રીતે અધ્યાપક, શિક્ષક કે ગુરુની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા દર્શાવવા માટે પણ કેટલીક ઉત્તમ હકીકત આ પ્રમાણે બતાવેલ છે:—

એક લોભી બ્રાહ્મણને કોઈ એક દાતાએ સસ્તામાં સ્વર્ગ મેળવવા સારુ માંદલી–બેઠેલી જ ગાયનું દાન કર્યું. પેલા લોભી બ્રાહ્મણે દાતાને એ પણ ન પૂછ્યું કે આ ગાય ઊભી તો કરો યા તે કેટલું દૂધ આપે છે? વગેરે. પછી જ્યારે ઘરે લઈ જવા સારુ બ્રાહ્મણ ગાયને પૂંછડે ઝાલીને બેઠી કરવા લાગ્યો, ત્યારે તેને ખબર પડી કે ગાય તો માંદલી છે અને વસૂકી ગયેલ છે તેથી દૂધ તો આપતી જ નથી. હવે બ્રાહ્મણને એમ થયું કે આ બલાને કોઈને તદ્દન સસ્તામાં વેચી મારું. કોઈ બીજો એવો જ એક લોભિયો ઘરાક મળ્યો. તેણે શરૂમાં તો પૂછ્યું કે ભાઈ, આ ગાયને બેઠી તો કરો. પણ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે જેમ મેં ખરીદેલી છે તેમ જ તમારે ખરીદવી પડશે, બીજી પૂછપરછની વાત નથી. પેલા લોભિયાએ બ્રાહ્મણ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠેલી ગાય તદ્દન પાણીની કિંમતે ખરીદી.

પછી ગાયને બેઠી કરવા તેનું પૂછડું આમળવા લાગ્યો પણ ગાય બેઠી ન જ થઈ, ત્યારે તેને ખબર પડી કે ગાય માંદી છે અને પોતે સસ્તામાં લેવા જતાં છેતરાયો છે. એટલે એણે વિચાર્યું કે હું પણ કોઈ બીજાને આને વળગાડી દઉં. એક બીજો ઘરાક આવ્યો, પણ તેણે તો ગાય વિષે અનેક સવાલો કર્યા ત્યારે પેલાએ કહ્યું કે મેં જેમ લીધેલ છે તેમ તારે લેવી હોય તો બે રૂપિયા ભલે ઓછા આપજે! એ સાંભળીને નવો ઘરાક બોલ્યો કે તું તો બુદ્ધુ છે, મારે રૂપિયા એવા હરામના નથી જેથી તારી પેઠે છેતરાઉં.

આ રીતે જે અધ્યાપક–શિક્ષક શાસ્ત્ર કે સાહિત્ય શીખવતી વખતે વિદ્યાર્થીને એમ કહે કે ભાઈ, જેવું હું શીખ્યો છું તેવું મેં તમને શીખવ્યું; વિદ્યાર્થી તે બાબત તર્ક કરે યા તો વિશેષ ચર્ચા કરે તો શિક્ષક એમ જવાબ આપે કે મેં તો મને જેવું મળ્યું તેવું જ શીખવ્યું, એ અંગે મેં પણ મારા અધ્યાપક પાસે કોઈ તર્ક નહીં કરેલો અથવા વિશેષ સમજણ નહીં માંગેલી, એટલે તમે પણ આ અંગે કોઈ તર્ક ન કરો. આમ કહેનાર અધ્યાપક કે શિક્ષક પેલા બ્રાહ્મણ જેવો અજ્ઞાન છે અને ભણાવવાનો અનધિકારી છે.

આથી ઊલટું, જે શિક્ષક, જોઈ–તપાસીને ગાયને દાનમાં લેનાર ચતુર બ્રાહ્મણની પેઠે, પોતાના ગુરુ પાસેથી વિદ્યા મેળવતાં માત્ર શબ્દસ્પર્શી જ ન રહે પણ વિશેષ તર્કો અને મનન–ચિંતન કરીને મૂળ વાત વિષે અનેક માહિતી મેળવે અને છાત્રોને પણ કેવળ શબ્દસ્પર્શી ન બનાવતાં તર્કનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચન કરે તથા નવી નવી હકીકતોને શોધવાની તક આપે તથા તુલનાત્મક પદ્ધતિની સમજણ આપીને વિશેષ શોધ કરવા પ્રેરણા આપે અને કેવળ પ્રાચીન લોકોના શબ્દો ઉપર જ અંધ વિશ્વાસ રાખવાની વાતને ગૌણ રાખે, તેવો શિક્ષક વિદ્યા દેવાનો પૂરો અધિકારી છે.

વળી, ગુરુએ કે શિક્ષકે આપેલ પાઠને જ્યારે છાત્ર ગોખતો હોય ત્યારે શિક્ષકને એમ જણાય કે છાત્ર ખોટું ગોખે છે અથવા ખોટું વિચારે છે ત્યારે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સૂચન કરે કે—'ભાઈ, તું તો ખોટું ગોખે છે અને વિચારે છે પણ ખોટું!' આ સાંભળી છાત્ર ચિડાઈને કહે કે 'લ્યો સાહેબ! તમે જ મને આમ શીખવેલ છે અને આમ વિચારવાની ભલામણ કરેલ છે, છતાં તમે કેમ ફરી જાઓ છો અને મારી ભૂલ બતાવો છો?' આ સાંભળી શિક્ષક ગુસ્સે થઈ જાય અને વિદ્યાર્થીને કહે કે 'અલ્યા! તારે ભણવામાં ધ્યાન તો રાખવું નથી અને મારી ભૂલ કાઢવી છે, આવો તું નાલાયક છે એની તો મને આજે જ ખબર પડી.'—આમ એ બન્ને ઝઘડો ઊભો કરે અને ન બોલવાનું બોલવા માંડે તો એવો છાત્ર તો અયોગ્ય લેખાય જ, પણ શિક્ષક પણ વિદ્યા દેવાની ભૂમિકા વગરનો છે એમ સમજવું.

આથી વિપરીત, જ્યારે વિદ્યાર્થી શિક્ષકની સરતચૂકની વાત કરે ત્યારે શિક્ષક નમ્રપણે એમ કહે, 'ભાઈ! સંભવ છે કે તને ભણાવતી વખતે મારું ધ્યાન ન રહ્યું હોય અને ખોટો પાઠ અપાયો હોય તથા આમ ચિંતન કરવાની ભલામણમાં પણ મારી ભૂલ થઈ હોય, પણ ભાઈ! ખરો પાઠ આમ છે અને તેનું ખરું ચિંતન આમ કરવું જોઈએ.' —આમ કહેનારો આ જાતનો નમ્ર ગુરુ કે શિક્ષક વિદ્યા દેવાનો ખરો અધિકારી છે.

આ રીતે આ નાના લેખમાં શિષ્ય અને ગુરુની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા વિષે જે વિવેચન પંડિત શ્રી બેચરદાસજી દોશી પાસે અભ્યાસ કરતી વખતે મને મળેલું તે અહીં રજુ કરેલ છે. ભૂલ માટે ક્ષમા માંગું છું, તથા ભૂલની મને જાણ કરવાની પ્રાર્થના કરું છું.

સ્નેહતંતુના તાણાવાણા

લેખક : પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરપ્રશિષ્ય પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીના પ્રશિષ્ય
પૂજ્ય મુનિ શ્રી ધુરંધરવિજયજી

કુમળવનના સૌંદર્યને જાણે હિમવર્ષાએ ઠીંગરાવી નાખ્યું હતું : નયનમનોહર સાકેતનગરીના સુંદર રાજમાર્ગો અને એની નમણી શેરીઓ આજે એક વિચિત્ર દૃશ્યથી વિરૂપ બની ગયાં હતાં.

એક બાવરી નારી એક પુરુષના શબને ખભે નાખીને શેરીઓ અને રાજમાર્ગો વટાવીને સ્મશાનભૂમિ તરફ નાસી રહી હતી—જાણે કોઈ મહાભય પાછળ પડયો હોય અને એનાથી નાસી છૂટવા મથતી હોય એમ એ ઝડપથી ચાલી જતી હતી. એના પગ જાણે ધરતીને સ્પર્શતા જ ન હતા. અને પૂર્ણકાય પુરુષના શબનો ભાર એને જરાય થકવતો ન હતો. એ શબનું બેડોળ રૂપ અને એમાંથી પ્રસરતી દુર્ગંધ પણ એને અકળાવી શકતાં ન હતાં. એના અંતરમાં તો એક જ રટના હતી : ક્યારે દયા–માયા વગરનાં માનવીઓથી ઊભરાતું આ નગર દૂર થાય અને ક્યારે હું મારા આ પ્રિયતમની સાથે વનવગડાના વેરાન, શાંત, એકાંત સ્થાનમાં જઈ પહોંચું.

તમાશાને તેડાની જરૂર ન હોય : એ જ્યાં જ્યાંથી પસાર થતી ત્યાં ત્યાં નગરનાં નર-નારીઓ ટોળે વળતાં. કોઈ એની વેદનાભરી દશા જોઈ કરુણાભર્યો નિસાસો નાખતાં; તો કોઈ વળી ભૂતનો વળગાડ વળગ્યો હોય એવી ગહલિક જેવી એની દશા જોઈને કતૂહલને લઈને એનો ઉપહાસ કરવામાં આનંદ માનતાં.

પણ એ નારીને તો ન એ કરુણાની કોઈ કિંમત હતી કે ન લોકોના કુતૂહલ તરફ કોઈ અણગમો હતો. પ્રાણપ્રિય પતિના વિચારમાં એનું સંવેદનમાત્ર સુરઝાઈ ગયું હતું. દોરંગી દુનિયાની પણ એને કશી ખેવના રહી ન હતી !

ભલા એવું તે શું બન્યું હતું કે એક નારી પોતાના પતિના મૃત દેહને ઊચકીને આમ દર-બ-દર ભટકતી ફરતી હતી ? સાંભળો ત્યારે એ વાત :—

પછી ગાયને બેઠી કરવા તેનું પૂછડું આમળવા લાગ્યો પણ ગાય બેઠી ન જ થઈ, ત્યારે તેને ખબર પડી કે ગાય માંદી છે અને પોતે રસ્તામાં લેવા જતાં છેતરાયો છે. એટલે એણે વિચાર્યું કે હું પણ કોઈ બીજાને આને વળગાડી દઉં. એક બીજો ઘરાક આવ્યો, પણ તેણે તો ગાય વિષે અનેક સવાલો કર્યા ત્યારે પેલાએ કહ્યું કે મેં જેમ લીધેલ છે તેમ તારે લેવી હોય તો બે રૂપિયા ભલે ઓછા આપજે! એ સાંભળીને નવો ઘરાક બોલ્યો કે તું તો બુદ્ધુ છે, મારે રૂપિયા એવા હરામના નથી જેથી તારી પેઠે છેતરાઉં.

આ રીતે જે અધ્યાપક-શિક્ષક શાસ્ત્ર કે સાહિત્ય શીખવતી વખતે વિદ્યાર્થીને એમ કહે કે ભાઈ, જેવું હું શીખ્યો છું તેવું મેં તમને શીખવ્યું; વિદ્યાર્થી તે બાબત તર્ક કરે યા તો વિશેષ ચર્ચા કરે તો શિક્ષક એમ જવાબ આપે કે મેં તો મને જેવું મળ્યું તેવું જ શીખવ્યું, એ અંગે મેં પણ મારા અધ્યાપક પાસે કોઈ તર્ક નહીં કરેલો અથવા વિશેષ સમજણ નહીં માંગેલી, એટલે તમે પણ આ અંગે કોઈ તર્ક ન કરો. આમ કહેનાર અધ્યાપક કે શિક્ષક પેલા બ્રાહ્મણ જેવો અજ્ઞાન છે અને ભણાવવાનો અનધિકારી છે.

આથી ઊલટું, જે શિક્ષક, જોઈ-તપાસીને ગાયને દાનમાં લેનાર ચતુર બ્રાહ્મણની પેઠે, પોતાના ગુરુ પાસેથી વિદ્યા મેળવતાં માત્ર શબ્દસ્પર્શી જ ન રહે પણ વિશેષ તર્કો અને મનન-ચિંતન કરીને મૂળ વાત વિષે અનેક માહિતી મેળવે અને છાત્રોને પણ કેવળ શબ્દસ્પર્શી ન બનાવતાં તર્કનો ઉપયોગ કરવાનું સૂચન કરે તથા નવી નવી હકીકતોને શોધવાની તક આપે તથા તુલનાત્મક પદ્ધતિની સમજણ આપીને વિશેષ શોધ કરવા પ્રેરણા આપે અને કેવળ પ્રાચીન લોકોના શબ્દો ઉપર જ અંધ વિશ્વાસ રાખવાની વાતને ગૌણ રાખે, તેવો શિક્ષક વિદ્યા દેવાનો પૂરો અધિકારી છે.

વળી, ગુરુએ કે શિક્ષકે આપેલ પાઠને જ્યારે છાત્ર ગોખતો હોય ત્યારે શિક્ષકને એમ જણાય કે છાત્ર ખોટું ગોખે છે અથવા ખોટું વિચારે છે ત્યારે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સૂચન કરે કે—'ભાઈ, તું તો ખોટું ગોખે છે અને વિચારે છે પણ ખોટું!' આ સાંભળી છાત્ર ચિડાઈને કહે કે 'લ્યો સાહેબ! તમે જ મને આમ શીખવેલ છે અને આમ વિચારવાની ભલામણ કરેલ છે, છતાં તમે કેમ ફરી જાઓ છો અને મારી ભૂલ બતાવો છો?' આ સાંભળી શિક્ષક ગુસ્સે થઈ જાય અને વિદ્યાર્થીને કહે કે 'અલ્યા! તારે ભણવામાં ધ્યાન તો રાખવું નથી અને મારી ભૂલ કાઢવી છે, આવો તું નાલાયક છે એની તો મને આજે જ ખબર પડી.'—આમ એ બન્ને ઝઘડો ઊભો કરે અને ન બોલવાનું બોલવા માંડે તો એવો છાત્ર તો અયોગ્ય લેખાય જ, પણ શિક્ષક પણ વિદ્યા દેવાની ભૂમિકા વગરનો છે એમ સમજવું.

આથી વિપરીત, જ્યારે વિદ્યાર્થી શિક્ષકની સરતચૂકની વાત કરે ત્યારે શિક્ષક નમ્રપણે એમ કહે, 'ભાઈ! સંભવ છે કે તને ભણાવતી વખતે મારું ધ્યાન ન રહ્યું હોય અને ખોટો પાઠ અપાયો હોય તથા આમ ચિંતન કરવાની ભલામણમાં પણ મારી ભૂલ થઈ હોય, પણ ભાઈ! ખરો પાઠ આમ છે અને તેનું ખરું ચિંતન આમ કરવું જોઈએ.' —આમ કહેનારો આ જાતનો નમ્ર ગુરુ કે શિક્ષક વિદ્યા દેવાનો ખરો અધિકારી છે.

આ રીતે આ નાના લેખમાં શિષ્ય અને ગુરુની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતા વિષે જે વિવેચન પંડિત શ્રી બેચરદાસજી દોશી પાસે અભ્યાસ કરતી વખતે મને મળેલું તે અહીં રજુકરેલ છે. ભૂલ માટે ક્ષમા માંગું છું, તથા ભૂલની મને જાણ કરવાની પ્રાર્થના કરું છું.

સ્નેહતંતુના તાણાવાણા

લેખક : પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરપ્રશિષ્ય પૂ. પં. શ્રી ભદ્રંકરવિજયજીના પ્રશિષ્ય
પૂજ્ય મુનિ શ્રી ધુરંધરવિજયજી

કુમળવનના સૌંદર્યને જાણે હિમવર્ષાએ ઠીંગરાવી નાખ્યું હતું : નયનમનોહર સાકેતનગરીના સુંદર રાજમાર્ગો અને એની નમણી શેરીઓ આજે એક વિચિત્ર દશ્યથી વિરૂપ બની ગયાં હતાં.

એક બાવરી નારી એક પુરુષના શબને ખભે નાખીને શેરીઓ અને રાજમાર્ગો વટાવીને સ્મશાનભૂમિ તરફ નાસી રહી હતી—જાણે કોઈ મહાભય પાછળ પડ્યો હોય અને એનાથી નાસી છૂટવા મથતી હોય એમ એ ઝડપથી ચાલી જતી હતી. એના પગ જાણે ધરતીને સ્પર્શતા જ ન હતા. અને પૂર્ણકાય પુરુષના શબનો ભાર એને જરાય થકવતો ન હતો. એ શબનું બેડોળ રૂપ અને એમાંથી પ્રસરતી દુર્ગંધ પણ એને અકળાવી શકતાં ન હતાં. એના અંતરમાં તો એક જ રટના હતી : ક્યારે દયા–માયા વગરનાં માનવીઓથી ઊભરાતું આ નગર દૂર થાય અને ક્યારે હું મારા આ પ્રિયતમની સાથે વનવગડાના વેરાન, શાંત, એકાંત સ્થાનમાં જઈ પહોંચું.

તમાશાને તેડાની જરૂર ન હોય : એ જ્યાં જ્યાંથી પસાર થતી ત્યાં ત્યાં નગરનાં નર-નારીઓ ટોળે વળતાં. કોઈ એની વેદનાભરી દશા જોઈ કરુણાભર્યો નિસાસો નાખતાં; તો કોઈ વળી ભૂતનો વળગાડ વળગ્યો હોય એવી ગહેલિક જેવી એની દશા જોઈને કતૂહલને લઈને એનો ઉપહાસ કરવામાં આનંદ માનતાં.

પણ એ નારીને તો ન એ કરુણાની કોઈ કિંમત હતી કે ન લોકોના કુતૂહલ તરફ કોઈ અણગમો હતો. પ્રાણપ્રિય પતિના વિચારમાં એનું સંવેદનમાત્ર સુરઝાઈ ગયું હતું. દોરંગી દુનિયાની પણ એને કશી ખેવના રહી ન હતી!

ભલા એવું તે શું બન્યું હતું કે એક નારી પોતાના પતિના મૃત દેહને ઊંચકીને આમ દર-બ-દર ભટકતી ફરતી હતી? સાંભળો ત્યારે એ વાત :—

સાકેતનગરના વૈશ્રમણુ શ્રેષ્ઠી ભારે વૈભવશાળી પુરુષ હતા. જેવા એ રાજમાન્ય હતા એવા જ લોકમાન્ય હતા. એમનો પુત્ર પ્રિયંકર સાચે જ, સૌને પ્રિય થઈ પડે એવો રૂપ-ગુણુ-સંપન્ન હતો. યૌવનના ઉંબરે પગ મૂકતાં મૂકતાં તો એ કામદેવ જેવો ફૂટડો અને કામણુગારો બની ગયો હતો.

પાડોશમાં જ પ્રિયમિત્ર શ્રેષ્ઠી રહે. વૈશ્રમણુ શ્રેષ્ઠીના એ પરમ મિત્ર. એમને એક પુત્રી. સુંદરી એનું નામ. સુંદરી તો સાચે જ સૌંદર્યની અધિષ્ઠાત્રી હતી. સૂરજ-ચાંદાનાં તેજ લઈને સોના-રૂપાના રસે રસી હોય એવી તેજના અંબાર રેલાવતી ઊજળી એની કાયા હતી. એના અંગ-અંગમાંથી રૂપ-લાવણુ-સૌંદર્યની આભા નીતરતી. યૌવનમાં પ્રવેશતી સુંદરીની દેહવલ્લરી જાણે રતિના સૌંદર્યવૈભવને માત કરી રહી!

પ્રિયંકરતું તરવરતું યૌવન; સુંદરીનું રસઝરતું યૌવન : જાણે યૌવન યૌવનને અણુ-સાંભળ્યો સાદ દઈ રહ્યું. બન્નેનાં અંતરની અણુકથી કથા બન્નેનાં માતા-પિતાનાં અંતરને સ્પર્શી ગઈ. માતા-પિતાએ અનુમતિ આપી; પ્રિયંકર અને સુંદરી લગ્નબંધનથી બંધાઈને એકરૂપ બની ગયાં. જાણે બે દેહમાં તેઓ પ્રાણનું અદ્વૈત રચી રહ્યાં! સ્નેહની સરિતામાં સ્નાન કરતી એ જુગલજોડીને જોઈને જગતની આંખો ઠરતી!

પણુ પ્રેમના દેવતાએ થોડા જ વખતમાં એ જોડીની આકરી કસોટી શરૂ કરી: પ્રિયંકર ખૂબ માંદો પડી ગયો. ઔષધ–ઉપચાર અને વૈદ્યોની તો ત્યાં કોઈ કમી ન હતી, અને સુંદરીની સેવા–ચાકરીમાં પણુ કશી જ ખામી ન હતી, પણુ રોગ કોઈક એવું વિકરાળ રૂપ લઈને આવ્યો હતો કે જેમજેમ ઉપચારો આગળ વધતા તેમતેમ રોગ પણુ ઉગ્ર બનતો જતો હતો! સુંદરીની ચિંતાનો કોઈ પાર ન હતો. એની વેદનાને કોઈ અવધિ નહોતી રહી. એ પોતે જ જાણે જીવલેણુ વ્યાધિની અસહ્ય વેદના અનુભવી રહી: ન ખાન-પાન, ન ઊંઘ-આરામ, ન સુખ-ચેન! એ પ્રિયંકરની પીડા જોતી અને એનું અંતર બેચેન બની જતું. અમંગળ ભાવીનો વિચાર એના હૈયાને વલોવી મૂકતો. એ તો પ્રિયંકરની સેવા અને પ્રિયંકરના મંગળ સિવાય બીજું બધું જ વીસરી ગઈ હતી. એનું રોમ રોમ મારો પ્રિયંકર ક્યારે જલદી સાજો થાય એની જ માળા જપ્યા કરતું હતું.

પણુ વૈદ્યોનાં નિદાન, ઔષધના ઉપચાર અને સુંદરીની સેવા—એ બધાંયને કમનસીબ ભવિતવ્યતાએ નિષ્ફળ બનાવ્યાં! ભર્યાભર્યા ઘરને સૂનું બનાવીને અને સૌ સ્વજનોને વિલાપ કરતાં મૂકીને પ્રિયંકર ચાલતો થયો! સાથે જાણે એ શાણી સુંદરીની બુદ્ધિને હરતો ગયો!

થોડીવાર તો સુંદરી સર્વનાશની કારમી વેદના અનુભવી રહી : એનો પ્રિયંકર એને એકલી–અટૂલી–રઝળતી મૂકીને સ્વર્ગનાં સુખ માણવા ચાલ્યો ગયો? હવે મારું કોણ? પોતાના વૈધવ્યના વિચારથી એ પળવાર સ્તબ્ધ બની ગઈ. બીજી જ પળે એના અંતરમાં અસહ્ય કડાકો થયો અને એની સૂધબૂધ સર્વ હરાઈ ગઈ!

એનો સુંદર ચહેરો વિકરાળ બની ગયો. એના રોમરોમ ઉપર જાણે બહાવરાપણાની અસર વ્યાપી ગઈ. સુંદરી પ્રિયંકરના દેહને વળગીને જાણે હજીય એની સેવા–શુશ્રૂષા કરવી હોય એવા ચેનચાળા કરવા લાગી અને બબડવા લાગી: "મારા નાથ! મારા સ્વામી! તમને હમણાં સારું થઈ જશે. તમે ચિંતા ન કરશો. હું જીવતી છું ત્યાં સુધી કોઈથી તમારો વાળ પણુ વાંકો થઈ શકવાનો નથી!"

સુંદરીનું એ રૂપ જોઈ સ્વજનો શેહ ખાઈ ગયા : આ સુંદરી! પણ કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહીં. વાતાવરણમાં જાણે અસહ્ય સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ!

થોડી વારે સૌ સ્તબ્ધતામાંથી જાગ્યા અને પ્રિયંકરના અંતિમ સંસ્કારની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એ તૈયારી પણ થઈ ચૂકી. હવે તો શબને બાંધવામાં આવે એની જ રાહ જોવાતી હતી. સ્વજનો બધા ભેગા થઈ ગયા હતા.

પણ સુંદરીને એ શબ પાસેથી દૂર કેવી રીતે કરવી? અને એ કામ કોણ કરે? થોડી વાર તો આ માટે કોઈ હિંમત કરીને આગળ ન આવ્યું. પણ શબને આમ ને આમ ઘરમાં કેટલી વાર રહેવા દઈ શકાય?

છેવટે બે જણા હિંમત કરીને શબની પાસે ગયા, અને શબને ગાઢ આલિંગન દઈને બેઠેલી સુંદરીને ધીમેથી દૂર કરીને શબને ઊંચકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

પણ એમનો સ્પર્શ થતાં જ સુંદરી વીફરેલી વાઘણની જેમ તાડૂકી ઊઠી : "ખબરદાર, મારા પ્રિયંકરને હાથ અડાડ્યો છે તો! હું જાણું છું, યમરાજના દૂત બનીને તમે બધા મારા પ્રિયંકરના પ્રાણ હરવા આવ્યા છો! પણ હું જીવતી-જાગતી બેઠી છું ત્યાં સુધી મારા સ્વામીને કોઈ કશું નહીં કરી શકે! ચાલ્યા જાઓ પાપિયાઓ! અમને હેરાન ન કરો!"

સુંદરીની સિંદૂર ઝરતી આંખો અને એનો વિકરાળ ચહેરો જોઈને આવનારા પાછા હટી ગયા, ભય ખાઈ ગયા. સૌને સુકુમાર સૌંદર્યવતી સુંદરીમાં આજે ચંડીનું બિહામણું સ્વરૂપ દેખાયું! સૌ વિમાસણમાં પડી ગયા : આવી પાગલ નારીને કોણ સમજાવે? કોઈને કંઈ માર્ગ ન સૂઝ્યો. સૌ એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા.

વૈશ્રમણ શ્રેષ્ઠી અને પ્રિયમિત્ર શ્રેષ્ઠીના દુઃખને કોઈ અવધિ ન હતી. એકનો પ્રાણપ્રિય પુત્ર અકાળે મરણ પામ્યો હતો; બીજાની કુસુમકળી જેવી ઊછરતી પુત્રીના માથે વૈધવ્યનો વજ્રપાત થયો હતો. અધૂરામાં પૂરું સુંદરી નેહઘેલછાને પરવશ બનીને સાનભાન ખોઈ બેઠી હતી—આળા ઘા ઉપર જાણે મીઠું છંટાયું હતું!

છેવટે પ્રિયમિત્ર શ્રેષ્ઠી મનને કઠણ કરીને સુંદરીની પાસે ગયા. એમણે સુંદરીની પાસે બેસીને એના માથે વાત્સલ્યપૂર્વક હાથ ફેરવ્યો. પણ શું કહેવું એ માટે એમની જીભ તો ઊપડતી જ ન હતી! સુંદરી પળવાર કંઈક શાતા અનુભવી રહી; પિતાની સામે ટગર ટગર જોઈ રહી. સ્વજનોને લાગ્યું કે વાત કદાચ ઠેકાણે આવી જશે.

પિતાએ અચકાતે અચકાતે કહ્યું : "બેટા, અંદર ઓરડામાં તારી મા પાસે જા, અને અમને અમારું કામ કરવા દે! કેવી શાણી મારી દીકરી!"

"તમારે શું કામ કરવું છું? અને એમાં હું ક્યાં આડે આવું છું?" સુંદરીએ વિચિત્ર પ્રકારના ચાળા પાડતાં કહ્યું.

"આ પ્રિયંકર ગુજરી ગયા છે. એમના મૃત દેહને વળગીને આવી રીતે કંઈ બેસી રહેવાય? લોકો હાંસી કરે! જા, તારી મા અંદર તારી રાહ જુએ છે."

સુંદરીએ ચીસ પાડીને કહ્યું : "કોણ, મારો પ્રિયંકર ગુજરી ગયો એમ તમે કહો છો? હું જીવતી હોઉં અને એ મરે એ બને જ નહીં! તમે બધા જૂઠા છો અને મારા

સ્વામીને મારવા બેઠા છો! એના બદલે તમે જ બધા મરો ને! મારો પ્રિયંકર તો સો વરસનો થશે! જુઓ, એ મને કંઈક વાત કરવા માગે છે! દૂર હટી જાઓ તમે બધા.”

પિતાનું હૈયું ભાંગી ગયું : અરેરે, પોયણા જેવી પુત્રીનું આ તે કેવું દુર્ભાગ્ય!

વૈશ્રમણ શ્રેષ્ઠી અને બીજાની સમજૂતી પણ નકામી ગઈ: સુંદરી પ્રિયંકરના શબથી તસુભર પણ આઘી ન ખસી. હવે શું કરવું એની સૌ લાચારી અનુભવી રહ્યા. ધીમે ધીમે સ્વજનો વિદાય થયા. બાકી રહ્યા બે ઘરના સ્વજનો. ગામ આખામાં સુંદરીની નેહ-ઘેલછાની વાત પસરી ગઈ.

બન્ને મિત્ર–વેવાઈઓએ મન વાળ્યું કે દુઃખનું ઓસડ દાડા! વખત વીતશે એટલે આપોઆપ સુંદરીનું ભાન ઠેકાણે આવશે. પણ એમની એ આશા ઠગારી નીવડી : ઘડી વીતી, પ્રહર વીત્યો, દિવસ પણ આથમ્યો, છતાં સુંદરી ત્યાંથી બેઠી ન થઈ તે ન જ થઈ!

પછી તો શબ ગંધાવા લાગ્યું અને સ્વજનો વારે વારે સમજાવવાને બદલે સતામણી કરવા લાગ્યા. છતાં સુંદરીને પ્રિયંકર મરી ગયો છે એ ન સમજાયું તે ન જ સમજાયું! એને તો દૃઢ આસ્થા હતી કે મારો પ્રિયંકર મરે નહીં અને મને એકલી મૂકીને ક્યાંય જાય નહીં. આ બધા મારા વેરી બની બેઠા છે! મંત્ર–તંત્રવાદીઓના પ્રયોગો અને સખી-ઓની નિંદા પણ નકામાં નીવડ્યાં!

છેવટે સગાંઓની સતામણી અસહ્ય બની એટલે પ્રિયંકરના શબને ઊચકીને ખભે નાખીને એ ઘર છોડીને ચાલતી થઈ. ઘર એને મન સ્મશાન જેવું અકારું થઈ પડ્યું હતું; એ અત્યારે સ્મશાનની ભૂમિને ઝંખતી હતી અને નગરની શેરીઓ અને નગરના રાજમાર્ગો વીંધીને ઝડપથી સ્મશાન તરફ જઈ રહી હતી.

આ કૌતુકને જોનારાઓનો કોઈ પાર ન હતો, પણ એના માર્ગને રોકનાર ત્યાં કોઈ ન હતું!

*

સુંદરીએ તો સ્મશાનમાં વાસ કર્યો હતો, પણ એની કહાની ઘર ઘરમાં ચાલતી હતી!

પ્રિયંકર અને સુંદરીનાં માતા-પિતાની દશા તો કરુણાનેય આંસુ આવે એવી થઈ ગઈ હતી : કેવી શાણી–સમજણી દીકરી! અને એને કેવો ભયંકર વળગાડ વળગ્યો હતો! ભૂત–ડાકણનો વળગાડ પણ આના કરતાં સારો!

શબ તો દુર્ગંધનો પૂંજો અને કીડાઓનું ધામ બન્યું હતું. પણ સુંદરીને ન એની કોઈ સૂગ હતી કે ન એનું જરાય વિસ્મરણ થતું હતું! એ તો આઠે પ્રહર અને સાઠે ઘડી એની પાસે જ બેસી રહેતી અને જાણે બીમાર પ્રિયંકરની સેવા કરતી હોય એવા જ ચાળા કર્યા કરતી. એનાં ઊંઘ અને આરામ, ક્ષુધા અને તૃષા હરાઈ ગયાં હતાં. એનું પોતાનું જ રૂપ એવું બિહામણું બની ગયું હતું કે ભય પણ એનાથી જાણે સો ગાઉ નાસતો!

પ્રિયંકર વગરના જીવનની એ કલ્પના જ નહોતી કરી શકતી. અને ચિરંજીવ પ્રેમની ભ્રમણામાં એ એક અતિકરુણ ભ્રમણાની જાળ રચી બેઠી હતી કે “મારો પ્રિયંકર તો અમર છે! એ મૃત્યુ પામી શકે જ નહીં!” આવી પ્રેમદીવાની નારીને કોણ સમજાવી શકે કે એનો પ્રિયંકર ક્યારનો એને છોડી ગયો છે?

છેવટે કોઈ જ ઉપાય બાકી ન રહ્યો એટલે સુંદરી અને પ્રિયંકરના પિતાએ રાજદરબારે મદન રાજા પાસે ધા નાખી : " મહારાજ ! કૃપા કરો અને અમને અમારી આ ઉપાધિમાંથી ઉગારી લ્યો. ન સુંદરીનું દુઃખ જોયું જાય છે, ન લોકનિંદા બરદાસ્ત થાય છે. પ્રિયંકરને તો હવે આ દુનિયા સાથે કશી લેવાદેવા નથી રહી, પણ એના વિકૃત થયેલા શબને જોઈને હૈયું હાથમાં નથી રહેતું ! હે ભગવાન, આ તે કેવો પાપનો વિપાક ! મહારાજ, આનો ઉપાય સત્વર યોજો ! અમારા માટે તો જીવવું હરામ બની ગયું છે."

મદન રાજા આ કરુણ–દારુણ કથા સાંભળીને લાગણીવશ બની ગયા. પણ આમાં શું કરવું એ એમને પણ ન સૂઝયું : કોઈ ચોર કે ખૂની હોય તો એને કેદમાં પુરાય, સજા પણ કરાય; પણ આવી ભાનભૂલી નારીની સાન કેવી રીતે ઠેકાણે લાવી શકાય ?

યુવરાજ અનંગકુમાર પાસે જ બેઠો હતો. હતો તો એ રાજકુમાર અને શૂરાતન એના અંગઅંગમાં ઊભરાતું હતું : ભારે તરવરિયો યુવાન ! પણ એના અંતરમાં કરુણાનો વાસ હતો. કોઈનું થોડું પણ દુઃખ જોતો અને એનું હૈયું માખણના પિંડની જેમ ઓગળવા લાગતું. એને એમ જ થતું કે હું એવું તે શું કરું કે જેથી આ દુનિયાનું દુઃખ દૂર થઈ જાય—જાણે કોઈ પૂર્વભવના કરુણા–મહાકરુણાના સાધક સંતે રાજકુમાર રૂપે ધરતી ઉપર અવતાર ધારણ કર્યો હતો.

એણે પિતાને કહ્યું : " પિતાજી, મેં આ સઘળી વાત જાણી છે. પ્રેમપિશાગના વળગાડે આવી શાણી નારીને ઘેલી બનાવી દીધી છે. એનો આ વળગાડ શિક્ષાથી કે લાલચથી નહીં પણ બુદ્ધિપૂર્વકના સહાનુભૂતિભર્યા પ્રયત્નથી જ દૂર થઈ શકશે. આપની અનુમતિ હોય તો હું આ કાર્ય કરવા તૈયાર છું."

રાજાજીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું : " કુમાર, આવા વિચિત્ર કામનું જોખમ ખેડવાની તને આજ્ઞા આપતાં મનમાં સંકોચ થાય છે. પણ પ્રજાનું દુઃખ આપણે દૂર ન કરીએ તો બીજું કોણ કરે ? આમાં પાછા રહીએ તો આપણે ફરજ ચૂકયા ગણાઈએ. તને મારી અનુમતિ છે. યોગ્ય લાગે તે ઉપાય દ્વારા સુંદરીનું ગાંડપણ દૂર કરીને આપણા નગરની શોભા સમા આ શ્રેષ્ઠીઓ ઉપર ઉપકાર કર ! "

અનંગકુમારે પિતાની આજ્ઞા શિરે ચડાવી. સત્કાર્ય કરવાનો અવસર મળ્યાથી એ આનંદ અનુભવી રહ્યો.

*

સ્મશાનમાં હવે એકના બદલે બે ઘેલાં ભેગાં થયાં હતાં !

લોકોએ જોયું કે પેલી નેહઘેલી સુંદરી પ્રિયંકરના સડતા–ગંધાતા શબ પાસેથી હજી પણ પળભર માટેય આઘી જતી જ નથી ! ત્યાં વળી એ જ ઠેકાણે એવી બીજી બલા આવી પહોંચી : એક ચીંથરેહાલ મેલોઘેલો પુરુષ એક રૂપાળી સ્ત્રીનું શબ લઈને સ્મશાનમાં જઈ પહોંચ્યો, અને જાણે એ સ્ત્રી જીવતી હોય એ રીતે જ એની આગતાસ્વાગતા કરવા લાગ્યો !

કોઈ પૂછતું તો એ અજબ ચેનચાળા કરીને એટલો જ જવાબ આપતો : " આ તો મારી પ્રાણપ્રિયા માયાદેવી છે ! બેવકૂફ દુનિયા એને મારી નાખવા બેઠી છે ! પણ મારી જુએ તો ખરી ! " અને પૂછનારા ભય પામીને ચાલતા થતા !

સુંદરીની નજર એ પાગલ પુરુષ ઉપર પડી, પણ એની સાથે વાત કરવાનું એને મન ન થયું. પેલો પાગલ પણ એની સાથે કશું ન બોલ્યો. બે દીવાનાઓની વચ્ચે જાણે મૌનની દીવાલ ચણાઈ ગઈ! એક આખો દિવસ આમ ને આમ એકબીજાને જોવામાં જ વીતી ગયો! પણ બનાવ એવો વિચિત્ર હતો કે જીભ સળવળ્યા વગર રહી ન શકે. શબની સાથે હાવભાવ અને વાતો કરતા પેલા પાગલને જોઈને, જાણે પોતે ડાહી હોય એમ, સુંદરીએ પૂછ્યું: "આર્ય! તમે આ શું કરી રહ્યા છો?"

"તારે એની શી પંચાત?" પાગલ પુરુષે એને તરછોડી નાખી.

"પંચાત તો કશી નથી. તોય જરા વાત તો કરો, આ કોણ છે?" સુંદરી ઉત્સુકતા અનુભવી રહી.

"અરે બાઈ, તુંય ખરી લપિયણ છો! આ કોણ અને હું કોણ એ જાણીને તારે શું કામ છે? તું તારું જ સંભાળી શકે તો ઘણું!" પાગલે સુંદરીને ઉશ્કેરવા કહ્યું.

"પણ ખરી વાત કરવામાં તમારું જાય છે શું? બે માનવી ભેગાં થાય ત્યારે એકબીજાને કંઈ પૂછેકરે એમાંય તમને વાંધો!"

પેલા પુરુષે નેહની ઘેલછાના ગાળા કરતાં કહ્યું: "જો ને બહેન, આ મારી સોહાગિણી પ્રિયતમા છે. જો તો ખરી એનું રૂપ! અદેખી દુનિયાથી એ દેખ્યુ જતું નથી. એક વાર એ થોડીક માંદી પડી તો બધાં કહેવા લાગ્યાં, આ તારી વહુ મરી ગઈ છે! અને બધાં એને સ્મશાનમાં લઈ જવા તૈયાર થઈ ગયાં. લુચ્ચા નહીં તો! એમની આવી વાતો સાંભળીને હું ગભરાયો, અને એમનાથી મારી જાતને અને મારી પ્રિયાને બચાવવા અહીં એકાંતમાં નાસી આવ્યો! અહીં બધું સલામત છે."

સુંદરી તો હવે ડાહી ડાહી વાતો કરવા લાગી: "ભાઈ, તમે અહીં મારી ભાભીને લઈને નાસી આવ્યા તે બહુ સારું કર્યું. પાપી અને જુઠા લોકો હવે તમને કંઈ નહીં કરી શકે. બળી એ લોકોની દુનિયા!"

ધીમેધીમે બે ગાડાંઓ વચ્ચે મિત્રતા બંધાતી ગઈ, અને વિશ્વાસ વધતો ગયો. લોકોથી દૂરની આ દુનિયામાં બેય સરખાં દુખિયારાં હતાં!

એક વાર પુરુષે મમતા બતાવીને પૂછ્યું: "તારું અને મારા આ બનેવીનું નામ તો કહે."

સુંદરીએ પોતાના નામ કહ્યાં. પેલા પુરુષે પોતાની પ્રિયતમાનું નામ માયાદેવી કહ્યું. પછી તો એકબીજા એકબીજાના જણને સાચવવાનું ભળાવીને આઘાંપાછાં પણ થવા લાગ્યાં.

આ બધી યુક્તિ અનંગકુમારે કરી હતી. અને ધીમે ધીમે એ સફળ થતી જતી હતી. એને તો ગમે તેમ કરીને સુંદરીનો ઉદ્ધાર કરવો હતો અને એનાં માતા પિતા અને સાસુ-સસરાનું દુઃખ દૂર કરવું હતું. એ માટે એણે સ્મશાનનો વાસ સ્વીકાર્યો હતો. એ ખૂબ ચકોરતાપૂર્વક પોતાની યોજનાને આગળ વધારવા લાગ્યો.

પ્રેમની દીવાલ વજ્રથી પણ મજબૂત હોય છે. ગમે તેવા કષ્ટ સામે પણ એ ટકી રહે છે. પણ પ્રેમમાં બેવફાઈની આશંકા સમી નાની સરખી કાંકરીનો ભાર એ ઝીલી શકતી નથી. નેહમાં જરાંક શંકા ઊભી થઈ કે ... મીનદોસ્ત!

અનંગકુમાર આ વાત બરાબર જાણતો હતો. એણે એક વાર ખૂબ ઉશ્કેરાયેલા સ્વરે સુંદરીને કહ્યું : "હવે મારે અહીં નથી રહેવું; હું આજે જ બીજે ચાલ્યો જઈશ."

આશ્ચર્યથી ચમકીને સુંદરીએ પૂછ્યું : "કેમ, એવું તે એકદમ શું થયું ?"

"અરે ! શું થયું શું ! આજે તું બહાર ગઈ હતી અને હું જરાક આઘો હતો એવામાં મારા કાને કોઈના હાસ્યનો અવાજ અથડાયો. હું ચમકી ગયો, અને મેં જોયું કે તારો પ્રિયંકર મારી માયાદેવી સાથે છાનીછાની વાત કરતો હતો અને ચેનચાળા કરતો હતો. અને બેય હાંસી–ઠઠ્ઠામાં જાણે બધી લાજ–શરમ ખોઈ બેઠાં હતાં ! હું પાસે આવ્યો કે બેય ચૂપ ! બહેન, જો આવું જ ચાલ્યાં કરે તો તો હું કો'કવાર રંડાઈ જ જાઉં ને ! નફફટ પુરુષને પારકી સ્ત્રીને ઉપાડી જતાં શી શરમ ?"

સુંદરી પળવાર તો ઘાવલ મૃગલીની જેમ તરફડી રહી. અને પછી એનું મગજ ક્રોધને વશ થઈ ગયું. એને પ્રિયંકર ઉપર ખૂબ તિરસ્કાર આવ્યો : જેના માટે હું આટઆટલાં દુઃખ વેઠું છું તે આવો બેવફા ! અનંગકુમારની યુક્તિનું તીર બરાબર કામ કરી ગયું હતું. પણ એ વખતે એણે સુંદરીને સમજાવીને શાંત પાડી.

પણ હવે કામ પૂરું કરવાની ઘડી પાકી ગઈ હતી. સુંદરીનું મન નેહની ઘેલછાના વળગાડથી મુક્ત થવા લાગ્યું હતું. બીજે દિવસે સુંદરી જરાક આઘી ગઈ કે અનંગકુમારે બન્ને શબોને ઉપાડીને પાસેના કૂવામાં નાખી દીધાં; અને પછી પોતાની જગાએ આવી પોક મૂકીને રોવા બેઠો !

સુંદરી દોડતી દોડતી પાછી આવી. જોયુ તો એકે શબ ત્યાં ન મળે, અને માયાનો પતિ ત્યાં વિલાપ કરતો બેઠો હતો ! એ તો હેબતાઈ ગઈ : પળવારમાં આ શું થઈ ગયું ?

સુંદરીએ બહુ બહુ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે અનંગકુમારે કહ્યું : "બહેન, તને શું કહું ? તું આમ ગઈ અને હું જરા પેલી બાજુ ગયો, એવામાં, મારી નજર ચુકાવીને, બેય નાસી ગયાં અને હું આંખો ચોળતો રહી ગયો ! મારું તો બધુંય લૂંટાઈ ગયું ! હવે હું એકલો શું કરીશ અને કેમ કરી જીવી શકીશ ?"

સુંદરીના ગાંડપણનું ઝેર હવે ઊતરી ગયું હતું. એણે લાગણીભીના સાદે કહ્યું : "ભાઈ, હું તારી બહેન જીવતી–જાગતી બેઠી છું, પછી તું એકલો શાનો ? એ બેનાં મનમાં પાપ વસ્યું હતું ! એવાં પાપિયાં તો નાસી ગયાં જ સારાં ! એમનાં કર્યાં એ ભોગવશે ! આપણે બેય ભાઈ-બહેન વીતરાગ ભગવાનનું નામ લઈ આપણું ભલું કરીશું !"

અનંગકુમારને જે જોઈતું હતું તે મળી ગયું.

તરત જ બન્ને સ્મશાનમાંથી પાછાં ફર્યાં. પાછાં ફરતી વખતે અનંગકુમારે સુંદરીને ધર્મની કંઈ કંઈ વાતો કરીને એની ધર્મશ્રદ્ધાને દૃઢ બનાવી. અનંગકુમાર બરાબર સમજતો હતો કે આવી નાની વયની વિધવા નારીને માટે ધર્મના આશ્રય સિવાય બીજો એક પણ તરણોપાય ન હતો; અને એને આધારે જ એના જીવનની પવિત્રતા સચવાઈ રહેવાની છે.

પોતાની વાત સુંદરીને સમજાવવાની અનંગકુમારને અત્યારે જે સોનેરી તક મળી ગઈ, એનો એણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લીધો. ગમે તેમ કરીને પારકાનું ભલું કરવું એ જ જાણે એનું જીવનકાર્ય બની ગયું હતું; પારકાના ભલામાં જ એ પોતાનું ભલું જોતો.

સુંદરી પણ સુપાત્ર નીવડી. અનંગકુમારે કહેલી ધર્મની વાતો અને હિતશિખામણો એણે પોતાના હૃદયકચોળામાં સંઘરી લીધી. અને, કથા તો એમ કહે છે કે, એના પ્રતાપે સુંદરીના અંતરમાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનો અપૂર્વ પ્રકાશ રેલાવાનો પ્રારંભ થયો. સુંદરી સાવ બદલાઈ ગઈ. દેહની સુંદરી હવે હૃદયની સુંદરી બનવા તરફ વળી ગઈ!

સાકેતનગરીએ તે દિવસે બીજું કુતૂહલ દીઠું : નેહઘેલી સુંદરી શાણી બનીને નગરમાં પાછી ફરતી હતી! સ્વજનો હર્ષઘેલાં બની એને આવકારી રહ્યાં.

અનંગકુમારનું ધર્મકાર્ય સફળ થયું. સર્વત્ર એનો જયજયકાર ગુંજી રહ્યો.

*

એ વાતને યુગોના યુગો વીતી ગયા, છતાં લાગણીના તંતુ નિર્મૂળ ન થયા.

ભૂતકાળની એ કથાનો તંતુ સમયની સાથે આ રીતે આગળ વધે છે :—

યુવરાજ મણિરથકુમાર જબરો શિકારી હતો. ઊડતાં પંખીઓને પાડી દેવાં અને તીર વેગે દોડતાં પશુઓને ઘાયલ કરવાં એને મન રમતવાત હતી. એ ધાર્યાં નિશાન પાડતો અને ભલભલાં વિકરાળ પશુઓને પડકારતાં પણ ક્યારેય પાછો ન પડતો. એ જેવો નિશાનબાજ હતો એવો જ શક્તિશાળી અને હિંમતેમર્દાં હતો. શિકારનું વ્યસન જાણે એના રોમરોમમાં વ્યાપી ગયું હતું.

એ કાકંદીનગરીના રાજા કંચનરથનો પુત્ર હતો. રાજાજી હંમેશાં યુવરાજના આ વ્યસનથી ખૂબ ચિંતિત રહેતા : શિકારમાં જાનના જોખમની ચિંતા તો ખરી જ; ઉપરાંત એ વ્યવસને વળગેલાં બીજાં દુર્વ્યસનોને લીધે જિંદગી આખી જાણે દુર્ગુણોનું ઘર બની જવાનો ભય હતો. આવો દુર્વ્યસની યુવરાજ કેવી રીતે રાજપાટને સાચવવા શક્તિશાળી બને? રાણી ઇંદીવર પણ પોતાના પુત્રને માટે રાત-દિવસ ચિંતા કર્યા કરતી.

રાજા, રાણી અને પ્રધાન વગેરે સૌ આ દુર્વ્યસનથી પાછા વળવા મણિરથકુમારને ઘણું ઘણું સમજાવતા, પણ કોઈની વાત એ કાને ધરતો નહીં—જાણે, કોઈ ભૂતના વળગાડવાળા માનવીની જેમ, એને શિકારનો વળગાડ જ વળગ્યો હતો, અને એને એ પોતે પરાધીન બની ગયો હતો. શિકારે ચડ્યા વગર એને ચેન જ પડતું ન હતું.

એ બધાંય જંગલોનો ભોમિયો બની ગયો હતો. એ જે જંગલમાં શિકારે જતો ત્યાનાં પશુઓ, જાણે જંગલમાં દાવાનળ સળગી ઊઠ્યો હોય એમ, ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારી ઊઠતાં. પશુ-પંખીઓનો એ સાક્ષાત્ યમરાજ બની બેઠો હતો.

એ પ્રદેશમાં એક કૌશાંબ નામે વન હતું. એ વનમાં મૃગ, સાબર, સસલાં જેવાં પામર પશુઓ વધારે વસતાં હતાં. ક્યાંક ક્યાંક વરાહ (સૂવર) પણ દેખા દેતાં. આજે મણિરથકુમાર એ વનમાં શિકારે જઈ ચડ્યો.

એણે મૃગલાંનું એક ટોળું જોયું. ગેલ કરતું નાચતું-કૂદતું એ ટોળું જોઈને મણિરથ-કુમારને આકડેથી મધ ઉતારી લેવા જેવું લાગ્યું. તરત જ એણે ધનુષ્ય ઉપર તીર ચડાવ્યું અને નિશાન લઈને તીર છૂટું મૂક્યું. ધનુષના ટંકારથી વગડો ગાજી ઊઠ્યો. મૃગલાંઓ ભયભીત બનીને ચોમેર નાસી ગયાં. એક પણ મૃગ તે દિવસે ઘાયલ ન થયું :

મણિરથકુમારનું નિશાન આજે ખાલી ગયું; માનો, એ નિષ્ફળ તીર એના અભિમાની અંતરને જ ઘાયલ કરતું ગયું! એ માથું ઢાળીને વિમાસી રહ્યો : આજે આ કેવું આશ્ચર્ય!

થોડી જ પળો પછી એણે માથું ઊંચું કરી સામે નજર કરી તો એના કરતાંય મોટું આશ્ચર્ય સામે ખડું હતું : ધનુષ્યના ટંકારથી ભયભીત બનીને નાનાં-મોટાં બધાંય મૃગલાં ત્યાંથી નાસી ગયાં હતાં, પણ એક સુકુમાર મૃગલી મણિરથકુમાર તરફ જ પોતાની આંખો સ્થિર કરીને સ્વસ્થપણે ત્યાં ખડી હતી! એને અત્યારે કોઈ પણ ભય સતાવતો ન હતો; જાણે પોતાના આંગણામાં સહીસલામત હોય એવી નિર્ભય બનીને એ ઊભી હતી.

મણિરથકુમાર પણ એની સામે પળવાર અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહ્યો. બીજી પળે એને વિચાર આવ્યો : કદાચ એ ભોળા પશુના અંતરમાં ભયની સ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ હોય અને, એનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જવાને કારણે, એ ચાલવા-દોડવા અશક્ત બની ગઈ હોય!

એ ધીમે પગલે મૃગલી તરફ આગળ વધ્યો, પણ મૃગલી તો હજીય એની સામે નજર ઠેરવીને જ ખડી હતી. મણિરથ મૃગલીને પંપાળવા લાગ્યો. મૃગલી એની સાથે ગેલ કરવા લાગી. મૃગલીની આંખો લાગણીથી કંઈક ભીની બની ગઈ. એ જોઈને મણિરથ-કુમારની આંખોમાં પણ જળજળિયાં આવી ગયાં.

આજનો દિવસ ભારે વિચિત્રતા લઈને ઊગ્યો હતો. જાણે શિકાર કરતાં કરતાં આજે એનું અંતર જ વીંધાઈ ગયું હતું, અને એમાંથી દયા, મમતા, કરુણાનો સાવ અપરિચિત રસ ઝરવા લાગ્યો હતો. આવી લાગણીશીલતાનો ભાર એનું કઠોર હૈયું ન ઉઠાવી શક્યુ. એ પાછો ફરીને ચાલવા લાગ્યો તો પેલી મૃગલી પણ, જાણે એની સાથીદાર હોય એમ, પાછળ પાછળ આવવા લાગી. જાણે એ મૃગલીની મૂક વાણી એના અંતરને જગાડી ગઈ હોય એમ મણિરથકુમારે પોતાના ધનુષ અને તીરના ટુકડા કરીને ફેંકી દીધા; અને હવેથી કોઈ પણ જીવનો શિકાર નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી!

પણ હજીય એના અંતરને નિરાંત ન વળી : વારેવારે એના અંતરમાં એક જ સવાલ ઊઠતો હતો કે આ મૃગલીને અને મારે એવો તે કેવો સંબંધ હશે કે મારા જેવા ક્રૂર માણસથી ભય પામીને નાસી જવાને બદલે મારા નજીકમાં રહેવામાં જ એ શાતા અનુભવે છે? પણ એનો ઉત્તર મળવો સહેલો ન હતો. અને આ પ્રસંગનો ભેદ મેળવ્યા વગર એના ચિત્તને નિરાંત પણ થવાની ન હતી. એ તો ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગયો.

વિચાર કરતાં કરતાં એને નગરમા બોલાતી વાત યાદ આવી કે આજે સર્વજ્ઞ ભગ-વાન મહાવીર નગરના ઉદ્યાનમાં સમોસર્યા છે. એ મહાજ્ઞાની ભગવાન ભલભલા કોયડાનો ભેદ ઉકેલી આપે છે. અને મણિરથકુમારે ભગવાનના સમવસરણ તરફ ઝડપથી પગ ઉપાડ્યા.

એના અંતરમાં અત્યારે એક જ ઝંખના હતી કે ક્યારે પ્રભુ પાસે પહોંચું અને ક્યારે આ વાતનો મર્મ પામું.

*

ભગવાન મહાવીરની ધર્મદેશના પૂરી થઈ અને પર્ષદા વીખરાઈ ગઈ; પણ રાજા કંચનરથ પોતાની રાણી સાથે ત્યાં જ બેસી રહ્યા. એમને તો રાજ્યના અને યુવરાજના ભાવીની ચિંતા હમેશાં સતાવ્યા કરતી હતી. એમણે ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો : "ભગવાન!

મારો પુત્ર મણિરથકુમાર ભવ્ય છે કે અભવ્ય? એનું ભાવી કેવું છે?"

ભગવાને ઉત્તર આપ્યો: "રાજન્, તમારો પુત્ર ભવ્ય છે એટલું જ નહીં, એ આ ભવે જ મોક્ષના શાશ્વત સુખનો અધિકારી બનવાનો છે. અત્યારે એ આ તરફ જ આવી રહ્યો છે, અને એની સાથે એક મૃગલી પણ અહીં આવી રહી છે!"

ભગવાનની વાણી પૂરી થઈ અને મણિરથકુમાર અને મૃગલી ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

મણિરથકુમાર ભગવાનના ચરણોમાં ઝૂકી ગયો. રાજા-રાણીએ જોયું કે એનો અવતાર જ બદલાઈ ગયો હતો! એમનાં અંતર શાંતિ અનુભવી રહ્યાં.

પછી મણિરથકુમારની જિજ્ઞાસાને પૂરી કરતાં ભગવાન મહાવીરે કરુણાભર્યા સ્વરે કહ્યું: "મહાનુભાવ, સ્નેહતંતુના તાણાવાણા બહુ મજબૂત હોય છે; અને યુગોના યુગો વીતવા છતાં એ નાશ પામતા નથી. એના રહસ્યને પામવાનું બધાને માટે સહેલું નથી."

કુમાર પ્રભુની વાણીને હૃદયના કચોળામાં ઝીલી રહ્યો.

ભગવાને વાતનો ભેદ ખુલ્લો કરતાં કહ્યું: "કુમાર, યુગોના યુગો પહેલાંની વાત છે. ત્યારે તારો જીવ, મારો જીવ અને આ મૃગલીનો જીવ સ્નેહના સુકોમળ છતાં અતૂટ બંધનથી બંધાયેલા હતા: તું ત્યારે સુંદરી નામે સ્ત્રીના અવતારે હતો; મારા આત્માએ એ સમયે અનંગકુમારનું ખોળિયું ધારણ કરેલું હતું; અને મૃગલી તે કાળે શ્રેષ્ઠીપુત્ર પ્રિયંકરના અવતારે હતી. પ્રિયંકર અને સુંદરી વચ્ચે ત્યારે પતિ-પત્ની રૂપે અવિહડ સ્નેહ હતો. જુગજુગ વીત્યા પછી આજે વેરાન વગડામાં સ્નેહનો એ તંતુ આ મૃગલીમાં સજીવન બન્યો! સંસારનાં મોહમાયાનાં બંધન આવાં અતૂટ અને યુગોના યુગો સુધી ટકી રહે એવાં હોય છે. જે ધર્માત્મા સંયમને માર્ગે સમતાની આરાધના કરી, કોઈનેય નુકસાન કર્યા વગર, એ બંધનથી મુક્ત થાય છે તે મોક્ષના અનંત આનંદનો અધિકારી બને છે."

મણિરથકુમાર પ્રભુની વાણીને અભિનંદી અને અભિવંદી રહ્યો.

એણે સદાને માટે ભગવાન મહાવીરના ચરણમાં પોતાનું સ્થાન શોધી લીધું.*

* આ કથામાં ભાઈ શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ કેટલોક ફેરફાર કરીને એને મઠારી આપી છે, એની ધન્યવાદ સહ અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે.

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઘડતરનાં પરિબળો

લેખક : શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ

માનવીએ પૃથ્વી પર પોતાનું જીવન આરંભ્યું. જીવનના ઉષઃકાળમાં જ એણે ભૌતિક જરૂરિયાતો મેળવવાના પ્રયત્નો આદર્યા. આ જરૂરિયાતોને મેળવવાના પ્રયત્નોની સાથે સાથે એ મન-ચિત્તનો ઉપયોગ કરે છે, અમુક નીતિ-નિયમો ઘડે છે, પોતે એ નિયમો પાળવાનો આગ્રહ રાખે છે ને બીજા પાસે પળાવવાનો આગ્રહ ધરાવે છે. આમાંથી મનમાં એક સંસ્કાર જન્મે છે. ચિત્તમાં આર્દ્રતા, મનમાં સહભાવ ને સમભાવ, એકબીજા તરફ ઉપયોગી થવાનું વલણ વગેરેથી એ સંસ્કૃત બનવાની પ્રવૃત્તિ તરફ વળે છે.

સંસ્કૃતિ અને તેનું કામ

ધીરે ધીરે માનવીના જીવનસમગ્રને આ પ્રવૃત્તિ ઘાટ આપવા માંડે છે. આમાંથી એ એની જીવનરીતિમાં અમુક મૂલ્યો સ્થાપે છે. આપણા વિવિધ સંબંધો અને એમાંય સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનો લગ્નસંબંધ, એમાંથી એકપત્નીત્વ અને એથીય ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચતો ભાઈબહેનનો નાતો આના ફળરૂપ છે. માણસ એને મળેલાં મૂલ્યોનું વધુ ને વધુ ખેડાણ કરતો જાય છે. જો કોઈ પ્રજા પોતાનાં મૂલ્યોથી વેગળી બની જાય તો એ નિજી સત્ત્વથી પણ વેગળી બને છે. આ મૂલ્યો પ્રજાસમૂહનું માનસિક ખેડાણ કરતાં હોય છે—જીવનને વધુ ને વધુ શુદ્ધ, સમૃદ્ધ અને પરિપૂર્ણ બનાવવા કાજે.

આ પ્રક્રિયાને પરિણામે સંસ્કૃતિનો એક આગવો આકાર ઘડાય છે. એ આકાર કોઈ એક વિશિષ્ટ પ્રદેશ પર મુખ્યત્વે આધાર લે છે. અને એ ભૂમિ પર વસતી પ્રજાના જીવનમાં સૂક્ષ્મરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. એક સમાજ કે પ્રદેશમાં વિકસતાં આવાં આગવાં તત્ત્વોથી એ પ્રજાનું એક બંધારણ ઘડાય છે. એ પ્રજામાં એક વિશિષ્ટ એવી જાગૃત ચેતનાનું સાતત્ય વરતાય છે. આ બાબતો એ પ્રદેશના લોકોને એકતાંતણે બાંધે છે. આ મૂલ્યો એ સમાજની રીતરસમો, જીવનપદ્ધતિ અને વિચારશીલતાને ઘાટ આપતાં હોય છે. એક પ્રદેશ કે સમાજમાં ઊગેલાં આ મૂલ્યોનો વારસો થોડેઘણે અંશે કુટુંબ, સમાજ,

રાજ્ય અને ચોપાસના વાતાવરણ પાસેથી મળે છે. આમ એક સમાજે મેળવેલો, ખીલવેલો અને આત્મસાત્ કરેલો મૂલ્યસમુદાય તે એ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ.

આ મૂલ્યસમુદાયના ઘડતરમાં એ પ્રદેશની આજીવિકા અને રહેઠાણ માટેની ગોઠવણ, એ પ્રજાનાં માન્યતાઓ, નિર્ણયો, વલણો, ચિંતનો, ખ્યાલો, એ સમાજનાં નૈતિક અને વ્યાવહારિક ધોરણો, ત્યાં વિકસેલી આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ફાળો હોય છે. એ ધરતીએ અનુભવેલા ઇતિહાસના વારાફેરા, એનાં યંત્રો, વિજ્ઞાનો ને દર્શનો તેમ જ એનો સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય આદિવિષયક કલાવારસો પણ મૂલ્યઘડતરની પ્રક્રિયામાં વત્તે-ઓછે અંશે ભાગ ભજવે છે. એક સમાજ બીજા સમાજના સંપર્કમાં આવતાં જે ઘર્ષણ-સમન્વયનાં બળો જન્મે છે તે પણ સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં ફાળો આપે છે. આવાં મૂલ્યોથી ઘાટ પામેલી સંસ્કૃતિનું તેજ આપણી જીવનશૈલીમાં ઊતરેલું હોય છે.

સંસ્કૃતિની અંદર આ ઘર્ષણ-સમન્વયની પ્રક્રિયા આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે. આપણા જીવનની જેમ સંસ્કૃતિ પણ સતત જીવંત, પરિવર્તનશીલ અને વિકાસગામી હોવી જોઈએ. આવી એક સંસ્કૃતિએ બીજી સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવતાં ડરવું ન જોઈએ. સંસ્કૃતિમાં બીજા પ્રદેશનાં–બીજી પ્રજાનાં–મૂલ્યો સાથે સમન્વય સાધવાની અખૂટ જીવંતતા અને શકચતા પડેલી છે. પણ જો કોઈ એક સંસ્કૃતિ બીજી સંસ્કૃતિના ભયે પોતાનાં અંગો સંકોચી પોતાના કોચલામાં પુરાઈ રહે તો એમાં બંધિયારપણું આવે. આ બંધિયારપણું આખીય સંસ્કૃતિને ઘાટ વગરની બનાવી દેનારી વસ્તુ છે. આથી આપણે આપણાં મૂલ્યોને જગતની ખુલ્લી હવામાં ઝૂમવા દેવાં જોઈએ. મનનાં દ્વાર વાસી દઈ પોતાનાં જ મૂલ્યોમાં રાચતા રહીએ તો પ્રગતિ અટકી જાય છે. એટલા માટે સંસ્કૃતિમાં નવી ભાવનાઓ ને નવી શોધોને ઝીલવાનું, અનુભવવાનું અને સમાવવાનું સામર્થ્ય હોવું ઘટે. પણ આ સાથે પરસંસ્કૃતિના પ્રકાશમાં અંજાઈ ન જવાય એવું હીર પણ એમાં હોવું જોઈએ. જો સ્વસંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોનો અનાદર કરી પરસંસ્કૃતિની પૂજા કરવા બેસી જઈએ તો આપણે આપણા વારસાને તેમ જ સ્વત્વને ગુમાવી બેસીએ છીએ. પરિણામે આપણાં જીવનને ધારી રાખતાં બળોનાં મૂળિયાં ઊખડવા માંડે છે. આમ સંસ્કૃતિનું કામ પોતાનું સત્ત્વ જાળવીને બીજાના સંપર્કમાં આવવાનું અને એના સારભૂત તત્ત્વને આત્મસાત્ કરી લેવાનું છે. આપણા કેટકેટલા સમર્થ ચિંતકોએ આ હેય-ઉત્પાદેયનું કામ બજાવ્યું છે!

ગુજરાતના અહિંસા-કરુણાપ્રધાન સંસ્કારો

ગુજરાતની ભૂમિ પર અનેક પ્રજાઓ આવીને વસી છે અને આ ભૂમિ પર વસતી પ્રજાએ ઘર્ષણ-સમન્વયની પ્રક્રિયા પણ અનુભવી છે. ગુજરાતની પ્રજાના બંધારણમાં અમુક મૂલ્યો વિશેષ જણાઈ આવે છે અને એને લીધે ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પટ પર અહિંસા, જીવદયા અને સર્વધર્મ-સમભાવની ભાવનાની ભાત વિશેષ ઊપસી આવી છે. ગુજરાતને આ સંસ્કારોની ગળથૂથી ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાથી મળેલી છે; એનીય પહેલાંથી આ સંસ્કારો મળ્યા હોવાનો સંભવ છે. અત્યારના પ્રજાજીવનમાં એકરસ બની ગયેલી દેખાતી આ કરુણાગામી સુકુમાર ભાવનાઓ સૈકાઓ પહેલાં આ પ્રદેશની વસતીના જીવનમાં ઓતપ્રોત બનીને સ્થિર થઈ ગઈ છે.

અહિંસાની ભાવનાનો એક વિશિષ્ટ અને વ્યવહારુ આવિષ્કાર જ જીવદયા કે કરુણા છે. પોતાના નિમિત્તે ન કોઈને હણવું કે દુઃખ પહોંચાડવું એ અહિંસા; અને બીજાના ભલા ખાતર પોતાની જાત કે સર્વસ્વને ઘસી નાખવામાં આનંદ માનવો તે કરુણા: આમ અહિંસા અને કરુણા એક જ સિક્કાની બે બાજુ બની જાય છે. આથી આ બંને ભાવનાને સાથે જોવી એ જ યોગ્ય લેખાશે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૪–૨૩૭ના કાળમાં થયેલા દેવાનાંપ્રિય પ્રિયદર્શી મહારાજ અશોકની ચૌદ આજ્ઞાઓ ગિરનારના 'શૈલકણ' પર આલેખાયેલી છે. આ શિલાલેખ એ ગુજરાતના ઇતિહાસની પહેલી ખીંટી છે, તો ગુજરાતનાં સંસ્કારબળોનો પ્રથમ આલેખ છે. આમાં પ્રાણીવધની મનાઈ ઉપરાંત પ્રાણીધન જાળવવાની દરકાર પણ ઘણી બતાવાઈ છે. એક આજ્ઞામાં લખ્યું છે: 'જ્યાં જ્યાં મનુષ્યોપયોગી અને પશુઉપયોગી ઔષધો ન હતાં ત્યાં ત્યાં તે મંગાવવામાં આવ્યાં અને રોપવામાં આવ્યાં. જ્યાં જ્યાં મૂળ અને ફળ નહોતાં ત્યાં ત્યાં તે મંગાવવામાં આવ્યાં અને રોપવામાં આવ્યાં. પશુ અને માણસના ઉપયોગ માટે રસ્તાઓ ઉપર કૂવાઓ ખોદાવવામાં આવ્યા.' આમાં માનવની સાથે મૂંગાં પ્રાણીઓની પણ કેટલી બધી ખેવના રખાઈ છે! ગુજરાતે અહિંસા અને જીવદયાની ભાવના જીવનમાં અનુભવેલી, ઉતારેલી અને જીવી જાણેલી છે. પશુઓની માવજત કરવાની અને ખાસ કરીને ખોડાં ઢોરને સાચવવાની પ્રથાનાં મૂળ અહીં જણાય છે. અત્યારની પાંજરાપોળની સંસ્થાનાં મૂળ પણ ગુજરાતમાં જ છે ને!

પણ આ તો બેએક હજાર વર્ષ પહેલાંના, પ્રમાણમાં નજીકના ઇતિહાસયુગની વાત થઈ. ગુર્જરભૂમિને મળેલ અહિંસા, જીવદયા અને પ્રાણીરક્ષાની ઉત્કટ તેમ જ સુભગ ભાવનાના ચીલા તો, ઇતિહાસયુગને વટાવીને, ઇતિહાસયુગના છેક આરંભકાળ સુધી અથવા તો પ્રાગૈતિહાસક સમયના છેલ્લા તબક્કારૂપ મહાભારતના યુદ્ધના કાળ સુધી પહોંચે છે. જૈનધર્મના બાવીસમા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથ શ્રીકૃષ્ણના પિતરાઈ ભાઈ થતા હતા. પોતાના લગ્ન નિમિત્તે વધ માટે ભેગાં કરેલાં મૂંગાં પ્રાણીઓનો આર્તનાદ સાંભળીને નેમિકુમારે લગ્નના લીલા તોરણેથી પોતાનો રથ પાછો વાળી લઈને ગિરનારની ગહન ગુફાઓ અને ભયંકર અટવીઓમાં તપ, ત્યાગ, સંયમ અને તિતિક્ષાને માર્ગે વૈરાગ્યની સાધના કરવાનું મંજૂર રાખ્યું હતું. ભગવાન નેમિનાથે વિસ્તારેલ અને આપેલ કરુણા અને વૈરાગ્યનો આ અમર વારસો ગુજરાતની ભક્તિશીલ, ધર્મપ્રેમી અને પાપભીરુ પ્રજાએ છેક અત્યાર સુધી સાચવી અને શોભાવી જાણ્યો છે. એટલે, ખરી રીતે, સમ્રાટ અશોકે તો ગુજરાતમાં અહિંસા અને કરુણાની ભાવનાનું પૂર્વભારતમાંથી પશ્ચિમભારતના આ પ્રદેશમાં મોટે ભાગે પુનરુચ્ચારણ અને અમુક અંશે પુનરુજ્જીવન કર્યું; બાકી અહિંસા અને દયાની આ ભાવના તો ઘણા જૂના સમયથી ગુજરાતની પ્રજાના જીવનમાં તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગઈ હતી. શ્રીકૃષ્ણનો પશુપ્રેમ પણ એટલો જ જાણીતો છે.

જૈનધર્મની પ્રરૂપણા ભલે પૂર્વભારતમાં થઈ હોય, પણ, સમય જતાં, એ સ્થિર થયો પશ્ચિમ ભારતમાં, ખાસ કરીને ગુજરાતની ભૂમિમાં, તેમજ દક્ષિણ ભારતમાં. ગુજરાતની ધરતીમાં પરપ્રાંતનું આ બી રોપાયું ને ફૂલ્યું-ફાલ્યું એ જ એની અહિંસાપ્રિયતાનો મોટો પુરાવો છે. ક્ષત્રપસમય દરમ્યાન આવેલા યુએન શુઆંગની પ્રવાસનોંધમાં રાજા શીલાદિત્ય (પહેલા)ની વાત મળે છે. આ શીલાદિત્યે જીવનભર કોઈ પ્રાણીને હાનિ પહોંચાડી ન

હતી અને પોતાના હાથીઓ તેમ જ ઘોડાઓ પણ જીવજંતુની હિંસા ન કરે એ માટે એ તેમને ગાળેલું પાણી પાવાનો આગ્રહ રાખતો. વધુમાં એ લખે છે કે એના રાજ્યનાં પચાસેક વર્ષ દરમિયાન રાની પશુઓ મનુષ્યો સાથે હળીમળી જતાં ને લોકો એમને મારતા ઝૂડતા નહીં.* ઇત્સિંગ પણ આ પ્રદેશનો એક રિવાજ વર્ણવતાં કહે છે કે અહીં ગાળેલા પાણીમાંથી નીકળતાં જંતુઓને પાછાં પાણીમાં નાખી જીવતાં રાખવાનો રિવાજ છે. આમાં બૌદ્ધ ધર્મની અસર હોઈ શકે. પરંતુ જૈનોએ આ ભાવનાને વ્યાપક અને પ્રબળ બનાવવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. આમાં સોલંકી યુગના મહારાજા કુમારપાલનો પણ આગવો ફાળો છે.

મહારાજા કુમારપાલની 'અમારિ–ઘોષણા' એ એક મોટી સાંસ્કૃતિક ઘોષણા છે. આમાં એ અશોક કરતાં એક ડગલું આગળ વધે છે. આ વિશે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એમના 'દ્વયાશ્રય' કાવ્યમાં નોંધે છે: 'એણે કસાઈઓથી થતી તથા શિકારીઓ દ્વારા થતી હિંસા બંધ કરી, દેવતાઓને મળતા બકરાઓના બલિ પણ બંધ કર્યા અને માંસાદિના વેચાણથી જેમની આજીવિકા ચાલતી હતી તેમની આજીવિકા બંધ થતાં તેઓને રાજાએ ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું.' 'અમારિ–ઘોષણા'નો પ્રચાર કુમારપાલે માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં પણ પોતાના સામંતો મારફતે પોતાના આખાય સામ્રાજ્યમાં ગુંજતો કર્યો હતો. મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુરના શિવમંદિરમાંથી અને જોધપુર રાજ્યના કિરાડુમાંથી મળતા હિંસાબંધી ફરમાવતા લેખો આની ગવાહી પૂરે છે. આ સિવાય કુમારપાલે રાજાઓ અને રજપૂતોમાં પ્રચલિત એવા મદ્યપાન અને માંસભક્ષણની બંધી ફરમાવી હતી અને પરદારાગમન અને દ્યૂતનો ત્યાગ કરાવ્યો હતો. આથી ગુજરાતની પ્રજામાં દરેક અનાચાર પ્રત્યે સામાન્ય રીતે જોવા મળતી તિરસ્કારવૃત્તિ માટે આપણે આ રાજવીને શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સાથે સંભારવો પડે.

આ અહિંસા અને જીવદયાની ભાવના ગુજરાતની પ્રજાના હૃદયમાં સૈકાઓ સુધી ઘૂંટાતી રહેલી છે એટલું જ નહીં, વ્યવહારમાં પણ ઊતરી છે. આ પ્રદેશની એક વિભૂતિ ગાંધીજીએ તો અહિંસાની ભૂમિકા પર જ સ્વાતંત્ર્યનું આંદોલન જગાવ્યું. અહિંસા અને વીરતા એ બે બાબતોને કેટલાક વિરોધી માનતા હતા; પણ ગાંધીજીએ આ તથાકથિત વિરોધી બાબતોને ભેગી કરી એક નવું બળ જન્માવ્યું. અહિંસાથી ભરેલી વીરતાથી યુદ્ધ ખેલવાના નવા જ પાઠ ગાંધીજીએ શીખવ્યા. બળવંતરાય ઠાકોરે આ ભાવનાને યોગ્ય રીતે બિરદાવી છે—

'છે જંગ સાત્ત્વિક બળો પ્રકટાવવાનો,
ચારિત્ર્ય સૌમ્ય વ્રત સાધુ ખિલવવાનો.'

સામા પર ઘા કર્યા વિના જીતવાનો ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીરનો પ્રયોગ ગાંધીજીએ કરી બતાવ્યો. ખરેખર તો આખીય ગુજરાતની અહિંસા અને કરુણામય સંસ્કૃતિનું સત્ત્વ ગાંધીજી સાંગોપાંગ વ્યવહારમાં ઉતારે છે અને આથી એમની સિદ્ધિ ગુજરાતના સત્ત્વનું સામર્થ્ય અને ખમીર પુરવાર કરે છે. આમ અશોકના શિલાલેખમાંની ધર્માજ્ઞાઓ કોતરાઈ તો દેશના ઘણા ખૂણામાં, પણ તે ઊગી તો ગુજરાતના જીવનમાં જ.

* 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત' ભાગ ૧; લે. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, પૃ ૮૭-૮૯

ગુજરાતની સહિષ્ણુતા

. સંસ્કૃત માનવનો એક બીજો મોટો પુરુષાર્થ છે પરસ્પરનાં વિચારો, વલણો અને માન્યતાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કેળવવાનો. ગુજરાતમાં આવી પરધર્મ કે પરપ્રજા પ્રત્યેની સહિષ્ણુતા વ્યાપક રૂપે જોવા મળે છે. પોતાને પરમમાહેશ્વર કહેવડાવતા કેટલાક મૈત્રક રાજવીઓએ બૌદ્ધ વિહારોને છૂટે હાથે દાન આપ્યું છે. સોલંકી રાજવીઓ પોતાના નામ આગળ उमापति–वर–लब्धप्रसादનું બિરુદ લગાડવા છતાં સોલંકી યુગના સ્થાપક મૂળરાજે જૈન સ્થાન અને એના પુત્ર ચામુંડે વીરગણિ નામના જૈન સાધુનો આચાર્યપદ મહોત્સવ કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સિદ્ધરાજે વિષ્ણુમંદિર બંધાવ્યાનો અને નેમિનાથની પૂજા કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે, તો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સોમનાથના મંદિરમાં મહાદેવ–શંકરની સ્તુતિ કરે છે. મહારાજા કુમારપાળ પરમમાહેશ્વરની સાથે સાથે પરમાર્હતનું બિરુદ પણ ધરાવે છે. ચિત્તોડગઢમાંથી મળેલા લેખમાં દિગંબર આચાર્ય રામકીર્તિએ શરૂઆતમાં શિવની સ્તુતિ કરી છે. વસ્તુપાલ–તેજપાલે મસ્જિદ બંધાવ્યાનો અને સોમનાથની પૂજા કરી હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે, તો પુત્રપ્રાપ્તિ કાજે હિંદુ દેવની પૂજા કરતા જગડુશાની વાત એમના ચરિત્રકારો કશીય ટીકા વિના નોંધે છે. કારમા દુકાળમાંથી પ્રજાને બચાવનાર જગડુશાએ ખીમલી મસ્જિદ બંધાવી.* વાઘેલા વંશના અર્જુનદેવના સમયનો વેરાવળમાંથી મળેલો એક લેખ સોમનાથ જેવા ધર્મસ્થાનમાં પણ પરધર્મીઓ પ્રત્યે કેટલી ઉદારતા બતાવવામાં આવતી હતી, તે બતાવે છે. નાખુદા પીરોઝે સોમનાથદેવના નગરની બહારના ભાગમાં મસ્જિદ બંધાવી હતી. વળી,આવી ધાર્મિક બાબતોનો વહીવટ મુસલમાનોની જમાત કરે એવી છૂટ પણ હતી.+ થોડા સમય પહેલાં જે પ્રજાહૃદયે મહમૂદ ગીઝનીના આક્રમણનો કારી ઘા અનુભવ્યો હતો, એ જ પ્રજાહૃદય આટલી ઉદારતા બતાવે એ બાબત આપણા સમાજનું હૃદયઔદાર્ય છતું કરે છે. જૈન સંસ્કૃતિના હાર્દરૂપ અનેકાંતવાદે આપેલ પરમતસહિષ્ણુતા, સત્યનો ગમે ત્યાંથી સ્વીકાર કરવાની વૃત્તિ અને ઉદારતાના પાઠે પણ આમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે, એમ સ્વીકારવું ઘટે.

અમદાવાદની એક મસ્જિદમાંથી મળી આવેલ અરબી ભાષામાં લખાયેલો એક લેખ પણ આની ગવાહી પૂરે છે. આ મસ્જિદનો કેટલોક ભાગ સોલંકી સમયમાં બંધાયેલો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આથી સાબિત થાય છે કે મુસલમાનોએ ગુજરાત જીત્યું એની બે દાયકા પૂર્વે તેઓ અહીં શાંતિથી વસવાટ કરતા હતા. આપણે ત્યાં સોલંકી શાસન હતું એ વખતે દક્ષિણમાં શૈવ રાજાઓએ વૈષ્ણવોની કનડગત કરી હોવાના દાખલા મળે છે. ગુજરાતમાં કોઈ શૈવ રાજાએ આવું કર્યું નથી. સંજાણના હિંદુ રાજાએ પારસીઓને આપેલા આશ્રય અને તેમને વસવાટ કાજે આપેલી જમીનનો બનાવ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો એક મહાન બનાવ ગણાય. આવી રીતે પરધર્મીને પોતાની સાથમાં વસવાટ આપ્યાના દાખલા ઇતિહાસમાં વિરલ છે. ગુજરાતની અહિંસામાંથી ગાંધીજીએ એક સાત્ત્વિક બળ ઊભું કર્યું, તો ગુજરાતની સહિષ્ણુતામાંથી ગાંધીજીએ જગતને 'વ્યાપક ધર્મભાવના'નો વિચાર આપ્યો.

---

* જગડુચરિત્ર સર્ગ ૬, શ્લોક ૨૪.

\+ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભાગ ૧ લે. રત્નમણિરાવ જોટે પૃ. ૧૧૪

ગુજરાતની આ પરધર્મસહિષ્ણુતાની વૃત્તિ કાયરતાનો અંચળો લેખાય તો એ ખોટું કહેવાય. કદાચ કોઈ આ તડજોડ કરવાની વૃત્તિને પોતાની કાયર વૃત્તિને ઢાંકવાની વૃત્તિ તરીકે પણ ગણાવે. પરંતુ, વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો, ગુજરાતની અસ્મિતા આનાથી ક્યારેય ઘવાઈ નથી. આમાં તો સર્વધર્મસમભાવથી આગળ વધી સર્વધર્મમમભાવ તરફની ગતિ દેખાઈ આવે છે. આમ આ સહિષ્ણુતાથી ગુજરાતને, ગુજરાતના ધર્મોને અને એ ધર્મો આચરતી વ્યક્તિઓને જોમ મળી છે. ગુજરાતની પ્રજા પ્રમાણમાં વધુ સુખ–શાંતિ અને એખલાસનો અનુભવ માણી શકી છે તે પણ આ કારણે જ.

સંસ્કારઘડતરમાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળનો ફાળો

સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ ઇતિહાસમાં જોઈ શકાય છે. આપણી સંસ્કારિતાની સ્થિરતા કે પ્રગતિની છાપ ઇતિહાસમાં, ભલે જુદે રૂપે પણ, આવિર્ભાવ પામે છે. ઘણીવાર તો વિશિષ્ટ વ્યક્તિનાં કાર્યોમાં સંસ્કૃતિનાં આગવાં તત્ત્વોનું વિકસન કે પ્રફુલ્લન જોવા મળે છે. આમ ઇતિહાસ એ સંસ્કૃતિની આરસી છે, તો ભૂગોળ એ સંસ્કૃતિના વ્યક્તિત્વને ઘડનારું બળ છે. જેમ માનવીને એની આસપાસની પ્રકૃતિનો પાસ લાગે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ માનવીઘડ્યા ઘાટ ધારણ કરે છે. આથી ગુજરાતના વ્યક્તિત્વને જોવા માટે જે જે ભૂમિવિભાગોએ એના વ્યક્તિત્વને ઘડવામાં ફાળો આપ્યો છે તે જોવા ઘટે—પછી ભલેને આજે એ ગુજરાતની રાજકીય સીમાની બહાર હોય. આ માટે અત્યારે રાજસ્થાનમાં આવેલ ભિન્નમાલ કે શ્રીમાલને પણ જોવું ઘટે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિના અભ્યાસીએ ગુજરાત એટલે ૨૦.૫થી ૨૪.૦ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૯.૨થી ૭૪.૯ પૂર્વરેખાંશ સુધીનો પ્રદેશ નહીં, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સહિતનો પશ્ચિમ–હિંદુસ્તાનનો ભાગ એવી વ્યાપક વ્યાખ્યા આપવી પડશે.

ગુજરાતના સાસ્કૃતિક ઘડતરમા સુબદ્ધ સીમાડા, ફળદ્રુપ જમીન, લાંબો, થોડાંક બંદરોવાળો કિનારો, નિયમિત આવતું ચોમાસું અને સમશીતોષ્ણ આબોહવા જેવા ભૌગોલિક સંયોગોએ પણ કેટલોક ભાગ ભજવ્યો છે. ગુજરાતનો સાગરકાંઠો એ એની એક ભૌગોલિક વિશેષતા છે અને એ સાંસ્કૃતિક ઘડતરમા મહત્ત્વનું બળ બની છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ગુજરાતની ધરતી પર રહેલી નાગ પ્રજાની સમુદ્રયાનની વૃત્તિ અને વાણિજ્યવૃત્તિમા આનુ પગેરું શોધવાના પ્રયત્નો થયા છે. વળી પ્રાચીન ગુજરાતને પરદેશ સાથે રાજકીય સંબંધો કરતાં વ્યાપારી સંબંધો વિશેષ હતા. આજે પણ ગુજરાતીઓ એમના વેપારકૌશલ અને વ્યવહારઝીણવટ માટે જાણીતા છે. અત્યારે તો હિંદનું ભાગ્યે જ એવું કોઈ ગામ હશે જ્યાં ગુજરાતી વાણિજ્ય અર્થે વસવાટ કરતો ન હોય! ગુજરાતના વેપારીઓ કુનેહબાજ પણ ખરા. ગંભૂય (ગાંભૂ) ગામનો ઠક્કુર નિન્નય, જગડુશા, સમરસિંહ, શાંતિદાસ ઝવેરી અને દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી મુસલમાનોએ તોડેલાં જૈન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારનું ખર્ચ મેળવવાની વગ ધરાવતા અમદાવાદના નગરશેઠના દાખલા મળે છે. આમ સમુદ્રે આપણી વાણિજ્યવૃત્તિ ખીલવી; આ વાણિજ્યે આપણામાં સમાધાનવૃત્તિ આણી.

મહાજનસંસ્થાનો વિકાસ

ગુજરાતની સમાધાનપ્રિય અને કલેશથી કંટાળવાની વૃત્તિને લીધે ગુજરાતમાં જેટલાં મહાજનો ખીલ્યાં છે તેટલાં બીજે ક્યાંય ખીલ્યાં નથી. આ મહાજનસંસ્થા ગુજરાતનું

એક નોંધપાત્ર સંસ્કૃતિબળ છે, એનું ગૌરવ છે. સંઘબળનો ભારે મહિમા આ સંસ્થામાં જોવાય છે. કેટલીક વાર રાજસત્તા જે કામ લાંબા ગાળે, મોટા ખર્ચે ને મનસંતોષે કરી શકતી નથી, તે કામ આ સંસ્થા અલ્પ સમય અને દ્રવ્યથી, બંને પક્ષના સંતોષ સાથે, પૂરું કરે છે. મહાજનોએ ઘણા વખત સુધી પરદેશીઓને વેપારમા પેસવા દીધા નહોતા, કોમી વેરઝેર પર કાબૂ રાખ્યો હતો ને સ્વચ્છંદ રાજસત્તાઓને નાથવાના પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. સામાજિક અને વ્યાવહારિક નિયમો પણ મહાજને ઘડીને પળાવ્યા હતા. મહાજનો વેપાર ઉપર વેરા નાખતા, લાગા મૂકતા ને દંડ પણ કરતા. સુતાર–લુહારનાં મહાજનોથી લઈને મિલમાલિકોનું મહાજન આજે પણ જોવા મળે છે. ગાંધીજીએ તો 'મજૂરમહાજન'ને જન્મ આપી ઔદ્યોગિક દુનિયામાં એક નવો દાખલો બેસાડયો છે.

સમાધાનપ્રિયતા અને વીરત્વ

સમાધાનપ્રિયતા સદા સમન્વય ને સૌમ્યતાને શોધે છે. જૈન મંદિરોમાં થયેલી અંબામાતાની સ્થાપના એ આ સમન્વયવૃત્તિનો પુરાવો છે, તો ગુજરાતમાં ભયાનક રસવાળા સંપ્રદાયો પણ સામ્ય બન્યા, એ આનો બીજો પુરાવો છે. ગુજરાતે શિવધર્મમાંથી એના ઉગ્ર તત્ત્વને ઓછું કરી નાખ્યું. કાલીમાતા આ પ્રદેશ પર ભદ્રકાલીમાતા બન્યાં. પરંતુ ગુજરાતની સમાધાનપ્રિયતા અને સૌમ્યતાને જોઈ 'અહીં વીરતા વિકસી જ નથી' એમ કહેનાર થાપ ખાય છે. સિસોદિયા વંશના મૂળપુરુષ બાપા રાવળ ઈડરના હતા. ચાવડા વંશ, સોલંકી વંશ અને વાઘેલા વંશની ઇતિહાસગાથામાં સ્થળે સ્થળે પરાક્રમતેજ છલકાતું જોવા મળે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા ક્ષત્રિયોનાં અને વિમળશા અને વસ્તુપાલ જેવા વણિકોનાં હૃદયમાં ધર્મબળ અને હાથમા યુદ્ધકૌશલ્ય પડેલું દેખાય છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઠેરઠેર જોવા મળતા પાળિયાઓ આની જ સાક્ષી પૂરે છે. ભીલ, કોળી, આહીર, ચારણ, મીર, મિયાણા, વાઘેર અને કાઠી જેવી જાતિઓ આજેય બહાદુર જાતિ ગણાય છે. અસહકારની ચળવળ વખતે આ પ્રદેશના બધા વર્ણનાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોએ પોતાની ઠંડી તાકાત બતાવી હતી.

આ બધું હોવા છતાં એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે ગુજરાતની સંસ્કૃતિના આગવા તત્ત્વ લેખે વીરત્વને બતાવી શકીશું નહીં. આનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે જે પ્રજા બહારથી અહીં આવી હોય, તે ઠરીઠામ બનવાની મનોવૃત્તિવાળી બની ગઈ હોય. અહીં આવેલા ક્ષત્રિયો ઠરીઠામ બનવાની વૃત્તિવાળા હતા એમ કહી શકાય. રજપૂતો અહીં આવ્યા ત્યાં લગીમાં એમની રજપૂતવૃત્તિ ઓછી થઈ ગઈ.

ગુજરાત પાસે વહાણવટાની ગૌરવશાળી પરંપરા હતી. ભારતનો લગભગ ત્રીજા ભાગનો સાગરકાંઠો ધરાવતા ગુજરાતમા ભરૂચ, સોપારા, ખંભાત, દ્વારકા, રાયપુર (માંડવી બંદર), સોમનાથ, સુરત વગેરે સાગરસાહસો અને પરદેશી સમૃદ્ધિથી છલકાતા બંદરો હતાં. સોળમી સદીમા રાણી એલિઝાબેથે અકબર બાદશાહને પત્ર લખ્યો. તેમા અકબરને ખંભાતનો શહેનશાહ કહ્યો હતો. સમગ્ર હિંદનો સમ્રાટ ગુજરાતના એક બંદરને લીધે વિદેશમાં ઓળખાય તે એ બંદરની જાહોજલાલી સૂચવે છે. કચ્છના નાખવાઓ પોતાની કાબેલિયતથી દૂર–દેશાવરમાં ડંકો વગાડતા. આજે આપણે દરિયા તરફ પીઠ કરીને બેસી

ગયા છીએ. ઇંગ્લેન્ડની કલ્પનાને જેમ દરિયો ઘડે છે તેવું ગુજરાતને માટે હવે નથી રહ્યું ! 'લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર' એ વાત એક ઉક્તિરૂપે જ સચવાઈ રહી છે.

આમ વાણિજ્ય તરફનો ઝોક ને ઠરીઠામ થવાની વૃત્તિને કારણે વીરત્વનો ઉદ્રેક ઓછો થયો હોવાનો સંભવ ખરો. આથી જ કવિ નર્મદે 'ગુજરાતીઓની સ્થિતિ'માં જોસ્સો અને શરીરબળ વધારી 'ઠંડા લોહી'નું સુખ છોડી 'ગરમ લોહીના સુખ'ને ભોગવવાની વાત કરી છે!

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અહિંસા, જીવદયા, સર્વધર્મસમન્વય, સમાધાનવૃત્તિ જેવાં વિશિષ્ટ તત્ત્વોથી ઘડાયેલી છે. આ બધાં તત્ત્વો સૌમ્યતા અને ઉદાત્તતાથી પરિપૂર્ણ છે. આની અંદર એક નવું બળ પ્રગટાવ્યું મહાત્મા ગાંધીજીએ. એમણે નિર્બળ ગણાતી ભાવનાની સબળતાનું જગતને ભાન કરાવ્યું. ગાંધીજીની વિશેષતા ગુજરાતમાં પડેલાં આ ખીજોનો મનભર અને મનોહર વિકાસ સાધવામાં છે. આપણાં સંસ્કૃતિતત્ત્વો એ મહાન વ્યક્તિના પારસસ્પર્શે ચેતનવંતાં થયાં અને એનો પ્રસાર ભારતમાં જ નહીં, પણ સમગ્ર વિશ્વમાં થયો.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું જ અંગ

ગુજરાતમાં ખીલેલી આ ભાવનાઓ સુવાંગ ગુજરાતની જ છે એવું નથી. ખરેખર તો ગુજરાતની સંસ્કૃતિ તત્ત્વતઃ ભારતીય સંસ્કૃતિથી અળગી નથી, પણ પ્રાંતીય વૈશિષ્ટયના રંગો ધારણ કરતાં કરતાં એની કેટલીક ભાવનાઓ વિશેષપણે વિકસી છે. પરંતુ આ પ્રાંતીય વિશેષતાઓની રંગબેરંગી પુષ્પમાળાનું સળંગસૂત્ર તો ભારતીય સંસ્કૃતિ જ છે. ગુજરાતમાં કેટલીક ભૌગોલિક યા સામાજિક વિશેષતા જોવા મળે, પણ આપણા અહિંસા અને સર્વધર્મ-સમભાવ જેવા સંસ્કારો માત્ર ગુજરાતમાં જ દેખાય છે એમ નથી; અમુક અંશે એ આખા ભારતમાં પણ દેખાય છે. આને વિશે એટલું કહી શકીએ કે આ સંસ્કારોની વિશેષ ખિલાવટ ગુજરાતમાં થઈ છે આમ ભારતના જુદાજુદા પ્રદેશોની પ્રજાનાં રીતરિવાજ, ટેવો, વલણો અને માન્યતા ભલે જુદાં હોય, પણ એમનાં મૂલ્યો તો એક જ છે. જેવી રીતે આપણી સ્વાધીનતાની ભાવનાનો ભગતસિંહ, તિલક, રાનડે, ગાંધીજી અને શ્રી અરવિંદમાં જુદે જુદે રૂપે આવિષ્કાર થયો, એવું જ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશે છે. ઉપમાથી કહીએ તો આનું પોત એક જ છે, એમાં ભાત જુદી જુદી, અવનવા રંગોની ઝલકવાળી દેખાય છે એટલું જ.

ત્રણ રત્નો

લેખક : શ્રી સુરેશ ગાંધી

યુવાન વયે મગધની ગાદીએ આવેલ રાજા શ્રેણિક પોતાના નવા ગોઠિયાઓ અને વાહવાહ કરનારા સામંત–સરદારોના રંગમા રંગાઈને વ્યભિચારી અને વ્યસની બની ગયો હતો.

નવવસંતના ફૂલોએ જ્યારે ફાગણુ પર પ્રેમનો અભિષેક કર્યો અને વારાંગનાઓએ એમના મધુર કંઠે બિહાગનો રાગ છેડી દીધો, ત્યારે શ્રેણિકે એના ગોઠિયાઓને કહ્યું : "આજ તો ઓરસલીની ગંધથી યૌવનનું પાનેતર ભીંજાઈ ગયું છે. મલય પવનના હિલોળે ચંચલ મન ડોલી ઊઠયું છે. ચાલો શિકારે જઈએ."

અને એ ચાંદની રાતે શ્રેણિકની ટોળી વેણુવનમાં તૂટી પડી. મૃગલા અને બીજાં જે પશુઓ હાથ આવ્યાં એમને મારીમારીને ધરતીને લાલ લોહીથી રંગી દીધી!

પણ શ્રેણિકને મન હજુ શાંતિ નથી. જૂઈની સુગંધથી પાગલ બનેલા ભમરાની જેમ એ વિહ્વળ થઈને ચારેકોર ઘૂમી રહ્યો છે. ગોઠિયાઓની નજર ચુકાવી એણે રૂપની લાલસા છિપાવવા પોતાનો ઘોડો દોડાવી મૂક્યો. એને એના ગુપ્તચરોએ બાતમી આપી હતી કે દૂર એક ખેતરમાં એક ખેડૂત ઝૂંપડી બાંધીને ખેતી કરે છે અને તેની યુવાન પુત્રીને કામાંધ શિકારીઓની નજરથી બચાવી રહ્યો છે.

મધરાતે જઈ શ્રેણિકે ખેડૂતની ઝૂંપડીનું બારણું ખખડાવ્યું. ખેડૂતની યુવાન કન્યા નંદાએ બહાર આવીને પૂછયું : "અત્યારે શા માટે આવ્યા છો, અતિથિ?"

યૌવનમાં હિલોળા લેતી આ કિસાન કન્યાને જોઈને શ્રેણિક પાગલ બની ગયો. એને કંઈ પણ બોલવાની ઇચ્છા થઈ નહિ. માત્ર ધરાઈ ધરાઈને એ એનું રૂપ જોતો રહ્યો. શરમાઈને નંદા અંદર ચાલી ગઈ ત્યારે જ એને ભાન થયું કે વસંતે ધરતી પર ફૂલના પગલાં મૂક્યાં છે અને કેસૂડાના રંગે એનું પાનેતર રંગાઈ ગયું છે. ઝૂંપડીની અંદર જઈ

એણે કહ્યું : " આજની રાત રહીને કાલે સવારે મારે માર્ગે ચાલ્યો જઈશ. દૂરનો પ્રવાસી છું, જગ્યા આપશો ? "

ખેડૂત બાપ-દીકરીએ અતિથિનો આદર કર્યો. જે કાંઈ ભોજન પોતાની ઝૂંપડીમાં હતું તે એમણે હાજર કર્યું, અને અતિથિની ખૂબ સરભરા કરી. ચાર દિવસ સુધી અતિથિને પોતાને ત્યાં રાખ્યો. એટલા વખતમાં તો શ્રેણિકે નંદાને પોતાના પ્રેમપાશમાં લપેટી, ભોળવી અને પતિત પણ કરી દીધી હતી ! વિદાય થતી વખતે નંદાની આંગળીમાં રાજ-મુદ્રિકા પહેરાવતાં એ એટલું જ કહેતો ગયો : " હું મગધનો રહેવાસી છું. કોઈક દિવસ મગધની રાજધાની રાજગૃહીમાં આવવાનું થાય તો મારે આંગણે પધારજો ! "

નામઠામ આપ્યા વિના ભોળી ખેડૂત કન્યાને ભોળવી પ્રવાસી તો ચાલ્યો ગયો, પણ નંદા, એ પ્રસંગના ચિંતાભર્યા સ્મરણરૂપે, ગર્ભને ધારણ કરી રહી. પૂરા દિવસે એને પુત્ર અવતર્યો. થોડા દિવસ પછી એક મેઘલી રાતે સર્પદંશથી નંદાનો બાપ મૃત્યુ પામ્યો !

એકલી–અટૂલી નંદાએ, પોતાના ભલાભોળા સાથીઓની સહાયથી, મહેનત–મજૂરી કરીને, પંદર વર્ષ સુધી પોતાના બાળક અભયને ઉછેરીને મોટો કર્યો.

એ વાતને પંદર વર્ષ વીતી ગયાં છે. ફરી એ જ વસંતની બહાર ખીલી ઊઠી છે. વૃક્ષપલ્લવે નવા અંકુર ફૂટ્યા છે. ફૂલે ફૂલે ભ્રમરો ગુંજી રહ્યા છે. યૌવનના ઉંબરે આવેલા નંદાના પુત્ર અભયે એક દિવસ માને કહ્યું : " મા ! મારા બાપુ ક્યાં છે ? "

તૂટેલી–જર્જરિત લાકડાની પેટીમાં મૂકેલી એક હાંડલીમાં સાચવી રાખેલી સોનાની મુદ્રિકા કાઢી નંદાએ અભયના હાથમાં મૂકીને કહ્યું : " હું જાણતી નથી બેટા, કે તારા પિતા શ્રેષ્ઠી છે કે સેનાપતિ છે. માત્ર આ મુદ્રિકા તારા પિતાની છે, અને મગધની રાજધાની રાજગૃહીમાં એ રહે છે. "

" ચાલો મા, રાજગૃહીમાં જઈ એમને શોધી કાઢીએ. "

અભય અને નંદા રાજગૃહીને પાદર આવ્યાં. એમણે એક ખેડૂતને ઘેર ઉતારો કર્યો. પછી માતાને પ્રણામ કરી, આશ્વાસન આપી, અભય એના પિતાની ખોજમાં નીકળી પડ્યો.

*

છેલ્લા દશ વર્ષથી મગધપતિ શ્રેણિકના જીવનમાં મોટો પલટો આવ્યો છે. વ્યભિચારી અને વ્યસની મિત્રોની મંડળીને એણે વિદાય આપી છે. ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશથી એણે મદિરા, માંસ અને વ્યભિચાર છોડ્યાં છે. પ્રભુના ધર્મોપદેશથી એનામાં ધર્મવૃત્તિ પ્રગટી છે; લોકો પ્રત્યે પ્રેમ અને દયાનાં ઝરણાં ફૂટ્યાં છે. પ્રજાનું સુખ એ જ એની ચિંતા છે. કૂવા, વાવ અને તળાવો ઠેરઠેર બંધાવી એણે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે કરુણા અને અહિંસા રાખવા પ્રધાનો અને રાજ્યના અધિકારીઓને આજ્ઞા આપી છે.

મહારાજા શ્રેણિકને રાજકાજમાં મદદ કરવા માટે ચારસો નવ્વાણુ મંત્રીઓ છે, પણ તેમાં મહામંત્રીની જગ્યા લે એવો કોઈ પણ વિચક્ષણ અને બુદ્ધિમાન પુરુષ હજી એની નજરે ચડતો નથી. એ હોદ્દા પર તો મહાપ્રતાપી અને બુદ્ધિનો ભંડાર હોય એવો જ માણસ શોભે, એટલે જુદી જુદી યુક્તિથી એવા માણસની શોધ થઈ રહી છે.

આજે મહારાજાના એક અધિકારીએ સાવ ખાલી, અવાવરુ કૂવામાં એક સોનાની વીંટી નાખીને જાહેર કર્યું છે કે, "જે કોઈ માણસ અંદર ઊતર્યા વિના, કોઈ પણ સાધન વિના, એ વીંટી બહાર કાઢશે તેને રાજ્યના વડાપ્રધાનની પદવી આપવામાં આવશે."

કૂવા આગળ લોકોનું મોટું ટોળું જામ્યું છે. અંદરોઅંદર ખૂબ કોલાહલ થઈ રહ્યો છે. કૂવાના તળિયે પડેલી સોનાની વીંટી અંધારામાંય ચમકી રહી છે. વીંટીમાં ત્રણ રત્નો જડેલાં છે. તેને વાંસડા વિના કે એવા બીજા સાધન વિના બહાર કાઢવી કેવી રીતે ?

અભયે ટોળું જોયું અને એ ટોળામાં પેસીને એ ત્યાં ભેગા થયેલા માણસોને કહેવા લાગ્યો: "અરે, ભાઈઓ! તમે બધા ચિંતામાં કેમ પડ્યા છો ?"

એક જણે કહ્યું : "જુઓ ને, કૂવામાં કેવી સુંદર વીંટી ચમકી રહી છે ! અરે, એને ત્રણ ત્રણ તો રત્નો જડેલાં છે ! લાખ સોનામહોરનો માલ છે. એને અંદર ઊતર્યા વગર કે બીજાં સાધનો વિના બહાર કાઢવાની છે. એ કાઢનારને મગધપતિ પોતાના મહામંત્રી બનાવવાના છે. આમાં તો ભલભલા બુદ્ધિશાળીની બુદ્ધિ પણ બુઠ્ઠી બની જાય એવું કામ છે."

અભયે કહ્યું : "મારે મન તો આ રમત છે. તમે બધા ભાઈઓ અને બહેનો સહકાર આપશો ?"

બધાંએ હા પાડી એટલે અભય કૂવાની પાળ આગળ આવ્યો. એક માણસને મોકલી તાજા છાણનો પોદળો મંગાવ્યો અને બરાબર પેલી વીંટી પર નાખ્યો. પછી એક સુક્કા ઘાસનો પૂળો મંગાવી તેને સળગાવી એ છાણ પર ફેંક્યો. ઘાસના તાપથી છાણ સુકાઈ ગયું: વીંટી એમાં ચોંટી ગઈ. પછી બધાં ભાઈઓ અને બહેનોને સાબદા કરી પાસેના ભરેલા કૂવામાંથી પાણીના હાંડા ખેંચી ખેંચી આ ખાલી કૂવામાં ઠાલવવા કહ્યું. પોતે પણ એમની સાથે કામે લાગી ગયો. પાણી છેક કૂવાના કાંઠા સુધી આવતાં છાણું પણ તરીને ઉપર આવ્યું. અભયે તે લઈ લીધું અને અંદરની વીંટી મહારાજાના અધિકારીના હાથમાં મૂકી. લોકો અભયની બુદ્ધિપ્રતિભાથી અંજાઈ આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા.

બધાંએ કહ્યું, ધન્ય છે. અમલદાર પણ ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને અભયને મહારાજા શ્રેણિક પાસે લઈ ગયો. રાજાજીએ બધી વાત સાંભળી એનો વાંસો થાબડ્યો અને વીંટી ભેટ આપીને એની ઓળખાણ પૂછી. અભયે તેની માતાએ આપેલી મુદ્રિકા મહારાજાના હાથમાં મૂકીને પંદર વર્ષ પહેલાંનો પ્રસંગ યાદ દેવડાવ્યો. મહારાજા ઝાંખા પડી ગયા.

એમને બધું યાદ આવ્યું: ગળગળા થઈ એમણે પુત્રને માથે હાથ મૂક્યો અને દરબાર ભરી એને મહામંત્રીની પદવી આપી. પછી ખેડૂતને ઘેર પાલખી મોકલી નંદાને રાજમહેલમાં બોલાવી લીધી. ચાર આંખો ભેગી થતાં મહારાજાની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં.

નંદાએ પતિના પગમાં પડી કહ્યું : "દેવ, હું તો ભવોભવની દાસી. આ જન્મમાં તમે ન મળત તો અનેક જન્મ સુધી રાહ જોઈને બેસી રહેત !"

*

રાજગૃહી નગરીના દુર્ગપાલોએ દાંડી પીટીને મહામંત્રી તરીકે અભયની વરણી થઈ હોવાની જાહેરાત કરી દીધી છે. ચોકે અને ચૌટે એની બુદ્ધિમત્તાનાં વખાણ થઈ રહ્યાં છે.

લોકો તો એ સમાચાર જાણી રાજી રાજી થઈ ગયા છે. ઘેર ઘેર આસોપાલવનાં તોરણો બંધાયાં છે. રંગરાગ, ઉત્સવ અને નૃત્યગાન થઈ રહ્યાં છે. જેમ પ્રજાને કુશળ મહામંત્રી મળ્યો તેમ રાજાને પણ પંદર વર્ષ પછી પોતાનાં સ્ત્રી–પુત્ર મળ્યાં એનો અધિક આનંદ છે: મહારાજા શ્રેણિકે મંત્રીઓને કહ્યું : "આજના મંગલ પ્રસંગે પ્રભુ મહાવીરને આશીર્વાદ આપવા રાજગ્રહીમાં પધારવા આમંત્રણ પાઠવો."

ભગવાન મહાવીર વેલુવનમાં પોતાના સાધુસંઘ સાથે બિરાજી રહ્યા છે. માનવજાતના કલ્યાણની અહોનિશ કામનાથી એમનાં નયનોમાં કરુણાનો નિધિ છલકાય છે. રાજસેવકોએ ઘોડાપરથી ઊતરી એમના ચરણમાં પડી કહ્યું : "પ્રભુની ચરણરજ લેવાની ઇચ્છાથી મગધ-નરેશ શ્રેણિકે આપને યાદ કર્યા છે."

બીજા દિવસે શ્રમણસંઘ સાથે પ્રભુ મહાવીરે રાજગ્રહી નગરીને પાવન કરી. લોકોનો આનંદ સમાતો નથી. એમના પવિત્ર પગલે દુંદુભિ વાગી રહ્યા છે. અંતઃપુરના મોટા સ્ત્રીસમુદાય સાથે મહારાજા શ્રેણિક અને અભયે પ્રભુનું વંદન કર્યું. અભયે કહ્યું : "પાપના કાદવમાં ડૂબેલા એવા અમને આપની અમૃતવાણી સંભળાવી પાવન કરો પ્રભુ !"

ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી પ્રભુની અમૃતવાણીનો પ્રવાહ નાના-મોટા, ઊંચ-નીચ સૌ જીવોને પુણ્યસ્નાન કરાવી રહ્યો છે. જીવનની વેણુ મંગલ સૂરે વાગી ઊઠી છે. જાણે આકાશમાં મેઘ-માલા પણ થંભી ગઈ છે. ભગવાન મહાવીરની પ્રેમવાણીથી ભીંજાયેલા અભયે એમના પગમાં પડીને કહ્યું: "હિંસામાથી અહિંસામા, અસત્યોમાંથી સત્યમાં અને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં પ્રેરનારી આપની વાણી ધન્ય છે પ્રભુ !" અને પછી એણે પોતાની આંગળીમાંથી ત્રણ રત્નોવાળી વીંટી કાઢી પ્રભુના ચરણમા મૂકી દીધી.

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું: "સાધુઓને સુવર્ણ કે રત્નોની શી જરૂર છે? અમારા સંઘના બધા સાધુઓ પાસે આથીયે વધુ મૂલ્યવાન ત્રણ રત્નો હોય છે: સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર. એ પોતાની જાતને અને બીજાને પણ સમૃદ્ધિશાળી બનાવી શકે છે."

સમય થયો એટલે પ્રભુએ તો શ્રમણસંઘ સાથે વિદાય લીધી. પણ અભય વિચારોના ચકરાવામા ચડ્યો : જેમણે ત્રણ રત્નોથી પોતાનું જીવન વિભૂષિત કર્યું હોય એવી વિભૂતિના ચરણે શા માટે ન જવું ?

એવામાં થોડા દિવસ પછી એક મુનિનું રાજગ્રહીમાં આગમન થયું.

પ્રભુ મહાવીર પાસે દીક્ષા લઈને નગર નગરમા ઘૂમતો આ સાધુ રાજગૃહીની ગલીઓમાં ઘૂમવા લાગ્યો. સાધુ બનેલા એ ગરીબ કઠિયારાને કોઈએ પણ ભીક્ષા ન આપી. કેટલાકે એમ પણ કહ્યુ કે, પેટ નહોતું ભરાતું એટલે સાધુ થયો છે! લોકોના તિરસ્કાર અને ઉપાલંભોને સહન કરતો સાધુ મૂંગો મૂંગો રસ્તા પરથી નત મસ્તકે ચાલ્યો જતો હતો; એ કોઈની પણ સાથે બોલતો નહોતો.

નગરચર્યા જોવા નીકળેલા અભયે તેને જોયો. લોકોનું ટોળુ મુનિની પાછળ પડ્યું હતું અને અનેક જાતની વાતો કરીને એને વગોવી રહ્યું હતું. અભય પ્રભુ મહાવીરનો ભક્ત હતો. તેનું હૃદય અનુકંપાથી ભરાઈ ગયું. સાધુ–મુનિઓને એ હમેશાં વંદન કરતો અને ભાવ-

પૂર્વક ભિક્ષા આપતો. એ મુનિને ઊભા રાખી પગે લાગી અભયે કહ્યું : "ગુણની પૂજા માટે વય કે જાતિ જોવાતી નથી. જ્ઞાન અને ગુણ તો સર્વત્ર પૂજ્ય છે."

મુનિએ આનંદ પામી અભયને આશીર્વાદ આપ્યા. પાછળ આવતા લોકોના ટોળાને આશ્ચર્ય થયું. તેઓ અભય અને મુનિને આજુબાજુથી ઘેરી વળ્યા. એક જણાએ તો મુનિ પર પથ્થર પણ ફેંક્યો. એથી ચોંકીને ગંભીર બનેલા અભયે પોતાના હાથમાંની સોનાની વીંટીમાંથી ત્રણ રત્નો બહાર કાઢી લોકોના ટોળાને ઉદ્દેશીને કહ્યું : "શાંત થાઓ અને સાંભળો, મારે આ ત્રણ રત્નો આપવાનાં છે."

"કોને આપવાનાં છે?" ટોળામાંથી અવાજ આવ્યો.

અભયે કહ્યું : "જે ત્રણ વસ્તુ છોડે તેને : એક ઠંડું પાણી, બીજી વસ્તુ અગ્નિ અને ત્રીજી સ્ત્રી."

લોકો કહે : "એ તો ભારે મુશ્કેલ. હંમેશા ગરમ પાણી પીવું, કોઈ પણ જાતનો અગ્નિ પોતાના માટે સળગાવવો નહિ અને સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ હંમેશ માટે છોડી દેવો એ તો ભાર કઠણ કામ. એ કેમ બને?"

અભયે ગંભીર બનીને કહ્યું : "આ રત્નોના અધિકારી તમે નહિ, પણ આ મુનિ છે. એમણે સાધુનાં વસ્ત્રો ઓઢી હમેશને માટે ઠંડું પાણી છોડ્યું છે, અગ્નિ છોડ્યો છે અને સ્ત્રીસંગ પણ છોડ્યો છે."

સાધુએ કહ્યું : "અમોને એ વીંટી ન ખપે. અમે અપરિગ્રહી છીએ. આવા પાર્થિવ રત્નો કરતાં વધુ કીમતી રત્નો અમારી પાસે છે."

"ધન્ય છે, ધન્ય છે," લોકોએ મુનિનો જયજયકાર કર્યો. સ્વાર્થ અને સુખમાં અહોનિશ રાચતા લોકોએ એમની ચરણવંદના કરી અને કહ્યું : "અમારી ભૂલ થઈ મુનિવર, અમને ક્ષમા આપો."

સાધુએ પોતાની પાસેનાં ત્રણે રત્નો માનવજાતના કલ્યાણ માટે આપી દીધાં. વીત-રાગી સાધુની અમૃત વાણીથી તે દિવસે રાજગૃહી નગરી ધન્ય બની. બીજા દિવસે અભયે એ જ કઠિયારા સાધુ પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમની સાથે વનનો મારગ લીધો.

આકાશમાં શ્યામ મેઘઘટા જામવા માંડી હતી. અષાઢનો પવન જોરજોરથી આવીને રાજગૃહી નગરીનાં બારી-બારણાં ખખડાવી રહ્યો હતો. મુનિ અને અભયના અંતરનાં દ્વાર પણ એ જ રીતે ઉઘાડ બીડ થઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ અપાર્થિવ તેજને ઝંખતા તેઓ આગળ ને આગળ ચાલ્યા જતા હતા. અને નગરનાં નર-નારીઓ એમને દૂર રહ્યાં રહ્યાં અંતરથી વંદન કરી રહ્યાં હતાં.

લોકો તો એ સમાચાર જાણી રાજી રાજી થઈ ગયા છે. ઘેર ઘેર આસોપાલવનાં તોરણો બંધાયાં છે. રંગરાગ, ઉત્સવ અને નૃત્યગાન થઈ રહ્યાં છે. જેમ પ્રજાને કુશળ મહામંત્રી મળ્યો તેમ રાજાને પણ પંદર વર્ષ પછી પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્ર મળ્યાં એનો અધિક આનંદ છે: મહારાજા શ્રેણિકે મંત્રીઓને કહ્યું : "આજના મંગલ પ્રસંગે પ્રભુ મહાવીરને આશીર્વાદ આપવા રાજગ્રહીમાં પધારવા આમંત્રણ પાઠવો."

ભગવાન મહાવીર વેણુવનમાં પોતાના સાધુસંઘ સાથે બિરાજી રહ્યા છે. માનવજાતના કલ્યાણની અહોનિશ કામનાથી એમનાં નયનોમા કરુણાનો નિધિ છલકાય છે. રાજસેવકોએ ઘોડાપરથી ઊતરી એમના ચરણમાં પડી કહ્યું : "પ્રભુની ચરણરજ લેવાની ઇચ્છાથી મગધનરેશ શ્રેણિકે આપને યાદ કર્યા છે."

બીજા દિવસે શ્રમણસંઘ સાથે પ્રભુ મહાવીરે રાજગ્રહી નગરીને પાવન કરી. લોકોનો આનંદ સમાતો નથી. એમના પવિત્ર પગલે દુંદુભિ વાગી રહ્યા છે. અંતઃપુરના મોટા સ્ત્રીસમુદાય સાથે મહારાજા શ્રેણિક અને અભયે પ્રભુનું વંદન કર્યું. અભયે કહ્યું : "પાપના કાદવમાં ડૂબેલા એવા અમને આપની અમૃતવાણી સંભળાવી પાવન કરો પ્રભુ!"

ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી પ્રભુની અમૃતવાણીનો પ્રવાહ નાના-મોટા, ઊંચ-નીચ સૌ જીવોને પુણ્યસ્નાન કરાવી રહ્યો છે. જીવનની વેણુ મંગલ સૂરે વાગી ઊઠી છે. જાણે આકાશમાં મેઘમાલા પણ થંભી ગઈ છે. ભગવાન મહાવીરની પ્રેમવાણીથી ભીંજાયેલા અભયે એમના પગમાં પડીને કહ્યુ : "હિંસામાથી અહિંસામા, અસત્યોમાંથી સત્યમાં અને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં પ્રેરનારી આપની વાણી ધન્ય છે પ્રભુ!" અને પછી એણે પોતાની આંગળીમાંથી ત્રણ રત્નોવાળી વીંટી કાઢી પ્રભુના ચરણમા મૂકી દીધી.

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું: "સાધુઓને સુવર્ણ કે રત્નોની શી જરૂર છે? અમારા સંઘના બધા સાધુઓ પાસે આથીયે વધુ મૂલ્યવાન ત્રણ રત્નો હોય છે: સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર. એ પોતાની જાતને અને બીજાને પણ સમૃદ્ધિશાળી બનાવી શકે છે."

સમય થયો એટલે પ્રભુએ તો શ્રમણસંઘ સાથે વિદાય લીધી. પણ અભય વિચારોના ચકરાવામાં ચડ્યો : જેમણે ત્રણ રત્નોથી પોતાનું જીવન વિભૂષિત કર્યું હોય એવી વિભૂતિના ચરણે શા માટે ન જવું?

એવામાં થોડા દિવસ પછી એક મુનિનું રાજગ્રહીમાં આગમન થયું.

પ્રભુ મહાવીર પાસે દીક્ષા લઈને નગર નગરમાં ઘૂમતો આ સાધુ રાજગૃહીની ગલીઓમાં ઘૂમવા લાગ્યો. સાધુ બનેલા એ ગરીબ કઠિયારાને કોઈએ પણ ભીક્ષા ન આપી. કેટલાકે એમ પણ કહ્યું કે, પેટ નહોતું ભરાતું એટલે સાધુ થયો છે! લોકોના તિરસ્કાર અને ઉપાલંભોને સહન કરતો સાધુ મૂંગો મૂંગો રસ્તા પરથી નત મસ્તકે ચાલ્યો જતો હતો; એ કોઈની પણ સાથે બોલતો નહોતો.

નગરચર્યા જોવા નીકળેલા અભયે તેને જોયો. લોકોનું ટોળું મુનિની પાછળ પડયું હતું અને અનેક જાતની વાતો કરીને એને વગોવી રહ્યું હતું. અભય પ્રભુ મહાવીરનો ભક્ત હતો. તેનું હૃદય અનુકંપાથી ભરાઈ ગયું. સાધુ-મુનિઓને એ હમેશાં વંદન કરતો અને ભાવ-

પૂર્વક ભિક્ષા આપતો. એ મુનિને ઊભા રાખી પગે લાગી અભયે કહ્યું : "ગુણની પૂજા માટે વય કે જાતિ જોવાતી નથી. જ્ઞાન અને ગુણ તો સર્વત્ર પૂજ્ય છે."

મુનિએ આનંદ પામી અભયને આશીર્વાદ આપ્યા. પાછળ આવતા લોકોના ટોળાને આશ્ચર્ય થયું. તેઓ અભય અને મુનિને આજુબાજુથી ઘેરી વળ્યા. એક જણાએ તો મુનિ પર પથ્થર પણ ફેંક્યો. એથી ચોંકીને ગંભીર બનેલા અભયે પોતાના હાથમાંની સોનાની વીંટીમાંથી ત્રણ રત્નો બહાર કાઢી લોકોના ટોળાને ઉદ્દેશીને કહ્યું : "શાંત થાઓ અને સાંભળો, મારે આ ત્રણ રત્નો આપવાનાં છે."

"કોને આપવાનાં છે ?" ટોળામાંથી અવાજ આવ્યો.

અભયે કહ્યું : "જે ત્રણ વસ્તુ છોડે તેને : એક ઠંડું પાણી, બીજી વસ્તુ અગ્નિ અને ત્રીજી સ્ત્રી."

લોકો કહે : "એ તો ભારે મુશ્કેલ. હંમેશા ગરમ પાણી પીવું, કોઈ પણ જાતનો અગ્નિ પોતાના માટે સળગાવવો નહિ અને સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ હંમેશ માટે છોડી દેવો એ તો ભાર કઠણ કામ. એ કેમ બને ?"

અભયે ગંભીર બનીને કહ્યું : "આ રત્નોના અધિકારી તમે નહિ, પણ આ મુનિ છે. એમણે સાધુનાં વસ્ત્રો ઓઢી હમેશને માટે ઠંડું પાણી છોડ્યું છે, અગ્નિ છોડ્યો છે અને સ્ત્રીસંગ પણ છોડ્યો છે."

સાધુએ કહ્યું : "અમોને એ વીંટી ન ખપે. અમે અપરિગ્રહી છીએ. આવા પાર્થિવ રત્નો કરતાં વધુ કીમતી રત્નો અમારી પાસે છે."

"ધન્ય છે, ધન્ય છે," લોકોએ મુનિનો જયજયકાર કર્યો. સ્વાર્થ અને સુખમાં અહોનિશ રાચતા લોકોએ એમની ચરણવંદના કરી અને કહ્યું : "અમારી ભૂલ થઈ મુનિવર, અમને ક્ષમા આપો."

સાધુએ પોતાની પાસેનાં ત્રણે રત્નો માનવજાતના કલ્યાણ માટે આપી દીધાં. વીતરાગી સાધુની અમૃત વાણીથી તે દિવસે રાજગૃહી નગરી ધન્ય બની. બીજા દિવસે અભયે એ જ કઠિયારા સાધુ પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમની સાથે વનનો મારગ લીધો.

આકાશમાં શ્યામ મેઘઘટા જામવા માંડી હતી. અષાઢનો પવન જોરજોરથી આવીને રાજગૃહી નગરીનાં બારી-બારણાં ખખડાવી રહ્યો હતો. મુનિ અને અભયના અંતરનાં દ્વાર પણ એ જ રીતે ઉઘાડ-બીડ થઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ અપાર્થિવ તેજને ઝંખતા તેઓ આગળ ને આગળ ચાલ્યા જતા હતા. અને નગરના નરનારીઓ એમને દૂર રહ્યાં રહ્યાં અંતરથી વંદન કરી રહ્યાં હતાં.

અભયસોમકૃત

માનતુંગ-માનવતી-ચઉપઈ

સંપાદક : કનુભાઈ વ્ર. શેઠ એમ. એ.

અભયસોમકૃત 'માનતુંગ-માનવતી ચઉપઈ'ની રચના વિ. સં. ૧૭૨૭માં થયેલી છે. પ્રસ્તુત કૃતિનું સંપાદન અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહની સં. ૧૭૪૭માં લખાયેલી, એક શુદ્ધ પ્રત પરથી કર્યું છે. ભંડારના ૨૭૫૨ ક્રમાંકવાળા ગૂટકામાં બીજી કૃતિઓની સાથે પાના ૧૧-થી ૧૮ સુધીમાં આ કાવ્ય ઉતારેલું છે. ભુજ મધ્યે સં. ૧૭૪૭ના આશ્વિન માસમાં તેની નકલ કરવામાં આવી છે.

કૃતિ સં. ૧૭૨૭માં રચાઈ, એ એની 'પ્રશસ્તિ'ના નીચેના ઉલ્લેખ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે:

"સતર સતાવીશઈ સંવત્સરંઈ, સુદિ આસાઢઈ દ્વિતીયા દિન ગુરઈ,
ખરતર-સહગુરુ જિણચંદ-જયકરુ, તેહનઈ રાજઈ સોહગસુંદર;
સુંદર -સોમસુંદર પ્રસાદિ, અભયસોમ ઈણિપરિ કહઈ,
એ સરસ કહિનઈ કથા દાખી, ભેદ મતિમંદિર લહઈ." (૪)

આ પરથી જાણવા મળે છે કે તે ખરતરગચ્છના જિનચંદના શિષ્ય સોમસુંદરના શિષ્ય હતા. તે સિવાય કોઈ ખાસ માહિતી તેમના અંગત જીવન વિષે પ્રાપ્ત થતી નથી.*

---

* શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ કવિની પ્રાપ્ત કૃતિઓની હસ્તપ્રતોને આધારે તેમનો કવનકાલ સંવત ૧૭૧૧ થી ૧૭૨૯ ગણાવ્યો છે. ('જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૬૬૪.) અને આ ચઉપઈ ઉપરાંત બીજી ત્રણ કૃતિઓ : ૧. વૈદર્ભી ચોપાઈ (સં. ૧૭૧૧), વિક્રમચરિત્ર ખાપરા ચોપાઈ (સં. ૧૭૨૩) અને વિક્રમચરિત્ર (લીલાવતી) ચોપાઈ (સં. ૧૭૨૪) ઉપલબ્ધ થતી હોવાનું નોંધ્યું છે. (જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૨, પૃ. ૧૪૨-૧૪૬)

આ કૃતિની ભાષામાં મારવાડી–ગુજરાતીનું મિશ્રમણ જોવા મળે છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી આ ભાષાને મારુ–ગુર્જર તરીકે અને પુરાતત્ત્વાચાર્ય મુનિ શ્રી જિનવિજયજી આને રાજસ્થાની–ગુર્જર તરીકે ઓળખાવે છે.

પ્રતમાં કુલ ૮ પાનાં છે. પાનાનું સામાન્ય માપ ૭.૧"×૪.૭" ઈંચ છે. દરેક પાના પર પ્રાયઃ ૧૭ પંક્તિ છે. પત્રની ડાબી અને જમણી બાજુ ૦.૬" નો હાંસિયો લાલ શાહીથી અંકિત કરવામાં આવ્યો છે. સમગ્ર પ્રત સુવાચ્ય દેવનાગરી લિપિમાં એક હસ્તે ઉતારેલી છે.

પ્રસ્તુત એક જ પ્રત પરથી આ કૃતિ અહીં રજૂ કરી છે.

કથાસાર

કવિ અભયસોમ આરંભમાં ગુરુને નમન કરી, પછી પહેલી કડીમાં સરસ્વતી અને સદ્‌ગુરુને પ્રણામ કરી કાવ્યનો પ્રારંભ કરે છે.

માલવદેશમાં આવેલ ઉજ્જન નગરીમાં રાજા માનતુંગ રાજ્ય કરતો હતો. તેને રૂપ-ગુણયુક્ત ગુણસુંદરી નામે રાણી હતી. તે નગરમાં શ્રેષ્ઠી ધનપતિ અને તેની પત્ની ધનવતી રહેતાં હતા. તેમને રંભા જેવી સ્વરૂપવાન અને ચોસઠ કલામાં નિપુણ એવી માનવતી નામની પુત્રી હતી.

એકવાર રાત્રિ સમયે નગરચર્યા કરવા નીકળેલ રાજા માનતુંગે ચાર–પાંચ કન્યકાઓને અરસપરસ વાતો કરતાં સાંભળી. એકે કહ્યું : "હું પતિની સેવા કરીને તેને રીઝવીશ." બીજીએ કહ્યું : "હું ભાતભાતનાં ભોજન દ્વારા પતિને પ્રસન્ન કરીશ." માનવતીએ કહ્યું : "જો પ્રીતમને પૂર્ણપણે વશ કરીએ તો જ પરણ્યાનું પ્રમાણ કહેવાય. જે સાત ઘડા પાણી વડે મારા પાદનું પ્રક્ષાલન કરશે અને હું ધરતી પર પગ મૂકું ત્યારે પોતાની હથેળી ધરશે, એવા પુરુષને હું મારો 'કંથ' બનાવીશ." પ્રચ્છન્નપણે આ સાંભળી રહેલા રાજાએ તેને પરણીને તેનો ગર્વ ઉતારવાનો નિર્ણય કર્યો.

બીજે દિવસે પ્રધાન દ્વારા 'માગું' કરી રાજા ધનપતિની પુત્રી માનવતીને પરણ્યો. પરણ્યા બાદ તેને સાથે ન રાખતાં રાજા માનતુંગે માનવતીને એકાંતમાં આવેલ એકથંભા મહેલમાં ચોકીપહેરા નીચે રાખી અને તે રાત્રીએ સખીઓ પાસે બોલેલા બોલ સિદ્ધ કરી બતાવવા જણાવ્યું.

માનવતીએ પણ પોતાના બોલ સિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પોતાના પિતાને બોલાવી આ સર્વ બિના તેણે જણાવી, અને એમને પોતાના ગૃહથી એકથંભા મહેલ સુધી સુરંગ તૈયાર કરવા જણાવ્યું. થોડા વખતમાં જ ધનપતિએ તે પ્રમાણે સુરંગ ખોદાવી. સુરંગ વાટે એકાંતવાસ તજી માનવતી પિતાગૃહે આવી.

પછી માનવતીએ યોગિનીનો વેશ ધારણ કરી, હાથમાં વીણા લઈ નગરમાં ફરવા માંડ્યું. માનતુંગે તેના 'વીણાવાદન'થી આકર્ષાઈ તેને મંત્રી દ્વારા તેડાવી તેનો આદર-સત્કાર કર્યો. યોગિનીને જોઈ રાજાને તે 'એકથંભા મહેલમાં રહેતી માનવતી' હોવાનો ભ્રમ થયો. રાજાને વિચારમાં પડેલો જોઈ માનવતી ચેતી ગઈ. યોગિનીને વિદાય કરી

રાજા જલદીથી એકથંભા મહેલ તરફ રવાના થયો. માનવતી પણ સુરંગ વાટે એકથંભા મહેલમા જઈ પલંગ પર સૂઈ ગઈ. રાજાએ આવી માનવતીને જોઈ; તેનો ભ્રમ દૂર થયો;

યોગિની તરફ આકર્ષાયેલ રાજાએ તેને ફરી બોલાવી, કાયમ પોતાની સાથે રહેવા વિનંતિ કરી. "રાજા પોતાની સાથે એક ગામ અને એક ઠામમાં રહેશે" એવી શરત કરી, યોગિની રાજા સાથે રહેવા લાગી.

હવે એક વખતે 'મુંગીપાટણ' નગરના રાજા દલથંભણની પુત્રી રત્નવતીનું 'નારીયેલ' લઈ તેનો પ્રધાન રાજા માનતુંગ પાસે આવ્યો. રાજાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. હવે તેને પરણવા માટે 'મુંગીપાટણ' જવાનું થતાં, રાજા વિસામણમા પડ્યા, કેમકે શરત પ્રમાણે તે યોગિનીને મૂકીને ક્યાંય જઈ શકે તેમ ન હતો. રાજાએ પોતાની મુશ્કેલી યોગિનીને જણાવતાં, તે પણ રાજા સાથે 'મુગીપાટણ' જવા તૈયાર થઈ.

રાજા યોગિનીને લઈને મુંગીપાટણ જવા નીકળ્યો. બે ત્રણ મજલ ગયા બાદ રાજાએ વિશ્રામ કર્યો યોગિની રાજાની રજા લઈ સ્નાન કરવા સરોવરે ગઈ. યોગિનીનો વેશ ઉતારી તેણે સોળ શણગાર ધારણ કર્યા અને પાસે આવેલ વૃક્ષની ડાળી પર હીંચકા ખાતી ખાતી ગીત ગાવા લાગી

વિલંબ થતા રાજા યોગિનીની તપાસ કરવા સરોવર કિનારે આવ્યો. યોગિનીને બદલે એક રૂપવતીને જોઈ તે તેના પર આસક્ત થઈ ગયો. પાસે જઈ તેણે તેની સાથે વાતચીત આરંભી. પેલી રૂપવતીએ રાજાને જણાવ્યુ: "હુ વિદ્યાધરી છું. જે કોઈ સાત ઘડા પાણી લાવી મારા પગ ધોઈ, તે ચરણોદક પીયે તેની સાથે હુ લગ્ન કરીશ" તે સાભળી માનતુંગે તેની સાથે પરણવાનો નિર્ણય કર્યો. અન્ય સાધન ન મળતાં, તેણે હાથની અંજલિ બનાવી, પાણી લાવી તેની સર્વ શરતો પૂર્ણ કરી હવે થોડીવાર રાજા સાથે બેસી પેલી રૂપવતી યુક્તિપૂર્વક રાજા પાસેથી અલોપ થઈ ગઈ. નિરાશ થયેલો રાજા વિશ્રામસ્થાને પાછો ફર્યો.

એટલામા માનવતી ફરી યોગિનીનો વેશ ધારણ કરી રાજા સમક્ષ આવી પહોચી. રાજા તેની સાથે મુંગીપાટણ પહોચ્યો નગર બહાર આવેલી વાટિકામા તેને મૂકી, રાજા રત્નવતીને પરણવા નગરમા ગયો.

માનવતીએ ફરી પાછો યોગિનીનો વેશ ઉતારી અન્ય વેશ ધારણ કર્યો અને રાજા માનતુગ પાસે જઈ પોતાને કુંવરીની 'ધાઈ' તરીકે ઓળખાવી તથા જણાવ્યું કે "ગોત્ર દેવતાનું કારજ કર્યું નથી એટલે હમણા કુંવરીનો સમાગમ થઈ શકશે નહીં." રાજા આ સાભળી નિરાશ થયો.

પછી માનવતીએ કન્યાવાળાઓની પાસે જઈ પોતાની જાતને 'માનતુંગ રાજાની વડારણ' તરીકે ઓળખાવી અને જણાવ્યું કે "અમારા કુલદેવતાને બલિ કરવાનો છે, જે અમે ઉજ્જૈનનગરી ગયા પછી થશે. એટલે ત્યા સુધી કુંવરીને રાજાનો મિલાપ થશે નહીં."

ફરી પાછી માનવતી રાજા પાસે આવીને એની સેવા કરવા તેની સાથે રહેવા લાગી. આ સમય દરમ્યાન તેણે અનેક હાવભાવ દ્વારા રાજાને પોતાના તરફ આકર્ષી, તેને મોહમાં પાડી દીધો. રાજા પણ તેની સાથે અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવા લાગ્યો થોડા સમય બાદ

માનવતીને રાજા માનતુંગથી ગર્ભ રહ્યો. તેણે આ વાત રાજાને જણાવી. રાજા માનતુંગે તેને પોતાની સાથે ઉજ્જેનનગરી આવવા જણાવ્યું. પણ માનવતીએ દલથંભણ રાજાનું બહાનું બતાવી તેમ કરવાની અશક્તિ બતાવી. પછી માનવતીએ રાજા પાસે આ બાબતની નિશાની તરીકે રાજાના નામવાળી વીંટી, મોતીનો હાર અને હાથનાં સાંકળાં માગી લીધાં. બાદ માનવતી યુક્તિપૂર્વક રાજા પાસેથી છટકી ઉજ્જેનનગરી ચાલી આવી અને એકથંભા મહેલમાં રહેવા લાગી. તેણે પોતાને ગર્ભ રહ્યાની વાત વહેતી કરી.

રાજા માનતુંગ દલથંભણ રાજાની રજા લઈ ઉજ્જેન નગરી પાછો આવ્યો. તેટલામાં ચંદરી નગરીના ચક્રવર્તી રાજાનો પોતાને ત્યાં આવી જવાનો સંદેશો મળતાં તે એકદમ તે તરફ રવાના થયો. માર્ગમાં તેને પટરાણીનો સંદેશો મળ્યો કે રાણી માનવતીને ગર્ભ રહ્યો છે. પણ રાજાને આ વાત પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. આગળ વધીને તે ચંદરી નગરી જઈ શિશુપાલ રાજાને મળ્યો. એટલામાં બીજો સંદેશો આવ્યો કે રાણી માનવતીએ સીમંતનું સ્નાન કર્યું છે. રાજા હવે વિચારમાં પડી ગયો. થોડા સમય બાદ ફરી સંદેશો આવ્યો કે માનવતીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. રાજાને હવે આ વાત સાચી લાગી. તે તરત જ ઉજ્જેનનગરી પાછો આવ્યો.

પાછા આવ્યા બાદ રાજા દરબાર ભરી બેઠો હતો એટલામાં માનવતીએ આવી પુત્રને રાજા સમક્ષ મૂક્યો. પોતાના જેવું બાળકનું રૂપ જોઈ રાજા અચંબો પામ્યો. રાજાએ આ અંગે માનવતીને પૃચ્છા કરી. ખુલાસો કરતાં માનવતીએ સર્વ ભેદ ખુલ્લો કર્યો અને પોતે જ 'યોગિની', 'વિદ્યાધરી' અને 'ધાઈ' હોવાનું જણાવ્યું. રાજાએ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વગર આ વાત સત્ય માનવાનો ઇન્કાર કર્યો એટલે માનવતીએ પેલી વીંટી, મોતીનો હાર અને હાથનાં સાંકળા રજૂ કર્યાં. હવે રાજાને સર્વ બાબત સમજાઈ ગઈ. માનવતીએ કહ્યું કે એણે પોતાના સર્વ બોલ સિદ્ધ કર્યા છે. રાજાએ માનવતીના શીલની પ્રશંસા કરી તેને પટરાણીપદે સ્થાપી.

હવે એક વખત નગર બહાર એક સાધુ મહારાજ પધાર્યા. માનતુંગ અને માનવતી તેમને વંદના કરવા ગયાં. વંદના બાદ પૃચ્છા કરતા સાધુ મહારાજે તેઓને તેમના પૂર્વભવનો વૃત્તાન્ત કહ્યો. સાધુ મહારાજનો ઉપદેશ સાંભળી તેમણે શ્રાવકોને અનુરૂપ બાર વ્રતનો સ્વીકાર કર્યો. આમ વ્રત ધારણ કરી રહેલા તેઓ સમત્વ પામ્યાં.

માનતુંગ-માનવતી-ચઉપઈ

શ્રીગુરુભ્યો નમઃ

પ્રણમું માતા સરસતી, પ્રણમું સદગુરુ પાય;
મુરખથી પંડિત કરઈ, જસ જગમાંઈ કહેવાય. ૧

કથા સરિસ નઈ કવિવયણ, કેલવીયા બહૂ મીઠ;
સાકર દ્રાખ અમી થકી, મઇ તો અધિકા દીઠ. ૨

ધરમ અનેક પ્રકાર છઇ, સાચ સમો નહી કોઇ;
બોલણહારઉ સાચનઉ, કોઇક વિરલો જોઇ. ૩

માંનવતી વાંકઉ કહ્યઉ, ગમઉ હુઉ અવસાણ;
માનતુંગ આગલિ મિલ્યાં, જેહનઉ રહીઉ માણ. ૪
કહૂં કથા હવિ તેહની, જિમ હોઇ જગ માંહિ;
સાવધાંન થઈ સાંભલો, સુરતા મન ધર ચાહિ. ૫

ઢાલ ૧

[ચઉપઈની]

માલાગિર છઇ માલવદેસ, બીજાં દેસાં ઉચપ્રદેશ;
તીરથ તોય ઘણા તિહાં થાંન, સત્રૂકાર ઘણા જિહાં દાંન. ૧
રાજા પરજા ધરમી લોક, પાન ફૂલ લાભે સહુ થોક;
ઉજેણીનગરી પરધાંન, માનતુંગ રાજા બહુમાન. ૨
કોઇ ન લોપઇ જેહની કાર, વયરી જીતા ખડગ પ્રહાર;
પરજા પાલે ટાલે વાંક, રૂપકલાગુણ આડઉ આક. ૩
વિજઇ પંજર સરણાઇ સૂર, વાચા અવિચલ તેજ પડૂર;
ધ્યાગ ત્યાગ નિકલંક નરેસ, કીરત જેહની દેસ પ્રદેસ. ૪
અણભંગ બિરુદ માહામછરાલ, ઉન ઘનાધન નઇ રંઢાલ;
ગુણસુંદરિ રાણી ગુણભરી, સીતા સીલઇ સોહિ ખરી. ૫
નગર માંહિ વસઇ વિવહારીયા, લાખ કોડિ માયા ધારીઆ;
સત પેઢીયા કે સાહૂકાર, ઘરઘર બારઈ દઇદઇકાર. ૬
ધનપતિ સેઠ વસઇ તિણ ઠામ, દેસ નગર મઇ જેહનો નામ,
ધનવતી ઘરણી તેહની જાંણિ, મીંઠી તેહની અમૃત વાંણ. ૭
માનવતી તેહની ઘરિ સાર, પુત્રી રંભ તણઇ અવતાર;
લખણ બત્રીસ અછઇ જે અંગ, ચઉસઠિ કલા તેહને પરસંગ. ૮
લોક માહિ ઘણો જસ તેહ, ચંપાવરણ અછઇ તસુ દેહ;
માતપિતાનઉ પણિ છે નેહ, પુત્ર જિસી ઘરરાખણ રેહ. ૯
વય આવી જોવનની સંધિ, લાજઇ નમીઉ જેહનો કંધિ;
ડાહી નઇ ભોલી પિણ જાંણિ, કીજઇ તેહના કિતાઈ વખાણ. ૧૦

[દૂહા]

માનતુંગ એકણ સમઈ, મનમઇ ચંતે એમ;
જોઉં પરજા કેહવઉ, રાખે સુજસૂં પ્રેમ. ૧
અંધારી તારાં ભરી, રયણી પહૂર વિતીત;
સીખ દેઈ દરબારથી, ઉઠયા મન ધર ચીત ૨
શામ વેસ પહિરણ સજે, ખડગ ધરઇ નિજ હાથ;
એકાકી નઇ ભય રહિત, બીજો કો નહીં સાથ. ૩

ચઉકિ ગલી ચુહટે ભમઇ, સુણુતઉ નવ નવ વાત;
રલીયાં ફિરતો રંગમઇ, હુઇ તિસઇ અધરાતિ. ૪
સરખી વય સરિખે ગુણે, સરખિ રૂપ ઉદાર;
સરખિઇ કુલ નઇ માજ નઇ, ખેલઇ સાત કુમાર. ૫

ઢાલ ૨

[રાગ મારુ; કરમ પરીક્ષા, એ દેશી]

બાલી ભોલી મિલને એકઠી રે, રામતિ રમઇ રે રંસાલ;
એક એકથી ચઢતી કલા રે, માનવતી વિચિ બાલ. બાલી૦ ૧
લૂયરિ દીધી આંહ્મોસાંમહી રે, કુંદી દીધી ફેર;
રાસ રમી નવલા રાગમઇ રે, ઘરહર મિલિનઇ ઘેર. બાલી૦ ૨
રામિત કરનઇ બઇઠી રંગમઇ રે, વાત કરઇ ધરિ પ્રેમ;
આંપે કિમ રમિસ્યાં એકઠાં રે, પરણ્યા પાછઇ કેમ. બાલી૦ ૩
કહે બાલી તે ઇક કન્યકા રે, ઇણુ નગરી વીવાહ;
આપણુાનો થાસઇ એક ઠા રે, વર જોયા ઘર ચાહ. બાલી૦ ૪
માનવતી કહઇ તિહાં માહારે રે, નહી જોયો કોઈ વીંદ;
રાતિ દિવસ તે જોતા રહઇ રે, પિતા ન આવઇ નીંદ. બાલી૦ ૫
વલતી કન્યા એક કહઇ ઇસઉ રે, મિંલસ્યાં કિણુ સંયોગ;
કથન અહ્મારો કહવો ચાલસઇ રે, કંતઉ કિણુહી જોગ? બાલી૦ ૬
માનવતી કહઇ વાલ્હાં કંતનો રે, દિલ છઇ આપણે હાથ;
કેલવણી જો જાણેઇ કાંમિની રે, બયલ ચલઇ જિમ નાથ. બાલી૦ ૭
પૂછું બહિની કિણિપરિ રીંઝવી રે, વસ કરીસ્યઉ કિમ કંત;
કામણુ મોહણુ નારી કેલવી રે, અથવા ગુણિનઇ મંત. બાલી૦ ૮
કહઇ ઇક બાલી હૂં વસિ કરું રે, સેવા કરી રે સભાવ;
કથન ન લોપું કદિહી કંતનઉ રે, હીયડઇ કરઇ હાવભાવ. બાલી૦ ૯
કહઇ બીજી ભોજન ભગતિસું રે, કહઇ ત્રીજી સિણુગાર;
રાગરંગ કરે ચોથી કહઇ રે, વસ કરસૂં ભરતાર. બાલી૦ ૧૦
કહિ બાઈ! તું કિણુપરિ રીઝવી રે, કંતઉ કિસે ગુણેહ;
માનવતી કહે તોહ્મે સાંભલઉ રે, નારિ નહી છઇ તેહ. બાલી૦ ૧૧

[દૂહા]

કહ્યો કરઇ જે કંતનઉ, તે કિમ કહીયઇ નારિ;
પગસૂં પાછઉ ઠેલતાં, કદે ન મુંકઈ લાર. ૧
ગુણુવંતી સીલઇ સધર, તિણુરઇ કિસો વિચાર;
સદા સદા તિણુ નારિનઇ, કંત ન લોપઇ કાર. ૨

જઉ કહ્યું આંપાંમઇ હોવઇ, તો જગ કીજે જેર;
કંતારો કહિવઉ કિસૂં, મોલ લિઉ દે મેર. ૩
કહઇ બીજી તિહાં કન્યકા, તું કિમ રીઝિસિ કંત;
છાંમઇ તું અધિકી ચતુર, તાહરઇ કેહઉ તંત. ૪
સાત ઘડે પાણીતણે, પાઉ પખાલઈ પીવ;
પગ ધરતી દેતાં થકાં, માંડે હાથ સદીવ. ૫
માનતુંગ રાજા સૂણી, વાતાં તણુઉ વિવેક;
બીજી બાલા પાધરી, બોલકડી છઇ એક. ૬

ઢાલ ૩

[મઇં વઈરાગી સંગ્રહક એહની]

ચિતમઇ રાજા ચીંતવઇ, બહુ બોલી ઇક બાલી રે;
કહો એ વાતાં કિમ હુવઇ, વાત અચંભઇ વાલી રે. ચિત૦ ૧
અચિરજ મનમઇ આંણીઉ, રાજા હૃદય વિચારી રે;
જોઉ બોલ બોલઉ જિકયું, કામિન કઠિન કુમારી રે. ચિત૦ ૨
મનમઇ ગાંઠિ ગ્રહી સહી, રાજા એમ વિમાસી રે;
બોલ ઉતારું એહનો, થાઇ જગમઇ હાસી રે. ચિત૦ ૩
અધિરતિ વોલી જેતલઇ, બાલ સવે ઘર જાવે રે;
રાજા પૂછઇ તેહનઇ, મનની ચુંપઇ ધાવઇ રે. ચિત૦ ૪
માનવતી ગઇ ગેહમઇ, તેહનઇ બારિ લગાવે રે;
પીક ઘણુઉ તિહાં પાનનો, આપણુ પઇ ઘરિ આવે રે. ચિત૦ ૫
પરભાતિ દરબારમઇ, મંત્રી તેડી ભાખે રે;
સહિનાણે તંબોલનઇ, ઉંચઇ બારની સાખે રે. ચિત૦ ૬
ચાંપઉ મઉર્યો બારણે, તેહનઇ ઘરિ તહ્મે જાઇ રે;
કન્યા તેહની સુંદરૂ, માહરઇ મનમઇ ભાઇ રે. ચિત૦ ૭
જોડિ સગાઇ આવજો, સેઠને દેઈ વડાઇ રે;
કહ્યઉ રાજા પરધાંનનઇ, કરિજો હેત લગાઇ રે. ચિત૦ ૮
વહિ આયો ઘરિ તેહનઇ, સહિનાંણિ તિણ ઠાંમિ રે;
આયો સનમુખ શેઠજી, કરિ આદર સિર નાંમઇ રે. ચિત૦ ૯
રાજ પધારિયા આંગણે, કહિ ધનપતિ મુઝ કાજો રે ;
મનમઇ વાત મ રાખજો, કહિજ્યો મૂંકી લાજો રે. ચિત૦ ૧૦
કહઇ મંત્રી તુહ્મ કન્યકા, રાજા પરણુ ચાહઇ રે;
આવઇ તોહ્મ ઘરિ આંગણે, તોહ્મે કહઉ તિણ સાહઇ રે. ચિત૦ ૧૧

સેઠ કહિ કર જોડિનઇ, વીનતિ વાત વનાઈ રે;
સિર ઊપરિ ઇક સામિ છઇ, બીજા લોક ઘણાઇ રે. ચિત૦ ૧૨

પિંડ પ્રાણ છઈ જેહના, ધન પણ તેહનઈં નાંમઇ રે;
કીધી સાહિબ ઉવારણઇ, રાખીજઇ કિણ કામઈ રે. ચિત૦ ૧૩

એક અરજ છે માહરી, હું ગરીબ કિણ ગાંનિ રે;
કિમ દિવરાયઇ મોથકી, કાથઉ ચૂનો પાને રે. ચિત૦ ૧૪

મઇ દીધી છિ રાજનઇ, કુમરી માહરી વાલ્હી રે;
પરણુણ વઇગા આવજો, મેઘાડંબર માલ્હી રે. ચિત૦ ૧૫

મંત્રી તેહ સંતોષિનઇ, કારિજ સિધ કરેઇ રે;
આવી રાજાનઇ કહઇ, કુમરી પરણઉ તેઇ રે. ચિત૦ ૧૬

રાજા ઉછવ અતિ ઘણઇ, પરણી ધનપતિ કન્યા રે;
ધનપતિ કરઇ વધાંમણા, લોક કહિ એ ધન્યા રે. ચિત૦ ૧૭

પરણીનઇ પૂછઇ નહી, પિઉડઇ ન કાંઇ સારો રે;
લે નાખ્યાં ભંડારમે, જાણે મોતી હારો રે. ચિત૦ ૧૮

[દૂહા]

કહઇ રાજા તો આગલિ, ધોવિ પગ ધરિ હાથ;
ઠેલંતાં આઘો પડઇ, કરિજ્યો તેહનો સાથ. ૧

માનવતી મન ચીતવઈ, આસા હુઇ નિરાસ;
લિખીઉ લાભઇ વખત મઇ, કીજઇ કિસઉ વેપાસ. ૨

કારણ કોઇ ન જાણીઉ, રાજા કીધઉ રોસ;
કિસી વિમાસણ કીજીયઇ, દીજઇ કરમહ દોસ. ૩

માનતુંગ મિલીયા થકાં, માનવતી મન ચાહિ;
કૂઆ કેરી છાહ જ્યુ, રહ્યા મનોરથ માંહિ. ૪

સરવર કંઠિ સુહામણઉ, એકથંભો આવાસ;
રાખી રાણી એકલી, માનવતી ઘરવાસ. ૫

ખાણઉ પીણઉ પહિરણઉ, માસ એકનો માંન;
પુરણ કરે પ્રસાદમઇ, રાખે સાજ રાજાંન. ૬

તાલા જડિનઈ પાહરૂ, રાજા કરઇ જતન્ન;
હઠ લાગો તેહિ. જ હુઉ, મઇ તો કીધઉ મન. ૭

જાલી એક રાખી જુગતિ, કામકાજની વાતઃ
રખવાલાનઇ દીધઉ હુકમ, બીજી છંડી તાત. ૮

ઢાલ ૪

[ચંદાવત રહી, એહની]

કુમરી મનમઈ ચીતવઈ રે, કિમ કીધઉ કરતાર;
હીયડઇ હાર્યંઇ કયું નહી રે, નયણ ભરે વારવાર.
મહારાજા જોજો માહરી વાત, ઘડીયઇ ખેલઇ સંઘાત. (આંકણી) મહા૦ ૧
તેડઉ કોમરી તાતનઇ રે, વીતગ દુખની વાત;
કહ્યઉ સરૂપ તે રાયનો રે, દુખ કીધઉ તિહીં માત. મહા૦ ૨
માયતાય કહિ વાલહી રે, એમ ન જાણો દ્રોહ;
હિવ તું કહઇ તિમ હૂં કરું રે, તોસું માહારો મોહ. મહા૦ ૩
માનવતી કહઇ માહરી રે, ઇક વીનતી અવધાર;
સુરંગ દિવરાવઉ મહલમે રે, તાહરા ઘરની લાર. મહા૦ ૪
પુત્રી એહ નઉ દોહિલઉ રે, કાંઇ નહી ઇણુ કાંમ;
લાખ કોટિ લગિ ખરિચિસ્યું રે, જિમ તુઝ વાધઇ માંમ. મહા૦ ૫
સેઠ સુરંગ દિરાવતાં રે, કાંઈ ન લાગી વાર;
મન હરખ્યો તિહાં આપણો રે, જોજ્યો થાઇ વિચાર. મહા૦ ૬
આવઇ જાવઇ બાપનઇ રે, સદાઇ ઘરે સુખ હેત;
વીસામઉ લહે દુખ કહી રે, માતપિતાઇ સમેત મહા૦ ૭
વીણા ઇક આણી ભલી રે, મોટા તુંબા જેહ;
પચીસ આંગુલી ડંડ છે રે, કરહઉ તીન ગિણેહ. રાજા૦ ૮
ઘાટ ગમાઇ ને સારની રે, તાંત ખરી સુર દેહ;
સખર સૂનહરી ચીતર્યા રે, મોરણ્ણા સરિખા વેહ. મહા૦ ૯
ચીર અનઇ ગ્રહણા બિહુને રે, રાખઇ તુંબા મજ્ઝિ;
ખોલી લાલ લૂંગી તણી રે, ઉપરિ રાખી સજ્જિ. મહા૦ ૧૦

[દૂહા]

માનવતી માનઇ કરી, નીચો દાવ ન દેઇ;
કાઠાહૂં કાઠઉ કરે, હીયડઇ હરખ ધરેઇ. ૧
વંજકછોટો નઇ મૃગત્વચા, આણ્યઉ ભેખ અલેખ;
પગ પહિરણનઇ ચાખડી, બટુઆ ભસમ વિશેષ. ૨
વીણ વજાવઇ રાગમઇ, આલાપે સુખ નાદ;
નારદ તુંબર એહસૂં, કોઈ ન જીપઇ વાદ. ૩
રાગઇ કુણ નહું રંજીયા, બ્રહ્મા વિસન મહેસ;
એક ત્રિયા વેમાઇની, બીજે ગાંઇ ભેસ. ૪

ઇણ રૂપઇ ત્રિયા ભમઇ, ચાચર ચહૂટે ગંગ;
એકાએક અનંત ગુણ, રમલિ કરઇ નવરંગ. ૫

ઢાલ ૫

[રાગ કેદારઈ; ગુંમાની જિંદા બે, એહની]

ચંદ્રવદની મૃગલોચન કામિનિ, કોકિલ કંઠ સમાન;
વલિ આલાપઇ વીણમઇ, ભલે વેધઇ ચતુર સુજાણ.
સલૂણી સામિણ સોહિઇ બે, અરે હાં, માનની જનમન મોહિ બે. ૧

ગયગમણી નઇ અમૃતવયણી, નાસા દીપ સરીખ;
મુહકમલ વિરાજે મુલકતાં, હદહીરા દંત સરીખ. સલૂણી૦ ૨
સૂર ઇકતાન સઝેનઇ વીણા, ઝીણા વિગિવિચિ તાન;
સાંભલિ શ્રોતા રાગના, રહઇ થંભ્યા દેવવિમાન. સલૂણી૦ ૩

રીઝયા જાણ વિસેષઇ મૂરખ, રીઝયા સહૂ નરનાર;
પસૂ પંખી પણિ રીઝીયા, સહુ ફિરતા લારોલાર. સલૂણી૦ ૪
જિણ જિણ ગલીએ જોગિણ જાઇ, લોક મિલે લખકોડિ;
કામકાજ સવિ મૂંકનઇ, વહિ દેખણ આવે દોડિ. સલૂણી૦ ૫

ન ગણિ તડકઉ તાઢ ન કાંઇ, ન ગિણઇ રાતિ નઇ દીહ;
ભૂખ તૃષા ન ગણિઇ સહી, વલિ ઠામ-કોઠામ નઇ બીહ. સલૂણી૦ ૬
ગોરખચેલી ગ્યાનગહેલી, બાલા અલખ સરૂપ;
કાર ન લોપઇ તેહની, કોઇ દેવ ન દાણવ ભૂપ. સલૂણી૦ ૭

વાત સૂણી સહૂ નગરમઇ, સાહિબ માનતુંગ મતિવંત;
ગુણ ઢાંકયા ન રહઇ કદે, કસતુરી નઇ ગુણવંત. સલૂણી૦ ૮
આપ સરીખો મુંકયો મંત્રી, તેડણ જોગિણ કાજ;
આવી સાંમણ દેખતાં, રીઝયો મનમેં મહારાજ. સલૂણી૦ ૯

આદર દીધો અતિ ઘણઉ, રાજા પામ્યઉ દેખિ અચંભ;
સામિણ કહૂં કઇ સારદા, માનું પરિતિખ દીસઈ રંભ. સલૂણી૦ ૧૦
પીતાંબર અંબર ફઇંટ વિરાજઇ, રાજઇ મેખલિમાલ;
વીણ વજાવઇ રાગમઇ, વલિ રીઝયો સુણત ભૂપાલ. સલૂણી૦ ૧૧
રાજા મનમઇ ચીતવઇ, માહરી રાણી એકણથંભ;
એહવી દીસઇ જોગિણી, પિણ મનમઇ થાઇ અચંભ. સલૂણી૦ ૧૨
સરિખઇ સરિખઉ દીસઇ જગમઇ, હૂં ભૂલઉ છું ભર્મ;
શીખ દેઇ રાજા સહૂ, અતિ દઉડયો તેહનઇ હર્મ. સલૂણી૦ ૧૩

[દુહા]

પલટિ વેસ તે પદમણી, પહિલી બઇઠી જાઇ;
રાજા આયઉ તેતલઇ, હેત પખઇ બોલાય. ૧

હે સુંદર, બઇઠી અછઇ, કિમ જાએ તુજ દીહ;
એકલડી કિમ આવડઇ, મનમઇ નાવઇ બીહ. ૨

માનવતી કહે રાયનઈ, કીધઉ તાહરઇ હોય;
રાય કહઇ નહી માહરો, તઇં કહીઉ તે જોઇ. ૩

હોસઇ તે માહરો કહ્યો, જદિ કદિહી કાંઇ વાત;
ઘોસઇ પગ જે માહરો, તિણસું મિલસી ઘાત. ૪

રાજા મનમઇં ચીંતવઇ, ત્રીયા હઠીલી જાત;
કર્મહીણુ આ કામિની, ઇણસૂં કેહી વાત. ૫

માસ ચ્યાર સામઉ કરઇ, મુહર છાપ વલિ દેઇ;
રાજા દરબારઇ વલી, બઇઠો છત્ર ધરેઇ. ૬

ઢાલ ૬

[અલબેલાની]

રાજારઇ મનમઇ વસી રે લાલ, સાંમણિ રાતિ ન દીહ મન મોહ્યઉ રે;
જિમ તિમ આણુઉ તેહનઇ રે લાલ, લાલ પાલ કરિ જીહ. મન૦ રાજા૦ ૧

નાવઇ યોગિણુ માનમઇ રે લાલ, રાજા તે આયઉ આપ; મન૦
રાજાયઇ આણી રલી રે લાલ, સાંમિણુ બઇઠી જાપ. મન૦ રાજા૦ ૨

કર જોડી રાજા કહઇ રે લાલ, સાંમિણુ તાન સુણાઇ; મન૦
ઓર ન કોઇ વારતા રે લાલ, કાંઇ નાવઈ દાય. મન૦ રાજા૦ ૩

કથા કહઇ કઉતિક તણી રે લાલ, વિચિવિચિ વાત વણાઇ; મન૦
ત્રિયા તણી પણિ ચાલવઇ રે લાલ, ભૂપ જણાઇ જણાઇ. મન૦ રાજા૦ ૪

વલિ રાજા વિસમઇ પડઇ રે લાલ, જોઆઇ તિહાંકિણુ જાઇ; મન૦
હું ભૂલઉ ભ્રમમઇ પડયઉ રે લાલ, ઇમ કિમ જતનઇ થાય. મન૦ રાજા૦ ૫

તેહની જીભ સમી નહી રે લાલ, અવલી બોલઇ વાણિ; મન૦
સઇંણુ તિકે દૂજણુ હૂવઇ રે લાલ, તેહ ન મૂકે માણ. મન૦ રાજા૦ ૬

અમીય સમી એ યોગિણી રે લાલ, એ સમ કો નહી નાર; મન૦
માન મૂકયો મઇ માહરો રે લાલ, ઇણ આગે રહ્યા હાર. મન૦ રાજા૦ ૭

કહઇ નૃપ સાંમિણુ સાંભલો રે લાલ, મહઉલ રહઉ મુજ પાસ; મન૦
કહઇ યોગિણુ જુગતિ નહી રે લાલ, યોગી ભોગી વાસ. મન૦ રાજા૦ ૮

રાજા કહે રહિસ્યઉ નહિ રે લાલ, મયાઇ કરી મો પાસ; મન૦
નહીતરિ હૂં તાહરઇ કને લાલ, રહિસ્યું હોઇ દાસ. મન૦ રાજા૦ ૯

તાહરે હાથઇ માહારો રે લાલ, જીવ વિકાણો જાય; મન૦
જૂં જાણેઉ ત્યું હવિ કરઉ રે લાલ, થાહરઇ આવે દાય. મન૦ રાજા૦ ૧૦
કહે સાંમિણ ઇક બોલ દ્યઉ રે લાલ, નવિ જાણૂં કિણ ગાંમ; મન૦
એકણ ગાંમિ એકઠા રે લાલ, રહિવો એકણ ઠામ. મન૦ રાજા૦ ૧૧
વાચા દીધી તિણ સમઇ રે લાલ, રાજા રીઝયઉ ભાઇ; મન૦
સુધિ બોધિ સહુ ભૂલી ગઇ રે લાલ, પ્રીતઇ પરવિસ થાઇ. મન૦ રાજા૦ ૧૨
નાગિણ નઇ વાઘિણ કહુને રે લાલ, રહી માંડેનઇ પ્રીત; મન૦
મરણ થકી ન ડરઇ કદે રે લાલ, સાર તણાં ત્યાં ચીત. મન૦ રાજા૦ ૧૩
બીહાડે ડોલા કરી રે લાલ, મંત્ર જંત્રની વાત; મન૦
મનમઇ નૃપ ડરતો રહે રે લાલ, દૂધ ડાંકની ઘાત. મન૦ રાજા૦ ૧૪

[દૂહા]

રાજા મનમઇ બીહતો, તે સાંમિણની ધાક;
રહિ અહોનિસ જીવડઉ, ઘડઉ ચડયો જિમ ચાક. ૧
બીહઇ એકણ દ્રેઠથી, હસઇ જ એકણ દ્રેઠિ;
બોચકારઇ એકણિ કરઇ, એકણ હાથ થપેટી. ૨
પુહર એક દીહઇ રહઇ, પુહર એક પણિ રાતિ;
સાવધાન જોગિણ સદા, રાજા ન કરઇ તાત. ૩
દખ્યણ દેસઇ એક પુર, મુંગીપાટણ જેહ;
દલથંભણ રાજાધણિં, ગુણાવલી ગુણગેહ. ૪
પુત્રી તેહની પદ્મણી, રતનવતી વીવાહ;
મૂંકયઉ તિહાં નાલિર મિલ, માતપિતા ધરિ ચાહ. ૫
લે આયઉ પરધાન તિહાં, માનતુંગ નૃપ પાસ;
આવોઉ રાજા ઊતાવલા, વઇગા ચઢે બ્રહાસ. ૬

ઢાલ ૭

[કાચી કલી અનારકી રે હાં]

રાજા ચિત ચિંતા થઈ રે હાં, કિમ થાસઇ એ કામ મનમઇ ચિંતવઇ;
જઉ નવિ જાઉ તિહાં કિણુઇ રે હાં, ન રહઇ નૃપમઇ મામ. મન૦ ૧
જઉ જાઉં તો દિન લગઇ રે હાં, ઇહાં સાંમણુસૂં લાગ; મન૦
સાચ ઉખાણુઉ એ મિલ્યો રે હાં, પરઉ તડઇ ઇહાં વાઘ. મન૦ ૨
બઈઠો તે દિલગીરમઇ રે હાં, આવી સાંમિણ પાસ; મન૦
દીસઇ રાજા દેહમઇ રે હાં, કાંઇક આજ ઉદાસ. મન૦ ૩
કહઇ રાજા મુજ આંગુલી રે હાં, બિહૂં આરાં વિચિ થાઇ; મન૦
વાત કહી મનની તિહાં રે હાં, તું કહસ તે નહિ ...

આવે તું સાથઇ સહી રે હાં, તો મુજ સીઝઇ કાજ; મન૦
થે નાવો તો માહરે રે હાં, કાંઇ ન રહિ લાજ. મન૦ ૫
તેરા મન નવિ ઘર રહે રે હાં, મેરા કોઇ ન દોસ; મન૦
તું રાજા મે યોગિની રે હાં, મુજસૂં કેહા સોસ. મન૦ ૬
રાય કહે એકબોલ છઇ રે હાં, સાપુરસારી વાચ; મન૦
કૂડઇ પ્રીત મિલઇ નહી રે હાં, પ્રીતિ મિલિ જો સાચ. મન૦ ૭
મઇ તોસૂં મન બાંધીઉ રે હાં, કહિ યોગિણ કરિ સાજ; મન૦
હૂં તોસું ટલિ ના સકૂ રે હાં, નયણાં હંદી લાજ. મન૦ ૮
રાજા હરખ્યો મનમઇ રે હાં, ઘે નીસાણઇ ઘાઉ; મન૦
રમતા લાધઉ રંગમઇ રે હાં, મન ચીતવિઉ દાઉ. મન૦ ૯
ચડે પયાણે ચાલતો રે હાં, જોગિણ લીધી સાથિ; મન૦
પગે લાખીણી પાવડી રે હાં, લીધી વીણા હાથિ. મન૦ ૧૦
જઉ વહિલઇ જઉ હાથીયઇ રે હાં, જોઉ પાલખી દઉડિ; મન૦
રાજા યોગિણ એકઠાં રે હાં, બઇઠા દીસઇ જોડિ. મન૦ ૧૧
બીજી ત્રીજી મજલિ મઇ રે હાં, આયો વન વિસતાર; મન૦
છાયા પાણી અતિ ઘણાં રે હાં, કીયઉ મુંકામ વિચારિ. મન૦ ૧૨

[દૂહા]

વનછાયાઉ ડેરે કરી, ઉતરીઉ સહૂ સાથ;
રાજા પૂછઇ રંગમઇ, આવઇ છૂટે સાથ. ૧
ડેરા હૂયા જાંણિનઇ, કહે જોગિણ મહારાજ;
વેલા હૂઇ માહરી, સ્નાન જાપનઇ કાજ. ૨
કહે નૃપ વહિલા આવિયો, અહ્મે ઊભા ઇણ ઠાંમ;
રખે વિલંબઉ વનમઇ, નહી વસતીનઉ નામ. ૩
બીજઉ સાજ મૂંકી તિહાં, લેઈ વીણા ખંધિ;
યોગિણ ચાલી જુગતિસું, ધૂતેવા નૃપ ધંધ. ૪
કુંજ-નકુંજઇ વનગહન, જાતાં સરવર દીઠ;
સુભર ભરીઉ સમુદ્ર જ્યું, પાણી અમૃત મીઠ. ૫

ઢાલ ૮

[ચુનડીરી]

જોગણિ ચરિત કીયા જેકે, તિહાં ભેદ ન જાણે કોઇ રે લાલ;
દાનવ દેવ ભોલાઇયા, કિણ ગ્યાંનઇ માનવ જોઇ રે લાલ.
જાણ સુગારી જોગિણી, જોગણિ જગ માહે પ્યારીઃ
યોગિણ જગમાંહિ ધૂતારી રે લાલ, જાણ સુગારી જોગિણી. (આંકણી) ૧

હાં રે લાલ વેસ ઉતારી સામિણી, સજિયા સિણગાર સરૂપ રે લાલ;
વેસવણાઉ ફાવતો, મનમઇ ધરિ અધિકી ચૂંપ રે લાલ. જાણુ૦ ૨
અણીયાલો કાજલ નયણડે, બિંદલી ભરિ દીધી ભાલ રે લાલ;
નકવેસર નાસા ભલી, વલિ મોતી સાર્યા વાલ રે લાલ. જાણુ૦ ૩
કંચૂક સમસંતો બણયઉ, ઉરિ ઊપરિ મોતીમાલ રે લાલ;
કાંને કુંડલ સોભતા, વલી વેણીદંડ વિસાલ રે લાલ. જાણુ૦ ૪
ગજરા નવગ્રહી પુણચીયા, ઝમકઇ તિહાં ઝંઝર પાઇ રે લાલ;
પહિર પટોલી પદમણી, વડસાખઇ હીંગઇ જાય રે લાલ. જાણુ૦ ૫
વીતી એક બીજી ઘડી, નૃપ જોવઇ તેહવઇ વાટ રે લાલ;
તાલો માચેઇ તે હૂઉ, જોવઇ તેહવઇ ઊઠી ઘાટ રે લાલ. જાણુ૦ ૬
વનનો ભય જાંણી કરી, પગલેઇ ચાઇસ્યો ધાઇ રે લાલ;
અલચત્ત જોવિ ચિહૂં દિસઇ, નિરખિ તિહાં સરોવર રાય રે લાલ. જાણુ૦ ૭
નૃપ જાતઉ દેખી કરી, જાંણે કોઇલ કુહુકી ડાલિ રે લાલ;
એક હીંચોલો દે ભલો, નૃપ જોયઉ ઊંચો ભાલ રે લાલ. જાણુ૦ ૮
કાલે ડંબર બીજલી, વડમાંહિ ઝબકી સાર રે લાલ;
માનતુંગ મોહી રહ્યઉ, સુર કિંનર નાગકુમાર રે લાલ. જાણુ૦ ૯
હીંચોલેનઇ પૂછીઉ, તું કેહની કન્યા એથ રે લાલ;
હૂં બાલી વિદ્યાધરી, જાઉં મનિ જાણૂં જેથ રે લાલ. જાણુ૦ ૧૦
પરણી છઇ તું પદમણી, અથવા હવિ વંછઈ પીઉ રે લાલ;
જોવઉ મીંટિ મયા કરી, અઉ તુઝ આગિલિ જીઉ રે લાલ. જાણુ૦ ૧૧
મુઝને પણ છઇ એહવઉ, પગ ધોવિ પાણી લ્યાવી રે લાલ;
સાત ઘડા જે સામટા, ગરણોદિક લ્યઇ મન ભાવિ રે લાલ. જાણુ૦ ૧૨

[દૂહા]

લોટપોટ દેખત હૂયઉ, ગુડઢાળાજ ગિરંદ;
એકણુ મચકઇ આખિ રઈ, ન રહ્યો માન નરંદ. ૧
આસપાસ નૃપ જોઇયઉ, કોઇ ન દેખઇ મુઝ;
કહ્યઉ કરેનઇ પરણિસ્યૂં, કુણ લહિસ્યઇ એ ગુઝ. ૨
ઠાંમ નહી પાણી તણો, પોઇણુ દોનઉ કીધ;
વેલા સાત પખાલીયા, ચરણોદિક તિહાં લીધ. ૩
કહે રાજા ચાલ્યો હિવઇ, પટરાંણી તું એક;
જિહાં જિહાં તું પગલા ભરઇ, તિહાં હાથ ધરૂં સુવિવેક. ૪
સાથે હુઇ તે સુંદરી, સાચી મોહિણવેલ;

આવી બેઠાં એક ઠા, કહે નારી પલ એક;
ઊભા રહિજ્યો મો ભણી, ભાંજૂં ચિંતા ટેક. ૬

ઇમ કહિનઇ દેવઅંતરઈ, આધી ગઈ અલોપ;
ગ્રહણુઉ વેસ ઉતારઇ નઇ, કીધો વીણાગોપ. ૭

રાજા તિહાં જોતઉ રહ્યઉ, જોતાં ખબર ન કાંઇ;
જોતાં ઇક બીજી ગઇ, હાથા ભાથા ન્યાઇ. ૮

એકાએકી વનગહન, રાજા વિસમઉ થાય;
ચાલ્યો સાથ ભણી ચતુર, ઉતાવલ્યઉ ઊજાઇ. ૯

ઢાલ ૯

[કોઈલિક પરબત ધુંધલો રે લો]

વેસ વણાયઉ પલટિનઇ રે લો, સાંમિણુ કીઉ સરૂપ રે; સોભાગી૦
આગઇ ઝબિકિ ઉતાવલી રે લો, આવિ સનમુખ ભૂપ રે. સોભાગી૦
જોગિણુ ચરિત્ર કીયા જિકે રે લો, કોઇ ન જાંણે ભેદ રે; સોભાગી૦
ચરિત ત્રિયાના કુણુ લેખઇ રે લો, જાણે ચ્યારે વેદ રે. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૧

કહિ રાજા સાંમિણુ સુણો રે લો, તો વિરહઉ ન ખમાઇ રે; સોભાગી૦
હૂં દઉડો તાહરઇ લિયઇ રે લો, ઘડીય છમાસી જાઇ રે. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૨

હૂં જોગિણિ કિણસૂં કરું રે લો, મન નિરમોહી હોઇ રે; સોભાગી૦
કાચિ તાંતણુ બાંધીયઉ રે લો, મનડઉ તુઝસું જોઈ રે. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૩

વહિલા વનથી ચાલિવઉ રે લો, વિલંબ ન કરસ્યો કોઇ રે; સોભાગી૦
વાઘ સિંઘ ભય ચોરનઉ રે લો, ઇહાં વેસાસ ન કોઇ રે. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૪

રાજા જાણે સ્યું હૂઅઉ રે લો, એહ તમાસો જોઇ રે; સોભાગી૦
કહિ સકું ન રહિ સકું રે લો, વાત ચિડીરઉ બોર રે. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૫

કટક સહૂ ભેલો થઇ રે લો, ચાલ્યઉ આગઇ જાઇ રે; સોભાગી૦
અનુક્રમિ પહુતા પાટણઇ રે લો, મુંગી નામ કહાઇ રે લો. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૬

તાહરઇ સાથિ રહૂં નહી રે લો, કહિ યોગિણિ ઇણિ જાન રે; સોભાગી૦
વાડી રૂડી નગરની રે લો, ઇહાં રહૂં સુખ થાન રે. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૭

કહિ રાજા થે સુખઇ રહો રે લો, દિવસ દોઇનો કામ રે; સોભાગી૦
ખબરિ કરેસ્યું તમ તણી રે લો, લાધઇ અવસર પામિ રે. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૮

દલથંભણુ તિહાં માંડીઉ રે લો, મહોચ્છવ નગરપ્રવેશ રે; સોભાગી૦
જોવા જણુ મિલીયા ઘણા રે લો, આયા દેસપ્રદેસ રે. સોભાગી૦ જોગિણ૦ ૯

[દૂહા]

હય ગય રથ પાયક તણા, પાર ન લાભે કોઈ;
જાંની માંઢઈ જન મિલ્યાં, હાલકહોલે હોઈ. ૧

તોરણિ ચોકિ પુરાવીયઈ, ધવલમંગલ ધરિ હેત;
રાજા આયઉ ચવરીયઇ, વરકન્યા તે સમેત. ૨

રતનવતી પરણી રુલી, આરિમકારિમ કીધ;
મન ચીંત્યા મહિપતિ તણા, સગલો કારિય સીધ. ૩

પાછઇ યોગિણ પલટિનઇ, કીધો રૂપ સરૂપ;
વીણા મૂકી બાગમઇ, વહિ આવી ઘરિ ભૂપ. ૪

વડારણ રાજાતણી, હૂં છૂં જાનનઇ સાથ;
રાજલોક માહિ ગઈ, જિહાં જોડાવો હાથ. ૫

ગાવઇ ગીત માંહિ થઈ, કામ કરાવઇ સૂલ;
માંઢી જાંનિ કરઈ ખૂસી, વાતાં હાલકહૂલ. ૬

માનતુંગ રાજા પ્રતઇ, કહે આવીનઇ તેહ;
ધાઇ માત છું તેહની, થે પરણી છઈ જેહ. ૭

અરજ એક માબાપની, અવધારઉ ઇણ વાર;
કરજ ન કીધા ગોત્રના, નાવઇ સેજ કુમાર. ૮

માનતુંગ માંની તિકા, સગલી સાચી વાત;
હિવ જાઇનઇ તિહાં કહે, જિહાં છિ કન્યામાત. ૯

કહે જમાઇ થાંહરઉ, રીસ મ કરસો કાઇ;
દેવ અમ્હારા આકરા, બલિપૂજા જે થાઈ. ૧૦

ઢાલ ૧૦

[નાયકારી]

તે કીધા વિણ માહરઇ રે લાલ, મેલો કિમ ન થાય રે સનેહી;
ધાસઇ તે હિવિ ઘર ગયા રે લાલ, એહવી વાત વણાઈ રે સનેહી.

કેતા ચરિત ત્રીયાતણા રે લાલ, પાર ન પામે કોઈ રે; સનેહી;
કરઇ જિકો ઇક આંખમઇ રે લાલ, જમ વારઇ નવિ હોઇ રે. સ૦ (આંકણી) ૧

ફિર પાછી રાજા કહ્નેરે લાલ, માંનતુંગને પાસ રે; સ૦
રાજતણઉ કારિજ કરું રે લાલ, સાંમિણ તણઉ હૂં દાસ રે. સ૦ કેતા૦ ૨

કેલ વણી સું ચાલતી રે લાલ, કયું બોલંતી વયણ રે; સ૦
લટકઈ બાહડલી તણે રે લાલ, કયું વેધંતી નયણ રે. સ૦ કેતા૦ ૩

હાવભાવ કરિ રીઝવ્યો રે લાલ, રાય હૂઉ લહલીણ રે; સ૦
તિમ તિમ ગાઢઇ,ગ્રહઇ સતી રે લાલ, નૃપ તિમ ભાખે દીણ રે. સ૦ કેતા૦ ૪

ભાંમનીયઇ સહૂ ભોલવ્યા રે લાલ, કુણ કુણ માનવ દેવ રે; સ૦
તેહનઇ પણિ કારિજ અછઇ રે લાલ, સાચી કીધી સેવ રે. સ૦ કેતા૦ ૫

આવતજાવત હિલમિલી રે લાલ, એક થયા મન ભાઇ રે; સ૦
મીઠી લાગઇ પરત્રિયા રે લાલ, સગલાનઇ ચતુરાઇ રે. સ૦ કેતા૦ ૬
પ્રીતિ વસઇ દિન કેતલા રે લાલ, રસ લુબધઇ તિણ ઠામ રે; સ૦
માનવતીના મન તણઉ રે લાલ, કારિજ સીધઉ યામ રે. સ૦ કેતા૦ ૭
ગરભ રહ્યઉ તિહાં જાણિનઇ રે લાલ, હરખી મન તિણ વાર રે; સ૦
કાજ સર્યાં ન વિલંબીયે રે લાલ, ડાહાં એહ જ સાર રે. સ૦ કેતા૦ ૮
ચાલણનઇ ચલ ચિત થઉ રે લાલ, કાંઇ મન ન સુહાઇ રે; સ૦
કહે રાજા તું માહરઇ રે લાલ, સાથે આવિ સદાઇ રે. સ૦ કેતા૦ ૯
દણથંભણ મૂકે નહિ રે લાલ, પાસે એક પલક રે; સ૦
જઉ મોનઇ દેખઇ નહી રે લાલ, એક ઘડી નહી જક રે. સ૦ કેતા૦ ૧૦
પ્રીત વસઇ ગહિલો થયઉ રે લાલ, સઇ મુંહિ માંગું જાઇ રે; સ૦
વલીય વિમાસે મનમઇ રે લાલ, હાસઉ લોકમઇ થાઇ રે. સ૦ કેતા૦ ૧૧
તાહરે ઉઢણ ચીર છઇ રે લાલ, તે મુઝ દે મનિ ભાઇ રે; સ૦
રાતિ દિવસ હું માહરેઇ રે લાલ, રાખસું રદય લગાઇ રે. સ૦ કેતા૦ ૧૨
દેઇ ચીર કહઇ ઇસૂં રે લાલ, પ્રાણ કીયા તો વાર રે; સ૦
ઇમ છઇ મનડઉ માહરો રે લાલ, પિણ પરવિસની નાર રે. સ૦ કેતા૦ ૧૩
મુઝનઇ કિમ દિન જાયસ્યઇ રે લાલ, થાસે ઘડીય છ માસ રે; સ૦
સહિનાણી કાંઇ રાજની રે લાલ, હૂં રાખું નિજ પાસ રે. સ૦ કેતા૦ ૧૪
માહરે લોભ કોઇ ન છઇ રે લાલ, મયા તણઉ છઇ લોભ રે; સ૦
જીવડો તુમ સાથે ચલે રે લાલ, સહિનાણીરી સોભ રે. સ૦ કેતા૦ ૧૫
નાંમાંકિત જે મુંદ્રડી રે લાલ, વલિ મોતીનઉ હાર રે; સ૦
હાથતણા હથસાંકલા રે લાલ, લઇ સહિનાણી સાર રે. સ૦ કેતા૦ ૧૬
પીલી ઓઢણ પાંભડી રે લાલ, મયા કરી મન મોજ રે; સ૦
નેહઇ કાંઇ નવિ દિયે રે લાલ, કઉણ કરે તિહાં સોજ રે. સ૦ કેતા૦ ૧૭
માનવતી તે લે ગલી રે લાલ, કાંઇ ન કીધી વાર રે; સ૦
પાલટે રૂપઇ બીજઉ કરી રે લાલ, ઘર પોતી તિણ વાર રે. સ૦ કેતા૦ ૧૮
મિલીય પિતાસૂં વારતા રે લાલ, કીધી તેહ કહાઇ રે; સ૦
મહિલે રહી તિહાં માનની રે લાલ, ઊપરિ બોલ અણાઇ રે. સ૦ કેતા૦ ૧૯

[દૂહા]

દલથંભણ રાજા પ્રતિ, માનતુંગ મહારાજ;
માંગઇ સીખ મયા કરે, આપઉ અવસર આજ. ૧
રાજાઇ મન ચીતવ્યઉ, પુત્રીનઇ સૂખ કાજ;
સંપ્રેડણ રાજા તણઉ, કરઇ સજાઇ સાજ. ૨

હય ગય રથ પાયક ભલા, માંણિક મોતીહાર;
ચીર પડંબર ચરણીયા, કીધા સાથિ તિયાર. ૩

સીખ કરેનઇ ચાલીઉ, છાંની પ્રીતિની રીતિ;
કહિનઇ કિણસું દાખવઇ, ભૂલો જોગિણિ મીત. ૪

આયઉ સાથ ઊતાવલો, તિણ વન તિહિ જ ઠાંમ;
યોગિણ નઇ વિદ્યાધરી, ચીતા આવી તામ. ૫

રાજા મનમઇ ચીતવઇ, કીધી ભૂંડી વાત;
પ્રીતિ કરેનઇ છેહડઉ, કર્યઉ વેસાસીઘાત. ૬

રાજા દાધો પ્રીતિસું,. ઇક યોગિણ બીજી દેવિ;
તીજી ધાઇ થકી બલ્યઉ, કિણનઇ દાખઇ ભેવ. ૭

ઢાલ ૧૧

[ભમરાની]

રાજા મનમઇ ચીતવઇ, અહંકારી રે, કીધી પ્રીતિ કુરીતિ; રાય અહંકારી રે
માન તુંગ માહરઉ હૂંતઉ અ૦, ન રહી તેહની નીતિ. રા૦ ૧

જોર હુઉ તિણ યોગિણી અ૦, આગલિ મુંકી માણ; રા૦
હાથે દીધો તેહનઇ અ૦, જીવડઉ ચતુર સુજાણ. રા૦ ૨

માણ મૂકાયઉ માનની અ૦, વિદ્યાધરી મનમાંહિ; રા૦
તિ પણ હાથહૂંતી ગઇ અ૦, જીવ રહ્યો લલચાઇ. રા૦ ૩

મન રહ્યઉ તિહાં માંડહઇ અ૦, લોભી ચિત લપટાઇ; રા૦
પૂરી પ્રીત પલી નહી અ૦, માન ગયો મુઝ રાય. રા૦ ૪

રાય ગયો ઘરિ જેતલઇ અ૦, આયઉ તેહવઇ દૂત; રા૦
ચંદેરીનઉ ચકવઇ અ૦, દમઘોષ તેહનો પૂત. રા૦ ૫

આગન્યાકારી તેહનઉ અ૦, માંનતુંગ મહિપતિ; રા૦
તેડાયઉ તિણ રાજવી અ૦, આવિજ્યો ઇહાં અતિ. રા૦ ૬

સામિ ધરમ નિજ રાખિવા અ૦, ચડીઉ તોરત પ્રચંડ; રા૦
સઘલી સેના સાથે લઇ અ૦, હય ગય જે દલમંડ. રા૦ ૭

આયો રાઇ અધો ફરઇ અ૦, તિતરઇ કાગદ દેઇ; રા૦
પટરાણી તિણ મૂકીઉ અ૦, ગોરી ગરભ ધરેઇ. રા૦ ૮

થે કહિસઉ નવિ જાણીયઉ અ૦, જાણેજ્યો ઘર ભેદ; રા૦
માંનતુંગ મન ચીતવઇ અ૦, કુડ કહઇ તે મુવેદ રા૦ ૯

મંઇ કીધો જે મહલમઇ અ૦, જતન જિકે દઢ બંધ; રા૦
કહે ભોલી તે ભામની અ૦, રતીઅ ન રાખી સંધિ. રા૦ ૧૦

આય મિલ્યઉ રાય રંગસૂં અ૦, શૂલ ઘણે સિશૂપાલ; રા૦
આદરમાન દીયઉ ઘણુઉ અ૦, ભેટયઉ જઇ ભૂપાલ. રા૦ ૧૧
આઇ તેથ વધામણી અ૦, સીમંતિ કીયઉઇ સનાન; રા૦
આઠ માસ પૂરા થયા અ૦, વિસમઇ થયઉ રાજાન. રા૦ ૧૨
પૂરે માસે પદમિણી અ૦, જાયઉ પુત્ર પ્રધાન; રા૦
ગઇયિ વધાઈ રાયનઇ, અ૦, સઉક તણા સહિનાણુ. રા૦ ૧૩

[દૂહા]

સઉકિ જિકે લાગૂ હુતી, તિણુ પણુ કીધઉ હાસ;
કાગલ વહિલા મૂકિયા, પદમિણુ પહુતી આસ. ૧
રાજ કમાવો તિહાં કિણુઈ, અંતેઉર ઇણુ ઠામિ;
ઇણુ વાતે જો લાભ છઇ, તો કાંઇ બીજો કાંમ. ૨
રાજા મન ચિંતા થઇ, દીસઇ સાચી વાત;
ઉભત વાતા સાંભલી, દીઠઇ સાચી ભાત. ૩
સીંખ માંગે સિશુપાલપઇ, પટરાણીનઇ દુખ;
હુકમ હોવઇ રાજનો, ઘરિ જાઉ ઘું સુખ. ૪
કારિજ કરિનઇ આવજો, વહિલા વલિજો રાય;
દીધી સીખ ઊતાવલી, મયા કરી મહારાય. ૫

ઢાલ ૧૨

[હાડા રાઇ રોરઉ બીજઇ રંગ ચુવઇ]

ચઢીઉ રાજા ચુંપસૂં, ઘરિ આયઉ ઇલગાર, માની રાય
સમઝિ ન કા રાજા પ્રતઇ, આતિ ન કોઇ ખાર, માની રાય
જોજો જિમ થઇ નીમડઇ, વાત અસંભમ એહ. માની૦ આંકણી૦ ૧
મુહરછાપ રાજા તણી, દીધીથી તિમ દેખી; માની૦
કહઇ નૃપ કિમ એ માનીઇ, વાત હૂઇ કિમ લેખ. માની૦ જોજો૦ ૨
રાય બયઠો દરબારમઇ, ચિંતઇ ચિત્ત વિચાર; માની૦
તિતરઇ માનવતી ત્રિયા, નવ-સત કરિ સેણુગાર. માની૦ જોજો૦ ૩
પૂહિલી મુંકચો કોમરનઇ, બાલક દીખી ભૂપ; માની૦
જાણે રાજા દૂસરઉ, માનતુંગનો રૂપ. માની૦ જોજો૦ ૪
ઉઠયો રાજા અંતરઇ, પડદઇ પદમણુ પાસ; માની૦
વાત કહઉ એ કિમ હુઇ, કિમ લોકામઇ હાસ. માની૦ જોજો૦ ૫
કહઉ તો લોક જણાવણી, માનવતી કહે દાખી; માની૦
કહઉ તઉ પરિતિખ દાખવું, કહઉ તો પડદઇ રાખિ. માની૦ જોજો૦ ૬

બોલ અચૂંકા સહૂ કહે, નિરવાહિઉ નવિ જાઇ; માની૦
બોલ્યો તો તેહનો ખરો, જે પરમાણ ચઢાઈ. માની૦ જોજો૦ ૭

કહે રાજા તિલ જેતલી, માહરી કાનહિ વાત; માની૦
મઈ કીધી તે માહરી, હૂં જાણેસ્યું ઘાત. માની૦ જોજો૦ ૮

માનવતી કહે મઇ કહ્યઉ, પગ ધોસે જે તંત; માની૦
તેં તો વાલ્હઉ માહરો, કહિસ્યું તેહનઇ કંત. માની૦ જોજો૦ ૯

કુંમયા મોસૂં તઇ કરી, જોગિણસું બહુ પ્રેમ; માની૦
પગ ધોવિયા હવિ તેહના, વિદ્યાધરીના તેમ. માની૦ જોજો૦ ૧૦

મોટા મોટાં ઘરિ જઇ, પરણી પદમણિ છોડિ; માની૦
જાયં વિલૂધા ધાંવિથી, મોટાંનઇ એ ખોડિ. માની૦ જોજો૦ ૧૧

[દૂહા]

સાચ ન બોલઇ કેહનઇ, કામી જાર જૂયાર;
પોટ સહિત જો પાકડઇ, ખાટ સહિત જ્યું જાર. ૧

એહવઉ કાંમ ન કીજીયઇ, રે રંઢાલા રાય;
ભામણિ કોણ ન ભોલવ્યા, કઉણ ન લાગઇ પાય. ૨

રાધા આગલ કૃષ્ણજી, ઉમયા આગલઇ ઈસ;
ઈંદ ચંદ નર ચકવઇ, કુણઇ ન નામ્યઉ સીસ. ૩

મોને ચૂક પડયઉ હિવઇ, કહિજ્યો પરગટ દાખિ;
ઠામિ ઠામિ ચૂકા તહ્મઇ, વસન ભરઈ છઇ સાખિ. ૪

કહિ રાજા માનું નહી, કો સહિનાણી સાજ;
પાય લાગું કર જોડીને, વાચા અવચલ આજ. ૫

અંત ન લીજઇ કેહનો, કહિ નારી કર જોડિ;
લે દેખાડી મુંદ્રડી, ગાંઠિ થકી તે છોડિ. ૬

હાથતણા હથસાંકલા, વલિ મોતીનઉ હાર;
પીલી પ્રીતમ પાંભડી, લે સુંપ્યા તિણ વાર. ૭

એ સહિનાણે સાચ છઇ, કહઉ કિસું વારવાર;
ડાહા થા પણિ પાંતર્યા, કિણનઇ દિયા ઊતાર. ૮

આપ માંહિ જો ગુણ હૂવઇ, કંત સદા હી દાસ;
સીલ નહી અરુ ગુણ નહી, લહે લોકમઇ હાસ. ૯

ઢાલ ૧૩

[હાં રંગ રલીયાં હો એહની]

હાં મનિ મલીયાં હો મની મલીયાં, મનના મનોરથ સહૂએ ફલીયાં; હાં મનિ૦
માન છોડિ પતિ ચરણે પડીઉ, લાજ તણે બંધણમે જડીઉ. હાં મનિ૦ ૧

બાર વરસ તોનઇ દુખ દીધઉ, અગસ કરે જો ગુનહઉ કીધઉ; હાં મનિ૦
હૂ અજાણુ થકો અહંકારી, મંઇ કરતે કાંઇ વાત ન વિચારી. હાં મનિ૦ ૨
તો સમ અવર નહી કોઈ નારી, મઇ સગલી હી એક વિગારી; હાં મનિ૦
તેહાં તેડી કુંવર ખોલે લીધઉ, સગલો કારિજ માહરો સીધઉ. હાં મનિ૦ ૩
મન ઊલસીઉ માહારાજાનો, લોકાંમાહિ વધીઉ વાનો; હાં મનિ૦
સતીય તણુઉ સગલઉ જસ હૂયઉ, રાજા મહલમઇ દીધઉ હૂયઉ હાં મનિ૦ ૪
પટરાંણી થાપી રાણીમઇ, સતીસિરદાર તોઝનઇ જાણી મઇ; હાં મનિ૦
ધન માતા તાહરી જિણ જાઇ, ધન્ય પિતા જિણ કુલ તું આઇ. હાં મનિ૦ ૫
તાહરઉ નામ ખરો જિણ દીધઉ, તાહરી વેલા અમૃત પીધઉ; હાં મનિ૦
રાજા રંજ્યઉ પાસ ન છંડઇ, ઉઠઇ સીસ જિહાં પગ મંડઇ. હાં મનિ૦ ૬
પ્રેમમગન રાજા સુખ માણે, હિવ સંસાર સફલ કરિ જાણે; હાં મનિ૦
ઇમ કરતાં દિન કેતા ગમીયા, રાત દિવસ રલીયામઇ રમીયા. હાં મનિ૦ ૭
અનુક્રમિ સદગુરુ કેઇક આયા, ભવિક લોક તણુઇ મનિ ભાયા; હાં મનિ૦
સૂમતિ ગુપતિ નઇ પંચાચારઇ, બયાલીસ દોષ ટાલઇ આહારે. હાં મનિ૦ ૮
સમવસર્યા વનમઇ સાધૂજન, ઇક ચિત્ત ધ્યાન રહે જેહનો મન; હાં મનિ૦
તૃણુઇ બરાબર જે માને ધન, સેવઇ એકાએક સદા મન. હાં મનિ૦ ૯
એહવા સાધતણી બલિહારી, અમમ અકંચણ નિરહંકારી; હાં મનિ૦
એહવા સગુર આયા જાણી, વાંદણ ચાલ્યા ભવિયણ પ્રાણી. હાં મનિ૦ ૧૦

[દૂહા]

માનવતી નઇ માનતુંગ, વાંદી મુનિનઇ પાસ;
બઇઠા ધરમ સૂણી કથા, પૂછઇ પ્રસન ઉલાસ. ૧

વાંકઉ બોલ્યો એહનઉ, તે નીવડયઉ પ્રમાણ;
સમુ કહે બીજા મનુષ્ય, તે પિણ હૂવઇ અપ્રમાણ. ૨

ઇણહિ જ જંબૂદીપમઇ, ખેત્રઇ ભરત મઝાર;
નગર કોસંબી વાણીઉ, તેહના બે સૂત સાર. ૩

જિનપાલક જિનદત્ત બિહુને, કરઇ વિણજ વ્યાપાર;
ગુરુમુખિ જિનદત્ત સાંભલી, મૃષા તણુઉ સુવિચાર. ૪

સુંસલીયઉ જિનપાલકે, પાલઇ નિરતીચાર;
જિણદત રીસ કરઉ ખિરઉ, કહે સાચો જિણવાર. ૫

મનસું માયા કેલવઇ, જિનપાલક અઇદોષ;
તિણથી બંધ ત્રિયા તણુઉ, બાંધઉ કરમહ પોષ. ૬

મરેનઇ માનવતી થઇ, માનતુંગ જિનદત્ત;
સાચ થકી તેહનો કહ્યઉ, સઉ સારાહઇ સત્ત. ૭

ઢાલ ૧૪

[રાગ ધન્યાસરી]

રાજા સાંભલિ સાધુ સુખઇ વિલી, પાંમી વિસમઇ ચિંતઇ મનરલી,
દેખી મહિમા સાચતણી સહી, હૂંતી તેહવી, મુનિવર એ કહી;
એ કહી મુનિવર સાચ વાંણી, હીયઇ આણી જે કરઇ,
સંસારના તે સુખ પામી, સયલ ભવસાયર તરઇ. ૧

કર જોડીનઇ રાજા ઇમ કહઇ, આધઉ મારગ તુહ્મથી સહુ લહઇ,
બારહ વ્રત જે શ્રાવકના કહ્યા, તે મુઝ દીજે મઇ મનિ સરદહ્યા;
સરદહ્યા મનિથી સોઇ અહિનઇ, ખરા પાલઇ ખાંતિસું,
તિમ માંનવંતી સગુરુ પાસે, વ્રત લેયઇ શુભ ભાંતિસૂ. ૨

અનુક્રમિ બે બે વ્રત પાલી ભલા, પુહતા સરગઇ સોહગ ગુણનિલા,
કુલ સુગંધઉ જસ જગિ મહમહઇ, સૂણતાં મનડઉ માહરઉ ગહગહઇ;
ગહગહઇ સૂણતાં મન મોરઉ, મિટે તોરઇ કરમનો,
ઇમિ જાણે પ્રાણી સાચ બોલો, વાત એહવો મરમનો. ૩

સતર સતાવીસઇ સંવત્સરઇ, સુદિ આસાઢઇ દ્વિતીયા દિન ગુરઇ,
ખરતર સહગુરુ જિણચંદ જયકરૂ, તેહનઇ રાજઇ સોહગસુંદરૂ;
સુંદરૂ સોમસુંદર પ્રસાદિ, અભયસોમ ઇણિ પરિ કહઇ,
એ સરસ કહિનઇ કથા દાખી, ભેદ મતિ મંદિર લહઇ. ૪

ઇતિ શ્રી માનતુંગ-માનવતી-ચઉપઇ સમાપ્તં, સંવત ૧૭૪૭ વર્ષે અશ્વિન માસે શ્રી ભુજ મધ્યે, મુનિશ્રી લક્ષ્મીસાગર લપેકૃતં*

* મુદ્રણશોધન વખતે આ ચઉપઈની વિ. સં. ૧૭૬૨ માં લખાયેલી લા. દ. ભા. સં. વિદ્યામંદિર–અમદાવાદ–માંની નં. ૭૧૪૩ ની હસ્તપ્રતનો ઉપયોગ કર્યો છે.

મરજીવો મહાકવિ

લેખક : શ્રી મગનલાલ ડી. શાહ બાજીપુરાવાલા

ગરવી ગૂર્જરભૂમિ ત્યારે બે તેજસ્વી નક્ષત્રોથી પ્રકાશી રહી હતી : એક હતા મહાન જ્યોતિર્ધર 'કલિકાલસર્વજ્ઞ'નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય; અને બીજા હતા એમના અનુરાગી, 'પરમાર્હત' અને 'પરમમાહેશ્વર'નાં બન્ને બિરુદોને શોભાવી જાણનાર મહારાજા કુમારપાળ. હેમાચાર્યની ઉદારતા, વિદ્વત્તા અને સમતાભરી સાધુતાએ જનતાને કામણ કર્યાં હતાં. રાજર્ષિ કુમારપાળની સમદષ્ટિ અને ન્યાયપ્રિયતાએ એમને લોકપ્રિય રાજવી બનાવ્યા હતા. પણ એ સુવર્ણયુગનો મધ્યાહ્ન ઢળવા લાગ્યો હોય એમ સરસ્વતીના લાડકવાયા પુત્ર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય હવે કેવલ અક્ષર દેહે જ વિદ્યમાન હતા; અને મહારાજા કુમારપાળનો દેહ પણ પંચભૂતમાં ભળી ગયો હતો. ગુજરાતમાં અસ્મિતાની ભાવના પ્રગટાવનાર, ગુજરાતની પુણ્યભૂમિમાં અહિંસાની ભાવનાથી પરિપૂત સંસ્કૃતિની વેલ પાંગરતી કરનાર, એનાં મૂળિયા વધુ ઊંડાં નાંખનાર આ બન્ને મહાપુરુષોથી ગુજરાત વંચિત બની નિરાધાર જેવું બન્યું હતું !

અજયપાળ ગાદીએ આવ્યા હતા. એમના ગાદીએ આવવાની સાથે જ સુખી અને સમૃદ્ધ ગુજરાતના આકાશમાં આફતની ડમરીઓ ચઢવા માંડી. અત્યાચાર, અનાચાર અને જુલ્મનું ગોઝારું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું. રાજા અજયપાળે દમનનો કોરડો વીંઝવામાં જરાય મણા ન રાખી—જાણે ગુજરાતને માથે રાહુ બેઠો !

ગુજરાત સંક્રાન્તિના સમયની આકરી વેદના ભોગવવા લાગ્યું. સંક્રાન્તિના સમયે સતિયાઓનું સત કસોટીએ ચઢે, ધર્મી જનો પર ધાડ પડે, સજ્જનો અત્યાચાર અને અનાચારના સીતમમાં રિબાઈ મરે ! આવો સંકટસમય એ તો સતિયાઓને, પુણ્યપુરુષોને, ધર્મપ્રિય સજ્જનોને માટે અન્યાય–અધર્મની સામે બળવો પોકારી જુલ્મની વેદી પર બલિદાન આપવાનો લાખેણો અવસર ! અને જનતાને બલિદાનની પ્રેરણાનું પાન કરાવનાર, ક્રાંતિ અને સ્વતંત્રતાનો ઉદ્ગાતા એવો સાચો કવિ પોતે પણ વખત આવ્યે બલિદાન આપવામાં પાછી પાની કરે ખરો ?

કવિ એટલે મહાસંવેદનશીલ આત્મા. એ તો મડામાં પણ પ્રાણ ફૂંકીને સ્વાભિમાનની ભાવનાને સજીવન કરે. કવિનો અંતસ્તાપ અને પુણ્યપ્રકોપ એના પ્રત્યેક શબ્દમાં રણકવા લાગે. અને એવો એક એક શબ્દ જનતામાં ચેતનાની જ્યોતને જલતી રાખવા માટે તેલનું કામ કરે! એવા જ એક સ્વમાની મસ્ત કવિની આ ગૌરવંતી કહાણી છે.

બ્રાહ્મણ તો પ્રભુનું પ્રથમ સર્જન; બ્રાહ્મણ જૈન ન બની શકે; બ્રાહ્મણ અને જૈન વચ્ચે અભેદ ન સંભવે—એવી એવી કલેશ-દ્વેષ ભરી માન્યતા લઈને અજયપાળ ગાદીએ આવ્યા હતા. એમની આ ગેરસમજણમાંથી જ ગૂર્જરભૂમિની સુખશાંતિ, સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિનો વિનાશ કરનારું તાંડવનૃત્ય આરંભાયું હતું.

હેમાચાર્ય અને કુમારપાળદેવે અંતરનાં અમી સીંચી સીંચીને ગુર્જરપ્રજામાં ભ્રાતૃભાવ અને મૈત્રીની જે ભાવના રેલાવી હતી એને સમજવાનું કે સાચવવાનું અજયપાલનું કોઈ ગજું ન હતું. ઉદારચરિત આત્માઓની ઉદારતાને બાપડું સંકુચિત માનસ કેવી રીતે સમજી શકે? એટલે જ અજયપાળ મહારાજા કુમારપાળ અને હેમચંદ્રાચાર્યનું કર્યું-કારવ્યું ધૂળમાં મેળવવા તૈયાર થયો હતો.

રજનીદેવી રૂપેરી આભલાના ભરતકામથી શોભતી સાડી પહેરી આભની અટારીએ ડોકિયું કરી રહી હતી. કાળાં કામના કરનારા માનવીઓ પોતાનાં કુકૃત્યોને કાજળકાળી રાત્રિના અંધકારમાં છુપાવવા મથતા હતા. ત્યારે જાણે રૂપેરી આભલા સમા ટમટમતા તારલિયાઓ માનવીની મૂર્ખાઈ પર હસી રહ્યા હતા!

પાટણ નિદ્રાદેવીને ખોળે પોઢી ગયું હતું, નગરની શેરીઓ સૂમસામ બની હતી, ત્યારે ઉપાશ્રયમાં એક સાધુરાજ ધ્યાનસ્થ દશામાં બેસી ધર્મચિંતન કરી રહ્યા હતા. આખું નગર ઊંઘતું હતું ત્યારે આ અપ્રમત્ત સાધુરાજ જાગતા રહીને આત્મભાવની ખોજ કરી અંતરને અજવાળી રહ્યા હતા.

એવામાં એક ગુપ્તચરે દબાતે પગલે ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યો અને સાધુરાજની પાસે જઈને તુમાખી ભર્યા સ્વરે જાણે પડકાર કર્યો : "કવિરાજ! પાટણમાં થતી ઉથલપાથલની આપને ખબર તો છે ને? સાધુરાજ! અત્યારે પાટણમાં કોનું શાસન ચાલે છે તેની આપને જાણ તો છે ને?"

"પાટણમાં જેનું શાસન ચાલતું હોય તેનું ભલે ચાલે, મારે એનું શું પ્રયોજન? મહાનુભવ, મારે તો મારા હૃદયસામ્રાજ્યમાં કોનું શાસન પ્રવર્તે છે, એની સાથે જ નિસ્બત છે. અને ત્યાં આત્માનું શાસન ચાલતું હોય એટલે બસ! વળી આવતી કાલે હું સો(૧૦૦)મું કાવ્ય રચીશ, અને 'પ્રબંધશતકર્તા'ની ઉપાધિ મેળવવા ભાગ્યશાળી બનીશ. પણ મારા અધ્યયનમાં આવી મધ્યરાત્રિએ ખલેલ પાડનાર તમે કોણ છો, અને અત્યારે અહીં આવવાનું પ્રયોજન શું છે?"

ગુપ્તચરનો મનોભાવ જાણે બદલાઈ ગયો. એણે અજંપાભર્યો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. સાધુરાજની વધુ નજદીક જઈ એ ધીમે સાદે કહેવા લાગ્યો: "કવિરાજ, કવિતા અને કલા, શબ્દ અને ધ્વનિ, અલંકાર અને રસ એ બધાને, ભેંસ ઘાસનો પૂળો વાગોળે એમ

વાગોળવાનું છોડી દો. હવે તો તમારી કવિતા રાજદરબારની બાંદી બનશે. તમારી સરસ્વતી અજયપાળનાં યશોગાન ગાવામાં કૃતાર્થ થશે! મહારાજ, પહેલાંનો વખત હવે વીતી ગયો!"

"તમે શું મને ભાડૂતી કવિ બનાવવા માગો છો? હું ખુમારીદાર કવિ મટીને ખુશામતિયો ભાટ બનું એવી સલાહ આપો છો?" કવિરાજે સાવધ થઈ કહ્યું.

"હજુ પણ તમારે તમારી ખુમારી ભૂલવી નથી?"

"કવિ જો આત્માની ખુમારી નહીં અનુભવે તો બીજું કોણ અનુભવશે? શું હું કુદરતની કવિતા છોડીને અજયપાળ જેવા અધર્મી રાજવીની પ્રશસ્તિ રચવા લાગું? મહાનુભાવ! ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ!"

"અરે ઓ ભદ્ર પુરુષ! એટલું પણ કાં ન સમજો કે પવન જોઈને સૂપડું ધરવું જોઈએ! વણિક સમાજના ગુરુ થઈને એટલું પણ નથી જાણતા કે સમય પ્રમાણે સૂર બદલવો ઘટે!" વાણીશૂરો ગુપ્તચર વાતમાં મોણ નાખવાનું ન ભૂલ્યો.

"તમે મને વ્યવહારકુશળતાના પાઠ શીખવવા આવ્યા છો? કવિને—મસ્ત કવિને—આત્માને ગળે ચીપ દેનારાં વ્યવહારકુશળતાનાં બંધન કયારેય નડતાં નથી. ખુદ કવિ પણ તેના હૃદયને પરવશ હોય છે; હૃદયની આજ્ઞાને એ ઉથાપી શકતો નથી. અને સાચી કવિતાને સમયનાં બંધન કદી ખપ્યાં નથી અને ખપવાનાં પણ નથી! કવિની કવિતા તો સનાતન સત્યોને જ ઉચ્ચારે છે, અને એવા પરમ સત્યને જ આરાધે છે" સાધુરાજ જાણે ફિરસ્તાની વાણી ઉચ્ચારી રહ્યા.

"કવિરાજ! ભીંત ભૂલો છો! રાજા રૂઠે તો કાસળ કાઢે અને રીઝે તો નિહાલ કરે. સત્તા આગળ શાણપણ નકામું છે. ખુમારીની વાતો નર્યું ગાંડપણ છે. શું તમે નથી જાણતા કે પ્રભુ પંચાસરા પાર્શ્વનાથના પવિત્ર દેવાલયને અજયપાળના સૈનિકોએ હથોડા મારી ખેદાનમેદાન કરી નાંખ્યું છે? શું તમે એ વાતથી અજ્ઞાત છો કે મહામૂલા જ્ઞાનભંડારોમાં આગ ચાંપી એને ભસ્મીભૂત કરવામા આવ્યા છે? કપર્દી જેવા મંત્રીશ્વરને એક દિવસ માટે મંત્રીપદે સ્થાપી રામશરણ કરવામાં આવ્યો છે. આમ્રભટ જેવા વીરપુરુષને લશ્કરે ઘેરો ઘાલી હણી નાખ્યો છે! તો પછી તમારા જેવાની શી વિસાત? રાજઆજ્ઞા સ્પષ્ટ ફરમાવે છે કે અત્યાર સુધી જૈનો ખૂબ મહાલ્યા, ફાલ્યા-ફૂલ્યા; પણ હવે એમના સોનેરી દિવસો પૂરા થયા. હવે તો જૈન તે જૈન અને બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણનો યુગ ફરી શરૂ થયો છે. હવે જૈન બ્રાહ્મણ નહીં બની શકે, જૈનોના દેવ બ્રાહ્મણના દેવ નહીં થઈ શકે! બ્રાહ્મણ તો પ્રભુનું પ્રથમ સંતાન અને જૈન કરતાં ઉચ્ચ. બ્રાહ્મણ અને જૈન વચ્ચે અભેદ હોઈ શકે જ નહીં! બ્રાહ્મણનો ધર્મ એ જ રાજધર્મ: આવું રાજફરમાન તમે નથી સાંભળ્યું?" ગુપ્તચરે કવિરાજની આંખ ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

"આપ સ્વભાવમાં મગ્ન રહેનારો, આત્માના ધર્મને પિછાણનારો સાધક કોઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે પક્ષપાત કે દ્વેષ ન રાખે. કવિ એટલે સાચો અવધૂત. અવધૂત એટલે રાગદ્વેષના વિજેતાનો પૂજારી. સોમનાથ મહાદેવ સમક્ષ પૂજ્ય ગુરુદેવે ગાયેલી અમર પંક્તિઓ હજુ પણ મારા અંતરમાં ગુંજ્યા કરે છે, અને મને સતત ભાન કરાવતી રહે છે કે જેઓ

રાગદ્વેષના વિજેતા છે એવા કોઈ પણ દેવને મારા નમસ્કાર હો! આત્માને તો ખરેખર, બધા ધર્મોનું મિલન-મંદિર બનાવવાનું હોય!"

"સાધુરાજ! આવી બધી અભેદની જપમાળા હવે છોડી દો! મહારાજા કુમારપાળ અને શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનું નિધન થતાં જ અભેદનું અવસાન થઈ ગયું સમજો. અજયપાળ ભેદનો પૂજારી છે. એ તો બ્રાહ્મણ અને જૈનના ભેદ વધુ સ્પષ્ટ કરવા માગે છે. તમે રાજઆજ્ઞાનો મર્મ નથી સમજતા?"

"કવિને રાજઆજ્ઞા સાથે શી લેવાદેવા? મારું પ્રસ્થાન તો ગુરુદેવે ચીંધેલા માર્ગે જ હોય; બીજા માર્ગનો વિચાર પણ મને સ્ફુરે નહિ. કોઈ પણ જાતના ભયથી, અરે, મરણના ભયથી પણ, કવિને વિગલિત થવાનું ન હોય. સાચો ધર્માત્મા પાપભીરુ હોય. અને કવિ ઉપરાંત હું તો કલિકાલસર્વજ્ઞનો શિષ્ય! પ્રાણના ભોગે પણ મારે મારી પ્રતિજ્ઞાનું જતન જ કરવાનું હોય!" જાણે કવિ રામચંદ્ર અગમવાણી ઉચ્ચારી રહ્યા.

ગુપ્તચર કવિરાજનો પરમ શુભેચ્છક હતો; એ ગમે તેમ કરીને કવિરાજનો નિર્ણય બદલાવવા માગતો હતો. એણે લાગણીભીના સ્વરે કહ્યું : "કવિવર! સાચા કે ખોટાનો નિર્ણય કરવાનો આ સમય નથી. ઊગતા રવિને સૌ કોઈ પૂજે છે; આથમતા સૂર્યને કોઈ પૂજતું નથી : દુનિયાનો એ રાહ છે. ગૂર્જરભૂમિનાં આબદાર (સાચા)મોતી તો અજયપાળે પ્રગટાવેલી હુતાશનીમાં ક્યારના હોમાઈ ગયાં; જે કાંઈ થોડા બાકી રહ્યાં છે તેમની પણ ઘડી–પળ ગણાઈ રહી છે. અજયપાળ પોતાનો માર્ગ નિષ્કંટક કરવા માગે છે. અભેદમાં માનનારને તે કંટક સમજે છે; એવા કંટકોને દૂર કરવા તે એની રાજનીતિ છે."

"રાજાની રાજનીતિ ગમે તે હોય, સાધુ ધર્મવિમુખ ન બની શકે. કવિ એ પણ સાધુ-આત્મા છે, જનતાની ભાવનાની દીવાદાંડી છે. એ સનાતન સત્ય ઉચ્ચારે છે. સમય કે રાજનીતિનાં બંધન એને નડતાં નથી. એની કવિતા સંસારના વૈભવ વિલાસની દાસી ન બની શકે! કવિ તો મુક્ત આત્મા હોય."

"કવિરાજ! કવિ ઉપર કાવ્ય રચવાનું બંધ કરો! સાચા કવિનો આ જમાનો નથી. ખુશામતિયા કવિની જ આજે બોલબાલા છે. એક જ ગુરુના બે ચેલા : એક રાજદરબારમાં શ્વાનની જેમ પૂંછડી પટપટાવતો હોય એવે વખતે બીજો મેરુની જેમ અચળ રહેવા માગે એને રાજસત્તા કેમ સાંખી શકે?"

"જેને જીવ વહાલો છે તે ભલે પૂંછડી પટપટાવે! જેને આત્મા વહાલો છે તે પોતાની વાગ્દેવીને પારકાને ઘેર પાણી ભરવા ન મોકલી શકે! જે મરજીવો છે તે જ મુક્તિના દિવ્ય સંગીતનું અણમોલ મોતી મેળવી શકે. બાલચંદ્રને ગમતું હોય તે બાલચંદ્ર ભલે કરે. રામચંદ્ર તો રામચંદ્ર જ રહેશે! એ બાલચંદ્ર કદી નહીં બને! રામચંદ્ર પોતાના આત્માને કદી નહીં રૂંધે. આત્મા અનંત શક્તિનો ધણી છે એ સૂત્ર રામચંદ્રને માટે જીવનનું ધ્રુવતારક છે. જે આત્મા પોતાની શક્તિઓને પ્રગટાવે છે તેને માટે વ્યવહાર અને રાજનીતિની દુનિયામાં જે અશક્ય લેખાતું હોય તે પણ શક્ય બને છે."

"કવિરાજ! ભાવાવેશમાંથી જન્મેલી આવી બધી મનની વાતો મનમાં જ રહી જશે, અને જિંદગી જોખમમાં મુકાઈ જશે. યતિરાજ બાલચંદ્રની કવિતાની જેમ તમારી

કવિતા કલાને પણ અજયપાળના ચરણે શિર ઝુકાવતી કરવાનાં પડયંત્રો રચાયાં છે. કવિરાજ! ઇશારામાં સમજી જાઓ, કલ્પનાની પાંખે ઊડવાનું છોડી દો અને નજર સામેના કર્તવ્યની વ્યવહારુ ભૂમિકા ઉપર વિચરો તો સારું!"

"નહિ ભાઈ, નહિ. મારાથી એ નહીં બને. પૂજ્ય ગુરુદેવે અમૃત સિંચન કરી જે અમૃતવેલ ઉછેરી તેનું હું ઉન્મૂલન કેમ કરી શકું? જગતને જાણવા દો કે આ અમૃતવેલને બે પાંદડા ફૂટયાં : એક કડવું અને બીજું મીઠું. એમાંનું કયું કડવું અને કયું મીઠું એ જગત ભલે જગતની રીતે સમજે. એમના ગુણ-અવગુણની સાથે વેલની પ્રતિષ્ઠાને શી નિસ્બત? રામચંદ્રની કવિતા અજયપાળની આગળ ક્યારેય પોતાનું શિર નથી જ ઝુકાવવાની—પછી ભલે ને થવાનું હોય તે થાય!" રામચંદ્ર જાણે અપાર્થિવ રૂપ ધારણ કરી રહ્યા.

"કવિરાજ! આદર્શોની અટવીમાં કેમ અટવાઓ છો? ભાગ્યયોગે લાખેણી ઘડી આવી પહોંચી છે. એ ઘડીને શા માટે જવા દો છો? નદીના ધસમસતા પૂરની સામે તરવામાં તો પ્રવાહમાં ઘસડાઈ જવાનું જ ફળ મળે! ઝંઝાવાતમાં જે વૃક્ષ અણનમ રહેવા માગે તે મૂળમાંથી જ ઊખડી જઈ ધરાશાયી બને! હજાર ગાંડામાં એક ડાહ્યાની શી કિંમત? તેના ડહાપણના કેવા ભૂંડા હાલહવાલ થાય છે તે તમે નથી જાણતા શું?"

પણ મહાકવિ રામચંદ્ર એકના બે ન થયા. બિચારા ગુપ્તચરને થયું કે પથ્થર પર પાણી બધું એળે ગયું! એટલામાં ઉપાશ્રયનાં પગથિયાં સિપાઈઓના નાળબંધ જોડાથી ધમધમી ઊઠયાં. સૈનિકો એરોકટોક ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ્યા. ગુપ્તચર સાવધ બન્યો. અંધકારનો લાભ લઈ એ સિપાઈઓમાં ભળી ગયો. ચોરદીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં સિપાઈઓ કવિરાજને શોધતા ગર્જી ઊઠયા: "ક્યાં છે રામચંદ્ર?" સિપાઈઓના સત્તાવાહી સૂરના ભયંકર પડઘા જાણે આગામી આંધીની આગાહી કરતા હતા.

"સિપાઈઓ! કવિ રામચંદ્ર અહીં તમારી નજીક જ છે. તમારા આગમનનું પ્રયોજન?" કવિએ મધુર ભાષામાં જવાબ આપ્યો.

"ગુર્જરેશ્વર મહારાજા અજયપાળે આપને રાજદરબારમાં આવવાનું આમંત્રણ પાઠવ્યું છે." સૈનિકોએ સભ્ય બનવાનો પ્રયાસ કર્યો.

"અત્યારે મધ્યરાત્રીના સમયે જ? કાલે સવારે આવું તો?"

"એ નહિ ચાલે. અત્યારે અને અબઘડીએ જ આપને હાજર થવું પડશે."

સિપાઈઓ રામચંદ્રના જવાબની રાહ જોવા પણ ન થોભ્યા. એમણે રામચંદ્રને ઘેરી લીધા. મ્યાનમાંથી તલવારો ખેંચાઈ ગઈ. એક સિપાઈએ ઘટસ્ફોટ કરતાં કહ્યું: "ગુર્જરેશ્વર અજયપાળની આજ્ઞા છે કે ગુનેગારને એક ક્ષણ પણ છૂટો ન મૂકવો."

"હું ગુનેગાર?" પણ કવિ રામચંદ્ર પોતાનું વક્તવ્ય આગળ વધારે તે પહેલાં જ સિપાઈઓએ તેમને ઊચકી લીધા.

પાટણની સૂમસામ શેરીઓએ એ અકાર્ય ઉપર મધ્યરાત્રીનો અંધારપછેડો ઢાંકી દીધો!

*

ગુલાબી નિદ્રાનો ત્યાગ કરી શોખીન અને વિલાસી પાટણ ફરી પ્રવૃત્તિશીલ બન્યું ત્યારે પાટણની શેરીઓમાં રાજ્યના અનુચરો પડહ વગાડી રહ્યા હતા:

"પાટણના પ્રજાજનો! સહુ સાંભળજો! ગુર્જરેશ્વર મહારાજા અજયપાળની રાજઆજ્ઞા છે કે બ્રાહ્મણ અને જૈન એક ન હોઈ શકે. બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણ, જૈન તે જૈન. પરમાર્હત અને પરમમાહેશ્વર બે બિરુદ સાથે ન સંભવે! બ્રાહ્મણધર્મ એ રાજધર્મ છે, માટે બ્રાહ્મણધર્મને સૌ પ્રજાજનોએ માન આપવું. જે કોઈ સમદૃષ્ટિને નામે, અભેદને નામે બ્રાહ્મણ અને જૈનને એકત્ર કરવા યત્ન કરશે, તેમને સખ્ત શિક્ષા કરવામાં આવશે."

પાટણનાં નર-નારીઓ ખિન્ન હૃદયે આ ઢંઢેરો સાંભળી રહ્યાં. ક્યાં પહેલાંનું પાટણ અને ક્યાં આજનું પાટણ! જાણે આટલું ઓછું હોય એમ એ ઢંઢેરાએ વધારામાં જાહેર કર્યું કે "આજે મધ્યાહ્ને સર્વ પ્રજાજનોએ રાજસભામાં હાજર થવાનું છે. ત્યાં રાજઆજ્ઞાની અવગણના કરવા બદલ કવિ રામચંદ્રનો ન્યાય તોળાવાનો છે."

સમય થયો અને નગરજનો રાજસભામાં કીડિયારાની જેમ ઊભરાવા લાગ્યા. ક્યાંય તલપુર જગ્યા ખાલી ન હતી. બધા મહાકવિ રામચંદ્રને કેવો ન્યાય મળે છે તે જોવા આતુર હતા.

કવિ રામચંદ્રને સભામા હાજર કરવામાં આવ્યા, પણ એમના ચહેરા પર ગુનેગારીની કે લાચારીની એક પણ રેખા દેખાતી ન હતી. એમના પ્રશાંત ચહેરા પર દિવ્ય તેજ વિલસતું હતું.

"કવિરાજ! તમને જૈન અને બ્રાહ્મણોને એક કરવાની ઘેલછા લાગી છે. એવાં અભેદનાં કાવ્યો રચવા માટે તમારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે."

"અભેદ શું પાપ છે? અભેદનાં કાવ્યો રચવાં એ શું પાપકાર્ય છે?"

"કવિરાજ! રાજઆજ્ઞા પ્રમાણે અભેદનો પ્રચાર કરવો એ ગુનો છે: એ તમારે જાણવું ઘટે!"

"કવિનું કાવ્ય કોઈ પ્રયત્નનું નહીં પણ અકળ પ્રેરણાનું પરિણામ છે. કાવ્યગંગાની ગંગોત્રીનું પ્રેરણાસ્થાન સાવ અકળ જ હોય છે. કવિમા અકલ્પ્ય રીતે આવી પ્રેરણા જાગે અને કાવ્ય સ્ફુરે તેમા પાપનો પ્રશ્ન જ ક્યાં ઊભો થાય છે? પાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કવિતા પાસે ફરકી પણ શકતાં નથી. કોઈ સત્તાના ભયથી કે સમૃદ્ધિના લોભથી કવિતાદેવીની સાચી આરાધના ન થઈ શકે. કવિહૃદય માનવી જ કવિની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરી શકે કે કવિની કવિતાનો ન્યાય તોળી શકે. એ તોળવાનું તમારું ગજું નહીં! ઝવેરી જ હીરાનું મૂલ્ય કરી શકે, ગોવાળ નહિ!" જાણે કવિની જીભ નહીં પણ એનું અંતર બોલી રહ્યું હતું.

"કવિરાજ! રાજ્યની આજ્ઞા ઉત્થાપવાનું દુઃસાહસ ખેડવા માગો છો? ખબર તો છે ને કે એનાં કેવાં માઠાં પરિણામ આવે છે? એથી બચવું હશે તો તમારે રાજ્ય અને રાજાનાં પ્રશસ્તિકાવ્યો રચીને આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. તમારા ગુરુભાઈ બાલચંદ્રે એ જ રાહ ગ્રહણ કર્યો છે."

"કવિ સ્વૈરવિહારી હોય છે. સમગ્ર વિશ્વ એનું રાજ્ય છે. એનો ખજાનો પણ અખૂટ છે. દુનિયાની કોઈ સત્તા એને ડરાવી નહીં શકે; સંસારની કોઈ સંપત્તિ એને લલચાવી નહીં શકે. તમારાં શૌર્ય કે સત્કાર્યોથી કવિના અંતરમાં ઊર્મિ જગાડો અને જુઓ કે

એમાંથી કેવાં મનોહર પ્રશસ્તિકાવ્યો વહેવા લાગે છે. વસંત આવે છે ત્યારે કોકિલાને કોણ કહેવા જાય છે કે તું તારી સ્વરમાધુરીને વહેતી મૂક ? એવું જ સાચી કવિતાનું સમજવું. ભય કે લાલચથી ખરીદી શકાય એ કવિતા જ નહીં."

"કવિરાજ ! આવી બધી અર્થહીન વાતો છોડો, અને તમારી વાણીથી સત્તાને રીઝવો. તમારા ગુરુભાઈ બાલચંદ્રની પણ આ જ સલાહ છે."

"હંસ તો સદાય મોતીનો જ ચારો ચરવાનો ! ભૂંડ ભલે અખાદ્ય આરોગ્યા કરે ! જેને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય નહીં પણ પોતાના પ્રાણ વધુ વહાલા છે, તે જ એક ભાન ભૂલેલા રાજાની પ્રશસ્તિઓ રચીને પોતાની કાવ્યદેવીને લજવે છે. સાચી સલાહની તો અત્યારે આવી નમાલી સલાહ આપનારને જ જરૂર છે !"

કવિનાં આકરાં વેણથી ઘવાયેલા બાલચંદ્રે બૂમ પાડી : "નૃપવર્ય, રામચંદ્ર મારું હડહડતું અપમાન કરે છે !"

"શાંત રહો ! ગાંડા કવિ જો પોતાનું ગાંડપણ હજી પણ નહીં તજે તો એમને અપમાનનો યોગ્ય બદલો મળી જ રહેવાનો છે !" અજયપાળે અધીરાઈથી કહ્યું.

મહાકવિ એક પણ શબ્દ ન બોલ્યા—જાણે એમના ચિત્ત ઉપર હિમાલયની સ્વસ્થતા અને શીતળતા વ્યાપી રહી હતી. અજયપાળની વાત સાંભળીને રાજસભા હવે આગળ શું બને છે એની ઉત્સુકતા અનુભવી રહી. થોડીક પળો માટે સભામાં સ્મશાન જેવી શાન્તિ છવાઈ ગઈ.

આમ થોડીક પળો સ્તબ્ધતામાં પસાર થઈ. પછી જાણે અણનમ કવિને નમાવવાનો એક વધુ પ્રયાસ કરતો હોય એમ અજયપાળે કહ્યું : "કવિરાજ ! રાજાની આજ્ઞાના અનાદરનું પરિણામ કેવું આવે છે તે શું તમારા જેવા વિદ્વાનને સમજાવવું પડશે ? હું ઇચ્છું છું કે રાજસત્તાને તમારી સામે પોતાનો દંડ ઉગામવાનો વખત આવવા ન દો તો સારું ! આમાં શું કરવું એ તમારા પોતાના જ હાથની વાત છે. શું હજી પણ તમારી વાણી રાજસત્તાના ચરણ પખાળવા તૈયાર નહીં થાય ?"

કવિએ વાણીનો વ્યય કરવાને બદલે માત્ર માથું હલાવીને એ વાતનો ઇનકાર કર્યો.

અજયપાળને મહારાજા કુમારપાળ કરતાં સવાઈ કીર્તિ વરવાનાં અરમાન હતાં. કવિ રામચંદ્ર જેવા વિદ્વાનોથી એ પોતાની રાજસભાને વિભૂષિત કરવા માગતો હતો. તેથી તેણે ધમકીથી વશ ન થનારા કવિને સમજાવવા પોતાની વાતની રીત બદલી : "કવિરાજ ! હવે તો કલ્પનાવિહારમાંથી પાછા ફરો. પ્રત્યક્ષ દેખાતો લાભ જતો ન કરો. મારી રાજ-સભામાં તમારા ગુરુનું સ્થાન તમારે માટે ખાલી છે, તેને શોભાવો—મારી રાજસભાના રાજકવિ બનીને !"

"રાજન્ ! પૂજ્ય ગુરુદેવનું નામ લઈને તમે મને ચલાયમાન નહીં કરી શકો. એ નામ તો મને મારા સંકલ્પમાં વધુ દૃઢ બનવાનું બળ આપે છે. મારો નિર્ણય અફર છે : મારી વાણી આજની રાજસત્તાનાં કીર્તિગાન નહીં જ ગાય !"

"કવિ, તારી જીભ બંધ કર. તારો સર્વનાશ નોતરતી મારી કઠોર આજ્ઞા છૂટે તે પહેલાં સમજી જા. તને આ આખરી તક આપું છું." રાજાએ ઉશ્કેરાઈને ચેતવણીનો સૂર ઉચ્ચાર્યો.

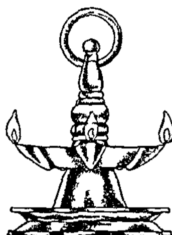
પણ કવિએ ? કવિએ પ્રત્યુત્તર વાળવાને બદલે સ્વતંત્રતાનું ગીત લલકાર્યું: "હે પરમાત્મા, મારી સ્વતંત્રતા ખાતર ગલીઓમાં ફરતો કૂતરો બનવાનું મને મંજૂર છે; પણ પરાધીન બનીને હું ત્રણ જગતનો સ્વામી પણ બનવા તૈયાર નથી!"*

કવિએ–સ્વતંત્રતાના કવિએ–સ્વાતંત્ર્યનું ગીત લલકાર્યું. પરંતુ કવિનો એક એક શબ્દ અજયપાળના અંતરમાં રોષનો આતશ પ્રગટાવી રહ્યો. એ ક્રોધથી ધમધમી ઊઠ્યો. એણે આજ્ઞા કરી: "મંત્રી! આ રાજદ્રોહીને એવું મોત આપો કે જે સાંભળીને ભયંકર ખૂની પણ કંપી ઊઠે. જલ્લાદોને હુકમ કરો કે ધગધગતા તવા પર આ કવિરાજનો અભિષેક કરી ફળફળતા તેલથી સ્નાન કરાવે: મારી આ આજ્ઞાનો સત્વર અમલ કરો!"

રાજાની આજ્ઞા સાંભળી સભામાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. જે રાજસભામાં કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યનો પડતો બોલ ઝીલી લેવામાં રાજા અને પ્રજાજનો પોતાનું અહોભાગ્ય માનતા, તે જ રાજસભામાં એમના પરમ શિષ્યનું આવું કમકમાટીભર્યું મૃત્યુ!

મહાકવિ તો મરજીવા બનીને જીવન અને મૃત્યુને તરી ગયા હતા. જલ્લાદોએ એમનું કામ પૂરું કર્યું; મહાકવિ અમર બની ગયા! કોઈ સભાજન એ દૃશ્ય ન નીરખી શક્યો. કોઈ વાણી એ વેદનાભર્યા દૃશ્યને ન વર્ણવી શકી. સૌના અંતર કકળીને એક જ નાદ ગુંજી રહ્યાં: नम शान्ताय तेजसे–એ તેજસ્વી મહાકવિને નમન હો!

સૌ કારમી વેદનાની મૂર્છામાંથી જાગ્યા ત્યારે જાણે મહાકવિનો સ્વસ્થ આત્મા પોકાર કરી જગતને પૂછતો હતો: પરાકાષ્ઠાએ કોણ પહોંચ્યું? પાપીનું પાપ કે સતિયાનું સત?

---

* स्वतन्त्रो देव ! भूयास सारमेयोऽपि वर्त्मनि ।
मा स्म भूयं परायत्तस्त्रिलोकस्यापि नायकः ॥

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની 'અમૃત'કૃતિ : 'દર્શનપ્રભાવક' મોક્ષમાળા*

લેખક : ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતા

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સર્વોત્કૃષ્ટ અમૃત કૃતિ તરીકે, આ અવનિનું અમૃત શ્રી આત્મસિદ્ધિ-શાસ્ત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમની મોક્ષમાળા પણ અમૃત કૃતિ છે. શ્રીમદે 'ધન્ય રે દિવસ આ અહો!'ના જીવન-ધન્યતા-કાવ્યમાં સંગીત કરેલ 'અપૂર્વ અનુસાર'નું પ્રથમ અમૃતફળ શ્રીમદ્‌ની અમૃત(Immortal, necterlike)કૃતિ મોક્ષમાળા છે.

તત્ત્વમંથનકાળમાં પ્રજ્ઞાનિધિ શ્રીમદે જે ષડ્દર્શનનું મધ્યસ્થ નિષ્પક્ષપાત પર્યાલોચન કર્યું, જિનાગમોનું—વીતરાગશાસ્ત્રોનું ઊંડું ત્વરિત અવગાહન કર્યું, કોઈ અપૂર્વ આત્માનુભવનું અનુભવન કર્યું, પૂર્વના કોઈ અપૂર્વ આરાધનનું અપૂર્વ અનુસંધાનરૂપ અનુસરણ કર્યું, તેનો ફળપરિપાક શ્રીમદ્‌ના આ મહાન 'દર્શનપ્રભાવક' મોક્ષમાળા ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનકળાની સોળે કળાએ પરિપૂર્ણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આ અનુપમ ગ્રંથની અદ્ભુત ગૂંથણી અપૂર્વ પરિપૂર્ણ તત્ત્વકળાથી કરી છે; બુધજન-ચકોરો ન્હાઈને આનંદ પામે એવી પરમ અમૃતમયી જ્ઞાન-ચંદ્રિકા રેલાવી છે. વીતરાગદર્શનના દૃઢ ગાઢ રંગથી અસ્થિમજ્જા રંગાયેલા શ્રીમદે જગતના ચોકમાં વીતરાગદર્શનની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી જિન-દર્શનનો—વીતરાગદર્શનનો ડંકો વગડાવ્યો છે; નિષ્પક્ષપાત ન્યાયમૂર્તિની જેમ સર્વ દર્શનની મધ્યસ્થ પરીક્ષાપૂર્વક વીતરાગદર્શનની સર્વોપરિતા પ્રસ્થાપિત કરી જિનશાસનનો મહાપ્રભાવ વિસ્તાર્યો છે; અને આમ સન્મતિતર્ક જેમ મહાન્ 'દર્શનપ્રભાવક' ગ્રન્થ ગણાયો છે, તેમ જિનદર્શનની મહાપ્રભાવના કરનારો આ અપૂર્વ મોક્ષમાળા ગ્રન્થ મહાદર્શનપ્રભાવક ગ્રન્થ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયો છે. સેંકડો વર્ષોના શાસ્ત્રઅભ્યાસી મહા-પંડિતો કે મહાબહુશ્રુતો પણ વારંવાર વાંચીને પણ જેની નકલ (Copy or Immitation)

* લેખકના 'અધ્યાત્મ રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાંથી.

કરવાને સમર્થ ન થાય, એવો આ તત્ત્વકલામય અપૂર્વ દર્શનપ્રભાવક ગ્રન્થ જ્ઞાનાવતાર શ્રીમદે પરમ પ્રૌઢ ગંભીર શાસ્ત્રશૈલીથી સોળ વર્ષની વયે, માત્ર ત્રણ દિવસમાં જ, ગૂંથ્યો છે. એ મહાન્ આશ્ચર્યોનું આશ્ચર્ય છે; અદ્ભુતાદદ્ભુત છે.

પોતાને જે કાંઈ જ્ઞાનનો લાભ પ્રાપ્ત થયો છે, તેનો લાભ બીજા જીવોને પણ પ્રાપ્ત થાય એવી નિષ્કારણ કરુણાથી પરોપકારશીલ જ્ઞાનીઓ પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો અન્ય જીવોમાં વિનિયોગ થાય એવી સત્પ્રવૃત્તિ આદરે છે. તે જ પ્રકારે શ્રીમદ્ જેવા મહાજ્ઞાનીને વીતરાગપ્રણીત મોક્ષસન્માર્ગનું જે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રમય સમ્યક્ સત્ય સ્વરૂપ પોતાને સમજાયું–સંવેદાયું–અનુભવાયું, તેનો લાભ જગજ્જીવોને થાય એવી ઊર્મિ ઊઠે એ સહજ સ્વાભાવિક છે. એટલે આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈને ઉપયોગી–ઉપકારી થઈ શકે એવો મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ દર્શાવનારો ગ્રંથ સરલ દેશભાષામાં ગૂંથવાનો સ્વયંભૂ વિચાર એમના હૃદયમા સ્ફુર્યો. અને આ મોક્ષમાળાની રચના શ્રીમદે માત્ર ત્રણ દિવસમાં કરી.

આ 'મોક્ષમાળા' ખરેખર ! મોક્ષમાળા જ છે; મુમુક્ષુને મોક્ષનો માર્ગ દર્શાવનારી યથાર્થ મોક્ષમાળા જ છે! ગ્રંથનું જે આ ગૌરવપૂર્ણ નામ આપવામાં આવ્યું છે તે તેના 'મોક્ષ' જેવા મહાન્ વિષયને લઈ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રનું જેમ તેના વિષયને લઈ 'મોક્ષ-શાસ્ત્ર' નામ પ્રસિદ્ધ છે, તેમ મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જનારી એક સૂત્રબદ્ધ ગ્રંથરચનાને લીધે આનું 'મોક્ષમાળા' નામ યથાર્થ છે. મુક્તાફલની માળામાં જેમ યથાસ્થાને ગોઠવાયેલા નાના-મોટાં સુંદર મૌક્તિકો એક સુવર્ણસૂત્રથી નિબદ્ધ થઈ સમગ્રપણે એક મુક્તામાળા બને છે, તેમ આ મુક્તા(મોક્ષ)ફલની માળામાં યથાસ્થાને કલાપૂર્ણપણે ગોઠવાયેલાં પરમ સુંદર સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ અમૂલ્ય મૌક્તિકો (મુક્તાફલો) એક આત્મ-તત્ત્વરૂપ સુવર્ણસૂત્રથી નિબદ્ધ થઈ એક મુક્તામાળા–મોક્ષમાળા બની છે. મુક્તાફલની માળામાં કળાપૂર્ણપણે પરોવાયેલું–ગૂ થાયેલું એક એક મહામૂલ્યવાન્ મોતી જેમ યથા સ્થાને શોભે છે, તેમ આ મુક્તાફલની માળામા (–મોક્ષમાળામાં) તત્ત્વકળાપૂર્ણપણે પરોવાયેલું–ગૂંથાયેલું એક એક અમૂલ્ય તત્ત્વ મૌક્તિક યથાસ્થાને વિરાજે છે. ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને સતશીલ બોધનારું, મોક્ષમાર્ગનું સદ્બીજ રોપનારું, જ્ઞાનક્રિયાનું સમ્યગ્ સમન્વિપતણું નિરૂપનારું, આ પોતાનું નવસર્જન સમર્થ થશે એવા પૂરેપૂરા નિરભિમાન આત્મભાન સાથે શ્રીમદે આને 'મોક્ષમાળા' એવું સાન્વય સમુચિત નામ આપવાનું સમુચિત માન્યું છે; 'મોક્ષમાળા' એવું ગ્રંથનું જે આ ગૌરવપૂર્ણ નામ રાખ્યું છે, તે જ તેનું ગુણનિષ્પન્ન ગુણગણગારવ સૂચવે છે

આ ગ્રંથની મુખમુદ્રામાં જ શ્રીમદ્ સ્વય શ્રીમુખે પ્રકાશે છે કે–'આ ગ્રંથ સ્યાદ્વાદ-તત્ત્વાવબોધ-વૃક્ષનું બીજ છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકે એવું એમાં કંઈ અંશે દૈવત રહ્યું છે, એ સમભાવથી કહું છઉં. બહુ ઊંડા ઉતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે. મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે.' તેમ જ ત્યાં જ તેઓશ્રીએ વિશેષ પ્રકાશ્યું છે કે–'આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો મુખ્ય હેતુ ઊછરતા બાળ-યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે ભ્રષ્ટતા અટકાવી, તેમને આત્મહિત ભણી લક્ષ કરાવવાનો પણ છે.' આ પરથી આ આર્ષદ્રષ્ટા મહર્ષિ સમા આ ગ્રંથકર્તાનો આ ગ્રંથ ગૂંથવાનો ઉદાત્ત ઉદ્દેશ અને ઉત્તમ પ્રયોજન સ્વયં સ્પષ્ટ થાય છે.

શુદ્ધ-નિઃસ્પૃહ આત્માર્થ અર્થે, પરમાર્થ અર્થે, પરમાર્થપ્રેમથી નિર્મલ જ્ઞાનદાન દેવું એ જ્ઞાનદાનેશ્વરી વક્તાનું (કર્ત્તાનું) અનંતર (Immediate) પ્રયોજન છે, અને તેથી પોતાના આત્માને મહાન્ નિર્જરાનો લાભ પ્રાપ્ત થઈ અનુક્રમે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એ પરંપર (Remote, Ultimate) પ્રયોજન છે; શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ આત્માર્થ અર્થે વિનમ્ર વિનયાન્વિત શિષ્યબુદ્ધિથી નિર્મલ જ્ઞાનદાન લેવું એ શ્રોતાનું અનંતર પ્રયોજન છે, અને તે જ્ઞાનને અનુરૂપ સતશીલરૂપ આચરણથી—હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયના વિવેકરૂપે તે પ્રાપ્ત જ્ઞાનને 'ક્રિયામાં—આચરણ'માં મૂકવાથી—આત્માની મલવિશુદ્ધિ કરી અનુક્રમે મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવી એ શ્રોતાનું પરંપર પ્રયોજન છે. નવકારવાળીની જેમ એકસો આઠ પાઠ ધરાવનારી આ મંગલમયી મોક્ષમાળા(બાલાવબોધ)ના પ્રયોજન અંગે કર્ત્તા પુરુષ શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૫ના એક પત્રમાં સ્વયં લખે છે—'જિનેશ્વરનાં સુંદર માર્ગથી એમાં એક્કે વગન વિશેષ નાંખવા પ્રયત્ન કર્યું નથી. જેમ અનુભવમાં આવ્યું અને કાળભેદ જોયો તેમ મધ્યસ્થતાથી એ પુસ્તક લખ્યું છે.' તેમ જ આગળ જતાં સં. ૧૯૫૫માં એક પ્રસંગે તેમણે આ પ્રયોજનને ઓર સ્પષ્ટ કરતાં લખ્યું છે—'જૈનમાર્ગને સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કંઈપણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગમાર્ગ પર આબાલવૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધરૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમુનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે. તે કોઈ કરશે.'

આ ગ્રંથની શિક્ષણપદ્ધતિ અંગે શ્રીમદ્જી સ્વયં શ્રીમુખે પ્રકાશે છે—' પાઠક અને વાંચક વર્ગને મુખ્ય ભલામણ એ છે કે શિક્ષાપાઠ પાઠે કરવા કરતાં જેમ બને તેમ મનન કરવા; અને તેનાં તાત્પર્ય અનુભવવાં. જે ન સમજી શકે, તેણે જાણનાર પાસેથી વિનયપૂર્વક સમજવાનો ઉદ્યમ કરવો. એવી જોગવાઈ ન મળે તો એ પાઠો પાંચ સાત વાર શાંતિપૂર્વક વાંચી જવા. એક પાઠ વાંચી ગયા પછી અર્ધ ઘડી તે પર વિચાર કરી અંતઃકરણને પૂછવું કે શું તાત્પર્ય મળ્યું? તે તાત્પર્યમાંથી હેય (ત્યજવા યોગ્ય), જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) અને ઉપાદેય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) શું છે? એમ કરવાથી આખો ગ્રંથ સમજી શકાશે; હૃદય કોમળ થશે; વિચારશક્તિ ખીલશે; અને જૈન તત્ત્વ ઉપર રૂડી શ્રદ્ધા થશે. આ ગ્રંથ કંઈ પઠન કરવારૂપ નથી, પણ મનન કરવારૂપ છે. અર્થરૂપ કેળવણી એમાં યોજી છે; તે યોજના બાલાવબોધરૂપ છે. વિવેચન અને પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે. આ તેમાંનો એક ભાગ છે, છતાં સામાન્ય તત્ત્વરૂપ છે. સ્વભાષા સંબંધી જેને સારું જ્ઞાન છે, અને નવતત્ત્વ તેમ જ સામાન્ય પ્રકરણગ્રંથો જે સમજી શકે છે, તેવાઓને આ ગ્રંથ વિશેષ બોધદાયક થશે. નાના બાળકોને આ શિક્ષાપાઠોનું તાત્પર્ય સમજણપૂર્વક સવિધિ આપવું.' આ શિક્ષણપદ્ધતિ અંગે આ આર્ષદ્રષ્ટા મહાગુરુએ આપેલી આ પરમ પ્રૌઢ ગંભીર વિવેકી શિક્ષા સામાન્યપણે કોઈ પણ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય અને સર્વત્ર હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયના વિવેકપૂર્વક સર્વ કાળને માટે સર્વને ઉપયોગી થઈ પડે એવી અનુપમ અને અનુકરણીય શિક્ષા છે.

આવી પરમ પ્રૌઢિથી જેણે મુખમુદ્રા આદિ આલેખેલ છે, એવા આ માત્ર સોળ વર્ષની વયના પણ મહાજ્ઞાનવૃદ્ધ બાલમહાત્માનો આ અલૌકિક ગ્રંથ મુખ્યપણે બાલ-

યુવાન અર્થે મુખ્ય પ્રયોજનરૂપ છતાં, આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઈને ઉપકારી થઈ શકે એવો છે, અને તે ગમે તે ધર્મના કે સંપ્રદાયના જનોને ઉપયોગી થઈ શકે એવો સાર્વજનિક છે. અત્રે જૈન કે જિન શબ્દનો પ્રયોગ આવે છે તેથી આ તો માત્ર જૈનોને જ ઉપયોગી છે વા જૈનોનો જ ગ્રંથ છે એવો સાંકડો વિચાર કરી આથી ભડકવાનું નથી કે મુખ મચકોડવાનું નથી. કારણ કે જૈન અને જિન શબ્દો અત્ર મુખ્યપણે તત્ત્વદૃષ્ટિથી પ્રયોજિત છે. ‘જિન’ એ સંપ્રદાયવાચક શબ્દ નથી, પણ મહાન તત્ત્વવાચક શબ્દ છે. શ્રીમદ્‌નું જ વચન છે કે, ‘જિન સોહી હૈ આત્મા, અન્ય હોઈ સો કર્મ; કર્મ કટે સો જિનવચન, તત્ત્વગ્યાનીકો મર્મ.’ અર્થાત્—‘જિન’ એટલે શુદ્ધ આત્મા; આત્મા અને કર્મના સનાતન યુદ્ધમાં કર્મકટકનો પરાજય કરી જે વિજયશ્રી વર્યા છે એવા વીતરાગ પરમાત્મા તે જ જિન; અને તેના માર્ગને યથાર્થપણે અનુસરનારો તે જૈન, અથવા તેણે (જિને) પ્રણીત કરેલું દર્શન તે જૈન દર્શન–વીતરાગદર્શન. અને ‘वीतरागभयक्रोधः’ ઇત્યાદિ પદોમાં વીતરાગનો મુક્ત કંઠે સ્વીકાર તો ગીતાકારે પણ કર્યો જ છે. એટલે બાહ્ય ભૂમિકા ભલે જૈનની દેખાતી હો, પણ તે ભૂમિકા પર અત્રે તો સાર્વજનિક તત્ત્વદૃષ્ટિથી સાર્વજનિક હિતહેતુરૂપ તત્ત્વવિચારણા કરી છે. એટલે ગમે તે સંપ્રદાય, મત, ધર્મ, જાતિવાળાને આ ઉપકારી થઈ શકે એવો સાર્વજનિક કોટિનો (Universal) ગ્રંથ છે. માટે મત–દર્શનનો આગ્રહ કે વિકલ્પ છોડી દઈ સર્વકોઈ મોક્ષકામી મુમુક્ષુએ તત્ત્વદૃષ્ટિથી આ ગ્રંથનું ઊંડું અવગાહન કર્ત્તવ્ય છે. ખરેખર! આજના બાલ-યુવાનો સાચા ધર્મસંસ્કાર-સંપન્ન–જ્ઞાન-શીલસંપન્ન થાય એમ આપણી ધર્મપક્ષાતીત (Secular) સરકાર ઇચ્છતી હોય તો ભારતની સર્વ ભાષાઓમાં આ ગ્રંથનું પ્રામાણિક ભાષાંતર કરાવી એની બહોળા હાથે ઘરે ઘરે પ્રભાવના કરવા યોગ્ય છે; એટલું જ નહિ પણ ભારતનું મુખ ઉજ્જવળ કરવું હોય તો વિશ્વની સર્વ ભાષાઓમાં આનું યથાર્થ ભાષાંતર કરાવરાવી અખિલ વિશ્વમાં આનો પ્રચાર કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે લાખો (Nobel Prize) જેનું મૂલ્યાંકન કરવા સર્વથા અસમર્થ છે એવા આ અમૂલ્ય ગ્રન્થમાં ભારતનું મુખ ઉજ્જવલ કરે એવું પરમ દૈવત ભર્યું પડ્યું છે. અસ્તુ!

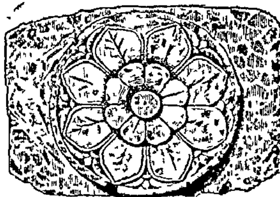
આમ આ જિનદર્શનની–વીતરાગદર્શનની મહાપ્રભાવના કરનારા આ મોક્ષમાળા* (બાલાવબોધ) ગ્રંથમાં પદે પદે શ્રીમદ્‌ની અનન્ય વીતરાગભક્તિ નિર્ઝરે છે, વીતરાગ

* આ મોક્ષમાળાને ચાર ભાગમાં યોજવાની શ્રીમદ્‌ની ધારણા હતી : (૧) બાલાવબોધ મોક્ષમાળા, (૨) ભાવનાબોધ, (૩) વિવેચન, (૪) પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા તેમાં પ્રથમ બે ભાગની—બાલાવબોધ મોક્ષમાળા અને તેના ઉપહારરૂપ ભાવનાબોધ મોક્ષમાળા એ બન્નેની—રચના તેઓશ્રીએ ૧૬–૧૭ વર્ષની વયે સં. ૧૯૪૧–૪૨માં કરી; વિવેચનરૂપ ભાગનો ખાસ સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી મળતો, પણ તે ઉપરોક્ત બન્ને પર વિસ્તારથી વિચારરૂપ હોવો સંભવે છે; અને ચોથા ભાગ–પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળાની વિષયસૂચિરૂપ (Index) સંકલના શ્રીમદે આ જીવનના ૩૩મા વર્ષમાં–છેલ્લા વર્ષમાં–સં. ૧૯૫૬ના આશ્વિન માસમાં—લખાવી, પણ આયુઅભાવે તે ગ્રંથ તેમના વરદ હસ્તે લખાવાતું શક્ય ન બન્યુ. આ મહાગુરુએ પ્રદર્શિત કરેલી આ વિષયસૂચિરૂપ સંકલના પ્રમાણે એમની આ યોજના નિર્વાહવાનું–આ મહાસંતની આજ્ઞા–ઇચ્છાનુસાર પાર ઉતારવાનું–કાર્ય કરવાનો યત્કિંચિત્ નમ્ર પ્રયાસ આ લેખકે શ્રીમદ્‌ના દેહાવસાન પછી પચાશ વર્ષે કર્યો છે.

દર્શનનો અપૂર્વ તત્ત્વવિનિશ્ચય પોકારે છે, નિર્ગ્રંથ વીતરાગશાસન પ્રત્યેનો પરમ પ્રેમ ઉલ્લસે છે, અદ્ભુત વૈરાગ્ય વિલસે છે, અલૌકિક તત્ત્વજ્ઞાનના ચમત્કાર ચમકે છે, ન્યાયવાદિતા-સત્યવાદિતાના રણકાર રણકે છે, મધ્યસ્થ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયદૃષ્ટિ ઝળકે છે, પરમ કરુણામય હૃદય ધબકે છે, સમદર્શી-વિશ્વબંધુત્વ ભાવ ઝબકે છે, અનુપમ સત્શીલની સૌરભ મહકે છે. આ મહાદર્શનપ્રભાવક ગ્રંથમાં શ્રીમદે અનન્ય શાસનદાઝથી પદે પદે વીતરાગશાસનની મહાપ્રભાવના કરી છે, પણ કેટલાંક વિશિષ્ટ સ્થળોએ તો જગતના ચોગાનમાં જિનદર્શનની મહાપ્રતિષ્ઠા કરી જગતમાં જિનશાસનનો ડંકો વગડાવ્યો છે.

શ્રીમદે પોતે આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તેમ આ 'સાહસ કર્યું છે. × × એ ફળદાયી થશે.' ખરેખર ! આ 'સાહસ'—મોક્ષમાર્ગનું પ્રભાવન કરનારું આવું ભગીરથ કાર્ય—શ્રીમદ્ જેવો કોઈ વિરલો ઓલિયો જ કરી શકે એવું ખરેખર સાહસ તો હતું જ, અને, ભાવિ બનાવોએ બતાવી આપ્યું તેમ, તે મહર્ષિની આર્ષવાણી પ્રમાણે અપૂર્વ ફળદાયી થયું જ,—તે એટલે સુધી કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર-કલ્પવૃક્ષનું આ અમૃતફળ (nectar-fruit) યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો અમર રહે એવું અમૃત (most immortal, nectar incarnate) બની ગયું !

૫, ચોપાટી રોડ, મુંબઈ, ૭

મદનરેખા

લેખક : શ્રીમતી જયાબહેન ઠાકોર

"ના, ના, ન જાવ! હું નહિ જવા દઉં! અનિષ્ટના ભણકારા હજી પણ મારા કાનમાં વાગે છે. ઓહ! આ અશુભ એંધાણ છે! ....અમંગળ ભાવિની આગાહી છે!"

"એમનું રક્ત!....એમનો વિલય!...."

યુગબાહુના વક્ષઃસ્થળ પરની ભીનાશે એને જગાડી દીધો.

આટલી ખુશનુમા હવામાં આ પ્રસ્વેદ શાનો?.... નિદ્રાદેવીના મધુરા અંકમાંથી જગાડનાર એ ભીનાશથી એ અકળાયો.

પણ એ ભીનાશમાં તો ગરમ નિશ્વાસ ભળેલો દેખાયો. તે ચમક્યો.

મદનરેખાનાં અશ્રુઓની અંજલિ એને ન ગમી. કોણ જાણે કેમ, પુરુષને સ્ત્રીનું સ્વાર્પણ રુચે છે, પણ એનાં આંસુનાં અર્પણ નથી ગમતાં!

"શું થયુ?....સ્વપ્ન આવ્યુ?"

"હા. પણ મને એ ભાવિની આગાહી જેવું લાગે છે."

"પણ એવું તે શું છે?"

"ન પૂછો....નાથ!....ન પૂછો! પણ મને વચન આપો કે કાલે મને કહ્યા વગર, મારી અનુમતિ વિના, તમે ક્યાંય નહિ જાવ."

યુગબાહુ જોરથી હસી પડ્યો. એણે મદનરેખાને પોતાના ગાઢ આશ્લેષમાં સમાવી દીધી.

"એમાં વચનની જરૂર છે ખરી?"

"હા. કારણ, મને ભય લાગે છે."

"પ્રેમથી બંધાયેલાને વળી વચનનાં બંધનની જરૂર હોય?"

"હોય. કારણ કે એ બંધન જ આને માટે જવાબદાર બનશે."

"જવા દે....આ ચર્ચા...."

અને સુગબાહુ પાછો નિદ્રાધીન બની ગયો. પણ મદનરેખાનું ચિત્ત વિચારના ઘેરા વમળમાં ઘેરાઈ ગયું.

એ વિચારતી હતી: શા માટે મણિરથભાઈ ગઈ કાલે મને નખશિખ નિહાળતા હશે? કોઈ દિવસ નહિ અને હમણાં હમણાં જ એમનો બંધુપ્રેમ આટલો બધો સજાગ શાને કારણ બન્યો છે? આ તો સાવ ભલા-ભોળા છે. એમને તો જગતમાં ક્યાંય અનિષ્ટ કે અનાચાર નહિ દેખાય. પણ શુભ તત્ત્વો સાથે અશુભ તત્ત્વો પણ ધરતી ઉપર રમતાં હોય છે એ સત્ય પ્રત્યે આંખમીંચામણા તો ન જ થઈ શકે.

વળી પાછા એ કહેતા હતા કે "દેવોનેય ઈર્ષ્યા આવે એવું દામ્પત્ય છે!" એનો અર્થ એ જ કે એમને અમારા સુખી દાંપત્યની ઈર્ષ્યા આવે છે. એમના અંતરમાં એ ઈર્ષ્યા-અદેખાઈનો અગ્નિ પ્રજ્વળે છે! તો એ અગ્નિને ઠારવો શી રીતે? એક જ વૃક્ષની એ ડાળમાંથી એક ડાળ સળગી ઊઠે તો એ અન્યને દઝાડ્યા વગર રહે ખરી?

પણ આ વેદના મારે કોને જણાવવી? પતિને કહું તો કદાચ એ એને મારું સ્ત્રીસહજ મિથ્યાભિમાન ગણી હસી કાઢશે અથવા મારી એવી શંકાશીલ દૃષ્ટિનો ઉપહાસ-તિરસ્કાર કરશે. ન કહું અને ધારો કે પરિણામ અણધાર્યું આવે તો?....કામવાસનાનો આતશ મણિરથને વધારે બેશરમ અને મરણિયો પ્રયાસ કરવા તત્પર બનાવી મૂકે તો?

અને આનો વધુ વિચાર કરતાં એના અંગે અંગે પ્રસ્વેદ પ્રસરી રહ્યો....એ હતી જ મદનરેખા—મદન એનાથી દૂર ન જઈ શકે એવી સૌંદર્યવતી નારી! અને અમંગળ આશંકાના આવેશમાં એ પોતાની સ્નેહમૂર્તિને વધારે જોરથી વળગી પડી.

એણે ઊંઘવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એના નેત્રો ન જ મીંચાયા. સુગબાહુના દેહને એ ક્યાંય સુધી પંપાળી રહી. "દેહ પ્રત્યેની મમતા આટલી બધી શાને?"—એનો આત્મા પતિના આત્મામાં એકરૂપ બનીને જાણે એને પ્રશ્ન પૂછી રહ્યો.

સાચી વાત છે. એ મમત્વ જ આટલી વેદના પ્રગટાવે છે. તે પાછી શાંત બની ગઈ.

પ્રભાત થયું. સ્નાનવિધિ પતાવી એણે સુગબાહુની ચરણરજ લીધી. પતિને આશ્ચર્ય થયું. એણે પૂછ્યું: "આ શું?"

"મારે હવે આ રજ કરતાં પણ વધારે નહિવત્ બનવું છે!" એનાથી બોલાઈ ગયું.

જાણે કોઈ અસંગત પ્રલાપ સાંભળતો હોય એમ સુગબાહુ હસી પડ્યો.

એટલામાં તો મહેલનો એક ચોકિયાત આવીને સુગબાહુની સમક્ષ માથું નમાવી ઊભો રહ્યો: "મોટાભાઈ આપને યાદ કરે છે."

મદનરેખા ચમકી. જાણે યમદૂત આવ્યો હોય એમ એના પગમાં ધ્રુજારી આવી.

"એ નહિ આવી શકે!" એણે સંભળાવી દીધું.

"જેવી આજ્ઞા....પણ કારણ........"

"કારણ કંઈ જ નહિ. મારે નથી આવવું!" યુગબાહુ પણ મદનરેખાના કથનને વળગી રહ્યો.

"વિના કારણ એમને દૂભવવાની શી જરૂર? છેવટે તો એ વડીલભાઈ છે." વિનમ્રભાવે સેવકે પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું.

"તું જા." ચોકિયાતને વિદાય આપીને તે પત્ની તરફ ફર્યો.

'શા માટે તું મને નથી જવા દેતી?'

"મને એમાં અમંગળ લાગે છે." એનાથી વધુ ન બોલી શકાયું. એ સ્વપ્નની વાત ન કહી શકી.

"ગાંડી! તું મને આ કહે છે? રોજ વીરતા અને હિંમતનો નશો ચડાવનાર મારી પ્રેયસી આજે કાયર બનીને આવી કાયર વાણી ઉચ્ચારી રહી છે? કોઈનીયે આગળ માથું નમાવવાની ના પાડનાર મારી પ્રાણેશ્વરી આજે પ્રથમથી જ પરાજયની વાતો કરે છે? તારા સતીત્વની આણ આગળ મને હેરાન કરવાની કોઈની તાકાત નથી. તારી છાયામાં મારું સદાયે મંગળ જ છે." યુગબાહુએ ભાવાવેશમાં કહ્યું.

"ના, ના, નાથ, એવું ન બોલો! આજનો દિવસ મારું કહ્યું માનો.....ઓહ! મારાથી એ નથી જીરવાતું."

"મદનરેખા! પ્રિયે! તું આર્ય નારી થઈને આવી નિર્બળ બને છે? મને એની પાછળનું કારણ તો કહે. તારા મનના એકાદ કલ્પના-તરંગને આધીન બનીને તું મને પણ એવો નિર્બળ બનાવી મૂકીશ?"

જાણે મદનરેખાનો આત્મા જાગી ઊઠયો: મારા ઉપર નિર્બળતાનો આવો પ્રહાર!

અને એણે લાગણીના વેગને રોકીને કહ્યું: "નાથ! ભલે, ખુશીથી જાઓ. પણ મદનરેખાનો આત્મા સમર્થ છે, નિર્બળ નથી, એટલું ન ભૂલતા."

એના ગાલે હળવી ટપલી મારીને યુગબાહુએ જવા માટે પગ ઉપાડયો.

*

ઉદ્યાનના પાછળના ભાગમાં મણિરથ એક શિલા પર બેઠો બેઠો યુગબાહુની પ્રતીક્ષા કરતો હતો.

દૂરથી યુગબાહુ આવતો દેખાયો. એના શરીરમાંથી શૌર્ય અને સૌમ્યતાની સરવાણીઓ ફૂટતી હતી. મણિરથનો વાત્સલ્યભાવ એને બોલાવતો હોય એ રીતે એ એના તરફ જવા માટે અધીરો બન્યો હોય એમ લાગતું હતું.

પણ યુગબાહુ નજીક આવ્યો કે તરત જ જાણે મણિરથના મનમાં દ્વેષનો દાવાનળ પ્રજ્વળી ઊઠયો. એનું અંતર જાણે પોકાર પાડીને એની જાતને જ સમજાવતું હતું:

"પેલાએ તો મને કહ્યું જ છે કે માર્ગમાંનો કાંટો દૂર કર્યા વિના અમૃતપાન સાંપડે જ નહિ. અને બૈરાંની તો વળી તાકાત કેટલી? ભલભલી સતીઓય પાણી પાણી થઈ

જાય; બળ આગળ બધુંય ઠરીઠામ થઈ જાય! અને એને ભાતભાતની તથા જાતજાતની વિલાસગાથા સંભળાવશો એટલે એ બધુંયે ભૂલી જશે."

અંતરના એ સાદનો સાર એ સમજી ગયો. મિત્રોએ જ એને આ ઉપદેશ આપેલો. અને સંસારજીવનના એ બધા અનુભવી મિત્રો આજ સુધી સાચા જ નીવડયા હતા.

"મને યાદ કર્યો ?" યુગબાહુએ આવતાંની સાથે જ ઉચ્ચાર્યું.

"હા ભાઈ! ઘણા વખતથી તારી સાથે વાત નથી કરી. તું તારા સંસારમાં એવો મગ્ન છે કે તને બીજા કર્તવ્યની યાદ જ નથી આવતી. પણ મારે તો એ ફરજ બજાવવી પડે ને!"

યુગબાહુ થોડી ક્ષણો માટે લજ્જિત બની ગયો. પછી એણે મણિરથની આગળ શિર ઝુકાવી આજ્ઞા માંગી.

એ ઝૂકેલા શિર પર એક ભયંકર પ્રહાર થયો. તીક્ષ્ણ હથિયાર એની ગરદન પર વીંઝાયું. "હે ભગવાન! હે મદનરેખા!"–ચીસ પાડતાંની સાથે એ ધરતી પર ઢળી પડ્યો!

ક્ષણે ક્ષણે પ્રભુપ્રાર્થના કરતી મદનરેખાએ એ કારમી ચીસ સાંભળી; એ ત્યાં દોડી આવી.

ઉદ્યાનમાં કોલાહલ મચી ગયો. રક્તભીના પતિના દેહને અંકમાં લઈ તેના શિર પર હાથ ફેરવતી મદનરેખાની આંખો સૂકી હતી. તેણે મણિરથ તરફ નજર પણ ન કરી. તેના પર ક્રોધાયમાન થયેલા પરિવારને તેણે પોતાની દૃષ્ટિથી જ વાર્યો.

"નાથ! મારા પ્રાણનાથ!" તેણે યુગબાહુના કાનમાં કહેવા માંડયું. એનો શ્વાસ ઊંડો ને ઊંડો ઊતરતો જતો હતો. "મૃત્યુ તો માનવજીવનનું એકમાત્ર નિશ્ચિત અંગ છે. તે ક્ષણે બધું જ વીસરીને ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરો! તમારા ભાઈ તમારા મૃત્યુનું નિમિત્ત બન્યા! બાકી ખરી રીતે તો આપણાં કર્મોના પ્રતાપે અથવા તો દુર્ભાગ્યે જ આમ બન્યું."

પળવાર એ ચૂપ રહી. એના મુખ ઉપરનું તેજ અસહ્ય બનતું જતું હતું. તરત જ એનો અવાજ વધારે ધીરગંભીર બન્યો: "ના! ના! દુર્ભાગ્ય શા માટે? જીવન જેટલું કલ્યાણકારી હતું એટલું જ આ મૃત્યુને પણ પાવનકારી માનજો! ભૂલી જજો સૌ કષાયોને! મનમા લેશ પણ વેરવૃત્તિ ન લાવશો! તમારા મોટાભાઈના એ દુષ્કૃત્ય માટે એમને ક્ષમા આપજો! વીરનું ભૂષણ તો ક્ષમા! અને મારી લેશ પણ ચિંતા ન કરતા. મારામાં આત્મબળ પ્રગટે એવી પ્રાર્થના કરજો. સૌ આત્મા પોતપોતાના કર્માનુસાર સંસારમાંથી વિદાય લે છે. આ તો તમારી વિદાયની પળ છે. એને ઊજળી બનાવી લેવી ઘટે. રાગ અને દ્વેષથી એને પર રાખજો. મારા હૃદયદેવ! તમને ઝાઝું શું કહું? હું સહેજ પણ નિર્બળ નહિ બનું. સંસારના આ સ્વાભાવિક ક્રમને એટલા જ સાહજિક અને સરળ ભાવે આપણે અપનાવવાનો છે."

તેની આંખમાંથી અવિરત આંસુ નીતરતાં હતાં, અને મુખમાંથી સ્વસ્થ વાણીપ્રવાહ વહેતો હતો. જોનાર ન જીરવી શકે એવો હૃદયવિદારક એ પ્રસંગ હતો.

"પણ મદનરેખા!...." યુગબાહુના તૂટક શબ્દો સંભળાયા.

"આ નાશવંત દેહ અને આ ક્ષણભંગુર સંસાર! એનો મોહ શાને? તમે તો સદા મારી પાસે જ છો, અને રહેવાના. સાચો પ્રેમ અનંત હોય છે. અને આત્મા તો

અમર છે જ. તમારો આત્મા સદાયે મારામાં પ્રાણ પૂરતો રહેશે. આપણે તો એ અજર-અમર આત્મા સાથે આપણો યોગ સાધ્યો હતો. યુગબાહુ ! નાથ !"

યુગબાહુનો નશ્વર દેહ તેની આગળ વિલય પામતો જતો હતો. અને મદનરેખાના મોંમાંથી ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ સહજ રીતે આવિર્ભાવ પામતી જતી હતી.

મણિરથને દૂરથી એણે સેવકોથી ઘેરાયેલો જોયો.

"ઓહ ! એમણે મને વૈધવ્ય આપ્યું ?" ક્ષણભર મદનરેખાનો આત્મા ભયંકર આર્તનાદ કરીને વિહ્વળ બની ગયો. પરંતુ બીજી જ ક્ષણે એણે મૃત પતિના ચહેરા તરફ જોયું.

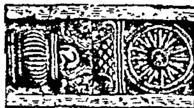
હજી તો એ જ જીવનની તાજગી અને યૌવનનાં તેજ ત્યાં પ્રસરેલાં હતાં. નિર્દોષતા અને પવિત્રતાની રેખાઓ લેશમાત્ર ઝાંખી નહોતી પડી.

"હે પ્રભુ ! એ મારી પાસે જ છે ! જન્મોજન્મનાં બંધન એક:જન્મથી ઓછાં તૂટે છે ? આ તો એમનું સ્થળાન્તર છે. પતિ પરદેશ સિધાવે ત્યારે નારીને "બિચારી વિધવા" કહેવાની શક્તિ કોણ ધરાવે છે ? એ વિરહિણી પત્ની છે એટલું જ ! અને આ એમના ભાઈ ? કોણ જાણે, કયા ભવના વૈરભાવનું શમન કરી રહ્યા હશે ? કદાચ મેં જ કોઈ કાળે એમને આનાથી પણ વિશેષ અવદશામાં મૂક્યા હશે. અથવા જુગ જુગ પહેલાં કોઈક વખતે યુગબાહુના આત્માએ એમના અંતરને ભયંકર વ્યથા પહોંચાડી હશે. આજે કદાચ અમને એનું વિસ્મરણ થયું હોય, પણ એ વિસ્મરણ–પૂર્વજન્મ વિષેનું એ અજ્ઞાન–મને હવે વધારે અજ્ઞાની ન બનાવે એ જ જોવાનું ! એમાંથી સાચું દર્શન પ્રગટાવે તો જ એ કર્મોના બંધ તોડી શકે. માનવી પોતાના આત્માનું અનિષ્ટ પોતે જ કરે છે. એ માટે અન્યને દોષિત ઠરાવી વધારે મિથ્યાભિમાનનાં આવરણ ન આવે એટલી જ જાગૃતિ રાખવી ઘટે."

મદનરેખાના વિચારોને કોઈ અંત નહોતો....એના સૂના બનેલા હૈયામાં જાણે કો પ્રબુદ્ધ આત્માનાં ઓજસ પથરાયે જતાં હતાં

એમાંની એક તેજરેખા મણિરથના આત્માને સ્પર્શી ગઈ. અને એ આવીને એના ચરણમાં ઝૂકી પડ્યો !

"મારા આત્માને પણ ઉગારો મહાસતી !" એનાથી આગળ એ ન બોલી શક્યા.

અનાગ્રહી મહાવીરની સત્યસંશોધનની ઉદાર દૃષ્ટિ

લેખક : શ્રી રતિલાલ મફાભાઈ શાહ

ભગવાન મહાવીર અહિંસામૂર્તિ હતા, વીતરાગ હતા; પણ એમનો વિશિષ્ટ ગુણ કહેવો હોય તો એમ કહી શકાય કે એ અનાગ્રહી હતા. એ અનાગ્રહી સ્વભાવને કારણે જ પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત બની તેઓ આત્યંતિક સત્યની ખોજ અને પ્રાપ્તિ કરી શકયા હતા. અને એ માટે એમને અહિંસાની ઊંડી સાધના કરવી પડી હતી.

એ સાધનાને અંતે એમને જણાયું કે જો આપણે આંખો મીંચીને ચાલીએ તો ખાડામાં ગબડી પડીએ યા સામે ટેકરો હોય તો પછડાઈને હેઠા પડીએ બાકી નથી ખાડો આપણને ગબડાવવા સામે આવતો કે નથી ટેકરો પછાડવા માટે આડો પડીને ઊભો રહેતો મતલબમાં, આપણને જે કંઈ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે એ આપણી જ ભૂલનું પરિણામ છે, તેમ સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ પણ આપણા પોતાના જ હાથની વાત છે કારણ કે जे जेण वय कम्म ते तेण वेइअव्व—જેણે જે જે કર્મ બાંધ્યું હોય છે, તે તેને ભોગવવું જ પડે છે—વિશ્વનો એ નિયમ અચળ છે આમ कमणा प्राप्यते दुःख कर्मणा प्राप्यते सुख—દુઃખ કર્મથી જ મળે છે, તેમ સુખ પણ કર્મથી જ મળે છે.

આ રીતે સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થવું એ આપણા પોતાના જ હાથથી વાત હોઈ ભગવાન કહેછે કે 'पुरिसा तुममेव तुम मित्त किं वहिया मित्तमिच्छसि?'—હે માનવ! તું જ તારો મિત્ર છે, તો પછી શા માટે બહાર ભીખ માંગતો ફરે છે? તારો અભ્યુદય, કોઈની—ચાહે એ ઈશ્વર હોય, દેવ હોય કે દેવી હોય એની—પણ કૃપા, યાચાના કે ખુશામત પર નથી અવલંબતો. કારણ કે શક્તિનું કેંદ્રસ્થાન તું પોતે જ હોઈ તારા પોતાના પગ પર જ ઊભો રહેતાં શીખ. તું ધારે તો વિશ્વના વહેણને પણ બદલી શકે છે. આમ સુખ-દુઃખના કારણરૂપ કર્મનો મહાસિદ્ધાન્ત ભગવંતે શોધી કાઢયો હતો.

પણ એ માટે એમણે જણાવ્યું કે સારો કે નરસો વિચાર છેવટે આપણા પોતાના જ માનસ પર શુભ અશુભ અસર નિર્માણ કર્યા વિના નથી રહેતો; કારણ કે સારી કે માઠી પ્રવૃત્તિનું

મૂળ ઉદ્ભવસ્થાન સારા કે માઠા વિચારો જ છે. તેથી જીવનની પૂર્ણ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ કર્મની અનાદિ જંજાળમાંથી છૂટવાનો અને એ રીતે પરમ સુખ-શાંતિરૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. પણ એ માટે સાધ્યની જેમ સાધન પણ વિશુદ્ધ હોવું જોઈએ.

આમ જીવનનું ધ્યેય સાધનાકાળમાં જ ભગવાન મહાવીરને સ્પષ્ટ થયું હતું. એથી એ ધ્યેયને પહોંચવા જીવનને કેવી રીતે પૂર્ણ વિશુદ્ધ બનાવવું એ માટે એમણે ચોક્કસ માર્ગ પણ આંકી લીધો હતો. પણ હૃદયની ઉદારતા અને વ્યાપક દૃષ્ટિને કારણે એમણે જોયું કે જેમ મારા પોતાના ખાસ વિચારો છે તેમ બીજાઓને પણ પોતપોતાના ખાસ વિચારો છે. જેમ મારો એક પ્રકારનો પ્રયત્ન છે તેમ બીજાઓનો પણ એ માટેનો જ પ્રયત્ન છે. તો પછી આમ વિચારભેદ કેમ ? જેમ મને મારા વિચારો સ્પષ્ટ હોઈ સાચા લાગે છે, તેમ બીજાઓને પણ શું પોતાના વિચારો સાચા લાગતા નહીં હોય ? આથી મારે બીજાઓના વિચારો પણ જાણવા જોઈએ. અને એમાં તથ્યાંશ હોય તો મારે એનો પણ આદર કરવો જોઈએ. બાકી બીજાઓને સમજ્યા વિના કેવળ મારા જ વિચારો એમના પર લાદવામાં આવે અને એ રીતે એમની લાગણીઓ–ભાવનાઓને છૂંદી નાખવામાં આવે તો તેઓ પણ એ જ રીતે મારા વિચારોને પણ છૂંદી નાખવાનો આગ્રહ પકડે તો એમને કેવી રીતે રોકી શકાય ? પરિણામે જે માર્ગ દ્વારા શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી છે એ માર્ગ જ વાદવિવાદ, કલહ અને અશાંતિનું કારણ બની જવાથી સત્યની શોધ અને પ્રાપ્તિમાં જ બાધાકારક નીવડે.

આથી મારે બીજાઓનાં વિચારો, ભાવનાઓ, લાગણીઓને સમજવા તૈયાર રહેવું જોઈએ; અને એમ કરવું એ મારી સાધનાને અનુરૂપ પણ છે. કારણ કે કોઈ પણ જીવનો ઘાત કરવો એમાં જ કેવળ હિંસા છે એવું નથી ! પણ બીજાઓના વિચારોને સમજ્યા વિના છૂંદી નાખી એમને આઘાત પહોંચાડવો કે એમનો તિરસ્કાર કરવો એ પણ હિંસા જ છે. વળી, પોતાને સમજાતા માર્ગ દ્વારા પણ કેટલાક જીવો જો પોતાની રુચિ–પ્રકૃતિ અનુસાર ધર્મ પામી શકતા હોય તો એનો ઇન્કાર પણ કેમ થઈ શકે ? એથી એ બધા ખોટા છે એમ કહીને એનું ખંડન કરવું એ તો કેવળ સત્યનો દ્રોહ જ ગણાય.

આવા વ્યાપક વિચારમાંથી એમને વૈચારિક અહિંસાની સાધના પ્રાપ્ત થઈ હતી. ને એથી જ એમણે અનાગ્રહી સ્વભાવ કેળવ્યો હતો. એ અનાગ્રહી સ્વભાવને કારણે પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત બની હરેકનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ તથા એમની વચ્ચેના ભેદોનું કારણ વિચારતાં એમને વિચારની એક નવી જ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, જેને શાસ્ત્રમાં અનેકાંતદૃષ્ટિ કહેવામાં આવી છે. અનેકાંતદૃષ્ટિ એટલે વસ્તુમાત્ર અનંતધર્માત્મક હોઈ એને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ જોવાની અને એ રીતે ન્યાયી નિર્ણય પર આવવાની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ. અનેકાંતવાદ, સ્યાદ્વાદ યા સાપેક્ષવાદ એ જૈનધર્મનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. અને એ કારણે જગતનાં અન્ય ધર્મોથી એને એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે. કારણ કે અન્ય મત–પંથો પોતપોતાના દૃષ્ટિબિંદુ પર આગ્રહ રાખી કેવળ પોતાનું જ મંતવ્ય સાચું છે એવો આગ્રહ ધરાવે છે; જ્યારે જૈનધર્મ જ એક એવો ધર્મ છે કે જે પોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ સાથે અન્યનાં દૃષ્ટિબિંદુઓનો પણ આદર કરે છે ને એમાંથી પણ સત્યને તારવી લઈ પોતાનામાં

એને પચાવી લેવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ રાખે છે. આ કારણે વિરોધી મંતવ્યો વચ્ચે પણ શક્ય સમન્વય કરવાનું વિશિષ્ટ વલણ એણે કેળવ્યું છે.

જોકે જૈનધર્મના આવા ઉદાત્ત દૃષ્ટિબિંદુને ન સમજવાથી શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય વગેરેથી માંડી આધુનિક યુગના સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી સુધીના ધર્માચાર્યોએ એને ઘણો અન્યાય કર્યો છે. આમ છતાં સ્વતંત્ર વિચારકો–સંશોધકો એની ઉદાર અને ઉદાત્ત ન્યાયબુદ્ધિથી પ્રભાવિત પણ થયા છે. એવાઓમાં મધ્વાચાર્ય મુખ્ય છે.

જૈનધર્મ કોઈ પણ મત–સંપ્રદાયને ખોટો કે પાખંડી ન કહેતાં એટલું જ કહે છે કે અન્યનું દૃષ્ટિબિંદુ સાચું હોવા છતાં એકાંગી છે ને એ કારણે જ એમાં વિચારની અપૂર્ણતા રહી ગઈ છે.

આ વિચારને સમજાવવા નદી અને સાગરનું ખાસ ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. કોઈ સાગર-નદીના સંગમને સેવક-સેવ્યના અર્થાત્ જીવ-ઈશ્વરના મિલન-સંબંધ રૂપે જુએ છે; કોઈ એને જળના બિંદુઓની જેમ આ વિશ્વને આત્માઓનો સમૂહ માને છે. કોઈ એને કેવળ જલતત્ત્વરૂપે જુએ તેમ વિશ્વને કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ જુએ છે; તો કોઈ વળી એને H_2O હાઈડ્રોજન–ઓક્ષીજનના સંયોગના પરિણામરૂપે એને આલયવિજ્ઞાનની કરામત જ માને છે. મહાવીર કહે છે કે હરેકનું દૃષ્ટિબિંદુ છે તો સાચું, પણ એ એકાંગી દર્શન હોઈ અપૂર્ણ દર્શન છે. પણ જ્યારે એને જોવા–સમજવાનાં ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓને અપનાવવામાં આવે છે ત્યારે જ એ દર્શન પૂર્ણ બને છે.

મહાવીરની આ દૃષ્ટિને પછીના આચાર્યોએ વિશદ રીતે સમજાવતાં કહ્યું છે કે सर्वदर्शनसंग्रह इति जैनधर्मः–સત્યને જોવાની જુદી જુદી એકાંગી દૃષ્ટિઓના સંગ્રહથી જ જૈન-ધર્મ સત્યદૃષ્ટિ બને છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ પણ 'સન્મતિતર્ક'માં भद्दं मिच्छादंसण-समूहमइअस्स अमयसारस्स'—એ ગાથા દ્વારા જિનવચનને મિથ્યા દર્શનોના સમૂહરૂપ જણાવ્યું છે. આનંદઘનજી જેવા મહાયોગીએ પણ 'ષડ્દર્શન જિન અંગ ભણીજે' પદ દ્વારા આ જ વસ્તુનું નિરૂપણ કર્યું છે; જ્યારે શ્રી વિનોબાજી ભાવેએ ભગવાન મહાવીરના આ દૃષ્ટિ-બિંદુને પોતાની આગવી શૈલીમાં સમજાવતાં કહ્યું છે કે—

"કોઈ પણ એકાંગી વિચાર એ વિચાર જ નથી, અવિચાર છે. કારણ કે વસ્તુમાત્ર અનંતધર્માત્મક હોઈ એના બધા જ પાસાઓને તપાસી જે સર્વાંગીણ વિચાર આપે છે એ જ સાચો વિચાર છે. આ દૃષ્ટિને કારણે તેઓ (ભગવાન મહાવીર) જે કોઈને મળતા તેની ભૂમિકા પર જઈને તેને વિચાર સમજાવતા હતા; પોતાના–નિજના જે વિચાર છે તેનું સામેવાળા પર આક્રમણ નહોતા કરતા. પહેલાં પૂછી લેતા કે તે વ્યક્તિ કઈ રીતની વિચારપદ્ધતિમાં માને છે. જો ગૌતમ ગણધરની જેમ તે વેદોને માનતી હોય તો તેને વેદોનો આધાર આપી સમજાવતા. અગર તે બીજી પદ્ધતિમાં માનતી હોય તો તેને તે પદ્ધતિ પ્રમાણે સમજાવતા, અને પછી કહેતા કે 'તમે જે વિચારો છો તે પણ ખરું હોઈ શકે છે; પણ તેનાથી જુદી વાતો પણ ખરી હોઈ શકે છે. માટે હૃદયનાં દ્વાર હંમેશાં ખુલ્લાં રાખો.' પણ એમને જે કોઈ એવી વ્યક્તિ મળતી કે જે પહેલેથી કોઈ પણ એક વિચારપદ્ધતિને વરેલી નહોતી તો તેને તેઓ પોતાની રીતે વિચાર સમજાવતા."

આમ અન્યના વિચારોને, એમની ભાવનાઓ કે લાગણીઓને સમજવાની બુદ્ધિથી એમનામાં (ભગવાન મહાવીરમાં) ઉચ્ચ પ્રકારની ન્યાયદૃષ્ટિ પણ વિકસી હતી; જે કારણે સ્ત્રી-પુરુષોમાં ભેદ નહીં કરતાં સ્ત્રીઓને પણ પુરુષોની જેમ જ પોતાનો આત્મવિકાસ સાધવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા એમણે કરી આપી હતી. અને એ માટે ભગવાન બુદ્ધ જેવા પણ અચકાતા હતા ત્યારે સહેજ પણ થડકારો ખાધા વિના એમણે સ્ત્રીઓને ભિક્ષુણીઓ બનાવી હતી અને ભિક્ષુણીઓનો પણ સંઘ સ્થાપ્યો હતો. એ માનતા હતા કે યોગ્ય પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો સ્ત્રી પણ પૂર્ણ આત્મસાક્ષાત્કાર સાધી શકે છે, અર્થાત્ મુક્તાત્મા બની શકે છે. જગતમાં આજ સુધી કોઈ પણ પંથ કે અનુગમે નારીજાતિને આવો સમાન અધિકાર આપ્યો નથી. આ કારણે ન્યાય અને માનવસમાનતાનું આવું ધોરણ જૈનધર્મનું વિશિષ્ટ ગૌરવ ગણાય છે.

આવી વ્યાપક સત્યસંશોધનની દૃષ્ટિને કારણે વ્યક્તિપૂજા કરતાં ગુણપૂજા તરફ અને એ રીતે સત્યસંશોધન પર એમાં વિશેષ ભાર દેવાયો છે. અને આ કારણે જ જૈનધર્મની પ્રધાન પ્રાર્થનામાં નથી સ્થાન મહાવીરનું કે અન્ય તીર્થંકરોનું, પણ કેવળ ગુણોના પ્રતીક-રૂપ અરિહંત–વીતરાગાદિ સંતોનું જ એમાં મહત્ત્વ ગાવામાં આવ્યું છે. પણ મનુષ્ય-સ્વભાવ ગુણોના પ્રતીકરૂપ સંતોને પણ વ્યક્તિત્વ અર્પી રાગદ્વેષ પોષવા તરફ ઢળી પડે છે એ જોઈ ભગવાને કહ્યું છે કે ' सच्चं खु भयवं '–સત્ય એ જ પરમાત્મા છે. બાકી ગુરુઓના નામે વાડા બાંધી મારા-તારાના ભેદો ઊભા કરશો તો ધ્યેય દૂર રહેશે અને પરિણામે મમત્વના કાદવમાં જ ખૂંપી જશો.

આમ પોતાનું ધ્યેય સત્યસંશોધનનું હોઈ ભગવાને નથી કોઈ પણ વિધિવિધાનોનો આગ્રહ રાખ્યો કે નથી એકાંગી નિષેધ કર્યો; એમણે તો માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે "કાર્ય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે કેવળ સત્યનો જ આશ્રય લેવો. પણ પોતાના કે અન્યના આત્માને ધોખો ન દેવો." (નિશીથ, ગાથા ૫૨૪૮)

"સંયમી પુરુષોનું ધ્યેય મોક્ષ છે. એથી એણે પ્રત્યેક કાર્યમાં વિચારવું કે હું મોક્ષથી દૂર જઈ રહ્યો છું કે નિકટ ? જ્યારે સિદ્ધાંતમાં એકાંત વિધિ કે એકાંત નિષેધ નથી મળતો ત્યારે વાણિયાની જેમ સાધક આવક-ખર્ચની જેમ તુલના કરીને કેવળ લાભની જ ચિંતા કરે." (નિશીથ, ગાથા ૨૦૯૭).

"ઉત્સર્ગ અને અપવાદ વિસ્તૃત છે, જેથી સંયમની વૃદ્ધિ અને નિર્જરાનું કારણ જોઈને જ કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવો." (નિશીથચૂર્ણી ૬૦૨૩)

આમ ભગવાને ધ્યેય પ્રતિ લક્ષ રાખવાનું કહ્યું છે અને એ માટે જીવનને વિશુદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે; પણ એ માટે ચોક્કસ આચારવિધિ કે માન્યતાનો આગ્રહ નથી રાખ્યો. આ કારણે ભગવાન કહે છે કે "હે ગૌતમ ! पनरसमेये सिद्धा—જૈનના લિંગે જ મોક્ષ મળે છે, એમ નથી પણ અન્ય લિંગે પણ એ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; ભલે પછી એ પુરુષ હો કે સ્ત્રી; યા એ અમુક અનુગમનો અનુયાયી હોય કે કોઈ અન્ય અનુગમનો. આજની ભાષામાં કહીએ તો ભલે પછી એ વૈષ્ણવ હોય, સમાજિષ્ટ હોય કે મુસ્લીમ, ખ્રિસ્તી, પારસી. યહુદી કે શીખ પણ હોય; શરત એટલી જ કે એણે પૂર્ણ જીવનશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોવી જોઈએ.

આવું ઉદાર અને નિષ્પક્ષ વલણ એ મહાવીરની મહાવીરતા છે, વિશિષ્ટતા છે; એટલું જ નહીં, મહાવીરની વિચારધારા વિરોધી દેખાતાં કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં મંતવ્યો ધરાવતા અન્ય સંતોનો 'અરિહંત' શબ્દોના ઉદ્બોધનથી આદર પણ કરે છે, જેમ કે—

सातिपुत्तेग बुद्धेण अरहता बुइतं ।
दीवायणेण अरहता इसिणा बुइतं ।
मातंगेण अरहता इसिणा बुइतं ।
जण्णवक्केण अरहता इसिणा बुइतं ।
मंखलिपुत्तेण अरहता इसिणा बुइतं ।

અર્થાત્ શાકચપુત્ર બુદ્ધ અરિહંતે કહ્યું છે. દ્વૈપાયન અરિહંતે કહ્યું છે માતંગ, યાજ્ઞવલ્કચ તથા મંખલિપુત્ર ગોશાલક અરિહંતે કહ્યું છે ('ઋષિભાષિત')

આ શબ્દો બતાવે છે કે મહાવીરનો અન્ય દ્રષ્ટાઓ પ્રત્યે કેટલો સમભાવ હશે, તેમ જ એમના અભિપ્રાયોને સમજવાની અને એનો આદર કરવાની કેવી ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ હશે—એ ઋષિભાષિત ગ્રંથમાં જળવાઈ રહેલાં ઉપરનાં વાક્યો પરથી કલ્પી શકાય છે. આમ સત્યસંશોધનની બાબતમા ઉદાર દૃષ્ટિ અને અનાગ્રહી સ્વભાવને કારણે હમેશાં દિલ અને દિમાગને ખુલ્લું રાખવાનું એમનું વલણ હતું.

આવા વલણને કારણે એ અન્ય મતના ભિક્ષુઓ પ્રત્યે પણ કેવો સમભાવ રાખતા એના કેટલાક ઉત્તમ ઉદાહરણો શાસ્ત્રોમાં જળવાઈ રહ્યાં છે. આ અંગે ભગવાન ગૌતમને કહે છે કે "હે ગૌતમ! આજ તારો મિત્ર સ્કન્દક સન્યાસી આવી રહ્યો છે, તો તારે એનું ઉચિત સન્માન કરવું જોઈએ." અને ગૌતમ એનું રૂડી રીતે સ્વાગત કરે છે. (ભગવતીસૂત્ર, શતક ૨, ઉ. ૨)

ભગવાનનો એક બીજો પરમ ભક્ત અંબડ ભગવાનની સાથે વિહરે છે, ભગવાને કહેલા આચારધર્મનું પાલન કરે છે, પણ એ સંન્યાસી વેશમાં જ રહે છે, છતાં ભગવાન એને સમભાવપૂર્વક પોતાના સંઘમા સમાવી લે છે

આમ આજના શાસ્ત્રોમા વેરણછેરણ બચી રહેલાં ભગવાનના ઉદાર અને ઉદાત્ત મંતવ્યો અસલી જૈનધર્મનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ઘણાં ઉપયોગી છે, ન્યાય, સમાનતા, સત્યસંશોધનની દૃષ્ટિ ઉપરાત સત્યના સ્વીકાર માટે દિલ અને દિમાગ ખુલ્લું રાખવાનું વલણ ત્યારે કેવું ઊંચું હશે એનો ખ્યાલ એ આપી જાય છે.

કેટલીક પ્રાચીન કાવ્યકૃતિઓ

સંપાદક : પૂજ્ય. પંન્યાસ શ્રી રમણીકવિજયજી ગણિ

આપણા હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોમાં છૂટક એક એક પાના ઉપર લખાયેલી પ્રાચીન કવિઓની અગણિત કાવ્યકૃતિઓ મળી આવે છે. આમાંની સંખ્યાબંધ કૃતિઓ છપાઈ ગઈ હોવા છતાં હજી પણ પુષ્કળ કૃતિઓ છપાવી બાકી છે. આવાં પાનાંઓ તપાસતાં તપાસતાં જ્યારે પણ મારા જોવામાં આવી પદ્ય રચનાઓ આવે છે, ત્યારે એની યથાશક્ય નકલ કરી લેવામાં આવે છે. આવી છ કવિતાઓ અહીં આપવામાં આવે છે; એમાંની પહેલી ચાર કર્તાઓનાં નામો સાથેની છે, છેલ્લી બે અજ્ઞાતકર્તૃક છે.

શ્રી કલ્યાણકમલકૃત નેમનાથફાગ

પણમિય સારદ સામિણી ગાઉં નેમિજિણંદો રે ।
જસ સમરણ સુખ સંપજઈ લહિયઈ પરમાણંદો રે. રા૦ ॥ ૧ ॥

રાજમતી રાણી ભણઈ આયઉ માસ વસંતો રે ।
સરસ રંગ કરિ લેખે લીયઈ લીજઈ લાહો કંતો રે. રા૦ ॥ ૨ ॥

એક દિવસ રમિવા ભણી ગોપીસું યદુનાથો રે ।
વનખંડ ચાલ્યા ચાહસ્યુ નેમકુમરજી સાથો રે. રા૦ ॥ ૩ ॥

કાન્હ વજાવઈ વાંસુલી ગોપી નાચઈ રંગો રે ।
લાલ ગુલાલઈ છાંટણા કીજઈ નવ નવ રંગો રે. રા૦ ॥ ૪

સતભામા રુક્મિણિ મિલી દેવરસું કરઇ હાસો રે ।
એક નારિ નિરવીહણઇ ઇવડઉ કિસું વિમાસો રે. રા૦ ॥ ૫ ॥

ઋષભદેવ આગઈ હૂયા ભોગવી લીલ વિલાસો રે ।
લે સંજમ સિવપુર ગયા પડિયા નહુ ગભવાસો રે. રા૦ ॥ ૬ ॥

એહ વચન કામિણ કહ્યા સુણિ સુરકઈ જિનરાયા રે ।
હઠ વીવાહ મનાવીયા સબ જનનઇ મન ભાયા રે. રા૦ ॥ ૭ ॥
છપન કોડિ યાદવ મિલી જાન તણુઇ પરિવારો રે ।
લૂણ ઉતારઇ બહિનડી વરત્યા જયજયકારો રે. રા૦ ॥ ૮ ॥
રથિ બઈસીનઇ ચાલીયા પહુતા તોરણ બારો રે ।
પસુ વાડઉ છોડવીયઉ કરુણારસ ભંડારો રે. રા૦ ॥ ૯ ॥
મન વયરાગઇ પૂરિયઉ પહુચઈ ગઢ ગિરનારો રે ।
એહ વાત શ્રવણે સુણી ધરણિ ઢલી તિણ વારો રે. રા૦ ॥૧૦॥
ચંદન નઇ મલીયાગરી ઘસિ ઘસિ અંગઈ લાવઇ રે ।
સીતલ જલ સીચઈ સખી રાજૂલ ચયન ન પાવૈ રે. રા૦ ॥૧૧॥
હાર દોર સબ તોડતી મોડઇ અંગ અપારો રે ।
થોડઈ જલ જિમ માછલી તિમ હુઈ નિરાધારો રે. રા૦ ॥૧૨॥
રાચીનઇ હું વિરચીયઇ ગરૂયા તણુઉ સનેહો રે ।
પ્રિય વિજોગ વિરહાકુલી રાજૂલ દાઝૈ દેહો રે. રા૦ ॥૧૩॥
નારાયણા બલભદ્ર દોઊં આડા પિરિય મનાવઈ રે ।
કનિ ઝાલ્યઉ ગયવરૂ સગતિ કિમ વસિ આવઇ રે. રા૦ ॥૧૪॥
હરિકુ દિયઇ ઉલાહણા કયા માંગણિ વચિ આયા રે ।
દાઢી પીલણની કિહાં લાજવહીકા (?) માયા રે. રા૦ ॥૧૫॥
અનુક્રમ વઇરાગઇ કરી લીધઉ સંજમ ભારો રે ।
નેમિ સહિત સિવપુરા ગયા 'કલ્યાણકમલ' સુખકાર રે. રા૦ ॥૧૬॥

ઇતિ શ્રી નેમિનાથ ફાગ સમાસ

શ્રી વાચક ગુણલાભરચિતા વયરાગ ચઉપઈ

મણુતણુ વયણ કરી એકંતિ, પણમિસુ સુહગુરુ નિશ્ચલ ચિત્તિ ।
પભણિસુ સમકિત તણુઉ વિચાર, જિણિ તરીઇ દુસ્તર સંસાર ॥૧॥
અરિહંત દેવ સુગુરુની સેવ, જીવદયાનઉ મર્મ લહેવિ ।
ચિંતામણિપાહઇ અતિ સાર, આદરીવઉ સમકિત સાર ॥૨॥
દોષ અઢાર રહિત અરિહંત, આઠ કરમનઉ આંણઇ અંત ।
આઠઇ મદ મૂકાવઇ માન, તે જિનવરનઉ કરિવઉ ધ્યાન ॥૩॥
ગુણ છત્રીસ સહિત ગુરુ જિસા, પૂનિમ શશિ જિમ સોહઇ તિસા ।
ટાલઇ દોષ જિ બઈતાલીસ, લ્યઇ આહાર નમઉ નિસિદીસ ॥૪॥
સમિતિ ગુપતિ વ્રત ધરઇ વિશાલ, છંડઇ લોહ કોહ માય જાલ ।
સીલસંનાહ લી નિજ અંગિ, સુગુરુનિ વંદઉ નિજ મન રંગિ ॥૫॥

જલ બૂડંતા પ્રવહણુ જેમ, સુગુરુ તિ તારઇ બેડિ જેમ ।
ઇમ જાણીનઇં સુહગુરુ પાય, સેવઉ જિમ હુઈ નિમ્મલ કાય ॥૬॥

વરિસ સયાંની ડોકરિ પૂઠિ, બાજઈં જિસી સુયુવા નર મૂઠિ ।
તિણિ ખિણિ ડોકરિનઇં દુઃખ કિસઉ, મરઇ નહિ પણિ મરવા જિસઉ ॥૭॥

તેહ થકી આઠ ગુણું દુખ થાઈ, લૂગડ લાનઈ લાગઈ વાઈ (?) ।
હરિયકાયનઇં વેદન તિસી, જાણે ભવિયણુ પાલઉ ઈસી ॥૮॥

સૂષિમ બાદર પર્યાપતા, સન્નિ અસન્નિ અપર્યાપતા ।
ઇણિ પરિ બહુવિધ ઉતપતિ;જાણુ,;જીવદયા વિણુ સહ્ અપ્રમાણુ ॥૯॥

નિસવારથ નવિ કરિઉ પાપ, ભોગવિઉ નિશ્ચય સવિ આપ ।
નિજ પ્રાણી જિમ રક્ષા કરઇ, જીવયોનિનઇં જિમ તિમ તરઇ ॥૧૦॥

દિન છાંડી નિસિ જીમઇ ધાંન, સીંગ પૂંછ વિણુ પશુઅ સમાન ।
ભૂત પ્રેત રાક્ષસ વિકરાલ, જિણિ વેલાં મુખિ મૂંકઇ ઝાલ ॥૧૧॥

તિણિ વેલાં જે ભોજન કરઇ, પાપપિંડ મૂઢપણઇ ભરઇ ।
ઇમ જાંણી નિસિભોજનદોષ, આદરિવઉ નિજ મનિ સંતોષ ॥૧૨॥

નિસિભોજનનિશ્ચય લ્યઉ મન્નિ, બિહુ રાતિહિં ઉપવાસહ પુન્નિ ।
પરિહરિવઉ પરનારી સંગ, સીલરયણુ જિમ રહઈ અભંગ ॥૧૩॥

કરિ કંકણુ કુંડલ ઉરિ હાર, અભિંતર મલ મૂત્ર ભંડાર ।
વરિ વારૂ વાધિણિ વિકરાલ, એક વાર જે આંણઇ કાલ ॥૧૪॥

નહિ ભલઉ પરનારી સગ, વાર અનંત દહાવઇ અંગ ।
જઇ જલધરજલ લાભઇ પાર, જીવિતચરિત તિહાં નવિ પાર ॥૧૫॥

ઇમ જાણી પરરમણીપ્રેમ, છંડઉ સવિ સુખ પાંમઉ જેમ ।
મધુ મંખણુ સૂરણુ મોગરી, દહી છાસિ જે વિદલાં ભરી ॥૧૬॥

ત્રિહું દિવસનઉ જે આહાર, કરિવઉ પંચુબર પરિહારી ।
રહ્યું અથાંણઇ સીલણું જેઉ, પ્રાણુંતઈં નવિ ભખિવું તેઉ ॥૧૭॥

અણુગલ છાસિતણુઉ પરિહાર, જઇ બહુબીજ સચિત ફલ વાર ।
દેષી સવિ સંસાર અસાર, જિમ જલબિંદુ તણઇ આકાર ॥૧૮॥

મોહિ પડયઉ અહનિસિ દુખ સહઇ, તેહની વેદન કહઉ કુણુ લહઇ ।
જિમ તરવરિ સંધ્યાનઇ સમઇ, વિવિધ પંખિઆ આવી વીસમઇં ॥૧૯॥

પ્રહ ઉગ્ગમિ દહ દિસિ ઊડંતિ, સગપણુ પણુ ઇણિ પરિ જાણુંતિ ।
કુણુ બેટઉ બેટી નઇ વહૂ, કુણુ માયા તાયા નઇ સહૂ ॥૨૦॥

સગઉ સણી જઉ કો :નવિ હોઇ, યોગ ધ્યાન: વિમાસી જોઇ ।
જીવ કરઇ નઇ જીવ જિ સહઇ, વિશ્વાનર ઢંઢારહ દહઇ ॥૨૧॥

જે ....ઉ આયઉ તે ....ઉ જાઇ, કુણ ભાઈ કુણ મા કુણ તાઇ ।
છાયામિસિ સાવી' (થી') સહૂ ફિરઇ, ઘડી પહુર આઉ ઉંછુ' કરઇ ॥૨૨॥
ઇણિ પરિ જીવ સવે વિહડંતિ, કરિ દીવઉ ધરિ કૂપિ પડંતિ ।
આવ્યઇ રોગિ સવિ કરઇ સોગ, નિરધન પણઇ ન પહુંચઇ ભોગ ॥૨૩॥
પાડઇ ધાહ પડચઉ પાધરઇ, તેહની કોઇ ન વેદન હરઇ ।
કૂડ કપટ કરિવઉ પરિહાર, પરભવિ જાતા હોઇ આધાર ॥૨૪॥
દાન શીલ તપ ભાવન ધરઉ, જિમ સિવરમણી વેગઇ વરઉ ।
એ વયરામ તણી ચઉપઇ, સાંભલિજ્યો સૂધઇ મનિ થઈ ॥૨૫॥
જિમ હોઇ સદગતિનઉ લાભ, ઇમ બોલઇ વાચક 'ગુણલાભ' ॥૨૬॥

॥ ઇતિ ચઉપઇ સમાપ્ત ॥

શ્રી વિજયભદ્રકૃતા ઉપશમરસ ચઉપઈ

ભયભંજણ રંજણ જગદેવ, અરહંત સેવ કરું નિતમેવ ।
નહિ ઉપશમ પોતઇ જેહનઇ, દુખ કેડઉ ન મૂંકઇ તેહનઇ ॥૧॥
ઉપસમ પહિરિ સનાહ સરીર, દુખજન વચન ન લાગઇ તીર ।
જઉ નહિ એક વિમા મનમાંહિ, ધરમ નહિ ગાડરિયપ્રવાહિ ॥૨॥
તપ જપ સંજમ પાલઇ સાર, ઉપસમ વિણ સહૂઇ હુઇ છાર ।
ભવ કોડિહિં જિતલું કર્મ ષપઇ, ઇતિ કર્મ ઉપસમ ઘડી માહિ ષપઇ ॥૩॥
જે આંપણનઇ ગાલિ જિ દીઅઇ, તેહસિંઉ પ્રાણિ જઈ બોલીઇ ।
....કર સાકર સમ કરિ જાંણિ, વિરઇ બોલિનું રોષ મ આંણિ ॥૪॥
પૂરવઇ પુણ્ય ન કીધાં બહૂ, ન્યાઇ લોક બોલઇ મુઝ સહૂ ।
મારઇ બાંધઇ ઘેલ્હઇ ઘાય, સહૂઇ થાપઇ આપણ અન્યાય ॥૫॥
કોઇ કિવારઇ કહઇ કુબોલ, વીસારી મૂંકીઇ નિટોલ ।
તે બોલ તઉ ન સંભાગઇ એક, ઉપસમ સંજમ ધરઉ વિવેક ॥૬॥
આગલિઉ દીસઇ બલતઉ આગિ, તું પાણી થઈ તઇ પગિ લાગિ ।
મનની ગાંઠિ છોડી ખામીઇ, સુગતિ તણાં સુખ તઉ પામીઇ ॥૭॥
મુહડઇ મિચ્છાદુક્કડ દીઇ, મરઉ ફીટિ ચીંતઇ ઇમ હીઇ ।
મરમ ન મોસઉ બોલઇ મૂલિ, ખમિઉં ખમાવિઉં કીઉં તમ ધૂલિ ॥૮॥
પૃથવી પરિ પરિસહ ષમઇ, રાતિ દિવસ જિનવચને રમઇ ।
સગલા ધર્મમાહિ ઉપસમ સાર, તે ભવિયણ ધરજ્યો વાર વાર ॥૯॥
રોસ રાષઇ જેતલઉ મનમાહિ, તિતલઉ ધર્મ તેહનઉ જાઇ ।
અણખાંમ્યઉ જઉ આઘઉ રહઇ, કર્મજોગિ તે અતિ દુખ સહઇ ॥૧૦॥

મુગતિ તણુઉ જઉ છઇ અભિલાષ, પારકા બોલ સહઉ તમ્હિ લાષ ।
કુગતિ તણુઉ જઉ છઇ ઊભગઉ, અંતરંગ ઉપસમ કરિ સગઉ ॥૧૧॥
એક થીમા જઉ એ જીવ ધરઇ, તઉ વહિલઉ મુગતઈં અવતરઈ ।
'વિજયભદ્ર' કવિયણુ ઉચ્ચરઈ, ગર્ભવાસિ તે નવિ સંચરઈ ॥૧૨॥

॥ ઇતિ ઉપશમરસ ચઉપઈ ॥

શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃતા પદ્માવતીચતુષ્પદિકા

જિણસાસણુ અવધાર કરેવિ, ઝાયહ સિરિ પઉમાવઇદેવિ ।
ભવિય લોય આણંદ ધરેવિ, દુલહઉ સાવઇજમ્મ લહેવિ ॥
મતિ મતિ મિચ્છસુર અણુસરહ ॥૧॥ ઘ્રુવકં ॥

પાસનાહુપયપંકયભસલિ, સંઘવિગ્ઘનિન્નાસણુકુસલિ ।
સસિકરનિમ્મલગુણગણપુન્ન, પઉમએવિ મહ હોહિ પસન્ન ॥ મતિ૦ ॥૨॥

તાર તરલ તુહ લોયણુ દુન્નિ, દુદ્દદલણુ ભુય દુગુણા દુન્નિ ।
વિયસિયસરસીરુહપવિહત્થિ, વારણુ વર દીસઈં તુહ હત્થિ ॥ મતિ૦ ॥૩॥

ફુલ્લફારફણુમણિકરજાલ, દસ દિસિ પસરઇ સુજ્ઝ કરાલ ।
જણુ દીવયપઈઓહિયસિહહિ, વિગ્ઘતિમિર જિમ જગિ અવહરહિ ॥ મતિ૦ ॥૪॥

કુંડલમંડલમંડિયગંડ, અરિખંડણુ ભુયદંડ પયંડ ।
ઘણુથણુઘોલિર નિમ્મલ હાર, પઉમાવઇ નંદઉ જગિ સાર ॥ મતિ૦ ॥૫॥

નેઉરઝણિ બહરિય દિસિચક્ક, ખગ્ગદંડખંડિયરિઉચક્ક ।
મણિકંકણુચંચિઇયપઉટ્ટુ, પઉમિ! હોહિ ભવિયહં સંતુટ્ઠુ ॥ મતિ૦ ॥૬॥

મોહલમુહલિયસોણિપએસિ, અલિકુલકોમલદીહરકેસિ ।
જય ધરણિંદહ ઉત્તમ રમણિ, પઉમએવી તઉં મયગલગમણિ ॥ મતિ૦ ॥૭॥

પાસંકુસવરપહરણુપાણિ, તંબચૂડ-વિસહરવરજાણિ ।
પઉમપત્તસમવન્નસરીરિ, પઉમએવિ ! મા મઇ અવહીરિ ॥ મતિ૦ ॥૮॥

ભત્તિનમંતસુરાસુરરમણિ, મણિકિરીડકરરંજિયચલણિ ।
કિં ભણિયઈ નર મત્તખ રાય, આરાહઈ સુરવર તુહ પાય ॥ મતિ૦ ॥૯॥

તાલપભવસજ્ઝક્ખરલલિય, બીઓ સસહર નહયલકલિય ।
તુહ બીયક્ખર જો સમરેઈ, મણિચિંતિય ફલ સો પાવેઇ ॥ મતિં ॥૧૦॥

ભણુઈ જિ જોગી ય મજ્ઝિમ નીય, પરવિ તદક્ખરસિરિ ગુરુ રીય ।
જોડવિ ઈસિર સસહર અટ્ઠુ, તુહ કલ જાણુઇ કોઈ વિયટ્ઠુ ॥ મતિ૦ ॥૧૧॥

ભૂય અંતુ તસુ પચ્છિમ સહિય, ચિંતિવિ અંતિમ સર પરિગહિય ।
અટ્ઠમ પઢમ બિંદુ ધારેવિ, ધન્ન જ ઝાયહિં પઉમિણિદેવી ॥ મતિ૦ ॥૧૨॥

સુન્ન જલણુતુરિયસ્સરજુત્ત, અમિયકિરણકલ ગયણુ પવિત્ત ।
ગુરુ ઉવએસિઇ જવઇ જુ લક્ખ, પઉમએવિ તસુ પૂરઇ પકખ ॥ મતિ૦ ॥૧૩॥

હિસિકાલાસણુ પલ્લવ વન્ન, મુદ્દા જાણુવિ જે કયપુન્ન ।
એહ વિજ્જ ચૂડામણિ સરઇ, કમ્મ છક્ક તે લીલઇ કરઇ ॥ મતિ૦ ॥૧૪॥

સંતિ પુટ્ઠિ વિદ્દેસણુ રોહ, મારણુ વસ ઉચ્ચાડણુ મોહ ।
એહ વિજ્જ તિયલુક્કપયાસ, કવણુ કવણુ નહુ પૂરઇ આસ ? ॥ મતિ૦ ॥૧૫॥

પઢમ પણુવ માયા મજ્ઝારિ, નમણુ અંતિ એ વન્ન ચિયારિ ।
જો સમરઇ અણુદિણુ વરભાવિ, સવ્વ સિદ્ધિ તસુ પરિણુઇ આવિ ॥ મતિ૦ ॥૧૬॥

ભૂય પેય-ડાઇણિગણુ ડરઇં, સયલહ દુજ્જણુ મણુ થરહરઇ ।
એહ વિજ્જ સમરંતહ લોઇ, સમઉ દાસ પુહવીસર હોઇ ॥ મતિ૦ ॥૧૭॥

વિજ્જ એસ તિયલુક્કપહાણુ, ચિંતામણિ કપ્પદુસમાણુ ।
પહુજિણુદત્તસૂરિઉવએસિ, થંભહિ પરબલ અદ્ધનિમેસિ ॥ મતિ૦ ॥૧૮॥

હંસગમણિ નીલુપ્પલનયણિ, કુંદદસણિ પુન્નિમસસિવયણિ ।
મહુરવયણિ મુણિમાણુસહરણિ, નવકિસલયકોમલકર–ચરણિ ॥ મતિ૦ ॥૧૯॥

પીણુસિહિણુભારોણુયઅંગિ, હાવ–ભાવ–સિંગારસુચંગિ ।
એગગ્ગઇ જે નર સમરંતિ, તાહં તિયસકામિણિ વસિ જંતિ ॥ મતિ૦ ॥૨૦॥

દેઉ પાસ પઉમિણિ ધરણિંદુ, બારસસરજુય હરકલબિંદુ ।
પઉમી ! પઉમકડણિ ! નમ અંતુ, સવ્વ કામ પૂરઇ તુહ મંતુ ॥ મતિ૦ ॥૨૧॥

જંભથંભમોહંધભયંતિ, જય અપરાજિય વિજય જયંતિ ।
ચંડી ભઇરવ તોતલ તાર, તુહ એક્કુ ચ્ચિય વિવહ વયાર ॥ મતિ૦ ॥૨૨॥

ખિત્તપાલ જોગિણિ ચઉસટ્ઠિ, ભૂય પેય ડાઇણિ ગહદિટ્ઠિ ।
ઇયર વિ દુદ્ધર વીજ્જ જુ કેવિ, નામગહણિ તુહ નાસઇ દેવિ ! ॥ મતિ૦ ॥૨૩॥

જે ધન્નંતરિવિજ્જઅસજ્ઝ, તે વિ વાહિ તુહ હુંતિ સુસજ્ઝ ।
નીર જલણુ થંભઇ તુહ આણુ, સમરંગણિ વારઇ અરિબાણુ ॥ મતિ૦ ॥૨૪॥

તઇ રુટ્ઠિય જં વિજ્જઇ ભુવણિ, ભયવઇ ! સુ મઉ તં નિય સવણિ ।
કંપઇ ધરણિ સધણુવણુરાઇ, ચડફડંતિ દસદિગ્ગય માઇ ! ॥ મતિ૦ ॥૨૫॥

કુલપવ્વય સત્ત વિ ટલટલઇં, અનુ સત્ત વિ જલનિહિ ઉચ્છલઇ ।
કિડકિડંતિ ઉક્કડકરી દાઢ, ભજ્જઇ ફણિવઇફણુ અઇગાઢ ॥ મતિ૦ ॥૨૬॥

દઢ ગઢ ગિરિવર વડહુડિ પડઇ, સુર નરજીવિય સંસઇ વડઇ ।
હલ્લોહલીઇં જલનિહિપૂર, ઘુમ્મઇં તારાયણુ સસિ સૂર ॥ મતિ૦ ॥૨૭॥

તઇ તુટ્ઠિય જં વિજ્જઇ ભુવણિ, પઉમિણિ ! સુંમઉ તં નિય સવણિ ।
લક્ખ ભુજ્જ અટ્ઠારસભેય, ભુજ્જિજ્જઇ પિજ્જઇ વર પેય ॥ મતિ૦ ॥૨૮॥

પહિરિજ્જઈં કપ્પડ જગસાર, કંચણુ કુંડલ મુત્તિય હાર ।
સંમાણિજ્જઇ વર તંબોલ, સુંમઈં ખંદિયણુહલહોલ ॥ મતિ૦ ॥૨૯॥
ચંદણુમાહિ ઘુસિણુ ઘણુસાર, કિજ્જઈં સુરહિ વિલેવણુ સાર ।
ધરિજ્જઈં વરતુરિયહ થટ્ટ, દીસઈં મયભિંમલ દોઘટ્ટ ॥ મતિ૦ ॥૩૦॥
રહવર કિં ? જંગમ સુરજાણુ, ઓલગ્ગઈં પાયક્ક પહાણુ ।
અન્ન સલીસઈં ચામર છત્ત, માણિજ્જઈં માણિણિ અણુરત્ત ॥ મતિ૦ ॥૩૧॥
સસહરકલ બારસસરજુત્ત, થાવર જંગમ વિસહરતત્ત ।
હંસ-હાર-કર-સસહરકંતિ, નામગહણિ તુહ સફલી હુંતિ ॥ મતિ૦ ॥૩૨॥
વંઝ નારિ તુહ વય ઝાયંતિ, સુરકુમરોવમ પુત્ત લહંતિ ।
નિંદ્દ નંદણુ જણહિં ચિરાઉ, દૂહવ પાવઈં વલ્લહ રાઉ ॥ મતિ૦ ॥૩૩॥
ચિંતિયફલ ચિંતામણિમંત, તુજ્ઝ પસાયહિ ફલઇ નિભંત ।
તુજ્ઝ અણુગ્ગહ નર પિક્ખેવિ, સિજ્ઝઇ સોલસ વિજ્જાદેવિ ॥ મતિ૦ ॥૩૪॥
રૂવકંતિસોહગ્ગનિહાણુ, નિવપૂઈયપય અમલિયમાણુ ।
કિવિ વાઈસર હુંતિ તિ પુન્ન, જાહ પઉમિ તુહ હોહિ પસન્ન ॥ મતિ૦ ॥૩૫॥
તુહ ગુણુ અંત ન કેળવિ મુણિય, તહ વિ તુજ્ઝ મઈ ગુણલવ થુણિય ।
આણુ જુ પાલઇ જિણુસિંહસૂરિ, તસુ સંઘહ મનવંછિય પૂરિ ॥ મતિ૦॥૩૬॥
પનુમાવઇચનુપઇ ય પઢંત, હોઇ પુરિસ તિહુયણુસિરિકંત ।
ઇમ પભણઇ નિયજસકપ્પૂરિ, સુરહિયભુવણુ જિણુપ્પહસૂરિ ॥ મતિ૦ ॥૩૭॥

॥ ઇતિ પદ્માવતી ચતુઃપદિકા સમાસ ॥

અજ્ઞાતકવિકૃત આદિજિનવીનતિસ્તવ

॥ રાગ ધનાસી ॥

આદિ જિણેસર વીનવું જો મુઝ સામ્હું સામિ ।
કામિ ક્રોધિ મન દૂષીઉં હિવ લીણું રઇ તુઝ કેરઇ નામિ ॥૧॥
કિ દિઉંગી રે વધાવઉ ।
વધાવઇ રે તુમ્હ ચઉવિહ સંઘ કિ દિઉંગી રે ।
મોરઇ મનિ રે એ લાગઉ રંગ કિ દિઉંગી રે ॥ દ્રૂપદં ॥
દિઉ અ સોનાકેરી જીભડી દિઉં અ સુઅમૃત આહાર ।
મિલિસું રે આદિજિણુ વાહલા હિવિ કરિસું મ્હારા મન કેરી વાત ॥ કિ દિ૦ ॥૨॥
જોતું આવ્યઉ સેરડી સોઇ બુહરાવું વાટ ।
મોતીડે ચઉક પૂરાવસ્યું મંડાવિસું રે ઘાઘરીયઉ પાટ ॥ કિ દિ૦ ॥૩॥
ધન ધન એ મુઝ જીભડી કરું અજિ તુમ્હ ગુણગાન ।
નયણુ સલૂણાં મુઝ તણાં જિણિ નિરખું રે તુમ્હ રૂપનિધાન ॥ કિ દિ૦ ॥૪॥

ધન મરુદેવી કૂખડી જિણિ તુ જનમ્યઉ નાથ ।
ભવસાયર મઝ બૂડતાં હિવ દેજ્યો જી અવલંબન હાથ ॥ કિ દિ૦ ॥૫॥
મરુદેવી બેટઉ તાહરઉ સુનંદ સુમંગલાકંત ।
સેત્રુંજ કેરઉ રાજીયઉ હિવ જયઉ રે જયઉ શ્રી આદિજિણંદ ॥ કિ દિ૦ ॥૬॥
જિનવર તુમ્હ પાએ નમી માગું એક કૃપાલ ।
જા લગિ જગમાહિ હું રહું તાં કરજ્યો જી ભવિભવિ સંભાલ ॥ કિ દિ૦ ॥૭॥

॥ ઇતિ શ્રી આદિનાથવર્ધાપનં ॥

અજ્ઞાત કવિકૃત હિતશિક્ષાચતુષ્પદી

સરસતિ સામિણિ કરું જુહાર, તસ સેવક દેજે આધાર ।
બોલિસુ ચઉપઈ માહિ વિવહાર, સાચા પદ સવિ હોજ્યો સાર ॥૧॥
ધરમી તે પાલઇ જિનધર્મ્મ, [કરમી] તે પાલઇ ક્રિયા કર્મ્મ ।
યોગી તે ધ્યાઇ નિઃકર્મ્મ, બ્રાહ્મણ તે જે પાલઇ બ્રહ્મ ॥૨॥
સૂરઉ તે જે ઇન્દ્રી દમઇ, ઉત્તમ તે જે સાચઉ ગમઇ ।
દુખીઉ તે જે દુર્ગતિ ભમઇ, સુખીઉ તે જે સિવપુરી રમઇ ॥૩॥
પોઢઉ તે જેહને પુણ્ય ઘણુઉ, સગપણ તે જે સાહમીપણુઉ ।
પ્રાક્રમ તે પરમેસરતણઉ, ધન્ન ભલું જે કન્હઇ આપણઉ ॥૪॥
ડાહા તે સવિ કહિસું પ્રીતિ, માણુસ તે જેહનઇ ઘરિ રીતિ ।
સીયલપણું જે પાલ્યું સીતા, ગાયણ તે જે જિનમતિ ગીતા ॥૫॥
નારી તે પાલઇ પતિવ્રતા, બેટા તે માનઇ માઇપિતા ।
[વિ]લસઇ તે પરદિસિ જોઅતા, ધ્યાની તે જેહનઇ ચિંતા ॥૬॥
પાપી તે જે પરધન હરઇ, ચેલા તે ગુરુ શિક્ષા કર (?વહ)ઇ ।
શ્રાવક તે જે સતકિત ધરઈ, સુહગુરુ તે જે તારઇ તરઇ ॥૭॥
રાજા તે જે ન્યાઇ તપઇ, ધ્યાની તે જે અરિહંત જપઇ ।
તપીઉ તે જે અષ્ટ કર્મ ખપઇ, વાદી તે જે કેહ નવિ છિપઈ ॥૮॥
રૂપ ભલુ જે સોવનવાનિ, દાન ભલું તે અભયદાન ।
ધ્યાન ભલુ તે શુકલધ્યાન, જ્ઞાન ભલું તે કેવલજ્ઞાન ॥૮॥
દર્શન તે જે મહાવ્રત ધરઇ, બ્રહ્મચાર જે સ્ત્રી પરિહરઇ ।
ગિરૂઆ તે ગુરુસેવા કરઈ, તારૂ તે ભવસાયર તરઇ ॥૧૦॥
વિણસઇ જે આણંઇ અનુ(ઉન)માદ, પાતિગ તે જે મિથ્યાવાદ ।
ડૂંગર ભલઉ જે સિરિ પ્રાસાદ, પ્રતિમા દીઠી હુવઇ આલ્હાદ ॥૧૧॥
અક્ષર તે જે સૂધા સમા, તપીઉ તે જેહનઈ સિરિ ખિમા ।
ગ્યાની તે ચોષક આતમા, નગર ભલું જે માહિ મહાતમા ॥૧૨॥

અસ્રી તે જલ જયણા ગલઇ, લક્ષ્મી તે જે ન્યાઇ મિલઇ ।
માનવી તે બોલઇ નવિ ચલઇ, જીવ્યું તે જિનઆજ્ઞા પાલઇ ॥૧૩॥
દરિદ્રી તે જે ધર્મ વિણુ ભમઇ, સત્યવાદી તે જૂઠ વિરમઇ ।
ભોજન તે જે દીહઇ જમઇ, ગુવર્ણુંત તે જિનવરનઇં નમઇ ॥૧૪॥
યાત્રા તે પાલઇ છઅ રી, ધર્મ ભલઉ તે જયણા કરી ।
ભિક્ષા તે મુનિવર લ્યઇ ફિરી, શ્રાવક તે જે સિદ્ધિં ધરી ॥૧૫॥
મઇલા તે પરનારી જોઇં, પુરુષ ભલા તે દુખિ નવિ રોઇં ।
મિથ્યાત્વી તે બે ભવ ખોઇં, ધર્મ કરઇં તે સુખિયા હોઇ ॥૧૬॥

॥ ઇતિ ચતુષ્પદી ॥

આર્ય જંબૂસ્વામી

લેખક : શ્રી બાપુલાલ કાળિદાસ સંઘાણી-'વીરબાલ'

ઘટમાં ઘોડા થનગને, આતમ વીંઝે પાંખ;
અણદીઠેલી ભોમમાં, જોબન માંડે આંખ. —મેઘાણી

"**બા,** બાપુજી, મને પૂજ્યપાદ સુધર્માસ્વામીનો અંતેવાસ સ્વીકારવાની રજા આપો!" ભારે સંકોચ સહ બોલાયેલા એ શબ્દો જાણે વિજળીશા પડ્યા. ઘડીભર ત્યાં સ્તબ્ધતા પ્રસરી રહી.

થોડી વારે ભાંગેલા સ્વરે બાએ કહ્યું: "શું કહે છે, બેટા, તું?" એ શબ્દોમાં ઉપાલંભ હતો કે આઘાત તે સમજી શકાતું નહોતું.

"બા! ભગવાનની શ્રમણ પરંપરામાં સમાઈ જવાની અનુજ્ઞા આપો મને!"

"બેટા! તું જાણે છે કે આઠ શ્રેષ્ઠિકન્યાઓ સાથે તારાં તો લગ્ન લીધાં છે; અને વિવાહના મંડપો પણ બંધાઈ ચૂક્યા છે. એ આઠ શ્રેષ્ઠીઓને હું શી રીતે મોં બતાવું?" સ્વસ્થ થવા મથતા પિતાએ વ્યથાભર્યા અવાજે કહ્યું.

"એટલે જ કહું છું બાપુજી! મને અત્યારે જ સંસારમાંથી વિદાય આપો. ભગવાન મહાવીરના નાનકડા સંદેશવાહક બનવા માટે મારો અણુએ અણુ તલસી રહ્યો છે." સંકોચ દૂર થતાં કુમાર જંબૂના અવાજમાં વધારે ને વધારે નિશ્ચલતા પ્રગટ થતી જતી હતી.

"વિવાહના મંડપો શું વિખેરી નાંખું? એ શ્રેષ્ઠીઓને શું ના કહાવી દઉં? એ આઠ કોડભરી કન્યાઓનાં હૃદય ઉપર વજ્રપાત કરું? જંબૂ! બેટા! તું હવે નાનો ન કહેવાય, શ્રેષ્ઠીઓને આપેલા વચનની જવાબદારી તારે સમજવી ઘટે!" પિતાના શબ્દોની અંદર હૃદયનું રુદન ને અંતરનો આઘાત લપેટાયેલાં હતાં.

"જવાબદારીનું ભાન જાગી ઊઠ્યું હોવાને લીધે જ બાપુ! હું અત્યારે આપની વિદાય યાચી રહ્યો છું. લગ્ન પછી તો મારા પગમાં સાંકળ પડી જાય. ઊડ ઊડ થવા

મથતું પંખી પિંજરે પુરાઈ જાય, એ પહેલાં મારે ઊડી જવું છે, બાપુ! મને રજા આપો!

"જંબૂ! વત્સ! તારી ઉંમર હજુ નાની છે. સંસારના રાગભોગ તેં જોયા નથી. વળી લગ્નના ઉંબરે ઊભેલો તું અમારું એકનું એક સંતાન છો. તું અમારી અભિલાષાઓ ઠચરી ન નાખ; તારો લગ્નોત્સવ માણવા અમારું હૃદય કેવું રાચી રહ્યું છે! આવી આનંદની ઘડીએ તું અમારી આશાનો ભંગ ન કર બેટા!" માતાના બોલમાં વચ્ચે વચ્ચે હીબકાં ઉમેરાતાં જતાં હતાં.

"બા, બાપુજી! હું પેઢીએ જતો, મિત્રોમાં ગોષ્ટી કરતો, ત્યારેય મન તો સંસારના અટપટા પ્રશ્નોમાં જ અટવાયા કરતું હતું; પણ મને થતું કે, 'અલ્યા, તું તો હજી નાનું બચ્ચું છે, તારુ એમાં કામ નહિ!' પણ આજે સ્વામી સુધર્માજીની વાણીમાં આત્માના સામર્થ્યની વિવેચના સાંભળીને મારી લઘુગ્રંથી ટળી ગઈ, મારો અંતરાત્મા નિશ્ચય કરી બેઠો કે આજે બધી અનુકુળતા મળી છે તો પ્રાપ્ત અવસરને વધાવી લે! ચેતી જા! અત્યારે સંસારના પિંજરે પુરાઈ જઈશ તો આવતી કાલ તો, કોણ જાણે, કેવી ઊગશે? માટે જ કહું છું કે બા! મને વિદાય આપો! મારા હૃદયને રાગભોગ સ્પર્શતા નથી. નિર્દોષ હરણીઓ સમી એ શ્રેષ્ઠિપુત્રીઓને ફાંસલામાં નાંખવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન બંધ રાખો! બાપુજી, મને માફ કરો!" જંબૂકુમારના અવાજમાં જેટલી આર્દ્રતાભરી આજીજી હતી, એટલી જ ભારોભાર સ્પષ્ટતા હતી.

ઋષભદત્ત શ્રેષ્ઠી ગાદી ઉપર ઢગલો થઈને પડયા. માતા ધારિણીની આંખમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં. જંબૂકુમાર સ્વસ્થ રહેવા મથતા બેસી રહ્યા.

થોડીક સ્વસ્થતા મળતાં ઋષભદત્ત શ્રેષ્ઠીએ પેઢીએથી મુખ્ય મુનીમને બોલાવી, આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા આઠ શ્રેષ્ઠીઓને, પોતાની ગૃહિણીઓ અને પીઠીભરી કન્યાઓ સાથે, તરત જ આવી જવાની વિનંતિ કરવા મોકલ્યા.

થોડીક વારમાં જ સમુદ્રપ્રિય આદિ આઠે શ્રેષ્ઠીઓ, પોતાની પત્ની અને પુત્રીઓ સાથે, ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

*

સૌ દીવાનખાનામાં બેઠાં. વાતાવરણમાં ગમગીની અને ગાંભીર્ય ભર્યાં હતાં. સૌની દૃષ્ટિ ઋષભદત્ત શેઠ તરફ સ્થિર થઈ હતી. એમના તો હોશકોશ જ ઊડી ગયા હતા. પેઢી ઉપર કુશળતાથી ઘડીકમાં લાખોના સોદા ઉતારનારની વાણી જાણે આજે હરાઈ ગઈ હતી. ઘડીભર ત્યાં નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. છેવટે સમુદ્રપ્રિય શ્રેષ્ઠીએ સવિનય ઉચ્ચાર્યું: "શેઠજી! ફરમાવો! શી આજ્ઞા છે આપની?"

ઋષભદત્ત શ્રેષ્ઠીના શરીરે પરસેવો વળી ગયો. કપાળ ઉપર પ્રસ્વેદબિંદુ ઊપસી આવ્યાં; એમણે તકિયાનો આશ્રય શોધ્યો. સૌને થયું કે સદાના આનંદી શ્રેષ્ઠી આજે આવડી વિમાસણ શું અનુભવી રહ્યા છે!

વસુપાલિત શ્રેષ્ઠીએ કહ્યું: "હૃદયમાં આપ શી વ્યથા વેઠી રહ્યા છો? જે હોય તે અમને કહો અને આપના મનનો ભાર હળવો કરો! અમને આપની આજ્ઞા ફરમાવો."

"શ્રેષ્ઠીઓ! મારે આપ સહુની માફી માગવાની છે—" ઋષભદત્ત શેઠ વિશેષ બોલી શક્યા નહિ. એમના ગળામાં શોષ પડી ગયો, એમની આંખમાં અશ્રુઓ ઊભરાઈ આવ્યાં.

"એવું શું બન્યું છે કે આપ આમ ભાંગી પડો છો? કહો તો કંઈ ઉપાય થાય."

"વાત એવી છે શેઠ, કે જેનો કોઈ ઉપાય મને દેખાતો નથી! આપણા સૌના ઉત્સાહ ઉપર વજ્રપ્રહાર થયો છે. મારી આશાઓ ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગઈ છે." ઋષભદત્ત એટલું બોલીને અટકી પડ્યા.

"અમે આપના દુઃખના સહભાગી છીએ શ્રેષ્ઠી! જે હોય તે સ્વસ્થ થઈને કહો!" સમુદ્રપ્રિયનાં પત્ની પદ્માએ આર્જવતાભર્યા સ્વરે કહ્યું. આખા દીવાનખાનાનું વાતાવરણ વ્યગ્ર બની ગયું હતું.

"અમારો જંબૂ કહે છે કે 'મારે ભગવાનના શ્રમણ સંઘમાં સંમિલિત થઈ જવું છે; મને રજા આપો.' મારે શું કરવું તે મને સૂઝતું નથી. આટલા શબ્દો માંડ માંડ બોલીને ઋષભદત્ત ઢળી પડયા. એ સાંભળીને સૌ હતચેતન બની ગયાં. સૌનાં વદન મ્લાન થયાં. શ્રેષ્ઠિપત્નીઓ હથેલીઓમાં મોં છુપાવી ડૂસકાં ભરવા લાગી.

"એવું કેવી રીતે બની શકે, શેઠજી? આવતી કાલનું તો લગ્નનું મુહૂર્ત છે. આપ જંબૂકુમારને સમજાવો." સાગરદત્ત શેઠે મૌન તોડતાં કહ્યું.

કાંઈક સ્વસ્થ થતાં ઋષભદત્ત શ્રેષ્ઠીએ કહ્યું: "શેઠજી! તમે મને શું કહો? જંબૂ તો મારું રાંકનું એકનું એક રતન છે. મેં એને સમજાવવામાં કંઈ બાકી રાખી હશે? પણ એ તો હઠ લઈને બેઠો છે. એ કહે છે: 'મારા પગમાં જવાબદારીની સાંકળ પડે એ પહેલાં મને વિદાય આપો! લગ્નનાં બંધનમાં નાખી એ કોડભરી કન્યાઓનાં જીવન ન કરમાવો! હું હવે ઘડીભર પણ ઘરમાં રોકાવાનો નથી' પછી નિરુપાય બની આપને નિમંત્ર્યા. એનાં લગ્ન માણવાનો અમને કેટલો બધો આનંદ હતો! પણ યૌવનને આગણે ઊભેલી મારી દીકરીઓ જેવી આ આશાભરી કન્યાઓ સાથે હું કેવી રીતે દગો રમી શકું?"

આટલું સાભળતાં શ્રેષ્ઠીપુત્રી સમુદ્રશ્રી દીવાનખાનામાંથી ઊઠી ગૃહઉદ્યાન તરફ ગઈ. એની પાછળ સંચની પૂતળી સમી બીજી સાતે કન્યાઓ ગઈ.

"આપે વાત તો સારી કરી શેઠ! પણ પીઠીભરી કન્યાઓનાં લગ્ન એમ કેવી રીતે અધ્ધર રાખી દેવાય? જંબૂકુમારને આજે–લગ્નને આગલે દિવસે જ–આ શું સૂઝ્યું છે? આ તો અમારા હૃદયને ભાંગી નાખે એવી વાત છે. આ નિરપરાધ કન્યાઓનો તો કંઈ વિચાર કરો! આપણાં ખાનદાન કુટુંબોની પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કરો! જંબૂકુમારને સમજાવો! એમને કહો, બેટા! આ ઘડીએ હવે છટકી ન જવાય: લગ્ન કરી લો. માતપિતાના— અભિલાષ પૂરા કરો, કોડભરી કન્યાઓના નિસાસા ન લો. પછી યથાઅવસરે ભલે ભગવાનના પંથે વિચરજો. કુમારે પણ વિચારવું ઘટે." કુબેરદત્ત શેઠ વીનવી રહ્યા.

"જંબૂકુમારને અહીં જ બોલાવીએ. તમે એને સમજાવો. હું તમારી સાથે જ છું, જાવ, ધારિણી, જંબૂને બોલાવી લાવો!" પતિની આજ્ઞા થતાં લથડતે પગલે શેઠાણી પુત્રને બોલાવવા ગયાં. દીવાનખાનામા મર્માઘાત જેવું મૌન પ્રસરી રહ્યું.

*

ગૃહોદ્યાનમાં ગયેલી સમુદ્રશ્રી પાછળ આવતી સાત સખીઓને નીરખી રહી. યૌવનની ઉષા ઊગતાં ખીલી રહેલાં પુષ્પોથી સખીઓના અંતસ્તલને સ્પર્શવા એ મથી રહી. જાણે એક જ માતાની પુત્રીઓ હોય તેમ સર્વે સાથે બેસી ગઈ. કોણ પહેલું બોલે એ જ સૌનાં મનને પ્રશ્ન થઈ પડયો. સૌથી નાનેરી જયશ્રી આછું હાસ્ય કરતી અને સૌની લાગણીને વાચા આપતી બોલી : "બહેનો, શું ગડમથલમાં પડી ગઈ છો આજે ? સૌનાં અંતર ખોલી નાંખો. આપણે શું વિચારવાનું છે આજે ?"

"બોલ જયશ્રી ! બોલ ! આજ તો તું જ આપણાં હૈયાંની વાત ખોલી દે ! સૌથી નાનેરી તું ! તું સૌથી પ્રિય છે અમને !"

શરમ ને સંકોચથી જયશ્રી નીચે જોઈ ગઈ. એના ગૌર વદન ઉપર રતાશ ઊપસી આવી.

"તને કાંઈ શંકા છે, જયશ્રી ?" કનકશ્રીએ મોં ઊંચે કરતાં કહ્યું.

"આપણા સખ્યમાં શંકા કરવાનો અપરાધ હું નહીં કરું. મને સંકોચ થાય છે કનક ! પણ વડીલો સમક્ષ તો તમારે જ પ્રતિઘોષ કરવો પડશે."

"જયશ્રી ! ત્યાં હું અંતરના બોલ સંભળાવીશ. અહીં તું આપણાં અંતરનાં કપાટ ખોલી દે !" સમુદ્રા બોલી.

"આપણે શું નવું કહેવાનું છે, સમુદ્રા ? વ્યાપારી પિતાઓના વ્યાપારબોલ એક હોય, એમ શ્રેષ્ઠીપુત્રીઓના ગળામાં ફૂલહાર તો માત્ર જંબૂકુમારનો જ હોય ! ભોગ કે યોગમાં આપણે બધી સખીઓ જંબૂકુમારની સાથે જ રહેવાની; એના પગલાંમાં જ આપણાં પગલાં પડવાનાં !" જયશ્રી ભાવોદ્રેકમાં ઉન્મત્ત બની ગઈ. એની આંખમાં તેજકણીઓ ઝગતી હતી.

"સાચું બહેની ! સાચું ! આપણે સખીઓ ત્યાં હોઈશું, જ્યાં જંબૂકુમાર !" જયશ્રીના હાથમાં સમુદ્રાએ પોતાનો હાથ મૂકી દીધો—જાણે એણે વચનપાલનનો કોલ આપ્યો. સર્વ સખીઓ પ્રસન્નતા અનુભવી રહી. વડીલોને જે વાત પહાડ સમી ભાર–બોજવાળી લાગતી હતી, એને આ ઊગતી કુમારિકાઓ ફૂલ જેવી હળવી માની રહી !

*

માતા ધારિણી જંબૂકુમારને લઈ ધીરે પગલે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. જંબૂકુમારના નમેલા મસ્તકમાં વડીલો પ્રત્યે વિનય હતો, પગમાં સ્વસ્થતા હતી, ભાવવાહી ચહેરા ઉપર નિશ્ચળતાનાં તેજ ઝળહળતાં હતાં. જંબૂકુમારે વડીલો પાસે બેઠક લીધી, તે જ પળે સમુદ્રશ્રી, પ્રશાન્ત તેજમૂર્તિઓશી સાત સખીઓ સાથે આવીને, પોતાને સ્થાને ગોઠવાઈ ગઈ. થોડી વાર ત્યાં મૌન પ્રસરી રહ્યું.

"જંબૂકુમાર !....." કુબેરદત્ત શ્રેષ્ઠીના ગળામાંથી મુશ્કેલીથી નીકળતા અવાજને અટકાવવા હેમદીવડીશો હાથ ઊંચો કરતી સમુદ્રશ્રી ઊભી થઈ ગઈ; સાથે જ સાતે સખીઓ ઊભી થઈને અંજલિ જોડી રહી. વિહ્વળ શ્રેષ્ઠીસમુદાયમાં સ્વસ્થતાથી ઓપતી સમુદ્રા આર્દ્ર સ્વરે બોલી : "વડીલો ! અમો આઠે સખીઓના હૃદયબોલ આપ સાંભળી લો, પછી આપને જે નિર્ણય લેવો હોય તે સુખેથી લેશો."

"બોલ બેટા! તું જ આનો ઉકેલ કરીને અમારો હૃદયભાર ઓછો કર!" શ્રમણદત્ત શ્રેષ્ઠીએ આશાભર્યા અવાજે કહ્યું.

"બાપુ! વાગ્દાનની ઘડીથી અમારા મનોમંદિરના આસને જંબૂકુમાર બિરાજી ગયા છે. અને ચિત્તની ચોરીમાં અમે એમને વરી ચૂકી છીએ. અમારા આત્માનાં લગ્ન થઈ ચૂક્યાં છે. અમે આઠે સખીઓ જંબૂકુમારને વીનવીએ છીએ કે અમારા કૌમાર્ય ઉપર સુહાગનો અભિષેક કરો! જીવનમાંગલ્યની માળા અમારા કંઠમાં આરોપો! અમે આપના પંથનાં બંધન બનીશું નહિ, દીનતા દાખવીશું નહિ, આપની આજ્ઞા હશે તો અમે પણ ભગવાનના પંથે આપની સાથે વિચરીશું અને મહામના સતી ચંદનબાળાના સમુદાયમાં સમાઈ જઈશું." સમુદ્રાના અવાજમાં કંપ હતો. એનો દેહ થરથર કંપતો હતો. એને જાણે હૃદયને વાચા આપી શકે એવા શબ્દો પૂરા જડતા નહોતા.

"બેટા સમુદ્રા!" ઋષભદત્ત શ્રેષ્ઠી બોલી ઊઠયા.

"વડીલ! આપ કંઈ દુઃખ ન લગાડશો! અમારા હૃદયમાં કોઈ ક્ષોભ કે વિષાદ નથી; અમારા હૃદયના અણુએ અણુની એ વાચા છે." પદ્મશ્રીએ સમુદ્રાના કથનમાં પૂર્તિ કરી.

હવે કોઈને કશું બોલવાનું રહ્યું નહિ. સૌએ વિદાય લીધી ત્યારે પરણાવનારાંઓના ચહેરા વિમાસણમાં હતા; જ્યારે પરણનારાંનાં વદન ઉપર ઉલ્લાસ વિલસતો હતો.

*

વ્યથાને હૈયામાં ભંડારી દઈ શ્રેષ્ઠીઓ લગ્નની તૈયારીમાં પડી ગયા, ત્યારે રાજગૃહીમાં ચકલે ને ચૌટે વાતોના ગબારા ચડવા લાગ્યા. કોઈ કહે: "ઋષભદત્ત શેઠ ભારે જબરા; જંબૂકુમારે સંસારત્યાગની હઠ લીધી એટલે રૂપભરી કન્યાઓને સામે લાવી ઊભી રાખી દીધી. જંબૂકુમાર પીઠીભરી નવયૌવનાઓને જોઈ ગાંડો બની ગયો, દીક્ષાની વાત જ ભૂલી ગયો!" કોઈ વળી કંઈ વાતો કહેવા લાગ્યા.

પણ છેવટે લગ્નોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો, વરવધૂઓએ મંગલગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. લગ્નમાંગલ્યનાં સૂક્તો ઉચ્ચારતા પવિત્ર પુરોહિતની સાક્ષીએ જંબૂકુમારના હસ્તમાં પરમોલ્લાસથી આઠે કન્યાઓએ એકસાથે પોતાના હસ્ત સમર્પિત કરી દીધા. એમના સૌંદર્ય વેરતા વદન ઉપર ત્યારે જાણે આનંદની સગો ચડતી હતી.

શ્રેષ્ઠીઆવાસના બીજે માળે સેવિકાઓએ શયનખંડને શણગારી દીધો હતો. વિશાળ ખંડમાં શાન્ત પ્રકાશ રેલાવતા દીપકો સુવાસિત દ્રવ્યોથી હવાને ભરી દેતા હતા. ગૃહ-સેવિકા નવવધૂઓને શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરાવી ચાલી ગઈ. થોડી જ વારમાં જંબૂકુમાર આવી પહોંચ્યા. યૌવનના જળમાં લહેરાતાં કમળ પુષ્પોથી નવવધૂઓની વેણીમાંથી મહેકતી મોગરાની સુવાસ આહ્લાદ ઉપજાવતી હતી.

"બોલો, સમુદ્રશ્રી! હવે તમારી શી અપેક્ષા છે?" જંબૂકુમારે સમુદ્રશ્રી તરફ દષ્ટિ કરતાં કહ્યું. એ દષ્ટિમાં પ્રેમ અને સ્વજનતા ભર્યાં હતાં.

"અમે તો અમારું હૃદય આપને સમર્પિત કરી ચૂકી છીએ." મૃદુ સ્વરે સમુદ્રશ્રી બોલી.

"એટલે?"

"સમર્પિત થયેલાં હૃદય તો આરસી જેવાં હોય છે, તેમાં તો માત્ર આપના હૃદયની પ્રતિછાયા જ પડશે!"

"મારી તો અભિલાષા છે કે પ્રાતઃકાળે ભગવાન સુધર્માસ્વામીના ચરણોમાં બેસી જાઉં!"

"આપના પગલે ચાલીને અમે પણ મહામના સતી ચંદનબાળાના સાધ્વીસંઘમાં સમાઈ જઈશું; અમારો એ પૂર્વનિર્ણય છે આર્ય!" જયશ્રીની વાચા ઊઘડી.

"જો તમારા સૌનો એ જ નિશ્ચય છે તો સમુદ્રશ્રી! આપણે સહુ હવે આરામ કરીએ. મધરાત વીતી ચૂકી છે. હમણાં પ્રભાત થઈ જશે ને પ્રસ્થાનની તૈયારી કરવાની રહેશે." જંબૂકુમારે કહ્યું.

"આજની રાત નાથ! ગુમાવવાની ન હોય. મિલનનો આ અપૂર્વ અવસર વારેવારે સાંપડવાનો નથી. આજની ઘડીને આપણે મધુરજનીમાં ફેરવી નાખીએ." સમુદ્રશ્રી સ્વસ્થતાથી બોલતી હતી.

"મધુરજની?" કનકશ્રી ચમકીને બોલી ઊઠી.

"ભડકી ના ઊઠ બહેની! સવારમાં આત્માને પંથે વિચરનારાંની મધુરજની કેવી હોય તે મારે તને સમજાવવાનું ન હોય" સમુદ્રશ્રીના હોઠ પર સ્મિત છલકતું હતું.

"કહો સમુદ્રશ્રી! મધુરજની કેવી રીતે માણીશું?"

"પ્રિય! જ્ઞાનગોષ્ઠી અને ધર્મવિનોદથી અંતરને ભરી લઈએ. આત્મસાધનામાં એ ભાતું બની રહેશે. પણ મારો એક વાંધો છે દેવ!"

"કહો સમુદ્રશ્રી! જે કહેવું હોય તે મુક્ત મને."

"આપ અમને બહુમાનથી કેમ સંબોધો છો? આપના હૃદયમાં હજુ પણ શું અંતર છે?

જંબુકુમાર અંતરના એકતારા સમા એ બોલને સાંભળીને પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યા. સમુદ્રશ્રીને જાણે એ મૌનમાં જ આત્માની એકતાનો જવાબ મળી ગયો.

"નાથ! યૌવનના સુખને વિસારી આત્માનંદ તરફ દોરનારા ભગવાન સુધર્માસ્વામીની મંગળવાણી અમને સંભળાવો." નભસેના બોલી.

"સૂક્તો અને શબ્દો તો એનાં એ જ છે. આપ્ત પુરુષોની વાણીમાં એ સુસ્વાદુ બની જાય છે. સાંભળો એ વાણી—

"एगोहं नत्थि मे कोइ नाहमन्नस्स कस्सइ। एवं अदीणमणसो अप्पाणमणुसासइ॥

एगो मे सासओ अप्पा नाणदंसणसंजुओ। सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा॥

પુરુષ-કંઠમાંથી નીકળતાં એ સૂક્તો જાણે મહાઘોષણા પડછંદા પાડી રહ્યાં.

"એ વાણી માનવીને સમજાવતી હતી: 'આત્મા પરાધીન નથી, ખંડિત નથી; એ એક સ્વયંપૂર્ણ સ્વતંત્ર એકમ છે. દીનતાને ખંખેરી નાંખીને આત્માનું રાજ્ય ચલાવો. આત્મા શાશ્વત છે. તે જ્ઞાન-દર્શનની અનુભૂતિથી ચિદ્‌ઘન છે. વિશ્વનો રાજરાજેશ્વર છે. અન્ય સર્વે તો બાળભાવો છે; સંજોગોના મોહમાંથી–અજ્ઞાનમાંથી આવિર્ભાવ પામેલા

છે. એને ખંખેરી નાંખો. આત્મા તો અચળ વ્યક્તિ તરીકે સ્વયંભૂ પ્રકાશી રહેશે, વય અને કાળનાં બંધન એને નડતાં નથી.' ભગવાનની આ વાણી સાંભળીને મારી લઘુતાગ્રંથિ ટળી ગઈ; ભગવાનના નાનકડા સંદેશવાહક બનવાના અભિલાષ જાગ્યા."

"સાચે જ આર્ય! આપના મુખે આ વાણી સાંભળીને અમારામાં પણ આત્મભાન પ્રગટે છે; અમ નારીજાતિના પ્રાણ જાગી ઊઠે છે; અમારી દીનતા સરી જાય છે. એ વચનોના સંદર્ભમાં આપ અમને કાંઈક નવનીત આપો, જે અમારા જીવનની મૂડી બની રહે" કનકવતી વીનવી રહી.

"કનક! દેહ ભલે સ્ત્રીનો હોય, પણ એથી આત્માને કોઈ બંધન નથી. પુરુષાત્મા સરખી જ સ્ત્રી પણ સંપૂર્ણ શક્તિ છે, આત્માની અધિષ્ઠાત્રી છે, સ્વયં પ્રકાશિત દિવ્ય જ્યોતિ છે. તે પરાધીન કે પરાશ્રિત નથી. જીવને જે સતાવે કે પરાધીન બનાવે છે તે સંસાર વ્યવહારનાં બંધન છે. જે ઘડીએ જીવ–સ્ત્રી કે પુરુષ–આ વાત સમજી લેશે ત્યારે એ વિશ્વની મહાશક્તિ બની રહેશે; પછી એને કોઈ દીનતા–હીનતા અનુભવવાની નહીં રહે. આપ્ત-પુરુષોની એ વાણીમાં મારો વિશ્વાસ છે" જંબૂકુમાર હૃદયસ્થ વાણી સંભળાવી રહ્યા.

"બસ નાથ! બસ! અમે હવે આત્મનિર્ભર બની વિચરીશું, અમારી પરમાનંદ-પ્રાપ્તિને કોઈ બાહ્ય બંધન હવે રૂંધી શકશે નહિ." આઠે નવવધૂઓનાં વદન પુલકિત બની ગયાં.

"જંબૂકુમાર! દ્વાર ખોલો" નીસરણીના દ્વાર પાસેથી અપરિચિત અવાજ આવ્યો.

"કોણ એ?"

"હું પ્રભવ ચોર; આપનાં દર્શન ઈચ્છું છું."

જંબૂકુમારે દ્વાર ખોલી નાંખ્યાં: "ભાઈ પ્રભવ! તમે?"

"જયપુર નરેશનો હું પુત્ર. પિતાની અવમાનનાથી જંગલમાં ગયો, ચોર લુંટારુ બન્યો. આપના લગ્નોત્સવે લોભાવ્યો. નિદ્રાપ્રસારણ અને તાલોદ્‌ઘાટિની કળાઓથી દ્વાર સમીપ આવ્યો. મધુરજનીની રાત્રીએ જ્ઞાનવિલાસ સાંભળીને હું થંભી ગયો. મારાં આંતરચક્ષુ ખૂલી ગયાં. ચોરી કરવા આવેલા મને આપે જ લૂંટી લીધો! આપ મારી સેવા સ્વીકારો. મારા શિરે આપનો પુનિત હાથ સ્થાપો!" પ્રભવ દીન બની વીનવી રહ્યો.

"પ્રભવ! તારા હૃદયમાં નવલ પ્રભાત ઊગી ચૂક્યું છે! તારું કલ્યાણ થાઓ. હું તો હમણાં જ સ્વામી સુધર્માજીના ચરણોમાં ચાલ્યો જઈશ."

"જંબૂકુમાર! જ્યાં આપ ત્યાં હું એ મારો નિર્ણય છે. હું મારા પાંચસો સાથીઓ સાથે આપનો અંતેવાસ સ્વીકારીશ." પ્રભવે જંબૂકુમારના ચરણ પકડી લીધા.

"તો ચાલો આપણે સૌ ઉદ્યાનમાં બિરાજેલા આર્ય સુધર્માસ્વામીના ચરણોમાં પહોંચી જઈએ." અને ધર્માગારમાં એક જ ધર્મનાદ ગુંજી રહ્યો :—

अरिहंते सरणं पवज्जामि ।
सिद्धे सरणं पवज्जामि ।
साहू सरणं पवज्जामि ।
केवलिपन्नत्तं धम्मं सरणं पवज्जामि ।

જૈનદર્શનમાં યોગસાધના—એક અંગુલિનિર્દેશ

લેખક : શ્રી નવીનચંદ્ર અજરામર દોશી

ભારતીય પરંપરામાં 'યોગ' શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. હઠયોગમાં કેવળ શરીરનું આરોગ્ય સુધરે તેવી કસરતો અને આસનો તેમ જ બીજી કેટલીક પ્રાણાયામ જેવી ક્રિયાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હવા વિના પણ ચાલીશ દિવસ જમીનની અંદર સીલ કરેલા કોથળામાં એક યોગીએ રહી બતાવ્યાનો બનાવ પંજાબના રાજા રણજિતસિંહના સમયમાં બન્યો હતો. આ હઠયોગીઓ પોતાના શરીરની સુદૃઢતાની સાથોસાથ નિયમેન પોતાના મનની શુદ્ધિનો પણ વિચાર કરતા હોય જ છે તેવું નથી. પણ રાજયોગમાં—એટલે કે પતંજલિ ઋષિએ દર્શાવેલા યોગમાં—ચિત્તને સ્થિર કરવાના વ્યવસ્થાપૂર્વકના ઉપાયો દર્શાવાયા છે. આ ઉપરાંત એક શાખા રાગદ્વેષને દૂર કરવાના યત્નને યોગસાધના કહે છે. અને યોગસાધનાનો આ જ અર્થ જૈનાચાર્યોને માન્ય છે. જૈન તીર્થંકરો આ બાબતમાં બહુ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપે છે. એટલો જ ભેદ આ અંગે જૈનો અને ઇતર વિચારકો વચ્ચે છે.

જૈન વિચારકો સામાયિક અથવા સમતાભાવના અભ્યાસને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે. જ્યાં આપણા રાગદ્વેષ નિર્બળ અથવા ક્ષીણ બને ત્યાં સમજવું કે આપણે ભગવાન ઋષભદેવ અને ભગવાન મહાવીરથી માંડીને હાલના જૈનાચાર્યો વચ્ચે એકપણું સાધનારી ક્રિયાને અવલંબીએ છીએ. જે ક્રિયા અનંતર કે પરંપરાએ મોહને ક્ષીણ કરી શકતી નથી તેવી ક્રિયાને જૈન યોગદૃષ્ટિમાં તો સ્થાન નથી જ, પરંતુ તેવી ક્રિયાને સામાન્ય ધાર્મિક ક્રિયામાં પણ સ્થાન નથી.

પ્રવૃત્તિઓને જૈનદર્શનમાં પાંચ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. પહેલું અનુષ્ઠાન વિષાનુષ્ઠાન અથવા ઝેર ભરેલી ક્રિયા કહેવાય છે. કોઈ ક્રિયા કરતી વખતે ભૌતિક ભોગો અને ઉપભોગોની લાલચ જો પ્રેરક બળ હોય તો તે ક્રિયાને વિષ—અનુષ્ઠાન કહેવાય. એ પ્રમાણે પરલોકમાં ભોગપ્રાપ્તિના હેતુથી જે ક્રિયાઓ શરૂ થાય છે તે ક્રિયાઓને ગરલાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. ગરલ એટલે ધીમું, લાંબે ગાળે ફળ દેખાડે—અસર કરે—તેવું ઝેર.

જે ક્રિયા પાછળ કોઈ દૃષ્ટિ જ ન હોય તેને અનનુષ્ઠાન અથવા જાણે કે ક્રિયા ન કરી હોય તેવું જ ફળ આપનારી એ ક્રિયા ગણાય છે. જે ક્રિયાનો પારંપરિક હેતુ ચિત્તનો સમતાભાવ સાધવાનો હોય તેને તદ્‌હેતુ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. જે ક્રિયા આ ક્ષણે જ સમતાભાવને કારણે પ્રગટ થતી હોય અને તે જ ભાવને વધારતી હોય તેને અમૃતાનુષ્ઠાન અથવા અમૃતરૂપ કરણી કહે છે. આ પ્રવૃત્તિના પ્રકારો પરથી એટલું તો તરત જ તરી આવે છે કે આશયની અથવા શ્રદ્ધાની વિશુદ્ધિ એ યોગસાધનાનું પહેલું અને મહત્ત્વનું પગથિયું છે.

જૈનદર્શન પ્રમાણે યોગસાધના એટલે ત્રણ રત્નોની સાધના. આ ત્રણ રત્નો છે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્‌ચારિત્ર. નવ તત્ત્વોનું સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન. એ જ્ઞાન પર ઊંડી અભિરુચિ એટલે સમ્યગ્દર્શન. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન પ્રમાણે જ પ્રવૃત્તિ એટલે સમ્યક્‌ચારિત્ર. આ ત્રણ રત્નો સાધવાથી બધુંય સહેજે સધાઈ જાય છે. અને આ ત્રણ રત્નોની વિરાધના કરતાં કશુંયે સધાતું નથી.

આ પ્રકારનું વિવરણ વાંચીને સહેજે એવો પ્રશ્ન થશે કે જૈન યોગસાધનામાં ધ્યાનને કોઈ સ્થાન છે કે નહિ? આના ઉત્તર સંબંધે વિચાર કરીશું તો તરત જ ખ્યાલ આવશે કે ધ્યાન વિના એક ડગલું પણ માંડી શકાતું નથી. શ્રાવક એટલે કે શ્રમણોપાસક સર્વપ્રથમ જિનપૂજન કરે છે; તે દરમ્યાન તે પ્રભુનું યથાશક્તિ ધ્યાન ધરે છે. પરમ યોગીશ્વર પાર્શ્વનાથ અથવા તપશ્ચર્યાના પરમ આદર્શ વર્ધમાનસ્વામીને સંભારતો શ્રાવક અન્ય પ્રવૃત્તિઓ વીસરી જાય છે. જે વ્યક્તિ ભગવાનના ધ્યાનમાં એકાગ્ર થાય તેને સમભાવનો સ્પર્શ થાય છે. ચિત્તમાં સમતાભાવનો સ્પર્શ થયો એટલે શ્વાસોચ્છવાસ પણ કુદરતી રીતે મંદમંદ સુષુમ્ણા નાડીમાં વહે છે. આમ પ્રાણનો નિગ્રહ કરી ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાને સ્થાને નિર્ગ્રંથો ચિત્તનો નિગ્રહ પહેલો કરે છે. વળી, તેઓ ચિત્તને ઉત્તમ ધ્યેયનું અવલંબન આપે છે. સિદ્ધાંતચક્રવર્તી શ્રી નમિચંદ્રજીકૃત બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે

> मा मुज्झह, मा रज्जह, मा दुस्सह इट्ठनिट्ठअत्थेसु ।
> थिरमिच्छहि जइ चित्तं विचित्तज्झाणप्पसिद्धाअे ॥४८॥

જો તમારે વિવિધપ્રકારના ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો ગમતા કે અણગમતા પદાર્થોમાં મોહ પામો નહિ, રાગ સેવો નહિ, દ્વેષ સેવો નહિ. (કેવળ પરમાત્માનું ચિંતન કરતાં કરતાં, સમર્પણ કરી જાત સોંપી દો અને ચિત્તને શાંત કરીને સ્વભાવની શાંતિમાં વિશ્રાંતિ અનુભવો.)

જૈન શ્રાવક તો જ્યારે જ્યારે વિશ્રાંતિ પામે ત્યારે આધ્યાત્મિક મનોરથોમાં મગ્ન બને છે. એ ધ્યાનને જૈન યોગશાસ્ત્રમાં ધર્મધ્યાન કહે છે. આ માટે કવિવર સમયસુંદરજીએ કહ્યું છે કે–

> આરંભપરિગ્રહ છોડીને આણશું રે કદિ સંવરભાવ?
> સોમ થશે વિરમી કરી બેસીશું રે કદિ ભાવની નાવ?
> —એમ શ્રાવક મન ચિંતવે.
> પડિમા મોક્ષની પાવડી વધારું રે મારા વ્રતના અંશ;
> તે દિન હું સુખિયો બનું જેમ સુખિયો રે થાય ખગ નિર્ભંસ,
> —એમ શ્રાવક મન ચિંતવે.

ધ્યાનના ચાર પ્રકારોમાં બે પ્રકારો સાધકને તજવાનાં દુષ્ટ ધ્યાનના છે અને બીજા બે પ્રકારો સાધકે ગ્રહણ કરવાના છે. આર્તધ્યાન એટલે પરાધીનપણે પીડા સહન કરવી પડે ત્યારનું ધ્યાન. અપ્રિય જનો કે અપ્રિય સંયોગો આવી મળે ત્યારે, પ્રિય સંયોગો ઓસરી જાય ત્યારે, રોગોની પીડા ભોગવતાં અને અમુક કામો પૂરાં કરવાની ચિંતા આવી પડે ત્યારે આ ધ્યાન દેખાય છે. આ ધ્યાન છઠ્ઠા ગુણઠાણા સુધી સાધકને ઓછે વત્તે અંશે સંતાપે છે. એ નિરાશાપ્રેરિત ધ્યાન છે.

રૌદ્રધ્યાન એટલે ક્રોધની પ્રધાનતાથી અમુક પ્રકારના સંતોષ કે આનંદનો અનુભવ થવો તે; કોઈની હિંસા કરીને સંતોષ અનુભવવો તે હિંસાનંદ રૌદ્રધ્યાન છે. કોઈને જૂઠો માર્ગ બતાવી આનંદ અનુભવવો તે મૃષાનંદ રૌદ્રધ્યાન છે. કોઈનું ધન લૂંટીને આનંદ અનુભવવો તે ચૌર્યાનંદ રૌદ્રધ્યાન છે. અને અન્યનો શસ્ત્રો દ્વારા વિનાશ કરી પોતાની મિલકત બચાવવી તે પરિગ્રહસંરક્ષણાનંદ રૌદ્રધ્યાન કહેવાય છે. આ ધ્યાન અન્યને દૂભવવામાં આનંદ લેનારું ક્રોધપ્રધાન ધ્યાન છે.

ધર્મધ્યાન એ જાગૃત અને પ્રયત્નશીલ યોગીનું શુભ ધ્યાન છે. જિન ભગવાનની આજ્ઞાઓ શી શી છે અને તે કઈ કઈ ભૂમિકાના સાધકોનું કઈ કઈ રીતે કલ્યાણ કરે છે તેનું ચિંતન ચાલે તેને આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન કહે છે. વિશ્વમાં કલ્યાણમાર્ગમાં કેટલાં બધાં વિઘ્નો છે, એ વિઘ્નોનો વિચાર કરવામા આવે તેને અપાયવિચય ધર્મધ્યાન કહેવામાં આવે છે. વળી, 'કર્મ બાંધતાં ભાન રહેતું નથી, પણ તેનાં પરિણામો કેવાં કડવાં લાગે છે' એવા વિચારોને વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આખા વિશ્વની રચના અને તેમાં જીવોની ભિન્ન-ભિન્ન સ્થિતિના વિચારને સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. આ ધર્મધ્યાન સાધકના રાગદ્વેષને કાપનાર છે અને વિશુદ્ધ શુકલધ્યાન તરફ લઈ જનાર છે.

જે ધ્યાનમાં કોઈ રૂપી કે અરૂપી પદાર્થનો વિષય લેવામાં આવેલો હોય તે નિર્મોહી જ્ઞાનીના ધ્યાનને પ્રથમ શુકલધ્યાન કહેવાય છે. જ્યારે એ ધ્યાન એક જ વિષયમાં રહે છે અને બીજા વિષયમાં સંક્રમતું નથી ત્યારે તે દ્વિતીય શુકલધ્યાન કહેવાય છે. જ્યારે મનની, વચનની અને દેહની પ્રવૃત્તિઓ ઓછી થાય ત્યારે તે ત્રીજું શુકલધ્યાન ગણાય. અને જ્યારે પ્રવૃત્તિઓ થંભી જાય ત્યારે એ ચૌદમા ગુણસ્થાનનું પૂર્વગામી ચોથું શુકલધ્યાન થાય છે.

યોગમાર્ગનું પહેલું બળ છે શ્રદ્ધા (અર્થાત્ પ્રીતિ, રુચિ), જ્યારે યોગશાસ્ત્રનું છેલ્લું બળ છે તે પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિ. આની વચ્ચેના અવકાશમાં યોગીએ સાધવાના કેટલાક ગુણોનો આપણે વિચાર કરીએ. પહેલું જ મહત્ત્વનું સાધન આપણે જાણીએ છીએ તે સંકલ્પ-શક્તિને દૃઢ કરવાનો અભ્યાસ. તેને જૈન સંપ્રદાયમાં પચ્ચક્ખાણ કહે છે. મોહયુક્ત પ્રવૃત્તિનો સંકલ્પ સહિત ત્યાગ એ પચ્ચક્ખાણનું રહસ્ય છે આ વ્રતોમાં કંઈક ગફલત થઈ જાય તે બાબત ક્ષમા માગી લેવી તેને અતિચારની આલોચના કહે છે. જીવોને ખમાવવા તે મૈત્રીભાવનું મૂળ છે, અને તે ઉત્તમ ધર્મ મનાય છે. વળી, અઢાર પાપનાં સ્થાનોને તજવાનું સ્મરણ કરવું; અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને વીતરાગભાષિત ધર્મનું જ શરણ છે, એમ ચિંતવવું; દુષ્ટ વર્તન થઈ જાય તેની નિંદા કરી તેનાથી મુક્ત રહેવું; કલ્યાણમાર્ગનાં સંતોના દાસ બનીને કરવાં અને [illegible] ...રવા; હૃદયના ભાવો વિશે...

તેની સ્વાધ્યાય દ્વારા સદૈવ ચોકી રાખવી; હંમેશાં પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્મરણ કરવું; અને મરણ સમયે જંજાળ તજીને અને, શક્તિ હોય તો, ભોજનપાણી તજીને સમાધિમરણ માટે મથવું—એ દસ બાબતો યોગસાધના માટે જરૂરી છે.

આ માટે નીચે મુજબ દસ સાધનો ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે પુણ્ય-પ્રકાશ સ્તવનમાં દર્શાવ્યાં છે :—

અતિચાર આલોઈએ વ્રત ધરીએ ગુરુ શાખ;
જીવ ખમાવો સકલ જે યોનિ ચોરાશી લાખ.
વિધિશું વળી વોસરાવીએ પાપસ્થાન અઢાર;
ચાર શરણ નિત અનુસરો નિંદો દુરિતાચાર.
શુભ કરણી અનુમોદીએ ભાવ ભલો મન આણ;
અંતે અણસણ આદરી નવપદ જપો સુજાણ.

આ દશ સાધનો દર્શાવ્યા પછી એ જ સ્તવનમાં છેલ્લે છાપ મારીને વિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે :—

એમ દશ અધિકારે વીર જિનેશ્વર ભાખ્યો;
આરાધન કેરો વિધિ જેણે ચિત માહીં રાખ્યો.
તેણે પાપ પખાળી ભવભય દૂરે નાખ્યો;
જિન વિનય કરંતાં સુગતિ અમૃતરસ ચાખ્યો.

આમ અનેક મરણ ન સુધારી શકયાં તેની ચિંતા ધણીને સોંપીને આ સમયનું મરણ તો સમાધિમરણ કરવું જ છે એવી જેની પ્રતિજ્ઞા છે એવી વર્ધમાન મહાવીરથી અત્યારના સ્વર્ગગામી મારા ગુરુમહારાજ સૂરિપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજી સુધીની નિર્ગ્રંથપરંપરા હું બાળક કઈ રીતે મર્મપૂર્વક સમજાવી શકું? પણ એક વસ્તુ નિશ્ચિત છે કે અહીં —જૈનદર્શનને માન્ય યોગમાં—પ્રાણનિગ્રહ કે દેહનિગ્રહ પ્રધાન નથી; અહીં તો વિનયગુણના બળથી કષાયનિગ્રહ અને ધણીનું ધ્યાન ધરીને, ભગવાનનું ધ્યાન ધરીને, સહજાત્મસ્વરૂપ ગુરુમહારાજનું ધ્યાન ધરીને મોહને ક્ષીણ કરવાને મથવું અને મોહને ક્ષીણ કરીને જ જંપવું તેને યોગ કહેવાય છે.

साधो, सहज समाध भली,
बहुत कृपा कीनी मोरे सतगुरु दिन दिन बढत चली;
साधो, सहज समाध भली.

પરમપૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિએ પણ યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ દ્વારા આવું જ નિરૂપણ કર્યું છે. જેમજેમ કષાયનું બળ ઘટે છે તેમતેમ આત્મબોધની વિશુદ્ધિ વધે છે. મિત્રા દૃષ્ટિમાં ધર્મી જીવો પ્રત્યે સ્નેહભાવ, તારા દૃષ્ટિમાં તેમાં વિશેષતા, બલા દૃષ્ટિમાં તેમાં સ્થિરતા, અને દીપ્રા દૃષ્ટિમાં વિશેષ બોધ થાય છે. તે પછી સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા અને પરા એ દૃષ્ટિઓ અષ્ટાંગ યોગની અંતની ચાર ભૂમિકાઓને સૂચવે છે. જૈનદર્શનને રાગદ્વેષ ઘટાડનાર, અહિંસાને પોષનાર કોઈ પણ બાહ્ય સાધન ગ્રાહ્ય છે. આમ યોગની સાર્વભૌમ દૃષ્ટિ એ જીવનના દિશાપલટાની પણ સાર્વભૌમ દૃષ્ટિ છે.

રાગદ્વેષના દૃઢમૂળ સંસ્કારો ગુરુકૃપા વિના જીતી શકાતા નથી. આથી વિનયને ધર્મનું મૂળ કહેવાય છે. પોતાના છંદે ચાલનાર વ્યક્તિ પોતાના જ દોષોને ટાળવાના યત્નમાં ગફલત કરે એવું લગભગ બને જ છે. તેથી જેમણે ચિત્તસમાધિ અને આયુષ્યને અંતે સમાધિમરણ પ્રાપ્ત કરવું છે, તેમણે પ્રત્યેક ક્ષણે જાગૃત રહેવું પડશે. 'વર્તમાન કાળમાં સર્વ કાળ સમાઈ જાય છે.' એમ તે, સાધન અવલંબતાં, યાદ રાખશે. 'આ દિવસ પણ ચાલ્યો જશે' એવું સ્મરણ દુઃખના પ્રસંગે તેને બરાબર ખ્યાલમાં રહેશે. એક વાર સમાધિમરણ સધાયું એટલે એ સફળતા જેવી સફળતા બીજી કોઈ થતી જ નથી, માટે ઘણા જન્મો માટેની નિરાંત થશે જ, એ ખ્યાલથી સાધક આશાવંત રહેશે. વળી, નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કરશે તેને શાસનના દેવો પણ માર્ગદીપ ધરીને ઉન્માર્ગે જતા અટકાવશે, એમાં સંદેહ નથી. અલ્પ સાધના પણ અનંત જન્મોમાં રક્ષણ કરનારી બને તેને યોગસાધના કહેવાય.

અંતમાં એક–બે મુદ્દા સંબંધે કંઈક ખ્યાલ બાંધવા યત્ન કરીએ. પહેલી ભૂમિકા ગ્રંથિભેદની કહેવાય છે. :

गंठि त्ति सुदुब्भेओ कक्खडघणरूढगूढगंठि व्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ घणरागद्दोसपरिणामो ॥

(વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય; ગાથા ૧૧૯૫)

ગ્રંથિ ભેદવામાં બહુ મુશ્કેલ એવો કર્કશ રાગદ્વેષનો (અભ્યાસથી પડેલો) સંસ્કારવિશેષ છે. આ રાગ અને દ્વેષ ભૌતિક પદાર્થો પરત્વે છે. આથી ભૌતિક પદાર્થો પ્રત્યે વૈરાગ્ય અને ઉત્તમ સાધનોમાં ચિત્ત પરોવવાનો અભ્યાસ એ બે યોગનાં મહાન સાધનો છે. ગ્રંથિભેદ કરનારે ભલે શ્રદ્ધાનું પ્રથમ દ્વાર જ ઉઘાડ્યું છે, પણ એ વિજય સમગ્ર મોહને જીતવાનો ડંકો વગાડે છે, તેથી તેને યોગમાર્ગનો પ્રવેશ કહેવાય છે. તે સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રથમ રત્ન છે.

વળી, દ્રવ્યકર્મો પોતે બાંધનાર કે છોડનાર કશુંયે નથી, એ તો જીવના પોતાના ભાવો અનુસાર થતી પુદ્ગલદ્રવ્યની રચના છે. આથી બંધનાં કારણો–હિંસા અને તૃષ્ણા–બરાબર જાણી લેવાં એટલે કે બંધનાં કારણોનું યથાર્થ જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન નામનું દ્વિતીય રત્ન છે. અને બંધનાં કારણોને તોડી નાખવા યત્નશીલ રહેવું તે યોગ છે. અને એ જ ચારિત્ર નામનું અંતિમ રત્ન છે.

ભગવાનનાં વચનના અર્થો પણ દરેક ભવ્યના કલ્યાણ માટે જ છે, એ શ્રદ્ધા હૃદયમાં રાખીને તેના અર્થ કરવા તે પણ યોગનિષ્ઠા છે.

આવા ગહન વિષયની અહીં તો માત્ર છાયા જ આપી શકાઈ છે. જિજ્ઞાસુને જિનાગમના ગહન ગ્રંથો ગુરુગમથી અવગાહવા વિનંતી છે. અહીં કશીય ભૂલચૂક જણાય તો સુજ્ઞોને વિનંતી છે કે તેમણે ક્ષમાદૃષ્ટિએ નિહાળવું. આ તો માત્ર અંગુલિનિર્દેશ છે.

રૂપ—અરૂપ

લેખક : શ્રી મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા

સનતકુમાર ચક્રવર્તીને છ ખંડનો વૈભવ પ્રાપ્ત થયો હતો. છ ખંડના ક્ષેત્રમાં વસનાર સમસ્ત માનવોનું જેટલું બળ હોય, તેના કરતાં અનેકગણું બળ ચક્રવર્તીની ભુજામાં હોવાનું કહેવાય છે. જેવું તેમનું બળ હતું એવું જ અદ્ભુત એમનું રૂપ અને તેજ હતું.

એક વખત ઇન્દ્રમહારાજે દેવલોકમાં દેવોને પણ દુર્લભ એવા સનત્કુમારના રૂપની ભારે પ્રશંસા કરી. સાંભળીને બે દેવોને સનત્કુમારનું રૂપ જોવાની અને ઇંદ્રમહારાજના કથનને ચકાસી જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી. તરત જ તેઓ બંને વૃદ્ધ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી સનત્કુમારના રાજમહેલમાં જઈ પહોંચ્યા.

સનત્કુમાર એ વખતે પોતાના અંગ ઉપર તેલનું મર્દન કરાવી, ટૂંકી પોતડી પહેરી, સ્નાનગૃહમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. બંને દેવો તેમના ખુલ્લા દેહની ભવ્યતા, કાંતિ અને એમનું અલૌકિક રૂપ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેઓને લાગ્યું કે ઇન્દ્રમહારાજની પ્રશંસા ખરેખર, યથાર્થ હતી.

સનત્કુમારે બંને વૃદ્ધ જનોને પોતાને ત્યાં આવવાનું પ્રયોજન પૂછતાં દેવોએ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી જણાવ્યું કે, દેવલોકમાં ઇન્દ્રમહારાજે તેમના રૂપની પ્રશંસા કરી હતી તેથી તેઓ એ રૂપને પ્રત્યક્ષ નિહાળીને ઇન્દ્રમહારાજના કથનની ખાતરી કરી જોવા માટે અહીં મર્ત્યલોકમાં આવ્યા છે. પોતાના રૂપની પ્રશંસા દેવલોકમાં ઇન્દ્રસભામાં પણ થાય છે અને દેવો પણ પોતાનું રૂપ જોવા ધરતી પર આવે છે, એ વાત જાણી સનત્કુમારને પોતાના રૂપનું અભિમાન થયું. રૂપના એ અભિમાનમાં ને અભિમાનમાં વિવેક ભૂલીને ચક્રવર્તીએ બંને દેવોને કહ્યું : "હમણાં તો હું સ્નાન કરવા જવા માટેની તૈયારી કરી રહ્યો છું, એટલે તમને મારા સાચા રૂપનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ નહિ આવી શકે. જો તમારે મારું સર્વાંગસુંદર રૂપ જોવું હોય તો, મારા દેહ પર સુશોભિત વસ્ત્રો અને અમૂલ્ય અલંકારો ધારણ કરી જ્યારે હું રાજસભામાં રત્નજડિત સિંહાસન પર બેઠો હોઉં ત્યારે પધારજો."

ઉત્તમ જાતિ, કોઈ વસ્તુનો વધુ પ્રમાણમાં લાભ, ઉત્તમ કુલ, ઐશ્વર્ય, બલ, તપશ્ચર્યાની શક્તિ, વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને સુંદર રૂપ—એ આઠ વસ્તુઓ પૈકી કોઈ પણ વસ્તુનું અભિમાન કરવા જેવું નથી, કારણ કે, આ બધી જ વસ્તુઓ ક્ષણભંગુર અને પરિવર્તન પામવાના સ્વભાવવાળી છે. માનવીના અંતરમાં જ્યારે આવી કોઈ વસ્તુ બાબતમાં અભિમાન જાગ્રત થાય છે, ત્યારે તેના આત્માને તે તે ભાવોની હીનતા પ્રાપ્ત થતાં વાર લાગતી નથી. આ બધી વસ્તુઓ સંધ્યાના રંગ જેવી અસ્થિર અને વિચલિત હોય છે અને તેથી જ્ઞાની જનો તેનું કદી પણ અભિમાન કરતા નથી. એટલા માટે સંતો અને ધર્મશાસ્ત્રો આ આઠમાંથી કોઈ પણ વસ્તુના ગર્વ–મદ–અભિમાનથી હમેશાં દૂર રહેવાનું વારંવાર ઉદ્બોધે છે.

દેવો તે સમયે રાજમહેલમાંથી ચાલતા થયા. સ્નાનવિધિ પતાવી, સુશોભિત વસ્ત્રો તેમ જ હીરા, મોતી અને માણેકનાં અમૂલ્ય અને આકર્ષક આભૂષણો ધારણ કરી સનત્કુમાર ચક્રવર્તી રાજસભામાં જઈ સિંહાસન પર આરૂઢ થયા. તેમના મસ્તક ઉપર છત્ર શોભવા લાગ્યું અને બન્ને બાજુ ચામરો વીંઝાવા લાગ્યા. બરોબર તે સમયે પેલા બંને દેવો રાજસભામાં જઈ પહોંચ્યા.

અવધિજ્ઞાનની મદદ વડે દેવોએ સ્નાનાગારમાં જતી વખતના અને સિંહાસન પર આરૂઢ થયેલા સનત્કુમારના રૂપમાં આસમાન-જમીન જેવો તફાવત જોયો. તેઓએ જોયું કે સ્નાનાગારમાં જતી વખતે સનત્કુમારનો દેહ નીરોગી અને તન્દુરસ્ત હતો; જ્યારે સિંહાસન પર આરૂઢ થયેલ સનત્કુમારનો દેહ ભયજનક રોગોના કારણરૂપ એવા અનેક ઝેરી જંતુઓથી ઘેરાઈ ગયો હતો.

માનવદેહ પણ ભારે વિચિત્ર હોય છે. એ એક પ્રકારના પુદ્ગલોનો સમૂહ છે. **પૂરણ-ગલનસ્વભાવઃ પુદ્ગલઃ** અર્થાત્ પુરાવું–મળવું, ગળી જવું–વીખરાઈ જવું એ તો દેહમાત્રનો સ્વભાવ છે. દેહના રૂંવે રૂંવે જાતજાતના રોગોના સૂક્ષ્મ જંતુઓ સુપ્ત દશામાં પડેલા જ હોય છે અને તેનો ઉપદ્રવ કઈ ઘડીએ શરૂ થશે તે કહી શકાતું નથી.

સનત્કુમારે તો ધારેલું કે રાજસભામાં પહોંચેલા દેવો પોતાનું રૂપ જોઈ સ્તબ્ધ થઈ જશે. તેને બદલે તેણે બંને દેવોના મુખ પર ખિન્નતા વ્યાપેલી જોઈ. આવી ખિન્નતાનું કારણ પૂછતાં દેવોએ ગંભીર બની જઈને કહ્યું : "રાજન્ ! પ્રભાતે તમારી કાયાનું રૂપ નિર્મળ અને વિશુદ્ધ હતું, પણ અત્યારે એ સર્વોત્કૃત રૂપ વિરૂપતામાં પલટાઈ ગયું છે, અને કાયામાં અનેક રોગોના જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે !"

સનત્કુમાર એ વખતે તાબૂલનો સ્વાદ લઈ રહ્યા હતા. પોતાના કથનની ખાતરી કરાવી આપવા અર્થે દેવોએ તેની પાસે થૂકદાનીમાં પિચકારી કરાવી. ત્યાં એક–બે માખીઓ બેઠી કે થૂંકના ઝેરથી તે તરત જ મૃત્યુ પામી. થૂંકની અસહ્ય દુર્ગંધના કારણે દેવોના કથનની યથાર્થતાની ચક્રવર્તીને પણ ખાતરી થઈ અને પોતાની આવી સ્થિતિ થયેલી જાણીને તેને અસહ્ય આઘાત થયો. દેવો તો પછી વિશેષ કંઈ પણ બોલ્યા વિના પોતાને સ્થાને ચાલી ગયા, પણ તે દિવસથી સનત્કુમારના જીવનનો આનંદ લુપ્ત થઈ ગયો અને નિદ્રા એની વેરણ બની ગઈ ! સવારે હસતું–ખીલતું કમળ જાણે સંધ્યા ટાણે વિલાઈ ગયું ! સંસારની એ જ બલિહારી છે !

અંતરને મર્માઘાત થયો હોય એમ ઉપરો બનાવ બન્યા પછી સનત્કુમારનો રૂપ, બળ અને સત્તાનો તમામ ગર્વ ગળી ગયો. તેને ભાન થઈ ગયું કે જીવન પાણીના પરપોટા જેવું ચંચળ છે અને લૌકિક સુખનાં બધાં જ સાધનો સંધ્યાના રંગ જેવા અસ્થિર તેમ જ પરિવર્તન પામવાના સ્વભાવવાળા છે. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ જગતનું કોઈ પણ પ્રાણી રોગ અને મૃત્યુના ભયમાંથી મુક્ત નથી. સામાન્ય માણસ અને ચક્રવર્તી બંનેને કુદરતનો આ નિયમ સમાનપણે લાગુ પડે છે. એના ચિત્તતંત્રમાં એક ભયંકર પ્રકારનો વિષાદ છવાઈ ગયો. પોતાની પાસે મહાન સામ્રાજ્ય તેમ જ વૈભવ અને વિલાસનાં વિપુલ સાધનો હોવા છતાં પોતાની આવી શોચનીય દશા! ચક્રવર્તી ભારે અસહાયતા અનુભવી રહ્યા. એમના જીવનમાંથી આનંદ ઊડી ગયો અને એ શૂન્યમનસ્ક બની ગયા.

દેહના દર્દ કરતાં મનનું દર્દ વધુ કાતિલ અને જટીલ હોય છે. સનત્કુમાર ચક્રવર્તી વિચારવા લાગ્યા કે અનિત્ય, અસાર અને અશરણરૂપ એવા દેહમા જીવને શા કારણે આટલી બધી આસક્તિ અને પ્રીતિ થતી હશે? પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રત્યક્ષ રીતે જોઈ શકાતી હોવા છતાં આ શરીર પરના આટલા બધા મોહનો અર્થ શું છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવા જ્યોતિવાળા પદાર્થો પણ સ્થિર રહી શકવાને અશક્ત છે અને ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામે છે, તો પછી આ દેહનું પરિવર્તન થાય એમાં જીવને શા માટે ખેદ અને મૂંઝવણ થવાં જોઈએ?

આ રીતે ક્રમેક્રમે દેહની ક્ષણભંગુરતા, અનિત્યતા અને પરિવર્તનશીલતા સમજાતાં સનત્કુમારમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને સંસારના ભોગપદાર્થો પ્રત્યે એના મનમાં ભારે અણગમો જાગ્યો. દેહના જે રૂપનું તેને અતિ અભિમાન હતું તે જ રૂપ તેના માટે વૈરાગ્યનું નિમિત્ત બની ગયું. તેને સમજાઈ ગયું કે આત્માની સાથે જ્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ કર્મનો સંયોગ છે, ત્યા સુધી કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો દેહ અવશ્ય ધારણ કરવો પડે છે. જન્મ-મરણના ચક્રનો અંત લાવવો હોય તો શરીરથી છૂટા થઈ અશરીરી દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અને તેના માટેનો ધોરી માર્ગ ચક્રવર્તીપણું નહીં પણ ત્યાગ–તપ–સંયમના માર્ગનો સ્વીકાર કરવો એ છે.

આટલું સત્ય સમજાયું અને જાણે ચક્રવર્તીના અંતરમાં અજવાળા પથરાઈ ગયાં. પછી તો, સર્પ જેમ કાચળીનો ત્યાગ કરી દે છે તેમ, સનત્કુમાર ચક્રવર્તીએ પણ નવ-નિધાન અને વિપુલ ઋદ્ધિસિદ્ધિનો સદાને માટે ત્યાગ કરી દીક્ષા ગ્રહણ કરી લીધી. જેઓ કર્મમાં શૂરા હોય છે તેઓને ધર્મમાં પણ શૂરા થતા વાર લાગતી નથી. ત્યાગી બનેલા ચક્રવર્તીને હવે એ સમજવું સહજ બની ગયું કે વૈભવ અને વિલાસના માર્ગે તો માનવ-શક્તિનો હ્રાસ થાય છે, પરન્તુ શક્તિના એ જ પ્રવાહને જો ત્યાગ, તપ, સંયમના માર્ગે વાળી શકાય તો તેથી મુક્તિપદ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અને એમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. છઠ્ઠ-અઠ્ઠમના પારણે પૌષ્ટિક પદાર્થોને બદલે રસહીન—લુખ્ખો આહાર વાપરવાનું શરૂ કર્યું. જોતજોતામાં એમનું થનગનાટ કરતું યૌવન શાંત બની ગયું, અને શક્તિના પુંજ સમું શરીર સુકાઈ ગયું. શરીરમાંથી લોહીમાંસ સુકાઈ ગયાં અને માત્ર હાડકાં ને ચામડાંનું ખોખું જ બની ગયું. ચક્રવર્તી સનત્કુમાર હવે ચક્રવર્તી મટીને રાજર્ષિ બન્યા.

દેહમાં અનેક રોગો ઘર કરવા લાગ્યા, પણ આત્માની પરિણતી વધુ ને વધુ વિશુદ્ધ બનવા લાગી. ચક્રવર્તીની કાયાની માયા અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને હૃદયમાં કેવળ આત્મભાવ જ વિલસી રહ્યો.

ભક્તજનો અને રાજકુટુંબના સભ્યોથી રાજર્ષિની આવી વેદના સહન ન થઈ શકી. સુપ્રસિદ્ધ ચિકિત્સકો મારફત એમણે તેમની યોગ્ય સારવાર કરાવવા ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરન્તુ કોઈ પણ પ્રકારનું ઔષધ લેવાની તેમણે સ્પષ્ટ ના પાડી. શરીરમાં ગમે તેવા વ્યાધિ કે રોગો ઉત્પન્ન થાય તોપણ યત્કિંચિત્ પણ ઔષધોપચારાદિનું સેવન ન કરવાનો એ મહાન આત્માએ દીક્ષા ગ્રહણ કરતી વખતે જ અભિગ્રહ કર્યો હતો. અને દેહના ભોગે પણ એનું પાલન કરવાનું હતું.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સનત્કુમારની અનેક રાણીઓમાં સુનંદાનું સ્થાન સૌથી મોખરે હતું. મુનિરાજની આવી વેદના જોઈ તેનું કોમળ અંતર કકળી ઊઠ્યું. એક દિવસે મુનિરાજ પાસે આવી ઔષધોપચાર માટે વિનંતી કરતાં એણે લાગણીભીના સ્વરે, નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું : "સંસાર પરથી આપનું મન ઊઠી ગયા બાદ એક દિવસે મેં ફૂલની વેણી પહેરી હતી, ત્યારે આપનો અંતરાત્મા કકળી ઊઠ્યો હતો અને આપે મને કહેલું કે, "શરીરના એક અંગને અન્યની દૃષ્ટિએ સુશોભિત બનાવવા બાપડાં ફૂલોને શા માટે ત્રાસ આપો છો ? આજે હું આપને, મારો અધિકાર ન હોવા છતાં, પૂછું છું કે આપધોપચાર ન કરાવવાનો આગ્રહ રાખી મને અને અન્ય સૌ સ્વજનો તેમ જ પરિજનોને શા માટે ત્રાસ 'ઉપજાવો છો ? મહારાજ, ફૂલને થતી વેદના સમજનારને માનવની વેદનાનો—સ્વજનોની અંતરની વેદનાનો—ખ્યાલ શું ન આવી શકે ?"

મુનિરાજે ગંભીર ભાવે કહ્યું : "વેદના તો મુક્તિધામનું મુખ્ય દ્વાર છે; એમાંથી પસાર થયા સિવાય કોઈથી પણ મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. બધા જ જીવોને વેદના સહન કરવી પડે છે, પણ એ સહન કરવાની રીત રીતમા ફેર છે; અને એ ન સમજવાના કારણે જન્મ–મરણના ચક્રમાંથી મુક્ત બની શકાતું નથી. જે માનવી સમભાવ, શાતિ અને સ્વસ્થતાપૂર્વક વેદના સહન કરતાં શીખી જાય છે, તેને મુક્તિના સુખની ઝાખી અહીં જ થઈ જાય છે. મારી સાધના વેદનામાથી મુક્ત થઈ જવા માટેની નથી, પણ વેદના દ્વારા નિજ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા અર્થેની છે. જેને જેને સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવુ છે, તેણે તેણે વેદનાને સહન કરતા શીખી જવું જ રહ્યું. અગ્નિ દ્વારા જેમ સોનાની શુદ્ધિ થાય છે, તેમ વેદના દ્વારા માણસ શુદ્ધ અને નિર્મળ બની અક્ષયપદ પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મપ્રદેશથી કર્મોને વિખેરવા માટેનો ઉત્તમ માર્ગ વેદનાને સમતાપૂર્વક સહન કરવી એ છે; એટલે વેદના ભોગવતી વખતે માનવના સમગ્ર ચિત્તતંત્ર અને આત્મા ઉપર આઘાતની નહીં પણ પ્રસન્નતાની લાગણી થવી જોઈએ. વેદનાને જે અર્થમાં હું સમજું છું અને ભોગવું છું, તે અર્થમાં તમે પણ સમજવા પ્રયત્ન કરશો તો મારી વેદના તમારા ક્લેશનું નહિ પણ વિકાસનું કારણ બનશે."

મુનિરાજની વાત સાંભળી અશ્રુભરી આંખે, અત્યંત દયાર્દ્ર ભાવે, સુનંદાએ કહ્યું : "આપના કહેવાનો અર્થ તો એમ થયો કે આત્માને રીઝવવા દેહનું દમન કરવું અને દેહને રિબાવવો. પરંતુ શું દેહ પણ આત્માને માટે રહેવાના મંદિર રૂપ નથી ? શરીર જો

ધર્મ કરવાનું સાધન હોય તો તેની આ રીતે વિડંબના કરવાનો શું અર્થ છે? મહારાજ, મને તો આપની આવી બધી વાતો સમજાતી નથી.”

મુનિરાજે આછા સ્મિતપૂર્વક કહ્યું: “મારી સાધના તો શરીરથી છૂટીને અશરીરી દશા પ્રાપ્ત કરવાની છે, એટલે એમાં દેહના મમત્વ માટે કોઈ અવકાશ નથી. દેહ ઉપર મમત્વ ધરાવતો જીવ સંસારથી કદાપિ છૂટી શકતો નથી. દેહ દ્વારા આત્મસાધના થઈ શકે, પણ આત્મા દ્વારા દેહની સાધના ન થઈ શકે. મતલબ કે આત્માના ભોગે દેહનું રક્ષણ ન કરી શકાય, પણ આત્મસાધનામાં દેહનો ભોગ દેવો પડે તો ચિંતા નહીં. કારણ કે દેહ તે હું નથી, દેહનો સંયોગ તો માતાના ગર્ભમાં થયો છે. દેહ અનંત કાળ રહેતો નથી, મૃત્યુ વખતે તેનાથી છૂટું પડવાનું જ હોય છે. દેહરૂપી મકાનને આપણી માલિકીનું સમજવાને બદલે પરિમિત કાળ માટે આપણે તેના સાચવનાર છીએ એમ માનવું જોઈએ. આવા તો અનંતા દેહોને ધારણ કર્યા, શણગાર્યા, પુષ્ટ કર્યા અને અનેક વાર ભોગો ભોગવ્યા. પરંતુ તેમ છતાં અનંતા દેહો પૈકી કોઈ પણ દેહ મૃત્યુ સમયે આત્માની સાથે ન ગયો! તેનો અર્થ એમ થયો કે હું તે દેહ નથી અને દેહ તે હું નથી. દેહનું આવું વિચિત્ર અને ભુલભુલામણું સ્વરૂપ સમજવામાં દેહનાં દર્દો તો ઊલટાં મદદરૂપ થાય છે. એટલે આવી પરિસ્થિતિમાં પણ જો હું આવી પડેલ કષ્ટ કે જાગી ઊઠેલ રોગને શાંતિ, સ્વસ્થતા અને સમભાવપૂર્વક સહી શકતો હોઉં તો મારે માટે ઉપચાર અને સારવારનો માર્ગ આત્માના હ્રાસ રૂપ બની જાય છે.”

સુનંદા પાસે હવે કોઈ દલીલ ન હતી, એટલે એ નિરાશ થઈને ભારે હૃદયે ત્યાંથી ઊઠીને ચાલતી થઈ.

*

મુનિરાજના દેહનાં દર્દોનો વ્યાધિ દિનપ્રતિદિન જેમ જેમ વધતો જતો હતો, તેમ તેમ તેમના આત્માની શાંતિ અને ચિત્તની પ્રસન્નતા પણ વધતી જતી હતી.

એકદા પુનઃ ઇન્દ્રસભામાં ઇન્દ્ર મહારાજે સનત્કુમાર મુનિના તપ, સંયમ અને સહનશીલતાની ભારે પ્રશંસા કરી, એટલે પ્રથમ આવેલા બંને દેવોને એ સાંભળીને ભારે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ. તે બંનેએ સનત્કુમાર મુનિનાં દર્દોને દૂર કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને ધન્વંતરિનું રૂપ ધારણ કરી એમની પાસે પહોંચી ગયા.

બંને દેવોએ સનત્કુમાર મુનિને ચક્રવર્તી સ્વરૂપે જોયા હતા, એટલે એમના દેહની હાડપિંજર જેવી સ્થિતિ જોઈ બંનેને ભારે આઘાત થયો. એમણે મુનિરાજને વંદન કરી રોગોનો ઉપચાર કરવા સંમતિ માગી. મુનિરાજે પોતે કરેલા અભિગ્રહની વાત કરીને ઉપચાર માટે સ્પષ્ટ ના પાડી, એટલે બંને દેવોએ પોતાનું મૂળ રૂપ પ્રગટ કરી આજીજી-પૂર્વક કહ્યું: “મુનિરાજ! આપની ઋદ્ધિ–સિદ્ધિ તેમ જ આપના અપૂર્વ વૈભવ, બળ અને રૂપ અમે પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યાં છે, એટલે અત્યારે આપના રોગોની આવી અસહ્ય વેદના અમારાથી જોઈ શકાતી નથી. આપના દર્દની શાંતિ અર્થે નહિ પરંતુ અમારા મનના સંતાપ અને સમાધાન અર્થે ઉપચાર કરવાની અમને રજા આપો. અમારી પાસે એવાં ચમત્કારી ઔષધો છે કે જેના સેવનથી એક ઘડીમાં આ તમામ રોગોનો નાશ થઈ જશે અને આપની કાયા પ્રથમની માફક કંચન જેવી નિર્મળ અને તેજસ્વી બની જશે.”

મુનિરાજ તો દેહના સ્નેહને જીતી ચૂક્યા હતા. એમણે શાંતિપૂર્વક દેવોને કહ્યું : "તમે રાજસભામાં જે દિવસે મારા દેહમાં છુપાયેલા રોગોના જંતુઓ મને બતાવ્યા, તે ઘડીથી જ મારી દેહ પરની માયા-મમતાનું વિસર્જન થઈ ગયું. હવે મને લાગે છે કે તે દિવસે તમે મારી પરીક્ષા નહોતી કરી, પણ મારા ઉપર છૂપો ઉપકાર કર્યો હતો. તે દિવસે મને સમજાયું કે જે કોઈ માનવી મન, વચન અગર કાયાથી પોતાના દેહ કે દેહના રૂપ લાવણ્યમાં રાગ-આસક્તિ કરે છે અથવા એનો ગર્વ ધરે છે તેને અંતે દુઃખના ખાડામાં ઊતરવું પડે છે. વળી, શરીરથી મુક્ત થઈને અશરીરી સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવાની સાધના કરનાર સાધકને દેહનાં દર્દો અંતરાયરૂપ બનવાને બદલે ઊલટાં સહાયરૂપ બની જાય છે. મારી સાધના દેહના રોગોના નિવારણ અર્થે નહીં, પણ ભવના રોગનો નાશ કરવા અર્થેની છે, કારણ કે એનો નાશ થયો એટલે પછી રોગના જન્મસ્થાનરૂપ દેહનો જ સદાને માટે અભાવ થઈ જાય છે. એટલે તમારી પાસે ભવરોગનો નાશ કરવાની અર્થાત્ ફરી જન્મ લેવો ન પડે એવી કોઈ દવા હોય તો હું તમારી પાસે ઉપચાર કરાવવા તૈયાર છું."

દેવોએ વિનમ્રતાપૂર્વક કહ્યું : "મુનિરાજ! જ્યાં અમે અમારો પોતાનો જ ભવરોગ દૂર કરી શક્યા નથી, ત્યાં આપના ભવરોગને તો અમે કઈ રીતે દૂર કરી શકીએ ? પરંતુ દેહના રોગો દૂર થતાં આપના ચિત્તની પ્રસન્નતામાં વધારો થશે અને આત્મસાધના વધુ સરળ બનશે, એમ તો અમે ચોક્કસ માનીએ છીએ."

સનત્ કુમાર મુનિએ આછા સ્મિતપૂર્વક કહ્યું : "દેહ અને આત્માનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોવાના કારણે આત્મસાધનામાં દેહનાં દર્દો નહીં પણ દેહના ભોગો-ઇંદ્રિયના સુખવિલાસ-અંતરાયરૂપ બને છે. દેહનાં દર્દો તો દેહની અનિત્યતા, ક્ષણભંગુરતા અને ક્ષણિકતાનું ભાન કરાવી ઉપકાર કરે છે. અને એનું ભાન તો આત્મસાધનામાં અંતરાયરૂપ બનવાને બદલે મદદરૂપ બની જાય છે."

બંને દેવો પૈકી એકે કાંઈક કુતૂહલપૂર્વક કહ્યું : "મુનિરાજ ! જે મંદિરમાં ભવ્ય પ્રતિમા હોય તે મંદિર પણ તેવું જ ભવ્ય હોવું જોઈએ ને? જીર્ણ-શીર્ણ થઈ ગયેલા મંદિરમાં ભવ્ય પ્રતિમા જેમ શોભતી નથી, તેમ તમારો મહાન આત્મા આવા રોગગ્રસ્ત શરીરમાં રહે એ અમને યોગ્ય લાગતું નથી."

દેવની આવી વાત સાંભળી સનત્ કુમાર મુનિ હસી પડ્યા અને બોલ્યા : "જીર્ણ-શીર્ણ થઈ ગયેલા મંદિરમાં પણ ભવ્ય પ્રતિમા હોય તો એ મંદિર પણ ભવ્ય બની જાય છે; અને ભવ્ય મંદિરમાં પણ ખંડિત થયેલી પ્રતિમા હોય તો એ મંદિરની ભવ્યતા ખંડિત થઈ જાય છે. મહિમા અને મહત્તા મંદિરનાં નહીં પણ પ્રતિમાનાં છે."

આમ છતાં દેવોના મનના સમાધાન અર્થે મુનિરાજે પોતાના દેહ પર એક અદ્ભુત પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. ઉત્કૃષ્ટ તપ અને સાધનાના કારણે સનત્ કુમાર મુનિને આમૌષધિ, વિપ્રૌષધિ, ખેલૌષધિ, જલ્લૌષધિ વગેરે લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. મુનિરાજે પોતાનું થૂંક પોતાની આંગળી પર ચોપડ્યું કે તરત જ આંગળીમાંથી કુષ્ટના દર્દના અંગે જે લોહી-પરુ વહી રહ્યું હતું તે બંધ થઈ ગયું અને તે આંગળી કંચન જેવી શુદ્ધ અને સ્ફટિક જેવી નિર્મળ બની ગઈ.

મુનિરાજની આવી અપૂર્વ શક્તિ અને સિદ્ધિ જોઈ બંને દેવો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેઓનાં મસ્તક મુનિરાજને નમી પડયાં અને વંદના કરી તેઓ પોતાને સ્થાને ચાલી ગયા.

*

પાંચ, પચીસ કે સો વરસ નહીં, પણ પૂરાં સાત સો વરસ સુધી સનત્કુમાર મુનિએ અદ્ભુત શાંતિ અને સમભાવપૂર્વક દેહના રોગોની કારમી અને કાતિલ વેદના સહન કરી. સંસારમાં પ્રારબ્ધાનુસાર શુભાશુભ કર્મો ઉદયમાં આવે છે, પણ જ્ઞાની પુરુષો તેમાં કદી પ્રીતિ-અપ્રીતિ થવા દેતા નથી, એ વાત સનત્કુમાર ચક્રવર્તીએ પોતાના અપ્રમત્ત આચરણ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવી.

અગ્નિ લોહનો સંગી થાય છે એટલે તેને ઘણના ઘા ઝીલવા પડે છે, તેમ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી આત્માને પણ દેહરૂપ લોહના સંગના કારણે વેદના અને દર્દો સહન કરવા પડે છે. ધર્મશાસ્ત્રોએ શરીરની આસક્તિને જ દુઃખના પ્રબલ કારણરૂપે દર્શાવેલ છે. સનત્કુમાર ચક્રવર્તીના જીવનની વાત સમસ્ત માનવજાત માટે માર્ગદર્શનરૂપ છે. માનવજીવનની સાચી સાધના ભવરોગને વધારવા માટે નહીં પણ ટાળવા માટેની હોવી જોઈએ. માનવજીવન પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય મુક્તિની જેટલી નજીક પહોંચી શકે તેટલી તેના જીવનની સાર્થકતા.

ચક્રવર્તીઓ મોટા ભાગે નરકના અધિકારી બને છે, પણ સનત્કુમાર તેમાં અપવાદરૂપ છે. તેઓ નરકના નહીં પણ દેવલોકના વાસી બન્યા છે. રૂપમાં અરૂપનાં-કુરૂપના દર્શન કરનાર આવા આત્મસાધક મહાન મુનિરાજને કોટિ કોટિ વંદના!

આપણું સંસ્કારધન

પ્રવક્તા—પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ચંદ્રપ્રભસાગરજી (ચિત્રભાનુજી)

આજનો સ્વાધ્યાય "આપણું સંસ્કારધન" છે—જે ધન વડે ભારત સમૃદ્ધ હતું, સમૃદ્ધ છે અને સમૃદ્ધ થશે જોકે અત્યારે એમાં ઓટ આવી છે, છતાં એની ગૌરવગાથાઓ તો એવી જ ગવાઈ રહી છે. જે સંસ્કૃતિના નામ ઉપર, જે આધ્યાત્મિક પ્રકાશ ઉપર પશ્ચિમના લોકો આજે પણ વારી જાય છે અને દર વર્ષે ત્યાંથી પ્રવાસીઓ આવતા જ જાય છે એ સંસ્કારધન શું છે તે સમજવાની જરૂર છે.

ધન કોનું નામ? જે માણસને સમૃદ્ધ બનાવે, સુખી બનાવે, જીવનને જીવવા જેવું અને મૃત્યુને મંગળમય બનાવે જે ધન માણસને ચિંતા લાવે, જે ધન માણસને કંગાલ બનાવે, જે ધન વડે કરીને માણસ મનથી અને તનથી અહંકારી અને અજ્ઞાની બને એ ધન ન કહેવાય, એને પસો કહી શકો પૈસો અને ધન એ બે વચ્ચે મોટું અંતર છે. પૈસો જુગારીની પાસે પણ હોઈ શકે, નટ અને નર્તકી પાસે પણ હોઈ શકે, પણ ધન તો સંસ્કારસંપન્ન નરનારી પાસે જ હોય. એટલા જ માટે પૈસો મેળવ્યા પછી પણ ધન મેળવવાનું બાકી રહી જાય છે. જ્યાં સુધી આ ધન ન આવે ત્યા સુધી એ પૈસાદાર કહેવાય, પણ શ્રીપતિ, ધનપતિ કે લક્ષ્મીપતિ ન કહેવાય લક્ષ્મી, ધન, શ્રી એ બધાંય જીવનની શોભાનાં ઉપનામ છે.

આવા ધનથી ભારત સમૃદ્ધ હતું, પૈસાથી નહિ પૈસાથી તો અમેરિકા આપણા કરતાં ઘણું સમૃદ્ધ છે, પણ ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ જુદી છે. જે ધન વડે કરીને માણસ સુખી થાય, હૃદયનો ઉદાત્ત થાય, જ્ઞાનનો ઉપાસક થાય, જીવનને ધન્ય બનાવતો થાય અને મૃત્યુને મંગળમય બનાવતો થાય એ ધન આપણા દેશનું ધન; જેને હું આપણો વારસો કહું છું, આપણી મૂડી કહું છું

પૈસો ચાલ્યો જાય તોપણ આ મૂડી ન જાય માણસ પૈસાથી નાદાર થઈ જાય તો ચાલે, પણ આ આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિથી કંગાલ થઈ જાય તે નહિ ચાલે સંસ્કૃતિથી નિર્ધન

અને કંગાલ ન બની જાય એ માટે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સુવર્ણ-મહોત્સવના શુભ પ્રસંગે આ સ્વાધ્યાયમાં એનું સ્મરણ તાજું કરાવવા માગું છું.

'શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય' આખર તો એક વિદ્યા પ્રદાન કરનારી સંસ્થા છે. એ કંઈ લોજિંગ અને બોર્ડિંગ માટેનું સ્થાન નથી કે વિદ્યાર્થીઓને ખવડાવ્યું, રાખ્યા અને રવાના કર્યા એટલે કામ પત્યું.

આ સંસ્થા સાથે ભગવાન મહાવીરનું પવિત્ર નામ જોડાયું છે. અઢી હજાર વર્ષ પહેલાંની આપણી ભવ્યતાનું સ્મરણ એક આ નાનકડું નામ કરાવે છે. અઢી હજાર વર્ષ પહેલાંનો એ જમાનો એવો હતો, જેમાં ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર વિચરતા હતા; જેમાં અહિંસા અને પ્રેમનો પ્રસાર હતો; જેમાં અધ્યાત્મના પ્રકાશ માટે રાજાઓ રાજ્ય છોડીને, મંત્રીઓ મંત્રીપદ છોડીને, શ્રેષ્ઠીઓ હવેલીઓ છોડીને સંતોના ચરણમાં જઈ બેસતા. એમને લાગતું હતું કે આ જ અમારું સાચું ધન છે. વિચાર કરવાનો છે કે એ ધન શું હતું, જે ધનને મેળવવા માટે પંસાદારો પણ માનતા હતા કે આ ધન મળે તો જ અમે સાચા ધનપતિ બની શકીએ.

મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે: અઢી હજાર વર્ષ પહેલાંનો આ પ્રસંગ છે: એક વાર ભગવાન બુદ્ધ રાજગૃહી નગરીમાં આવ્યા છે. એમને વંદન કરવા, એમના જ્ઞાનનું સુધાપાન કરવા કેટલાંયે નરનારીઓ ઉત્સાહભેર જઈ રહ્યાં છે. એ વખતે ગામનો નગરશેઠ પણ જઈ રહ્યો છે. એણે વિચાર કર્યો: "હું ભગવાન બુદ્ધના દર્શને જાઉં છું, એમના ચરણે હું શું ધરીશ? એમની પાસેથી તો હું કંઈક પણ લઈને આવીશ, પણ હું એમને આપીશ શું? આપ્યા વિના કાંઈ મેળવી શકાતું નથી, ખાલી કર્યા વિના કાંઈ ભરી શકાતું નથી." અંદર જો ભરેલું હોય તો નવું તમે કેમ ભરી શકો? અંદર ભરેલું હોય એને કાઢી નાખો તો જ તમે નવું ઉમેરી શકો છો.

શિશિર ઋતુ હોવાથી બધાં કમળો બળી ગયાં છે, સુકાઈ ગયાં છે; જળાશયમાં માત્ર એક જ ખીલેલું કમળ બાકી રહી ગયું છે. સુદાસ માળી એ કમળને વેચવા નીકળ્યો છે. નગરશેઠ એ ખરીદવાની વાત કરે છે: "કેટલા પૈસા?" સુદાસ એક સોનામહોર માગે છે. એટલામા ત્યાં રાજપુત્ર આવી પહોંચે છે. એ કહે: "આ કમળ માટે હું તને પાંચ સોનામહોર આપું." બન્ને વચ્ચે હરીફાઈ ચાલે છે. કમળને ખરીદવાની હરીફાઈમાં બન્ને જણા વધુ ને વધુ સોનામહોરો આપવાનું કહેતા જાય છે.

સુદાસ એમને આશ્ચર્યથી પૂછે છે: "આપ આ કમળનું શું કરવા માગો છો?" બન્ને કહે છે: "ભગવાન બુદ્ધના ચરણોમાં આ કમળ અમારે ધરવું છે." સુદાસને વિચાર આવ્યો: "જેના ચરણોમાં કમળ ધરવા માટે આ નગરશેઠ અને રાજપુત્ર હરીફાઈ કરે છે એ ચરણો કેટલાં પાવન હોવાં જોઈએ! તો આ કમળ એમને વેચું એના કરતાં હું જ જઈને એ ચરણોમાં આને સમર્પિત શાને ન કરું?" અને એ દોડી આવ્યો, આવીને બુદ્ધના ચરણોમાં કમળ ધરી ઢળી પડયો.

ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: "વત્સ! તારે શું જોઈએ છે?" સુદાસે નમ્રભાવે કહ્યું: "માત્ર આપની કૃપાભરી નજરનું એક કિરણ મળે અને મારા અંતરનું તિમિર ટળી જાય!"

જે વસ્તુને ચોરોથી બચાવવા માટે ઉજાગરો કરવો પડે, જે વસ્તુને માટે ભાઈઓને લડવું પડે, પિતાપુત્રને મનદુઃખ થાય એ ધન નથી. ભગવાન બુદ્ધે શું કહ્યું? એમણે કહ્યું : "આજની સભામાં સાચો સંસ્કારી અને ધનપતિ હોય તો આ સુદાસ છે."

આ વાર્તા બુદ્ધની જાતકકથામાં આવે છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એને સરસ વિચારોની કલગી આપી છે. અંદરના અંધકારને દૂર કરવામાં મદદગાર થાય એનું નામ તે ધન છે, બાકી બધુંય પૈસો છે.

આપણે જે ધરતીમાં જીવીએ છીએ, એ ધરતીના અણુઅણુમાં આ ભાવના ભરેલી હતી. પણ દેશ-કાળના પ્રભાવને લીધે કેટલીક વસ્તુઓ બદલાઈ જાય છે; અને બદલાઈ જવા છતાં ધરતીમાં જે વસ્તુ પડેલી છે એ ધરતીને સાવ મૂકીને જતી નથી રહેતી. આપણું આ સંસ્કારધન શું હતું? આપણી આ સંસ્કારગાથાને કવિ કાલિદાસે રઘુવંશમાં નોંધતા કહ્યું છે કે—

> शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां, यौवने विषयैषिणाम् ।
> वार्धके मुनिवृत्तीनां, योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥

માનવજીવનના ચાર તબક્કાઓની ચાર વાતો આ શ્લોકમાં મૂકી છે : પહેલું શૈશવ, બીજું યૌવન, ત્રીજું પ્રૌઢત્વ છે અને ચોથું મૃત્યુ. જીવનના આ ચાર પ્રસંગોને આપણે કઈ કઈ વસ્તુથી ધન્ય અને ચિરંજીવ બનાવી શકીએ એના ઉપાયો આપણને આ એક જ શ્લોકમાં એ મહાકવિએ બતાવ્યા છે.

"**शैशवे अभ्यस्तविद्यानम्**"—શૈશવ શેનાથી અલંકૃત બને અને ચિરંજીવ બને? તો કહે, શૈશવ વિદ્યાથી ભર્યું હોવું જોઈએ. જેમ કોઈ પાત્ર અમૃતથી ભરેલું હોય તો પાત્રમાંથી આપણે એનું પાન કરી શકીએ પણ પાત્ર ખાલી હોય તો? ખાલી પાત્ર ગમે એટલું સુંદર હોય પણ એનાથી આપણી તૃષા છીપતી નથી—ભલે પાત્ર પ્લેટિનમનું હોય તોપણ શું? પ્યાસ તો એમાં રહેલી વસ્તુ જ મિટાવે છે. એમ શૈશવ એ પાત્ર છે. એમાં વિદ્યા એ અમૃત છે. વિદ્યાનું અમૃત એમાં ભરેલું હોય તો જ એ જીવનની પ્યાસને મિટાવે છે. શૈશવ એ વિદ્યાને માટે જ હોવું જોઈએ મુરબ્બીઓએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે બાળકોના વિદ્યાભ્યાસના સુવર્ણકાળમાં અમારા તરફથી જાણતાં કે અજાણતાં કોઈ પિત્તળ ન મળી જાય કે જેથી એમનું સુવર્ણ જીવનના ખરા સમયમાં ખોટું પડી જાય! આ વાત રાજદ્વારી માણસો, નેતાઓ અને માતાપિતાઓ ધ્યાનમાં રાખે તો બાળકના જીવનમાં સદા વિદ્યાનો જ પ્રકાશ રહે અને એનું શૈશવ સુંદર અને સંસ્કૃત બની જાય. પણ આજે વિદ્યાનો અને વિદ્યાર્થીઓનો ઉપયોગ ઘણાખરા પોતાના સ્વાર્થ માટે કરી રહ્યા છે. રાજદ્વારી માણસો એમની પાસે પથરા ફેંકાવીને, કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ સળગાવરાવીને, શિક્ષકોની સામે બોલતાં કરીને, ચોપડીઓ અને પુસ્તકાલયોને બાળતા કરીને એમના શૈશવને બગાડી રહ્યા છે. જે બીજાનું શૈશવ બગાડે એનો પોતાનો બુઢાપો શા માટે ન બગડે? એનાં મૂળ કોણ છે? સત્તાના ઉચ્ચ આસન ઉપર બેઠેલા, જેમનું તમે હારતોરા લઈને સ્વાગત કરો છો અને ગયા પછી નિંદા શરૂ કરો છો તે!

વિદ્યાર્થીઓ કે જેમનું મન નિર્મળ છે, એમના જીવનમાં તમે બગીચો સર્જવાને બદલે વેરાન કેમ કરો છો? Blotting paperનું (શાહીચૂસનું) કામ તો સામે જે હોય તે ચૂસી લેવાનું છે, પછી એ કાળી શાહી હોય કે લાલ હોય. એવું જ કામ વિદ્યાર્થીઓના માનસનું છે. એમનું માનસ શાહીચૂસ જેવું receptive છે, જે આપો તે ગ્રહણ કરે. આવા બાળમાનસને જે બીજા માર્ગે વાપરે છે એ, એક રીતે કહું તો, ભારતીય સંસ્કૃતિનું ખૂન કરે છે; એ મોટામાં મોટો ગુનો કરે છે.

સુંદર શૈશવને વધારે સુંદર બનાવવામાં આપણે સાથ આપવા પ્રયત્ન કરવાનો છે. આપણા વિચારોથી, આપણી વાણીથી, આપણા વર્તનથી એમના માનસ પર કોઈ અસંસ્કૃત છાપ ન પડી જાય તે માટે સદા સાવધાન રહેવું પડશે.

વિદ્યાની ઉપાસના કરનો કરતો વિદ્યાર્થી જીવનનું એક દર્શન મેળવે છે. વિદ્યાર્થી ભણીને આવ્યો એની પ્રતીતિ શું છે? એનું જીવનદર્શન શું છે? તેના માપદંડનાં આ બે પાસાં છે: એક તો જીવનની શાશ્વત અને અશાશ્વત વસ્તુઓનાં મૂલ્યોનો વિવેક; અને બીજું, પોતાનામાં જેવો આત્મા છે એવા જ આત્માનું દર્શન વિશ્વના પ્રાણીમાત્રમા કરી, પોતાની પરત્વે જે જાતનું આચરણ જાહેરમાં અને એકાંતમાં આચરતો હોય એવું જ આચરણ જાહેરમાં અને એકાંતમાં સર્વ આત્મા પ્રત્યે આચરવાની અભિરુચિ. વિદ્યાનું આ દર્શન છે.

જેની પાસે વિદ્યા આવે એની પાસે આ બે વસ્તુની અપેક્ષા રાખીએ. એ શાશ્વત અને અશાશ્વતનો વિવેક કરીને એ બેને જુદા પાડે. એ જુએ કે એક દેહ છે, બીજો આત્મા છે; એક મૂકી જવાનું છે, બીજું લઈ જવાનું છે. આ બેનો વિવેક થતાં શાશ્વતને ભોગે અશાશ્વતને ન સાચવે એટલું જ નહીં, પણ જરૂર પડે તો એ અશાશ્વતને ભોગે શાશ્વતને ટકાવી રાખે જેનામાં આવી પ્રજ્ઞા જાગે છે, આવો વિવેક જાગે છે એની પાસે વિદ્યા છે. આ બેનું વિશ્લેષણ કરતાં આવડી જાય પછી એને કહેવું પડતું નથી કે તું આત્મા માટે સ્વાધ્યાય કર, પરલોક માટે પ્રયત્ન કર; કારણ કે એ જાણતો હોય છે કે આ મારો આત્મા શાશ્વત છે, એના ભોગે હું દુનિયાની કોઈપણ અશાશ્વત વસ્તુનો સંચય નહિ કરું, શાશ્વતના તત્ત્વને હું ક્યારેય હાનિ નહિ પહોંચાડું.

આજે વિદ્યાવાન તો ઘણા છે, પણ આવી જાગૃત વિચારણાવાળા કેટલા? વિદ્યાથી આ દૃષ્ટિ ન આવે તો માનવું કે એ માત્ર પુસ્તકિયું જ્ઞાન છે; બીજી રીતે કહું તો માત્ર શબ્દનો સંગ્રહ છે. એ પુસ્તકાલય બની શકે પણ પ્રાજ્ઞ પુરુષ નથી બની શકતો. તેવી જ રીતે માણસ માત્ર પુસ્તકો જ રટી જાય, ભણી જાય, યાદ રાખી જાય પણ જરૂર પડે ત્યારે આચરી ન શકે તો એને એક સુંદર પુસ્તકાલય કહી શકાય, પ્રાજ્ઞ પુરુષ નહિ.

એક વિદ્વાને સરસ વ્યાખ્યા બાંધી કે Man of words and not of deeds is like a garden full of weeds—જે માત્ર શબ્દોનો સંગ્રહ કરે અને એ સંગ્રહને આચારમાં મૂકવા માટેની અભિરુચિ ન હોય એને એક એવા બગીચા સાથે સરખાવ્યો છે, જેમાં પુષ્પો અને ફળો કાંઈ નથી, માત્ર કાંટા અને ઝાખરાં જ ઊભાં છે.

ભણતરથી માત્ર સ્મરણશક્તિ વધે, શબ્દશક્તિ વધે, વાક્ચાતુર્ય વધે અને આચરણ

ન વધે તો આપણા જીવનમાં ત્યાગનું દર્શન કેમ થાય ? વસ્તુને છોડવા માટેની અભિરુચિ કેમ જાગે ? શાશ્વત અને અશાશ્વતનો વિવેક કરવો એ જ તો વિદ્યાનું પ્રથમ પાસું છે.

બીજું દર્શન એ કે મારામાં જે છે એ જ તત્ત્વ વિશ્વના બધા જ આત્માઓમાં નિવાસ કરી રહ્યું છે; તો એકાંતમાં અને જાહેરમાં હું મારા પ્રત્યે જેવું આચરણ કરું છું એવું જ આચરણ હું જગતના જીવો પ્રત્યે કરું. આ દૃષ્ટિથી એના વિચારમાં, એના ઉચ્ચારમાં, એના આચારમાં એક જાતની ઉચ્ચતા–શુચિતા આવે છે. આ ઉચ્ચતા લોકોને રાજી કરવા બહારથી લાવેલી નથી, પણ એ અંદરથી ઊગેલી છે. વિશ્વના પ્રાણીમાત્રમાં ચૈતન્યના નિવાસનું એણે દર્શન કર્યું છે.

આવી દૃષ્ટિવાળા માણસો આપણને દરેક દેશમાં મળી આવે છે. અબ્રાહમ લિંકન એક વાર વ્હાઈટ હાઉસ જતાં કીચડમાં ડુક્કરને તરફડતું જુએ છે. પોતે કીચડમાં જઈ એને કીચડમાંથી કાઢી એ પછી જ વ્હાઈટ હાઉસ જાય છે. ત્યાં કોઈએ ડ્રાઈવરને પૂછ્યું કે લિંકનનાં કપડાંને કીચડના ડાઘા કેમ લાગેલા છે? ડ્રાઈવરે કહ્યું કે 'ડુક્કરને કીચડમાંથી બહાર કાઢતાં ડાઘા લાગ્યા છે.' આ સાંભળી એક મિત્રે આવી લિંકનને ધન્યવાદ આપ્યા, ત્યારે લિંકને કહ્યું. "રહેવા દો, મેં આ કામ ધન્યવાદ માટે કે બીજાને માટે નથી કર્યું, પણ ડુક્કરને કાદવમાં તરફડતું જોઈને મારા મનમાં એક વ્યથા જાગી અને એ વ્યથાનો કાંટો કાઢવા ડુક્કરને કાઢ્યા વિના છૂટકો નહોતો." આટલું કહીને લિંકન ચાલતા થયા.

બીજાને દુ:ખી જોઈને પોતે દુ:ખી થવું, આ એક સમભાવ અવસ્થા, પ્રાણીમૈત્રીની ભાવના, વિશ્વમાં રહેલા ચૈતન્યમાં પોતાના જેવા જ એક ચૈતન્યનું દર્શન. પોતાના દુ:ખને દૂર કરવા માટે જેવો પ્રયત્ન કરીએ એવો જ પ્રયત્ન જગતના જીવો પ્રત્યે આપણે કરતા રહીએ, કરવા માટેની આપણી સતત અભિલાષા હોય, ત્યારે જાણવું કે આપણામાં વિદ્યાનો પ્રકાશ આવતો જાય છે. આવી વિદ્યા વડે કરીને આપણે ધનવાન બનતા જઈએ છીએ.

રાજસ્થાનના ગામડાનો એક પ્રસંગ છે: બે ભાઈઓ છે. મોટાભાઈનો વસ્તાર વધારે છે, નાનાભાઈનો વસ્તાર થોડો છે. બન્નેનાં ખેતરો છે, વચ્ચે એક વાડ છે. કાપણી પછી ડૂંડાંનો ઢગલો થયો છે. રાત્રે મોટો ભાઈ વિચારે છે કે આ મારો ભાઈ નાનો છે, મેં સંસારમાં માણવાનું બધું માણી લીધું છે, મારી જરૂરિયાત પણ ઓછી છે; નાના ભાઈને વધારે જીવવાનું છે, જરૂરિયાત પણ વધારે છે. આ વિચારથી એ પોતાના ખેતરમાંથી પૂળા લઈને નાના ભાઈના ખેતરમાં નાખી આવે છે. એ જ રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં નાના ભાઈને વિચાર આવે છે કે મોટા ભાઈનો વસ્તાર વધારે છે, એ કેવી રીતે ચલાવતા હશે ? હું તો જુવાન અને સશક્ત છું, રળી શકું એમ છું. એટલે એ પોતાના ખેતરના પૂળાઓને મોટા ભાઈના ખેતરમાં નાખી આવે છે. આવી રીતે બે-ત્રણ દિવસ ચાલ્યું. ચોથી રાત્રિએ બન્ને ભાઈઓ ભેગા થઈ ગયા. એકે પૂછ્યું 'તું કયાં જાય છે ?' બીજાએ પૂછ્યું 'તું કયાં જાય છે ?' બન્નેના હાથમાં પૂળા. પેલો આને ત્યાં નાખવા જાય અને આ પેલાને ત્યાં નાખવા જાય !

આનું નામ વિદ્યા છે, આ સાચી કેળવણી છે. નાનો મોટાનો વિચાર કરે, મોટો નાનાનો વિચાર કરે. બન્નેમાં એકબીજાને સમજવાની વૃત્તિ છે. આવી વિદ્યાથી સમાજનું દર્શન પ્રાપ્ત

થાય છે. આવી વિદ્યા વિના, કહો, સમાજ ઊંચો કેમ આવે? સમાજ સુખી અને સમૃદ્ધ પણ કેમ થાય?

સમાજના દર્શન વિના એકલી આત્માની અને પરલોકની જ વાત કરીશું અને વ્યવહારમાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમભાવની વિચારણા નહિ આવે તો, મને લાગે છે કે, આપણે હવામાં ઊડયા કરીશું, જમીન ઉપર પગ પણ નહિ મૂકી શકીએ. જે માણસ જમીન ઉપર પગ મૂકી શકતો નથી એ કદાચ હવામાં ઊડી શકતો હશે, પરંતુ સ્થિર નહિ હોય. હવામાં ઊડવાની પણ એક મર્યાદા છે. આખરે માણસને ધરતી ઉપર ચાલવાનું છે. અધ્યાત્મની –ધર્મની જાગૃતિ એ જો વ્યવહારશુદ્ધિથી શરૂ ન થાય, બીજા જીવોમાં રહેલા આત્માનું દર્શન કરીને એના પ્રત્યે સમભાવાત્મક બુદ્ધિથી જાગૃત ન થાય, તો જે ધ્યેય તરફ પહોંચવાનું છે, ત્યાં એ કદી પહોંચી નહિ શકે; માત્ર આપણા શબ્દોમાં મોક્ષ, વિચારોમાં નિર્વાણ અને કલ્પનામાં મુક્તિ રહી જશે; એની પ્રાપ્તિ તો આવા સમાજદર્શનથી જ થશે. જેનાથી શાશ્વત અને અશાશ્વતનાં મૂલ્યોનો વિવેક અને સર્વ ભૂતોમા પોતાના જેવા જ ચૈતન્યનું દર્શન આ સમાનુભૂતિ થાય, સમસંવેદન થાય એ જ સાચી વિદ્યા.

આવો વિદ્યાવાન પુરુષ જ્યારે કંઈ વિચારે ત્યારે એના વિચારોની અંદર પણ એક મૃદુ અને નિર્મળ તત્ત્વ હોય; એના ઉચ્ચારમાં કોમળતા અને સંવેદના હોય; એના આચરણમાં સૌનાં સુખ અને શાંતિનો પરિમલ હોય. એવી વ્યક્તિનું દર્શન આત્મસ્પર્શી હોવાથી સમાજને માટે એ એક આશીર્વાદ રૂપ બની જાય છે.

"यौवने विषयैषिणाम्"—જેના શૈશવનું પાત્ર વિદ્યાના અમૃતથી છલકાઈ રહ્યું છે એ શૈશવમાંથી નીકળીને તમે યૌવનમાં આવો છો. તમારી પાસે શક્તિઓ છે, બુદ્ધિ છે, થનગનાટ છે અને કાંઈક કરી છૂટવાની મનમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ પણ છે. યૌવનમાં જો સ્વપ્ન અને સર્જનાત્મક શક્તિના વિચારો ન હોય તો એ શક્તિ એને જ ખલાસ કરી નાખે છે.

"મારે આ સંસારના બગીચામાં એકાદો સુંદર રોપો રોપીને જવું છે, બને તો સંસારનો બગીચો સમૃદ્ધ બને એવું સુંદર કાર્ય કરું, પણ એકે રોપાને ઊખેડીને સંસારના બગીચાને દરિદ્ર બનાવવાનું નિમિત્ત તો ન જ બનુ"

એક રાજમાર્ગની બાજુમાં એક ૮૧ વર્ષનો વૃદ્ધ ખાડો ખોદીને નાનકડો છોડ રોપી રહ્યો છે. એટલામાં બે જુવાનિયાઓ એની ઠેકડી કરતાં પૂછવા લાગ્યા: "દાદા, શું કરો છો?" "આંબાનું ઝાડ વાવું છું." "હેં! આ ઉંમરે આંબાનું ઝાડ વાવો છો? ૮૧ વર્ષે આંબો વાવો છો તો આ આંબો ઊગશે ક્યારે? એને કેરીઓ આવશે ક્યારે? અને દાદા, તમે એ ખાશો ક્યારે? ઘડપણમાં તૃષ્ણા અને મોહ જાગ્યાં લાગે છે!"

વૃદ્ધે નમ્રતાથી કહ્યું: "તારી વાત સાચી છે ભાઈ, તૃષ્ણા તો કોનામાં ન હોય? હું એમ કહેતો નથી કે મારામાં તૃષ્ણા નથી. ન હોવાનો દાવો કરવો એ વસ્તુના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા બરાબર છે. આ જે આંબો હું વાવું છું એ મારે માટે નથી વાવતો; આ રસ્તાની બન્ને બાજુ જે ઝાડ ઊગેલાં છે એની છાયાનો, એનાં ફળનો મેં ઘણાં વર્ષો સુધી લાભ ઉઠાવ્યો છે. તો હવે હું જાઉં છું તે પહેલાં આવતી કાલની પેઢીને કાંઈક આપતા જવું જોઈએ ને? એટલે હું આ આંબો વાવતો જાઉં છું. ગઈકાલ પાસેથી લીધું છે તો આવતીકાલને આપશે

કાંઈક આપવાનું છે. અને આપ્યા વિના ચાલ્યા જઈએ તો આપણે કુદરતના ચોર કહેવાઈએ! હું ચોર ન બની જાઉં એટલા માટે આ મારો પ્રયત્ન છે." પેલા બે યુવાનો આ સાંભળીને નમી પડ્યા: "દાદા, તમને સમજવામાં અમારી ભૂલ થઈ છે!"

માણસ માણસને સમજવામાં ભૂલે છે, ત્યાં જ જીવનયાત્રાની નિષ્ફળતા છે. માણસ સામાને સમજી શકતો હોય તો એની યાત્રા કેવી સફળ થઈ જાય!

યૌવનનું કાર્ય સુખોપભોગ છે, પણ એની વિશેષતા એ માટે કરવા પડતા પુરુષાર્થમાં રહેલી છે. અને પુરુષાર્થ એ જ યૌવનની શોભા છે. ઘણી વાતો કરનારને હું મહત્ત્વ નથી આપતો, એને માત્ર વાતનો રાજા ગણું છું. તમારા હાથથી દયાનું, કરુણાનું, સેવાનું કાંઈક પણ કામ થવું જોઈએ.

ગયા વર્ષની વાત છે. બિહારમાં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે મેં ૪–૫ લાખ ભેગા કર્યા. એ વખતે જેઓ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે એવા એક ભાઈ મારી પાસે આવ્યા; મને કહે: "મહારાજજી! આત્મકલ્યાણ મૂકીને આ શું ઉપાડ્યું છે? આત્માની વાત કરો. બિહારના લોકો તો જન્મે છે; અને મરે છે, એ તો સ્વભાવ છે. જન્મ્યું તે કોણ નથી મર્યું? એમાં તમે પાંચ લાખ માણસોને અનાજ પહોંચાડ્યું તોય શું અને ન પહોંચાડ્યું તોય શું? આ મૂકીને એક આત્મજ્ઞાનની શિબિર યોજો ને!" જો આપણામાં જાગૃતિ ન હોય તો ઘડીભર આવી વ્યક્તિના વિચારના આચ્છાદનની નીચે આપણી પ્રજ્ઞાનો દીપક ઢંકાઈ જાય. પણ મેં કહ્યું: "આત્માની વાત કરનાર માણસ જો આત્માઓને દુઃખી જોઈને દ્રવે નહિ, એનો હાથ લંબાય નહિ, તો એને આત્માનો અનુભવ થયો છે એમ માનવું એ પણ અજ્ઞાન છે."

જે જે મહાપુરુષોએ આત્મ-અનુભૂતિ કરી છે તેમના જીવનમાંથી સેવાનાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત જડયાં છે. પંઢરપુરના દેવના અભિષેક માટે નામદેવ કાવડમાં ગંગાજળ લઈ જઈ રહ્યા હતા. પણ રસ્તામાં ગધેડાને તૃષાથી તરફડતું જોયુ તો એમણે એને એ પહેલાં પાયું. કોઈએ પૂછ્યું "અરે, ગંગાજળ આ ગધેડાને પાયું?" ઉત્તર મળ્યો: "ગધેડામાં પણ આત્મા છે, ભાઈ!"

આ આત્મદર્શન છે. આ આત્મદર્શનથી તમારામાં સર્જનાત્મક સેવાની એક સહજ ભાવના જાગી જાય છે. સુખોપભોગની વૃત્તિથી ભરેલી યુવાનીમાં આ રીતે પુરુષાર્થ આકાર લે છે અને આપણી શક્તિઓને એ સમૃદ્ધ બનાવે છે.

"वार्धके मुनिवृत्तानां" શૈશવ અને યુવાનીમાં જે તૈયાર થઈને આવેલો છે એ હવે વાર્ધક્યમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારથી ધોળા વાળનો પ્રારંભ થાય, જ્યારથી તમને એમ લાગે કે તમારા આંગોપાંગમાં કાંઈક ફેર જણાય છે, દાંત હાલવા માંડે, આંખમાં મોતિયો આવે કે શરીર ઉપર કરચલીઓ દેખાય, તો વિચાર કરવો કે જીવનનું આ ત્રીજું પ્રસ્થાન છે. હવે હું ત્યાં જાઉં છું; શૈશવ અને યૌવનમાં જે ભેગું કરેલું છે એનો ઉપયોગ હવે વાર્ધક્યમાં કરવાનો છે. શૈશવમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી, યુવાનીમાં પુરુષાર્થ અને કાયશક્તિ દ્વારા સ્વપ્નસૃષ્ટિ સિદ્ધ કરી, હવે વાર્ધક્યમાં મુનિપણું આવે છે.

મુનિ એટલે કોણ? જે મૌનમાં આત્માના સંગીતનો અનુભવ કરે. સંસારના વિષમ-

વાદમાં વિદ્યા અને પુરુષાર્થની બે શક્તિઓને લીધે પોતે ચિત્તની સમાધાનાત્મક અવસ્થામાં રહી શકે એનું નામ તે મુક્તિ છે. અંદર જે ઝીણું ઝીણું ગુંજન ચાલે છે એ ગુંજનનો અનુભવ મૌન પાળ્યા વિના, ઊંડા ઊતર્યા વિના થતો નથી.

એક અનુભવી બાપે પોતાના આળસુ દીકરાઓને કહેલું કે હું જાઉં છું, પણ મેં ખેતરના ઊંડા ભાગમાં એક ચરુ દાટેલો છે એ કાઢી લેજો. એટલું કહીને બાપ મરી ગયો. પેલા દીકરાઓ તો મંડી પડ્યા ખેતરને ખોદવા. આળસુ હતા પણ ચરુ જોઈતો હતો એટલે ખોદી ખોદીને આખું ખેતર ઉથલાવી નાખ્યું, પણ ક્યાંયે ચરુ ન મળ્યો. એટલામાં વર્ષા થઈ, ખેતરમાં ઘાસ સાથે બીજી વસ્તુઓ ઊગી નીકળી અને ખેતર મોલથી લચી ગયું.

ત્યારે પેલા વૃદ્ધના મિત્રે આવીને કહ્યું : "તમારા બાપે કહ્યું હતું કે ખેતરના ઊંડા ભાગમાં દાટેલું છે, એનો અર્થ એ કે જેમ જેમ ખોદો તેમ તેમ ખેતર પોચું થાય. એમાં જે ઊગે એ જ તમારી સમૃદ્ધિ છે."

વૃદ્ધ પિતાએ દીકરાને જે કહ્યું હતું એ જ વાત હું તમને કહું છું. તમે તમારી જાતની અંદર જાઓ, ઊંડા ઊતરો. જેમ જેમ તમે તમારા પોતામાં ઊંડા ઊતરતા જશો તેમ તેમ તમને નવી જ અનુભૂતિ થતી જશે; આગળ વધતાં એક એવી અનુભૂતિની અવસ્થાને પામશો, જે ભૂમિકામાં અનુભવાય કે જે તત્ત્વ મહાવીરમાં હતું, બુદ્ધમાં હતું, શ્રીરામમાં હતું અને આદિનાથમાં હતું એ જ પરમ તત્ત્વ મારામાં છે. આ પરમ તત્ત્વની સમૃદ્ધિનો અનુભવ થયા પછી હું કંગાલ છું એમ લાગે જ નહિ. એમ લાગે કે હું મહાવીર છું, હું બુદ્ધ છું, હું રામ છું, હું આદિનાથ છું. પણ એમ કહેવા પહેલાં અને એમ કરતાં પહેલાં અનુભવ થવો જોઈએ. અને અનુભવ થયા પછી કહેવાનું રહેતું નથી; પછી તો અનુભવવાનું જ રહે છે.

ઘણા લોકો કહેતા ફરતા હોય છે, "હું આ છું." પણ જ્યાં કહેવા બેસીએ ત્યાં અનુભવવાની વાત ચાલી જાય છે. અનુભવ મૌન છે. ત્યાં બોલવાનું બંધ થઈ જાય છે. ભ્રમર મધુરસનું પાન કરતો હોય છે ત્યારે ગુંજન બંધ જ થઈ જાય છે; ગુંજન ચાલતું હોય છે ત્યારે એનું મધુપાન બંધ હોય છે. એવી જ રીતે અનુભવ થાય છે ત્યારે બીજી બધી વાતો બંધ થઈ જાય છે; ત્યાં માત્ર અનુભવની જ વાત હોય છે.

આ અનુભવરસનું જેણે પાન કર્યું તેની ખુમારી કદી ઊતરતી નથી, એને સંસારની માનસિક બિમારી સ્પર્શતી નથી. એ સદા અનુભવમાં મસ્ત અને મગ્ન રહે છે. આ અનુભવ કરતાં પહેલાં પહેલી બે ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. વિદ્યાર્થી પહેલામાં, પછી બીજામાં, પછી ત્રીજામાં એમ એક પછી એક ધોરણોમાં આગળ વધતો જાય છે; એમ ન કરનાર માણસ ઉપરની કક્ષામાં, યુનિવર્સિટીમાં, વિદ્યાપીઠમાં પહોંચી શકતો નથી; એકદમ યુનિવર્સિટીમાં જાય તો એ peon–સિપાઈ તરીકે જાય અથવા કલાર્ક તરીકે જાય, પણ એ પ્રોફેસર તરીકે નથી જઈ શકતો. એ જ રીતે તમારે પણ જીવનની આ ત્રીજી ભૂમિકામાં જતાં પહેલાં શૈશવની અને યૌવનની ભૂમિકાઓને ધીમે ધીમે સરસ બનાવવી જોઈએ. માણસ સુધરતો સુધરતો જ ઉપર જાય છે—જોકે એમાં પણ અપવાદ હોય છે. બેમાં સાવધાન ન રહ્યા હોય તેમ છતાં ત્રીજી અવસ્થામાં સુધરી ગયા હોય એવા દાખલાઓ મળે છે ખરા, પણ એ અપવાદોને નિયમ સમજીને ન ચાલી શકાય.

•

વાર્ધક્યની આ ત્રીજી અવસ્થા એટલે અંદરના સંગીતને અનુભવવાનો સમય. આવા માણસો જ સંસારમાં અને સંસ્થાઓ માટે આશીર્વાદરૂપ અને વિદ્યાર્થીઓના સાચા ભોમિયા બને છે.

હું તો એમ ઇચ્છું કે મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં થોડાક આવા ઠરેલા, અનુભવી, ચારિત્ર્યવાન અને વિચારોથી સમૃદ્ધ પુરુષો વિદ્યાર્થીઓના વાલી બને. વાલી વિના વિદ્યાર્થીઓને કદાચ બોર્ડિંગ અને લોજિંગ મળે પણ પ્રેમ, વાત્સલ્ય અને સ્નેહ ક્યાંથી મળે? તેઓ વિદ્યાર્થીઓને જઈને પ્રેમથી પૂછે કે તમારે શું દુઃખ છે? તમારી શી વાત છે? તો વિદ્યાર્થીઓ વાત્સલ્યથી વંચિત ન રહે. અને જે વાત્સલ્યથી વંચિત નહિ રહે એ સંસારને પણ જીવનભર વાત્સલ્ય આપ્યા કરશે.

પણ જેમને વાત્સલ્ય નથી મળ્યું એ અંદરથી એવા દગ્ધ અને શુષ્ક બની જાય છે કે જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એ ભયંકર વિકૃતિઓ લાવે છે. બોર્ડિંગ અને લોજિંગમાં ભણતા છોકરાઓ માટે આ એક મનોવિજ્ઞાનિક પ્રશ્ન છે. જેમને માબાપનું વાત્સલ્ય ન મળે, બહેનનો પ્રેમ ન મળે, ભાઈનો સ્નેહ ન મળે એમનાં હૃદય આઠ-દસ વર્ષમાં ધીરે ધીરે શુષ્ક બની જાય છે. પછી જ્યારે એ જીવનક્ષેત્રમાં આવે છે ત્યારે પોતાની શુષ્કતાને પરિતૃપ્ત કરવા જીવનમાં જે મળ્યું તે અપનાવીને આગળ દોડે છે. એ વખતે વિવેક અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એટલે જેમણે મુનિવ્રત કેળવ્યું હોય, જેમના મન અને તનમાં મૌનનું સંગીત હોય તે બહુ ઉપયોગી નીવડે છે.

"योगेनान्ते तनुत्यजाम्" ચોથી વાત બહુ મંગળમય છે. જેનું શૈશવ વિદ્યાથી ભરેલું છે, જેનું યૌવન સ્વપ્ન અને કાર્યથી સભર બનેલું છે, જેનું વાર્ધક્ય મૌનના સંગીતમાં મગ્ન બનેલું છે તે આ દેહને છોડવાનો દિવસ આવે તો કેવી રીતે છોડે? યોગથી દેહને છોડે.

મરતી વખતે સીલ અને વીલ એ વાતો દૂર રહેવી જોઈએ. પેલો છોકરો આવીને કહે કે બાપાજી, વીલ કરવાનું બાકી છે. :અહીં સહી કરો! બીજો કહે કે સીલ મારો. એ બેમાંથી બચવાનું છે. આ માટે પહેલેથી જ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી નાખવી ઘટે.

યોગની સમાધિમાં દેહ છોડવાનું તો કહ્યું પણ યોગ એટલે શું છે? જેમાં આપણું તન, મન અને ચૈતન્ય એ ત્રણે એક ભૂમિકામાં આવીને વસે તે યોગ. હા, તનનો સ્વભાવ છે એટલે એ બિમાર પણ પડે; એવું નથી કે યોગી પુરુષોને હમેશાં તનની શાંતિ જ હોય, કદાચ અશાંતિ પણ હોય. પણ તનની અશાંતિમાં પણ મન શાંતિનો અનુભવ કરે તે યોગની વિશિષ્ટ શક્તિ છે.

યોગિરાજ આનંદઘનજીનો એક જીવનપ્રસંગ યાદ આવે છે. તેઓ માંદા છે, ખૂબ તાવ આવેલો છે. એમનો એક ભક્ત એમને વંદન કરવા જાય છે. આનંદઘનજી તો ગાઈ રહ્યા છે, સંગીતમાં મસ્ત છે. ભક્ત પગ દાબે છે, શરીર ગરમ ગરમ લાગે છે. એ કહે છે, "ગુરુદેવ! આપના શરીરમાં જ્વર છે." આનંદઘનજીએ કહ્યું: "જ્વર તો આ શરીરને છે, આત્મા તો સ્વસ્થ છે!" "અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે" એ ગીત ત્યારે જ પ્રગટ્યું. દેહ વિનાશી છે અને હું તો અવિનાશી છું. છેલ્લી અવસ્થાની આ ભૂમિકા છે.

જિંદગીનો મર્મ કોઈએ કવિ વર્ડ્ઝવર્થને પૂછ્યો ત્યારે એમણે હસીને કહ્યું: "કોણ

કેમ મરી ગયો એ તમે મને કહો એટલે હું તમને કહું કે એ કેમ જીવી ગયો." જીવનનું સરવૈયું એ તો મૃત્યુ છે. માણસ કેટલી કૂદાકૂદ કરે છે એ મોટી વાત નથી, એની છેલ્લી ઘડી કેવી સુધરી જાય છે એ મોટી વાત છે.

આ યોગની આનંદમય ભૂમિકા સહુને મળે અને મૃત્યુ માટે વિદાય લેતાં કહે: "હું જાઉં છું. આપણે જીવ્યા, સાથે રહ્યા, હવે રડશો નહિ, આંસુ પાડશો નહિ, કાળાં કપડાં પહેરશો નહિ, કારણ કે હું તો મુસાફિર છું, નિમ્ન ભૂમિકામાંથી ઊર્ધ્વમાં જાઉં છું."

યોગની આવી ભૂમિકામાં વિદાય લેવી, છૂટા પડવું અને સંસારને એક મંગલમય સંદેશો આપીને જવું એ સમગ્ર જીવનનો હેતુ છે, ઉદ્દેશ છે.

આર્યાવર્તનું ધન એટલું બધું સમૃદ્ધ છે કે એનો આપણે વિચાર કરીએ તો આપણું મસ્તિષ્ક આદર અને ભાવથી નમી જાય છે. આપણો વારસો કેવો મોટો છે! એ વારસાનો આવી કોઈ પળોમાં શાંતિથી બેસીને વિચાર કરીએ કે એ વારસાના વારસદારોએ –આપણે– એ વારસાને કેટલો જાળવ્યો છે?

આપણું ધન–સંસ્કારધન–આપણને મળશે તો આપણે સમૃદ્ધ બનીશું. જીવનની સાચી સમૃદ્ધિ આ જ છે.

પ્રારંભમાં જ મેં આપને કહ્યું કે જીવનને પૈસાથી કે મકાનથી નથી માપવાનું, જીવનને તો હૃદયના ભાવોથી એ કેટલું સમૃદ્ધ બન્યું એ પ્રશ્નથી માપવાનું છે; મન અને મસ્તિષ્ક વિચારોથી કેટલાં સભર છે અને બુદ્ધિ પવિત્ર વિચારોથી કેટલી શુદ્ધ છે એ વિચારીએ. આ વિચારણા માટે આજનો આ મંગળમય દિવસ આપણા સહુને માટે એક યાદગાર દિવસ બની રહે, એ શુભેચ્છા.*

* શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના સુવર્ણ-મહોત્સવ નિમિત્તે યોજાયેલ વ્યાખ્યાનમાળામાં તારીખ ૨૩–૧–૧૯૬૮, મંગળવારના રોજ બિરલા ક્રીડા કેન્દ્રમાં આપેલ પ્રવચનનો સાર.

શ્રી વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને

લેખક—પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી

॥ श्रीमहावीरस्वामिने नमो नमः ॥

॥ लब्धिनिधानश्रीगौतमगणधरेन्द्राय नमः ॥

માનવજીવનના મૂલ્યાંકનનો આધાર અધ્યાત્મભાવ ઉપર છે. માનવ ગમે તેટલો બુદ્ધિશાલી, શક્તિશાલી, સુશિક્ષિત કિંવા સત્તાધીશ હોય, પરંતુ અધ્યાત્મના અમૃતરસને પોષણ આપનાર જ્ઞાન-ચેતના માનવના અંતરાત્મામાં જાગી ન હોય તો એ માનવજીવનની કશી કિંમત નથી.

આધ્યાત્મિકભાવ અને સમાધિ—માનવજીવનના સરવૈયાનો સીમાસ્તંભ સમાધિમરણ છે. જેનો જન્મ તેનું મરણ એ તો નિશ્ચિત છે, પણ જન્મની સફળતાનો આધાર સમાધિમરણ સિવાય બીજો કોઈ નથી. આત્માના અપૂર્વ આનંદની મસ્તીમાં મરણને ભેટવું એના જેવું વિશ્વમાં બીજું કોઈ સુખ નથી. અખિલ વિશ્વના ભૌતિક સામ્રાજ્યની સંપત્તિનું સુખ સમાધિમરણના સુખની સામે સરસવના દાણા જેટલી તુલનામાં પણ આવી શકતું નથી. આવા સમાધિમરણનો અપૂર્વ આનંદ જીવનના આધ્યાત્મિક ભાવ સિવાય પ્રાપ્ત થવો સર્વથા અશકય છે.

જ્ઞાનચેતનાનું ભૌતિક તત્ત્વો સાથે જોડાણ—આત્મા પુરુષ અથવા પતિ છે. બુદ્ધિ અથવા ચેતના આત્માની પત્ની છે. એ બુદ્ધિ કિંવા ચેતનાનું જોડાણ અનંત કાળથી શરીર, સ્ત્રી-પુત્ર, ધન–દોલત વગેરે ભૌતિક તત્ત્વોની સાથે યથાયોગ્ય અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ છે અને બુદ્ધિ અથવા ચેતના આત્માની પત્ની હોવા છતાં પોતાના પતિ–આત્માથી એનું જોડાણ છૂટી ગયું છે. બુદ્ધિને શરીર, સ્ત્રી-પુત્ર, કુટુંબ પરિવાર, ધન–દોલત, ખાનપાન વગેરે ભૌતિક સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની, તેનો વધારો કરવાની અને એ સાધનોને સુરક્ષિત રાખવાની સતત ચિંતા રહ્યા કરે છે, પણ અનંતના પ્રભુ એવા પોતાના આત્મદેવના હિતાહિતની એ ચેતનાને કશી પડી નથી. સાચા શબ્દોમાં કહીએ તો, ચેતના

કુલટા બની ગઈ છે. અને એનું જ નામ મિથ્યાદર્શન અથવા ભયંકર અજ્ઞાનભાવ છે. એ પરિસ્થિતિના કારણે જ આ જીવાંત્માનું અનંત કાળથી સંસારપરિભ્રમણ અને દુઃખ-દર્દભર્યું અશાંત વાતાવરણ ચાલુ છે.

જ્ઞાનચેતના-અજ્ઞાનચેતના—બુદ્ધિ, ચેતના અથવા જ્ઞાન અલ્પ હોય કે અધિક હોય તે ગૌણ બાબત છે; અને અલ્પ કે અધિક પ્રમાણમાં વિદ્યમાન જ્ઞાન પોતાના આત્મમંદિર-માં અજવાળાં પ્રગટાવે એ મુખ્ય બાબત છે. બાહ્ય ભાવોમાં જ્ઞાનચેતના ગમે તેટલાં અજવાળાં પ્રગટાવે પણ પોતાની જ્ઞાનચેતના પોતાના આત્મમંદિરમાં અજવાળાં ન પ્રગ-ટાવે તો એ જ્ઞાન કિંવા ચેતના ગમે તેટલા વધુ પ્રમાણમાં હોય તોપણ તેની કશી કિંમત નથી. તત્ત્વદષ્ટિએ જોઈએ તો, એ જ્ઞાનચેતના નહીં પણ અજ્ઞાનચેતના છે. જૈન દર્શનમાં અભવ્ય આત્માઓના નવ પૂર્વ સુધી વિકાસ પામેલા જ્ઞાનને પણ જ્ઞાન તરીકે ન ગણતાં, આ કારણે જ, અજ્ઞાન ગણવામાં આવેલ છે. જ્યારે માષતુષ મુનિવરના અષ્ટ-પ્રવચનમાતા જેટલા અલ્પ જ્ઞાનને પણ, તે પોતાના આત્મ-મંદિરમાં અજવાળાં પ્રગટાવ-નાર હોવાથી, સમ્યગ્જ્ઞાન ગણવામાં આવેલ છે.

જ્ઞાનચેતનાનું પોતાના આત્મદેવ સાથે મિલન—જ્ઞાન, કિંવા ચેતનાનું એકાદ પણ નિર્મળ કિરણ એ દિવ્ય જ્યોતિ છે. હજારો કે લાખો સૂર્ય-ચંદ્રનાં અજવાળાં જે પ્રકાશ આપવા અસમર્થ છે તે પ્રકાશ આપવાની અદ્ભુત શક્તિ એ દિવ્ય જ્યોતિમાં રહેલી છે. પણ એ બને ક્યારે કે જ્યારે ભૌતિક વિજ્ઞાનની સાથે જ સંપૂર્ણતયા જોડાયેલ જ્ઞાન-ચેતનાનું પોતાના અલખનિરંજન અનંતના સ્વામી આત્મદેવ સાથે જોડાણ થાય. યોગિરાજ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજના શબ્દોમાં વિચારીએ તો—

"ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત"

—એ ભાવ આવે ત્યારે. જ્ઞાન-ચેતનાનું પોતાના આત્મદેવ સાથે મિલન એનું જ નામ સમ્યગ્ દર્શન છે; અધ્યાત્મના સુધાસાગરનું એ જ અમૃતબિંદુ છે. અને મુક્તિના પવિત્ર રાજમાર્ગનું એ જ મંગલ પ્રસ્થાન છે.

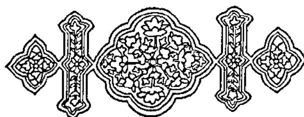
યુગવીર આચાર્યદેવ—શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપનાના સદુપદેશક માન-નીય યુગવીર આચાર્યદેવ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ વર્તમાન યુગના એક અધ્યાત્મયોગી મહાપુરુષ હતા. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો અધ્યાત્મવાદનો પવિત્ર સંદેશ સારાય ભારતના ગામડે ગામડે અને શહેરે શહેરે પાદવિહાર કરીને પહોંચાડનારા એ સમર્થ સંદેશવાહક હતા. ભૌતિક વાદને જ મુખ્યપણે પોષણ આપનાર પશ્ચિમની કેળવણીનો પ્રવાહ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, તેમ જ વર્તમાન યુગની નવી પ્રજાને અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ સંજોગોમાં પણ એ શિક્ષણ આપ્યા સિવાય ચાલવાનું નથી એ બાબતનો એમના હૈયામાં બરાબર ખ્યાલ આવ્યો હતો. આજની નવી પ્રજા એ પશ્ચિમની કેળવણી પાછળ ભારતની અધ્યાત્મવાદની પતિતપાવન સંસ્કૃતિનું રખેને વિસ્મરણ ન કરી જાય, એ અંગે એ મહાત્માના હૃદય-મંદિરમાં સતત ચિંતા રહેતી હતી. અને એ સંજોગોમાં પશ્ચિમની કેળવણી સાથે અધ્યાત્મભાવની સંસ્કૃતિ નવી પ્રજાના જીવનમાં હરહંમેશ જીવંત બની રહે, આ શુભ ભાવનાથી એ યુગવીર આચાર્યદેવે અધ્યાત્મભાવના સર્વોચ્ચ શિખરે આરૂઢ થયેલા તેમ જ અધ્યાત્મભાવના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુના પવિત્ર નામથી અલંકૃત શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના માટે સદુપદેશ આપ્યો હતો. તે સમયના ધર્મપરાયણ દાનવીર શ્રીમંતોએ પણ ઉપર જણાવેલા શુભાશયથી આચાર્યશ્રીના સદુપદેશનો અમલ કરી વિદ્યાલયનો શુભ મુહૂર્તે પ્રારંભ કર્યો હતો.

વટવૃક્ષ સમું વિદ્યાલય—વટવૃક્ષનું બીજ ભલે નાનું હોય, પણ યોગ્ય ભૂમિમાં વાવવા સાથે હવા, પાણી વગેરે અનુકૂલ વાતાવરણ મળે તો જેમ એ ભાવિકાળે સેંકડો મુસાફરોને શીતળ છાંયડી માટે વિશ્રાંતિનું ધામ બની રહે છે, તે જ પ્રમાણે કોઈ શુભ ચોઘડિયે સ્થપાયેલ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય પચાસ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન ખૂબ ફાલ્યું-ફૂલ્યું છે. મહારાષ્ટ્ર અને મહાગુજરાતમાં એની ચાર-ચાર શાખાઓ સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા-પ્રાપ્તિ માટે તીર્થધામ સમાન બની રહેલ છે, એ ઘણી ગૌરવ લેવા જેવી બાબત છે. સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન વગેરે અન્ય પ્રાન્તોમાં પણ વિદ્યાલયની શાખાઓ વિસ્તાર પામે એવી આજે સૌકોઈની શુભેચ્છા છે.

વિદ્યાર્થીઓને નમ્ર અનુરોધ—શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરનાર પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને મારો નમ્ર અનુરોધ છે કે તમો આ વિદ્યાલયના આશ્રયે વ્યાવહારિક કેળવણીમાં ગમે તેટલી પ્રગતિની સાધના કરો, પરંતુ વિદ્યાલયના આદ્યપ્રેરક આચાર્યદેવની ધર્મ-ભાવનાના પવિત્ર શુભાશયને તમો સહુ કોઈ હરહંમેશ ધ્યાનમાં રાખશો, અને એ ભાવનાનો અમલ કરવા ક્રિયાશીલ બનશો; તેમ જ પરિણામે અધ્યાત્મભાવનાં અમૃતબિંદુને જીવનમાં પ્રગટાવી ભગવાન મહાવીરના સાચા અનુયાયી બનવા સાથે વિદ્યાલયની ઉજ્જવળ કાર-કિર્દીમાં વૃદ્ધિ કરવા સદા પ્રયત્નશીલ રહેશો.

જૈન મંદિર
૧૦ મો રસ્તો, ચેમ્બુર, મુંબઈ ૭૧
તા. ૧-૨-૬૮

પંડિત શ્રી કીર્તિવિજયજી વિરચિત

ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ચઉપઈ

સંપાદક—પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી રમણીકવિજયજી ગણિ

ચાર કષાયોના અવગુણ વર્ણવી એનાથી છુટકારો મેળવવાનું ઉદ્બોધન કરતી આ નાની સરખી કાવ્યકૃતિ જેટલી સમજવામાં સરળ છે એટલી જ વાંચવામાં સરસ-મધુર છે. એમા અનેક કથાપ્રસંગોના સંકેતો જોવા મળે છે. આના કર્તા પંડિત શ્રી કીર્તિવિજયજી મહારાજ છે. તેઓએ સંવત ૧૮૩૫માં, વાગડ દેશમાં આની રચના કરી હતી. આ મુનિવર સંબંધી કે એમની બીજી કૃતિઓ સંબંધી કશી માહિતી મળી શકી નથી. છૂટા એક હસ્તલિખિત પાના ઉપરથી આ રચના અહીં આપવામાં આવી છે.

॥ અથ ચઉપઇ ॥

પહેલો સરસતી લીજે નામ, ચોવીસ જિનને કરું પ્રણામ;
ક્રોધ માન માયા ને લોભ, ભાખું અર્થ કરી થિર થોભ. ૧

ક્રોધ

ક્રોધે તપ કીધો પરજલે, ક્રોધે કર્મ ઘણેરાં ફલે;
ક્રોધે કરણી રૂડી જાય, ક્રોધે સમતારસ સુકાય. ૨

ક્રોધતણે વસ કાંઈ નવ ગણે, માતપિતા ને ગુરુ અવગણે;
ક્રોધે પંચેંદ્રી મુઝાય, ક્રોધે ઝેર ઘણેરો થાય. ૩

ક્રોધે વિકથા વાધે ઘણી, ક્રોધે કર્મ નિકાચિત ભણી;
ક્રોધે બે બાંધવ આફલે, ક્રોધે ભરત બાહુબળ લડે. ૪

ક્રોધે અચ્ચંકારી ભટ્ટા, ક્રોધે પતિસુ કરી ખટપટા;
ક્રોધે અર્જુનમાલી નામ, મહાવીર કીધો સુભ ઠામ. ૫

ક્રોધે કૂડકપટ કેલવે, ક્રોધે દુર્ગતિ અતિ મેલવે;
ફરસરામ ફરસી ફેરવે, ક્રોધે શંભુ હલ મેલવે. ૬

ક્રોધે બ્રહ્મદત્ત થયો કઠોર, બ્રાહ્મણ ડોલા કાઢ્યા જોર;
ક્રોધે સાસૂય થઈ નણંદ, સુભદ્રાસુ કીધો ફંદ. ૭

ક્રોધે કાઠા કર્મનો બંધ, ક્રોધે ઘરમાં પેસે ધંધ;
ક્રોધે ચેડા તે મહારાય, હલ-વીહલમાં સમરે જાય. ૮

ક્રોધે કુણીક કટકી કરે, ભાજી વિસાલા પાછો ફરે;
ક્રોધે લક્ષ્મણ ને વળી રામ, ક્રોધે રાવણ ટાલ્યો ઠામ. ૯

ક્રોધ તણી છે મોટી વાત, કોઈ ન કરજો એહની વાત;
ક્રોધે કર્મ ઘણાં બંધાય, ક્રોધે દુર્ગતિ પડવા જાય. ૧૦

તેહ ભણી સહુ છોડો ક્રોધ, સુખ નિરાબાધ લહો વલી બોધ;

માન

માન તણી હવે સુણજો વાત, માન તજે તે સબલ સુજાત. ૧૧

માને માન તુરંગમ ચડે, માને મોહજાલમાં પડે;
માને નીચ કુલ અવતરે, માને વિનય મૂલ નવિ જડે. ૧૨

માને ચઉગઇગત અનુચરે, માને જંબુક ભવમાં ફરે;
સાંબ પ્રદ્યુમન કહ્યા કુમાર, માને સ્યાલ તણો અવતાર. ૧૩

માને બલિરાજા નિરધાર, બ્રાહ્મણ સ્વરૂપ કહ્યો મોરાર;
માને ગયંદ તણો છે જોર, બાહુબલ છંડો એક ઠોર. ૧૪

માન તણી છે વધતી વેલ, માને માર્યા દુઃખની રેલ;
માને વીરમતી તે નાર, ચંદને કીધો કૂકડ સાર. ૧૫

પ્રેમલાલચ્છી હાથે ચડી, સુરજકુંડ કીધો ભવ ફરી;
માને દુર્યોધન દુઃખ લહે, માને સરપની ઓપમા લહે. ૧૬

માને ધરમ ન પામે કદા, માને કર્મ બંધાયે સદા;
માને માનવ ગહલો હોય, માને ભવ ફરસે સહુ કોય. ૧૭

માને બુદ્ધ ગલે નર સોઇ, માન તજે તે સુખિયો હોઈ;
માન તણી જે એ ગત કહી, ધરમી નર તે સુણજો સહી. ૧૮

માયા

હવે માયાનો કહું વિચાર, માયા નરકતણો છે બાર;
માયા-મોસ તણા છે દોસ, માયા કર્મતણો કરે પોષ. ૧૯

માયા-કપટે મલ્લીનાથ, માયા મોહતણો છે સાથ;
માયા કૂડ-કપટ કેલવે, માયા ભુંડી ગત મેલવે. ૨૦

માયા માનવ જૂઠો લવે, માયા નર નારીને ભવે;
માયા અષાઢાભૂત મુણિંદ, માયા લાડુ વોહર્યા ફંદ. ૨૧

માયા મોટો છે મકરંદ, માયા પડિયો સૂરજ–ચંદ;
માયા ફંદતણી છે જાલ, માયા સિંહતણી છે ચાલ. ૨૨

માયા અધિક કરે ઉફંડ, માયા કર્મતણો છે કુંડ;
માયા માનવધર્મ ન થાય, માયા પુણ્ય કરે અંતરાય. ૨૩

માયા ચોરી જારી કરે, માયાએ વીખુટો મરે;
છોટા મોટા માયા ધરે, માયા સબ સંસારી ફરે. ૨૪

માયા જાલે વાધ્યો જીવ, માયા પ્રાણી કરતો રીવ;
અરથ કહ્યો માયાનો સાર, લોભતણો હવે કહું વિસ્તાર. ૨૫

લોભ

લોભે લક્ષણ જાયે સહુ, લોભે પડીયા દાનવ બહુ;
લોભે લોભ ઘણેરો થાય, લોભે નરનારી ભિજાય. ૨૬

લોભે ગાંડો ગહેલો હોય, લોભે ધર્મ ન જાણે કોય;
લોભે સાગરદત્ત જલ પડ્યો, લોભે સુભૂમ ચક્રી નડ્યો. ૨૭

લોભે સંચો ધનનો કરે, માખી જીમ મહુઆલે ફરે;
લોભે ધન નવિ ખરચે વલી, વાગુલ ભવ પામે તે ફરી. ૨૮

લોભે દેશ પરદેશે જાય, લોભે નરનારી અફલાય;
પુણ્ય હોવે તો પામે વલી, બેઠા ધર્મ કરે કેલવી ૨૯

ક્રોધ લોભનો છોડો પાસ, શ્રાવક ધર્મ કરો ઉલ્લાસ;
લોભે નાના મોટા જીવ, લોભે કાર્ય કરે સદીવ. ૩૦

લોભતણી ગત છાંડો સાર, તીર્થયાત્રા કરો ઉદાર;
અઠાર પાંત્રાસ વરસ મઝાર, વાગડ દેશ વડો છે સાર. ૩૧

દેવદર્શન ગુરુ પંડિત રાય, 'કીર્તિવિજય' હરખે ગુણ ગાય;
ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે તે સદા, નરક નિગોદે નાવે કદા. ૩૨

॥ ઇતિ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ ચઉપઈ ॥

રાજ્યવાત્સલ્ય

લેખક—શ્રી સુબોધચંદ્ર નાનાલાલ શાહ

શ્રેષ્ઠી પેથડકુમાર: માંડવગઢના મહામંત્રી. એમણે જેમ માંડવગઢના રાજા જયસિંહદેવના રાજ્યનું મહામંત્રીપદ શોભાવ્યું એમ ધર્મનું મહામંત્રીપદ પણ કરી જાણ્યું હતું. એમના વખતમાં માંડવગઢનું આખું રાજ્ય સુરક્ષિત થયું, રાજ્યની સંપત્તિ અને સુખાકારીમાં વધારો થયો, અને આખા દેશની પ્રજા સુખી અને સમૃદ્ધિશાળી બની. બહારનાં આક્રમણોનો એમણે એવો જવાબ આપ્યો કે પછી તો કોઈ માડવગઢ રાજ્ય સામે આંગળી ચીંધવાની પણ હિંમત ન કરી શકે.

મહામંત્રી જેમ રાજ્યસંચાલનમાં કુશળ હતા તેમ વેપારમાં પણ એવા જ કુશળ હતા. સંપત્તિની તો એમને આગણે છોળો ઊછળતી હતી. અને પેથડકુમારે તો પહેલેથી જ પરિગ્રહનું પરિમાણ કરેલું, એટલે તેઓ પોતાની સંપત્તિનો ધર્મનાં અને લોકસેવાનાં કાર્યમાં ખોબે ખોબે ઉપયોગ કરતા. એમની સંપત્તિમાંથી તો કંઈક મનોહર દેવમંદિરો, ધર્મસ્થાનો, આશ્રયસ્થાનો અને સેવાલયો ઊભા થયાં હતાં. એ બધાં સ્થાનો પેથડશાની કીર્તિગાથા સંભળાવતાં હતાં. લોકોને થતું, પેથડશાએ કેટલી સંપત્તિની કમાણી કરી છે અને કેટલી સંપત્તિનું પોતાના હાથે દાન કર્યું છે! લોકોમાં તો કહેવાતું કે પેથડશાને ચિત્રાવલી મળી છે અને ફળી છે.

પેથડશાના માર્ગદર્શક હતા એક ધર્મગુરુ: આચાર્ય ધર્મઘોષસૂરિ એમનું નામ. ભારે પ્રભાવશાળી અને જ્ઞાની પુરુષ. આવા મોટા રાજ્યનો આવો મોટો મંત્રી એક નાના આજ્ઞાંકિત શિષ્યની જેમ એમનો પડ્યો બોલ ઝીલી લેતો: પોતાના ગુરુની કલ્યાણબુદ્ધિમાં એમને આટલી બધી આસ્થા હતી.

આમ રાજ્યસેવા, લોકસેવા અને ધર્મસેવાને લીધે મહામંત્રી પેથડકુમાર રાજ્યમાં અને પ્રજામાં સમાન રીતે પ્રિય બની ગયા હતા. રાજા અને પ્રજા બન્નેમાં એમની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા હતી અને સૌ એમની વાતને હોંશેહોંશે સ્વીકારી લેતા, અને પેથડકુમારનો જય-જયકાર બોલાવતા.

સૂર્ય અસ્ત થાય છે અને હસતું, ખીલતું, સુવાસ પાથરતું સુંદર–સોહામણું કમળ પોતાની પાંખડીઓ સંકેલી લે છે. જીવનનું પણ એવું જ છે. આયુષ્યનો સૂર્ય અસ્તાચળ તરફ ઢળે અને જીવનનું કમળ બિડાઈ જાય—બીજે સ્થાને ખીલવાને માટે! સમય થયો અને સર્વજનવત્સલ પેથડકુમારનું જીવન સંકેલાઈ ગયું. એમની કાયા એમની નામનાની સુવાસને સર્વત્ર પ્રસરાવીને નામશેષ બની ગઈ. પેથડકુમાર લોકહૃદયમાં અમર બની ગયા. જનસમૂહ એમની પુણ્યસ્મૃતિને અભિવંદી રહ્યો.

*

પેથડકુમારનો પુત્ર ઝાંઝણકુમાર: એય પિતા જેવો કર્મશૂર, ધર્મશૂર અને દાનશૂર હતો. ધર્મનું રહસ્ય, સંસારની અસારતા અને સંબંધોની અશાશ્વતતાને એ સારી રીતે સમજે છે, પણ પિતાનો વિયોગ એનાથી સહ્યો જતો નથી. એ તો વારેવારે પોતાના પિતાને સંભારીને ઉદાસ બની જાય છે. એને થાય છે: પિતાજી કેવા જાજરમાન પુરુષ હતા! હવે શું એમની છત્રછાયા ક્યારેય નહીં મળે? અને ઝાંઝણકુમારની આંખો અંતરની વેદનાનાં આંસુ સારવા લાગે છે.

ગુરુદેવ ધર્મઘોષસૂરિજી અવારનવાર ઝાંઝણકુમારને ધર્મવાણી સંભળાવીને આશ્વાસન આપે છે અને આવા ધર્મશૂર પિતાનું સ્મરણ કરીને આર્તધ્યાનમાં મનને દુઃખી કરવાને બદલે એમના જેવી ધર્મકરણીમાં ચિત્તને પરોવીને પોતાના જીવનને અને ધનને કૃતાર્થ કરવાની પ્રેરણા આપતા રહે છે. મહામંત્રીની જેમ ઝાંઝણકુમારને પણ આ ધર્મનાયક ગુરુમહારાજનો જ સાચો આશ્રય છે.

છતાં ઝાંઝણકુમારનું મન હજી શાંત અને સ્વસ્થ નથી થતું, એ જોઈને ધર્મઘોષ-સૂરિજી મહારાજે એમને તીર્થયાત્રાનો સંઘ કાઢવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને તીર્થયાત્રાના તથા સંઘ કાઢવાના અસંખ્ય લાભો વર્ણવી બતાવ્યા. પિતાનું આપ્યું અને પોતાના હાથે રળેલું ધન પણ અઢળક હતું, સારા કામમાં સામે ચાલીને ઉલ્લાસપૂર્વક ધનને વાપરવાની ઉદારતા પણ ઘણી હતી અને ધર્મનું આરાધન કરવાની તથા શાસનની પ્રભાવના વધારવાની ધગશ પણ પુષ્કળ હતી.

ઝાંઝણકુમારના મનમાં આચાર્ય મહારાજની વાત વસી ગઈ. એમને પણ થયું: બીજી દૃષ્ટિ ઉપરાંત લોકદૃષ્ટિએ પણ આવા મહાન અને ધર્માત્મા પિતાની સ્મૃતિ નિમિત્તે કંઈક પણ ધર્મકૃત્ય કરવું જ જોઈએ ને! સંઘ સહિત તીર્થયાત્રા કરવામાં તો પિતાજીને પણ સાચી અંજલિ આપી ગણાશે, સંઘને પણ ધર્મકરણી કરવાનો અવસર મળશે અને મારું પણ કલ્યાણ થશે. આવા અનેક લાભોનો વિચાર કરીને ઝાંઝણકુમારે ગુરુમહારાજના આ ધર્માદેશને તરત જ આદરપૂર્વક માથે ચડાવી લીધો, અને શત્રુંજય મહાતીર્થની યાત્રાએ મોટા સંઘ સાથે જવાનું નક્કી કર્યું.

સારા કામમાં સો વિઘ્ન, એટલે સારું કામ તો તરત જ પતાવ્યું સારું. એટલે મોટા સંઘની તાબડતોબ બધી તૈયારીઓ કરવાનો ઝાંઝણકુમારે આદેશ આપ્યો. ગામોગામના સંઘોને કંકોતરીઓ લખવામાં આવી. અને વિ. સં. ૧૩૪૦ ના વસંતપંચમીના મંગળમય દિવસે, મંગળ ચોઘડિયે અઢીલાખ જેટલા યાત્રિકોના મોટા સંઘ સાથે ઝાંઝણકુમારે,

આચાર્ય મહારાજ શ્રી ધર્મઘોષસૂરિજીની નિશ્રામાં, શત્રુંજય મહાતીર્થની યાત્રા માટે મંગલ પ્રયાણ કર્યું.

અઢી લાખ મનુષ્યોનો એ સંઘ જ્યારે પોતાના ડેરાતંબૂ ઉપાડીને ચાલતો ત્યારે જે દૃશ્ય સર્જાતું તે એવું હતું કે જે નજરે જોવું એ પણ એક લહાવો હતો.

સંઘ પણ કેવો મોટો! જ્યાં સંઘનો પડાવ થાય છે ત્યાં એક વિશાળ નગર વસી જાય છે. સંઘની સગવડ સાચવવા અને ભક્તિ કરવા ઝાંઝણકુમાર, એમના સાથીઓ અને સેંકડો શ્રેષ્ઠીઓ ઊભે પગે ખડા રહે છે. અનંતજ્ઞાની–સર્વજ્ઞ ભગવાને સંઘને તીર્થ કહીને અને એને નમસ્કાર કરીને એનો મહિમા વધાર્યો છે. આવા જંગમ તીર્થની ભક્તિ કરવાનો આવો અપૂર્વ અવસર ફરી મળ્યો કે મળશે! સંઘના માર્ગમાં આવતાં રાજ્યોના રાજાઓ, ઠાકોરો, મંત્રીઓ, મહાજનો અને શ્રેષ્ઠીઓ પણ સંઘનું સ્વાગત-બહુમાન અને સંઘની ભક્તિ કરવામાં જરા પણ પાછી પાની કરતા નથી. સૌ હોંશે હોંશે સેવા કરવા દોડી આવે છે. સૌને મન જીવનનો આ એક અમૂલ્ય લહાવો છે.

યાત્રાળુઓ નિત્યનિયમ મુજબ દેવદર્શન-પૂજન કરી શકે એ માટે બાવન બાવન તો વિશાલ જિનાલયો સાથે રાખવામાં આવ્યાં હતાં. હજારો વાહનો, ઘોડા, બળદો અને સુખાસનો વગેરેથી તેની વિરાટતા વધુ ને વધુ લંબાતી જતી હતી.

માન્યામાં ન આવે તેવું એ દૃશ્ય હતું. લોકો કહેતા કે આવડો મોટો સંઘ તે વળી હોતો હશે? તે ખાતો ક્યાં હશે? આટલા મોટા સમૂહને ખવડાવતું કોણ હશે? એને સૂવા–બેસવાની સગવડ શી હશે? પણ આ બધા સવાલો ત્યાં સુધી જ ટકતા કે જ્યાં સુધી સંઘનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનો અવસર ન મળતો. જ્યાં એ દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ જોવા મળતું ત્યાં આ બધા પ્રશ્નો સ્વયમેવ શાન્ત થઈ જતા.

સંઘના એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચવા માટે પગે ચાલનારને ખાસા ૩–૪ કલાક થાય એવો વિરાટ આ સંઘ હતો. આ સંઘ ગુજરાતમાં થઈ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં જવાનો હતો. અને ત્યાં જેના અણુએ અણુ પાપીઓનેય પાવન કરી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે તેવા પરમ તારક તીર્થાધિરાજના મસ્તક પર બિરાજમાન મુકુટમણિશા ભગવાન યુગાદીશ્વરને મનભરી નીરખવાની અને તે તારકની પૂજા–અર્ચા કરવાની ભાવના સેવતો હતો.

સંઘની અને ઝાંઝણકુમારની ભાવના સફળ થઈ: માર્ગમાં આવતાં બધાં ધર્મતીર્થોની અને છેવટે તીર્થાધિરાજ શત્રુંજય મહાગિરિરાજની ઉલ્લાસપૂર્વક યાત્રા કરીને, અને ઝાંઝણકુમારને સંઘપતિપદનો અભિષેક કરીને સંઘ પાછો ફરી રહ્યો હતો. પાછાં ફરતાં પણ સંઘમાં એ જ ધર્મરંગ પ્રવર્તતો હતો. જાણે ત્યાં ધર્મનું જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું, અને બધા યાત્રિકો એ ધર્મનગરીના વસનારા હતા.

*

પાછા ફરતાં માર્ગમાં ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર કર્ણાવતી આવતું હતું. કર્ણાવતી તે વખતે પંકાયેલ નગરી હતી, અને પુરાણપ્રસિદ્ધ સાબરમતી નદીને કિનારે વસી હતી. ત્યારે ત્યાં રાજા સારંગદેવનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. ગુજરાતનું રાજ્યશાસન નબળું પડ્યું હતું, છતાં ગુજરાતનો રાજા ત્યારે એ જ ગણાતો.

જેણે જેણે આવડા મોટા સંઘની વાત સાંભળી હતી તે બધા જ તાજૂબ થયા; તો પછી ગુર્જરેશ્વર કંઈ જુદી માટીના થોડા જ હતા! તે પણ તાજૂબ થયા. એમનેય થયું કે કેવી નવાઈની વાત છે કે અઢી લાખ માણસોનો આ સંઘ છે!

"આટલી મોટી જનમેદનીનો અધિનાયક કોણ હશે ભલા?" સારંગદેવે પોતાના પ્રધાનને પૂછ્યું.

"મહારાજ! આવા વિશાળ સંઘના સંઘપતિ ઝાંઝણકુમાર છે. માલવ દેશના માંડવગઢ રાજ્યના મહામંત્રીશ્વર સ્વનામધન્ય પેથડકુમારના તેઓ ધર્મી પુત્ર છે. પેથડકુમાર તો એવા ધર્માત્મા હતા કે એમણે બત્રીસ વર્ષની ભરયુવાનીમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત જેવું કઠોર વ્રત અંગીકાર કર્યું હતું! તેમણે ઓઢેલું વસ્ત્ર રોગીને પહેરાવતાં રોગ ચાલ્યો જાય એવી તો એમની ધાર્મિકતાની નામના હતી. તેઓ ખરેખરા ધાર્મિક શિરોમણિ અને પુણ્યવાન મહાપુરુષ હતા. આજના સંઘના સંઘપતિ ઝાંઝણકુમાર એમના પુત્ર છે અને તેઓ પણ ખૂબ ધર્મી છે."

ગુર્જરેશ્વર આ પ્રશંસા વિસ્ફારિત નયને સાંભળી જ રહ્યા. તેમને થયું કે આ સંઘને તો નજરે નીરખવો જ જોઈએ. અને સંઘનાં દર્શન અને સ્વાગતની એમની ભાવના વધુ પ્રબળ બની. સંઘના આગમનના સમાચાર આવ્યા એટલે રાજા અને પ્રજા બધાં ખૂબ રાજી થયાં. સર્વત્ર આવા મોટા અભૂતપૂર્વ સંઘના સ્વાગતનો ઉમંગ પ્રવર્તી રહ્યો.

રાજા સારંગદેવે પોતાના મંત્રીશ્વરને બોલાવી સંઘપતિ તથા સંઘનું યોગ્ય સન્માન કરવાની, નગરમાં તેમનો પ્રવેશ-મહોત્સવ કરાવવાની તથા રાજમહેલમાં તેમને લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી.

બીજા દિવસે જ્યારે એક પ્રહર લગભગ વીતી ગયો ત્યારે સંઘ કર્ણાવતીના પાદરે આવી પહોંચ્યો. નગરનાં તથા આસપાસનાં જિનચૈત્યો જુહારવા તથા શ્રમણ ભગવંતોને વંદના કરવા માટે સંઘ અહીં ચાર દિવસ રોકાવાનો હતો.

નમતી સંધ્યાએ ગુર્જરેશ્વર સારંગદેવ સંઘપતિના તંબૂમાં આવ્યા. સંઘપતિની બેઠક એક રાજરાજેશ્વર જેવી હતી. અદ્ભુત અને તેજસ્વી એમનું લલાટ હતું. બહુમૂલ્ય અને ભાગ્યે જ જોવા મળે એવા અલંકારોથી તેઓ સુશોભિત હતા. અતિશય નાજુક દેહલતાવાળી અને આરસમાંથી કંડારેલી દેવાંગનાઓ સમી ચામરધારિણીઓ તેમને ચામર વીંઝી રહી હતી. છત્રધર જરાય હાલ્યાચાલ્યા વિના તેમને છત્ર ધરીને ઊભો હતો. શ્રેષ્ઠીઓ અને સામંતો તેમના બંને પડખે દબદબાપૂર્વક બિરાજતા હતા.

ગુર્જરેશ્વર પોતાને મળવા આવી રહ્યા છે એ સમાચાર સાંભળતાં જ સંઘપતિ ઝાંઝણકુમાર પોતે ઊઠીને ગુર્જરેશ્વરનું સન્માન કરવા સામે ગયા. બંનેએ પરસ્પરનું અભિવાદન કર્યું. રાજવીએ સંઘપતિના તથા સંઘના કુશળ મંગલ પૂછ્યા. 'અમારા પ્રદેશમાં આપને કશી તકલીફ તો નથી પડી ને?' એ પ્રશ્નના જવાબમાં સંઘપતિએ ગુર્જરેશ્વરની પ્રસન્ન નજરને કારણભૂત ગણાવી.

મીઠી પ્રેમભરી વાતો શરૂ થઈ અને સૌ આનંદવિભોર બની ગયા.

છેવટે ઊઠતાં ઊઠતાં રાજવીએ આવતીકાલે રાજ્ય તરફથી સંઘપતિ તથા સંઘના નગરપ્રવેશ મહોત્સવની વાત મૂકી, અને ઝાંઝણકુમારે એનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો.

બીજા દિવસની સવાર થઈ અને આખું પાટનગર સંઘ અને સંઘપતિના સન્માનાર્થે નગર બહાર ઠલવાયું. અઢી લાખ યાત્રાળુઓ, બીજો પણ માનવસમૂહ અને નગરની સમસ્ત વસતી ભેગી થતાં ત્યાં માનવોનો હાલતોચાલતો મહેરામણ હિલોળા લેતો દેખાતો હતો; તેનું વર્ણન કરવું શકય નથી.

સંઘપતિ ઝાંઝણકુમારને નાના પર્વત સમા મહાકાય હાથી પર સોનાની અંબાડીમાં બેસાડવામાં આવ્યા અને ગુર્જરેશ્વર તેમની સાથે બેઠા. એક વિજેતા સેનાપતિનું જેવું સન્માન થાય તેથીય અધિક સન્માન તેમનું કરવામાં આવ્યું. સંઘ અને સંઘપતિની સવારી રાજમહાલય આવી પહોંચતાં ગુર્જરેશ્વર સંઘપતિનો હાથ ઝાલીને તેમને રાજ-મહાલય તરફ દોરી ગયા. સૌનો પરિચયવિધિ થયો અને તામ્બૂલો અપાયાં.

છેવટે રાજવીએ વિનંતી કરી : "શ્રેષ્ઠી ઝાંઝણકુમાર, જો તમે સ્વીકારો તો મારી એક વિનંતી છે કે આવતીકાલે આપ આપના સંઘમાંથી સારા સારા ચૂંટી કાઢેલા પાંચેક હજાર માણસો સાથે રાજમહાલયમાં મારે આંગણે ભોજન લેવા પધારો."

સૌને થયું કે હમણાં ઝાંઝણકુમાર હા પાડી દેશે. એક રાજા જેવો રાજા વગર માગ્યે, સામે ચાલીને આવું દુર્લભ બહુમાન કરતો હોય, તો એનો ઇન્કાર પણ કોણ કરી શકે ? અને એવો ઇન્કાર કરવાની જરૂર પણ શી ?

પણ ઝાંઝણકુમાર કંઈ સામાન્ય માટીના માનવી ન હતા. એમના તો રોમ રોમમાં ધર્મનું તેજ અને બળ વસેલું હતું. પોતાના સન્માન અને ગૌરવ કરતાંય પોતાના ધર્મનું અને પોતાના સાધર્મિકોનું ગૌરવ અને સન્માન એમના હૈયે વધારે વસેલું હતું. ઝાંઝણ-કુમારે નમ્રતા અને વિવેકપૂર્વક છતાં મક્કમપણે કહ્યું : "રાજન્! આપનું આમંત્રણ હું નહીં સ્વીકારી શકું, મને ક્ષમા કરો!"

"કારણ ?" રાજવીએ પૂછ્યું.

"કારણ એ કે મારા સંઘમા જેમને હું બીજા યાત્રિકોથી સારા તરીકે ચૂંટીને જુદા તારવી શકું એવા કોઈ માણસો જ નથી."

"એટલે શું તમારા સંઘમાં સારા કહી શકાય એવા માણસો જ નથી ?" રાજવીએ સંઘપતિની વાતને સમજ્યા વગર જ પૂછ્યું. પોતાની માગણીનો ઇન્કાર સાંભળીને એના અંતરને એક પ્રકારનો આઘાત લાગ્યો હતો.

"ના, મહારાજ, એવું નથી. આપ મારી વાત બરાબર સમજ્યા નહીં. મેં આપને કહ્યું એનો ભાવ તો એ છે કે મારા સંઘમાં કોઈ પણ ખરાબ માણસ નથી; બધા જ સારા છે. એમાં હું કોની ખરાબ તરીકે બાદબાકી કરીને સારાની પસંદગી કરું ? મારાથી એ ન થઈ શકે. આ સંઘમાં બધા જ મારા સહધર્મી ભાઈઓ છે, બધા જ શ્રેષ્ઠ છે; અને સૌ મારા આમંત્રણથી જ સંઘમાં પધાર્યા છે. તો પછી એમાં સારાખોટાનો વેરોવંચો કરીને એમનું માનભંગ કરનાર હું કોણ ?"

"તો પછી શું થાય?" રાજવી જરા અકળાઈને બોલ્યા.

"એ જ કે આપનું આમંત્રણ હું ન સ્વીકારું!" ઝાંઝણકુમારે કહ્યું.

રાજવીને આ વાતથી ખેદ થયો. એ ખેદે ગુસ્સાનું રૂપ ધર્યું. સહજ આવેશમાં આવીને રાજવી બોલ્યા: "તો શું તમારા અઢી લાખ માણસોના સંઘને મારે જમાડવો? શું કોઈ પણ માણસ આટલી મોટી સંખ્યાને જમાડી શકે ખરો?"

"રાજન્! આપની ભાવનાને હું સમજી શકું છું. આપની લાગણી સાચી અને અનુમોદના કરવા જેવી છે. કૃપા કરી આપે પણ મારી વાત સહાનુભૂતિથી સમજવી ઘટે. વળી મેં આપની પાસેથી એવી કોઈ આશા રાખી જ નથી કે આપ મારા સંઘના અઢી લાખ માણસોને જમાડો! બાકી આવડા મોટા સંઘને કેવી રીતે જમાડી શકાય એનો મારો નમ્ર તથા પ્રત્યક્ષ જવાબ એ છે કે હું આ સંઘને રોજ જમાડું જ છું. પણ આ કંઈ આગ્રહને વશ બનીને ખેંચપકડ કરવા જેવી વાત નથી. મોટી વાત તો ભાવનાની છે, અને આપની ભાવના મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ છે, અને એનું મારે મન જમણ કરતાં પણ વધુ મૂલ્ય છે." પેથડશાએ ગંભીરપણે કહ્યું.

પોતાના આમન્ત્રણની આ સ્થિતિ થવાથી ગુર્જરેશ્વર ગુસ્સામિશ્રિત ખેદના ભાવોથી વ્યાપ્ત બનેલા હતા. ત્યાં એમના મગજમાં એક ચમકારો થયો અને એમનાથી બોલાઈ ગયું: "સંઘપતિજી, શું હું તમને આખું ગુજરાત જમાડવાનું કહું તો તમે જમાડી શકો ખરા? જો ના, તો પછી તેવું જ મારા માટે છે, એ તમારે સમજવું જોઈએ અને મારા આમન્ત્રણનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ."

સારંગદેવ રાજાની વાત સાંભળી મંત્રીશ્વરે પૂરી ધીરતાથી કહ્યું: "રાજન્! અગર જો આપ ફરમાવો તો હું આખા ગુજરાતને જમાડીશ. શાસનદેવ મને એમાં સહાય કરશે. અત્યારે જ મારું આપને આમંત્રણ છે."

સંઘપતિનો ઉત્તર સાંભળી ગુર્જરેશ્ર પહેલાં તો ડઘાઈ જ ગયા; પછી થોડીવારે બોલ્યા: "ઝાંઝણકુમાર, આખું ગુજરાત એટલે શું એવો કંઈ ખ્યાલ તમે કરી શકો છો? તમે એને જમાડવાનું કહો છો?"

"રાજન્! સઘળો જ ખ્યાલ કરી શકું છું અને આજે, આ ઘડીએ જ, આપને સમસ્ત ગુજરાતને મારા તરફથી જમવાનું આમંત્રણ પાઠવવા વિનંતી કરું છું."

રાજવી મોંમાં આંગળાં નાખી ગયા કે આ સંઘપતિ આ શું બોલે છે! પણ ચાલો, કસોટી થશે, એમ સમજી તેમણે મન મનાવ્યું.

આમ વાતવાતમાં પ્રસંગે એક જુદું જ રૂપ ધારણ કરી લીધું. ઝાંઝણકુમારના સંઘનું પ્રયાણ બંધ રહ્યું. આખો સંઘ કર્ણાવતીની બહાર રોકાઈ ગયો. આખી ગુજરાતની પ્રજાને ઝાંઝણકુમારના રાજ્યવાત્સલ્યમાં જમવાનાં આમંત્રણો મોકલાઈ રહ્યાં.

ભગવાન જિનેન્દ્રનું શાસન જેણે રગરગમાં પચાવ્યું હોય છે એવા ધર્મશૂર આત્માને, પ્રસંગ આવે ત્યારે, વટ કેવી રીતે રાખવો તે શીખવવાનું ન હોય. હવે તો સંઘવાત્સલ્ય કે સહધર્મીવાત્સલ્ય નહીં પણ રાજ્યવાત્સલ્યના મહાજમણને હર્ષ અને ઉલ્લાસપૂર્વક

સફળ કર્યે જ છૂટકો હતો. અને ઝાંઝણકુમાર એમાં જરાય પાછા પડે એવા ન હતાં. એમની શક્તિ અને ભક્તિ બન્ને અજોડ હતી.

કામ ન કલ્પી શકાય એવું મોટું હતું અને ઘણી ઝડપે પૂરું કરવાનું હતું. પણ એની પાછળ પ્રતાપી પિતાના પુત્રની વ્યવહારદક્ષ વણિક બુદ્ધિ કામ કરતી હતી, સંઘમાંના ભાવનાશીલ અગ્રણીઓનો અને કુશળ કાર્યકરોનો ઉમંગભર્યો સાથ હતો, અને પૈસાની તો કોઈ કમી જ ન હતી, એટલે કામની સફળતામાં કોઈ સંદેહ ન હતો.

રસોઈની અને જમાડવાની તાબડતોબ તૈયારીઓ કરવામાં આવી. એકીસાથે પાંચસો માણસોને જમવા બેસાડી શકાય એવા વિશાળ એક સો જેટલા મંડપો ખડા કરવામાં આવ્યા. સાબરમતીનો આખો કિનારો અને કર્ણાવતીની આસપાસનો વેરાન લાગતો વન-પ્રદેશ જાણે વન–ભોજનનું ભર્યું ભર્યું રળિયામણું ઉદ્યાન બની ગયું. જમનારને બહુમાન પૂર્વક જમાડી શકાય એવી બેસવા–પીરસવાની પૂરી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

બધી પૂર્વતૈયારી પૂરી થઈ એટલે નિશ્ચિત દિવસથી રાજ્યવાત્સલ્ય અથવા તો પ્રજાવાત્સલ્યનો મહાજમણવાર શરૂ થયો. કર્ણાવતીના રાજવી અને નગરજનો પણ આ કામમાં પૂરા ઉત્સાહથી સાથ આપવા આવી પહોંચ્યા. રાજા સારંગદેવનો રોષ પણ ઊતરી ગયો હતો. આ કાર્યને એમણે પોતાનું જ માની લીધું. રાજ્યની મદદથી જ્ઞાતિવાર જુદા જુદા મંડપોમાં પ્રજાજનોને ભાવપૂર્વક જમાડવામાં આવતા; દિવસભર એ કામ ચાલ્યા કરતું.

જાણે ઝાંઝણકુમારે રાજ્યવાત્સલ્ય કે પ્રજાવાત્સલ્યનો સપ્તાહુનિક મહોત્સવ માંડયો હોય એમ સાત સાત દિવસ સુધી આ જમણવાર ચાલ્યો. અને સમગ્ર ગુજરાતની પ્રજાએ માંડવગઢના સ્વર્ગસ્થ મહામંત્રીના સુપુત્ર ઝાંઝણકુમારની મહેમાનગતિનો અનેરો લાભ લીધો અને એમની ધર્મભક્તિ, કાર્યશક્તિ અને ઉદારતાનાં દર્શન કર્યાં.

બરાબર સાતમા દિવસની સંધ્યાએ સમસ્ત ગુજરાત જમી રહ્યું ત્યારે હર્ષથી છલકાતી આંખે રાજા સારંગદેવ સંઘપતિ ઝાંઝણકુમાર પાસે આવી પહોંચ્યા અને ગદ્‌ગદ વાણીથી બોલ્યા : " શ્રેષ્ઠીવર ! તમે ન કલ્પી શકાય કે નજરે જોયું ન હોય તો ન માની શકાય એવું અતિઅદ્‌ભુત કાર્ય કરી બતાવ્યું ! તમને સમજવામાં મેં ખરેખર ભૂલ કરી ! મને માફ કરો. તમારામાં જે શક્તિ છે તે મારામાં નથી. તમે તો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો. અમે એ ક્યારેય નહીં ભૂલી શકીએ."

ઝાંઝણકુમારે વિનમ્ર બનીને કહ્યું: " મહારાજ ! આ કાંઈ મારી શક્તિ નથી; આ તો મારા અભીષ્ટદેવ ભગવાન જિનેન્દ્રદેવે દર્શાવેલ દાનધર્મની શક્તિ છે. આ બધો જ યશ એ મહાપ્રતાપી ઇષ્ટદેવને અને એમણે પ્રરૂપેલ સર્વકલ્યાણકારી ધર્મને ઘટે છે. હું તો માત્ર એમના ચરણની રજ છું."

રાજવીએ પૂછયું : " ઝાંઝણકુમાર, આ જમણ માટે તમે કેટલી મીઠાઈ બનાવરાવેલી ?"

" રાજેશ્વર ! મીઠાઈઘર જોવા પધારો " અને ઝાંઝણકુમાર રાજા સારંગદેવજીને તે તરફ દોરી ગયા.

ત્યાં રાજવીએ શું જોયું ? હજી બીજા હજારો માણસો જમી શકે એટલી 'તાજી મીઠાઈના ગંજ ખડકાયા હતા. રાજવી આ દાનેશ્વરીને મનોમન વંદી રહ્યા અને લાગણી-

ભર્યા સ્વરે બોલ્યા: 'સંઘપતિજી, માગો, માગો, માગો તે આપું. તમારા આ કૃત્યથી હું અતિ પ્રસન્ન થયો છું."

ઝાંઝણકુમારે કહ્યું: "રાજન્! આપ જેવા રાજવીઓના રૂડા પ્રતાપે તો અમે સિદ્ધક્ષેત્રની યાત્રા કરી આવ્યા, આથી વિશેષ અમારે શું જોઈએ?"

ગુર્જરેશ્વર બોલ્યા: "શ્રેષ્ઠી, એમ ન ચાલે. જે મન થાય તે માગો; આજે તો મારી ભાવનાને પોતાના માર્ગે વિહરવા દો."

ખૂબ વિચાર કરી સંઘપતિએ કહ્યું: "રાજન્! મારે માગવાનું તો કંઈ છે નહીં, પણ જો તમારે આપવું જ હોય તો એક જ વસ્તુ માગું છું અને તે એ કે આપની કેદમાં પડેલા સમસ્ત રાજાઓને મુક્ત કરો."

ગુર્જરેશ્વરને થયું કે મંત્રીશ્વરે માગવામાં કશી જ કચાશ રાખી નથી. ઘણું ઘણું માંગ્યું છે; પણ ગુર્જરેશ્વર પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ હતા.

બીજા દિવસના પ્રભાતે બધાય રાજાઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા અને તેમના મુક્તિદાતા માંડવગઢના શ્રેષ્ઠી ઝાંઝણકુમાર છે તે એમને જણાવવામાં આવ્યું.

હર્ષથી છલકાતાં નેત્રો દ્વારા બીજાનાં નેત્રોને પણ સજળ બનાવતું એ રાજવીવૃંદ જ્યારે ઝાંઝણકુમારના તંબુમાં આવી એમનો ઉપકાર માનવા લાગ્યું ત્યારે તો અંતરને ગદ્ગદ બનાવી દે એવું દૃશ્ય ખડું થયું. સૌએ ભગવાન વર્ધમાનસ્વામીની મહાકરુણાનો અને એમના શાસનનો જયજયકાર બોલાવી દીધો.

બીજા દિવસે સવારે આ મહાકાય સંઘે કર્ણાવતીથી આગળ પ્રયાણ આદર્યું ત્યારે પાછળ ઊભેલું રાજવીવૃંદ અને ગુર્જરેશ્વર સારંગદેવ સમેત સમસ્ત નગરજનોનાં હૃદયમાં ભગવાન જિનેન્દ્રના શાસનની અદ્ભુતતા અંકાઈ ચૂકી હતી. ઝાંઝણકુમારે એ સૌને જાણે વશ કરી લીધા હતા.

સ્વ. મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિ વિરચિત

विजयोल्लासमहाकाव्य (એક અજ્ઞાત કૃતિનો ટૂંક પરિચય)

લેખક : પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી યશોવિજયજી

સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમા જન્મેલા અને અઢારમી સદીના લગભગ મધ્ય ભાગે દિવંગત થએલા, ષડ્દર્શનવેત્તા, ન્યાયવિશારદ, ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે પોતાના જીવન દરમિયાન વિવિધ વિષયના સેંકડો ગ્રન્થો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, રાજસ્થાની અને ગુજરાતી—એ ચારે ભાષામા રચ્યા હતા આમ છતા અત્યારે તો એમના ગ્રંથો અતિપરિમિત સંખ્યામા ઉપલબ્ધ થાય છે. તેઓશ્રીને કાળધર્મ પામે હજી પૂરા ત્રણસો વરસનો ગાળો પણ નથી વીત્યો, છતા એમની સેંકડો કૃતિઓ અનુપલબ્ધ બની જાય એ દુઃખદ તેમ જ રહસ્યમય ઘટના છે

જોકે હજુ ઘણા જૈન જ્ઞાનભંડારો પૂરી ચોકસાઈથી જોવાયા નથી. આજે હસ્તપ્રતિઓનો વપરાશ શ્રમણસંઘમા પાંચ ટકા જેટલો પણ રહ્યો નથી એના પરિણામે જ્ઞાનભંડારો જોવાની તકો ક્યાથી ઊભી થાય? આજે તો હસ્તપ્રતિઓની લિપિ ઉકેલવાનું પણ દુર્લભ થતું જાય છે એટલે જ્યારે અધિકૃત વ્યક્તિઓની નજરે અણખોળ્યા[1] ભંડારો ઝીણવટથી તપાસાશે ત્યારે, સંભવ છે કે, બીજી થોડીઘણી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થયા વિના નહીં રહે

આ સાલમા જ થોડા વખત પહેલા સૌરાષ્ટ્રમા જૂનાગઢ શહેરના જ્ઞાનભંડારની ખોજ કરતા પ્રાપ્ત થએલી એક નાનકડી અને અપૂર્ણ છતા અત્યાર સુધી અપ્રાપ્ત તેમ જ અજ્ઞાત કૃતિનો અલ્પ પરિચય કરાવવા માટે આ લેખ લખું છું "શ્રી યશોભારતી જૈન પ્રકાશન સમિતિ" ના પ્રથમ પુષ્પ તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલી મહોપાધ્યાયજીકૃત સ્વોપજ્ઞ ઐન્દ્રસ્તુતિની પ્રસ્તાવનામા મહોપાધ્યાયજીકૃત ઉપલબ્ધ, અનુપલબ્ધ, પૂર્ણાપૂર્ણ ગ્રન્થોની જે યાદિ પ્રગટ કરી છે, એમા આ કૃતિની નોંધ લેવામા આવી નથી કારણ કે અદ્યાવધિ પ્રાપ્ત

[1] ઉદાહરણ તરીકે અમદાવાદના ડેલાના ઉપાશ્રયના ભંડારનું નામ સૂચવી શકાય

યાદીઓમાં કે ગ્રન્થોમાં આ ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ જોવા મળ્યો નથી. આથી સમજાય છે કે એઓશ્રીએ વિધવિધ ક્ષેત્રે અવનવી કેટલીયે કૃતિઓની રચના શરૂ કરી હશે, અને એક યા બીજા કારણે તે અપૂર્ણ રહી હશે. એમાં જે કૃતિ પોતાના પ્રારંભની જેમ જ પોતાનો અન્ત જોવાનું સદ્ભાગ્ય ધરાવતી હશે તેણે પોતાનો અન્ત જોયો હશે; અને એવું ભાગ્ય ન ધરાવનારી ઘણીયે કૃતિઓ એમ ને એમ અધૂરી જ રહી હશે. ઉપર સૂચવ્યું તેમ જૂનાગઢમાંથી મળી આવેલી આવી જ એક અલ્પપુણ્યક કૃતિનું નામ છે–विजयोल्लासमहाकाव्य.

ખુશનસીબીની વાત એ છે કે આ કૃતિ ખુદ ઉપાધ્યાયજીના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં જ લખાયેલી મળી આવી છે. આ કૃતિની હસ્તપ્રતિ, ઉપર કહ્યું તેમ, જૂનાગઢ જૈનસંઘના જ્ઞાનભંડારની છે. પોથી નં. ૧૦૫૪, અને પ્રતિ નં. ૩૮૮ છે. આ કૃતિ શોધી કાઢવાનું સૌભાગ્ય મુનિવર શ્રી ધુરંધરવિજયજીને પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓશ્રીએ એ કૃતિ અમદાવાદ મારા પરમ આત્મીય જન, પૂજ્ય આગમપ્રભાકર મુનિવર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને મોકલી; તેઓશ્રીએ તેની ફોટોસ્ટેટ કોપી મને મોકલાવી

આ પ્રતિનાં પાનાં પાંચ છે. પાંચમું પાનું અડધું લખાયેલું છે. એમાં બીજા સર્ગનો ૬૫મો શ્લોક પૂરો લખાયા પછી આગળનું કામ પડતું મુકાયું છે. દરેક પાનામાં ૧૫થી ૧૮ પંક્તિઓ છે. શ્લોકોની રચના ઉપજાતિ છંદમાં કરેલી છે.

ગ્રન્થનો વિષય ચરિત્ર છે. આ ચરિત્ર જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ વિજયહીરસૂરીશ્વરજી મહારાજની પાટે આવેલા મહર્ષિ આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરિ મહારાજશ્રીનું છે, જેઓ શ્રી વિજયદેવસૂરિની પાટે આવેલા હતા.

આ હસ્તપ્રતનો બાહ્ય પરિચય જોયો; હવે એનું આછું આંતર દર્શન કરીએ—

જૈન પ્રણાલિકા મુજબ (પ્રાય) ૯૯૦નો મંગલ અંક ટપકાવી તુરત જ ॥ ऐँ नमः ॥ લખી, સકલભટ્ટારકશિરોમણિ ભટ્ટારક શ્રી ૫ વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજને નમસ્કાર કર્યો છે. પછી ગ્રન્થારંભ કર્યો છે.

પ્રથમના ત્રણેય શ્લોકોના પ્રારંભમાં અનુક્રમે : (૧) ऐँकारसार,[1] (૨) ऐन्द्रं प्रकाशं[2] (૩) ऐँकारमाराधयताम्[3]। આ પ્રમાણે ऐँ બીજથી સંયોજિત શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે.

અહીંયા સમજવા જેવી બાબત એ છે કે, ઉપાધ્યાયજી ભગવંતની અદ્યાવધિ પ્રાપ્ત તમામ કૃતિઓ, પછી તે સ્વહસ્તાક્ષરી હોય કે પરહસ્તાક્ષરી હોય, એ સહુના પ્રારંભમાં માત્ર આદિના એક જ શ્લોકના પ્રારંભમાં સરસ્વતીમંત્રના બીજભૂત ગણાતા ऐँ બીજથી

૧. ऐँकारसारस्मृतिसंप्रवृत्तैर्वृत्तैः सुवृत्तैः पटुगीतकीर्तिः ।
मदंतरायव्ययसावधानः श्रियेऽस्तु शंखेश्वरपार्श्वनाथः ॥ १ ॥

૨. ऐन्द्र प्रकाशं कुरुतां ममोघन्महारयादेव सरस्वतीयम् ।
सदाहितानां तनुते हितं या, पुंमां पविना सकलाधिकारम् ॥ २ ॥

૩. ऐँकारमाराधयतां जनानां, येषां प्रसादः परमोपकारी ।
तेषां गुरूणां चरणारविंद–रज.परां संपदमातनोतु ॥ ३ ॥

સંવલિત ઐન્દ્ર જેવા શબ્દનો પ્રયોગ જરૂર કર્યો છે, પણ એકથી વધુ એટલે કે બે નહીં પણ ત્રણેય શ્લોક સુધી 'ऐँ' બીજ સહિત શબ્દપ્રયોગ કર્યો હોય તેવી આ પહેલી જ કૃતિ જોવા મળી છે.

આ પ્રસંગે વાચકોને એ યાદ આપવું યોગ્ય થઈ પડશે કે ઉપાધ્યાયજીએ કાશીમાં ગંગાના તટે બેસીને સરસ્વતીનું જે વરદાન[1] મેળવ્યું, તે સિદ્ધિ સરસ્વતીદેવીના ऐँ મંત્ર-બીજને જ આભારી હતી. અને પછી તો જાણે એનું ઋણ ચૂકવવા હશે કે ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવા કહો, પણ એ બીજને[2] દરેક ગ્રંથના મંગલાચરણના આદિ શ્લોકમાં ગોઠવીને તેઓએ અમર બનાવી દીધું.

અહીંયા ચોથા શ્લોકની રચનામાં સમાન કક્ષાના યમક પ્રકારના ભાષાપ્રયોગો કરીને રચનાકૌશલ્યનું દર્શન કરાવી, કર્તાએ કાવ્યરચના ઉપરનું પોતાનું પ્રભુત્વ ખ્યાત કર્યું છે. આ રહ્યો તે શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ—

न्यूनाधिकाभ्यां शशिमानुमद्भ्यां,
ताभ्यामुभाभ्यां किलकुण्डलाभ्यां ।

ત્યાર બાદ દશમા શ્લોકમાં પોતે જેઓશ્રીના ચરિત્રનું વર્ણન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે તે વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી નામનો ઉલ્લેખ કરે છે.

પહેલો સર્ગ ૧૦૨ શ્લોકો વડે પૂર્ણ કરાયો છે. ત્યાં અંતમાં કેટલાક શ્લોકો વિવિધ છંદમાં આપી ગ્રન્થનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

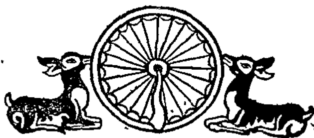
આ સર્ગ જ્યાં પૂરો થાય છે ત્યાં–**इति श्रीविजज्ञोल्लासे विजयाङ्कमहाकाव्ये[3] प्रथमसर्गः ॥** એમ લખીને આ કાવ્ય મહાકાવ્ય છે, અને એને વિજય શબ્દથી અંકિત કર્યું છે, એમ સૂચવ્યું છે. આ પ્રમાણે કૃતિપરિચય પૂર્ણ થાય છે.

ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય, મુંબઈ, વિ. સં. ૨૦૨૪

૧. સરસ્વતીની સાધના કરી વરદાન મેળવ્યાની વાત તેઓશ્રીએ પોતે જ પોતાની કૃતિઓમાં જણાવી છે

૨. ગમે તે કારણ બન્યું હશે, પણ એકાદ બે કૃતિ અપવાદરૂપ એવી પણ છે, જેના પ્રારંભમાં 'ऐँ' બીજ સંવલિત 'ऐन्द्र'નો પ્રયોગ નથી.

૩. આ કાવ્યનું જે નામકરણ જણાય છે તે **विजय** ગચ્છનું સૂચક લાગે છે.

વિદ્યાલય અંગે થોડીક વિચારણા

લેખક : શ્રી ડૉ. વલ્લભદાસ નેણસીભાઈ મહેતા

॥ नमो नमो नाणदिवायरस्स ॥

કેળવણીની પ્રધાનતાના ચાલુ જમાનામાં જ્યારે કેળવણી લેનારાની સંખ્યામાં વધારો થઈ રહ્યો છે તે વખતે કેળવણીની પ્રગતિમાં બોર્ડિંગો અને વિદ્યાલયો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કેળવણીનો વિચાર કરતી વખતે આવી જાતનાં વિદ્યાલયો કેવી રીતે જનસમાજને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, તે વિચાર કરવાનું ખૂબ જ જરૂરી છે. કારણ કે આપણી કોમનો મધ્યમ અને સાધારણ સ્થિતિનો મોટો ભાગ આવી સંસ્થા મારફત જ કેળવણી લઈ શકે છે. આવાં વિદ્યાલયોમાં રહીને વિદ્યાર્થીઓ ઓછા ખર્ચે સારી રીતે રહી શકે તે માટે વિદ્યાલયોની જરૂરિયાત અનિવાર્ય છે. સ્કૂલની–કૉલેજની કેળવણીમા તો ફક્ત માનસિક તથા જરૂર પૂરતી વ્યાવહારિક કેળવણી મેળવી શકાય છે, જ્યારે આવાં વિદ્યાલયોમાં શારીરિક અને નૈતિક તેમ જ ધાર્મિક કેળવણી મળવાથી વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓનો વિશેષ વિકાસ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહી અભ્યાસ કરે અને પોતાનું જીવન આવી સંસ્થાઓમાં પસાર કરે તેમાં અનેક જાતના લાભો સમાયેલા છે. તેઓની માનસિક શક્તિ કેળવવા માટે શાળાઓમાં અને કૉલેજોમાં ઘણો જ ટૂંક સમય મળતો હોવાથી પરીક્ષાપૂરતો જ અભ્યાસક્રમ ગોઠવવામાં આવે છે; જ્યારે વિદ્યાલયોમાં માનસિક ઉપરાંત શારીરિક તેમ જ ધાર્મિક અભ્યાસનો પ્રબંધ હોઈ આવી સંસ્થા વિશેષ ઉપયોગી નીવડે છે.

આવી જાતનાં વિદ્યાલયોનો હેતુ શો હોવો જોઈએ તે ખાસ વિચારવા લાયક બાબત છે. આવી સંસ્થાઓ મારફત શિક્ષણ લેવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દરેક વિદ્યાર્થીના ચારિત્રના વિકાસનો હોવો જોઈએ—પછી ભલે આ મુખ્ય હેતુની સાથે બીજા નાનામોટા હેતુઓ સંકળાયેલા હોય. મતલબ કે વિદ્યાર્થી સેવા, સંયમ અને સ્વાશ્રયનું મહત્ત્વ સમજીને જીવનમા એને અપનાવી શકે અને પોતાની જાત, કુટુંબ તથા દેશ તરફ પોતાનું કર્તવ્ય બરોબર રીતે અદા કરી શકે એવી કેળવણી એને મળવી જોઈએ અને તે ફક્ત આવી સંસ્થાઓ મારફત જ મળી શકે છે.

અભ્યાસનો ઉદ્દેશ શું છે ? વિચાર–વિનિમય કે ચર્ચા-વિચારણા આદિથી જ્ઞાનને કસવું અને પ્રગટ કરવું. માત્ર પુસ્તકો ગોખી જવાથી કાંઈ વળતું નથી. આજની કેળવણી માણસના દિલનો જે બગાડો કરે છે તેને દૂર કરવા ધાર્મિક અભ્યાસ આવશ્યક છે; તે માટે આવાં વિદ્યાલયો સ્થાપવામાં આવે છે. વિદ્યાલયનો એક હેતુ માણસનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવું એ પણ છે. સહનિવાસ અને સહાધ્યયનનાં સંસ્મરણો મીઠાં હોય છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ વિચારોની આપ લે કરે છે, આદર્શો ઘડે છે અને શું બનવું તેનાં સ્વપ્નો સેવે છે. નિશાળમાં અગર કૉલેજમાં તો ફક્ત ચાર કે પાંચ કલાક સાથે રહી શકે છે, જ્યારે વિદ્યાલયોમાં ચોવીસ કલાક ભેગાં રહેવાનું એટલે એકબીજાને સારી રીતે ઓળખી શકે અને સંગઠન અને શિસ્ત સાધી શકે.

ઉપર સૂચવ્યું તે પ્રમાણે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ જૈન સમાજના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક આશીર્વાદ સમાન સંસ્થા છે. આજથી બાસઠ વર્ષ પૂર્વે–સને ૧૯૦૬માં ગુજરાત-કાઠિયાવાડના અમો દસ બાર વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે કૉલેજના અભ્યાસ માટે મુંબઈ ગયેલા ત્યારે ત્યાં શ્વેતાંબર અગર સ્થાનકવાસી કોઈ પણ બોર્ડિંગ હસ્તી ધરાવતી ન હતી, એટલે અમો બહુ જ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયેલા. પણ સદ્ભાગ્યે દિગંબર સંપ્રદાયની તારદેવ ઉપર આવેલી હીરાચંદ ગુમાનજીની જૈન બોર્ડિંગમાં થોડી જગ્યાઓ ખાલી હતી એટલે ત્યાંના સંચાલક શેઠ માણેકચંદ પાનાચંદભાઈને અમારી મુશ્કેલીની વાત કહી એટલે તેમણે ઘણી ખુશીથી બોર્ડિંગમાં રહેવાની સંમતિ આપી. એટલે અમે જુદાં જુદાં શહેરોના વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહીને અભ્યાસ કરી શકયા.

એ વખતે ઉચ્ચ કક્ષાનો અભ્યાસ કરનારની સંખ્યા બહુ અલ્પ રહેતી, છતાં આપણી કોઈ બોર્ડિંગનો અભાવ અમોને બહુ સાલતો હતો. ઉત્તરોત્તર અભ્યાસીઓની સંખ્યા વધતા જતાં વિદ્યાર્થીઓને ઘણી અગવડતા જણાવા લાગી એટલે સંવત ૧૯૭૧—સને ૧૯૧૫ માં—જૈન કોમના સદ્ભાગ્યે, પ. પૂ. પ્રાતઃસ્મરણીય દીર્ઘદર્શી આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજ સાહેબને એવી પ્રેરણા થઈ આવી કે જે વ્યક્તિ અને સમાજ શિક્ષણમાં અગ્રેસર હશે તે બધી લાઈનોમાં અગ્રેસર થઈ શકશે. તેઓશ્રીની આ પ્રેરણા શ્રીસંઘે સહર્ષ ઝીલી લીધી અને તેને પૂરતી સહાય આપી પ્રગતિશીલ બનાવી.

આ રીતે આ સંસ્થાએ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધતા તેની સૂવર્ણજયંતી ઊજવવા ભાગ્યશાલી થયેલા છીએ. આ સંસ્થા દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંસ્કાર પામેલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ ભારત અને પરદેશમાં જુદા જુદા સ્થળે ધંધા અને નોકરી સાથે ધર્મ અને સેવાના ક્ષેત્રે સારી સુવાસ ફેલાવી રહ્યા છે. ચાલુ જમાનાની આર્થિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં અસહ્ય મોંઘવારીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું ખર્ચ મધ્યમવર્ગના માનવીઓ કયાંથી કરી શકે તેનો વિચાર કરતાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની ઉપયોગિતાનો સાચો ખ્યાલ આવી શકે છે.

બાસઠ વર્ષ પહેલાં ઉચ્ચ અભ્યાસમાં વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦ થી ૬૦૦ જેટલું ખર્ચ થતું; જ્યારે અત્યારે રૂા. ૨૦૦૦થી પણ વધારે ખર્ચ આવે છે. એ વખતે મધ્યમવર્ગના વિદ્યાર્થીને લોનરૂપે એક જ સંસ્થા શ્રી ધરમચંદ ઉદયચંદ એજ્યુકેશન ફંડમાંથી તે ફંડના સંચાલક મુરબ્બી જીવણચંદભાઈ (હાલ મુનિ શ્રી જિનભદ્રવિજયજી) જરૂરપૂરતી સહાય કરી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાની સારી એવી અનુકૂળતા કરી આપતા. હાલ વિદ્યા.

લયમાં ઘણાં ટ્રસ્ટો થવાથી તેનો લાભ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ લઈ રહ્યા છે, અને પોતાના હાર્દિક આશીર્વાદ વરસાવી રહ્યાં છે. દેશમાં કેળવણીની માંગ દિનપ્રતિદિન વધતાં શ્રી મહાવીર વિદ્યાલયે સમયને પારખી મુંબઈ ઉપરાંત અમદાવાદ, પૂના, વડોદરા અને આણંદમાં તેની શાખાઓ શરૂ કરી, અને તેનો લાભ જૈન સમાજના વિદ્યાર્થીઓ અત્યારે સારા પ્રમાણમાં લઈ રહ્યા છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાનું ધોરણ બહુ ઊંચુ હોઈ ફર્સ્ટ કલાસ વિદ્યાર્થીને સહેલાઈથી પ્રવેશ મળી શકે છે; જ્યારે સેકન્ડ કલાસ તથા ઓછા માર્કસવાળા વિદ્યાર્થીઓને ટ્રસ્ટસ્કૉલરની સગવડથી જે અપૂર્વ લાભ મલી રહે છે તેથી તેઓ પોતાના કુટુંબને બોજારૂપ બન્યા વગર અભ્યાસ ચાલુ રાખી શકે છે. આવી ઉપયોગી સંસ્થાને આર્થિક ભીંસ ભોગવવી પડે તે સમાજના માટે યોગ્ય ન ગણાય એટલે એમાં અભ્યાસ પૂરો કરીને ધંધામાં જોડાયેલા ભાઈઓ તથા બહેનો એને હમેશા યથાશક્તિ આર્થિક સહાય આપે અને અપાવવા માટે મહેનત લે તો વિદ્યાલયને બહુ સુગમતા રહે.

મોરબી શહેરમાં આર્ટ્સ, સાયન્સ, કોમર્સ, એન્જીનીયરીંગ અને ડીપ્લોમા કોર્સની કોલેજો હોઈ ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રના ઘણા વિદ્યાર્થીઓને અહીંયા અભ્યાસ કરવા આવવું પડે છે. એટલે મારું નમ્ર સૂચન છે કે વિદ્યાલયની એક શાખા જો મોરબીમાં શરૂ કરવાનો વિચાર રાખવામાં આવે તો સૌરાષ્ટ્રમાં આ એક બહુ સારું ક્ષેત્ર છે. વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંસ્કારિતા ઉપર ધ્યાન અપાતું હોવાથી તેમાં રહેનાર વિદ્યાર્થી વિનયવંત અને વિવેકી થઈને બહાર આવે છે. અને અત્યારે વિદ્યાર્થીવર્ગના જે આંદોલનો થઈ રહ્યાં છે તેમાથી આ વિદ્યાર્થીઓ, ધાર્મિક અભ્યાસ તેમ જ તેમને મળેલા સંસ્કારોને કારણે, અલિપ્ત રહી શકયા છે. શિક્ષણના કાર્યને વેગ આપી જૈન શાસનનો ડંકો જગતમા ફરકાવવો હોય તો તમારું ધન વિદ્યાલય જેવી સંસ્થાને આપો. કારણ કે વિદ્યાદાન જેવું એકે દાન નથી. પૂજ્ય વલ્લભસૂરિજી મહારાજે કહ્યું છે તેમ વિદ્યાલય જૈન સમાજની શાન, છે, પ્રવૃત્તિની પારાશીશી છે, શ્રમની સિદ્ધિ છે, અને આદર્શની ઇમારત છે.

અંતમાં વિદ્યાલયના આદ્ય પ્રેરક સ્વ પૂ. આ. વિજયવલ્લભસૂરિજી મહારાજશ્રીને કોટીશઃ વંદન સાથે શાસનદેવ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે આ સંસ્થા સદા સર્વદા પ્રવૃત્તિમાન અને વિકાસશીલ હો અને દેશની તથા સમાજની સેવામાં વિશેષ સહાયભૂત હો!

મોરબી; તા. ૩–૧–૬૮

જૈન વિદ્યાલય

લેખક—શ્રી જયંતભાઈ એમ. શાહ

વિદ્યાલય શબ્દનો વિચાર કરતાંની સાથે મનમાં એક સરસ્વતીની ઉપાસના કરવા માટેના આદર્શ સ્થાનનો—વિદ્યા મેળવવા માટેના મનોહર મંદિરનો—ખ્યાલ આવી જાય છે. આવું સુંદર સ્થાન પણ જીવનમાં કેટલાંક વર્ષો માટે, કોઈકને જ, લાયકાત અને સંજોગો વચ્ચે પુણ્યયોગે મળે છે. આવા સ્થાનમાં રહેલ વિદ્યાર્થી પોતાનું ઘડતર કઈ રીતે કરે તો પોતાના જીવનને સુંદર બનાવવાની સાથે બીજાને દાખલારૂપ બની શકે ?

વિદ્યાર્થીજીવન વિદ્યાના અર્થે જ પસાર કરવાનું હોય છે. આ વિદ્યા જ પછીનાં વર્ષોમાં ધંધાકીય રીતે તેમ જ આદર્શ જીવન ગાળવામાં ઉપયોગી થાય છે. જો ખરે વખતે વિદ્યા ઉપાર્જન કરી ન હોય તો કોઈકના જીવનમાં સાંભળીએ છીએ કે ન ભણ્યો તેથી આવો ને આવો રહી ગયો! તેથી જ વિદ્યાના અર્થે મળેલું વિદ્યાર્થીજીવન વિદ્યાર્થી નકામી બાબતોમા વેડફી ન નાખે તે ખૂબ જ અગત્યનું છે. વિદ્યાર્થીઓના ઉત્કર્ષની આવી જ કોઈ સુંદર ભાવના અને લાગણીને કારણે આવા વિદ્યાલયો સ્થપાય છે, અને સમાજ એને ઉદારતાપૂર્વક નિભાવે છે. એટલે આવી સંસ્થાઓનો લાભ લેનાર વિદ્યાર્થીઓનું હિત સધાય અને આર્થિક સહકાર આપનારાઓને સંતોષ થાય એ રીતે સંસ્થાને ચલાવવી એ સંસ્થાના કાર્યવાહકોની ફરજ બની જાય છે.

જ્યારે 'જૈન વિદ્યાલય' કહેવામાં આવે છે ત્યારે જૈન વિદ્યાર્થી તેમાં માત્ર દાખલ થાય તેટલું જ બસ નથી; વળી, તેમાં અમુક અંશે ધર્મક્રિયાઓ થાય એ પણ પૂરતું નથી. ખરી વાત જીવનમાં ધાર્મિક ભાવના અને સંસ્કારિતા પ્રગટે અને દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના જીવનને પવિત્ર, આદર્શ અને સુસંસ્કારી બનાવે એ ખૂબ જ અગત્યનું છે. ધર્મ અને ધર્મની ભાવના જ માનવીને દુઃખના સમયમાં સહારો આપે છે, અને સુખ-સાહ્યબીના સમયમાં છકી જતો બચાવે છે.

આવું વિદ્યાલય અને તેનું મૌલિક બંધારણ નીચેના પાયાથી જ ઘડાતું હોય છે—

(૧) ધર્મ—ત્યાં અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી ધર્મને અને ધર્મની સમજણને મેળવી પોતાના જીવનના ચણતરને ઊંચે લાવવા પ્રયાસ કરતો હોય છે.

(૨) મૂલ્યોની સમજણ—સાચી વિદ્યા—પછી ભલે ને તે કંઈક અંશે વ્યાવહારિક જ્ઞાન હોય અને તે તેના જીવનમાં ઉપયોગી થવાનું હોય—તેનો પણ નિષ્ઠા અને સમજણપૂર્વક ઉપયોગ કરી માનવજીવનને સફળ બનાવવું અને જીવનનાં મૂલ્યો સમજવાં તે પણ તેનો હેતુ હોવો જોઈએ.

(૩) સમયનો સદુપયોગ—વિદ્યાર્થીજીવન, ભલે તે કોઈને જવાબદારીભર્યું ન લાગતું હોય પણ ખરી રીતે તે ખૂબ જ જવાબદારી ભર્યું છે. સમજણ અને સાવધાનીપૂર્વક કામમાં અને અભ્યાસમાં લગાવેલો પળેપળનો સમય કેટલો બધો ઉપયોગી થઈ પડે છે, તે તો આપણે આપણી સામે જ જોઈ શકીએ છીએ. આદર્શો અને સંસ્કારિતા માટે બહાર શોધ કરવાની જરૂર નથી. પ્રેરણા માટે અન્યના જીવનનો દાખલો લેવો પડે તે ઠીક છે; બાકી ખરી વાત તો પોતાનું જીવન ઉદાહરણરૂપ બને એ છે. આ વાતનો વિચાર આવતાંની સાથે વિદ્યાર્થી સમયનો દુરુપયોગ કરતો અટકશે એ સ્વભાવિક છે. મતલબ કે સમયના સદુપયોગનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને સતત રહેવો જોઈએ.

(૪) શિસ્ત—વિદ્યાર્થીજીવનની શિસ્ત-મર્યાદાઓનું પાલન એ પણ એટલું જ અગત્યનું છે. એમનું જીવન સચ્ચરિત્રશીલ બનવાની સાથે એમનો માનસિક અને શારીરિક રીતે પણ વિકાસ થાય એ વાતનો ખ્યાલ રાખવો પણ જરૂરી છે.

(૫) સ્વાશ્રય—સ્વાશ્રય અને શ્રમ તરફની અભિરુચિ જીવનઘડતરમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. આપણા દેશની પ્રાચીન પ્રણાલિકા તો એવી હતી કે તે વખતે આશ્રમો હતા, જ્યાં ઋષિમુનિઓ વિદ્યાર્થીના ઘડતરમાં ખૂબ જ રસ લેતા અને વિદ્યાર્થીઓને સ્વાશ્રય અને શ્રમનો પાઠ ભણાવતા. અત્યારે પણ યોગ્ય ફેરફારો સાથે આની એટલી જ જરૂર છે.

આવા આદર્શ વિદ્યાર્થીઓ અને આવાં આદર્શ વિદ્યાલયોની ખોટ અત્યારે વધારે વરતાય છે. આવાં વિદ્યાલયો સાથે ભાવના અને ઉચ્ચ આદર્શો સંકળાયેલ હોય અને તેના નામ સાથે તેના ગુણો પણ પ્રકાશે તો એવી સંસ્થા સમાજનું ગૌરવ બની શકે અને સમાજનો સહકાર મેળવી શકે.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એક આદર્શ વિદ્યાલય છે. અને ભવિષ્યમાં એ વધારે ઉચ્ચ આદર્શોવાળું બનીને આપણી નવી પેઢીને વધારે સંસ્કારી અને વધારે શક્તિશાળી બનાવે, અને જૈન સમાજની વધુ ને વધુ સેવા બજાવે એ જ અભ્યર્થના

રાજા અને યોગી

લેખક—શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

વેશ વૈરાગીનો અને કાયા કામદેવની; ઉંમર યૌવનની અને આચરણ સાધુ-સંતનું! સમ્રાટ તો રોજ રોજ એ બાળજોગીને જુએ છે અને અચરજ પામે છે. એનું મન કોઈ રીતે કબૂલ કરતું નથી કે આવી ઉંમરે કોઈ આવો ભેખ લઈ શકે અને એને નભાવી શકે.

તરવરતું યૌવન છે, સુંદર-સોહામણી કાયા છે, રાજકુમારનેય ઝાંખો પાડે એવું રૂપ છે અને દેવકુમાર કરતાંય ચડી જાય એવી કાંતિ છે. સપ્રમાણ પાતળિયું શરીર, ગૌર વર્ણ, બ્રહ્માએ નવરાશે ઘડ્યો હોય એવો સર્વાંગસુંદર દેહ, તેજવેરતી આંખો, સૌંદર્યના સાર સમી નાસિકા—શરીરનું એકએક અંગ જાણે કોઈ દેવશિલ્પીએ જીવ રેડીને કંડારેલી આરસપ્રતિમા જેવું કામણગારું છે. અને શરીરની એ સમગ્ર સુશ્રીને ત્યાગ-વૈરાગ્ય-સંયમનો અંચળો ઢાંકી રહ્યો છે, છુપાવી રહ્યો છે.

પણ સૌંદર્ય તો વણબોલ્યું વશીકરણ છે: સૌંદર્યની આભાને નીરખે અને માનવી એના તરફ ન ખેંચાય એ ન બને—લોહચુંબકની અસરથી લોહ ક્યાં સુધી બચી શકે? આવા સૌંદર્યને ઢાંકવા ભલે ને યોગી પ્રયત્ન કરે, ભભૂત લગાવે, ભગવા પહેરે, પણ છેવટે તો 'કર્મ છિપે નહીં ભભૂત લગાયે' વાળો જ ઘાટ થાય. ક્યારેક તો વસ્ત્રો-આભૂષણોનો શણગાર કાયાની કાંતિને ઝાંખી પાડીને પોતાની શોભાને વધારતાં હોય છે—જોનાર તે શણગારને જુએ કે શરીરને? એટલે તો યૌવનમસ્ત સુંદર શરીરને યોગીનો વેશ વધારે સૌંદર્યઝરતું બનાવી મૂકે છે. આવા સૌંદર્યની આભાને વશ ન થાય એ કાં જોગી કાં પથ્થર!

સમ્રાટ તો ભારે સંસારરસિયો જીવ છે. સૌંદર્યનું પાન કરતાં એને ક્યારેય તૃપ્તિ થતી નથી. ભોગ-વિલાસ એ જ એનો આનંદ છે. અને પોતાની ભોગવાસનાનાં પ્રતિબિંબ એને ચોમેર દેખાય છે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સંયમને તો એ જઈફ ઉંમરના ખેલ માને છે. જ્યાં જ્યાં યૌવન ત્યાં ત્યાં વિલાસ અને જ્યાં જ્યાં સૌંદર્ય ત્યાં ત્યાં ભોગવાસના, એ જ એની સમજણ છે. એનાથી જુદી વાત એને સમજાતી નથી, યૌવનથી છલકતું સૌંદર્ય

અને વૈરાગ્યથી પ્રેરાયેલો સંયમ—એ તો એને ન બનવા જેવી વાત લાગે છે. તેમાંય આ બાળજોગીનો આવો આકરો વૈરાગ્ય તો જાણે એનાથી બરખાસ્ત જ થતો ન હતો. એ તો એમ જ માનતો હતો કે આવું ક્યારેય ન બની શકે, ન બનવું જોઈએ.

અને છતાં નક્કર સત્ય નજર સામે ખડું હતું : યોગીને તો ન હતો પોતાના થનગનતા યૌવનનો કોઈ ગર્વ કે ન હતું અનુપમ સૌંદર્યઝરતી કાયાનું કોઈ ભાન! પ્રભુના માર્ગના એ પ્રવાસીને મન કાયા એ કેવળ માયાનું બંધન હતું—અગર જો એની આળપંપાળ અને ભોગવાસનામાં સપડાયા તો. અને જો રૂપ-કુરૂપની વૈતરણીને તરી જઈને સૌંદર્ય-લાલસાને પાર કરી ગયા તો એ જ કાયા આત્માના કુંદનને વિશુદ્ધ બનાવવાનું સાધન બને અને આ બાળયોગીને તો ખપતું હતું આત્માનું કુંદન. એ કુંદનનો આશક બનીને એ કાયાના સૌંદર્યની આસક્તિને પાર કરી ગયો હતો—શું સુંદર અને શું અસુંદર!

એક બાજુ સૌંદર્યનો ભોગી રાજા હતો; સામે સૌંદર્યનો ઉદાસી યોગી હતો. અને બેય વચ્ચે બાળપણથી મૈત્રી હતી : જોગીને ન જુએ તો રાજા ઉદાસ બની જતો; રાજાને ન મળે તો યોગીને એકાદ પણ સારું કામ કર્યાનો અવસર ન મળ્યા જેવું લાગતું. અને છતાં બન્નેનાં સ્થાન સાવ જુદાં હતાં : એકનું સ્થાન રાજસિંહાસન ઉપર હતું; બીજાનું સ્થાન ધરતી ઉપર હતું, અને ધરતીની માટીમાં મળી જઈને–પોતાના અહંને ગાળી નાખીને–અંતરને ખોજવાનું–સોહંને પ્રગટાવવાનું–એનું જીવનવ્રત હતું; એ એનું તપ હતું.

સમ્રાટ તો ક્યારેક બેચેન બનીને પોતાની રાણીને કહેતો પણ ખરો : "જોયા આ જોગીના રંગ! એને આ ઉંમરે આવું શું સૂઝયું? કેવી મનોહર સુકુમાર કાયાને એ કેવાં કેવાં કષ્ટો આપી રહ્યો છે! આવી ઉંમર અને આવી કાયામાં આવો સંયમ મને તો નામુમકિન લાગે છે. કોઈ પણ રીતે એને આ રાહથી પાછો વાળવો જ જોઈએ. તમે કંઈક એવી તરકીબ શોધી કાઢો; હું પણ એ માટે પૂરેપૂરી કોશિશ કરવા તૈયાર છું."

રાણીએ એટલું જ કહ્યું: "એમ થાય તો સોના જેવું. મારું દિલ પણ એને જોઈને બેચેન બની જાય છે."

રાજા રાજાની રીતે વિચારે છે; યોગી યોગીની રીતે વર્તે છે. એ બેનાં મનનો મેળ મળે એવો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી, અને દિવસો એમ ને એમ વીતતા જાય છે.

ઇતિહાસ કાળનો—ત્રણસો સાડા ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનો—જ આ પ્રસંગ છે. અને એ પ્રસંગનાં પાત્રો પણ ઇતિહાસના પાને નોંધાયેલાં છે. રાજા તે ભારતવર્ષનો બાદશાહ જહાંગીર—લોકવિખ્યાત અકબર બાદશાહનો ઉત્તરાધિકારી; રાણી તે બાદશાહ જહાંગીરની બેગમ નૂરજહાં; અને બાળયોગી તે શ્રમણધર્મના ત્યાગમાર્ગના સાધક મુનિ સિદ્ધિચંદ્ર. ત્રણે એકબીજાથી ખૂબ પરિચિત છે; અને છતાં યોગી તો એ બન્નેથી દૂર ને દૂર જ!

*

સમ્રાટ અકબર ભારે વિચક્ષણ રાજપુરુષ હતો. ધર્મસત્તાનો આદર કર્યા વગર રાજસત્તા સ્થિર ન થઈ શકે અને ટકી પણ ન શકે એ વાત એ બરાબર જાણતો હતો. એણે જુદા જુદા ધર્મોના ગુરુઓને આમંત્રીને એમની સાથે ધર્મચર્ચા કરવાની પ્રથા શરૂ કરી.

સમ્રાટ અકબરે જૈનધર્મના ગુરુઓને પણ ખૂબ આદર આપ્યો હતો. આચાર્ય હીર-

વિજયસૂરિજીની સાધુતા અને વિદ્વત્તાથી એ ખૂબ પ્રભાવિત થયો હતો. સમ્રાટે એમના કહેવાથી પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઘણા દિવસો માટે અમારિનું–જીવવધનિવારણનું–પ્રવર્તન કર્યું હતું, અને જગદ્ગુરુની પદવી આપીને શ્રી હીરસૂરિજીનું બહુમાન કર્યું હતું.

સમ્રાટ અકબરને ધર્મસંદેશ સંભળાવનાર આવા શ્રમણોમાં ગુરુ–શિષ્યની એક બેલડીએ ઘણો પ્રભાવ પાડયો હતો; એ હતા ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રજી અને એમના શિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રજી. સિદ્ધિચંદ્રનું રૂપ જેવું મનોહર હતું એવી જ એમની બુદ્ધિ તેજસ્વી હતી: તેઓ બહુશ્રુત પંડિત હોવા ઉપરાંત એમનામાં સર્જકની પ્રતિભા હતી. કવિ બાણ અને એમના પુત્રે રચેલ મહાકથા કાદંબરી ઉપર આ ગુરુ–શિષ્યે સરળ અને સરસ ટીકા રચી હતી. એમની પ્રજ્ઞાની ચમત્કૃતિ કોઈને પણ વશ કરી લે એવી હતી. તેઓ હૃદયંગમ–સુમધુર કવિતા સહજ રીતે બનાવી શકતા અને એમની વાણી અને બોલવાની છટા પણ જાણે એમની જીભે સરસ્વતીદેવી બિરાજતાં હોય એવી આકર્ષક અને હૃદયસ્પર્શી હતી. એમણે અવધાનના ૧૦૮ પ્રયોગોની સિદ્ધિ મેળવી હતી. અને આ બધું છતાં કીર્તિની આકાંક્ષાને બદલે એમના અંતરને તીર્થંકરના ધર્મનો–તપ, ત્યાગ, સંયમ અને વૈરાગ્યનો–રંગ લાગ્યો હતો. આ નવયુવાન મુનિવરનું વ્યક્તિત્વ બાહ્ય અને આંતર બન્ને રીતે પ્રભાવશાળી હતું.

ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રજીને અવારનવાર રાજમહેલમાં જવાનું થતું. બાદશાહ અકબર એમના મુખે સૂર્યસહસ્રનામસ્તોત્ર સાંભળ્યા કરતા હતા. સમ્રાટની વિનતિથી ઉપાધ્યાયજીએ પોતે જ એ સ્તોત્રની રચના કરી હતી. આ રીતે આ મુનિવરને સમ્રાટ અકબર સાથે પરિચય થયો હતો; અને તેથી એમને હાથે કેટલાંક જીવદયા અને ધર્મનાં કામ પણ થયાં.

બાળસાધુ સિદ્ધિચંદ્રને ઘણી વાર કુતૂહલ થતું કે ગુરુદેવ વારે વારે રાજાને મળવા જાય છે, તો એ રાજા કેવો હશે, એનો રાજમહેલ કેવો હશે? અને એની સાથે ગુરુ મહારાજ કેવી કેવી વાત કરતા હશે? કયારેક એ ગુરુજીને એ વાત પૂછતા અને પોતાને પણ કોઈક વખત રાજાની પાસે લઈ જવા કહેતા. પણ ગુરુજી તો બાળશિષ્યને આવાં પ્રલોભનોથી દૂર જ રાખવા માગતા હતા, એટલે તેઓ સિદ્ધિચંદ્રની વાત કાને ધરતા નહીં. રખેને એની કાચી ઉંમર ઉપર રાજા–રજવાડાની મોહિની કામણ કરી જાય અને આત્મસાધકની યોગસાધના અડધે રસ્તે જ અટકી પડે અને એનું મન ચલ–વિચલ બની જાય. આત્મસાધનામાં આવતાં ભયસ્થાનોને તેઓ બરાબર જાણતા હતા.

પણ એક દિવસ બાળમુનિ સિદ્ધિચંદ્રની વિનતિ ભાનુચંદ્રજીએ માની લીધી. એમને શિષ્યના હિતની ચિંતા તો હતી જ, પણ મન ભાંગી જાય એટલી હદે એમની જિજ્ઞાસા તરફ ઉદાસીનતા દાખવવાનું જોખમ પણ તેઓ સમજતા હતા. લાગણીનો સંયમ એક વાત છે; એને દાબી દેવી એ બીજી વાત છે. એમાં દબાવેલી લાગણીમાં બમણા વેગથી ઉછાળો આવવાનો સંભવ ખરો. ભાનુચંદ્રજી સિદ્ધિચંદ્રજીને પોતાની સાથે રાજમહેલ લઈ ગયા.

સમ્રાટ અકબર તો એ બાળમુનિને એકીટશે નીરખી જ રહ્યો. ત્યાગમાર્ગના ઉપાસકમાં આવું રૂપ હોઈ શકે અથવા તો આવો રૂપરૂપનો અવતાર માનવી સંયમ-વૈરાગ્યના માર્ગનો મુસાફર બને એ વાત એના માન્યામાં જ ન આવી. એ તો વારેવારે બાળમુનિ સામે જોયા કરે અને વિચાર્યા કરે કે કુદરતે કેવું રૂપ આપ્યું છે! આવો રૂપધારી જીવ

તો રાજદરબારે જ શોભે. જાણે બાળયોગીનું રૂપ બાદશાહને કામણ કરી રહ્યું.

પછી તો બાદશાહે સિદ્ધિચંદ્રની સાથે વાત કરી તો એની મીઠી-મધુર વાણીમાં અને એની તેજસ્વી બુદ્ધિમાં પણ સૌંદર્યઝરતી કાયા જેટલું જ વશીકરણ રહેલું લાગ્યું. બાદશાહ તો બાળયોગી ઉપર આફ્રીન થઈ ગયો.

ગુરુ-શિષ્ય રાજમહેલથી વિદાય થતા હતા ત્યારે બાદશાહે ભાનુચંદ્રજીને કહ્યું : " આ બાલમુનિને ખૂબ ભણાવજો. એ ખૂબ મોટા પંડિત થશે અને પોતાના ગુરુનું અને પોતાનું નામ દીપાવશે ! એને જે ઇલમ ભણવો હોય તેની વ્યવસ્થા બરાબર કરી આપશો. અને, તમને જો મંજૂર હોય તો, હું તો ઇચ્છું છું કે, મારા રાજકુમારો ઉસ્તાદો પાસે પઢાઈ કરે છે તે વખતે તમારા આ શિષ્ય પણ એમની પાસે ભણવા બેસે."

ગુરુએ બાદશાહની વાત માન્ય રાખી. મુનિ સિદ્ધિચંદ્રને તો ભાવતાં ભોજન મળ્યા જેવું થયું. એનો આત્મા તો નિરંતર વિદ્યા-ઉપાસનાને જ ઝંખ્યા કરતો. બાળયોગીનું રૂપ જોતાં તો માનવી છેતરાઈ જતો કે ક્યાં આવું અદ્ભુત રૂપ અને ક્યાં સાધુજીવનની કઠોર જીવનસાધના ! ઘણાને આ વાતનો મેળ બેસતો ન લાગતો. પણ જો આ બાળ-મુનિને નજીકથી સમજવાનો અને એના અંતરમાં ડોકિયું કરવાનો અવસર મળી જતો તો એને લાગતું કે આ નયન-મનોહર દેહમાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની ઝંખના કરતો કોઈ મનમસ્ત યોગીનો આત્મા નિવાસ કરતો હતો. પણ એટલી ઝીણવટથી જોનારા કેટલા ?

રાજકુમારો તો ઉસ્તાદજી પાસે મનમોજ મુજબ ભણતા, પણ મુનિ સિદ્ધિચંદ્ર તો આવ્યો અવસર ખોવા માગતા ન હતા. જે કંઈ વિદ્યા મેળવી શકાય એમ હતું તે એમણે દિલ દઈને મેળવી લીધી. તેમાંય ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન એવું સારું મેળવ્યું કે એ નાના રાજકુમારોને ક્યારેક ક્યારેક ફારસી ભાષાનાં પુસ્તકોનો સાર સમજાવતા.

આ અધ્યયન દરમ્યાન બાલયોગીને રાજકુમાર સલીમ વગેરેનો પરિચય થયો.

શહેનશાહની પ્રસન્નતા તો વરસી હતી, પણ ગુરુને ચિંતા રહેતી કે આ મોતી ક્યાંય ખોટું-ફટકિયું ન નીવડે; ત્યાગમાર્ગનો પ્રવાસી શિષ્ય રખેને રાજસંપર્કથી ભોગ-માર્ગનો પથિક ન બની જાય, અને પોતાને અને જિનશાસનને ખોટ ખમવાનો વખત ન આવે ! પણ આ મોતી જેવું ચમકદાર હતું એવું જ આબદાર નીવડ્યું. રાજકુટુંબનો પરિચય સિદ્ધિચંદ્રના સંયમને કશી હાનિ પહોંચાડી ન શક્યો; ઊલટું આવી અગ્નિપરીક્ષાથી ગુરુને પોતાનું ગુરુપદ ચરિતાર્થ થયું લાગ્યું. એ અંતરનો સંતોષ અનુભવી રહ્યા.

*

સમ્રાટ અકબરનો સ્વર્ગવાસ થયો. સલીમ જહાંગીરનું નામ ધારણ કરી સમ્રાટ બન્યો. સિદ્ધિચંદ્રને એની સાથે અકબર કરતાંય ગાઢ સ્નેહ બંધાયો હતો. યૌવન જેમ પાંગરતું ગયું તેમ મુનિનું સૌંદર્ય અને પાંડિત્ય પણ પાંગરતું ગયું. એની સાથે વાતો કરવાનું જાણે બાદશાહને વ્યસન પડી ગયું હતું; નૂરજહાં પણ આ યુવાન સાધુ ઉપર ખુશ હતી.

મુનિ સિદ્ધિચંદ્રની પિછાન તો વર્ષો જૂની હતી, પણ વિલાસનો ભોગી રાજા મુનિના દિલને પિછાની ન શક્યો ! એ મુનિને જોતો અને એને પળે પળે એમ જ લાગ્યા કરતું

આ યૌવનમાં આ ત્યાગ! આવી સૌંદર્યઝરતી સુકુમાર કાયાનું આવું દમન!

ક્યારેક તો જુવાન જોગી પોતાની ધર્મકથા સંભળાવીને વિદાય થાય તે પછી પણ બાદશાહને આ વિચારો જ સતાવ્યા કરતા. ત્યાગીનો ત્યાગ ભોગીને મન અકળ કોયડો બની ગયો હતો: પાંગળો સીધાં ચઢાણ કેવી રીતે ચડી શકે?

બાદશાહ પોતાના મનની વાત નૂરજહાંને કરતો. સ્વર્ગની અપ્સરા સમી એ નારીને પણ આવા જોગીનો આવો ભેખ ન સમજાતો. એને પણ લાગ્યા કરતું કે સિદ્ધિચંદ્રને સમજાવીને આવા દેહદમનથી પાછા વાળવા જોઈએ. પણ એ કામ કરવું કેવી રીતે?

જહાંગીર આખરે રાજા હતો. એનો ન્યાય તો વખણાતો પણ એનો સ્વભાવ ઉતાવળિયો હતો: એને રીઝતાંય વાર ન લાગતી અને ખીજતાંય વાર ન લાગતી. અને કોઈ વિચારને વધુ વખત સુધી મનમાં ને મનમાં સંઘરી રાખવાનું એનું ગજું જ ન હતું: વિચાર આવ્યો કે તડ ને ફડ એનો નિકાલ! છતાં સિદ્ધિચંદ્ર માટેનો વિચાર એણે ઘણા વખત સુધી મનમાં સંઘરી રાખ્યો હતો. પણ એક દિવસ જાણે એનીય હદ આવી ગઈ!

આજે સિદ્ધિચંદ્રે ખૂબ સરસ વાતો કરી હતી. બાદશાહ અને બેગમ બન્ને ખૂબ ખુશ હતાં. સિદ્ધિચંદ્રને પણ થયું કે આજે માતા શારદાની મારા ઉપર વધુ કૃપા વરસી.

વાત પૂરી થઈ અને મુનિ રવાના થવા તૈયાર થયા. બાદશાહે વિચાર્યું: અત્યારે આવું સરસ વાતાવરણ છે તો મુનિને પોતાના મનની વાત કરી જ દેવી જોઈએ.

એમણે મુનિને કહ્યું: "આજે તો આપે કમાલ કરી! જવાની આટલી બધી શી ઉતાવળ છે? વાતનો આવો રંગ ક્યારેક જ જામે છે. થોડી વાર રોકાઈ જાઓ."

મુનિએ સહજ ભાવે કહ્યું: "બાદશાહ, વખતનાં કામ વખતસર થવાં જોઈએ. અમારે અમારાં ધર્મકાર્યોનો અમારા મનના માલિકને હિસાબ આપવાનો હોય છે. આળસ કરીએ તો ફરજ ચૂકી જઈએ. એમાય અમારો માર્ગ તો સંયમનો. એ માટે જો સદા જાગ્રત ન રહીએ તો એમા ખામી આવતાં વાર ન લાગે. આપણને મળવાની ક્યાં નવાઈ છે? ફરી મળીશું ત્યારે ફરી વાત કરીશું. આજ તો હવે સમય થઈ ગયો છે."

બાદશાહને આ નવો અનુભવ હતો. મુનિનો જવાબ સાંભળી એ કંઈક આઘાત અનુભવી રહ્યો: બાદશાહ જેવો બાદશાહ ખુશ થઈને આવી મામૂલી માગણી કરે, એનો આવો ઇનકાર! પણ આજે પોતાની વાત કર્યા વગર એને જંપ વળે એમ ન હતો. અને આકળા થઈને વાત કરવામાં તો મજા ન હતી. એણે ખામોશી પકડીને કહ્યું: "આજે થોડીક વાત કરવાનું મન છે. ભલે થોડું મોડું સહી."

મુનિ બાદશાહના મનને ન સમજી શક્યા, પણ એ રોકાઈ ગયા.

પળવાર તો જહાંગીરનું મન સંકોચ અનુભવી રહ્યું: આવી વાત કેવી રીતે કરવી?

પણ પછી એણે હસીને કહ્યું: "ભલા, આપની ઉમ્ર કેટલી થઈ?"

"પચીસ." મુનિએ કહ્યું, પણ એમને બાદશાહના સવાલનો હેતુ ન સમજાયો.

"આટલી યુવાન ઉંમરમાં આવો ત્યાગ અને સંયમ સ્વીકારવાની શી જરૂર પડી? એ બધું તો ઘડપણમાં શોભે! અત્યારે તો સુખભોગ-વિલાસ એ જ હોય. કુદરતે આપને

કેવા સૌંદર્ય અને કેવા યૌવનની બક્ષિસ આપી છે! આ બધું કંઈ આ રીતે ગુમાવી દેવાનું ન હોય. જુવાની જશે, પછી એ પાછી આવવાની નથી.” બાદશાહે કહ્યું.

મુનિને બાદશાહ અકળ લાગ્યો: એ આજે કેવી કેવી વાત કરી રહ્યો હતો! મુનિએ સમજાવ્યું: “શહેનશાહ, એ તો જેવી જેની પસંદગી: કોઈને ભોગ ગમે, કોઈને યોગ ગમે. છેવટે તો બધી વાત મનની મુરાદની જ હોય છે. સારું મન માનવીને સારો બનાવે, નઠારું મન માનવીને નઠારો બનાવે. અમે અમારા મનને ઘડવા આ ભેખ ધાર્યો છે. એમાં પછી નાની ઉંમર શું અને મોટી ઉંમર શું? જ્યારે જાગ્યા ત્યારથી સવાર!”

બાદશાહે પોતાની વાત ટૂંકામાં પતાવતાં કહ્યું: “આપની આવી બધી વાતો નકામી છે. આ રીતે જુવાનીને વેડફી નાખવી અને કાયાને કરમાવી નાખવી એનો કોઈ અર્થ નથી. વખત વખતનું કામ કરે એમ ઉંમર ઉંમરનું કામ કરે. આપણને તો ઉતાવળ ઘણી હોય, પણ એથી કંઈ આંબો જલદી પાકી જતો નથી! એવું જ આ જિંદગીનું છે. ભોગની ઉમ્રમાં યોગ કેવો? ભોગના વખતે ભોગ શોભે, યોગના વખતે યોગ! મારી તો એક જ વાત છે: આપનો આ જોગ અને ત્યાગ સંયમનો આ માર્ગ મને તો અકાળે આંબો પકવવાની મુરાદ જેવો નકામો લાગે છે. માટે એ બધી ઝંઝટ છોડી દો અને બે ઘડીની જિંદગાનીની મજા લૂંટી લ્યો. આપ આપનો જોગ તજીને અમારી સાથે આવીને હંમેશાંને માટે રહો એવી અમારી મનસા છે. બેહિશ્તની પરી જેવી સ્ત્રી અને જોઈએ તેટલી દૌલત આપવાનું અમે આપને વચન આપીએ છીએ. આપને કોઈ જાતની તકલીફ નહીં આવવા દઈએ. જિંદગીની મોજ માણવામાં હજી મોડું થયું નથી.”

યુવાન મુનિ વિચારી રહ્યા: બાદશાહ આ શું કહેતો હતો? બાદશાહને આજે શું થયું હતું? મુનિએ હસીને કહ્યું: “આમાં તકલીફનો કોઈ સવાલ નથી. અમારી સાધનામાં જો અમને તકલીફનો અનુભવ થતો હોત તો આ યોગનો ત્યાગ કરીને સંસારના સુખભોગમાં પડતાં અમને કોણ રોકવાનું હતું? પણ અમને કંઈ તકલીફ છે જ નહીં; ઊલટું આમાં જે અમને મોજ છે; પછી આ યોગનો ત્યાગ કરીને બંને રીતે ભ્રષ્ટ થવાની શી જરૂર?”

બાદશાહને જે મુશ્કેલ લાગતું હતું તે આ યુવાન યોગીને સહજ લાગતું હતું.

પણ લીધી વાતને પડતી મૂકવાની આવડત જહાંગીરમાં ન હતી. જાણે છેવટની આજ્ઞા આપતો હોય એમ એણે કહ્યું: “આપની વાત અમને સમજાતી નથી. આપે અમારી વાત માનવા તૈયાર થવું જ પડશે.”

સિદ્ધિચંદ્ર પોતાની વાતમાં મક્કમ હતા. એમણે એટલું જ કહ્યું: “આપની વાત ન માની શકાય એવી છે. આપને કોઈ અત્યારે યોગી બનવાનું કહે તો?”

બાદશાહ વિશેષ આઘાત અનુભવી રહ્યો: મારી વાતનો આવો જવાબ! પણ એ ગમ ખાઈ ગયો. એણે કહ્યું: “અચ્છા, અચ્છા, આપ અમારી વાતનો વિચાર કરજો. આનો ફેંસલો આપણે કાલે કરીશું.”

યોગી વિદાય થયા. જાણે એમનું મન બોલી રહ્યું હતું: આજની વાત આજે; કાલની વાતનો વિચાર કાલે કરીશું. અણીનો ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે!

*

યોગી યોગીની રીતે વિચારતા હતા; રાજા રાજાની રીતે વિચારતા હતા; બન્ને જાણે આવતી કાલે પોતાના મનની વાતને સાચી કરવા પોતાની જાતને સજ્જ કરી રહ્યા હતા.

બીજે દિવસે મળ્યા ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું : "કહો યોગી મહારાજ, મારી વાતનો જવાબ?" એ આજ નિશામાં ચકચૂર હતો.

યોગીએ કહ્યું : "જવાબ એક જ . આપની વાત આપ પાછી ખેંચી લો!"

રાજા ઉશ્કેરાઈ ગયો : "આપ એક બાદશાહની વાતનો ઇન્કાર કરો છો?"

"આમાં આપની વાતના ઇનકારનો નહીં પણ મનની વાતના સ્વીકારનો સવાલ છે."

રાજાથી ન સહેવાયું : "આપે અમારી વાત માનવી જ પડશે."

યોગીએ કહ્યું : : "કોઈને એના પ્રાણ આપવાની આજ્ઞા આપ કેવી રીતે કરી શકો?"

નૂરજહાંએ જોયું કે વાત ખોટી રીતે મમતે ચડી રહી છે. એણે યોગીને સમજાવવા કહ્યું : "ભોગની ઉંમરમા યોગ એ જિંદગીને બન્ને રીતે બરબાદ કરવાનો રાહ છે અત્યારે આપ બાદશાહ સલામતની વાત માની લ્યો; વખત થશે ત્યારે યોગને માર્ગે જતાં આપને કોઈ નહીં રોકે! આ ઉંમરમાં સંયમ કરવો શક્ય નથી."

મુનિએ કહ્યું · "આ જિંદગીનો શો ભરોસો? અને આપ પોતે ક્યાં નથી જાણતા કે બલ્ખના રાજાએ ભરયુવાનીમાં જ સંયમનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો. ઉંમર નાની હોય કે મોટી, એ કોઈ મહત્ત્વની વાત નથી. મહત્ત્વની વાત છે મનની તૈયારી અને આવી તૈયારી તો જેટલી નાની ઉંમરે થાય એટલી સારી, જેથી ભોગ-વિલાસમાં સમય અને શક્તિ બરબાદ થતાં અટકે. આપ આપની વાત જતી કરો અને મને મારા યોગસાધનાના માર્ગે જવા દો. આપની પાસેથી તો ઊલટું મને મારી સાધનામાં મદદ મળવી ઘટે!"

રાજા અને રાણી બન્ને સમજી ગયાં કે આ તો પાકું ગજવેલ છે. છતાં રાજા પોતાના મમતથી પાછો હઠવા તૈયાર ન હતો; એણે ગુસ્સામા એટલું જ કહ્યુ : "અમારા હુકુમનો અનાદર કરવાનો અંજામ તો સમજો છો ને?"

"હું તો એટલું જ સમજું છું : મારા આત્માની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં જે નુકસાન છે એના કરતા આપના હુકુમને નહીં માનવામાં ઓછું નુકસાન છે." યોગીએ કહ્યું.

"યોગી, તમારું ભાવી તમને ભુલાવી રહ્યું લાગે છે!" રાજાએ તિરસ્કારમાં કહ્યું.

"રાજન્, મને આમાં મારી યોગસાધનાની કસોટી થતી લાગે છે. મારા દેવ ગુરુ મને એ કસોટીમાં પાર ઉતારે! બાકી તો, આપને હું શી રીતે રોકી શકું? પણ એટલું યાદ રાખજો કે આપની આજ્ઞામાં ન મારું ભલું છે, ન આપનું કે ન દુનિયાનું ભલું છે!"

એક બાજુ રાજા હતો, બીજી બાજુ યોગી હતો. કોઈ પોતાની વાત જતી કરવા તૈયાર ન હતા. રાજહઠ અને યોગીહઠ સામસામી ટકરાતી હતી; એના તણખા કોને નહીં દઝાડે ભલા! "ઠીક ત્યારે, તમારી હઠનો અંજામ ભોગવવા તૈયાર રહો!" અને રાજાએ રાજહસ્તીને તરત લઈ આવવા હુકમ કર્યો.

મોતના અવતાર જેવો, મદઝરતો હાથી સામે ખડો છે. નિશો કરાવીને એને પાગલ બનાવવામા આવ્યો છે. સામે શાંત-સ્વસ્થ યોગી ઊભો છે મોતનો એને ડર નથી. જીવનનો

એને મોહ નથી. એને આજે પોતાનો યોગ સફળ થતો લાગે છે. એ પોતાના ઇષ્ટદેવના રટનમાં લીન બની ગયો છે. એનું રોમરોમ એક જ આંતર નાદથી ગુંજી રહ્યું છે :

અરિહંતે સરણં પવજ્જામિ, સિદ્ધે સરણં પવજ્જામિ,
સાહુ સરણં પવજ્જામિ, કેવલિપન્નત્તં ધમ્મં સરણં પવજ્જામિ.

પહાડ જેવો હાથી ચીંકોટા મારી રહ્યો છે. રાજાજીની આજ્ઞા થાય એટલી જ વાર છે : યોગીની મનોહર કાયા પળવારમાં ધરતી સાથે રોટલો! આવા તો કંઈક માનવીઓ મોતને ઘાટ ઊતરી ગયા હતા! યોગી પણ સામે ખડકની જેમ અડગ બનીને ખડો છે.

બાદશાહે જોયું કે એનું અસ્ત્ર નકામું ગયું! એનો નશો કંઈક ઊતરી ગયો હતો અને એનામાં માણસાઈ જાગી ઊઠી હતી. એ જાગૃતિએ એને મિત્ર જેવા યોગીની હત્યાના પાતકથી ઊગારી લીધો. છેવટે એણે ગર્જના કરીને કહ્યું : "ગજરાજને પાછો લઈ જાઓ! અને યોગીરાજ, સાંભળો, આપનો અમારા રાજ્યમાંથી આજથી દેશ-નિકાલ કરવામાં આવે છે. સાથે સાથે, એક આપના ગુરુ ભાનુચંદ્રને મૂકીને, આપના ધર્મના બધા સાધુઓ–મુમુક્ષુઓને પણ દેશનિકાલ કરવામાં આવે છે."

યોગી કસોટી પાર કર્યાનો પરમ સંતોષ અનુભવી રહ્યો. એણે કહ્યું : "મંજૂર!"

અને સિદ્ધિચંદ્ર બાદશાહ જહાંગીરનું રાજ્ય છોડીને માલપુરમાં ચોમાસું રહ્યા. ઘરના ત્યાગીને તો સંસાર આખો ઘર હતો, પછી ચિંતા શી હતી? મનમાં એક જ દુઃખ હતું : જીવનદાતા ગુરુનો વિયોગ થયો હતો. પણ એ પણ યોગમાર્ગના સાધકની એક કસોટી હતી. એ પાર કરીને સાધનાના સુવર્ણને વધુ ઉજ્જવળ કરવું રહ્યું.

*

ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર પણ ભારે સાધક પુરુષ હતા કાળજાની કોર જેવા શિષ્યને, પોતાના સ્વજન જેવા રાજાને જ હાથે, વગર વાંકે સજા થઈ હતી અને પોતાને એનો વિયોગ થયો હતો, એનું દુ:ખ કંઈ ઓછું ન હતું. પણ સંસારના રંગને એ બરાબર સમજતા હતા. એમને વિશ્વાસ હતો કે છેવટે સત્યનો જય થયા વગર નહીં રહે એ તો મનના દુઃખ ઉપર સંયમનું ઢાકણુ ઢાંકીને બાદશાહ જહાંગીરને નિયમિત ધર્મવાણી સંભળાવતા જ રહ્યા.

અને એક દિવસ સાચે જ, શહેનશાહ જહાંગીરનું અંતર જાગી ઊઠ્યું. તે દિવસે મુનિ ભાનુચંદ્રને ઉદાસ જોઈને બાદશાહે પૂછ્યું : "મહારાજ, આપ આજે ઉદાસ કેમ છો?"

ભાનુચંદ્રજીએ કશો જવાબ ન આપ્યો; એ મૌન રહ્યા.

જાણે પોતે જ પોતાના સવાલનો જવાબ આપતા હોય એમ બાદશાહે લાગણીપૂર્વક કહ્યું : "ઉદાસીનતા કેમ ન હોય? કલેજા જેવા શિષ્યનો વિયોગ કોને ન સતાવે?"

અને બાદશાહ જહાંગીરે યોગીરાજ સિદ્ધિચંદ્રને આદર–માન સાથે પોતાના રાજ્યમાં તેડી લાવવા તરત જ કાસદને રવાના કર્યો.

અંતરાયનો અંત આવ્યો હતો; દુઃસ્વપ્ન દૂર થયું હતું
રાજા અને યોગી ફરી પાછા ધર્મમિત્રો બની રહ્યા!

માદલપુર, અમદાવાદ ૬; તા ૨૧-૨-૬૮